

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ 13₁

Δ Ω Ρ Η Μ Α

ΣΤΟΝ

ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1985

ΤΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΤΟΥ ΔΩΡΗΜΑΤΟΣ
ΕΙΧΑΝ ΟΙ ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ ΤΟΥ ΑΠΘ
ΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ και ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΡΡΕΣ

ΤΗ ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΤΩΝ ΔΟΚΙΜΙΩΝ
Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο καθηγητής κ. Ιωάννης Καραγιαννόπουλος αποτελεί ένα από τα ιδρυτικά μέλη του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών και επί πολλά χρόνια υπήρξε μέλος του Διοικητικού του Συμβουλίου.

Η συμβολή του στις τύχες και στην εξέλιξη του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών του ΑΠΘ υπήρξε για δεκαετίες ολόκληρες θεμελιακή, συνεχής και καθοριστική.

Είναι έτσι φυσικό η τιμητική έκδοση για τα τριάντα χρόνια της πληθώρας επιστημονικής δράσης του, που ξεκίνησε με πρωτοβουλία της οργανωτικής επιτροπής από μαθητές του, να γίνει δεκτή με ιδιαίτερη ευχαρίστηση από το Διοικητικό Συμβούλιο του Κ.Β.Ε., το οποίο αποφάσισε η δαπάνη της έκδοσης αυτής να βαρύνει το Ίδρυμα στο οποίο ο τιμώμενος προσέφερε πολλαπλές υπηρεσίες.

Το Διοικητικό Συμβούλιο του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών επιθυμεί με την απόφαση αυτή να εγκαινιάσει έτσι την απονομή άλλωστε αρχή να τιμά τους διαπρεπείς εργάτες της επιστήμης που και στο πλαίσιο αυτό του ερευνητικού Ιδρύματος προσέφεραν πολλά στην οργάνωση και προώθηση των βυζαντινολογικών ερευνών σε διεθνές και ελλαδικό επίπεδο.

Συγχαίρει λοιπόν τον τιμώμενο συνάδελφο για τα τριαντάχρονα της συνεχούς επιστημονικής του δραστηριότητας και του εύχεται υγεία και πολλούς ακόμα καρπούς επιστημονικής αναζήτησης.

Καθηγ. Γ. Π. ΛΑΒΒΑΣ

Πρόεδρος του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τὸ 1985 ὁ καθηγητὴς Ἰωάννης Καραγιαννόπουλος συμπλήρωσε τριάντα χρόνια ἐπιστημονικῆς προσφορᾶς καὶ εἰκοσιπέντε χρόνια ἀπὸ τότε ποὺ ἄρχισε νὰ διδάσκει ὡς Καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ μαθητὲς καὶ φίλοι εἶχαν τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴν ἔκδοση ἑνὸς τιμητικοῦ τόμου σὰν ἐλάχιστη προσφορὰ τιμῆς στὸν ἐρευνητὴ καὶ τὸν πανεπιστημιακὸ δάσκαλο. Ἡ ἐπιθυμία αὐτὴ μπόρεσε νὰ πραγματοποιηθεῖ χάρις στὴν ἀπόφαση τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν νὰ συμπεριλάβει τὸ «Δώρημα» στὴ σειρὰ τοῦ περιοδικοῦ «Βυζαντινά», γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ ὁποίου ἐξάλλου ὁ τιμώμενος χρόνια τώρα ἀφιερώνει σημαντικὸ ἀπὸ τὸν πολύτιμο χρόνον του.

Ἐὐχαριστοῦμε λοιπὸν τὸ Δ.Σ. τοῦ Κ.Β.Ε. ποὺ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τιμᾷ ἕναν ἀπὸ τοὺς ἰδρυτὲς καὶ πρωτεργάτες τοῦ Κέντρου, ἀλλὰ καὶ ὅλους τοὺς συναδέλφους καὶ μαθητὲς τοῦ τιμώμενου ποὺ ἀνταποκρίθηκαν στὴν πρόσκληση καὶ μετέχουν στὸν τόμο ἢ μὲ ἄρθρον τοὺς ἢ μὲ τὴν ἐγγραφὴ τοὺς στὴν *Tabula Gratulatoria*.

Ὁ τόμος αὐτὸς ἐπρόκειτο ἀρχικὰ νὰ περιλάβει ἐργασίες ἱστορικῶν μό-
νον. Ἡ ἐπιθυμία ὅμως συναδέλφων ἀρχαιολόγων, νομισματολόγων καὶ ἄλ-
λων πολλῶν συνεργατῶν ἔκανε ὥστε τὸ «Δώρημα» νὰ καλύψει εὐρύτερο φά-
σμα τῆς Βυζαντινολογίας καὶ νὰ περιλάβει ἐργασίες ποὺ ἀφοροῦν στὴ Βυ-
ζαντινὴ Ἱστορία, Φιλολογία, Τέχνη, Δίκαιο, Νομισματικὴ, Σιγίλλογραφία,
Ἐπιγραφικὴ καὶ ἱστορικὴ Γεωγραφία ποὺ προέρχονται ἀπὸ καταξιωμένους
καὶ διεθνoὺς φήμης βυζαντινολόγους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μαθητὲς τοῦ τιμώμενου
ποὺ εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσουν καὶ νὰ ἀγαπήσουν τὸ Βυζάντιο μέσα ἀπὸ
τὴ διδασκαλία του.

Μὰ καὶ ὁ τιμώμενος εἶχε τὴν τύχη νὰ μαθητεύσει κοντὰ στοὺς διαπρε-
πεῖς βυζαντινολόγους F. Dölger καὶ Δ. Ζακυνθινό, ἦταν φυσικὸ νὰ στρέψει
τὸ ἐνδιαφέρον του σὲ θέματα ποὺ ἀφοροῦν στὴν ἐσωτερικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαν-
τίου καὶ ἰδιαίτερα στὴν ὀργάνωση καὶ τὴ δομὴ τῆς οἰκονομίας τοῦ Βυζαντινοῦ
κράτους, στοὺς θεσμοὺς καὶ τὴν πολιτικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν καὶ στὴ Βυ-
ζαντινὴ Διπλωματικὴ. Τὰ βιβλία του «*Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*», «*Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*»,

«Τὸ Βυζαντινὸ Κράτος», ἢ «Βυζαντινὴ Διπλωματικὴ» (σὲ συνεργασία μὲ τὸν F. Dölger), ἢ δίτομη «Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους», οἱ «Πηγὲς τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας» ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλες μικρότερες ἐργασίες του διακρίνονται γιὰ τὴν ἀσθηρὴ μεθοδολογία, τὴν ἀντικειμενικὴ καὶ σὲ βάθος διαπραγμάτευση τῆς ὕλης καὶ τὴν ἐξαντλητικὴ ἐκμετάλλευση τῶν βυζαντινῶν πηγῶν. Μὲ τὴν εὐρύτητα τῆς σκέψης ποὺ τὸν διακρίνει καὶ τὴ διορατικότητά του ἔδωσε νέες ἐρμηνεῖες σὲ προβλήματα ποὺ ἀπασχόλησαν τὴ διεθνή Βυζαντινολογία.

Γιὰ τὴν πλατιά του συγγραφικὴ δραστηριότητα, τὴν ἐνεργητικότητα καθὼς καὶ τὴ γόνιμη καὶ δημιουργικὴ του παρουσία σὲ διεθνή καὶ πανελλήνια συνέδρια καὶ ἐπιστημονικὲς ἐπιτροπὲς δίκαια ὁ τιμώμενος συγκαταλέγεται ἀνάμεσα στοὺς κορυφαίους βυζαντινολόγους. Ἡ ἐπιστημονικὴ του δημιουργία καὶ προσφορὰ γνώρισε διεθνή ἀναγνώριση καὶ γιαντὸ τοῦ ἔχουν ἀπονεμηθεῖ διάφορες τιμητικὲς διακρίσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀναφέρουμε τὴν ἐκλογή του ὡς ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν τῆς Βιέννης τὸ 1979, τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν τῆς Σόφιας τὸ 1983 καὶ τὸ βραβεῖο Herder γιὰ τὸ 1986 τοῦ ὁποῖου ἡ ἀπονομὴ γνωστοποιήθηκε αὐτὲς τὶς μέρες.

Ὡς πανεπιστημιακὸς δάσκαλος ὁ Ἰωάννης Καραγιαννόπουλος μὲ τὴ διδακτικὴ του δραστηριότητα, τὴ βαθιὰ του κατάρτιση, τὴν ἀσκησι τῆς ἀσθηρῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου ἀλλὰ καὶ τὴν προσήνεια καὶ φιλικότητα, τὴν εὐγένεια καὶ τὴν ἀπλότητα ἐμπνέει τὸ θαυμασμὸ καὶ τὸ σεβασμὸ στοὺς μαθητὲς καὶ συνεργάτες του. Γιὰ ὅλους ὅσους ἐργάζονται δίπλα του εἶναι πάντα ὁ δάσκαλος, ὁ προσεκτικὸς κριτὴς, καὶ ἀκόμη ὁ φίλος, ὁ ἀνθρωπος.

Εἴης ἡμῖν, διδάσκαλε, ὑπὸ Θεοῦ τηρούμενος πολυχρόνιος καὶ ἐρωμένος εὐδαιμονῶν διαβίωσης, θαυμάσιε...

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ

TABULA GRATULATORIA

Πολλοὶ συνάδελφοι, μαθητὲς καὶ φίλοι τοῦ τιμώμενου ποῦ δὲν μπόρεσαν γιὰ διάφορους λόγους νὰ μετάσχουν μὲ ἄρθρο τους στὸν τιμητικὸ τόμο, ἐκδήλωσαν τὴν ἐπιθυμία νὰ συμπεριληφθοῦν στὴν Tabula Gratulatoria ποῦ παρατίθεται.

H. AHRWEILER, Paris
M. AMELOTTI, Genova
Α. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΟΥ-ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ,
Θεσσαλονίκη
Ε. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Θεσσαλο-
νίκη

A. BRYER, Birmingham

G. CAVALLLO, Roma
P. CHARANIS †
Α. Β. ΧΟΥΣΙΑΔΑΣ, Θεσσαλονίκη
J. CHRYSOSTOMIDES, London
E. CONDURACHI, Bucarest
G. CONSTABLE, Washington

G. DAGRON, Paris
J. DARROUZÈS, Paris
Γ. ΔΕΣΠΟΙΝΗΣ, Θεσσαλονίκη
Ε. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ-ΚΟΠΠΕ, Θεσσα-
λονίκη
H. EVERT-KAPPESOWA, Warszawa
P. R. FRANKE, Saarbrücken

V. GEORGESCU, Bucarest
J. GOUILLARD, Boulogne
Γ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Θεσσαλονίκη
Μ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, Θεσ-
σαλονίκη
Κ. ΓΡΟΛΛΙΟΣ, Θεσσαλονίκη
K. GROTHUSEN, Hamburg

A. HAUSSIG, Bochum
A. HOHLWEG, München
V. HROCHOVÁ, Praha
D. JACOBY, Tel Aviv
ΧΥ. JIALING, Changchun
O. JUREWICZ, Warszawa

HENRY & RENEE KAHANE, Ur-
bana, Ill.
Π. ΚΑΤΣΩΝΗ, Θεσσαλονίκη
J. KODER, Wien
Τ. ΚΟΛΛΙΑΣ, Ίωά νινα
Α. Δ. ΚΟΜΙΝΗΣ, Ἀθήνα
H. KÖPSTEIN, Berlin
Θ. ΚΟΠΠΕΣ, Θεσσαλονίκη
O. KRESTEN, Wien

H. KUPISZEWSKI, Warszawa

P. LEMERLE, Paris

M. LOOS †

L. MAKSIMOVIĆ, Beograd

Φ. ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ, Θεσσαλονίκη

C. MORRISON, Paris

W. OHNSORGE †

Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Ἀθήνα

Δ. ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗΣ, Θεσσαλονίκη

D. PAPACHRYSSANTHOU, Paris

I. ΠΑΠΑΔΡΙΑΝΟΣ, Θεσσαλονίκη

N. ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ-ΘΕΟΔΩ-
ΡΙΔΟΥ, Θεσσαλονίκη

B. ΠΑΠΟΥΛΙΑ, Θεσσαλονίκη

Θ. ΠΡΟΒΑΤΑΚΗΣ, Θεσσαλονίκη

CHEN ZHI QIANG, Tianjin

V. ROTOLO, Palermo

St. RUNCIMAN, Dumfrieshire

E. ΣΑΠΟΥΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΝΑΓΝΩ-
ΣΤΟΥ, Θεσσαλονίκη

G. SCHIRÒ †

ΓΡ. ΣΗΦΑΚΗΣ, Θεσσαλονίκη

E. STĂNESCU, Bucarest

A.-A. ΤΑΧΙΑΟΣ, Θεσσαλονίκη

M. ΘΕΟΧΑΡΗ, Ἀθήνα

M. ΤΙΒΕΡΙΟΣ, Θεσσαλονίκη

Δ. ΤΣΑΜΗΣ, Θεσσαλονίκη

A. ΤΣΙΤΟΥΡΙΔΟΥ, Θεσσαλονίκη

Σ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Ἀθήνα

A. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Θεσσαλονίκη

Σ. Α. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, Θεσσαλονίκη

V. VAVŘINEK, Praha

X. ΒΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΤΕΡΖΗ, Θεσσα-
λονίκη

SP. VRYONIS, Los Angeles

KIN-ICHI WATANABE, Tokyo

Π. ΞΩΧΕΛΛΗΣ, Θεσσαλονίκη

A. N. ΖΟΥΜΠΟΣ, Πάτρα

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	VII
TABULA GRATULATORIA	IX
I. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Δημοσιεύματα 1956-1985 (ἐπιμέλεια Π. ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΗΣ)	XVI
ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ	
HERBERT HUNGER, Byzantinische Namensdeutungen in iambischen Synaxarversen	1
ΠΑΝ. Ι. ΖΕΠΟΣ, Καλλιεργηται ξένης γῆς εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος. Σύντομος ἐποπτεία καὶ παρατηρήσεις	27
V. BEŠEVLIEV, Textkritisches zu Theophanes und Nikephoros	45
JOSEPH GILL, John VI Cantacuzenus and the Turks	55
DIMITER ANGELOW, Byzantinische and albulgarische eschatologische Apokryphen	77
JOHANNES IRMSCHER, Hieronymus Wolf, der Begründer der Byzantinistik in Deutschland	91
ENRICA FOLLIERI, Quando visse Simeone monaco e filosofo, autore del Panegirico per S. Demetrio BHG 457?	103
MILTON V. ANASTOS, The Emperor Justin I's Role in the Restoration of Chalcedonian doctrine, 518-519	125
ROBERT BROWNING, A Young Man in a hurry - Two unpublished Letters of Nikephoros Kallistos Xanthopoulos	141
BOHUMILA ZÁSTĚROVÁ, A propos de la signification des éléments de l'idéologie politique de Byzance dans les Vies en vieux-slave de Constantin et de Méthode	155
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Τόμος - Νόμος Νικηφόρου Φωκά για την ἐκλογή ἀρχιερέων	171
ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΑΠΑΣ, «καὶ ἀμφιμείκτους τινὰς κόμας»	177
ANDRÉ GUILLOU, La presence byzantine dans les pays du Nord de l'Adriatique	201
ERNST KIRSTEN / ILONA OPELT, Die Entstehung der Kampagnia von Thessalonike durch die Mündungsveränderungen von Haliakmon, Loudias und Axios im Altertum und Mittelalter	217
GEORGE T. DENNIS, Rhadenos of Thessalonica, Correspondent of Demetrius Cydones	261

N. CONOMIS, Parerga	273
PETER SCHREINER, Zwei Bilder aus dem byzantinischen Schulleben	283
MARCELLO GIGANTE, A Sofocle, <i>Edipo a Colono</i> 939-943	291
ION BARNEĂ, Byzantinische Bleisiegel aus Rumänien	295
WOLFGANG P. SCHMID, Die Flussnamen Λουδίας und 'Αῶος	313
N. K. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Βυζαντινά στίγματα στο Μουχλί της 'Αρκαδίας	321
DENO J. GEANAKOPOLOS, The Career of the Little-known Renaissance Greek Scholar Nicholas Leonicus Tomaеus and the Ascendancy of Greco-Byzantine Aristotelianism at Padua University (1497)	355
DEMETRIOS J. CONSTANTELOS, Clerics and Secular Professions in the Byzantine Church	373
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Δύο Μεγάλες Δεήσεις στην Κέρκυρα	391
HANS THURN, Textkritisches zu Malalas, Buch II-VIII	415
ΚΩΝ. Γ. ΜΠΟΝΗΣ, Συμβολή εις περαιτέρω έρευναν του προβλήματος της κα- ταγωγής των Ιεραποστόλων των Σλάβων Κυρίλλου και Μεθοδίου	425
K. KATZHYAΛTHC, Περὶ τῆς κυπριακῆς ἐπισκοπῆς 'Αρσινόης κατὰ τὴν βυ- ζαντινὴν περίοδον	453
ΧΡΑΤΣ ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, Για τὸν «Ιβηρικὸ στρατὸ» καὶ τὸ βυζαντινὸ θέμα «'Ι- βηρία»	467
ΟΔ. ΛΑΜΨΙΑΔΗΣ, Στίχοι τῆς «Χρονικῆς Συνόψεως» τοῦ Κωνσταντίνου Μανασ- σῆ εις παραλλαγήν τῆς «'Ανωνύμου Βυζαντινῆς Χρονογραφίας»	479
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Παρατηρήσεις στο «Βίο τοῦ ἁγίου Φι- λαρέτου»	487
ERNST WERNER, Einige Fragen zu den Krisenerscheinungen im Osmanen- reich des 17. Jahrhunderts	505
RUDOLF RIEDINGER, Die Lateranakten von 649 ein Werk der Byzantiner um Maximus Homologetes	517
RUŽENA DOSTÁLOVÁ, Der «Bücherkatalog» Pap. Wess. gr. Prag. I 13 im Rahmen der Nachrichten über Bücher aus frühchristlicher Zeit	535
WERNER SEIBT, Der Bildtypus der Theotokos Nikopoios. Zur Ikonogra- phie der Gottesmutter - Ikone, die 1030/31 in der Blachernenkirche wiederaufgefunden wurde	549
JEAN-LOUIS VAN DIETEN, Textkritisches zu Psellos: Chronographie II 167, 16 ff. Renauld	565
WALTER EMIL KAEGI, Jr., The «Annona Militaris» in the Early Seventh Century	589
N. B. ΔΠΑΝΔΑΚΗΣ, 'Ο Ναός τῆς Μεταμορφώσεως στὴ Νομιτζή καὶ τὰ ἀνά- γλυπτα ἐπιθήματα τῶν κιόνων του	597
CYRIL MANGO, On Re-reading the Life of St. Gregory the Decapolite	633
DIETER SIMON, Eine Juristenkontroverse über das Schicksal der Mitgift	647
ALEXANDER KAZHDAN, The Noble Origin of Saint Menas	667
ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ, Στοιχεῖα διαγραφῆς τοῦ βυζαντινοαιθιοπικαῦ πολιτιστικοῦ χώρου	673
H. MIHĂESCU, L'analyse des mots d'origine étrangère, moyen de délimiter les courants de civilisation dans l'empire byzantin	693
VASILKA TĀPKOVA-ZAIMOVA, Logos en l'honneur de S. Démétrius par Théodote, évêque d'Ancyre	709
ΚΩΝ. Δ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, 'Η βυζαντινὴ εἰκονογραφία στὸν σύγχρονο κόσμο	719

IGOR P. MEDVEDEV, Solar cult in Pleton's philosophy?	737
D. M. NICOL, Thomas Despot of Epiros and the foundation Date of the Paragoritissa at Arta	751
PETRE Ș. NĂSTUREL, Prodrómica	759
PIETRO LUIGI M. LEONE, Sulla tradizione manoscritta dei <i>Carmina Iliaca</i> di Giovanni Tzetzes (III)	771
HIROSHI WADA, "Ελλην als Seelenverderber in der frühbyzantinischen Gesellschaft?	787
WOLFRAM HÖRANDNER, Notizen zu Philippos Monotropos	815
WOLFGANG LACKNER, Ein byzantinisches Marienmirakel	833
ATANASSE POPOV, Texte incantatoire sur une ceramique a sgraffito du monastère «La Grande Laure» de Veliko Tirново	861
OTTO MAZAL, Ein Unzialcodex mit Predigten des Johannes Chrysostomos. Der cod. Guelf. 75 a Helmst. der Herzog August Bibliothek zu Wolfenbüttel	867
VELIZAR VELKOV, Frühbyzantinische Inschriften aus Dacia Ripensis	881
BENJAMIN HENDRICKX, Un roi africain à Constantinople en 1203	893
N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΔΗΣ, 'Ο μέγας δρουγγάριος Εὐστάθιος Κυμνειαῖνός καὶ ἡ σφραγίδα του (1099)	899
ΙΩΑΝ. Ε. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, 'Η παιδεία στὴ Θεσσαλονίκη τὸν ΙΔ' αἰ.	909
B. NEPANTZH-BAPMAZH, Κωνσταντινούπολη 1360-1370. Μιὰ περίοδος ἀποθάρρυνσης	923
ΑΛΕΞΗΣ Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Οἱ Κομάνοι (Κουμάνοι) καὶ τὸ Βυζάντιο, 11ος-13ος αἰ. μ.Χ.	937
E. TRAPP, Τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Θεοδώρου Β' Παλαιολόγου	957
E. ΚΡΙΑΡΑΣ, Το θέμα της γλώσσας μας σήμερα και τα ιστορικά αίτια που οδήγησαν στη σημερινή γλωσσική κακοδαιμονία	965
ΜΑΝΤΩ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΟΥ-ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ, Τρεῖς «θησαυροὶ» τοῦ 13ου αἰῶνα τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν	981
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Der Beitrag der byzantinischen Gelehrten zur abendländischen Renaissance des 15. Jh.	1003
ALEXANDER AVENARIUS, Die Konsolidierung des Awarenhaganates und Byzanz in 7. Jahrhundert	1019
EVA ΚΑΤΑΦΥΓΙΟΤΟΥ-TOPPING, St. Joseph the Hymnographer and St. Marianne Isapostolos	1033
X. ΜΠΑΚΙΠΤΖΗΣ, «...Βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλων...»	1053
A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Νέα στοιχεία για την έκστρατεια του Νικηφόρου Φωκά στην Κρήτη (961)	1059
ΘΗΛΕΜΑΧΟΣ Κ. ΛΟΥΓΓΗΣ, Τὸ κεφάλαιο 27 τοῦ «De administrando imperio». Προσπάθεια για μιὰ ἱστορικὴ ἐρμηνεία	1069
ANNA ΑΒΡΑΜΕΑ, «Υδραγωγὸς καὶ ἀρχιτέκτων τῶν ὕδατων». Ἀπὸ ἀνέκδοτη ἀθηναϊκὴ ἐπιγραφή	1093
Γ. ΤΟΥΠΑΤΣΟΓΛΟΥ, «Θησαυροὺς» ὑστερων Παλαιολόγειων νομισμάτων στο Νομισματικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν	1101
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Α. ΦΟΥΡΛΑΣ, «Φυλακή». Γύρω ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ τεῖχος ποὺ σώζεται κοντὰ στο Ἐλευθεροχώρι τῆς Λαμίας	1119
ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, 'Ο ὅρος «metacherissi» στὶς ἀγροτικὲς μισθώσεις τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης	1135

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Π. ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗΣ, 'Η λατινική ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας τοῦ 'Αγίου Χαραλάμπους στὸ κάστρο τῆς Κορώνης	1149
ΓΙΑΝΝΑ ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗ, Τὸ Χρονικὸ τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ στὴ μεσαιωνικὴ ρωσικὴ γραμματεία	1159
ΤΙΤΟΣ Π. ΓΙΟΧΑΛΑΣ, 'Η συλλογὴ Ἰταλο-ἀλβανικῶν χειρογράφων τῆς Βασιλικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Κοπεγχάγης	1173
ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Θεσπίζομεν τοίνυν, τάξιν νόμων ἐπέχειν τοὺς ἁγίους ἐκκλησιαστικούς κανόνας...»	1191
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΜΕΝΤΖΟΥ-ΜΕΙ-Ι-ΜΑΡΗ, 'Η ἔννοια τοῦ ἐπιθέτου «πιστός» στὶς ἐπιτύμβιες παλαιοχριστιανικὲς ἐπιγραφές	1201
ΙΗΘΡ SEVČENKO, 'Επιστημονικὰ καὶ ψευδοεπιστημονικὰ βυζαντινὰ κείμενα στοὺς ὀρθοδόξους Σλάβους	1221
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΘ. ΓΛΑΒΙΝΑΣ, Οἱ Νορμανδοὶ στὴν Καστοριά (1082-1083)	1253
Δ. Ζ. ΝΙΚΗΤΑΣ, Παπ(π)ίαις: Βυζαντινὸς συγγραφέας 'Εκκλησιαστικῆς ἱστορίας;	1267
CHRISTOS THEODORIDIS, Textkritische Bemerkungen zu drei byzantinischen Gedichten	1273
ΣΩΤ. Ν. ΚΑΔΑΣ, 'Ο καλλιγράφος καὶ μικρογράφος Δανιὴλ ὁ ἱατρός καὶ τὸ ἔργο του (β' μισὸ 17ου αἰ.)	1279
ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Τὸ Κοντοσκάλιο καὶ τὸ 'Επτάσκαλο. Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῶν λιμανιῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὴν ὕστερη περίοδο	1303
VASSILIOS CHRISTIDES, The naval engagement of Dhat as-Şawāri A.H. 34/A.D. 655-656 a classical example of naval warfare incompetence	1329
G. G. LITAVRIN, Iz kommentarija k 49 oj glave truda Konstantina Bagrjanorodnogo «Od upravlennii imperiei»	1347
ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΑΕΚΙΔΟΥ, 'Ηγεμονικὴ ἰδέα καὶ βυζαντινὲς ἐπιδράσεις στὴ Βουλγαρία ὡς τὸν ἐκχριστιανισμὸ (681-864)	1355
ΦΩΚΑΣ ΑΓΓΕΛΑΤΟΣ, Κανόνες ἀνέκδοτοι εἰς τὸν "Άγιον Δημήτριον	1371
DIONYSSIA MISSIOU, Who was the Constantine in the inscription no 8788 CIG IV? A contribution to the study of the demes in the period of the Herakleids	1477
Α. ΛΩΛΟΣ, 'Αταύτιστο ἀπόσπασμα τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ	1487
ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῶν προβλημάτων βυζαντινῆς τοπογραφίας στὴ Δυτικὴ Στερεὰ (12ος-13ος αἰ.): Πηγὲς καὶ δεδομένα	1501
Z. V. OUDALTSOVA, Les villes de l'Empire byzantin et des pays de l'Europe occidentale au Moyen Age	1541
ΙΩΑΚΕΙΜ ΑΘ. ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΣ, Εἰδήσεις γιὰ τὰ ἱβηρικὰ μετόχια τῆς 'Ιε-ρισσοῦ	1567
ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΟΣ Π. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, Παραλειπόμενα στὴν ἐρμηνεία τοῦ βυζαντινοῦ παρωνυμίου «Μούρτζουφλος»	1619

Ι. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ
1956-1985

Ἑπιμέλεια

Π. ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΗ /Θεσσαλονίκη

1956

1. Die Chrysoteleia der Iuga, *BZ* 49(1956) 72-84.
— E. Rechenberg, *BSI* 18(1957) 346.

2. Konstantin der Große und der Kaiserkult, *Historia* 5(1956) 341-357.
— F. Dölger, *BZ* 49(1956) 487.
— 'Ο H. Dörries, Konstantin der Große, Stuttgart 1958, στή σ. 180 σημ.
7 ἀναφέρεται στήν παραπάνω εργασία.
— 'Ο J. Vogt, Konstantin der Große und das Christentum, Männedorf
b. Zürich 1960, στή σ. 9 ἀναφέρεται στήν παραπάνω εργασία.
— Σ. Κυριακίδης, 'Ελληνικά 17(1960) 219-246.
— F.W., *BSI* 26(1965) 449.

3. Der frühbyzantinische Kaiser, *BZ* 49(1956) 369-384.
— E. Rechenberg, *BSI* 18(1957) 347.
— Kin-ichi-Watanabe, 'Επιθεώρηση τοῦ Πανεπιστημίου Hitotsubashi τοῦ
Τόκιο 41³ (1959) 54 (σὰ ιαπωνικά).

4. Die kollektive Steuerverantwortung in der frühbyzantinischen
Zeit, *Vierteljahrschrift f. Soz. u. Wirtsch.* 43(1956) 289-322.
— F. Dölger, *BZ* 50(1957) 261.
— Kin-ichi-Watanabe, 'Επετηρίδα Οἰκονομικῶν 'Επιστημῶν 2(1958) 304
(σὰ ιαπωνικά).

5. Contribution au problème des «Thèmes» byzantins, *L'Hellenisme
Contemp.* 10(1956) 457-502.
— A. Pertusi, *Berichte zum XI. Intern. Byzant. Kongreß*, München 1958,
σ. 25 σημ. 125.
— R. Guiland, *BSI* 20(1959) 166.
— Kin-ichi-Watanabe, 'Επιθεώρηση τοῦ Πανεπιστημίου Hitotsubashi τοῦ
Τόκιο 41³ (1959) 43 (σὰ ιαπωνικά).
— Σ. Κυριακίδης, 'Ελληνικά 17(1962) 406-408.

6. F. Lot, Nouvelles recherches sur l'impôt foncier et la capitation personnelle sous le Bas-Empire, *BZ* 49(1956) 420-426.

— Kin-ichi-Watanabe, Ἐπιθεώρηση τοῦ Πανεπιστημίου Hitotsubashi τοῦ Τόκιο 41¹ (1959) 58 (στὰ ἰαπωνικά).

1957

7. Αἰκατερίνη Χριστοφιλοπούλου, Ἐκλογή, ἀναγόμεναι καὶ στέψεις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, *BZ* 50(1957) 467-474.

— Kin-ichi-Watanabe, Ἐπιθεώρηση τοῦ Πανεπιστημίου Hitotsubashi τοῦ Τόκιο 41³ (1959) 57 (στὰ ἰαπωνικά).

8. G. Ostrogorskij, Quelques problèmes de l'histoire de la paysannerie byzantine, *BZ* 50(1957) 167-182.

— P. Lemerle, *Revue historique* 220(1958) 88.

9. H.-W. Haussig, Anfänge der Themenordnung, *BZ* 50(1957) 475-478.

— A. Pertusi, *Berichte zum XI. Intern. Byzant. Kongreß*, München 1958, σ. 30 σημ. 146.

1958

10. Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates (Südost-europäische Arbeiten, 52), München 1958.

— Δ. Ζακυθινός, Ἐπιστολὴ ἀπὸ 15.1.1959¹.

— F. Dölger, Ἐπίσημη γνωμοδότησή του πρὸς τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου².

— H. Gerstinger, *Südost - Forschungen* 18(1959) 417-420.

— K. Hannestad, *Nyt fra Historien* 11(1959) 11.

— G. Ostrogorsky, *Vierteljahrschr. f. Sozial.-u. Wirtschaftsgeschichte* 47(1960) 258-261.

— H. Berve, *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 1960, σ. 656.

— F. Heichelheim, *Gnomon* 32(1960) 379-382.

— H. Hunger, *Anzeiger für die Altertumswissenschaft* 13(1960) 132-135.

1. Βλ. Ι. Καραγιαννοπούλου, Ἐπιστημονικά Δημοσιεύματα (1956-1970), Θεσσαλονίκη 1970, σ. 8.

2. "Ο.π.", σ. 8-9.

- R. Guiland, *Revue des Études Grecques* 73 (1960) 319.
- M. Ja. Sjusjumov, *VV* 20 (1961) 259-267.
- E. Ville-Patlagean, *Bibliotheca Orientalis* 18 (1961) 111-113.
- A. Hohlweg, *Deutsche Literaturzeitung* 83 (1962) 310-315.
- B. Rubin, *Historische Zeitschrift* 194 (1962) 382-385.
- P. Charanis, *BZ* 55 (1962) 334-336.

11. Entstehung und Bedeutung des Nomos Georgikos, *BZ* 51 (1958) 357-373.

- B. Zasterova, *BSI* 20 (1959) 341.
- E. F., *Studii* 13 (1960) 303-304 (στα ρουμανικά).

12. Griechenland, ἄρθρο στὸ γερμανικὸ λεξικὸ Religion und Gegenwart, ἔκδ. 3η, τ. 2 (1958), στ. 1857-1860.

1959

13. Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung (Byzantinisches Archiv, 10), München 1959.

- Δ. Ζακυθινός, ἐπιστολὴ ἀπὸ 15.1.1959³.
- F. Dölger, *BZ* 52 (1959) 120.
- V. Laurent, *REB* 17 (1959) 290-291.
- R. Guiland, *REG* 73 (1960) 319.
- R. J. H. Jenkins, *Deutsche Lit.-Zeit.* 81 (1960) 317-320.
- K. Hannestad, *Nyt fra Historien* 11 (1960) 76.
- G. Stadtmüller, *Historische Zeitschrift* 190 (1960) 431.
- P. Goubert, *OCP* 26 (1960) 166-167.
- G. Ostrogorsky, *Vierteljahrsschrift.f.Sozial-und Wirtschaftsgeschichte* 47 (1960) 261-263.
- D.M.F., *Irénicon* 34 (1961) 273.
- B. Rubin, *Historische Zeitschrift* 194 (1962) 103-104.
- F. Dölger, Γνωμοδότησή του στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου⁴.
- Σ. Κυριακίδης, *Ἑλληνικά* 17 (1962) 408-409.
- P. Charanis, *BZ* 56 (1963) 360-361.
- P. Engel, *Szazadok* 98 (1964) 1294-1295.
- E. Frances, *BSI* 26 (1965) 138-140.

3. "Ο.π., σ. 10.

4. "Ο.π., σ. 12.

1960

14. Ἡ θεωρία τοῦ Α. Piganiol γιὰ τὴν iugatio-capitatio καὶ οἱ νεώτερες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν θεσμῶν στὸ Βυζάντιο, Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλοσοφ. Σχ. Ἀριστοτ. Παν/μίου Θεσ/νίκης 8(1960) 19-46.

— F. Dölger, *BZ* 54(1961) 200-201.

15. Kreta. Ἀρθρο στὸ γερμανικὸ λεξικὸ Religion in Geschichte und Gegenwart, ἔκδ. 3, τ. 4 (1960), σ. 42-43.

1961

16. Die Donau als Faktor der politischen und kulturellen Geschichte des Balkans in byzantinischer Zeit (325-1453), *Südosteuropa Jahrbuch* 5(1961) 1-14.

17. Zur Frage der Autorschaft am Strategikon des Kekaumenos, *BZ* 54(1961) 257-265.

18. Über die vermeintliche Reformtätigkeit des Kaisers Herakleios, *Jahrb. Österr. Byzant. Gesellschaft* 10 (1961) 53-72.

— E. Frances, *Studii* 16(1963) 1204-1205.

— J. Koder, *BSI* 26(1965) 440.

19. D. Rubin, Das Zeitalter Justinians, *Gnomon* 33(1961) 667-671.

1962

20. N. B. Τωμαδάκης, Σύλλαβος βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, *BZ* 55(1962) 76.

1963

21. N. G. Svoronos, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes, *BZ* 56(1963) 361-370.

22. B. Treucker, Politische und sozialgeschichtliche Studien zu den Basilius-Briefen, *BZ* 56(1963) 356-359.

1964

23. Περὶ τὰ βυζαντινὰ θέματα, *Ἑλληνικά* 18(1964) 196-200.
— R.G., *BSI* 28(1968) 467.

1965

24. The International Association for Southeastern European Studies, *Balkan Studies* 6(1965) 362-365.
25. Collective Fiscal Responsibility in Egypt, particularly in the Byzantine Period, *Bull.Amer.Soc.Papyrologists* 3¹ (1965) 16.
26. Themenordnung. Ἀρθρο στὸ γερμανικὸ Lexikon für Theologie und Kirche, τ. 10(1965), στ. 20-21.
27. H. Hunger, Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden, *BZ* 58(1965) 374-377.
28. G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates, *BZ* 58 (1965) 118-121.
29. S. Hafner, Studien zur alt-serbischen dynastischen Historiographie, *Balkan Studies* 6(1965) 226-230.

1966

30. Τὸ ἱστορικὸν πλαίσιον τοῦ ἔργου τῶν ἀποστόλων τῶν Σλάβων, ἐν: *Κυρίλλω καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἐόρτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι*, Μέρος I (Θεσσαλονίκη 1966), σ. 141-152.
— D. Angelov, *Istoričeski Pregled* 23(1967) 139.
— R.G., *BSI* 28(1968) 253.
31. Fragmente aus dem Vademecum eines byzantinischen Finanzbeamten, ἐν: *Polychronion, Festschrift F. Dölger* (Heidelberg 1966), σ. 318-334.
— J. Irmscher, *BSI* 31(1970) 115.

32. Die Theorie A. Piganiols über die iugatio-capitatio und die neueren Auffassungen über die Entwicklung der sozialen und finanzwirtschaftlichen Institutionen in Byzanz, *B.-N.J.* 19(1966) 324-349.

(Γερμανική απόδοση τῆς μελέτης Νο 14, ἀναθεωρημένη καὶ ἐνημερωμένη μετὰ τὴν τελευταία βιβλιογραφία)

33. Ἡ χαραυγὴ τοῦ 21. Γεγονότα καὶ διδάγματα. Λόγος πανηγυρικός. Ἐκφωνήθηκε στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης στίς 25.3.1965. Θεσσαλονίκη 1966.

34. *Fr. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, 5.Teil: Regesten von 1341-1453, *B.-N.J.* 19(1966) 484-486.

35. *Fr. Dölger*, Byzanz und die europäische Staatenwelt, *B.-N.J.* 19(1966) 455-457.

36. *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates, *B.-N.J.* 19(1966) 461-465.

(Ἑλληνική ἀπόδοση τῆς ὑπ' ἀριθμ. 28 βιβλιοκρισίας)

37. *H. Hunger*, Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden, *Ἑλληνικά* 19 (1966) 377-382.

(Ἑλληνική ἀπόδοση τῆς ὑπ' ἀριθμ. 27 βιβλιοκρισίας)

38. *Studien zur Papyrologie und antiken Wirtschaftsgeschichte*. Friedrich Oertel zum 80. Geburtstag gewidmet. Hrsg. von H. Braunert. *B.-N.J.* 19(1966) 472-474.

39. *G. Sotériou*, Νεκρολογία, *B.-N.J.* 19(1966) 496-498.

1967

40. Hauptfragen der Byzantinistik der letzten Jahre, *Frühmittelalterliche Studien* 1 (Berlin 1967) 170-185.

— J. Rochow, *BSI* 30(1969) 149.

41. Βυζάντιον. Βυζαντινὸς πολιτισμὸς. Λῆμμα στὸν Α' τόμο τῆς Μεγάλης

Παιδαγωγικῆς Ἑγκυκλοπαιδείας, Ἀθῆναι 1967, σ. 655-661 (Ἑλληνικά Γράμματα - Herder).

1968

42. Byzantinische Urkundenlehre, I. Die Kaiserurkunden, München 1968 (μὲ τῇ συνεργασίᾳ τοῦ Fr. Dölger).

- K. Hannestad, *Byt fra Historien* 1.12 (1968).
- G. Downey, *The Classical World*, December 1968, 145.
- D. M. Nicol, *The Classical Review*, N.S. 20 (1968) 87-89.
- *Le parole e le idee* 10 (1968) 1-2.
- *Bibliotheca Orientalis* 5/6 (1968).
- Podskalsky, S.J., *Theologie und Philosophie* 44 (1969) 612-613.
- A. Burg, *Het Christelijk Oosten* 21 (1969) 213-214.
- O. Kresten, *Mitteilungen des Inst. für Österr. Geschichtsforschung* 77 (1969) 432-434.
- T. N. Vlachos, *OCP* 35 (1969) 544-546.
- J. Gill, *The Heythrop Journal* 10⁴ (1969) 433-434.
- J. Darrouzès, *REB* 27 (1969) 305.
- A. S. Muñoz, *Archivo Teológico Granadino* 32 (1969) 377-378.
- A. Böhlig, *Philosophy and History. German Studies* 2 (1969) 199-200.
- A.D., *Irénicon* 3 (1969).
- *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 10 (1969).
- W. Hörandner, *JÖB* 18 (1969) 259-262.
- H.E.M., *Deutsches Archiv* 25¹ (1969).
- B. Ferjančić, *BZ* 63 (1970) 329-334.
- D. Papachryssanthou, *Revue Historique* 495 (1970) 161-165.
- N. Oikonomides, *JHS* 80 (1970) 265-266.
- V. Beševliev, *Études balkaniques* 7¹ (1971) 137-138.
- *Perficit* 48, 49, 50/1971.
- F. H(alkin), *Analecta Bollandiana* 89 (1971) 252-253.
- A. K(aždan), *VV* 32 (1971) 261-263.
- I. Hlaváček, *BSI* 32 (1971) 325-327.
- P. J. Alexander, *Speculum* 47 (1972) 117-119.
- Evelyne Patlagean, *Studi Medievali, 3a serie* 13 (1972) 161-163.
- W. Ohnsorge, *Anzeiger für Altertumswissenschaften* 25 (1972) 195-198.
- J. Jrmscher, *Dtsche Litztg.* 93 (1972) 378-380.

43. Τὰ προβλήματα τῆς βυζαντινῆς Ἱστορίας κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους. Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλοσοφ. Σχ. Ἀριστοτ. Παν/μίου Θεσ/νίκης 10 (1968) 135-163.

(Συμπληρωμένη μὲ τὴν μέχρι τοῦ 1968 βιβλιογραφία. Ἑλληνικὴ ἀπόδοση τῆς ὑπ' ἀριθμ. 40 ἐργασίας)

1969

44. Βυζαντινή Διπλωματική, Α' Αυτοκρατορικά έγγραφα, Θεσσαλονίκη 1969.

(Ἑλληνική ἔκδοση τῆς ὑπ' ἀριθμ. 42 ἐργασίας ὑπὸ Ι. Καραγιαννοπούλου)

— Π. Μπρατσιώτης, *Θεολογία* 40 (1969) 568.

— Ι. Ε. Ἀναστασίου, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 52 (1969) 398.

— Ι. Ε. Anastasiou, *Revue d'Histoire Ecclesiastique* 65 (1970) 1071.

— Ι. Ε. Ἀναστασίου, *Βυζαντινά* 2 (1970) 397-401.

— B. C. P. Tsangadas, *Byzant. Studies* 2^a (1975) 192-193.

45. Die byzantinische Themenordnung (eine Übersicht), ἐν: *Studi in onore di E. Volterra* 2 (1969) 521-526.

46. Δ. Γκίνη, Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, *Βυζαντινά* 1 (1969) 234-238.

47. Franz Dölger (1891-1967), Νεκρολογία, *Νέα Ἑστία* 85 (1969) 116-119.

48. Franz Dölger, Νεκρολογία (στὰ γερμανικά καὶ ἐλληνικά). *Βυζαντινά* 1 (1969) 255-274.

1970

49. Πηγαὶ τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας (Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται, 2), Θεσσαλονίκη 1970.

— J. Mossay, *Revue d'Histoire Ecclesiastique* 66 (1971) 985-986.

— F. Halkin, *Analecta Bollandiana* 89 (1971) 440-441.

— Ι. Ε. Ἀναστασίου, *Βυζαντινά* 3 (1971) 411-413.

— G. Mergl, *Südost-Forschungen* 30 (1971) 523-525.

— E. Tinnefeld, *BZ* 65 (1972) 422-424.

— A. K(aždan), *VV* 34 (1973) 285-286.

— B. Hendrickx, *Acta Classica* 15 (1972) 172-174.

— H. Mihăescu, *Revue des études Sud-est Européennes* 10 (1972) 156.

— W. Ceram, *BSI* 33 (1972) 51-54.

— J. Darrouzès, *REB* 30 (1972) 361.

— G. T. Dennis, *The Catholic Historical Review* 61 (1975) 634-636.

50. Βυζαντινή αὐτοκρατορία. Λῆμμα στὸ ἐγκυκλοπαιδικὸ Λεξικὸ «Δομή» 2 (1970).

51. Βυζαντινὸν κράτος καὶ βυζαντινὴ κοινωνία. Πολιτικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν. Λῆμμα στὸ Συμπλήρωμα τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἑγκυκλοπαιδείας («Πυρσοῦ»), τόμ. Β', σ. 267-298.
52. Ἡ πολιτικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν. *Βυζαντινά* 2(1970) 37-61.
53. Moyen Age, Rapport ἐν: I. Rapport Général. Etat actuel des Études du Sud-Est Européen, Histoire τοῦ IIème Congrès International des Études du Sud-Est Européen (Athènes, 7-13 mai 1970), Athènes 1970.
54. Ἐπιστημονικὰ Δημοσιεύματα (1956-1970), Θεσσαλονίκη 1970.
55. Α. Γκίνης Περίγραμμα ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, *Südost-Forschungen* 28(1970) 448-450.
(Γερμανικὴ ἀπόδοση τῆς ὑπ' ἀριθμ. 46 βιβλιοκρισίας)
56. H.-G. Beck, Senat und Volk von Konstantinopel, Ἑλληνικά 23 (1970) 123-126.
57. Α. Α. Ζακυθινοῦ, Ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία 324-1071. *Βυζαντινά* 2(1970) 381-386.
58. E. v. Ivanka, Rhomäerreich und Gottesvolk, *Βυζαντινά* 2(1970) 386-392.
59. *Βυζαντινὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Α': Παλλαδίου Λαυσαϊκῆ Ἱστορία. Κείμενον-Μετάφρασις-Σχόλια. Μέρος Α'. Μετάφρασις-Εἰσαγωγή-Σχόλια ὑπὸ Ν. Θ. Μπουγάτσου-Δ. Μ. Μπατιστάτου. *Βυζαντινά* 2(1970) 393-394.
60. D. J. Constantelos, Byzantine Philanthropy and Social Welfare, *Βυζαντινά* 2(1970) 394-396.

1971

61. Zur Frage der Slavenansiedlungen auf dem Peloponnes. *Revue des Études Sud-Est Européen* 9(1971) 443-460.

— P. Š. N(asturel), *BZ* 65(1972) 200-201.

62. Über das Aristoteles-Archiv der Freien Universität Berlin, *Βυζαντινά* 3(1971) 439-452.
63. Πηγαὶ τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας, ἔκδ. Β', Θεσσαλονίκη 1971.
 — N. B. Τωμαδάκης, *ΕΕΒΣ* 38(1971) 433-436.
 — Θ. Κοζύρης, *Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου* 26(1971) 123.
 — Hr. M. Bartikian, *Ist.-Filol. Journ.* (1973) No 1, σ. 262-266 (ἀρμενικά).
 — J. W. Nesbit, *Byzant. Studies* 2²(1975) 194.
64. Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Λῆμμα στὴ Νέα Μεγάλῃ Ἐγκυκλοπαίδεια «Χάρη Πάτση», τόμ. 9(1971) 109-157.
65. Variorum Reprints:
 a) H. Ahrweiler, *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*.
 b) Sp. Vryonis Jr., *Byzantium: its internal history and relations with the Muslim World*, *Βυζαντινά* 3(1971) 420-422.
66. V. Laurent, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople*, Vol. I fasc. iv, *Βυζαντινά* 3(1971) 422-423.

1972

67. Παλαιογραφία, Κωδικολογία καὶ Διπλωματικὴ εἰς τὰ πλαίσια τῶν Βυζαντινολογικῶν ἐρευνῶν τῶν ἐτῶν 1966-1971, *Βυζαντινά* 4(1972) 129-191.
 (Α. Γενικὴ Εἰσαγωγή, σ. 131-148, Β. Παλαιογραφία, σ. 149-155, Γ. Κωδικολογία, σ. 156-176, Δ. Διπλωματικὴ, σ. 177-190 καὶ Ε. Ἐπίλογος, σ. 191)
68. Βυζαντινὴ Διπλωματικὴ. Α' Αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα. Θεσσαλονίκη 1972, Β' ἑλληνικὴ ἔκδοσις.
 — G. T. Dennis, *The Catholic Historical Review* 61(1975) 636.
69. A Survey of efforts for the Creation of Byzantine Lexica. *Βυζαντινά* 4(1972) 215-236.

1973

70. Zur Finanzpolitik des Parapinakes, *Antičnaja drevnost i srednie veka* 10 (Sverdlovsk 1973), (*Festschrift M. Ja. Sjusjumov*), 109-111.
71. Βυζαντινὰ Σύμμεικτα I. (1. Ὁ ἑπαρχος τοῦ στρατοπέδου, σ. 101-103, 2. Θερμόπολις, σ. 103-104, 3. Στρατιωτικὸν σεκρέτον, σ. 105-106, 4. Ἡ ὑψώσις τῆς τιμῆς τοῦ σίτου ἐπὶ Παραπινάκῃ, σ. 106-109), *Βυζαντινὰ* 5(1973) 99-109.

1974

72. Τὸ Βυζαντινὸν Κράτος, Θεσσαλονίκη 1974.
73. Ἡ βυζαντινὴ ἱστορία ἀπὸ τὰς πηγὰς, Θεσσαλονίκη 1974.
— P. Lemerle, *Revue Historique* 259(1978) 563.
— A. K(aždan), *VV* 38(1978) 257-258.
— D. S. Constantelos, *Byzantine Studies* 4(1977) 99-100.
— H.-G. Beck, *BZ* 70(1977) 198.
74. *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, *Βυζαντινὰ* 6(1974) 483-485.
75. *Gyula Moravcsik*, Νεκρολογία, *Βυζαντινὰ* 6(1974) 487-490.

1975

76. Πηγαὶ τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1975, ἔκδ. Γ'.
— V. T. Istavridis, *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 76 (1981) 744.
— B. Θ. Σταυρίδης, *Βυζαντινὰ* 11(1982) 407-410.

1976

77. Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους, τ. 2ος, Θεσσαλονίκη 1976.
78. Χάρται Μέσης βυζαντινῆς περιόδου (565-1081), Θεσσαλονίκη 1976.
79. Bericht über Paläographie, Kodikologie und Diplomatik im Rahmen der Byzantinistik, *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines* (Bucarest, 6-12 septembre 1971), Bucarest, III (1976) 13-21.

80. Κεντρόφυγοι καὶ κεντρομόλοι δυνάμεις στὸν Βυζαντινὸ κόσμο, ἐν: *Rapports et Co-rapports* τοῦ *XVe Congrès International d'Études Byzantines* (Ἀθήνα, Σεπτέμβριος 1976), *I. Histoire*, Ἀθῆναι 1976, σ. 3-19.

1977

81. *Fontes Minores I*, *Βυζαντινά* 9(1977) 486-487.
 82. *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, *Βυζαντινά* 9(1977) 503-507.

1978

83. Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους, τόμ. 1ος, Θεσσαλονίκη 1978.
 — Κ. Γ. Μπόνης, *Θεολογία* 53(1982) 810-812.
 — Κ. Γ. Μπόνης, *Ἐκκλησία* 59(1982) 218-219.
 — H. Hunger, *Βυζαντινά* 11(1982) 445-446.
 — G. Weiss, *Dt. Archiv* 38(1982) 682.
 84. Χάρται πρωτῆμου βυζαντινῆς περιόδου (345-565), Θεσσαλονίκη 1978.
 85. Byzantinische Miszellen (1. Thermopolis, 2. Praefectus praetorio vacans, 3. Στρατιωτικὸν Σεκρέτον, 4. Παρθενοφορία), ἐν: *Studia in honorem Veselin Beševliev* (Sofia, 1978) 489-493.
 86. Πηγαὶ τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας, ἔκδ. Δ', Θεσσαλονίκη 1978.
 87. *Fontes Minores I. Südost-Forschungen* 37 (1978) 399-400.
 ('Απόδοση στὴ γερμανικὴ τῆς ὑπ' ἀριθμ. 81 βιβλιοκρισίας)

1979

88. Beležki vŭrchu vŭstanieto na Komitopulite (Bemerkungen über den Komitopulen-Aufstand), *Bŭlgarija v sveta ot drevnostta do naši dni* 1 (Sofia 1979) 199-205.
 89. Πρόλογος στὴν Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καίμπριτζ τῆς ἐλληνικῆς μετάφρασης, τ. 1, Ἀθῆναι, Μέλισσα, 1979, σ. [11-14].

90. *Fontes Minores II, Südost-Forschungen* 38 (1979) 462-463.

1980

91. Τὸ 1912, τὸ 1940. Ἡ ἱστορική τους διδαχή. Λόγος πανηγυρικός. Ἐκφωνήθηκε στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης στίς 26.10.1980. Θεσσαλονίκη 1980.
92. *Otto Kresten*, Eine Sammlung von Konzilsakten aus dem Besitze des Kardinals Isidor von Kiev, *Βυζαντινά* 10(1980) 502-506.
93. *Fontes Minores II, Βυζαντινά* 10(1980) 500-502.
(Ἑλληνική ἀπόδοση τῆς ὑπ' ἀριθμ. 90 βιβλιοκρισίας)
94. *M. Weithmann*, Die slavische Bevölkerung auf der griechischen Halbinsel..., *Südost-Forschungen* 39(1980) 444.
95. *Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Βυζαντινά* 10(1980) 517-522.

1981

96. Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους, τόμ. 2ος, ἔκδ. Β', Θεσσαλονίκη 1981.
97. The Imperial Ideology in Byzantium, *Neo-Hellenica* 4(1981) 47-53.
98. St. Basil's Social Activity: Principles and Praxis, ἐν: *Basil of Caesarea: Christian, Humanist, Ascetic I* (1981) 375-391.
99. Ein Problem der spätbyzantinischen Agrargeschichte, *JÖB* 30 (1981) 207-237.
100. *Fontes Minores III, Südost-Forschungen* 40(1981) 506-507.

1982

101. Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324-1453), vol. 1-2, Wiesbaden 1982 (μὲ τὴ συνεργασία τοῦ G. Weiss).
— J.-L. van Dieten, *Südost - Forschungen* 42(1983) 470-476.

- F. Halkin, *Analecta Bollandiana* 101 (1983) 171.
 - B. Spuler, *Hist.-Polit. Buch* 31 (1983) 184-185.
 - C. Capizzi S.J., *OCP* 50 (1984) 200-203.
 - A. Failler, *REB* 42 (1984) 321-322.
 - F. Winkelmann, *BZ* 77 (1984) 280-283.
 - H. W. Haussig, *BSI* 45 (1984) 217-219.
 - *Koinonia* 1 (1985) 29.
102. Ὁ Μ. Βασίλειος καὶ τὰ κοινωνικά προβλήματα τοῦ καιροῦ του, *Βυζαντινά* 11 (1982) 111-132.
103. Συμβολὴ στὸ πρόβλημα τῆς προσδέσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ στὴ γῆ κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ. Ἑπιστ. Ἑπετ. Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἑπιστημῶν (᾿Αφιέρωμα στὸν ὁμότιμο καθηγητὴ Ἄντ. Ν. Δαμασκηρίδη) 21 (1982) 961-970.
104. «ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ», 4000 χρόνια ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ πολιτισμοῦ:
 α) Ἡ Μακεδονία ὡς τὸ θάνατο τοῦ Βασιλείου Β΄ Βουλγαροκτόνου (867-1025), σ. 279-288.
 β) Ἀπὸ τὸ 1204 ὡς τὴν ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Πολιτικὴ Ἱστορία, σ. 306-314.
 γ) Θεσμοὶ-Κοινωνία-Οἰκονομία, σ. 318-332.
 Ἀθήνα, «Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν», 1982.
105. Otto Kresten, Eine Sammlung von Konzilsakten aus dem Besitze des Kardinals Isidor von Kiev, *Byzantine Studies* 9 (1982) 145-147.
 (᾿Αγγλικὴ ἀπόδοση τῆς ὑπ' ἀριθμ. 92 βιβλιοκρισίας)
106. M. Clauss, Der magister officiorum in der Spätantike (4.-6. Jhr.). Das Amt und sein Einfluß auf die kaiserliche Politik, *Βυζαντινά* 11 (1982) 443-445.
107. M. W. Weithmann, Die slawische Bevölkerung auf der griechischen Halbinsel. Ein Beitrag zur Historischen Ethnographie Südosteuro-pas, *Βυζαντινά* 11 (1982) 442-443.
 (᾿Απόδοση στὴν ἑλληνικὴ τῆς ὑπ' ἀριθμ. 94 βιβλιοκρισίας)
108. H.-G. Beck, Nomos, Kanon und Staatsraison in Byzanz, *Βυζαντινά* 11 (1982) 442.

109. H.-G. Beck, Nomos, Kanon und Staatsraison in Byzanz, *Südost-Forschungen* 41 (1982) 564.

(Γερμανική απόδοση της ύπ' αριθμ. 108 βιβλιοκρισίας)

110. *Fontes Minores IV. Südost-Forschungen* 41 (1982) 562.

111. Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. *Fontes Minores IV, Βυζαντινά* 11 (1982) 441-442.

(Ελληνική απόδοση της ύπ' αριθμ. 110 βιβλιοκρισίας)

1983

112. Τὸ Βυζαντινὸν κράτος, ἔκδ. Β', Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1983.

113. *Demetrios Kydones*, Briefe, übersetzt und erläutert v. F. Tinnefeld, *Βυζαντινά* 12 (1983) 545.

114. *J. Lefort*, Villages de Macédoine. Notices historiques et topographiques sur la Macédoine orientale au Moyen Age. 1. La Chalcidique occidentale, *Βυζαντινά* 12 (1983) 545-546.

115. Die Iugatio-capitatio Frage und die Bindung der Agrarbevölkerung an die Scholle, *Actes du VIIIe Congres de la F.I.E.C.*, vol. II, Budapest 1983.

116. Συμβολή στην αγροτική Ἱστορία τοῦ μεταγενέστερου Βυζαντινοῦ Κράτους, Ἑπιστ. Ἑπετ. Φιλοσ. Σχ. Ἀριστοτ. Παν/μίου Θεσ/νίκης 21 (1983) 165-200.

117. *Fontes Minores V, Βυζαντινά* 12 (1983) 546-547.

118. *M. Clauss*, Der magister officiorum in der Spätantike (4.-6. Jhr.). Das Amt und sein Einfluß auf die kaiserliche Politik, *BZ* 76 (1983) 359-360.

(Γερμανική απόδοση της ύπ' αριθμ. 106 βιβλιοκρισίας)

1984

119. Ἡ ἐπικοινωνία Θεσσαλονίκης-Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς 7ο-9ο αἰ., Ἑπιστ. Ἑπετ. Φιλοσ. Σχ. Ἀριστοτ. Παν/μίου Θεσ/νίκης 22 (1984) 211-229.

1985

120. Εἰσαγωγή στὴν τεχνικὴ τῆς ἐπιστημονικῆς ἱστορικῆς ἐργασίας, Θεσσαλονίκη 1985.

ΥΠΟ ΕΚΤΥΠΩΣΗ

121. Συμβολὴ στὸ ζήτημα τῆς ἐπιμελητειακῆς ὀργανώσεως τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ.
122. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ Direkler.
123. Eroberte Krum Philippoi in den Jahren 812-813?
124. Κροῦμος καὶ Φίλιπποι.
125. Χρονολόγηση τῶν βυζαντινο-βουλγαρικῶν σχέσεων (963-971).
126. Ἡ ἐπανάσταση τῶν Κομιτόπουλων.

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ - ΕΚΤΥΠΩΜΕΝΕΣ

- B. Hendrickx, Οἱ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ θεσμοὶ τῆς Λατινικῆς αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ὑπάρξεώς της, Θεσσαλονίκη 1970.
- Ἀλχμ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Ἡ συνάντηση Συμεὼν καὶ Νικολάου Μυστικοῦ (Αὐγούστος 913) στὰ πλαίσια τοῦ Βυζαντινοβουλγαρικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1972.
- Θ. Κορρές, Τὸ ζήτημα τοῦ δευτέρου γάμου τοῦ Κωνσταντίνου ΣΤ', Θεσσαλονίκη 1975.
- B. Νεράντζη-Βαρμάζη, Τὸ Βυζάντιο καὶ ἡ Δύση (1354-1369). Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῶν πρώτων χρόνων τῆς μονοκρατορίας τοῦ Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγου, Θεσσαλονίκη 1982.
- Rashad A. Khouri al Odetallah, Ἀραβες καὶ Βυζαντινοί. Τὸ πρόβλημα τῶν αἰχμαλώτων πολέμου, Θεσσαλονίκη 1983.
- J.-Y. Bassole, Ἡ ἰδεολογία τοῦ Μ. Κωνσταντίνου στὶς σύγχρονες του λατινικῆς ἀφηγηματικῆς πηγὲς μέχρι τὸ 324, Θεσσαλονίκη 1984.
- Μ. Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, Παρακμὴ καὶ πτώση τοῦ θεματικοῦ θεσμοῦ. Συμβολὴ στὴν ἐξέλιξη τῆς διοικητικῆς καὶ τῆς στρατιωτικῆς ὀργάνωσης τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὸ 10ο αἰ. κ.έ., Θεσσαλονίκη 1985.

ΕΚΠΟΝΟΥΝΤΑΙ

- Ἑλισάβετ Ἀσημακοπούλου, Συμβολή στὴν ἱστορία τοῦ κινήματος τῶν Ζηλωτῶν.
- Σπυρίδων Ἀσωνίτης, Δυτικὴ Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ νησιὰ τοῦ Ἰονίου κατὰ τοὺς 13ο-14ο αἰ.
- Σωτήρης Γιάτσης, Οἱ ἀθλητικοὶ ἀγῶνες στὸ Βυζάντιο.
- Ἑλπίδα Ἐμμανουήλ-Κορρέ, Κωνσταντῖνος Ζ'-Ρωμανὸς Β'. Μία ἀξιολογικὴ ἀναθεώρηση.
- Μελομένη Κατσαροπούλου, Ἡ κατάσταση στὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα κατὰ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ.
- Πολύμνια Κατσώνη, Τὸ Βυζάντιο στὸν 14ο αἰ. Ὁ Ἰωάννης Ζ' Παλαιολόγος καὶ ἡ ἐποχὴ του.
- Εὐανθία Κωνσταντίνου ἢ Τέγου-Στεργιάδου, Τὰ σιγίλλια τοῦ Βασιλείου Β' γιὰ τὴν ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδας.
- Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη, Συμβολή στὸ πρόβλημα τῆς βυζαντινῆς προνοίας.
- Ι. Παπάγγελος, Ἡ Σιθωνία ἀπὸ τὸν 4ο ὡς τὸν 14ο αἰ. Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικά.
- Ἀλέξης Σαββίδης, Βυζαντινὰ στασιαστικὰ καὶ αὐτονομιστικὰ κινήματα στὰ Δωδεκάνησα καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία, 1189-ε. 1240 μ.Χ.

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΣΕΙΡΩΝ

- Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, ἀπὸ τὸ 1962 μέχρι τὸ 1968.
- Βυζαντινά*, Ἐπιστημονικὸν ὄργανον τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ἀπὸ τὸ 1969 μέχρι σήμερα.
- Βυζαντιακά*, Ἐπιστημονικὸν ὄργανον Ἑλληνικῆς Ἱστορικῆς Ἑταιρείας (Περίοδος Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ), ἀπὸ τὸ 1981 μέχρι σήμερα.
- Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται*, Δημοσιεύματα Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ἐκδιδόμενα ὡς παράρτημα τῶν *Βυζαντινῶν*, ἀπὸ τὸ 1970 μέχρι σήμερα.
- Βυζαντινὰ Μνημεῖα*, Δημοσιεύματα Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ἐκδιδόμενα ὡς παράρτημα τῶν *Βυζαντινῶν*, ἀπὸ τὸ 1974 μέχρι σήμερα.
- Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Σιγγραφεῖς*, Ἐπιστημονικὴ σειρὰ ἐκδιδομένη ὑπὸ τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπι-

BYZANTINISCHE NAMENSDEUTUNGEN IN IAMBISCHEN
SYNAXARVERSEN

HERBERT HUNGER/Wien

In dem riesigen literarischen Gewächshaus der byzantinischen Hagiographie gibt es eine kleine, aber üppig wuchernde Pflanze, die sogenannten Synaxarverse. Sie sind überwiegend in den Menaia, eingeschoben nach der 6. Ode des jeweiligen Orthros-Kanons, zum Teil aber auch unabhängig unter dem Namen von Autoren, vor allem Christophoros von Mitylene und Theodoros Prodromos, überliefert. Um im botanischen Bild zu bleiben: Die Synaxarverse erscheinen einmal wie einzelne Blumen an bestimmten Stellen eines großen planmäßig angelegten Beetes, sie bilden aber auch eigene, für sie reservierte Beete innerhalb des Gewächshauses. Diese Blumen haben verschiedene Farben: Die Synaxarverse sind zum Teil Iamben, d.h. byzantinische Zwölfsilber, oder daktylische Hexameter, zum Teil Stichera oder Kanones. Blumen und Verse sind somit auch durch ihre Größe, ihren Umfang unterschieden. Während die Hexameter monostichisch auftreten, unterscheiden wir bei den Iamben Disticha, die weitaus überwiegende Form, Monosticha und Tetrasticha. Die Stichera und Kanones schließlich entsprechen den in der byzantinischen Hymnographie gewachsenen Formen.

Die wissenschaftliche Sichtung und Bearbeitung dieser stets chronologisch, d.h. nach dem byzantinischen Kalender, also vom 1. September bis zum 31. August, geordneten Texte setzte erst mit dem Ende des Zweiten Weltkriegs ein. Die zahlreichen Editionen der liturgischen Bücher aus früheren Jahrhunderten, der große Umfang bereits edierter Sammlungen wie jener des Siberus¹, des Nikodemos Hagioreites² und des Dukakis³, sowie die mangelnde Kenntnis der Überlieferungsverhältnisse haben die Forscher lange Zeit vor dieser Aufgabe zurückschrecken lassen. Nun sind nach älteren vorbereitenden Studien von H. Delehaye⁴ in den letzten Jahrzehnten durch die Publikationen von F. Halkin,

1. *U. G. Siberus, Ecclesiae Graecae Martyrologium metricum*, Leipzig 1727.

2. *Nikodemos Hagioreites, Συναξαριστής τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ*, 2 Bde, Athen 1868.

3. *K. Dukakis, Μέγας Συναξαριστής πάντων τῶν ἁγίων*, 14 Bde, Athen 1889-1897.

4. *H. Delehaye, Le Synaxaire de Sirmond*, An. Boll. 14 (1895) 396-434. - *Ders., Synaxaires byzantins, ménologes, typica*. London 1977 (Sammelband).

J. Darrouzès, C. Giannelli und E. Follieri entscheidende Schritte gelungen.

Darrouzès hat in einem grundlegenden Aufsatz die wichtigsten Handschriften und das Verhältnis der oben genannten Textformen zueinander, insbesondere auch die Bedeutung und Stellung des Christophoros Mitylenaios in der Überlieferung dieser Texte behandelt⁵. Schon vorher hatte F. Halkin den lange verschollenen Codex Troyes 1204 im Vergleich zum Par. gr. 3041 untersucht⁶, während C. Giannelli die Tetrasticha des Prodromos unter die Lupe nahm⁷. Frau Follieri widmete sich in einem ausgedehnten Beitrag dem iambischen Kalender des Christophoros Mitylenaios wobei sie durch einen Vergleich des Par. gr. 3041 (P) aus der 2. Hälfte des 15. Jahrhunderts (mit 1880 Disticha) und des Pal. gr. 383 (V) aus dem frühen 14. Jahrhundert (2012 Disticha) sowie durch eine Gegenüberstellung des Par. Suppl. gr. 690 (Pm, Ende 11. Jh.) mit den hexametrischen Monosticha des Mitylenaios den Überblick über die Entwicklung zu gewinnen suchte⁸. Sie mußte starke Veränderungen des Bestandes an Epigrammen im Laufe der Jahrhunderte feststellen⁹. Der iambische Kalender des Mitylenaios zeigt weitgehende Übereinstimmungen mit dem von H. Delehaye publizierten Synaxarium Constantinopolitanum. Frau Follieri verdanken wir aber auch eine vor wenigen Jahren erschienene kritische Ausgabe der beiden hymnographischen Kalender des Christophoros Mitylenaios mit reichem Kommentar¹⁰. Ein Jahrhundert nach dem Mitylenaios schrieb Theodoros Prodromos seine Monosticha, in denen er sich den Mitylenaios zum Vorbild nahm¹¹. Seit kurzem besitzen wir eine kritische Ausgabe dieser Prodromos-Monosticha von Frau Augusta Acconcia Longo¹².

5. J. Darrouzès, Les calendriers byzantins en vers, Rev. Ét. Byz. 16 (1958) 59-84.

6. F. Halkin, Distiques et notices propres au synaxaire de Chifflet, An. Boll. 66 (1948) 5-32.

7. C. Giannelli, Tetrastici di Teodoro Prodromo sulle feste fisse e sui santi del calendario bizantino, An. Boll. 75 (1957) 299-336.

8. E. Follieri, Il calendario giambico di Cristoforo di Mitilene secondo i mss. Palat. gr. 383 e Paris. gr. 3041, An. Boll. 77 (1959) 245-304.

9. E. Follieri, a.O. 263.

10. E. Follieri, I calendari in metro innografico di Cristoforo Mitileneo (Subsidia hagiogr. 63), 2 Bde, Brüssel 1980. - Im weiteren stets als Follieri I. II zitiert. - Eine jüngst erschienene Stellungnahme: E. Follieri, Un bollandista «ante litteram»: Cristoforo Mitileneo, in: Studi bizantini e neogreci, Galatina 1983, 279-284.

11. E. Follieri, An. Boll. 77 (1959) 271.

12. A. Acconcia Longo, Il calendario giambico in monostici di Teodoro Prodromo (Testi e studi bizantino-neoellenici 5), Rom 1983.

Bei der Beurteilung der literarischen Qualität der Synaxarverse ist zu berücksichtigen, daß in den oben genannten späten Sammlungen im Grunde eine *indigesta moles* vorliegt, die durch laufende Ergänzungen und eigenständige Kompositionen, vor allem bei Nikodemos Hagioreites, immer wieder verändert wurde. Ein negatives Pauschalurteil stammt von H. Delehaye: «Mais je ne serais pas éloigné de croire que la présence de l'épigramme en tête de la notice est un signe certain de basse époque. Le mauvais goût qui s'étale ordinairement dans ces iambes accuse nettement la décadence»¹³. Darrouzès vermißt das religiöse Empfinden und meint, daß diese trockenen Hexameter nur aufgrund des Prestiges der klassischen Form als Synaxarverse anerkannt wurden: «Le goût byzantin n'est pas opposé à ces articles de luxe qui nous paraissent un peu faux»¹⁴. Die Kalender überhaupt seien bloß ein Zeugnis für den prätentösen Geschmack der Byzantiner: «Les calendriers... nous rappelleront seulement le goût des Byzantins pour les arts de minutie, de luxe, de préciosité»¹⁵. Dem gegenüber hat J. Hennig den rein ästhetischen Standpunkt in dieser Frage abgelehnt. Die Synaxarverse seien um «Insistenz der Erinnerung» und um die Präsentation der Heilsgeschichte in einer würdigen und leicht memorierbaren Form bemüht. Statt von Dekadenz zu sprechen möge man den sachlichen Ernst im Dienste der Heiligenverehrung und die Funktion der Epigramme im Leben des gläubigen Christen berücksichtigen¹⁶. M. E. liegt die Wahrheit irgendwo in der Mitte dieser divergierenden Stellungen. Was Hennig über die Funktion der Synaxarverse sagt, ist durchaus einsichtig; daß jedoch auch der unzweifelhafte Snobismus der Byzantiner und ihr von dem unseren oft abweichender Geschmack zu beachten sind, steht außer Frage. Wir werden später darauf zurückkommen und feststellen, daß manches, was uns abstrus erscheint, nicht nur bei Christophoros von Mitylene, sondern schon bei Romanos Melodos anzutreffen ist.

Das Thema dieses Beitrags ist die mannigfache Deutung der Heiligennamen in den byzantinischen Synaxarversen. Ich vermeide bewußt

13. H. Delehaye, An. Boll. 14 (1895) 403.

14. J. Darrouzès, Rev. Ét. Byz. 16 (1958) 73.

15. J. Darrouzès, a.O. 59.

16. J. Hennig, Zur geistesgeschichtlichen Stellung der Synaxarion-Verse, Ostkirchl. Studien 21 (1972) 141-152. Vgl. den resümierende Satz (152): «In ihrer Vollständigkeit als literarische Einheit und in ihrer Funktion verstanden, erweisen sich die Synaxarionepigramme als wertvoller Rest einer innigen Vertiefung in einen Stoff, von dessen Würde her allein ihre gerechte Bewertung erfolgen kann».

das Wort Etymologie, zunächst weil es sich nicht um die wissenschaftliche Suche nach der Herkunft der Wörter, also um echte Etymologie, handelt, zum zweiten, weil die hier anvisierten Deutungen über den unmittelbaren Bezug auf die jeweiligen Namen oft hinausgehen. Ich habe mich dabei auf die iambischen Disticha und Monosticha beschränkt, weil in den hexametrischen Monosticha nur selten eine Namensdeutung versucht wurde. Selbstverständlich ist die Sache selbst schon längst aufgefallen. Frau Follieri erwähnt im Kommentarband ihrer Ausgabe der hymnographischen Kalender des Mitylenaios jeweils die einschlägigen «Wortspiele», etwa in der Form: «un gioco di parole, suggerito dal nome del martire»¹⁷. Frau Acconcia Longo schickt ihrer Edition der Monosticha des Prodnomos auch ein Kapitel über den Stil voraus, in dem sie —soweit ich sehe—als erste die rhetorischen Figuren und die «Wortspiele» sowie Sprache und Wortschatz eingehender behandelt¹⁸. Trotzdem glaube ich, daß eine Präsentation ausgewählter Namensdeutungen in den iambischen Synaxarversen für die Kenntnis der stilistischen Fähigkeiten der Byzantiner und ihrer Mentalität aufschlußreich sein wird.

Die Vorstellung, aus dem Eigennamen auf das Wesen oder die Eigenschaften einer Person schließen zu können, ist uralte. Etymologische Erklärungsversuche von Namen finden sich bereits in der Antike, angefangen von Homer und Hesiod¹⁹. Der platonische Kratylos stellt die Möglichkeit, das Wesen der Dinge aus ihren Namen ableiten zu können, zur Debatte²⁰. Die Christen übernahmen die Deutung der Eigennamen wie so vieles andere aus der antiken heidnischen Literatur²¹. Im Mittelalter war diese Denkform in Ost und West weit verbreitet²². In der Hagiographie pflegten die Autoren schon bei der ersten Nennung des Namens

17. Z. B. E. Follieri, *I calendari etc.* (wie oben Anm. 10) II 11. 16.22.36.38 passim.

18. A. Acconcia Longo, *Il calendario giambico etc.* (wie oben Anm. 12), S. 58-67.

19. H. J. Lingohr, Die Bedeutung der etymologischen Namensklärung in den Gedichten Homers und Hesiods und in den homerischen Hymnen, Diss. FU Berlin 1954; zitiert von I. Opelt, Christianisierung heidnischer Etymologien, *Jb. Ant. Christ.* 2 (1959) 70-85, hier 71.

20. J. Derbolav, *Der Dialog Kratylos*, Saarbrücken 1953. - C. J. Classen, Sprachliche Deutung als Triebkraft platonischen und sokratischen Philosophierens, München 1959.

21. I. Opelt (wie oben Anm. 19); vgl. schon im NT Matth. 16,18 Petros und πέτρα.

22. K. Grubmüller, Etymologie als Schlüssel zur Welt? Bemerkungen zur Sprachtheorie des Mittelalters, in: *Verbum et signum*. Friedr. Ohly zum 60. Geburtstag überreicht, Bd. 1, München 1974, 209-230. - W. Haubrichs, *Veriloquium nominis*. Zur Namensexegese im frühen Mittelalter, a.O. 231-266.

ihres Heiligen oder bald danach eine Namensdeutung anzubringen²³. So überrascht es uns nicht, gerade in der hagiographischen Kurzform κατ' ἐξοχὴν, eben in den Synaxarversen, immer wieder auf Namensdeutungen zu stoßen.

Daß sich die Autoren der schicksalhaften Bedeutung der Namengebung bewußt waren, geht aus jenen Distichen hervor, die den terminus κλῆσις (= Namengebung) enthalten:

22.8. Ἀγαθόνικος (Follieri II 423)

Ἀγαθονίκου κλῆσις ἀψευδεστάτη

χρηστὴν βοῶσα τοῦδε νίκην ἐκ ξίφους.

Die Namengebung hat den «guten Sieg», χρηστὴν (= ἀγαθὴν) νίκην, scil. des Märtyrertodes, vorweggenommen.

19.7. Δῖος (Follieri II 368)

Γεύη τελευτῆς καὶ σύ, παμμάκαρ Δῖε,

ἐνδοξε κλῆσιν, ἀλλὰ καὶ πράξιν πλέον.

Der Namengebung nach war Dios «ruhmvoll» (ἐνδοξος), was sich auch in der Realität (πράξιν) durch seinen Tod bewahrheitet. Zur Übereinstimmung von δῖος - ἐνδοξος vgl. Suda s.v. δῖος (Δ 1202).

9.2. Νικηφόρος (Follieri II 163)

Τὸν ἐκ παλαιοῦ κλητικὸν Νικηφόρον

τμηθέντα²⁴ γυνῶτι πρακτικὸν νικηφόρον.

Der Heilige, der durch die Namengebung (κλητικὸν) einst als der «Siegreiche» bezeichnet worden war, erwies sich durch den Märtyrertod auch in der Tat (πρακτικὸν) als Sieger.

Daß die Namengebung das reale Leben «programmiert», sagt Theodoros Prodromos in einem Tetrastichon:

ὦ κλήσεων πράγματα προγραψαμένων!

μακαρίους γὰρ τοὺς Μακαρίους κρίνω κτλ.²⁵

23. Vgl. folgende Beispiele des Symeon Metaphrastes, nur aus PG 115: Georgios 144 B; Anthimos 172 A; Jakobos Adelphotheos 201 C; Akakios 217 D; Kallinikos 480 A/B; Sophia 497 B/C; Andreas 597 A; Menodora, Metrodora, Nymphodora 653 A; Niketas 704 C; Euphemia 713 B; Kallistratos 884 B; Chariton 900 C.

24. Das kurze, zweisilbige Verbum τέμνειν, zumeist in der Form des Partizipiums des Passivaorists (gleichwertig auch τομή und ἐκτομή) paßt viel besser in die Synaxarverse als das sechssilbige ἀποκεφαλίζω. Zum Thema vgl. die neue Dissertation von K. Π. Χαράλαμπιδης, Ὁ ἀποκεφαλισμὸς τῶν μαρτύρων εἰς τὰς ἱστοριοφιλολογικὰς πηγὰς καὶ τὴν βυζαντινὴν τέχνην. Thessaloniki 1983. Die S. 43 ff. angeführten Listen von termini und Synonyma für die Todesarten und die Marterwerkzeuge sind keineswegs vollständig. Der Autor hat übrigens die Synaxartexte kaum berücksichtigt.

25. An. Boll. 75 (1957) 325, Nr. 59.

Die Namensdeutungen beruhen so zum Teil auf einer Art *vaticinatio ex eventu*²⁶.

3.1. Μαλαχίας (Follieri II 130)

Ὁ κλῆσιν αὐχῶν ἀγγέλου Μαλαχίας
αὐχεῖ μάλιστα τὴν μετ' ἀγγέλων στάσιν.

Malachias, stolz auf die Namengebung (Malachias = Bote Gottes, Engel), ist insbesondere stolz auf seinen Aufenthalt unter den Engeln. Wiederum hat sich die Namensdeutung durch den Lebenslauf «bestätigt»²⁷.

Die Namengebung kann sich nicht nur *ex analogia*, sondern auch *e contrario* auswirken:

10.8. Ἰππόλυτος (Follieri II 404)

Τὸν Ἰππόλυτον ἱπποδέσμιον βλέπω
ἐναντίον πάσχοντα τῇ κλήσει πάθος.

Die Antithese Ἰππόλυτος ~ ἱπποδέσμιος — der Heilige wurde, an Pferde gefesselt, von ihnen zerrissen — bestätigt durch das ἐναντίον πάθος die κλήσεις.

21.7. Συμεὼν Σαλός (Follieri II 371)

Ἐμφρων σὺ μωρός, ὃς βίον παίζων, πάτερ,
ῥφιν φρονοῦντα λανθάνεις ἄχρι τέλους.

Der Narr in Christo Symeon ist klug genug, um das Leben zu verspotten und sich bis zuletzt der klugen Schlange (= dem Teufel) zu entziehen. Der Narr wird *e contrario* als klug bezeichnet, ja so klug, daß er sogar der Paradiesesschlange entkommt.

In vielen Epigrammen wie in dem oben zitierten auf Nikephoros ist der Name so eindeutig und zur «Exegese» einladend, daß sich die Schlußfolgerung von selbst ergibt:

21.1. Ἀγνή (An. Boll. 77 [1959] 294)

Θεοῖς ἀνάγνοις, Ἀγνή, μὴ δοῦσα σέβας
ἀγνή παρέστης τῷ Θεῷ καὶ νυμφίῳ.

Hagne (die «Keusche»), die den unreinen Göttern die Ehrfurcht verweigert hatte, trat (nach ihrem Märtyrertod) als reine Jungfrau zu dem göttlichen Bräutigam. Leben und Tod «bestätigen» die Namengebung der Jungfrau, deren Wesen durch die Kon-

26. Vgl. die analoge Gegenüberstellung von κλήσεις und πράξεις bei Θεόδωρος ὁ ἡγιασμένος (An. Boll. 77 [1959] 285): τὴν πράξιν εὖρες κλήσιν, ἡγιασμένε, // Ἐδὲμ πολῖτα τῆς καθηγιασμένης.

27. Dieses Distichon hat Theodoros Prodromos in einem Tetrastichon nachgeahmt: ...καὶ κλήσιν εἶχεν ἀγγέλου (An. Boll. 75 [1957] 321, Nr. 41).

frontation mit den unreinen heidnischen Göttern besonders unterstrichen wird.

Εἰρήνη (Follieri II 267)

Ξίφει θανοῦσα καὶ βιώσασα ξένως
εἰρηνικῶς τέθνηκας αὔθις, Εἰρήνη.

Die nach ihrem Tod wieder auferstandene Märtyrerin Eirene (der «Frieden») stirbt in Frieden.

Εὐφρόσυνος (An. Boll. 77 [1959] 291)

Πένθιμον Εὐφρόσυνος πρὶν βιοῦς βίον
εὐφροσύνης νῦν διάγει σὺν ἀγγέλοις.

Euphrosynos, der «Frohgemute», der früher ein leidvolles Leben führte, lebt jetzt frohgemut mit den Engeln. Die Antithese «einst~jetzt» kommt in den Synaxarversen hunderte Male vor. Sie ist hier durch die weitere Antithese πένθιμος~εὐφρόσυνος noch verstärkt.

Μακάριος (An. Boll. 77 [1959] 297)

Μακάριος σύ, Μακάριε, τρισμάκαρ,
ἐνθα μάκαρες αὐλισθεὶς μακαρίως.

Die Seligkeit des Makarios (des «Seligen»), der nach seinem Tod selig unter Seligen haust, ist durch die viermalige Wiederholung des Wortstammes mit Klimax im ersten Vers und kompresser Fassung des zweiten Verses (mit Ellipse des Verbums zu ἐνθα μάκαρες) zu einer massiven *figura etymologica* geworden. Die Metrik läßt freilich zu wünschen übrig.

In den Menaia findet sich unter dem 1.4. die Fassung:

Ὁ Μακάριος μακαριστὸς ἐν βίῳ
μακαρίως νῦν γῇ ἐνοικεῖ μακάρων.

Dieses inhaltlich übereinstimmende Epigramm ist trotz dreifacher *figura etymologica* schwächer als jenes des Christophoros Mitylenaios.—Zur Kombination auf den Tod zweier Märtyrer vgl.

Μακάριος + Εὐγένιος (An. Boll. 77 [1959] 295)

Τμηθεὶς ὁ Μακάριος σὺν Εὐγενίῳ
οἰκοῦσι τὸν μάκαρος εὐγενῆ τόπον.

Θεοφύλακτος (Follieri II 193)

Καὶ σαρκὸς ἐξόριστος ὡς καὶ πατρίδος
θεῖος Θεοφύλακτος, οὗ Θεὸς φύλαξ.

Für den Hl. Theophylaktos (den «Gottbewachten»), der in der Verbannung sterben muß, bleibt Gott sein Wächter.

27.5. Θεράπων (Follieri II 298)

Μάστιξι θνήσκων δεσπότου τοῦ σοῦ χάριν
εὖνους θεράπων χρηματίζεις, Θεράπων.

Der Märtyrer Therapon (der «Diener»), der unter Peitschenhieben für Gott stirbt, bewährt sich als treuer «Diener».

20.5. Ἀστέριος (Follieri II 287)

Ὑπῆρξε τμηθεὶς Ἀστέριος τὴν κάραν
ἀστήρ ὁδηγῶν Ἀλέξανδρον πρὸς ξίφος.

Der enthauptete Asterios (der «Sternartige») geht wie ein Stern dem Alexandros im Martyrium voran.

10.2. Χαραλάμπης (Follieri II 164)

Κατηξιώθης, Χαράλαμπες, ἐκ ξίφους
καὶ λαμπρότητος καὶ χαρᾶς τῶν μαρτύρων.

Charalampes («der sich über den Glanz freut»; andere Deutungen wären möglich) wurde durch den Märtyrertod des Glanzes und der Freude der Märtyrer (*scil.* im Himmel) gewürdigt.

10.12. Εὐγραφος (Follieri II 104)

Τὰς ἐκ μαχαίρας, Εὐγραφε, τρώσεις φέρων
ὁξὺς Θεοῦ κάλαμος ὥφθης εὖ γράφων.

Eugraphos (der «tüchtige Schreiber») erwies sich als ein scharf gespitzter Kalamos Gottes, als ihm die Schwerter (der Scharfrichter) die (tödlichen) Wunden schlugen.—Gewiß stutzen wir zunächst bei diesem gewagten Bild, und H. Delehaye hätte hier von *mauvais goût* bzw. von *décadence* gesprochen. Allein, das Distichon steht in der ältesten Handschrift (V), d.h. es geht auf Christophoros Mitylenaios selbst zurück, und—bei Romanos Melodos finden wir Ähnliches²⁸.

15.5. Παχώμιος (Follieri II 277)

Ὁ Παχώμιος λεπτόνων σαρκὸς πάχος
ψυχῇ συνῆγε πρὶν μεταστῆναι στέαρ.

Auch hier werden wir von der ästhetischen Seite her wohl Bedenken anmelden. Daß Pachomios (der «Dicke») als Asket abmagerte, ist selbstverständlich; so konnte Christophoros Mitylenaios das etymologisch passende *πάχος* unterbringen. Daß er aber um einer Antithese willen den Märtyrer seine Seele «auf-fetten» läßt (*συνῆγε στέαρ*), geht uns denn doch wider den Strich. Der Mitylenaios freilich scheint nichts Anstößiges daran gefunden

28. H. Hunger, Romano il Melode—poeta, predicatore, retore—ed il suo pubblico, Röm. Hist. Mitt. 25 (1983) 305-332, hier 330.

zu haben. Eine Geschichte der byzantinischen Ästhetik bleibt noch zu schreiben²⁹.

Ein analoger direkter Bezug auf den Namen liegt z.B. vor bei:

Γελάσιος (An. Boll. 77 [1959] 299), Εὐθύμιος (Follieri II 123f.), Εὐμένιος (Follieri II 25f.), Εὐστάθιος (Follieri II 210), Εὐτρόπιος (Follieri II 186f.), Εὐτύχιος (Follieri II 229), Εὐφημία (Follieri II 23), Ζωή (Follieri II 113), Ἡσύχιος (An. Boll. 77 [1959] 285), Θεόφιλος (An. Boll. 77 [1959] 297), Καλλίνικος (Follieri II 109), Νικήτας (Follieri II 22), Νικηφόρος (Follieri II 198), Νίκων (Follieri II 210f.), Ξένη (Follieri II 151), Πάμφιλος (Follieri II 170), Σωφρόνιος (An. Boll. 77 [1959] 283), Τρόφιμος (An. Boll. 77 [1959] 290 u. 298), Χριστοφόρος (Follieri II 271).

Theodoros Prodromos konnte in seinen Monosticha wiederholt den direkten Bezug auf den Namen unterbringen:

Ἄλυπιος (26.11.), Ἀνυσία (30.12.), Ἐπίχαρις (27.9.), Ἑρμείας (31.5.), Εὐλάμπιος (10.10.), Εὐμένιος (18.9.), Εὐψύχιος (9.4.), Ἰλαρίων (21.10.), Κλίμακος (30.3.), Λαμπαδός (5.7.), Νικήτας (3.4.), Προκόπιος (28.2.), Σοφονίας (3.12.), Τιμόθεος (21.2.), Τύχων (16.6.), Χαρίτων (28.9.), Χριστοφόρος (9.5.).

In vielen anderen Fällen konnten oder wollten die Autoren von dieser einfachen Deutung des Namens aus sprachlichen oder metrischen Gründen nicht Gebrauch machen. Sie beschritten den Weg der Umschreibung bzw. der Interpretation, ohne auf das *veriloquium* zu verzichten.

15.12. Ἐλευθέριος (Follieri II 109)

Ἐλευθέριος ὡς ἀδουλόνους φύσει

σπάθας θεωρῶν οὐκ ἐδουλοῦτο πλάνη.

Der Märtyrer Eleutherios (der «Freiheitliebende»), von Natur aus der Knechtschaft abhold, unterwarf sich angesichts der Schwerter (der Scharfrichter) nicht der Irrlehre. Das gewählte ἀδουλόνους ersetzt ἐλευθέριος.

29. P. A. Michels, *Esthétique de l'art byzantin*, Paris 1959 und G. Mathew, *Byzantine Aesthetics*, London 1963 beziehen sich auf die byzantinische Kunst. Aber auch P. Michel, «Formosa deformitas». Bewältigungsformen des Häßlichen in mittelalterlicher Literatur, Bonn 1976 und V. V. Byčkov, *Vizantijskaja estetika. Teoretičeskie problemy*, Moskau 1977 bringen nichts für unsere Frage Einschlägiges. Byčkov bietet den interessanten Versuch einer Standortbestimmung der Ästhetik als Forschungsobjekt in der modernen Byzantinistik: Jahrb. Österr. Byz. 31/Beihft (1981) 1.1.

6.2. Βουκόλος (Follieri II 161)

Σμύρνης ὁ ποιμὴν Βουκόλος θυηπόλος
ἄγρυπνός ἐστι καὶ θανῶν ποιμνης φύλαξ.

Der Bischof von Smyrna Bukolos (der «Rinderhirt») erweist sich auch im Tode als wachsamer Hirte seiner Herde. ποιμὴν und ποιμνης φύλαξ wirken wie eine Glosse zu βουκόλος³⁰.

23.4. Ἀνατόλιος (Follieri II 252)

Δύσας Ἀνατόλιος ἐκτομῇ κάρας
ἔφρον εἶδε φῶς νοητὸν Κυρίου.

Anatolios (der vom «Aufgang» [*scil.* der Sonne]) ging durch die Enthauptung unter und sah im Osten das geistige Licht des Herrn.—Der Märtyrer wird aufgrund seines Namens als Gestirn interpretiert, das im Westen untergeht (δύσις = der Westen) und sogleich—eine beabsichtigte Antithese—im Osten (mit dem geistigen Auge) den Herrn erblickt.

26.4. Γλαφύρα (Follieri II 256)

Θεὸν Γλαφύρα ψυχικῶν δι' ὀμμάτων
οὐ γλαφυρῶς νῦν, ἀλλὰ τηλαυγῶς βλέπει.

Das geistige Auge, mit dem man Gott schauen kann, wiederholt das Motiv des vorausgegangenen Distichons. Das Schauen erfolgt aber nicht nur «fein» (und zugleich undeutlich?), wie es Glaphyra (der «Feinen») angemessen wäre, sondern fernhin leuchtend. Der Gedanke ist *e contrario* aus dem Namen der Heiligen abgeleitet.

18.2. Λέων (Follieri II 171)

Ψυχὴν ὁ θεῖος ἐξερεύγεται Λέων
καὶ δαιμόνων φάλαγγιν ἐμβάλλει φόβον.

Papst Leon (der «Löwe») haucht seine Seele aus und versetzt damit—wie ein brüllender Löwe—die Armee der Dämonen in Furcht. Die Antithese ἐξερεύγεται ~ ἐμβάλλει macht das ungewohnte Bild eingängiger.—Die Interpretation Leon = Löwe findet sich ebenso im Tetrastichon des Prodomos: An. Boll. 75 [1957] 332, Nr. 99.

22.1. Τιμόθεος (Follieri II 151)

Ἐρωτι θείων Τιμόθεος στεμμάτων
τυφθεὶς βάλκλοις ἔβαψε γῆν ἐξ αἱμάτων.

Der Märtyrer Timotheos (der «Gott Ehrende») erlitt, von Knüppelschlägen getroffen, den Tod aus Liebe zur göttlichen Märtyr-

30. Analog das Tetrastichon des Prodomos: An. Boll. 75 (1957) 329, Nr. 82.

rerkrone (spezielle Interpretation). Man beachte den Reim στεμμάτων - αἰμάτων (Itazismus); auch die Häufung von Tau und Theta in der ersten Zeile dürfte nicht zufällig sein.

7.12. Ἀμβρόσιος (Follieri II 102f.)

Τὸ φθαρτὸν Ἀμβρόσιος ἐκδὺς σαρκίον
θείας μετέσχευ ἀμβροσίας ἀξίως.

Christophoros Mitylenaios bringt den Namen des Bischofs in Verbindung mit der homerischen Götterspeise Ambrosia. Das hinfällige Fleisch und die göttliche Speise bilden die gewünschte Antithese. Anspielungen auf Mythologisches sind in Synaxarversen auch sonst anzutreffen. Zu Mitylenaios selbst vgl. Ἀθηνογένης (Follieri II 363 f.) zum 16.7.:

Ἀθηνογένης ἐκ ξίφους ἀνηρέθη
ψευδῇ θέαιναι τὴν Ἀθηναῖν οὐ σέβων.

In verschiedenen anderen Synaxar-Distichen werden die antiken Namen von Märtyrern den betreffenden Figuren der griechischen Mythologie gegenübergestellt: Πηλεὺς (17.9.), Ἀρτεμίδωρος (Artemis, 20.9.), Διόσκορος (Zeus, 13.10.), Κρονίων (Kronos, 30.10.), Ὠρίων (10.11.), Ἄρης (19.12.), Ζήνων (Zeus, 28.12.), Ἀχιλλᾶς (Achilleus, 17.1.).

31.12. Μελάνη (Follieri II 128)

Οὐχ ὕλική σε χεῖρ, Μελάνη, καὶ μέλαν
Θεὸς δέ, καὶν τέθνηκας, ἐν ζῶσι γράφει.

Hier bot sich dem Literaten Christophoros die Assoziation zur Tinte (μέλαν), die *e contrario* auf Melane bezogen wird: nicht die materielle Tinte, sondern Gott selbst (mitzudenken ist das Attribut ἄυλος im Gegensatz zu ὕλικός) trägt die Heilige unter die Lebenden (*scil.* im Himmel Lebenden) ein. Die zweite Antithese: «Der gestorbene Märtyrer lebt» gehört zum stehenden Repertoire der Synaxarverse. Prodomos begnügt sich in seinem Monostichon mit einer Antithese. Vgl. die Einbeziehung von κάλαμος in die Thematik des (Märtyrer) todes (s. oben Eugraphos); μέλαν und κάλαμος gehören zum Schrift- und Kanzleiwesen.

In vielen Disticha wird die Namensdeutung mit einer Metapher verbunden, die mehr oder weniger gut zu den besonderen Umständen des Märtyrertodes paßt.

16.12. Ἀγγαῖος (Follieri II 112)

Ἀγγαῖος ἄγγος πλῆρες ὥφθη χαρίτων,
ὥς ὕλικὸν δὲ τῷ χρόνῳ συνετρίβη.

Angaios, dessen Name—wegen des Anklangs—mit ἄγγος (= Gefäß) verbunden wird, wurde wie ein materielles Gefäß von der Zeit zerschlagen. Die zwei Verse geben dem Autor genug Raum, um das «Gefäß» als «von Liebreiz erfüllt» vorzustellen.

15.1. Ἰωάννης ὁ Καλυβίτης (Follieri II 140)

Ἀρνησίκοςμος παῖς λιπὼν γῆς καλύβην
ἐν οὐρανοῖς ἔπηξε καινὴν καλύβην.

Der nach seiner Einsiedlerhütte benannte Johannes Kalybites verließ (mit seinem Tod) die Erde und baute sich eine neue Hütte im Himmel. Das seltene ἀρνησίκοςμος charakterisiert den Asketen und steht am Versanfang, parallel zu ἐν οὐρανοῖς. Die Wiederholung von καλύβη am Versschluß unterstreicht den Namen des Eremiten.—Prodromos spielt in seinem Monostichon mit der (falschen) Etymologie καλῶς βιώσας ~ καλυβίτης.

14.12. Θύρσος (Follieri II 109)

Οὐ δένδρινόν σε, Θύρσε, θύρσον ὁ πρίων
πρὸ τῆς τελευτῆς εὔρεν, ὡς ῥᾶστα πρίσαι.

Der zum Zersägen verurteilte Thyrsos erwies sich bei der Exekution nicht als ein von einem Baum stammender Thyrsosstab (Metapher), sodaß die Säge ihn vor seinem Tod nicht zersägen konnte. Die Todesart, durch die zweimalige Schlußstellung besonders betont, wird durch die Namensdeutung *e contrario* mit einem Thyrsosstab verbunden.—Prodromos folgt in seinem Monostichon einer anderen «Etymologie».—Vgl. ferner das *Men. Rom.* unter Stachys (31.10.).

26.5. Κάρπος (Follieri II 296)

Καρπούς ἐνεγκὼν, Κάρπε, δεκτοὺς Κυρίῳ
φέρεις καθ' ὥραν τὴν τελευτὴν ὡς τρύγην.

Das Opfer des Todes wird von Karpos («Frucht») wie willkommene Früchte zur Zeit der Obsternte dem Herrn dargebracht. καρπούς, in chiasmischer Stellung zu τρύγην, wird—wie sonst häufiger δῶρον—als Metapher für den (Märtyrer)tod gebraucht. Meisterhaft kompreß Prodromos in seinem Monostichon.

8.10. Πελαγία (Follieri II 47)

Αἴσχους πλυθεῖσα καὶ λιποῦσα γῆς σάλον
πρὸς ὄρμον ἤκεις οὐρανοῦ, Πελαγία.

Die von Schande gereinigte Hetäre Pelagia (die «zum Meer Gehörige») verließ den Wogensturm auf Erden und kam in den Himmelshafen.—Der Name Pelagia, diesmal in richtiger Etymologie von πέλαγος abgeleitet, führt zu der Metapher von Seesturm

und Hafen, welche die antithetische Parallele zum Leben auf der Erde und im Himmel bildet.

25.2. Ταράσιος (Follieri II 177)

Ἄκλυστος ὄρμος Ταράσιον λαμβάνει
κόσμου ταραχῆς καὶ ζάλης σεσωσμένον.

Durch den Anklang von ταραχή an Tarasios läßt sich Christophoros zu einer Meeresmetapher verleiten. Der aus dem Wogenschwall der Welt gerettete Heilige erreicht den ruhigen Hafen. Wie in dem Distichon auf Pelagia stehen ὄρμος und ζάλη (bzw. σάλος) einander gegenüber. ἄκλυστος und σεσωσμένον stehen chiasmatisch. Vgl. auch das Monostichon des Prodromos.

13.11. Ἰωάννης Χρυσόστομος (Follieri II 76)

Βύσας ὁ χρυσοῦς Ἰωάννης τὸ στόμα
ἀφῆκεν ἡμῖν ἄλλο τὰς βίβλους στόμα.

Als der «Goldmund» (bei seinem Tod) verstummte, hinterließ er uns einen zweiten Mund in Gestalt seiner Bücher. Da in der Regel laut gelesen wurde, ist es sinnvoll, Bücher als στόμα zu bezeichnen. Man beachte den Reim; die Namensdeutung ist diesmal selbstverständlich.

Oft wird die Metapher nicht unmittelbar aus dem Namen des Heiligen abgeleitet, sondern erst auf einem gedanklichen Umweg angewendet.

20.5. Θαλέλαιος (Follieri II 287)

Ἀκέστορι τμηθέντι τῷ Θαλελαίῳ
Θεὸς βοτάνη πρὸς λύσιν παντὸς πάθους.

Vom Beruf des Märtyrers—ἀκέστορι (= Arzt) steht an der Spitze—führt die Assoziation zu den φάρμακα, den Heilmitteln. So bietet sich dem heilenden Arzt nach seiner Enthauptung Gott als allheilende Pflanze an.

4.3. Γεράσιμος (Follieri II 188)

Ὑπηρέτης θῆρ τῷ Γερασίμῳ γέρας
θῆρας παθῶν κτείναντι πρὶν λῆξαι βίον.

Der Löwe (= das wilde, in diesem Fall aber zahme Tier) diene dem Gerasimos als Gabe, ihm, der vor seinem Tod die wilden Tiere der Leidenschaften getötet hatte. Der zum Asketen gehörige Löwe ermöglicht die Metapher der Leidenschaften als wilder Tiere, während die Verbindung zum Namen Gerasimos etwas künstlich durch γέρας hergestellt wird.

26.6. Δαυίδ (Follieri II 334)

Δαυίδ συνήφθης τῷ πάλαι, Δαυίδ νέε,
ἄλλον Γολιάθ σαρκικὰ κτείνας πάθη.

Der Eremit David kann sich dem David des AT zur Seite stellen, da er die fleischlichen Leidenschaften wie einen zweiten Goliath (ab)tötete. Der Name David evoziert seinen Gegner Goliath, der ähnlich wie die *θηρες* als Metapher für die *πάθη* genommen wird.

13.5. Γλυκερία (Follieri II 275)

Θηρὸς τὸ πικρὸν δῆγμα τῇ Γλυκερία
ὕπεργλυκάζον ὥς ἀληθῶς ἦν μέλι.

Der bittere Biß der wilden Löwin (des wilden Tieres) war für die Märtyrerin Glykeria (die «Süße») überaus süß, wahrhaftig wie Honig. Das Distichon, aus der Namensdeutung Glykeria = die Süße abgeleitet, besteht aus einem einzigen ausgewogenen Oxy-moron; drei bittere Elemente stehen drei süßen gegenüber.

27.8. Ποιμὴν (Follieri II 430)

Ὡς ἐκ λύκου χαίνοντος ἡρπάγη βίου
Ποιμὴν, τὸ θρέμμα τοῦ μεγίστου ποιμένος.

Der Heilige Poimen («Hirte») wurde dem Leben (durch seinen Tod) wie einem Wolfsrachen entrissen, er, das Junge (= Tier) des höchsten Hirten. Die Metapher ist *e contrario*—der Hirte als Schaf—angelegt. Die Tiermetapher für das (irdische) Leben erinnert an die Leidenschaften, die als wilde Tiere verstanden werden. Man beachte die Anfangs- und Schlußstellung des Heiligennamens und Christi als guten Hirten.

28.2. Προτέριος (Follieri II 173)

Ὁ Προτέριος σφάττεται τοῖς καλάμοις
ὀξυγράφου κάλαμος ὢν κατὰ πλάνης.

Der zum Tode durch spitze Kalamoi verurteilte Proterios bewährte sich als Kalamos eines Schnellschreibers im Kampf gegen die Irrlehre. Hier ist der Eigenname Proterios völlig außerachtgelassen und nur das Marterinstrument für eine Metapher ausgewertet; zu vergleichen sind das Distichon auf Eugraphos, sowie die Kalamos-Metaphern bei Romanos Melodos, s. oben Anm. 28. Vgl. schon Ps. 44,2: *κάλαμος γραμματέως ὀξυγράφου*.

Einen besonderen Platz in den Synaxarversen nimmt der Tropos der *figura etymologica* ein. Man kann drei Gruppen unterscheiden.

1. Der Märtyrername wird durch eine einfache, echte oder scheinbare, *figura etymologica* betont, die natürlich in einen Zusammenhang mit Leben oder Tod des Heiligen gebracht werden muß. Mehr als die Hälfte dieser Disticha bedient sich eines Substantivums, das in einem

echten oder durch Assonanz nahegelegten Bezug zu dem Heiligennamen steht.

19.9. Σαββάτιος (Follieri II 26)

Ξεσθεις σιδηροῖς Σαββάτιος ὀξέσιν
εἰς σαββατισμὸν θεῖον ὡς μάρτυς φθάνει.

Der nach dem Sabbat benannte Märtyrer verdient sich durch seinen Tod die göttliche «Feier-Zeit»; das Substantivum ist wie der Heiligennamen durch Suffix vom Sabbat abgeleitet.

28.10. Τερέντιος (Follieri II 62f.)

Τέμνουσι Τερέντιον, δς βλύσας γάλα
ἔδειξε καινὸν καὶ τετμημένος τέρας.

Das Milchwunder des toten Märtyrers (γάλα - τέρας, beides prägnant am Versschluß) ermöglicht die durch die Assonanz nahegelegte Verbindung von τέρας und Terentios. Man beachte die Alliteration von Tau in den beiden ersten und beiden letzten Wörtern des Distichons.

28.11. Στέφανος ὁ Νέος (Follieri II 93f.)

Πληγείς, Νέε Στέφανε, τὴν κάραν ξύλω
εὖρες πρεπόντως οὐχὶ γηράσκον στέφος.

Die Märtyrerkrone des Neomartys bildet irgendwie die Antithese zu dem von der Keule («Holz») getroffenen Kopf. Diesmal paßt das Substantivum auch etymologisch zum Eigennamen.

5.3. Κόνων (Follieri II 189)

Ἦκεις πρὸς αὐτὸν τὸν Θεόν, Θεὸς θέσει,
εἰς γῆν ἄφεις σου τὴν κόνιν, Κόνων πάτερ.

Das nur phonetisch zum Heiligennamen passende Substantivum (Staub) führte den Autor zu der Vorstellung vom irdischen Staub, den der Märtyrer vor seiner Aufnahme in den Himmel zurückließ.

5.7. Λαμπαδός (Follieri II 344f.)

Ἄρδων ἐλαίῳ Λαμπαδὸς τὴν λαμπάδα
ἔτοιμος ἐγγίσαντος ἦν τοῦ νυμφίου.

Mit der Wahl des zu Lampados gehörigen Appellativums λαμπάς (Lampe) stellte sich die Assoziation zum biblischen Gleichnis der klugen und törichten Jungfrauen ein; Lampados, der seine Lampe gefüllt hatte, war für das Kommen des Bräutigams bereit.

16.8. Αἴγλων (An. Boll. 77 [1959] 280)

Αἴγλων καθαρθεὶς καὶ διασχὼν ἐκ βίου
αἴγλη θεαυγοῦς λάμπεται θεωρίας.

In diesem Fall führte das etymologisch zugehörige αἴγλη (Glanz)

den Autor auf den so oft gebrauchten Gegensatz von irdischem Leben (βίος) und glanzerfüllter Gottesschau im Jenseits. Anfangs- und Schlußworte korrespondieren von Vers zu Vers.

22.5. Βασιλίσκος (Follieri II 288ff.)

Ὁ Βασιλίσκος ἔκτομῃ δοὺς τὴν κάραν
πατεῖ νοητοῦ βασιλίσκου τὴν κάραν.

Das raffiniert gebaute Distichon des Mitylenaios (Reim!) beruht auf dem antithetischen Bild des Märtyrers, der das Haupt zum Todesstreich beugt und damit zugleich das Haupt der Paradiesesschlange zertritt. βασιλίσκος νοητός, der «intelligible» Drache, entspricht dem sonst üblichen ὄφις νοητός. Vgl. die Nachahmung im Tetrastichon des Theodoros Prodromos: ...τὴν νοητὴν ἀσπίδα. Ferner Ἰσαυρος (17.6):

τμηθεὶς Ἰσαυρος σὺν συνάθλων πεντάδι
σαύρας νοητῆς καρδίαν τέμνει μέσον.

22.12. Ζωῆλος (Follieri II 118f.)

Ζωὴν ῥέουσαν ἐκλιπὼν ὁ Ζωῆλος
ζωὴν μένουσαν εὗρεν ἐν ζώντων τόπῳ.

Der in itazistische Aussprache dem Heiligennamen phonetisch besonders nahestehende Akkusativ des Appellativums wird zweimal an die Versspitze gesetzt (Parallelismus). Die antithetischen attributiven Partizipia sind in Form des Binnenreims angeschlossen. Schließlich wird noch das Partizipium des etymologisch zugehörigen Verbums (ζώντων) untergebracht. Es sind also Substantivum und Verbum zur *figura etymologica* herangezogen.

Ähnlich und doch wieder anders bringt der Mitylenaios eine doppelte *figura etymologica* zu ζωή:

19.6. Ζώσιμος (Follieri II 324f.)

Ψυχὴν ὑπὲρ σοῦ Ζώσιμος θεὸς φιλάττην
ξίφει θανῶν ζῆ ψυχικὴν ζωὴν, Λόγε.

Neben der doppelten *figura etymologica*—auch hier wiederum Substantivum und Verbum—ist der Gegensatz zwischen irdischem und himmlischem Leben scharf herausgearbeitet: θανῶν und ζῆ stehen in Juxtaposition.

Christophoros Mitylenaios bietet aber auch eine dreifache *figura etymologica*:

27.12. Στέφανος (Follieri II 124f.)

Λόγων στεφάνοις οἷα τιμίους λίθοις
στέφω Στέφανον, ὃν προέστεψαν λίθοι.

Substantivum, Verbum simplex und verbum compositum werden dem Heiligennamen gegenübergestellt, στέφω in Juxtaposition. Besonderes Raffinement zeigt der gereimte Versschluß mit Verwendung des Wortes λίθοι in doppelter Bedeutung, einmal als Steine des Martyriums, zum andern Mal als Edelsteine—nicht der Märtyrerkrone, wohl aber des dichterisch geformten Epigramms (so ist wohl λόγων στεφάνους zu verstehen). In der bei Follieri II 125, Anm. 190 angeführten Akrostichis sind Märtyrerkrone und dichterischer «Kranz» gleichgesetzt!

8.12. Πατάπιος (Follieri II 103)

Φθαρτὸν λελοιπῶς, Πατάπιε, γῆς πάτον
πατεῖς, ὅπου πατοῦσι πραέων πόδες.

In diesem kapriziösen Distichon ist die dreifache *figura etymologica* (einmal Substantivum, zweimal Verbum) nicht durch Etymologie, sondern durch Assonanz gegeben. Die Alliteration (insgesamt neunmal Pi) kann sich sehen lassen. Vgl. die elegante Variation in den Monosticha des Prodomos.

24.8. Εὐτυχής (Men. Rom. VI 490)

Ὡς εὐτυχῶς σὺ εὐτυχήσας τρισμάκαρ
θείας τετυχῶς, Εὐτυχῇ, κληρουχίας.

Der Eigenname und die dreifache *figura etymologica* (einmal Adverb, zweimal Verbum [Partizipium]) beherrschen das Distichon. Das Hyperbaton θείας - κληρουχίας mit Anfangs- und Schlußstellung unterstreicht jedoch das Thema, die himmlische Erbschaft.

Unter Heranziehung eines Verbums läßt sich leichter eine echte *figura etymologica* erreichen, wie schon die letzten oben angeführten kombinierten Beispiele zeigen.

3.9. Ἀνθιμος (Follieri II 11)

Τμηθεὶς κεφαλὴν, μάρτυς Ἀνθιμε, ξίφει
καὶ νεκρὸς ἀνθεῖς εἰς Θεοῦ δόξαν τρίχαε.

Zwar liegt eine echte Etymologie (Ἀνθιμος ~ ἀνθεῖς) vor. Die Peinlichkeit, die wir gegenüber dem Haarwuchswunder an dem Leichnam des Märtyrers empfinden, scheint für Christophoros Mitylenaios nicht gegolten zu haben. Vgl. das Monostichon des Prodomos.

4.10. Ἱερόθεος (Men. Rom. I 334)

Ἱερόθεος ἱερώθῃ σοὶ πάλαι,
νῦν δ' αὖ μεταστὰς καὶ συνήφθῃ σοί, Λόγε.

Die Verwendung des Passivaorists (ἱερώθη) erweckte bei dem grammatisch offenbar primär nach dem Buchstaben und nicht nach Morphologie urteilenden Byzantiner die Vorstellung einer—tatsächlich nur scheinbar—engeren *figura etymologica* zwischen Substantivum und Verbum.

11.5. Μώκιος (Follieri II 273f.)

Μωκώμενόν σε δεισιδαίμονα πλάνην
οἱ δυσσεβεῖς κτείνουσι, Μώκιε, ξίφει.

Wenn sich ein Märtyrer über etwas «moquiert», kann es nur der heidnische Aberglaube sein; Verbum und Substantivum stehen beinahe chiasmisch.

Schließlich dient das Adjektivum als Pendant des Heiligennamens im Sinne der *figura etymologica*:

18.11. Πλάτων (Follieri II 83f.)

Μικροῦ λαθὼν παρῆλθεν ἡμᾶς ὁ Πλάτων,
Πλάτων ἐκεῖνος, ὃν πλατὺ κτείνει ξίφος.

Hier wurde das etymologisch gut gewählte Adjektivum (πλατύς) mangels anderer Assoziationen als Attribut des Marterwerkzeugs verwendet. Hinzu kommt die chiasmische Stellung des wiederholten Eigennamens und die Assonanz von λαθὼν an Πλάτων. Vgl. das Monostichon des Prodromos mit vierfachem Pi.

14.12. Λεύκιος (Follieri II 108f.)

Ὁ πνεῦμα λευκὸς Λεύκιος τμηθεὶς ξίφει
τὸ σῶμα βάπτει φοινικοῦν ἐξ αἱμάτων.

Das etymologisch auf Leukios bezogene Adjektivum λευκός—man beachte übrigens die Juxtaposition!—hier im Sinne der «weißen» (= reinen) Seele verstanden, ergibt eine gute Antithese zu dem beim Märtyrertod blutrot gefärbten Körper des Heiligen. πνεῦμα und σῶμα stehen an korrespondierenden Stellen der beiden Verse.

War es schon schwierig, eine sinnvolle *figura etymologica* für einen Märtyrer in einem Distichon unterzubringen, ohne ins Groteske zu verfallen und ohne allzuoft Topoi zu wiederholen, so erhöhte sich diese Schwierigkeit in jenen Fällen, wo zwei oder mehr Märtyrer an einem Tag in einem Synaxarepigramm zu feiern waren.

13.10. Κάρπος + Πάπυλος (Follieri II 51f.)

Κάρπῳ, Παπύλῳ τοῖς Θεοῦ καρποῖς δύο
παπυλεὼν τμηθεῖσιν ἡνολίγη πόλου.

Die Aufgabe ist durch die auch sonst verwendete Metapher von καρπός im Sinne von Frucht bzw. Gabe an Gott einerseits und

durch die Einführung des eher seltenen *παπυλεών* (= lat. *papilio*) als «Himmelszelt» anderseits gelöst.

1. Θεόδουλος + Ἀγαθόπους (Follieri II 225f.)

Πρῶτος θάλασσαν εἰσιὼν Ἀγαθόπους

ἔργοις ὑπῆρξε χρηστόπους Θεοδούλῳ.

Hier hat Christophoros Mitylenaios mit *χρηστόπους* zwar eine geschickte Interpretation für Agathopus angebracht, um den Führer ins Martyrium zu kennzeichnen; beim Namen des zweiten Märtyrers blieb aber kein Platz mehr für irgendwelche Anspielungen. Man merkt dem Distichon die Mühe des Autors an.

2. Πορφύριος + Βάπτος (Follieri II 164f.)

Πορφύριος καὶ Βάπτος ἐκ κοινοῦ ξίφους

ἀθλήσεως βάπτουσι κοινήν πορφύραν.

Dem hl. Baptos entspricht das Prädikat (*βάπτουσι*), dem hl. Porphyrios das Akkusativobjekt (*πορφύραν*). Beide haben gemeinsam den Tod durch das Schwert erlitten. Die Gemeinsamkeit ist durch das an korrespondierender Versstelle stehende *κοινοῦ* - *κοινήν*, unterstrichen. Porphyrios und *πορφύραν* stehen chiasmisch, Baptos und *βάπτουσι* an analogen Versstellen. Das Hyperbaton *ἀθλήσεως* - *πορφύραν* ergibt sich fast von selbst. Das Distichon ist ein Beispiel für die Meisterschaft des Mitylenaios als Epigrammatiker.

Wie in diesem Distichon sind auch im folgenden Substantivum und Verbum für die *figura etymologica* gemischt herangezogen.

3. Χιονία + Ἀγάπη (Follieri II 239ff.)

Χιών τὸ πῦρ ἦν τῇ Χιονίᾳ τάχα,

οὗ συμμετασχεῖν ἠγάπησεν Ἀγάπη.

Das Distichon lebt von der überraschenden Anwendung des Oxymorons: Chionia empfindet das Feuer, in dem sie verbrannt wird, als kühlen Schnee, — weil *χιών* etymologisch zu Chionia paßt! Das zu Agape gehörige Verbum steht mit dem Namen in Juxtaposition. Vgl. die hervorragende Prägnanz im Monostichon des Prodromos: "Ανθρακες ἐκλύουσι τὴν Χιονίαν.

4. Φώτιος + Ἀνίκητος (Follieri II 406f.)

Πῦρ Ἀνίκητον συμφλέγει τῷ Φωτίῳ,

οὗς φωτὸς οἶκος ὡς ἀνικήτους φέρει.

In diesem Distichon sind Substantiv und Verbaladjektiv als Pendants zu den Heiligennamen herangezogen. Die einander entsprechenden Wörter stehen wiederum chiasmisch.

Gelegentlich wurden auch drei Märtyrer in einem Distichon zu-

sammengefaßt und man versuchte, ihre Namen mit einem etymologisch oder inhaltlich passenden Substantivum bzw. Verbum zu verbinden.
12.10. Πρόβος + Τάραχος + Ἀνδρόνικος (Follieri II 51)

Ξίφει Τάραχος, Ἀνδρόνικος καὶ Πρόβος
ἤραντο νίκην γῆς προβάντες ταραχῶν.

Wiederum ist dem Mitylenaios ein kleines «akrobatisches» Distichon gelungen. Tarachos erscheint mit dem voll entsprechenden Appellativum, das für die verworrenen Verhältnisse auf der Erde ebenso gilt wie σάλος oder ζάλη. Von Andronikos wurde der zweite Bestandteil als Akkusativobjekt des Appellativums (νίκην) eingesetzt. Zu dem lateinischen Probos gab es schließlich nur aufgrund der Assonanz eine Partizipialform von προβαίνω. Vgl. πρόβασις ~ Πρόβω im analogen Monostichon des Prodromos.

2. Was wir in dem letzten Distichon für den Namen Andronikos beobachten konnten, nämlich die Verwertung nur eines Teils eines zusammengesetzten Eigennamens für die Zwecke der *figura etymologica*, treffen wir gar nicht selten in Synaxarversen an, die nur einem Märtyrer gewidmet sind.

13.10. Ἀγαθόδωρος (Follieri II 52)

Ἀγαθόδωρον δωρεῶν πληθὺς μένει
πρὸς πληθὺν ἀθλήσαντα δεινῶν μαστίγων.

Der Mitylenaios zieht es vor, nach der Juxtaposition des etymologisch passenden Substantivs (δωρεῶν) die Fülle (πληθὺς) dieser Gaben (bzw. Geschenke) mit der Fülle der Geißelhiebe zu konfrontieren, anstatt den zweiten Teil des Eigennamens in die *figura etymologica* einzubeziehen.

29.11. Παράμονος (Follieri II 94f.)

Ὁ Παράμονος νύττεται σοι, Χριστέ μου·
γνοὺς γὰρ Θεὸν μόνον σε σοὶ θνήσκει μόνῳ.

Die zweifache *figura etymologica* ist nur nach der Assonanz, nicht nach der Etymologie gewählt (Paramonos ist von παραμένω abzuleiten); auf die Einbeziehung des ersten Bestandteils des Eigennamens ist wiederum verzichtet. Der zweite Vers ist dafür ebenso dicht wie elegant gebaut: μόνον σε σοὶ...μόνῳ wirkt als Chiasmus und durch die Juxtaposition.

22.12. Χρυσόγονος (Follieri II 118f.)

Δίδωσι Χρυσόγονος αὐχένα ξίφει
ὁ πνεῦμα χρυσοῦς, χάλκεος δὲ τὸ σθένος.

Der Mitylenaios verfuhr hier ähnlich wie im vorangehenden Distichon. Er verzichtete auf die Verwendung des zweiten Bestandteils des Eigennamens, stellte dafür dem etymologisch passenden Adjektiv (χρυσοῦς) ein Pendant (χάλκεος) gegenüber und machte den zweiten Vers durch den Chiasmus von πνεῦμα und σθένος und die Juxtaposition der beiden Adjektive wiederum zum Beispiel eines gut gebauten Zwölfsilbers.

12.3. Θεοφάνης (Follieri II 197)

Θεόφανες, φάνηθι πιστοῖς προστάτης
τιμῶσι πιστῶς σὸν μετ' εἰρήνης τέλος.

Der zweite Bestandteil des Eigennamens ist für die *figura etymologica* genützt, die in πιστοῖς προστάτης eine Alliteration aufweist. Die Wiederholung von πιστοῖς in der Form des Adverbs πιστῶς dient der Bindung des zweiten Verses an den ersten. Theophanes und sein τέλος—der Anlaß des Synaxar-distichons—stehen chiastisch.

14.4. Ἀρίσταρχος (An. Boll. 77 [1959] 298)

Τιμῶ τὸν Ἀρίσταρχον ὡς ἀριστεά
καλῶς ἀριστεύσαντα μέχρι καὶ ξίφους.

Der erste Bestandteil des zusammengesetzten Eigennamens, aber nur dieser, ist für eine doppelte *figura etymologica*—Substantivum und Verbum—verwertet.

4.6. Μητροφάνης (Follieri II 309f.)

Γῆς μητρός ἐκστάς, Μητρόφανες παμμάκαρ,
ἐκεῖ μετῆρας, οὐ πατὴρ πάντων μέγας.

Wiederum bleibt die *figura etymologica* auf den ersten Bestandteil des Eigennamens beschränkt. Daß der Weg des Heiligen von der Mutter Erde zum Vater im Himmel führt, ergibt eine schöne Antithese. Die Initiale des Eigennamens kehrt im Distichon dreimal wieder.

3. Ebenso oft erscheinen beide Teile eines zusammengesetzten Eigennamens in der Form der *figura etymologica* im Konnex des Märtyrertodes in den Synaxar-Distichen.

3.9. Θεόκτιστος (Men. Rom. I 43)

Εἰδῶς σὸν εἶναι τὸν Θεὸν κτίστην, πάτερ,
αὐτὸν πρὸ πάντων ἐξελέξω κτισμάτων.

Die Namensdeutung ist nur dem Sinn nach, nicht formal einwandfrei (Theoktistos = der von Gott Erschaffene). Der Autor vermied es, den Heiligennamen selbst in das Distichon zu pres-

sen; dafür spielte er die Antithese Schöpfer~Geschöpf voll aus. Vgl. übrigens die Disticha auf Theoktiste (9.11., *Men. Rom.* II 96) und auf Theoktistos (4.1., *Men. Rom.* III 71).

27.9. Καλλίστρατος (Follieri II 36ff.)

Τμηθεὶς ὁ Καλλίστρατος ἀνχένα ξίφει
στρατῶ συνήφθη καλλινίκων μαρτύρων.

Beide Teile des Eigennamens kehren in der *figura etymologica* wieder. Eine diskrete Antithese bilden τμηθεὶς und συνήφθη. Der (Ab)trennung des Hauptes steht die Verbindung mit den siegreichen Märtyrern gegenüber.

9.1. Πολύευκτος (Follieri II 136)

Ὁ Πολύευκτος, οὗ πάθος τομή, Λόγε,
πολλῆς δι' εὐχῆς εἶχε τοῦ παθεῖν χάριν.

Die *figura etymologica* erfaßt den ganzen Eigennamen; die richtige Etymologie wäre freilich Polyeuktos = der «viel Erflehte». So aber erwirbt sich Polyeuktos durch eifriges Gebet die Gnade des Märtyrertodes. Die zweite *figura etymologica* (πάθος~παθεῖν) unterstreicht das Hauptthema.

21.2. Τιμόθεος (Follieri II 172f.)

Καὶ ζῶντα, Τιμόθεε, καὶ τεθνηκότα
τιμᾷ Θεὸς ζώντων σε καὶ τεθνηκότων.

Der Sinn des Eigennamens (Timotheos = der «Gott Ehrenden») wird in der *figura etymologica* umgekehrt: Gott ehrt den Heiligen. Der Gegensatz «lebend~tot» wiederholt sich im zweiten Vers, die Perfektpartizipia stehen beide am Versschluß.

3.3. Κλεόνικος (Follieri II 187)

Καὶ Κλεόνικος εὐκλεῆ νίκην ἔχει,
σταυρῶ κρεμασθεὶς ὡς ὁ Χριστὸς μου πάλαι.

Die auch etymologisch befriedigende Namensdeutung ist geschickt mit dem Kreuzestod Christi in Verbindung gebracht.

22.4. Θεόδωρος ὁ Συκεώτης (Follieri II 250f.)

Καὶ Θεοδώρῳ καὶ νεκρῷ Θεοδώρου
τὸ θαυματουργεῖν δῶρον ἐκ Θεοῦ μέγα.

δῶρον ἐκ Θεοῦ entspricht genau der Etymologie von Theodoros; es ist jedoch von der Person des Heiligen auf seine Tätigkeit, das Wunderwirken, übertragen. Die Wiederholung des Eigennamens verstärkt die Wirkung der *figura etymologica*.

13.5. Λαοδίκιος (Follieri II 276)

Λαοδίκιος ἐν μέσῳ λαῶν, Λόγε,
Θεὸν καλῶν σε πρὸς δίκην ἡχθῆ ξίφους.

Beide Bestandteile des Märtyrernamens kehren im Distichon wieder, wobei der erste Teil die Assoziation zum Gottesbekenntnis des Heiligen vor aller Welt (ἐν μέσῳ λαῶν) mit sich brachte, was seinerseits auf die Verurteilung zum Tod durch Enthauptung führte.

7.6. Θεόδοτος (Follieri II 313f.)

Χεῖρ Θεόδοτον, ἦν Θεοῦ χεῖρ ξηράνοι,

Θεῷ δοτὸν τίθῃσι πλήξασα ξίφει.

Theodotos bedeutet wie Theodoros «Gottesgeschenk» (der «von Gott Gegebene»). Die *figura etymologica* modifiziert dies zu einem «Geschenk an Gott», wie die Märtyrer auch sonst bezeichnet werden. Das ausführende Werkzeug des Märtyrertodes ist die Hand (des Scharfrichters), welcher der Autor das «Vertrocknen» (= Verdorren) wünscht. Vgl. das Distichon auf Theodote, (29.7.) *Men. Rom.* VI 261: Θεῷ δοτὴν τίθῃσι κτλ.

Abschließend einige Bemerkungen zu der literarischen Einordnung der iambischen Synaxarverse. Zweifellos stehen diese Disticha in der Tradition der byzantinischen bzw. der antiken griechischen Epigrammatik. Für den Autor der Synaxardisticha galt es, *das* Thema, d.h. den Märtyrertod, kurz und klar darzustellen, wobei vor allem der Name des Märtyrers bzw. der Märtyrerin und die Todesart in zwei Zwölfsilbern, d.h. also in 24 Silben, unterzubringen waren. Von selbst ergab sich die Gelegenheit zu einer stereotypen Antithese zwischen dem Zustand vor und nach dem Märtyrertod, zwischen dem Leben auf Erden und im Himmel. Die Aufgabe des Autors bestand darin, die Stereotypie dieser Antithese durch die Erfindung immer neuer Assoziationen und Wendungen zu überspielen, somit eine echt byzantinische Spezialität, dieselbe Sache möglichst oft mit nur geringen Differenzen im Detail zu wiederholen³¹. Routinierten Dichtern von entsprechendem Format gelang es, neben die übliche Antithese eine weitere zu setzen und/oder andere rhetorische Figuren einzubauen. Von den Parallel-Antithesen haben wir bereits einige kennengelernt: Namengebung~Praxis, Leben~Tod, einst~jetzt, der Märtyrer im Gegensatz zu heidnischen Göttern, zu Ungläubigen, zu Dämonen, weiß~rot, Seele~Leib, u.a. Ferner konnten wir auch eine Reihe von Tropen wie Chiasmus, Juxtaposition, Assonanz, Alliteration u.a. an unseren obigen Beispielen beobachten.

31. H. Hunger, *Prooimion* (Wr. Byz. Stud. 1), Wien 1964, 36 ff. (Klischee und Fälschungen).

Der Märtyrer steht grammatisch in der Regel in der dritten Person, oft auch in der zweiten (Anrede von seiten des Dichters). In einer schon antiken Manier, welche die Byzantiner vor allem in den Grabepigrammen weiterpflégten³², führten die Autoren auch Dialoge mit dem Märtyrer ein. Ein Beispiel des Christophoros Mitylenaios: 2.4. Τί-τος (Follieri II 224)

Τί τοῦτο τίτε; καὶ σὺ λείπεις ἐκ βίου;
λείπω μεταστὰς δόξαν οὕτω Κυρίῳ.

Bei der großen Zahl überlieferter Synaxar-Disticha—wir haben mit einer Größenordnung von Tausenden zu rechnen—mußte die Qualität dieser Epigramme in sprachlicher, stilistischer und metrischer Hinsicht recht verschieden ausfallen. Unter den in den metabyzantinischen Jahrhunderten in die Sammlungen eingegangenen Disticha finden sich solche, die nicht nur metrisch, sondern auch sachlich nicht befriedigen; die Assoziationen sind manchmal an den Haaren herbeigezogen. Dem gegenüber stehen die Disticha des Christophoros Mitylenaios auf einem beachtlichen Niveau. Daß aber auch hier über Fragen des Geschmacks gelegentlich zu diskutieren wäre, wurde bereits oben angedeutet. Schwerer als der Autor von Disticha hatte es jener, der iambische Monosticha zu denselben Anlässen schrieb. Theodoros Prodromos, der mit seinen iambischen Monosticha in die Fußstapfen des Christophoros Mitylenaios trat, zeigt beim Vergleich analoger Texte fast immer seine stilistische und dichterische Überlegenheit.

32. H. Hunger, Die hochsprachliche profane, Literatur der Byzantiner, Bd. 2, München 1978, 106 f. 146 f.

ΚΑΛΛΙΕΡΓΗΤΑΙ ΞΕΝΗΣ ΓΗΣ
ΕΙΣ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΝ ΚΡΑΤΟΣ

ΥΝΤΟΜΟΣ ΕΠΟΠΤΕΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

ΠΑΝ. Ι. ΖΕΠΟΥ/Ἀθήνα

Προσφιλές θέμα έρεύνης τοῦ εἰς τὸν τόμον αὐτὸν τιμωμένου φίλου Ἰωάννου Καραγιαννοπούλου εἶναι, μεταξύ πολλῶν ἄλλων, καὶ τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς καὶ τῆς σχέσεως τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὴν καλλιεργουμένην γῆν. Εἰς τὸ πολυσυζητημένον αὐτὸ θέμα ἀναφέρεται καὶ ἡ παροῦσα σύντομος συμβολή, ὅπου ὑπενθυμίζεται μὲν συνοπτικῶς ἡ περίπλοκος ἱστορία τῆς βυζαντινῆς ἀγροτικῆς ζωῆς, κυρίως ὅμως ἐπισημαίνεται ἡ ἐξέλιξις τῆς σημασίας τῶν ὄρων «πάροικος», «δουλοπάροικος», «προσκαθήμενος» καὶ «ἐμφυτευτής», κατὰ τὴν μεσοβυζαντινὴν καὶ τὴν ὕστεροβυζαντινὴν περίοδον. Ἐπιχειρεῖται δ' ἡ ἐκτίμησις τῆς πορείας τῆς ἐξελίξεως αὐτῆς, ὡς καὶ ἡ συναγωγὴ ἐνδεχομένων τινῶν συμπερασμάτων.

I

Ὡς γνωστόν, εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος θεμελιώδης ἦτο ἐξ ἀρχῆς ἡ διάκρισις τῶν καλλιεργούντων ἰδιάν γῆν μικροῖδιοκτητῶν ἀπὸ τῶν καλλιεργούντων ἄλλοτρίαν γῆν ἀγροτῶν.

Ἐξ αὐτῶν, οἱ πρῶτοι, καλούμενοι «χωρίζται», κατώκουν εἰς ἐλευθέρως «κώμας» ἢ «χωρία», «ἀγρίδια» ἢ «προάστεια», ἦσαν ἰδιοκτῆται οἰκίας καὶ κήπου («ἐσώθυρα», «ἐνθύρια»), χωραφίων ἢ ἀμπελίων («ἐξώθυρα») καὶ ἦσαν ὀργανωμένοι εἰς κοινότητες, εὐθυνόμενοι ἀλληλεγγύως διὰ τὴν καταβολὴν τοῦ ὑπὸ τῆς οἰκείας κοινότητος ὀφειλομένου πρὸς τὸ δημόσιον φόρου¹.

Περιπλοκωτέρα ἦτο ἡ θέσις τῶν καλλιεργούντων ἄλλοτρίαν γῆν ἀγροτῶν, τῶν ἐργαζομένων δηλαδὴ εἰς τὰ μεγάλα κτήματα τοῦ αὐτοκράτορος, τῶν ἐκκλησιῶν ἢ μονῶν καὶ τῶν πλουσίων γαιοκτημόνων («ιδιόστατα»). Ἐκ τῶν ἀγροτῶν αὐτῶν, ἄλλοι μὲν ἦσαν ἀπλῶς δοῦλοι, ἄλλοι ὅμως ἦσαν ἐλεύθεροι γεωργοί, οἱ ὅποιοι ἐκαλλιέργουν τὴν ἄλλοτρίαν γῆν δι' ἰδίῳν μέσων, καταβάλλοντες εἰς τὸν ἰδιοκτῆτην ὡς μίσθωμα χρήματα ἢ ποσοστὸν ἐκ τῶν προϊόντων

1. Πρβλ. ἡδη Cod. Theod. 11.24.6 (ξ. 415), Πανδ. 50.15.5 κ.ά. Βλ. καὶ ἄλλας πηγὰς εἰς K. E. Zachariae von Lingenthal, Geschichte des griechisch-römischen Rechts (γ' ἐκδ., Berlin, 1892), § 57, σσ. 218 ἐπ. Πρὸς τὸ φορολογικὸν αὐτὸ σύστημα συνεδέετο ὁ θεσμὸς τῆς «ἐπιβολῆς» («ὁμοκλήσεων», «ὁμοδοῦλων») καὶ δι' αὐτοῦ ὁ θεσμὸς τῆς «προτιμήσεως». Ἐν γένει βλ. καὶ Δ. Ζακυθνοῦ, Βυζαντινὴ Ἱστορία, 324-1071, (Ἀθήναι, 1972) σσ. 153 ἐπ., Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινὴ Ἱστορία, Α', 324-610, (Ἀθήναι, 1975) σσ. 109 ἐπ., Ἰ. Καραγιαννοπούλου, Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους, Α', 324-565, (Θεσσαλονίκη, 1975) σσ. 733 ἐπ., ὅπου καὶ πηγαὶ καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

τοῦ κτήματος (*coloni liberi*, «κολωνοί», «μισθωταί»)². Ἦσαν δ' οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ γεωργοὶ ἐλεύθεροι, οἱ ὅποιοι ὅμως δυνάμει διατάξεως τοῦ Ἀναστασίου Α' (491-518), ἐὰν μετὰ πάροδον τριακονταετίας παρέμενον εἰς τὸ καλλιεργούμενον κτῆμα, τότε ἡ μίσθωσις καθίστατο ἀδιάλυτος, ὁπότε οὔτε ὁ κολωνὸς ἠδύνατο νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν γῆν, ἀλλ' οὔτε ὁ ἰδιοκτήτης νὰ ἐκδιώξῃ αὐτὸν ἢ τοὺς ἀπογόνους του³.

Δοῦλοι καὶ κολωνοὶ ἦσαν οὕτως αἱ ἀκραῖαι μορφαὶ καλλιεργητῶν τῆς ἀλλοτρίας γῆς. Καὶ οἱ μὲν δοῦλοι, λόγῳ τῆς δαπανηρᾶς των συντηρήσεως καὶ τοῦ ἀνειδικεύτου τῆς προσφερομένης ἐργασίας των, καθίσταντο βαθμηδὸν ὀλιγαριθμώτεροι. Οἱ κολωνοὶ ὅμως, καίτοι ἐλεύθεροι γεωργοί, μετὰ τὰς περὶ τριακονταετίας μεταρρυθμίσεις τοῦ Ἀναστασίου Α' καὶ τὰς συναφεῖς διατάξεις τῆς ἰουστινιανείου νομοθεσίας⁴, κατ' οὐσίαν ἐξέπεσαν εἰς καλλιεργητὰς ἐξηρητημένης ἐργασίας, κατ' ἀνάγκην δ' ἤλθον εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὸν θεσμὸν τῶν «ἐναπογράφων», ὁ ὁποῖος καὶ αὐτὸς ἀπετέλεσε μέσσην κατάστασιν μεταξὺ ἐλευθέρων καὶ δούλων.

Οἱ «ἐναπόγραφοι» (*adscriptitii*), ἐκλήθησαν οὕτω, διότι ἐνεγράφοντο εἰς τοὺς φορολογικοὺς καταλόγους τοῦ δημοσίου. Ἦσαν καλλιεργηταὶ γῆς ἄλλου ἰδιοκτήτου, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν *potestas domini* ὑπῆγοντο, μὴ διαφέροντες οὕτω κατ' οὐσίαν τῆς θέσεως τῶν δούλων. Δὲν ἦσαν ὅμως δοῦλοι τοῦ ἰδιοκτήτου ἀλλὰ τῆς γῆς, τὴν ὁποίαν δὲν ἐδικαιοῦντο νὰ ἐγκαταλείψουν, ὥς τοῦτο προκύπτει ἐκ διατάξεως τοῦ Θεοδοσίου Α', τοῦ Ἀρκαδίου καὶ τοῦ Ὀνωρίου, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων διατάξεων τῆς ἰουστινιανείου νομοθεσίας⁵. Ὑπεχρεοῦντο οὕτω νὰ παρέχουν τὴν ἐργασίαν των εἰς τὸν ἰδιοκτήτην, ὑπέκειντο εἰς ἀγχαρείας καὶ ἀνεζητοῦντο εἰς περίπτωσιν διαφυγῆς των ἀπὸ τὸ κτῆμα. Μὴ ὄντες ὅμως δοῦλοι τοῦ ἰδιοκτήτου ἀλλὰ τῆς γῆς, ἠδύνατο νὰ προσφύγουν ὥς ἐλεύθεροι εἰς τὰς ἀρχὰς καὶ νὰ ζητήσουν τὴν ἐπέμβασίν των εἰς περίπτωσιν παραβιάσεως τῆς συμφωνίας των καὶ αἰτήσεως τοῦ ἰδιοκτήτου ν' αὐξηθῇ ἡ ἐτησία εἰσφορά των. Ἦδύνατο ἐπίσης νὰ συνάψουν γάμον μετ' ἄλλου ἐναπογράφου, ἀκόμη καὶ μετ' ἐλευθέρου, ὁπότε ὅμως ἐγεννῶντο προβλήματα ἐν σχέσει πρὸς τὴν νομικὴν θέσιν τῶν ἐκ τοῦ τελευταίου τούτου γάμου ἀπογόνων⁶. Ἡ συντηρήσις των ἐβάρυνε τὸν ἰδιοκτήτην, ὁ ὁποῖος κατέβαλλεν εἰς αὐτοὺς διὰ τὰς ἀνάγκας των καὶ εἰδικὸν *peculium*. Τὸ πεκούλιον ὅμως αὐτὸ δὲν διέθετε ἐλευθέρως ὁ ἐναπόγραφος, εἰς περίπτωσιν δὲ θανάτου του χωρὶς

2. Πρβλ. C. Just. 11.48.3 (ξ. 365), 11.48.13 (ξ. 400), 11.53.1 (ξ. 371) κ.ξ. Βλ. καὶ Cod. Theod. 10.12.2 κλπ.

3. C. Just. 11.48.19, 11.48.15, 11.48.22 κ.ξ.

4. Βλ. C. Just. 11.48, ἐπίσης 1.52κ .ξ., ὧ1 καὶ Νεαράν 162 Ἰουστινιανοῦ κλπ.

5. C. Just. 11.52.1: «...servi tamen terrae ipsius cui nati sunt aestimentur...».

6. Ἐπὶ τῶν θεμάτων τούτων βλ. λ.χ. C. Just. 11.48.2, 3, 5, 7, 13, 21 ἐπ., ἐπίσης 11.50.1 καὶ 2, 11.52.1 κλπ., Νεαράς Ἰουστινιανοῦ 54 κεφ. 1, 162 κεφ. 2 κ.ξ.

κληρονόμους ἐπέστρεφεν εἰς τὸν ἰδιοκτήτην⁷.

Ὑπὸ τὰς συνθήκας αὐτάς, ὁ ἐναπόγραφος ἀπετέλει ὄντως ἐνδιάμεσον θεσμόν μεταξὺ ἐλευθέρου καὶ δούλου, τόσον, ὥστε ὁ Ἰουστινιανὸς Α΄, εἰς νόμον τοῦ τοῦ ἔτους 530, νὰ διερωτᾶται κατὰ τί διέφερεν ὁ ἐναπόγραφος τοῦ δούλου⁸. Παρὰ ταῦτα, ὁ ἐναπόγραφος πράγματι διέφερε τοῦ δούλου, διότι νομικῶς μὲν ἦτο ἐλεύθερος, προσδεδεμένος ὅμως εἰς τὴν γῆν, ἦτο δηλαδὴ δοῦλος τῆς γῆς, οὐχὶ καὶ τοῦ ἰδιοκτήτου. Διέφερε δὲ καὶ τοῦ «κολωνοῦ», διότι, πλὴν τοῦ πεκουλίου, ἀρχικῶς δὲν ἐδικαιοῦτο ἄλλης περιουσίας. Ἦδη ὅμως ἀπὸ τοῦ θου αἰῶνος, ἡδύνατο μὲ τὸ πεκούλιόν του ν' ἀποκτήσῃ γῆν, συναινέσει βεβαίως καὶ ἀδείᾳ τοῦ ἰδιοκτήτου, ὅποτε ὑπεχρεοῦτο νὰ καταβάλλῃ τοὺς ἀναλογοῦντας φόρους, ὡς τοῦτο ὥρισεν ὁ Ἰουστινιανὸς Α΄ διὰ Νεαρᾶς τοῦ ἔτους 545⁹.

«Ἐναπόγραφοι» οὕτω καὶ «κολωνοὶ» διετήρησαν παράλληλον βίον εἰς τὴν νομοθεσίαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὅμως, ἤδη καὶ πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῆς Ἰουστινιανείου νομοθεσίας, κυρίως δὲ καὶ μετ' αὐτήν, ἐμφανίζεται ὁ ὅρος «πάροικος» ὡς δηλωτικὸς προσώπου παρέχοντος ἐξηρητημένην ἐργασίαν καὶ χωνεύων στοιχεῖα τόσον ἐκ τοῦ θεσμοῦ τοῦ κολωνοῦ ὅσον καὶ ἐκ τοῦ θεσμοῦ τοῦ ἐναπογράφου, μὲ περαιτέρω ἐξελίξεις, ὡς σημειοῦται εὐθὺς κατωτέρω¹⁰.

II

Ὁ ὅρος «πάροικος» ἀπαντᾶται εἰς πολλὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κείμενα ἢ ἐπιγραφὰς ὑπὸ τὴν γενικὴν ἔννοιαν τοῦ ξένου ἢ γείτονος, τοῦ κατοικοῦντος

7. Πρβλ. C. Just. 11.50.2.2.

8. C. Just. 11.48. 21.1.

9. Νεαρὰ Ἰουστ. 128 κεφ. 14.

10. Πλουσία εἶναι ἡ σχετικὴ διεθνὴς βιβλιογραφία, τὴν ὁποίαν προχείρως βλ. ἤδη εἰς II. Ζέπου, Συνταγμάτιον Νομικὸν Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη, βοεβόδα, ἡγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας, 1780 (ἐκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1936) σσ. 39 ἐπ., τοῦ αὐτοῦ, Servi e Paroeci nel diritto bizantino e postbizantino (Rendiconti della Classe di Scienze morali, storiche e filologiche, Accademia Nazionale dei Lincei, ser. VIII, vol. XXXV, fasc. 5-6, Roma, 1980) σσ. 419-435, ὡς καὶ εἰς Ἱ. Καραγιαννοπούλου, Συμβολὴ στὸ πρόβλημα τῆς προσδέσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ στὴ γῆ κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ («Ἐπιστῆμ. Ἐπετ. Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν», τόμ. 21, ἀφιέρωμα εἰς Ἀντ. Δαμασκηνίδην, ἐκδ. Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 1982, σσ. 963-970), τοῦ αὐτοῦ, Συμβολὴ στὴν ἀγροτικὴ ἱστορία τοῦ μεταγενεστέρου Βυζαντινοῦ Κράτους («Ἐπιστῆμ. Ἐπετ. Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τόμ. 21, 1983) σσ. 165-200 (καὶ γερμανιστὶ τοῦ αὐτοῦ, Ein Problem der späthbyzantinischen Agrargeschichte, εἰς «Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik», τόμ. 30, Wien, 1981, σσ. 207-237).

ἢ διαμένοντος εἰς ὠρισμένον τόπον. Ὑπὸ τὴν γενικὴν ταύτην ἔννοιαν ἡδύνατο ὁ ὅρος αὐτὸς νὰ καλύπτῃ ποικίλας νομικὰς καταστάσεις, οἷον τὴν κατάστασιν τοῦ μετοίκου, τοῦ ἀπελευθέρου, ἀκόμη καὶ τοῦ μισθωτοῦ ἢ ἄλλου προσώπου δικαιομένου εἰς τὴν χρῆσιν ὠρισμένου τόπου ἢ χώρου. Προσαρμοσθεῖς δ' εἰς τὰς ρωμαιοβυζαντινὰς διακρίσεις τῶν καλλιεργητῶν ἁλλοτρίας γῆς φαίνεται, ὅτι, ἤδη ἀπὸ τοῦ 4ου ἢ τοῦ 5ου αἰῶνος, ὁ ὅρος «πάροικος» ἐκάλυψε ποικίλας μορφὰς καλλιεργητῶν, εἴτε ἐλευθέρων εἴτε προσδεδεμένων εἰς τὴν γῆν, ὅπως οἱ κολωνοὶ καὶ οἱ ἐναπόγραφοι¹¹.

Εἰς νομοθετικὰ κείμενα ὁ ὅρος «πάροικος» ἀπαντᾷται ἤδη εἰς νόμον Ἀναστασίου τοῦ Α' (491-518), οἱ ὅροι δὲ «πάροικος», «παροικικὸν» καὶ «παροικικὸν δίκαιον» ἀπαντῶνται συχνὰ καὶ εἰς τὴν Ἰουστινιάνειον νομοθεσίαν, ὅπου ἀφ' ἐνὸς μὲν ἀπαγορεύεται ἡ μεταβίβασις ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας ὑπὸ τὴν μορφήν παροικικοῦ δικαίου (ἰσχύοντος ἐθιμικῶς, ἀλλ' ἀγνώστου ὑπὸ τὴν ρωμαϊκὴν νομοθεσίαν), ἀφ' ἐτέρου δὲ σημειοῦται, ὅτι ὁ ἐλληνικὸς ὅρος «πάροικος» ἐσήμαινε τὸν λατινικὸν *incola*¹².

Μεταγενεστέρως, οἱ Γεωργικοὶ Νόμοι ἐρρύθμισαν τὰς σχέσεις τῶν εἰς κοινότητος ὀργανωμένων ἐλευθέρων γεωργῶν («μορτίται», «ἡμισειασταί») καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡγήνησαν τοὺς θεσμοὺς τῶν κολωνῶν, τῶν ἐναπογράφων καὶ τῶν παροίκων. Ὁ ὅρος ὅμως «πάροικος» ἐπανέρχεται εἰς τὰ Βασιλικὰ καὶ εἰς μεταγενεστέρας αὐτοκρατορικὰς διατάξεις. Ἀπὸ τοῦ 10ου καὶ τοῦ 11ου αἰῶνος ἀπαντᾷται συχνὰ καὶ εἰς αὐτοκρατορικὰς διατάξεις καὶ εἰς ἰδιωτικὰς βυζαντινὰς συλλογὰς καὶ εἰς ἐγγράφα¹³. Οὕτως ὁ ὅρος «πάροικος» σχεδὸν γενικεῖται κατὰ τὴν μεσοβυζαντινὴν καὶ ἰδίως κατὰ τὴν ὕστεροβυζαντι-

11. Βλ. λ.χ. *H. Liddell-R. Scott, A Greek-English Lexicon*, 1968, λέξ. *πάροικος*, σ. 1343. Πρβλ. ἤδη *N. Tamassia, Paroeci e Residentes nel medio evo greco e latino*, «Atti del R. Istituto di Scienze, Lettere ed. Arti», 76 (parte b), Venezia, 1916-1917, σσ. 1 ἐπ., ἰδίως σσ. 5 ἐπ., ὡς καὶ τοὺς σημειουμένους εἰς *P. Zepos, Servi e Paroeci κλπ.*, ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 419 ἐπ., ἰδίως σσ. 424 ἐπ., καὶ εἰς τὰς μνημονευθείσας μελέτας τοῦ *Ι. Καραγιαννοπούλου* (ἀνωτ. προηγ. σημ. 10).

12. Βλ. τὸν νόμον Ἀναστασίου Α' εἰς *C. Just.* 1.34.1. Πρβλ. καὶ *C. Just.* 1.2.24, ὡς καὶ τὰς Νεαρὰς τοῦ Ἰουστινιανοῦ 7 πρ. καὶ 120 πρ. Περὶ τοῦ *incola* ὡς παροίκου βλ. Πανδ. 50.16.239 (*Pomponius*, παρεμβεβλημένον).

13. Βλ. Βασ. 44.1.107, 54.1.27 καὶ τοὺς τίτλους 2-4 τοῦ βιβλίου Βασ. 55. Πρβλ. καὶ Βασ. 57.5.2, ὡς καὶ σχόλιον «ἔχει τὸ νόμιμον παράγγελμα ὁ ἔνοικος» εἰς Βασ. 60.19.1. Ἐκ τῶν μεταγενεστέρων διατάξεων βλ. λ.χ. Νεαρὰς Λέοντος ΣΤ' (ἔτους 909), Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου (ἔτων 945-959), Βασιλείου Πορφυρογεννήτου (ἀνευ χρονολογίας), Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (ἔ. 1086, «κληρικοπάροικοι»), Μανουὴλ Κομνηνοῦ (ἔ. 1148 καὶ 1158) εἰς *Jus Graecoromanum* ἡμετέρας ἐκδόσεως, τόμ. 1 (1931, ἀνατ. 1962) σσ. 189 ἐπ., 226, 272, 312, 378 ἐπ. καὶ 381 κ.ἄ. Ἐκ τῶν ἰδιωτικῶν συλλογῶν βλ. λ.χ. Πεῖραν, 15.2 ἐπ., Ἀρμεν. Ἐξάβ. 1.16.9 κ.ἄ. Ἀλλας πηγὰς βλ. ἤδη καὶ εἰς *Zachariae von Lingenthal, Geschichte κλπ.*, § 61, σσ. 257 ἐπ. Περὶ τῶν ἰδιωτικῶν ἐγγράφων βλ. κατωτέρω ὑπὸ III τῆς παρούσης μελέτης, σημ. 19 ἐπ.

νὴν περίοδον. Ἡ ἔννοια ὅμως τοῦ ὅρου καθίσταται τότε πολυσήμαντος καὶ πλουτίζεται, ὡς σημειοῦται κατωτέρω, μὲ ὅρους νέους, ὅπως οἱ ὅροι «δουλοπάροικοι» καὶ «προσκαθήμενοι» κ.ἄ. Εἰς τὸ πολυσήμαντον δὲ τοῦ ὅρου «πάροικοι» καὶ εἰς τὴν ἐξέλιξιν του μὲ τὴν προσθήκην τῶν νέων ὅρων, ἴσως συντελεῖ ἡ περίπλοκος προϊστορία τῶν κολωνῶν καὶ ἐναπογράφων, ἀλλὰ καὶ αἱ ἐμφανιζόμεναι νέαι μορφαὶ ἀγροτικῆς οἰκονομίας καὶ κοινωνικῆς δομῆς¹⁴.

Παρά τὰς ἀκόμῃ καὶ σήμερον ὑφισταμένας διχογνωμίας ἡ σύγχρονος ἔρευνα ἔχει καὶ πῶς ἀποσαφηνίσει τὴν πορείαν τῆς ὁργανώσεως τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς κατὰ τοὺς μετιουστινιανεῖους χρόνους καὶ μέχρι τοῦ τέλους τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

Οὕτω, κατὰ τὴν κρατοῦσαν γνώμην, ἐξηκολούθησαν μέχρι τέλους νὰ ὑφίστανται ἐλεύθεροι μικροῖδιοκτῆται γῆς. Καθίσταντο ὅμως αὐτοὶ διαρκῶς ὀλιγαριθμώτεροι, ἔνεκα τῶν δυσχερειῶν αἱ ὁποῖαι ἀνέκυψαν τόσον εἰς τὴν οἰκονομικὴν ὅσον καὶ εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν τῆς αὐτοκρατορίας, συνεπεία τῶν ἐχθρικῶν κατακτήσεων, τῶν ἐμφυλίων πολέμων καὶ τῆς ἐκμεταλλεύσεως ἐκ μέρους τῶν ἰσχυρῶν γαιοκτημόνων (ἀντίθεσις «δυνατῶν» καὶ «πενήτων»)¹⁵.

Διαρκῶς ὀλιγαριθμώτεροι καθίσταντο καὶ οἱ δοῦλοι, τῶν ὁποίων ἄλλως τε ἡ νομικὴ κατάστασις βαθμὴδὸν ἐβελτιοῦτο ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῶν χριστιανικῶν ἀντιλήψεων. Διησυκλύνετο οὕτως ἡ ἀπελευθέρωσις αὐτῶν, ἀνεγνωρίζετο ὁ ἐκκλησιαστικὸς των γάμος, ὡς καὶ ἡ χορήγησις *peculium* εἰς αὐτούς, ἀκόμῃ καὶ ἡ ἀπόκτησις γῆς κ.ἄ., εἰς τρόπον, ὥστε, ἀπὸ τοῦ 11ου αἰῶνος καὶ

14. Ἡ βιβλιογραφία περὶ τῆς βυζαντινῆς ἀγροτικῆς ζωῆς εἶναι πλουσιωτάτη. Ἐξ αὐτῆς σημειοῦνται καὶ ἀνωτέρω καὶ κατωτέρω πολλὰ γενικαὶ ἢ εἰδικαὶ μελέται. Κατ' ἐπιλογὴν σημειοῦνται ἐνταῦθα καὶ τὰ ἐξῆς δημοσιεύματα τῶν νεωτέρων χρόνων: *G. Rouillard*, *La vie rurale dans l'empire byzantin* (Paris, 1953), *Fr. Dölger*, *Die Frage des Grundeigentums in Byzanz*, «Byzanz und die europäische Staatenwelt» (Darmstadt, 1964), *P. Charanis*, *On the Social Structure and Economic Organisation of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later*, «Byzantinoslavica», 12 (1951) 94 ἐπ., *G. Ostrogorsky*, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine* (Bruxelles, 1956), *D. Angelov*, *Prinos kum pozemlenite otlosenija vuv Vizantija prez XIII vek*, «Godisnik na Filos.-Ist. Fak.», 2 (1952) 1 ἐπ., *Ang. Laiou-Tomadakis*, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire* (Princeton, N. J., 1977), *P. Lemerle*, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century* (Galway, 1979), *D. Stoicevic*, *De l'esclave romain au colon*, «Ἐράνιον εἰς Γ. Μαριδάκη» (I, Ἀθῆναι, 1963, σσ. 253 ἐπ.), παρ' οἷς καὶ ἄλλη βιβλιογραφία, οἶαν βλ. καὶ εἰς τὰς ἀνωτ. (σημ. 10) ἀναγραφόμενας μελέτας.

15. Ἀντίθετος κυρίως ὁ *G. Ostrogorsky*, ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 41 ἐπ., 71 ἐπ., ὑποστηρίζει ὅτι τελικῶς εἶχον ἐκλείψει οἱ ἐλεύθεροι γεωργοί. Πρβλ. ὅμως τὰς ὁρθὰς παρατηρήσεις τοῦ *J. Karayannopoulos*, «Byzant. Zeits.», 50 (1957) 167 ἐπ. Ἐπὶ τοῦ θέματος βλ. νῦν καὶ *P. Lemerle*, ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 202 ἐπ.

ἐφεξῆς ἡ νομική των θέσις κατ' οὐσίαν προσωμοιάζε τὴν θέσιν τῶν ἡμιελευθέρων «ἐναπογράφων»¹⁶.

Ὑφίσταντο βεβαίως καὶ οἱ ἐλεύθεροι ἐργάται, ὅσοι ἐκαλλιέργουν τὴν ἀλλοτρίαν γῆν ἐπὶ ἀντιμισθία. Ἦσαν δ' αὐτοὶ «ξένοι» ἢ «ἐλεύθεροι καὶ ἀνεπίγνωστοι τῷ δημοσίῳ», μὴ ἐγγραφόμενοι εἰς φορολογικούς καταλόγους, ἀλλ' ὑπαγόμενοι εἰς τὴν προστασίαν τοῦ ἐνδεχομένως ἰσχυροῦ γαιοκτῆμονος εἰς τὸν ὅποιον παρεῖχον τὰς ὑπηρεσίας των. Ἀκριβῶς ὁμως ἔνεκα τῆς προστασίας ταύτης, παρερχομένης τριακονταετίας, τότε, συμφώνως πρὸς τὴν ἀπὸ τοῦ Ἀναστασίου Α' καὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἰσχύσασαν νομοθεσίαν, καθίσταντο καλλιεργηταὶ προσδεδεμένοι εἰς τὸ κτῆμα, ἐκτὸς ἂν, πρὸ τῆς παρόδου τῆς τριακονταετίας, ἐγκατέλειπον τὸ κτῆμα καὶ ἀνεζήτουν ἀλλαχοῦ ἐλευθέραν ἐργασίαν¹⁷.

Τέλος, ὑφίσταντο καὶ οἱ «κολωνοὶ» καὶ οἱ «ἐναπόγραφοι», ὅπως οὗτοι εἶχον καθιερωθῇ ἤδη ἀπὸ τῶν προῖουστινιανέων καὶ τῶν ἰουστινιανέων χρόνων. Οἱ περὶ αὐτῶν θεσμοὶ διετηρήθησαν νομοθετικῶς μέχρι τοῦ τέλους τῆς αὐτοκρατορίας. Εἰς τὴν πρᾶξιν ὁμως, ἔνωρίς, ὡς ἐσημειώθη, ἐχωνεύθησαν εἰς τὸν ἐπίσης προῖουστινιάνειον καὶ ἰουστινιάνειον θεσμόν τῶν «παροίκων»,—θεσμόν, ὁ ὅποιος ὄντως ἐδέσποσε μέχρι τοῦ τέλους τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ μεταγενεστέρως, ὡς δηλωτικὸς σχέσεως ἡμιελευθέρου καλλιεργητοῦ γῆς ἀλλοτρίας.

Ὁ «πάροικος» τῆς μεσοβυζαντινῆς καὶ ἰδίως τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου τελικῶς ἦτο ἡμιελεύθερος καλλιεργητῆς ἀλλοτρίας γῆς, προσδεδεμένος εἰς τὴν γῆν αὐτήν, ἀλλὰ μὲ χαρακτηριστικὰ δικαιώματα ἐλευθέρου προσώπου. Ὑπεχρεοῦτο οὕτως εἰς καταβολὴν ἐτησίας εἰσφορᾶς, εἴτε εἰς προϊόντα εἴτε εἰς χρῆμα, ὡς καὶ εἰς παροχὴν ἀγγαρειῶν πρὸς τὸν γαιοκτῆμονα. Ἦτο ἐγγεγραμμένος εἰς δημοσίους φορολογικούς κώδικας ἢ καὶ εἰς «πρακτικά» μονῶν κ.ἄ. Ἦτο ὁμως ἡμιελεύθερος, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν, ὅτι ὦφειλε μὲν «τῇ βῶλῳ, ἥτοι τῇ γεωργίᾳ ἐμπεπῆχθαι», ὡς γράφεται εἰς τὰς Ροπάς (τίτλ. α', θέμα 10, κατ' ἀπόδοσιν Κῶδ. Ἰουστ. 11, 48, 15), ἀλλ' εἶχεν ὡς καὶ ὁ «κολωνός» δικανικὴν ἱκανότητα, ὡς καὶ κινητὴν ἢ καὶ ἀκίνητον περιουσίαν, τὴν ὁποίαν ἠδύνατο νὰ πωλήσῃ, ὑφ' ὠρισμένας δὲ προϋποθέσεις καὶ νὰ καταλίπῃ ὡς κληρονομίαν εἰς τοὺς ἀπογόνους του, ἐνῶ ἠδύνατο νὰ συνάψῃ καὶ γάμον, ὑπὸ τὰς αὐτὰς προϋποθέσεις ὡς καὶ ὁ «ἐναπόγραφος».

16. Γενικῶς περὶ τῶν δούλων βλ. A. Hadjinicolaou-Marava, Recherches sur la vie des esclaves dans le monde byzantin (Athènes, 1950). Πρβλ. καὶ M. Bloch, The Rise of Dependent Cultivation and Seignorial Institutions, «Cambridge Economic History of Europe», I (1942) 224 ἐπ., Ch. Verlinden, L'esclavage dans l'Europe médiévale, II (Gent, 1977) σσ. 978 ἐπ. ὡς καὶ τοὺς ἐν P. Zepos, Servi e Paroeci κλπ., ἐνθ' ἀνωτ., σ. 421, σημ. 4 ἀναγραφόμενους.

17. Βλ. ἀνωτ. σημ. 3 παραπομπὰς ὡς καὶ C. Just. 11.48.6 καὶ 13, 11.53.1 (inquilini). Γενικῶς βλ. καὶ G. Ostrogorsky, ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 30 ἐπ., 34 ἐπ., 71 ἐπ.

Τελικῶς, οὕτως, εἰς τὸν θεσμὸν τοῦ «παροίκου» ἐχωνεύθησαν στοιχεῖα τόσον ἐκ τοῦ θεσμοῦ τῶν «κολωνῶν» ὅσον καὶ ἐκ τοῦ θεσμοῦ τῶν «ἐναπογράφων». Διευτυῶθη δὲ καὶ ἡ γνώμη, ὅτι κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴν περίοδον ὁ θεσμὸς τῶν παροίκων κατ' οὐσίαν ἐταυτίσθη πρὸς τὸν θεσμὸν τῆς ἐμφυτεύσεως. Ἀνεξαρτήτως ὅμως τῆς γνώμης ταύτης, γεγονὸς εἶναι, ὅτι, μὲ τὴν πάροδον τῶν αἰώνων, ἀνεφάνησαν καὶ εἰδικώτεραι μορφαὶ παροίκων, ὅσων «βοῖδάτοι», «ζευγαράτοι», «διζευγαράτοι» κ.ἄ., ἐπίσης «ὑποστατικοὶ» (πάροιχοι κατέχοντες ἰδίας γαίας, «στάσεις»), «δημοσιακοὶ» ἢ «δημοσιάριοι» (πάροιχοι κρατικῶν γαιῶν), «ἀκτῆμονες», «πεζοί», «καπνικάριοι», «κληρικοπάραιοι» κλπ., περὶ τῶν ὁποίων ὅλων ἐξακολουθοῦν αἱ συζητήσεις, ὡς καὶ «δουλοπάριοι» καὶ «προσκαθήμενοι», περὶ τῶν ὁποίων γίνεται εἰδικώτερος λόγος εὐθὺς κατωτέρω, πρὶν ἢ καταλήξωμεν εἰς συμπεράσματα περὶ τῆς τύχης τοῦ θεσμοῦ τῶν παροίκων καὶ τῆς σχέσεώς του πρὸς τὸν θεσμὸν τῆς ἐμφυτεύσεως¹⁸.

III

Πλούσιον εἶναι τὸ ὕλικόν, τὸ ὁποῖον παρέχεται εἰς τὰ ἐκδεδομένα ἔγγραφα τῆς μεταγενεστέρως μέσης καὶ ἰδίως τῆς ὑστερᾶς βυζαντινῆς περιόδου ἐν σχέσει πρὸς ὅλα τὰ ὡς ἀνωτέρω σημειωθέντα εἶδη ἢ μορφὰς παροίκων. Τὸ ὕλικόν δ' αὐτὸ ἔχει ἐπανειλημμένως χρησιμοποιηθῆ καὶ ἐκτιμηθῆ ὑπὸ τῶν ἀσχοληθέντων μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ θεσμοῦ τῶν παροίκων.

Ἐν τούτοις, εἰς τὴν σύντομον αὐτὴν συμβολήν, ἰδιαίτεράν ἀποδίδομεν σημασίαν εἰς ὅσα ἔγγραφα ἀναφέρονται οἱ λεγόμενοι «δουλοπάριοι» καὶ οἱ λεγόμενοι «προσκαθήμενοι». Εἰς τούτους δὲ κυρίως ἀφοροῦν αἱ ἀκολουθοῦσαι παρατηρήσεις, κατ' ἐκτίμησιν καὶ ἄλλων μὲν ἐκδεδομένων ἔγγράφων, ἰδίως ὅμως τῶν εἰς τὴν συλλογὴν Fr. Miclosich καὶ Ios. Müller δημοσιευμένων¹⁹.

Ἐν πρώτοις, οὕτως, πρέπει νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι εἰς τὰ ἔγγραφα ταῦτα ἀπαντῶνται συχνότατα ἀπλῶς «πάριοι», ἀλλὰ καὶ αἱ ἄλλαι μορφαὶ παροίκων, ἀπὸ τοῦ 11ου αἰῶνος καὶ μεταγενεστέρως. Περὶ τούτων ὅμως δὲν πρόκειται νὰ γίνῃ ἐνταῦθα εἰδικωτέρα ἀνάλυσις, ἀρκούσης μόνης τῆς παρατηρήσεως, ὅτι οἱ πάριοι αὐτοὶ συχνὰ ἀντιδιαστέλλονται καὶ ἀπὸ τοὺς «δούλους» καὶ ἀπὸ τοὺς «ἀνεπιγνώστους τῷ δημοσίῳ» καὶ ἀπὸ τοὺς «δουλευταίς» καὶ ἀπὸ

18. Βλ. τοὺς ἀνωτ. σημ. 14 σημειωθέντας συγγραφεῖς, ὅπου καὶ περὶ τῶν «προνοιάρων» καὶ τῶν «στρατιωτῶν» περὶ τῶν ὁποίων δὲν γίνεται εἰδικώτερος λόγος ἐνταῦθα. Περὶ τῆς ἐμφυτεύσεως βλ. κατωτέρω ὑπὸ IV. Περὶ ἀγγαρειῶν βλ. Ἀλ. Σταυρίδου-Zaφρακά, Ἡ ἀγγαρεία στὸ Βυζάντιον, «Βυζαντινά», 11 (Θεσσαλονίκη, 1982) 21-54.

19. Fr. Miklosich - Ios. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi, sacra et profana, τόμ. 1-6 (Βιέννη, 1860-1890). Ἡ παραπομπὴ περαιτέρω γίνεται ὡς MM.

τούς «προσκαθημένους»²⁰. Εἰς τοὺς τελευταίους δὲ τούτους ὅρους ἀφοροῦν αἱ ἀκολουθοῦσαι παρατηρήσεις.

α) «Δουλευταί», «δουλετοπάροικοι» καὶ «δουλοπάροικοι» εἶναι ὅροι ἀπαντῶμενοι εἰς τина ἔγγραφα ἰδίως τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου. Περὶ τῆς σημασίας των ὅμως ὑπάρχουν καὶ σήμερον πολλὰ ἀμφιβολαί.

Ὑποστηρίζεται, οὕτως, ὅτι οἱ ὅροι αὐτοὶ οὐδεμίαν εἶχον σχέσιν πρὸς τὴν νομικὴν κατάστασιν τῆς δουλείας, ἀλλ' ὅτι ἐσήμαινον ἀπλῶς τὴν ἄμεσον ἐξάρτησιν τῶν ἀκτημόνων αὐτῶν καλλιεργητῶν ἀπὸ τὸν γαιοκτήμονα, τοῦ ὁποίου ἐκαλλιεργουν τὰ κτήματα μετὰ τὴν χρησιμοποίησιν ζώων ἀνηκόντων εἰς τὸν γαιοκτήμονα, οὐχὶ δ' εἰς τοὺς ἰδίους («δουλικά ζευγάρια» κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ «παροικικά»). Κατὰ τὴν γνώμην αὐτὴν οἱ δουλοπάροικοι ἢ δουλετοπάροικοι ἢ δουλευταί διεκρίνοντο τῶν παροίκων τόσον ὡς ἀκτῆμονες ὅσον καὶ ὡς καλλιεργηταί, ἐξαρτῶμενοι εὐθέως ἀπὸ τὸν γαιοκτήμονα. Παρεῖχον δηλαδὴ ἀπλῶς ἐξερτημένην ἐργασίαν, ἄλλως «δουλειάν» (ὑπὸ τὴν ὑστεροβυζαντινὴν καὶ τὴν νεοελληνικὴν ἔννοιαν), χωρὶς χρησιμοποίησιν ἰδίων ζώων ἢ ἄλλου καλλιεργητικοῦ ἐξοπλισμοῦ²¹. Διέφερον δ' οὐσιωδῶς τῶν παροίκων, διότι οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ ἦσαν προσδεδεμένοι εἰς τὴν γῆν, συνήθως ὅμως ἦσαν καὶ κάτοχοι ἰδίας περιουσίας, ὑπόχρεοι εἰς ἐτησίαν εἰσφοράν, ἀγαραίας κλπ. πρὸς τὸν γαιοκτήμονα, ὡς ἐσημειώθη ἀνωτέρω²².

Ἐν τούτοις, ἡ ἀληθοφανὴς αὕτη γνώμη δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀπολύτως ἀσφαλὴς. Ἐξ οὗ καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς περιορίζονται νὰ σημειώσουν, ὅτι οἱ ὅροι «δουλετής», «δουλετοπάροικος» καὶ «δουλοπάροικος» ἔχουν ἀνάγκην ἀκριβεστέρας ἀποσαφηνίσεως²³.

Παρὰ ταῦτα, ἴσως, δύναται νὰ ἐπιχειρηθῇ κάποιος ἀκριβέστερος προσδιο-

20. Βλ. λ.χ. ἔγγραφα εἰς *MM.*, τόμ. 4, σσ. 21, 37, 41 ἐπ., 70 ἐπ., 182, 194, 319, τόμ. 5, σσ. 14 ἐπ., 43 («ἀρχαιοπάροικοι»), 79, 164, 172 ἐπ. («πάροικοι ἢ ἄλλοι ἐλεύθεροι»), 262, 271 («ἐνυπόστατοι», «ἀναγεγραμμένοι»), 279 («μελλογραφησόμενοι»), 253, 318, τόμ. 6, σσ. 4-15 (διάκρισις ἀπὸ δούλων), 42, 45, 95, 104 ἐπ., 111, 195, 196 ἐπ. («πάροικοι καὶ ἀνεπὶγνώστοι τῷ δημοσίῳ»), 207 («ἀποκατάστασις παροίκων»), 234, 247 ἐπ., 249 («ἀπογραφικὴ ἀποκατάστασις, πάροικοι καὶ προσκαθημένοι»), 255 ἐπ. («ἀπογραφικὴ ἀποκατάστασις») κ.ἄ. Πρβλ. καὶ Νεαράς Βασιλείου Πορφυρογεννήτου («κληρικοὶ» καὶ «πάροικοι»), ὡς καὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (ξ. 1086, «κληρικοπάροικοι») εἰς *Jus Graecoromanum* ἡμετέρας ἐκδόσεως, τόμ. 1, σσ. 272 ἐπ., 311 ἐπ.

21. Οὕτως *Ostrogorsky*, *Paysannerie* κλπ., ὡς ἀνωτ., σσ. 69 ἐπ., 70 ἐπ., παραπέμπων ὡς πρὸς τὴν νεοελληνικὴν «δουλειάν» εἰς *Charanis*, ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 140 ἐπ., 143 ἐπ. Περὶ τῆς δουλοπαροικίας βλ. καὶ παλαιότεραν βιβλιογραφίαν εἰς *Π. Ζέπου*, *Συνταγματικὸν Νομικὸν* κλπ., εἰσαγωγή, κεφ. β' (σσ. 39 ἐπ.), ὡς καὶ *Ἱ. Καραγιαννοπούλου*, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἀγροτικὴν ἱστορίαν τοῦ μεταγενεστέρου βυζαντινοῦ κράτους* (1983) σσ. 176, 193 ἐπ., 199.

22. Βλ. ἀνωτ. ὑπὸ II ἐν τέλει.

23. Οὕτω *Lemerle*, ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 175, 246, ἰδίως σ. 247.

ρισμός τῶν ὄρων τούτων, ἐπὶ τῇ βάσει ἄλλων ἱστορικῶν στοιχείων. Φρονοῦμεν, οὕτως, ὅτι τόσον εἰς τὰς βυζαντινὰς νομικὰς πηγὰς ὅσον καὶ εἰς τὰ ἐκδεδομένα ἔγγραφα, δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τοὺς ὅρους αὐτοὺς τὸ πρῶτον συνθετικὸν εἶναι ὁ «δοῦλος» ἢ «δουλευτής». Βεβαίως ὁ θεσμός τῆς δουλείας εἶχε βαθμηδὸν παρακμάσει, ἀλλ' οὐδέποτε εἶχεν ἐκλείψει μέχρι τοῦ τέλους τῆς αὐτοκρατορίας. Καὶ κατ' ἀκολουθίαν, ἡ σύνδεσις τοῦ θεσμοῦ τούτου πρὸς τὸν θεσμόν τῆς «παροικίας», ἄλλως ἢ σύνδεσις τοῦ «δούλου» πρὸς τὸν «πάροικον» δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἔχη ἄλλην ἔννοιαν ἢ ὅτι ὁ «δουλοπάροικος» ἦτο μὲν πάροικος, προερχόμενος ὅμως ἀπὸ προηγηθεῖσαν κατάστασιν δουλείας. Φρονοῦμεν, δηλαδή, ὅτι ὁ δουλοπάροικος ἦτο πάροικος, ἀλλὰ πρῶην δοῦλος. Ἀκριβέστερον, ὅτι ὁ δουλοπάροικος ἦτο ἀπελευθερωθεὶς δοῦλος, ὁ ὁποῖος εἶχε μεταστῇ εἰς τὴν κατάστασιν τοῦ ἡμιελευθέρου παροίκου δι' ἀπελευθερώσεως καὶ ἐγκαταστάσεώς του ὡς παροίκου εἰς τὸ κτῆμα τοῦ γαιοκτήμονος καὶ κυρίου. Δὲν πρέπει δὲ νὰ λησμονῇται, ὅτι ὁ θεσμός τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν δούλων δὲν ἐσπάνιζε μέχρι τοῦ τέλους τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἐγένετο εἴτε ὑπὸ τὴν ἐπιβολὴν χριστιανικῶν ἐπιταγῶν διὰ τὴν ψυχικὴν σωτηρίαν τοῦ κυρίου τοῦ δούλου εἴτε καὶ ἀπλῶς ἐκ λόγων οἰκονομικῶν, δεδομένου ὅτι συνέφερεν εἰς τὸν γαιοκτήμονα ἡ ἐκμετάλλευσις τοῦ κτήματος ὑπὸ παροίκου ἀντὶ τοῦ δαπανηροῦ δούλου²⁴.

Ἡ ὑπόθεσις αὕτῃ ἐνισχύεται, ὡς φρονοῦμεν, ἀπὸ συναφῆ κείμενα, ὅπου ὄντως εἴτε βεβαιοῦται ἡ παράλληλος ὑπαρξίς «δούλων» καὶ «ἐναπογράφων» εἴτε γίνεται λόγος ἐνιαίως περὶ «δούλων» ἐναπογράφων, ὡς ἐναπογράφων νοουμένων, ὡς εἰκός, τῶν παροίκων, εἰς τὸν θεσμόν τῶν ὁποίων βαθμηδὸν ἔχωνεύθη ὁ θεσμός τῶν ἐναπογράφων, κατὰ τὰ ἐκτεθέντα²⁵. Καὶ περαιτέρω, ἡ ὑπόθεσις αὕτῃ ἐνισχύεται ἀπὸ τὰ ἐκδεδομένα ἔγγραφα, ἰδίως τοῦ 13ου αἰῶνος καὶ μεταγενεστέρως, ὅπου γίνεται λόγος ἀναμιξ περὶ «δουλευτῶν», «μισθίων» «δουλευτῶν», «δουλευτῶν καὶ παροίκων», «δουλευτοπαροίκων» κλπ., ἐνίοτε δὲ καὶ περὶ «δουλευτῶν, οὓς παροίκους οἶδαμεν ὀνομάζεσθαι» κ.ἄ. Εἶναι δὲ σημειωτέος καὶ ὁ ἐνίοτε ἀπαντῶμενος ὅρος «κληρικοπάροικος», ὁ ὁποῖος θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀντίστοιχος τοῦ ὅρου «δουλοπάροικος», ἐκατέρου

24. Περὶ τῆς βυζαντινῆς ἀπελευθερώσεως τῶν δούλων, τῶν αἰτιῶν καὶ τῶν εἰδῶν αὐτῆς, βλ. τὰς σχετικὰς πηγὰς εἰς *A. Hadjiniocolaou-Marana*, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 101 ἐπ. Ἐπὶ τοῦ ὅλου θέματος τῆς δουλοπαροικίας καὶ κατὰ κανόνα ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα ὡς ἐν τῷ κειμένῳ βλ. *N. Οἰκονομίδου*, *Οἱ βυζαντινοὶ δουλοπάροικοι*, «Σύμμεικτα», τόμ. 5 (1983) σσ. 295-302, ὅπου καὶ πολλὰ πηγὰί, μνεία διατάξεων, ἐγγράφων κλπ. Ἐκ τῶν παλαιότερων ἐλληνικῶν μελετῶν βλ. καὶ *Π. Καλλιγᾶ*, Περὶ δουλοπαροικίας παρὰ ρωμαίους καὶ βυζαντίους καὶ περὶ φορολογικῶν διατάξεων, «Μελέται καὶ Λόγου», (Ἀθῆναι, 1881) σσ. 181 ἐπ., πρβλ. δὲ καὶ Ἀλ. *Διομήδους*, «Βυζαντιναὶ Μελέται», I (Ἀθῆναι, 1951) 3 ἐπ.

25. Βλ. ἄνωτ. ὑπὸ I καὶ II τῆς παρουσίας μελέτης. Πρβλ. καὶ Βασ. 48.25.1 («...δοῦλος ἢ ἐναπόγραφοι...»), ἐπίσης Τιπούκειτος 55.1.12 («δοῦλος ἐναπόγραφος») καὶ 55, τίτλ. 2 («ἐναπόγραφοι πάροικοι»).

τῶν ὄρων αὐτῶν σαφῶς ἐκφράζοντος τὴν ὑφισταμένην στενὴν σχέσιν τοῦ παρόικου εἴτε πρὸς τὸν «κληρικόν» εἴτε πρὸς τὸν «δοῦλον»²⁶.

Συμφώνως οὕτω πρὸς τὴν ἐνταῦθα διατυπωμένην ὑπόθεσιν, οἱ ὅροι «δουλευτής», «δουλευτοπάροικος» καὶ «δουλοπάροικος» εἶχον στενὴν σχέσιν πρὸς τὸν «δουλευτήν» ἢ «δοῦλον», ἥτοι πρὸς τὸν θεσμὸν τῆς δουλείας, ὡς ἐξετέθη.

β) Οἱ «προσκαθήμενοι» εἶναι ὅρος, τοῦ ὁποίου ἐπίσης ἐξακολουθεῖ ν' ἀμφισβητῆται ἡ σημασία.

Κατὰ τινα γνώμην, οἱ «προσκαθήμενοι» ἦσαν καλλιεργῆται προερχόμενοι ἐξ ἄλλων περιοχῶν καὶ ἐγκαθιστάμενοι εἰς τὸ κτῆμα εἴτε ὡς ἐλεύθεροι εἴτε ὡς ἐργάται ἐξαρτώμενοι ἀπὸ τὸν γαιοκτήμονα εἴτε καὶ ὡς πάροικοι. Κατ' ἄλλην γνώμην, ἡ σημασία τοῦ ὅρου παραμένει ἀσαφὴς καὶ ἔχει ἀνάγκην ἀκριβεστέρου προσδιορισμοῦ. Τέλος, κατὰ τρίτην γνώμην, ὁ ὅρος «προσκαθήμενοι» ἦτο εὐρύτατος, ἡδύνατο δὲ κατὰ τὰς περιστάσεις νὰ καλύψῃ ποικίλα εἶδη καλλιεργητῶν, οἷον τόσον ἐλευθέρων μισθωτῶν ὅσον καὶ ἐξαρτωμένων ἐργατῶν, ἀλλὰ καὶ παροίκων καὶ δουλευτῶν κ.ἄ.²⁷.

Ἡ τελευταία αὕτη γνώμη εἶναι ἀσφαλῶς ἡ ὀρθότερα. Ἡ ὀρθότης της δὲ βεβαιοῦται ἀπὸ τὴν ἐποπτεῖαν τῶν πολλῶν συναφῶν ἐγγράφων, τῶν ἐκδεδομένων εἴτε εἰς τὰς γνωστὰς συλλογὰς ἐγγράφων τῶν μονῶν Ξενοφώντος,

26. Πρβλ. *MM.*, τόμ. 4, σ. 85 («δουλευτής»), τόμ. 5, σ. 11 («δουλευτοπάροικοι»), σ. 259 («προσκαθήμενοι πάροικοι καὶ δουλευταί»), τόμ. 6, σ. 182 («μίσθιοι δουλευταί»), σσ. 200, 251, 253 («πάροικοι καὶ δουλευταί», «πάροικοι καὶ προσκαθήμενοι»), σ. 214 («δουλευταί, οἱ παροίκους οἶδαμεν ὀνομάζεσθαι») κ.ἄ. Περὶ «κληρικῶν καὶ παροίκων» ἢ «κληρικοπαροίκων» βλ. ἤδη Νεαράς Βασιλείου Πορφυρογεννήτου καὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (ἡμετ. *Jus Graecoromanum*, I, σσ. 272 καὶ 312). «Δουλοπάροικοι» σημειοῦνται καὶ εἰς τὴν «γλῶσσαν» τῶν Βασιλικῶν κατὰ *Ducange*, λέξ. πάροικος (στῆλη 1123). Ἐν γένει βλ. ἤδη καὶ *Zachariae von Lingenthal*, *Geschichte* κλπ., § 61, σ. 260.

27. Πρβλ. σχετικῶς *Zachariae von Lingenthal*, *Geschichte* κλπ., § 61, σ. 262. Ὡς πρὸς τὴν πρώτην γνώμην βλ. λ.χ. παλαιότερον *G. Ostrogorsky*, εἰς *Cambridge Economic History of Europe from the Decline of the Roman Empire*, I, 1942, σ. 221, *P. Charanis*, *On the Social Structure* κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 141 ἐπ., *D. Angelov*, ἐνθ' ἄνωτ., *A. Laiou-Thomadakis*, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 245 ἐπ. Ὑπὲρ τῆς γνώμης, ὅτι ὁ ὅρος «προσκαθήμενος» παραμένει ἀσαφὴς βλ. λ.χ. νῦν καὶ *Ostrogorsky*, *Paysannerie* κλπ. (1953) σσ. 69 ἐπ., ἰδίως δὲ *P. Lemerle*, *The Agrarian History* κλπ. (1979) σσ. 170, 174 σημ. 1, 208 σημ. 3, 221 σημ. 1, 236, 243 σημ. 2. Ὑπὲρ τῆς ὀρθότερας τρίτης γνώμης περὶ τῆς εὐρείας σημασίας τοῦ ὅρου βλ. ἰδίως *N. Svoronos*, *Les privilèges de l'Eglise à l'époque des Comnènes* κλπ., «Travaux et Memoires», I, Paris, 1965 (= «Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire Byzantin», *Variorum Reprints*, London, 1973) σσ. 357 σημ. 155, 359 σημ. 167, ὅπου καὶ πηγαι καὶ διεθνῆς βιβλιογραφία.

Ξηροποτάμου, Ζωγράφου, Λαύρας κ.ἄ., εἴτε εἰς τὴν συλλογὴν τῶν F. Miklosich καὶ J. Müller²⁸.

Οὕτω, διὰ τὰ περιορισθῶμεν εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην συλλογὴν, εἰς τὴν ὁποίαν δημοσιεύονται πολλὰ συναφῇ ἔγγραφα ἰδίως τοῦ 13ου αἰῶνος, ἀλλὰ καὶ προγενέστερα καὶ μεταγενέστερα, ὁ ὅρος «προσκαθήμενοι» πράγματι φαίνεται ὅτι ἐκάλυπτε ποικίλα εἶδη καλλιεργητῶν ἐργαζομένων εἰς τὸ κτῆμα τοῦ γαιοκτήμονος. Τὸ γεγονὸς δ' αὐτὸ βεβαιώνει τὴν ὁρθότητα τῆς γνώμης, ὅτι ὁ ὅρος αὐτὸς ἦτο εὐρύτατος, προσδιοριζόμενος ἀκριβέστερον κατὰ τὰς περιστάσεις.

Πράγματι, εἰς τὰ ἔγγραφα ταῦτα, ὁ ὅρος «προσκαθήμενοι» ἀπαντᾷται ἐνίοτε ἄνευ οἰουδῆποτε ἄλλου εἰδικωτέρου προσδιορισμοῦ. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὁ ὅρος ἐκάλυπτε παντὸς εἶδους καλλιεργητὰς, ἐλευθέρους, ἐξαρτωμένους, παροίκους κ.ἄ. Τοῦτο δ' ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν παρατήρησιν, ὅτι εἰς τὰ ἔγγραφα ταῦτα εἴτε γίνεται λόγος γενικῶς περὶ «προσκαθημένων» ἢ περὶ «πάντων τῶν προσκαθημένων» εἴτε ἀναφέρονται «προσκαθήμενοι ἄνθρωποι» ἢ «προσκαθήμενοι ἐνοικοὶ καὶ πάροικοι» ἢ «πάροικοι καὶ ἄλλοι προσκαθήμενοι»²⁹.

Ὅμως, εἰς ἄλλα ἔγγραφα ὁ ὅρος «προσκαθήμενοι» σημειοῦται μὲ ἀκριβέστερον τὸν εἰδικὸν προσδιορισμόν. Ἀναφέρονται, οὕτως, εἰς τὰ ἔγγραφα αὐτὰ «ξένοι ἐλεύθεροι καὶ τῷ δημοσίῳ ἀνεπίγνωστοι προσκαθήμενοι», ἀλλὰ καὶ «προσκαθήμενοι πτωχοί, ξένοι καὶ ἐλεύθεροι», ἢ καὶ ἀπλούστερον «ἐλεύθεροι προσκαθήμενοι». Ἀναφέρονται ἐπίσης προσκαθήμενοι «ὑποτελεταὶ» ἢ «ὑποτελεῖς». Τέλος ἀναφέρονται συχνότατα καὶ «προσκαθήμενοι πάροικοι» ἢ καὶ «προσκαθήμενοι ἄγνωστοι τῷ δημοσίῳ παροικίτζιοι», ἐνίοτε καὶ «προσκαθήμενοι πάροικοι καὶ δουλευταί», ὡς καὶ «προσκαθήμενοι βλάχοι»³⁰.

Κατὰ τὸν τρόπον αὐτόν, ὄντως ἐξαντλεῖται σχεδὸν ὁλόκληρος ἡ κλίμαξ τῶν καλλιεργητῶν ξένης γῆς ὑπὸ τὸν εὐρύτατον ὅρον τῶν προσκαθημένων. Ἐπιβεβαιοῦται δ' οὕτω ἡ ὡς ὁρθότερα σημειωθεῖσα γνώμη, ὅτι οἱ «προσκα-

28. Βλ. τοιαῦτα ἔγγραφα ἢ ἄλλα κείμενα, σημειούμενα ὑπὸ τῶν συγγραφέων ὡς εἰς τὴν προηγ. σημ.

29. Βλ. λ.χ. *MM.*, τόμ. 4 («προσκαθήμενοι ἄνθρωποι»), σσ. 39, 331, 332, 333, 335, 358, 360, 370, 417 κ.ἄ., τόμ. 5, σσ. 131, 136, 142 («προσκαθήμενοι ἐνοικοὶ καὶ πάροικοι»), σσ. 103, 104, 112-114 («πάροικοι καὶ ἄλλοι προσκαθήμενοι»), ἐπίσης τόμ. 6, σσ. 234, 249, 252 ἐπ., 255 ἐπ., ὡς καὶ ἔγγραφα τοῦ 17ου καὶ τοῦ 18ου αἰῶνος μὲ τὴν ρήτραν «πάντας τοὺς προσκαθημένους», σσ. 293, 301, 307, 331, 361 κ.ἄ.

30. Βλ. οὕτω λ.χ.: α) «ξένοι, ἐλεύθεροι καὶ ἀνεπίγνωστοι τῷ δημοσίῳ» κλπ., εἰς *MM.*, τόμ. 4, σσ. 5, 145, 249, 255, τόμ. 5, σ. 89, β) «ὑποτελεταὶ» ἢ «ὑποτελεῖς», εἰς *MM.*, τόμ. 6, σσ. 215, 217, γ) «προσκαθήμενοι πάροικοι» ἢ «παροικίτζιοι», εἰς *MM.*, τόμ. 4, σσ. 3, 13, 199, 262, 351, 417, τόμ. 5, σσ. 12 ἐπ., 279 ἐπ., τόμ. 6, σ. 131, δ) «προσκαθήμενοι πάροικοι καὶ δουλευταί», εἰς *MM.*, τόμ. 6, σ. 200, ε) «προσκαθήμενοι βλάχοι», εἰς *MM.*, τόμ. 4, σ. 414.

θήμενοι» ἦσαν ὅρος εὐρύτατος, δυνάμενος νὰ καλύψῃ ποικίλα εἶδη καλλιεργητῶν, κατὰ τὸν εἰδικώτερον προσδιορισμὸν εἰς τὴν συγκεκριμένην περίπτωσιν.

IV

Μετὰ τὴν προηγηθεῖσαν ἀνάλυσιν τῆς ἐννοίας τῶν παροίκων, τῶν δουλοπαροίκων καὶ τῶν προσκαθημένων, ἀπομένει νὰ ἐξετασθῇ καὶ ἡ γνώμη, καθ' ἣν, κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴν περίοδον, ὁ θεσμὸς τῆς παροικίας κατ' οὐσίαν εἶχεν ἐξομοιωθῇ ὡς πρὸς τὰ ἀποτελέσματα πρὸς τὸν θεσμὸν τῆς ἐμφυτεύσεως, ἐνῶ καὶ ὁ θεσμὸς τῆς ἐλευθέρως μισθώσεως μετὰ πάροδον τριακονταετίας κατ' οὐσίαν εἶχε καὶ αὐτὸς ἐξομοιωθῇ, ὡς πρὸς τὰ ἀποτελέσματα, πρὸς τοὺς δύο ἄλλους θεσμούς. Ἡ γνώμη αὕτη ἔχει ὑπὲρ αὐτῆς τὴν ἐπιζητούμενην ἀπλούστευσιν, θεμελιώνεται δ' εἰς τὸ γεγονός, ὅτι εἰς ὅλους τοὺς θεσμούς αὐτοὺς τελικῶς τὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα συνέπεσαν ὡς πρὸς τὸν τρόπον ἐκμεταλλεύσεως τῆς ἀλλοτρίας γῆς. Εἶναι δὲ καθ' ἑαυτὴν γνώμη κατ' ἀρχὴν καὶ ἀληθοφανὴς καὶ γοητευτικὴ³¹.

Ὡς γνωστόν, ὁ θεσμὸς τῆς ἐμφυτεύσεως, καταγωγῆς ἐλληνικῆς, ἐνωρὶς ἀνεγνωρίσθη καὶ εἰς τὸ Ρωμαϊκὸν Δίκαιον, ὅπου καθιερώθη ὀριστικῶς ἀπὸ τοῦ Ζήνωνος καὶ ἐρρυθμίσθη ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὡς ἰδία σύμβασις. Ἀπὸ τῆς ἰουστινιανείου νομοθεσίας ἐξηκολούθησε τὴν ἐξελικτικὴν του διαδρομὴν ἀδιάπτωτον καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, κατὰ τοὺς ὁποίους ἀνεπτύχθησαν ἰδιαίτεροι μορφαὶ τοῦ θεσμοῦ αὐτοῦ, ὡς αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ κείμενα, τὰ ἐκδοθέντα μέχρι τοῦ τέλους τῆς αὐτοκρατορίας. Αἱ ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων γενόμεναι ἐκτεταμέναι παραχωρήσεις ἀκαλλιεργήτων γαιῶν εἴτε εἰς ἰδιώτας εἴτε ἰδίως εἰς μονὰς πρὸς ἐμφύτευσιν ὑπῆρξαν ἡ κυρία βάσις, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐστηρίχθη τὸ μεταγενεστέρως ἀναπτυχθὲν σύστημα τοῦ ἰδιοτύπου βυζαντινοῦ «φεουδαρχισμοῦ». Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς δ' αὐτοὺς χρόνους διεμορφώθη τελικῶς ὁ θεσμὸς τῆς ἐμφυτεύσεως, ὡς ἔννομος σχέσις ἐμφανίζουσα πολλὰς ὁμοιότητας πρὸς τὸν ἐξελιχθέντα θεσμὸν τῆς βυζαντινῆς παροικίας³².

31. Τὴν γνώμην ταύτην βλ. εἰς *J. Karayannopoulos*, βιβλιοκρ. εἰς «Byzantinische Zeitschrift», 50 (1957) 167 ἐπ., ὡς καὶ τοῦ αὐτοῦ, Συμβολὴ στὴν ἀγροτικὴ ἱστορία τοῦ μεταγενεστέρου Βυζαντινοῦ Κράτους, ἐνθ' ἀνωτ., (1983) σσ. 171 ἐπ., 174 ἐπ., *Ein Problem der späthbyzantinischen Agrargeschichte*, ἐνθ' ἀνωτ. (1981) σσ. 212 ἐπ., 215 ἐπ., ὅπου καὶ πηγὰι καὶ βιβλιογραφία.

32. Περὶ τούτων βλ. ἤδη *II. Ζέπου*, *Συνταγμάτων Νομικὸν κλπ.* (ὡς ἀνωτέρω, 1936), εἰσαγωγή, σσ. 62 ἐπ. Ἐκ τῆς αὐτοῦ δὲ σημειουμένης παλαιότερας βιβλιογραφίας, βλ. ἰδίως *L. Mitteis*, *Zur Geschichte der Erbracht im Altertum* (Leipzig, 1901), *St. Waszynski*, *Die Bodenpacht, Agrargeschichtliche Papyrusstudien* (Leipzig, 1905), *P. Meyer*, *Juristische Papyri κλπ.* (Berlin, 1920) σσ. 192 ἐπ., ἐπίσης *A. Ferradou*, *Des biens*

Ἐν τούτοις, παρὰ τὰς ὁμοιότητας αὐτάς, ὑφίστατο οὐσιώδης διαφορὰ μεταξὺ ἐμφυτευτοῦ καὶ παροίκου. Οὕτως, ὁ μὲν ἐμφυτευτὴς ἦτο ἀπολύτως ἐλεύθερον πρόσωπον, ὑποχρεούμενον μόνον εἰς βελτίωσιν τοῦ ἐμφυτευτικοῦ κτήματος καὶ καταβολὴν «κασόνος», ἐνῶ ὁ πάροικος (καὶ οἱ συναφεῖς ὅροι «δουλοπάροικος», «προσκαθήμενος πάροικος» κλπ.) ἦτο ἐν πάσῃ περιπτώσει πρόσωπον προσδεδεμένον εἰς τὴν γῆν ἢ ἐξηρηγμένον ἀπὸ τὸν γαιοκτήμονα. Ἡ διαφορὰ δ' αὕτη ἦτο οὐσιώδης, παρέμεινε δ' οὐσιώδης μέχρι τέλους, ἀκόμη καὶ ὅταν ἡ ἐμφύτευσις κατηρτίζετο διὰ μακρὸν χρόνον καὶ ὡς τοιαύτη ἀντικατέστησε βαθμίδὸν τὰς ποικιλομόρφους ἀγροτικὰς μισθώσεις³³.

Ὑπὸ τὴν ἐποψὴν ταύτην, ἀκόμη καὶ ὅταν ἡ ἐμφύτευσις εἶχε κατ' ἀποτέλεσμα συμπέσει καὶ ἐξομοιωθῇ πρὸς τὴν παροικίαν καὶ πρὸς τὴν ὑπερτριακονταετῇ ἐλευθέραν μίσθωσιν³⁴, πάντως δὲν εἶχεν ἀπολέσει τὸν αὐτοτελῆ ἐννοιολογικὸν τῆς χαρακτῆρα. Τοῦτο δ' ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι τόσον εἰς τὰ βυζαντινὰ κείμενα ὅσον καὶ εἰς τὰ βυζαντινὰ ἔγγραφα ἐξακολουθεῖ μέχρι τέλους ἡ μνεία χωριστὰ τῆς ἐμφυτεύσεως καὶ τῆς παροικίας, ὡς καὶ τῆς ἐλευθέρας ἀγροτικῆς μισθώσεως³⁵.

Τὸ διὰ τὴν βυζαντινὴν, καὶ δὴ διὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴν, περίοδον ἰσχύον συμπέρασμα τοῦτο, ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι καὶ εἰς τὰ μεταβυζαντινὰ κείμενα ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται κατ' ἀρχὴν ἡ ἐννοιολογικὴ διαφορὰ τῆς ἐμφυτεύσεως ἀπὸ τῆς παροικίας.

Εἶναι οὕτω χαρακτηριστικόν, ὅτι λ.χ. διὰ τὴν τουρκοκρατουμένην Θεσσαλίαν σαφῶς μνημονεύεται ἡ διατήρησις τοῦ θεσμοῦ τῆς παροικίας (ἢ καὶ δουλοπαροικίας). Ἡ τουρκικὴ κατάκτησις δὲν εἶχε μεταβάλει τὸ καθεστὼς τῆς βυζαντινῆς παροικίας, τὸ ὅποιον, ὡς εἰκός, εἶχε προσαρμοσθῇ πρὸς τὸ τιμαριωτικὸν τουρκικὸν σύστημα, διὰ λόγους ἐξασφαλίσεως τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ἀνελλιποῦς καταβολῆς τῶν ὀφειλομένων φόρων. Ἡ παροικία (ἢ καὶ δουλοπαροικία) εἶχεν οὕτω διατηρηθῇ καὶ ὑπὸ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν. Ὅ,τι δὲ συνέβη εἰς τὴν Θεσσαλίαν θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι συνέβη καὶ εἰς τὰς ἄλλας περιοχὰς τῆς τουρκοκρατηθείσης βαλκανικῆς καὶ μικρασιατικῆς γῆς³⁶.

des monastères à Byzance (Bordeaux, 1896) σσ. 179 ἐπ., ὡς καὶ *M. Rostowzew*, Studien zur Geschichte des römischen Kolonates (Leipzig, 1910) σσ. 15 ἐπ., 267 ἐπ., παρ' οἷς καὶ πηγὰ καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Ἐκ τῶν βυζαντινῶν πηγῶν βλ. λ.χ. Ἐκλογὴν, τίτλ. 12, Πρόχειρον Νόμον, τίτλ. 15, Ἐπαναγωγὴν, τίτλ. 10, Ἐπιτομήν, 7 λγ' ἐπ., *Ecloga privata anctia*, τίτλ. 13, *Ecloga ad Procheiron mutata*, τίτλ. 14, *Procheiron anctum*, τίτλ. 16. Ἐξάβιβλον Ἀρμενοπούλου, III. 4 κ.ἄ.

33. Βλ. *ἡμέτερον Συνταγμάτιον Νομικὸν* κλπ. (1936), εἰσαγωγὴν, σσ. 62 ἐπ.

34. Οὕτω Ἰ. Καραγιαννόπουλος, ἐνθ' ἄνωτ. (βλ. σημ. 31).

35. Τὰς σχετικὰς πρὸς τὴν ἐμφύτευσιν πηγὰς βλ. εἰς τοὺς ἄνωτ. σημ. 32 ἐπ. ἀναγραφόμενους συγγραφεῖς. Πρβλ. καὶ τὰ σχετικὰ πρὸς τοὺς παροίκους κλπ. ἔγγραφα ἢ κείμενα, ἄνωτ. σημ. 11 ἐπ.

36. Διὰ τὴν Θεσσαλίαν βλ. Δ. Κ. Τσοποτοῦ, Γῆ καὶ γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν

Ὡς πρὸς τὴν τελευταίαν ταύτην παρατήρησιν, εἶναι, ὡς φρονοῦμεν, χαρκτηριστικόν, ὅτι καὶ εἰς τοὺς βυζαντινῆς ἐμπνεύσεως φαναριωτικούς κώδικας τοῦ τέλους τοῦ 18ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος ρυθμίζεται κατὰ κανόνα αὐτοτελῶς καὶ ἡ ἐμφύτευσις καὶ ἡ παροικία. Πράγματι δ' εἰς τοὺς ἐλληνοβυζαντινοὺς αὐτοὺς κώδικας τῶν παραδουναβίων χωρῶν διακρίνονται σαφῶς οἱ ἀπλοῖ δοῦλοι («ἀτσίγγανοι» ἢ «κατζίβελοι») ἀπὸ τῶν παροίκων («ρουμοῦνοι», «κλακκάσσηδες», «βετζίνοι»), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῶν ἐλευθέρων γεωργῶν («μοσιάνοι») καὶ ἀπὸ τῶν ἐμφυτευτῶν. Καὶ ὡς πρὸς τοὺς δούλους μέν, ἡ νομικὴ τῶν κατὰστασις παρέμενεν οἷα καὶ ὑπὸ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, ἔστω καὶ ὑπὸ τοὺς περιορισμοὺς τοὺς ὁποίους ἐπέβαλε τὸ φυσικὸν δίκαιον, ὡς τοῦτο ἐξαγγέλλεται εἰς τὸν Μολδαβικὸν Κώδικα τοῦ 1817 (§ 27). Ὡς πρὸς τοὺς παροίκους, εἰδικαὶ καὶ λεπτομερεῖς διατάξεις, προσομοιάζουσαι τὰ βυζαντινὰ πρότυπα, περιέχονται καὶ εἰς τὸ προσχέδιον τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου, (ἐτῶν 1765-1777, βιβλ. γ', τίτλ. 42), ἐκτενῶς δὲ καὶ εἰς τὸ Συνταγμάτιον Νομικὸν τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη (ἔτους 1780, τίτλ. 16) καὶ εἰς τὸν Βλαχικὸν Κώδικα τοῦ Γεωργίου Καρατζᾶ (ἔτους 1818, τμ. γ', κεφ. στ'). Ὡς πρὸς τοὺς ἐλευθέρους γεωργοὺς, μνεῖα αὐτῶν καὶ ρύθμισις τῶν ἐννόμων τῶν σχέσεων ἀπαντᾶται ἤδη εἰς τὴν «Ρεφόρμαν» ἢ «Μεταμόρφωσιν» τοῦ Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου (ἔτους 1739). Τέλος, ὡς πρὸς τὴν ἐμφύτευσιν, ἀπαντῶνται εἰδικαὶ διατάξεις εἰς τὸ προσχέδιον τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου, (βιβλ. β', τίτλ. 35, βιβλ. γ', τίτλ. 71) καὶ εἰς τὸν Βλαχικὸν Κώδικα (τμ. γ', κεφ. 5), εἰς τὸν ὁποῖον ὅμως ἡ ἐμφύτευσις ὡς «εἶδος νοικιάσματος» συγχέεται καὶ πρὸς τὸν θεσμόν τῆς ἐπιφανείας, γεγονὸς τὸ ὁποῖον ἀπαντᾶται καὶ εἰς τὸ Συνταγμάτιον Νομικὸν τοῦ Ἀλ. Ὑψηλάντη (τίτλ. 35)³⁷.

Ἡ σύγχυσις τοῦ θεσμοῦ τῆς ἐμφυτεύσεως πρὸς τὸν θεσμόν τῆς ἐπιφα-

τουρκοκρατίαν ἐπὶ τῇ βάσει ἱστορικῶν ἐγγράφων (Βόλος, 1912) δι' ὅλου τοῦ βιβλίου, ἰδίως σσ. 95 ἐπ., 99 ἐπ., 113 ἐπ., 121 ἐπ. κλπ. Διὰ τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας βλ. καὶ τὰ ἐγγράφα ἔθιμα Νάξου (συλλογὴ ἔ. 1810, κεφ. η' «περὶ ἐμβατικῶν»), εἰς *ἡμέτερον Jus Graecoromanum*, 8 (1931, ἀνατ. 1962) 542 ἐπ. Γενικώτερον διὰ τὴν τουρκοκρατίαν πρβλ. καὶ τοὺς σημειωμένους εἰς τὴν *ἡμέτεραν μελέτην Servi e Pargoeci* κλπ., ἐνθ' ἄνωτ. (1980) σ. 429, σημ. 25.

37. Περὶ πάντων τούτων βλ. ἤδη *ἡμέτερον Συνταγμάτιον Νομικὸν* κλπ. (1936), εἰσαγωγή, σσ. 42 ἐπ., 62 ἐπ. ὡς καὶ τὴν μελέτην *Servi e Pargoeci* κλπ., ἐνθ' ἄνωτ. (1980) σσ. 432 ἐπ., ὅσον καὶ βιβλιογραφία. Τὸ κείμενον τοῦ τίτλου 42 τοῦ γ' βιβλίου τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου βλ. νῦν εἰς τὴν νέαν ἐκδοσιν αὐτοῦ ὑπὸ *Π. Ζέπου-Val. Al. Georgescu-Αν. Καράπα*, *Νομικὸν Πρόχειρον συνταχθὲν ὑπὸ Μιχ. Φωτεινοπούλου* εἰς *Βουκουρέστιον*, 1765-1777 κλπ. (ἐκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1982) σσ. 367 ἐπ. (περὶ ἐμφυτεύσεως καὶ μισθώσεως βλ. αὐτόθι βιβλ. β', τίτλ. 35, σ. 230 ἐπ., ὡς καὶ εἰς τὴν *ἡμέτεραν* ἐκδοσιν τοῦ ἔτους 1959, σσ. 176 ἐπ.). Πρβλ. καὶ τὴν διάκρισιν ἐμφυτεύσεως καὶ ἐδαφονομίας εἰς τὸν Ἰόνιον Ἀστικὸν Κώδικα τοῦ 1841, ἄρθρ. 1651 ἐπ.

νείας, ἀλλὰ καὶ τῆς μισθώσεως, ὡς καὶ ἡ ρητὴ διάταξις τοῦ Βλαχικοῦ Κώδικος, (τμ. γ', κεφ. στ') καθ' ἣν «ἡ κλάκκα» (= παροικία) εἶναι εἶδος ἐμφυτεύσεως, ὅπου ὁ κύριος δέχεται εἰς τὸ κτῆμα του τὸν «κλακκάσην», ἥγουν τὸν ἐμφυτευτὴν διὰ τὴν κατοικήσιν» εἶναι ἰσχυρὸν ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς γνώμης, ὅτι τελικῶς ἡ ἐμφύτευσις, ἡ ἐπιφάνεια καὶ ἡ παροικία, ὡς καὶ ἡ μίσθωσις συνέπεσαν καὶ ἐξωμοιώθησαν. Ἡ σύγχυσις αὕτη τῶν ἑτεροκλίτων τούτων θεσμῶν εἶναι ἀσφαλῶς χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν Βλαχίαν τοῦ τέλους τοῦ 18ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος. Μειώνεται ὅμως ἡ σημασία τῆς τοιαύτης συγχύσεως ἔνεκα τῆς παραλλήλου μείας τῆς ἐμφυτεύσεως ὡς αὐτοτελοῦς θεσμοῦ ἰδίως ἔναντι τῆς παροικίας εἰς τὰ σημειωθέντα φαναριωτικὰ κείμενα. Κατ' ἀκολουθίαν, ἡ γνώμη, ὅτι κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴν περίοδον ἡ ἐμφύτευσις ἀπερρόφησε καὶ τὴν παροικίαν καὶ τὴν ἐλευθέραν ἀγροτικὴν μίσθωσιν ἔχει ἀνάγκην κρείττονος ἀποδείξεως. Ἡ «ἐκ τῶν ὑστέρων πρόγνωσις», ἡ συναγωγὴ δηλαδὴ συμπερασμάτων ἐκ τῆς συγχύσεως τῶν θεσμῶν τῆς ἐμφυτεύσεως, τῆς ἐπιφανείας καὶ τῆς ἀγροτικῆς μισθώσεως εἰς τὴν Βλαχίαν τοῦ 18ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος, δὲν εἶναι πάντοτε ἀσφαλὲς ἐπιχείρημα. "Οθεν, ἡ γνώμη, ὅτι ἡ ἐμφύτευσις ἀπερρόφησε καὶ τὴν παροικίαν καὶ τὴν ὑπερτριακονταετὴ ἀγροτικὴν μίσθωσιν κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴν περίοδον, ἀληθοφανῆς καὶ γοητευτικὴ καθ' ἑαυτὴν, εἶναι μὲν κατ' ἀρχὴν ἀποδεκτὴ, ἀλλ' ἔχει ἀνάγκην μείζονος ἐπεξεργασίας.

V

Τὸ συμπέρασμα τῆς προηγηθείσης ἀναλύσεως δύναται νὰ συνοψισθῇ ὡς ἑξῆς:

α) Κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴν περίοδον, παραλλήλως πρὸς τοὺς ἐλευθέρους μικροῦδιοκτῆτας γῆς, τοὺς εἰς κοινότητας ὠργανωμένους «χωρίτας», ὑπῆρχον καὶ οἱ καλλιεργοῦντες ξένην γῆν καὶ ἐργαζόμενοι εἰς αὐτὴν εἴτε ὡς «δοῦλοι» εἴτε ὡς «κολωνοὶ» παρέχοντες ἐξηρημένην ἐργασίαν πρὸς τὸν γαιοκτῆμονα καὶ προσδεδεμένοι εἰς τὴν γῆν μετὰ πάροδον τριακονταετίας, προσομοιάζοντες δὲ κατ' ἀρχὴν πρὸς τοὺς ἡμιελευθέρους «ἐναπογράφους». «Κολωνοὶ» καὶ «ἐναπόγραφοι» διήνυσαν παράλληλον βίον εἰς τὴν νομοθεσίαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἀλλ' ἤδη καὶ προηγουμένως, κυρίως ὅμως ἀπὸ τῆς ἰουστινιανείου νομοθεσίας καὶ μετ' αὐτὴν ἀμφοτέρω οὔτοι ἐχωνεύθησαν εἰς τὸν θεσμόν τοῦ «παροίκου», ἥτοι τὸν θεσμόν, ὁ ὁποῖος παρέλαβε στοιχεῖα τόσον ἐκ τῆς ἐννόας τῶν κολωνῶν ὅσον καὶ ἐκ τῆς ἐννόας τῶν ἐναπογράφων.

β) Ὁ ὅρος «πάροικος», ἀπαντῶμενος ἤδη ἀπὸ τοῦ 4ου ἢ τοῦ 5ου αἰῶνος, σχεδὸν ἐγενικεύθη κατὰ τὴν μεσοβυζαντινὴν καὶ τὴν ὑστεροβυζαντινὴν περίοδον, ὅτε ἐκάλυψε ποικίλας μορφὰς τῆς ἐξελιχθείσης ἀγροτικῆς οἰκονομίας,

ἀνεξαρτήτως τῶν πάντοτε ὑφισταμένων ἐλευθέρων μικροῖδιοκτητῶν καὶ τῶν δούλων. Οἱ ἐλεύθεροι μικροῖδιοκτητῆται καὶ οἱ δοῦλοι καθίσταντο τότε, ἐκ ποικίλων λόγων, διαρκῶς ὀλιγαριθμώτεροι. Τουναντίον, οἱ «πάροικοι» ἠϋξάνον εἰς ἀριθμόν, περιελάμβανον δὲ πλείονα εἶδη καλλιεργητῶν ἀλλοτρίας γῆς, προσώπων ἡμιελευθέρων, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι εἶχον μὲν χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα προσώπου ἐλευθέρου (δικανικὴν ἱκανότητα, ἰδίαν περιουσίαν κλπ.), ἀλλ' ἦσαν πάντως προσδεδεμένοι εἰς τὴν γῆν, ὅπως οἱ κολωνοὶ καὶ οἱ ἐναπόγραφοι. Οἱ πάροικοι τῆς μεσοβυζαντινῆς καὶ τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου ἀπαντῶνται κατὰ τὰς περιστάσεις ὡς «ὑποστατικοί», ὡς «δημοσιακοί», ὡς «ἀκτήμονες» κ.ἄ., ἐπίσης ὡς «βοῦδᾶτοι», «ζευγαρᾶτοι», «διζευγαρᾶτοι» κλπ., τέλος καὶ ὡς «δουλοπάροικοι» καὶ ὡς «προσκαθήμενοι».

γ) «Δουλοπάροικοι» καὶ «προσκαθήμενοι» ἦσαν ὅροι, περὶ τῆς σημασίας τῶν ὁποίων ἀκόμη καὶ σήμερον ὑφίστανται ἀμφισβητήσεις. Κατ' ὀρθοτέραν, ὡς φρονοῦμεν, γνώμην, οἱ μὲν «δουλοπάροικοι» (ἢ «δουλευταί») ἢ «δουλευτοπάροικοι») ἦσαν πάροικοι ἐξ ἀπελευθερωθέντων δούλων, οἱ δὲ «προσκαθήμενοι» ἦσαν εὐρυτάτη κατηγορία καλλιεργητῶν ξένης γῆς, δυναμένη νὰ καλύψῃ ποικίλας ἐννόμους καταστάσεις, οἷον τόσον ἐλευθέρων μισθωτῶν ὅσον καὶ ἐξαρτωμένων ἐργατῶν, ἀλλὰ καὶ παροίκων καὶ δουλευτῶν κ.ἄ. Οὕτω, οἱ μὲν «δουλοπάροικοι» ἦσαν πάροικοι συνδεδεμένοι πρὸς ἐκλιποῦσαν δι' ἀπελευθέρωσέως δουλείαν. Οἱ δὲ «προσκαθήμενοι» ἦσαν ὅρος, ὁ ὁποῖος εἶχε καθιερωθῇ πρὸς δήλωσιν τῆς ὅλης κλίμακος τόσον τῶν ἐλευθέρων ὅσον καὶ τῶν ἡμιελευθέρων καλλιεργητῶν τῆς ἀλλοτρίας γῆς.

δ) Ἡ γνώμη, ὅτι κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴν περίοδον οἱ θεσμοὶ τῆς παροικίας καὶ τῆς ἐλευθέρως ὑπερτριάκονταετοῦς μισθώσεως εἶχον ἀπορροφηθῇ κατ' ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὸν θεσμόν τῆς ἐμφυτεύσεως, εἶναι γνώμη ἀληθοφανής. Ἐνισχύεται δ' ἡ γνώμη αὕτη, πλὴν ἄλλων, καὶ ἐκ τινων μεταβυζαντινῶν κειμένων, ἰδίως τῶν φαναριωτικῶν κωδίκων τῶν παραδουναβίων χωρῶν, ὅπου σαφὲς εἶναι ἡ σύγχυσις τῶν θεσμῶν τῆς ἐμφυτεύσεως, τῆς ἐπιφανείας καὶ τῆς ἀγροτικῆς μισθώσεως. Τὸ ἐπιχείρημα ὅμως αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀσφαλές, διότι, ὡς ἐσημειώθη, ἡ «ἐκ τῶν ὑστέρων πρόγνωσις», ἥτοι ἡ συναγωγὴ συμπερασμάτων ἀπὸ κείμενα τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς, δὲν παρέχει πλήρη ἀπόδειξιν διὰ τὰς ἐννόμους σχέσεις τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου. Ὅθεν καὶ ἡ ἀληθοφανὴς αὕτη γνώμη περὶ τῆς γενικεύσεως τῆς ἐμφυτεύσεως κατὰ τοὺς ὑστεροβυζαντινοὺς χρόνους ἔχει ἀνάγκην μείζονος ἐπεξεργασίας.

TEXTKRITISCHES ZU THEOPHANES UND NIKEPHOROS

V. BEŠEVLIEV/Sofia

Die Erzählung von der Gründung des Bulgarischen Staates auf der Balkanhalbinsel bei Theophanes Confessor, die auch Patriarch Nikephoros mit manchen Unterschieden und besonders Abkürzungen in seiner *Ἱστορία σύντομος* wiederholt, ist aus einer älteren unbekannten zeitgenössischen Quelle geschöpft, wie man es schon längst festgestellt hat¹. Bei genauerem Zusehen erkennt man jedoch in dem Text Theophanes drei verschiedene Quellen bzw. drei Teilen verschiedener Herkunft. Die Erzählung beginnt, wie folgt: Καὶ τούτῳ τῷ χρόνῳ τὸ τῶν Βουλγάρων ἔθνος ἐπῆλθε τῇ Θράκῃ ἀναγκαῖον δὲ εἰπεῖν καὶ περὶ τῆς ἀρχαιότητος τῶν Οὐννόγουνδούρων Βουλγάρων καὶ Κοτράγων. ἐν τῇ λεγομένῃ Μαιώτιδι λίμνῃ... ἡ παλαιὰ Βουλγαρία ἐστὶν ἡ μεγάλη, καὶ οἱ λεγόμενοι Κόττραγοι ὁμόφυλοι αὐτῶν καὶ οὗτοι τυγχάνοντες (Theoph. I 356, 18-21; 357, 10-13). Die Erzählung nahm folgende Gestalt im *Breviarium Nikephoros* an: Λεκτέον δὲ ἤδη περὶ τῆς τῶν λεγομένων Οὐννων καὶ Βουλγάρων ἀρχῆς καὶ καταστάσεως αὐτῶν. περὶ τὴν Μαιώτιν λίμνην κατὰ τὸν Κώφιν ποταμὸν καθίσταται ἡ πάλαι καλουμένη μεγάλη Βουλγαρία καὶ οἱ λεγόμενοι Κόττραγοι, ὁμόφυλοι αὐτῶν καὶ οὗτοι τυγχάνοντες (Niceph. 33, 13-17).

Im Vergleich mit Nikephoros hat Theophanes die ursprüngliche Quelle fast wörtlich wiedergegeben. Seine Erzählung von der Vorgeschichte der Bulgaren ist jedoch durch einen längeren geographischen Exkurs unterbrochen, der aus einem unbekannten geographischen Werk, verschieden von der gemeinsamen Quelle der beiden Chronisten, entnommen ist. Der Exkurs, der bei Nikephoros fehlt, lautet: εἰς ἣν (= τὴν Μαιώτιδιν λίμνην) εἰσάγεται ποταμὸς μέγιστος ἀπὸ τοῦ ὠκεανοῦ καταφερόμενος διὰ τῆς τῶν Σαρματῶν γῆς, λεγόμενος Ἄτελ, εἰς δὲ εἰσάγεται ὁ λεγόμενος Τάναις ποταμὸς καὶ αὐτὸς ἀπὸ τῶν Ἰβηρίων πυλῶν ἐξερχόμενος τῶν ἐν τοῖς Καυκασίοις ὄρεσιν, ἀπὸ δὲ τῆς μίξεως τοῦ Τάναι καὶ τοῦ Ἄτελ, (ἀνωθεν τῆς προλεχθείσης Μαιώτιδος λίμνης σχιζομένου τοῦ Ἄτελ) ἔρχεται ὁ λεγόμενος Κοῦφιν ποταμὸς, καὶ ἀποδίδει εἰς τὸ τέλος τῆς Ποντικῆς θαλάσσης πλησίον τῶν Νεκροπῆλων εἰς τὸ ἄκρωμα τὸ λεγόμενον Κριοῦ Πρόσωπον, ἀπὸ δὲ τῆς προσημανθείσης λίμνης Ἰσα ποταμῷ θαλάσσαν, καὶ εἰσάγεται εἰς τὴν τοῦ Εὐξείνου πόντου θάλασσαν διὰ τῆς γῆς Βοσφόρου καὶ Κιμμερίου, ἐξ

1. K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Literatur*, 2. Aufl., München 1897, 343 und 350. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica* I, Berlin 1958, 457 und 535.

οὗ ποταμοῦ ἀγρεύεται τὸ λεγόμενον μουργοῦλιν καὶ τὰ τούτου ὅμοια, καὶ εἰς μὲν τὰς πρὸς ἀνατολὴν μέρη τῆς προκειμένης λίμνης ἐπὶ Φαναγουρίαν καὶ τοὺς ἐκεῖσε οἰκοῦντες Ἑβραίους παράκεινται ἔθνη πλεῖστα· ἀπὸ δὲ τῆς αὐτῆς λίμνης ἐπὶ τὸν λεγόμενον Κοῦφιν ποταμόν, ἐνθα τὸ ξυστὸν ἀγρεύεται Βουλγαρικὸν ὀψάριν... (I 356, 21-357, 8). Man hat vielleicht auch ein Fischbuch (Psarologos) für den Exkurs benutzt. Der geographische Exkurs hebt sich deutlich von dem übrigen Text der Chronik auch grammatisch ab. Nach den Wörtern ἐν τῇ λεγομένῃ Μαιώτιδι λίμνη erwartet man ein Verbum finitum, das die Erwähnung von ἡ Μαιώτις λίμνη begründet. Statt dessen folgen eine Reihe von Relativsätzen, die die geographische Lage genauer angeben sollen. Der Gebrauch der Präposition ἐν gegenüber von εἰς in den Relativsätzen zeigt deutlich, dass Theophanes den Text der Quelle unterbrochen hat. Man vermisst ein Verbum finitum wie ἐξέρχεται oder ἐστὶ in dem Satz ἀπὸ δὲ τῆς προσημανθείσης λίμνης ἴσα ποταμῶν θαλάσση. Der ursprüngliche Text der Quelle erscheint erst nach ἀπὸ δὲ τῆς αὐτῆς λίμνης ἐπὶ τὸν λεγόμενον Κοῦφιν ποταμόν mit dem kleinen Einschalten ἐνθα τὸ ξυστὸν ἀγρεύεται Βουλγαρικὸν ὀψάριν wieder. Patriarch Nikephoros gibt die gemeinsame Quelle ziemlich verändert in gehobener Sprache gemäss seinem Hang zur Klassizität und altertümlichen Wendungen wie den Optativ διασώζοιτο, σφῶν, Ἰστρος usw. wieder. Ein wichtiger Unterschied stellt περὶ τῆς τῶν λεγομένων Οὐννων καὶ Βουλγάρων ἀρχῆς bei Nikephoros gegenüber περὶ τῆς ἀρχαιότητος τῶν Οὐνογουνδούρων Βουλγάρων bei Theophanes dar. Diese Änderung des ursprünglichen Wortlautes, die jedoch ein Schreibfehler ist, soll dem Abschreiber des Breviarium als dem Verfasser zugeschrieben werden. Der überlieferte Text des Werkes kann nicht stimmen². Zunächst ist die Lesung aus sachlichen Gründen zu verwerfen. Nikephoros bezeichnet selbst Κούβρατος als ὁ τῶν Οὐνογουνδούρων κύριος (24, 9-10). Das entspricht dem Κραβάτου τοῦ κυροῦ τῆς λεχθείσης Βουλγαρίας καὶ τῶν Κοτράγων (= τῶν Οὐνογουνδούρων Βουλγάρων καὶ Κοτράγων) bei Theophanes und δετε καὶ τὸ ὄνομα αὐτῶν (= τῶν Βουλγάρων) φανερόν ἐγένετο· πρότερον γὰρ Ὀνογουνδούρους αὐτοὺς ἐκάλον bei Konstantin Porphyrogenetos. Grammatisch stösst die überlieferte Lesung an die griechische Regel: «Wenn zu dem Namen eines Volks der eines Stammes desselben hinzutritt, so hat dieser, falls der ganze Stamm bezeichnet wird, den Artikel Λοκροὶ οἱ Ὅζολοι (Th. 1, 5, 3), Θρᾶκες οἱ Βιθυνοὶ (Her. 1, 28)³. «Es ist kaum

2. V. Beševliev, Deux corrections au «Breviarium» du patriarche Nicephore, Revue des études byzantines, XXVIII, 1970, 153-159 (= V. Beševliev, Byzantinische Aufsätze, London 1978, XX).

3. K. W. Krüger, Griechische Sprachlehre, I. Teil, 2. Heft: Syntax, 6. Aufl.

anzunehmen, dass ein Purist und Anhänger der Klassizität die Regel nicht kannte oder sich erlaubte sie nicht zu befolgen. Es stand also ursprünglich τῶν Οὐνογουνδούρων Βουλγάρων auch im Breviarium Nikephoros. Deshalb ist τοὺς Οὐνοὺς Βουλγάρους (69, 3) entsprechend auch zu korrigieren.

Der überlieferte Text der Chronologie Theophanes: ἔπειτα τούτων ὁ τρίτος, Ἀσπαροῦχ λεγόμενος τὸν Δάναπριν καὶ Δάναστριν περάσας καὶ τὸν Ὀγγλον καταλαβὼν βορειοτέρους τοῦ Δανουβίου ποταμοὺς μεταξύ τούτου κάκεινων ὥκησεν, ἀσφαλῆ καὶ δυσμάχητον εἶναι τὸν τόπον στοχασάμενος ἐξ ἐκάστου μέρους (357, 27-358, 2) bedarf einer kleinen Umstellung. So wie er überliefert ist, erscheint τὸν Ὀγγλον als ein ποταμός, der βορειότερος τοῦ Δανουβίου ist, was sachlich nicht stimmt. Die Bezeichnung βορειότεροι bezieht sich nur auf τὸν Δάναπριν καὶ Δάναστριν, die tatsächlich βορειότεροι τοῦ Δανουβίου ποταμοὶ sind, und nicht auf τὸν Ὀγγλον. Das ist ein τόπος, wie aus dem darauffolgenden Text und dem Satz: ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος μεμαθηκώς, ὅτι ἐξάπινα ἔθνος ῥυπαρὸν καὶ ἀκάθαρτον ἐκεῖθεν τοῦ Δανουβίου εἰς τὸν Ὀγγλον ἐσκήνωσεν. Die Erläuterung μεταξύ τούτου κάκεινων darf nicht als Objekt zum Verbum finitum ὥκησεν aufgefasst werden, sondern gehört zu τὸν Ὀγγλον. Es muss also der Text in folgender Weise umgestellt werden ἔπειτα τούτων ὁ τρίτος, Ἀσπαροῦχ λεγόμενος, τὸν Δάναπριν καὶ Δάναστριν, βορειοτέρους τοῦ Δανουβίου περάσας ποταμοὺς καὶ τὸν Ὀγγλον καταλαβὼν μεταξύ τούτου κάκεινων ὥκησεν ἀσφαλῆ καὶ δυσμάχητον εἶναι τὸν τόπον στοχασάμενος ἐξ ἐκάστου μέρους. Die Wortstellung τὸν Δάναπριν καὶ Δάναστριν βορειοτέρους τοῦ Δανουβίου περάσας ποταμοὺς wie auch τὸν Ὀγγλον καταλαβὼν μεταξύ τούτου κάκεινων ist den byzantinischen Chronisten ganz geläufig, z. B. Theoph. Chron. 262, 23 εἰς τὸν Φάσιδα γενόμενος ποταμόν, 357, 23-24 τὸν Ἰστρον, ἥτοι Δανουῖβιν λεγόμενον περαιωθέντες ποταμόν, Niceph. Brev. 66, 24 πρὸς τῷ Ἰστρῷ γενόμενοι ποταμῷ, 34, 23 ἐπὶ τὴν Θρηκῶν διαβιβάς ες χώραν, 36 19 μεχρὶ Θεσσαλονίκης ἐκδραμὼν πόλεως, Theophyl. Hist. 131, 5 τὸν Εὐφράτην διαβάς ποταμόν, 143, 16 μέχρι τοῦ Τίγριδος καταστρεφόμενος ποταμοῦ, 233, 13 τὸν Ἰστρον διπεραιωθείς ποταμόν, 135, 10 Ἀμιδὴν περὰ μείψας τὴν πόλιν, Priscus (Excerpta de leg. I) 121, 25 πρὸς τῷ Ἰστρῷ κε μένη ποταμῷ u.a.⁴

besorgt von W. Pökel, Leipzig 1891, 113, vgl. R. Kühner, Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache, 2. Teil: Satzlehre, 3. Aufl. besorgt von B. Gerth, I. Bd., Hannover, 1898, 601.

4. W. Beschewliew, Zur Chronographie des Theophanes, BZ. 27 (1927), 35 (= V. Beševliev, Aufsätze XVII). Hier steht περάσας aus Versehen nach Δάναστριν statt nach τοῦ Δανουβίου.

Die Angabe, dass die Flüsse Dnjepr und Dnjester sich nördlicher vñ der Donau befinden, fehlt bei Nikephoros. Er geht direkt zur Mitteilung über, dass Ἀσπαρούχ τὸν Δάναπριν καὶ τὸν Δάναστριν ποταμὸν περαιωθεὶς περὶ τὸν Ἴστρον οἰκίζεται, τόπον πρὸς οἴκησιν Ὀγγλον τῇ σφῶν καλούμενον φωνῇ καταλαβόμενος. Der bestimmte Artikel vor Ὀγγλος bei Theophanes gibt an, dass dieser Ortsname den Lesern schon bekannt war. Deshalb erachtete Theophanes es für nicht nötig ihn näher zu erklären. Dagegen hielt Nikephoros für unentbehrlich zu schreiben, dass Ὀγγλον τῇ σφῶν καλούμενον φωνῇ sei. Dass diese Erklärung von Nikephoros stammt, lässt es sich nicht nur daraus erschliessen, dass sie bei Theophanes nicht vorhanden ist, sondern auch daraus, dass die bereits im Anfang unserer Zeitrechnung im Altgriechischen ausgestorbene pronominal Form⁵ σφῶν statt αὐτῶν gebrauch ist. Sie kommt nur noch einmal im Breviarium Nikephoros (52, 14) vor, der sie wohl für attizistische Feinheit hielt. Er wollte offenbar nicht nur seine Kenntnisse des Altgriechischen zeigen, sondern auch die Etymologie des Ortsnamens geben. Aber auf welche Sprache bezieht sich σφῶν? Aus dem Text Nikephoros lässt es sich nicht sicher sagen, welche Sprache der Verfasser bulgarisch oder slavisch gemeint hat. Ὀγγλος ist jedoch die griechische Wiedergabe des slavischen Wortes für Winkel⁶. In der Londoner Handschrift des Breviariums Nikephoros steht die richtige Form Ὀγγλον, die auch in den Text statt der falschen Ὀγλον aufgenommen werden muss. Die Erklärung Nikephoros stand also nicht in der ursprünglichen Quelle.

Die Mitteilung Theophanes, dass ὁ Ὀγγλος, τεлмаτωδης γὰρ ἐμ-προσθεν, καὶ ἄλλοθεν τοῖς ποταμοῖς στεφανούμενος sei, erscheint bei Nikephoros stark verändert folgendermassen: ἀσφαλῆς τέ ἐστι τὰ μὲν ἐμπροσθεν τῇ τε δυσχωρίᾳ καὶ τῷ τεлмаτωδης εἶναι τυγχάνων· τὰ δ' οὖν ὀπισθεν κρημνοῖς ἀβάτοις τετειχισμένα. Nikephoros ersetzte ἄλλοθεν bei Theophanes durch ὀπισθεν, das logisch dem ἐμπροσθεν folgt, und fügte noch τῇ δυσχωρίᾳ und κρημνοῖς ἀβάτοις τετειχισμένα hinzu ohne das von Theophanes überlieferte Original zu beachten. Er kannte selbstverständlich die Natur des Ortes Onglos nicht vom Sehen und nahm an, dass der Ort geneigt sei und dass er hinten mit unzugänglichen Höhen beginne und vorne mit sumpfigem Gelände ende. Nikephoros meinte, dass die sump-

5. K. Meisterhans, Grammatik der Attischen Inschriften, 3. Aufl. von Ed. Schwyzler, Berlin 1900, 153, vgl. A. N. Jannaris, An Historical Greek grammar, London, 1897, S. 152, 526; Ed. Schwyzler, Griechische Grammatik, II, Bd. herausgegeben von A. Debrunner, München, 1950, 195.

6. M. Vasmer, Etimologičeskij slovar russkago jazyka, I, Moskva 1964, 229-230, IV, Moskva, 1973, 145.

fige Gelände unbedingt auch unzugängliche Höhen voraussetzt. In Wirklichkeit existierten sie nur in seiner Phantasie. Daher ist es sehr irrig bei der Lokalisierung der Ortschaft Onglos von der Beschreibung Nikephoros auszugehen oder ihr Vertrauen zu schenken.

Der erste Teil oder besser die Vorgeschichte der Bulgaren endet bei Theophanes mit dem Satz καὶ τὸν πρῶτον ἀδελφὸν Βατβαιᾶν τῆς πρώτης Βουλγαρίας ἄρχοντα, ὑποτελῇ καταστήσας φόρους παρ' αὐτοῦ κομίζεται μέχρι τοῦ νῦν. und bei Nikephoros mit μεθ' ὧν καὶ Βαιανὸν ὑπεξούσιον ποιησάμενος εἰς ὑπαγωγὴν φόρων κατέστησε.

Die Form Βατβαιᾶν des Namens des ersten Sohnes Kubrats bei Theophanes muss ungetastet bleiben⁷, da sie zweimal im Text vorkommt und als eine bulgarische zusammengesetzte Bildung keine griechische Endung hat. Ihre wahre Bedeutung ist uns allerdings unbekannt, aber sie ist deutlich von "bat,, und "Baian,, zusammengesetzt.

Der zweite Teil oder der eigentliche Bericht von der Gründung des bulgarischen Staates auf der Balkanhalbinsel beginnt bei Theophanes mit ὁ δὲ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος μεμαθηκώς, ὅτι κτλ. (I 358, 10-359, 25) und bei Nikephoros mit Κωνσταντῖνος δὲ ἐπειδὴ ἔγνω ὡς κτλ. (34, 20-35, 25). Dieser Teil erzählt zunächst von dem misslungenen Feldzug des Kaisers Konstantin IV. gegen die sich im Onglos eingenisteten Bulgaren, der Niederlage der Rhomäer, dem Überschreiten der Donau von den Bulgaren und ihrer Ansiedlung in heutigem Nordostbulgarien. Der zweite Teil unterscheidet sich von dem ersten dadurch, dass Asparuch, der Führer der Bulgaren überhaupt nicht erwähnt ist, sondern es allgemein von den Bulgaren gesprochen wird. Sie werden mit verschiedenen gehässigen Beinamen wie ῥυπαρόν, ἀκάθαρτον und μυσαρὸν ἔθνος⁸. Der zweite Teil ist keine unmittelbare Fortsetzung des ersten, sondern einer selbstständigen Erzählung von dem Feldzug Konstantin IV entnommen. Ein klares Anzeichen ist der Ausdruck τὸ προλεχθὲν ὀχύρωμα. In dem überlieferten Text Theophanes wird vorher kein ὀχύρωμα erwähnt. Es ist ein Rest der ursprünglichen Quelle. Man wollte wohl zunächst den Kaiser von der Verantwortung für die Niederlage des byzantinischen Heeres bei Donau befreien und sie auf die Führer der Reiterei abwälzen.

Patriarch Nikephoros hat den zweiten Teil ebenfalls gekürzt und in gehobener Sprache wiedergegeben. In der Bonner Ausgabe Nikephoros schlägt I. Bekker in τὸ σκηνώσαν τὸν Ἰστρον (34, 20-21) vor τὸν Ἰστρον die Präposition περὶ hinzuzufügen. Die Konjekture ist annehmbar. Der-

7. Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, II, Berlin 1958, 84.

8. Lauterbach, Untersuchungen zur Vorgeschichte der Protobulgaren usw. (= Fr. Altheim, Geschichte der Araber) 615 f.

selbe Editor verbesserte das Partizip ὡς ἀμυνόμενος (35, 1) in ἀμυνούμενος. Hier könnte ein Schwanken des Aussprechens von ου und ο bei dem Abschreiber oder ein Wandel von ου zu ο vorliegen. In der Londoner Handschrift jedoch steht ἀμυνόμενος ohne ὡς. In den beiden Handschriften des Breviariums Nikephoros (35, 19-20) Vaticanus 977 und Londoner Codex Add. MS 19390, steht τῶν ἐγγιζόντων πανωκχημένων. I. Bekker hat hier folgendes vorgenommen. Er setzte ἐγγιζόντων in Klammern und änderte πανωκχημένων in παρωκχημένων. Die Konjekture Bekkers ist von C. de Boor in seiner Ausgabe von Nikephoros übernommen. Die Lesung der beiden Handschriften ist aber m. E. richtig und beizubehalten. Πανωκχημένων ist m. E. ein Partizip eines unbelegtes Verbs πανοικέω «leben mit der ganzen Familie» oder «Verwandschaft», das von dem Adverb πανοικεῖ abgeleitet ist. Die Slaven lebten bekanntlich in den sog. Zadrugen, d. h. in Familien oder Sippengemeinschaften. Dasgleiche ist wohl auch in folgenden Fällen gemeint: Theoph. I 359, 13-14 τὰς λεγομένας ἐπτὰ γενεάς und Miracula S. Demetrii ed. P. Lemerle 175, 17 ἔχοντες τὰς ἑαυτῶν γενεάς μετὰ καὶ τῆς αὐτῶν ἀποσκευῆς.

Bei Theophanes (I 359, 8-12) in der Stelle καὶ ἐλθόντες ἐπὶ τὴν λεγομένην Βάρναν πλησίον Ὀδύσσου καὶ τοῦ ἐκεῖσε μεσογαίου, τὸν τόπον ἑωρακότες ἐν πολλῇ ἀσφαλείᾳ διακείμενον, ἐκ μὲν τῶν ὀπισθεν διὰ τοῦ Λανουβίου ποταμοῦ, ἔμπροσθεν δὲ καὶ ἐκ πλαγίων διὰ κλεισουργῶν καὶ τῆς Ποντικῆς θαλάσσης vermisst man ein Verbum finitum etwa ὥκησαν, das hier zu ergänzen ist, vgl. Nikephoros (35, 15-19) περαιωθέντες δὲ τὸν Ἰστρον ἐπὶ τὴν λεγομένην Βάρναν πλησίον Ὀδύσσου καὶ τοῦ ὑπερκειμένου μεσογαίου, τὸ ὅχυρόν καὶ ἀσφαλὲς τοῦ τόπου πάντοθεν ἔκ τε τοῦ ποταμοῦ καὶ τῆς ἄγαν δυσχωρίας θεασάμενοι ἐνταῦθα σκηνοῦσι. und ähnlich Wortfolge bei Theophanes (I, 358, 1-20) selbst καὶ τὸν Ὀγγλον καταλαβὼν μεταξὺ τούτου κακείνων ὥκησαν.

Endlich ist der Text des Breviariums Nikephoros besonders wichtig für das richtige Verstehen des Ausdruckes ὑπὸ πάκτον ὄντας bei Theophanes (I, 359, 14-17) τοὺς μὲν Σέβερεις κατῴκισαν ἀπὸ τῆς ἔμπροσθεν κλεισούρας Βερεγῶν ἐπὶ τὰ πρὸς ἀνατολὴν μέρη, εἰς δὲ τὰ πρὸς μεσεμβρίαν καὶ δύσιν μέχρις Ἀβαρίας τὰς ὑπολοίπους ἐπτὰ γενεάς ὑπὸ πάκτον ὄντας. Die den Grund für κατῴκισαν angegebene Erklärung ὑπὸ πάκτον ὄντας bezieht sich nicht nur auf τὰς ὑπολοίπους ἐπτὰ γενεάς, sondern auch auf τοὺς Σέβερεις wie die maskuline Form ὄντας zeigt. Sie steht nicht für die feminine οὔσας, wie man es auf den ersten Blick annehmen könnte. In der parallelen Stelle bei Nikephoros heisst es καὶ οὗς μὲν τὰ πρὸς Ἀβάρους πληθάζοντα φρουρεῖν, οὗς δὲ τὰ πρὸς Ῥωμαίους ἐγγίζοντα τηρεῖν ἐπιτάττουσιν (35, 20-22). Demnach befahlen die Bulgaren den Slaven zu über-

siedeln, da sie mit ihnen einen Vertrag (ὁπο πάχτον) geschlossen hatten, der sie die Befehle der Bulgaren auszuführen verpflichtete. Die Slaven waren also, wie M. Voinov⁹ richtig angenommen hat, Förderaten bzw. Föderierten mit den Bulgaren. Diese Verhältnisse zwischen Bulgaren und Slaven dauerten bis zum 9. Jahrh., wie die weitere Geschichte der Bulgaren sie bestätigt. Iv. Dujčev¹⁰ fasste πάχτον in der Bedeutung «tributum» auf und erklärte irrtümlich die τὰς λεγομένας ἑπτὰ γενεάς für tributpflichtig der Bulgaren.

9. M. Voinov, Za pǎrvija dopir na Asparuhovite bǎlgari sǎs slavjanite i za datata na osnovavaneto na bǎlgarskata dǎržava, Izvestija na instituta za bǎlgarska istorija 6 (1958), 461-467.

10. Protobulgares et slaves, Annales de l'institut Kondakov, Prag, 1938, 143-149.

JOHN VI CANTACUZENUS AND THE TURKS

JOSEPH GILL/Birmingham

John V Palaeologus was the fifth of the Palaeologan line to mount the Byzantine throne in sole possession. His father, Andronicus III (whose father, Michael, had been crowned but died soon afterwards) arrived there only after dispossessing his grandfather, Andronicus II. Once there (1328) he stabilised things in his European possessions, but he lost Asia Minor to the ever advancing hosts of Turks. He died, still young, in 1341. His son, John V Palaeologus, acquired the throne only in 1357 after a prolonged civil war.

The Byzantine Empire was very different in 1357 from what it had been in 1341 when John V's father died and Cantacuzenus provoked the civil war. In 1341 it stretched from the Adriatic Sea to the Aegean with Albania subdued, Epirus, Thessaly and Macedonia under Byzantine rule, the Thracian borders with Bulgaria firmly held and the prospect in sight of acquiring the Frankish Peloponnesus. In 1357, even though Stephen Dushan had died, the Serbs still possessed Albania, Epirus and most of Thessaly and Macedonia, so the Empire was confined to only Thrace, Chalcidice and a few islands with the half of the Peloponnesus which was really not under the control of the Emperor at all, but of Manuel Cantacuzenus.

If that had been the full tale of the calamities it would have been serious enough, but it was not. Even before 1341 there had been sporadic inroads of Turks who came only for booty and then went off again, but, notes Gregoras, later their raids became expeditions lasting as long as fifty days with a proportionate devastation (Greg I 535). During the civil war Turks came in hordes, invited by Cantacuzenus. By 1357 they had raided, pillaged and devastated chiefly Thrace "in the worst internecine war of all those recorded among the Romans, which came within an ace of being a universal disaster and destruction which reduced the prosperous and mighty Empire to extreme weakness and to a shadow of its former self" (C II 12. It should be noted that almost all the refe-

Most references to documents are given in the text by volume and page, where C = Cantacuzenus, John, *Historiae*, ed. *L. Schopen* 3 vols (CSHB, 1828-32) and Greg = Gregoras Nicephorus, *Byzantina Historia*, ed. *L. Schopen*, 3 vols (CSHB, 1829, 1830, 1855).

rences to the atrocities committed by the Turks in the war are from Cantacuzenus's *History*, a recommendation perhaps to him as an historian, but a damning condemnation as a man). This is Cantacuzenus's own description of it and he claims that even before it began he foresaw what it would be like and threatened Empress Anna with the calamitous prospect if she should oppose his claims (C II 43).

She did oppose them and a civil war began that lasted more than five years. It was won by Cantacuzenus with the aid of Turkish troops. Cantacuzenus's Turks were led by Umur, Emir of Aydin, whose chief base was Smyrna. In 1329 he bitterly opposed a treaty between Mehmet, his father, and Andronicus III, but a few years afterwards (end of 1335), invited to a new treaty by the Byzantine Emperor, he accepted and pledged himself not to damage Greek property, doubtless in return for the payment of an annual tribute. Two years later (1337) Andronicus asked for and obtained 2,000 Turkish mercenaries for a successful attack on Albania. Gregoras recounts these events very briefly (Greg I 529) and attributes subsequent immunity from Turkish raids to that treaty (Ibid. 538). Neither the name of Cantacuzenus nor that of Umur appears in his account, and Enveri, the Turkish panegyrist of Umur, also records these events without mentioning Cantacuzenus¹. As far, then, as Gregoras and Enveri knew, the treaty was solely with Andronicus and no one else. Cantacuzenus, however, claims to have played a main part in it. In his first reference to the expedition against Albania, he attributes the help of the Turks to Umur's desire to meet the Emperor's every wish (C I 496), but later (C II 397-8, 344), he portrays Umur as ascribing his armed help both at Phocaea and in Albania to his friendship to himself, Cantacuzenus. Cantacuzenus was certainly with Andronicus when he made the treaty with Umur, and on that occasion he had a conversation with the Turk. Besides that, there was an exchange of letters (C I 482). He then proposed a meeting in person and this took place, probably in secret (since neither Gregoras nor Enveri knew of it). It lasted four days and was held at Clazomene on Turkish soil. What kind of deal was made at the meeting is not disclosed, except that Cantacuzenus persuaded the Turk to remit the tribute payable by the Greek city of Philadelphia, and a lasting friendship between the Greek and the Turk and, at least from Umur's side, service then began, which ceased only with his death in 1348 (C 481-4)². Before that event, however, Umur had decided in

1. Lemerle, P., *L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur "La geste d'Umur Pacha"* (Paris, 1957).

2. So persistent and so self-sacrificing was Umur's service that one wonders whe-

the usurper's favour the issue of the civil war that Cantacuzenus had threatened Empress Anna with and had, indeed, started in 1341.

The fighting was chiefly over Thrace and to a lesser degree in Macedonia, and both those areas soon suffered devastations. As soon as Cantacuzenus's challenge to John V was known, Greeks fought with Greeks and left unopposed a Turkish raid in force, so that "the whole [Thracian] region, ravaged as though by enemies, took refuge in the cities and nothing escaped damage, and very soon inhabited Thrace looked like a Scythian desert as the strength of the Romans was being squandered and destroyed by itself", and the Turks, rejoicing in this internecine warfare, raided and plundered at will (C II 186). Leaving his wife and family behind in Didymoteichus Cantacuzenus aimed at occupying Thessalonica. He was too late. Internal revolution closed the gates to him. His troops melted away and he took refuge in the Serbian court. Apocaucus on behalf of John V proceeded to harass Didymoteichus. On his way there he encountered Turks who, having ranged all over the countryside and found no booty since the area was denuded of men and beasts alike, went off empty handed (C II 303). The district round Didymoteichus, what with forays from within to gain supplies and raids from outside to deny such supplies, was indeed absolutely bare of crops and empty of men and cattle (C II 305). At the beginning of 1342 when—Cantacuzenus himself impotent in Serbia and his wife beleaguered and near starvation point in Didymoteichus—his case seemed to be hopeless, the Turkish Emir of Aydin, Umur, arrived at the mouth of the Marica river with 380 ships and 29,000 men and marched to the relief of Didymoteichus (C II 344). The Byzantines attacking it faded away. The Bulgarians hastened back to the border. The city safe, the Turkish army ranged over the countryside to get food for itself and to replenish the stocks of the starving city (C II 344-6), stocks which had then to be kept up by the systematic raiding of neighbouring towns (C II 349).

This first participation of Umur in the fighting, which coincided roughly with the accession to Cantacuzenus of the important town of Berrhoia in Thessaly, was the turning point in the usurper's fortunes, even though it cost him his alliance with the King of Serbia, who did not want the civil war of his neighbour to be over too quickly or any

ther something more was done at Clazomene than talk and mere pledges of friendship: if a kind of blood-brother relationship was entered into that Umur took very seriously but which Cantacuzenus esteemed more lightly.

outsider beside himself to share in the spoils. So he willingly agreed to support Palaeologus. The Berrhoians paid for their submission to Cantacuzenus by having their fields devastated by Turks in the pay of Apocaucus, admiral of the Byzantine fleet. In mid-1343 Cantacuzenus asked Umur to come to his help again. The Turks arrived promptly with some 300 ships and landed near Thessalonica, then in the power of the Zealots, anti-Cantacuzene and not very pro-Palaeologan, but even so a valuable prize for whichever side could get possession of it. "The Turkish land forces ranging over the whole area round Thessalonica got immense booty of men and herds", but Cantacuzenus, so as not to irritate the Serbian king more than he could help, managed to keep them away from the parts that the Serbs had occupied (C II 390-1). "At that time the force of Turks left to guard their ships ravaged the neighbourhood of Thessalonica after the fashion of Turks when they are enemies and, in particular, they destroyed two villages fortified with walls and towers and enslaved the inhabitants who out of fear had surrendered" (Greg II 672; C II 392). Besides the army led by Umur, "while the Greeks were tearing each other to pieces in civil war, Turks in frequent raids crossed over with impunity from Asia into Thrace in monoremes and triremes and, particularly when the crops were at their ripest, burnt the villages, drove off the cattle, and took men and women prisoner, and caused such enormous destruction that they left behind them a land uninhabited and uncultivated" (Greg II 683). Towns in the Rhodope area that would not spontaneously yield to Cantacuzenus were given over for punishment to Umur's Turks (C II 404). It is significant that the place where in early 1344 Cantacuzenus was surprised by a raiding band of Turks, a little later was "a deserted village where only a few bits of broken walls were left standing" (C II 415-6), and that, a little later still, while campaigning he had to eat his chief meal of the day in the early morning before he set out because "there was nowhere where they could dismount and take a meal since the whole of Thrace except for the towns was uninhabited because of the war" (C II 476-7). After Cantacuzenus had returned to Didymoteichus with his friend Umur, a Greco-Turkish force set out to reduce all towns that would not acknowledge him. "If they refused, they were destroyed as much as possible. All villages were pillaged and the inhabitants, taken prisoner, had to be bought back by their relatives; many were killed. The Emperor [Cantacuzenus] was very distressed at such occurrences but could find no remedy, for the towns would not yield so that the barbarians could be kept off them, and he had not a sufficiently strong army of his own to be able to dis-

miss the Turks and still to pursue the war with his own Greeks. So, against his will and with sadness of heart at the calamities being inflicted on the Greeks, perforce he accepted the situation" (C II 404).

By the spring of 1345 a successful Bulgarian general, Momitzilos, was carving out for himself in Thrace a principality independent of both factions in the civil war, and raiding the towns of Chalcidice over which Cantacuzenus had set his son Matthew as governor. Apocaucus had tried to take Didymoteichus and had failed, and "the people of Constantinople, seeing the Greek Empire in peril and torn into a thousand pieces, with many of its big towns in the hands of the Bulgarians and the Serbs, with the whole of Thrace subjugated and under the Turks except for the towns (and even they had no better prospect before them than what had happened to the villages)"—in such a pass they began to think of peace (C II 437). Nothing came of the movement. According to Cantacuzenus Apocaucus was against it and Patriarch Calecas was against it. So Cantacuzenus threatened even worse calamities for the Greeks if the war should go on. "My one recourse will be to provide myself with allies who will resist and destroy my enemies... They will come from nowhere else than Asia—Turks: being pagans and opposed to us in religion, they will have no mercy on any that fall into their hands but will kill them or carry them off into slavery" (C II 467).

The Turks were as good as Cantacuzenus's word. His army "with the Turkish contingent overran all the area round Constantinople as far as Propontis and did enormous damage, for very many people were killed or taken prisoner by the pagans, some as they fled towards the sea; many, in the turmoil crowding into boats and filling them beyond their capacity, made them founder and were drowned. The destruction effected in that raid was of all kinds. The pagans drove off no small quantity of cattle and of human captives, and burnt nearly all the villages" (C II 482).

In this way Cantacuzenus's Turkish troops were rapidly gaining for him towns in Thrace. The court in Constantinople also thought to save the day by means of Turkish allies and opened negotiations with Orchan, the powerful Emir of the Ottoman Turks of Bithynia. Cantacuzenus also solicited Orchan's alliance and gained the day by giving his daughter in marriage to the Emir (C II 585-9). According to Gregoras, it was the daughter's being thrown into the scales that turned the balance against the Empress (Greg II 763). For Cantacuzenus it was a useful, if unscrupulous, bargain. "As he [Orchan] was not far away and commanded the seacoast from Paphlagonia to Phrygia, Emperor Cantacu-

zenus could easily summon his help whenever he needed it, and he caused enormous damage to the Greeks, for besides that, even when the Emperor did not ask for help, the Turks crossed over and pillaged the towns that had not acceded to the Emperor, as being hostile. Then, with the army of his ally Orchan Cantacuzenus campaigned against the towns in the Pontic direction and took them all save Sozopolis" (C II 498).

More confident now of ultimate success, Cantacuzenus encamped outside Constantinople. There was no reaction from within, so "the greater part of the army of Greeks and Turks turned to plunder: the Greeks drove off cattle and other booty, the Turks took away also human beings, and this was an inconsolable evil not only for those who had to suffer it, but also it was a great grief to the Emperor and the Greeks with him, when their fellow-countrymen were so maltreated. But they had no choice but to continue the war, for no other course was open so long as those in Constantinople would not accept peace" (C II 501-2). To add to the miseries of the countryfolk, the crops had been bad and the vines destroyed by frequent hailstorms (Greg II 711-12).

Again Cantacuzenus advanced to Constantinople and again "the army devastated the area as much as they could" (C II 525). Umur, deprived of the use of his fleet by the capture by the Latins of the port of Smyrna, in spring 1345 came by land with 20.000 horsemen to Didymoteichus. Cantacuzenus's army was not ready, so the Turks went off to ravage Bulgaria. Then Momitzilus was defeated and his army, some 4.000 strong, wiped out (7 July 1345) (C II 530-4: Greg II 727-9). Shortly afterwards Umur departed for home, and the Serbian king thereupon took the cities of Pherae, Christopolis and Serres and other Macedonian towns, and had himself crowned "Emperor of the Serbs and the Romans" (September 1345). He did, in fact, control Albania, Epirus, Macedonia and (with the exception of the city of Thessalonica) Thessaly. Meanwhile "Turkish forces crossing in all seasons from Asia over the Hellespont, as it were from their own homesteads to their pasturages and farms, kept up their savage raids on the towns of Thrace by day and night, sometimes in undisguised pillaging forays, at others claiming to be acting as allies of Cantacuzenus. Whatever it was, the towns were in a sorry state and the situation of the Greeks was appalling. To the poor, wretched Thracians there were left no draught animals, no flocks, no oxen for ploughing by means of which farmers open up the furrows of the earth to provide themselves with their daily and essential tribute to their stomachs. In consequence, with the land left unsown and

altogether bereft of men and completely wild, the lack of money was no little scourge for Emperor Cantacuzenus as he went round Thrace and no less a scourge for those in Constantinople" (Greg II 747-8).

Cantacuzenus was not the only one to employ Turkish mercenaries. But he cornered the market. John Vatatzes raided and harried in Thrace for Cantacuzenus. He then changed sides and harried and raided for Byzantium. He married his daughter to a Turkish Emir, Soulyman, but the Turkish troops he got in return, angered at the little booty available for them from the devastated countryside, turned on him, killed him and submitted themselves to Cantacuzenus (Sept-Oct 1345) (Greg II 741-3). Empress Anna, too, in Constantinople looked east for allies. She obtained 1.000 Turks but they were defeated by Cantacuzenus (C II 584). She tried Orchan but was outbidden by the usurper. She then hired Turks from Sarchanes, Satrap of Lydia, but they treacherously defected to Cantacuzenus after intrigues with Umur and, with no prospect of local plunder, went off to Bulgaria, and, returning some time later "with great booty", departed for Asia (C II 591-6). This was the last effort the Empress could make. With the connivance of her traitorous Genoese admiral from within the city, Cantacuzenus entered Constantinople on 3 February 1347 and the civil war was over, at least for the time being.

* * *

This account of the prolonged agony of the inhabitants of Thrace is very largely in Cantacuzenus's own words taken from the *History* he wrote to describe and defend his part in it. So the picture he paints is not likely to be in darker colours than the facts warrant, and the reasons he alleges for his adamant resolve to win, no matter the cost, are probably genuine. He relates that several times in the course of the five years of civil war he was deeply moved and tears welled from his eyes at the thought of the sufferings of his own Greek people, but that each time he had to resolve that war and destruction should go on because the *others* would not yield³. He, of course, who had started the war could

3. For example. Cantacuzenus, accused of sending Turks into Bulgaria, indignantly rebutted the charge. "Not only that, but he often spoke with his friends about the Romans who were being enslaved, complaining that just what he did not want and what, when it happened, grieved him not a little, that he was forced to do by his enemies. To defend himself against these he thought was just, not only because of the refusal to make peace but because, if in some way they should win, they would, to judge the future from the past, slaughter everyone, and that was why he had opted for alliance with the barbarians, to prevent them treating him as they

have ended it at any moment, but that solution seems never seriously to have entered his mind. His conviction of the rightness of his cause seems to have been absolute. What was that cause of such surpassing importance? In the beginning it was that he should be regent during the minority of John Palaeologus. Cantacuzenus's case to be regent was strong. He claimed that so great had been Andronicus III's affection for him and trust in him that in the first years of his reign he had cajoled, urged, nearly commanded him to assume the purple and become co-emperor, an honour he had always refused (C I 267, 365-70, 391-2. Greg II 580, 582, reporting a speech of Cantacuzenus). In 1330 the Emperor was extremely ill and thought to be dying. He had as yet no child, but Anna was then pregnant. There was great anxiety about what arrangements he might make for the government of the Empire in the event of his death. According to Cantacuzenus, the Emperor first pleaded with him to become co-Basileus and, when he firmly repeated his previous refusal, entrusted the Empire to his wife Anna and made all swear to honour her "as mistress and ruler of affairs and to preserve sincere and guileless faith to her", and to obey in everything the Great Domestic, i.e., Cantacuzenus (C II 391-2; Greg I 439-40).

Andronicus did not die then. His first child was a daughter, Mary, but on 18 June 1332 John was born. So there was now a male heir to the throne. When in 1334 the Emperor left for a dangerous campaign against the rebel Syrgiannes Palaeologus, in a public ceremony in the Great Church of St Sophia it was to Patriarch Calecas that "he confided his lady wife and his children that with God's help he should be their tutor (epitropos) and guardian (phylax) in the event of any emergency in public affairs" (Greg I 496). Cantacuzenus, the Great Domestic, of course, accompanied the Emperor on the campaign.

Seven years later, when he lay dying not of war wounds but of

had often tried, from destroying him and his followers. For those who were killed and enslaved and who were suffering the greatest hardships he had (he said) no persuasive defence to make. For what wrong have peasants, women, infant children done, who daily are slaughtered, haled off into slavery and brought up in the customs and laws of the barbarians and drawn to apostatise from the God who made them? or virgins violated, churches destroyed, holy things trodden underfoot and insulted and given into the hands of unbelievers against every canon of justice and right reason? Thereupon he would shed tears at the thought of the account to be rendered for those things before the just Judge and of that formidable tribunal that cannot be deceived. All the same, he set himself to do the same things again, putting the blame on those who would not end the war, who were for ever plotting against him and had no pity on their subjects being slain" (C II 595-6).

disease, Andronicus made no special provision for the situation that would follow. Cantacuzenus took it for granted that he would be regent. So he took it on himself to preside at the second meeting of the synod that dealt with Balaam and hesychasm—the first meeting had been presided over by the Emperor in person. To anticipate possible unrest in the provinces he sent out letters to all the governors to tell them that administration would go on as usual. As a safeguard for the imperial family he installed himself in the palace with the Empress and her children. He proposed the marriage of John, the heir, with his own daughter Helena, which he asserted had been the wish of the late Emperor. And, so he says, he refused the crown once again, though pressed to assume it by Apocaucus and other influential people (Greg II 578)⁴.

But Patriarch Calecas held that the solemn written nomination of seven years before was still valid. The Empress after some hesitation supported him and so did the Great Duke Apocaucus. Cantacuzenus, however, assured the Empress: "This I will tell you openly about myself, that neither in the past did I desire to change my style of dress for imperial robes, nor do I wish to do so now" (C II 39-40). But when he was ordered to relinquish command of the army, that is precisely what he did. He donned the purple and proclaimed himself Emperor. He was then with the army in Didymoteichus surrounded by his friends, the rich aristocrats, and their contingents of followers. If he disobeyed the imperial order, he was a rebel. If he obeyed, he had to retire to private life, and all those friends who had rallied to him would be suspect to the government in Byzantium and open to retaliatory action. Already about a month before, three of them as representatives of the rest, had journeyed to Didymoteichus to offer him imperial *proskynesis*, which he had refused (C II 77-8). Now they urged him even more strongly to assume the purple. If, after the decree of Empress Anna, they remained in Didymoteichus they would be declared rebels. Thinking of their own security, they wanted to know where they stood. They wanted a decision on policy.

The Great Domestic replied to their demands in a long harangue. He stressed his lack of ambition in the past and made his point by urging that, when, immediately after the Emperor's death, the whole imperial

4. "If Andronicus III ever really had the wish to nominate John Cantacuzenus as co-Emperor or successor, a thing he never in fact did, that would have been in 1330, but afterwards never again" (*U. V. Bosch, Andronikos. III Palaeologos, Amsterdam 1965, p. 181*).

family was in his hands, he could most easily have occupied the throne, in fact he did not—his aim was not his own advancement but the well-being of the heir John and of the Empire. In the new circumstances, he told his hearers, he could envisage for himself a choice of action—that he should submit himself to the Empress and after a fair trial be allowed to retire to private life, or if “in defiance of all justice and equity, her mind a prey to the lies of slanderers, she should condemn me unheard to dreadful penalties, that I should bear it all cheerfully, deeming bonds, prison and confiscation of goods and whatever else might be more loathsome than that, far and away preferable to furnishing a pretext for civil war” whose evils he knew as no one else did, and which neither in this life nor beyond it would he approve (C II 151-2). He asked his hearers to advise him what to do⁵.

What did he expect them to say? What he knew they had been saying; what he knew they would say; what in fact they did say: Don the purple and make yourself Emperor. So in another speech, repeating his high sentiments of loyalty to the imperial family, of self-immolation and of hatred of civil war, he accepted their advice (C II 157-60) and on 26 October 1341 he donned the purple and started the civil war.

But he did not want to seem to be a rebel and a usurper. To legitimise his action he sought for a link with the imperial family that would give him some kind of dynastic claim to the throne. He found it in the mutual bond of love between himself and the late Emperor, so strong (so he believed) that it made them into brothers through a spiritual kind of affinity which constituted him in *loco parentis* to Prince John and entitled him to share the throne for the boy's protection. In the acclamations that accompanied his accession, Empress Anna was acclaimed first, then her son John, and only last Cantacuzenus himself with his wife Eirene. On the following day he changed his festive robes for the

5. According to Cantacuzenus the leaders of the Senate and the chiefs of the army answered that they had already deeply considered the question and that they too abhorred the idea of war. But, whatever the outcome of Cantacuzenus's two options, it would mean obedience to the plebeian Apocaucus and they preferred Hades to that. So they would either fortify their towns for resistance, each his own, or put themselves and their towns under Stephen of Serbia or of Alexander of Bulgaria, both admittedly barbarians, but at least of ruling families—better to serve them than some one whom till then they had held in contempt. War within the Empire and invasions from without would follow, destruction and perhaps collapse and, may be, conquest by some barbarian. So they advised Cantacuzenus to obey Andronicus's command to him to assume the crown and with a strong hand to deal with the situation, and they pledged their support (C II 152-6).

white garb of imperial mourning for the "death of his *brother* and Emperor", Andronicus III (C II 167).

Cantacuzenus may have believed that his spiritual parenthood justified his assumption of the imperial title. The powers in Byzantium did not, nor have many historians since⁶. And it is hardly credible that Cantacuzenus was really convinced himself. It seems that what he really wanted was the power and the prestige that he had enjoyed from his closeness to the late Emperor. Perhaps he would have forgone, at least for a time, the title of emperor if he could have continued to administer the Empire, as he claimed he had been doing for more than a decade during Andronicus's reign. His *History* does in fact give the impression that in the rebellions in the twenties his was the strategy and the drive, as well as the money, that brought success, and that later Andronicus as Emperor left him to manage the Empire (e.g., C II 146; Greg II 579-80).

But Andronicus was not as supine as Cantacuzenus would have us believe. After his death Gregoras described him in a short character sketch as a person of contradictory qualities: "The Emperor was pleasing and handsome in appearance, cheerful and gracious in disposition, of a kindly and understanding mind, but he relied only on his own opinion and knowledge and took advice from no one at all, so he was for the most part secretive and 'through his mind harvesting a deep furrow', unsociable and hating to see a throng of people about him" (Greg I 565; but see also Greg II 566-9). It is not likely that a Byzantine Emperor «who took advice from no one» would have regularly left in the hands even of his best friend the running of the Empire and the initiative in all major

6. F. Dölger, "Johannes VI. Kantakuzenos als dynastischer Legitimist", in *Paraspora* (Ettal 1961) pp. 194-207 concludes that Cantacuzenus genuinely believed his own theory but that few others even among his followers shared that belief.

"Selon nous, le grand domestique est un légitimiste d'éducation, un usurpateur par tempérament et, surtout, un maladroit politique. L'incohérence de ses actes s'explique par ces contradictions...invokant une parenté spirituelle avec Andronique III, Cantacuzène prétendait le principe héréditaire et donnait à son usurpation la première apparence d'une légitimité que le couronnement allait parfaire" (L. P. Raybaud, *Le Gouvernement et l'Administration centrale de l'Empire Byzantin sous les premiers Paléologues* (1258-1354), Paris, 1967, p. 63). Raybaud, who rejects Dölger's attitude, believes that Cantacuzenus was so doubtful of the validity of his accession at Didymoteichus—raising on shield but without participation of senate and people—that after that (and only after that) he sought justification in his friendship with Andronicus (p. 53).

7. Aeschylus, *Seven of Thebes*, 593.

enterprises (which is the picture of events that emerges from Cantacuzenus's *History*) and would not have sensed the danger to the crown from the powerful 'phratriai' of ambitious landowners and magnates. He himself owed the success of his rebellions to one such coterie, and so he must have been aware of their power. History could repeat itself and Cantacuzenus was still the head of one⁸.

At any rate, as soon as he was securely on the throne he seems to have set out to destroy the impression that he was bound up with the aristocracy and indifferent to the needs of the common people. Already in 1329 he decreed that the actual possessors of movable goods should enjoy their use, but that the original proprietors of immovable goods should retain their right of ownership (C I 312)⁹. This was designed primarily to bring some order into the general disarray resulting from the civil wars, but also it was probably intended to check the landowners from extending their already extensive estates. He followed up this decree with others giving tax-relief to certain classes of the poor (C I 323; *Dölger* no 2728). Within a year he produced another measure which was certainly aimed at the rich. Both Michael VIII Palaeologus and Andronicus II had attempted to make the aristocracy as amenable to justice as every other kind of citizen, and both had failed. Andronicus III also tried. In a solemn ceremony in St Sophia in the presence of the hierarchy and of the Senate he appointed four "Universal Judges of the Romans" with absolute powers¹⁰, and in March 1334, to stop evasions, he issued other edicts insisting that no one was immune and that everyone, not excepting himself, his family and his palace officials, was subject to their jurisdiction (*Dölger*, nos 2805, 2806). Sadly, in 1337 he had to punish and replace three of the judges. But he did not let his campaign for justice lapse¹¹.

* * *

The civil war went on for five and a half years, and Umur's Turkish

8. "Cantacuzenus's efforts, as by a long-term policy, to build up a group of followers who were devoted to him, and at the same time an élite with special competences, are to be situated in the period of Emperor Andronicus's reign". A. Weiss, Johannes Kantakuzenos—Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch—in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz in 14. Jahrhundert (Wiesbaden, 1969) p. 33.

9. Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reichs, Part IV, 1282-1341, ed. F. *Dölger*, no. 2716.

10. Second half of July 1329: Greg I 437-8; *Dölger*, no 2747.

11. Cantacuzenus in his *History* makes no mention of the institution of General Judges.

legions gave Cantacuzenus the victory. But it was not a popular victory, and after it Cantacuzenus wasted no time in strengthening his grip on the crown and on what was left of the Empire of the Greeks. As soon as he had installed a new patriarch in Constantinople (21 May 1347) he had himself recrowned, and within a week his daughter Helena married co-Emperor John V¹². Cantacuzenus then made his son Manuel and his son-in-law Nicephorus despots, and his brothers-in-law John and Manuel Asen sebastocrators. His son Manuel was sent to the Peloponnesus as governor of all Greek possessions there (1349). Nicephorus became governor of the Thracian cities on the Hellespont up to the Marica river. His brother-in-law Manuel Asen was already governor of Vizya in north-east Thrace. Later, his eldest son Matthew was allotted rule over a great part of Thrace centring on Didymoteichus. Immediately, however, Matthew received no special title but he was "authorised to display emblems of rank, less indeed than those of an Emperor [he had "each and every symbol of imperial power except the gem-adorned head-dress" (Greg III 167)], but far greater than those of every other dignity, and to be immediately after the Emperor, and this was to be regarded as the symbol and starting-point of a greater power" (C III 33; Greg II 814).

After these dispositions, with Cantacuzenus himself in Constantinople and Stephen Dushan master of Albania, Epirus, Acarnania, Thessaly (with the exception of the city of Thessalonica) and most of Macedonia, there was not much room left for co-Emperor John V Palaeologus. In 1350, however, with the fortuitous help of a small Turkish fleet, Cantacuzenus managed to get possession of Thessalonica where the Zealot movement was split by dissension. He took John V with him to be installed as governor. But Cantacuzenus's father-in-law Andronicus Asen was to remain with Palaeologus, nominally as adviser, actually as ruler. In this way Cantacuzenus thought he had the Empire, what there was of it, securely in his hands, as all its various parts were governed by members of his family¹³. There is little doubt that from the first Cantacuzenus intended by degrees to install his eldest son, Matthew, on the imperial

12. The marriage of Helena had been settled in the very first conference he had with Empress Anna (C III 9), and shortly afterwards, when with her mother she reached Constantinople from Didymoteichus, already "she was adorned with imperial emblems and saluted as Empress of the Romans" (C III 11).

13. Greg II 878-9. According to Gregoras, on his return to Constantinople, he was beside himself for joy at the thought "that he was now delivered from awful fears and, once and for all, had rid himself of all anxiety now that the one who was preventing him from safely transmitting the succession to the crown to his sons was out of the way".

throne. Perhaps he meant after a few years of reigning to abdicate in his son's favour and himself to become a benevolent *éminence grise* guiding both co-Emperors, much as he claimed he had done with Emperor Andronicus III. But his plan miscarried, first because of Matthew's impatience but chiefly because John V Palaeologus was determined to get the whole throne for himself.

Cantacuzenus's followers quickly became dissatisfied, feeling that though they had won the war the Palaeologoi were profiting from it. Also, till Matthew had been proclaimed co-Emperor or at least John VI's heir, they felt insecure for, should anything untoward happen to John VI, all power would devolve on their late enemy, John V Palaeologus. Palaeologus, for his part, was equally dissatisfied, and almost as soon as he was installed in Thessalonica, he began intriguing with Dushan and the Venetians (Greg III 169). John VI, occupied in hostilities with the Galatans, prevailed on Empress Anna, John V's mother, to go to Thessalonica and persuade her son to peace (C III 200, 206-8). She succeeded and John V was temporarily appeased by being given an appanage in Thrace ranging from Didymoteichus to Ainos (1351), carved out of the territories governed by Matthew Cantacuzenus and Nicephorus (C III 240; Greg III 149, 170).

John V Palaeologus was co-Emperor with John VI Cantacuzenus. Matthew Cantacuzenus was waiting very impatiently to be made heir and also co-Emperor. So John V Palaeologus and Matthew Cantacuzenus were rivals. From Didymoteichus Palaeologus conducted a kind of guerrilla warfare against Matthew's area. The Palaeologan cause was popular with the poorer classes; the Cantacuzene with the rich aristocrats. Wherever Palaeologus went he was welcomed and the gates of the towns were thrown open to him. That happened even in Adrianople, the centre of Matthew's territory, who had to be rescued by his father with the aid of Turks and Catalans (C III 242-3). John V's defiance was ended when some 10,000 Turks defeated his Serbian and Bulgarian allies in winter 1352. Early in 1353 he went to the island of Tenedos. But even there he would not sit still. On 17 March 1353 he arrived off Constantinople with a score of small ships, but Empress Eirene, in the absence of her husband still in the north, rallied a defence and kept him out (C III 255; Greg III 187). That was too much for John VI to swallow. He yielded to the clamour of his son and his followers. In April 1353 he officially made Matthew his heir and in March 1354 had him crowned. On 2 March 1354 the Turks occupied Gallipoli and could not be persuaded to relinquish it. In summer 1354 Cantacuzenus, accompanied

by co-Emperor Matthew and his family, tried a surprise raid on Tenedos hoping to capture John V (C III 282-3; Greg III 236-7)¹⁴. On 21 November of that same year John Palaeologus again arrived off Constantinople with a very modest fleet (C III 284-5; Greg III 241 s.), landed and was received with open arms by the population. John VI claimed that he could easily have crushed the movement if he had wished to do so but only at the cost of bloodshed "from which no good would come to us [he is, so he says, recording what he said to his wife, reminding her of their common wish to embrace the religious state] except moral stain from the deaths involved and searing pricks of conscience throughout life, to say nothing of the penalties in store in the next world for perpetrators of such deeds" (C III 285). It is a pity, one would think, that he had not entertained such pious thoughts thirteen years earlier before letting his ambition precipitate the civil war in which he led thousands of Serbs and tens of thousands of Turks into the Empire to murder and enslave its population and to ravage its countryside. He and his wife abdicated on 10 December 1354 and embraced the religious state as monk Joasaph and nun Eugenia. He lived for another thirty years († 13 June 1383), mostly in Constantinople, and had a very great influence, but it was not imperial.

John Cantacuzenus's successful rebellion had ruined the Byzantine Empire. Large areas had been devastated; its commerce had ceased; it had no revenues. Galata, on the other hand, had thriven and was set on closing the Black Sea to all ships but its own (Greg II 877). Cantacuzenus's first concern had to be to restore prosperity to Constantinople by building ships that would defend it in need and would attract traffic to Greek ports. An appeal to the citizens to contribute to this worthy project failed, so he lowered the taxes on commerce, and that had some effect. However it irritated the Galatans, angry with him also because he had refused them permission to extend and fortify their city beyond the limitations set in the treaty made with Genoa at the founding of Galata in 1267. They raided the seacoast of Constantinople, burning shipping and many buildings on the foreshore, and worked night and day fortifying Galata. In mid-October 1348 Cantacuzenus returned to Constantinople from Didymoteichus, directed into action the citizens' anger that had been roused by the Galatan destruction, and spent the winter constructing ships with timber that had to be conveyed to Con-

14. Cantacuzenus describes the raid as a friendly visit, but arrival unannounced at the back door with one's greatest rival and an armed force is hardly a friendly act. Gregoras (III 241) gives greater detail and puts it in its true light.

Constantinople by land because the Galatans controlled the seas. By spring 1349 he had ready nine large triremes together with double- and single-bank ships in plenty. On 6 March 1349 the fleet put out from port. Its personnel was unpractised; the weather was gusty; a panic seized the crews who jumping into the sea deserted the ships. The Galatans could hardly believe their eyes, but that did not prevent them from towing the empty hulls away. A contemporaneous land expedition against Galata led by Manuel Cantacuzenus fell into a similar panic, threw its arms away and fled. The next day the Galatan fleet dressed out in gay colours sailed up and down the Golden Horn trailing the imperial ensign behind it in the water.

In such circumstances the Galatans expected Cantacuzenus to yield all their demands. He himself says that the reason why he did not was his determination to make them acknowledge his imperial power and the enormity of their crime, which (he says) they did. But Gregoras reports that four days after the disaster plenipotentiaries from Genoa itself arrived, imposed on the Galatans restoration of the occupied lands, payment of an indemnity of 100,000 hyperpers for the damage they had caused and observance of the old treaty. Accordingly the Galatans were ready to surrender their new fortifications to Manuel Cantacuzenus, whereupon in a magnanimous (but wise?) gesture John VI bade them keep them intact (C III 69-79; Greg II 860-3)¹⁵.

That however, was not the end of the friction with Galata. The Venetians pressed Cantacuzenus to agree to combined action against them, but he refused. Then the Galatans catapulted large stones into Constantinople and Cantacuzenus abandoned his neutrality and joined with the Venetians (C III 190). The old story was repeated—the Venetian fleet departed and left the Greeks to face the irate Galatans (May 1351). Again in February 1352 the same occurred and on 6 May 1352 Cantacuzenus made peace with the Galatans who, meanwhile, to break a siege of their city by Greeks and Venetians, had allied with Orchan, Cantacuzenus's son-in-law.

* * *

Cantacuzenus is something of an enigma. Nearly everything that we know about him comes from his *History* written by himself about

15. Cf. also Makrembolites, Alexios, "Historical Discourse on the Genoese" ed. in Greek in *A. Papadopoulos-Kerameus*, 'Ανάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, 1 (1891) 144-59, esp. 156-8.

himself¹⁶. His *History*, however, makes it plain that it was he who was responsible for the civil war, which was the cause of so much destruction and the loss of so many lives of his fellow-countrymen at the hands of his Turkish allies, and which he seemingly thought justified so that he might gain a personal and illegitimate advantage. According to his own account he realised beforehand what it might cost (Cf. supra, e.g. C II 24, 43 etc.). He wept (so he writes) at the misery that ensued but he did not desist (Cf. e.g., supra n. 3).

He was a bad judge of character, witness his relations with Apocaucus. Cantacuzenus despised Apocaucus for his low origin (C II 89, and cf. supra n. 5). Nevertheless he took him up because he was a good business man, and even gave him charge of the fleet. Andronicus III warned him against his protégé and even ordered the destruction of the fortress at Epibatae that Apocaucus had built for himself: but Cantacuzenus, feeling secure of the subservience of his client, disobeyed the order (C II 90-1; Greg II 603). Later Empress Anna warned him against Apocaucus, but again he ignored the advice and, pleading with her to be lenient, restored him to his post (C II 88, 90, 102). Calecas was another who he thought would support him implicitly, since by a certain amount of trickery it was he who had had him, a married man, elected patriarch (C I 431-5). Cantacuzenus married his daughter to Emir Orchan to cement a treaty and get Turkish troops, but that did not stop Orchan from allying with Galata against him in 1352.

His complete self-confidence led him into imprudent actions. He was very unwise in 1341 to depart from Constantinople leaving an open field at court for his enemies who, he knew, were cultivating the Empress to favour Calecas's claim to the regency. He was probably unwise, when the Genoese plenipotentiaries insisted on strict observance of the treaty, in making a magnanimous, *grand seigneur*, gesture condoning the breaking of the treaty by the Galatans¹⁷. He was certainly unwise

16. One of the latest writers who tries to assess the *genre* of the *History* suggests that Cantacuzenus aimed to show that he possessed and practised the characteristics of the ideal emperor — 'philanthropia', wisdom, justice, courage etc. "Le héros de ses mémoires est un surhomme (χρεῖττον τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως) tant pour sa grandeur morale que par sa fermeté d'âme dans le malheur" (p. 292). "Le caractère unique de la subjectivité de Cantacuzène se situe...dans l'art de centrer le récit sur son héros" (p. 324)—and his hero was himself. (A. P. Kazhdan, "L'Histoire de Cantacuzène en tant qu'œuvre littéraire", in *Byzantion* 50 (1980) 279-334).

17. Cantacuzenus attributed the Galatans' readiness to surrender their new fortifications to their being overawed by his imperial majesty (C III 78-9). It is Gregoras who reports the arrival of Genoese plenipotentiaries and their imposing of the terms of the treaty.

in leaving John V Palaeologus in Thessalonica in 1351. The city was Palaeologan in sympathy, but Empress Anna saw the danger that he refused to see when he ignored her expostulations. In the end he had to ask her to go to Thessalonica and remedy the situation (C III 112-3, 204-7; Greg III 149, 170).

To his credit in 1349 he made reasonable arrangements with Genoa about the island of Chios which during the civil war had fallen into Genoese hands. Also he managed to get a fleet built to balance Galatan preponderance—but what happened to it? It set out prematurely and its crews deserted and left it to be towed away by the Galatans. In his relations with Galata and Venice he began wisely preserving neutrality. But then on a point of honour he allied with Venice and, when the Venetian fleet departed, he was left alone to face the Galatans. That had happened before and he should have known how likely it was to happen again.

Gregoras, even in the earlier part of his *History* which is plainly pro-Cantacuzene, blames him for hesitation and indecision. One gets the impression that Cantacuzenus needed a stimulus either of emergency or of pressure from his followers to make him act. His hesitation in October 1341 whether or not to don the purple and the even more prolonged hesitation to have his son Matthew crowned may have been politically motivated, to suggest reluctance on his part. But Gregoras characterises several other events as opportunities lost, due to his inability to make up his mind.

For example. When Andronicus III, who did not trust Alexius Apocaucus ordered Cantacuzenus to destroy the castle that Apocaucus had built and provisioned near Constantinople Cantacuzenus failed to carry out the order: "Then also yielding to indecision and pity he did not realise how much trouble he was laying up for himself and for the cities" (Greg II 603). In 1341 after receiving the order from Empress Anna to quit the army he had gathered in Didymoteichus "although he saw and heard [the anxiety and disaffection among his followers], still he went on persevering in his indecision" (Greg II 610). Having started the civil war, he should in 1342 have hastened to Thessalonica while there was still a fair chance of gaining it, but "daily putting it off he wasted time in inaction, on that occasion too, following not his military but his habitual custom". Gregoras, in this part of his *History* still very pro-Cantacuzene, offers the excuse that Cantacuzenus wished to avoid Greek bloodshed and was still hoping for a spontaneous surrender by the Thessalonians (Greg II 632).

In a more general way Gregoras expresses his views. He drew a comparison between Cantacuzenus and his wife, the Empress Eirene, very much in favour of the latter: "So to her there was given, if not total imperial authority, certainly by far the greater part" (Greg II 625). Again, Cantacuzenus, he thought, should have emulated the heroes of old, "which he could have done if, as befitted an Emperor, he had been really in earnest with greater energy and keenness to put an end to the whole controversy and not to waste time uselessly and not to inflict so much unnecessary harm both on himself and on the Roman Empire, with the result that he could never hope easily to restore it to its former position, once it had been brought to its knees" (Greg II 754).

When Galatan galleys were standing ready to remove Empress Anna and her family from Constantinople, and his own followers were pressing him to anticipate that by attack, Cantacuzenus "following on that occasion also his usual habit, thought good to send a second and a third embassy and to recall to her mind the past and the beginnings and the development [of the conflict], and also that things had come to pass as he had foretold and had both privately and in public stated by letters and by embassies" (Greg II 776). A little later, when he entered Constantinople after his victory, Cantacuzenus found the coffers empty. He should (so, according to Gregoras, his followers insisted) have demanded money from Empress Anna and other speculators who, they asserted, had enriched themselves with public money during the war. But Cantacuzenus "let everything slide either, as it seems to me, because in this too he was following that inborn and inbred indecision of his, or, according to others, a natural timidity and shrinking from causing trouble" (Greg II 790).

After the victory Gregoras had a long discussion with Cantacuzenus to detach him from Palamism. Cantacuzenus, however, did not budge "but continued to dispute with me on an equal footing with his usual indecision, like adversaries who cannot convince" (Greg II 824).

* * *

Cantacuzenus is credited with having been a far-sighted politician who sought and obtained a *modus vivendi* with the Turks. These by 1331 (the fall of Nicaea) had occupied the whole of Asia Minor, which had once been Greek and the chief support of the Empire both militarily and economically. From there the Turks began raiding the islands in the Aegean and the seaboard of Greece. Andronicus III / Cantacuzenus (which of these two was the chief instigator?) began to employ Turks

for campaigns against their western Christian neighbours. They made a treaty in 1329 with Umur of Aydin, which gave them immunity from Turkish raids in return for an annual tribute. In the earlier part of this essay we have seen one of the results—Cantacuzenus's appeals to Umur, the arrivals of tens of thousands of Turks, the devastation and the slavery, and Cantacuzenus's victory. The Turks' pay was the booty they could get: and they were paid well. They became so used to raiding in Greece that they settled down there first in Tzympe and then, when owing to an earthquake they acquired Gallipoli, they refused all blandishments and payments to relinquish it. Thereby they had an open door into Greece which they used freely to conquer the Balkan peninsula. Historians write deprecatingly of the failure of John V Palaeologus to re-establish the Greek Empire. He had no chance. The situation in 1341 was promising. In 1354 owing to Cantacuzenus's relations with the Turks it was hopeless. A permanent peace treaty with the Turks (even Cantacuzenus's son-in-law Orchan allied with Cantacuzenus's Latin enemies, the Galatans) —the lion lying down with the lamb—would have been an impossibility, for of their nature the Turks were bitter enemies of Christians. Even Cantacuzenus himself seems ultimately to have realised that. In 1347-48 he was negotiating with the Pope and the Latin League a treaty to employ all his forces against the Turks—but it did not stop him in April 1348 appealing to Umur for help against the Serbs. "*Ici encore, c'est bien l'abaissement de Byzance qu'il faut constater*"¹⁸. It was, according to Lemerle, while Umur was making ready to depart in answer to Cantacuzenus's appeal that he was killed.

18. *P. Lemerle, L'Emirat d'Aydin*, p. 242.

**BYZANTINISCHE UND ALTBULGARISCHE ESCHATOLOGISCHE
APOKRYPHEN**

DIMITER ANGELOW/Sophie

Es ist bekannt, daß die byzantinische Literatur bedeutenden Einfluß auf die Entwicklung der albulgarischen Literatur ausgeübt hat. Öfter wurde der Tatsache, daß nach der Annahme des Christentums und der Einführung des slavischen Schrifttums in das Albulgarische eine nicht geringe Anzahl byzantinischer Werke mit unterschiedlichem Inhalt übersetzt wurde, Aufmerksamkeit geschenkt. Es waren liturgische Texte, Lobe- oder Blehrungsreden, polemische Aufsätze gegen die Ketzer, Heiligenleben, rechtliche Dokumente ua. Bei einer Analyse der albulgarischen Literatur, die als Ergebnis der Schaffung der Kulturzentren in Preslav und Ochrid und der Tätigkeit der Nachfolger von Kyril und Method entstanden ist, ist ersichtlich wie groß der Anteil des byzantinischen Einflusses Ende IX. und zu Beginn des X. Jahrhundert ist, sowohl in Hinblick auf das Sujet und die Thematik, als auch in Hinblick auf die stilistischen und sprachlichen Besonderheiten.

Neben der offiziellen Literatur, die den Bedürfnissen der Kirche und des Staates dient, beginnen noch in dieser Periode in Bulgarien byzantinischen Apokryphen einzudringen, d.h. solche Werke, dessen Entstehen seitens der Vertreter der kirchlichen und weltlichen Macht unerwünscht war und dessen Verbreitung verboten wurde. Während der Herrschaft des Königs Simeon (893-927) wurde aus dem Griechischen eine Solche Liste verbotener Bücher ins Albulgarische übersetzt, in der mehr als 20 Titel aufgezählt sind¹. Das deutet darauf hin, daß die Apokryphen unter der bulgarischen Bevölkerung Popularität gewonnen haben. Später, wahrscheinlich im XI. Jahrhundert wurde bereits auf bulgarischem Boden eine zweite, erweitertere Liste der verbotenen Bücher aufgestellt, die unter dem Namen "Pogodinow Liste" bekannt ist². Es sind auch weitere albulgarische Listen für Apokryphe bekannt, die späteste stammt aus der zweiten Hälfte des XIV. Jahrhunderts und ist mit dem Namen des bekannten bulgarischen Geistlichen und Schriftsteller Kyprijan verbunden³.

1. Vgl. B. Angelow, Liste der verbotenen Bücher in der Albulgarischen Literatur (Zur Frage des Klassencharakters unserer alten Literatur). Mitteilungen des Instituts für bulgarische Literatur, I, 1952, s. 119 ff.

2. e lenda, s. 127 ff.

3. ebenda, s. 137 ff.

Unter den byzantinischen Apokryphen, die nach Bulgarien übergegangen sind und ins Altbulgarische übersetzt wurden, sind die Apokryphen mit eschatologischer Thematik besonders interessant. In der Form von "Offenbarungen" und "Visionen" enthalten sie Information, die den mittelalterlichen Menschen brennend interessiert hat, darüber was ihn nach dem Tod erwartet, wohin und wie sich die Seelen der Toten begeben, was nach dem Jüngsten Gericht geschieht, welche sind die himmlischen Seligkeiten und die Qualen der Hölle. Darin besteht, ganz allgemein gesagt, ihr Ideengehalt und ihr thematischer Kern. Eines der berühmtesten Werke mit ähnlichem Inhalt ist die sogenannte "Vision Pauli" ("Ὁρασις Παύλου"). Es wird angenommen, daß das Werk noch im IV. Jahrhundert in griechischer Sprache entstanden ist und später Übersetzungen ins Armenische, Syrische und Lateinische gemacht wurden. In Bulgarien wurde die "Vision Pauli" offensichtlich ziemlich früh ins Altbulgarische übertragen und es ist schon in der Zeit des Königs Simeon als eins der verbotenen Bücher im Index enthalten. Wir finden es auch in der Pogodinow Liste. Die altbulgarische Übersetzung ist bis heute in vielen Abschriften erhalten geblieben und in zwei Fassungen — einer erweiterten und einer gekürzten.

Ein weiteres byzantinisches Apokryph ist die sogenannte "Offenbarung der Gottesmutter" (Ἀποκάλυψις τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου)⁴. Sie wurde in Nachahmung der "Vision Pauli", wahrscheinlich um das V-VI Jahrhundert zusammengestellt, aber die ursprüngliche griechische Fassung ist nicht erhalten. Spätere, byzantinische Verarbeitungen aus dem XI-XII sind bis heute erhalten geblieben. Das Apokryph wurde recht früh ins Altbulgarische übersetzt und ist in der "Pogodinow Liste" unter dem Titel "Der Leidensweg der Gottesmutter" aufgezählt⁵. Unter

4. Ausgabe des griechischen Textes bei *K. Tischendorf*, *Apokalypses apokryphae*, Leipzig, 1852, 1876². Des slavischen Textes *N. Tichonrawow*, *Denkmähler der verworfenen russischen Literatur*, M. 1963, II, s. 40 ff, *B. Angelow*, *M. Genow*, *Alte Bulgarische Literatur* II, S. 1922, s. 224 ff. Für die verschiedenen Manuskripte siehe *A. D. Santos Otero*, *Die handschriftliche Überlieferung der altslawischen Apokryphen*, B. I, Berlin, 1978, s. 171 ff. Bibliographische Angaben über die Manuskripte und Ausgaben bei *D. Petkanowa*, *Alte bulgarische Literatur*, I, Apokryphen, S. 1981, s. 399 ff. Dort ist auch die neubulgarische Übersetzung, s. 220 ff.

5. Der griechische Text ist zusammen mit der slavischen Übersetzung nach der Troitzki Liste von dem XII. Jahrhundert von *I. K. Stresnewskij* veröffentlicht, *Alte Denkmähler der russischen Schrift und Sprache*, *Ztschr.* 1863, s. 204 ff. Nur die slavische Übersetzung bei *N. Tichonrawow*, *Denkmähler...* II, s. 23 ff. (ohne Anfang), *B. Angelow*, *M. Genow*, *Alte bulgarische Literatur* II, s. 214 ff (mit neubulgarischer Übersetzung). Ein Teil der neubulgarischen Übersetzung auch von

diesem Namen verbreitet es sich nicht nur in Bulgarien, sondern auch in Serbien und Rußland, wie aus den erhaltenen Abschriften ersichtlich ist—eine serbische und eine russische Redaktion. Während der gesamten Periode des Mittelalters hat sich dieses Werk großer Berühmtheit in der slavischen orthodoxen Welt erfreut.

Ein ineteressantes Werk mit eschatologischem Inhalt ist die sogenannte Apokalypse Johannes, von der man annimmt, daß sie im V. Jahrhundert entstanden ist und daß die ursprüngliche Fassung in griechischer Sprache gewesen ist. Das Werk wurde wahrscheinlich im X-XI. Jahrhundert ins Altbulgarische übersetzt und steht in der Pogodinow Liste der verbotenen Bücher unter anderen Apokryphen. Es ist in Nachahmung der kanonischen Apokalypse Johannes geschrieben worden, enthält jedoch eine Reihe neuer Momente, die Ergebnis der Schriftstellerphantasie des unbekannten Verfassers sind⁶.

Eines der berühmten Werke mit eschatologischer Thematik ist das Heiligenleben des Wasilii Nowi, ein griechischer Heiliger, der im Jahre 944 gestorben ist. Es wurde von seinem Schüler Grogorii verfaßt und ist in zwei Redaktionen erhalten geblieben—in einer erweiterten und einer gekürzten. Ohne ein Apokryph zu sein, im Sinne eines verbotenen Buches, steht dieses Heiligenleben in seiner lebhaften und bildhaften Erzählweise dem Stil der apokryphen Werke sehr nah. Es besteht aus zwei Teilen—in dem ersten wird umständlich von der Wanderschaft und den Abenteuern der Seele der verstorbenen Theodora, der Dienst-

K. Kuew in *Christomatie der altbulgarischen Literatur*, S. 1967, s. 173ss. Über die verschiedenen slavischen Abschriften bei *A. Otero*, *Die handschriftliche Überlieferung...* s. 188 ff. Vgl. Angaben über dieses Apokryph im Buch von *D. Petkanowa*, *Apokryphe*, s. 392 ff. Dort finden wir auch die neubulgarische Übersetzung von *K. Kuew* mit der Ergänzung der fehlenden Sätze, s. 239 ff. Vgl. auch *N. K. Bokadorow*, *Legende über den Leidensweg der, Gottesmutter, Kijewskij Isbornik*, gewidmet *T. D. Florinskij*, Kiew 1904, s. 65 ff. *E. Georgiew*, *Literatur scharfer Kämpfe im mittelalterlichen Bulgarien*, S. 1965, s. 143 ff.

6. Der griechische Text des Apokryphs bei *K. Tischendorf*, *Apokalypses apokryphae...* s. 70 ff. Wichtigere Veröffentlichungen: *I. I. Sresnewskij*, *Alte slavische Denkmähler der südlichen Schrift, mit Beschreibung ihrer Besonderheiten in Orthographie und Sprache*, Sammelband über die Absonderung der russischen Sprache und Rede, Bd. 3, 1968, s. 185 ff. *N. Tichonrawow*, *Denkmähler...* II, s. 174 ff. Der altbulgarische Text mit der neubulgarischen Übersetzung bei *B. Angelow*, *M. Genow*, *Alte bulgarische Literatur* II, s. 239 ff. Nach dieser Übersetzung ist mit kleinen Abänderungen auch die neubulgarische Übersetzung bei *D. Petkanowa*, *Apokryphen*, I, s. 259 ff. gemacht. Siehe noch *W. Motschulskij*, *Spuren der Volksbibel in dem slavischen und altrussischen Schrifttum*, Odessa, 1893, s. 176 ff., *E. Georgiew*, *Literatur scharfer Klassenkämpfe...*, s. 138 ff.

magd des Heiligen erzählt. Das sind die sogenannten "Wanderschaften" der heiligen Theodora. In dem zweiten Teil des Heiligenlebens finden wir eine ausführliche Erzählung über die "Vision" des Schülers von Wasilii, Grigorii, der während eines Traumes Zeuge des Unterganges der sinnlichen Welt sein konnte und erfahren konnte welches Schicksal die Gerechten und die Sünder nach dem jüngsten Gericht erwartet. Ins Altbulgarische wahrscheinlich im XIII-XIV Jahrhundert übertragen worden, wurde das Heiligenleben des Wasilii Nowi ein Lieblingswerk und wurde öfter in verschiedenen Sammelbänden abgeschrieben. Besonders berühmt war die "Vision des Grigorii", die als selbständiges Werk abgeschrieben und verbreitet wurde. Als selbständiges Werk fanden auch die "Wanderschaften der Heiligen Theodora" Verbreitung⁷.

Interesse ruft auch ein kurzes Werk mit eschatologischem Inhalt hervor, das unter dem Titel "Die Rede über Nastasija Tschernorisitza und darüber wie sie in den Himmel geführt wurde" bekannt ist. Das griechische Original ist wahrscheinlich im X-XI. Jahrhundert entstanden, und die altbulgarische Übersetzung, im XIII., oder spätestens im XIV. Jahrhundert. Diese Übersetzung unterscheidet sich von den bisher bekannten Fassungen der "Rede" und wurde nach einem griechischen Prototyp gemacht, welches bisher unbekannt geblieben ist. Die Rede über Nastasija Tschernorisitza wurde in Nachahmung älterer Werke mit ähnlicher Thematik, wie "Enoch", "Das Heiligenleben des Wasilii Nowi", "Epistula für den Sonntag" u.a. verfaßt worden. Sie hat vor allem in niedrigeren Kreisen der byzantinischen Gesellschaft Verbreitung gefunden, und hat im allgemeinen einen volkstümlicheren Charakter. Dieser Umstand hat das Werk auch unter der Bevölkerung in Bulgarien berühmt gemacht⁸.

7. Ausschnitte aus dem griechischen Text in *Acta sanctorum*, März III, s. 24 ff. Die gesamte Ausgabe des griechischen Textes der "Vision des Grigorij" von A. N. Wesselowskij in "Diskussionen aus dem Gebiet der russischen geistlichen Verse, XVIII-XX., IV, Aufl. 6, Ztschrft. 1891, s. 1-174 (Anhang). Ausgewählte Ausschnitte der zwei slavischen Fassungen der Übersetzung, ebenda s. 185-213. Ausgabe des griechischen Textes der "Wanderschaften der heiligen Theodora" wieder von A. N. Wesselowskij in "Diskussionen..." Aufl. 5, s. 10-102. Für die altbulgarischen Abschriften des Heiligenlebens vgl. E. Georgiew, *Literatur scharfer Kämpfe...* s. 64. Vgl. auch W. A. Sacharow, *Eschatologische Aufsätze und Legenden in altrussischer Schrift und ihren Einfluß auf die geistlichen Volksverse*, Tula, 1879, H. G. Beck, *Kirche und Theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, s. 565.

8. Der griechische Text der "Rede" unter der Überschrift *Apokalypsis Anastasiae* ist von R. Homburg, herausgegeben, *Bibliotheka Teubneriana* (1049) Leipzig 1903, und die slavische Übersetzung ist von M. Speranskij, *Die wenigbekannte byzantinische "Vision" und seine slavischen Texte*, *Byzantinoslavica*, III, 1931, s.

Die eschatologischen Apokryphe sind vor allem literarische Werke, die in einer lebendigen und bildhaften Art, mit viel Schwung der Phantasie geschrieben sind. In dieser Beziehung zeichnet sich besonders die "Vision Pauli" aus. Die dramatisch gestaltete Einführung, die Protest der Sonne, des Mondes, der Sterne, der Gewässer und der Erde gegen die unzähligen Sünden des menschlichen Geschlechts wiedergibt, raubt die Aufmerksamkeit des Lesers. In deutlichen Zügen ist das Paradies, die Wohnstätte der Auserwählten Gottes, beschrieben und als sein Gegensatz ist das Reich des Teufels dargestellt, mit flammenden Feuerbrunst, in der sich tausende von Menschen quälen. Bildhaftigkeit und Dramatismus strömen auch aus dem Apokryph "Der Leidensweg der Gottesmutter" und nicht geringere künstlerische Werte zeichnen auch das Werk "Die Vision des Grigorii" aus.

Die eschatologischen Apokryphen stellen dank ihres Aufbaus auf der für die christliche Religion eigenen Idee der "Vergeltung", die Bestimmung von "gerecht" und "sündig" in den Vordergrund. Es handelt sich hierbei um zwei Bestimmungen mit ausgesprochen wertorientiertem Inhalt, die solche Elemente wie "gut" und "böse", "Tugend" und "Laster", "Wahrheit" und "Lüge" "erlaubt" und "verboten" einschließen. Das bedeutet, daß die eschatologischen Vorstellungen in engster Weise mit den moralischen Kategorien verbunden sind. Das Los der Seelen wird in Abhängigkeit davon bestimmt, wie die Handlungen des Menschen während seines irdischen Daseins gewesen sind, mit welchem "moralischen Portrait" er am Tag des jüngsten Gerichtes dasteht. Ethik und Eschatologie gehen Hand in Hand, in einer unzertrennbaren Einheit. Diese Beziehung ist übrigens nicht nur bei der apokryphen eschatologischen Literatur festzustellen. Sie ist auch den Traumdeutungswerken eigen und an erster Stelle den Texten aus dem Neuen Testament—den Evangelien und den Apostelbriefen.

Zweifellos ist das beeindruckendste Moment in den eschatologischen Apokryphen die Beschreibung der Feuerbrunst und der Qualen, denen die verfluchten Sünder unterworfen werden. Man gewinnt den Eindruck, daß der Mensch des Mittelalters sich nicht allzusehr für die Seligkeiten des Paradieses interessiert hat, sondern vielmehr für die Folterungen, die ihn in der finsternen Schlucht der Hölle erwarten. "Die Hölle" ist eine unaufhörliche Gefahr gewesen, die in Predigen aus der Kirchenkanzeln in belehrenden, lobenden und polemischen Reden erwähnt wurde

127. Er hat auch eine gründliche Analyse dieses interessanten Werkes gemacht. Die neubulgarische Übersetzung bei D. Petkanowa, Apokryphe, s. 247 ff.

und es ist kein Zufall, daß auch in den Apokryphen ihr der größte Platz eingeräumt wird.

Wenn wir uns mit der "Vision Pauli" oder dem "Leidensweg der Gottesmutter" befassen, werden wir feststellen, daß vom Standpunkt der Verfasser eschatologischer Apokryphen die Sünder strengt eingeteilt sind, in Übereinstimmung mit den ihnen zugeschriebenen bösen Taten, Gewohnheiten und Eigenschaften. In dem Feuerfluß werden Mörder, Diebe, Räuber, Lügner, die Neidischen, die Stolzen, die Säufer, die Tratschmäuler gequält. Grausamen Strafen sind die Verstoßer gegen die Familien—und Geschlechtsmoral unterworfen—die Dirnen, die Ehebrecher, die Unzüchtigen. Zu der Gruppe der Sünder werden auch die Zauberer gezählt. Das sind jene bösen Weiber, die laut eines Abschnittes aus der "Vision Pauli" "Männern und Frauen einen betäubenden Trank gaben und Wunder verrichteten und ihnen keine Ruhe gaben, bis sie nicht starben". Von Hexen, die "Jünglinge ersäuft haben" erzählt der "Leidensweg der Gottesmutter". Wie bereits bekannt ist, war in der Vorstellung des mittelalterlichen Menschen die "Hexerei" eine sehr gefährliche Erscheinung und in diesem Fall sind die eschatologischen Apokryphe in Übereinstimmung mit dieser weitverbreiteten Auffassung.

Ein charakteristisches Moment in der apokryphen eschatologischen Literatur ist die ausgerechnete Mißbilligung der Hartherzigkeit, des Betrugers und der Gewalt, der reichen Menschen, die unterdrücken und rauben. Am deutlichsten ist das aus dem Apokryph "Enoch" ersichtlich, in dem wir lesen, daß die Hölle für jene zubereitet ist, die die Armen "bedrängen und ihre Eigentümer sich aneignen, und sich selbst an dem fremden Eigentum bereichern, die die Armen sättigen könnten, und sie den Hungertod sterben lassen, die die Nackten kleiden könnten und sie nackt lassen". In der "Vision Pauli" ist einer schweren Strafe in der Feuerbrunst ein Müller, der raubt, unterworfen, und in dem "Leidensweg der Gottesmutter"—ein Wucherer. Unter den in die Hölle verbannten Menschen sind in der "Vision des Grigorii" auch die "Silbergiereigen" und "Goldgiereigen" genannt. In der "Rede über Nastasija Tschernorisitza" wird von der schweren Bestrafung jener Herren erzählt, "die auf dieser Welt Besitzer und Bewacher über die Menschen gewesen sind und die den Menschen mit Bestechungen gerichtet haben, aber keine Gerechtigkeit errichtet haben". Ein ziemlich kritisches Verhältnis haben die eschatologischen Apokryphen zu den Vertretern der Kirche. Nicht selten quälen sich zusammen mit den anderen Sündern Geistliche in der Feuerbrunst, Bischöfe, Priester, Diakone, Anagnosten. Solche Beispiele finden wir in der "Vision Pauli". Dort ist von einem Bischof

die Rede, der seine Dienste nicht gewissenhaft verrichtet hat, "während seines Lebens nie gerecht gerichtet hat, der zu Witwen, Waisen, Wanderern und Armein nie barmherzig gewesen ist". Es wird auch ein Pope bestraft, der "seinen Dienst nicht gut getan hat", ein Anagnost, der die Menschen belehrt hat und selbst "die Gebote Gottes nicht eingehalten hat". Auch die Vertreter des Mönchstum fehlen in der Feuerbrunst nicht. Die "Vision Pauli" berichtet über eine gesonderte Ecke in der Hölle, wo sich Männer und Frauen quälen "in Fetzen gekleidet und im Höllenfeuer, voller Gestank, Pech und Flammen stehen". Auf die Frage des Apostels, wer sie seien, bekommt er die Antwort: "Das sind die Mönche, die sich von der Welt lossagten, Mönchengestalten annahmen, und die weltliche Wollüste hatten, die Erbärmlichen. Sie zeigten keine Liebe, streichelten nie Witwen und Waisen und nicht einen Tag nahmen sie Wanderer auf. Sie waren nicht barmherzig zu ihren Nächsten, und nicht ein einziges ehrliches Gebet machten sie nicht vor Gott".

Wie aus dem gesagten ersichtlich ist, sind vom Standpunkt der Verfasser der Apokryphen aus, alle die Sünder, die durch ihr Verhalten und ihre Taten das Leben der Menschen beeinträchtigen, Schlechts und Böses "ihren Nächsten" antun und damit gegen die evangelischen Prinzipien verstoßen. Als Maß der moralischen Einschätzung dient im gegebenen Fall dienen die Beziehungen der Menschen zueinander, d.h. ein Kriterium, das mit dem Leben selbst, mit dem gewöhnlichen Alltag verbunden ist, das bestimmt was gut und böse, was erlaubt und was verboten, was eine Tugend und was ein Laster ist.

Neben diesem Maß, dessen Ausgangspunkt die *zwischenmenschlichen Beziehungen* sind, werden die Begriffe "gerecht" und "sündig" auch auf Grundlage eines anderen Kriteriums bestimmt, wie aus dem Inhalt des eschatologischen Apokryphe ersichtlich ist—und zwar von dem Gesichtspunkt der Beziehung des *Menschen zum Gott*, d.h. von seiner *Beziehung zur christlichen Religion und der mit ihr verbundenen Kirche*. Für gerecht wird nur derjenige anerkannt, der an die gepredigten religiösen Dogmen glaubt und genau die von der Kirche vorgesehenen Bräuche (Taufe, Abendmahl, Beichte) erfüllt. Anders gesagt, fällt der Begriff "Gerechtigkeit" mit dem Begriff "Rechtgläubigkeit" zusammen und verwandelt sich in sein Equivalent. Und umgekehrt, als Sünder werden jene bestimmt, die Lehre Christi nicht erkannt haben (damit sind die Heiden gemeint), oder sich für einen anderen Glauben bekennen (den Jüdischen, den Mochamedanischen). Sünder sind alle, die in einem gewissen Grade von dem rechten Glauben abgegangen sind, d.h. in eine Ketzerei verfallen sind. Sünder sind ebenfalls die oberflächlichen Christen,

die die kultisch-sittliche Seite der Religion nicht einhalten. Folglich ist ein solches Kriterium für die Einteilung der Menschen in "gerechte" und "sündige" vorhanden, bei dem nicht die Prinzipien der *Ethik*, sondern die der *Dogmatik* die entscheidenden sind. In Übereinstimmung mit diesem Kriterium, das als eine leitende Regel in der Anschauung der Verfasser der Apokryphen verankert ist, sehen wir wie sich in der feurigen Gehenna neben den bösen Menschen (Mörder und Neidische, Dirnen, Räuber und Diebe) auch die Heiden, die Juden, die Mochamedaner, die Ketzer quälen. Es quälen sich auch jene Menschen, die keine Buße abgetan haben, Sonntags nicht zur Kirche gegangen sind, sondern wie Tote gefaulenzt haben, nicht aufgestanden sind, wenn Geistliche die Kirche verlassen haben u.a.⁹. Einen bemerkenswerten Durchbruch dieser strengen dogmatischen Einschätzung finden wir nur in einem Abschnitt in der "Vision des Grigorii", wo gesagt wird, daß auch die "barmherzigen Heiden" in das Paradies gelangen werden. Grigorii selbst hätte sie im Paradiesgarten, zusammen mit den Gerechten gesehen. Sie seien, wie er erzählt, in eigenartige Gewänder gekleidet und riefen die Bewunderung aller sie beobachtenden heiligen Menschen hervor¹⁰. Im Unterschied zu der hier gezeigten Nachsicht für die barmherzigen Heiden, wird in den anderen eschatologischen Werken kein ähnliches Kompromiß gemacht. In dieser Beziehung bedarf die "Vision Pauli" einer besonderen Aufmerksamkeit, dort wird nämlich unmittelbar gesagt, daß in dem feurigen Fluß alle Ungläubigen sind, sogar die, die sich durch ihre Güte ausgezeichnet haben (d.h. die sich von einem der grundlegenden evangelischen Gebote haben leiten lassen). Solche Leute, erzählt das Apokryph, "stünden in einer Feuerkluft, mit hellen Hemden beschmückt, jedoch blind mit den Augen". Auf die Frage worin ihre Sünde besteht, wurde geantwortet: "Es sind jene Ungläubige, die ein Almosen gaben, doch den Gott nicht erkannt haben, deshalb werden sie sich ewig quälen"¹¹. Wie man sieht, sind die "hellen Hemden" ihr einziger Vorteil, und sonst würde sie trotz ihrer Güte das Höllenfeuer nicht verschonen.

Bei den Beschreibungen der Strafen für die Heiden und Ketzer halten die slavischen Übersetzungen im Großen und Ganzen die griechischen Prototypen buchstäblich ein. Zwei interessante Änderungen sind jedoch

9. Vgl. "Der Leidensweg der Gottesmutter" (bei D. Petkanowa, Apokryphes s. 242).

10. Der entsprechende Abschnitt bei A. N. Wesselowskij, "Diskussionen..." Aufl. 6, s. 200.

11. D. Petkanowa, Apokryphe, s. 234.

festzustellen, die der Hervorhebung wert sind. Die erste bezieht sich auf einen Abschnitt in dem Apokryph "Der Leidensweg der Gottesmutter", in dem von der Folterung der Heiden, die im Feuerfluß stecken, erzählt wird. In dem griechischen Text heißt es, daß ewiger Pein jene ausgeliefert wurden, "die an den Namen des Vaters, des Sohnes und des Heiligen Geistes nicht glaubten und Gott vergaßen. Sie glaubten nicht, daß Gott das Leben schuf". In den slavischen Abschriften finden wir zusammen mit dieser Bestimmung auch den Zusatz: "All dies haben sie Götter genannt—Sonne, Mond, Erde und Wasser, Wild und Getier. Dann verwandelten sie die aus Stein von den Menschen geschaffenen Trojan, Hurs, Weles und Perun in Götter. Sie glaubten an wilde Bestien und sind bis jetzt von tiefer Dunkelheit erfaßt. Deshalb quälen sie sich hier"¹². Wie ersichtlich, handelt es sich um einen beträchtlichen Zusatz zum Text, der das Bestreben der slavischen Übersetzung zum Vorschein bringt, die Vorstellung von den "Heiden" in Übereinstimmung mit der eigenen Anschauung zu konkretisieren. "Heiden" sind für den Verfasser nicht die alten Griechen, wie es von griechischen eschatologischen Literatur angenommen wird, sondern die Slaven mit ihren Göttern und Idolen, die er gut gekannt, und hier ausdrücklich genannt hat.

Einen interessanten Unterschied zwischen dem griechischen Original und den slavischen Übersetzungen finden wir in einem Abschnitt aus der "Vision des Grigorii". Dort, wo in dem griechischen Text von den verschiedenen Ketzern berichtet wird, die in der Hölle sind, hat der Verfasser auch die Ikonoklasten erwähnt.

In einer der slavischen Übersetzungen dieses Werkes, (in der sogenannten Version Schafarik) jedoch, fehlt der Name der Ikonoklasten und statt dessen ist die Bezeichnung Bogomilen eingeführt worden (бѣгомили)¹³. In einer anderen Fassung der slavischen Übersetzung (der sogenannten Version Sewastijanow) werden die Ikonoklasten genannt, wobei dann auch die Bezeichnung Bogomilen genannt wird¹⁴. Wie ersichtlich, hat sich der slavische Übersetzer nach seiner zeitgenössischen Wirklichkeit gerichtet und zusammen mit den anderen Ketzern auch die seiner Zeit gefährlichsten Verbreiter antikirchlicher Anschauungen, die Bogomilen in die Hölle verbannt. Das ist noch ein charakteristisches Beispiel dafür wie in der slavischen Übersetzerliteratur, unabhängig davon, daß sie sich im Großen und Ganzen nach dem griechischen Proto-

12. *N. Tichonrawow*, Denkmäler... II, s. 23, *D. Petkanowa*, Apokryphe, s. 240.

13. *A. N. Wesselowskij*, Diskussionen..., s. 193.

14. Ebenda, s. 204.

typ richtet, Zusätze und Änderungen unternommen werden können, die der konkreten Situation und den eigenen Anschauungen der jeweiligen Übersetzer entsprechen.

Die allgemeine Schlußfolgerung aus dem bis jetzt Erwähnten ist, daß die eschatologischen Vorstellungen in der byzantinischen apokryphen Literatur und in den aus dem Griechischen ins Altbulgarische übersetzten Apokryphen eines der interessantesten Kennzeichen der Weltanschauung und des Gemütslebens des mittelalterlichen Menschen sind. Darin ist die ihn sehr interessierende Frage wiedergegeben was für ein Schicksal ihn nach seinem irdischen Dasein erwartet, welche die Geheimnisse des Jenseits sind. Die Antwort, die die christliche Religion gegeben hat mit ihren merkwürdigen, fantastischen Gebilden von dem Dasein nach dem Tod, von der zukünftigen Aufersteheung der Toten, von dem Weltuntergang und von dem jüngsten Gericht, welches das endgültige Urteil über das menschliche Geschlecht fällt, hat in beträchtlichem Maß die Neugier der Menschen gestillt, die in eine der sie am lebhaftesten beschäftigenden Sphären eindringen wollten. Es war eine Antwort, dem religiösen Geist der Epoche entsprechend. Dadurch ist die Tatsache zu erklären, daß die eschatologischen Vorstellungen breit in dem schriftstellerischen Werk des mittelalterlichen Schriftstellers erarbeitet wurden und daß dies einige der beliebtesten und meist angewandten Sujets waren. Es ist ein Sujet, gleichermaßen interessant für die byzantinische und für die bulgarische Mittelaltergesellschaft und auf das ist die Popularität sowohl der byzantinischen eschatologischen Werke, als auch ihrer altbulgarischen Übersetzungen zurückzuführen.

Auf dem ersten Blick hinterlassen die literarischen Werke mit eschatologischer Thematik den Eindruck, daß es sich um Überlegungen und Gestalten handelt, die von dem irdischen Leben fernstehen und einzig auf das Himmlische und Unsichtbare, auf die phantastischen Umriss des Jenseits gerichtet sind. In Wirklichkeit aber ist die christliche Eschatologie, die in Werken wie "Vision Pauli", "Der Leidensweg der Gottesmutter", "Die Vision des Grigorii" u.a. ihren Ausdruck gefunden hat, auf das Engste mit der alltäglichen Gegenwart, mit dem, was auf dieser Welt geschieht, verbunden. Die "Gerechten" und die "Sündigen", mit dessen Schicksal sich die Verfasser eschatologischer Werke befassen, sind keine weltfremden Begriffe, sondern typisierte und poljarisierte Bilder der Wirklichkeit selbst. Hinter diesen Begriffen steht das Leben, mit seinen Widersprüchen, Kämpfen, Tugenden, Lastern, mit der Lüge und der Wahrheit, mit den Freuden und Leiden, mit dem Glück und dem Leid. Das "Gute" und das "Böse", für die

Paradies und Hölle vorgesehen sind, sind eine verallgemeinerte Charakteristik der Handlungen tausender von Menschen, darin sind ihre Eigenschaften, ihr Benehmen, ihre Gewohnheiten, auf die wir dauernd stoßen, abgebildet. Eben diese Vielfalt der irdischen Wirklichkeit, mit den ihr eigenen mannigfaltigen Erscheinungen liegt im Kern der Vorstellungen von dem "zukünftigen Leben", sie ist ihre Quelle und ihre Vergeltung. Das Irdische und das Himmlische das Reale und das Phantastische sind in einer Einheit zerflossen, und so gesehen, ist die christliche Eschatologie ein eigenartiger Widerhall des gegenwärtigen Lebens. In diesem Sinne ist ihre Untersuchung nicht nur Gegenstand der Theologie, sondern müßte auch ein Objekt für solche Forscher sein, die sich vor allem für die realen, alltäglichen zwischenmenschlichen Beziehungen interessieren.

Das Untersuchen der byzantinischen und altbulgarischen eschatologischen Apokryphe führt wiederholt zum Schluß, wie eng die ideologischen und literarischen Beziehungen zwischen Byzanz und dem mittelalterlichen Bulgarien gewesen sind. Auf der Grundlage konkreten Materials sehen wir wie bedeutend der Einfluß der byzantinischen Literatur mit ihren jahrhundertealten Traditionen auf die entstehende altbulgarische Literatur im IX-X. Jahrhundert gewesen ist. Es geht um den Einfluß auf dem Gebiet eines populären, volkstümlichen Genres, welches die Gedanken und Stimmungen der breitesten Bevölkerungsschichten widerspiegelt. Meistens wird behauptet, daß sich der Einfluß der byzantinischen Literatur hauptsächlich auf die offiziellen Werke mit religiösem und weltlichem Inhalt bezieht, in Wirklichkeit aber war er auch in Bezug auf die Apokryphen ziemlich stark. Das ist ein wichtiges Moment, welches weiteren Untersuchungen seitens Historikern und Literaturwissenschaftlern wert ist.

**HIERONYMUS WOLF, DER BEGRÜNDER DER BYZANTINISTIK
IN DEUTSCHLAND**

JOHANNES IRMSCHER/Berlin

Es wäre eine lohnende und mannigfache Einsichten eröffnende Aufgabe, die im Laufe der Jahrhunderte vielfältig wechselnde Erfassung und historische Einschätzung des Phänomens Byzanz zu untersuchen und darzustellen. Im okzidentalischen Geschichtsbild des Mittelalters machte das Imperium am Bosporus das häretische Gegenreich aus, das man öffentlich schmähte, insgeheim aber neidvoll bewunderte. Für die Gelehrten der Renaissance und des Humanismus änderte sich diese Sicht. Die konfessionellen Differenzen waren für sie wenig relevant, dagegen fanden sie in Byzanz die gesuchten Griechischlehrer, welche ihrerseits darauf bedacht waren, die Kontinuität hellenischer Kultur von der Antike bis zur eigenen Gegenwart hin herauszustellen, und mit diesen ihren Thesen auf die Zustimmung und den Beifall des Westens trafen¹.

Über solchen ideologisch-theoretischen gab es aber, und das vollends nach dem Fall von Konstantinopel im Jahre 1453, noch sehr viel handgreiflichere, reale Gegebenheiten, welche es für die herrschenden Schichten des Okzidents und ihre intellektuellen Helfer als geraten erscheinen ließen, sich mit dem Phänomen Byzanz in seiner Vergangenheit und dem von ihm hinterlassenen Erbe auseinanderzusetzen. Das Vordringen der Türken, das immer mehr zur Türkengefahr und nicht selten von den unterdrückten Klassen der Bevölkerung der bedrohten Länder als Hoffnung auf soziale Befreiung empfunden wurde, weckte mit Notwendigkeit das Interesse an dem Staat, der einem so gefährlichen Gegner über lange Zeit hin erfolgreich Widerstand zu leisten vermocht hatte; würde man nicht aus seinem politischen und militärischen Vorgehen Erfahrungen ableiten können? Ähnliche Fragen gab es in bezug auf den Orienthandel, dessen Wege über das Territorium des Ostreiches geführt hatten und nunmehr osmanisch geworden waren. Niemand wollte auf diesen Handel und die Vorteile, die sich daraus ergaben, verzichten; die Byzantiner aber kannten dessen Usancen, und in ihren Büchern konnte man daher vielleicht gelegentlich hilfreiche Hinweise finden. Endlich aber war die orthodoxe Kirche zum Gegenstand gewachsenen Interesses geworden, und das vollends nach

1. Dazu *Hans-Georg Beck, Χαλκας*, München 1958, S. 71 f.

der Reformation. Katholiken wie Protestanten umwarben rechtgläubige Hierarchen, um die Union mit ihnen zu vollziehen. Wollten jene aber mit einiger Erfolgsaussicht prozedieren, so bedurften sie Kenntnisse des byzantinischen Idioms, der byzantinischen Geschichte, der byzantinischen Kultur und Mentalität².

In eine Zeit, die alle solche Fragen bewegten, und zwar als drängende politische Anliegen bewegten, fand sich Hieronymus Wolf eingestellt, der die Byzantinistik und im speziellen das Studium der byzantinischen Geschichte im deutschen Sprachraum begründete³; er ist darüber hinaus zu Recht als ein Pionier der europäischen Byzantinistik bezeichnet worden⁴.

Die Voraussetzungen dafür, daß Wolf derart bahnbrechend auf die Entwicklung der byzantinistischen Studien einwirken konnte, hatte der Humanismus gelegt, der sich im Gefolge der italienischen Renaissance seit den siebziger Jahren des 15. Jahrhunderts von Süden her rasch über das gesamte deutsche Sprachgebiet ausbreitete. Er ließ das Erbe des klassischen Altertums zur Waffe gegen die feudale Ideologie werden und zur Hilfe bei der Herausbildung eines neuen Welt- und Menschenbildes, das in der Kirchenreform und ihren differenten Strömungen konkret Gestalt gewann. In solchen Geisteskämpfen hatte Hieronymus Wolf, der am 13. August 1516 als Abkömmling einer verarmten Adelsfamilie in Öttingen nahe Nördlingen, damals Hauptort der gleichnamigen Grafschaft, geboren wurde, Stellung zu nehmen⁵. In den Schulen von Nördlingen und Nürnberg kam er bereits im Kindesalter mit humanistischem Gedankengut in Berührung, aber erst nach mehrjähriger Tätigkeit als Schreiber in der gräflichen Kanzlei konnte er 1535 nach Tübingen zu Joachim Camerarius gehen, der dank seiner Vielseitigkeit als einer der hervorragendsten Gräzisten der Epoche

2. Einiges darüber bei *Johannes Irmscher*, *Byzantinistische Beiträge*, Berlin 1964, S. 12 f.

3. Lebensbeschreibungen von *G. Mezger* in: *Allgemeine deutsche Biographie*, 43, Leipzig 1898, S. 755 ff. und *Hans-Georg Beck* bei *Wolfgang Zorn*, *Lebensbilder aus dem bayerischen Schwaben*, Bd. 9, München 1966, S. 169 ff.

4. Von *Eugen Stănescu* bei *Irmscher* a.a.O. S. 380. *Georg Stadtmüller*, *Geschichte Südosteuropas*, München 1950, S. 402 nannte Wolf den Begründer der byzantinischen Philologie und Geschichtsforschung.

5. Über den Bildungsgang Wolfs besitzen wir dessen Selbstzeugnis bei *Franz Passow*, in: *Historisches Jahrbuch* 1 (1830) 339 ff., als Auszug aus der lateinischen Autobiographie bei *Io. Iacobus Reiske*, *Oratores Graeci*, Bd. 8, Leipzig, 1773, S. 772 ff.

galt⁶; Wolf erwarb sich bei ihm eine umfassende Kenntnis der griechischen Literatur und lernte die griechische Sprache passiv wie aktiv beherrschen. Aufs neue drängten die häuslichen Umstände Wolf in die Praxis—zum juristischen Studium und dann in die Funktion des Sekretärs des Bischofs von Würzburg—, und wiederum obsiegte die humanistische Sehnsucht: die damals in ihrer höchsten Blüte stehende Wittenberger Universität und namentlich ihr Gräzist Philipp Melanchthon, dessen Kontakte zur Orthodoxie und ihrem Würdenträgern notorisch sind⁷, zogen Wolf in die Hochburg der Reformation, welcher er sich offenbar ohne sonderliche Skrupel angeschlossen hatte. Neben den Classica trieb Wolf in Wittenberg Mathematik, aber auch Astrologie, der er sein Leben lang zu seinem eigenen Verderben anhing. 1539 verließ er Wittenberg aus pekuniären Gründen und führte fortan ein unstetes Wanderleben, wie es Humanistenart war. Wir finden ihn als Lehrer in Nürnberg und in Öttingen und wieder in Wittenberg. 1543 kam er dank Melanchthons Empfehlung in das Rektorat in Mühlhausen—zwei Jahrzehnte vorher, 1524/25, hatte von hier aus Thomas Müntzer die Bauernerhebung geleitet—, verließ aber sein Amt bereits nach zwei Jahren, weil er neben den alten Sprachen auch die Elemente des Lesens und Schreibens unterrichten mußte⁸. Es folgten kürzere Aufenthalte in Nürnberg, Tübingen, Straßburg, Basel und Paris, während deren er mit zahlreichen Gelehrten—darunter mit dem Verleger Johannes Oporinus⁹—Bekanntschaft schloß und sich durch Editionen und Übersetzungen attischer Redner hervortat. Endlich trat Wolf 1551 für sechs Jahre in den Dienst der Fugger in Augsburg—es wurde in unserm Zusammenhang der entscheidende Abschnitt seines Lebens.

Die Familie der Fugger, ursprünglich Barchentweber und bald schon Barchentverleger in Augsburg, hatte, die Möglichkeiten der sich herausbildenden kapitalistischen Produktionsweise skrupellos nutzend, in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts erhebliche Reichtümer angesammelt¹⁰; ihre Verbindungen zum Hause Habsburg¹¹ sicherten

6. Würdigung von *Conrad Bursian*, Geschichte der classischen Philologie in Deutschland, München 1883, S. 184 ff.

7. *Johannes Irmscher*, Einführung in die Byzantinistik, Berlin 1971, S. 22; im einzelnen *Ernst Gerland*, Das Studium der byzantinischen Geschichte vom Humanismus bis zur Jetztzeit, Athen 1934, S. 30 Anm. 36.

8. *Georgius Casparus Mezger*, Memoria Hieronymi Wolfii, Augsburg 1862, S. 8.

9. *Beck* a.a.O. 76.

10. *Albert Norden*, Herrscher ohne Krone, 3. Aufl. Berlin 1975, S. 13 ff.

11. *Norden* a.a.O. S. 82 spricht geradezu von einem "Bündnis Habsburg - Fugger".

ihr den Zugang zu dem Bergbau in Tirol und in der Slowakei und damit den Einstieg in das Edelmetall- und Geldgeschäft im ökumenischen Maßstab: das Kapital der Fugger belief sich 1546 auf 7 Millionen Gulden¹². An dem Levantehandel mit gewürzen, Spezereien, Seiden- und Wollwaren, der im wesentlichen über Venedig ging¹³, waren die Fugger schon seit Jakob I. (gestorben 1469) beteiligt¹⁴, während sie den slowakischen Bergbau angesichts des Vordringens der Türken 1547 aufgaben¹⁵. Noch war aber diese Expansion trotz des hartnäckigen Kampfes der bedrohten und des nicht minder hartnäckigen Widerstandes der unterjochten Völker keineswegs zum Stillstand gekommen¹⁶. Der publizistische Appell an die Verteidigungsbereitschaft der Massen — seit der ersten Belagerung Wiens im Jahre 1529 entstand eine ganze Türkenliteratur¹⁷ — mußte sich notwendigerweise mit der wissenschaftlichen Behandlung des Gegenstandes verbinden. Die Leistung Hieronymus Wolfs bedeutet auf diesem Wege einen gewichtigen Markstein.

Ungeachtet des Engagements seiner maßgeblichen Repräsentanten für die Papstkirche¹⁸ gerierte sich das Haus der Fugger als Förderer des Humanismus¹⁹, und ein Melanchthon stand nicht an, es in dieser Funktion den Mediceern gleichzustellen²⁰. Anton Fugger²¹ (1493-1560), der Chef des Handelshauses in jener Zeit, in der Wolf nach Augsburg berufen

12. Max Steinmetz, Deutschland von 1476 bis 1648, Berlin 1967, S. 17 f.

13. Vgl. die Karte bei Götz Freiherr von Pölnitz, Die Fugger, Berlin (West) 1960.

14. A. Stauber, Das Haus Fugger, Augsburg 1900, S. 9 f. Auf diesen Orienthandel ging zu einem guten Teil die berühmte Antikensammlung Raymund Fuggers (1489, 1535) zurück (vgl. Stauber a.a.O. S. 76; Norbert Lieb, Die Fugger und die Kunst-München 1958, S. 46 ff. spricht bloß über die Sammlung, aber nicht über ihre Herkunft).

15. Stauber a.a.O. S. 23. Götz Freiherr von Pölnitz, Fugger und Hanser, Tübingen 1953, S. 78 ff. stellt dagegen die wirtschaftspolitischen Erwägungen in den Vordergrund.

16. Geschichte des Mittelalters, 2 (S. D. Skaskin, A. S. Samoilo, A. N. Tschistoswonow), deutsch von Wolfgang Müller, Berlin 1958, S. 356 f.

17. Dazu Johannes Irmischer, in: Byzantinoslavica 14 (1953) 112 mit Literaturhinweisen.

18. Dazu Norden a.a.O. S. 49 ff. und S. 96 f. Als ein Hort des 'alten Glaubens' in Augsburg werden die Fugger von Friedrich Roth, Augsburgs Reformationsgeschichte, Bd. 1, 2. Aufl. München 1901, S. VIII gekennzeichnet.

19. Dazu Norden a.a.O. S. 88 ff.

20. Stauber a.a.O. S. 94; Götz Freiherr von Pölnitz, Fugger und Medici, Leipzig 1942, hat sich das Diktum entgehen lassen.

21. Materialreiche Biographie von Götz Freiherr von Pölnitz, Anton Fugger, Bd. 1, Tübingen 1958; speziell über sein Verhältnis zum Humanismus Lieb a.a.O. S. 308 ff.

wurde, hatte das Seinige dazu getan, daß die schon von Jakob Fugger begonnene Hausbibliothek²² auf 15.000 Bände gebracht und um wertvolle Klassikerhandschriften vermehrt werden konnte; mit ihrer Verwaltung wurden namhafte Gelehrte —wie eben Wolf— betraut. Unmittelbar aber gingen dessen Beziehungen auf den ihm gleichaltrigen Johann Jakob Fugger (1516-1575), den Sohn von Antons Bruder Raymund, den das Denkmal, das ihm der Bayernkönig Ludwig I., damals schon abgedankt, 1857 errichten ließ, als Förderer der Wissenschaften rühmte²³. Zweifelsohne war Graf Johann Jakob ein gebildeter Mann. Er hatte in Ingolstadt, Padua und Bologna studiert, dann als Rat im Dienste der Kaiser Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II. gestanden und sich als historischer Schriftsteller betätigt; nicht zufällig verließ er, den kaufmännischen Aufgaben nicht gewachsen²⁴ und wohl auch wenig daran interessiert, 1565 das Augsburger Geschäft und trat in den Dienst des Bayernherzogs Albrecht V.²⁵. 1571 verkaufte er die Fuggerische Bibliothek, die damit zur wesentlichen Grundlage der heutigen Bayerischen Staatsbibliothek wurde²⁶. Johann Jakob Fugger hatte Wolf seine Demosthenesübersetzung gewidmet, die in Basel bei Johannes Oporinus, wohl 1549, erschienen war²⁷. Die Widmung bewirkte augenscheinlich die Berufung Wolfs in die Fuggerei—als Sekretär für lateinische Schriftstücke ("ab epistulis Latinis") und als Bibliothekar²⁸.

Über die Einzelheiten von Wolfs Tätigkeit im Dienste der Fugger gibt es wenig verlässliche Nachrichten. Der griesgrämige Mann klagte über die geringe Höhe seines Salärs, klagte aber auch über die höfisch-gesellschaftlichen Verpflichtungen, die ihm sein Amt auferlegte. Jedenfalls wurde Wolf zum Tisch der Fugger eingeladen²⁹ und hat bei solchen Gelegenheiten unzweifelhaft auch an politischen Gesprächen teilgenommen. Dabei mußte die höchst aktuelle Türkengefahr mit Notwendigkeit eine gewichtige Rolle spielen, die sich in der Wahl wie in der Behandlung der Gegenstände seiner gelehrten Arbeit niederschlug. Hatte bislang die Aufmerksamkeit Wolfs zentralen Autoren des griechischen und

22. E. Fink, in: Zeitschrift des Historischen Vereins für Schwaben und Neuburg 21 (1894) 55.

23. Stauber a.a.O. S. 115.

24. Richard Ehrenberg, Das Zeitalter der Fugger, Bd. 1, Jena 1896, S. 170 f.

25. Stauber a.a.O. S. 114 ff.

26. Otto Hartig, Die Gründung der Münchener Hofbibliothek durch Albrecht V. und Johann Jakob Fugger, München 1917, S. 31 ff. und S. 193 ff.

27. Mezger a.a.O. S. 63 f.

28. Mezger a.a.O. S. 14.

29. Mezger, a.a.O. S. 14 f.

römischen Schrifttums gegolten, so wandte er sich jetzt zusätzlich Byzantinern zu, für die ihm, wie wir noch sehen werden, die Fuggersche Bücherei sowie die Bibliotheken von Augsburg³⁰ und Wien das handschriftliche Material an die Hand gaben.

Drei Editionen, für deren typographische und verlegerische Betreuung in Foliobänden wiederum der verdiente Baseler Gelehrte Johannes Oporinus sorgte, legte Wolf binnen kürzester Frist vor³¹. 1557 erschien griechisch und lateinisch das Geschichtswerk des Johannes Zonaras, eine bis zum Jahre 1118, bis in die Lebenszeit des Verfassers, reichende Weltchronik³². Das Titelblatt unterstrich die Liberalitas Anton Fuggers, des Chefs des Hauses, und den Labor des Herausgebers und wies darauf hin, daß dieser Editio princeps fünf Kodizes zugrunde lagen. Drei davon wurden Hans Dernschwam (1494-1568) verdankt, einem vormaligen Faktor des Fuggerhauses, der sich 1553 als Privatmann der Gesandtschaft angeschlossen hatte, welche Kaiser Ferdinand I. an den Sultan Suleiman den Prächtigen ausrichtete³³. Von einem Nachfahren des einstigen Kaisergeschlechts der Kantakuzenen erwarb Dernschwam eine Zonarashandschrift für 180 Dukaten, eine zweite stellte sich auf 30 Dukaten, eine dritte ließ er abschreiben³⁴. Den vierten der von Wolf benutzten Kodizes stellte die Fuggersche Bibliothek zur Verfügung, der fünfte wurde aus Wien entliehen. Daß Dernschwams Rückkehr im Jahre 1555 einen wesentlichen Anstoß für die Editio princeps vermittelte, die in der Rekordzeit von zehn Monaten zustande kam, ist nicht zu bezweifeln.

An das Werk des Zonaras schließt sich chronologisch die bis in die ersten Jahre des 13. Jahrhunderts reichende Darstellung des Niketas Choniates, die damit wiederum bis in die Lebenszeit des Verfassers vorrückt³⁵. Wolf ließ Original und lateinische Übersetzung noch im gleichen Jahre 1557 folgen³⁶; dabei standen ihm außer einem Codex

30. Die Codices Augustani (jetzt in der Münchner Staatsbibliothek) bei *Marcel Richard*, Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs, 2. Aufl. Paris 1958, S. 48.

31. Die bibliographischen Angaben bei *Mezger* a.a.O. S. 74.

32. Tusculum-Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters, neu bearb. von *Wolfgang Buchwald*, *Armin Hohlweg*, *Otto Prinz*, München 1963, S. 542 f.

33. *Franz Babinger*, Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55), München 1923, S. XXIV f.

34. *Mezger* a.a.O. S. 75 Anm. 145.

35. Tusculum-Lexikon a.a.O. S. 357 f.

36. Von mir benutzt in der späteren Ausgabe: Nicetas Acominatus Choniata,

Augustanus aus städtischem Besitz zwei Handschriften der Fuggerschen Bibliothek zur Verfügung. Daß dem Philologen Wolf die Niketasausgabe wegen der neuen historischen Informationen, die sie bot, und wegen des gepflegten, ja manierten Stils ihres Autors größere Freude machte als die Zonaraschronik³⁷, ist durchaus verständlich.

1562 kam ein weiterer Teil von Quellenschriften zur byzantinischen Geschichte hinzu³⁸. Nikephoros Gregoras, dessen Akme in die erste Hälfte des 14. Jahrhunderts fällt, setzte in seiner "Romana historia" Niketas für die Zeit bis 1359 fort³⁹. Wolf verband seine Edition der ersten 11 von 37 Büchern⁴⁰ mit den Ereignissen bis zum Tode Andronikos' II. Paläologos (1328), für die er sich neben anderem auf eine Handschrift von Gregoras' Zeitgenossen Georgios Pachymeres in der Augsburger Bibliothek stützte⁴¹, und die von befreundeter Seite angefertigte Übersetzung des die Geschichte der Türken in den Vordergrund rückenden Oeuvres des Laonikos Chalkokondyles⁴². Zugleich ließ er auf das Titelblatt den bemerkenswerten Satz drucken: "Ita quatuor his scriptoribus, Zonara, Choniata, Gregora, Chalcocondyla, coniunctis integrum Byzantinae historiae corpus a Constantino Magno ad Constantinum postremum et Constantinopolim a Turcis occupatam et possessam, habituri sunt studiosi". Die byzantinische Geschichte war damit zum ersten Male als ein selbständiger Abschnitt in der Weltgeschichte erfaßt⁴³, ihr Studium aber durch die Vorlage einer zusammenfassenden, größtenteils zweisprachigen Quellenerschließung anempfohlen und erleichtert.

Doch nicht um ihrer selbst willen sollte die Geschichte des Ostreiches studiert werden. Den Patrioten Hieronymus Wolf wurmte die Schmach, die dem deutschen und dem Christennamen durch die Tür-

Historia, Hieronymo Wolfio interprete, cura et studio Caroli Annibalis Fabroti, Paris 1647.

37. Mezger a.a.O. S. 75.

38. Nicephori Gregorae Romanae, hoc est Byzantinae, historiae libri XI: quibus res a Graecis imperatorib. per annos CXLV a Theodoro Lascari priore usque ad Andronici Palaeologi posterioris obitum gestae describuntur et Nicetae Acominati παραλειπόμενα supplentur ... Hieronymi Wolfii labore Graece et Latineque editi, Basel 1562.

39. Tusculum-Lexikon a.a.O. S. 190 f.

40. Hinzu treten Inhaltsangaben und textkritische Annotationen.

41. Mezger a.a.O. S. 75; August Heisenberg, Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit, München 1920, S. 4.

42. Tusculum-Lexikon a.a.O. S. 97.

43. Zurückhaltender spricht Herbert Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, Bd. 1, München 1978, S. 246 von einer Übersicht über die byzantinische Geschichte.

ken angetan worden war. Er hoffte und wünschte, daß Kaiser Ferdinand II. und die deutschen Fürsten der Maßlosigkeit der Türken Einhalt gebieten möchten, wobei die Lektüre der byzantinischen Historiker geeignet sein würde, Optimismus zu wecken⁴⁴. Denn daß die Türken den Byzantinern überlegen hätten sein können, verdankten sie vor allem der Unzulänglichkeit ihrer Gegner: die byzantinischen Kaiser zeigten sich nachlässig in ihrer Amtsführung, waren knauserig in den notwendigen und verschwenderisch in überflüssigen Dingen und verloren sich in inneren Fehden; die Staatsführung und die Aristokratie erwiesen sich als treulos und unbedacht, die Mönche als ungebildet und händelsüchtig, die Volksmassen als unverschämt und energielos zugleich⁴⁵. Jetzt, in der Türkennot, müsse man daher die Zwietracht (*discordia*) in den eigenen Reihen überwinden, infolge deren man sich bisher unvernünftigerweise nicht auf die Schädigung des Feindes, sondern auf den Untergang des Vaterlandes orientiert habe. Die deutschen, d.h. die habsburgischen, Kaiser müßten die Polyarchie überwinden und die Einheit der christlichen Welt verwirklichen⁴⁶.

Die abschätzigen Töne, welche Wolf über die durch ihn erst als weltgeschichtliche Potenz entdeckte byzantinische Geschichte fand, blieben singular. Bei seinen unmittelbaren Nachfolgern Wilhelm Holzmann-Xylander (1532-1576), der gleichfalls seine Opera den Fuggern dedizierte, Martin Crusius (1526-1607) und David Goeschel(ius) (1556-1617)⁴⁷ finden sich durchaus andere, berechtigtere Wertungen, während der Türkenfreund Johannes Löwenklau-Leunclavius (1541-1594) in die Wolfische Tonart zurückfiel⁴⁸. Doch trotz aller Vielfalt der Urteile: die byzantinistische Geschichtsforschung war geschaffen, und die Tatsache, daß ihr Gegenstand sogleich so heftig umkämpft war, spricht ja doch nur für die Aktualität und gesellschaftliche Relevanz der neuen Disziplin. Wolf selbst hat sie noch mehrfach gefördert. Er hat, von seiner astrologischen Superstition geleitet, hermetische Schriften lateinisch herausgegeben, Noten zum *Plethon* abgefaßt, den vielgelesenen Traktat des Demetrios Kydones über die Todesverachtung kommentiert⁴⁹ und end-

44. *Mezger* a.a.O. S. 75 f.

45. Präfation Wolfs zur Ausgabe des Nikephoros Gregoras, wiederholt bei *Mezger* a.a.O. S. 75 Anm. 148.

46. Präfation Wolfs zur Ausgabe des Niketas Choniates a.a.O.; dazu *Stănescu* a.a.O. S. 380.

47. Bei *Beck*, in: *Χάριτες* a.a.O. ist das Geburtsjahr 1665 zu verbessern.

48. Zum *Ganzen Stănescu* a.a.O. S. 373 ff.

49. *Mezger*, a.a.O. S. 80.

lich einen, wiewohl unzulänglichen, lateinischen Auszug aus dem Suidaslexikon, der Suda, vorgelegt⁵⁰. Doch während diese Ausgaben und Übersetzungen samt und sonders nur den Erfordernissen des Tages dienten, wirkte sein Korpus neben den ihm innewohnenden ethisch-politischen Konzeptionen weiter⁵¹. Zunächst setzte Oporinus den Druck fort, den er zur Erhöhung seiner Brauchbarkeit um genealogische Tabellen erweitern ließ⁵². 1566/67 brachte der französische Buchhändler Guillaume Chaustiers unter dem Titel "Corpus universae historiae praesertim Byzantinae" eine Ausgabe lediglich der lateinischen Übertragung heraus. Mit geringfügigen Erweiterungen übernahm diese Ausgabe mit dem Wolfschen Titel 1568 der Frankfurter Typograph Petrus Fabricius. Gleichzeitig diente sie als Grundlage für die achtbändige französische Übersetzung, die der Traducteur⁵³ und Académicien (1627-1707) Louis Cousin 1672-1674 (Neudruck Paris 1685) unter dem Titel "Histoire de Constantinople depuis le règne de l'ancien Justin jusqu'à la fin de Empire" erscheinen ließ. Man kann also mit Fug und Recht behaupten, daß ein direkter Weg von dem Wolfschen Korpus zu dem Pariser Korpus⁵⁴ und seinem Venezianer Nachdruck und von diesem wieder zu dem auch heute noch nicht gänzlich überholten Bonner Korpus führt⁵⁵.

Hieronymus Wolf selbst schied 1557 aus seinen Verpflichtungen gegenüber dem Fuggerhause aus, weil er — wir erwähnten es bereits — des Hofdienstes leid war. Er übernahm das mit der Leitung der Stadtbibliothek verbundene⁵⁶ Rektorat des Augsburger Annengymnasiums, in dem er sich als Pädagoge bewährte⁵⁷, ohne daß er deshalb seine philo-

50. Suidae historica, caeteraque omnia quae ulla ex parte ad cognitionem rerum spectant, opera ac studio Hier. Wolfii, Basel 1581 (S. 1037 ff. Quaedam e clarissimi et doctissimi viri Ioachimi Camerarii annotationibus ad Suidam Graecum, excerpta et conversa ab Hieronymo Wolfio).

51. Agostino Pertusi, in: Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft 15 (1966) 16.

52. Gerland a.a.O. S. 5, auch für das Folgende.

53. So bezeichnet bei Hoefer, Nouvelle biographie générale, Bd. 11, Paris 1856, S. 253.

54. Beck, *Χάλικες*, a.a.O., S. 77.

55. Karl Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur, 2. Aufl. München 1897, S. 221 f.

56. R. Schmidbauer, in: 400 Jahre Staats-, Kreis- und Stadtbibliothek Augsburg, Augsburg 1937, S. 10.

57. Roth, Reformationsgeschichte a.a.O., Bd. 3, München 1907, S. 155 verbindet gar erst den Ruhm Wolfs mit dieser Stelle. Paul von Stetten, Geschichte der Heil. Röm. Reichs Freyen Stadt Augsburg, Bd. 1, Frankfurt 1743, S. 519 nennt ihn einen berühmten Philologen, der wegen seiner großen Gelehrsamkeit und Erfahrung in der griechischen und lateinischen Sprache berufen worden sei.

logische Tätigkeit je unterbrochen hätte⁵⁸. Er verstarb am 8. Oktober 1580 in Augsburg; von der Anerkennung seiner Leistungen durch die Zeitgenossen kündigt die Inschrift des Grabsteins⁵⁹.

58. *Mezger* a.a.O., S. 19 ff.

59. Bei *Mezger* a.a.O., S. 86.

**QUANDO VISSE SIMEONE MONACO E FILOSOFO, AUTORE
DEL PANEGIRICO PER S. DEMETRIO BHG 547e?**

ENRICA FOLLIERI/Roma

Il ricco *dossier* agiografico di s. Demetrio comprende una cospicua mole di scritti assai vari per epoca, ampiezza, caratteristiche. Paul Lemerle li suddivide in tre gruppi principali: *Passiones*, *Miracula*, *Encomia*¹. E' quest'ultima la categoria più ricca fra gli scritti in lingua greca dedicati al celebre megalomartire: né ciò fa meraviglia, dal momento che ogni anno, nella solenne ricorrenza della sua festa, si pronunziava in Tessalonica almeno un panegirico in onore del πολιοῦχος, e a tale omaggio oratorio era regolarmente tenuto l'arcivescovo in persona². A ciò si aggiunga che numerosi intellettuali del mondo bizantino, parecchi dei quali furono legati a Tessalonica per nascita o per residenza, sentirono il dovere di celebrare con uno scritto il protettore della città: perciò oltre alle omelie realmente declamate nella festa del santo furono composti in gran numero encomi di carattere puramente letterario, che vantano autori come Eustazio di Tessalonica, Costantino Acropolita, Teodoro Metochita, Niceforo Gregora, Nicola Cabasila³.

Di questa copiosa letteratura demetrianica non tutto, certamente, è oggi noto: molti testi giacciono ancora sconosciuti nei manoscritti⁴, molti fra i testi noti permangono inediti⁵, e anche per i testi editi non

1. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius*, I, Paris 1979 (*Le monde byzantin*), pp. 9-11.

2. Lemerle, op. cit., I, pp. 10-11.

3. Su ciò cf. B. Laourdas, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ ἐγκώμια εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον, in *Μακεδονικά* 4 (1955-1960) 147-148; D. Balfour, *Politico-historical Works of Symeon Archbishop of Thessalonica (1416/17 to 1429)*, Wien 1979 (*Wiener Byzantinistische Studien* 13), pp. 104-105.

4. Cf. Lemerle, op. cit., I, p. 11, nota 9. Sono stati pubblicati solo di recente, ad esempio, gli encomi —finora sconosciuti— composti da s. Simeone di Tessalonica in onore di s. Demetrio: il Δόγος ἱστορικὸς (ed. Balfour, op. cit., pp. 39-69) e un più breve, retorico panegirico (ed. D. Balfour, Ἀγίου Συμεὼν ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἔργα θεολογικά, Θεσσαλονίκη 1981 [*Ἀνάλεκτα Βλατάδων* 34], pp. 187-194).

5. Per gli encomi si vedano gli editi e gli inediti segnalati presso F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, Bruxelles 1957³ (*Subsidia hagiographica* 8a) (poi citata BHG), I, pp. 160-165 (= BHG 534-547z); *idem*, *Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae*, Bruxelles 1969 (*Subsidia hagiographica* 47) (poi *Auctarium BHG*), p. 59. Tra gli encomi demetrianici pubblicati ultimamente, oltre a quelli citati sopra a nota 4, sono i testi BHG 547b (ed. Vasilka Tăpkova-Zaimova in *Byzan-*

tutti i problemi di critica testuale, di cronologia e di attribuzione sono stati definitivamente chiariti.

Molti meriti nella pubblicazione di encomi bizantini per s. Demetrio ha avuto, in epoca recente, uno studioso greco, Basilio Laourdas, prematuramente scomparso nel 1971. Fra il 1952 e il 1960 egli venne pubblicando gli encomi composti per il megalomartire di Tessalonica dal patriarca costantinopolitano Filoteo Kokkinos⁶, da Nicola Cabasila⁷, da Gabriele di Tessalonica⁸, da Isidoro Glabas⁹, da Macario Cumno¹⁰, da Demetrio Crisolora¹¹, da Niceforo recluso¹², da Teodoro Metochita¹³, da Niceforo Gregora¹⁴, da Simeone monaco e filosofo¹⁵.

Si può dire che tutti gli autori di panegirici editi dal Laourdas sono personaggi ben conosciuti nella storia letteraria, ecclesiastica, politica del mondo bizantino, in particolare del secolo XIV, l'epoca sulla quale si è concentrato l'interesse del dotto editore¹⁶: fa eccezione, fra di essi, Simeone monaco e filosofo, un personaggio finora non altrimenti noto. Pubblicando l'omelia che egli compose per s. Demetrio, Basilio Laourdas osservava che le sole notizie su Simeone sono quelle desumibili dallo scritto tramandato sotto il suo nome¹⁷: egli viveva a Tessalonica, e qui pronunciò l'omelia il giorno della festa del santo, nel tempio a lui intitolato, in presenza della folla dei fedeli e dell'arcivescovo. Il fatto che l'incarico di pronunciare l'encomio di s. Demetrio fosse affidato in tale solenne circostanza ad un monaco piuttosto che —secondo la prassi abituale— all'arcivescovo stesso, si può spiegare —nota sempre il Laourdas— o come un omaggio reso alla rinomanza acquisita da Simeone come

tinobulgarica 6 [1980] 363-369) e BHG 547h (ed. Anna Philippidis-Braat in *Travaux et Mémoires* 8 [1981] 397-414).

6. BHG 547d: cf. *Μακεδονικά* 2 (1941-1952) 556-582.

7. BHG 543b: cf. 'Επ. 'Ετ. Βυζ. Σπουδῶν 22 (1952) 97-109.

8. Ben 7 omelie (BHG 547t-z): cf. 'Αθηνά 57 (1953) 141-178.

9. Cinque omelie (BHG 547n, p, q, r, s): cf. B. Laourdas, 'Ισιδώρου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης ὁμιλίες εἰς τὰς ἑορτὰς τοῦ ἁγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη 1954 ('Ελληνικά, Παράρτημα 5).

10. BHG 547i: cf. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 38 (1955) 346-350: è la conclusione dell'omelia Περὶ εἰρήνης.

11. BHG 545: cf. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 40 (1957) 342-354.

12. BHG 547: cf. *Μακεδονικά* 4 (1955-1960) 49-55.

13. BHG 547g: cf. ibidem, pp. 56-82.

14. BHG 547f: cf. ibidem, pp. 83-96.

15. BHG 547e: cf. ibidem, pp. 97-104.

16. Cf. B. Laourdas, 'Εγκώμια εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα, in 'Επ. 'Ετ. Βυζ. Σπουδῶν 24 (1954) 275-290.

17. Cf. Laourdas, art. cit. in *Μακεδονικά* 4 (1955-1960) 147.

pensatore, o con la necessità di sostituire il metropolita ammalato¹⁸.

Quanto all'epoca in cui visse Simeone, l'editore, dopo aver rilevato che l'omelia posta sotto il suo nome non contiene alcuna indicazione cronologica, propose come la più probabile la datazione al secolo XIV¹⁹: un'età in cui fu molto abbondante la fioritura di omelie in onore del santo di Tessalonica.

Tale datazione non contrasta con le indicazioni fornite dalla tradizione manoscritta dell' encomio. Esso è tramandato —per quanto oggi si sa— da un solo testimone, l'attuale *Athen. B. N.* 2118: un interessante codice miscelaneo costituito di vari fascicoli, per lo più cartacei, dovuti a mani diverse dei secoli XIV-XV, che per il contenuto e per le note di possesso risulta aver appartenuto alla metropoli di Tessalonica²⁰. Vi sono raccolti vari componimenti agiografici e liturgici aventi relazione con Tessalonica. Dei nove testi che oggi costituiscono il codice, i primi tre sono dedicati as. Demetrio: l'encomio di Costantino Armenopulo (BHG 547a), i *Miracula* di Giovanni Stauracio (BHG 532) e l'encomio di Simeone monaco e filosofo (BHG 547e); una quarta opera consacrata al protettore di Tessalonica, le omelie di Leone il Sapiente (BHG 536-538), è oggi scomparsa, ma la sua presenza è documentata dall'Indice collocato all'inizio del manoscritto²¹. Al sesto posto vi è l'elogio di Gre-

18. Art. cit. sopra, p. 148. Ma sul valore da dare qui a φιλόσοφος vedi più avanti.

19. Cf. art. cit. sopra, p. 149. E' da respingere oggi l'ipotesi —avanzata dubitativamente dal *Laourdas*, art. cit., p. 149, nota 17— che autore dell'encomio sia stato s. Simeone, arcivescovo di Tessalonica dal 1416/17 al 1429: ciò si può escludere con sicurezza non solo in base alle qualifiche date all'autore nel titolo (monaco e filosofo), ben diverse da quelle che caratterizzano, nei codici, il presule della Chiesa tessalonicense (cf. *Balfour*, *Political-historical Works of Symeon Archbishop of Thessalonica*, pp. 28-29 e 241-242), ma anche grazie alle attuali conoscenze sull'opera di quell'insigne scrittore ecclesiastico (vedi sopra, nota 4). - Un Simeone monaco (ma non filosofo) è indicato come autore di un encomio per il santo suo omonimo Συμεών ὁ θεοδόχος in due codici atoniti del XIV e del XV secolo (cf. BHG e *Auctarium BHG* 2413), un testo tuttora inedito, che sarebbe interessante confrontare con il panegirico di Simeone monaco e filosofo per s. Demetrio.

20. Su questo codice, che passò dalla metropoli di Tessalonica al Ginnasio Greco della stessa città e di qui durante la guerra 1914-18 alla Biblioteca Nazionale di Atene (cf. *M. Richard*, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*, Paris 1958², p. 34) basterà rimandare alle notizie fornite da *D. S. Ghinis*, *Λόγος ἀνέκδοτος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου εἰς τὴν προσέορτιον ἐορτὴν τοῦ ἁγίου Δημητρίου*, in 'Επ. Ἐτ. Βοζ. Σπουδῶν 21 (1951) 145-162, specialmente p. 145 nota 1; da *B. Laourdas*, art. cit. in *Μακεδονικά* 4 (1955-1960) 146-147; da *F. Halkin* in *Anal. Boll.* 71 (1953) 234-235. Le notizie più aggiornate sul suo contenuto agiografico sono reperibili presso *F. Halkin*, *Catalogue des manuscrits hagiographiques de la Bibliothèque nationale d'Athènes*, Bruxelles 1983 (*Subsidia hagiographica* 66), p. 121.

21. Cf. *Ghinis*, art. cit., p. 145, nota 1.

gorio Palama, composto dal patriarca Nilo (BHG 719), all'ottavo il panegirico della martire tessalonicense Anisia scritto dal patriarca Filoteo Kokkinos (BHG 146). Il santo cui è consacrato il settimo testo è un neomartire della città tracia di Adrianopoli, Teodoro, messo a morte dai Turchi in Bitinia intorno al 1350-1360 (BHG 2431). Meno evidenti sono i legami con Tessalonica dei testi che oggi sono al quarto e al quinto posto, entrambi composti da un illustre autore dell' XI secolo, Giovanni Mauropode: il canone per il miracolo dei κόλυβα di s. Teodoro Tirone²² e l'omelia per la festa degli Angeli (BHG 128). Non si esclude che essi siano da riconnettere con particolari tradizioni di culto tessalonicensi: a Tessalonica esisteva infatti, nel Medioevo, una chiesa dei Santi Teodori, e vi ebbe grande rinomanza la chiesa degli Ἀσώματοι²³. Infine l'ultimo testo è l'encomio per s. Gregorio di Nazianzo composto da un illustre intellettuale tessalonicense, Tommaso Magistro, qui indicato col suo nome monastico di Teodulo (BHG 724).

La prevalenza nella raccolta di autori del XIV secolo (Costantino Armenopulo, Tommaso-Teodulo Magistro, Filoteo Kokkinos, il patriarca Nilo, l'autore dell' ufficiatura per Teodoro neomartire) è un altro argomento per l'attribuzione a tale epoca di Simeone monaco e filosofo, anche se —non si può tacerlo— alcuni degli autori i cui scritti furono riuniti nell' attuale *Athen. B. N.* 2118 appartengono ad età più antica (Giovanni Stauracio al secolo XIII, Giovanni Mauropode all'XI, Leone il Sapiente al IX exeunte - X ineunte).

Perciò la datazione proposta per Simeone da Basilio Laourdas non appare immotivata.

Ma un testo agiografico finora inedito fornisce nuovi elementi che consentono —credo— di modificare la cronologia finora accettata per Simeone, e di concludere che egli visse non già nel secolo XIV, ma parecchio tempo prima, tra la fine del secolo X e l'inizio dell' XI.

Il testo cui alludo è la Vita di s. Fantino il Giovane: la biografia anonima di un asceta di origine calabrese, trasferitosi dall' Italia meridionale a Tessalonica poco dopo la metà del secolo X e qui morto tra il 960 e il 975. Il Βίος di s. Fantino il Giovane (Auctarium BHG 2366z) fu composto senza dubbio a Tessalonica, sul finire del secolo X, durante gli anni delle campagne bulgare di Basilio II. Tramandato, mutilo della

22. Inc. Ὁ θαυμαστός ἐν ἀγίοις ὄντως Θεός...: cf. ufficiatura del I Sabato di Quaresima, nel Triodio (Τριώδιον κατανυκτικόν, Ἐν Ῥώμῃ 1879, pp. 211-219).

23. Per i Ss. Teodori cf. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, p. 375; per la chiesa degli Ἀσώματοι e per i problemi relativi alla sua storia più antica cf. Janin, op.cit., pp. 355 e 360-362.

fine, da un solo codice, il *Mosquensis gr.* 478 (Vladimir 136), del secolo X exeunte, questo scritto agiografico fu da me segnalato sommariamente in occasione del IV Congresso Storico Calabrese nell'ottobre del 1966²⁴; l'edizione critica, con traduzione e commento, apparirà fra breve nella collana «Subsidia hagiographica». Da questo lavoro sono lieta di estrarre le osservazioni contenute nella presente nota, per farne omaggio a uno studioso e a un maestro che ha onorato a lungo e tuttora illustra l'Università tessalonicense.

Vediamo dunque il luogo che ci interessa. Esso si legge verso la fine della narrazione (cap. 52 della mia edizione, che ne conta in tutto 63). Fantino è morente, nel monastero situato nei sobborghi di Tessalonica (non meglio precisato) dove egli trascorre gli ultimi anni della sua ascesi. Molti accorrono a lui: fra questi il biografo cita due monaci, Simeone, che definisce κατ' ἄμφω φιλοσοφία ἐξαίρων, e Fozio. Ecco l'intero passo:

...Καὶ δὴ λοιπὸν νοσοῦντος καὶ κειμένου ἐπ' ἐδάφους καὶ στένοντος, πλείστους ἢ φήμη, ἐν οἷς καὶ Συμεὼν τῶν μοναχῶν κατ' ἄμφω φιλοσοφία ἐξαίροντα Φωτίον τε, πρὸς τὸν αὐτὸν ἐλθεῖν παρεσκεύασε. Καὶ ἰδόντες ὡς κατὰ μικρὸν ἐκλείπει, καὶ τῆς κοινῆς ὡς εἰπεῖν πορείας τὰς πύλας διεξέρχεσθαι μέλλει, ἤρξαντο φυσικῶς οἱ γέροντες κινεῖσθαι λίαν τὰ σπλάγχνα καὶ τὴν καρδίαν ἀλγύνεσθαι· ὥστε τὸ ἄτονον καὶ ὁ ῥήθεις Συμεὼν στοχασάμενος, καὶ τὸν θάνατον τεκμαιρόμενος, ἤρμαίᾳ τῇ φωνῇ μετὰ καὶ εὐλαβεστάτου ἡθους πρὸς αὐτὸν εἰπεῖν· «Ἵπολαμβάνω, πάτερ, αὐρίον μέλλεις τελευτᾶν, μεθ' ἧς καὶ τὸν κλῆρον τῆς αἰωνίου ζωῆς δέξῃ ἐπάξιον· καὶ διὰ τοῦτο συνεῖναι σοι βούλομαι μέχρις ἂν πρὸς τὰ αἰώνια κλῆρα, ᾧ καὶ εὐτρεπίσθῃ σοι, λυθείς τοῦ τῇδε σαρκίου, θυμῆρη ὄντα, κατασκηνώσῃας». Ὁ δὲ εἰς τοσοῦτον ἡγγισεν τῷ Θεῷ καὶ πρὸ θανάτου καὶ μετὰ θάνατον, ὡς πρὸς αὐτὸν ἀμέσως εἰπεῖν ἐτοιμότατα· «Οὐχί, πάτερ, οὐχί· ἀλλά, καθὼς τις καὶ τῶν πατέρων ἐφθέγξατο, μενῶ τὴν ἐβδομάδα ταύτην ὡς βλέπετε, καὶ τῷ σαββάτῳ ἀπὸ νυκτῶν καταλιπὼν τὸ σῶμα ἐξέρχομαι».

Il testo preso in esame non offre particolari difficoltà. I due visitatori, e specialmente Simeone, mostrano grande devozione e rispetto per Fantino morente. L'agiografo si serve dell'episodio per esaltare il protagonista della narrazione e per metterne in evidenza ancora una volta le virtù profetiche, che si manifestano nell'annuncio del giorno e dell'ora esatta della morte: un tratto caratteristico, questo, dei santi

24. E. Follieri, La Vita inedita di s. Fantino il Giovane nel codice Mosquensis 478, in Atti del IV Congresso Storico Calabrese, Napoli 1969, pp. 17-35.

più insigni, fra cui s. Eutimio il Grande, al quale lo stesso Fantino si richiama con le sue parole²⁵.

Dei due monaci (γέροντες) ricordati qui, il secondo è ben noto: è s. Fozio il Tessalo, un santo locale di Tessalonica, per il quale possediamo un encomio (BHG 1545) di notevole interesse storico²⁶. La figura di s. Fozio è strettamente legata a quella dell' imperatore Basilio II: Fozio, stando all'encomio, all'inizio della sua vita monastica, nel 958, aveva assistito al battesimo del futuro Βουλγαροκτόνος; quando Basilio II visitò la Tracia e la Macedonia durante la campagna contro i Bulgari, sul finire del secolo X (nel 990, secondo Cedreno²⁷), Fozio che, ormai in età matura, viveva come eremita sul monte Khortiatis, presso Tessalonica, gli offrì la sua assistenza spirituale. L'imperatore lo volle accanto a sé nelle sue spedizioni militari, e Fozio poté tornare a Tessalonica solo a guerra finita, probabilmente nel 1018²⁸.

Fozio è citato dall' autore del Βίος di s. Fantino col nudo nome: sul finire del secolo X, quando l'agiografo scriveva, egli era evidentemente una personalità molto nota a Tessalonica. Simeone è invece definito con un'espressione precisa: τῶν μοναχῶν κατ' ἄμωφ φιλοσοφία ἐξαίρων. Intendo tale frase: «insigne fra i monaci per asceti e per dottrina profana»²⁹. Le «due filosofie» nelle quali il monaco Simeone eccelleva consistono l'una nelle virtù monastiche³⁰, l'altra nella scienza profana,

25. Cf. *Cyrillus Scythopolitanus*, Vita Euthymii (BHG 647) cap. 39 (ἀμύνω τὴν ἑβδομάδα ταύτην καὶ τῷ σαββάτῳ ἀπὸ νυκτῶν ἐξέρχομαι): cf. *E. Schwartz*, Kyrillos von Skythopolis, Leipzig 1939 (Texte und Untersuchungen 49,2), p. 57, ll. 21-22. Per il carisma della preveggenza della morte, cf. *A.-J. Festugière*, Les Moines d'Orient, III/1, Paris 1962, p. 111, nota 121.

26. Cf. *G. Schlumberger*, L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle. Seconde partie. Basile II le tueur de Bulgares, Paris 1900, pp. 47-51; *P. Lemerle*, Philippos et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945 (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, 158), p. 145.

27. Cf. *Schlumberger*, op. cit., pp. 46-47, 51; *Lemerle*, Philippos, I. cit.

28. Cf. *V. Grumel*, Le fondateur et la date de fondation du monastère thessalonicien d'Acapniou, in *Échos d'Orient* 30 (1931), pp. 91-95, specialmente p. 94. L'encomio ricorda un crisobollo di Basilio II, in cui l'imperatore attestava la sua riconoscenza a s. Fozio (cf. *Schlumberger*, op. cit., pp. 50-51): di tale documento non vi è oggi nessuna traccia, e nemmeno Franz Dölger lo ricorda nei suoi Regesten.

29. Il participio ἐξαίρωντα ha valore intransitivo, come altrove nel Βίος di Fantino (per es. cap. 18: καὶ οἱ ἐπ' ἀρετῇ μεγάλως ἐξαίροντες); con esso si collega il genitivo τῶν μοναχῶν, senza preposizione (come nella locuzione del cap. 19: τοῦ δὲ ὑπογαίου ... ὀρύγματος ... ἐξάραντες). Non sorprenda il duale κατ' ἄμωφ φιλοσοφία, poiché l'agiografo si compiace spesso di tali arcaismi (τὰ χεῖρε capp. 42, 61, 62; τοῖν χειρῶν cap. 45; γυμνοῖν τοῖν ποδοῖν cap. 40).

30. Si ricordi a tal proposito il valore che dà a φιλόσοφος Michele Psello in un

non necessariamente filosofica, peraltro, ma piuttosto comprendente la cultura in senso lato, con particolare riferimento alla preparazione retorica³¹.

Il Simeone monaco κατ' ἄμφω φιλοσοφία ἐξαίρων della Vita di s. Fantino sembra perciò corrispondere esattamente nelle qualifiche al Simeone «monaco e filosofo» autore dell' encomio per s. Demetrio. La connessione dell' uno e dell' altro personaggio con Tessalonica è indubbia. Il Simeone che fa visita a s. Fantino morente è però un contemporaneo di s. Fozio il Tessalo: si colloca dunque tra la fine del secolo X e l'inizio dell' XI; mentre per il Simeone autore dell'encomio per s. Demetrio, Basilio Laourdas ha proposto, come abbiamo visto, una datazione più tardiva, ossia il XIV secolo.

Non rimane, a questo punto, che esaminare con maggiore attenzione l'unico scritto pervenutoci sotto il nome di Simeone monaco e filosofo, l'encomio per s. Demetrio BHG 547e, per vedere se, in base al contenuto, è possibile attribuirlo ai secoli X-XI invece che al XIV.

L'encomio di Simeone è uno scritto relativamente breve: tutto fa ritenere — come osservò giustamente il suo editore — che esso sia stato realmente pronunciato nella basilica tessalonicense del santo, il giorno della sua festa³². Nel codice, l'encomio è suddiviso in 28 brevi capitoli, riprodotti fedelmente nell'edizione³³. Nell' insieme del componimento si possono distinguere un'introduzione (capitoli 1-6) e una conclusione (capitoli 22-28) di carattere essenzialmente retorico; fra l'una e l'altra è compresa una parte centrale di contenuto narrativo, in cui l'autore ripercorre gli episodi della leggenda demetrianica (capitoli 7-19) e accenna sinteticamente al potere taumaturgico che si sprigiona dalla tomba del martire (capitoli 20-21).

La fonte della sezione narrativa è — sembra certo — la *Passio* premetafrastica di s. Demetrio (BHG 497), definita *Passio altera* nell'*editio princeps* degli *Acta Sanctorum*, in contrapposizione con la più antica *Passio prima* (BHG 496), da cui essa deriva, e la successiva

ben noto luogo della sua *Chronographia*, parlando delle compagnie preferite da Michele IV (*Psellus*, *Chronogr.*, IV, cap. 34). Per φιλόσοφος = monaco vedi anche G. IV. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1968, s.v., B.

31. Per il significato di «filosofo» a Bisanzio cf. le osservazioni e la bibliografia raccolte presso I. Dujčev, Costantino Filosofo nella storia della letteratura bizantina, in Studi in onore di E. Lo Gatto e G. Maver, Roma 1962, pp. 208-209 (= *idem*, Medioevo bizantino-slavo, II, Roma 1968 [Storia e letteratura 113], pp. 94-96).

32. Laourdas, art. cit. in *Μακεδονικά* 4 (1955-1960) 147-148.

33. Il loro contenuto è brevemente riassunto presso Laourdas, art. cit., pp. 149-150.

rielaborazione del Metafrasta (BHG 498)³⁴. Un confronto particolareggiato dell'encomio di Simeone con la *Passio altera* non è possibile in questa sede: basterà, spero, citare alcuni luoghi.

La *Passio altera* presenta all'inizio (cap. 1) Massimiano Erculio che, dopo aver vinto G o t i e Sarmati, si ferma a soggiornare a Tessalonica. Nella rielaborazione del Metafrasta, Massimiano entra a Tessalonica dopo i successi nella guerra contro i Sarmati e gli S c i t i. Il Metafrasta preferisce dunque l'etnico Σκύθαι, documentato nel mondo greco fin dai tempi di Erodoto, al nome barbarico Γόθοι, e in ciò si conforma ad un uso molto frequente presso gli scrittori bizantini³⁵. Nell'encomio di Simeone monaco e filosofo troviamo invece citati, come nella *Passio altera*, G o t i e Sarmati. Ma vediamo i passi relativi.

Passio altera (BHG 497), cap. 1 (*Acta SS. Oct. IV*, p. 90)³⁶.

Μαξιμιανός, ὁ καὶ Ἑρκούλιος, ὑποτάξας Γόθους (sic) καὶ Σαυρομάτας τοῖς Ῥωμαίοις, κατελθὼν ἐν τῇ Θεσσαλονικέῳ πόλει διέτριβε, δυσευδαίμων καὶ θεόμαχος ἄνθρωπος καὶ εἰς βάθος τῆς πλάνης ὀλισθηκός.

Passio metaphrastica (BHG 498), capp. 1 et 6 (*Acta SS. cit.*, pp. 96, 97).

cap. 1. Εἶχε μὲν τὰ Ῥωμαίων σκῆπτρα Μ α ξ ι μ ι α ν ὁ ς ὁ Ἑ ρ κ ο ὕ λ ι ο ς, πολὺς κατὰ Χριστιανῶν πνέων τε καὶ φερόμενος...

cap. 6. Μαξιμιανὸν δὲ ἄρα Θεσσαλονίκη τότε παρ' ἑαυτῇ εἶχε, μέγαν μὲν τῷ ἐπὶ Σαυρομάτας πολέμῳ καὶ Σκύθαυς γενόμενον, πολλῷ δὲ μείζω τῇ κατὰ τῶν εὐσεβῶν ὠμότητι γνωριζόμενον...

Laudatio auctore Symeone monacho et philosopho (BHG 547e), cap. 7 (ed. Laourdas, p. 98).

...τὴν Ἰλλυριῶν Μ α ξ ι μ ι α ν ὁ ς ἐπιτρέχει, τὸ γένος ὁμοῦ καὶ τὸν

34. L'edizione pubblicata negli *Acta Sanctorum* (*Acta SS. Oct. IV*, Bruxellis 1780, pp. 90-95) fu eseguita dal bollandista Corneille De Bye (Byeus) sul cod. *Vat. gr.* 821, dell' XI secolo: non si tratta, ovviamente, di un'edizione critica (per altri manoscritti cf. *Lemerle, Les plus anciens recueils...*, II, p. 199), come non è critica l'edizione della *Passio metaphrastica* (*Acta SS. cit.*, pp. 96-103): tuttavia ritengo che nell'insieme le edizioni fornite dagli *Acta SS.* siano validamente utilizzabili per la presente ricerca.

35. Cf. *G. Moravcsik, Byzantinoturcica*, II, Berlin 1958² (*Berliner Byzant. Arbeiten* 11), p. 283.

36. Uso il carattere s p a z i a t o per mettere in evidenza i vocaboli da porre a confronto.

τρόπον Ἐρκοῦλιος· ὀχυρὸς γὰρ ἦν τὴν ἀσέβειαν ἐπίσης καὶ τὴν ἀπῆνειαν, βρενθυόμενος μὲν καὶ ἄλλως τῇ τυραννίδι, γαυριώμενος δὲ καὶ μάλιστα ταῖς κατὰ τῶν Σαυροματῶν καὶ Γότθων ἐπικρατεῖαις. Εἰσελαύνει τοιγαροῦν πρῶτως εἰς τήνδε τὴν πόλιν καὶ κακῶς μετεωρίζόμενος διατρίβει, κρατύνων ἅμα καὶ κατοχυρῶν τὴν ἀσέβειαν.

Da questa limitata esemplificazione emerge come Simeone monaco e filosofo rielabori il testo della *Passio altera* sia adattandolo alla sua particolare situazione (ἐν τῇ Θεσσαλονικέων πόλει diventa sotto la sua penna εἰς τήνδε τὴν πόλιν) sia parafrasandolo in una forma più ricercata, anche se in sostanza fedele (si noti ad esempio la frase γαυριώμενος ... μάλιστα ταῖς... ἐπικρατεῖαις, che corrisponde al participio ὑποτάξας).

Quanto all'uso dell'etnico Γότθοι nei numerosi scritti in lingua greca dedicati a s. Demetrio, debbo dire che tutti quelli da me visti lo evitano accuratamente³⁷: o non vi si fa uso affatto di etnici³⁸, o si ricordano i soli Σαυρομάται³⁹, o si parla degli Sciti, e questo, a mio avviso, designa generalmente — quando coesistano altre analogie — la dipendenza dalla *Passio metaphrastica*⁴⁰.

37. Delle edizioni segnatate in BHG non mi è stata accessibile solo quella dell'encomio di s. Giuseppe di Tessalonica (BHG 535), uscita a Mosca nel 1889 a cura del vescovo *Arsenij*, in un supplemento alla pubblicazione periodica Čtenija v Obščestvė Ljubitelej Duchovnago Prosvěščenija.

38. Così Plotino (BHG 534), Leone il Sapiente (BHG 536), Gregorio diacono e referendario (BHG 544), Neofito recluso (BHG 547).

39. Teodoro Metochita (BHG 547g).

40. Nell'encomio anonimo del cod. *Coisl.* 110, BHG 547b (*V. Tăpkova-Zaimova*, Enkomion en l'honneur de Saint Démétrius, in *Byzantinobulgarica* 6 [1980] 363-369), si legge (f. 178) che Massimiano giunse a Tessalonica μετὰ τὸν σκυθικὸν πόλεμον: questo, con altri indizi, induce a collocare tale encomio dopo il Metafrasta, e ad assegnarlo non al X secolo, come l'Autrice propone (p. 365), ma ad un'epoca un po' più recente, posteriore comunque alla metafrasi di Simeone il Logoteta († ca. 1000). Da notare tuttavia che il *Coisl.* 110 (datato al secolo XI) contiene una raccolta agiografica costituitasi nel corso del secolo X, poco prima dell'età del Metafrasta (cf. *A. Ehrhard*, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche*, I, Leipzig 1937 [Texte und Untersuchungen 50], pp. 464-468; *Lemerle*, *Les plus anciens recueils...*, I, pp. 23-24): vi figurano già alcune metafrasi, ma nessuna di Simeone Logoteta. L'encomio anonimo BHG 547b, aggiunto alla fine di un *corpus* demetrianò (l'encomio di Leone il Sapiente, le *Passiones prima e altera*, un gruppo di *Miracula*) sarebbe uno dei testi inseriti in questa raccolta più tardivamente. - L'encomio composto da Costantino Acropolita (BHG 542) ricorda Massimiano come vincitore su Ταύρους καὶ Σκύθας καὶ Σαυρομάτας.

Un altro luogo interessante è quello in cui *Passiones* ed encomio presentano i giuochi gladiatori cui assiste Massimiano e in cui appare il personaggio di Lio:

Passio altera, cap. 4 (*Acta SS.* cit., p. 91).

Καὶ ὁ μὲν [= Μαξιμιανὸς] ἐτυχεν ἐπὶ τὸ τῆς πόλεως θεάτρον τὸ καλούμενον στάδιον ἀνιέναι, θεὰς ἔνεκεν τῶν μονομαχεῖν μελλόντων, καὶ τὰ λοιπὰ τοῦ πεντάθλου θεάματα ἐπιτελούντων ... διότι τέρψις ἦν αὐτῷ τοῦ βλέπειν ἀνθρωπίνων αἰμάτων ἐκχυσιν...· διέκειτο γὰρ ὁ βασιλεὺς περὶ τινα μονομάχον Λυαῖον ὀνόματι ἐκ τοῦ ἔθνους τῶν Οὐανδάλων ὑπάρχοντα, ἰσχύι καὶ μεγέθει σώματος ἀνεσταλμένον...

Passio metaphrastica, cap. 11 (*Acta SS.* cit., p. 99).

Μαξιμιανῷ δὲ τὸ τῶν μονομάχων συνεκροτεῖτο θεάτρον, καὶ ἄλλα ὅσα τὰ τοῦ πεντάθλου συνεπλήρου θεάματα. Ὁ δὲ ἐκ περιωπῆς καθῆστο, διατριβὴν ἡδίστην τὸν ἀγῶνα ποιοῦμενος. Ἦ δ' εἶτο γάρ, ὡς εἰκεν, αἰμάτων ἀνθρωπίνων ὀρῶν ἐκχυσιν. Ἦν δὲ τις ἀνὴρ βάρβαρος τῶν ἐπιτηδείων Μαξιμιανῷ, πρὸς τε χεῖρα γενναῖος, καὶ πρὸς πάλην οὐχ ἥκιστα ἀγαθός, μέγεθος τε τοῦ μετρίου μείζων, καὶ παρὰ τοῦτο σφόδρα κεχαρισμένος αὐτῷ, καὶ λόγου κομιδῇ πολλοῦ ἀξιούμενος. Λυαῖος ὄνομα τῷ ἀνδρὶ, πατρὶς Οὐανδάλων.

Laudatio auctore Symeone monacho et philosopho, cap. 10 (ed. Laourdas, p. 99).

...ὁ δὲ δυσσεβὴς ἐκεῖνος Μαξιμιανὸς τῇ εὐνοίᾳ τῶν κάτω παιζόμενος καὶ παιδιὰν τὴν πᾶσαν αὐτοῦ ζῶν ἐργασάμενος, πρὸς τὸ κατὰ τὴν πόλιν ἡπείγετο στάδιον, θεὰς μὲν ἔνεκεν τῶν πεντάθλων ... τὸ δ' ἀληθέστερον αἰματεκχυσίαις ἡδόμενος καὶ φόνους ἀνθρώπων ἐπιτερπόμενος. Λυαίῳ γάρ τινι πάνυ προσέκειτο, τοῦ τῶν Οὐανδάλων ἔθνους ὑπάρχοντι μεγέθει τε καὶ ἰσχύι σώματος τῶν ἄλλων πάντων ὑπερισχύοντι...

Il «vocabolo guida» è qui στάδιον⁴¹: la *Passio altera* indica l'edificio ove si svolgono gli spettacoli di sangue di cui si diletta Massimiano con l'espressione τὸ τῆς πόλεως θεάτρον τὸ καλούμενον στάδιον; il Metafrasta

41. Sullo στάδιον di Tessalonica e sulla sua identificazione (o meno) col teatro cf. Lemerle, *Les plus anciens recueils ...*, I, p. 56 nota 4; II, p. 243.

accetta, di questa definizione, il solo vocabolo θέατρον (τὸ τῶν μονομάχων... θέατρον); Simeone invece —qui come altrove— usa esclusivamente στάδιον (τὸ κατὰ τὴν πόλιν... στάδιον): e in ciò si contrappone alla grande maggioranza della letteratura demetrianà, che dà normalmente la preferenza al termine θέατρον.

L'esemplificazione potrebbe continuare: ma credo che i luoghi citati già bastino a provare che la fonte agiografica di Simeone monaco e filosofo fu la *Passio altera*. Per la data di quest'ultima, non si può non condividere la prudente posizione di Paul Lemerle, secondo cui «la seule chose que l'on puisse affirmer est que la *Passio altera* est antérieure au *Métaphraste*»⁴². Si può soltanto ricordare che il suo testimone più antico finora segnalato, lo *Scorial.* Φ III 20, è attribuito al secolo IX, e che essa è tramandata in numerosi altri manoscritti, datati o databili ai secoli X, XI, XII-XIII⁴³. D'altra parte Simeone monaco e filosofo non fu certo il solo panegirista che, nel tessere le lodi di s. Demetrio, si ispirò alla *Passio altera*: fu questa la fonte agiografica utilizzata, per esempio, dall'arcivescovo Plotino, sul quale mi soffermerò fra poco (BHG 534), da Leone VI il Sapiente (BHG 536), da Gregorio diacono e referendario (BHG 544), da Neofito recluso (BHG 547). I primi tre encomi furono composti nel secolo X, l'ultimo tra la fine del XII e l'inizio del XIII⁴⁴.

Lo scritto di Neofito prova che anche dopo la divulgazione della *Passio metaphrastica* (attestata nella ricchissima serie dei menologi metafrastici di ottobre)⁴⁵ la *Passio altera* continuò ad avere successo presso i devoti del megalomartire di Tessalonica.

La *Passio altera* non fu però la sola fonte cui si ispirò Simeone monaco e filosofo: nelle sezioni a carattere retorico con cui si apre e si conclude il suo encomio (paragrafi 1-6, 22-28) e nei capitoli consacrati al ricordo dei miracoli (20-21), Simeone tenne presente l'encomio dell'arcivescovo Plotino (BHG 534)⁴⁶.

42. Lemerle, *Les plus anciens recueils...*, II, p. 202.

43. Cf. Lemerle, *Les plus anciens recueils...*, II, p. 199. Da notare, con il Lemerle (op. cit., II, p. 201), che il ricco corpus demetrianò del *Par. gr.* 1517 (sec. XII), di verosimile origine tessalonicense (cf. Lemerle, op. cit., I, pp. 15-19), si apre appunto con la *Passio altera*.

44. Su di esso cf. Laourdas, art. cit. in *Μακεδονικά* 4 (1955-1960) 49-55 (edizione) e 122-125 (commento).

45. A. Ehrhard, op. cit., II, Leipzig 1938, pp. 359-381, ne elenca ben 102 esemplari.

46. Non si esclude che nella sommaria enumerazione dei miracoli di cap. 21, in cui Simeone si sofferma specialmente sulla protezione largita da s. Demetrio nelle

Agli encomiasti che lo avevano preceduto Simeone si riferisce genericamente in apertura di discorso (cap. 2), là dove dichiara di voler respingere la tentazione di rinunciare all'elogio del santo «per essersene presentata l'opportunità troppo tardivamente» e «per non sembrare secondo ai precedenti autori di encomi»⁴⁷. Fra tali encomiasti egli seguì in particolare, come si è detto, Plotino, non plagiandolo, tuttavia, grossolanamente (come fece, viceversa, Niceta di Tessalonica nella sua raccolta di miracoli demetriani)⁴⁸, ma rielaborandone liberamente pensieri, immagini e espressioni.

Basterà il confronto tra una scelta di luoghi dell' uno e dell'altro componimento.

Plotino, cap. 2 (ed. *Ioannou*, pp. 41-42)

...τὴν περιφανῆ τῶν Θεσσαλονικέων μητρόπολιν, ἥτις πλέον τὸ περιφανές καὶ ἐπίσημον ἀπὸ τῆς τοῦτου σεπτῆς μαρτυρίας ἢ πάλαι ἀπὸ τοῦ τοῦς θεμελίους ταύτη καταβαλομένου ἐκκληρώσατο...

Simeone, cap. 4 (ed. *Laourdas*, p. 98, ll. 39-42)

Πατρίς δ' ἦν αὐτῷ Θεσσαλονίκη, τὸ δι' αὐτὸν ἐκεῖνον εὐκλεές ἡμῶν ἔδαφος, οὐχ ἦττον εὐδόκιμος οὔσα πόλεων τῶν λοιπῶν, εἰ μὴ καὶ πασῶν ἐν πᾶσι κρατούσα τῶν δι' ὅσα πόλεις ἐγκωμιάζεται, πολλὰ δὲ πλέον τῷ πολιοῦχον ἔχειν τὸν μάρτυρα.

guerre, nelle pestilenze e nelle carestie (cf. Plotino, capp. 9 e 8), il nostro panegirista abbia avuto presen ti anche le raccolte dei miracoli di s. Demetrio, specialmente la prima, cui pare voglia riferirsi con l'allusione alla tipologia dei miracoli, compiuti dal santo nella sua città, in varie parti del mondo, per tutta l'ecumene, ὅσα κοινῇ καὶ ὅσα ἰδίᾳ (cf. *Lemerle*, *Les plus anciens recueils...*, II, pp. 34-37). E' possibile che derivi dalle raccolte dei miracoli anche la designazione della regione di Tessalonica cui Massimiano si dirige con l'espressione ἡ Ἰλλυριῶν (*Laudatio*, cap. 7: vedi sopra, p. 112), ossia con un etnico che manca sia nelle *Passiones* sia in Plotino (cf. *Lemerle*, op. cit., I, pp. 57,7 e 119,15).

47. Ed. *Laourdas*, p. 97, ll. 19-23: "Ἀρ' οὖν τοσαύτης ὑποθέσεως ἀμελήσομεν τοῦ καιροῦ βράδιον ἀπηγηκότες [an -ος?] καὶ τὸ [an τῷ legendum?] μὴ δευτέρους τῶν πρὸ ἡμῶν ἐπαινετῶν φανῆναι τοῦ μάρτυρος;... οὐμενουν.

48. BHG 531m: cf. V. *Täpkova-Zaimova*, *La tradition écrite des «Miracula S. Demetrii»*; Plotin après Jean, in *Byzantinobulgarica* 3 (1969) 119-123, specialmente p. 123. Si ricordi che Niceta è da collocare al secolo XI (cf. *F. Halkin* in *Anal. Boll.* 55 [1937] 376) piuttosto che al XII, come voleva l'editore dei suoi *Miracula*, A. *Sigalas* (cf. 'Επ. 'Ετ. Βυζ. Σπουδῶν 12 [1936] 321-322). Deriva *ad verbum* da Plotino (ed. *Ioannou*, pp. 48-51, capp. 9-12) la narrazione dell'attacco degli Avari contro Tessalonica al tempo di Maurizio (ed. *Sigalas*, pp. 339, l. 3 - 341, l. 14).

Plotino, cap. 3 (ed. *Ioannou*, p. 42)

Αὕτη τοιγαροῦν ἡ λαμπρὰ μεγαλόπολις... τοῦ πανενδόξου μάρτυρος γίνεται πατρίς, ἐξ ἧς ὡσπερ τις ἡμεροφανῆς ἀστὴρ ὁ μέγας ἐν μάρτυσι Δημήτριος ἀνατείλας...

Simeone, cap. 6 (ed. *Laourdas*, p. 98, ll. 56-58)

Εἶχε τοίνυν αὐτὸν ἡ μεγαλόπολις αὕτη καθὼς ἄρτι λαμπρὸν καὶ τότε καὶ φαιδρότατον ἑωσφόρον, τοῦ θείου καὶ νοητοῦ ἡλίου ταῖς τῆς εὐσεβείας μαρμαρυγαῖς προανίσχοντα...

Plotino, cap. 3 (ed. *Ioannou*, p. 42)

...πάντα ὄγκον ἀξιώματων παρωσάμενος καὶ ὡς μὴ ὄντων ἀλογήσας, τοῖς βουλομένοις ταῦτα παρῆκεν· αὐτὸς δὲ ... ἀνακεκαλυμμένῳ προσώπῳ καὶ ἐλευθέρα φωνῇ τὸν Χριστὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ παντὶ τῷ ἔθνει εὐσεβῶς κατεμήνυεν.

Simeone, cap. 4 (ed. *Laourdas*, p. 98, ll. 42-46)

Στρατεία δὲ καὶ τᾶλλα, δι' ὧν ἡ κάτω διαγινώσκεται περιφάνεια, λαμπρὰ μὲν προσῆν αὐτῷ καὶ μεγάλα, μικρὰ δὲ πρὸς τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν ... κατεφαίνετο. Μόνος γὰρ ἀντὶ πάντων ὁ Χριστὸς ἦν αὐτῷ καὶ στεργόμενος καὶ σεβόμενος καὶ τοῖς ὁμοφύλοις ὁρθῶς καὶ τρανῶς κηρυττόμενος.

Plotino, cap. 7 (ed. *Ioannou*, p. 47)

Ποῖος δὲ ἄρα καὶ νοῦς ἐφικέσθαι δυνήσεται τὰ τῶν θαυμάτων πελάγη; καὶ ποία γλῶσσα ἐκφράσει τῶν τεραστίων τὴν ἄβυσσον; ὡσπερ γὰρ ἀδύνατον ἀνθρωπίνη φύσει ὑετοῦ σταγόνας καὶ θαλάσσης ψάμμον καὶ ἀστέρων πλῆθος ἀπαριθμεῖσθαι, οὕτω κἀνταῦθα ἀμήχανον τῶν θαυμάτων τὸ ἐκάστοτε δεκνόμενον πλῆθος ἐν τῷ θείῳ τεμένει τοῦ μάρτυρος ὑποβαλεῖν ἀριθμῶ...

Simeone, cap. 21 (ed. *Laourdas*, p. 102, ll. 198-200)

Περὶ γὰρ τῶν ὀσημέραι γενομένων θαυμάτων πειρωμένῳ τινὶ διεξέρχεσθαι ἵσον ἐμοὶ δοκεῖ καὶ οὐρανίους ἀστέρας ἢ τὴν παράλιον ψάμμον ἢ σταγόνας ὑετοῦ καὶ τὰ Δημητρίου τεράστια ἐξαριθμεῖν τινα οἶεσθαι.

Sia l'encomio di Plotino sia l'encomio di Simeone si concludono con una preghiera al martire (Plotino, cap. 14, *incipit* 'Ἄλλ' ὃ συμπαθέστατε τῶν Χριστοῦ μαρτύρων...; Simeone, cap. 25, *incipit* 'Ἄλλ' ὃ Δημήτριε, τὸ τῶν ἀθλητῶν ἀγλίσμα καὶ καλλώπισμα...). Nell' una e nell'altra vi è una supplica per l'imperatore:

Plotino, cap. 14 (ed. *Ioannou*, p. 53)

... Ὡς στρατιώτης ἀήττητος, τῷ βασιλεῖ συμμάχησον, καὶ τὰ τοὺς πολέμους θέλοντα βάρβαρα ἔθνη τοῖς τούτου ποσὶν ὑπόταξον.

Simeone, cap. 26 (ed. *Laourdas*, p. 104, ll. 267-271)

Προηγούμενως τοὺς πιστοὺς βασιλεῖς ἡμῶν ταῖς νίκαις καταστεφάνωσον· καὶ αὐτοὶ γὰρ ἐπίσης ἡμῖν τὴν σὴν τιμῷσι διαφερόντως πανήγυριν. Ὑπόταξον τοῖς ποσὶν αὐτῶν τῶν πολεμίων ἐθνῶν τὰ συστήματα, παράτεινον ἐν εἰρήνῃ τὸ ὑπόλοιπον τῆς ζωῆς αὐτῶν, ὀρθοδοξίᾳ κρατύνων, εὐνομίαις ῥυθμίζων.

Se è valido quanto si è notato finora sulla dipendenza di Simeone da Plotino, ne deriverà ovviamente che Plotino rappresenta il *terminus post quem* per la composizione dell' encomio di Simeone.

Sull'epoca in cui visse l'arcivescovo Plotino sono state formulate varie ipotesi, che lo hanno attribuito di volta in volta all'inizio del VII secolo⁴⁹, al secolo VII medio⁵⁰, alla fine del secolo VII⁵¹, alla metà del secolo IX⁵², infine al secolo IX exeunte - X ineunte. Quest'ultima data sembra la più accettabile⁵³: essa è corroborata dalla citazione del nome di Plotino vescovo di Tessalonica negli scritti di Areta di Cesarea⁵⁴.

49. E' l'opinione dell'editore dell'encomio, Theophilos Ioannou (*Th. Ioannou*, *Μνημεῖα ἀγιολογικά*, Βενετία 1884, p. κη'); la sua tesi fu seguita da A. Ehrhard in K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, München 1897², p. 165, e accettata da F. Barišić (*F. Barišić*, *Čuda Dimitrija Solunskog kao istoriski izvori*, Beograd 1953, p. 18).

50. Cf. *Tăpkova-Zaimova*, *La tradition écrite des «Miracula s. Demetrii»...*, in *Byzantinobulgarica* 3 (1969) 119-123.

51. E' questa la successiva proposta di V. *Tăpkova-Zaimova*, *La ville de Saint Démétrius dans les textes démétriens*, in 'Η Θεσσαλονίκη μεταξύ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, *Θεσσαλονίκη* 1982 (*Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν*, Βιβλιοθήκη, 59), pp. 21-30, precisamente p. 22.

52. H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, p. 559: questo in base alla datazione che L. Petit propose per Plotino nella serie dei vescovi di Tessalonica, secondo le indicazioni del *Synodikon* (cf. *Échos d'Orient* 18 [1916-1919] 236-254).

53. Cf. Lemerle, *Les plus anciens recueils...*, II, pp. 30-31.

54. L' Ἀντιρρητικός πρὸς τὸν καθηγγεμένα τῶν ἀπὸ τῆς θείας γραφῆς πειρωμένων etc. e due epistole (l'identificazione del loro destinatario, Plotino, con l'arcivescovo di Tessalonica non è del tutto certa secondo P. Karlin-Hayter). Su ciò cf. P. Karlin-Hayter, *La date de Plotin, archevêque de Thessalonique*, in *Byzantion* 32 (1962) 129-131. Per l' *editio princeps* dell' Ἀντιρρητικός cf. *eadem*, *New Arethas Documents IV*, in *Byzantion* 32 (1962) 387-487; nuova edizione: L. G. Westerink, *Arethas*

L'encomio di Plotino dovrebbe essere stato composto dunque all'inizio del X secolo, e i Tessalonicesi condotti in schiavitù cui esso accenna nella conclusione sono da identificare con i prigionieri catturati da Leone di Tripoli nel sacco della città del 904⁵⁵.

Si può concludere a questo punto che il riconoscimento delle fonti messe a frutto nell' encomio BHG 547e non si oppone ad anticipare la cronologia del suo autore dal XIV secolo al secolo X exeunte - XI ineunte, e ad identificare in lui il Simeone monaco e filosofo che appare nel *Βίος* di s. Fantino il Giovane.

Con siffatta collocazione cronologica si accorderebbero bene le preghiere che Simeone monaco e filosofo rivolge a s. Demetrio sul finire dell' encomio. Dopo aver descritto la solennità delle celebrazioni che la città tributa, nel giorno anniversario, al suo santo protettore, Simeone chiede a Demetrio di ricambiare ciascuno dei suoi devoti nel modo che è a ciascuno più utile (*ἐκάστω καθ' ἐκάστην ἀπονέμων τὰ πρόσφορα*). E prosegue (cap. 26): «Innanzitutto corona di vittorie i nostri pii imperatori: poiché anche essi al pari di noi onorano in modo eccezionale la tua festa. Poni sotto i loro piedi le schiere dei popoli nemici, distendi in pace il resto della loro vita, corroborandoli con la pietà, dirigendoli con le buone leggi»⁵⁶.

Come si è notato sopra, questa preghiera dipende, formalmente, da quella posta da Plotino alla fine del suo encomio. Plotino parlava di *βάρβαροι ἔθνη*, Simeone indica *τῶν πολεμίων ἔθνων τὰ συστήματα*. Nell' uno e nell'altro autore appare la richiesta al santo di «porre sotto i piedi» del sovrano i nemici (*τοῖς ποσὶν ὑπὸταξον, ὑπὸταξον τοῖς ποσίν*). Si nota però che, mentre Plotino indica un singolo imperatore (*τῷ βασιλεῖ, τοῖς τούτου ποσίν*), Simeone parla di *τοὺς πιστοὺς βασιλεῖς*, al plurale: si tratta solo di una formula generica, o l'autore ha voluto alludere alla presenza di coregnanti a capo dell'Impero?

E' questa la domanda che, di fronte a una formula analoga (*τοῖς εὐσεβέσιν ἡμῶν βασιλεῦσι*), si è posto di recente Ivan Dujčev, occupandosi dei *Miracula s. Demetrii* di Giovanni Stauracio⁵⁷. L'illustre studioso

archiepiscopi Caesariensis Scripta minora, I, Lipsiae, Teubner 1968, pp. 122-177. *Editio princeps* delle due lettere a Plotino: P. Karlin-Hayter, New Arethas Documents V, in Byzantion 34 (1964) 49-67; nuova edizione: Westerink, op. cit., pp. 192-197.

55. Cf. Lemerle, Les plus anciens recueils..., II, p. 31, nota 27.

56. Per il testo greco vedi sopra, p. 118.

57. I. Dujčev, I «Miracula S. Demetrii Thessalonicensis» di Giovanni Stauracio in traduzione slava medioevale, in Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici n.s. 14-16 (1977-1979) 239-247, precisamente p. 244.

preferì lasciare in un primo momento in sospeso la risposta. Ma in una successiva ricerca egli poté segnalare per Giovanni Stauracio una data precisa: il 1284, anno in cui il suo nome figura in un documento oggi all'Athos⁵⁸. Intorno a quest'anno si possono collocare vari periodi di *Mitkaisertum*: 1272-1282 Michele VIII Paleologo e Andronico II, 1294-1320 Andronico II e Michele IX, 1321-1328 Andronico II e Andronico III⁵⁹. E' perciò probabile che Giovanni Stauracio abbia realmente alluso a due coregnanti.

Credo che la stessa situazione si rispecchi nell'encomio di Simeone: se si accetta di identificare quest'ultimo con il personaggio ricordato nella Vita di s. Fantino, contemporaneo di s. Fozio il Tessalo, lo si può attribuire ad un periodo che vide al vertice dell'Impero due coregnanti, Basilio II e Costantino VIII (11 gennaio 976 - 15 dicembre 1025). Il tono relativamente pacato con cui il panegirista chiede al santo di concedere agli imperatori la vittoria sugli eserciti nemici potrebbe indicare che il momento cruciale delle campagne di Basilio contro i Bulgari era ormai passato, e all'orizzonte si profilava un periodo di pace: saremmo dunque all'inizio del secolo XI (*post* 1014?). Il ricordo della devozione degli imperatori bizantini per s. Demetrio si attaglierebbe benissimo a Basilio II, il quale nel corso della guerra bulgara si fermò ripetutamente a Tessalonica ἀποδώσων τὰ εὐχαριστήρια τῷ μεγαλομάρτυρι Δημητρίῳ, come scrive Cedreno⁶⁰: a meno che non si voglia sentire qui un'allusione al culto tributato a s. Demetrio nel palazzo imperiale di Costantinopoli, di cui sono testimonianza gli encomii di Leone VI il Sapiente e di Gregorio diacono e referendario⁶¹.

Alla preghiera per gli imperatori Simeone fa seguire quelle per la Chiesa, per l'esercito, per l'arcivescovo di Tessalonica: «Tieni lontano dalle chiese gli scandali, sii alleato dell'esercito nelle battaglie contro i nemici, al pastore e arcivescovo della tua patria provvedi la tua grazia che in ogni cosa lo assista: mentre pascola il gregge dirigi il gregge con lui, quando veglia sulle sue pecore dàgli il tuo aiuto perché esse gli cedano docilmente, quando insegna disponi il gregge in modo a Dio gradito,

58. I. Dujčev, A quelle époque vécut l'hagiographe Jean Staurakios?, in *Anal. Boll.* 100 (1982) 677-681.

59. Cf. V. Grumel, *La Chronologie*, Paris 1958 (*Traité d'études byzantines*, 1), p. 359.

60. Cedrenus, ed. Bonn, II, p. 447. Sulle campagne bulgare di Basilio II cf., da ultimo, G. I. Theodoridis, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς Μέσους Χρόνους (285-1354), Θεσσαλονίκη 1980 (*Μακεδονική Βιβλιοθήκη* 55), pp. 261-272.

61. BHG 536-538, 544.

così che egli, resolo vittorioso sui lupi che rovinano le anime, lo possa trasferire nell'ovile celeste»⁶².

Si avverte in questa preghiera l'ombra delle controversie dottrinali —emananti soprattutto dal bogomilismo e dal neomessalianismo— che serpeggiavano allora nella Chiesa bizantina, e che sono documentate negli anatemi dei *synodika* e negli scritti dei teologi ortodossi⁶³.

Per concludere, vorrei cercare di rispondere a un'ultima domanda: era davvero meritata la qualifica di φιλόσοφος che vediamo attribuita al monaco Simeone sia nel Βίος di s. Fantino sia nell'*inscriptio* dell'encomio per s. Demetrio?

E' stato osservato di recente che il monaco Simeone «malgré son surnom de philosophe ne brillait pas par une instruction dépassant l'instruction monastique»⁶⁴: e certo, se si confronta la modesta omelia di Simeone con l'esuberante erudizione classica di un Niceforo Gregora⁶⁵ o di un Demetrio Crisolora⁶⁶, la cultura del suo autore non sembra davvero superiore alla comune preparazione monastica. Tuttavia, a ben leggere il suo encomio, si noterà anzitutto una estrema cura del *cursus* oratorio attraverso l'uso costante delle clausole ritmiche —secondo la norma enunciata da Wilhelm Meyer nel 1891— non solo prima delle pause forti, ma anche nell'interno del periodo, dinanzi alle pause più deboli⁶⁷.

Simeone mostra poi di conoscere a fondo le norme del genere encomiastico, adottate dagli oratori cristiani sul modello offerto dai trattatisti della seconda sofistica⁶⁸; lo schema generale dell'encomio e la

62. Cf. *Laourdas*, art. cit. in *Μακεδονικά* 4 (1955-1960) 104, ll. 272-277: Τῶν ἐκκλησιῶν ἐκποδῶν τὰ σκάνδαλα ποιήσον, τῷ στρατῷ κατὰ τῶν πολεμίων συμμαχήσον, τῷ ποιμένι καὶ ἀρχιποίμενι τῆς πατρίδος σου λυσιτελοῦσαν ἐν πᾶσιν ἐπιχορήγει τὴν χάριν σου, ποιμαίνοντι συμποιμαίνων, ἐπαγρυπνοῦντι τῇ ποίμνῃ συνεπαμύνων εὐπειθῶς ὑπέικειν αὐτῷ, θεοφιλῶς ἐκδιδάσκοντι παρασκευάζων τὸ ποίμνιον, ὡς ἂν, τῶν ψυχροφθόρων λύκων ὑπέρτερον δείξας αὐτό, πρὸς τὴν οὐράνιον μάνδραν μεταβιβάσῃ.

63. Cf. *J. Gouillard*, *L'hérésie dans l'empire byzantin des origines au XIIe siècle*, in *Travaux et Mémoires* 1 (1965) 299-324, specialmente pp. 313-322.

64. *Τάπκova-Zaimova*, *La ville de Saint Démétrius...* cit., p. 24.

65. BHG 547f: cf. *Τάπκova-Zaimova*, *La ville de Saint Démétrius ...* cit., p. 25.

66. BHG 545.

67. Fra i numerosi studi apparsi recentemente sulla clausola ritmica nella prosa bizantina, rimanderò solo a quello di *Lidia Perria*, *La clausola ritmica nella prosa di Filagato da Cerami*, in *Jahrb. Österr. Byz.* 32/3 (1982) 365-373, che illustra la clausola ritmica in un raffinato omileta del secolo XII, Filagato da Cerami.

68. Su ciò basta rinviare alla classica trattazione sulle «*règles du panégyrique*» in *H. Delehaye*, *Les Passions des martyrs et les genres littéraires*, Bruxelles 1966² (*Subsidia hagiographica* 13B), pp. 141-169.

successione tradizionale dei temi d'obbligo gli sono perfettamente familiari. Ciò non meraviglia, d'altronde, perché si tratta di nozioni comuni alla larghissima schiera dei cultori del genere: ed è inutile insistere su questo punto.

Vale invece la pena di rilevare alcuni luoghi in cui il nostro autore ostenta una conoscenza diretta della letteratura classica. Per esprimere l'impossibilità di enumerare i miracoli di s. Demetrio, Simeone si richiama esplicitamente alla *ποίησις* per eccellenza, quella di Omero, citando un noto luogo dell' *Iliade* (B 489): Οὐδὲ γὰρ εἰ δέκα μοι γλῶσσαι, κατὰ τὴν ποίησιν, τόσα δ' ὑπῆρχε στόματα...⁶⁹.

Per un lettore di Omero, il nome di Nestore, uno dei personaggi della leggenda demetrianica, doveva necessariamente evocare il ricordo del re di Pilo: e infatti Simeone così presenta il suo Nestore: Νέστωρ τις, κομιδῇ νεανίας, χριστιανὸς καὶ τὸν τρόπον καὶ τὴν ἀνδρείαν καὶ τοῦ Πυλίου Νέστορος ἔν τε φρονήσει καὶ θάρσει κατὰ πολὺ κραταιότερος⁷⁰.

Ad Omero rinvia inoltre il termine βαθύρρους, tipico attributo dell'oceano (ὠκεανὸς ὁ βαθύρρους)⁷¹. Ancora la conoscenza di Omero si rivela nella citazione di Cariddi, simboleggiante i gorgi della persecuzione idolatrica da cui Demetrio si salvò per approdare al porto della gloria eterna⁷². Ma il luogo documenta, mi pare, un'erudizione più raffinata, non circoscritta ai soli poemi omerici. Ecco l'intero passo: Ἄλλ' ὅμως τὰς Βριάρεω χεῖρας ἐκείνας καὶ δυσσεβεῖς καὶ τὴν ψυχοφθόρον Χάρυβδιν ἢ ἄμπωτιν τῆς εἰδωλομανίας ὑπεκδραμών, εὐχαριστηρίοις ἱμνοῖς πρὸς τὸν οὐράνιον ὄρμον ἐλλιμενίζεται...⁷³. La metafora è, credo, tutta marina: il martire giunge all'approdo celeste dopo una travagliata navigazione, sfuggendo alle empie mani di Briareo (allusione alle innumerevoli λόγχοι καὶ βρομφαῖαι che trafissero Demetrio) e alla Cariddi idolatrica, distruttrice di anime più che di corpi. Βριάρεως ἐκατόγχειρος è ricordato nell'*Iliade*⁷⁴ come il gigante che Teti chiamò in soccorso di Zeus allorché

69. *Laudatio in s. Demetrium*, cap. 21 (ed. Laourdas in Μακεδονικά 4 [1955-1960] 102, ll. 209-210).

70. *Laudatio in s. Demetrium*, cap. 14 (ed. Laourdas, p. 101, ll. 151-153). La citazione del Nestore omerico manca nella *Passio altera*, cap. 7, che qui Simeone segue. Per Nestore di Pilo nell'*Iliade* basterà ricordare A 247-248, Δ 293.

71. *Laudatio in s. Demetrium*, cap. 20 (ed. Laourdas, p. 102, l. 195): cf. H 422, Ε 311, λ 13, τ 434.

72. *Laudatio in s. Demetrium*, cap. 19 (ed. Laourdas, p. 101, l. 182). Cariddi è spesso citata nell'*Odissea*, specie in μ.

73. *Laudatio cit.*, cap. 19 (ed. Laourdas, p. 101, ll. 181-183).

74. A 402-403.

contro di lui congiurarono Era, Posidone e Pallade⁷⁵. Nel nostro contesto Briareo si configura però come un mostro marino, secondo una tradizione mitografica che affiora qua e là negli scolasti⁷⁶. Il «filosofo» Simeone mette davvero in mostra qui il meglio della sua cultura mitologica⁷⁷!

75. Cf. A 396-406.

76. Cf. Scholia in Apollonium Rhodium vetera, rec. C. Wendel, Berolini 1935, pp. 105-106 (ad 1165c). La tradizione appare anche negli scolii omerici di Eustazio di Tessalonica, ad A 401-404: cf. *Eustathius arch. Thessalonicensis*, Commentarii ad Iliadem, ed. M. Van Der Valk, I, Lugduni Batavorum 1971, pp. 190-191. - Su Briareo-Egeone divinità marina cf. M. Mayer, Die Giganten und Titanen in der antiken Sage und Kunst, Berlin 1887, pp. 120-129.

77. A conclusione di questo lavoro desidero esprimere la mia gratitudine ad Alkistis Proiou e a Paola Maria Minucci, che mi hanno procurato dalla Grecia alcune pubblicazioni recenti irripetibili a Roma.

**THE EMPEROR JUSTIN I'S ROLE IN THE RESTORATION
OF CHALCEDONIAN DOCTRINE, 518-519**

MILTON V. ANASTOS/University of California, Los Angeles

I am pleased to have the opportunity of offering this paper in honor of Professor Karayannopoulos and paying tribute to his many valuable contributions to Byzantine studies both by his own writings and by his distinguished leadership of one of the great international centers of Byzantine scholarship, the Κέντρον Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης.

1. *Justin's election*

The Emperor Justin I¹ was alleged to have been so illiterate that he could not even write *legi* ("I have read"—the formula by which he signed his edicts and signified his approval thereof) without the aid of a wooden stencil so perforated that, when his assistants moved his hand holding a writing instrument along the perforations, he was enabled to trace out the necessary letters. Theodoric (King of the Ostrogoths in Italy, 493-526) is believed to have had to resort to a similar device². Many dismiss both these tales as malicious calumnies, although, given the notorious ignorance of some "soldier-statesmen" throughout history, they are not inherently improbable.

1. My conclusions in this paper are based upon the Acts of the Councils, published by *Eduard Schwartz*, *Acta Conciliorum Oecumenicorum, Collectio Sabbaitica contra Acephalos et Origeniastas destinata*, abbreviated below as ACO. The volume I have used is ACO, *Tomus tertius* (Berlin, 1940). I usually give parallel references to *J. D. Mansi*, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, 8 (Florence, 1762; reprinted, Paris-Leipzig, 1901), abbreviated below as *Mansi*, but I have not deemed it worthwhile to identify every passage for which I give references to the page and line in Schwartz's edition.

The major monograph on the reign of Justin is *Alexander A. Vasiliev's* valuable *Justin the First: An introduction to the epoch of Justinian* (Dumbarton Oaks Studies, 1 [Cambridge, Mass., 1950]), abbreviated below as *Vasiliev*. I take great joy in acknowledging my debt to Vasiliev, the peerless Byzantinist (d'incarnation de l'Empire byzantin», as one of his French disciples called him), whom I had the great privilege of knowing during his memorable years at Dumbarton Oaks.

I refer also to *Ernest Stein*, *Histoire du Bas-Empire*, 2, revised by Jean-Remy Palanque (Paris-Brussels, 1949), cited as *Stein* below, and to the *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, cited as *DHGE*. BZ = *Byzantinische Zeitschrift*.

2. On Justin's illiteracy, see *Stein* 2:22 f., 791 f.; *Vasiliev*, 82-84.

However uneducated he may have been, Justin had had a brilliant career in the military services of the Empire since ca. 470. It is possible that his known partiality for the Chalcedonian theology may have been one of the factors in his election as emperor. At least, it is obvious that the powerful eunuch Amantius, the Emperor Anastasius's *praepositus sacri cubiculi* (i.e., Grand Chamberlain), had favored the candidacy of a certain Theocritus, the *comes domesticorum* (commander of the corps of officer cadets)³, who was strongly opposed to the dogma of Chalcedon. It is obvious also that Amantius was hostile to Justin because he knew that Justin was a convinced partisan of the Chalcedonian creed⁴ and was determined to restore the dogmatic decrees of the Council of Chalcedon to their position as the official doctrine of the state, from which they had been dislodged by the *Henotikon* of the Emperor Zeno in 482 and by the monophysite Emperor Anastasius⁵.

2. Reinstatement of Chalcedonianism

As Amantius had feared, the advent of Justin was followed almost immediately by a reversion to strict Chalcedonianism and a suppression of the monophysites, which was at times savage and cruel. To begin with, the populace, exulting in the election of an orthodox emperor, hastened in two turbulent and protracted meetings in the Church of Hagia Sophia on July 15 and 16, 518 to call for the official confirmation by liturgical celebration and inclusion in the diptychs (the liturgical books in which were inscribed the names of those upon whom blessings were invoked during the liturgy) of the Oecumenical Council of Chalcedon (451), along with the Oecumenical Councils of 325, 381, and 431, i.e., of Nicaea, Constantinople, and Ephesus.

They laid emphasis upon the Council of Chalcedon because it had established the dyophysite dogma, which the monophysites had been seeking to overthrow (for the definition of these dogmas, see p. 136

3. *Vasiliev*, 81 f.; on the *comes domesticorum*, see *A. H. M. Jones*, *The Later Roman Empire*, 284-602, 1 (Oxford-Norman, Oklahoma, 1964), 372; cf. on the election of Justin my «Vox populi voluntas Dei and the election of the Byzantine Emperor», *Christianity, Judaism and other Greco-Roman cults: Studies for Morton Smith at sixty*, ed. *Jacob Neusner*, part 2 (Studies in Judaism in late antiquity, 12 [Leiden, 1975]) 184-88, reprinted in my *Studies in Byzantine intellectual history* (London, 1979), III.

4. *Theophanes*, *Chronographia*, AM 6011, ed. *de Boor* (Leipzig, 1883), 164.31-165.3.

5. On the *Henotikon*, see note 30 below.

below). At the same time, they insisted that the names of the orthodox patriarchs which had been removed from the diptychs by the monophysites be restored. Specifically, they had in mind Euphemius (489-95/6) and Macedonius (495/6-511) of Constantinople⁶, as well as Pope Leo I of Rome (440-61), whose Tome (or summary of Christological dogma) had been approved by the Council of Chalcedon in 451. In addition, they pressed for the recall of those who had been exiled (in the years 482-518) by the anti-Chalcedonian party, as well as for the expulsion of Amantius (from his position of power as grand chamberlain) and the anathematization of Bishop Severus of Antioch (512-18), the leader of the monophysites⁷.

These demands were then repeated by a group of monks and lower clergy, who urged the Patriarch and the Emperors (i.e., Justin and his Empress) not only to arrange for the return of the clerics and laymen exiled because of their defense of orthodoxy (as called for by the people on July 16)⁸ but also for their restoration to their former positions⁹. Thereupon, on July 20, the Constantinopolitan council (the local council, *σύνδος ἐνδημοῦσα*) gave its canonical sanction to the wishes that had been expressed by the popular gatherings of July 15-16 and subsequently by the Constantinopolitan clergy¹⁰.

3. The emperor's authority in the formulation of theology

No less significant than the defeat of the monophysites and the reestablishment of Chalcedonianism in 518 is the fact that this change of policy came about because the Emperor wished it. This is made abundantly clear in all the relevant documents. In a petition (*δέησις*) presented by the clergy of Antioch to the synod of July 20 discussed above, for example, mention is made of the joy occasioned by the election

6. *Stein* 2:165-71, 223, 227.

7. The records of the proceedings of 518 are preserved by the Constantinopolitan Council of 536, ACO 3:71-76 and as noted below. *Hans-G. Beck*, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* (Handbuch der Altertumswissenschaft, edd. *Iwan von Müller*, *Walter Otto*, and *Hermann Bengtson*, 12.2.1 [Munich, 1959]) 54 n. 30, refers only to *Mansi* 8, which has now been superseded by ACO 3. *Vasiliev* gives a detailed summary of these texts but does not draw attention to the importance of Justin's role, nor does anyone else.

8. ACO 3:74.25 f.; *Mansi* 8:1062D.

9. ACO 3:67-71; *Mansi* 8:1050-55; *Vasiliev*, 145 f.

10. ACO 3:62-66; *Mansi* 8:1042-50; *Vasiliev*, 146-48.

of the "pious emperors devoted to Christ" and the freedom of expression they had granted the clergy¹¹.

Moreover, during the meetings of July 15-16 the people had argued that the Patriarch should proclaim the Council of 451 by pointing out that, since the orthodox Justin had replaced the heretical Anastasius, there was, as they put it, nothing to fear. To this they added, "There is an orthodox emperor (ὁρθόδοξος βασιλεύει); whom do you fear? The faith of the Emperor triumphs (νικᾷ), the faith of the Empress triumphs. Long life to the new Constantine, long life to the new Helen"¹². What they meant, of course, was that Justin was a Chalcedonian, and that orthodoxy would triumph when he took the necessary steps in the manner of Constantine the Great and his mother, Helen.

When the Patriarch saw how unyielding the people were on these points, and, above all, in their insistence that he proclaim the Council of Chalcedon, include it in the diptychs, and celebrate a liturgy in its honor, he promised he would do as they wished if the Emperor authorized him to do so¹³. It is interesting that the people asked that the liturgy for Chalcedon be announced on the fifteenth of July but not celebrated until the next day¹⁴. Taken with the Patriarch's promise to perform the desired liturgy if the Emperor gave his consent (γνώμη), as cited in note 13, this postponement seems to be an indication that it was understood that the Patriarch would have to secure the Emperor's permission sometime on the fifteenth before proceeding on the next day to comply with the people's wishes.

Then, on the following day, July 16, before performing the liturgy demanded by the people, the Patriarch asked that, "since everything must be done canonically and with due propriety", he be allowed "to convoke the most God-loving bishops, so that we may proceed according to the holy canons and by the will and command of our most pious

11. ACO 3:60.6-12; *Mansi* 8:1038. Cf. ACO 3:67.13 f. (*Mansi* 8:1051A), 3:91.5-10 (*Mansi* 8:1094CD).

12. N.b. ACO 3:72.10-13, 23 f., 26-28; 75.33 f.; 86.19-21; 88.30-33; *Mansi* 8:1058C, 1063E (cf. 1063B), 1086B, 1090B, etc.

The Patriarch was John II the Cappadocian (April 17, 518 to February, 520), who, as late as April 518, had on Anastasius's orders condemned the Council of Chalcedon: *Venance Grumel*, *Le Patriarcat byzantin*, Série I, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople*, vol. 1, *Les actes des patriarches*, fasc. 1, *Les registes de 381 à 715*, 2d ed., ed. *J. Darrouzès* (Paris, 1972), 149-55.

13. ACO 3:72.15, 19 f.; 73.17-22, 24-26; *Mansi* 8:1059D: καὶ τοῦτο ποιήσομεν γνώμη τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ Φιλοχρίστου ἡμῶν βασιλέως.

14. ACO 3:73.17-22.

emperor", whom, he promised, he would inform of all the acclamations the people had made.

Thereupon, even before laying these matters before the *synodos endemusa*, the Patriarch formally ordered that the first four oecumenical councils be inscribed on the diptychs along with the names of the Constantinopolitan bishops Euphemius and Macedonius and Leo of Rome, as the people had demanded. Presumably, he had in the meantime received the authorization from the Emperor that he had requested (note 13 above), although this is not specifically stated. But he did pass on to the *synodos endemusa*, which met on July 20, a record of the actions he had taken in favor of the Chalcedonian theology, and request that it approve what he had done¹⁵.

It is noteworthy that the people themselves came forward in these meetings of July 15-16 to urge the Patriarch to carry out Justin's Chalcedonian policy. Their shouts, their unruly behavior, the brusque and uncompromising language they used to the Patriarch, which led him to remark **that** there was no need for disturbance or tumult (ταραχῆς ἢ θορύβου), and their insistence that they be allowed to participate in the Eucharist¹⁶, from which they had been excluded (since 482, when the Emperor Zeno issued the *Henotikon*), reflect the pent-up emotion of the people in favor of Chalcedon that had been suppressed in Constantinople and in the Eastern Empire as a whole since 482 by the monophysitizing government of Zeno and Anastasius.

These meetings in Hagia Sophia on July 15-16, 518 are notable also for what was the first liturgical commemoration of the Oecumenical Council of 451 and those of Nicaea (325), Constantinople (381), and Ephesus (431). Indeed, it seems probable that the Council of 451 was the first of the oecumenical councils to be commemorated formally. Thus, Justin's accession to the throne and active intervention, as above attested by the Patriarch John, brought about both the restoration of the Chalcedonian doctrine and its first celebration in the liturgy¹⁷.

Additional evidence of the decisive importance of the Emperor's initiative and rulings in dogmatic questions is to be found in the letter

15. ACO 3:75.39-76.12; *Mansi* 8:1066AB. The Council to which the Patriarch referred was that of July 20 mentioned above, note 10. On the date, see *Grumel* (above, note 12), 150 n. 207a.

16. ACO 3:71.35-72.2, 73.8; *Mansi* 8:1058A-59B.

17. *S. Salaville*, «La fête du Concile de Nicée et les fêtes de conciles dans le rit byzantin», *Échos d'Orient* 24 (1925) 445-70, n.b. 455 ff., cited by *Vasiliev*, 137 ff.

addressed by Bishop Epiphanius¹⁸ of Tyre to the *synodos endemusa* of Constantinople (concerning the session of July 20, 518) on or soon after September 16, 518. In this he vigorously espouses the doctrinal decision of that synod (see p. 129 above), which, he reports, the people greeted with the greatest enthusiasm. Then he requests the Emperor's formal approval of the action taken by the Church of Tyre in rehabilitating the memory of Bishop Flavian of Antioch (498-512) and restoring his name to the diptychs¹⁹.

To this letter Epiphanius appended a detailed report on the people's responses to the proceedings of the synod of July 20 to which he had referred. From this we gather that the Tyrians, as tumultuous as their counterparts in the church of Constantinople on July 15 and 16, 518 had been, voiced loud approval of four letters, the chief of which was that in which the *synodos endemusa* of July 20 had informed the Patriarch and, through him, the Emperor of the action they had taken to reinstate the Chalcedonian Creed as the official doctrine of the Church²⁰.

Among other things, they said: "This imperial regime (βασιλῆιον) forever! The faith of the Emperor triumphs. This imperial regime comes from God. Long life to the new Constantine!... The faith of the Emperor triumphs. This imperial regime forever!... The emperor is orthodox. This imperial regime forever!... Justin rules; there is no need to be afraid; he is orthodox. Long life to the Emperor; this imperial regime forever! He is a new Constantine; there is no need to be afraid. Long life to the new Helen [i.e., to the Empress]!...²¹

"Justin triumphs; let us now go inside [the church]. Justin triumphs; announce the liturgy [i.e., in celebration of the Council of Chalcedon]. Justin triumphs; announce the day [i.e., of the liturgy]... The Emperor has triumphed; announce the liturgy... The Emperor triumphs; let us anathematize [i.e., the heretics] inside... Justin triumphs; announce the liturgy... Anastasius is no longer [emperor]. Justin rules; he is orthodox. Justin rules; he is not a Manichaeon [i.e., a monophysite]; he is orthodox. Justin, the new Constantine, rules. He is not a Manichaeon like Anastasius.... Justin triumphs; announce the liturgy.... [Hail to]

18. On Epiphanius, see *J. Darrouzès*, s.v. (12) *Épiphané*, DHGE, 15 (Paris, 1963), 632.

19. ACO 3:80-85, n.b. 84.9-32; *Mansi* 8:1074-82; *Vasiliev*, 150 f. See *A. de Halleux*, s.v. (8) *Flavien II*, DHGE, 17 (Paris, 1971), 386-88.

20. ACO 3:85-90; *Mansi* 8:1083-92; *Vasiliev*, 151-58.

21. ACO 3:85.22-26; 86.8, 19-20; *Mansi* 8:1083C, 1-3, 6 f.; 1083E, 5 f.; 1086B, 1-5.

the victory of the Emperor; enter [the church]! This imperial regime forever, O thou expeller of the Headless One [i.e., Severus of Antioch], O thou expeller of heretics!"²².

At about the same time, the bishops of the church of Second Syria wrote to the "oecumenical Patriarch"²³ to express their joy over the election of an orthodox emperor, the Patriarch's championship of "Apostolic doctrines", and the end of the evil times (of monophysite domination). But their chief concern was the excommunication of Severus of Antioch, along with that of his close ally, Peter of Apamea, which was a corollary of their unequivocal endorsement of the Chalcedonian theology. After reciting their grievances against these two and condemning them, they then request the Patriarch to inform the Emperor of what they had done, so that, in response to their entreaties, the latter might then issue a decree that would "liberate the holy churches of God for all time from the soul-destroying plague" (of monophysitism): θεσπίσαι ταῖς ἡμῶν ἱκεσίαις πειθόμενον τέλεον ἐλευθερῶσαι τῆς ἐκείνων ψυχοφθόρου βλάβης τὰς ἀγίας τοῦ θεοῦ ἐκκλησίας²⁴.

I have stressed these texts because they contain indisputable proof of the dominant role of the emperor in the definition of Christian dogma. They are, of course, well known, but the passages that are specifically relevant on this point have never been emphasized. As the above-quoted acclamations show, it was the emperor himself who was the decisive force. When Anastasius ruled, monophysitism prevailed; and the Chalcedonians were condemned, anathematized, exiled, and maltreated. But the preference of Justin, the new emperor, for the Chalcedonian theology brought about a change in doctrine.

The supremacy of the emperor in all matters, including the doctrine of the Church, is characteristic of Byzantine polity in general. But the function of the people in these matters was at least ambiguous. The boisterous gatherings of July 15 and 16, 518 in Constantinople and the Tyrian meeting of September 16 demonstrate that there was strong

22. ACO 3:87.5 f., 9 f., 13 f.; 88.27 f., 30-33, 36; 89.5 f.

23. This designation of the Patriarch of Constantinople, which was resented by the Romans as an indication that the Church of Constantinople claimed rule over the entire Christian Church, was apparently first used in the fifth century and then regularly after the sixth. Vasiliev, 146, believes that it occurs officially for the first time in the documents of 518. See his note and *Vitalien Laurent*, «Le titre de patriarche oecuménique et le signature patriarcale», *Revue des études byzantines* 6 (1948) 5-26.

24. ACO 3:90-92, n.b. 90.27 f.; 91.5-10; 92.6-15; *Vasiliev*, 159; *Charles J. Hefele* and *H. Leclercq*, *Histoire des conciles*, 2.2 (Paris, 1908), 1049 f.

popular support for Chalcedon. It should be remembered, however, that this had had no effect at all upon Anastasius, who not only had ignored the opposition on this matter but also had not hesitated to violate the solemn oath he had taken to refrain from innovations in dogma²⁵.

Nor do we have any way of determining whether the Chalcedonian mobs of July 15 and 16 and September 16 represented more than a vociferous minority. According to the Roman deacon Rusticus, under Justin there were some 2,500 bishops of the Chalcedonian persuasion. That is, since it is estimated that there were about 6,000²⁶ Christian bishops at that time, less than half of the churches, and presumably less than half of the population of the Empire, were then committed to Chalcedonianism. These are, of course, no more than estimates. But the actual figures are unimportant since the emperors rarely, if ever, were prevented from doing whatever they wished, however great the opposition might have been.

4. *Reconciliation with Rome*

Having brought about the rehabilitation of the Council of Chalcedon and its creed by means of the councils discussed above, Justin proceeded at once to negotiate union with the Church of Rome. The campaign to win over Rome was begun by a letter he sent to Pope Hormisdas (514-23) on August 1, 518, only a few days after the conciliar meetings summarized above. In this he gave official notification of his election as Emperor "by the favor of the inseparable Trinity", the Senate, and the army, and he besought the Pope to pray for an auspicious beginning of his new imperial regime. Vasiliev notes that no mention was made by Justin of the people's role in his election. What is more remarkable, however, is that, though addressing an ecclesiastical official and appealing for divine assistance, Justin did not refer to his coronation by the Patriarch²⁷. If, as some contend—wrongly, I believe—the coronation by the Patriarch was really a "constitutional" necessity and indispensable

25. On Anastasius's refusal to keep his oath, see *Stein*, 2:76-80; *Christophilopulu* (below, n. 28), 42-44, doubts that he ever took such an oath.

26. *Hefele-Leclercq* (above, n. 24), 2.2:1050; cf. *ibid.*, 2.1:343. The text of Rusticus is printed in *Mansi* 8:578-79.

27. *Collectio Auellana*, Ep. 141, ed. *Otto Guenther* (*Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum*, 35.2 [Vienna, 1898]), 586.1-12; *Vasiliev*, 162.

for a legal election of an emperor, this omission would be unthinkable²⁸.

Then, after several exchanges of embassies and letters, reconciliation with Rome was finally achieved on March 28, 519²⁹. In this way did Justin and Justinian heal the schism between Constantinople and Rome, which had broken off relations with Constantinople in 484 after the

28. For this question see *Otto Treitinger*, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell* (Jena, 1938), 20 ff., 27-31. Treitinger's view, which I believe to be correct, that the coronation of the emperor is devoid of constitutional significance, now prevails among Byzantinists: *Αλκατερίνη Χριστοφιλοπούλου*, 'Εκλογή, ἀναγόρευσις καὶ στέψις τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος (Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 22, 2 [Athens, 1956]), 141, 173 f., 230, reviewed by *J. Karayannopoulos*, *BZ* 50 (1957) 467-74, who (pp. 468 ff.) gives additional bibliography; *Franz Dölger* in reviews of Charanis (see below) etc., *BZ* 43 (1950) 146 f.; *ibid.*, 38 (1938) 240; 36 (1936) 145-57. *Constantine Tsirpanlis*, 'The imperial coronation and theory in 'De cerimoniis aulae byzantinae' of Constantine VII Porphyrogennitus', *Κληρονομία* 4 (1972) 63-91, also rejects Charanis's idea but favors the concept of a dyarchy, in which «both the emperor and the patriarch shared equally in the direction of the Empire». I am giving a detailed analysis of coronation and the problems of Church and State in the first volume of my *Mind of Byzantium*, with full bibliographies. In my judgment, there was no dyarchy of emperor and patriarch. As I hope to show, the emperor was already fully constituted as such *before* the coronation. Moreover, Michael IV, for example, was crowned emperor by his paramour, Zoe, in 1034, *without any participation by the patriarch*. I have made a preliminary statement of this important and wrongly understood evidence in my paper, «Codex Iustinianus 1.14.4 and the emperors' exemption from the laws», in the *Studi in onore di Antonio Guarino* (at note 10), now in press, and will discuss this episode at length in my book.

The view that the coronation by the patriarch was a constitutional requirement for accession to the throne has been advocated most warmly and ingeniously by *Peter Charanis*, «Coronation and its constitutional significance in the Later Roman Empire», *Byzantion* 15 (1940-41) 49-66; *idem*, «The imperial crown modiolus and its constitutional significance», *ibid.* 12 (1937) 185-95; *idem*, «The crown modiolus once more», *ibid.* 13 (1938) 377-81, 381-83. He has been supported by *George Ostrogorsky*, *BZ* 41 (1941) 212 ff.; *André Grabar*, *L'empereur dans l'art byzantin* (Paris, 1936), 176 f.; and *G. Manojlović*, «Le peuple de Constantinople», *Byzantion* 11 (1936) 617 ff.

29. On the rapprochement with Rome, see *Karl Baus*, *Hans-G. Beck*, et al., *Handbuch der Kirchengeschichte*, ed. *Hubert Jedin*, 2.2 (Freiburg-Basel-Vienna, 1975), 200 ff.; *Johannes Haller*, *Das Papsttum: Idee und Wirklichkeit*, 1, rev. ed. (Urach-Stuttgart, 1950), 248-58, 536-38; *Stein*, 2:224-28; *Vasiliev*, 166-77; *Erich Caspar*, *Geschichte des Papsttums*, 2 (Tübingen, 1933), 149 ff.; *Louis Bréhier* in *Augustin Fliche* and *Victor Martin*, *Histoire de l'église*, 4 (Paris, 1937; reprinted, 1945, original date treacherously omitted by the publishers) 423-29; *Louis Duchesne*, *L'église au VIe siècle* (Paris, 1925), 43-54; *Martin Jugie*, *Le schisme byzantin* (Paris, 1941), 73 f. (interprets the terms of the reunion of the two churches as proof of papal

Emperor Zeno (474-91) had issued the so-called *Henotikon* ("unifier")³⁰. In 482 its sponsor, the Patriarch Acacius of Constantinople, and the Emperor Zeno hoped that this dogmatic edict would satisfy the Chalcedonian party (the adherents of the Creed promulgated at the Fourth Oecumenical Council [451], according to which Jesus Christ was defined to be one person in two natures, the divine and the human, which were joined together without confusion, change, separation, or division) and at the same time conciliate the monophysites (who held that the human nature of Jesus Christ had been transmuted by the divine, so that, after the incarnation, he had only one nature, the divine). But the *Henotikon* failed in its purpose, and served not only to infuriate both sides but also to create a third faction, consisting of partisans of the *Henotikon* itself.

The settlement of 519 expressly reaffirmed the doctrinal decisions of the Third Oecumenical Council (of 431), which had condemned Nestorius, and the Fifth (of 451), which had formulated the dyophysite Christology. At the same time it provided for the anathematization of Acacius and of all his followers, whose names, together with those of the Emperors Zeno and Anastasius I, were removed from the Constantinopolitan diptychs.

In addition, the Byzantines agreed, as Pope Hormisdas of Rome (514-23) demanded, to acknowledge the dogma of the Petrine foundation of the Roman Church, and assented to the proposition that in it the orthodox faith is always preserved inviolate. Similarly, they had to approve all of Pope Leo I's (440-61) letters on Christian dogma, confirm all of the previous decisions of the Roman See, and promise in the future not to commemorate in the liturgy those with whom Rome was not in communion.

Despite these enormous concessions, it is extremely unlikely that the agreement with Pope Hormisdas, which involved what seems to be a humiliating surrender on the part of the Byzantine Emperor and

supremacy); *B. J. Kidd*, *The churches of Eastern Christendom from A.D. 451 to the present time* (London, [1927]), 16-18. On the date, see *Grumel* (above, note 12), 152 f.

30. The original text of the *Henotikon* is to be found in the *Ecclesiastical History of Evagrius*, 3.14, edd. *J. Bidez* and *L. Parmentier* (London, 1898), 111-14. See above all *Eduard Schwartz*, *Publizistische Sammlungen zum Acacianischen Schisma* (Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philos.-hist. Abt. N.F., Heft 10 [Munich, 1934]); and *Karl Baus et al.* (above, note 29), 9-12, 14 f., 17 f., with bibliography; *Haller* (above, note 29), 218-29, 532 f.; *Stein*, 2:25-27, 34-37, 39 f., 80, 157, 159, 166 f., 170, 173, 225; *Gustave Bardy*, in *Histoire de l'église* (above, note 29), 4:291 ff., 299 ff.; *Caspar* (above, note 29), 2:22 ff.

his Church, was made by Justin and Justinian because they themselves believed in the principles of the primacy of the Roman Church and wished to favor it over their own. This hypothesis is untenable for several reasons. In the first place, Justinian ruled the Church, both Eastern and Western, with an iron hand and had no desire to yield to the papacy a single one of his powers and prerogatives³¹.

Secondly, it is far more probable that this agreement, with its apparent obsequiousness to Rome, was intended by Justinian as a diplomatic prelude to the military campaigns on which he subsequently embarked in Italy to restore the unity and former boundaries of the Roman Empire in the West. Since the reassertion of Byzantine sovereignty over Italy and Rome proved to be one of the chief goals of his reign, it is reasonable to suppose that even in 519, when he was closely associated with his uncle Justin in governing the Empire, he was preparing the way for his armies by ingratiating himself with the popes, just as in later years he sought to bolster his position in Italy by pronouncing the pope to be the highest among the prelates of Christendom (e.g., Cod. 1.1.7.2, 1.1.8.11, issued in 533), and ranking him above the patriarch of Constantinople (Nov. 131.2, promulgated in 545).

Of no less importance in 519 was Justinian's passion for Chalcedonianism and his fervent desire to achieve theological unity on this basis throughout the Empire. Being himself an accomplished theologian³², he eagerly sought to break the dominance the monophysites had secured over the Eastern Church and return to the dyophysite Christology of Chalcedon. Since the popes had remained loyal to the Chalcedonian Creed, it is natural that Justinian should have been pleased to embrace them as allies, and to lavish upon them honorific titles and substantial proof of deference and respect, since he did so (note 31 above) without sacrificing anything on his part or in any way jeopardizing the control

31. See, e.g., my paper, «Justinian's despotic control over the Church as illustrated by his edicts on the Theopaschite Formula and his letter to Pope John II in 533», *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*, 8 (Mélanges G. Ostrogorsky, 2 [Belgrade, 1964]) 1-11, reprinted in my *Studies in Byzantine intellectual history* (above, note 3), IV.

32. See *Mario Amelotti and Livia Migliardi Zingale*, edd., *Scritti teologici ed ecclesiastici di Giustiniano* (Florentina Studiorum Universitas, *Legum Iustiniani Imperatoris vocabularium*, Subsidia, 3 [Milan, 1977]); *Eduard Schwartz*, *Drei dogmatische Schriften Iustinians*, 2d ed., edd. *Mario Amelotti, Rosangela Albertella, and Livia Migliardi* (ibid., Subsidia, 2 [Milan, 1973]). See *Εὐάγγελος Κ. Χρυσός*, «Ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ» (*Ἀνάλεκτα Βλατάδων*, 3 [Thessalonike, 1969]), with bibliography.

he chose to exercise over the Church as a whole.

It is significant at this point to note that the Byzantines believed it was Justin who effected the reconciliation between Constantinople and Rome and deserved the entire credit for it. This view was clearly enunciated by the Patriarch John in a letter to Pope Hormisdas (written on April 22, less than a month after the epoch-making agreement of March 28). The Lord, he said, "raised up for the Roman state the kind of pious ruler that the Catholic Church had been needing for ages and the entire human race had been longing to behold". For, he adds, it was Justin who "most wisely brought about the union of the most holy Churches...and the peace of the world"³³.

Justin was not content to limit his activity in ecclesiastical affairs to the realm of doctrine alone. Being convinced, as many others have been throughout the ages, of the righteousness of his cause and the depravity of all who disagreed with him, Justin began to persecute all dissidents. At first, ca. 519-20, he ordered the members of the armed forces to accept the creed of Chalcedon or forfeit the privileges they enjoyed as a reward for their services. The great majority acceded to his demands. Then, after a period of moderation, Justin issued an edict, either in collaboration with Justinian in 527 (Cod. 1.5.12) or on his own initiative, which imposed heavy penalties upon heretics and deprived them of their property as well as of the right to hold office or to teach or practice law. According to monophysite historians, many suffered punishment, torture, and even death³⁴.

5. Conclusion

In conclusion, attention should be drawn to three points. First,

33. *Collectio Auellana* (above, note 27), Ep. 161, p. 612.12-24: *ecce enim talem pium principem Romanae rei publicae [sc. dominus] suscitavit, quali multo ante et catholica indigebat ecclesia et omne genus hominum uidere cupiebat...is ergo maximus imperator...adunationem sanctissimis ecclesiis sapientissime comparavit;... dissipata coniunxit et pacem mundi sapientissime procuravit*. In this sentence, *comparo* is translated «prepare». But surely it here means «achieve», «acquire», «secure». See the new *Oxford Latin Dictionary*, fasc. 2 (Oxford, 1969), 373, s.v. *comparo*¹ (6). On this letter and its significance for Church and State, see *Vasiliev*, 179 f., and *Grumel* (above, note 12), 152 f.

34. For the first of these edicts see the *Chronique de Michel le Syrien*, Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199), 9.16, ed. and trans. *J. B. Chabot*, 2 (Paris, 1901), 180. See the important analysis in *Vasiliev*, 242-53. Note especially Justinian, Novel 109, in which Justinian refers the legislation against the heretics to Justin alone.

it was the emperor's decision which brought about the change of doctrine from the monophysitizing position of Zeno and Anastasius to Chalcedonianism.

But, secondly, it must also be recognized that the emperors *usually* felt obliged (see, e.g., note 15 above) to secure ratification of their theological rulings by a council of bishops. This was, of course, always something within their power. They could always persuade or compel the bishops to accept their decisions—if need be, by the appointment of new bishops to replace those who were unwilling to bow to imperial authority. This process of obtaining conciliar approval for dogmatic decrees seems to have been normal procedure with only a few exceptions, one of the most notable of which was the promulgation of the Henotikon by Zeno in 482. Nevertheless, it is important to emphasize that it was the emperor who ruled; and, if he persisted, as he usually did, he could not be denied.

This point is perhaps most dramatically proved by what happened in 787, at the Seventh Oecumenical Council. In 786 it will be remembered, the Empress Irene convoked a council to reverse the iconoclastic ruling of her predecessors (717-80) and to restore the use of images in the Church. But when many bishops and dissident elements in the army refused to do her bidding, she prorogued the Council and convoked a new one for 787. This time, she made sure that the bishops who attended would approve her dogmatic pronouncements. At the same time, she removed the troops who had opposed her in 786 and replaced them with units favorable to the icons. She then easily rescinded the iconoclastic decrees of the Council of 754 and secured oecumenical sanction for the icons and the homage paid to them³⁵.

Thirdly, the chronology of events is of great significance. For Justin reinstated the Chalcedonian theology in July 518 only a few days after his accession on July 10 as the first major act of his government. It cannot be doubted, therefore, that this was for him and his nephew, the future Emperor Justinian, a matter of the highest importance. Then, subsequently (August 518 to March 28, 519), in support of these same dogmatic predilections, he decided to strengthen and widen his Chalcedonian base by making the Roman pope his theological ally.

Vasiliev, 221-53, gives the fullest treatment of Justin's persecution of the heretics.

35. *Theophanes*, *Chronographia*, AM 6278-80, *de Boor*, 1:461.12-463.13. See my «Iconoclasm and imperial rule, 717-842», *Cambridge Medieval History*, 4.1, 2d ed. (Cambridge, England, 1966), 84-88, with bibliography, 835 ff. Cf. *Βασίλειος Κ. Στεφανίδης*, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, 4th ed. (Athens, 1978), 149 ff.

I will not at this point set forth the vast bibliography on Church and State, but see *Χρυσός* (above, note 32).

**A YOUNG MAN IN A HURRY - TWO UNPUBLISHED LETTERS
OF NIKEPHOROS KALLISTOS XANTHOPOULOS**

ROBERT BROWNING /London

In spite of his numerous writings¹ and his appearance as a correspondent of many early Byzantine men of letters, the life and career of Nikephoros Kallistos Xanthopoulos remain obscure. There are no firm dates in his biography, and few that are even probable. The dates of his birth and death are unknown. His earliest datable work is the pair of monodies on the Despot John Palaeologus who died in 1307 —these do not survive. According to his own account he began his Ecclesiastical History at the age of thirty-six², and he must have completed it after the restoration of Hagia Sophia, which was begun in 1317³. Cod. Vindob. hist. gr. 8, which may well be the presentation copy of the Ecclesiastical History to its dedicatee Andronikos II, is thought to have been written about 1320; but this is an inference, not a datum⁴. The letters of Michael Gabras addressed to Nikephoros appear to be spread over a period from 1308 to 1325/6, if these letters are arranged in chronological order⁵. Cod. Oxon. Bodl. Auct E. 5. 14., containing a collection of liturgical works and poems of Nikephoros, is dated by Coxe 'saec. forsan xiii exeuntis'⁶, which does not help much. Attempts to reconstruct his life have been vitiated by the attribution to him of the Life of St Andrew the Fool preserved in cod. Paris. gr. 1547, written in 1286⁷. Nikephoros

1. The most complete lists are those of *M. Jugie*, Dictionnaire de théologie catholique XI 1 (1931) 446-452, and of *D. Stiernon*, Dictionnaire de spiritualité XI (1981) 203-207. To these should be added the commentary on the Spiritual Ladder of John Climacus discovered in the metropolitan church of Preveza in the 60's by Linos Polites; Cf. *L. Polites*, "Αγνωστο ἔργο τοῦ Νικηφόρου Καλλιστοῦ Ξανθοπούλου· Ἐξήγηση στὸν Ἰωάννη τῆς Κλίμακος, Κληρονομία 2 (1971) 69-84; *M. Richard*, «La recherche des textes hier et demain», in *D. Harlfinger* (ed.), Griechische Kodikologie und Textüberlieferung, Darmstadt 1980, 10.

2. PG 145.620C.

3. PG 145. 581D-589A; *R. Janin*, Les Eglises et les monastères, Paris, 1969, 459.

4. *H. Hunger*, Katalog der griechischen Handschriften der Oesterreichischen Nationalbibliothek I, Vienna, 1961, 14.

5. *G. Fatouros*, Die Briefe des Michael Gabras, Vienna, 1978, I, 18; II, ep. 1. 2, 3, 15, 29, 31, 266, 269, 270, 303, 405.

6. *H. O. Coxe*, Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae, Pars prima, Oxford, 1853, 662.

7. *H. Omont*, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, II, Paris 1888, 87-89; BHG 116.

was in later life a member of the clergy of Hagia Sophia⁸. He may have been chartophylax; at any rate he was a renowned bibliophile⁹, an interpreter of the Scriptures¹⁰, and one whose name was synonymous with learning¹¹. But all precision escapes us.

The text here published for the first time provides some further evidence for Nikephoros' career and for the organisation and practice of education in Constantinople in the early Palaeologan period. Cod. Vat. Ottob. gr. 32 is a composite manuscript made up originally separate parts¹². The section which concerns us—ff. 29^r - 37^v—is written in a sixteenth-century hand, early rather than late. It is preceded and followed by blank folios. The quire signature á appears at the bottom right corner of f. 29^r. The section contains a collection of schedographic texts attributed to Theodore Prodromos, Constantine Manasses, Barnabas of Cyprus, and anonymous, which are similar to those which I have described in an earlier study¹³. This collection is followed by a short Prolegomena to Rhetoric¹⁴. In the middle of the schedographic texts, on ff. 33^r-35^r there appear two letters of Nikephoros Kallistos Xanthopoulos, which seem to have been intended by the compiler of the collection to serve as rhetorical models.

Rather surprisingly for an early fourteenth-century Byzantine man of letters, Nikephoros seems never to have prepared a collection of his letters for publication. Apart from the two here published I know of only eight others: four addressed to Kallinikos, archimandrite of the monastery τῆς Κουζηνᾶς in Jerusalem and preserved in cod. Oxon. Bodl. Auct. E. 5. 14, and four others preserved without addresses in cod. Vat. gr. 112, ff. 5^r-10^v¹⁵. Only one of these has been published¹⁶.

8. Cod. Oxon. Bodl. Auct. E. 5. 14, fol. 1.

9. *G. Fatouros*, *Die Briefe...*, II, ep. 1, 2, 3, 266, etc.

10. *E. Miller*, *Manuel Philes, Carmina*, II, 16, 27; *E. Martini*, *Manuelis Philae carmina inedita*, Naples, 1900, 29 ff.

11. *R. Guillard*, «Poesies inédites de Théodore Métochite», *Études byzantines*, Paris 1959, 199-201.

12. *E. Feron* and *F. Battaglini*, *Codices manuscripti graeci Ottoboniani Bibliothecae Vaticanae*, Rome, 1893, 26-27.

13. *R. Browning*, «Il codice Marciano Gr. XI. 31 e la schedografia bizantina». *Miscellanea Marciana di Studi Bessarionei (Medioevo e Umanesimo 24)*, Padua, 1976, 21-34.

14. Ed. *H. Rabe*, *Prolegomenon Sylloge*, Leipzig, 1931, No. 11 (edited from cod. Vat. gr. 103 (anno 1226) and cod. Vat. gr. 106 (anno 1262)).

15. *I. Mercati* and *P. Franchi de Cavalieri*, *Codices Vaticani Graeci I*, Rome, 1923, 134.

16. By *Angelo Mai*, *Nova Patrum Bibliotheca VI 2*, Rome, 1813, 418-419.

The two letters which concern us appear to have been intended as a preface to Nikephoros' so far unpublished commentary on the Homilies of Gregory of Nazianzos, just as letters to the archimandrite Kallinikos serve as prefaces to his commentaries on the ἀναβιβασμοί of the Oktoechos and on Kosmas' hymn to the Virgin. However they do not appear in any of the manuscripts of the commentary on Gregory's Homilies known to me¹⁷, and may therefore not have formed part of the published version. The device of a fictitious letter to himself was not a very happy one, and seems without precedent in Byzantine literature; Nikephoros may have decided in the end not to make use of it. How the letters survived to be incorporated in a minor teaching collection we do not know.

If we could identify with certainty the Ignatios to whom the first letter is attributed and the second addressed, we might gain fresh information on Nikephoros' career. Unfortunately the name is too common, and certain identification impossible. The most likely candidates are Ignatios, a monk —possibly higoumenos— in Asia in 1294, to whom Maximos Planudes addressed his Ep. 105 (PLP 1966), and Ignatios, an anti-unionist collaborator of Gregory of Cyprus, who was an archimandrite some time between 1273 and 1283, and became Metropolitan of Thessalonica between 1284/5 and 1293 (PLP 8053). But Ignatios, higoumenos of the Megale Laura on Mt Athos around 1300 (PLP 8002), cannot be ruled out. And there are other possible candidates among the recorded Ignatii. The matter must remain open. However, if we look at the correspondents of Nikephoros we may form some opinion of the milieu to which he belonged. They include Michael Gabras and Nikephoros Choumnos, both of whom seem to have been pupils of Gregory of Cyprus. Maximus Planudes belonged to the same group. This consideration perhaps argues in favour of his correspondent Ignatios being the future Metropolitan of Thessalonica. But those who were friends of Nikephoros in later life may not have known him in his early youth. So the argument is of little weight.

The unpublished commentary to which the letters refer is described as an epitome of earlier commentaries, to which Nikephoros has made no contribution of his own. This may well be the case. But the disclaimer of originality is a locus communis of Byzantine theological writing. Specimens of Nikephoros' commentary published by Sajdak¹⁸ suggest that it is both elementary and derivative. It appears in fact to be a

17. Listed by J. Sajdak, *Historia critica scholiastarum et commentatorum Gregorii Nazianzeni*, Pars prima, Kraków, 1914, 196-198.

18. Cf. note 17 above.

text-book for students. Nikephoros speaks of having recently studied the works of Gregory of Nazianzus as a student, and vainly wishes that it were possible for him to remain a perpetual student. His situation seems to be that of a recent student who has become or more probably hopes to become a teacher.

But a teacher of what, and where? The second question is easy to answer, as the evidence is unanimous that he spent his life attached in some way to the church of Hagia Sophia, where he appears from these letters to have been a student. He lays much emphasis on the richness of the library of the Great Church, without which, he declares, he could not have compiled his own commentary. The library clearly contained not only patristic texts, but also works of pagan Greek literature which, says Nikephoros, are indispensable for the understanding of Gregory of Nazianzus. It is noteworthy that the books which Michael Gabras borrows from Nikephoros all belong to the domain of pagan literature. So this library can scarcely be that of the Great Church itself, which, would contain only liturgical books, but rather that of the patriarchate, housed in an outbuilding of the church¹⁹. It appears to have served not only the personal requirements of the patriarch, but also the needs of a school in which among other things, the Church Fathers were studied. This points to some kind of institutionalised teaching of theology, of which there is little or no trace in the Byzantine world before the twelfth century. Was this school organised by Gregory of Cyprus, who was concerned over the education of the clergy? Or does it go further back, to Manuel Holobolos²⁰? We do not know. But it looks as if it was in this 'Patriarchal School' that the teaching career of Nikephoros was spent. Many of his works are designed to be used in teaching: in the first place the *Progymnasmata*²¹; then the verse epitomes of Old Testament and later Jewish history²²; the prose διήγησις on bishops and patriarchs of Constantinople²³; the versified lists of Church Fathers and melodies²⁴; the commentaries on John Climacus²⁵. I would not include

19. Cf. K. A. Manaphes, *Αἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει Βιβλιοθήκαι*, Athens, 1972, 132-146, who cites and discusses the relevant texts.

20. Cf. F. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, Leipzig-Berlin, 1926, 57-58.

21. Ed. J. Glettnier, BZ 33 (1933) 1-12, 255-270.

22. PG 147. 605-632.

23. PG 147. 449-510.

24. PG 147. 553-554.

25. Cf. note 1 above; a commentary on the *Liber ad pastorem* is preserved in cod. Chis. gr. 38.

in this category the Ecclesiastical History, which is dedicated to Andronikos II, survives in a single manuscript, and is much too lengthy and discursive to be a text-book. Whether Nikephoros always taught this range of subjects or whether, as in other Byzantine teaching situations, he moved on from elementary to more advanced teaching one can only guess.

What emerges from the present letters in his ambition and his anxiety to put himself forward as a scholar and teacher in spite of his youth in what may have been a very competitive world, in which there was an overproduction of intellectuals. There is something almost attractive in the combination of brash ambition and longing for the certainties of school life. Ambition is not a prominent feature of the public image which Byzantines seek to create for themselves, though pride in learning is. This may be one of the reasons why Nikephoros did not publish these letters along with his commentary. Yet that he wrote them is an indication of the growing tension between tradition and reality in the late Byzantine world.

Fol 33 Τοῦ φιλοσοφώτατου κυροῦ Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου ἐπιστολὴ πρὸς ἑαυτὸν ὡς ἀπὸ τοῦ ὀσιοτάτου δῆθεν μοναχοῦ κυροῦ Ἰγνατίου:-

Ἀδικεῖς, ὦ θαυμάσιε, τοσαύτης σοφίας μετεληφώς καὶ μηδὲ βραχύ 5 τι ταύτης ἡμῖν, καὶ ταῦτα φιλοῦσι τε ἅμα καὶ φιλουμένοις, μεταδοῦναι μηδαμῶς προθυμούμενος. οἶσθα δὲ πάντως ὅποσα τοῖς ἄλλοις χαίρειν εἰπόντες ἐνὶ μόνῳ ἐξηρτησάμεθα τὰ ἡμέτερα, καὶ φιλοσοφία ὅση πρὸς θεὸν ἄγει καὶ τῶν ἄλλων ἀπάγει καὶ πάντων πείθει καταφρονεῖν, εἴπερ τινὸς προστετήκαμεν. καὶ βιβλίοις τοιοῦτοις Fol 33^v 10 χαίρομεν, αἱ δὲ περὶ τὴν αὐτῆς κτῆσιν ἀρίστως διεξιᾶσι, καὶ / μάλιστα πάντων ἢ τὸν θαυμαστὸν Γρηγόριον ἔσχεν ἐπώνυμον. ταύτη δὴ τῇ βίβλῳ προστέτηκα, καὶ ὅλην ταύτης ἐξήρταμαι τὴν ψυχήν,

5 φιλομένης MS 12 ὅλης MS

5. φιλοῦσι τε καὶ φιλουμένοις: Cf. *H. Hunger*, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, Munich 1978, 223, and in particular Planudes. ep. 3, for this epistolary locus communis.

10. αὐτῆς: sc. τῆς φιλοσοφίας.

τοῦτο μὲν καὶ διὰ τὴν τῶν λόγων ὕφος, τοῦτο δὲ καὶ διὰ τὴν ἐν ἅπασι τοῦ ἀνδρὸς χάριν καὶ εὐθελίαν.

- 15 ἀπειρώς δέ μοι λόγων παιδείας, ὅση καὶ ταῦτα πρὸς Ἑλληνας βλέπει, ἔχοντι συμβαίνει μὴδ' ἐς τὸ παντελὲς τῆς αὐτοῦ διανοίας ἐπιβαίνειν καὶ τοῖς αὐτοῦ πᾶσιν ὡς ἔφεςις ἐντροφεῖν. λόγος δέ σε τὸν ἐμὸν πεφιλημένον καὶ πάσῃ μὲν ἄλλῃ σοφίᾳ περιεῖναι, ὅση τε τῆς ἔξω παιδείας καὶ ὅση δὴ ἡμετέρα κυρίως λελόγισται, καὶ ταῦτα νέον
- 20 ὄντα καὶ οὐπω εἰκοστοῦ ἐπιβεβηκότα ἐνιαυτοῦ, καὶ τοσοῦτον φασί σε τῶν ἄλλων φέρεσθαι τὰ πρωτεῖα, καὶ μάλιστα δὴ τῇ ἀκριβεῖ ἐπιστήμῃ βίβλου τῆς εἰρημένης, ὅσον μὴδ' ἄλλῳ τινὶ ταύτῃ τῶν πρωτείων ἐξίστασθαι. ἀναγινωσκομένη μέντοι τῇ βίβλῳ πολλοῖς φιλο-

14 τῆς MS εὐθελίαν MS 23 ἀναγινωσκομένων MS

13. τὸ τῶν λόγων ὕφος: On Gregory of Nazianzus as a model of style in the Byzantine rhetorical tradition cf. Ioannes Sikeliotēs ap. Walz, *Rhetores Graeci* 6. 99. 6-13, 341. 10-15, 451. 1-5, and the epigrams of Theodore Prodromos (?) published by J. Sajdak, *Historia critica* 258 ff, in particular:-

Ῥητροσύνης κύδος ἡύ, πυρὸς μένος Ἀττικοῖο

πνεύοντα, κρατερῆς εὐχος ἐπογραφίης.

and Γραμματικὴν τ' ἰδὲ μέτρα πολύτροπα, θεσμά τε ῥήτρης

Γρηγόριος δεδάχκε, φορεῦμενος ἔνθα καὶ ἐνθα.

Cf. also Lia Rafaella Cresci, «Sulla fortuna di Gregorio di Nazianzo nel XII secolo», *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* NS 37 (1983) 3-17.

14. The manuscript reading εὐθελίαν is quite impossible, both because of its formation —there is no adjective εὐθλος— and because of its meaning, since εὐήλιος means «fond of the sun».
15. ἀπειρώς δέ μοι λόγων παιδείας...ἔχοντι: On the necessity for the study of classical literature for understanding the Church Fathers cf. Socrates, HE 3.16.17 and the Slavonic Life of Constantine-Cyril in A. Vaillant, *Textes vieux-slaves*, I, Paris 1968, 4, in which it is failure to understand Gregory of Nazianzus that induces the young Constantine to go to Constantinople to study grammar and read Homer.
15. Καὶ ταῦτα: Nikephoros has a penchant for this Atticist cliché, on which cf. G. Böhlig, *Untersuchungen zur rhetorischen Sprachgebrauch der Byzantiner*, Berlin, 195, 115 n. 2, 205, 208.
23. ἀναγινωσκομένη: There is something wrong with the manuscript text. The contrast must be between the homilies which are «read», from which many have profited, and the «unread», which are accessible to only a few, presumably because of the lack of a suitable commentary. The text printed is offered only exempli gratia.
- The ἀναγινωσκόμενοι λόγοι are 1, 45, 44, 41, 15, 24, 19, 35, 43, 39, 40, 11, 21, 42, 14, and 16; they appear in this order in many manuscripts from the eleventh century on: cf. T. Sinko, *Literatura grecka*, tom III, część 2, Wrocław, 1954, 188. The earliest writer to use the phrase οἱ ἀναγινωσκόμενοι λόγοι appears to

τιμήσασθαι ἐξεγένετο, ἀφ' ὧν ὡς ἐνὸν ἡμῖν ἢ τῶν ῥημάτων θηρᾶ-
 25 ται διάνοια, τῶν δ' αὖ μὴ ἀναγινωσκομένων, καὶ ταῦτα τὴν τοῦ με-
 γάλου ἰσχὺν ἐν τοῦτοις διαφυλάττοντος, δι' ὧν οἶμαι καὶ τὸ μέγα
 <αὐτὸν> τῆς θεολογίας κτήσασθαι ὄνομα, παντελῶς ὀλίγοις. τού-
 τοις δὴ σε καθικετεύω καὶ ἔτι προσσχεῖν, καὶ σχολίοις δὴ τισι τὸν τοῦ
 μεγάλου νοῦν ὡς ἐνὸν ἡμῖν ἀκριβώσασθαι συντετμημένως λίαν καὶ
 30 συνετῶς καὶ τὸ πλεῖον σαφῶς. τῷ γὰρ Κρήτης Ἑλλιοῦ ἐν τοῦτοις
 δὴ ἐντυχόντες τοσοῦτον ἀπανάμεθα τῆς σπουδῆς τῇ ἀπειρίᾳ τῶν λό-
 γων, καὶ ταῦτα λαμπρῶς οὕτω διεξιόντι, καὶ ὡς οὐκ οἶδ' εἴ τις πε-
 ρὶ αὐτῶν ἕτερος ὡς φασιν ἴσα, καὶ εἰ μὴδὲ τὴν ἀρχὴν τῇ βίβλῳ ἐνε-
 τυγχάνομεν. σύνθου δὴ καὶ κατάνευσον, καὶ οἶδ' ὅτι μέγα τῷ βιβλίῳ
 35 κλέος ἐσεῖται τὸ πόνημα. ἐκ τοῦ ῥάστου δέ σοι το ἔργον ἐνοντος τοῦ
 βούλεσθαι, ἄλλως τε δὴ καὶ τῇ τῶν ἐκκλησιῶν μητρὶ τῇ τοῦ θεοῦ
 σοφίᾳ φημι ἐνοικοῦντι ἐξ ἔτι νέου καὶ αἰὲ ἐν αὐτῇ τὴν διατριβὴν
 ποιουμένῳ/.

Fol 34 τί ποτ' ἂν ἐμποδὼν ἐσεῖται πρὸς τὸ ἐγχείρημα; μηδαμῶς δέ σοι τὸ
 40 τῆς ἡλικίας ὑποθράττη νεώτερον. τῷ σοφῷ καὶ γὰρ Σολομῶντι οὐ
 τῇ πολιᾷ, τῇ δ' αὖ συνέσει τὸ γῆρας ὀρίσασθαι ἐξεγένετο. σὺ μὲν οὖν
 ἀπάρτι χεῖρα τῷ ἔργῳ ἐπίβαλε, ἐμοὶ δὲ καὶ πάσῃ τῇ ἀδελφότητι διὰ

28 προσχεῖν MS 33 ἀνετυγχάνομεν MS 37 διεξιόντα MS 39 ἀμποδὼν MS

be Elias of Crete, who commented on the 'unread' homilies probably in the eleventh century. What liturgical practice, if any, the distinction corresponds to is not clear. Perhaps the distinction established itself in schools rather in liturgy. Cf. also *R. Anastasi*, Λόγοι μὴ ἀναγινωσκόμενοι, Siculorum Gymnasium 23 (1970) 202-204.

30. Ἑλλιοῦ: this form occurs as an indeclinable in the LXX, sometimes as a v.l. It is no doubt a transliteration of Hebrew *eliyāhū*.

31. τοσοῦτον: continued by καὶ εἰ below. Ignatios was unable to understand Elias' commentary, which was both theological and rhetorical.

36. τῇ τῶν ἐκκλησιῶν μητρὶ κτλ.: it is not quite clear why Nikephoros was 'dwelling' in the Great Church since childhood. The point is that as a student he had access to the patriarchal library. Whether he was also a boarder we do not know.

40. τὸ τῆς ἡλικίας νεώτερον: youth was generally a negative qualification in the Byzantine world, which professed to revere age. Nikephoros here and in the following succeeds in turning it into something which enhances the brilliance of his performance.

ὑποθράττη: This rare word occurs in Eusebius, Praep. Ev. 11. 36. 1, with which Nikephoros may have been familiar.

τῷ σοφῷ Σολομῶντι: Wisdom of Solomon 4. 9 πολιὰ δὲ ἐστὶν φρόνησις ἀνθρώποις καὶ ἡλικία γῆρας βίος ἀκηλίδωτος.

σπουδῆς ὑπάρξει ταῖς εὐχαῖς τῇ σῇ σοφίᾳ συναίρεσθαι. ἔρρωσο.

Ἀντίγραμμα τοῦ αὐτοῦ:-

- 45 Τὸ γνῶθι σαυτὸν, πατέρων σεβασμιώτατε καὶ σοφώτατε τὴν ἀνω-
τάτῳ καὶ πρῶτῳ φιλοσοφίαν, ἔμοιγε τοσοῦτον φαίνεται ἂν πάντων
εἶναι δυσχερέστερον εἰδέναι καὶ ἀνύσαι οὐ ῥάδιον, ὅσον ἐκ τοῦ προ-
χείρου οὐδὲν εἶναι δοκεῖ πρᾶγμα τῷ στενῷ τῶν λέξεων κομιδῇ καὶ
σαφεῖ. τὸ γὰρ τινα ἑαυτὸν ἔχειν γινῶναι μέγα τε καὶ πάντων μέγι-
50 στον παρ' ἐμοὶ καὶ τῇ [καὶ] ἀληθεῖα λελογίσταται. ἔστι γὰρ πῶς καὶ
τινα μὴ εἰδὸτα λέγειν εἰδέναι, καὶ τοῦτό ἐστιν ἀγνοεῖν κατὰ Πλά-
τωνα τὸ τῆς ἀγνοίας διττόν, ὅτι τε ἀμαθῶς ἔχει καὶ ὅτι οὕτως διὰ
κείμενος ἀγνοεῖ. ἐμὲ τοιγαροῦν ἐς τοσοῦτον ἀγνοίας ἔλθεῖν, ὥστε
καὶ ἑαυτὸν ἀγνοεῖν μὴ μοι γένοιτο δι' εὐχῆς ἔχω. εἰ δὲ τῇ σῇ ἀγί-
55 τητι τοῦτο δοκοῦν ἐστὶν ὡς ἐμοὶ τὰ τῆς μαθήσεως καὶ τῆς πράξεως
ἐν καλῷ, θαυμαστὸν οὐδέν. παντὸς γὰρ ὄντι πλήρει καλοῦ συμβαίνει
καὶ περὶ πάντων τὰ κάλλιστα οἶεσθαι. ὦν ἡμεῖς ἐς τοσοῦτον πόρρω
τυγχανόμεθα, ὥστε καὶ αἰσχύνῃς ἀναχεομένης τὰς ὄψεις πληρούμεθα
τὰ αἰτούμενα διακούσαντες. μικροῦ γὰρ δεῖν καὶ ὅπερ ἐνῆν ἡμῖν γινώ-
60 σεως εἰς μνεῖαν τῆς βίβλου ἔλθοῦσιν ἀπώλετο. τίς γὰρ ἂν ἐν μεθέξει
γνώσεως ὦν τόλμῃς τοσοῦτον ἀνθάψασθαι προθυμήσαιο, ὡς μὴ ἐνὶ
ἀλλὰ μικροῦ πᾶσι λόγοις ὅσοι ῥητοὶ τ' ἄρρητοὶ τε, καὶ πάσαις βίβλοις
σχεδόν, ὅσαι ἡμέτεραι καὶ ὅσαι τῷ "Ἑλληνι λόγῳ μάλιστα χαίρουσιν,
ἑαυτὸν ἐμβαλεῖν εἰς σαφήνειαν. οὕτω γὰρ ἔχω δόξης ἔγωγε βίβλου
Fol 34 65 περὶ τῆς εἰρημένης. συνδρομὴν γὰρ τι/να καὶ συνέλευσιν ἐς ταῦτό
πάντων λόγων καὶ βιβλίων ὁμοῦ ταύτην εἰπὼν οὐκ ἂν οἶμαι τοῦ εἰκό-
τος ἀμάρτοιμι. ὁμολογεῖν γὰρ ἀρίστως εἶπερ τινὶ ἔνεστι περὶ ἀγγέ-
λων ὅση φύσις ἐν τούτοις φιλοσοφεῖν, περὶ ψυχῆς καὶ νοῦ καὶ ἀνθρώ-

61 γνώσης MS 68 οἰκότος MS

45. τὸ γνῶθι σαυτὸν: proverbial; τάττεται δὲ ἐπὶ τῶν ὑπὲρ δύναμιν κομπαζόντων (Dio-
genian Vindob. 2. 10). For examples of its use by a Byzantine writer cf. Eustath.
Opuscula 118. 74, 326. 47.
51. κατὰ Πλάτωνα: [Plato], Alcibiades I 117c-118b.
56. παντὸς γὰρ ὄντι πλήρει καλοῦ κτλ.: cf. Ep. Tit. 1. 15 πάντα καθαρὰ τοῖς καθαροῖς.
60. τίς γὰρ ἐν μεθέξει γνώσεως κτλ.: it was a commonplace that the study of Gregory
of Nazianzus called for acquaintance with the whole of preceding literature,
pagan as well as Christian.
62. ῥητοὶ τ' ἄρρητοὶ τε: a traditional polar opposition, meaning no more than 'all'.
Cf. Soph. Ant. 1109, Electra 305. Its rhetorical function here is to provide a
formal counterpart to ὅσαι ἡμέτεραι καὶ ὅσαι τῷ "Ἑλληνι λόγῳ μάλιστα χαίρουσιν.
67. ὁμολογεῖν γὰρ κτλ.: the structure of this sentence is not entirely clear, though
its meaning is not in doubt. The subject of διεξέρχεται, διαπρέπει and ἐπιβαίνει is

πων, κόσμου τε καὶ κόσμου στοιχείων μίξεως καὶ συγκράσεως,
 70 περὶ πάντων ὅσα γῆ τε καὶ θάλασσα διεξέρχεται, πάση γραφῇ δια-
 πρέπει λαμπρῶς, ἥς τε νόμος καὶ χάρις προτίσται καὶ ἡ τὸν Ἑλληνα
 λόγον ἔχει διδάσκαλον, ἀριθμητικῆς καὶ γεωμετρίας, μουσικῆς καὶ
 ἀστρονομίας, φιλοσοφίας καὶ ἡ τοῖς ῥήτορσιν ἀνεῖται, πᾶσιν ἀπλῶς
 φάναι λόγοις καὶ πράγμασιν ἐπιβαίνει. τί δ' ἂν εἴποις περὶ τῶν ὅσοι
 75 θεωρίᾳ καὶ πράξει τούτων διδασκάλῳ χρῶνται καὶ προηγῶ καὶ οἱ
 ταύταις σχολάζειν ἔγνωσαν; ταῦτα με ἐπέχει τὸ καὶ συνόλως εἰς νοῦν
 ἀγαγεῖν τὸ ζητούμενον. ἀτονεῖν μοι καὶ γὰρ εὐθύς τὸν νοῦν περιγί-
 νεται ἀναπολοῦντι τὸ αἶτημα, ὅψις καθάπερ τῷ ἡλίῳ προβάλλουσα.
 καὶ τὸν αὐτὸν γὰρ αὐτὸν ἔδει ἄνδρα φανῆναι, εἰ καὶ παράδοξός πως
 80 ὁ λόγος, καὶ τά σοι διὰ σπουδῆς ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς διαπράξασθαι. ἐμοὶ
 δ' ἀρκεῖτω παιδί τε ὄντι καὶ οὕτω πεφθακότε τὸν μείρακα [τούς]
 ὅλως παρακύπτειν τῇ βίβλῳ καὶ συγγνώμην αἰτεῖν ὅτι τοσοῦτου κατα-
 τολμῶ. μέγα γάρ μοι καὶ τὸ ἄλλων διεξιόντων ἀκούειν αὐτῆς, καὶ
 εἴθε διὰ βίου παῖς εἶην μαθητῆς καὶ ἐς διδασκάλους ταύτης χάριν
 85 φοιτᾶν εὐμοιρῆσαιμι, καὶ μὴ δι' ἄλλο τι τῶν λόγων ὀναίμην ἐτῶν
 καὶ ταῦτα πόρρω γεγόμενος, ἡ ταύτη ἐπεντροφᾶν ἀκροώμενος. οὕτω
 γνώμης ἔχω καὶ οὕτω περὶ ταύτης λογιζομαι. ἐπεὶ δέ με καὶ σοφὸν
 εἶναι φῆς καὶ διὰ πάσης ἡκεῖν παιδείας, οὐκ οἶδα τίς τῶν ἡμετέρων

70 τε γῆ MS 71 τ' Ἑλληνα MS 74 ὅση MS 79 τ' αὐτὸν MS 82 συγγνώμην MS
 88 φησὶ MS

Gregory. A verb may have dropped out of the clause ὅσα γῆ τε καὶ θάλασσα, eg. χωρεῖ.

71. νόμος καὶ χάρις: The Old and New Testaments.
75. προηγῶ: cited by LSJ Addenda only from scholia on Sophocles' Ajax, the word us also used by Niketas Choniates, Hist. 100A.
79. καὶ τὸν αὐτὸν γὰρ κτλ.: text and meaning are both obscure. The meaning seems to be that only Gregory himself would be able to comment adequately on his own works.
81. οὕτω πεφθακότε τὸν μείρακα: i.e. not yet twenty-one; cf. Hippocrates ap. Philo 1. 26 *Cohn-Wendland* ἄχρι γενείου λαχνώσιος, εἰς τὰ τρεῖς ἐπτά, Plutarch, Brutus 27, Lucian, Dial. Mort. 9.4.
 παρακύπτειν: to glance or peep at something.
84. μαθητῆς κτλ.: Nikephoros had studied the works of Gregory as a παῖς under a διδάσκαλος. This seems to imply some kind of formal study of theology and not merely private reading of the Church Fathers. So also does ἄλλων διεξιόντων ἀκούειν and ἀκροώμενος below.
88. τῶν ἡμετέρων: Presumably fellow-students of Nikephoros who may have become monks in Ignatios' monastery, rather than members of the clergy of the Great Vhurch, as Nikephoros was too young to be in orders.

90 τῶν ἀγαθῶν ἐμαυτῷ συνεπίσταμαι, ὅσα ἐμὲ γινώσκειν εἰκός, πλὴν
 Fol 35 εἰ μὴ γε τοῦτ' αὐτὸ σοφίαν λέγοις ἐμὴν τὸ εἰδέναι ὅτι μὴ τοι/οὔτος
 εἶην καὶ ὅτι αἰσθάνομαι ἄγνων. εἶεν. πλὴν ἀλλ' ἔδει μηδὲλως τὴν
 ἀρχὴν ἀναβαλέσθαι, ἀλλ' ἐξ αὐτῆς, ὃ φασι, ἄρξασθαι καὶ τὸ παρὰ-
 παν μὴ ἀντειπεῖν. ἴσως γὰρ ἂν ὁ θεὸς ὁ δι' ὄνου πάλαι λαλήσας καὶ
 95 ποιμέσι καὶ αἰπόλοις συκάμινα κνίζουσι πνευματικῆς μεταδούς σο-
 φίας κάμοι τι παρέσχεν εἰπεῖν, σὴν χάριν καὶ τοῦτο. ἐπεὶ δὲ καὶ τὸ
 τῆς παρακοῆς ἔγκλημα μέγα, καὶ ἀπειθεῖν πατρὶ κελεύοντι δυσχερές,
 πειθομαι σου τοῖς λόγοις, χαρᾷ καὶ φόβῳ σύμμικτος ὢν, καὶ ἄρτι
 χεῖρας ἐπιβάλλω. πλὴν σοὶ καὶ πᾶσι τοῖς τῇ βίβλῳ ἐντευξομένοις
 100 προδιαγγέλλομεν ὡς οὐδὲν ἡμῖν ἐξ ἑαυτῶν σχεδὸν τι τῇ βίβλῳ προσ-
 τέθεται, ὅσα δὲ ἡμῖν ἐκ τῶν πρὸ ἡμῶν ἐράνων †διανα† ἐκλέξασθαι,
 ὅσαις ἐντυχεῖν ἡμῖν ἐγένετο, Ἡλιοῦ τῷ θαυμαστῷ καὶ ἀρίστῳ ἐξη-
 γητῇ, Μαξιμῷ τε τῷ μεγάλῳ καὶ τῷ ὑπερτίμῳ Ψελλῷ, Γεωργίῳ
 τε καὶ Βασιλείῳ τοῖς στιγματίαις, καὶ ἄλλοις. ὢν δὴ τὰ ἐς μῆκος
 105 ῥηθέντα ὡς ἐν ἡμῖν συντεμόντες καὶ ἐγχειρίδιον ποιησάμενοι πέμπο-

90 ἐμαυτῶν MS 91 αὐτοῦ MS 91 ἐμῶν MS 94 ἀντειπεῖν MS 95 αἰπόλοις MS
 ἐνίζουσι MS 96 σὸν MS

92. εἶην...αἰσθάνομαι: On variation of mood as a Byzantine Atticism cf. *G. Böhlig*,
Der rhetorische Sprachgebrauch der Byzantiner, Berlin, 1956, 249-250.

95. αἰπόλοις: cf. LXX Amos 7. 14.

100. οὐδὲν ἡμῖν ἐξ ἑαυτῶν κτλ.: cf. John of Damascus' ἐρῶ ἐμὸν μὲν οὐδέν. This is not
 a matter of modesty, a quality of which the Young Nikephoros shows few
 signs, but of self-protection; originality is καίνοτομία, which is heresy.

102. Ἡλιοῦ τῷ θαυμαστῷ κτλ.: On the commentators on Gregory of Nazianzos'
 homilies cf. *J. Sajdak*, *Historia critica*; *F. Lefherz*, *Studien zu Gregor von*
Nazianz, Bonn, 1958, 109-148; *M. Geerard* (ed.), *Clavis Patrum Graecorum*
 II: Ab Athanasio ad Chrysostomum, Turnhout, 1974, 181-187; *R. Constanti-*
nescu, *Nichita din Heraclea*, *Comentarii la cele 16 cuvîntări ale lui Grigore*
din Nazianz, Bucharest, 1977, 30-40. To judge from surviving manuscripts
 the commonest commentary from the thirteenth century on was that of Nice-
 tas of Heraclea, whom Nikephoros does not mention: cf. cod. Paris. gr. 241,
 541, 543, 549, 552A, 553, 555A, 558, 561, Paris. Coislin. gr. 54, 55, 121.

104. στιγματίαις: George Mokenos and Basilus Minimus discussed questions of
 punctuation at length; cf. *E. Cantarella*, «Basilus Minimus», *BZ* 25 (1925)
 300 and Basilus' preface addressed to Constantine VII in PG 36. 1077B-1080A.
 The term στιγματίας, the primary meaning of which is «branded slave, scound-
 rel» was applied jocularly to Nikanor son of Hermeias, of Alexandria, who
 wrote treatises both on the punctuation of Homer and on punctuation in
 general.

105. πέμπομεν: Nikephoros has apparently forgotten the fiction that he has only
 just decided to comply with Ignatios' request; cf. ἄρτι χεῖρας ἐπιβάλλω (100),
 ἀπάρτι τῷ ἔργῳ προσκείμεθα (111).

μεν. εἰ δὲ καὶ κατὰ γνώμην τῷ μεγάλῳ πατρὶ, σὴ χάρις καὶ τοῦτο, ἐμοὶ δὲ τῆς τόλμης τὸ μὴ τι τῶν ἀπευκταίων παθεῖν ἐν χάριτος μοίρῃ ὡς εἰκὸς λογισθήσεται.

- 110 ἡμεῖς μὲν οὖν ὡς εἴρηται ἐκουσασκουσίως ἀπάρτι τῷ ἔργῳ προσκει-
 μεθα, σὸν δ' ἂν εἴη τοῦ λοιποῦ ἀρήγειν ἡμῖν ταῖς εὐχαῖς ἐκ μακροῦ,
 καὶ Ἰλεων ἡμῖν σὺν τῷ θεῷ καὶ τὸν μέγαν ὡς ἐγχωροῦν ἀπεργάζε-
 σθαι. ἡ δὲ τοῦ θεοῦ σοφία, ἥς τῷ περιωνύμῳ (ναῶ) ἐξ ἀπαλῶν ὀνύ-
 χων κατοικεῖν ἐλάχομεν καὶ ἥς ἐνδον, πατρὶ κελεύοντι εἰκοντες, τὸ
 τοσοῦτον τῆς σαφηνείας ἄχθος ἐπιφορτιζόμεθα, δοίῃ σοὶ μὲν ἰσχὺν
 115 εὐχεσθαι, ἐμοὶ δὲ σαφηνίζειν ὡς δεῖ, μηδὲν τῶν ἀναγκαίων παρα-
 λείποντι, ἐν τοῖς περὶ αὐτῆς λόγοις μάλιστα καὶ πᾶσιν ὁμῶς τοῖς
 ἄλλοις:-

111 θεῶ MS

115-6 παραλεῖποντα MS

110. ἐκ μακροῦ: Ignatios is not in Constantinople, but in a monastery in the provinces.
 112. ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων: does this imply that elementary education was also provided by the patriarch's school?
 116. περὶ αὐτῆς: presumably the βιβλος of which he speaks earlier, containing all the Homilies of Gregory.

The question of what sources Nikephoros actually used must await the publication of the text of his commentary. It is worth noting, however, that a tenth-century sylloge of scholia by Basilios Minimus, Maximus Confessor, George Mokenos and others is preserved in several manuscripts; cf. *Sajdak*, *Historia critica* 61-89 Leftherz, *Studien* 138. Did Nikephoros, who must have worked very fast, simply compile material from this sylloge and the commentary of Elias of Crete?

A PROPOS DE LA SIGNIFICATION DES ÉLÉMENTS DE
L'IDÉOLOGIE POLITIQUE DE BYZANCE DANS LES VIES EN
VIEUX-SLAVE DE CONSTANTIN ET DE MÉTHODE

BOHUMILA ZÁSTĚROVÁ/Prague

Les Vies en vieux-slave de Constantin et de Méthode nous ont conservé de précieux témoignages sur le rayonnement de l'idéologie politique de Byzance¹ à l'intérieur du premier pays qui adopta le christianisme venant de Byzance. Les deux légendes furent ensuite, comme faisant partie du legs littéraire de la Grande-Moravie, reprises par les peuples qui, avec le christianisme d'Orient, s'assimilèrent aussi la liturgie slave. Pour cette raison, les passages reflétant l'idéologie politique de Byzance, nous renseignent en même temps sur les idées religieuses et politiques qui s'enracinèrent d'abord dans le milieu nouveau, et sur la formulation à travers laquelle les néophytes slaves se familiarisaient avec ces mêmes idées.

Les éléments de l'idéologie politique de Byzance abondent surtout dans les passages qui décrivent des événements survenus à la cour impériale de Constantinople. Ceci est d'ailleurs tout naturel. L'accueil des ambassades étrangères, par l'empereur et les négociations officielles, se déroulaient là, dans un milieu où la très impressionnante pompe cérémoniale et le langage des discours étaient profondément imprégnés de la symbolique de l'idée impériale de Byzance.

On rencontre pour la première fois cette situation au VIIIe chapitre de la Vie de Constantin², où l'auteur décrit l'accueil d'une ambassade khazare par l'empereur byzantin. A cette occasion, le porte-parole de l'ambassade sollicite l'empereur d'envoyer, dans son pays, un homme érudit, capable de réfuter les arguments des Juifs et des Arabes, et de

1. Les passages des deux Vies contenant des éléments de l'idée impériale de Byzance ont été analysés par *M. V. Anastos* dans son étude intitulée *Political Theory in the Lives of the Slavic Saints Constantine and Methodius*, *Harvard Slavic Studies* II (1954) 11-38, par *V. Vavřínek*, *Staroslověnské Životy Konstantina a Metoděje*, *Rozpravy ČSAV* 73 (1973/4) 82 s. et par *E. Anastasiou*, *Conceptions concerning the Emperors in the Vitae of St. Constantine-Cyril and Methodius*, *Byzantina* 3 (1971) 1-14.

2. Ci-dessous, je citerai VC (*Vita Constantini*) et VM (*Vita Methodi*) avec les numéros des chapitres qui sont identiques dans toutes les éditions. Les passages des deux Vies, invoqués dans le texte suivant, sont cités dans la traduction due à *F. Dvorník*, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Prague 1933, 349-393.

convaincre les Khazars d'adopter le christianisme. La décision des Khazars de s'adresser, avec leur demande, à Byzance justement, est motivée par les paroles suivantes: "Puisque vous êtes une grande nation et que vous tenez votre empire de Dieu..."³. Cette phrase porte l'empreinte de son origine byzantine, par son contenu et par son style. L'idée de l'origine divine de l'empire était, on le sait, souvent exprimée, surtout dans les formules d'allocution⁴. Les Moraves, avant tout les membres de la couche régnante de l'Etat morave, apprenaient, dans le texte de la légende, l'idée fondamentale de la théorie politique de Byzance dont les racines sont profondément ancrées dans l'antiquité, et qui, à l'époque byzantine, continue d'apparaître, en d'innombrables variantes, dans les prooimia des codes, dans les harangues des chartes impériales et dans de nombreux autres documents⁵. Dans sa forme précitée, les mots en vieux-slave, "otŭ boga carŭstvo" peuvent être considérés comme traduction littérale de l'expression grecque de ἐκ Θεοῦ βασιλεία. Ce terme est souvent attesté, non point seulement par des documents quasi-contemporains—citons, au moins, la novelle de Léon VI⁶—, mais aussi par le traité intitulé *De ceremoniis aulae byzantinae*, et dans plusieurs autres sources⁷.

Dans l'allocution de l'envoyé khazare, on dit en même temps que le pouvoir impérial avait été confié par Dieu aux Byzantins-ci, "eux-étant une grande nation". Au XIVE chapitre de la VC, on désigne, il est vrai, comme "grandes nations" les peuples "qui louent Dieu dans leur langue"⁸ mais, dans notre cas, il n'y a pas de raison d'invoquer un tel parallèle. On ne saurait d'ailleurs exclure la possibilité que, derrière les mots "grande nation", se cache plutôt une allusion au peuple élu, car les Byzantins se considéraient comme le peuple élu de l'époque

3. *Dvornik*, op.cit. 358.

4. *J. A. Straub*, *Von Herrscherideal in der Spätantike*, Stuttgart 1939, p. 172.

5. *O. Treitinger*, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*, Darmstadt 1956², 38 s., *H. Hunger*, *Prooimion, Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, Wien 1964, 49 s.

6. *Hunger*, op.cit., 51, 19.

7. De cerim. 526, 18; 528, 13; 530, 14; voir aussi *Treitinger*, op. cit. 38 s.

8. *Dvornik*, op. cit. 373. Une conception différente des "grands peuples" apparaît dans la plus ancienne légende slave consacrée à St Venceslas dans la rédaction russe de laquelle on lit que Venceslas aurait érigé des églises dans tous les châteaux forts ce qui fait que le service divin y avait lieu tous les jours "comme chez les grands peuples" (*Sborník staroslovanských literárních památek o sv. Václavu a sv. Ludmle*, red. *J. Vajs*, Prague 1929, 16).

chrétienne. Dans ce cas, il s'agirait d'un topos courant dans la rhétorique byzantine⁹.

L'idée de l'origine divine du pouvoir du souverain, enrichie par d'autres éléments de l'idéologie politique de Byzance, réapparaît au chapitre XI de la VC. On y lit qu'après la victoire de Constantin, dans une disputation avec les Juifs et les Arabes, le premier conseiller du khagan khazar adressa au peuple rassemblé les paroles suivantes: "De même que Dieu a donné à l'empereur chrétien le pouvoir sur tous les peuples et la sagesse la plus grande, de même il leur a donné la foi, et sans elle, personne ne peut vivre la vie éternelle"¹⁰.

La phrase selon laquelle "Dieu a donné à l'empereur chrétien le pouvoir sur tous les peuples" est l'expression spontanée de l'universalisme byzantin qui, au cours de la prochaine grande période de l'histoire byzantine, aboutira à sa renaissance¹¹. Cet élément de l'idéologie politique fut repris par les Byzantins de l'empire romain¹². La conception byzantine fut cependant modifiée par le christianisme, qui donna à l'idée du règne universel un sens nouveau. Dans son étude intitulée "Hoc signo victor eris", A. Alföldi¹³ a prouvé que le témoignage le plus ancien de l'influence chrétienne sur ladite conception est représenté par un médaillon en argent figurant l'empereur Constantin et provenant de l'an 315. Le symbole du règne universel de l'empereur chrétien y est exprimé par le sceptre avec la croix du Christ reposant sur le globe. L'idée œcuménique traditionnelle, du règne romano-byzantin sur le monde¹⁴, devint, au 9e siècle, une fois de plus, une des sources inspiratrices du nouvel essor de l'empire succédant à la défaite de l'iconoclasme. Etant donnée la consolidation politique progressive des pays voisins de l'empire, il fallut, dans la seconde moitié du 9e siècle, appuyer la prétention de Byzance au règne universel par des méthodes nouvelles de politique

9. F. Dölger, *Byzanz und die europäische Staatenwelt*. Ausgewählte Vorträge und Aufsätze, Ettal 1953, 142. Au sujet du nouvel empire chrétien voir J. Karayannopoulos, 'Η πολιτική θεωρία τῶν Βυζαντινῶν, *Byzantina* 2 (1970) 39 s.

10. Doornik, op.cit., 369.

11. A propos de la renaissance de l'universalisme byzantin dans la 2e moitié du 9e siècle, voir H. Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'empire byzantin*, Paris 1975, 39.

12. Treitinger, op. cit. 165.

13. Beiträge zur Geschichte Konstantins des Grossen. In: *Pisciculi. Studien zur Religion und Kultur des Altertums*, Franz Joseph Dölger zum 60. Geburtstage dargeboten (Antike und Christentum, Ergänzungsband I), München 1939, 4 s. Voir aussi Treitinger, op.cit., 263.

14. Sur l'évolution de cette idée voir Treitinger, op.cit., 164 s.

extérieure¹⁵. L'expansivité de l'empire se réalisa, dès cette époque, sous le signe de la foi chrétienne triomphante. L'Eglise byzantine développa, en coordination avec l'Etat, une œuvre missionnaire immense, incomparable par sa qualité, et qui reste sans précédent quant aux moyens et procédés créateurs auxquels elle eut recours. Au centre de ces activités politiques et religieuses, est l'empereur, regardé, selon l'idéologie politique byzantine, comme représentant de Dieu sur la terre, pénétré de la foi chrétienne dont il est le porteur et le propagateur, "le plus sage héros de la foi" qui "éclaire le monde entier sous le soleil"¹⁶. D'accord avec le texte précité de la VC, qui attribue à l'empereur la sagesse suprême venant de Dieu¹⁷, la théologie politique de Byzance voit, dans l'empereur, "le plus sage propagateur de la foi"¹⁸.

La foi chrétienne est un attribut inséparable de l'empereur et de l'empire qu'il gouverne. Dans sa disputation avec les Juifs, dans VC, Constantin exprime cette idée d'une façon très pénétrante lorsqu'il réduit à sa juste mesure, l'explication du rêve de Nabuchodonosor, dans lequel une pierre tombante détruisit un grand et remarquable tableau, et se transforma elle-même en une montagne qui remplit toute la terre¹⁹; "...notre empire n'est pas celui de Rome, mais celui du Christ...", dit Constantin et, plus loin, "N'est-ce pas le royaume chrétien (qui existe) maintenant, ainsi appelé du nom du Christ? Les Romains, eux, vénéraient les idoles"²⁰.

Combien impérieuse était, dans la conception de la mission byzantine chez les Slaves de l'Occident, l'idée de l'universalisme byzantin, on peut le saisir même dans la formulation de la demande sollicitant "un maître et évêque"²¹ byzantin, que l'ambassade du prince morave Rostislav présenta à l'empereur Michel III; "Notre peuple a renié le paganisme et observe la loi chrétienne, (mais) nous n'avons pas de maître capable de nous instruire de la vraie foi chrétienne, dans notre langue, pour que d'autres régions encore, voyant cela, nous imitent"²². Bien que ce soit

15. *Ahrweiler*, op.cit., 43 s.

16. *Treitinger*, op.cit., 160.

17. L'idée selon laquelle la sagesse vient de Dieu appartenait, dans la conscience des Byzantins, à des opinions communément partagées ainsi que l'atteste, p. ex., le passage de l'admonestation de l'empereur Basile Ier à son fils Léon (PG 107, LV III); voir *Dölger*, op.cit. 198; *Hunger*, op.cit. 59.

18. De cerim. 368, 2; cf. *Treitinger*, op.cit., 160.

19. *Dvorník*, op.cit., 365.

20. *Dvorník*, op.cit. 365; cf. aussi *Anastos*, op.cit., 29.

21. VC XIV; *Dvorník*, op.cit., 372.

22. *Dvorník*, ibid.

l'envoyé morave qui, d'après la légende, prononce ces paroles, voulant sans doute exprimer, par là même, également les aspirations de son prince, l'auteur de la VC formule, en vérité, le sens de la grande œuvre missionnaire de Byzance. Son but était de gagner "à la foi droite" non seulement l'Etat vers lequel les missionnaires avaient été envoyés, mais aussi tout l'ensemble des pays voisins, de les incorporer à la ferme organisation de l'Eglise byzantine et de les attacher même politiquement à l'empire byzantin. Il faut tenir compte de ce que "la religion chrétienne est inséparable de la conception byzantine de l'empire"²³. C'est en ce sens qu'on doit comprendre les buts politiques que l'empire poursuivait par l'envoi des missions. L'empereur, en tant que représentant de Dieu au monde, avait, selon cette conception, le droit légitime de gouverner tous les peuples jusqu'alors soumis, ainsi que ceux qui ne l'étaient guère encore²⁴.

La conception byzantine de l'Etat et de la société chrétiens impliquait ce postulat, qu'avec la foi orthodoxe, les pays nouvellement christianisés adoptaient aussi les principes éthiques et juridiques de Byzance²⁵. Cette idée apparaît dans les paroles suivantes, prononcées par l'envoyé morave: "...car de chez vous, vers toutes les régions, émane toujours la bonne loi (dobryi zakonŭ)"²⁶.

Voici plus de trente ans, J. Vašica éveilla une grande attention par la nouvelle interprétation qu'il donna des mots de "bonne loi". Dans son étude révélatrice, consacrée, à l'origine du plus ancien code slave dit *Zakon sudnyj ljudem* (ci-dessous ZSL)²⁷, Vašica prouve, en s'appuyant sur une analyse linguistique de ce document juridique, que ZSL naquit en Moravie et qu'il faut l'attribuer à l'école littéraire de ce pays. Comme ZSL est —à l'exception de quelques additions et adaptations— une traduction du 17e titre de l'*Ecloga* des empereurs iconoclastes Léon et Constantin, Vašica conclut que, par les mots de "bonne loi", le biographe de Constantin comprenait l'*Ecloga*, et interpréta le passage en question

23. "Das Christentum ist aus dem Reichsbegriff der Byzantiner nicht fortzunehmen und fortzudenken", *Treitinger*, op.cit. 161.

24. Cf. K. Onasch, *Liturgie und Kunst der Ostkirche in Stichworten*, 376. Voir aussi D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe 500-1453*, London 1974³, 117 s.

25. Cf. G. G. Litavrin, *Ideja verchovnoj gosudarstvennoj vlasti v Vizantii i drevnej Rusi domongol'skogo perioda*. Slavjanskije kul'tury i Balkany I, Sofia 1978, 51.

26. *Dvornik*, op.cit., 372.

27. J. Vašica, *Origine cyrillo-méthodienne du plus ancien code slave dit "Zakon sudnyj ljudem"*, *ByzSlav XII* (1951) 154-174.

dans le sens suivant: "Veuillez nous envoyer un homme capable d'établir un recueil de lois civiles à l'usage de notre peuple"²⁸. Tout suggestifs que soient les rapports dans lesquels l'interprétation de Vašica apparaît incorporée, il me semble cependant outré de prêter un sens aussi concret à des paroles d'une portée plutôt générale²⁹. Cette tentative perd sa probabilité, même du fait qu'on ne saurait plus accepter l'argumentation de l'auteur, qui attribue ZSL à Constantin³⁰.

Quelle était donc la signification de l'expression "bonne loi" dans le passage respectif de la VC? Essayons de chercher une réponse à cette question dans les rapports de l'époque.

Dans sa fameuse lettre au prince bulgare Boris, le patriarche Photius souligne l'importance de εὐνομία, pour l'Etat administré dans l'esprit des principes chrétiens (Διὰ μὲν γὰρ ἐκείνου εὐνομία ἔσται τῇ πολιτείᾳ)³¹. Selon Stéphanus, Th L Gr III coll. 2362, εὐνομία signifie bonarum legum constitutio, bonae leges, bona (recta) legum constitutio, status rerum sub bonis legibus. Dans la Politique d'Aristote 4, 8, on comprend, sous ce mot, 1) l'institution de lois correctes, 2) l'obéissance à ces lois. La Suda donne un équivalent du mot par εἰρήνη, la paix. Dans l'épigramme AP VI, 236, Filippus 1.5, on lit:

Καίσαρος εὐνομίης χρηστή χάρις ὅπλα γὰρ ἐχθρῶν
καρπούς εἰρήνης ἀντεδίδαξε τρέφειν.

Par le mot εὐνομία, on peut donc comprendre l'ordre légal régnant dans

28. Ibid., 169. L'interprétation de ce passage donné par Vašica a été reprise sans changement par *Papastathis* (Τὸ νομοθετικὸν ἔργον τῆς κυριλλομεθοδιανῆς ἱεραποστολῆς ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ, Thessalonique 1978, 105). Cependant, à la différence de Vašica, il n'attribue pas la rédaction de ce monument juridique à Constantin mais à Méthode.

29. Une opinion pareille a été émise par *F. Griec* (Konstantin und Method, Lehrer der Slaven, Wiesbaden 1960, 56), qui interprétait le mot de zakon plutôt comme religion. Vašica se servit, pour son argumentation, du passage analogue de VM 5 et traduisit les mots posŭli takŭ muŭi iŭe ny ispraviti vŭseku pravdu de la façon suivante: "Envoie un homme qui puisse ordonner pour nous tout le droit". (A propos de ce que le mot de pravda signifiait, à côté de "vérité" également la "justice", le "recueil de lois", cf. *Vašica*, op.cit., 168-169). *F. Dvornik* traduisit le passage comme suit: "Envois-nous...un homme capable de nous enseigner toute la vérité" (op.cit. 385). *Griec* (ibid.) interprète le mot pravda dans une acception plus large de loi divine.

30. *B. Zástěrová*, Über zwei grossmährische Rechtsdenkmäler byzantinischen Ursprungs, in: Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9-11. Jahrhundert, herausgeg. von *V. Vavřínek*, Praha 1978, 374 s.

31. Photii patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia, vol. I, rec. *B. Laourdas* et *L. G. Westerink*, Leipzig 1933, 26, 768.

un certain pays (H. Hunger le traduit par *gesetzmässige Ordnung*³², C. Mango par une observance of the law)³³, liée souvent à la vie en état de paix. C'est avec ce sens que le terme de εὐνομία s'est incorporé au contexte de l'idéologie politique de l'empire³⁴. Pour cette même raison, le patriarche Photius³⁵ n'omet point d'instruire le prince bulgare, quelques années à peine avant la rédaction de la VC, de veiller à l'ordre légal (εὐνομία) dans l'Etat qui lui a été confié par Dieu.

Comme l'expression *dobryi zakonŭ* (une bonne loi) est une traduction littérale du terme grec εὐνομία³⁶ nous croyons pouvoir, très naturellement et sans exagération, interpréter le passage en question de la VC en ce sens que l'ordre légal rayonnait, de Byzance, dans tous les pays nouvellement christianisés.

Une profonde signification idéologique caractérise surtout la partie finale du XIVE chapitre de VC, qui décrit l'envoi de Constantin en Moravie, et reproduit l'épître de Michel III au prince Rostislav³⁷: "Dieu qui veut que chacun parvienne à la connaissance de la vérité³⁸ et atteigne une plus grande dignité, ayant vu ta foi et ton zèle, a agi même maintenant à notre époque, et a révélé des lettres dans votre langue — ce

32. Hunger, op. cit., 32.

33. C. Mango, Byzantium, The Empire of New Rome (History of Civilisation), London 1980, 219.

34. Stobaios IV 7, 67 (Bd. IV, p. 283, 24 ff.): εἴπερ δεῖ αὐτὸν (souverain)...νόμον ἐμφυχὸν εἶναι εὐνομίαν καὶ ὁμόνοιαν μηχανώμενον... (Hunger, op. cit. 118, n. 239); Theophylactos de Ohrid, Instit. reg. 12 (PG 126, 275: ...ἐν εἰρήνῃ τὰ τῆς εὐνομίας συμπεποθυμώμενος (Hunger, op.cit., 69, n. 79; Leon IV., Coll. 1, Nov. 26; Dölger, Reg. 338; Zepi, Ius Graecorum. I, 40, 6s. Πᾶσαν σπουδὴν ἔχοντες..., ὥστε τὴν...ῥωμαϊκὴν πολιτείαν...ἐν εὐνομίᾳ ζῆν εἰρηναίαν καὶ ἀσπασίαν... (Hunger, op.cit., 99, 43).

35. Voir ici, n. 31.

36. Dans les matériaux du Dictionnaire de la langue vieux-slave à l'Institut de la langue tchèque près de l'Académie des Sciences et Lettres, l'expression de "*dobryi zakonŭ*" n'apparaît que dans le passage précité du XIVE chapitre de VC et dans la citation littéralement reprise de la lectio brevis de l'office cyrillo-méthodien dans le bréviaire manuscrit de Ljubljana (S 4a β 2 s.). Dans la traduction de la Bible I T 1, 8, on a également traduit les paroles εὖ καλὸς ὁ νόμος en vieux slave comme "*dobrŭ zakonŭ*" dans tous les épistolaires épluchés par le Dictionnaire de la langue vieux slave.

37. F. Dölger, Regesten I, München-Berlin 1924, 56, n. 463; voir aussi I. Dujčev, Byzantinische Kaiserurkunden in mittelalterlicher slawischer Übersetzung. Zur Frage der slawischen Quellen zur byzantinischen Geschichte, Byzantinoslavica XLIII (1982) 3-4.

38. I T 2, 4; *Dvornik*, op.cit., 373; la citation fut utilisée également par l'auteur de VM au 2e chapitre où elle est reproduite plus exactement. (VM II, *Dvornik*, op. cit., 384).

qui n'avait pas encore existé sauf dans les premiers temps— pour que vous aussi soyez comptés parmi les grands peuples qui louent Dieu dans leur langue”³⁹. Le fait que l'empire de Rostislav adopte le christianisme venu de Byzance, et qu'il avait, de plus, reçu une écriture apte à rendre la langue slave du pays et, par la-même, la liturgie slave, est désigné comme manifestation du dessein et de la volonté de Dieu. Ce dessein divin prévoit en même temps l'obtention par le prince morave, d'une dignité plus haute. Conformément à l'esprit de la pensée politique de Byzance, le surcroît du prestige de Rostislav doit être compris de la manière suivante: que son empire sera, en tant qu'état ayant adopté la foi orthodoxe, inclus dans la famille byzantine des souverains unis par le lien mystique d'une parenté spirituelle⁴⁰, et qu'il sera désormais partie intégrante de la communauté politique et culturelle des pays appartenant à la sphère d'influence politique de l'Empire byzantin. L'écriture slave, que Dieu avait révélée à Constantin, et l'envoi de ce missionnaire en Moravie sont appréciés, dans l'épître, comme un don d'une immense valeur: “Accepte ainsi un don plus grand et plus précieux que n'importe quel or, quel argent, quelles pierres précieuses et quels trésors (qui sont choses) qui passent”⁴¹. L'empereur invite Rostislav à soutenir et à propager, de concert avec Constantin, la liturgie slave, et lui impose deux devoirs inséparables de l'image d'un souverain chrétien idéal: cultiver et approfondir sa piété personnelle, mais en même temps, veiller au bien-être de ses sujets et les amener à la connaissance de Dieu⁴². “Efforce-toi de rechercher Dieu de tout ton cœur. Ne repousse pas le salut commun; incite-les tous, au contraire, à ne pas s'attarder, mais à entrer dans la voie de la vérité...”⁴³. Rappelons que l'idée du devoir du souverain, d'enseigner à ses sujets la *θεογνωσία* pour utiliser la formulation de J. Karayannopoulos⁴⁴, fut exprimée, un peu plus tard, par l'archevêque Méthode, dans une homélie prononcée, selon toute vraisemblance, lors du service divin à la cour du prince grand-morave Svatopluk: “C'est pourquoi tout prince est tenu, sans ménagement pour (aucun de) tous

39. *Dvorník*, op.cit., 373.

40. Au sujet du problème de la “famille de souverains” cf. *Dölger*, *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, 42 et 159 s.; *Obolensky*, op.cit., 118.

41. *Dvorník*, op.cit., 373.

42. *Karayannopoulos*, *Der frühbyzantinische Kaiser*, 378; *H. Hunger*, *Aspekte der griechischen Rhetorik von Gorgias bis zum Untergang von Byzanz*, *Österr. Akad. d. Wiss., philos.-hist. Kl., Sitzungsberichte*, 277. Band, 3. Abh., Wien 1972, 16.

43. *Dvorník*, op.cit., 373.

44. *Karayannopoulos*, *Der frühbyzantinische Kaiser*, 378.

ceux qui sont sous son autorité, à les exercer dans la sainte foi du Christ, des prophètes, des apôtres et des bienheureux Pères..."⁴⁵.

L'importance attribuée à cet élément de l'idéologie byzantine, considéré comme un des moyens efficaces des activités missionnaires au 9e siècle, est également soulignée par la façon dont le patriarche Photius accentue ce devoir, d'un souverain chrétien, dans son épître au prince bulgare Boris⁴⁶.

Pour veiller au succès de l'instruction des sujets dans la foi chrétienne, la lettre de Michel III promet au prince Rostislav une récompense impérissable, et l'œuvre qu'il accomplira est comparée, pour sa grandeur, aux activités de Constantin le Grand: "...pour que toi-même, les ayant amenés par ton travail à la connaissance de Dieu, puisses en recevoir ta récompense, que tu puisses laisser ton souvenir aux autres générations dans les siècles actuels et futurs, pour toutes les âmes qui croiront au Christ, notre Dieu, de maintenant jusque dans l'éternité, et ceci à l'exemple de Constantin, le grand empereur"⁴⁷. Cette comparaison des souverains nouvellement christianisés au premier empereur chrétien, n'appartenait pas seulement à l'arsenal de l'idéologie byzantine. Le prince bulgare Boris reçut la même qualification, non seulement du patriarche Photius⁴⁸ mais aussi du pape Nicolas I^{er}⁴⁹. Pareillement, le prince russe Vladimir est comparé plus tard, dans *Povest vremennych let*, à Constantin le Grand, ceci en rapport avec la christianisation de la Russie kiévienne⁵⁰.

45. A. Vaillant, Une homélie de Méthode, *Rev. des Etudes slaves* 23 (1947) 39. Sur l'attribution à Méthode de l'Homélie anonyme du manuscrit de Cloz voir *ibid.*, p. 41; voir aussi F. Grivec, Clozov-Kopitarev Glagolit v slovanski književnosti in zgodovini, in: *Rozprave Akad. znanosti i umetnosti v Ljubljani, philos.-filol.-histor. razred I*, 1943, 343-408, J. Vašica, Anonymní homilie rukopisu Clozova po stránce právní (Homélie anonyme du manuscrit de Cloz du point de vue juridique), *Slavia* 25 (1956) 223 s., également Ch. K. Papastathis (op.cit., 102-103 et 141) a adopté récemment la conclusion attribuant l'homélie à Méthode. Cette conclusion n'est guère acceptée sans réserve par les savants bulgares. Cf. le compte-rendu du livre de Papastathis par A. Milev, *Palaeobulgarica Strarobългарistika* 3 (1979) 70.

46. Laourdas - Westerink, 22, 646 s. (*Valettas*, 225, 26).

47. Dvornik, op.cit. 373.

48. Laourdas - Westerink, 19, 562-3 (*Valettas*, 222, 22).

49. Nicolai I. papae epistolae, ed. E. Perels, MGH, Epp. t. VI, Karolini aevi IV, 580, 35-37.

50. Pamjatniki literatury drevnej Rusi I, ed. L. A. Dmitriev et D. S. Lichačev, Moskva 1978, p. 46, année 1015. (Celui-ci est le nouveau Constantin de la grande Rome. A l'instar de celui-là qui accepta lui-même le baptême et baptisa son peuple, celui-ci en fit autant.)

L'épître de l'empereur Michel III au prince Rostislav que V. Lamanskij se montra prêt à attribuer à Photius⁵¹, offrit à la jeune Eglise slave de Moravie une base idéologique justifiant son existence, dans sa lutte avec le clergé de l'Occident⁵². Justement, ladite épître évoque, de façon on ne peut plus nette, les nouveaux moyens créateurs et les nouveaux procédés de la politique extérieure de Byzance, au moment où Byzance entreprenait sa grande œuvre de christianisation des peuples slaves. Le lien le plus précieux et le plus durable entre les Slaves et le milieu byzantin, que cette époque ait créé, est représenté par l'écriture slave et la littérature slave, dont la naissance eut été inimaginable, n'eut été le haut niveau des études grammaticales et rhétoriques de Byzance et l'extraordinaire talent linguistique et littéraire de Constantin.

Les nouvelles méthodes et les nouveaux buts de l'Etat et de l'Eglise de Byzance au 9e siècle trouvent, on l'a vu, leurs expression directe sur les pages de VC. Constantin apparaît, dans ses missions auprès des Arabes, des Khazars, et même en Moravie, le porte-parole et le propagateur de l'idéal religieux de Byzance et, en même temps, de l'idée impériale byzantine. Ses missions sont caractérisées comme "des activités qui servaient toujours les intérêts de l'Etat"⁵³. Tout en tenant compte du caractère hagiographique de la légende et de toutes les tournures topiques et des exagérations, Constantin nous apparaît comme le modèle du nouveau missionnaire byzantin du 9e siècle dont l'activité est inséparablement liée à la grande œuvre culturelle qu'il accomplit par la création de l'écriture slave et la fondation de la littérature slave, œuvre qui représente un acte des plus impressionnants et des plus fructueux que la remarquable civilisation byzantine de l'époque ait accompli.

Constantin passa en Moravie une période d'un peu plus de trois ans seulement⁵⁴, et toute sa précédente vie est intimement liée à Byzance.

51. Archiv f. slav. Philologie 28 (1906) 185.

52. V. Vavřínek - B. Zástěrová, Byzantium's Role in the Formation of Great Moravian Culture, ByzSlav XLIII (1982) 176.

53. Vavřínek, op.cit., 83.

54. F. Dvorník (Byzantine Missions among the Slavs, Rutgers Byzantine Series, New Brunswick 1970, 312, date l'arrivée de Constantin et de Méthode en Moravie de l'automne de 863, J. Cibulka, Der Zeitpunkt der Ankunft der Brüder Konstantin-Cyrilus und Methodius in Mähren, ByzSlav 26 (1965) 364, situe cet événement au second quart de l'an 864. Selon VC XV, les frères auraient passé en Moravie 40 mois, selon VM V trois années. Au sujet de la datation du séjour des frères en Moravie et de leur départ, cf. Dvorník, ibid., 378, n. 10 et Magnae Moraviae fontes historici II (= Opera Universitatis Brunensis, Facultas Philosophica 118), Brno 1977, 156, n. 3 avec bibliographie, Brno 1967, 104, n. 8.

Les éléments de l'idéologie politique byzantine qu'on rencontre dans la description de sa mission, émanent du milieu politique et religieux de Byzance et s'inspirent de l'idée de l'universalisme byzantin.

Une signification et une fonction entièrement différentes caractérisent les éléments de l'idéologie politique de Byzance qui apparaissent — bien plus rarement d'ailleurs — dans VM. Cette légende naquit immédiatement après la mort de l'archevêque Méthode, donc à un moment où, en Moravie, la lutte pour conserver la littérature slave était à son comble. Pour cette raison, l'auteur rassemble, dans la biographie de son maître, tous les arguments en faveur de la défense de l'Eglise slave menacée. Il essaie de prouver que les activités de Méthode bénéficiaient de l'approbation et de l'appui des plus hautes autorités ecclésiastiques et séculières, et que seule l'Eglise slave pouvait garantir l'ascension politique de l'empire grand-morave⁵⁵. Dans son argumentation, l'auteur utilise les éléments de l'idéologie politique byzantine dans le but de souligner l'unité et une coopération étroite des pouvoirs ecclésiastique et séculier. Pour ce faire, il recourt à deux citations de la Bible. La première citation se trouve au chapitre V de VM, où l'empereur exhorte Constantin à emmener avec lui son frère Méthode, et à se rendre avec lui en Moravie. "Ils (Constantin et Méthode) ne pouvaient évidemment pas refuser à Dieu et à l'empereur, lit-on dans le texte de la légende, "selon la parole de Saint Pierre qui a dit: 'Craignez Dieu et vénérez l'empereur'"⁵⁶. Pour la seconde fois, on découvre le retentissement de cette idée au chapitre XIII de VM. Selon le récit de l'hagiographe, les adversaires de Méthode faisaient circuler la calomnie selon laquelle l'empereur se fût mis en colère contre Méthode. Cependant, guidé par l'inspiration divine, l'empereur invita Méthode à Constantinople. "Dieu miséricordieux... mit une inspiration au cœur de l'empereur — car le cœur de l'empereur est toujours dans la main de Dieu⁵⁷ — et celui-ci envoya la lettre suivante: 'Révérend Père, je désire vivement te voir...'"⁵⁸.

Alors que les éléments sus-mentionnés de l'idéologie politique de Byzance, exprimés sous forme de citations bibliques, se rattachent à l'empereur byzantin, une autre idée postulant qu'un souverain chrétien remporte la victoire partout et toujours sur ses ennemis, se réfère uniquement à la situation en Moravie, et sert d'argument à la défense de

55. Cf. *Vavřínek*, op.cit., 96 s.

56. I Pierre 2, 17. Voir *Anastos*, op.cit., 34 s.

57. Prov. 21, 1. Voir *Anastos*, op.cit., 14 s.

58. *Dvorník*, Les légendes, 390-391.

l'Eglise slave. L'idée de la victoire du souverain par le signe de la croix était profondément ancrée dans la conscience du monde chrétien. Elle est attestée par une multitude de sources byzantines. Dès les premiers siècles chrétiens, cette idée apparaît dans les formules du type "in nomine Christi vincas semper", dans les acclamations du peuple au souverain triomphant, dans la titulature des empereurs, etc⁵⁹. L'auteur de VM l'utilise trois fois dans le texte de la légende. Pour la première fois, c'est pour démontrer les succès de l'Etat grand-morave à une époque où les Moraves découvrirent l'influence, pour eux néfaste, du clergé latin. Svatopluk demanda alors au pape d'élever Méthode à la dignité d'archevêque. Le pape donna suite à sa demande, après quoi "...le prince Svatopluk, l'ayant reçu en compagnie de tous les Moraves, lui confia toutes les églises et le clergé de toutes les villes.

Depuis ce jour l'enseignement divin commença à se développer largement...De même, le pays morave commença de s'étendre davantage de tous côtés et à combattre ses ennemis avec le succès dont eux-mêmes parlent toujours"⁶⁰.

L'idée de la victoire, garantie par Dieu, du souverain chrétien et de son Etat, réapparaît deux autres fois encore, au chapitre XI de VM où l'auteur mentionne, sous forme topique, des exemples des capacités prophétiques de Méthode⁶¹. D'après ce témoignage, Méthode aurait envoyé un message au prince "établi sur la Vistule", lui recommandant d'accepter le baptême de son propre gré dans son pays, car, autrement, il serait baptisé en captivité dans un pays étranger, ce qui ne manqua d'ailleurs point d'arriver. Les études sur ce sujet, relativement abondantes, qui touchant le noyau historique de ce passage de VM supposent, en général, que Svatopluk aurait annexé la principauté du prince plus haut mentionné à la Grande-Moravie⁶². Une autre preuve du don prophétique de Méthode est attestée par le récit relatif à la lutte de Svatopluk contre les païens, dans laquelle le prince ne pouvait obtenir aucun succès. Méthode lui suggéra enfin de venir chez lui, accompagné de son armée, pour assister au service divin, ayant exprimé l'espoir qu'ensuite Svatopluk triompherait avec l'aide de Dieu, "ce qui en effet arriva".

Les deux événements, compris dans un chapitre conçu de façon purement hagiographique, démontrent de nouveau, par des cas concrets, ce que l'auteur avait formulé de manière générale au chapitre X: l'em-

59. *Treitinger*, op.cit., 172 s., 178 s., 182 s., 264 s., *Hunger*, *Prooimion*, 73 s.

60. VM X, *Dvorník*, op.cit., 389.

61. Cf. *Vavřínek*, op.cit., 97.

62. Voir *Magnae Moraviae fontes historici* II, 156, n. 3 avec bibliographie.

pire morave prosperera et élargira son pouvoir tant qu'il adhèrera à la vraie foi chrétienne, à l'Eglise représentée par l'archevêque Méthode⁶³.

Pour conclure, on peut donc constater que les éléments de l'idéologie politique de Byzance, exprimés dans VC, reflètent l'enthousiasme religieux et la pensée politique d'une époque nouvelle de l'histoire byzantine. Constantin y apparaît comme le porte-parole et le représentant de l'universalisme byzantin pratiqué, dans la 2e moitié du 9e siècle, sous le signe d'une authentique foi chrétienne. Cette époque qui compte parmi les sommets de l'évolution de la civilisation byzantine, est caractérisée, aussi, par le fait que la mission de Constantin embrasse une œuvre culturelle de prime importance: la création de l'écriture et de la littérature slaves, ce qui signifie un départ capital dans l'essor de la civilisation des peuples slaves du Sud et de l'Est.

D'autre part, le caractère idéologique de VM se ressent du fait qu'elle apparaît après la mort de Méthode, donc à une époque où la Moravie connaît alors la phase finale de la lutte pour l'existence de la liturgie slave. Les idées de la théorie politique de Byzance dont on s'était servi servaient donc surtout l'apologie des activités de l'archevêque Méthode et, par là-même, la défense contre le menace affectant l'Eglise slave.

63. Voir *Vavřínek*, op.cit., 98.

***ΤΟΜΟΣ - ΝΟΜΟΣ* ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΦΩΚΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΛΟΓΗ
ΑΡΧΙΕΡΕΩΝ**

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ/Αθήνα

Στὴν ὀλιγόχρονη βασιλεία του ὁ Νικηφόρος Φωκάς ἀνέλαβε σὲ θέματα ἐκκλησιαστικὰ ὠρισμένες πρωτοβουλίες, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν βρῆκαν τὴν ἐπιδοκιμασία τῆς ἐπίσημης Ἐκκλησίας. Καὶ ἡ μὲν πρότασή του νὰ ἀγιοποιηθοῦν οἱ πολεμισταὶ ποὺ σκοτώνονταν στὴν μάχη, ἀπορρίφθηκε χωρὶς δισταγμὸ ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία¹, ἡ ὁποία ἀντέταξε τὸν κανόνα 13 τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, προβλέποντα τὴν στέρηση γιὰ τρία χρόνια τῆς θείας μεταλήψεως στοὺς φονεῖς τοῦ ἐχθροῦ στὴν μάχη². Ἡ ἄλλη ὅμως αὐτοκρατορικὴ πρόταση σὲ καίριο θέμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως ἔγινε μὲν δεκτὴ ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς κατόπιν πιέσεως ἀλλὰ καὶ πάλι ὄχι ὁμοφώνως. Ἀφοροῦσε δὲ τὴν ἀναγνώριση στὸν αὐτοκράτορα τοῦ δικαιώματος τῆς ἐκλογῆς ἐπισκόπου, ὡς τότε προνομίου τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ νέα νομοθετικὴ ρύθμιση, ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς χρονολογημένη³, καταργήθηκε στὴν βασιλεία τοῦ διαδόχου του Ἰωάννου Τζιμισκῆ, κατ' ἀξίωση τοῦ πατριάρχου Πολυεύκτου. Ἀλλὰ ποῖος ἐξέδωσε τὴν σχετικὴ νομοθετικὴ πράξη; Ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκάς ἢ οἱ ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές, κυρίως εἰπεῖν ἡ ἐνδημοῦσα πατριαρχικὴ σύνοδος;

Ὁ ἀμφιλεγόμενος τρόπος ποὺ ἔχει διατυπωθῇ ἡ εἶδηση στὰ ἱστοριογραφικὰ κείμενα—τὸ ἴδιο τὸ νομοθέτημα δὲν σώζεται—ἐρμηνεύτηκε ἀπὸ τὴν σύγχρονη ἔρευνα, ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο γιὰ αὐτοκρατορικὴ διάταξη καὶ γι' αὐτὸν τὸ λόγο, ὁ μὲν Fr. Dölger κατέγραψε τὴν μαρτυρίαν στὸν κατάλογο τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων⁴, ὁ δὲ V. Grumel τὴν ἀγνόησε στὸν κατάλογο τῶν πατριαρχικῶν⁵. Τὴν ἀνάκληση τῆς διατάξεως, ποὺ ὁ πατριάρχης Πολυεύκτος ἀπέσπασε ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Τζιμισκῆ, καταχωρίζει ὁ Fr. Döl-

1. Σκυλ. (ἔκδ. Thurn) σ. 274-275. Μὲ τὴν γνώμη τῶν ἀρχιερέων συνετάχθησαν καὶ ἐπίλεκτα μέλη τῆς συγκλήτου. Ζωναρᾶς III σ. 506. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου: Ἡ σύγκλητος εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος ἐν Ἐπετηρίδι τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ ἐλληνικοῦ δικαίου 2 (1949) 94.

2. Κανὼν 13 Μεγάλου Βασιλείου παρὰ Γ. Πάλλη - Μ. Ποτλῆ: Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων... τ. Δ', Ἀθήνησιν 1854 σ. 131-134 (καὶ σχόλια τῶν βυζαντινῶν κανονολόγων Ἀριστηνοῦ, Ζωναρᾶ, Βαλασαμῶνος).

3. Συνήθως ἀπὸ τοὺς νεωτέρους ἐρευνητὰς τοποθετεῖται στὸ ἔτος 964.

4. Fr. Dölger: Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453, 1. Teil, München und Berlin 1924 ἀρ. 703. Οὕτω καὶ H.-G. Beck: Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959 σ. 70.

5. V. Grumel: Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople. Les actes des patriarches, τεύχη I-III, Les registres de 381-1206, Paris 1932-1947.

ger, Regesten αρ. 726 —εὐσυνείδητα σημειώνοντας ὅτι οἱ πηγές δὲν μιλάνε γιὰ ἔκδοση νεαρᾶς—, ὁ δὲ V. Grumel περιέλαβε στὶς πράξεις τοῦ πατριάρχου Πολυεύκτου (αρ. 793) μὲ χρονολογία μετὰ 11-24 Δεκεμβρίου 969. Γιὰ νὰ κατανοηθῇ καλύτερα τὸ πρόβλημα ἀντιγράφω τὶς συναφεῖς βυζαντινὲς μαρτυρίες.

‘Ο πατριάρχης Πολυεύκτος ἀξίωσε ἀπὸ τὸν σφετεριστὴ τοῦ θρόνου Ἰωάννη Τζιμισκῆ, πρὶν προχωρήσῃ στὴν ἐκκλησιαστικὴ του στέψη, ...τὸν τόμον τῇ συνόδῳ προσαποτίσῃ, ὃν ὁ Νικηφόρος παρὰ τὸ εἶκος ἐνεώχμωσεν. ‘Ο γὰρ Νικηφόρος, εἴτε τὰ θεῖα πρὸς τινων τῶν ἱερέων κινούμενα βουλόμενος διορθοῦν, ὡς ᾤετο, εἴτε κατεξουσιάζειν καὶ τῶν ἱερῶν, ὅπερ ἔκσπονδον ἦν, τὸ μὲν σχεδιάσαι τοὺς ἱεράρχας κατεβιάσατο, μῆτι τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ἐκτὸς τῆς ἐκείνου ροπῆς ἐνεργεῖν. Ταῦτα μὲν ὁ Πολυεύκτος τῷ βασιλεῖ ποιεῖν εἰσηγεῖτο⁶.

‘Ο Νικηφόρος Φωκᾶς καὶ τὸ δὴ πάντων χαλεπώτερον, καὶ νόμον ἐκθέμενος, ἐν ᾧ καὶ τινες ἐπίσκοποι τῶν εὐριπίστων καὶ κολάκων ὑπέγραψαν, διοριζόμενον, μὴ ἄνευ τῆς αὐτοῦ γνώμης καὶ προτροπῆς ἐπίσκοπον ἢ ψηφίζεσθαι ἢ προχειρίζεσθαι⁷. ‘Ο Ἰωάννης Τζιμισκῆς συμμορφώθηκε μὲ τὴν ἀξίωση τοῦ πατριάρχου Πολυεύκτου διαρραγῆναι δὲ καὶ τὸν τόμον, ὃν ἐπὶ συγχύσει τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὁ Νικηφόρος πραγμάτων ἐξέθετο ... ἐνεχθεὶς δὲ ὁ τόμος ἐρράγη καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ ἐχαρίσθη ἢ προτέρα ἐλευθερίᾳ⁸.

‘Ο Λέων διάκονος, σύγχρονος, ἀξιόπιστος ἱστορικός, συστηματικὰ χαρακτηριστίζει τὸ νομοθέτημα τόμον, ὅρον ἀποκλειστικὰ ἐξειδικευμένο γιὰ τὶς ἐκκλησιαστικὲς πράξεις νομικοῦ περιεχομένου. Στὴν νεώτατη, φιλολογικὴ ἔκδοση (1973) τῆς Συνόψεως Ἱστοριῶν τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη, ὁ ἐκδότης H. Thurn υἱοθέτησε τὴν γραφὴν νόμον (νόμον ἐκθέμενος), παραδιδομένη στὰ περισσότερα χειρόγραφα —σὲ δύο μόνον ἀπαντᾷ τόμον—, δηλώνοντας μ’ αὐτὸ τὸν τρόπο ὅτι τὸ θεωρεῖ αὐτοκρατορικὸ νομοθέτημα. ‘Ο ἴδιος ὅμως ὁ βυζαντινὸς ἱστοριογράφος, ὅταν ἀναγράφει τὴν κατάργηση τῆς καινοτομίας τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ ἀπὸ τὸν διάδοχό του ἡγεμόνα τὸν Δεκέμβριο 969, μιλάει γιὰ τόμον (...διαρραγῆναι δὲ καὶ τὸν τόμον, ...ἐνεχθεὶς δὲ ὁ τόμος ἐρράγη...) ποὺ δείχνει ὅτι ὑπῆρξε σύγχυση. Προσεκτικὴ μελέτη τῶν κειμένων ἀποκαλύπτει

6. Λέων διάκονος σ. 98₂₀-99₃.

7. Σκυλίτζης σ. 274₅₅₋₅₈.

8. Σκυλίτζης σ. 285₉₃ καὶ 286₄₂. Τὴν πληροφορία ἀναγράφει συνοπτικώτερα καὶ ὁ Ζωναρᾶς σ. 520, 521, χρησιμοποιοῦν δὲ ἀποκλειστικὰ τὸν ὅρο τόμος. Ἐπανήλθαν οἱ ἐξάριστοι ἀρχιερεῖς, ὅσοι μὴ ὑπογράψαι ἐν τῷ τόμῳ ὑπέκυψαν, δι’ οὗ θεόσπιστο μὴ ἄνευ ἐκείνου ἀρχιερεῖα τινὰ προχειρίζεσθαι, σ. 521₄. ‘Ο πατριάρχης ἀξίωσε τὸν δὲ τόμον, ὅπερ ἐμνήσθημεν διαρραγῆναι· ὁ Ἰωάννης Τζιμισκῆς δέχθηκε καὶ τὸν τόμον ἐκεῖ κομισθέντα διέρρηξε.

ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ αὐτοκρατορικὴ πρόταση, στὴν πραγματικότητά ἐπιταγὴ τοῦ Νικηφόρου Φωκά πρὸς τοὺς ἀρχιερεῖς (τόμον σχεδιάσαι τοὺς ἱεράρχας κατεβιάσατο, Λέων διάκονος), πρὸς τὴν ὁποία ἄλλοι ἀπὸ αὐτοὺς συμμορφώθηκαν (καὶ τινες τῶν εὐρυπίστων καὶ κολάκων υπέγραψαν, Σκυλίτζης), καὶ ἄλλοι ἀντιτάχθηκαν, γι' αὐτὸ καὶ ἐξωρίσθηκαν (ἐξωρίσθηκαν οἱ ἀρχιερεῖς, ... ὅσοι μὴ ὑπογράψαι ἐν τῷ τόμῳ ἐπέκνυσαν..., Ζωναρᾶς) καὶ ἐπέστρεψαν ἀπὸ τὴν ἐξορία μετὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Ἰωάννου Τζιμισκῆ, ὅπως πληροφορεῖ ὁ ἐνδιαφερόμενος ἰδιαιτέρως γιὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα Σκυλίτζης⁹. Ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκάς δὲν ἀνέτρεψε τὴν ἀρχὴ τῆς ἐκδόσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν διοικητικῶν πράξεων ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ὄργανα ἀλλὰ ἄσκησε ἔντονη πίεση γιὰ τὴν υἱοθέτηση ἀπόψεων ἀντιθέτων πρὸς τὴν συνήθως ἰσχύουσα ἐκκλησιαστικὴ πρακτικὴ καὶ μάλιστα στὸ καίριο θέμα τῆς ἐκλογῆς ἐπισκόπου. Ἐνδιέφερε ὅχι μόνον τοὺς κληρικούς προσωπικά, ἀφοῦ συνδεόταν μὲ τὴν περαιτέρω σταδιοδρομία τους, ἀλλὰ εἶχε πρωταρχικὴ σημασία γιὰ τὴν ὑπόσταση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τὴν λειτουργία τοῦ μεγάλου ὀργανισμοῦ, ποὺ βάρυνε στίς συνειδήσεις τῶν πιστῶν ἀλλὰ καὶ στὴ μοῖρα τῶν πολιτῶν, ἐὰν τοὺς ἐπισκόπους θὰ ἐξέλεγε ὁ αὐτοκράτωρ ἢ οἱ ἀρχιερεῖς. Ἀλλωστε καὶ στὴ Δύση ἡ μεγάλη σύγκρουση τὸν ΙΑ' αἰῶνα μετὰξὺ αὐτοκράτορος καὶ Ἱερατείου ἐντοπίσθηκε κυρίως στὸ θέμα τῆς περιβολῆς (Investiturstreit): ἐὰν τὸ δικαίωμα τῆς ἀναδείξεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν λειτουργῶν θὰ περιήρχετο στὴν κοσμικὴ ἐξουσία, τὸν αὐτοκράτορα καὶ τοὺς ἄλλους κατὰ τόπους ἡγεμόνες, ἢ θὰ παρέμενε στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἡγεσία, τὸν πάπα.

Στὴν Ἀνατολή, αὐτοκρατορικὴ νομοθεσία, ἐκκλησιαστικοὶ κανόνες καὶ συνοδικές ἀποφάσεις ρυθμίζουν θέματα ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου στὴν μακρόχρονη ἱστορία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, σὲ ἀγαστὴ συνήθως ἀρμονία καὶ συμφωνία. Ἡ ἀποδοχὴ ἢ ἀνεκτικότης τῆς Ἐκκλησίας παύει, ὅταν οἱ αὐτοκρατορικοὶ νόμοι καὶ ἀποφάσεις ἀντιτίθενται στὴν δογματικὴ τῆς Ὁρθοδοξίας, στὴν μακραίωνη διοικητικὴ πρακτικὴ ἢ βαθειὰ ριζωμένες λατρευτικὲς ἀντιλήψεις καὶ συνήθειες, ὅπως ἦταν ἡ τιμητικὴ προσκύνηση τῶν εἰκόνων¹⁰.

9. Σκυλίτζης σ. 285₁₇... τοῖς τε παρὰ τοῦ Νικηφόρου φυγαδευθεῖσι κάθοδον ἐπιτρέπει (ὁ Ἰωάννης Τζιμισκῆς), καὶ πρὸ γε τῶν ἄλλων τοῖς ἀρχιερεῦσι, τῷ μὴ θέλειν ὑπογράψαι τῷ τόμῳ, ὃν εἰς κατατομὴν καὶ ὕβριν τῆς ἐκκλησίας ἐξεῦρεν ἐκεῖνος ἐξορισθεῖσιν, ὡς ἤδη φθάσας ὁ λόγος ἱσθόρησεν. Πρβλ. Ζωναρᾶν σ. 521.

10. Γιὰ τὴν ρύθμιση τῶν θεμάτων ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ νομοθεσία βλ. Ἀναστ. Χριστοφιλοπούλου: Ἑλληνικὸν ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον², Ἀθῆναι 1965 σ. 31 ἐπ., ὅπου ἀναγράφεται καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Οἱ δημοσιευθεῖσες μετὰ τὸ ἔτος 1963 μελέτες γιὰ τὶς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας στὸ Βυζάντιο ἀναγράφονται

Στήν περίπτωση που μᾶς ἀπασχολεῖ, ὁ Νικηφόρος Φωκάς ἀξίωσε, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ τὴν ἐνδημοῦσα σύνοδο τὴν ἔκδοση συνοδικοῦ τόμου, ρυθμιστικοῦ τῆς ἐκλογῆς τῶν ἐπισκόπων σύμφωνα μὲ τὶς προσωπικὲς τοῦ ἐπιθυμίας, ἀντίθετες πρὸς τὴν τουλάχιστον ἀπὸ τὴν μεταϊουστινιάνειο ἐποχὴ ἰσχύουσα τάξη¹¹. Ἔτσι ἐξηγεῖται ὁ κατὰ σύστημα χαρακτηρισμὸς τοῦ νομοθετήματος ἀπὸ τὸν Λέοντα διάκονο, τὸν κανονολόγο Ἰωάννη Ζωναρά, καὶ ἐν μέρει τὸν Σκυλίτζη ὡς τόμος καὶ ἡ πληροφορία τῶν ἰδίων γιὰ ὑπογραφή τοῦ τόμου, ἀπὸ τοὺς κόλακες ἐπισκόπους καὶ ἡ ἐξορία τῶν ἀρνηθέντων νὰ ὑπογράψουν. Γιατὶ βέβαια ἡ αὐτοκρατορικὴ διάταξη δὲν χρειάζεται ἐπισκοπικὲς ὑπογραφές. Ἐπειδὴ δὲ δὲν εἶχε προηγηθῇ ἔκδοση αὐτοκρατορικῆς νεαρᾶς ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Φωκά, δὲν χρειάστηκε νὰ ἐκδοθῇ νέα ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Τζιμισκῆ, ἀνακλητικὴ τῆς πρώτης. Γιὰ τὴν ἐπάνοδο στὸ προηγουμένως ἰσχύον καθεστὼς ἐκλογῆς ἐπισκόπου ἀρκοῦσε ἀπόφαση τῆς συνόδου, ὅπως καταστραφῇ τὸ συνοδικὸ ἔγγραφο, ὅπως δηλώνουν οἱ φράσεις τοῦ χρονογράφου: *διαρραγῆναι δὲ καὶ τὸν τόμον, ..., ἐνεχθεὶς δὲ ὁ τόμος ἐρράγη καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ ἐχαρίσθη ἢ προτέρα ἐλευθερία...*¹².

στὸ βιβλιογραφικὸ δελτίο ποὺ καταρτίζει ἀπὸ τὸ 1954 ὁ Ἄν. Χριστοφιλόπουλος: Τὸ ἑλληνικὸν ὀρθόδοξον Ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον (§ 12) καὶ δημοσιεύεται στὸ περιοδικὸ Θεολογία. Εἰδικὴ μονογραφία Α. Michel: Die Kaisermacht in der Ostkirche, Darmstadt 1959.

11. Ἡ νομοθεσίᾳ τοῦ Ἰουστινιανοῦ γιὰ τὴν ἀνάδειξη ἐπισκόπου προβλέπει τὴν ἐκ μέρους τῶν κληρικῶν καὶ τῶν πρώτων τῆς πόλεως πρόταση τριῶν υποψηφίων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ μητροπολίτης προέκρινε τὸν ἕνα. Ν. 123 (ἔτ. 545) κεφ. 1 καὶ ν. 137 (ἔτ. 565) κεφ. 2.

12. Σκυλ. σ. 285₃₃, 286₄₂. Περβλ. Ζωναρᾶν III σ. 521.

«ΚΑΙ ΑΜΦΙΜΕΙΚΤΟΥΣ ΤΙΝΑΣ ΚΩΜΑΣ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΑΡΑΣ/Θεσσαλονίκη

Εἰσαγωγικά

Ὁ Ἰωάννης Καμενιάτης, Θεσσαλονικὸς παπὰς καὶ «κουβουκλείσιος τῆς ἱερωτάτης Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης», στὸ Χρονικὸ του, ὅπου διηγίεται πῶς πῆραν οἱ Σαρακηνοὶ κουρσάροι τὴ Θεσσαλονίκη στὶς 31 Ἰουλίου τοῦ 904, περιγράφοντας τὸ δυτικὸ της κάμπο, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, γράφει καὶ τοῦτα: «ἐμπεριέχει δὲ τῷ διὰ μέσου χώρῳ (δηλαδὴ ἀνάμεσα στὴ Θεσσαλονίκη καὶ στὴ Βέροια) τὸ πεδῖον τοῦτο καὶ ἀμφιμεικτοὺς τινὰς κώμας, ὧν αἱ μὲν πρὸς τῇ πόλει τελοῦσι, Δραγουβίται τινὲς καὶ Σαγουδάτοι τὴν κλῆσιν ὀνομαζόμενοι»¹.

Τὸ πρόβλημα ἐδῶ εἶναι: ὅταν μιλάει ὁ Καμενιάτης γιὰ «ἀμφιμεικτοὺς κώμας» θέλει νὰ πεῖ γιὰ χωριά, ὅπου ζοῦσαν Ρωμαῖοι (Ἕλληνες) μαζὶ μὲ Δρουγουβίτες καὶ Σαγουδάτους ἢ γιὰ χωριά, ὅπου ζοῦσαν μόνο Δρουγουβίτες καὶ Σαγουδάτοι; Κι ἀκόμα: αὐτοὶ οἱ Δρουγουβίτες καὶ οἱ Σαγουδάτοι, ἢ ἂς εἶναι καὶ μόνο οἱ Δρουγουβίτες, ἦτανε «Σλάβοι»;

α. Τὸ χωρίο αὐτὸ τοῦ Καμενιάτη ἀπασχόλησε πολλοὺς ἱστορικοὺς, δι-
κούς μας καὶ ξένους. Σχολιάζοντάς το ὁ ἄλλοτε Καθηγητὴς τῆς Λαογραφίας
στὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης Στίλπων Κυριακίδης,
γράφει: «Ἡ φράσις τοῦ Καμενιάτου εἶναι σαφής. Δὲν ὀμιλεῖ περὶ πλήρους
τῆς πεδιάδος κατοχῆς ὑπὸ τῶν Σλάβων, ἀλλὰ μόνον περὶ τινων ἀμφιμεικτων
κωμῶν, προφανῶς ἐκ τῶν δύο φύλων ἢ καὶ Ἑλλήνων ἀκόμη, τὰ ὅποια μετὰ
τὸν ἐκχριστιανισμὸν αὐτῶν ἔζων ἐν ἀπολύτῳ πλέον εἰρήνῃ. Ἡ δὲ προσθήκη
του καὶ προδήλως δηλοῖ ὅτι ὁ συγγραφεὺς εἶχεν ὑπ' ὄψιν καὶ ἄλλας κώμας μὴ
ἀμφιμεικτοὺς, δηλαδὴ Ἑλληνικάς»². Ὁ Κυριακίδης δηλαδὴ δὲν εἶναι βέβαιος
ἂν στὰ ἀμφίμεικτα αὐτὰ χωριά ζοῦσαν μόνο Δρουγουβίτες καὶ Σαγουδάτοι
ἢ ἂν ζοῦσαν μαζὶ μ' αὐτοὺς καὶ Ρωμαῖοι.

Ἀργότερα ξαναγυρίζει στὸ πρόβλημα καὶ σὲ μιὰν ἄλλη του μελέτῃ γρά-
φει: «Ὁ Καμενιάτης ... παρατηρεῖ ὅτι εἰς τὸν ἐνδιάμεσον χώρον (δηλαδὴ ἀνά-
μεσα στὰ δυτικὰ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ στὴ Βέροια) ὑπάρχουσι καὶ τινες ἀμ-
φίμεικτοι κῶμαι, Δρουγουβίται καὶ Σαγουδάτοι τὴν κλῆσιν ... Ἐκ τῶν λόγων

1. Καμενιάτης, ἔκδ. Bohlig G., Berlin 1973, σ. 8, στ. 80-82.

2. Κυριακίδης Στ., Θεσσαλονίκια Μελετήματα, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 10.

τοῦ Καμενιάτου προκύπτει σαφῶς ὅτι αἱ κῶμαι αὐταὶ τῶν Δρουγουβιτῶν καὶ τῶν Σαγουδάτων ἦσαν ἀραιοὶ ἐντὸς τῆς ὅλης ἐλληνικῆς περιοχῆς, ἀλλὰ καὶ ἀμφίμεικτοι, τοῦτ' ἔστιν ἀνάμεικτοι ἐξ Ἑλλήνων καὶ Σλάβων»³ (ἡ ὑπογράμμιση δική μου).

Τώρα ὅμως, ὅπως βλέπουμε, ὁ Κυριακίδης δέχεται ἀναμφισβήτητα πιά πὼς τὰ ἀμφίμεικτα χωριὰ τοῦ δυτικοῦ κάμπου τῆς Θεσσαλονίκης ἦτανε, στ' ἀλήθεια, ἀμφίμεικτα ἀπὸ Ρωμαίους καὶ «Σλάβους». Γιὰ νὰ μετριάσει κιόλας κάπως αὐτὸ τὸ ἀμφίμεικτοι, μετὰφρασε τὸ τινὲς μὲ τὸ ἀραιοί⁴.

Μιὰν ἄλλη φορά τέλος, τρίτη αὐτὴν, γράφει παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπ' τὸ γνωστὸ χωρίο τοῦ Πορφυρογέννητου: «οὗτοι (δηλαδὴ οἱ Σλάβοι) ἐν τῷ θέματι ὄντες Πελοποννήσου, ἀπόστασιν ἐνόησαντες, πρῶτον μὲν τὰς τῶν γειτόνων οἰκίας ἐξεπόρθουν καὶ εἰς ἀρπαγὴν ἐτίθεντο, ἔπειτα δὲ καὶ κατὰ τῶν οἰκητόρων τῆς τῶν Πατρῶν ὁρμήσαντες πόλεως»⁵.

Σχολιάζοντας λοιπὸν τὸ χωρίο αὐτὸ ὁ Κυριακίδης λέει πὼς «ἡ ἐκπόρθσις καὶ διαρπαγὴ τῶν οἰκιῶν τῶν γειτόνων Γραικῶν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δεικνύει σύμμεικτον πληθυσμόν»⁶. Ὁ Κυριακίδης δηλαδὴ ἐδῶ, ἔχοντας κατανοῦ τὰ ἀμφίμεικτα χωριὰ τοῦ δυτικοῦ κάμπου τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου, ὅπως πιστεύει, ζοῦσαν μαζὶ Ρωμαῖοι μὲ «Σλάβους», Δρουγουβίτες καὶ Σαγουδάτους, νομίζει πὼς ἀμφίμεικτα χωριὰ ἦτανε καὶ στὸ θέμα τῆς Πελοποννήσου. Γιαυτὸ καὶ μιλάει γιὰ «ἀμφίμεικτον πληθυσμόν» κι ἐδῶ.

Μὰ ὁ Πορφυρογέννητος στὸ θέμα τῆς Πελοποννήσου τοποθετεῖ Γραικοὺς καὶ Σλάβους, στὰ ξεχωριστά τους χωριὰ ποὺ ἦτανε, φυσικά, Γραικικά καὶ Σλάβικά. Εἶναι λοιπὸν αὐτονόητο πὼς σ' ὀρισμένες περιοχὲς τὰ χωριὰ αὐτὰ καὶ θὰ γειτόνευαν. Αὐτὸ δὲ θέλει σχόλια. Γιαυτὸ καὶ ἡ φράση τοῦ Πορφυρογέννητου «τὰς τῶν γειτόνων οἰκίας, τῶν Γραικῶν» θέλει νὰ πεῖ πὼς οἱ «Σλάβοι» ρίχτηκαν κι ἄρχισαν νὰ λεηλατοῦν πρῶτα τὰ σπίτια τῶν γειτόνων τους, τῶν Γραικῶν. Αὐτὸ θὰ πεῖ πιὸ ἀπλά πὼς οἱ Σλάβοι, ἄρχισαν τὴν ἐπανάστασή τους καὶ τὴ λεηλασία ἀπ' τὰ γειτονικά τους χωριὰ τῶν Γραικῶν, ποὺ ἦτανε καὶ τὰ πιὸ κοντινά τους, καὶ ὕστερα προχώρησαν καὶ κατὰ τὴν Πάτρα. Δὲ βλέπουμε ἐδῶ ἀμφίμεικτο πληθυσμό. Ἄν ὥστόσο Γραικοὶ καὶ «Σλάβοι» ζοῦσαν μαζὶ στὰ ἴδια, σὲ κοινὰ χωριὰ (γραικοσλάβικά, ἀμφίμεικτα), ὅπως κι ἂν ἦτανε, θὰ γειτόνευαν καὶ δὲ θὰ 'χε νόημα νὰ μεταχειριστεῖ ὁ Πορφυρογέννητος τὴ φράση «τὰς τῶν γειτόνων οἰκίας». Ὁ Παπαρηγόπουλος τὸ ἴδιο χωρίο τὸ

3. Κυριακίδης Στ., Τὰ βόρεια ἐθνολογικὰ ὄρια τοῦ Ἑλληνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1946, σ. 30.

4. Κυριακίδης Στ., Τὰ βόρεια ὄρια, σ. 30.

5. Κυριακίδης Στ., Βυζαντινὰ Μελέται VI. Οἱ Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 18.

6. Κυριακίδης Στ., στὸ ἴδιο, σ. 18.

μεταφράζει «ἐπαναστάντες (δηλαδή οἱ Σλάβοι) κατὰ τῶν περιοίκων Γραικῶν» (ἡ ὑπογράμμιση δική μου)⁷.

β. Ὁ Καθηγητὴς καὶ Ἀκαδημαϊκὸς Διον. Ζακυθινὸς γιὰ τὸ ἴδιο χωρίο τοῦ Καμενιάτη γράφει: «Ὁ Ἰωάννης Καμενιάτης μαρτυρεῖ ρητῶς ὅτι οἱ Σαγουδάται καὶ Δρουγουβῖται κατῴκουν «ἀμφιμεικτούς τινὰς κώμας», μὰ δὲν τὸ σχολιάζει καὶ νὰ πεῖ τὴ γνώμη του καθαρά, ἂν μαζί τους κατοικοῦσαν καὶ *Ρωμαῖοι*⁸. Λίγο παρακάτω ὁμοῦς διατυπώνει τὴν ὑπόψια πῶς [Ἕλληνες καὶ Σλάβοι κατῴκουν...]⁹ ἴσως δὲ μάλιστα εἰς ἀμφιμεικτούς κώμας». Αὐτὸ πιὸ ἀπλὰ θὰ πεῖ πῶς στὰ ἀμφίμεικτα χωριά ζοῦσαν μαζί με τοὺς Δρουγουβίτες καὶ τοὺς Σαγουδάτους καὶ Ρωμαῖοι.

Σχολιάζοντας ὁμοῦς τὸ χωρίο τοῦ Πορφυρογέννητου μετὰ τὴν ἐπανάσταση τῶν Σλάβων στὸ θέμα τῆς Πελοποννήσου, πού, ὅπως εἶδαμε παραπάνου, τὸ σχολίασε κι ὁ Κυριακίδης, γράφει: «Καὶ τὸ χωρίον τοῦτο εἶναι ἐξόχως διδακτικόν, διότι μαρτυρεῖ ὅτι Ἕλληνες καὶ Σλάβοι κατῴκουν ἐν γειτονίᾳ εἰς ὠρισμένας περιοχάς»¹⁰ (ἡ ὑπογράμμιση δική μου). Δὲ λείει ὁμοῦς πῶς καταλαμβάνει ἐκεῖνο τὸ ἐν γειτονίᾳ: μέσα σὲ χωριά ἀμφίμεικτα (γραικοσλάβικα) ἢ γειτονικά.

Οὕτε καὶ στὴ Βυζαντινὴ του Ἱστορία εἶπε τίποτε γιὰ τὰ ἀμφίμεικτα χωριά τοῦ Καμενιάτη. Σ' αὐτὴν περιορίστηκε μόνο νὰ παραπέμψει στὴ μελέτη του Οἱ Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ¹¹.

γ. Γιὰ τίς «ἀμφιμεικτούς τινὰς κώμας» τοῦ δυτικοῦ κάμπου τῆς Θεσσαλονίκης δὲν ἔχει διαφορετικὴ γνώμη κι ὁ Καθηγητὴς Ἀπ. Βακαλόπουλος. Αὐτὸς δέχεται πῶς «τὸν 10ο αἰ. ὑπῆρχαν, ὅπως ἀναφέρει ὁ Καμενιάτης, «ἀμφίμεικταί τινες κῶμαι», δηλαδή χωριά μετὰ ἀνάμεικτο πληθυσμὸ ἀπὸ Ἕλληνες, ἀπὸ Σλάβους, τοὺς λεγόμενους Δραγουβίτες ἢ Δρουγουβίτες, καὶ ἀπὸ Σαγουδάτες»¹². Δέχεται ἀκόμα πῶς «ἐπάνω στὸ παλιὸ στρῶμα τῶν Σλάβων τοῦ 10ου

7. Παπαρηγόπουλος Κ., Ἱστορικαὶ Πραγματεῖαι, Μέρους Α', Ἀθήνα 1858, σ. 246. Ὁ ἴδιος, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. Γ', Ἀθήνα 1888 (φωτοτυπημένη ἀνατύπωση δ.χ.), σ. 571. Παγουλάτος Σπ., Οἱ Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ, Ἀθήνα 1948, σ. 18-19.

8. Ζακυθινὸς Δ., Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι, Ἀθήνα 1945, σ. 31. Ὁ ὅρος *Ρωμαῖοι*, ἀντὶ γιὰ Χριστιανὸς ἐδῶ εἶναι ἀναγκαῖος, γιὰτὶ αὐτὸν μεταχειρίζεται κι ὁ Καμενιάτης, ὅταν θέλει νὰ μιλήσει γιὰ Ἕλληνες Χριστιανούς. Δὲ μεταχειρίζεται τὴ λέξη Ἕλληνες μετὰ τὴν ἐννοια Χριστιανοί, γιὰτὶ αὐτοὶ θὰ τοῦ θύμιζαν εἰδωλολάτρες δίπλα σὲ μιὰ Θεσσαλονικὴ θρησκεία, ὁρθόδοξη κι εἰκονολάτρισσα.

9. Ζακυθινὸς, Οἱ Σλάβοι, σ. 49, σημ. 1.

10. Ζακυθινὸς, Οἱ Σλάβοι, σ. 49, σημ. 1.

11. Ζακυθινὸς Δ., Βυζαντινὴ Ἱστορία 324-1071, Ἀθήνα 1972, σ. 132.

12. Βακαλόπουλος Ἀπ., Προβλήματα ἀναφερόμενα στὴν ἱστορία τῆς περιοχῆς Θεσσαλονίκης-Βεροίας κατὰ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ., Παγκερπία Μακεδονικῆς Γῆς, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 637.

αί. έχουμε ένα νέο, Σέρβων, στα χρόνια του Ντουσάν. Δεν ξέρουμε όμως αν και τότε, δηλαδή τον 10ο αιώνα, κατοικοῦσαν μαζί με τους Σέρβους και "Έλληνες, δηλαδή αν τὰ λίγα ἐκεῖνα χωριά πρὸς τὴ Βέροια ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι «ἀμφίμεικτα»»¹³.

Μὰ πρῶτ' ἀπ' ὅλα ὑπῆρχε ἀκόμα τὸ 10ο αἰῶνα παλιὸ σλάβικο στρώμα; Ὁ Καμενιάτης ποὺ ἤξερε πολὺ καλὰ τὰ πράματα δὲ μίλησε γιὰ Σλάβους ὅχι μόνο στὸ δυτικὸ κάμπο τῆς Θεσσαλονίκης-Βέροιας, μὰ οὔτε καὶ στὴν ἄλλη τῆς περιοχῇ. Οὔτε καὶ ἀπὸ κάποιαν ἄλλη ἱστορικὴ πηγὴ ἔχουμε καμιάν ἀνάλογη εἴδηση. Ἄν πάλι δεχτοῦμε πὼς τὸ 14ο αἰῶνα ὁ Σέρβος κρᾶλης Ντουσάν «βρῆκε παλιὸ στρώμα Σλάβων τοῦ 10ου αἰ.», τότες οἱ «ἀμφίμεικταί τινες κῶμαι» ποὺ ἀναφέρει ὁ Καμενιάτης γιὰ τὸν κάμπο αὐτόν, δὲ θὰ ἔτانه τινὲς οὔτε πολλαί, μὰ ὅλαι, μὰ κι οἱ Σλάβοι θὰ ἔτانه ὁ βασιικός, ὁ περισσότερος πληθυσμὸς τοῦ κάμπου αὐτοῦ. Ἐτσι ὁ Καμενιάτης οὔτε γιὰ «ἀμφίμεικτους τινὰς κώμας» θὰ μιλοῦσε οὔτε τὸ σύνδεσμο καὶ θὰ μεταχειριζότανε, γιὰ νὰ συνδέσει τὰ «ἀμφίμεικτα» χωριά μετὰ τὰ ρωμαίικα, ἀφοῦ ἴσως μόνο ρωμαίικα δὲ θὰ ὑπῆρχαν. Ἐπειτα Ρωμαῖοι νὰ ζοῦν μετὰ Σλάβους στὰ ἴδια χωριά δὲν ἀναφέρει κανένας συγγραφέας. Καὶ μιλοῦμε γιὰ τὸ 10ο αἰῶνα. Ἐδῶ δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ θυμηθοῦμε πὼς στὸ θέμα τῆς Πελοποννήσου, ὅπως διηγίεται ὁ Πορφυρογέννητος, ὑπῆρχαν Γραικοὶ καὶ «Σλάβοι», μὰ κάθε φυλετικὴ ὁμάδα ζοῦσε χωριστά, στὰ δικά τῆς τὰ χωριά, στὰ Γραικίικα καὶ στὰ Σλάβικα.

Ἄν ὥστόσο στὸν κάμπο τῆς Βέροιας ὑπῆρχε κάποια παλιότερη, σλαβόφωνη μαγιά, ἃς ποῦμε ἀπ' τὸ 10ο αἰῶνα, αὐτὴ δὲ μπορούσε νὰ ἔναι τ' ἀμφίμεικτα χωριά μετὰ τοὺς Δρουγουβίτες καὶ τοὺς Σαγουδάτους ποὺ ἀναφέρει ὁ Καμενιάτης οὔτε καὶ μεγάλη θὰ μπορούσε νὰ ἔναι γιὰ αὐτοί, ὕστερ' ἀπ' τὸν Καμενιάτη, δὲν ἀκούστηκαν πιά. Ἡ μαγιά αὐτὴ πρέπει νὰ ἔναι ἢ Γύφτοι, ποὺ ζοῦσαν ἀνέκαθεν στὸν κάμπο αὐτόν ἢ σλαβόφωνοι, ξωμάχοι ποὺ κουβαλοῦσαν συχνὰ οἱ Βυζαντινοὶ τσιφλικάδες ἢ τὰ μοναστήρια. Χωριά στοὺς κάμπους τῆς Μακεδονίας μετὰ δύο ἐνόητες θὰ βροῦμε μόνο στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, ποὺ στὸ ἴδιο χωριὸ ζοῦσαν Τοῦρκοι καὶ σλαβόφωνοι, σὲ δυὸ μαχαλάδες.

Οἱ Βυζαντινοὶ φρόντιζαν πάντοτε τοὺς «Βαρβάρους», εἰδωλολάτρες ποὺ κατέβαιναν κι ἐγκατασταίνονταν στοὺς κάμπους τῆς Μακεδονίας, νὰ τοὺς γραιοῦν. Κι ἂν αὐτὸ δὲν τὸ φρόντιζε τὸ ἐπίσημο Κράτος, τὸ φρόντιζε ἢ Ἐκκλησία ἢ οἱ ἴδιοι οἱ Ρωμαῖοι ποὺ ἔτانه πάντοτε πολὺ πολὺ περισσότεροι ἀπ' τοὺς «Βαρβάρους», ποὺ ἐγκατασταίνονταν σὲ κάποιο μέρος. Οἱ Ρωμαῖοι λοιπὸν μετὰ τὸν καιρὸ γραιοῦσαν καὶ τὰ λιγοστὰ ἀμφίμεικτα χωριά μετὰ τοὺς Δρουγουβίτες καὶ τοὺς Σαγουδάτους, ἂν δὲν ἔτانه γραιοῦμένα, ὥστε, ὅταν τὸ 14ο αἰῶνα πῆραν τὴν περιοχὴ αὐτὴν οἱ Σέρβοι, νὰ μὴν ὑπάρχουν πιά. Ἐπειτα τὸ

13. Βακαλόπουλος, Προβλήματα, σ. 640.

140 αἰῶνα ἡ μετακίνηση μεγάλων ἢ μικρῶν φυλετικῶν ὁμάδων εἶχε σταματήσει ὀριστικὰ καὶ στὰ Βαλκάνια εἶχαν διαμορφωθεί τὰ μικρὰ φεουδαρχικὰ κράτη τῆς ἐποχῆς καὶ αὐτοῦ ποῦ λέμε σήμερα Γιουγκοσλαβία καὶ αὐτοῦ ποῦ λέμε Βουργαρία καὶ δὲν ἦταν εὐκολες οἱ μετακινήσεις ἀνθρώπων μαζῶν. Μὰ καὶ οἱ Σέρβοι κυριάρχησαν μέσα στὶς Ἑλληνικὲς χῶρες ποῦ πῆραν δίχως μάχες, μόνο κάπου εἴκοσι χρόνια, ἐνῶ μέσα στὴ χώρα τους ἀντιμετώπιζαν τὴν ἴδια ἐποχὴ ἀτέλειωτες συγκρούσεις ἀνάμεσα στοὺς φεουδάρχες καὶ μὲ ἀβέβαιη πάντοτε τὴ βυζαντινὴ ἀδυναμία πῶς δὲ θὰ τοὺς ἐδιωχναν κάποτε. Ὁ ἐποικισμὸς λοιπὸν τοῦ κάμπου τῆς Βέροιας δὲν ἦτανε κάτι ποῦ θὰ μπορούσε νὰ τοὺς ἀπασχολήσει στὰ σοβαρά. Γιαυτὸ καὶ στὸν κάμπο αὐτὸν θὰ εἶχαν φέρει ὅσους ἀποίκους τοὺς χρειάζονταν γιὰ τὶς στρατιωτικὲς τοὺς ἀνάγκες καὶ τοὺς ἐγκατάστησαν προσωρινά. Ἦτανε φυσικὸ λοιπὸν, μόλις ξαναπῆραν τὴ Βέροια οἱ Βυζαντινοί, ὅλοι οἱ ἄποικοι αὐτοί, ὅπως διηγίεται ὁ Καντακουζηνός, ν' ἀποσυρθοῦν στὰ δικά τους¹⁴. Στὸν κάμπο τῆς Βέροιας τώρα ἔμειναν πάλι οἱ Γύφτοι, ποῦ δὲν εἶχαν λείψει ποτὲ καὶ οἱ σλαβόφωνοι ξωμάχοι ποῦ κουβαλοῦσαν ἀπ' τὰ βόρεια τῆς Βαλκανικῆς κάθε τόσο οἱ Βυζαντινοὶ τσιφλικάδες καὶ τὰ μοναστήρια, ὅπως εἶπαμε. Μαγιά Σλάβικη οἱ Σέρβοι δὲ βρῆκαν στὸν κάμπο τῆς Βέροιας. Μ' αὐτὴν τὴν εὐκαιρία δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ἀκόμα καὶ τὶς ἐθνολογικὲς ἀλλαγές ποῦ ἔχουν κάμει κι ἐδῶ, πρὶν κατέβουν δηλαδὴ οἱ Σέρβοι, οἱ Σταυροφόροι ποῦ πέρασαν ἀπὸ τὰ μέρη αὐτά.

Γιὰ τὰ ἴδια χωριά δέχεται ἀκόμα ὁ Καθηγητὴς Βακαλόπουλος «ὅτι οἱ κῶμες «οἱ ἀμφιμεικτες» γειτονεύουν ἢ μία μὲ τὴν ἄλλη καὶ ἡ γειτονία αὐτὴ συμβάλλει πολὺ, ὥστε νὰ ἔρχονται μεταξύ τους σὲ ἐμπορικὴ ἐπικοινωνία («διὰ τῶν ἐμπορικῶν μεθόδων συναναμίγνυσθαι») καὶ προπάντων σὲ περιόδους εἰρηνικῆς»¹⁵.

Ὁ Καμενιάτης ὅμως στὸ χωρίο αὐτὸ δὲ μιλάει γιὰ ἐμπορικὴ ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στὰ «ἀμφιμεικτα» αὐτὰ χωριά ἢ ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ στὴ Θεσσαλονίκη, κάτι ποῦ εἶναι ὀλότελ' αὐτονόητο, μὰ ἀνάμεσα στὴ Θεσσαλονίκη καὶ στοὺς Σκύθες (στοὺς Βουργάρους), ὅταν κιόλας τὰ πάνε καλὰ καὶ δὲ βρίσκονται σ' ἐμπόλεμη κατάσταση μεταξύ τους (δηλαδὴ οἱ Θεσσαλονικιοὶ μὲ τοὺς Σκύθες). Καὶ πιὸ ἀπλά: τὰ «ἀμφιμεικτα» χωριά, μὲ τὴ γειτονία τους, βοηθοῦσαν, λέει, τὶς ἐμπορικὲς συναλλαγές ἀνάμεσα στοὺς Θεσσαλονικιοὺς καὶ στοὺς Σκύθες. Ἀντιγράφω ὥστόσο τὸ χωρίο τοῦ Καμενιάτη γιὰ τὶς ἐμπορικὲς σχέσεις τῶν Θεσσαλονικῶν μὲ τοὺς Σκύθες, γιὰ νὰ μᾶς πεῖ ὁ ἴδιος πῶς τὸ καταλαβαίνει αὐτό: «πλὴν γειτνιαζουσιν ἀλλήλαις αἱ κῶμαι τὴν οἰκησιν καὶ ἐστὶ καὶ τοῦτο, πρὸς τοῖς ἄλλοις, Θεσσαλονικεῦσιν οὐ μικρῶς συμβαλλόμενον, τὸ πρὸς τοῖς Σκύθας διὰ τῶν ἐμπορικῶν μεθόδων συναναμίγνυσθαι, καὶ μάλισθ' ὅταν ἔχωσι πρὸς ἀλλήλους καλῶς καὶ μὴ κινῶσιν ὅπλα τὴν μάχην ἐξαγριαίνοντα· ὁ

14. Καντακουζηνός, ἐκδ. Βόννης, τ. 3, σ. 119-126.

15. Βακαλόπουλος, Προβλήματα, σ. 638.

δὴ καὶ πολλὰ τινι τῷ πάλαι χρόνῳ παρ' ἑκατέρων μελετηθέν, κοινότητα ζωῆς τὰς χρεῖας ἀλλήλοις ἀμείβουσι, θαυμασίαν τινὰ καὶ βαθείαν εἰρήνην ἐν ἑαυτοῖς συντηροῦμενοι»¹⁶.

Γιὰ τοὺς Σαγουδάτους γράφει «Γιὰ τοὺς δευτέρους (δηλαδή γιὰ τοὺς Σαγουδάτους) ὁ Jireček εἶχε τὴ γνώμη ὅτι ἦταν ἓνα φύλο πού δὲν εἶχε σλαβικὴ προέλευση· «Τὸ ὄνομα τῶν Σαγουδάτων (προερχόμενο ἀπὸ ὄνομα τόπου;), γράφει, δὲν ἔχει τίποτε τὸ σλαβικό». Τὴν ἴδια γνώμη ἔχει καὶ ὁ Max Vasmer, ὁ ὁποῖος παραβάλλει τὸ ὄνομα μὲ τὸ Σαγουδάοι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (Ἄννας Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, XV, 2) καὶ τείνει νὰ θεωρήσει τὸ ὄνομα τουρκοταταρικό. Ἄν εἶναι ἔτσι, μποροῦμε —κάνοντας ἓνα ἄλμα πρὸς τὰ ἐμ- πρὸς— νὰ τοὺς συνδέσουμε μὲ τοὺς γνωστὸς ἐπειτα, ἀπὸ τὸ 1020 καὶ ἐξῆς, Βαρδαριῶτες Τούρκους, τῶν ὁποίων ἡ προέλευση δὲν ἔχει ἀκόμη ἀρκετὰ δια- λευκανθεῖ (ἂν δηλαδή εἶναι περσικὸς ἢ οὐγγρικὸς πληθυσμὸς μὲ πρόσθετα, μεταγενέστερα, ἄλλα τουρκικὰ στοιχεῖα, ὅπως φαίνεται νὰ ὑποστηρίζει ὁ Gyula Morewseik)»¹⁷.

Ἡ παρατήρηση τοῦ Jireček πὼς τ' ὄνομα Σαγουδάτοι δὲν ἔχει τίποτε Σλάβικο εἶναι σωστή. Μόνο πού ἡ ἐποχὴ του, μὲ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα τοῦ προβλήματος, δὲν μποροῦσε νὰ τὸν βοηθήσει ἀκόμα, γιὰ νὰ περάσει ἀπ' τὴν ἄρνηση στὴ θέση κι ἔμεινε μεσοστρατὶς στὴ λύση του. Ἴσως κιόλας νὰ μὴ θέλησε νὰ προχωρήσει περισσότερο. Ὅσο πάλι γιὰ τὸ Vasmer, πὼς τ' ὄνομα εἶναι τουρκοταταρικό, μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε πὼς δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ πᾶμε τόσο μακριά. Τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα πού ἔχουμε δὲ χρειάζονται τὴ βοήθεια τῆς «γλωσσολογίας» ἐδῶ. Εἶναι ἀρκετὰ καὶ φωτίζουν καλὰ τὸ πρόβλημα.

δ. Ὁ Καθηγητὴς, τέλος, Γιώργος Θεοχαρίδης γιὰ τὰ ἀμφίμεικτα χω- ρία γράφει: «Ὁ Ἰωάννης Καμενιάτης μᾶς δίδει τρεῖς πολυτίμους πληροφο- ρίας...β) «Ὅτι εἰς τὴν μεταξύ τῶν δύο περιφανῶν μακεδονικῶν πόλεων, Θεσ- σαλονίκης καὶ Βεροίας, πεδιάδα ὑπάρχουν, ἐκτὸς τῶν καθαρῶς ἐλληνικῶν βε- βαίως, καὶ ἀμφίμεικτοι κῶμαι, κατοικοῦμεναι ἀπὸ Δρογουβίτας καὶ Σαγου- δάτους, ἀναμειγμένους μὲ Ἕλληνας»¹⁸. Καὶ συμπληρώνει τὴ σκέψη του στὴν ἴδια σελίδα, στὴ σημείωση 3: «...ἀλλὰ περὶ καθαρῶς σλαβικῶν κωμῶν δὲν ὁ- μιλεῖ ὁ Καμενιάτης. Εἰς τὰς ἀμφίμεικτους κατοικοῦν Ἕλληνες καὶ Δρογου- βίται ἢ Σαγουδάτοι, διότι ὁ χαρακτηρισμὸς «ἀμφίμεικτοι» δὲν θὰ εἶχε λόγον διὰ κώμας, κατοικοῦμένας μόνον ἀπὸ Δρογουβίτας καὶ Σαγουδάτους, ἀμφο- τέρων μὴ Ἑλλήνων. Ὁ Καμενιάτης θέλει νὰ τονίσει τὴν εἰρηνικὴν συμβίωσιν τῶν δύο στοιχείων. Οἱ Σλάβοι ζοῦν μαζί μὲ τοὺς Ἕλληνας εἰς πολλὰς κώμας,

16. Καμενιάτης, ἔκδ. Böhlig, σ. 8, στ. 84-90.

17. Βακαλόπουλος, Προβλήματα, σ. 637.

18. Θεοχαρίδης Γ., Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς Μέσους χρόνους (285-1354), Θεσσαλονίκη 1980, σ. 185-186. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκια Μελετήματα, σ. 10.

ὄχι βεβαίως εἰς ὅλας, διότι δὲν εἶναι τόσοι πολλοί»¹⁹.

Ὁ Καθηγητὴς Θεοχαρίδης, κοντὰ στὰ ἄλλα, ἔχει καὶ τὴ γνώμη πὼς «ὁ χαρακτηρισμὸς «ἀμφίμεικτοι» δὲν θὰ εἶχε λόγον διὰ κώμας, κατοικουμένας μόνον ἀπὸ Δρουγουβίτας καὶ Σαγουδάτους, ἀμφοτέρων μὴ Ἑλλήνων». Ἀφοῦ ὅμως οἱ Δρουγουβίτες καὶ οἱ Σαγουδάτοι ἦτανε δύο διαφορετικὲς φυλές, ὅπως δείχνουν τὰ ὀνόματά τους, πὼς ἄλλιῶς θὰ μπορούσε νὰ πεῖ τὰ χωριά τους ὁ Καμενιάτης, ἂν ὄχι ἀμφίμεικτα; Ἄν πάλι ἀντὶ γιὰ Δρουγουβίτες καὶ Σαγουδάτους μεταχειριζότανε τὴ λέξη Βάρβαροι κι ἔλεγε «Ρωμαίους (Ἑλληνες Χριστιανούς) καὶ Βαρβάρους» ποῖον ὄρο θὰ ἔπρεπε νὰ μεταχειριστεῖ; Μὰ γιὰ τὸν Καμενιάτη οὔτε ἡ μιὰ οὔτε ἡ ἄλλη δικαιολογία εἶχαν πέραση. «Οἱ φυλετικὲς διακρίσεις» καὶ «τ' ἀνθρώπινα δικαιώματα» ποῦ μᾶς βασανίζουν σήμερα, ἦταν ἄγνωστα πράγματα στὸ θεοκρατικὸ Βυζάντιο καὶ μέσα στὴν πανσπερμία τῶν λαῶν του ὁ καθένας δημιουργοῦσε τὴ θέση του ἀνάλογα μὲ τὴ δύναμή του: αὐτοκράτορας, πατριάρχης ἢ ἄλλος ἀνώτερος ἀξιωματοῦχος. Γιὰ τὸν Καμενιάτη εἶχε σημασία μόνον ὅλοι οἱ κάτοικοι τοῦ περιγύρου τῆς Θεσσαλονίκης νὰ ἴναι *Ρωμαῖοι*.

Ὅσο πάλι γιὰ τὴν ἄλλη γνώμη τοῦ Θεοχαρίδη πὼς «οἱ Σλάβοι ζοῦν μαζί μὲ τοὺς Ἑλλήνας εἰς πολλὰς κώμας, ὄχι βεβαίως εἰς ὅλας, διότι δὲν εἶναι τόσοι πολλοί», ὁ Καμενιάτης μιλάει ἐδῶ μόνον γιὰ «κώμας τινὰς», δηλαδὴ γιὰ μερικὰ χωριά.

Ἀπ' τὴ σχετικὴ του ὅμως ἱστορικὴ κι ἐτυμολογικὴ ἔρευνα γιὰ τ' ὀνομά τους ὁ Θεοχαρίδης ἔχει φτάσει στὸ συμπέρασμα πὼς οἱ Σαγουδάτοι «πρέπει ἴσως νὰ θεωρηθοῦν Βλάχοι καὶ ὄχι Σλάβοι»²⁰.

Ὁ Σωκρ. Λιάκος δέχεται πὼς οἱ Σαγουδάτοι «πρέπει νὰ ἦταν Ἀρβανίτικο ὄνομα τῶν κατοίκων τῆς Θράκης Σεγετικῆς, ἐφ' ὅσον ἄλλωστε ἡ μεσαιωνικὴ μαρτυρία περὶ Ρυγχίνων παρουσιάζει καὶ τοὺς Σαγουδάτους γιὰ Δουναβίτες ... Ὅλοι αὐτοὶ πάντως ἦσαν ἄσχετοι πρὸς τοὺς Σλάβους ὅτι ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τίς πρωτομεσαιωνικὲς τοπωνυμίες τῆς περιοχῆς ἀνὰ τὴν ὁποῖαν εἶχαν ἐγκατασταθεῖ, δηλαδὴ ... ὅπου βρίσκονται οἱ ἐκβολὲς τῶν ποταμῶν Γαλικοῦ, Ἀξιοῦ, Λουδία καὶ Ἀλιάκμονα»²¹.

Καὶ ὁ Κυριακίδης λοιπὸν καὶ ὁ Ζακυθνὸς καὶ ὁ Βακχλόπουλος καὶ ὁ Θεοχαρίδης δέχονται πὼς στὰ ἀμφίμεικτα αὐτὰ χωριά τοῦ δυτικοῦ κάμπου τῆς Θεσσαλονίκης ζοῦσαν μαζί *Ρωμαῖοι* καὶ «Σλάβοι» (Δρουγουβίτες καὶ Σαγουδάτοι). Ὁ Καμενιάτης, ἀντίθετα, δὲ λέει κάτι τέτοιο, μὰ οὔτε καὶ ἀφήνει νὰ τὸ ὑποθέσουμε καὶ ὁ λόγος του ἐδῶ ἔχει σαφήνεια. Δὲ μιλάει ἀκόμα οὔτε

19. Θεοχαρίδης, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, σ. 185, σημ. 3.

20. Θεοχαρίδης, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, σ. 181-182.

21. Λιάκος Σωκρ., Τί πράγματι ἦσαν οἱ Σκλαβῖνοι (= asseclae) ἔπκοι τοῦ Θέματος Θεσσαλονίκης (Δρουγουβίται-Ρυγχῖνοι-Σαγουδάτοι), Θεσσαλονικὴ Ἰούλιος 1971, σ. 126.

για τὴ φύτρα τους καὶ δὲν τοὺς λέει Σλάβους οὔτε βέβαια καὶ Σκλαβίνους, ἀφοῦ γιὰ τούτους μιλάει σ' ἄλλο σημεῖο τοῦ Χρονικοῦ του.

Ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἐρευνητὲς πάλι ὁ Κυριακίδης καὶ ὁ Ζακυθινὸς δέχονται πὼς καὶ οἱ Δρουγουβίτες καὶ οἱ Σαγουδάτοι ἦταν Σλάβοι. Ὁ Βακαλόπουλος ὁμως καὶ ὁ Θεοχαρίδης δέχονται γιὰ Σλάβους μόνο τοὺς Δρουγουβίτες.

Τί λέει ὥστόσο ἡ ἱστορία τους;

Γύρω στὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα οἱ Κέλτες εἶχαν καταπλημμυρίσει τὴν Κεντρικὴ καὶ τὴ Νότια Εὐρώπη καὶ οἱ συνοικισμοὶ τους στὶς κοιλάδες τοῦ Δούναβη, ὅπως διηγίεται ὁ Ἡρόδοτος, ἔφταναν ὡς τὶς ἐκβολές του, δίπλα στὴ Σκυθία. Αὐτοὶ ἦταν ὁ ντόπιος πληθυσμὸς ἐδῶ. Γιαυτὸ καὶ ἡ γλῶσσα ποὺ μιλοῦσαν σ' ὅλες αὐτὲς τὶς περιοχὲς ἦταν ἡ κέλτικη, μιὰ γλῶσσα δηλαδὴ ποὺ συγγένευε πολὺ μὲ τὴ λατινικὴ²². Ὁ Δούναβης ὁμως ἐδῶ ἦταν καὶ ἓνας μεγάλος σταθμὸς γιὰ ὅλες τὶς φυλὲς ποὺ μετακινιούνταν καὶ ἔφταναν κάποτε σ' αὐτὸν καὶ ἐδῶ συχνὰ καὶ ἐγκατασταίνονται. Γιαυτὸ ἦτανε ταυτόχρονα καὶ ἓνα μεγάλο χωνευτήρι, ὅπου οἱ φυλὲς αὐτὲς μὲ τὴν ἐπιμειξία γίνονται καὶ κελτόγλωσσες. Ὅταν ἀργότερα οἱ Ρωμαῖοι θὰ καταχτήσουν τὴ Βαλκανικὴ, οἱ λεγεῶνες τους μαζὶ μὲ τὴν κυριαρχία τους θὰ ἐπιβάλλουν καὶ τὴ γλῶσσα τους τὴ λατινικὴ σ' ὅλες τὶς δημόσιες σχέσεις μὲ τοὺς καταχτημένους λαοὺς τους. Ἔτσι οἱ Ρωμαῖοι δὲ θὰ πλουτίσουν καὶ δὲ θὰ στεριώσουν μόνο ἀκόμα περισσότερο τὴν κέλτικη γλῶσσα, μὰ θὰ γίνουν αἰτία νὰ δημιουργηθεῖ καὶ μιὰ νέα λατινόφερτη γλῶσσα (*sermo plebejus*).

Ὅπως λοιπὸν οἱ τόσες καὶ τόσες ἄλλες φυλὲς ποὺ ἔφταναν στὸ Δούναβη καὶ ἐγκατασταίνονται σ' αὐτὸν καὶ στὸ τέλος κατανοοῦσαν ντόπιοι καὶ κελτολατινόγλωσσοι, τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ μὲ τοὺς Σκλαβίνους. Τὴν πρώτη πληροφορία γι' αὐτοὺς, πὼς ἦταν ἐγκαταστημένοι στὸ Δούναβη ἀπὸ πολὺ παλιότερα, πρὶν ἀρχίσουν δηλαδὴ τὶς ἐπιδρομὲς τους στὰ βόρεια σύνορα τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, μᾶς τὴ δίνει ὁ βυζαντινὸς ἱστορικὸς Προκόπιος. Λέει λοιπὸν ὁ Προκόπιος «γεγένηται γὰρ ἐπαξίως τῷ τε γειτονήματι ποταμοῦ Ἰστρου καὶ τῇ ἐνθένδε διὰ τοὺς ἐγκειμένους τῇ χώρᾳ βαρβάρους ἀνάγκη. Ἔθνη γὰρ αὐτῇ γειτονοῦντα διακεκλήρωται Οὐνικά τε καὶ Γοθτικά καὶ τὰ ἐν Ταύροις καὶ τὰ ἐν Σκύθαις ἀνταίρει καὶ ὅσα Σκλαβινοὶ καὶ ὅσα ἄττα, εἴτε Σαυρομάτας Ἀμαξοβίους εἴτε Μετανάστας ταῦτα δὴ ἐκάλουν τὰ ἔθνη οἱ τῶν ἱστοριῶν ἀναγρα-

22. «Ἰστρος τε γὰρ ποταμὸς ἀρξάμενος ἐκ Κελτῶν καὶ Πυρρήνης πόλιος, ῥέει μέσσην σχίζων τὴν Εὐρώπην· οἱ δὲ Κελτοὶ εἰσι ἕξω Ἑρακλέων Στηλέων, ὁμορέουσι δὲ Κυνησίοισι, οἱ ἔσχατοι πρὸς δυσμέων οἰκεῖν τῶν ἐν τῇ Εὐρώπῃ κατοικημένων· τελευτὰ δὲ ὁ Ἰστρος ἐς θάλασσαν ῥέων τὴν τοῦ Εὐξείνου Πόντου διὰ πάσης Εὐρώπης, τῇ Ἰστρίῃ οἱ Μιλησίων οἰκεῖνσι ἀποικιοῖ» (Ἡρόδοτος II, 33). Πβ. καὶ «ῥέει γὰρ δὴ διὰ πάσης τῆς Εὐρώπης ὁ Ἰστρος ἀρξάμενος ἐκ Κελτῶν, οἱ ἔσχατοι πρὸς ἡλίου δυσμέων μετὰ Κύνητας οἱ οἰκεῖνσι τῶν ἐν τῇ Εὐρώπῃ· ῥέων δὲ διὰ πάσης τῆς Εὐρώπης ἐς τὰ πλάγια τῆς Σκυθίας ἐσβάλλει» (ὁ ἴδιος IV, 49).

ψάμενοι τὰ ἀρχαιότατα καὶ εἴ τι ἄλλο θηριῶδες ἀνθρώπων γένος ἢ νέμεσθαι ἢ ἰδρῦσθαι ἐνταῦθα ξυμβαίνει»²³.

Αὐτὸ ἦτανε τόσο φυσικό, ὅταν θυμηθοῦμε πὼς ἀπ' τὰ μέσα περίπου τοῦ Γ' μ.Χ. αἰώνα εἶχε ἀρχίσει ἡ Κάθοδος τῶν Βαρβάρων ἢ ἡ Μεγάλη Μετανάστευσις τῶν Λαῶν, ποὺ τὰ κύματά τους ἀργὰ ἀργὰ μὰ σταθερὰ κοντοζύγωναν καὶ στὴν Εὐρώπῃ.

Στὰ Βαλκάνια μιὰ τέτοια ἀναταραχὴ ἀρχισαν νὰ τὴ σημαδεύουν οἱ κινήσεις τῶν Σκλαβίνων, ποὺ κι αὐτοὺς πάλι πρέπει νὰ τοὺς ἐσπρωχναν ἄλλοι βάρβαροι. Σημασία γιὰ τὴν ὥρα ἔχει πὼς ἀπ' τὴν ἀρχὴ τοῦ Ε' αἰώνα οἱ Σκλαβίνοι ἀρχισαν νὰ περνοῦν τὸ Δούναβη, νὰ κάμνουν ληστρικές ἐπιδρομὲς στὰ Βόρεια Σύνορα τοῦ Βυζαντίου καὶ νὰ γυρίζουν μ' ὅλο τους τὸ πλιάτσικο «ἐπ' οἴκου», ὅπως διηγίεται τόσο παραστατικὰ ὁ Προκόπιος²⁴. Στὰ 550 περίπου κιόλας —διηγίεται πάλι ὁ ἴδιος ἱστορικός— πλῆθος Σκλαβίνοι, ἀφοῦ πέρασαν τὸ Δούναβη, ξεκίνησαν γιὰ τὴ Μακεδονία μὲ σκοπὸ νὰ πάρουν τὴ Θεσσαλονίκη κι ἄλλες Μακεδονικὲς πολιτείες, μὰ δὲν τὰ κατάφεραν²⁵. Ἄν ὅμως δὲ μπόρεσαν νὰ φτάσουν στὴ Θεσσαλονίκη στὰ 550, μπόρεσαν ὥστόσο νὰ φτάσουν μπροστὰ στὰ κάστρα τῆς στὸ τέλος τοῦ ΣΤ' αἰώνα κι ἀρχισαν νὰ τὴν πολιορκοῦν, ὅπως διηγίεται τώρα τὸ Βιβλίον μὲ τὰ Θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου²⁶. Καὶ τὴν ἐποχὴ αὕτῃ ξεσηκώθηκαν πλῆθος βαρβαρικὲς φυλὲς ποὺ μ' ἐπικεφαλῇ τοὺς Σκλαβίνους ἀρχισαν νὰ κατεβαίνουν ἀπ' τὸ Δούναβη κατὰ τὴ Μακεδονία. Ἦταν αὐτὲς φυλὲς λογῆς λογῆς: Δρουγουβίτες, Σαγουδάτοι, Βελεγεζίτες, Βαϊουνίτες, Βερζίτες καὶ πολλὲς ἄλλες. Ὅλο αὐτὸ τὸ ἀνθρωπομάνι μὲ γυναῖκες,

23. Προκόπιος, ἐκδ. *Haury*, τ. 3, σ. 103, στ. 4-11. Πβ. «Οὐνοὶ τε ... καὶ Σκλαβίνοι καὶ Ἄνται, οἱ ὑπὲρ ποταμὸν Ἰστρον ἰδρυνται» (Προκόπιος, ἐκδ. *Haury*, τ. 2, σ. 130, στ. 13-15).

24. «Σκλαβινῶν δὲ πολὺς ὄμιλος Ἰλλυριοῖς ἐπισκήψαντες πάθῃ ἐνταῦθα οὐκ εὐδιήγητα εἰργάσαντο ... οἱ βάρβαροι οὗτοι τὰ δεινὰ ἔδρασαν ... τὰς μὲν ὁδοὺς νεκρῶν ἐνέπλησαν ἀπάσας, ἐξανδραποδίσαντες δὲ ἀνάνθημα πλῆθῃ καὶ ληισάμενοι ξύμπαντα ... ἐπ' οἴκου ἀπεκομίσθησαν σὺν πάσῃ τῇ λείᾳ» (Προκόπιος, ἐκδ. *Haury*, τ. 2, σ. 623, στ. 22-σ. 224, στ. 11). Καὶ δὲν ὑπάρχει καμιὰν ὑπερβολὴ στὴ διήγησιν αὕτῃ τοῦ Προκοπίου. Οἱ Βάρβαροι ἐκαμναν ληστρικές ἐπιδρομὲς, δὲν ἐκαμναν τουρισμό!

25. «Σκλαβινῶν ὄμιλος ὅσος οὐκ ᾔδει προτέρων ἀφίκετο ἐς Ῥωμαίων τὴν γῆν. Ἰστρον τε ποταμὸν διαβάντες ἀμφὶ Νάϊσσον ἤλθον. Ὡς δὲ ὀλίγους τινὰς ἀποσκεδασθέντας μὲν τοῦ στρατοπέδου, πλανωμένους δὲ καὶ κατὰ μόνας περιούοντας τὰ ἐκεῖνη χωρία τῶν τινες Ῥωμαίων καταλαβόντες τε καὶ ξυνδήσαντες ἀνεπυθάνοντο ὅπου δὴ ἐνεκα ὁ τῶν Σκλαβινῶν στρατός καὶ ὅτι κατεργασόμενοι διέβησαν ποταμὸν Ἰστρον. Οἱ δὲ ἰσχυρίσαντο ὡς Θεσσαλονικὴν τε αὕτην καὶ πόλεις τὰς ἀμφ' αὕτην πολιορκίᾳ ἐξαίρησοντες ἤκοιεν» (Προκόπιος, ἐκδ. *Haury*, τ. 2, σ. 475, στ. 22-76, σ. 476, στ. 8).

26. «Τὸ τῶν Σκλαβινῶν ἐπαρθῆναι ἔθνος πλῆθος ἀπειρον συναχθὲν ἀπὸ τε τῶν Δρουγουβιτῶν, Σαγουδατῶν, Βελεγεζιτῶν, Βερζιτῶν, Βαϊουνιτῶν καὶ λοιπῶν ἐθνῶν» (*Lemerle P., Les pils anciens Recueils des Miracles de Saint Démétrius*, τ. I, Le texte, Paris 1979, σ. 175, στ. 4-6). Πβ. *P. Lemerle, Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle*, *Révue hist.* 211 (1954) 265-308.

μέ παιδιὰ καὶ μ' ὅλα τους τὰ ὑπάρχοντα κατέβαιναν, γιὰ νὰ πάρουν τὴ Θεσσαλονίκη καὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν σ' αὐτήν. Γιαυτὸ καὶ κατασκήνωσαν γύρω στὰ κάστρα τῆς ἀπ' τὰ 616-619 περίπου καὶ τὴν πολιορκοῦσαν. Αὐτὴ εἶναι ἡ τρίτη ἀπ' τὶς πέντε πολιορκίες τῆς²⁷.

Ἐπειδὴ ὅμως ἡ πολιορκία τῆς πολιτείας βαστοῦσε πολὺ κι οἱ Βάρβαροι τοῦ κάκου προσπαθοῦσαν νὰ τὴν πάρουν, χαλαρώνει σιγὰ σιγὰ ἡ πειθαρχία τους καὶ στὸ τέλος κουρασμένοι κι ἀπογοητευμένοι ἀναγκάζονται νὰ λύσουν μόνοι τους τὴν πολιορκία καὶ ν' ἀποτραβηχτοῦν, ὅπου μποροῦσε ἡ κάθε φυλὴ: στὴ Μακεδονία, στὴ Θεσσαλία, στὴ Θράκη. Αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ πρῶτο βῆμα τους γιὰ τὴν ὀριστική τους ἐγκατάσταση στὴν Ἑλλάδα.

Ἔτσι οἱ Βελεγεζίτες καὶ οἱ Βερζίτες κατέβηκαν κι ἐγκαταστάθηκαν στὴ Θεσσαλία μὲ τοὺς γόνιμους κάμπους καὶ τὰ πλούσια λιβάδια τῆς²⁸. Ἐπειτα ἐδῶ βρέθηκαν καὶ σ' ἓναν περίγυρο, ὅπου οἱ Ἕλληνες Βλάχοι μιλοῦσαν τὸ λατινογένητο γλωσσικό τους ἰδίωμα πού ἦ συγγένευε μὲ τὴ δική τους γλώσσα ἢ τοὺς τὴ θύμιζε πολὺ²⁹. Οἱ Βαϊουνίτες, μὲ ἄλλες φυλές, ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἀν. Μακεδονία, πού εἶχε κι αὐτὴ πολὺ γόνιμους κάμπους, μὰ δὲν ξέρουμε ἂν βρῆκαν κι ἐδῶ κάποια γλωσσικὴ συγγένεια³⁰. Μιὰν ἄλλη ἀπ' τὶς φυλές αὐτὲς ἐγκαταστάθηκε στὴν κοιλάδα τοῦ Στρυμόνα. Αὐτοὶ εἶναι πού τοὺς εἶπαν Ὑστερα Στρυμονίτες. Μιὰν ἄλλη, τέλος, ἀπ' τὶς ἴδιες ἄγνωστες φυλές, ἐγκαταστάθηκε ἀνάμεσα στὸ Λαγκαδᾶ καὶ στὸ Σοχό. Αὐτοὺς τοὺς εἶπαν Ρηχίνους ἀπ' τὸ ποτάμι Ρήχιος, πού πηγάζει ἀπ' τὴ λίμνη Βόλβη κι ἀνάμεσα ἀπ' τὰ στενὰ τῆς Ρεντίνας κατεβάζει τὰ νερά τῆς στὸ Στρυμονικὸ κόλπο, ἀνάμεσα στὰ χωριὰ Σταυρὸς κι Ἀσπρόβαλτα. Αὐτοὺς τοὺς εἶπαν καὶ Βλαχορηχίνους, ἀπ' τὸ ἐπάγγελμά τους, ἐπειδὴ ἦτανε χτηνοτρόφοι.

Ἀκόμα καὶ οἱ Σμολεᾶνοι πρέπει νὰ ἦτανε κάποια ἀπ' τὶς ἄγνωστές μας

27. Lemerle, Les Miracles, τ. I, σ. 175, στ. 4, σ. 179, στ. 23.

28. Ὁ Vasmer (*M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941, σ. 85) προσπαθεῖ, μὲ τὴ βοήθεια τῆς γλωσσολογίας, ν' ἀποδείξει πὼς οἱ Βελεγεζίτες ἦτανε Σλάβοι. Αὐτὸ προσπαθεῖ νὰ τὸ θεμελιώσει σ' ἄλλο σημεῖο τῆς ἴδιας μελέτης του (σ. 15) καὶ σὲ φράσεις ἱστορικές γιὰ ἐκσλαβισμό, μὰ πού δὲν εἶναι πειστικές. Θυμίζουμε μόνο πὼς τὴ μελέτη τὴ δημοσίεψε στὰ 1941.

29. Λαζάρου Ἀχ., 'Ἡ Ἀρωμουνικὴ καὶ αἱ μετὰ τῆς ἐλληνικῆς σχέσεις αὐτῆς, Ἀθήνα 1976. Ὁ ἴδιος, 'Ἡ ἐξέγερση τῶν Λαρισαίων τὸ 1066 καὶ ἡ ἐθνολογικὴ παρερμηνεία τῶν σχετικῶν χωρίων τοῦ Κεκαυμένου, «Θεσσαλικά Χρονικά», 11, 1976, 90-119. Ὁ ἴδιος, 'Ἡ Θεσσαλία ἀπὸ τὶς ἀρχές τῆς ὥς τὰ 1881, «Θεσσαλικά Χρονικά» 14, 1981, Ἀνάτυπο, σ. 20-21.

30. Ὁ Μ. Λάσκαρης στὴ μελέτη του Vagenitia (*Revue Historique du Sud-Est Européen* 19, 1942, σ. 426) δὲ δέχεται τὴ γνώμη τοῦ Tafel (*De Thessalonica ejusque agro*, σ. LXXIX καὶ 535), ὅπως καὶ τοῦ Tougar (*De l'histoire profane* κτλ., σ. 259) πὼς οἱ Βαϊουνίτες ἐγκαταστάθηκαν στὴ Βαγενιτία, παραλὶα τῆς Ἡπείρου ἀντίκρου στὴν Κέρκυρα, πού ἦτανε τόσο μακριὰ ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη καὶ πιστεύει, ἀντίθετα, πὼς ἐγκαταστάθηκαν κάπου κοντὰ σ' αὐτήν.

φυλές, πού ἀναφέρνει τὸ Βιβλίο μὲ τὰ Θαύματα καὶ πού κατέβηκαν μὲ τὶς ἄλλες κελτολατινόγλωσσες δουναβίτικες φυλές καὶ βρέθηκαν στὴν τρίτη πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης. "Όταν ἔλυσαν ὕστερα τὴν πολιορκία κι ἀποτραβήχτηκαν κι αὐτοὶ ἀπ' τὰ κάστρα τῆς, ὅπως ὅλες οἱ ἄλλες, ἐγκαταστάθηκαν κάπου στὴ Μακεδονία. Ἀπὸ δῶ τοὺς πῆρε στὰ 688 ὁ αὐτοκράτορας Ἰουστινιανὸς ὁ Β' καὶ τοὺς ἐγκατάστησε στὶς Κλεισοῦρες τοῦ Στρυμόνα, γιὰ νὰ τὶς φυλάγουν³¹. Ἔτσι τώρα ἔχουμε τρεῖς κελτολατινόγλωσσες δουναβίτικες φυλές, τὴ μιὰ κοντὰ στὴν ἄλλη, πού ξεκινοῦν ἀπ' τὰ στενὰ τῆς Ρεντίνας καὶ φτάνουν ὡς τὰ στενὰ τοῦ Στρυμόνα.

Ὁ Κυριακίδης τοποθετεῖ τοὺς Σμολεάνους «εἰς τὰ ὄρεινά τῆς Ροδόπης καὶ δὴ βορείως καὶ ἐλαφρῶς πρὸς ἀνατολὰς τῆς Ἐάνθης, βορειοδυτικῶς δὲ τοῦ Νέστου»³². Γιὰ τοὺς Σμολεάνους ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε καὶ τοῦτο: ἀπ' τὸν 9 ὡς τὸ 13 αἰῶνα ὑπάρχει Ἑπισκοπὴ Σμολένων³³. Ὅταν θυμηθοῦμε πῶς ἀπ' τὸν 9ο αἰῶνα ἔχουμε κι Ἐπίσκοπο Δρουγουβιτίας, θὰ πεῖ πῶς τὸ Βυζάντιο, μὲν ὑπόταξε τὶς Σκλαβίνες, ἔρχισε ἀμέσως τὸν ἐκχριστιανισμό τους³⁴.

Οἱ Δρουγουβίτες τέλος καὶ οἱ Σαγουδάτοι ἐγκαταστάθηκαν στὸν κάμπο Θεσσαλονίκης-Βέροιας, ὅπου στὴν ἀρχὴ τοῦ 10ου αἰῶνα συναντοῦμε καὶ τὰ λιγοστὰ ἀμφίμεικτα χωριά τους, ὅπως λέει ὁ Καμενιάτης.

II.

Στ' ἀμφίμεικτα λοιπὸν χωριὰ τοῦ δυτικοῦ κάμπου τῆς Θεσσαλονίκης, μαζὶ μὲ τοὺς Δρουγουβίτες καὶ τοὺς Σαγουδάτους, ζοῦσαν καὶ Ρωμαῖοι;

31. «Τὸ δὲ θέμα τοῦ Στρυμόνος ... εἰς κλεισοῦρας τάξιν λελόγισται καὶ Σκύθαι αὐτὸ ἀντὶ Μακεδόνων διανέμονται Ἰουστινιανοῦ τοῦ Ρινοτμήτου ἐν τοῖς ὅρεσι τοῦ Στρυμόνος καὶ ταῖς διαβάθραις (= περάσματα) τῶν κλεισούρων τούτοις ἐγκατοικίσαντες» (Πορφυρογέννητος, ἐκδ. *Pertusi A.*, Città del Vaticano 1952, 88-89. Πβ. καὶ *Lemerle, Philippes*, σ. 135).

32. *Κυριακίδης*, «Μακεδονικά» 2, 1952, σ. 702 (σὲ κριτικὴ τοῦ ἔργου τοῦ *Lemerle, Philippes* κ.τ.λ.). Πβ. καὶ *Θεοχαρίδης*, Μόρουνας, τὸ δῆθεν σλαβικὸν ὄνομα τῆς Καβάλας, «Μακεδονικά» 6, 1964-1965, σ. 82-88.

33. *Lemerle, Philippes*, σ. 257-268.

34. «Ταῦτα δὲ (δηλαδὴ τὰ σλαβικά ἔθνη) ὁ ἡμέτερος ἐν θεῇ τῇ λῆξει πατὴρ τῶν Ρωμαίων αὐτοκράτωρ Βασίλειος τῶν ἀρχαίων ἐθῶν ἔπεισε μεταστῆναι καὶ γραικώσας καὶ ἄρχουσι κατὰ τὸν ρωμαϊκὸν τύπον ὑποτάξας καὶ βαπτίσματι τιμῆσας, τῆς τε δουλείας ἡλευθέρωσε τῶν αὐτῶν ἀρχόντων καὶ στρατεύεσθαι κατὰ τῶν Ρωμαίων πολεμούντων ἐθνῶν ἐξεπαίδευσεν οὕτω πῶς ἐπιμελῶς περὶ τὰ τοιαῦτα διακείμενος. Διὸ καὶ ἀμερίμνους Ρωμαίους ἐκ τῆς πολλάκις τῶν Σλάβων γενομένης ἀνταρσίας ἐποίησε, πολλὰς ὑπ' ἐκείνων ὀχλήσεις καὶ πολέμους τοῖς πάλοι χρόνοις ὑπομείναντας» (Λέοντος Σοφοῦ, Τακτικά, *Migne*, PG 107, σ. 969A). Πβ. καὶ *Τσάρας Γ.*, Τὸ νόημα τοῦ «γραικώσας» στὰ τακτικά Λέοντος Στ' τοῦ Σοφοῦ, «Βυζαντινά» 1, 1969, σ. 135-136.

Ὁ Καμενιάτης, ὅπως εἶδαμε, δὲν ἀπαντάει ὁλόισια στὴν ἀπορία μας αὐτή. Γιὰ νὰ μᾶς δώσει ὅμως στὴν κυριολεξία τῆς τῆ σχετικῆς του πληροφορίας, μεταχειρίστηκε τὸν ὄρο *ἀμφίμεικτα*. Μ' αὐτὸν ἤθελε νὰ τονίσει πὼς στὰ *ἀμφίμεικτα* αὐτὰ χωριὰ ζοῦσαν μόνο δυὸ φυλές, οἱ Δρουγουβίτες καὶ οἱ Σαγουδάτοι. Αὐτὸ θέλει νὰ πεῖ καὶ ἡ φράση *τὴν κλήσιν*: πὼς τὶς φυλές αὐτὲς δηλαδὴ τοὺς *καλοῦν*, τοὺς *ὀνομάζουν*, τοὺς *λένε* Δρουγουβίτες καὶ Σαγουδάτους. Ἐν ὅμως μαζὶ μ' αὐτοὺς, ποὺ ἦταν δυὸ διαφορετικὲς φυλές, ζοῦσαν καὶ Ρωμαῖοι, μιὰ τρίτη φυλὴ αὐτή, θὰ μπορούσε ὁ Καμενιάτης νὰ μεταχειριστεῖ τὸν ὄρο *ἐπίμεικτος* ἢ κάποια ἄλλη ἀνάλογη ἑκφραση. Γιὰ νὰ πετύχει κιόλας ὅσο γινόταν ἀκόμα μεγαλύτερη σαφήνεια, σύνδεσε μὲ τὸ σύνδεσμο καὶ τὸ *ἀμφιμείκτους* τινὰς *κώμας* τῶν Δρουγουβιτῶν καὶ Σαγουδάτων μὲ τὰ χωριὰ τῶν Ρωμαίων ποὺ δὲν ἦταν *ἀμφίμεικτα*.

Ἐν ἦτανε πάλι μιὰ συνηθισμένη κατάσταση, νὰ ζοῦν μέσα στὰ ἴδια χωριὰ Ρωμαῖοι καὶ Βάρβαροι μαζὶ, ὁ Καμενιάτης δὲ θὰ μεταχειριζότανε τὴ φράση *«ἀμφίμεικται κώμαι»*, οὔτε καὶ τὸ *τινές*. Γιατὶ τότες αὐτὲς δὲ θὰ ἦτανε *τινές* καὶ οὔτε θὰ μιλοῦσε γιὰ Δρουγουβίτες καὶ Σαγουδάτους, ἀφοῦ δὲ θὰ ὑπῆρχε πιὰ καμιὰ διαφορὰ ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ στοὺς Ρωμαίους. Ἐπειτα, ὅπως ξέρουμε, κανένας ἄλλος βυζαντινὸς ἱστορικός, ἐξὸν ἀπ' τὸν Καμενιάτη, δὲ μίλησε γιὰ *«ἀμφιμείκτους κώμας»* οὔτε στὸν κάμπο τῆς Θεσσαλονίκης οὔτε ἄλλοῦ πουθενὰ στὸ Βυζάντιο.

Μιλώντας τώρα ὁ Καμενιάτης γιὰ τὶς ὁμορφιές καὶ τὸν πλοῦτο τοῦ δυτικοῦ κάμπου τῆς Θεσσαλονίκης, μᾶς ἔδωσε ταυτόχρονα καὶ τὸ φυλετικὸ του πῖνακα. Ἀνώτερος κληρικὸς αὐτὸς κι ἓνας σημαντικὸς παράγοντας τῆς Μητροπόλεως τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὸ δίχως ἄλλο καὶ τῆς Κοινοτήτάς της, σὰν ὁ πιὸ ἀρμόδιος, μᾶς ἔδωσε καὶ τὶς πιὸ ὑπεύθυνες πληροφορίες καὶ ἀπ' τὴν ἀποψη αὐτή. Ἐξὸν ὅμως ἀπ' τοὺς Δρουγουβίτες καὶ τοὺς Σαγουδάτους, δὲ μίλησε γιὰ ἄλλες φυλές, γιατί δὲν ὑπῆρχαν ἄλλες.

Ὅταν ἀλάφρωσε κάπως τὸ Βυζάντιο ἀπ' τὶς πιέσεις τῶν Περσῶν καὶ τῶν Ἀράβων στὴν Ἀνατολή, μὲ μιὰ σειρὰ ἐκστρατεῖες ἐνάντια στὶς Σκλαβινίες τῆς Μακεδονίας, ποὺ εἶχαν γίνεи πολὺ ἐπικίντυνες, ἔδωσε ἓνα ὀριστικὸ τέλος στὴν ἀνεξαρτησία τους καὶ τὶς περιόρισε μόνο σὲ κάποια μορφή αὐτοδιοίκησης. Γιὰ μιὰ λοιπὸν ἀπ' τὶς ἐκστρατεῖες αὐτὲς ὁ Θεοφάνης διηγίεται: «Τούτω τῷ ἔτει [δηλαδὴ στὰ 656-657] ἐπεστράτευσεν ὁ βασιλεὺς κατὰ Σκλαβινίας καὶ ἤχμαλώτευσεν πολλοὺς καὶ ὑπέταξεν»³⁵. Ἡ ἐκστρατεία αὐτὴ ἔγινε, ὅταν αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου ἦταν ὁ Κώνστας ὁ Β' (641-688). Πολὺ ἀποφασιστικὰ ὅμως ἀποτελέσματα εἶχε ἡ ἐκστρατεία τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β' στὰ 688-689. Ὁ Ἰουστινιανός, ἀφοῦ νίκησε τοὺς Σλάβους καὶ ὑποδούλωσε τὶς Σκλαβινίες τους ἀπολλὰ πλῆθθ τῶν Σκλάβων τὰ μὲν πο-

35. Θεοφάνης, ἔκδ. *de Boor*, σ. 347, στ. 6-7.

λέμφω, τὰ δὲ προσρύντα παραλαβὼν εἰς τὰ τοῦ Ὀψικίου διὰ τῆς Ἀβύδου περάσας κατέστησε μέρος», ὅπως διηγίεται πάλι ὁ ἴδιος ὁ Θεοφάνης³⁶.

Οἱ ἀνυπάκουοι ὥστος Σλάβοι ἔμειναν πάντα ἓνα σοβαρὸ πρόβλημα γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ τὶς ἐκστρατεῖες τοὺς ἐναντίᾱ τους τὶς συνεχίζουν οἱ Βυζαντινοὶ μὲ κάθε εὐκαιρία, ὅσο νὰ τοὺς ὑποτάξουν ὀριστικά. Ἔτσι γιὰ μιὰν ἄλλην ἐκστρατεία ἐνάντια στὶς Σκλαβινίες στὰ χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου τοῦ Ε', ὁ Θεοφάνης γράφει «Τούτῳ τῷ ἔτει [757-758] Κωνσταντῖνος τὰς κατὰ Μακεδονίαν Σκλαβινίας ἡχμαλώτευσεν καὶ τοὺς λοιποὺς ὑποχείριους ἐποίησεν»³⁷.

Σὲ κάποια λοιπὸν ἀπ' τὶς παραπάνω ἐκστρατεῖες πρέπει νὰ τοποθετήσουμε κι αὐτὴν ποὺ κατέργησε τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Σκλαβηνίας τῶν Δρουγουβιτῶν καὶ τῶν Σαγουδάτων. Ὁ Καθηγητὴς Θεοχαρίδης τοποθετεῖ τὸ γεγονός αὐτὸ στὴν ἐκστρατεία τοῦ 656-657. Εἶναι πιθανὸ αὐτό. Μὰ ἡ ἐκστρατεία αὕτῃ πρέπει νὰ ἔγινε ἐνάντια στὶς Σκλαβηνίες τῆς νοτιοανατολικῆς Βαλκανικῆς κι ὅσο κι ἂν ὁ αὐτοκράτορας «ἡχμαλώτευσεν πολλοὺς καὶ ὑπέταξεν», ὅπως διηγίεται ὁ Θεοφάνης, οἱ Σλάβοι ἔμειναν ἀνυπόταχοι. Γιατὸ καὶ χρειάστηκε ἀργότερα, στὰ 688-689, νὰ ἐκστρατέψει κι ὁ Ἰουστινιανὸς ὁ Β' ἐναντίᾱ τους. Ὁ Ἰουστινιανὸς ὅμως τώρα εἶχε καλύτερα ἀποτελέσματα, ὅπως δείχνουν οἱ ἐνέργειές του στὸ Στρυμόνα, καὶ τὸ γεγονός πὼς ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τους τὸ σήκωσε καὶ τὸ ἐγκατάστησε στὸ θέμα τοῦ Ὀψικίου τῆς Βιθυνίας, ποὺ τὸ εἶχαν ρημάξει οἱ ἀραβικὲς ἐπιδρομές. Μ' αὐτὴν τὴν εὐκαιρία ὁ Ἰουστινιανὸς πέρασε στὸ γυρισμὸ του καὶ ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη κι εἶναι πιὸ πιθανὸ πὼς οἱ Δρουγουβίτες καὶ οἱ Σαγουδάτοι τώρα ἔχασαν τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Σκλαβηνίας τους. Γιατὸ καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ 10ου αἰῶνα εἶναι φόρου ὑποτελεῖς στὴ Θεσσαλονίκη καὶ ζοῦν μόνο σὲ μερικὰ ἀμφίμεικτα χωριά.

Φαίνεται δηλαδὴ πὼς οἱ Δρουγουβίτες καὶ οἱ Σαγουδάτοι δὲν ἔχασαν μόνο τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Σκλαβινίας τους. Ὁ Ἰουστινιανὸς ἦ πῆρε καὶ πολλοὺς αἰχμαλώτους καὶ ἀπ' αὐτοὺς ἦ δέχτηκε πολλοὺς ἐθελοντὲς γιὰ τὸ θέμα τοῦ Ὀψικίου. Ἔτσι ὅμως ἀραίωσαν πολὺ οἱ φυλὲς τους κι ἀναγκάστηκαν νὰ σμείξουν καὶ νὰ περιοριστοῦν σὲ μερικὰ ἀμφίμεικτα χωριά. Ἴσως τότες κιόλας νὰ βαπτίστηκαν καὶ χριστιανοί, μὰ κράτησαν τὰ φυλετικὰ τους ὀνόματα καὶ προτίμησαν νὰ μείνουν φόρου ὑποτελεῖς.

Κάπως ἔτσι πρέπει νὰ φανταστοῦμε πὼς ἔγιναν τ' ἀμφίμεικτα χωριά τῶν Δρουγουβιτῶν καὶ τῶν Σαγουδάτων στὸ δυτικὸ κάμπο τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ συναντοῦμε στὶς ἀρχὲς τοῦ 10ου αἰῶνα, ὅπως διηγίεται ὁ Καμενιάτης. Ἔτσι ὅμως ἔχουμε καὶ τὴν ἀπάντηση στὴν ἀπορία μας, ἂν στὰ χωριά αὐτὰ ζοῦσαν μαζὶ μὲ τοὺς «Βαρβάρους» καὶ *Ρωμαῖοι*, δηλαδὴ «Ἕλληνες χρι-

36. Θεοφάνης, ἐκδ. *de Boor*, σ. 364, στ. 13-15.

37. Θεοφάνης, ἐκδ. *de Boor*, σ. 430, στ. 21-22.

στιανοί. Για νά 'χουμε ὥστόσο πιό ὁλοκληρωμένη τὴν ἀπάντησή μας αὐτή, πρέπει νά σκεφτοῦμε καὶ τοῦτο: ὅταν ὕστερ' ἀπ' τὴν τρίτη πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης οἱ Δρουγουβίτες καὶ οἱ Σαγουδάτοι ἐγκαταστάθηκαν στὸ δυτικὸ κάμπο τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἱδρυσαν τὴ Σκλαβινία τους, ὁ κάμπος αὐτὸς πρέπει νά ἦταν ἔρημος ἢ σχεδὸν ἔρημος. Οἱ Ρωμαῖοι ποὺ ζοῦσαν στὰ χωριά του εἶχαν μιὰ πλούσια, μὰ κι ἀφάνταστα ὀδυνηρὴ πείρα—φτάνει νά θυμηθοῦμε τ' «ἀνήκεστα κακὰ» ποὺ ὑπόφεραν οἱ πληθυσμοὶ τῆς Νότιας Βαλκανικῆς, ποὺ κάθε τόσο ἀναφέρει ὁ Προκόπιος στὴν Ἱστορία του—ἀπ' τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Βαρβάρων. Γιαυτὸ καὶ τώρα, μόλις ἄκουσαν πὼς κατέβαιναν Βάρβαροι, παράτησαν τὰ χωριά τους κατατρομαγμένοι κι ἄρχισαν νά πιάνουν τὰ γύρω βουνά. Οὔτε κι ἀργότερα πάλι, ὅταν ἄρχισαν πιά νά πολιορκοῦν τὴ Θεσσαλονίκη οἱ Βάρβαροι, τόλμησαν οἱ Ρωμαῖοι νά κατεβοῦν σ' αὐτά, γιατί οἱ Βάρβαροι εἶχαν κατεβεῖ μὲ τὶς φαμίλιες τους, κι ὅσο αὐτοὶ ἦταν ἀπασχολημένοι μὲ τὴν πολιορκία, πρέπει νά τὶς εἶχαν ἐγκαταστημένες προσωρινὰ στὰ χωριά τοῦ κάμπου. Αὐτὸ ἦταν καὶ μιὰ αἰτία νά ἱδρύνουν οἱ Δρουγουβίτες καὶ οἱ Σαγουδάτοι ἐδῶ καὶ τὴν ἀνεξάρτητὴ Σκλαβινία τους.

Πὼς θὰ τολμοῦσαν λοιπὸν νά κατεβοῦν στὰ χωριά τους οἱ Ρωμαῖοι, βυζαντινοὶ ὑπήκοοι αὐτοί, σὲ ἀνεξάρτητες βαρβαρικὲς Σκλαβινίες; Μὰ καὶ ὅταν θὰ βαφτιστοῦν Χριστιανοὶ οἱ Βάρβαροι, πάλι δὲ θὰ μποροῦν νά ζοῦν μαζί τους οἱ Ρωμαῖοι στὰ ἴδια χωριά, ἀφοῦ τοὺς χωρίζε μιὰ τόσο ἐφιαλτικὴ παράδοση³⁸. Οὔτε καὶ θὰ βρισκόταν βυζαντινὸς αὐτοκράτορας, πού, μ' ὅποιαδήποτε πρόφαση, θὰ τολμοῦσε νά τοὺς ἀναγκάσει νά ζοῦν μὲ Βαρβάρους. Γιαυτὸ καὶ δὲ μπορούμε οὔτε καὶ νά φανταστοῦμε ἢ νά ὑποστηρίξουμε πὼς σ' ἀμφίμεικτα χωριά τοῦ δυτικοῦ κάμπου τῆς Θεσσαλονίκης μαζί μὲ τοὺς Δρουγουβίτες καὶ τοὺς Σαγουδάτους ζοῦσαν καὶ Ρωμαῖοι. Γιαυτὸ, φυσικά, τὰ εἶπε καὶ ἀμφίμεικτα ὁ Καμενιάτης.

III.

Οἱ Σκλαβίνοι, οἱ Δρουγουβίτες, οἱ Σαγουδάτοι καὶ ὅλες οἱ ἄλλες ἀνώνυμες σκλαβινικές φυλὲς ποὺ συναντοῦμε μπροστὰ στὰ ἀάστρα τῆς Θεσσαλονί-

38. Πβ. «ὐπὸ τοῦτον τὸν χρόνον [548] Σκλαβινῶν στράτευμα διαβάντες ποταμὸν Ἰστρον Ἰλλυριοὺς ἅπαντας ἄχρι Ἐπιδαμνίων ἔδρασαν ἀνήκεστα ἔργα, κτείνοντες καὶ ἀνδραποδίζοντες τοὺς ἐν ποσὶν ἡβηδὸν ἅπαντας καὶ τὰ χρήματα ληϊζόμενοι» (Προκόπιος, ἔκδ. *Hauray*, τ. 2, σ. 423, στ. 3-7). «Ἐπὶ τῇ τοῦ Ἰστροῦ ποταμοῦ φύλακῃ ... ἐπεὶ αὐτοῦ τὴν διάβασιν πολλάκις ᾔδῃ Οὐννοὶ τε καὶ Ἄνται καὶ Σκλαβινοὶ πεπονημένοι ἀνήκεστα Ρωμαίους ἔργα εἰργάσαντο» (Προκόπιος, ἔκδ. *Hauray*, τ. 2, σ. 354, στ. 2-4). «Ἰλλυριοὺς δὲ καὶ Θράκην ἔλθον, εἰη δι' ἂν ἐκ κόλπου τοῦ Ἰουνίου μέχρι εἰς τὰ Βυζαντίου προάστια ... Οὐννοὶ τε καὶ Σκλαβινοὶ καὶ Ἄνται σχεδὸν τι ἀνάπαν καταθέντες ἔτος ... ἀνήκεστα ἔργα εἰργάσαντο τοὺς ταύτη ἀνθρώπους» (Προκόπιος, ἔκδ. *Hauray*, τ. 31, σ. 114, στ. 15-22). Πβ. καὶ σημ. 24.

κης, στὴν τρίτη της πολιορκία, ἦτανε Σλάβοι;

Ἡ ἔρευνα γιὰ τ' ἀμφιμεικτὰ χωριά ἔδειξε πὼς καμιὰ ἀπ' τὶς φυλὲς αὐτὲς δὲν εἶναι οὔτε σλαβογέννητη οὔτε σκλαβόγλωσση. Ὅλες τοὺς κατέβηκαν ἀπ' τὴν κελτολατινὸγλωσση περιοχὴ τοῦ Δούναβη, ὅπου ἦταν ὁ ντόπιος πληθυσμός της καὶ ζοῦσαν ἐκεῖ ἀπὸ αἰῶνες. Τ' ὄνομα Σαγουδάτοι κιόλας, κατάληξη καὶ ρίζα, ὁδηγεῖ ὁλόσιςα στὰ κελτολατινικά. Κι ὄχι μόνο αὐτό. Μὲ τὴ λατινόφερτη γλωσσικὴ του μορφὴ γίνετ' ἕνας ἄρμος πού τοὺς δένει καὶ μὲ τοὺς Δρουγουβίτες καὶ μὲ τοὺς Ρηχίνους καὶ μ' ὅλες τὶς ἄλλες φυλὲς πού κατέβηκαν μ' ἐπικεφαλῆς τοὺς Σκλαβίνους ἀπ' τὴν ἴδια περιοχὴ.

Τὰ ἴδια λοιπὸν ἱστορικὰ στοιχεῖα πού ἔχουμε γιὰ τὴ φυλετικὴ καταγωγὴ καὶ γιὰ τὴ γλώσσα τῶν Σαγουδάτων ὅπως καὶ γιὰ τῶν ἄλλων Σκλαβίνικων φυλῶν, βεβαιώνουν πὼς οἱ Σαγουδάτοι τοῦ 7ου αἰῶνα δὲ μπορεῖ νὰ ἦταν οἱ Τουρκοτάταροι τοῦ 1020 οὔτε βέβαια καὶ οἱ Τοῦρκοι Βαρδαριῶτες. Ὅταν ἐγκαταστάθηκαν αὐτοὶ ἐδῶ λίγο πρὶν ἀπὸ τοὺς Τουρκοτάταρους στὴν ἴδια περιοχὴ, τὸ ποτάμι Ἀξιὸς δὲν τὸ εἶχαν νοματίσει ἀκόμα *Βαρδάρι*, ὅπως βεβαιώνουν οἱ ἱστορικὲς πηγὲς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς.

Υπάρχει ὅμως καὶ μιὰ παράδοση πὼς ἔφτασαν κι ἐγκαταστάθηκαν στὸ Ἅγιον Ὅρος οἱ Σαγουδάτοι κι οἱ Βλαχορηχίνοι, πού στὸ τέλος ἔγιναν ὅλοι τοὺς χριστιανοί.

Ἡ παράδοση αὕτὴ λέει: «κατὰ τὰς ἡμέρας τῶν εἰκονομάχων βασιλέων τὰ ἔθνη ἀπὸ τὰ παραδουνάβια μέρη, εὐρόντα καιρὸν ἀναρχίας, διότι οἱ βασιλεῖς τῶν Ρωμαίων εἶχον πόλεμον κατὰ τῶν ἁγίων εἰκόνων οἱ ἀσεβεῖς, τότε δὴ τότε οἱ λεγόμενοι Ρηχίνοι καὶ ἀπλούστερον Βλαχορηχίνοι καὶ Σαγουδάτοι, ἐξουσιάσαντες τὴν Βουλγαρίαν καὶ ἀπλώσαντες ἀπὸ ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰς διάφορα μέρη ἐκυρίευσαν καὶ τὴν Μακεδονίαν· τέλος ἦλθον καὶ εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος μὲ ὅλα τοὺς τὰ γυναικόπαιδα, διότι δὲν ἦτο τινὰς νὰ τοὺς ἀντισταθεῖ καὶ νὰ τοὺς πολεμήσει. Οἷτινες μὲ τὸν καιρὸν, ἐπειδὴ ἐκαττήθησαν ἀπὸ τοὺς ἁγίους πατέρας, ἐπίστευσαν καὶ ἔγιναν τέλειοι χριστιανοί»³⁹.

Ἡ παράδοση αὕτὴ δὲ μπορεῖ νὰ ἔναι φανταστικὴ. Ὁ συγγραφέας τοῦ κειμένου αὐτοῦ πρέπει νὰ στηρίζεται, τὸ δίχως ἄλλο, σὲ κάποιαν ἀνάλογη παλιότερη παράδοση γιὰ τοὺς Σαγουδάτους καὶ τοὺς Βλαχορηχίνους καὶ στὴν οὐσία μ' αὐτὴν ἤθελε νὰ ὑψώσει «τοὺς ἁγίους πατέρας» πού κατήχησαν τοὺς εἰδωλολάτρες αὐτοὺς, πέτυχαν νὰ τοὺς κάμουν νὰ πιστέψουν, τοὺς βάφτισαν καὶ στὸ τέλος «ἔγιναν τέλειοι χριστιανοί». Ὅπως δείχνει κιόλας ἡ γλώσσα του, τὸ κείμενο πρέπει νὰ ἔναι ἢ ἀπ' τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα ἢ ἀπ' τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου.

³⁹ Ἀνεξάρτητα ὥστόσο ἀπ' τὴν ἱστορικὴ ἀξία τοῦ κειμένου, ἡ παράδοσή του

39. Τὸ κείμενο τῆς παράδοσης ἀπ' τὸ Λαζάρου, Ἡ Ἀρωμουνική, σ. 99, ὅπου καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Τὴ συζήτησι γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἀξία τῆς παράδοσης βλ. στὸν καθηγητὴ Θεοχαρίδη, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, σ. 181, σημ. 7.

για την περίστασή μας έχει σημασία κατά τοῦτο: πῶς γιὰ νὰ ἐξουσιάσουν οἱ Βλαχορρηγίνοι καὶ οἱ Σαγουδάτοι τὴ Βουργαρία, πρέπει νὰ ξεκίνησαν ἀπ' τὸν κάτω Δούναβη, τὴν παρίστριο περιοχὴ, κατέβηκαν στὴ Δοβρουτσά καὶ ἀπὸ κεῖ σιγὰ σιγὰ ἔφτασαν καὶ στὸ "Ἁγίον" Ὄρος. Τὴν πληροφορία λοιπὸν αὐτὴ, ὅταν τὴ σχετίσουμε μὲ τὴν ἀνάλογη τοῦ Βιβλίου μὲ τὰ Θαύματα γιὰ τὸ ἔθνος τῶν Σκλαβίνων ποὺ ξεσηκώθηκε καὶ μαζί μὲ ὅλες τὶς φυλὲς ποὺ ἀναφέρειν ξεκίνησαν γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη, φτάνουμε στὸ συμπέρασμα πῶς οἱ Βάρβαροι αὐτοὶ κατέβηκαν ἀπ' τὸ Δούναβη καὶ ἦταν ὅλοι τοὺς κελτολατινόγλωσσοι. Γιὰ τοὺς Ρηγίνοὺς ἢ Βλαχορρηγίνοὺς πρέπει νὰ δεχτοῦμε ἀκόμα, πῶς ὅταν ξεκίνησαν ἀπ' τὸ Δούναβη εἶχαν κάποιο ἄλλο ὄνομα ποὺ τοὺς τὸ ἄλλαξαν ἐδῶ οἱ γειτόνοι τοὺς καὶ τοὺς εἶπαν Ρηγίνοὺς, ὅταν ἐγκαταστάθηκαν στὴν περιοχὴ τοῦ Ρήχιου ποταμοῦ. Ἐπειδὴ πάλι ἦτανε χτηνοτρόφοι, τοὺς εἶπαν Βλαχορρηγίνοὺς.

Ἔτσι ἡ πληροφορία αὐτὴ γιὰ τοὺς Σαγουδάτους καὶ τοὺς Βλαχορρηγίνοὺς ποὺ ἀναφέρειν ἡ παράδοσή μας, δὲν εἶναι βέβαια μιὰν ἀπόδειξη, εἶναι ὅμως μιὰν ἐνδειξη σοβαρὴ πῶς καὶ αὐτοί, ὅπως καὶ ὅλες οἱ ἄλλες φυλὲς ποὺ ἀναφέρειν τὸ Βιβλίον μὲ τὰ Θαύματα πῶς εἶχαν μαζί τοὺς οἱ Σκλαβίνοι γιὰ τὴν ἐκστρατεία ἐνάντια στὴ Θεσσαλονίκη, ἦτανε δουνναβίτικες καὶ κελτολατινόγλωσσες. Ἡ παράδοση πρέπει νὰ ἔχει τὴν ἱστορικὴ της βάση καὶ ἐπαληθεύει μὲ τὴ σειρά της τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε γιὰ τοὺς Σαγουδάτους.

IV.

Ἡ ἔρευνα γιὰ τοὺς Σαγουδάτους, ὅπως τοὺς παρακολουθήσαμε ἀπ' τὸν 7ο αἰῶνα ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ 10ου, φωτίζει καὶ τὴν ἱστορίαν τῶν Δρουγουβιτῶν. Παρακολουθώντας δηλαδὴ καὶ τοὺς Δρουγουβίτες, βλέπουμε πῶς ἦτανε πάντα δεμένοι μὲ τοὺς Σαγουδάτους. Μαζί ξεκίνησαν ἀπ' τὸ Δούναβη, γιὰ νὰ πάρουν τὴ Θεσσαλονίκη, μαζί ἔκαμαν τὴν τρίτη πολιορκία της, μαζί ἐγκαταστάθηκαν ὕστερα στὸ δυτικὸ κάμπο τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου στὴν ἀρχὴ τοῦ 10ου αἰῶνα τοὺς βρίσκουμε νὰ ζοῦν πάλι μαζί στὰ λιγοστά ἀμφίμεικτα χωριά τους. Μὰ καὶ ὅπου ἀλλοῦ τοὺς συναντοῦμε δίχως τοὺς Σαγουδάτους, ὑπάρχουν μαζί τοὺς πάντα καὶ αὐτοὶ καὶ ἂς μὴν τὸ λένε τὰ κείμενα. Γιαυτὸ καί, ὅταν στὰ 674 ὁ Αὐτοκράτορας τῆς Κωνσταντινούπολης καταδίκασε καὶ θανάτωσαν τὸ ρήγα τῶν Βλαχορρηγίνων Περβούνδο, ὅλοι οἱ Σκλαβίνοι τῆς περιοχῆς τῆς Θεσσαλονίκης (Βλαχορρηγίνοι, Στρυμωνίτες, Σαγουδάτοι καὶ ἄλλοι), ξεσηκώθηκαν ἐνάντια στὸ Κράτος, ἀπόκλεισαν τὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὴν πολιορκοῦσαν γιὰ δυὸ ὀλάκερα χρόνια, ἐνῶ ταυτόχρονα λεηλατοῦσαν ἀνελέητα τὰ περίχωρά της (675-676)⁴⁰. Ἡ πολιορκία της αὐτὴ εἶναι ἡ πέμπτη. Τὸ Βιβλίον μὲ τὰ Θαύματα

40. «Καὶ τοῦτο παρ' αὐτοῖς διηγεκῶς ἐπράττετο μέχρι χρόνων δύο πληρεστάτων» (Lemerle, I, σ. 211, στ. 20).

ποὺ τὴν ἀναφέρει, δὲ μιλάει γιὰ Δρουγουβίτες. "Ὅταν ὅμως λέει «τὸ λεχθὲν ἅπαν τοῦ Ρυγχίνου καὶ τῶν περὶ αὐτῶν καὶ τὰ λοιπὰ βάρβαρα γένη σὺν τῶν Σαγουδατῶν», μέσα σ' αὐτὰ τὰ λοιπὰ βάρβαρα γένη, πρέπει νὰ ὑπῆρχαν καὶ οἱ Δρουγουβίτες⁴¹. "Ὅπως, φυσικά, καὶ ὅταν λέει πάλι τὸ ἴδιο Βιβλίον «τὰ παρακείμενα ἡμῖν τῶν Δρουγουβιτῶν ἔθνη», μὲ τὸ ἔθνη θέλει νὰ πεῖ καὶ τοὺς Σαγουδάτους.

Τὸ Βιβλίον μὲ τὰ Θαύματα διηγίεται ἀκόμα πὼς κάποιος φύλαρχος πάνω ἀπ' τὸ Δούναβη, Κοῦβερ, πέρασε μὲ τὶς φυλές του (τὸ λαό του) τὸ ποτάμι, κατέβηκε στὴ Μακεδονία καί, φτάνοντας κοντὰ στὴ Θεσσαλονίκη, ἔστησε τὰ καλύβια του στὸν Κεραμήσιο κάμπος, μὰ δίχως νὰ πεῖ ποῦ ἦταν αὐτοὺς ὁ Κεραμήσιος κάμπος⁴². "Ἔστειλε ὕστερα πρεσβεία στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ

41. «ὅθεν τὸ λεχθὲν ἅπαν τοῦ Ρυγχίνου καὶ τῶν περὶ αὐτῶν καὶ τὰ λοιπὰ βάρβαρα γένη σὺν τῶν Σαγουδατῶν τὴν καθ' ἡμᾶς πολιορκίαν διὰ τε ξηρὰς καὶ θαλάσσης ποιήσασθαι» (Lemerle, I, σ. 215, στ. 16-18, σ. 229, στ. 11).

42. Πβ. «ὥς λοιπὸν μετὰ νίκης περάσαντα τὸν αὐτὸν Κοῦβερ μετὰ τὸν εἰρηνέμον σὺν αὐτῷ παντὸς λαοῦ τὸν προαφηγηθέντα Δανούβιν ποταμόν, καὶ ἐλθεῖν εἰς τὰ πρὸς ἡμᾶς μέρη, καὶ κρατῆσαι τὸν Κεραμήσιον κάμπον. Κακεῖσε αὐτῶν ἐγκαθεσθέντων ... καὶ τότε, τὸ δοκεῖν, ἔστειλε [Κοῦβερ] πρὸς τὸν κύριον τῶν σκήπτρων, πρεσβεύσων αὐτῷ ἐφ' ᾧ μεῖναι μετὰ τοῦ σὺν αὐτῷ ὑπάρχοντος λαοῦ ἐκεῖσε, αἰτῶν κελευσθῆναι τὰ παρακείμενα ἡμῖν τῶν Δρουγουβιτῶν ἔθνη δαπάνας κατὰ τὸ ἱκανὸν αὐτοῖς ἐπιχορηγῆσαι· ὁ δὲ καὶ γεγένηται» (Lemerle, I, σ. 229, στ. 9-12). 'Ὁ Σωκρ. Λιάκος πιστεύει πὼς ὁ Κεραμήσιος κάμπος ἦταν «συνεχόμενος μὲ τὴν ὁδὸν Θεσσαλονίκης-Βέροιας» καὶ ἐτυμολογεῖ τ' ὄνομά του: «Κεραμήσιος, ὅπως λεγόταν ὁ κάμπος τῆς Κυρρησιτικῆς κατὰ τὸν 6ο μ.Χ. αἰῶνα, ἀπ' τὴν προσωμῖαν Κύρρου-μάνσιο (= Κύρρου-σταθμὸς) τῶν Ρωμαίων». "Ὅπως λέει σ' ἄλλο σημεῖο τῆς ἴδιας μελέτης του, στὰ δυτικὰ τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν «οἱ Σκλαβῖνοι Σαγουδάτοι καὶ πέραν τούτων, στὴν περιοχὴ Γιαντισὰ-Βέροια-"Ἐδεσσα, οἱ Σκλαβῖνοι Δρουγουβίται» (Λιάκος, Τί ἦσαν οἱ Σκλαβῖνοι, σ. 30. σημ. 28· πβ. καὶ σ. 39-40, σημ. 126).

Γιὰ τὴ θέση τοῦ Κεραμήσιου κάμπου τὴν ἴδια γνώμη ἔχει καὶ ὁ Καθηγητὴς Θεοχαρίδης, ὅταν γράφει: «ὁ Κεραμήσιος κάμπος πρέπει νὰ ἦτο ἡ πλησιόχωρος πεδιάς τῶν Γενιτσῶν καὶ ὄχι ἡ πολὺ μακρὰν κειμένη πεδιάς τοῦ Μοναστηριοῦ ἢ τοῦ Πριλάπου» (Θεοχαρίδης, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, σ. 183). Ἐτυμολογώντας τὴ λέξη Κεραμήσιος γράφει: «ἔχει προφανῶς τὸ ὄνομα (δηλαδὴ ὁ Κεραμήσιος κάμπος) ἐκ τῆς ἐπὶ αἰῶνας παραγωγῆς ἐκεῖ κεράμων» (στὸ ἴδιο, σ. 72).

Ἡ Μ. Γρηγορίου-Ἰωαννίδου (Τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Κοῦβερ στὰ «Θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου», «Βυζαντικά» τ. 1, 1981, σ. 70, σημ. 4) δέχεται πὼς «ὁ "Κεραμήσιος κάμπος", πρέπει νὰ βρισκόταν σὲ μιὰ ἀπόσταση 180 περίπου χιλιόμετρων ΒΔ τῆς Θεσσαλονίκης ἀνάμεσα στὸ Μοναστήρι καὶ στὸν Πριλάπο.

Γιὰ νὰ ὁρίσουμε σωστὰ τὸν Κεραμήσιο κάμπος, θὰ μεταχειριστοῦμε τὸ πιὸ συγκεκριμένο ἱστορικὸ στοιχεῖο ποὺ ἔχουμε καὶ ποὺ μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσει. Αὐτὸ εἶναι ἡ γνωστὴ μας πληροφορία τοῦ Καμενιάτη πὼς στὸ δυτικὸν κάμπος τῆς Θεσσαλονίκης ὡς τὴ Βέροια, στὴν ἀρχὴ τοῦ 10ου αἰῶνα, ὑπῆρχαν μερικὰ ἀμφίμεικτα χωριά, ὅπου ζοῦσαν δυὸ φυλές ποὺ τοὺς ἔλεγαν Δρουγουβίτες καὶ Σαγουδάτους. Ἡ πληροφορία αὕτη τοῦ Καμενιάτη εἶναι, βέβαια, κατοπινή, ἀπὸ τρεῖς αἰῶνες κάπου ἀργότερα, μὰ τὸ κύρος τῆς μένει ἀμετακίνητο. Ἄν τῶρα τὰ χωριά τοὺς ἦτανε λίγα καὶ ἀμφίμεικτα, γιὰ τοὺς κατάργησαν τὴ Σκλαβινία τοὺς οἱ Βυζαντινοὶ καὶ τοὺς ἔκαμαν φόρου ὑποτελεῖς, μὰ καὶ γιὰ τὴν πῆραν ἀπ' αὐτοὺς πολ-

παρακάλεσε τὸν Αὐτοκράτορα νὰ τοῦ ἐπιτρέψει νὰ μείνει μὲ τὸ λαό του ἐδῶ καὶ νὰ προστάξει «τὰ παρακείμενα ἡμῖν τῶν Δρουγουβιτῶν ἔθνη» νὰ τοῦ δώσουν, ὅσαμποροῦσαν τρῶφιμα γιὰ τὸ λαό του⁴³. Τὸ Βιβλίον μὲ τὰ Θάματα οὔτε κι ἐδῶ λέει ποιὲς ἦταν οἱ Δρουγουβίτικες φυλὲς ποὺ ἔμεναν σ' αὐτὸ τὸ μέρος. Ἀπ' τίς φυλὲς ὅμως αὐτὲς μιὰ πρέπει νὰ ἦταν καὶ οἱ Σαγουδάτοι, ἀφοῦ καὶ τοὺς Δρουγουβίτες καὶ τοὺς Σαγουδάτους θὰ τοὺς βροῦμε μαζὶ στὸν ἴδιον κάμπο καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 10ου αἰῶνα.

Οἱ Δρουγουβίτες, τὴν ἴδια σχέση ποὺ ἔχουν μὲ τοὺς Σαγουδάτους, ἔχουν καὶ μὲ τοὺς Βλαχορηχίνους. Καὶ οἱ δυὸ αὐτὲς οἱ φυλὲς—οἱ Βλαχορηχίνοι δὲν εἶχαν πάρει ἀκόμα τ' ὄνομά τους αὐτὸ—κατέβηκαν μὲ τοὺς Σκλαβίνους ἀπ' τίς ἴδιες δοναβίτικες κελτολατινὸγλωσσες περιοχές. Μιὰ σοβαρὴ ἔνδειξη γιὰ τὴν σχέση τους εἶναι πῶς καὶ οἱ Δρουγουβίτες καὶ οἱ Βλαχορηχίνοι γιὰ τοὺς φυλάρχους τους μεταχειρίζονταν τὸν ὄρο *rex* (rex)⁴⁴.

Οἱ Βλαχορηχίνοι πάλι συγγενεῦουν καὶ μὲ τοὺς Στρυμονίτες. Καὶ δὲν εἶναι μόνο πῶς οἱ φυλὲς τους εἶναι δοναβίτικες κελτολατινὸγλωσσες ἢ πῶς ἐγκαταστάθηκαν ἢ μιὰ δίπλα στὴν ἄλλη, σὲ μέρη γειτονικά, ὅστερ' ἀπ' τὴν τρίτη πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης, μὰ καὶ γιὰτὶ οἱ Στρυμονίτες ὅπως καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι Σκλαβίνοι, ἔτρεξαν νὰ βοηθήσουν τοὺς Βλαχορηχίνους, γιὰ νὰ ἐκδικηθοῦν τὸ θάνατο τοῦ ρήγα τους Περβούνδου⁴⁵.

Στὸ Βιβλίον μὲ τὰ Θάματα, ὅταν ὁ συγγραφέας του διηγίεται τὴ λύση τῆς πέμπτης πολιορκίας τῆς Θεσσαλονίκης, συναντοῦμε καὶ τὴ λέξη *κάσα*

λοὺς αἰχμάλωτους ἢ καὶ ἐθελοντὲς καὶ τοὺς πῆγαν στὸ Θέμα τοῦ Ὀψικίου, τῆς Βιθυνίας, τὰ χωριά τους ὥστόσο ἔμειναν σκόρπια ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη ὡς τὴ Βέροια.

Φτάνοντας ὁ Κοῦβερ μὲ τὸ λαό του (μὲ τίς φυλὲς του) στὴν Κεντρικὴ Μακεδονία, κοντὰ στὴ Θεσσαλονίκη, πῆγε κι ἔστησε τὰ καλύβια του στὸν Κεραμήσιο κάμπο, δίπλα στοὺς Δρουγουβίτες καὶ στοὺς Σαγουδάτους. Αὐτὸς ὁ κάμπος πρέπει νὰ ἦτανε στὰ δυτικὰ τῆς Βέροιας, ἀφοῦ οἱ Δρουγουβίτες καὶ οἱ Σαγουδάτοι ἔφταναν ὡς τὴ Βέροια. Ἀπὸ δῶ πρέπει ν' ἀρχίζε ὁ Κεραμήσιος κάμπος. Γιατὸ καὶ τὸν τοποθετοῦν πολὺ σωστὰ ὁ Λιάκος κι ὁ Καθηγητὴς Θεοχαρίδης.

43. «αἰτῶν (ὁ Κοῦβερ ἀπ' τὸν Αὐτοκράτορα) κελευσθῆναι τὰ παρακείμενα ἡμῖν τῶν Δραγουβιτῶν ἔθνη δαπάνας κατὰ τὸ ἱκανὸν αὐτοῖς ἐπιχορηγῆσαι» (*Lemerle*, I, 229, 11-12). Ἡ πληροφορία αὕτη δείχνει ἀκόμα πῶς οἱ Δρουγουβίτες, ὅταν κατασχίνωσαν στὸν Κεραμήσιο κάμπο ὁ Κοῦβερ, ἦτανε πιά ὑπῆκοι (πβ. τὸ κελευσθῆναι) τοῦ Βυζαντίου (*Lemerle*, I, 229, 11).

44. «Κατὰ τοῦ τῶν Ρυγχίνων ρηγός» (*Lemerle*, I, 209, 3)· «οἱ τῶν τοῦ ἔθνους τῶν Δρουγουβιτῶν ρῆγες» (στὸ ἴδιο, I, 214, 19)· «πᾶσαν τὴν βάρβαρον ἐκ διαφορῶν ρηγῶν βοήθειαν εἰς συμμαχίαν προτρεφάμενοι» (στὸ ἴδιο, I, 220, 19-20). Ἐδῶ οἱ φράσεις «οἱ ... ρῆγες», «ἐκ διαφορῶν ρηγῶν» εἶναι μιὰν ἄλλη ἀπόδειξη πῶς ὅλοι αὐτοὶ οἱ Βάρβαροι ποὺ κατέβηκαν ἀπ' τὸ Δούναβη ἦτανε κελτολατινὸγλωσσοι καὶ δὲν εἶχαν καμιὰ σχέση μὲ τοὺς Σλάβους.

45. «τὰ τῶν προαφηγηθέντων Σκλαβίνων ἔθνη, φημι τῶν τοῦ Στρυμόνος καὶ Ρυγχίνου ἅμα δὲ καὶ Σαγουδάτων, πανσυδίᾳ κατὰ τῆς καθ' ἡμῶν καθωπλίσαντο τῶν Θεσσαλονικέων πόλεως» (*Lemerle*, I, 211, 14-16).

για τὰ καλύβια τῶν Σκλαβίνων. Παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπ' τὴ λέξη αὐτὴ γράφει ὁ Κυριακίδης: «εἶναι πιθανώτατον ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἐχρησιμοποίησεν ἐδῶ λέξιν ὅχι βεβαίως ἄγνωστον εἰς τοὺς Θεσσαλονικεῖς, ἀλλ' ὅχι καὶ συνήθη ἐλληνικὴν, δηλ. λέξιν δι' ἧς οἱ ἴδιοι οἱ ἐπιδρομεῖς ὠνόμαζον τὰς κατοικίας των»⁴⁶.

Ὅπως ἔχουν παρατηρήσει ὁμοῦς ὁ Λιάκος καὶ ὁ Λαζάρου ἡ λέξη εἶναι τοῦ ἀγιογράφου καὶ ὅχι τῶν Σκλαβίνων⁴⁷. Ἡ παρατήρησή τους εἶναι σωστή. Ὁ ἀγιογράφος μιλοῦσε στοὺς Θεσσαλονικιοὺς καὶ μεταχειρίστηκε γιὰ τὰ καλύβια τῶν Σκλαβίνων λέξη ποὺ τὴν ἤξεραν καλὰ, γιατί τὴ μεταχειρίζονταν. Συνεχίζοντας τώρα τὴν παρατήρησή του ὁ Κυριακίδης φτάνει στὸ συμπέρασμα πῶς «Τοῦτου ὁμοῦς τεθέντος προκύπτει πρόδηλον τὸ συμπέρασμα, ὅτι οἱ περὶ τὸν Περβουῆδον ἐπιδρομεῖς δὲν ἦσαν Σλάβοι, ἀλλὰ Νεολατίνοι, τοῦτ' ἔστι Βλάχοι ...Βλάχοι ἄλλως περὶ τὸν Στρυμόνα ὑπῆρχον μέχρις ἐσχάτων εἰς τὸ Περτίσιον, καθὼς καὶ εἰς τὴν παρὰ τὸ Σιδηρόκαστρον Τζουμαγιάν, τὴν νῦν Ἑράκλειαν (ἡ ὑπογράμμιση δική μου). Ὡστε δὲν εἶναι καθόλου βέβαιον...ὅτι οἱ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν μνημονευόμενοι Σκλαβίνοι ἐπιδρομεῖς, ἦσαν πάντοτε σλαβικῆς καταγωγῆς»⁴⁸.

Τὰ συμπεράσματα αὐτὰ τοῦ Κυριακίδου δὲν τὰ δικαιώνει ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα. Γιὰ τοὺς Σκλαβίνους τοῦ 7ου αἰῶνα, ποὺ ἔκαμαν τὴν πέμπτη πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης (Βλαχορηνίνους, Στρυμονίτες, Σαγουδάτους κ.ἄ.), ἔχει τὴ γνώμη πῶς ἦταν Νεολατίνοι ἢ Βλάχοι. Ποιὰ σχέση ἔχουν οἱ Νεολατίνοι τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ οἱ Βλάχοι τῆς Ἑλλάδας μὲ τοὺς κελτο-λατινόγλωσσους Σκλαβίνους τοῦ Δούναβη⁴⁹; Εἶναι ἀκόμα περιέργο πῶς γί-

46. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκια Μελετήματα, σ. 38-39, σημ. 9.

47. Λιάκος, Τί πράγματι ἦσαν οἱ Σκλαβίνοι, σ. 138-139. Λαζάρου, Ἡ Ἀρωμουνική, σ. 100, σημ. 36.

48. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκια Μελετήματα, σ. 38-39, σημ. 9. Καὶ κάτι ἀκόμα: ἐνῶ στὸ κείμενο τῆς Ὀμιλίας οἱ Δρουγουβίτες καὶ οἱ Σαγουδάτοι, ὅπως εἶδαμε, εἶναι Σλάβοι, ἐδῶ οἱ Σαγουδάτοι εἶναι «Νεολατίνοι τοῦτ' ἔστι Βλάχοι».

49. Ἐμᾶς ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα, ἀνέκαθεν, ὅταν ἀκοῦμε Βλάχοι ὁ νοῦς μας πᾶει στοὺς Βλαχόφωνους Ἕλληνες. Ποιὰ σχέση ὁμοῦς μπορεῖ νὰ ἔχουν οἱ Ἕλληνες Βλάχοι μὲ τοὺς κελτολατινόγλωσσους Σκλαβίνους (Δρουγουβίτες, Σαγουδάτους, Ρηνίνους, Βελεγεζίτες κ.ἄ.) τοῦ 7ου αἰῶνα ἢ μὲ τοὺς σημερινοὺς Ρουμάνους; Ὑστερα κιόλας, ἀπ' τίς τελευταῖες ἱστορικὲς ἐρευνες τῶν Κεραμόπουλου (Κεραμόπουλος Α., Τί εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι, Ἀθήνα 1939), Λιάκου (Λιάκος Σωκρ., Ἡ καταγωγὴ τῶν Ἀρμόνιων-τουπίκλην Βλάχων, Θεσσαλονίκη 1965), Κατσουγιάννη (Κατσουγιάννης Τηλ., Περὶ τῶν Βλάχων τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν, Θεσσαλονίκη I, 1964, II, 1966), Λαζάρου (Λαζάρου Ἀχ., Ἡ Ἀρωμουνική καὶ αἱ μετὰ τῆς Ἑλληνικῆς σχέσεις αὐτῆς—Διατριβὴ ἐπὶ διδασκαρία, Ἀθήνα 1976) καὶ Κατσάνη (Κατσάνης Ν., Ἑλληνικὲς ἐπιδράσεις στὰ Κουτσοβλάχικα—διδασκαρικὴ διατριβὴ—Θεσσαλονίκη 1977), ὅπως τίς ἐπαλήθευσε μὲ τὴν ἀνθρωπολογικὰ του πορίσματα καὶ ὁ ἀνθρωπολόγος Καθηγητὴς Πουλιανός (Πουλιανός Ἰ., Ἡ προέλευσις τῶν Ἑλλήνων, Ἀθήνα 1968, σ. 154-181) δὲ μπορούμε νὰ σχετίζουμε τοὺς Βλάχους τῆς Ἑλλάδας μὲ τοὺς Σκλαβίνους καὶ τοὺς Ρουμάνους. Καὶ νὰ σκεφτεῖ κανεὶς ἀκόμα πῶς οἱ δύο τελευταῖες μελέτες εἶναι δι-

νεται γύρω απ' τὸ Στρυμόνα καὶ τὸ Μπέλες νὰ ὑπάρχουν «μέχρις ἐσχάτων» Βλάχοι, δηλαδὴ κελτολατινόγλωσσοι Σκλαβίνοι (Πορρόια, Πετρίτσι, Τζουμαγιά, Νιγρίτα κ.ά.) ὕστερ' ἀπὸ τόσες καὶ τόσες φυλετικές καὶ ἐθνολογικές ἀλλαγές πού ἔχουν γίνει στὰ Βαλκάνια ἀπ' τὸν 6ο αἰώνα ὡς τὰ σήμερα; Εἶναι ἀλήθεια πὼς στὰ χωριά αὐτὰ ὁ ντόπιος πληθυσμός, στὰ σπίτια του, μιλάει ἀκόμα καὶ σήμερα βλάχικα. Οἱ Βλάχοι ὅμως αὐτοὶ εἶναι πρόσφυγες ἀπ' τὴν Ἠπειρο καὶ τὴ Δυτ. Μακεδονία ἀπ' τὴν ἐποχὴ τῶν Ὀρλωφικῶν (18ο αἰ.). Ὅπως μὲ βεβαίωσε κιόλας ὁ γλωσσολόγος Νίκος Κατσάνης ἀπόγονοι, καὶ ἀπ' τὰ μέρη ἀπ' ὅπου ἔφυγαν καὶ ἀπ' τὰ μέρη, ὅπου ἐγκαταστάθηκαν, ἀναζήτησαν καὶ βρῆκαν συγγενεῖς τους, ὅσο μακρινοὶ καὶ ἂν ἦταν⁵⁰. Τὰ Βλάχικα αὐτὰ δηλαδὴ εἶναι τῶν Βλαχόφωνων Ἑλλήνων.

Ἐνα ἄλλο βασικὸ ἱστορικὸ στοιχεῖο γιὰ τοὺς Δρουγουβίτες τοῦ δυτικοῦ κάμπου τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι πὼς τὸν 9ο αἰώνα ὑπάρχει καὶ Ἐπισκοπὴ Δρουγουβιτίας πού ὑπάγεται στὴ Μητρόπολη Θεσσαλονίκης⁵¹. Τὰ Πραχτικά κιόλας τῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου τὸ 879-886, ἐπὶ Φωτίου, τὰ ὑπογράφει ὁ Ἐπίσκοπος τῆς Πέτρος⁵². Σήμερα, ἀνάμεσα στὴ Νιάουστα καὶ στὴ Σκυδρα ὑπάρχει τὸ χωριὸ Ἐπισκοπή, ὅπου καὶ ὁ Λιάκος καὶ ὁ Χιονίδης μὲ πειστικά

δαχτορικές διατριβές: τοῦ Λαζάρου, τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Κατσάνη, τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τῆς Θεσσαλονίκης.

Ὑπάρχουν ὥστόσο ἀκόμα καὶ σήμερα Ἕλληνες ἱστορικοὶ πού γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν Βλάχων τῆς Ἑλλάδας δέχονται τίς ἀπόψεις τῶν διαφόρων Weigan. Ἀκόμα καὶ ὁ δικός μας ὁ Κορδάτος δέχεται πὼς οἱ Βλαχόφωνοι Ἕλληνες κατέβηκαν γραμμὴ-κορδόνι ἀπ' τὴ Ρουμανία. (Πβ. Κορδάτος Γ., Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας, τ. 1, Ἀθήνα 1957, σ. 37-39 κ.ά. Ὁ ἴδιος, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, τ. 2, Ἀθήνα 1960, σ. 294-300 κ.ά.). Ἡ Ἱστορία πάλι τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν τοὺς δέχεται σὰν μιὰ ξεχωριστὴ ἐθνότητα. Γιαυτὸ καὶ διαβάζουμε γινώμες της σὰν τοῦτες δῶ: «ὁ δεσπότης Κωνσταντῖνος (τοῦ Μυστρά) ... καὶ ὁ ἴδιος ἐφθασε ὡς τὴν Πίνδο, ὅπου οἱ ἐκεῖ Βλάχοι καὶ οἱ Ἀλβανοὶ ἀναγνώρισαν μὲ προθυμία τὴν ἐπικυριαρχία του» (τ. Θ', σ. 204β) ἢ πὼς «οἱ ἀνυπόταχτοι πληθυσμοὶ τῶν Βλάχων τῆς Πίνδου καὶ τῶν Ἀλβανῶν ἔσπευσαν νὰ ὑποταχθοῦν στὸ πλεῦρὸ τοῦ δεσπότη (τοῦ Μοριά)» (τ. Θ', σ. 289β). Μὰ οἱ Ρωमाῖοι, ὅπως ξέ- ρουμε, ὄλες τίς χώρες πού καταχτήσαν, τίς ἐκλατίνιζαν γλωσσικά. Καὶ αὐτὸ ἦτανε μιὰ βασικὴ ἀνάγκη γιὰ τίς δημόσιες σχέσεις τους, ὅπως λέμε σήμερα, καὶ τῶν ἰδίων τῶν Ρωμαίων καὶ τῶν Λαῶν πού καταχτοῦσαν. (Πβ. ἀκόμα καὶ Χατζόπουλος Κ., Οἱ Ἀρωμαῖοι καὶ τὸ Ὀδοιπορικὸ τοῦ D. Bolintineanu στὴ Μακεδονία, «Βαλκανικὴ Βιβλιογραφία», Παράρτημα, τ. VII, 1978, σ. 25-45. Ρωμανὸς Μ., Ἀπόψεις καὶ θέσεις γιὰ τὸ ὄνομα, τὴν καταγωγὴ καὶ τὴ γλώσσα τῶν Κουτσόβλαχων, Ἀνάτυπο ἀπ' τὸν τόμο «Μνήμη Γεωργίου Ι. Κουρμούλη», Ἀθήνα 1953, σ. 26).

50. Καφαντζίης Γ., Ἡ ἱστορία τῆς Ἡράκλειας, Σέρρες 1973, σ. 49-64. Πβ. καὶ Μαρτινιανὸς Ἰωάν., Ἡ Μοσχόπολις 1330-1930, Θεσσαλονίκη 1957, σ. 182-183. Wace A. - Thomson M., The nomads of the Balkans, London 1914, σ. 214-216.

51. Dvornik F., Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, Paris 1926, σ. 236.

52. Dvornik, Les Slaves, σ. 235. Βλ. γενικά: Janin R., Dictionnaire d'Histoire et de Geographie Ecclésiastiques, 14, 1960, 782-783. Drajčev I., Dragvista-Dravogvitia, Revue des Études Byzantines, 22, 1964, 215-221.

ἐπιχειρήματα τοποθετοῦν τὴν Ἑδρα τῆς Ἐπισκοπῆς Δρουγουβιτίας⁵³. Ὁ Λιάκος ποὺ κατὰ γινε συστηματικὰ μὲ τὴν τοπογραφία τῆς περιοχῆς αὐτῆς πιστεύει ἀκόμα πὼς τὰ χωριά «Νησί, Σκυλίτσι, Καβάσιλα, Λουτρό, Ποζαρίτες... ὅλα τοὺς ἀνεξαίρετα ἔχουν ὀνόματα ξένα πρὸς τὴ σλάβικη γλῶσσα» καὶ πὼς «ὅλοι οἱ οἰκισμοὶ αὐτοὶ ... βρίσκονται στὴ ζώνη τῶν κατὰ Καμενιάτη ἀμφιμεικτων (=ἀνάμεικτων) Δρουγουβιτο-Σαγουδάτικων χωριῶν»⁵⁴.

Δρουγουβίτες ὅμως ὑπάρχει καὶ μιὰν ἄλλη φυλὴ ποὺ τὴ βρίσκουμε στὴ Ρωσία. Ἡ πληροφορία εἶναι ἀπ' τὸ 10ο αἰῶνα καὶ τὴ δίνει ὁ Πορφυρογέννητος. Γιὰ νὰ μᾶς κατατοπίσει κιόλας καλύτερα στὴν πληροφορία τοῦ ὁ Πορφυρογέννητος, δανείστηκε ἕναν ὅρο τοῦ 8ου αἰῶνα, ποὺ ἦτανε γνωστὸς στὴν Ἑλλάδα καὶ μίλησε γιὰ Σκλαβινία τῶν Δρουγουβιτῶν τῆς Ρωσίας. Λέει λοιπὸν ὁ Πορφυρογέννητος: «Ἦνίκα ὁ Νοέμβριος μὴν εἰσέλθῃ, εὐθέως οἱ αὐτῶν ἐξέρχονται ἄρχοντες μετὰ πάντων τῶν Ρῶς ἀπὸ τὸν Κίαβον, καὶ ἀπέρχονται εἰς τὰ πολύδια, ὃ λέγεται γύρα, ἔχουν εἰς τὰς Σκλαβινίας τῶν τε Βερβιάνων καὶ τῶν Δρουγουβιτῶν καὶ Κριβιτζῶν καὶ τῶν Σεβεριῶν καὶ λοιπῶν Σκλάβων, οἵτινες εἰσι πακτιῶται τῶν Ρῶς»⁵⁵.

Ὁ Σωκρ. Λιάκος ἔχει τὴ γνώμη πὼς ὑπῆρξαν δυὸ διαφορετικὲς φυλὲς Δρουγουβίτες: ἡ μιὰ στὰ δυτικὰ τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου ἦταν «οἱ Σκλαβίνοι Σαγουδάτοι, καὶ πέραν τούτων στὴν περιοχὴ Γιαντισὰ-Βέροια-Ἑδεσσα οἱ Σκλαβίνοι Δρουγουβίται»⁵⁶. Ἡ ἄλλη ἦταν «Δρουγουβίται τῶν αἰρετικῶν τῆς Χερσονήσου μας, οἱ ὅποιοι λάτρευαν τὸ Σατανά»⁵⁷. Καὶ σ' ἄλλο σημεῖο λέει πὼς οἱ Δρουγουβίτες «δὲν ἦσαν Σλάβοι οὐδὲ καὶ διγλωσσοι». Τὸ ἴδιο λέει καὶ γιὰ τοὺς Σαγουδάτους: «ἦσαν ἄσχετοι πρὸς τοὺς Σλάβους, ὅτι ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τίς πρωτομεσαιωνικὲς τοπωνυμίες τῆς περιοχῆς ἀνὰ τὴν ὁποία εἶχαν ἐγκατασταθεῖ, δηλαδὴ τῆς τοιαύτης ὅπου βρίσκονται οἱ ἐκβολὲς τῶν ποταμῶν Γαλικοῦ, Ἀξιοῦ, Λουδία καὶ Ἀλιάκμονα»⁵⁸.

Ἡ ἱστορία λοιπὸν τῶν Σαγουδάτων καὶ τῶν Δρουγουβιτῶν, ὅπως καὶ

53. Λιάκος, Τί ἦσαν οἱ Σκλαβίνοι, σ. 80. Χιονίδης, Ἱστορία τῆς Βεροίας, τ. 2, σ. 159.

54. Λιάκος, Τί ἦσαν οἱ Σκλαβίνοι, σ. 80.

55. Πορφυρογέννητος, *De administrando imperio*, ἐκδ. *Moravcsik G. - Jenkins R.*, 62, 105-109, καὶ Σχόλια 60. Γιὰ Δρουγουβίτες μιλοῦν καὶ στὴ Θράκη καὶ ἀναφέρουν κιόλας καὶ Ἐπισκοπὴ Δρουγουβιτίας ποὺ ὑπαγότανε τάχα στὴ Μητρόπολη Φιλιππούπολης. Τὸ σωστὸ ἐδῶ εἶναι πὼς ὁ Μητροπολίτης Φιλιππούπολης εἶχε πάρει τὸν τίτλο «Ἐξάρχος Θράκης Δρουγουβιτίας» ἀπὸ τὸ ποτάμι *Δρογοβίτης* τῆς Θράκης ποὺ ἀναβρύζει ἀπ' τὰ ριζὰ τοῦ Αἵμου καὶ χύνεται στὸν Ἑβρο (*Τσοικαλᾶς Γ.*, Ἱστοριογεωγραφικὴ περιγραφή τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως, Βιέννη 1851, σ. 64. Πβ. καὶ *Ράλλη Γ. καὶ Ποτλῆ Μ.*, Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, Ἀθῆνα 1852-1859, V, 516).

56. Λιάκος, Τί ἦσαν οἱ Σκλαβίνοι, σ. 126.

57. Λιάκος, Τί ἦσαν οἱ Σκλαβίνοι, σ. 121.

58. Λιάκος, Τί ἦσαν οἱ Σκλαβίνοι, σ. 126.

ἡ Ἐπισκοπὴ Δρουγουβιτίας τῆς περιοχῆς τῆς Νιάουστας μαρτυροῦν πὼς καὶ οἱ δυὸ αὐτὲς φυλὲς δὲν ἦτανε οὔτε Σλαβογέννητες οὔτε Σλαβόγλωσσες. Ὅταν τὸν 7ο αἰῶνα κατέβηκαν στὸν κάμπο τῆς Θεσσαλονίκης ἦτανε Κελτολατινόγλωσσες. Γιὰ νὰ τοὺς κάμει χριστιανούς ὁμῶς ἡ Ἐκκλησία, χρειάστηκε εἶτε νὰ τοὺς ἐκσλαβίσει εἶτε νὰ τοὺς γραικώσει. Ποιὸ ἔκαμε ἀπ' αὐτὰ τὰ δυὸ δὲν ξέρουμε. Μὰ γιὰ νὰ ὑπάρχει Ἐπισκοπὴ Δρουγουβιτίας τὸν 9ο αἰῶνα, πού νὰ ὑπάγεται στὴ Μητρόπολη Θεσσαλονίκης καὶ νὰ μὴν ὑπάρχουν οὔτε Σαγουδάτοι οὔτε Δρουγουβίτες ὕστερ' ἀπ' τὸ 10ο αἰῶνα, θὰ πεῖ πὼς ἡ Ἐκκλησία τοὺς γραίκωσε. Γιαυτὸ καὶ ὅταν στὴν ἀρχὴ τοῦ 10ου αἰῶνα τοὺς συναντοῦμε στὸ Χρονικὸ τοῦ Καμενιάτη δὲν εἶναι οὔτε Σλαβογέννητοι οὔτε Σλαβόγλωσσοι.

LA PRÉSENCE BYZANTINE
DANS LES PAYS DU NORD DE L'ADRIATIQUE
UN CHAMP DES MUTATIONS SOCIO-ÉCONOMIQUES

ANDRÉ GUILLOU

Je crois avoir à peu près établi que la fin du VIe siècle et le VIIe siècle en Sicile ont été une époque de mutation technologique, qui a favorisé le propriétaire moyen et la petite exploitation familiale et mis fin à l'exploitation latifondiaire du sol. Mais, si l'on se rappelle que le grand propriétaire, laïque ou ecclésiastique, —ce dernier ayant atteint le sommet de la hiérarchie des gestionnaires de l'Etat au VIe siècle—, était le responsable d'une quote d'impôts attachée à ses droits assis sur un domaine, on comprendra que le pouvoir central de Constantinople se soit posé le problème de son inéluctable disparition édonomique, mais aussi que les latifondiaires aient constaté avec effroi qu'ils étaient peu à peu écartés de la société des dirigeants de leur époque, pour eux une sorte de fin du monde¹. Cette observation faite sur le sol sicilien et ailleurs dans l'Empire, peut être étendue, je crois, au nord de l'Adriatique, si l'on relit des discours politiques contemporains même très connus, en leur posant des questions insolites, mais pertinentes dans la recherche moderne.

J'ai choisi deux textes: le rapport des évêques réunis à Marano, à l'ouest d'Aquileia, en 591 adressé à l'empereur Maurice², le *placitum* de Rizana, près de Kopar, dans le territoire de Capo d'Istria, de 804, qui est un accord passé entre les dirigeants de l'Istrie et les représentants du pouvoir lombard³.

A Marano s'étaient réunis les évêques de Sabio (près de Brescia), de Zuglio (près de Tolmezzo), de Belluno, de Concordia (près de Portogruaro), de Trente, d'Asolo, de Feltre, de Vérone, de Trévise et de Vi-

1. A. Guillou, Bilanci e contabilità, in Università di Bari. Centro di studi bizantini. Corsi, IV, Rome, 1984, sous presse; *Id.*, L'ispezione dell'ex-consule Leonzio in Italia, in Cultura giuridica e circolazione libraria nel Mezzogiorno medievale d'Italia, sous-presse.

2. Ed. P. Ewald-P. L. Hartmann, M.G.H., Epist., in-4°, I, Gregorii I papae registrum epistolarum I, Berlin, 1981, pp. 17 sq.; R. Cessi, Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al mille I, V-IX (Testi e documenti di storia e di letteratura latina medievale, I), Padoue, 1940, pp. 14-20, Cf. A. Guillou, L'Italia bizantina. Douleia e oikeiosis, in Studies on Byzantine Italy, Londres, 1970, I, pp. 1-20.

3. Ed. A. Guillou, Régionalisme et indépendance dans l'empire byzantin au VIIe siècle (Istituto storico italiano per il Medio Evo. Studi storici. Fasc. 75-76), Rome, 1969, pp. 301-307.

cence, tous territoires d'occupation lombarde récente et, en conclusion de leurs réflexions ils écrivent à l'empereur de Constantinople, leur précédent souverain politique: "Maître très clément, il appartient à votre piété d'accueillir avec une considération impériale les prières des humbles évêques ... car même si nos péchés nous ont soumis momentanément (= depuis une vingtaine d'années) au joug très lourd des barbares (= ce sont les Lombards), on ne nous trouve pas du tout chancelants dans l'intégrité de la foi catholique sous le poids des pressions. D'autre part, nous n'avons pas oublié non plus votre Etat, dans lequel nous avons vécu tranquilles autrefois et dans lequel, avec l'aide de Dieu, nous nous hâtons de revenir de toutes nos forces". Suit une déclaration d'attachement à l'orthodoxie du Concile de Chalcédoine et le refus de condamner les Trois Chapitres; nous reviendrons plus bas sur ce point pour l'éclairer. Et les évêques réunis poursuivent: "L'exarque (de Ravenne) Smaragdus (= 585-589) a contristé à plusieurs reprises à ce propos notre père de sainte mémoire Elie, l'archevêque de l'Eglise d'Aquilée, qui, sur le conseil et avec le consentement de tous, a adressé au siège pieux de votre dignité impériale des requêtes demandant que, avec la miséricorde attendue de Dieu, soient rappelés tous les évêques de notre assemblée et que lui vienne en présence de votre clémence sous l'autorité du saint Etat (= byzantin) et que l'on attende votre jugement dans cette affaire. La piété de votre mansuétude, pour la récompense et la gloire de son Empire, a accepté avec clémence et a donné au dit *gloriosus* Smaragdus ordre de n'inquiéter aucun prélat pour l'affaire de la communion (dans la foi), mais d'entretenir tous les évêques de l'assemblée jusqu'à ce que, après l'expulsion des barbares (= Lombards), ils retrouvent la liberté dans le saint Etat (= byzantin). Ensuite notre archevêque Elie est mort (= 588) ... Il est sûrement parvenu aux pieuses oreilles de notre maître (= l'empereur destinataire) de quels outrages a été l'objet notre bienheureux archevêque Sévère (588-609) installé dans la sainte Eglise d'Aquilée, quels torts lui ont été causés, les coups de bâtons qu'on lui a donnés, les violences qu'on lui a prodiguées pour le conduire à Ravenne et l'y mettre en prison, où il se trouve dans le plus complet dénûment. En apprenant ces malheurs inouis, tels qu'il n'en a jamais été entendu parler sous des princes chrétiens, nous sommes blessés par les coups de maux incurables. Et nous venons en outre de savoir que le révérend pape Grégoire (= le Grand) en même temps que de la nourriture a fait parvenir à notre père un décret très sacré de votre piété, ordonnant à celui-ci de venir à Rome pour cette affaire de la communion. En entendant cela et bien que nous soyons sûrs qu'un tel décret a été

arraché à notre maître grâce à la cruauté spécialement indécente de nos adversaires, nous sommes atterrés, déchirés, accablés d'une extrême tristesse, conduits au dernier désespoir, du fait que notre métropolite soit soumis au jugement de celui-ci (= le pape), puisqu'on sait que c'est avec lui qu'existe le litige et que nos prédécesseurs comme nous-mêmes avons avec tous nos diocèses écarté la communion avec lui depuis la mise en route de cette affaire jusqu'à maintenant. D'autre part, nous avons convenu avec notre bienheureux archevêque, en présence de nombreux témoins, qu'en notre absence, si nous sommes loin de lui, qu'il n'ose rien définir sur une affaire commune de l'Eglise, car, très pieux maître, la population de nos diocèses est tellement enflammée pour cette affaire qu'elle ne pourrait supporter sans réagir d'être écartée avant de mourir de son antique foi catholique (*antica catholica communio*) ...Donc, très doux maître, voici la délibération de l'ensemble de l'assemblée de nos humbles personnes, comme nous l'avons écrit à notre père et archevêque déjà nommé: pour rendre compte de notre communion, le jugement de Dieu ayant été détruit par le joug barbare, nous nous rendrons au moment favorable au siège de votre piété (= à Constantinople), ayant devant les yeux les fidèles exemples qui nous ont éduqué, au fur et à mesure où les conflits précédents ont été apaisés». Suit une esquisse historique des conflits théologiques apaisés par l'intervention directe de l'empereur depuis le IVe siècle. Et le texte continue: "Comme Dieu par la main des empereurs très chrétiens a toujours voulu apaiser les conflits ecclésiastiques, nous supplions qu'il en soit ainsi aussi maintenant. Sinon, —ce qu'à Dieu ne plaise—, maître très clément, il s'en suivra que notre archevêque se trouvera présenté de force à l'Eglise de Rome, que tout espoir s'envolera de sauver la justice et que sera seulement conservé le poids de la plus lourde justice.

Nous suggérons donc, maître pieux, qu'au moment de sa consécration chacun de nos évêques envoie fidèlement par écrit sa profession au saint siège d'Aquilée, sur la foi de celui qui le consacre: "Nous conserverons entière la foi du saint Etat (= byzantin)". Le maître lui-même sait que nous l'avons conservée fidèlement de tout cœur et jusqu'à maintenant sans interruption. Si le trouble actuel et la mise en demeure ne sont pas effacés par vos décrets, s'il arrive que l'un de nous, tels que nous sommes maintenant (= les évêques assemblés à Marano), ne s'exécute, aucun de nos diocèses n'acceptera ensuite d'aller chercher la consécration près de l'Eglise d'Aquilée. Et comme les archevêques des Gaules (= Milan) sont proches, nos évêques s'adresseront certainement à eux pour leur consécration et l'Eglise métropolitaine d'Aquilée créée

sous votre Empire et par laquelle, grâce à Dieu, vous possédez des Eglises chez les barbares (= Lombards), sera dissoute (= c'est-à-dire la province ecclésiastique byzantine); car depuis quelques années trois évêques de notre assemblée, ceux de Beconen (?), de Debern (en Carinthie) et d'Augsbourg (sur le Lech, un affluent du Danube), se sont mis dans la situation d'être consacrés par les évêques des Gaules. Et, s'il n'avait été mis fin à la secousse causée dans notre région par le décret de Justinien (cf. plus bas) de divine mémoire, à cause de nos iniquités les évêques des Gaules auraient pénétré dans presque toutes les Eglises relevant de l'assemblée d'Aquilée.

Donc, maître pieux, comme la foi des très pieux empereurs a toujours veillé à la tranquillité de l'Eglise et qu'en récompense de ce zèle, grâce à Dieu, les barbares hostiles ont été arrêtés par la main divine, nous, très humbles évêques, nous méritons que nos prières soient exaucées. Car ceux qui désirent prendre en traître notre maître pieux ni n'ont devant les yeux le jugement de Dieu, ni les intérêts matériels (*utilitas*) de votre saint Etat, ni l'image du pieux Empire qu'ils ne craignent pas de voir lacérée par les plaintes de tout le peuple de nos régions, qui soupçonne une vraie persécution contre les chrétiens". Et la requête se termine ainsi: "Nous t'adressons donc le présent rapport de supplication avec confiance, car ta pieuse clémence agréera de la recevoir d'une oreille tranquille: vos décrets sacrés montreront que, sous l'inspiration de Dieu, notre requête a eu la chance d'être satisfaite pour le repos de notre mère l'Eglise d'Aquilée, nous adresserons à notre seigneur Dieu des prières incessantes pour le salut de notre maître (= l'empereur Maurice) et de vos enfants empereurs (= Théodose, Tibère)".

L'histoire politique et religieuse sous-tendue par ce texte est connue; elle peut être résumée ainsi: séduit par l'attrait d'une politique d'union, travaillé d'autre part par l'influence de sa femme Théodora, qui était favorable aux monophysites, hérétiques partisans d'une seule nature dans le Christ, la nature divine, l'empereur Justinien dut constater que sa volonté d'apaisement se heurtait toujours à l'obstination du parti monophysite. Il décida toutefois d'aller plus avant dans leur direction. Le concile de Chalcédoine, le grand concile de référence de l'orthodoxie en 451 avait réhabilité trois des victimes du concile d'Ephèse (= 431), le grand Théodore de Mopsueste, son ami Théodoret de Kyrros et enfin leur disciple Ibas d'Edesse. Cette réhabilitation était un sujet de reproche vif des monophysites aux Chalcédoniens; en 543-544 Justinien promulgue donc un nouveau décret dogmatique condamnant ce qu'il est convenu d'appeler les Trois Chapitres, c'est-à-dire un montage de textes

attribués, parfois de façon quelque peu artificieuse, à ces trois auteurs. La démarche impériale, peu entendue des monophysites qu'il s'agissait de réconcilier, plongea l'Eglise byzantine dans une crise confuse, dont on a mal apprécié les raisons profondes. La condamnation des Trois Chapitres, acceptée de mauvaise grâce par les patriarches orientaux, se heurta d'abord à une opposition résolue de la part de l'Occident byzantin: échappant au danger ou à la séduction monophysite, celui-ci n'en était que plus attaché à une fidélité sans réserves à l'égard du dogme défini par le concile de Chalcédoine. Décidé à s'assurer l'accord du pape Vigile, Justinien le fit enlever, amener et séquestrer à Constantinople. Il y restera sept ans soumis de la part de l'entourage impérial à une pression inhumaine: âgé et malade, Vigile cédera, se rétractera, puis capitulera. Sincère ou forcée, plénière ou partielle, l'approbation donnée au concile réuni par Justinien à Constantinople pour appuyer ses exigences (Ve concile oecuménique 553), puis, après sa mort, par son successeur Pélage, qui jusqu'à son avènement s'était pourtant montré un éloquent et courageux défenseur des Trois Chapitres, entraîna de graves déchirements à l'intérieur des Eglises latines.

Rome exceptée, la levée de boucliers fut quasi générale contre les décisions du Ve concile: en Afrique, en Illyricum, en Dalmatie; l'Italie du Nord tout entière fit sécession sous la conduite des métropolitains de Milan et d'Aquilée (celui-ci en profite pour s'arroger en 558 le titre de patriarche); même refus, toutefois sans aller jusqu'au schisme, de la part de l'Espagne et de la Gaule, plus lointaines encore et plus mal informées. Selon une méthode éprouvée, Justinien emprisonne, exile, ou rallie les récalcitrants. Mais l'avance lombarde fait que certains échappent bientôt à la main pesante de l'autorité impériale: sans doute Milan renoue avec Rome dès 570-573, non que toute résistance y ait disparu et la reine Théodelinde, pourtant catholique, resta attachée aux Trois Chapitres, mais le patriarche d'Aquilée, réfugié à Grado désormais (568), s'obstine dans le schisme; l'activité persévérante de saint Grégoire réussira à détacher de son obédience un certain nombre d'évêques d'Istrie ou de Vénétie, mais la dissidence s'éternisera jusqu'au VIIe siècle⁴.

Le fait religieux du schisme du "patriarcat" d'Aquilée est un fait indéniable, qui repose certes sur une conviction religieuse, que je ne mets

4. R. Cessi, Venezia ducale. Duca e popolo (Deputazione di storia Patria per le Venezie), Venise, 1963, pp. 35-48; pour l'histoire générale, cf. E. Stein, Histoire du Bas-Empire, II, Paris-Bruxelles-Amsterdam, 1949, pp. 638-692, et A. H. M. Jones, Il tardo impero romano, I, Milan, Il Saggiatore, 1973, pp. 366-370.

pas en doute ni en discussion, il relève aussi du consensus d'une population étendue qui jouit d'une certaine autonomie vis-à-vis du patriarcat occidental, le pape de Rome, et qui entend la garder; le même phénomène a été observé à Ravenne et a conduit à l'autocéphalie du siège⁵. Cette marginalisation voulue des évêques relevant d'Aquilée-Grado et de leurs ouailles peut expliquer l'attitude volontaire du pontife romain et son obstination à les faire rentrer dans le cadre disons de l'organigramme de la hiérarchie ecclésiastique byzantine en Italie. Mais la concession importante faite par l'empereur à cette autonomie doctrinale et administrative, la pression exercée dans ce sens sur le représentant tout-puissant, l'exarque, le désaveu du pape?

Elles sont la réponse à la menace des évêques réunis à Marano: le risque de désagrégation de l'Eglise d'Aquilée "par laquelle l'empereur possède des Eglises chez les Lombards", ce qui ne correspond pas aux *intérêts matériels* de l'Empire et ternirait son image traditionnelle. Le grand mot est lâché, *l'utilitas* de l'Empire est en cause, c'est le fil de toute l'histoire. Le pape, en tant que patriarche de l'Occident byzantin prétend à la gestion de la quote-part d'impôts qui lui est assignée par le gouvernement impérial et dont il verse le montant au Trésor impérial, net des sommes retenues aux échelons successifs de l'administration ecclésiastique pour les besoins locaux (salaires et fonctionnement)⁶. Le versement direct au Trésor par les évêques du Nord de l'Italie de leur part de l'impôt entraînait donc une perte financière importante pour la caisse du pontife romain, mais un avantage certain pour le Trésor de Constantinople, qui devait redouter que lui soit fermée cette source de revenus, si les évêques réunis à Marano décidaient de se rallier à l'administration lombarde. Ceux-ci détenaient une part des moyens d'existence de l'Empire: ils en étaient conscients avant la fin du VIe siècle. Situation de prépondérance économique, qui va se dégrader avec le temps et la croissance économique.

En 804, sur ordre de l'empereur Charles et de son fils le roi Pépin, le prêtre Izzo, le comte Cadolao et le comte Aio, sont venus en Istrie pour examiner les affaires de l'Eglise, les droits de l'Empire carolingien et les exactions dont se plaint la population; ils ont réuni au lieu-dit Rizana, dans le territoire de Capo d'Istria, le patriarche de Grado Fortunat, les évêques Théodore, Léon, Stauratius, Stéphane et Laurent, et ont choisi pour représenter la population des villes et des places fortes 172 notables; ils ont fait prêter serment à ces derniers sur les Evangiles et

5. A. Guillou, *Régionalisme*, p. 206.

6. A. Guillou, *Bilanci e contabilità*, sous-presses; *Id.*, *L'ispezione*, sous-presses.

sur les reliques des saints de répondre sincèrement aux questions qui leur seraient posées. Ceux-ci ont apporté les extraits des livres de comptes appelés *breves*, établis par villes et bourgs fortifiés au temps des ducs byzantins Constantin et Basile, d'où il ressort que le patriarche de Grado n'assume plus sa part de responsabilités financières. Le patriarche Fortunat, feignant d'ignorer de quoi il s'agit, reçoit de la bouche du premier magistrat municipal de Pola (Pulj) précision que sous la domination byzantine, lorsque le patriarche venait à Pola, l'évêque sortait de la ville avec son clergé en procession pour aller à sa rencontre, ainsi que les fonctionnaires et la population avec les bannières; le patriarche se rendait à la cathédrale, en recevait les clefs de l'évêque, y jugeait pendant trois jours et le quatrième se retirait à la procure patriarcale; les chefs des autres villes confirmèrent les plaintes de l'homme de Pola, demandant qu'on revint aux habitudes passées, ajoutèrent, qu'ils n'avaient rien d'autre à reprocher au patriarche, en insistant sur le fait qu'ils ne voyaient aucun inconvénient à ce que celui-ci continuât à faire paître ses troupeaux personnels avec les leurs, gratuitement. Contre les évêques, leurs griefs sont les suivants: 1) Sous la domination grecque l'évêque acquittait la moitié des impôts et des charges quels qu'ils fussent; 2) Lorsque venaient les envoyés de l'Empire, ils étaient hébergés à l'évêché et y demeuraient durant tout leur séjour dans le pays; 3) Jamais de mémoire d'hommes les contrats d'emphytéoses ou les actes d'échanges n'ont été violés comme ils le sont maintenant; 4) Personne ne leur avait enlevé le droit d'herbage et de glandée dans les sentiers qu'ils tenaient de leurs ancêtres; 5) Sur les vignes on leur demandait le quart, jamais comme maintenant le tiers; 6) Les serviteurs de l'Eglise n'auraient pas osé chercher querelle à un homme de condition libre ou le fouetter ou s'asseoir avant lui, aujourd'hui on laisse faire par crainte du pire; 7) Celui qui exploitait la terre de l'Eglise n'en était pas chassé avant la quatrième génération; 8) La mer était ouverte à tous, la population y pêchait librement, ce qu'on n'ose plus faire par crainte d'être fouetté ou de voir ses filets rompus; 9) Les droits levés par les Byzantins se répartissaient ainsi, pour la ville de Pola (Pulj) 66 sous (*mancosi*), pour Rovigno (Rovinj) 40, pour Parenzo (Poreč) 66, pour Trieste (Trst) 60, pour Albona (Labin) 30, pour Pisino (Pazin) 20, pour Montona (Motovun) 30, pour Pinguente (Buzet) 20, pour Cittanova (Novigrad) le chancelier levait 12 sous, soit un total de 344 sous qui rejoignaient le palais impérial de Constantinople. Depuis son arrivée à la tête du duché Jean a perçu cette somme à son profit, sans dire qu'il s'agissait d'un impôt public, alors qu'il possède de nombreux domaines et de larges

revenus. Au chapitre des exactions commises par le duc, les plaignants énumèrent: 1) Qu'il les a privés des bois et des glacis où leurs ancêtres pratiquaient élevage et glandée; qu'il a mis sur leurs terres des Slaves qui labourent leurs terres et leurs ronceraies, coupent l'herbe de leurs prairies, font paître leurs bêtes sur leurs pâtures et paient au duc un cens pour ces terres. Il ne leur reste ni bœufs ni chevaux. Et s'ils se plaignent, on les menace de mort. Le duc a supprimé les limites des exploitations fixées par leurs parents selon l'antique coutume; 2) Tant qu'a duré la domination byzantine leurs parents jouissaient des prérogatives du tribunat, ils se rendaient à l'assemblée suivis de leurs adjoints, chacun y siégeant selon son rang, ceux qui voulaient obtenir un titre qui les distinguât des tribuns devaient solliciter de l'empereur (et acheter) celui de consul, et ils venaient alors aussitôt après le duc byzantin. Le duc Jean a placé au-dessus d'eux des centeniers, il leur a enlevé le tribunat, leur interdisant d'avoir des hommes libres et ils sont contraints d'aller à la guerre avec leurs esclaves; il leur a enlevé leurs affranchis et mis dans leurs maisons et leurs jardins des étrangers, qui ne leur appartiennent pas; à l'époque byzantine chaque tribun avait au moins cinq colons dégagés d'obligations vis-à-vis du fisc (les *escusati*, en grec *exkoussatoi*), ils les ont perdus. Au temps des Byzantins, ils n'avaient pas à fournir de fourrage, ni à travailler à la réserve du propriétaire, à entretenir ses vignes ou les chemins, à nourrir ses chiens, ni à lui remettre chaque année, comme maintenant un *modius* de blé par bœuf et des moutons, ni à naviguer jusqu'en Vénétie, à Ravenne ou en Dalmatie, ce qu'ils doivent faire non seulement pour le duc carolingien, mais pour ses fils, ses filles et son gendre, puisque la population a été répartie entre chacun d'eux. Le duc en arrivant leur a enlevé leurs chevaux et leurs fils et leur fait trainer des charges parfois sur plus de trente mille pas; leur enlève tout ce qu'ils ont et les renvoie chez eux à pied sans rien, et envoie leurs chevaux en France ou les donne à ses hommes. Le duc dit à la population: "Réunissons les cadeaux pour l'empereur, comme au temps des Byzantins, et un représentant de la population les portera avec moi à l'empereur", et tous de se prêter avec joie à la collecte; mais, le moment venu, le duc déclare qu'il est inutile qu'un représentant de la population se déplace et qu'il sera lui-même son intermédiaire. Et il part avec leurs dons qui lui valent à lui et à ses fils tous les honneurs. Au temps des Byzantins, ils réunissaient, en cas de demande des envoyés impériaux, une tête par cent moutons pour une année, maintenant celui qui a trois moutons doit en donner un, sinon les agents viennent les prendre. Tout ceci va au duc Jean, ce qui ne fut jamais le cas pour le

duc byzantin, car c'est le tribun qui remettait le produit des collectes aux envoyés de l'empereur; ces collectes maintenant sont presque quotidiennes. Pendant trois ans les décimes dues à l'Eglise ont été remises aux Slaves païens, lorsqu'ils furent placés sur les terres de l'Eglise et sur celles de la population. Toutes ces corvées et charges que l'on exige d'eux et que ne connaissaient pas leurs parents à l'époque byzantine les ont réduits à un état de pauvreté dont se moquent tous leurs voisins de Vénétie, de Dalmatie et les Grecs eux-mêmes, sous la domination de qui ils étaient auparavant.

Ce texte est très précieux, car il constitue un rare témoignage du sentiment d'une population, ou du moins de celle qui témoigne au tribunal carolingien, celle des propriétaires, sur le changement de ses conditions de vie, causé ici par la modification du régime politique et le passage du système byzantin de l'exploitation et des rapports de dépendance au système féodal. Le duc carolingien, qui a remplacé le duc byzantin d'Istrie, gouverne la marche militaire qui lui a été confiée au moyen de centeniers et dans une quasi indépendance du pouvoir impérial. Il a reçu des terres de l'Empire en bénéfice, qu'il exploite au moyen de jours de corvées exigés en particulier des propriétaires locaux; il a pris en mains, ce qui est loin d'être le cas dans tout l'Empire carolingien, la mise en exploitation du sol, au détriment des droits traditionnels des propriétaires: il installe de la main d'œuvre trop négligée, celle des Slaves venus à la fin du VIe et au VIIe siècle, sur les terres restées non cultivées, sans demander d'autorisation aux propriétaires, il continue enfin à percevoir l'impôt public direct mais le garde pour lui. Les évêques, d'autre part, propriétaires terriens, sont devenus, malgré les réformes du milieu du VIIIe siècle, âpres, sans scrupules; ils ont cessé d'être, comme les autres, des contribuables pour devenir des seigneurs. Les descendants des militaires byzantins, les tribuns propriétaires, vivent encore du revenu des terres de leurs ancêtres dont on a toutefois enlevé les clotures, mais ils sont les vassaux du duc carolingien ou des évêques, à la base de la pyramide féodale. Et il est instructif d'apprendre que ce qui pèse le plus aux anciens propriétaires de l'époque byzantine, c'est l'absence de liberté physique et le caractère personnel et primitif des charges qui leur sont imposées (multiplication des prestations et des corvées): impossibilité de recourir au tribunal du patriarche, impossibilité de faire remettre par l'un d'eux les *donata debita* aux représentants itinérants de l'empereur; les propriétaires de l'Istrie carolingienne regrettent l'administration pourtant centralisée mais anonyme dans son prin-

cipe de l'Etat byzantin⁷.

Souvenir de jours heureux dont les propriétaires d'Istrie ont entendu parler par leurs parents? Tableau de la vie sociale et économique de l'Istrie byzantine vers la moitié du VIIIe siècle. Paysage rural qui apparaît avec une certaine netteté. Le *numerus* désigne au VIIe siècle un territoire rural et son centre urbain: les colons du fisc de Cittanova habitent certains dans la ville, d'autres à la campagne et il n'y a aucune différence entre eux; ils paient tous l'impôt au représentant de l'Etat, le chancelier, comme ailleurs au tribun. Le tribun est avant tout un propriétaire de terres, car il fait partie de la classe des fonctionnaires, latins ou grecs, qui ont tous au moins un domaine. Le centre urbain réunit les principaux membres de cette classe nouvelle, qui a pris la place des grands propriétaires du VIe siècle, qui est celle aussi de la bureaucratie impériale, et elle considère comme l'un de ses privilèges d'avoir des rapports directs avec le représentant du pouvoir central dans la province. Cette classe, qui a juridiction civile et militaire, puisque les deux pouvoirs sont confondus, sur le plat-pays qui la fait vivre, y recrute les soldats, y lève les impôts publics et y cultive ses propres intérêts, par l'intermédiaire d'officiers subalternes qui exploitent aussi des terres pour leur propre compte. La propriété du sol est souvent celle de l'Eglise, au nom de l'Etat; même si les obligations financières qui en découlent sont légères, les liens que cette situation a créés entre l'évêque et l'exploitant, sont d'autant plus forts que tous cohabitent dans le même centre, où l'évêque, très proche du pouvoir civil, jouit de l'autorité du chef religieux. Et si l'on doit penser pour cette époque à une aristocratie foncière, au sens d'une nouvelle classe qui possède la richesse économique et le pouvoir moral, l'influence psychologique, reposant sur une tradition locale, elle n'a pu être que restreinte et composée, presque exclusivement des principaux prélats, véritables agents économiques de l'Etat byzantin; au-dessous de celle-ci, qui comprenait encore quelques hauts fonctionnaires temporaires, envoyés de la capitale, je vois dans chaque centre urbain, et il y en avait beaucoup et petits, des emphytéotes, des locataires de parcelles, qui pouvaient se comporter comme des propriétaires, car l'Eglise avait pris l'habitude de renouveler les baux par tacite reconduction, mais qui juridiquement restaient des dépendants, comme tout habitant de l'Empire.

Dans ce cadre nuancé, on pourra placer ceux qui cultivent la terre. Ce sont des affranchis (*liberti*) et des colons, car les esclaves sont très

7. A. Guillou, *Régionalisme*, pp. 186-202, 295-301.

rare à l'époque. Les premiers sont les descendants d'esclaves affranchis devenus des colons énapographoi: sans biens propres, ni personnalité fiscale, ils restent attachés au sol qui les a vu naître et à leurs maîtres qu'ils ne peuvent pas quitter et c'est le seul sens à donner à la potestas que les propriétaires se félicitaient d'avoir sur eux. Ces liberti entretiennent la maison de leur maître, tout comme les esclaves qui en Orient sont devenus à la même époque des gens de maison, faisant la cuisine et le lavage et servant à table, mais ceux d'Istrie cultivent aussi les jardins, et il faut comprendre qu'ils s'occupent du jardin potager qui se trouve près de la maison de leur maître en ville et dans sa résidence campagnarde. Ce sont donc plus que des domestiques, mais leur activité reste limitée au service personnel du propriétaire et de sa famille. La deuxième catégorie de colons est celle des cultivateurs indépendants. Ce peuvent être des paysans qui cultivent les terres du domaine de l'Etat ou d'autres terres. Ils paient l'impôt foncier. Ces colons prêtent le service des armes à l'appel des recruteurs locaux et il est exclu, comme l'ont cru trop d'historiens de l'époque carolingienne en Occident, que ces paysans aient été contraints par leur condition de suivre leur maître à la guerre.

Quelle qu'ait été l'origine des terres cultivées par ces colons au VIIe siècle, terres d'Eglise pour la plupart, ou terres gérées directement par l'Etat, on ne peut douter qu'un certain nombre d'entre elles soient devenues de petites propriétés indépendantes: les tribuns exposent à Rizana comment, à l'époque byzantine, les Slaves venus en Istrie avaient été fixés sur des terres inhabitées et en friches, pour lesquelles ils payaient certainement l'impôt foncier et dont ils furent considérés ensuite comme les propriétaires.

Le morcellement enfin de la propriété a accompagné le retour à la prospérité démographique, après le marasme du VIe siècle. Au début du VIIe siècle, les terres gérées par l'Etat ou par l'Eglise étaient insuffisamment exploitées, faute de main-d'œuvre: la territorialisation des numeri et leur ruralisation n'ont pas d'autre origine: les soldats byzantins ont apporté à l'Istrie, comme ailleurs, à l'Exarchat, à la Pentapole, à la Dalmatie, comme ensuite les tribus slaves, des bras, puis des moyens financiers, au niveau de la gestion et de l'exploitation directe et ont pu encadrer une population locale appauvrie: gens aisés autrefois, comme le dit une lettre du pape de Rome Pélage II à Sapaudius d'Arles le 13 avril 577, «dont l'état de dénuement faisait alors peine à voir». Ils ont apporté aussi à la population locale qui entrait dans leurs rangs et les substitua bientôt, un nouveau sens de l'Etat, lié d'abord au

serment qui attache le militaire byzantin à son chef et par lui à l'empereur, le sentiment aussi d'appartenir à une caste. La cohésion du groupe militaire s'estompa ensuite sans doute avec la croissance démographique et la fusion progressive des Orientaux avec la population indigène, mais la cohésion fiscale qui réunit les habitants du même sol et les rattacha aux centres les plus voisins ou gouvernaient les officiers devenus administrateurs et les évêques ou leurs représentants, la remplaça avec plus d'efficacité encore.

Les notables d'Istrie venus à Rizana en 804 sont les descendants des propriétaires moyens de la dernière époque byzantine. Et de ce temps, ils ont conservé une image idyllique, parce qu'on leur a dit que leurs parents étaient maîtres de leurs moyens et qu'ils pouvaient, sans problème, acquitter à l'Etat les impôts et les taxes qui lui revenaient. Cette forme de liberté économique, largement vantée par les Byzantins, est liée à l'accession à un niveau suffisant de vie économique⁸. C'est cette liberté qui était revendiquée à la fin du VIe siècle par les évêques de Marano. Mais le niveau de la classe sociale n'était pas alors le même. Les responsables de l'Empire byzantin ont donné satisfaction aux évêques de Marano, parce qu'ils craignaient, je l'ai dit, l'arrêt du flux financier annuel qu'ils représentaient. Les évêques étaient alors les maîtres du jeu. Un siècle et demi plus tard, les règles et les acteurs sont différents. Les détenteurs des moyens de production ne sont plus les mêmes: aux grands propriétaires, évêques ou laïques, interlocuteurs de l'Etat sur le plan économique, ont succédé des propriétaires moyens (les tribuns) et petits (d'origine slave ou orientale). Dans un cadre socio-administratif qui peut paraître inchangé (le patriarche, les évêques, le duc) le pouvoir économique, les ressources fiscales, sont aux mains des propriétaires moyens et petits: derrière une structure ancienne représentée par quelques grands propriétaires ecclésiastiques ou laïques, dont les têtes de file sont le patriarche et les évêques et le duc, hauts responsables de l'impôt foncier, s'est développée et enrichie une classe d'exploitants de moindre dimension avec ses colons dépendants. Le ton du placitum de Rizana, son sens me paraissent très clairs, si nous le rapprochons de textes de la même époque⁹: la famille élargie et ses colons

8. Dans un monde où la structure sociale signifie dépendance de l'Etat est libre celui qui peut satisfaire à ses obligations fiscales; cf. *A. Guillou, La civilisation byzantine*, Paris, 1974, p. 221.

9. *A. Guillou, Transformations de structures socio-économiques dans le monde byzantin du VIe au VIIIe siècle*, in *Zbornik radova Vizantinološkog instituta*, 19, 1980, pp. 71-78.

et domestiques constituent au milieu du VIIIe siècle le détenteur de la fortune réelle et des moyens techniques de la production agricole, artisanale et mirco-industrielle, de la pêche aussi. Ses liens de dépendance avec l'autorité supérieure politico-économique, qui perçoit les impôts, sont faibles, car les droits et les devoirs vis-à-vis de celle-ci sont précis et chiffrés. Les assemblées de ces nouveaux notables, héritières des antiques assemblées municipales constituaient la suprême association des intérêts de ces propriétaires face à l'autorité de l'Etat. Aboutissement d'une lente évolution socio-économique, différente dans la durée et dans la forme selon les régions de l'Empire, qui a séparé peu à peu l'Etat byzantin du producteur de richesses et donc de ses revenus, dans un moment de croissance. Le pouvoir de Constantinople, partout où il le pourra, tentera de se rapprocher du contribuable et des détenteurs des moyens de production. Ce sera l'un des objets de la décentralisation administrative et économique des VIIe-VIIIe siècles.

**DIE ENTSTEHUNG DER KAMPANIA VON THESSALONIKE
DURCH DIE MÜNDUNGSVERÄNDERUNGEN VON HALIAKMON
LOUDIAS UND AXIOS IM ALTERTUM UND MITTELALTER**

ERNST KIRSTEN/Wien und ILONA OPELT/Düsseldorf
(mit einer Karten-Skizze)

1. MAKEDONIENS FLÜSSE UND KÜSTEN IM ALERTUM

ERNST KIRSTEN/Wien

Der westmakedonische Raum zwischen Beroia (Werria) im Südwesten und Thessalonike (Saloniki) im Nordosten hat in den letzten beiden Generationen, seit der Einverleibung in den neuen griechischen Staat (1912), anthropogene Veränderungen der Natur -und Kulturlandschaft größten Ausmaßes erlebt, die den Historiker und Historischen Geographen zur Besinnung auf ihr Verhältnis zur Vergangenheit zwingen¹. Die Bekämpfung der Malaria seit der Besetzung durch die alliierten Streitkräfte (1916), die Trockenlegung des Sees von Giannitsa und die Regelung seiner Zuflüsse, die Beobachtung auch der Verlandung des Golfes von Saloniki als Einengung der Einfahrt in die Hafenbucht hatten Konsequenzen auch für die Möglichkeit siedlungsgeschichtlicher Erkenntnisse insbesondere für die vorgeschichtlichen Epochen des 3. und 2. Jahrtausends vor Chr. Die Kartierung der Siedlungsplätze (Toumbes) durch französische und britische Prähistoriker ließ schließlich mit der Beobachtung früheisenzeitlicher Funde am Übergang ins 1. Jahrtausend vor Chr. die Frage aufwerfen, ob die damaligen Völkerbewegungen —im Großen die Abwanderung der Phryger aus der Balkanhalbinsel nach West-Kleinasien—auf Siedlungen am Süd- wie am Nordrand der Ebene, beim Flüchtlingsdorf Vergina und auf der Toumba von Karaoglou-Kastanas (auch im Verhältnis zu der von Assiros im Langada-Becken weiter im NO) einen Einfluß -und sei es auch nur im Import von Vorbildern der keramischen Produktion—gehabt haben, ob Entstehung und Ausbreitung des Stammes der Makedonen in seiner historischen Mittlerfunktion zwischen thrakisch-illyrischen Elementen der Balkanhalbinsel und nordostgriechischen Trägern mykenischen bronzzeitlichen Erbes in Siedlungsweise und Landschaftsgestaltung nachweisbar sind².

1. Über diese Entwicklung vgl. unten den 3. Abschnitt.

2. *L. Rey*, BCH 41-43 (erschien 1921). *W. A. Heurtley*, Prehistoric Macedonia, Cambridge 1939. Danach die Kartierung in Westermanns Atlas zur Weltgeschichte (Braunschweig 1956) 19 II und bei *E. Kirsten-W. Kraiker*, Griechenlandkunde (Heidelberg 1956-67)¹ 383. ⁵595, zuzufügen: Nea Nikomedeia im SW-Winkel; Polyplatanos am Westrand, neuestens Mandalos im NW-Winkel: *A. Hauptmann*, AA 1971, 376f. und Zeitungsnotizen von 1983. Eisenzeit: *M. Andronikos*, Bergina I (Athen 1969) mit *Desborough*, Greek Dark Ages (London 1972) 217 ff. u. *F. Scha-*

Die letzten 20 Jahre haben schließlich durch aufsehenerregende Funde in Pella und Vergina Denkmäler der größten Blüte der Makedonen seit König Philipp II. dem Erdboden entsteigen lassen und so die Bedeutung dieses Raumes für die Wende von der Spät-Klassik Griechenlands zum Früh-Hellenismus offenbart³. Verlangten diese neuen Erkenntnisse vom Historischen Geographen, die Frage nach den Voraussetzungen in Siedlungsweise und Bodennutzung im Umkreis von Palast (Vergina-Palatitsa), Schatzburg (Phakos) und städtischer Residenz (Straßenplanung von Pella) zu stellen, so mußte der Historiker der Staatsbildung für die Ausweitung des niedermakedonischen Königtums auch die Bedeutung jenes historisch bezeugten Schrittes ermessen, der den Königssitz von Aigai nach Pella verlegen ließ derart, daß nur die Grablege der Könige in Aigai verblieb. Ihre Entdeckung -unbeschadet der Diskussion, welche Könige dort in ihrer Grabesruhe gestört wurden, —hatte zur Basis die gleichzeitig von G. Daux und N. Hammond gemachte Feststellung, daß dieser Ort Aigai 1. neben der makedonischen Polis Edessa bestanden hatte, nicht ihr Vorgänger am gleichen Ort war und 2. durch den von französischen und griechischen Forschern freigelegten Palast von Palatitsa fortgesetzt wurde -der also fälschlich als Ballos benannt und so auch in die «Griechenlandkunde» eingeführt worden war. Am Hang zwischen seiner Plattform und den Hügelgräbern der Könige kam schließlich das Theater zum Vorschein, in dem Zeus-Fest und Königs-Ideologie eine Verbindung erlebten, aber auch (als Folge der damit gegebenen Hybris) die Ermordung Philipps II. 336 erfolgte⁴.

Schließlich trug auch die Philologie zur topographischen Erhellung der makedonischen Blütezeit im 4. Jahrhundert vor Chr. bei—nicht nur

chermeyr, SB Wien 372 (1980) 291 ff. Kastanas: *B. Hänsel*, JbRGZM 26 (1979) 167 ff., *J. Bouzek*, in SBWien 418 (1983) 272 f. Assiros: *K. A. Wardie*, BSA 75 (1980) 279 ff. Auswertung der Magulen-Funde bei *N. Hammond*, *History of Macedonia I* (Oxford 1972), 213 ff., 312 ff., zu thessalischen Sprachparallelen ebd. II (1979) 48 ff.

3. Pella: *Griechenlandkunde*⁵ 610 ff. *Hammond I* 152. *Ph. Petsas*, Pella, Thessal. 1978, ders. *Antike Welt* 12, 1981, III 13 ff. - Vergina noch als Ballos Grldkde I⁵ 608ff. (seit *L. Heuzey: Hammond I* 154f.). Umbenennung von Edessa in Aigai nach Euphron in Schol. Clem. Alex. *Protrept.* 2, 11, 8 (GCS 12, 300) und Justin. 7, 1, 3 ff.; nur *Hammond II* 51.86 denkt an zwei Orte Edessa.

4. Ablehnung der Gleichung Aigai-Edessa: *Hammond*, *Arch. Makedonia I* (1970) 64f. *History I* 156ff. II 13 und die ältere Kritik von Daux u.a. in *E. Kirsten*, SB Wien 418 (1983) 410 (alle nicht beachtet in *Tabula Imperii Romani*, Blatt Naissus (fortan: TIR), Ljubljana 1976, 13). Königsgräber und Theater von Vergina: *M. Andronikos*, *Acta 11. Congr. Arch.* (London 1979) 39ff; ders., *AAA* 10, 1ff. 13, 156ff. *N. Hammond I* 329f. II 197, auch *GRBS* 20, 1979, 331ff. *Hybris: Hammond II* 682ff.

in der Aufdeckung des ersten Papyrus auf griechischem Boden in der Nekropole von Derveni in Form eines orphischen 'Unterwelts-Passes', sondern auch in der Auffindung des ersten Originalfragments von Strabons bisher nur durch mittelalterliche Excerpte bekannter Beschreibung von Pella auf einem Papyrusblatt des Instituts für Altertumskunde zu Köln⁵. Da die Pergamentlage (Quaternio) des Makedonien enthaltenden 7. Buches dieser 'Geographika' der augusteischen Zeit aus der Vorlage aller bekannten Strabon-Handschriften abhandengekommen war (sollte sie—jedenfalls nach 1175 (Eustathios)—auf dem Athos oder in Konstantinopel ein für Thessalonike interessierter Byzantiner an sich genommen haben?), brachte nun erst dieses Blatt des 2. Jahrhunderts nach Chr. aus Ägypten den Originalwortlaut Strabons für eine (durch andere Berichte an sich bekannte) Angabe, daß Philipp II. in Pella aufgewachsen sei und (deshalb) die Siedlung aus einer kleinen Polis zur Größe entwickelt habe (ἡξήσαε). Strabon zitierte dabei Demosthenes (18, 68), der im selben Zusammenhang Pella die Charakteristik des damals unbedeutenden und kleinen Platzes (χωρίῳ ἀδόξῳ τότε γ' ὄντι καὶ μικρῷ) gegeben hatte. Aus dem nun in logischer Ordnung vorliegenden Bericht konnte erschlossen werden, daß die topographische Voraussetzung für Pellas Größe der Besitz einer Höhe (ἄκρα) war, auf der der Königsschatz und die Münzstätte (beides heißt χρηματιστήριον) sicher untergebracht werden konnte. In dieser Funktion wurde die Höhe, nun als Phakos benannt, noch 168 vor Chr. von den römischen Eroberern vorgefunden⁶; aus Polybios schöpfte diese Angabe Livius 44, 46 (wie 44, 6, 2 und 44, 10, 2). Diese Schatzburg als Stätte für γάζα καὶ χρήματα (ebenso bei Diod. 30, 11, 1) war nach Strabon eine Insel, die durch eine hölzerne (abnehmbare) Brücke, also einen makedonischen

5. Unterweltspass von Derveni: St. G. Kapsomenos, AD 19 (1964) A 17ff. W. Burkert, AuA 14, 1968, 93ff., ders. Ét. philos. 25 (1970) 443ff. Kölner Papyrus: Erstveröffentlichung und Datierung in der dort herausgegebenen ZPE 9 (1972) 204 ff. von B. Krebber (vgl. Anm. 1 zu Abschn. 2). Für den Vergleich der Strabon-Excerpte blieb dort unberücksichtigt die Rolle des Eudoxos von Knidos F 81 bei F. Gisinger, Die Überlieferung des Eud. (Leipzig 1921) 81 ff. (als Strabons Quelle) und der Strabon-Zitate bei Steph. Byz., auch die Beurteilung der byzantin. Zufügungen in der Epitoma Palatina (GGM II 529ff., in Alys Strabon-Ausgabe: epit. in der Ausgabe der Loeb Class. Libr.: epit. ed.) bei Fr. Lasserre, AntCl 38 (1959) 32ff. bes. 62ff.

6. Ausgeschrieben bei E. Oberhummer, RE 19 (1937) 342. In Griechenlandkunde 613 wurde der Palast noch mit dem Phakos gleichgesetzt (dagegen D. Papakonstantinou, Arch. Mak. 2, 1977, 353). Nach Liv. 44, 46 schützte die künstliche Höhenlage (agger operis ingentis) den Phakos vor den Auswirkungen des humor circumfusae paludis (der Feuchtigkeit des umgebenden Sumpfes).

Pons publicius, mit dem festen Land verbunden war. Sie lag im Ludias-See (ἐν λίμνῃ τῇ καλουμένῃ Λουδιακῇ), der durch einen Seitenarm des Axios gefüllt (nicht gebildet) wurde; nach Livius bestand er im Sommer und Winter durch Stauung des Wassers, war also kein Saisonsee. Diese Beschreibung schließt es aus, daß die 'Höhe' mit dem plateauförmigen Gelände beim jetzigen Dorf Pella (früher Alaklisse) identisch ist, auf der im Jahre 1983 die ausgedehnten Reste eines Palastes (auf einer Fläche von 15.000 qm nach Zeitungsberichten) ausgegraben wurden; denn diese leichtgeneigte Fläche fällt erst in Stufen zu den durch Ph. Petsas aufgedeckten Häuserblöcken nahe der heutigen Hauptstraße Thessalonike-Edessa ab und ist fester Boden einer marinen Terrasse, Teil einer Hügelschwelle, nicht eine Inselkuppe, und kann nie in See oder Sumpf gelegen haben. Der Phakos als Siedlungskern für Pella muß also an anderer Stelle, vielleicht näher der Quelle gesucht werden, die im Volksmund 'Alexanders Bad' heißt oder vielmehr von ihr aus nach Süden auf die einstige Fläche des Giannitsa-Sees, wie sie vor den Trockenlegungsarbeiten (freilich ohne feste Umrisse) kartiert wurde. Es muß dahingestellt bleiben, ob man diese—sicher ausgeplünderte—Schatzburg und ihren Brückenrest je noch finden kann, da sie vom Schlick des Sees so hoch verkleidet sein dürfte, daß sie sich nie herausgehoben hat—im Gegensatz zu den Kegelhügeln am Ebenenrand, die wohl allesamt tonnengewölbte «makedonische Kammergräber» des Hellenismus bargen.

Die topographische Strabon-Interpretation hat uns an unser Thema herangeführt: die *Rekonstruktion der Naturlandschaft* Nieder-Makedoniens (ἡ χώρα Μακεδονία bei Strabon F 20), aus der nach Thuk. 2, 99, 3 in frühgeschichtlicher Zeit die Bottiaioi durch die Makedonen verdrängt worden waren⁷. In ihrem Zentrum muß die Ludiaké Limne des Strabon-Papyrus im Bezug auf die Ströme Haliakmon (einst Vistritsa) und Axios (im Mittelalter Bardarios, Wardar) gesehen werden. Unser Ziel ist eine Erneuerung der Karte von 3 Phasen der See-Ausdehnung, die Adolf Struck 1908 veröffentlicht hatte, dann Casson und Oberhummer—dieser bereits 1927 mit Bedenken in RE 13, 2204—wiedergegeben haben. Erst N. Hammond ist 1972 von ihr abgegangen, jedoch wie wir sehen werden, nicht mit viel Erfolg. Ich selbst habe 1956 bei der Berücksichtigung der physischen Geographie Griechenlands noch im 4. Jhdt.

7. Datierung dieser Expansion Nieder-Makedoniens nicht erst unter König Alexandros I.: Ch. Edson, Arch. Makedonia 1, 1970, 20f. Hammond II 60ff. gegen F. Geyer, RE 14 (1928) 701ff.

vor Chr. in «Westermanns Großem Atlas zur Weltgeschichte» (S. 18) die Radikallösung gewagt, das (ebendort S. 19 II dargestellte) Siedlungsbild der Stein- und Bronzezeit für die Umrisse einer weit nach Westen ausgreifenden Meeresbucht als grundsätzlich erhalten auszuwerten. In der «Griechenlandkunde» habe ich seit 1955 (1. Auflage) diese Meeresbucht nur bis um 400 vor Chr. bestehen lassen, dann ihre Umwandlung in einen Binnensee (mit schlauchförmigen Ausgang zum Golf zwischen 100 vor und 500 nach Chr.) angedeutet⁸. Auch das scheint mir heute zu kühn, insbesondere nach der Einsicht in die Bedeutung von Aigai. Denn die Rekonstruktion der makedonischen Flußmündungen muß für das 6.-4. Jhdt. vor Chr. viel differenzierter vorgehen, andererseits gilt es, die in den letzten Jahrhunderten eingetretenen Veränderungen aus dem Vorstellungsbild fernzuhalten—ihr Ergebnis bezeichnet nur die Möglichkeiten, nicht den in früheren Epochen schon erreichten Verlauf der Küstenlinien.

Für eine neue Rekonstruktion ist die ethnographische und politische Dynamik von Südwesten (aus den Gebirgen hinter Beroia-Aigai) und von Nordwesten (in der Linie der römischen Via Egnatia⁹ nach Edessa) als Faktor der Kulturraum-Entwicklung auf der einen Seite, die Wirksamkeit der Hochfluten von Wardar und Gallikos für den Küstenstreifen zwischen Pella und Thessalonike als Phänomen der Naturraum-Veränderung auf der anderen Seite in Rechnung zu setzen. Dabei kommt neuesten archäologischen Beobachtungen nahe dem Austreten beider Flüsse in die Küstenebene, auf der Toumba von Kastanas und in der Nekropole beim heutigen Ort Sindos (früher Tekeli) besondere Bedeutung zu für die Deutung des Siedlungsbildes in der Zeit des Xerxes-Zugs von 480 vor Chr., wie es Herodot aus Autopsie einige Zeit später schildern konnte¹⁰.

8. A. Struck, Die makedonischen Niederlande (Sarajevo 1908, vgl. Anm. 5 zum Abschnitt 2), gebilligt noch von E. Meyer, RE Suppl. 11 (1968) 674f.; dieselben Pläne bei St. Casson, Macedonia, Thrace and Illyria (Oxford 1926, Reprint Groningen 1968) 15 und E. Oberhummer, RE 19 (1938) 345, auch noch bei Papakonstantinou a.O. 348, doch mit Ablehnung. Gegenargumente schon bei F. Geyer, RE 14 (1928) 649 (nach Hdt. 7, 127). D. Kanatsoulis, Μακεδονικά Μελετήματα (Thess. 1955) 11f. Papakonstantinou a.O.; andere Rekonstruktionen bei E. N. Borza, AJA-AncHist. 4 (1979) 102ff. Kirsten, Griechenlandkunde *525. Neue Varianten bei Hammond I 142ff. m. Karten 14-16 (anders Karten 17 u. 23) und in II 66f. 128. Das Datum 100 vor Chr. (vor Strabon statt vor seiner Quelle) bei Struck ist die Folge der Nicht-Beachtung von Ps. Skylax 66.

9. Zur Via Egnatia zuletzt Hammond I 19ff. G. Daux, Journal des savants 1977, 145ff., vgl. Anm. 20 zum Abschnitt 2.

10. Naturlandschaft bei Kastanas: H. D. Schulz, JbGRZM 26 (1979) 222ff. Über

Der seit dem Mittelalter Galikos oder Gallikos genannte Fluß, den Herodot Echeidoros, andere Echedoros nannten, bezeichnet mit dem Passieren einer Enge (Stena) unterhalb von Nea Philadelphiea eine nicht veränderungsfähige Flußlauf-Strecke, aus der bei Hochfluten die Strömung trichterförmig und mit verheerenden Folgen in Überschwemmung und Vermurung (Schotter-Überdeckung) hervorstürzt¹¹. Zu Herodots Zeit mündete der Fluß ins Meer (längs) neben einem Sumpfgebiet, das am Axios lag (Hdt. 7, 124: ἐξεί παρὰ τὸ ἔλος τὸ ἐπ' Ἀξίῳ ποταμῷ), also von diesem Strom gebildet war. Danach war die Axios-Mündung damals nach Osten gerichtet, parallel zum Abhang des Hügellandes von Nea Mesembria (früher Karavia) und der Bahnlinie Saloniki-Nisch. Die dort auf der Deutschen Heereskarte von 1943 eingetragenen Sümpfe sind der Rest jenes Helos, durch sie hindurch der älteste faßbare Axios-Lauf (1 der Skizze) zu vermuten. Dabei läßt es sich nicht entscheiden, ob die Schwemmland-Masse, die mit 3-4 m die Gräber bei «Sindos» aus der Zeit von 520-440 überdeckt hat (vgl. Anm. 10), vom Axios oder vom Echedoros geschaffen wurde. Die Siedlung, zu der die Nekropole gehörte, kann nur zwischen Bahn und Straße beim Bahnhof Nea Anchialos Makedonias (früher Inglis) gelegen haben, wo früher eine Magula (21m) auffiel¹². Der nächste Siedlungshügel vom makedonischen Toumba-Typus weiter nach Westen liegt am Ostrand des Ortes Gephyra (und der dort nordwärts abzweigenden

Sindos bisher nur Vorberichte in Ergon 1981, 19f. 1982, 21, hier mit der Unterscheidung von Axios-Sanden unter der neolithischen Siedlung, Echedoros-Schotter über den Gräbern des 5. Jhdts. v. Chr. Bei Autopsie der Grabung im Jahre 1981 konnte diese Scheidung noch nicht verifiziert werden. Die Vielfalt der Funde weist auf einen bedeutenden Handelsplatz, das Vorkommen von Gesichtsmasken aus Gold (analog zu denen von Trebenište nördlich des Ochrid-Sees) auf eine nicht griechische Bevölkerung; für das benachbarte Chalastra bezeugt Hekataios FgrH 1 F 146 (unvermischte) Thraker als Bewohner, während er den Loudias-Fluß in F 145 zu Makedonien rechnet, die Bewohner von Therme aber (F 146) Hellenes Thrakes nennt. Hdt. 7, 123f. rechnet die Küstenstädte wie das untere Echedoros-Tal bis zum Axios zur Landschaft Mygdonia, die nach Thuk. 2, 99, 4 vor der makedonischen Eroberung den Edonern gehörte.

11. Das ist die Enge unter Aëtos, unten S. 245 (Aulax). Athos-Besitzungen in dieser Gegend setzte F. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges (München 1948) 109. 311 nur durch Verwechslung von Gallikos und Vistritsa an den Haliakmon.

12. Zu früheisenzeitlichen Funden A. Sakellariou AD 20 B 421, zu neolithischen Ergon 1982, 21ff. Die Tumba wurde bei militärischen Bauten 1965 zumeist zerstört, ist aber bei L. Rey, BCH 41-43, 74f. behandelt. Römische Funde TIR Naissus 14. 147 (nach Sakellariou), ebd. 11 auf ad Decimum bezogen.

Autostraße) nördlich der Bahnlinie (das alte Dorf Topsin oder Toptchin südlich der Straße nach Pella). Für diese Toumba¹³ kommt der schon bei Hekataios (FgrHist. 1 F 146) überlieferte Ortsname Chalastra eher (als für Inglis) infrage, der bei Hdt. 7, 123, 3 das Westende von Mygdonia am Axios bestimmt¹⁴. In die Chora, die Dorfmark oder das Polisgebiet von Chalastra, gehörte ein See mit sodahaltigem Wasser (*Chalestrites lacus* bei Plin. n. h. 31, 107f.)—nach ihm ist die Ortslage (und nicht mit Hammond¹⁵ nach einem vermuteten Ortsansatz die Stelle des Sees, ἐν ᾗ τὸ νῦτον γίγεται bei Steph. Byz. s.v.) festzulegen. In der Tat gibt es diesen See mit bitterem Wasser noch als Pikrolimni beim Dorf Mikrokambos (früher Ali Chodsalar), und Ad. Struck hatte ihn in osmanischer Zeit richtig mit dem türkischen, gleichbedeutenden Namen Aigöülü verzeichnet. Bequemer als durch die Gallikos-Enge oder von Plinius' Clitae = Lete ist er vom Axios-Tal mit Gephyra aus erreichbar, konnte also nach einer dort gelegenen Siedlung benannt werden.

Dies Chalastra, das nach Strab. VII F 21 und F 24 durch Kassandros

13. Skizze bei L. Rey, a.O. 44 (in Abb. 31) u. 233; die Toumba wird jetzt zumeist nach dem neuen Dorf Hag. Athanasios genannt, so auch das Kammergrab AD 21 B 340. 22B, 399.29 B 677. Hammond II 144. Die antike Straßenstation Gephyra (= Axios-Brücke der Via Egnatia, 20 Meilen von Thessalonike) lag weiter westlich, Veranlaßte aber die Benennung des Flüchtlingsdorfes beim Bahnhof Topsinals Jefira (vgl. u. Anm. 25 zum Abschn. 2).

14. Zwischen Therme und Chalastra sind als antike Orte Sindos und Strepsa unterzubringen; dazu bleibt die Unsicherheit, wie die Stätte eines Tempels des 6. Jhdts. am Hafen des hellenistischen und heutigen Thessalonike zu benennen ist, ob Therme (so M. Zahrt, Olynth (1971) 188. M. Vickers, ClRev II 24 (1974) 10f.) oder Strepsa, das nur Thuk. 1, 61, 4 (mit Ch. Edson, Class. Philol. 50 (1955) 169. 182), Hellanikos FgrH 4 F 61 und Aischines 2, 27 erwähnen; Hammond I 183f II 119 gleicht es wie TIR 11 mit Inglis, II 198 aber mit der Arapli-Magula; Hindeutungen auf seine strategische Lage und auch die Höhe des Tributs im Att. Seebund (1 Talent, aber 446: 5 Tal.) weisen es als ansehnlichen Ort aus (wozu die Import- und Goldfunde von Tekeli-Sindos passen würden); dann läge Sindos bei Lachanokepos (jetzt Nea Magnesia) mit der südöstlichsten der Toubmes (Rey 89. Hammond I 145: Arapli) oder in Thessalonike.

15. Ohne das Fehlen einer Magula (Toumba) oder antiker Reste in Kulakia zu beachten, hat sich Hammond I 151 durch dessen moderne Umbenennung in Chalastra dazu verführen lassen, den gleichnamigen antiken Ort hier anzusetzen (gegen Struck 7f.) und Strucks Gegenargument umzubiegen, einen kleinen Lagunensee Chalastrites bei Kulakia zu erfinden und in seine Karten einzusetzen. Das wiederum zwang ihn dazu, gegen Strucks Argumentation die antike Küstenlinie südlich von Kulakia einzuzichnen. Dagegen hatte Struck den Chalastra-See längst gefunden, und auch Hammond hätte ihn auf seinen guten Karten finden können (Anm. 26 in Abschn. 2). Mit dem Helos bei Hdt. 7, 124ex. hat er ebensowenig etwas zu tun wie der Loudias-See (so m. R. Hammond I 144f.).

317 vor Chr. in Thessalonike aufging, wird nun aber bei Strab. VII F 20 und 23 auf dem Westufer der Axios angesetzt¹⁶, der danach (im Papyrus in Köln steht nur die Verbalform) ἐξίησι μεταξὺ Χαλάστρας καὶ Θέρμης. Für unseren Zusammenhang bedeutet das den ersten Anhalt für eine Ostverlegung der Axios-Mündung im Küstengebiet, wie sie wenige Kilometer weiter nördlich bei der Insel-Toumba von Kastanas kürzlich (doch ohne Datierungsanhalt) beobachtet wurde. Bei der (jetzt aus strategischen Gründen jeder Untersuchung entzogenen) Stelle von Gephyra (zum Lauf 1) ist die Veränderung durchaus denkbar, doch vielleicht auch nur in einer Überspitzung der Strabon-Interpretation gewonnen - denn wenn (entsprechend noch der Entfernung 20 Stadien westlich vom Echedoros bei Strab. VII F 21) der Axios näher an «Sindos» mündete, lag Chalastra-Topsin weiterhin östlich des Axios-Knies bei Gephyra. Lassen wir das beiseite, so bestätigt der Nachweis des Chalastra-Sees östlich des Wardar-Tals (und die naturwissenschaftliche Unmöglichkeit¹⁷ eines sodahaltigen Sees im Alluvialgebiet des sog. Deltas) den Ansatz von Chalastra am Rand der die alte Meeresbucht begrenzenden Höhen auf der Grenzlinie des Vorkommens der vor- und frühgeschichtlichen Toumbes. Da nach dem 2. Weltkrieg auch die Umbenennung von Kulakia in Chalastra widerrufen und durch die in Pyrgos ersetzt worden ist, sollte eine Argumentation mit diesem Namensansatz für die Küstenlinie des Thermaikos Kolpos fortan gestrichen werden. Für die merkwürdige Einzeichnung einer Bucht westlich der bis Kulakia vorgezogenen Axios-Mündung bei Hammond gibt es von da aus keine Grundlage.

Im Troer-Katalog der Ilias (2, 848 ff.) ist der Axios die Westgrenze des thrakischen Stammes der Paiones beim Ort Amydon; die sachkritische Behandlung der Textstelle in der antiken Philologie ist durch den Kölner Papyrus geklärt worden; für den topographischen Ansatz von Amydon bringt er nichts Neues, die Gleichung mit der ausgedehnten Siedlung oberhalb des Dorfes Axiochori (früher Vardaroftsa) bleibt noch wahrscheinlicher als die (nicht auszuschließende) mit der freilich kleineren Toumba von Kastanas (früher Karaoglou); die Zerstörung

16. Auf das Westufer des Axios führt auch Mela 2, 3, 35, wenn dort zwischen Axios und Peneus (der Haliakmon fehlt ganz) statt Cassandria Chalastra zu lesen ist.

17. Das betonte schon Struck 7. Das bei Oberhummer, RE 3 (1899) 2038 genannte Dorf am Bittersee ist Jiandsilar, heute Xylokeratia; eine antike Siedlung in der Nähe ist nicht nachgewiesen, die Zugehörigkeit zu einer der beiden Küsten-Toumbes Inglis oder Topsin also nichtausgeschlossen.

der Siedlung durch die Argeaden (Strab. VII F 20—letzteres fehlt in Eustathios' Kommentar zur Stelle = Strab. VII F 23a) ist archäologisch an beiden nicht nachweisbar¹⁸.

Jenseits des Axios setzt sich die erschlossene Küstenlinie bis Pella fort. Nach Hdt. 7, 123, 3 liegen hier in Bottiaii oder Bottaike am Meer (τὸ παρὰ θάλασσαν) Ichnai¹⁹ und Pella (als Poleis) im Besitz eines schmalen Landstrichs (στεινὸν χωρίον ἔχουσι); derselbe Ausdruck kehrt bei Thuk. 2, 99, 4 für die Chora «längs des Axios bis Pella und zur Küste» wieder, die die Herrscher von Nieder-Makedonien den Paionern abgenommen hätten (τῆς δὲ Παιονίας παρὰ τὸν Ἀξιὸν ποταμὸν στενὴν τινα καθήκουσαν ἄνωθεν μέχρι Πέλλης καὶ θαλάσσης). Binnenlandsorte, die die Bottiaioi einst besaßen, werden in beiden Quellen nicht genannt. Erst Strab. VII F 20 und 22 fügen Aloros hinzu, das an der Haliakmon-Mündung, jedenfalls an der Grenze gegen Pieria lag. Für den Zwischenraum zwischen Pella und Aloros bleibt die Aporie der Westerstreckung des Golfes. Hier hilft—von Ad. Struck seinerzeit nicht genügend gewürdigt—die Geschichte des Loudias-Llaufes weiter.

Für den Axios-Strom war in allen Epochen seiner antiken Geschichte die Bedeutung als Grenze, als Übergangshindernis charakteristisch, das nur zeitweilig durch eine Brücke²⁰—sicher mit vielen Bogen oder in Form einer Schiffsbrücke—, sonst durch Furten überwunden werden konnte; darauf hatte wohl auch die Bedeutung der Polis Ichnai vor der Expansion der Königtums von Aigai beruht, die durch ihre Münzprägung bezeugt wird. Dagegen erscheint der Loudias ohne eine solche strategische Bedeutung. Hekataios (FgrH 1 F 145) nannte ihn allein. Am Weg des Dionysos von Thrakien über den Axios und Loudias nach Theben im Chorlied der «Bakchai» des Euripides (v. 568ff.) aber wird er aus der Autopsie des damals in Pella weilenden Dichters als Spender der Fruchtbarkeit in Getreidebau und Rossezucht gepriesen, damit

18. Zu Axiochorio *Hammond* I 317. 326 in *histor. Zeit* BSA 27, 10.61; 28, 239f., zu Kastanas o. Anm. 2.

19. Zu Ichnai *Hammond* I 152f.; unergiebig *I. K. Bogiatzides*, *Praktika Akad.* Athen 31, 1956, 75ff. Das Ende der (durch *U. Kahrstedt*, *Hermes* 81 (1953) 92 ihm abgesprochenen) Münzprägung (wozu *L. Robert*, *Hellenica* 2 (1946) 86f.) nach 480 bezeichnet wohl die Einbeziehung in das niedermakedonische Königreich: *Ch. Edson*, *Arch. Mak.* 1, 26f. Die einzige Nennung beim Ort ist auf dem Axios-Westufer gefunden (Struck 93).

20. Eine Axios-Brücke hellenistischer Zeit bei Plut. *Demetr.* 42, offenbar zerstört vor 168 (*Liv.* 44, 43, 8), erneuert durch die Römer mit der Pferdewechsel-Station Gephyra (*Hammond* I 448, dazu u. S. 246). Die Furt benützte das Perserheer 480 (Hdt. 7, 123, für den Rückweg Aisch. *Pers.* 493).

als der Garant der Blüte des neuen Königssitzes Pella mit den Reiter-scharen der Hetairoi, der Arbeitskraft der makedonischen Bauern dort, wo bisher nur ein schmaler anbaufähiger Streifen westlich des Axios sich zur Meeresküste erstreckt hatte²¹. Im Lichte der (freilich nicht datierbaren) Übersiedlung der niedermakedonischen Könige von Aigai nach Pella bedeutet das die Feststellung: das neue Makedonien ist in seinem Kern ein Geschenk des Loudias (wie im größeren Aigyptos nach Herodot ein Geschenk des Nils hieß). Die Auffüllung der (durch die Verbreitungslinie der Toumbes des Neolithikums begrenzten) Meeresbucht war nach dieser antiken Auffassung des ausgehenden 5. Jahrhunderts vor Chr. durch den Loudias hervorgerufen, in dem—so dürfen wir ergänzen—alle Abflüsse der Höhen südlich und östlich der Polis Edessa sich vereinigten²². Nach ihm sollte daher auch die Wasserfläche (als Loudias-See) genannt werden, die später einen Teil des Schwemmlandes bedeckte mit einem Ausläufer bei der Polis Pella selbst, der nach Theokritos durch einen anderen Gebirgsbach, den Borboros, gebildet wurde—das ist offenbar der Wasserlauf (amnis intermuralis), der nach der zitierten Stelle (Liv. 44, 46, 7) zwischen Phakos-Burg und Mauerring von Pella floß.

Vielleicht können wir sogar die Absperung des innersten Teiles der einstigen Meeresbucht durch den Loudias als Veranlassung der Hauptstadtverlegung von Aigai nach Pella—vor Euripides und nach der Expansion der Könige von Nieder—Makedonien über den Axios hinaus—aus der Geschichte des Loudias—Laufes datieren. Dabei muß die Geschichte des Axios—Laufes zunächst ganz ferngehalten werden—seine Mündung lag viel zu weit nach Osten; das heutige Delta gab es um 480 in keinerlei Weise, nur vielleicht ein Schwemmland vom Axios-Knick bei Gephyra ab nach Süden, das der Axios vor sich her meerwärts schob.

Die Widerlegung einer noch um 480 bis an den Fuß von Beroia und Edessa reichenden Meeresbucht ergibt sich aus der geographischen

21. Eurip. Bacch. 568H.: τὸν τ' ὠκυρόαν / διαβάς "Αξιὸν εἰλίσ / σόμενας Μαινάδας ἄξει / Λουδιαν πατέρα τε τὸν / τᾶς εὐδαιμονίας βροτοῖς / ὀλβοδόταν, τὸν ἐκλυον / εὖιππον χώραν ὕδασι / καλλίστοισι λιπαίνειν.

22. Wenn Loudias und Rhoidias identisch sind (Oberhummer, RE 13 (1927) 2264f. Philipp, RE 1A (1914) 960f. Hammond I 167, 1), galt als Oberlauf der Fluß der Almopia (Moglena) vom dortigen Europos her. Über Edessa Ph. Petsas, Arch. Makedonia 1 (1970) 204ff. mit Plan. Hammond I 165; verwirrt TIR Naissus 13; neue Grabungen galten der römischen Unterstadt im Longos mit Südtor des 3. Jhdts. n. Chr. und Säulenstraße. Zum Borboros nach Plut. mor. 603 C: E. Oberhummer, RE 19, 342. Hammond I 148.

und historischen Beutung einer Herodot-Stelle. Nach Herodot 7, 127, 1 wurde die Bottiaia von der Makedonia, d.h. nach seinem Sprachgebrauch dem Kern Nieder-Makedoniens vor den bei Thukyd. 2, 99 geschilderten Eroberungen, geschieden durch den vereinigten Lauf von Loudias und Haliakmon; nur in einer noch älteren Zeit war auch Beroia und Aigai Besitz der Bottiaier gewesen—so setzt es das von Ephoros überlieferte Orakel (bei Diod. 7, 16) als Zustand vor der makedonischen Besitzergreifung von Aigai voraus²³. Mit Pella und Aloros als 'Flügeln' war also um 700 durch die Landnahme der Gebirgshirten im Südwesten (Beroia und Aigai) das Bottiaier-Land auf eine halbmondförmige Fläche beschränkt worden, die dann zugleich einen Riegel gegen die Meeresküste bildete. Eine Vereinigung der beiden Flüsse zu einer vielleicht nur kurzen gemeinsamen Mündung (nach Osten oder Südosten) durch diesen niedrigen Riegel hindurch ist nur denkbar in der Gegend des heutigen Bahnknotenpunktes Platy. Sie setzt voraus, daß der Haliakmon von seinem nördlichsten Punkt am Fuß der hier am weitesten nach Norden vortretenden Berge von Pieria mit ihren noch 168 vor Chr. als Pieria silva bestehenden Wäldern sich nicht wie heute nach Süden, dann nach Südosten wandte, sondern nach Nordosten, womit er zugleich den vom steilen Westrand der Ebene kommenden Wasserläufen den Weg ins Meer mit seinen eigenen Aufschüttungen versperrte. Von Nordwesten, aus der Trichterbucht von Edessa und von Norden, aus der antiken Almopia (Moglena) und von den Abhängen des Paikon-Gebirges her vereinigten sich dagegen die Zuflüsse im Rhoidias (so offenbar in der Almopia genannt), dann in dessen Unterlauf im Ludias. Man mochte dann zweifeln, ob der Ludias in den Haliakmon oder der Haliakmon in den Ludias mündete. Wenn sich zudem jenseits des Ludias die Bäche vom Paikon noch in einem Sumpf am Gebirgsfuß (heute Vlato) sammelten, war die Umgebung von Pella durch Wasserläufe genügend gesichert gegen Südwesten, während sie andererseits mit der Landschaft um den Axios (Amphaxitis) zusammenhing. Was bei einem Ansatz von Aigai an der Stelle des antiken und heutigen Edessa nicht verständlich war,

23. Die (von Jacoby zu FgrH 1 F 145 einfach als Irrtum ausgeschaltete) Grenzlinie wird verständlich aus dem Sprachgebrauch der *Μακεδονία* für das Kernland um Aigai (wozu auch *K. Rosen*, Chiron 8 (1978) 1 ff.; *Kirsten*, SB Wien 418, 410f.) in Hdt. 7, 127, 1 (*Hammond* I 430ff.) und 7, 173 mit Rückverweis auf 7, 131. Wenn Pella damals in Bottiaia noch am Meer lag, war es von einer Westverlagerung der Axios-Mündung ebensowenig bedroht wie von einer Verschiebung der Ludias-Mündung; im Sinne der Ausführungen von *Papakonstantinou* (Arch. Makedonia 2 (1977) 343ff.) eröffnete sein Besitz aber den Weg nach Osten und Südosten.

wird von Vergina und Beroia aus durchaus sinnvoll: erst der Vorstoß über die vereinigten Flüsse hinweg nach Pella und am Gebirgsfuß entlang nach Osten konnte die Größe des neuen Königiums begründen. Das galt erst recht, wenn zu diesem Zeitpunkt Pella (als die neue Residenz des Königs Alexandros I.) einen unmittelbaren Zugang zum Meerbusen hatte und jenseits des schmalen Streifens (wie bei Thuk. 2, 99, 4) an das Polisgebiet von Chalastra grenzte, das 480 ebenfalls an der Küste lag.

Rund 130 Jahre später bietet die unter dem Namen des Skylax gehende Küstenbeschreibung (Ps. Skylax c. 66) ein anderes Bild der makedonischen Küste: Haliakmon und Loudias haben getrennte Mündungen. Pella liegt nicht mehr an der Küste, und von der Loudias-Mündung gelangt man zur Königsburg (βασιλειον) von Pella erst zu Schiff, mit einer Flußfahrt (ἀνάπλους). Ihre Länge gibt dann erst Strabon (VII F 20 und 22) mit 120 Stadien (d.h. 22, 2 km) an. In Süd-oder Südostrichtung gemessen, ergibt das eine Lage des Seehafens von Pella in der Nähe des heutigen Dorfes Aloros (früher Kalliani). Das Ereignis, das die Trennung der beiden Flußläufe zur Folge hatte, kann nur vermutet werden in einer Hochflut des Haliakmon, die eine Verschiebung seiner Mündung nach Süden, in Richtung auf die heutige Mündung, mit sich brachte und durch die mitgeführten Schotter und Sedimente einen natürlichen Deich (Uferwall) zwischen Haliakmon und Loudias aufrichtete. Ein solcher Deich konnte dann zugleich als Sperrmauer für den Loudias wirken und einen Rückstau seiner Gewässer veranlassen, die einen See entstehen ließ. Von dieser Loudiake Limne ist bei Ps. Skylax nicht die Rede, aber durch den inhaltlichen wie chronologischen Zusammenhang mit dem Aufblühen der Hauptstadt Pella gerade in des Verfassers Lebenszeit wird es nahegelegt, die Erwähnung des Sees bei Strabon (im Kölner Papyrus) auf die Regierungszeit Philipp II. (356-336) zu datieren, wozu auch die neue Erwähnung der Flußzufahrt stimmt²⁴.

Strabon gibt implicite noch eine weitere Begründung für das Ent-

24. Die Flußfahrt auf dem Ludias angeblich heimlich in einem Einbaum von Aischines 346 durchgeführt (Aisch. 2, 124), um König Philipp in Pella zu treffen, weist auf die Neuheit dieser Situation des Anaplous, dessen Primitivität der politische Gegner (Demosthenes) hervorheben wollte—quasi durch einen Schifftkanal, für den man erst später eine Distanz messen konnte. Die Datierung der Veränderung «um vor 356» bei Hammond I 149 (nach dem von Struck 19 nicht beachteten Ps. Skylax-Datum) beruht nur auf der kausalen Verknüpfung mit der Bildung des Westarms (und der Entstehung des Ludias-Sees). Damals schrieb auch Strabons Quelle Eudoxos (Gisinger, o. Anm. 5).

stehen der Loudiake Limne und die Höhe des Rückstaus gerade in der Umgebung der Schatzburg von Pella: der See erhält sein Wasser nicht nur aus dem Loudias und seinen Zuflüssen, sondern durch einen Arm (*ἀπόσπασμα*) des Axios. Von einem solchen ist in der antiken Literatur sonst nirgends die Rede²⁵. Dennoch kann er mit seinen Begleiterscheinungen im Gelände von Pella als Naturereignis durchaus verstanden werden. In einem nach Südosten (zur Echedoros-Nähe) abbiegenden Axios-Hauptlauf konnte die Strömung einen Prallhang dort finden, wo die Höhenzüge von Kufalia (einst Kurbasi) auf der Westseite des Axios-Tals auslaufen. An ihm konnte sie ebenfalls einen Deich aufschütten und sich einmal bei neuen Hochfluten mit einer Stromgabel einen zweiten Mündungsarm, nun in Südwestrichtung schaffen. Die letzte, wie Kastanas als Inselhöhe zu beurteilende Toumba an der prähistorischen Küstenlinie ist die nach Valtochori (einst Saritsa) genannte Siedlungsstätte (18m) nördlich vom Dorf Parthenion (früher Tsachalar) und südlich von der alten, jetzt in den Ort Nea Chalkedon hineinverlegten Gabelung der Hauptstraßen nach Pella und Katerini. An dieser Toumba²⁶ westlich entlang zieht ein Altwasserarm des Wardar, heute wie in der Gegend üblich als Paliomanna bezeichnet, der in römischer Zeit ebenso wie ein weiterer Altwasserlauf östlich von ihr nachweislich (im Zug der Via Egnatia) durch eine Mehrbogenbrücke²⁷ gequert

25. Andererseits besagt die Speisung der Loudiake Limne durch diesen Westarm (vgl. die Skizze bei *Hammond* I 141.150) doch wohl, daß nur die sowohl den Loudias-Rhoidias (11) wie den Wasserarm von Pella (12) aufnehmende Wasserfläche im Südosten von Pella diesen Namen trug, nicht die ehemalige Bucht unterhalb von Beroia-Skydra (der eigentliche See von Giannitsa). Umgekehrt erklärte *Oberhammer*, RE 2 (1896) 2629 das Apospasma (9) für undenkbar, obwohl er seine Wiederholung (7) kannte.

26. Der Kartenausschnitt bei Rey 52f. fig. 39 enthält nur die Toumba von Saridja (bei Struck Saridscha, später Saritsa, heute Valtochori) und die Paliomanna der deutschen Karte westlich von ihr (Skizze: 9) als unbenannten Flußlauf; nur die letztere läßt ihn aus dem (nun vom Wardarovassi-Kanal durchschnittenen) Sumpfgelände von Jialiatsik (nördlich der Straße Gephyra-Nea Chalkedon) kommen.

27. Die Beschreibung bei *Struck* 11f. und die Bezeichnung als Singular Ruin entspricht der Einzeichnung eines Wasserlaufs (8) zwischen der Toumba Saritsis (Anm. 26) und Valtochori auf der deutschen Karte mit dem Namen Singular (also Verballhornung der Benennung als einzelstehende Ruine!). Struck datiert den Brückenrest ins späte Mittelalter, bemerkt aber nicht, daß er in die Richtung der Via Egnatia paßt und zusammen mit der westlichen Fortsetzung über die Paliomanna (9) die Distanzangabe für Gephyra im Itinerar von Burdigala nach Jerusalem (p. 605, 6 W. nun in *Itineraria CC* 175 p. 22) erfüllt sowohl gegenüber Thessalonike wie gegenüber Pella (als Westende der Brücke, mit der Grabinschrift in AM 27 (1902) 309 nr. 12 und AD 22 B 399). Nach unserer Vorstellung gab es also sowohl über den

wurde. Bei Adendron (Kirtsilar) erreichte er die Loudiake Limne und setzte sich als deren Ausfluß, wieder Loudias genannt, fort (Wasserlauf 11, 13 unserer Kartenskizze). Östlich davon baute nach unserer Vermutung der Axios einen Schwemmlandfächer von Osten her auf und schloß damit zugleich Pella von der ursprünglichen Küste ab—so war Pella sowohl vom Rückstau des Loudias und der Axios—Westgabel betroffen wie auf die Flußzufahrt auf diesen Wasserläufen angewiesen. Die starke Wasserführung des Axios machte durch dieses ἀπόσπασμα (9) den Saisonsee-Sumpf bei Pella zum perennierenden See, wie es Polybios bei Livius 44, 46, 5 berichtete. So entstand in einem Teil der prähistorischen Meeresbucht eine neue Wasserfläche, die sich im Rückstau der Zuflüsse nach Nordwesten in weiteren Jahrhunderten zum See von Jiannitsa (einst Jenidze Jezero) vergrößerte, aber keine Verbindung mit dem Haliakmon mehr hatte (sie erst nach 1600 und 1800 erneut fand, worüber unten im 3. Abschnitt).

Für den Umfang dieser Loudiake Limne (die nach Strabon nie mehr erwähnt wird), erst recht aber gegen die Fortexistenz der angenommenen Meeresbucht gibt der Verlauf der Römerstraße Thessalonike-Beroia dank zweier erst vor etwa 20 Jahren gefundener Meilensteine Anhaltspunkte, auch wenn nirgends mehr ein Straßenkörper festgestellt werden konnte. Das neue Blatt 'Naissus' der Tabula imperii Romani verzeichnet die aussagekräftigen Fundplätze²⁸ in Übereinstimmung mit den erhaltenen Distanzangaben der Straßenstationen, während die Geographie des Ptolemaios nur die Rand-Poleis der von ihm als Emathia zusammengefaßten Landschaft bezeichnet, aber doch auch eine direkte Straßenverbindung Beroia-Pella nahelegt²⁹. Nur auf dieser Route westlich des Loudias-Sees war also von der neuen makedonischen Königsstadt die alte, Aigai zu erreichen, aber auch dessen Erbe seit dem Beginn der römischen Verwaltung, Beroia—das daher auch der Apostel Paulus auf der Reise von Thessalonike nach Athen berührte. Erst von Beroia ab

West- wie über den Ostarm des Axios eine Brücke der großen Heerstraße.

28. Die bei Gida, jetzt Nea Alexandra und bei Stavros in der Nähe der heutigen Straße nach Beroia gefundenen spätantiken Meilensteine mit lateinischen und griechischen Inschriften behandelte J. Touratsoglou, *Makedonika* 9 (1969) 317ff. vgl. TIR 90 u. 119. Nördlich des daraus auch bei Hammond I 124 gegen 132 gefolgerten Straßenverlaufs (aber nicht wie in TIR an ihm) lagen die römischen Reste (Villa, Kirche) bei Nission (TIR 92): A. Andreiomenou, *PraktArch* Het 1966, 24ff. 1968, 60ff. Der Loudias-Übergang zwischen Pella und Gida bleibt problematisch.

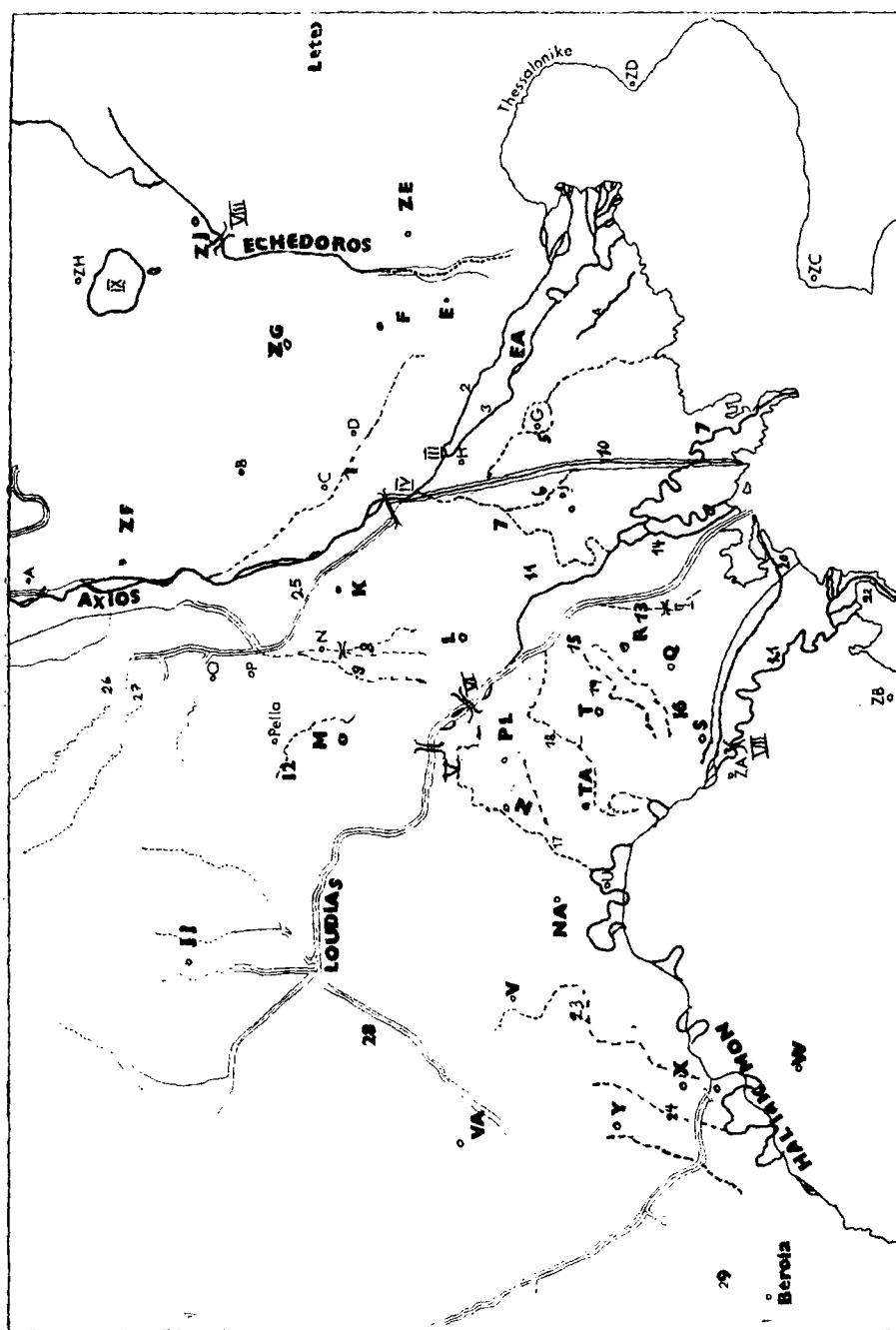
29. Zu den Itineraria Hammond I 48f. 162ff., zur Route am Westrand der Ebene Ch. Edson le Phil. 50 (1955) 173ff. Straßenspuren: TIR ohne Nachweis. So bleibt das Bestehen des Jiannitsa-Sees in der Kaiserzeit reine Vermutung.

wurde südwärts das Mündungsgebiet der makedonischen Flüsse damals noch umgangen.

Bis zu den modernen Trockenlegungsarbeiten und schließlich der Anlage der Autobahn bildete dies mit seinem Sumpfcharakter für eine Straßenführung ein solches Hindernis, daß die Küstenstraße durch Pieria nach dem Tempe-Tal nicht von Thessalonike aus entlang der sich vorschiebenden Küste erreicht wurde. Am Ende des Altertums ist (wenn der Haliakmon vielleicht - mit einer Fähre - überquert wurde) wenigstens über den Unterlauf des Loudias (13) eine Mehrbogenbrücke errichtet worden, deren Rest östlich vom Dorf Klidi appellativisch einfach Kamara ('Gewölbe'), heute aber im Volksmund 'Brücke Alexanders des Großen' heißt; er liegt unmittelbar nördlich der Autobahnbrücke über den modernen Loudias-Kanal auf dessen Westseite³⁰. Der Verlauf der Autobahn von «Sindos» bis zur Haliakmon-Brücke bezeichnet dann wahrscheinlich die Küstenlinie der Thermaikos Kolpos am Ende des Altertums (aber nicht die der Naturlandschaft hinter ihr mit Altwässern und Sümpfen). Am Haliakmon-Südufer flußaufwärts aber liegt bei Alamboron (Alabor) die 1. Toumba der südlichen Gegenküste der prähistorischen Meeresbucht, vielleicht auch das ursprüngliche Zentrum des Polisgebiets von Aloros, das bald nördlich, bald südlich der 'Αλιάκμονος ἐκβολαί (Ptol. 3, 13,15) verzeichnet wird³¹. Erst nach Jahrhunderten tritt unsere Landschaft wieder ins Licht der Geschichte.

30. Die Kamara Klidiou (Struck 17; danach TIR 71) zeigte im Bild erst wieder *M. Siganidou*, AD 18 B 233 Taf. 266. Datierung nach Gallienus bei *Edson* 179f., *Hammond* I 160f. *Struck* schätzte die Länge auf 210m. Daß die Fortsetzung der Küstenstraße nach Thessalonike Axios und Echedoros an ihrer damaligen Mündung ebenfalls auf einer Brücke, nicht mit einer Fähre, überquert habe, ist freilich ganz unsicher.

31. Die tafelförmige Toumba von Alabor auf einer natürlichen Terrasse, also eher im Typus einer antiken Ortslage, 2 km genau westlich von Milowo (jetzt Megali Gephira), beschreibt *Rey* 54 in 90 m über der Straße nach Nea Alexandria (Bild ebda. 102 fig. 83). Daß diese hier im Altertum den Haliakmon in Richtung Aloros (Tab. Pent.: *arulos*) überschritten habe (wie *Hammond* I 124 und danach TIR zeichnen) und dann wieder auf das Südufer nach Aigai zurückgekehrt sei, ist wenig wahrscheinlich, also die Lokalisierung von Aloros (und die heutige Gleichung mit Kaliani) nur möglich, wenn es ein Hafenplatz an einer alten Haliakmon-oder (bei Ps. Skylax) Ludias-Mündung, nicht wenn es eine Straßenstation war.

Texz (zweispaltig) für S. 234 (am Ende des 1. Abschnitts

Erklärung der Signaturen auf der Skizze

(mit den älteren, neuen und (vermuteten) antiken Namen

- A Vardaroftsa, Axiochori: AMYDON
 - B Watiluk, Vathylakkos
 - C Topsin (Toptchin), Gephyra = Jefira: CHALASTRA
 - D Kavakli, Hag. Athanasios
 - E Tekeli, Sindos
 - EA Mamota
 - F Inglis, Nea Anchialos Makedonias, STREPSA
 - G Kulakia, Chalastra, Pyrgos
 - H Gündülar, Valmada, Anatolikon
 - J Jundschular-Jentsida, Kymina u. Nea Malgara
 - JJ Yenidze, Giannitsa = Jiannitsa
 - K Saritsa, Valtochori
 - IL Kerdshilar = Kirtsilar, Adendron
 - M Zorbas, Mikron Monastirion
 - N Jiailadcik, Nea Chalkedon: GEPHYRA
 - NA Gida = Jida, Nea Alexandraia
 - O Kufalowo, Kurfali, Ano-Kufalia: ICHNAI
 - P Hidirli, Kato-Kufalia
 - PL Platy
 - Q Klidi
 - R Kaliani, Aloros
 - S Tsinaforon, Platanos
 - T Trikkala
 - TA Paleochora
 - U Mega-Nisi, Nissellion
 - V Nission, Nisi mit Kataphygi
 - VA Plasna, Krya Wryssis
 - W Vergina u. Palatitsa: AIGAI
 - X Rapsomaniki u. Kuluri
 - Y Stavros
 - Z Laniwer, Lianowerion
 - ZA Alabor, Prasinada: ALOROS?
 - ZB Libanowo, Aiginion
 - ZC Büyük Karaburnu, Megas Embatos
 - ZD Karaburnaki, Mikros Embatos
 - ZE Arapli - Lachanokepos, Nea Magnesia: SINDOS?
 - ZF Karaoglou, Kastanas
 - ZG Karavia, Nea Mesembria
 - ZH Jiandsilar, Xylokeratia
 - ZJ Nares, Nea Philadelpheia
- I Klidi, II «Singular», Brücken, III Bahn-, IV Straßen Brücke über Axios,
V Straßen, VI Bahnbrücke über Ludias, VII Megali Gephyra über Haliakmon,
VIII Furt des Gallikos-Echedoros, IX Pikrolimni, Bittersee
- Die Karte enthält ausgeschrieben nur die Namen: Beroia, Pella, Thessalonike
und die Flußnamen Haliakmon, Loudias, Axios, Echedoros

2. DAS MÜNDUNGSGEBIET DES AXIOS-WARDAR IN BYZANTINISCHER ZEIT

ILONA OPELT/Düsseldorf

Das neue Fragment aus dem 7. Buch der Geographika des Strabon, das erstmals auf einem Papyrusblatt erhalten ist¹, hat 1972 das Interesse der Historischen Geographie zunächst der Antike erneut auf den makedonischen Raum gelenkt. Seine Längsachse bildet der Wardarstrom, im Altertum und heute wieder bei den Griechen Axios genannt. Die antiken Beschreibungen seines Laufes gehen von der Einführung des Axios als Westgrenze der Paiones im Troer-Katalog der Ilias (2, 848ff.) aus, haben sich aber bei Strabon nur fragmentarisch erhalten. Dagegen sind sie bei den byzantinischen Geschichtsschreibern ziemlich ausführlich und von der Byzantinistik seit der bahnbrechenden Arbeit L. F. Tafels immer wieder aufgezählt worden². Sie decken sich für den Ober-

Die thematische Anregung zur historisch-geographischen Auswertung meiner Lektüre verdanke ich Prof. E. Kirsten. In seiner Bibliothek standen mir die meisten Bücher und Karten zur Verfügung. Großmütig verzichteter auf die Kennzeichnung der einzelnen Punkte, an denen er mich sachlich und methodisch beriet.

1. Papyrologica Coloniensia 7, Opladen 1976, 27ff. nr. 8. Dort wie in der Erstveröffentlichung von B. Krebber, ZPE 9 (1972) 204ff., ist nicht auf die Bedeutung des Neufundes für die Beurteilung von Eustathios' Strabon-Lektüre hingewiesen. Die bisher nur durch die Epitoma Vaticana (Strabon F. 21) schärfer formulierte Kritik an der Homer-Überlieferung in Il. 2, 850 ist nun im Originalwortlaut faßbar (vgl. die Synopse bei Krebber 219f.), über den Eustath. im Homer-Kommentar zur Stelle berichtet. Danach war die Aufnahme des Eustath.-Zeugnisses (als F. 23a) unter die Strabon-Fragmente durch Meineke und in der Ausgabe der Loeb Library von H. L. Jones (London 1954) 3, 346 berechtigt. Daß «der Geographos», den Eustathios zitiert, Strabon ist, hatte einst R. Kunze, Rh. Mus. 57 (1902) 43ff., 58 (1903) 126ff. erkannt und für die Stellen des 7. Buches J. P. Pritchard, Class. Philol. 29 (1934) 63ff. ausgeführt (vgl. Jones a.O. S. 320₁). Daß die Epitoma Palatina über Pieria und Axios mehr aus Strabon als aus mittelalterlichem Wissen (oder aus Eustath.?) zugefügt habe (Krebber 221 und danach das Stemma Pap. Col. 31), wird durch die Gleichung Pydna = Kitros und den Ansatz von Pieria zwischen Haliakmon und Axios in F. 22 fragwürdig.

2. Umfassende Sammlung sowohl der antiken wie der byzantinischen Zeugnisse bei Theoph. Lud. Frid. Tafel, De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica, Berolini 1839, 287-310. Auf Tafel basiert im wesentlichen der tüchtige Artikel Axios: RE 2, 2629f. von E. Oberhummer aus dem Jahre 1896. Chr. Danov, in: Der Kleine Pauly 1, 790f. kommt über Oberhummer nicht hinaus. Nur für die Strecke nördlich der neugriechischen Staatsgrenze wichtig ist I. Duridanov, Die Hydronymie des

und Mittellauf mit den modernen Schilderungen. So beschrieb etwa F. Doflein im Kriegsjahr 1917 vom Zuge aus die einzelnen Abschnitte: das Becken von Üsküp-Skopje, den Treska-Zufluß, die Enge von Veles, die sich bis Krivolac fortsetzt, den Durchbruch bei Demir-Kapi und den Unterlauf bis Hudava am Beginn des sogenannten Deltas³. Von dieser gelegentlich im Stil poetisch einfühlsamen Beschreibung weicht die nüchtern-exakte der Geographen J. Cvijić und L. Schultze⁴ inhaltlich nicht ab. A. Strucks Schilderung der «Makedonischen Niederlande», das Resultat einer zu Beginn des Jahrhunderts (1902) noch mit Reitpferden unternommenen Expedition, ist nur für das Mündungsgebiet des Stromes, eben das Delta wichtig⁵. Alle diese modernen geographischen Beschreibungen bestätigen in großen Zügen die richtige Erfassung des Flußlaufes bereits in der Antike.

Während geologische Veränderungen die alttertiäre Einmündung des Wardar-Oberlaufes bereits in der Zeit der Oberkreide betrafen, sodaß er sich sein epigenetisches Bett graben mußte⁶, und der «tertiäre

Vardarsystems als Geschichtsquelle (= Slavist. Forschungen 17), Köln 1975. Eine geographische Beschreibung des Flußtals in derselben Ausdehnung bietet *Fr. Papenhusen*, Das Vardargebiet (Mitt. Ver. f. Erdkunde Dresden 1930) 52ff.

3. *F. Doflein*, Makedonien, Jena 1921, 3-7 (1. Kapitel: Frühling im Wardartal).

4. *J. Cvijić*, Grundlinien der Geographie und Geologie von Mazedonien und Altserbien (= Erg.-Heft 162 zu Petermanns Geogr. Mitteilungen), Gotha 1908. *L. Schultze*, Makedonien, Landschafts- und Kulturbilder, Jena 1927. Kurze Beschreibung auch bei *F. Geyer*, RE 14 (1928) 644f.

5. *A. Struck*, Die makedonischen Niederlande = Makedonische Fahrten Bd. 2 (= Zur Kunde der Balkanhalbinsel, herausgegeben von *C. Patsch*, VII), Sarajevo 1908 mit Kartierung der Ortsnamen und Flußläufe der ausgehenden Türkenzeit.

6. *Schultze-Jena* a.O. S. 30. Zur Vardar-Zone der Geologen und zur Pliozän- und Quartärgeschichte des Raumes *O. Maull*, Länderkunde von Südeuropa (Leipzig 1929) 323ff. 435. *K. Osswald*, Geolog. Geschichte von Griechisch-Nordmakedonien, Athen 1938. *A. Philippson*, Die griechischen Landschaften (hrsg. v. *E. Kirsten*) IV Frankfurt 1959, 354ff., 370f. Neu *A. Mercier*, Annales géologiques des pays helléniques, Ser. 1, 5, Athen 1973. Luftbild der Mündungsebene bei *J. Sion*, in: Géographie universelle. Méditerranée VII, Paris 1934, Taf. 5. *E. Fels*, Landgewinnung in Griechenland (= Erg.-Heft. 242 zu Petermanns Mitteilungen), Gotha 1944, 18ff. mit Karte 1. *Fels* 21 spielt auf die byzantinischen Quellen nur an (mit irrigem Zitat von Struck), berichtet aber Oberhummers Angabe in RE 19, 348 (Art. Pella) über die Ostverlegung des Axios-Laufes erst im 20. Jhdt.; die Relevanz unserer (von ihm 1898 zitierten) Stellen für diese Frage war dem greisen Gelehrten 1938 nicht mehr gegenwärtig. 1914 zitierte diese noch *H. Philipp*, RE 1 A 960f. In das antike Siedlungsbild sind die heutigen Flußläufe eingezeichnet in Tabula Imperii Romani, *Bl. Naissus* (K. 34), Ljubljana 1976, fortan: TIR; das Lemma vermengt unsere (nicht zitierten) Belege mit irrigem Vorstellungen über Chalastra. Zu den Rekonstruktionsskizzen von Hammond s. oben *E. Kirsten*, S. 225.

Ausläufer des oberen Wardar in der Gegend von Krivolac ostwärts in das Tal der Strumica einbog und im Quartär zum Thermäischen Golf fand», ist das Ende seines Laufes im sogenannten Delta noch in historischer Zeit Veränderungen unterworfen worden. Erst ihr Ergebnis ist die Entstehung mehrerer Mündungsarme, die es nun rechtfertigt, nach Analogie des Nils von einem Delta für das neuzeitliche Mündungsgebiet des Axios-Wardar zu sprechen.

Eine solche Flußverlegung ist in den beiden von der Forschung für die Beschreibung des Wardarlaufes immer gemeinsam herangezogenen Schilderungen des Nikephoros Bryennios und der Anna Komnena erwähnt. Aufgrund andersartiger Fragestellungen hat man aber gerade das Faktum der Flußlaufänderung ignoriert. Auf eine zeitgenössische Schilderung des Wardardeltas in der Hadesfahrt des Timarion hat I. Dujčev in bulgarischer Sprache die Aufmerksamkeit zu lenken versucht⁷; sein Aufsatz wird zitiert, aber nicht ausgewertet. Seine Quelle, einen Anonymus, hatte Ellissen bereits 1860 dem gebildeten Publikum auch in Übersetzung vorgelegt⁸, sie war aber der Literatur zum Axios-Wardar entgangen. Aber auch die Bedeutung der byzantinischen Aussage für das geographische Verständnis der Delta-Bildung hier an der Westseite des Golfs von Thessaloniki ist noch nicht genügend gewürdigt. Wir versuchen hier einmal die Lokalisierung der Flußgabel bei Nikephoros und Anna Komnena, zum andern soll die bisher übersehene Entdeckung Dujčevs nun endgültig in die gelehrte Literatur eingebracht werden.

Das Phänomen der Flußlaufänderungen an sich war der Antike bekannt; Ellen Churchill Semple nennt folgende Quellenbelege dafür⁹: die Feststellung des Aristoteles, der Acheloos habe seinen Lauf öfters gewechselt (meteorolog. 1, 14, 1-20); die Äusserungen des Strabon über den Anser (Serchio) in Etrurien (5, 2, 5). Auch ist sowohl am Rhodanus als auch am Danubius, also an Rhône und Donau, Wandel des Fluß-

7. J. Dujčev, Edno kratko opisanie na Vardara ot XII veka: Makedónski Pregled 13,3 (1943) 1-7 (benützt in der Wiener Nationalbibliothek).

8. A. Ellissen, Analecten der mitteligriechischen Literatur IV (Leipzig 1860) S. 96; Text herauspräpariert von Hase und Boissonade nach Cod. Graec. Vat. 1631. Auf Timarion wies schon Tafel, a.O. S. 293 hin.

9. Ellen Churchill Semple, The Geography of the Mediterranean Region and its relation to Ancient History, New York 1931 (Nachdruck 1971) 108^{18,19}. Von den Beispielen bietet die Veränderung der Acheloos-Mündung in der westgriechischen Landschaft Akarnanien durch Verlandung der Echinaden die nächste Analogie zu unseren Stellen über den Axios: Hdt. 2, 10. Thuk. 2, 102, 4ff. Plin. n. h. IV 1, 5, anders Paus. VIII 26, 11, dazu A. Philippon, a.O. II (1958) 405ff. 663. 691 (Karte 3).

betts beobachtet worden (Strabon 2, 3, 5; 5, 2, 5). Von solchen durch Ablagerung bedingten Veränderungen unterscheiden sich künstliche Ableitungen. Sie dienen meist militärischen Zwecken. Berühmt war die des Halys durch Kroisos, des Sicoris durch Caesar bei der Belagerung von Herda (bell. civ. 1, 61. 62)¹⁰.

Die Schilderung der Flußlaufänderung des Axios-Wardar bei Nikephoros Bryennios und Anna Komnena ist im Sinne der Historischen Geographie bisher nicht genügend untersucht worden, weil die militärgeschichtlichen Interessen der Betrachter überwogen. Das Wardar-Delta war als Schauplatz im Kontext der Taten des Alexios Komnenos von Bedeutung. Es sind die Ereignisse, die den Komnenen an die Macht brachten. Mit Ostrogorsky¹¹ lassen sie sich knapp folgendermaßen zusammenfassen (bei der Charakteristik der Jahre 1077-1080): «Alexios hat zunächst im Dienst des jungen Herrschers (d.h. des Nikephoros Botaneiates) ... den Gegenkaiser Nikephoros Bryennios beseitigt und darauf auch Nikephoros Basilakios, der diesem in der Stellung des Dux von Dyrrhachion, dann auch in der Rolle des Kronprätendenten gefolgt war, niedergeworfen».

Diesen Sieg errang der Komnene in einer Lokalität, deren geographische Besonderheiten er taktisch geschickt ausnützte. Sie lag zwischen einem alten und dem neuen Wardarlauf. Basilakios kam von Saloniki, erreichte das an dieser Stelle trügerisch verlassene Lager des Komnenen in einem Nachtmarsch. Bei der Plünderung des Lagers—er war also in einen Hinterhalt geraten—wurde er und seine Truppe vernichtend geschlagen. Es gelang ihm noch, nach Thessalonike zu fliehen. Auf der Akropolis wurde er von dem Komnenen schließlich gefangen genommen und (wie, leider, zur Vorsicht üblich) geblendet.

Die älteste Quelle, das Geschichtswerk des Nikephoros Bryennios,

10. *Simple* a.O. 115. Beim Halys wird durch Hdt. 1,75 die Überlieferung erwähnt, durch die von Thales empfohlene Schaffung eines neuen Flußbettes hinter dem Lyderheer sei das alte vor ihm nicht nur wasserärmer, daher durchfurthar gewesen, sondern trockengelegt worden. Herodot lehnt diese Angabe ab und bestimmt die Stelle an der Vormarschstraße ins kappadokische Pteria (wozu *E. Kirsten*, RE 23 (1959) 2465f.) bei den später, zwischen Kroisos und Herodots Zeit errichteten Brücken und den Pylai der Königsstraße von Hdt. 5, 52. Die Trockenlegung des einen, ursprünglichen Arms östlich des neuen ist im Ergebnis als Analogie zum Axios-Lauf und dem διώρυξ (u. S. 242) wichtig, auch wenn es sich hier nicht um eine Deltabildung und nicht um eine natürliche Flußlaufänderung handelt wie beim Axios. Nach Hdt. 1, 75 hat der bei Pteria von Kyros aufgehaltene Lyderkönig auf dem Rückweg beide Arme überquert.

11. *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates, München 1940, 246.

des Gemahls der Anna Komnena, beschreibt den Marsch des Alexios gegen den aufständischen Dux Basilakios folgendermaßen (hist. 4, 18 ed. P. Gautier, Bruxelles 1975): 'Αλέξιος ... διὰ Μακεδονίας καὶ Βολεροῦ διελθὼν τὸν Στρυμόνα καταλαμβάνει καὶ τοῦτον διαπεράσας καὶ τὰ μεταξὺ Στρουμπίτζης καὶ τοῦ λεγομένου Μαύρου ὄρους στενὰ διελθὼν εἰς χωρίον πρὸς τινα ποταμὸν κείμενον γέγονεν, ὃν ἐγγωρίως καλοῦσι Βαρδάριον. Ὁ δὲ Βαρδάριος καταρρεῖ μὲν ἐκ τῶν τῆς νέας Μυσίας ὁρῶν καὶ διῶν διὰ Σκουῶπων κάτεισι μεταξὺ Στρουμπίτζης καὶ Στυπίου, δίχα τέμνων τὰ ὄρη. Βραχὺ δὲ ἐκεῖθεν προῖων διίστησιν ἀλλήλων τὰ τε Βερροίας καὶ Θεσσαλονίκης χωρία δι' αὐτῶν ῥέων καὶ πρὸς τὴν θάλασσαν δίεισι, χρόνοις δὲ πρότερον βραχὺ τι τῆς ἰδίας ἀπονεύσας πορείας ἐτέρωσε ἐτράπετο οὐ πᾶν τι δυοῖν (ἤ) τριῶν σταδίῳ τῆς προτέρας διόδου ἀπέχουσαν, ὥστε ξυμβῆναι τὴν πρῶν ἐκείνου πάροδον διώρυχα εἶναι αὐτοφυῆ. Μεταξὺ οὖν ἀμφοῖν ὁ Κομνηνὸς Ἀλέξιος κατεστρατοπέδευσε...

Nikephoros Bryennios zeigt deutlich, daß Alexios von Osten kommend nach der Überquerung des Strymon und Passieren der Enge zwischen Strumica und dem «schwarzen Berg» auf einen Platz am Wardar stößt. Aus der Beschreibung des Flußlaufes (Ursprung in den Bergen Neu-Mysiens, Vorüberfließen an Üsküp-Skopje, Durchbruch, Mündung zwischen Berroia und Thessalonike) kann man folgern, daß dieser Platz schon nahe dem heutigen Mündungsdelta liegt. Bei der Beschreibung der taktisch geschickt gewählten Stellung zwischen den beiden Flußarmen, deren Abstand nur 2 oder 3 Stadien beträgt (!), also etwa einen halben Kilometer, fehlt, wie auch bei Anna, die Angabe, ob der neue Arm im Westen oder Osten gelegen habe. Interessant ist jedoch die Bemerkung, der alte Arm habe einen natürlichen Kanal gebildet. Von einer Überschreitung des Wardar hören wir weder jetzt noch vorher.

Anna Komnena hat in ihrer 'Alexias' die Vorfälle ebenfalls geschildert. Sie schöpft dabei das Geschichtswerk ihres Gemahls aus, ist in den Details zum Teil ungenauer und knapper, glorifiziert den Komnenen, bietet aber dazu eine Genese der Flußlaufänderung, die unseres Erachtens das besondere Interesse ausmacht. Bei den einleitend erwähnten antiken Flußlaufänderungen ist diese Passage aus der 'Alexias' noch nicht eingeordnet worden. Wegen ihres doppelten, historischen wie historisch-geographischen Wertes betrachten wir daher Annas Bericht etwas genauer.

Die Schauplatzschilderung, deren Identifizierung durch die bisherigen Interpreten ungenau und umstritten ist, lautet folgendermaßen (Alexias 1, 7, 3 ed. B. Leib, Paris 1937): Καὶ καταλαμβάνει δῆτα τὸν πο-

ταμὸν Βαρδάριον, οὕτω γὰρ ἐγχωρίως αὐτὸν ὀνομάζουσι. 'Ρεῖ μὲν γὰρ ἄνωθεν ἀπὸ τῶν ἐγγύθεν τῆς Μυσίας ὄρων, παραμείβων δὲ πολλοὺς μεταξὺ τόπους καὶ διορίζων πρὸς τε τὴν ἔω καὶ τὴν ἐσπέραν τὰ τε Βερροία καὶ Θεσσαλονίκη προσήκοντα ἐκδίδωσιν εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς καὶ νοτίαν θάλασσαν. Πάσχουσι δὲ οἱ μέγιστοι τῶν ποταμῶν τοιοῦτόν τι. 'Επειδὰν διὰ τῆς προσχώσεως ἀνάστημά τι ἀξιόλογον ἐπιφορήσωσι γῆς, τότε δὴ ἐπὶ τὰ κατάρροπα βέουσιν ὥσπερ δὴ μεταμείβοντες τὰς πρώτας κοίτας αὐτῶν, καὶ τὴν μὲν παλαιὰν καταλείπουσι πάροδον διάκενον ὕγρου καὶ χηρεύουσιν ὕδατος, ἣν δὲ νῦν διοδεύουσιν, ἐμπιπλῶσι ρευμάτων πολλῶν. 4 Τούτων οὖν τῶν δυεῖν παρόδων, τῆς τε παλαιᾶς χαράδρας καὶ τῆς ἄρτι γενομένης πορείας, τὸ μεταξὺ θεασάμενος ὁ στρατηγικώτατος οὗτος 'Αλέξιος καὶ ἐμὸς πατὴρ καὶ τὸν μὲν ὅλκον τοῦ ποταμοῦ ὡς ἀσφάλειαν θέμενος ἐκ θατέρου τῇ δὲ παλαιᾷ διόδῳ ἥδη φάραγγι γεγυυῖα ἐκ τῆς τοῦ ρεύματος ἐπιρροίας καθάπερ αὐτοφουεῖ ἀποχρησάμενος διώρυχι ἐστρατοπέδευσεν οὐ πλεῖον τῶν δυεῖν ἢ τριῶν σταδίων ἀλλήλων ἀποδιεστηκότων.

In einer Art Exkurs beschreibt die Kaisertochter den gesamten Flußlauf des Axios-Wardar. Er komme aus den Dardanischen Bergen herab, so identifizieren wir mit der gelehrten Literatur die Myser im Sprachgebrauch der Anna, die dem des Michael Psellos folgt¹², fließe an vielen, von Anna im Gegensatz zu ihrer Quelle nicht genannten Plätzen vorbei und scheide schließlich Berroia im Westen und Thessalonike im Osten, darauf münde er ins Ägäische Meer.

Die Flußgabel, die Alexios ausnützte, befand sich also im Bereich des Mündungsdeltas zwischen Berroia und Saloniki. Die Flußlaufänderung wird als solche erläutert als Folge der Anschwemmung und Ablagerung. Beträchtliche Aufschüttung mitgeführter Erdmassen führe nämlich, so sagt Anna, dazu, daß ein Fluß zunächst gestaut werde, dann infolge der Stauung abwärts dränge, sein altes Bett verlasse und sich ein neues grabe. Das alte vertrockne, im neuen ströme er mit viel Wasser dahin. Zwischen zwei Läufen des Axios also (die auf diese Weise entstanden seien), die nur 2 bis 3 Stadien Abstand hatten, habe der kriegskundige Alexios sein Lager aufgeschlagen.

Man suchte diese Stelle zu identifizieren. Tafel hat die Lokalität wie folgt charakterisiert¹³: Alexios habe den neuen Flußlauf im Rücken,

12. Die Myser, den antiken Moesern entsprechend, sind bei Anna Komnena, die damit dem Sprachgebrauch des Michael Psellos folgt, die Bulgaren oder die Vlach. Jedoch bezeichnet sie einmal mit Mysoi auch die Sauromatai. Dieses erläutert *M. Gyóni*, Zur Frage der rumänischen Staatsbildungen im XI. Jahrhundert in *Paristrion* (archaisierende Volksnamen und ethnische Wirklichkeit in der «Alexias» der Anna Komnena) = Ostmitteleuropäische Bibliothek 48, Budapest 1944 89.

13. *Tafel*, a.a.O. 293, der sich mit dem Werk von *M. E. M. Cousinéry* (bis 1793

den alten vor sich. Er befinde sich auf einer Insel, über die nach den älteren Reisenden Cousinéry und Leake um 1800 die Axios-Brücke geführt habe; Tafel leugnete die Insel, gibt aber den Ortsnamen Kulakia, in dem Cousinéry das antike Chalastra suchte.

Oberhummer¹⁴ interpretierte den Text Annas dahingehend, die Mündung des Axios sei im Mittelalter wegen ihrer Verschlammung nach Westen gerückt, während Strabon nach den Excerpten aus Buch 7 (p. 329) F 20. 23 sie noch zwischen Therme und Chalastra angesetzt habe. Durch diese Verlegung sei möglicherweise die Vereinigung mit dem Ludias erfolgt. Oberhummer ist jedoch unschlüssig, ob der Axios jemals einen Arm zu dem Ludias-See von Pella entsendet habe, wie die Excerpte sagen und der Papyrus überliefert. Das neue Fragment des Originaltextes enthält gerade dies leider nicht noch auch die Angabe über die Axios-Mündung (oder höchstens ihr erstes Wort). Den Abstand der Mündung von der des Echedoros bietet die Epitoma Vaticana (F 21): zwanzig Stadien.

Bei der Erläuterung der Verlandung des Ludias-Sees hat Oberhummer hingegen an einer anderen Stelle, die mit der Identifizierung der Flußgabel nichts zu tun hat¹⁵, ausgeführt, der Axios habe seinen Unterlauf nach Osten verlegt und der Ludias-Fluß benütze das alte Bett des Axios.

Nach Tafel und Oberhummer hatte der Historiker Chalandon¹⁶ das Treffen zwischen Alexios und Basilakios im Juni/Juli 1078 zu identifizieren¹⁷. In seinem großen Werk über den Komnenen unterließ er jedoch die Lokalisierung, während der betreffende Band der Cambridge Medieval History unrichtig den Gallikos-Fluß angibt.

Paul Gautier, der Herausgeber des Geschichtswerkes des Nikephoros, erreichte größere Exaktheit, indem er auch die Marschroute des Basilakios in die Betrachtung einbezog¹⁸. Dieser berührte folgende Punkte: Lite (Aivati), den Gallikos, zog an der Festung Aëtos vorbei. Erst dann stieß Basilakios auf das feindliche Lager (Nikeph. Bryenn.

französ. Konsul in Saloniki), Voyage dans la Macédoine, Paris 1831, und mit W. M. Leake, Travels in Northern Greece, London 1835, auseinandersetzt.

14. E. Oberhummer, Axios: RE 2, 2629f. mit Hinweis auf unsere beiden Belege.

15. E. Oberhummer, Pella: RE 19, 343f. Oberhummer hatte den Ludias-See nur vom Zuge aus beobachten können.

16. F. Chalandon, Essai sur le règne d'Alexis I Comnène, Paris 1900 (Nachdruck New York 1960) 36. derselbe in: Cambridge Medieval History 4, 327.

17. So das Datum nach Gautier zu Nikephoros S. 294f.; Ostrogorsky, o. Anm. 11, datiert größer. Struck datierte auf 1080.

18. P. Gautier, zu Nikephoros Bryennios 4, 19 auf S. 286₄.287₅.

4, 19): Καταλιπὼν δὲ τὴν εὐθεΐαν ὁδόν, ἐν' οὔτως λάθῃ τὸν μικροῦ δεῦν ἀλάθῃτον, διὰ τῆς λεγομένης Λίτης διελθὼν, ἐπεὶ πρὸς τὸν ποταμὸν γέγονεν, δν Γαλλικὸν καλοῦσιν ἐγχώριοι, διαπεράσας τοῦτον ἐγγὺς πρὸς τοῦ φρουρίου τοῦ Ἀετοῦ καλουμένου, καὶ τὸν ἐκεῖσε ὑπερβάς αὐλακα, ἐχώρει διὰ τῆς πεδιάδος.

Diese Beschreibung ist heute auf der Karte¹⁹ und sogar auf einer Landstraße entlang des Gallikos-Flusses nachprüfbar. Den festen Punkt bietet die Erwähnung eines αὐλαξ, einer Talenge unterhalb einer Höhe mit dem redenden Namen Aëtos, Adlernest, und die Bestimmung der Gallikos-Überquerung und offenbar in einer Furt, nicht über eine Brücke; wirklich ist die Gallikos-Brücke der Via Egnatia durch einen Meilenstein des 4. Jhdts. n. Chr. allerdings also nicht vom Begründer der Straße, dem Proconsul Cn. Egnatius, flußabwärts in der Mündungsebene bei der neuzeitlichen Gallikos-Brücke nachgewiesen²⁰. Nur das byzantinische προῦριον Aëtos auf der Höhe ist noch nicht untersucht und spätestens modernen Befestigungsanlagen zum Opfer gefallen.

Wie am Anfang des Umgehungsweges die Stätte von Lete²¹, so bestimmen Aëtos, die Talenge und der Flußübergang Richtung und Ausmaß von Basilakios' Bewegungen. Vom Lete-Tor von Thessalonike hat er die Via Egnatia nordwärts eingeschlagen, den Einschnitt von Derveni

19. Für das Folgende konnte ich die Blätter der Deutschen Heereskarte in 1:100.000, Stand vom 1.10.1943: Saloniki und Jiannitsa benützen. Nur sie enthält (in Klammern) zusätzlich noch die seit 1912 hellenisierten älteren Toponyme, die die Karte bei *Struck* (Anm. 5) und alle älteren Beschreibungen bieten; nach 1945 sind weitere Umbenennungen erfolgt. Die unterschiedlichen englischen und deutschen Wiedergaben der türkischen, bulgarischen und griechischen Namensformen erschweren die Lektüre von Karten und Beschreibungen weiterhin. Die hier auch dem Aufsatz von E. Kirsten beigegebene Skizze beruht auf dem Blatt Saloniki der Österr. Generalkarte 1:200.000 sowie den Karten des Griech. Statistischen Amtes in demselben Maßstab für die einzelnen Regierungsbezirke (Nomoi-Karte): Thessalonike, Pella, Pieria, Emathia.

20. Zur Via Egnatia in unserer Gegend A. Abramea in TIR Naissus, S. 142f. G. Daux, *Journal des savants* 1977, 145ff.; dort auch zur Inschrift des Cn. Egnatius in BCH 98, 1974, 813ff., die —wie die Gräber von Sindos bei Industrie-Bauten— in 7 m Tiefe unter Flußanschwellungen (des Gallikos?) wenig östlich des heutigen Ortes Sindos gefunden wurde. Dagegen stammt ein Meilenstein Hadrians, jetzt im Louvre, nach den militärischen Fundangaben von 1917 von der Gallikos-Brücke, etwa 13 km westlich von Saloniki (Daux 160).

21. E. Oberhummer: RE 12, 2138f. TIR Naissus 78 u. 146, wo nachzutragen sind: F. Papazoglou, *Makedónski Gradovi* (Skopje 1957) 162f. und N. Hammond, *History of Macedonia I* (Oxford 1972) 184f. Lete-Tor von Thessalonike: Abramea, TIR a.O. 141f. Flüchtige Lektüre unserer Stellen veranlaßte bei Hammond a.O. I 162 eine abwegige Rekonstruktion von Basilakios' Umweg.

passiert und sich dann in einem Bogen um den im Gurguras (561m) gipfelnden Höhenzug herum von Lete (Aiwati, jetzt wieder Liti) über Siderokephalo (j. Drymos) in die bereits zum Gallikos entwässerte Senke unter dem auffallenden Kegel (569m) des Berges von Antigoni (fr. Rachmani) nach Westen gewandt und bei Nea Sanda die breite Talebene des Gallikos erreicht, ist ihr auf dem östlichen (linken) Ufer abwärts gefolgt bis zur Furt, die heute als flache Brücke im Überschwemmungsgebiet zu dem Flüchtlingsort Nea Philadelphia führt²². Unterhalb davon beginnt die Engstelle (aulax), durch die sich die von Kilkis kommende Bahn und Straße zwingen müssen unter der Höhe Psachorachi. Am Westufer des Natronsees (Pikrolimni, türk. Acigölü), des Chalestrites lacus²³ (bei Plin. nat. hist. 31, 107), konnte Basilakios durch auch heute übersichtliches Acker- und Weideland den Wardarlauf erreichen und dabei—was nicht erwähnt wird—den Nordrand der Küstenebene umgehen, den die militärgeographische Karte durch «zahlreiche, tief eingeschnittene steilwandige Trockentäler» charakterisiert, die «die Übersicht behindern» (und natürlich Kavalleriebewegungen erschweren mußten).

Auf diesem Weg hatte Basilakios vermieden, dem Gegner genau westlich von Thessaloniki zu begegnen, wo er ihn auf der Linie der Via Egnatia erwarten mußte, die von Pella kommend nacheinander den Axios und den Echedoros, also den Wardar und den Gallikos seiner Zeit, überquerte - ob noch auf Brücken, wird durch ein später zu erwähnendes abendländisches Zeugnis fraglich. Nach Nikephoros war Alexios auf dem Ostufer des Axios südwärts gezogen, und Basilakios konnte ihn nun entweder vom Rücken oder in der Flanke zwischen Wardar und Gallikos fassen, ihn also zu überraschen glauben statt ihm frontal entgengetreten zu müssen. Nach Michael Attaleiotes (s. u.) hatte Alexios den Wardar zwischen sich und Saloniki - das gilt u. E. nur für den trockengefallenen Arm.

Von den Höhen über den heutigen Dörfern Vathylakkos oder Prochoma herabsteigend, die durch einen Höhenrücken vom Axios-

22. Detailkarte bei L. Rey, BCH 41-43 (1917-19), Paris 1921, 66f. fig. 7.

23. Gegen die Eintragung dieses Sees nahe der (heutigen!) Meeresküste bei Hammond a.O. 145.150f., der schon der letzte Satz des Abschnitts ebd. 147 unten widerspricht, s. oben Anm. 15 zum 1. Abschnitt. Hammond hat sich offensichtlich zu wenig die Mühe gemacht, den Natron-See, Acigölü (nicht Aschik) auf Karten seit der von Struck zu suchen. Fernzuhalten ist dagegen die Überlieferung über einen zweiten Ort Chalestron in Diod. 30, 4 (F. Geyer, RE 14, 761) in einer ganz anderen Gegend Makedoniens oder Illyriens.

Lauf getrennt sind²⁴, war Basilakios auf dieselbe Route eingebogen, die Alexios durchzogen hatte. Eine Veränderung des Flußlaufes war hier noch nicht denkbar, erst südlich von der heutigen Axios-Brücke, nach der das ehem. Topsisin jetzt Gephyra²⁵ heißt. Die taktische Situation wird noch deutlicher, wenn man die Bewegungen des Alexios verfolgt, der sein oben genauer charakterisiertes Lager zwischen dem toten und dem neuen Flußarm verläßt und sich an einen Ort begibt, der (wohl infolge reichen Baumbestandes) sehr gute Deckung bietet: τῆς παρεμβολῆς ἐξελθὼν εἰς τινα συνηφερῇ τόπον εἰστήκει.

Heute hat das Mündungsgebiet des Axios kaum Bäume, ist (nach der erwähnten militärgeographischen Karte) nahe der Küste baumlos bis auf lichtetes Buschwerk westlich von Valmada, da es sich um Schlick oder Lehm Boden handelt, den die Flüsse und Altwässer als Sedimente abgelagert haben. Baumbestände, die als Deckung oder zum Versteck dienen konnten, dürfte es stets nur landeinwärts gegeben haben. So muß sich Alexios aus dem Lager zwischen den beiden Flußarmen nordwärts zurückgezogen haben, d.h. in das bei den jetzigen Orten Hag. Athanasios und (östlich davon) Nea Anchialos Makedonias (früher Inglis) rasch zu 40-65 m ansteigende, jetzt mit Obst- und Weingärten bestandene Hügelland, in das das vorhin erwähnte Gebiet der Trockentäler südlich Nea Philadelphia und des Bittersees ausläuft — für die Antike sind wir im Polisgebiet von Chalastra, nach dem jener See ja heißt. Der südlichste Ausläufer dieser Höhen, ein prähistorischer Siedlungsplatz, wird wohl auch den Kern einer Polis getragen haben, von deren Gräbern letzthin über 50 mit reichen Funden aus den Jahrzehnten vor und nach 500 vor Chr. in 4-5 m Tiefe unter dem heutigen Ackerboden im Schwemmland aufgedeckt wurden — nur weil man Gebäude in der neuen Industriezone vor Thessalonike (für Steyer-Hellas) so tief fun-

24. Dazu die hypsometrische Übersichtskarte bei *H. Schulz*, Jahrbuch Röm.-germ. Zentralmuseum Mainz 26 (1979) 225, wo aus Vathylakkos irrig Vassilakos geworden ist, und die Toumba von Topsisin nach *B. Hänsel*, ebd. 170 zuzufügen ist. Die von Inglis fehlt auch dort. Die Toumba von Kastanas (früher Karaoglou) war nach ebd. 201 und 223ff. eine Inselsiedlung, die erst durch Verlandung einen Isthmos nach Osten bekam, der dann nochmals von Axios-Schottern überdeckt wurde.

25. Die römische Pferdewechselstation (mutatio) dieses Namens lag nach ihrer einzigen Bezeugung beim Pilger von Bordeaux 20 römische Meilen westlich von Thessalonike (29,6 km), bezeichnete also die Axios-Brücke etwa für die Stelle der heutigen Straßengabel von Nea Chalkedon (N der Skizze); südlich davon beschreibt *Struck* a.O. S. 11f. den Rest einer Mehrbogenbrücke. Zur Überlieferung *Hammond* a.O. S. 47ff., zuden Konsequenzen für den Axios-Lauf *E. Kirsten* oben S. 225 und 231.

damentieren wollte²⁶. Danach ist eine deichartige Landzunge von Nea Anchialos in Richtung auf den heutigen Westdeich des Gallikos zu rekonstruieren, auf der in etwa das erste, nordsüdlich verlaufende Stück der Autobahn Saloniki-Katerini zieht, die wir später noch zu erwähnen haben. Westlich von ihm verzeichnet die militärgeographische Karte einen Sumpf (1 der Skizze, «im Sommer trocken») unterhalb (südlich) des Bahndammes der Strecke nach Gephyra und zwar genau bis zu den beiden von ihr als Altläufe benannten Mündungsarmen (2, 3), in die wir Alexios' Lager setzen.

Das ist die Fortsetzung des Helos am Axios, in das nach Hdt. 7, 124 zur Zeit der Perserkriege der Echedoros = Gallikos mündete.

Von Nordwesten kommend war Basilakios ins Leere gestoßen, weil Alexios selbst nach Nordosten ausgewichen war — aber vor Basilakios lag der trockene Flußarm (2) vor dem Platz des Lagers vom Vortag — und dies lockte zur Plünderung, so wie es auch Wilhelm von Apulien²⁷ in den *Gesta Guiscardi* IV im Rückblick beschreibt:

Victus Alexina cessit Basilachius arte.

Alter in alterius congressum dum properaret,

95 Proxima castra die cedente locantur utrimque.

Nocte fugam prudens simulavit Alexius illa,

Castris dimissis, neque tota remota supellex

Eius erat, quaedam tentoria fixa manebant.

Haec dimissa fugae iumentaue luce sequenti

100 Effecere fidem, castrisque relictia supellex.

Contra se nullos ubi vidit adesse paratus

Hostilis belli, castris sine gente relictis,

Circumquaque suis Basilachius imperat ire,

26. Über die Grabungen wurde bisher nur aus Anlaß einer Fundausstellung im Archäolog. Museum Saloniki 1982/3 berichtet (Autopsie des Fundplatzes oben S. 224). Die zu den um 440 endenden Gräbern gehörige Siedlung ist spätestens bei ihrer Einverleibung in Thessalonike 317 vor Chr. aufgegeben worden. Gegen ihre Benennung als Chalastra (nicht Sindos) spricht die Beobachtung, daß der Axios zuerst west-, dann östlich von Chalastra geflossen sein muß (o. S. 226); eine solche Veränderung erlaubt das Gelände bei Inglis und Tekeli (jetzt Anchialos und Sindos) vielleicht dem Echedoros, aber nicht dem Axios. Dagegen ist sie durch die Sumpfnatur der Umgebung von Topsisin für den Axios nahegelegt. Eine Mündung des Echedoros in den Axios ist (gegen *Struck* a.O. S. 96) nicht bezeugt.

27. Ich reproduziere den Text aus den neuen Ausgabe von *M. Mathieu*: Guillaume de Pouille, *La Geste de Robert Guiscard*, in *Testi Istituto Siciliano di studi Bizantini* 4 (Palermo 1961) 208f.: IV 93-118.

- Siquos excipiant ab equis vel gente tumultus,
 105 Ut sibi notificent. Mussantis nulla cohortis
 Vox, nullus potuit sonus aut hinnitus equorum
 Audiri. Sperat Basilachius omnia tuta,
 Atque suis hostem pro viribus expavectum
 Credit inisse fugam. Coenantem crapula somno
 110 Aggravat, et castris gens tota quieta iacebat.
 Callibus occultis advectus Alexius hostes
 Irrumpens subito perterrit. His, quia noctis
 Obstabant tenebrae, nusquam loca tuta patebant;
 Spes est nulla fugae; capiuntur et interimuntur.
 115 His sopor et vini dederat violentia multa
 Segnitiam; nec abire valent nec ad arma reverti.

Hier ist das Strategem, die Kriegslist des Belassens der Lagerfeuer und des Zeltinhalts —seit des Dareios' Skythenzug ein vertrautes Motiv— ergänzt durch die Rückkehr des Alexios «callibus occultis». Dagegen fehlt das vorangehende Strategem der Benützung des Altlaufs als Grabens vor der Front. Umgekehrt scheint bei Michael Attaleiotes nur an ein, mit Wasser gefülltes, Strombett gedacht zu sein. Auch da ist der Sinn von Basilakios' Nachtmarsch, die Vermeidung eines Frontalangriffs auf die durch den Altlauf verstärkte Stellung des Alexios, verkannt²⁸.

Ein weiteres topographisches Indiz gibt Anna Komnena I 9 mit der Bestimmung des letzten Widerstands von Basilakios' Bruder Manuel auf einem Hügel (ἐπὶ λόφου τινὸς ἀνελθών). Ein solcher doch immerhin markanter Punkt ist nur noch wenig südlich der heutigen Straße Thessalonike-Pella (bezw. von der Gabelung in Nea Chalkedon nach Südwesten in Richtung Berroia) zu finden. Wollen wir nicht an die Ausläufer des Hügellandes von Karawia-Nea Mesembria denken, so kann mit einem Lophos nur eine der Toumbai oder Magulai gemeint sein, die als prähistorische Siedlungsplätze für die Landschaft Makedoniens so bezeichnend sind. Ihre zwischen L. Rey (im 1. Weltkrieg) und B.

28. Jenseits des Wardar, d.h. von Saloniki aus gesehen westlich, setzt Alexios' Lager Michael Attaliotis (I, p. 299, 14 der Bonner Ausgabe) an, ebenso die Fortsetzung der Chronik des Johannes Skylitzes (bei E. Th. Tsolakes, Βιβλ. 'Εταιρίας Μακεδονικῶν Σπουδῶν 105 (Saloniki 1968) 183₄). Da vorher ein Wasserlauf weder auf einer Brücke noch in einer Furt (wie dann 1097) passiert wird, kann auch da als «Wardar» nur der trockengefallene Altlauf gemeint sein. Michael schreibt: τὸν χάρακα θεὸς πέραν τοῦ ποταμοῦ Βαρδάρου, καθ' ὃς ὁ βασιλεὺς αὐτὸν διὰ γράμματα ἐδίδαξε, διανοικτερεύειν...

Hänsel besonders von Heurtley kartierte Südgrenze²⁹ liegt westlich des Wardar auf der Saritsa-Magula bei Parthenion (zwischen 8 und 9 der Karte: o. Anm. 26-27 zu Abschnitt 1), nahe einem spätantiken oder mittelalterlichen Bogenbrücken-Rest, östlich des Stromes (und seiner heutigen Überbrückung durch Straße und Bahn) nördlich des Sumpfes (1) auf den «Toumbai» von Topsin (Gephyra, am Orts-Ostende) und von Inglis (nun Nea Anchialos Makedonias), deren ursprüngliche (markantere) Höhe für die Zeit des antiken Xerxes-Zugs³⁰ aus der Überdeckung der erwähnten Nekropole mit Schwemmland des Axios oder des Echedoros zu erschließen ist.

Folglich ist das Schlachtfeld von 1078 etwa bei Hagios Athanasios anzusetzen, der Lagerplatz des Alexios am Vortag südlich davon, in einem siedlungsleeren Raum, der (als südlich jener Magula-Südgrenze) um 1000 vor Chr. noch Meeresboden gewesen sein kann - in der römischen Kaiserzeit war er mindestens durch eine Nehrung abgeschlossen, auf der die Heerstraße Thessalonike-Pydna verlief³¹. Die moderne Autostraße (Ethniki Odos) hat ihren Verlauf wiederaufgenommen und überschreitet daher einen Wasserlauf (Ludias - Kanal, 15) bei Klidi wenig südlich einer anderen Bogenbrücke (sog. Alexander-Brücke über einen anderen Flußlauf, 13).

Die Lagune hinter dieser Nehrung wurde von Norden her aufgefüllt durch die Ablagerungen des Echedoros-Gallikos³², dann der Bäche vom erwähnten Hügelland von Nea Mesembria, schließlich durch den Axios, dessen Mündung Strabon nur 20 Stadien westlich des Echedoros ansetzte. Die Angabe von 20 Meilen zwischen Axios-Brücke und Thessalonike auf der Via Egnatia zwingt dann ebenfalls dazu, einen Axios-Lauf des Altertums in südöstlicher Richtung, näher an Thessalonike heran, zu vermuten. Hier lassen die neueren Detailkarten, vor allem

29. L. Rey, BCH 40-44, 1917-1920. W. A. Heurtley, Prehistoric Macedonia (Cambridge 1939), beide benützt für die Kartierung in Westermanns Atlas zur Weltgeschichte (Braunschweig 1956) 19 und bei E. Kirsten-W. Kraiker, Griechenlandkunde (Heidelberg 1967) 595 Abb. 159. Neu vor allem B. Hänsel, a.O. S. 167ff. Die Deutsche Heereskarte verzeichnet die meisten dieser prähistorischen Siedlungsplätze.

30. Die Gräber von Sindos reichen kaum über 440 vor Chr. hinab, sind also etwa gleichzeitig mit Herodots Bericht über Xerxes' Durchzug 480 (Hdt. 7, 123).

31. Über diese Heerstraße Hammond a.O. I 123ff., zur Brücke bei Klidi (I auf Skizze) ebd. 160f. und Kirsten o. S. 233; Alexander-Brücke heißt sie auf der Deutschen Heereskarte.

32. Die verheerende Gewalt von Hochwassern des Gallikos vor und in dem Aulax von Aëtos schildert Struck S. 2f.

die Deutsche Heereskarte in 1: 100.000 3 Altläufe des Axios erkennen: den ersten unmittelbar am Fuß der Höhen jener Magulen (1), der 1932 im Sommer eine Sumpfkette in Richtung auf das heutige Sindos bildete, einen zweiten, der zwischen Lapra und Mamota verlief, und einen dritten östlich von Kulakia (3), das auf dieser Karte Chalastra, heute Pyrgos heißt. Nur zwischen den beiden letzteren ist der Abstand meßbar und entspricht wirklich dem bei den byzantinischen Historikern angegebenen zwischen Altlauf und wasserführendem Bett. So ist für 1078 dort bei Kolopantsa, einem heute verschwundenen Weiler, der Axios-Lauf und vielleicht auch die Axios-Mündung anzusetzen.

Das Tempo des Küstenvorbaus von dort zu der Spitze (Axios-Mündung der Deutschen Karte, gegenüber Mikron Karaburnu auf der Chalkidike-Küste) in den 900 Jahren seither ist nicht berechenbar. Die heutige künstliche Axios-Mündung (10), aber auch die alten Strom-Arme³³ westlich und östlich von dieser dürfen dann ebensowenig für die Rekonstruktion der Kampania von Saloniki im Mittelalter wie für die von Axios- und Ludias-Lauf im Altertum herangezogen werden. Die Geschichte³⁴ dieser östlichen Altläufe ist für Anna Komnena dagegen wichtig als Bestätigung ihrer naturwissenschaftlichen Beobachtung, mit der sie den Bericht ihres Gatten bereicherte. Auch die moderne Geographie — wie sie *E. Fels*³⁵ für unseren Raum vorgelegt hat — bestätigt die Erklärung der Delta-Bildung als Folge der Ablagerung und Aufhäufung (Proschosis, anastema) der mitgeführten Sedimente, durch die sich der Strom selbst jeweils eine Mündung verstopft, sodaß er sich ein neues Bett suchen muß. Im Falle des Axios ist das durch eine Aufächerung von Nordost (Nähe des Echedoros-Gallikos) nach Südwest geschehen. Das Phänomen ist stets dasselbe geblieben, aber der Schauplatz (und damit auch die historische Axios-Mündung) hat sich verschoben. Daher mußte der neuzeitliche Beobachter (*A. Struck*) durch das Phänomen bei Kulakia getäuscht werden³⁶. Die Auswirkung der

33. Alle diese Delta-Arme heißen auf der Deutschen Heereskarte Paliomanna. So hätte *Struck* a.O. S. 4 f. nicht einen einzelnen als bezeugten Altlauf herausgreifen sollen. Auf der Skizze sind sie von Osten her durchgezählt, dagegen die Benennungen hier nach Häusergruppen der Deutschen Heereskarte für deren Ausgangspunkt 1932 übernommen. Die Skizzen bei *Hammond* mischen antike und regecierte moderne Namen und geben keine Begründungen für die Eintragung von Wasserläufen.

34. Die Genese des Stromfächers im Delta und seines Verhältnisses zu den Veränderungen des Ludias-Sees und -Laufes nach Strabon gibt *E. Kirsten* im Folgenden unter Benützung von Annas Erklärung der Proschosis als heuristischer Methode.

35. *E. Fels* wie oben Anm. 6.

36. *Struck* a.O. S. 5 setzt die »Insel« zwischen Altlauf (4) und wasserführendem

Flußlaufveränderungen blieb im Prinzip dieselbe. Daher läßt sich auch die Beschreibung der Naturlandschaft (vor der modernen Trockenlegung) durchaus vergleichen mit der in den byzantinischen Quellen.

Während die abendländischen Berichte über den Durchzug der Teilnehmer des 1. Kreuzzugs 1097 nur den Axios-Übergang und damit eine Landschaft nördlich des Schlachtfelds von 1078 betreffen³⁷, führt uns die anonyme «Unterweltsreise des Timarion» —nach Dujčev ein Werk des 12. Jahrhunderts³⁸— wieder ins Wardardelta. Ihr Erzähler berichtet, wie Strabon mit einem Zitat aus Homer (*Ilias* 2, 653f.), er habe sich zum Fest des Heiligen Demetrios nach Thessalonike begeben und sei vor ihm im Axios-Delta zur Jagd³⁹ gegangen. Er führt dabei die folgende Beschreibung des Axios-Wardar ein, die wir (auch wegen der strategischen Erwägungen zum Delta) nach Ellissen und nach Dujčev nun nochmals abdrucken (Ellissen S. 96): τοῦ καιροῦ ἐνδιδόντος ἐς τὸν Ἀξιὸν ποταμὸν θήρας ἔνεκεν ἤκομεν. Ποταμῶν δὲ οὗτος τῶν κατὰ Μακεδὸνα ὁ μέγιστος, δὲ ἐκ τῶν Βουλγαρικῶν ὄρων ἀρξάμενος κατὰ μικρὰ καὶ διεσθηκότα ρευμάτια εἶτα καὶ εἰς μισγάγκειαν [μισγάνεα codd.] πρὸς τῇ καθῶφ συναγόμενος—Ὅμηρος ἂν εἶπεν «ἡὺς τε μέγας τε»—παρὰ τὴν παλαιὰν Μακεδονίαν καὶ Πέλλαν καὶ κατὰ τὴν ἐγγὺς πάραλον εὐθὺς ἐκδιδοῖ. Ἔστι δὲ ὁ τόπος λόγου ἐπιεικῶς ἄξιος, γεωργοῖς παντοίων σπερμάτων ἀναδοτικὸς ἄμα καὶ τελεσιουργός, στρατιώταις ἡδὺς ἐπιπάσασθαι, στρατηγοῖς ἡδίῳ συντάξαι καὶ παρατάξαι φάλαγγας, καὶ δεξιὸς ὀπλιταγωγῆσαι, μηδὲν τι δια-

Bett (5) bei Kulakia an (wie schon *Cousinéry*, o. Anm. 13), bedenkt aber weder die Entfernung vom Gallikos noch die Notwendigkeit, seit 1078 einen Küstenvorbau anzunehmen.

37. Am Aschermittwoch (18. Februar) 1097 durchquert der blutjunge Tankred den (gewiß winterkalten) Fluß mit 2000 Normannen schwimmend, um einen Angriff der Petschenegen abzuwehren: *Gesta Francorum* bei *R. Hill*, *The Deed of the Franks*, London 1962, 8f. mit engl. Übersetzung. Im April 1097 kommen Sohn und Schwiegersohn Wilhelms des Eroberers, also nordfranzösische Normannen, nach der Schilderung in der *Historia Hierosolymitana* ihres Teilnehmers Fulcher von Chartres auf der Via Egnatia über Botella, Bofinat und Stella, also Bitola, Vodena = Edessa, Pella, an den Wardar, den sie einen Tagensmarsch vor dem Erreichen von Thessalonike passieren, aber nicht wie sonst dort üblich auf Fähren (navigio), sondern im Durchwaten: *laetanter vadando transmeavimus*: Fulcheri Carnotensis *Historia Hierosolymitana* (hrsg. v. *H. Hagenmeyer*, Heidelberg 1913, S. 173f.) I 8, 7. Boemunds Angriff auf das Byzantinische Reich 1082 hatte den Wardar nur viel weiter nördlich (bei den nicht lokalisierten Asprai Ekklesiai) erreicht, aber nicht überschritten.

38. A.O. (Anm. 7) 2 mit Anm. 4-5 und Hinweis auf *H. Tode*, *De Timarione dialogo Byzantino*, Greifswald 1912.

39. Dies erinnert an eine ganz ähnliche Beschreibung bei *O. Tafrali*, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, 22f., der den Axios als «Rendezvous des chasseurs» in Antike und Moderne definiert.

σπωμένης τῆς φάλαγγος, οὕτως ἄλιθός ἐστιν ἡ χώρα καὶ ἄθαμνος καὶ ὁμαλὴ ἐς τὰ μάλιστα.

Die Schilderung des Flußlaufes weist dem Axios als Ursprungsgebiet die Berge Bulgariens an. Er vereinige sich zu einem einzigen großen Laufe — dies wird mit einem schon bei Homer II. 4, 453 (mit Eustathios zur Stelle), dann bei Platon und auch Galenos belegten Ausdruck gesagt⁴⁰ — am Punkte des Herabsteigens von den Bergen, damit könnte die Enge von Veles gemeint sein, fließe, nun fügen wir hinzu: östlich an Makedonien und Pella vorbei und münde unweit Pella ins Meer. Die folgende rühmende Landschaftsbeschreibung bezieht sich auf das Mündungsgebiet: an ihm wird die Fruchtbarkeit sowie sein taktischer Nutzen hervorgehoben: es biete überhaupt keine Hindernisse durch Steine oder Baum- oder Strauchbestand; die Aufstellung einer Phalanx würde durch nichts auseinandergezogen.

Alexios nützte, wie wir gesehen haben, den Delta-Auwald bei der Flußgabel zur Deckung; der Anonymus hebt gerade des Fehlen jeglichen Baumbestandes als taktisch nützlich hervor; er beschreibt also die unmittelbare Mündungszone, einen typischen Alluvialstreifen⁴¹. Man wird auch von hierher ausschließen können, daß er aus unseren beiden byzantinischen Geschichtswerken geschöpft habe, von deren Nomenklatur er sich teils durch Modernität teils durch Klassizismus abhebt (Bulgarien; Axios!). Seine Beschreibung ist aber eine willkommene Ergänzung für die Erhellung der Situation südlich der Flußgabel im unmittelbaren Mündungsgebiet in der Zeit des 12. Jahrhunderts nach Christus.

40. Die Nachweise bei *H. Stephanus*, *Thesaurus Graecae Linguae* 5 (1842/6) 1083. *Liddell-Scott* 1940, 1136.

41. Vgl. die Beschreibung des heutigen Küstenstreifens vor einer Nea Malgara, Kimina, Chalastra verbindenden Linie auf der Deutschen Heereskarte: «Vorwiegend Weideland, baumlos, stellenweise niedriges, liches Buschwerk, Übersicht unbeschränkt». Das ist die Gegend zwischen der Autostraße und der heutigen Meeresküste.

3. DIE ENTWICKLUNG DES AXIOS-DELTAS IM LETZTEN JAHRHUNDERT

ERNST KIRSTEN/Wien

Die Behandlung der Ereignisse des 12. Jahrhunderts am Unterlauf des Axios hat für die Historische Geographie Bedeutung in zweierlei Hinsicht. Einerseits bot sie in der Erklärung der Flußlaufänderung (nur) durch Anna Komnena die Formulierung für Vorgänge, die in der Beschreibung der antiken Mündungen von Haliakmon, Loudias und Axios von uns als Voraussetzungen neuer Zustandsphasen «ergänzt» werden mußten: Aufschotterung, Bildung von Deichen und natürlichen Sperrmauern, Flußgabelungen, Verlegung von Mündungsarmen, Entstehung von Altwässern oder Trockenbetten durch Verschiebung der Wasserführung in neue Strombetten¹. Dabei durfte in der Erwähnung von nur zwei Wasser-Läufen des Wardar für 1078 vermieden werden, schon von einem Axios-Delta zu sprechen. Auf der anderen Seite mußten diese Erscheinungen der Wandlung der Naturlandschaft gemessen werden an den Veränderungen desselben Raumes im Zeitraum der Berichterstattung² und Kartierung durch die deutschen Griechenlandkenner des 20. Jahrhunderts, Ad. Struck im Anfang, E. Fels in der Mitte sowie an der Auswertung der griechischen Kartierungen vor dem 2. Weltkrieg und ihrer Fortschreibung während der deutschen Besatzung als Leistung einer militärgeographischen Dienststelle in Thessalonike, die als «Deutsche Heereskarte» in 1: 100.000 dem Verfasser seit 1950 im Zusammenhang mit seiner Herausgabe von A. Philipppsons Werk «Die griechischen Landschaften» zugänglich wurde (obwohl Philippsen den Raum der Kampania außer IV 369f. kaum berührte). Die Differenzierung der naturräumlichen Veränderungen nach den Hauptepochen der

1. Wegen dieser prinzipiellen Bedeutung stellte *Hammond*, *History of Macedonia I* (Oxford 1972) 142 das Zitat aus Anna Komnena (*Alexias I* 7, 3) an den Kopf seines Kapitels über die Kampania.

2. Die Literatur in Anm. 5-6 zum Abschnitt 2. Seither kamen hinzu der Aufsatz «Veränderungen des Golfes von Thessaloniki» von *L. Eumorphopoulos*, *Geographica Helvetica* 18 (1963) 269-277. *E. Földner*, *Agrargeographische Untersuchungen in der Ebene von Thessaloniki* = *Frankfurter Geograph. Hefte* 44, 1967. *A. Palasis*, Über die eustatischen Schwankungen des Mittelmeerspiegels während des Pleistozäns, *Quartär* 23/4 (1972) 125-148. Der Erstgenannte gibt S. 270 wieder die 3 Phasen-Pläne von Struck 96 wieder.

Geschichte (Stein/Bronze/Eisenzeit, Griech. Klassik des 5. und 4. Jhdts., Römische Kaiserzeit, byzantinisches Hochmittelalter) verbot es uns, nach dem Vorgang von N. Hammond —der im 2. Weltkrieg in britischem Militär-Einsatz in diesem Raum tätig war - etwa von Ad. Struck geschilderte Ereignisse unmittelbar in die griechische Frühzeit zurück-zuprojizieren; für unsere Methode waren sie nur Analogien für Phänomene desselben großen Naturraums, nicht Vorgänge in derselben Klein-Topographie der Flußlaufabschnitte. Denn gerade die Schilderung der Anna Komnena lehrte, daß ihr Schauplatz beträchtlich landeinwärts von der Küste lag, wie Struck und Fels sie kartiert hatten. Wo Struck seine kleine Expeditionsgruppe auf Flachkähnen über Wardar-Arme übergesetzt hatte, gab es zur Zeit der Byzantinerin noch amphibisches Gelände, einen Küstensumpf hinter der Linie der spätrömischen Heerstraße nach Pydna über die Ludias-‘Brücke Alexanders’, erst recht aber 1½ Jahrtausende früher zur Zeit Herodots nur einen nordsüdlich verlaufenden Küstenstreifen, den die Makedonen von Aigai den Bottiaioi abgenommen hatten, und nördlich davon das Ufer des Thermaikos Kolpos, dessen Küstenlinie weitere 500-1500 Jahre zurück durch die prähistorischen Siedlungsstätten auf den ‘Toumbes’ bezeichnet wurde.

Die mündlichen Überlieferungen, die Ad. Struck 1902 aufnahm, betrafen die Veränderungen im Verhältnis von Haliakmon und Ludias zueinander und zur Ausdehnung des Sees von Jiannitsa (dessen Ostende Struck befahren konnte). Danach ereignete sich im 17. Jahrhundert ein Durchbruch des Haliakmon (auf der Skizze: 21) bei Rapsomaniki (unterhalb des damals noch nicht bestehenden Vergina) parallel zu den im Tripotamo (29) vereinigten Bächen von Beroia nach Nordosten (23) zum Sammelbecken der Gewässer von der SW-, W- und NW-Seite der Ebene, in dem auf dem einst hier vermuteten alten Meeresboden ein Sumpfsee lag. Die Wasserfluten, die sich in ihn ergossen, hatten als Ostgrenze die Stätte der danach benannten Ortschaften Nisi (‘Inselhöhe’) und Kataphygi (‘Zufluchtsplatz’), vor denen noch der Fundplatz der römischen Villa nordwestlich von Nisi lag. Die Fläche der Römerstraße zwischen Platý und Stavros mit dem guten Ackerland um Gida, jetzt Nea Alexandria, wurde nicht betroffen; vom Ludias-Lauf an ihrem Nordostende ist keine Rede. Um 1800 wiederholte sich die Katastrophe weiter östlich (17 der Skizze). Durch primitive Deichbauten konnte nach 10 Jahren der Haliakmon (damals Ince Karasu oder Vistri-tsa genannt) in seine alte Richtung nach Osten zurückverlegt, sein Beitrag zum Seestand verhindert werden³. Die Haliakmon-Mäander

3. Struck 18ff.: um 1600 und bald nach 1800 (Wasserläufe 23 u. 16-19 der

östlich von Rapsomaniki wurden zu verschiedenen Zeiten (der westlichste von Sadeni bei Prodromos noch 1904) abgeschnitten; doch noch 1934 wurde noch weiter westlich (24) durch Öffnung der Altwasser-
-‘Kringel’ (Kuluri, so das von ihnen eingeschlossene Dorf) das Dorf Diawatos vom Strom fortgerissen⁴.

Weiter stromabwärts, genau südlich von Platy erfuhr Struck von zwei Veränderungen der Haliakmon-Richtung nach Nordosten hin, einmal beim Mäander von Nissellion, einmal etwas weiter südöstlich bei Tsinoforon (jetzt Platanos 218, 19 und 16). In beiden (nicht datierten) Ereignissen war das Ziel die Vereinigung mit dem Ludias meerwärts von der Stelle von Straßen- und Bahnbrücke, wo dieser Fluß durch eine Engstelle mit 75m Breite zwischen Hochufern zum Küstenland (und noch durch eine Sumpfszone) durchbricht —eben deshalb war hier die Bahnbrücke als erste angelegt worden⁵. Die Richtung beider Durchbrüche bezeichnet die Stelle, in der im Altertum (zu Herodots Zeit) Haliakmon und Ludias für eine Strecke sich vereinigten (auch wenn der Ludias damals noch nicht aus einem (Sumpf-) See kam). Danach aber drängte der Haliakmon mit seiner stärkeren Strömung den Ludias nach Osten, und dieser schuf sich den Auslaß zum Meer bei dem Gelände Achladia, das später als «Axios-Mündung des 19. Jhdts. (7) galt. Nur von 1907 bis 1934 setzte der Lauf (14) den alten Fluß (11) fort. Dagegen blieb die ältere Ludias-Mündung kenntlich (13) durch die Kamara Klidiou, die spätantike ‘Brücke Alexanders’, die vielleicht mit einem Vorgänger schon Aloros zugänglich gemacht hatte. Als der Haliakmon in das sog. «Alte Bett» (bis 1933) zurückgeholt wurde (21), wurden Haliakmon und Ludias endgültig getrennt und so der seit Ps. Skylax geschilderte Zustand wiederhergestellt. Kleinere Veränderungen der letzten Haliakmon-Laufstrecke (von Mega Alabor, jetzt Prasinada,

Skizze). Die Karte bei *Schultze-Jena* Taf. 89 stellt noch den Abfluß von Paliochora (17) zum älteren Ludias-Unterlauf dar. Rapsomaniki-Nisi-Wasserlauf: 23, Kuluri: 24 der Skizze.

4. Sadeni: Struck 26; Diawaton: Földner 45.98 (Wüstung seit 1934).

5. Die Brückenstelle beschreibt Struck 15f. Tiefbohrungen dort erwähnte Fels 23 und wertete dabei offenbar *C. Mitsopoulos*, Γεωλογικά και παλαιοντολογικά Μελέται (Athen 1938) 17f. aus, der zuerst unter dem Alluvium bei Platy eine rezente Meeresfauna erkannte als Folge von epirogenen Abwärtsbewegungen, aber unmittelbar vor der Würmeiszeit. Ihnen folgten in historischer Zeit intensive Aufwärtsbewegungen, die das Zurückweichen des Meeres vor der Zeit der Toubmes eher erklären könnten als die Ablagerungstätigkeit der Flüsse Axios und Haliakmon: *J. Trikkalinos*, Geotekton. Symposion f. H. Stille (Stuttgart 1956) 69f. Nur diese dem 3. Jahrtausend vorausliegenden Ereignisse hat *Palasis* a.O. 136f. im Auge, läßt aber eine Ludias-Furche vor Würmeiszeit III erkennen.

abwärts) sind zeitweilig noch so von Verwaltungsgrenzen⁶ berücksichtigt worden, wie im Altertum die Bestimmung der Lage von Aloros zum Haliakmon schwankt, auch wenn nur die Neogenterrasse mit der südlichsten von Reys 'Toumbes' für eine Polis-Lage infrage kommt.

Zwischen der Magula oder Toumba von Alabor und denen von Saritsa und Inglis auf Reys Übersichtskarte lag in der Neuzeit das Verbreitungsgebiet der osmanischen Çiflik-Wirtschaft⁷, einer Großgrundbesitz-Struktur, die für Wanderhirten Großviehweide, für abhängige Bauern auf Überschwemmungsboden Anbaumöglichkeit auf das Risiko des Grundherrn hin darbot, im Küstenstreifen aber Fischerei ermöglichte (wie die Jagd im Zeitalter des 'Timarion'). Am Westrand dieses Çiflik-Gebietes floß nach Struck seit Anfang des 19. Jhdts. der Axios-Wardar mit einem Westarm (7) in den Ludias (11) zu der eben erwähnten, nach der Hochflut von 1907 aufgegebenen «Axios-Mündung»⁸. Verfolgt man seine Richtung nordwärts, so gelangt man zur Brückenenge von Platy und zu den dort mündenden, von Nea Chalkedon kommenden Wasserläufen (8, 9). Das bedeutet: der «Westarm» erneuerte das «Apospasma», den Axios-Zustrom zum Ludias-See und durch ihn zum Ludias,

6. Die Karte der 'Εθνική Στατιστική 'Υπηρεσία nach Nomoi in 1:200000, Blatt Emathia (1962) setzt nur den Südhaken (22), des Haliakmon in den benachbarten Nomos Pieria, dessen Nordgrenze auf der deutschen Karte der ältere Damm bildete. Der regulierten Ludias (15) ist auf beiden Karten für den Nomos Emathia die Grenze gegen den Nomos Thessalonike. In osmanischer Zeit wurde die Ostgrenze des Bezirks Karaferia (Beroia) nicht auf den neueren Haliakmon-Lauf zurückgenommen: Struck 19 (eine Analogie beim Wardar: Struck 6).

7. Schilderung und Kartierung bei Földner 20ff., zu vergleichen mit der Karte bei L. Rey, BCH 40 pl. 8-9; zu den genannten Toumbes o. Anm. 31, 26 und 12 zum Abschnitt 1. Wanderhirten: Struck 13f. In der Darstellung der Küstenveränderungen schließt sich Földner 9 dagegen an Griechenlandkunde⁵595 an, Eumorphopoulos in seiner Farbkarte gar an Struck.

8. Struck 8, das Datum a.O. 5; bei Fels 20 ist 1840 der terminus ante quem nach E. Naumann, Mazedonien (München 1894). Genetisch ist es richtiger, den großen Axios (7) in den kleinen Ludias (11) münden zu lassen. Schultze a.O. zeichnet die östliche Ludias-Mündung noch ohne Verbindung mit dem Axios. Fels 20 nennt die Mündung «Axios-Mündung vor 1906». Richtiger wäre 1907. Die Bedeutung der Hochflut 1907 ist nirgends explicit herausgestellt; erwähnt wird sie bei Fels 20f. mit der durchaus an Anna Komnena erinnernden Erklärung: «der Vorgang ist...wohl durch allzustarke Schlammablagerung und Verstopfung des bis dahin benutzten Bettes ausgelöst worden». Struck 19 konnte das Ereignis (kurz vor dem Ende der Türkenzeit!) in seinem Buch offensichtlich nur nachtragen. Seine Bemerkung über die Grenze zwischen den Bezirken (Kaza) von Saloniki und Beroia zwischen Gida und Kapsochora (S. 24) führt nur wenig über die Grenze der Bottiaia bei Hdt. 7, 127, 1 (oben S. 229) hinaus und bezieht den (Westarm-) Axios-Lauf seiner Zeit in die Kaza von Thessalonike ein.

der seinerseits noch vom Sumpf bei Pella (Vlato) einen Zufluß (12) bekommen konnte. Zwischen 1907 und 1916 fiel dieser Westarm⁹ ebenso trocken, wie das Anna Komnena für den einen Ostarm (2) beschrieben hatte, und wie das Struck für den Arm (6 der Skizze) westlich Kulakia erwähnte. Die Axios-Mündung (3) lag so 1915 wieder nahe der Gallikos-Mündung (wie 2 zur Zeit der 20 Stadien vom Echedoros bei Strabon), daher auch die Malaria-Gefahrenzone statt bei Kulakia und Adendron wieder bei Inglis und so in der Nachbarschaft von Thessalonike, aber auch der alliierten Truppenkonzentrationen im 1. Weltkrieg. Die Malaria, aber auch die Gefahr der Versandung der inneren Bucht von Saloniki durch Gallikos und Wardar-Ostarm von Thessalonike fernzuhalten, war der 1. Anlaß der Schaffung¹⁰ des neuen, geradlinigen Axios-Kanals (10) wieder im Westen, mit einer Mündung in der Nähe der ebenfalls durch Dämme regulierten Mündungen von Ludias (15) und Haliakmon (20); die Versorgung der Kleinasien-Flüchtlinge mit Land, dann die Weiterentwicklung der neugeschaffenen Anbaugebiete waren erst spätere Entwicklungsstufen staatlicher Planung;—erst dann kam auch das Gebiet des Sees von Jiannitsa bis zum Vorland der westlichen Randhöhen in ihr Blickfeld¹¹.

Folgen wir der Linie des neuen, künstlichen Axios-Laufes nordwärts, so gewinnen wir weitere Aufschlüsse zur Erklärung jenes Apopasma, des antiken Axios-Westarms, der den Ludias-See speiste. Denn jene Toumba Saritsis (und die Straßengabel von Nea Chalkedon westlich der Bahn- und Straßenbrücke) bezeichnet auch den kritischen Punkt der Axios-Tal -Regulierung, das südlichste Ende eines bisher nicht betrachteten Strom-Abschnittes (an der antiken Grenze von Bottiaia und Amphaxitis, zwischen Ichnai und Amydon bzw. Chalastra); dieser Teil des 'Unter-Vardarlandes' in L. Schultzes Landschaftsgliederung¹² ist heute am besten von der Toumba von Vardaroftsa-

9. Die Schilderung bei Struck 8 paßt nicht zur Kartierung bei Földner 22, wo für 1905 der Axios-Westarm (7) ganz fehlt.

10. Fels 21 gibt nur die Grenzdaten, doch kein Motiv. Die Regulierung des Ostarms ist wohl dem alliierten Wirken seit der Besetzung von Thessalonike 1915 zuzuschreiben, die dem Hafen welthistorische Bedeutung gab. Die Karte bei Schultze-Jena kennt nur die drei Ostarme (2-4, den von Kulakia ohne Mündung).

11. Treffende Unterscheidung der drei Phasen bei Földner 36f., 135f.

12. Schultze-Jena 122, vgl. Földner 16. Vardaroftsa als Grabungsplatz: Anm. 18 zum Abschnitt 1. Den Bittersee (Pikrolimni) bezeichnet auch die militär-geographische Bearbeitung der deutschen Karte als sodahaltig. E. Fels, in Festschrift Machatschek = Peterm. Mitt. Erg. H. 262, 1957, 246 gibt die Daten: Umfang 7,5 km, Fläche 3,9 qkm.

Axiochorion (A) aus zu überblicken, wo eine (vielleicht 1097 von Tankred benützte) Furt nach Osten den Weg eröffnet, vorbei am Bittersee, nördlich des neogenen Hügellandes von Nea Mesembria, zur Flußau des mittleren Gallikos (und nach Lete im Langada-Becken). Der Axios, der nördlich davon die Regulierungs-Kanäle der trockengelegten Seebecken von Artzian und Amatowo aufgenommen hat, fließt als 'Dammfluß' in einem höher liegenden Bett auf der Ostseite des breiten Urstromtals und bildet am Fuß weiterer Toumbes Altwässer und Flußschlingen¹³. Auf der Westseite begleitet ihn, nur unter Kastanas sich ihm nähernd, ein zweiter Fluß, der die Abflüsse der Paikon-Vorhöhen im Westen aufnimmt, Platanorevma, Platanopotamos, schließlich Kainaki genannt¹⁴. Der durch Flüchtlingsansiedlung stark vergrößerte Ort Ano Kufalia liegt auf einer Panorama-Terrasse über einer seeartig erweiterten Fläche zweier Wasserläufe, die auf der deutschen Karte wieder den türkischen Namen Asmak tragen. Der türkischen Bezeichnung ova (Ebene) für das breite Stromtal ist auch die Benennung der Regulierung ihrer Wasserführung als Wardarovassi-Kanal entnommen. Sein Wasser wird in den Axios-Kanal erst südlich der Bahnbrücke aufgenommen; bis dahin reicht der westliche Damm des Strom-Laufes¹⁵. Wieder ist es damit ungefähr die Stelle der römischen Straßenbrücke mit dem altgriechischen Namen Gephyra ('Brücke'), an der über das Schicksal des Axios-Wassers entschieden wird.

In dieser genetischen Betrachtung wird der moderne Axios-Kanal (10) zur Variante des Apospasma vom Axios-Randsee, der nördlich des Ludiake-Ostendes gelegen haben mußte, und zur Variante des ebenfalls dem Ludias zustrebenden West-Armes von (vor) 1850. Dagegen sind die den Axios-Mündungssumpf bildenden Ostarme der Reihe nach (von Ost nach West) trockengefallen durch jene Verlagerungen, die Anna Komnena erklärt hatte -erst ihr Ergebnis war die Bildung eines Deltas zwischen Ost-und Westarm und so die Schaffung des nur für Çiflikwirtschaft geeigneten Geländes geworden.

13. Zum Begriff des Dammflusses *Fels*, Landgewinnung 19, 21. Das Axios-Tal als Urstromtal zu bezeichnen, legt der Längsschnitt durch seinen Untergrund bei Palasis 135 Bild 5 nahe.

14. Namen und Kartierung bei *Fels* und auf der deutschen Heereskarte. Bei *L. Schultze*-Jena erreichen die Wasserläufe (26-27) von Westen noch den Axios selbst, und die Wasserflächen um Kufalia fehlen ganz; *Fels* 27 erwähnt sie.

15. Zum Wardarovassi-Kanal (25 der Skizze) *Fels* a.O. 27. Gephyra ist hier der neue Name für Topsis (o. Anm. 13 zu Abschn. 1) und für den Flüchtlingsort nördlich von Bahn und Straße näher zum Ostanfang des Axios-Übergangs; auf der Karte bei *Fels* heißt er Wardaristria.

Für die Bildung des Sees von Jiannitsa in seinem Westteil bot die neuzeitliche Geschichte unseres Raumes keinen sicheren Anhalt, abgesehen von dem Hinweis, daß er durch den Haliakmon-Durchbruch bei Nisi (23) zeitweise einen höheren Stand erhalten haben wird; dessen Folge war dann eine Ausdehnung nach Westen, wo¹⁶ das Lukas-Kloster vor ihr westwärts verlegt werden mußte, um nicht—wie bei Rapso-maniki ein ganzes Dorf—zur Wüstung zu werden, zum «vergessenen» Platz (Xechasmeni). Auch für den Ludias-Oberlauf in der Dreiflußebene¹⁷ vor dem Trichter von Edessa sind ebensowenig in der Überlieferung des 19. Jhdts. wie in der antiken Literatur Angaben zu finden. Nach unseren Ausführungen ist die Geschichte ihres Bodens vor allem an den tiefsten Stellen (wo heute noch der Bestand von Pflanzenrückständen den Torfcharakter erkennen läßt¹⁸) bedingt von der Sperre der Entwässerung durch den Ludias-Lauf. Ihre Ursache vermuteten wir in der Absperrung der Gegend von Pella vom Meer durch die Vorläufer des Axios - Westarms. Doch nur Tiefbohrungen im Gelände zwischen Mikron Monastirion (früher Zorbas) und Nea Chalkedon könnten über die Ausdehnung dieser südlichsten Seefläche, der eigentlichen Loudiake Limne der Strabon-Überlieferung, und ihr Verhältnis zum Stau der Ausflüsse der Wardarova unterhalb von Kufalia, auch über die ursprüngliche Höhe der ringsum von L. Rey beobachteten, doch nicht untersuchten 'Toumbes' Auskunft geben¹⁹. Für die neuzeitliche Gabelung des Axios liegt hier der Ansatzpunkt wie etwas südöstlich bei Valmada (jetzt Anatolikon) der für den Westarm des 19. Jhdts. (7), wenig südlicher für die beiden Flußbetten, die für 1078 bezeugt werden; etwas nordöstlich aber für die Abzweigung des Apospasma Strabons (8, 9) zur Loudiake Limne. Diese selbst möchten wir nun als Küstensee oder —sumpf verstehen, der hinter dem Ostufer des Apospasma sich bildete und dem Ludias-Lauf nach Süden folgte fast bis zu dem Mündungsstätte, die 22 km südöstlich von Pella²⁰ als Ende des Anaplous in der Zeit

16. Für dem Westarm des Ludias-Sees verwendet Földner 15 glücklich die Bildung Valtos. Zur Verlegung des Lukas-Klosters Struck 56, zum Dorf Xechasmeni Struck 25.

17. Dreiflußebene im Nordostwinkel der Ebenenumrahmung: Földner 15.

18. Torfcharakter der tiefsten Stelle des Valtos: Földner 11. 15. Fels 29.

19. Rey a.O. 21ff. mit pl. 3; dort 36 nr. 7 ist Karaoglou, jetzt Kastanas, wozu Anm. 2 zu Abschn. 1.

20. Diese Entfernungsangabe läßt den Vorbau der Küste (den Deltasaum bei Földner 16) hier an der nach Fels 25f. jeweils von den Ablagerungen der Axios-Westarme abhängigen Ludias-Mündung auf höchstens 2 km schätzen. Daß dort einmal im Altertum (um 300 vor Chr.) ein Hafen für Pella gelegen habe, geht aus

von Strabons Quelle, vielleicht aber auch schon 346 vor Chr. erreicht wurde, als nach Demosthenes' Verleumdung der athenische Politiker Aischines ein primitives Fahrzeug (wie es noch Struck sah als Einbaum, monoxylon) benützte, um sich 'nach Pella zu schleichen in Verräter-Art'. Umgekehrt verringerte sich die Ausdehnung des Ludias-Sees, als ihm der Westarm (7) des Axios nicht mehr die Mündung verstopfte.

Das genetische Verständnis der Haliakmon-Schleifen dank Strucks Mitteilungen hat vor allem die Entstehung des Haliakmon-Nordost-Laufes zum Ludias hin (vor. 480) und dann die Verwendbarkeit der Schwelle von Platy für die Römerstraße nach Beroia erklärt: beide Flüsse haben mit dieser Sperre sich die Schotterwälle geschaffen, die sie voneinander trennten und den Haliakmon zum Abbiegen nach Südosten (wie immer wieder im 19. Jhdt.) veranlaßten —und sie waren die antiken Analogien zu den von Anna Komnena berichteten Vorgängen am Axios.

Über die Umwandlung der Meeresbucht der Vorgeschichte in Anbauland haben auch die neuesten naturwissenschaftlichen Techniken mit einer Kartierung von Tiefbohrungsergebnissen keinen sicheren Aufschluß gebracht²¹—sie gelten nur älteren Perioden der erdgeschichtlichen Epoche des Quartär, die Funde von Tier-Fossilien im Hinterland von Nea Mesembria, bei Vathylakkos gar solchen des Tertiärs (als Zeugnissen eines Urstromtals in Fortsetzung der Amatowo-Senke östlich des «unteren Vardarlandes»). So kann auch jetzt der Bauer etwa von Krya Wryssis südwestlich von Jiannitsa sein Fruchthland²² nicht anders über die moderne Trockenlegung und Kultivierung mit Bewässerungskanälen zurückverfolgen als durch das Zeugnis des Euripides, der kurz vor seinem Tod (406 vor Chr.) eben dies Gebiet oberhalb von Pella als Geschenk des 'Vaters Ludias' rühmte.

der Erwähnung von Werften des Demetrios Poliorketes «bei» Pella (Plut. Demetr. 43, 4: περὶ Πέλλαν) nicht hervor; es käme auch das Gelände zwischen den beiden Axios-Armen (2, 8) an ihrer Gabelung infrage. Wie der Anaplous der Antike ist der Ludias-Kanal schiffbar (*Fels* 28f.).

21. Zu ihnen gehören auch die Berechnungen der von den drei Flüssen mitgeführten Mengen von Geschieben (Sinkstoffen) bei *Eumorphopoulos* a.O., die Auf-führung der Tiefbohrungen des Wasserwerkes Thessalonike bei Palasis, die Freilegung von Tertiär-Fossilien (Zwergelöfanten, Flußpferden) durch das Institut für Geologie und Palaeontologie der Universität Thessalonike unter Prof. I. Melentis seit 1972 bei Vathylakkos.

22. Κρύας Βρύσης ist behandelt von *Földner* 94ff. Umstrukturierung des Obstbaues ebda. 89ff. (am Vermion-Fuß). Euripides: o. Anm. 21 zu Abschn. 1.

**RHADENOS OF THESSALONICA, CORRESPONDENT OF
DEMETRIUS CYDONES**

GEORGE T. DENNIS/Washington

Of his vast correspondence, which covered more than half of the fourteenth century, the prominent Byzantine statesman and intellectual, Demetrius Cydones selected 450 letters to be copied and to be preserved for his friends and for posterity¹. Some eighty of these were addressed to his former student and friend, the emperor Manuel II Palaiologos. The next largest number consisted of letters sent to a young man from Thessalonica, Rhadenos. Twelve letters explicitly name him as the addressee. Seven others mention him. In these letters enough information about him and his relationship with Cydones emerges to recognize him with a high degree of probability, if not with certitude, as the person to whom twenty four other letters, in which the name of the addressee is missing, were sent². These forty three letters, then, addressed, by name or not, to Rhadenos, or mentioning him, form a substantial part of Cydones' collected correspondence. The number is even more impressive when one realizes that the letters were written in the relatively brief span of twelve years, 1375-1387.

In 1971 in the second of his articles sketching the life of Cydones, Father Raymond J. Loenertz brought his investigations up to the year 1375³. To continue them, he believed, would call for a special study of the letters which Cydones sent to Rhadenos and those in which he was mentioned⁴. He did begin such a study, but was unable to complete it before his death in 1976. Found among other notes of his, it may best

1. Edited by *R. J. Loenertz*, *Démétrius Cydonès Correspondance*, 2 vols. (*Studi e Testi*, 186, 208; Vatican City, 1956, 1960), to which subsequent references to Cydones' letters are made.

2. The reasons for asserting that these letters were addressed to Rhadenos, as well as their dating, are given or implied by Loenertz in his edition or his other writings.

3. «Démétrius Cydonès. II. De 1373 à 1375», *Orientalia Christiana Periodica* 37 (1971) 5-39. The first article was in the previous volume of the same journal. To Loenertz's studies one could now add the doctoral dissertation of *Frances Kianka*, *Demetrius Cydones (c. 1324 - c. 1397): Intellectual and Diplomatic Relations between Byzantium and the West in the Fourteenth Century* (Fordham University, 1981).

4. «Démétrius Cydonès. II», p. 18.

be described as about half done, perhaps a little less. It includes a brief, incomplete introduction, a list of the forty three relevant letters in chronological order, and analyses and some observations on twenty eight of them. While most of the material may be found in the notes to Loenertz's edition of the letters or in his other writings, he intended to bring it all together in this one study. Perhaps what he began may some day be brought to completion. In the meantime, a less ambitious article, utilizing the results of his research, may not be out of place and may shed some light on people and on ideas in what was left of the Byzantine empire in the late fourteenth century.

The family name, Rhadenos, was not uncommon, and was apparently derived from that of the village of 'Ράδῃ in the Anatolikon theme, and was in use from at least the early tenth century⁵. Members of the family achieved prominence as imperial officials, ambassadors, bishops, judges, naval commanders, and an eparch of Constantinople⁶. Some are mentioned in the correspondence of Psellos and of Tzetzes⁷. Some were farmers around Smyrna, and some belonged to the lower clergy in Constantinople⁸. A monastery and a church in or near Constantinople, founded before 1061, bore their name⁹. They were among the leading families in Thessalonica up to the Turkish occupation of the city in 1430¹⁰. Their baptismal names, as they occur in the sources, include John, Constantine, Theodore, Anna, George, Michael, Nicholas, and Stephen.

The Rhadenos who was the correspondent of Demetrius Cydones, and with whom this article is concerned, is not mentioned in any other

5. On the family there is a brief, not very informative note by *K. Amantos* in *Hellenika* 3 (1930) 538-39. *D. Polemis* lists several Rhadenoi from the 11th to the 15th centuries, but not the correspondent of Cydones: *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography* (London, 1968), 171-72.

6. See, among others, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. *I. Thurn* (*Corpus fontium historiae byzantinae*; Berlin, 1973), p. 375, 62; *F. Miklosich - J. Müller*, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, 6 vols. (Vienna, 1860-90), 6, p. 56; p. 124; *Theophanes Continuatus*, ed. *I. Bekker* (Bonn, 1838), p. 383; p. 723; *V. Laurent*, *Le Corps de Sceaux de l'empire byzantin*, 2 (Paris, 1981), numbers 550, 612, 966, 1048, 1088.

7. Psellos, letter 60; Tzetzes, letter 88.

8. *Miklosich-Müller*, *Acta et diplomata*, 4, p. 90; 1, p. 372.

9. *Μονὴ τοῦ Χριστοῦ τῶν 'Ραδηνῶν*: *R. Janin*, Constantinople. Les églises et les monastères, 2nd ed. (Paris, 1969), p. 524.

10. *K. Mertziος*, *Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας* (Thessalonica, 1947), pp. 46, 50, 52.

source. Everything that we know about him is found in the letters of Cydones, and these do not even tell us what his first name was. To form some idea of the life and personality of Rhadenos, then, one must study the pertinent letters of Cydones. Subsequent references are to these letters as numbered in the edition of Loenertz. For his projected study Loenertz arranged these letters in the following order (a = addressed explicitly to Rhadenos; e = editor conjectures that addressee is Rhadenos; m = mention of Rhadenos in letter to someone else).

- 182. m 1374, autumn.
- 157. m 1375, autumn.
- 159. e 1375, autumn.
- 187. a 1375, autumn.
- 188. m 1375, autumn.
- 191. a 1375-1376.
- 170. a 1375-1376, winter.
- 171. a 1375-1376, winter.
- 172. a 1375-1376, winter.
- 173. e 1376, before February 17.
- 177. a 1376, spring.
- 169. a 1376, spring.
- 165. m 1376, spring.
- 174. m 1376, summer.
- 196. e 1381, before April 14.
- 197. e 1381, before April 14.
- 198. e 1381, ca. May.
- 219. e 1381, ca. May.
- 207. a 1381, ca. May.
- 227. a 1381-1382?
- 202. e 1382.
- 248. a 1383, summer-autumn.
- 262. m 1383, autumn.
- 285. e 1383, autumn.
- 270. e 1383, autumn.
- 289. e 1383, end of autumn.
- 324. a 1383-1384, winter or spring.
- 273. e 1384, after August 6.
- 310. e 1384, end of summer.
- 311. e 1384, end of summer or autumn.
- 303. e 1385, spring.

- 305. e 1385, before June 28.
- 316. e 1385-1386?
- 334. e 1385, autumn - 1386, summer?
- 335. e 1385, autumn - 1386, winter?
- 332. e 1386-1387, winter or spring.
- 350. e 1387, spring or summer.
- 351. e 1387, spring or summer.
- 352. e 1387, summer.
- 353. e 1387, summer or autumn.
- 354. a 1387, summer or autumn.
- 355. e 1387, summer or autumn.
- 363. m 1387, autumn.

Rhadenos was the son of a prosperous merchant in Thessalonica who had associated at least two other sons in business with him and who expected that Rhadenos would join them (177, 10-14; 169, 17-19). In autumn of 1374, however, Rhadenos journeyed to Constantinople and there developed other interests. An older friend in Thessalonica, Tarchaniotes (and perhaps others), had recommended him to Demetrius Cydones, himself a native of Thessalonica and a close friend for many years¹¹. Tarchaniotes, whom Cydones had earlier referred to as a rhetorician (42, 46), may well have been one of Rhadenos's teachers. He may have suggested that the talented youth continue his studies in classical literature and rhetoric with a universally acknowledged master. While we do not know how old Rhadenos was when he came to Constantinople, Cydones, who was about fifty years old in 1374, speaks of him as his student and as a young man who has been like a son to him (157, 17-20). A year later he pictures him enjoying himself with friends of his own age and perhaps thinking of marriage (159, 8-10). One suspects that Rhadenos was not much older than twenty at the time, possibly a year or two younger.

In 1374 Cydones, whose relations with the emperor John V had become very strained, returned to the capital from a sojourn on Lesbos and took up residence in the monastery of St. George in the Mangana¹². There he had acquired an *adelphaton*, which enabled him to devote himself to study and meditation and entitled him to share in the lives and the prayers of the monks whose «philosophy» he greatly admired

11. Letter 182. The extant correspondence of Cydones contains fourteen letters addressed to Tarchaniotes from 1352 to 1389-90.

12. See Loenertz, «Démétrius Cydonès. II», 6-7.

(98, 47-50). While he was there in a sort of semi-retirement, Rhadenos arrived and spent the year reading classical literature with him and sharing his way of life¹³. Cydones was very impressed by the serious and gifted young man. He hoped to lead him on to the more important study of philosophy and theology. In fact, he proposed that he dedicate himself to a life of «philosophy». Among the Byzantines this designated not only the scientific disciplines comprised under this term since Aristotle, but even more so Christian asceticism, the highest expression of true wisdom. This could involve some form of voluntary poverty and celibacy, but not necessarily the monastic profession of vows. Rhadenos was attracted by this austere ideal, but put off making a definite decision to embrace it.

In autumn 1375 Rhadenos returned to Thessalonica. If he should decide to continue his studies and way of life under the direction of Cydones, he would come back to Constantinople in the spring. There followed a very intense exchange of letters between master and disciple, especially on the part of the former. Rhadenos could hardly have arrived back in Thessalonica before Cydones wrote to him.

«I do not know what you are doing, but I hope you are doing well. You would be doing even better if you were to keep in mind what I told you when you left here. That was: remember and write boldly whether you have decided to stay or to return. Whichever one you tell me of, I shall not be distressed. For if you decide to stay where you are, it will be pleasant for you there in your native land. You will bring joy to your parents. You will enjoy the company of friends your own age, and you will be with your own people, conversing with them about various things, and everything there will be wonderful. Perhaps you will subject yourself to the same laws as everyone else and enter upon marriage, for you used to think highly of people attracted to this. These things are fine with me, as long as they will be what you really want. And if, in place of these pleasant things, you prefer freedom and philosophy and literature and those things we once valued so highly, and you choose to return, you will be doing something very beneficial for yourself. You will be choosing what the greatest among us are praised for. You will also assure me that you will not prove me wrong if I were to say that a certain person is able to love. Therefore, since you know very well that it is extremely urgent for me to know your decision in this matter, tell me what it is» (159, 4-17).

13. Κεκοινώνηκε γάρ μοι καὶ λόγων καὶ πράξεων: 157, 21-22.

In several subsequent letters in the course of the next six months Cydones did not let up in his pressure on Rhadenos to make his decision and inform him of it (187, 191, 170, 171, 172, 173, 177, 169). He wanted solid assurance that Rhadenos was still faithful to letters and philosophy and still kept in mind the projected way of life they had discussed in the *Mangana* (117, 4-6). In several letters he complains that Rhadenos was negligent in writing to him, although many people had journeyed from Thessalonica to Constantinople who could have carried letters (191, 9; 171, 5-6; 172, 5-6). Perhaps as a palliative, Rhadenos proudly informed him that he was busy reading Demosthenes, but Cydones was relentless in trying to get him to commit himself on his future (191, 17-28).

On the practical side, Cydones wrote on behalf of Rhadenos to his friend, the grand domestic in Thessalonica, Demetrius Palaiologos, who had journeyed with him in the suite of John V to Italy in 1369-1370. He asked him to aid Rhadenos not only by his eloquence but also by his power on certain matters which Rhadenos would apprise him of (157, 14-17). Some time later he requested him to use his influence with his own son, the protostrator, so that Rhadenos would not be forced to reimburse him for some money seized by the treasury (188). Early in 1381 Cydones asked Rhadenos to intervene in a dispute concerning a financial loan between the heirs of Nikandros and Symeon in Thessalonica, since both sides had agreed to accept his testimony (197).

Rhadenos, meanwhile, seemed unable to give Cydones a clear and unambiguous answer about his returning to Constantinople and carrying out the project they had often discussed (170, 9-13). He alleged the strong opposition of his father (170, 14; 177, 9-11). Cydones wondered whether this was simply an excuse, and that Rhadenos was beginning to lose interest. If such were the case, Cydones wanted to make other plans. Indeed, for some time he had been thinking of emigrating to Italy. He urged Rhadenos to try harder to convince his father and to obtain his permission. For he could easily, so Cydones believed, afford to provide his son with the means to continue his studies, or else he could give him his share of the inheritance early (177, 4-7; 169, 39-42). Cydones then tried another tack. Perhaps Rhadenos had definitely decided not to return in the spring but was ashamed to inform his teacher. Or perhaps other matters held his attention and made him reluctant to leave Thessalonica. Above all, though, Cydones was inte-

rested only in the good of Rhadenos and, whatever he decided, would bear no grudge (173, 20-27).

With the beginning of spring in 1376 Cydones became more anxious, for it was in spring that Rhadenos had promised to return. Had money become a problem? Rhadenos should not allow the fear of poverty to extinguish the love of philosophy (177, 13-15; 169, 17-19). But, Cydones countered, literary studies do not necessarily reduce one to poverty. «Even if in Macedonia and in Byzantium nobody is held in lower esteem than a man given to philosophy, Rome does not suffer from the same disease» (177, 35-37). If one's literary talents are not appreciated here, Cydones reiterates in another letter, they are in Rome, and these can lead to tangible rewards, «as many of our own people can bear witness» (169, 50-53). By Rome Cydones clearly meant the papal curia, then actually in Avignon, although Pope Gregory XI was seriously planning to return to Rome and did so in 1377.

The insistence with which Cydones tried to persuade his young friend to return has no parallel in his correspondence. And it appears to have been successful. In the spring or summer of 1376 Rhadenos returned to Constantinople (165). There he stayed at the monastery of the Pantokrator, in which there was a school, a library, and a famous scriptorium. He apparently resumed his literary studies and, undoubtedly, his association with Cydones. The coup of Andronicus IV, however, who in August 1376, with Genoese support, assumed power in Constantinople and imprisoned John V and his other sons, may have frightened Rhadenos into leaving the city. At any rate, he soon returned to Thessalonica.

From the summer of 1376 to the spring of 1381 no letter of Cydones is addressed to Rhadenos nor is there any mention of him. Perhaps a portion of the correspondence has been lost. It is clear from Letter 196, written in 1381, that the two had corresponded during this period. In any event, communications must have been rendered very difficult because of the war between Venice and Genoa lasting from 1376 to 1382, much of which was fought in Byzantine waters. In 1379 Andronicus IV had been forced to flee to the Genoese in Pera, and John V was restored to the throne, although the civil war continued until an accord between the two emperors was signed early in April 1381¹⁴.

With peace in the land correspondence among friends could be

14. On these events see *G. Dennis*, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382-1387* (Rome, 1960), 37-46.

renewed. Rhadenos, according to our extant sources, took the initiative by promising to come to Constantinople and celebrate Easter with Cydones (196). Rhadenos, though, did not come for Easter, but said that he had to postpone his trip until the beginning of autumn (198, 9). While disappointed, Cydones did not begrudge Rhadenos for staying in Thessalonica if it was for his own good and that of the city. But if he was still interested in what they had been working on (their studies) in the Pantokrator, «this», to quote Thucydides, «is the time as never before». For there is peace on land and sea and, in fact, it is one of their friends, Triboles, who had conducted the negotiations and drawn up the treaty between the warring emperors (198, 14-29). Much the same message is conveyed in other letters written in May or June (219, 207, 227).

When Rhadenos did come to Constantinople, probably later in 1381, maybe even early in 1382, Cydones was away on Lesbos on a very difficult diplomatic mission to its ruler, Francesco Gattilusio, who had occupied the Byzantine city of Ainos during the usurpation of Andronicus IV, and he was not sure when he would be able to return (202). At some point Rhadenos himself may have visited Lesbos, for in August 1384 Cydones reminded him that the recently deceased Gattilusio had loved both him and Cydones (273, 30). Rhadenos undoubtedly returned to his studies and eventually to his association with Cydones. He must also have met a former student of Cydones, the second son of the emperor, Manuel, who shared the same passion for classical literature.

Around the beginning of November 1382, Manuel, excluded from the succession to the throne, secretly went off to Thessalonica, seized power, and threw himself into war against the Turks¹⁵. Rhadenos either accompanied him then or else joined him within the year in what some referred to as the «New Empire» in Thessalonica. For he was there in the summer or at least by autumn of 1383 when Cydones wrote to him (248). He offered his condolences to Rhadenos and to his parents on the death of his brother and expressed his anxiety because of the rumors that things were not going well in Thessalonica. In fact, on 19 September 1383 the city of Serres was taken and pillaged by the Turks, who then went on to lay siege to Thessalonica itself at the beginning of November¹⁶.

For almost four years, until April 1387, Rhadenos remained in his

15. See *Dennis*, *Reign of Manuel in Thessalonica*, 57 ff.

16. *Ibid.* 75-76.

native city, now under siege. During this time he received a number of letters from Cydones (262, 285, 270, 289, 324, 273, 310, 311, 303, 305, 316, 334, 335, 332). These provide the historian with a great deal of information about Manuel II, conditions in Thessalonica, and relations with other powers¹⁷. But our concern in these pages is with Rhadenos and what these letters tell us about him.

Rhadenos shared the same ideals as Manuel and the same hopes of freeing the empire, at least his native Thessalonica, from subservience to the Turks. He was enthused by Manuel's Advisory Discourse to the Thessalonians, with its echoes of Demosthenes (262). From the beginning Manuel had appointed Rhadenos as one of his counsellors (270), and he seems to have been an influential one. As the situation became more desperate, Rhadenos became discouraged, such at least was the interpretation of Cydones (324), who kept urging him to leave the endangered city. «My advice to you is always the same: not to give in to dreams, but to jump away from the fire while you still can» (324, 26-27).

In 1384 Cydones again began talking of plans to travel to Italy and was pleased to note that Rhadenos had expressed interest in accompanying him (310). He had even asked him to hold off a bit until he could obtain Manuel's permission. While Cydones did not doubt his sincerity, he realized that Manuel, who had been deserted by many others, including the archbishop of the city, relied on Rhadenos, and that Rhadenos's own strong sense of loyalty and service would keep him from leaving the embattled emperor. In 1384 Rhadenos promised to come to Constantinople in autumn, and then in the following spring, but Cydones seemed sceptical (311). The bearer of Rhadenos's letter, Moses, had told Cydones that his young friend would not make a move during the coming year (311, 32). But, as a matter of fact, Rhadenos did make a visit to Constantinople during the winter of 1384-1385, albeit a very brief one (303, 9). He practically flew back, Cydones remarked, so anxious was he to return to his service in Thessalonica (303, 26-28).

The siege dragged on and, in Cydones' view, the situation became hopeless. Some of Rhadenos's family had already fled, while those who remained faced the prospect of slavery and death (332, 37-40). Cydones pleaded with Rhadenos to leave Thessalonica before it was too late,

17. *Ibid.* 77-154.

and offered suggestions about where he and Manuel should and should not go.

In April 1387 Manuel and his entourage, including Rhadenos, sailed from Thessalonica, which then capitulated to the Turks, to the island of Lesbos. Its young lord, Francesco II Gattilusio, welcomed the fugitives, on whose behalf Cydones had already written to him (350, 33-35), but he would not let them enter the walled city of Mitylene. In a small cluster of tents outside the walls Rhadenos shared the discouragement and the discomfort of his emperor. The heat in the middle of summer was stifling, and their campsite was barren and rocky; it was, as Manuel wrote, «an unbearable and oppressive place»¹⁸. A mutual friend, Constantine Asanes, was able to visit them and carried a brief letter back to Cydones (350). While it had been made clear that Manuel and his friends would not be allowed to come to Constantinople, Cydones apparently believed the prohibition might be relaxed in the case of Rhadenos, who had expressed his hopes of going there (350, 351).

Manuel and his followers, including Rhadenos, soon moved to the small deserted island of Tenedos, and from there Manuel carried on negotiations with the Turkish emir Murad. Cydones advised Rhadenos not to trust the Turks, but to come to Constantinople (352, 353). If Manuel did go off to visit the emir in person, Rhadenos should not go, but should come back to Constantinople, to his friends, and take up again the way of life he had begun (354, 355). Manuel, at any rate, was compelled to go to Brusa to make his peace with Murad.

During the late summer or early autumn, 1387, apparently while Manuel was away, Rhadenos still, it seems, on Tenedos, suddenly died. We know nothing of the circumstances. Cydones in a letter to Manuel could do little more than express his overwhelming sorrow at the death of «a friend and a student dearer than any son» (363, 31).

18. Letter to Cabasilas, ed. *G. Dennis*, *The Letters of Manuel II Palaeologus* (*Corpus fontium historiae byzantinae*, 8; Washington, 1977), p. 186.

PARERGA

2. CONOMIS/Thessalonic

1. Phot. Bibl. cod. 262, p. 489a 15 Bk. (= p. 51 Henry) ὁ σηκὸς δὲ νῦν εἰδὸς ἐστὶν ἱερᾶς ἐλαίας is translated by the editor «le 'tronc d'olivier' est aujourd'hui une sorte d'arbre sacré». Photius here faces his sources uncritically and explains σηκὸς as a kind of sacred olive-tree. Now σηκὸς occurs only in Lysias' seventh speech and means 'stump of an old olive-tree' and nothing else. The significance of σηκὸς for the Athenians of that time and hence their attitude towards a σηκὸς was dictated primarily by religious reasons and secondarily by their wish to protect the olive trees, which at the early history of Athens were Attica's main agricultural wealth.

The lexicographers or their sources garbled the entry σηκὸς giving to it a meaning which cannot be accepted. Thus Harpocr. s. v. σηκὸς ... γράφει δὲ καὶ ταυτὶ ὁ ῥήτωρ «ὃς δύο ἔτη ἐγεώργησεν οὔτε ἰδίαν ἐλαίαν, οὔτε μορίαν, οὔτε σηκὸν παραλαβών». μήποτε οὖν τὰς μὲν ἰδιωτικὰς ἐλαίας καλοῦσιν, τὰς δὲ δημοσίας μορίας¹. σηκὸν δέ, ὡς ἔοικε, καὶ μορίαν ὀνομάζουσι τὴν αὐτήν. The very wording shows (cf. μήποτε οὖν, ὡς ἔοικε) that in spite of Lysias' clear expression at 7.10 ὃς (scil. Καλλίστρατος) δύο ἔτη ἐγεώργησεν, οὔτε ἰδίαν (= ἰδιωτικὴν, belonging to an individual) ἐλάαν, οὔτε μορίαν, οὔτε σηκὸν παραλαβών. This means that Callistratos cultivated for two years without having received [standing on the field] either a private olive-tree, or a sacred olive-tree or a stump [of a sacred olive-tree]. Otherwise that μορία is something different from σηκὸς it becomes clear from Lysias 7.2. but this did not make Harpocratio or his source careful who reached the conclusion that σηκὸς may be a sacred olive-tree. Likewise Suda σ 302.

Photius' entry concerning σηκὸς is obviously muddled. Thus in the main entry: σηκὸς σημαίνει μὲν τὸ περίφραγμα καὶ τὴν ἔπαυλιν τῶν προβάτων· σημαίνει δὲ καὶ τὸ ἡρῶν· ἔτι δὲ καὶ ἐλαίαν, οὐ μονοστέλεχον, ἀλλὰ πολὺκλαδον, ὥστε καὶ καλὰ μὲν ἔξωθεν ἔχειν περιεχυμένην καὶ πολλὴν καὶ πυκνήν· ἔνεστι γὰρ ὑπὸ ταῖς τοιαύταις ἐλαίαις καὶ σκιαζεσθαι· ὥστε τρία εἶδη ἐλαίας· καὶ αἱ μὲν γὰρ ἀπλῶς ἐλαῖαι καλοῦνται, αἱ δὲ μορίαί, ὅσαι καὶ ἱεραὶ τῆς Ἀθηνᾶς ἦσαν, αἱ δὲ σηκοί, αἱ πολὺκλαδοὶ καὶ κομήτραι· οὐκ ἐξῆν δὲ οὔτε τοὺς

1. Cf. also Phot. lex. (p. 275, 3 Porson) μορίαί ἐλαῖαι ἱεραὶ τῆς Ἀθηνᾶς, ἐξ ὧν τὸ ἔλαιον ἑπαθλον ἐδίδοτο τοῖς νικῶσι τὰ Παναθήναια.

(τάς codd.) σηκούς οὔτε τὰς μορίας ἐκκόπτειν κτλ. As was already mentioned we are ignorant of Photius' source but probably it was lexicographical (cf. Harpocr.). However the grammarian in Bekker's Anecd. 183.6 is much more sober: καὶ τῆς ἐλαίας τῆς λεγομένης μορίας (αἰμορίας cod.) τὸ στέλεχος σηκὸς λέγεται. Also Et. M. 710.53 Σηκός· ... Σημαίνει δὲ ποτὲ μὲν περίφραγμα, ποτὲ δὲ τὴν ἔπαυλιν καὶ τὴν καταγωγὴν τῶν προβάτων, καὶ τὴν πολύκαρπον ἐλαίαν goes wrong in thinking σηκός as a πολύκαρπος ἐλαία.

To sum up: even if σηκός were in classical Athens a sacred olive-tree it cannot be alleged that the term preserved this meaning in 9th century Byzantium under full-blooded Christianity. It is therefore a matter of elementary justice to the text to be translated νῦν = 'then', 'at that time'; for this meaning of νῦν see *Thes. Gr. L.* s.v.

2. Phot. α 138 ἀγειν· ἀντὶ τοῦ ὑποκρίνεσθαι (-νασθαι codd.)...

α 308 ἀγωγίμων· φορτίων ἐμπορικῶν. Perhaps either ἀγωγί{μ}ων coll. α 306 or ἀγωγίμων φορτίων· ἐμπορικῶν.

α 399 Ἀδώνιος· Φερεκράτης εἶπεν (fr. 198 K.) ἀντὶ τοῦ Ἀδώνιδος... Perhaps Reitzenstein's suggestion to read Ἀδωνις for Ἀδώνιδος should be adopted.

α 465 Ἀθηναῖ ἱππία· ... ἄλλοι δὲ φησιν {ὥς} Ἀδραστον φεύγοντα ... (ὥς delevit Reitz.) The deletion of ὥς is perhaps unnecessary as in later Greek often ὥς is used in similar cases, sometimes even ὥς ὅτι.

α 3422 ἀχανής· ὁ μὴ κεχηνώς, ὁ ἄφωνος, ὁ ἐνεός, ὁ ἐκπεπληγμένος σιωπῇ. The explication ὁ μὴ κεχηνώς contrasts as it seems with the explanations which follow. Dictionaries do not seem to have separated this meaning, which results from a priv. + χανεῖν (whereas the other meanings come from an intens. + χανεῖν). The only example from literature I know of is Theophr. *Vent.* 29 ἐὰν διὰ στενοῦ καὶ ἀχανοῦς πνέη. Therefore: ἀχανής· ὁ μὴ κεχηνώς. <ἀχανής>· ὁ ἄφωνος, ὁ ἐνεός, ὁ ἐκπεπληγμένος σιωπῇ.

α 548 Αἶδος κινέη· ἄφαντόν (ἄθάνατον codd.) τι νέφος, δὲ περιβάλλονται οἱ θεοί, ὅταν θέλωσιν μὴ γινώσκεισθαι, οἷον νεφέλη ἀφανής, ἣν ὑποδυσάμενοι οἱ θεοὶ ἀθεώρητοι γίνονται ἀλλήλοις. With the above emendation we get rid of the odd combination ἄθάνατόν τι νέφος as it is plain that οἷον νεφέλη ἀφανής translates ἄφαντόν τι νέφος. Another candidate in place of ἄθάνατον may be ἀθέατον.

Photius' entry α 935 should be: ἀληθες; ὅταν ἡ πρώτη δξύνηται, σημαίνει τι ἐν ἐπερωτήσει λεγόμενον, οἷον· ὄντως; ἀληθῶς;

α 936 ἀληθέστερα τῶν ἐπὶ Σάγρα· παροιμία ἐπὶ τῶν ἀληθῶν μὲν, οὐ πιστευομένων δέ. Σάγρα ποταμὸς τῆς Λοκρίδος κτέ. The river's name must be Σάγρα, ἢ as Strabo V 261 says. From numismatics (see *Head HN*²

94) Σάγρας is known to be a god-river of Bruttium (Caulonia), whereas a river in Italy mentioned by Strabo (V 242) is Σάγρος (μεταξὺ δὲ Ὀρτωνος καὶ Ἀτέρνου ὁ Σάγρος ποταμὸς ὀρίζων τοὺς Φρεντανούς ἀπὸ τῶν Πελληγνων. See RE IA, 2 (1920) 1753 and for the background of this proverbial expression see *R. van Compernelle*, «Ajax et les Dioscures au secours des Locriens sur le rive de la Sagra (ca. 575-565 av. notre ère)», *Homages à M. Redard*, 2, 733-766.

α 739 ἀκμή· ἀκμή σιδήρου. καὶ ἡ ἡσυχία. Obviously two lemmata: ἀκμή (A)· ἀκμή σιδήρου. (ἀκμή B)· ἡ ἡσυχία.

α 856 ἀκροδίκαιος· ὁ εἰς ἄκρον δίκαιος. The lemma is suspect since ἄκρος though in expressions like ἄκρος τὰ πολέμια, τοξότης ἄκρος etc. denotes excellence it is very seldom that it forms compounds with such a meaning, cf. ἀκρόσοφος. Ἀκροδίκαιος to my knowledge occurs twice, in Stob. 2. 7.25 where ἀκροδίκαιον was changed by Trendelenburg into ἀκριβοδίκαιον, and here.

α 1302 Rather ἀμφί· περί, ἐξ ἑκατέρου μέρους with codd. and Reitzenstein, not ἀμφί περί· ἐξ ἑκατέρου μέρους with Dindorf and the editor.

α 1513 ἀνακεχυμένη· ἀνετή. To my knowledge the adj. is always ἄνετος², cf. also ἄφετος, κάθετος even σύνετος for ion.-att.; cf. α 1888. *LSJ* s.v. give ἄνετος for the adj. but ἀνετῶς for the adv. From the three references given that in Callimachus does not seem to occur, whereas for Ps-Alex. Aphr. (Commentaria Aristotelica II 3, p. 121, 32 Wallies) ἀνετῶς is given. Therefore Hesychius' α 4989 remains the only evidence for ἀνετῶς· ἀνατεταμένως (Phavorinus: ἀνατεταλμένως cod.). Could it be ἀτενῶς· ἀνατεταμένως? Ἀνατεταμένως on the other hand according to *LSJ* s.v. occurs only once, Schol. Ar. *Ran.* 1282 and only in some of the manuscripts.

α 1675 ἀνάστατοι· πλακοῦντος εἶδος. οὗτοι δὲ αὐταῖς ταῖς Ἀρρηφόροις ἐγίνοντο. ἐλέγοντο δὲ τινες πλακοῦντες καὶ χαρίσιοι, ἀμφιφῶντες, φθόεις, σεληῆναι, πελανοί, πόπανα. Since the regular form of the nom. and acc. pl. is φθόεις (Hp. Athen. 11, 489d), see *LSJ* s.v., and the mss zb give φθώεις one would expect φθόεις in the text and not the very rare form φθόῖς (Plut. 2. 292f.) which *Chantraine*, Dict. Étym. s.v. φθοῖς, gives 'p.-ê. delph. φθόῖς'. Athen. 14, 647d ὁ φθοῖς and 11, 502b φθοῖς [i.e. φθόῖς] πλατεῖαι φιάλαι ὁμφαλωτοί.

α 3267 αὐτόχθων· τῆς αὐτῆς πόλεως. Perhaps αὐτόχθων· αὐτῆς τῆς πόλεως.

α 3308 ἀφείλετο· ἤρπασεν, ἀνέσπασεν (ἀνέσπαχεν codd.)? Though

2. Cf. Tzetz. epist. p. 81, 13 Leone ἄνετον τοῦ λοιποῦ τὸν ἄνθρωπον εἶσαν and 123. 6 κατερραστῶνευμένον καὶ ἄνετον βιώσκειν τὸν βίον αἰρούμενος.

ἀνέσπακεν may be regarded the lectio difficilior since Σ^α and Suda have ἀνέσπασεν corresponding with the lemma perhaps it should be preferred.

β 328 βωμόν· †σταπίδα†. Σταπίδα is a non-existing form which comes from ἀσπίδα of the following entry. Erbse suggested σανίδα but perhaps the correct reading is στιβάδα, cf. 323 βωμοί· οὕτως λέγονται αἱ ἀναβάσεις, στιβάδες.

δ 291 διαβάλλεις· παραλογίζη, εἰς ἀπέχθειαν ἄγεις. τάττουσι δὲ τὴν λέξιν καὶ ἐπὶ τοῦ ἐναντίου, οἷον «τῇ θυγατρὶ τῇ ἐμῇ διαβεβλημένος» (Hdt. 1, 118, 2), καθὸ καὶ Πλάτων ἐν Πολιτείᾳ (6, 498c) «μὴ διάβαλ(λ)ε ἐμὲ καὶ Θρασύμαχον». Prof. Erbse suggested ἐπὶ τοῦ ἐχθροποιεῖν for ἐπὶ τοῦ ἐναντίου; perhaps simply ἐπὶ τοῦ ἐναντίον or ἐναντία <λέγειν> would do.

δ 477 διάττειν· ὀρμαῖν, διατρέχειν. {ἢ δάκνειν}?

δ 767 δρύοχοι· δρυόχους ἐν Τιμαίῳ (81b) καλεῖ <Πλάτων> τὰ στηρίγματα τῆς πηγνυμένης νεώς.

3. Volkmar Schmidt's article «Τεκνοῦσ(σ)α bei Sophokles und Theophrast und Verwandtes», *Kyklos: Griechisches und Byzantinisches*: Rudolf Keydell zum neunzigsten Geburtstag (1978) 38-53, deals also with later form παιδοῦσα which occurs in Callim. fr. 679 Pf. and is a synonym of τεκνοῦσα. *Chantraine*, *Dict. Étym.* gives only «παιδοῦσα (de παιδόςσα) 'enceinte' (Hp)» but «τέκνα ἔχουσα» (Callim.). Pfeiffer's references for παιδοῦσα include one from Tzetzes, i.e. from medieval Greek. Now the Cypriot dialect still makes use of παιδικιοῦσα (i.e. παιδιοῦσα) in the meaning 'ἡ τέκνα τίκτουσα'. I have also the impression that I have heard the compound πολλοπαιδικιοῦσα, said of a mother with many children. The word may have survived in other modern Greek dialects.

When dealing with ancient or later forms of the Greek language it is always interesting to see where possible what is the situation in mod. Greek but one should check carefully one's impressions. A Greek scholar took some time ago Gignac to task (*Gnomon* 51, 1979, 117) asserting that: «the word πιττάκι(ον) has not survived in MG». This is not the whole truth as in mod. Greek πιττάκι(ον) is in use as a technical term and though it is not used in the spoken κοινὴ its derivative πιττακῶνω is; moreover πιττάκι is in use in mod. Greek dialects. Thus πιττάτζειν is in use in the Cypriot dialect with an augmentative πίττακος and a hybrid πιττακωτός, whereas in S. Italy we have pittáci etc., see *Rohlf's*, *Lex. Graec. Ital. infer.*, Tübingen 1964 s.v. πιττάκιον.

Chr. Charalambakis, Παρατηρήσεις ἀναφερόμεναι εἰς τὸν σχηματισμὸν τῶν ἐπιθέτων κατὰ τὴν περιγραφὴν προσώπων εἰς τὴν χρονολογίαν τοῦ Μαζάλα, Athens 1978 (offprint from the *Λεξικογρ. Δελτίον* vol. 13),

p. 26 discussing the rare adj. λεπτακινός he mentions the communis opinio that it is a poetic word. On p. 36 we read: «Μίαν φοράν γίνεται χρῆσις τῆς ἀχρήστου (sic) λέξεως λεπτακινός ἀντὶ τοῦ συνήθους ἐπιθ. λεπτός». But I believe that λεπτακινός is neither poetic nor certainly «useless» as shows modern Cypriot λεφτατζινός which is used very widely, always for the characterisation of persons exactly as in P.A. 11, 102 ὁ λεπτακινός Διόδωρος. Moreover there is in the Cypriot dialect an adjective which must have been formed by analogy to λεφτατζινός, namely κοντατζινός (= rather short, short). For these formations see *Chatzidakis*, MNE 2, 117.

On other occasions though a lexicographical entry has been satisfactorily explained through modern Greek still scholars continue to ignore it editing the relevant material inadequately. Thus ἀγγρίζειν (Et^M 7, 28 ἀγρίζειν· ἐρεθίζειν, ὑφαιρεῖσθαι) must come from ἄγριος and initially ἀγρίζω = ἀγριόω. But *LSJ* s.v. (see also *R. Mackenzie*, ClQ 15, 1925, p. 48) referred it to ἀγρέω and so does the *DGE* s.v. The double γ in ἀγγρίζω may be an expressive gemination or as *S. Menardos* argued (*Ἀθηνᾶ* 37, 1925, 240) it has developed on account of the liquid ρ by the γ cf. φάγρος → φαγγρί. But whatever the explanation of double γ the sequence ἄγριος → ἀγρίζω → ἀγγρίζω seems fairly certain. As regards the explication *Menardos* suggested the alteration of ὑφαιρεῖσθαι by ὑφορᾶσθαι, «τ.ἐ. ὑποβλέπειν, διὰ τοῦ βλέμματος διερεθίζειν», l.c.

Latte, however, edits Hesych. α 403 ἀγγρίζειν· ὑφαιρεῖσθαι [(*) ἐρεθίζειν] though ἐρεθίζειν is the basic meaning of ἀγρίζω in the Cypriot and other dialects, see *Historical Lexicon* s.v. and *Kriaras*, *Lexicon* s.v., besides the entries in the *Glossaria*: ἀγγγρίζω irrito, *ἀγγρισμός irritatio and *ἀγγριστής irritator, see *G. Heraeus*, *Index Graeco-Latinus*, p. 441-442. Hesych. α 794 *ἀγριέες. λῦπαι A (ἀγρίαι K) should read ἀγγρίαι· λῦπαι. Also for ἀγγριάς· τοὺς ἐρεθισμοὺς· οἱ δὲ τὰς ἀνίας *Orion* ap. Et^M 7.28 read ἀγγριάς. The form ἄγγρεσις = ἄνγρεσις is related to αἰρέω and has nothing to do with ἀγρίζω. In *Reitzenstein*, *Ind. Lect. Rostoch.* III (1892/93), p. 13 ἐγγρίζω = τὸ παροξύνω· καὶ ἐγγρισμός, ὁ παροξυσμός it should read ἀγγρίζω and ἀγγρισμός respectively. Lastly the controversial phrase in *Hp. Mul.* 2, 154 ἦν ἀγρησθῶσιν³—no doubt ἀγρισθῶσιν, cf. also *ThGL* s.v. ἀγρίζομαι for the form) αἱ μῆτραι it should mean as *DGE* saw 'if the μῆτραι are inflamed', just as in modern Cypriot use but also elsewhere the v. ἀγγρίζομαι is used of wounds being inflamed cf.

3. ὑγρανθῶσιν H.-ὑγρησθῶσιν K. - προσθέωσιν C. - πρησθῶσιν *Foes* in not., *Lind.* - *Erot.* p. 98 ἀγρισθῶσιν αἱ μῆτραι, τουτέστιν ἄγρας χρήζουσιν, ἀντὶ τοῦ συλλήψεως ἀπὸ τῆς ἐμμήνου καθάρσεως, *Littre ad loc.*

mod. Greek ἀφορμίζω. Hesychius' α 779 ἀγρησθῶσιν· συνειληθῶσιν which refers to the same passage is incomprehensible to me.

Sometimes one comes upon striking parallel formations. Thus to take an example from σηκός comes the adverb σῆκα⁴ (Hesych. σῆκα· οὕτως ἐπιφθέγονται οἱ ποιμένες εἰς τὸ συγκλεῖσαι τὰ ποῖμνια) and from Cyprus nowadays τζοῖτα (<κοίτη = 'nest' cf. Hesych. κ 3277 κοῖτος· ὁ ἐν τῇ κοίτῃ ὕπνος (η 138). καὶ θηλυκῶς ἡ κοίτη) which is used of poultry in exactly the same way.

Now as regards place-names ending in -οῦσ(σ)α, -οῦσ(σ)αι besides Τειχιῶσσης (τειχιούσσα Thuc. 8, 26, 3), Ἐλαιῶσσαι (Ἐλαιούσσα Strabo 535), Σιδουῶσσαι (Σίδουσα Steph. Byz. 566, 3 Mein), Σκοτουῶσσαι (Σκότουσα Steph. Byz. 528, 1, Σκοτουσσαία Polyb. 18, 20, 3 et 6), Ἀργινοῦσσαι (Ἀργινοῦσαι Strabo 615), Κισσοῦσσαι, Φαρμακοῦσαι (Φαρμακοῦσαι Strabo 395 and Φαρμακοῦσα-Φαρμακοῦσσα Steph. Byz. 659, 1), Κραμβοῦσα (Κράμβουσα Strabo 660.670), Πιτυοῦσσαι (Πιτυοῦσαι Strabo 167, Diod. Sic. V, 16, Πιτύουσα Steph. Byz. 452, 9 and 660, 5), Ἰχνοῦσσαι many more may be adduced. Here are some of them:

Homer gives Γονέσσα B 573 (= Γονοῦσσα Paus. II 4, 4, V 18, 7) and Θρυέσσα A 711. Hesiod has Ἀνθεμόσσα fr. 27 M.-W., Herodotus Αἰγίρβessa 1. 149, Οἰνοῦσαι νῆσοι 1, 165 (Οἶνουσα Steph. Byz. 363, 9), Συρήκουσαι 7, 154 (Συράκουσαι Polyb. 1, 9, 4, Συρακοῦσαι Aesch. fr. 287 Loeb (hypoth.)). Thucydides: Δρυμοῦσσα 8, 31, 3, Μαραθοῦσσα 8, 31, 3, Τευτλοῦσσα 8, 42, 4 (Steph. Byz.: Τεύγλουσσα vel Τέγλουσσα libri). In Xenophon's Hellenica occurs Κηλοῦσα 4, 7, 7, Theop. fr. 237 Grenfell-Hunt Αἰγείρουσα (Αἰγειροῦσα Steph. Byz. 40, 8), Δρυοῦσσα 61c, Μυρσινούσσα (?) inscr. of Priene no. 1, 9. Polybius: Αἶγουσσα 1, 60, 4, Αἶγουσαι 1, 44, 2, Δρυμοῦσσα 21, 46, 5, Μελίτουσσα 13, 10, 11, Τέλφουσα 2, 54, 12. Pausanias: Ἀλιοῦσσα II 34, 8, Δονοῦσσα VII 26, 3, Θέλπουσα VIII 24, 4, Θηγανοῦσσα IV 34, 12, Κηλοῦσα II 12, 4 (Κηλῶσσα Strabo 382), Τιλφοῦσα IX 33, 1 (Τιλφῶσσα Strabo 410).

Strabo has Δερτώσσα 159, Ἐλεοῦσ(σ)α 398, Λάγουσα 484, Λοπαδοῦσσα 834, Ὀφιοῦσσα 653, 306, 167 (Ὀφίουσα = Κύθνος Steph. Byz. 392, 1), Πιθηκοῦσαι and Πιθηκοῦσσα 54 et al. and Diod. Sic. XX 58, 3, Ποιήσσα 486, Σειρηνοῦσαι or Σειρηνουσσῶν ἀκρωτήριον 22, Σινέσσα 219, Τολῶσσα (?) 188, Ὑδροῦσσα 398, Φακοῦσαι 805, Φοινικοῦσαι 276 or Φοινικοῦσσα Diod. Sic. V 7, 1. Stephanus Byzantius gives a substantial number of place-names in -οῦσ(σ)α: Ἀγαθοῦσσα (= Τῆλος) 621, 1: Ἐρικοῦσσα 276, 19: Ἀνθεμοῦσα 553, 15: Ἀνθουσα 590, 18 (Ἀνθοῦσα libri

4. For the termination cf. also σίττα, ψίττα/ψύττα.

correctly): 'Ροδοῦσσα 547, 3: Δελφοῦσσα 224, 22: Δρύουσα 553, 15: 'Αρ-
κίρεςσα 121, 9: Κρομβούσα 586, 12: Μήλουσα 450, 17: 'Ιχθυόεσσα 557, 2:
Σίδουσα 566, 3: Τεύτλουσα 619, 11: Ναγιδοῦσσα 467, 1: Πολυπόδουσα 532,
11: Φυκοῦσαι 673, 11: Φασηλοῦσαι 660, 17: 'Ανητοῦσσα 95, 9: Γηθοῦσσα
207, 8: 'Ελοῦσα 269, 13: Πορφύρουσα (= Κύθηρα) 391, 13: Σχινοῦσσα 595,
19: 'Ιδρέεσσα (= Τῆνος) 621, 11, etc.

As may be seen not all names are accented on the penultimate (i.e. -οῦσσα), especially in Stephanus Byzantius. It is possible that in some cases either by analogy or even by formation the accentuation can be justified being on the syllable before the penultimate. But in the majority of these cases this accentuation is probably wrong. Thus Πορφύρουσα (= Κύθηρα) 391, 13 happens to be mentioned by Aristotle (f. 478. 1555 b 15) correctly Πορφυροῦσσα and the same occurs in Eustath. 804, 35. Likewise Λάγουσα (Strabo 484, Steph. Byz. 405, 11) but in Athenaeus correctly Λαγοῦσαι νῆσοι (1, 30d cf. Eustath. 306, 11 where also 'Ιχθυό-εσσα (= 'Ικαρος), Φυκοῦσαι, Λοπαδοῦσαι are mentioned). Forms like Μήλουσα, Σκόπουσ(σ)α, Κράμβουσα, Οἴνουσα, 'Οφίουσα etc. are certainly not correctly accentuated.

These place-names occur also in Medieval and Mod. Greek. Thus *Jannaris*, An Historical Greek Grammar § 1067 gives among other 'Ερ-
μιονοῦσσα, 'Ροδοῦσσα, 'Α(ν)θοῦσ(σ)α, etc. From mod. Greek we have from S. Italy Πτεροῦσα (<πτέρις) and 'Αμμοῦσα (<ἄμμος), the second occurring also in Peloponnesus, etc. Place-names ending in -οῦσσα from all over modern Greece may be found in *K. Amantos*, Die Suffixe der neugriechischen Ortsnamen, München 1903 (= Γλωσσικὰ Μελετήματα, Athens 1964, 20ff. and 574γ). In Cyprus besides Κισσοῦσα (<κισσός) occur also Γιαλοῦσα (also an island near Patmos, Amantos 22,) 'Ελαιοῦσ-
σα, Τριμιθοῦσα, Πελαθοῦσα etc. See *S. Menardos*, «Τοπωνυμικὸν τῆς Κύ-
πρου» 'Αθηνᾶ 18, 1905, 315-421 (= *Σ. Μεnάρδου, Τοπωνυμικαὶ καὶ Λαο-
γραφικαὶ Μελέται, Λευκωσία* 1970), esp. p. 98. Puzzling is the etymology of Κινοῦσα, a village of Paphos not far from Φιλοῦσα (or is it Φυλοῦσα from φυλλοῦσα as Amantos, op.cit., p. 23)⁵. Menardos explains the forms with one σ as coming from σσ through confusion with the participle -οῦσα.

5. The village near Morphou Φυλιά well known to archaeologists, see *V. Karageorghis*, Cyprus from the Stone Age to the Romans, London 1982, pp. 27 ff. 42 ff. should be Φυλιά (<φυλία = a kind of wild olive tree).

ZWEI BILDER AUS DEM BYZANTINISCHEN SCHULLEBEN

PETER SCHREINER/Köln

Der Anlass, der dieser Festschrift zugrunde liegt, ist es, nicht nur die Forschertätigkeit des Jubilars zu würdigen, sondern auch seiner vielfältigen Lehre an der Universität Thessalonike zu gedenken. Daher mag es angebracht erscheinen, an dieser Stelle zwei kleine Texte zu veröffentlichen, die einen Blick auf das byzantinische Schulleben erlauben. Der erste entstand sicher im Kreise eines privaten Unterrichtszirkels, wie sie in den byzantinischen Städten die allgemeine Form der höheren Schulbildung darstellten, der zweite stammt aus der Feder eines Mannes, der einen bestimmten Einzelunterricht erteilte¹. Die beiden Fälle geben, wie der Schriftcharakter zeigt, Episoden aus dem 14. Jahrhundert wieder.

Die Texte sind Eintragungen auf den freien Seiten von Handschriften, die dem Verfasser des Kataloges im vergangenen Jahrhundert nicht aufgefallen sind². Es wird in der Literatur immer wieder mit Bedauern hervorgehoben, daß das byzantinische Alltagsleben nur spärlich bekannt ist, da die schriftliche Überlieferung fast ausschließlich das antike Gedankengut berücksichtigt. Mit Nachdruck soll jedoch betont werden, daß Texte auf Vorsatz- und leeren Zwischenblättern in vielen Fällen ein Schlaglicht gerade auf jene uns unbekannten Bereiche

1. Es soll an dieser Stelle nicht über das byzantinische Unterrichtswesen gehandelt werden, das dringend einer zusammenfassenden Darstellung bedürfte, da die Arbeit von *F. Fuchs*, *Die höheren Schulen von Konstantinopel*. Leipzig 1926, in zahlreichen Punkten von Anfang an Irrtümer enthielt und in anderen vielfach überholt ist. *P. Lemerle*, *Le premier humanisme byzantin*. Paris 1971 und *P. Speck*, *Die kaiserliche Universität von Konstantinopel*. München 1974 haben vor allem das 9. Jh. untersucht, *G. Weiss*, *Oströmische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos*. München 1973, in anderen Zusammenhang, das 11. Jh. Die Ansicht, es habe in Konstantinopel kontinuierlich eine Universität bestanden, ist schon längst aufgegeben. Eine klare Trennung zwischen «höherer Schule» und «Universität» hat kaum je bestanden, und es erübrigt sich so eine Erörterung, welchem Kreis der erste Text zuzuweisen ist. Ausführlich zu Schülern und Lehrern in byzantinischer Zeit *Ph. Kukulles*, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, Bd. I, 1. Athen 1948, 35-105, doch ist die Mehrzahl der Beispiele patristischen Autoren entnommen und gibt daher sicherlich kein typisches Bild byzantinischer Schulverhältnisse wieder.

2. *H. Stevenson*, *Codices manuscripti Palatini graeci*. Rom 1885, 161-162 (cod. 287) und 239-240 (cod. 371). Den Anfang des ersten Textes, in cod. 287, bis καύματος, hat Stevenson fehlerhaft (z.B. τιμᾶσθαι statt κοιμᾶσθαι) wiedergegeben.

werfen, wie die beiden Beispiele zeigen. Die Erfassung solcher Texte, nicht als «Zufallsfunde», sondern mit sicherer heuristischer Methode, ist ein mühsames, aber lohnendes Feld zukünftiger Forschung³.

I

Der erste Text ist eine Art Vertrag zwischen Lehrer und Schülern, der eine ursprünglich wohl mündlich gemachte Vereinbarung festhalten soll; es fehlt die Nennung von Zeugen, die aber nicht nötig war, da es sich um keinen rechtsgültigen «Vertrag» handelt, sondern eher ein aide mémoire, das der Lehrer den Schülern zeigen konnte, wenn sie ihr Versprechen vergessen sollten. Er ist überliefert auf der Rückseite (f. 1^v) des Pergamentvorsatzblattes zum Vat. Pal. gr. 287. Die Handschrift, aus dem Anfang des 14. Jh. besteht ebenfalls aus Pergamentfolien und enthält Tragödien von Sophokles, Euripides und Aischylos⁴. Der obere Teil unseres Blattes wird von einem achtzeiligen theologischen Traktat ausgefüllt, dessen Schreiber jedoch mit der Hand des Vertrages nicht identisch ist. Das Vorsatzblatt stellt ein Bifolium (1-2^v) dar, das in der Breite von etwas kleinerem Format (315 × 190 mm) ist als die übrige Handschrift (315 × 215 mm), aber von derselben Pergamentart. Das Folium, mit dem der Tragikertext beginnt (f. 3), weist auch keine Gebrauchsspuren auf und war wohl immer schon durch ein Vorsatzblatt geschützt. Es liegt die Vermutung nahe, daß sich der Tragikertext in der Hand des Lehrers befunden hat.

3. Aufgenommen sind solche Texte nur in den modernen Handschriftenkatalogen, die vom Historiker allerdings zu selten systematisch gelesen werden. Eine sichere Erfassung ist nur in einer Neukatalogisierung der Handschriftenbestände möglich, sofern man nicht in mühesamer Einzelarbeit die verschiedenen Fonds auf neue Texte hin durchsieht, wie es der Verfasser dieser Zeilen mit den Handschriften der Vatikanischen Bibliothek tat. Mit Recht hebt *G. Weiss* in: *J. Karayannopoulos-G. Weiss*, Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz, Bd. 1. Wiesbaden 1982, 32 die Bedeutung solcher «Gebrauchstexte» hervor.

4. Kurze Beschreibung mit besonderer Berücksichtigung der klassischen Tragödien bei *A. Turyn*, The manuscript tradition of the tragedies of Aeschylus. New York 1943, 69-70; Ders., Studies in the manuscript tradition of the tragedies of Sophocles. Urbana 1952, 42-43. Die umfangreiche Literatur zu dieser berühmten Klassikerhandschrift (deren zweiter Teil in der Bibl. Laurenziana im Fonds der Conv. soppr., Nr. 172, aufbewahrt wird) ist bei *V. Peri - P. Canart*, Sussidi bibliografici per i manoscritti greci della Bibliotheca Vaticana. Città del Vaticano 1970, 268-269 zusammengetragen. Wichtige Ergänzungen bringt *A. Tuilier*, Recherches critiques sur la tradition du texte d'Euripide. Paris 1968, 192-193. Auf Grund zuverlässiger Schriftvergleiche gelangt Tuilier zu dem Ergebnis, daß die Handschrift um 1325 entstand.

Der Vertragstext ist von einer sicheren Hand des 14. Jahrhunderts geschrieben, heute aber zum Grossteil nur mehr unter der Quarzlampe lesbar. Die Zeilen 14-16 sind so verwischt, daß einzelne Buchstaben nicht mehr erkenntlich sind, so daß hier der Sinn nur mehr oder weniger vermutet werden kann, zumal an dieser Stelle auch unleserliche Eintragungen über der Zeile angebracht wurden.

† ἐπεὶ δὲ ὁ Θεόδωρος ἔταξεν |² ἀπὸ τῆς α^{ης} τοῦ αὐγούστου μηνό(ς)|³ παρρησία πάντ(ων) ἡμῶν τοῦ μήτε|⁴ κοιμᾶσθαι αὐτὸν ἐν ὥρα τοῦ καύμ(α)-τ(ος)|⁵ κατὰ τὸ μισον τ(ῆς) ἡμέρας μήτε ἕτερο(ν)|⁶ τινα τῶν αὐτοῦ συμφοιτητῶν|⁷, ἀλλὰ μὴν μηδὲ ἐστίειν κατὰ τὸ |⁸ δειλιν(όν) ὡς εἰώθησαν, τάττομ(εν)|⁹ ἅμα πάντες οἱ παῖδες καὶ συμφω|¹⁰ νούμεν εἰς τοῦτο οὔτω τελείμα (leg. τελείωμα)|¹¹ εἰς τὸ ἐξῆς ἀπὸ τῆς σήμερον ταύτ(ης)|¹² ἡμέρας χωρὶς λόγου τινος καὶ προ|¹³ φάσεως. πρόστημα (leg. πρόστιμα) δὲ τῆς ἀντί|¹⁴ φάσεως (leg. ἀντιφάσεως) τῆς (?) ἡμῶν (?) συμφωνίας⁵ (ca. 8 Buchst.) ... ἔστω|¹⁵ παρὰ τῷ διδασκάλῳ οὐτ(ως) εἴποτε (?) γ|¹⁶ παρ' ἡμῶν⁶ τιμωρία προσήκ(ουσα(?))|¹⁷ παρ' αὐτῷ⁷. τοῦτ(ου) γὰρ ἔνεκεν (καὶ) τὸ παρ' ἡμῶν|¹⁸ ἐξάνελθῃ γραμματίον πρὸς ἀσφά|¹⁹λειαν τοῦ παρ' ἡμῶν λόγου καὶ συμφωνί(ας).
Übersetzung: «Da Theodoros mit Erlaubnis unser aller versprochen hat, vom 1. August an weder selbst zu schlafen zur Zeit der Hitze, während der Mitte des Tages, noch irgendeiner seiner Mitstudenten, vielmehr auch nachmittags nicht mehr wie gewohnt zu essen, versprechen wir Jungen alle dies und erklären uns so mit einem solchen Ergebnis einverstanden, in der Folge von diesem heutigen Tag an, ohne irgendeine Diskussion und Ausrede. Strafe aber für einen Bruch⁸ unserer (?) Vereinbarung ... soll sein nach Ermessen des Lehrers, wenn überhaupt(?) ... eine von ihm zu bestimmende Vergeltung. Aus diesem Grunde erging von uns dieses Schreiben zur Gewähr des von uns gegebenen Wortes und als Zeichen der Zustimmung».

Hintergrund dieser eigenartigen Vereinbarung scheint eine Auseinandersetzung mit Schülern gewesen zu sein. An konkreten Fakten ersehen wir daraus, daß, wenigstens im vorliegenden Fall, auch in der Sommerhitze Unterricht abgehalten wurde. Ein Essen am Nachmittag

5. Die Zeilen 14-16 sind kaum lesbar, da der ursprüngliche Text teilweise gestrichen ist und an derselben Stelle oder im Zeilenzwischenraum (s. folg. Anm.) ein neuer Text eingetragen ist.

6. Über ἡμῶν τιμωρία ist zu lesen: παρ τούτων.

7. Über αὐτῷ ist ein Text von ca. 10 Buchstaben eingetragen.

8. ἀντίφασις ist in dieser speziellen Bedeutung nicht belegt; vgl. jedoch E. Kriaras, *Λεξικὸ τῆς μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς δημόδους γραμματείας* II. Thessalonike 1971, s.v.

(nach πρόγευμα und γεῦμα), wie die Tageszeit selbst δειλινὸν genannt, ist auch aus anderen Quellen bekannt⁹; in unserem Text sollte es unterbleiben, um die Schüler nicht vom Studium abzuhalten. Wer den Text geschrieben hat, ob Lehrer oder Schüler, ist nicht leicht zu entscheiden. Im Tenor und der Formulierung gibt er ganz die Seite der Schüler wieder, im Duktus aber verrät er eine sehr geübte Hand, die vielleicht doch an einen Studenten mit reicher Schreiberfahrung denken läßt, aus dem Kreis derer, die ein Lehrer in griechischen Tragikertexten unterwies.

II

Von solcher reichen Schreiberfahrung kann im zweiten Dokument, jedenfalls auf einer der beiden Seiten, nicht die Rede sein. Es ist von ganz anderer Natur und hat mit dem ersten nichts gemeinsam, da es uns den Einzelunterricht vor Augen stellt. Die wenigen Zeilen sind nicht, wie im ersten Fall, auf einem Vorsatzblatt niedergeschrieben, sondern auf einer freien Seite (f. 221^v), inmitten einer juristischen Handschrift des späten 13. oder frühen 14. Jh., dem Vat. Pal. gr. 371¹⁰. Die Eintragung zeigt eine gewandte und flüssige Hand, die mit Sicherheit ebenfalls dem 14. Jh. zuzuweisen ist¹¹. Im Gegensatz zum ersten Text handelt es sich um einen gültigen Vertrag, da eine Zeugin, die Mutter des Schülers, genannt ist.

† μη(νὶ) ἰανουαρίῳ εἰς τὰς τᾶ ἐπαρέλαβα καγὼ¹² Ἰω(άννης) τ(ὸν) υἱὸν τοῦ καλογέρου. δια να του μάθω τὸ γρά¹³ψιμ(ον). τὸ στρογγυλόν. νά μου δόση ὕ(πέρ)π(υ)ρα β'.¹⁴ τὸ ἐν ἕως β' μήνας. καὶ τὸ ἄλλον ἥστερα.¹⁵
μάρτυρας ἡ καλογρέα

9. Ph. Kukules, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, Bd. V. Athen 1952, 136-140.

10. Die kleinformatige Handschrift (155 × 112 mm) ist durchgehend von einer einzigen Hand auf Bombyzinpapier geschrieben. Ein ähnlicher Schrifttypus begegnet etwa bei A. Turyn, Codices graeci Vaticani saeculis XIII et XIV scripti an-norumque notis instructi. Città del Vaticano 1964, Tafel 33 (1279), oder Ders., Dated greek manuscripts of the thirteenth and fourteenth centuries in the libraries of Italy II. Urbana 1972, Tafel 41 (1323) und Tafel 127 (1324). Die Verwendung des Bombyzinpapiers spricht eher für ein früheres Datum. Die Handschrift enthält Texte des weltlichen und kirchlichen Rechts, die J. B. Pitra, Iuris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta I. Rom 1864, 41-42 genauer analysierte.

11. Eine zeitliche Bestimmung des Eintrags ist nicht möglich; obwohl sicher von einem anderen Schreiber als dem des Textes der Handschrift stammend, ist er im Duktus nicht allzu verschieden und Kann auch bald nach der Kopie der Handschrift entstanden sein (um 1300?).

Übersetzung: «Im Monat Januar, am 11., nahm ich, Johannes, den Sohn des Kalogeros, um ihm die Minuskelschrift beizubringen. Er soll mir (dafür) zwei Hyperpyra geben, den einen bis zu zwei Monaten, den anderen später. Zeuge (ist) die Kalogrea».

Die verschiedenen Fachtermini, die der Autor gebraucht, finden von anderen Texten her eine willkommene Bestätigung. So ist γράψιμον der allgemeine Ausdruck für «Schreiben» und «Kopieren»¹², und στρογγύλος (sc. χαρακτήρ) wird als Bezeichnung für die Minuskel verwendet¹³. Die Erlernung dieser Schriftart hat den Schülern manche Schwierigkeit bereitet, wie die zahlreichen oft recht ungelungenen Federproben gerade dieses Typus in den Vorsatzblättern von Handschriften zeigen. Unsere Stelle, die als Einzelbeispiel nicht überinterpretiert werden sollte, läßt daran denken, daß man im Elementarunterricht (zunächst) überhaupt nur die einfachere Majuskel erlernte. Wir wissen nicht, mit welcher Intensität der genannte Johannes seinen Schreibunterricht betrieb, so daß die genannte Summe von zwei Hyperpyra relativ bleibt. In jedem Fall erstreckten sich die Lektionen über einen Zeitraum von mehr als zwei Monaten. Im Vergleich mit anderen Preisen - um 1250 wurde ein Schaf für ein Nomisma verkauft und 1321 kostete ein Pferd 12 Nomismata¹⁴ ist der Lohn nicht zu gering und sicherlich konnte sich nicht jedermann einen solchen Privatunterricht leisten.

Der Name Kalogeros, Vater des Schülers, ist in der Paläologenzeit mehrfach belegt¹⁵; eine Identifizierung der hier genannten Person ist jedoch nicht möglich. Auch gibt die Handschrift durch anderweitige Eintragungen keine Hinweise, wo wir den Vorgang zu lokalisieren haben. Johannes, der den Unterricht erteilte, war wohl Jurist — Richter oder Notar —, da die Handschrift ausschließlich Gesetzestexte enthält. Es wurde bereits gesagt, daß die wenigen Zeilen sehr flüssig geschrieben sind, und der Lehrer sein Versprechen, dem Schüler die Minuskel beizubringen, bestens erfüllen konnte. Es bleibt aber nicht verborgen, daß er in Akzentsetzung und Orthographie weniger sicher war¹⁶.

12. Ausführlich *B. Afsalos*, La terminologie du livre-manuscrit à l'époque byzantine. Thessalonike 1971, 187-192.

13. *Ibid.* 193-217.

14. *G. Ostrogorsky*, Löhne und Preise in Byzanz. *Byz. Zeitschrift* 32 (1932) 333 und *Actes de Chilandar*, ed. *L. Petit-E. Korablev*, Sankt Petersburg 1911, 156.

15. *Prosopographisches Lexikon der Paläologenzeit*, 5. Faszikel. Wien 1981, Nr. 10514-10535.

16. Nicht umsonst stehen gerade in spätbyzantinischer Zeit orthographische Traktate besonders in Blüte, oder besser gesagt wieder in Blüte, da meist nur die Texte der alten Grammatiker umgeschrieben werden; vgl. *E. Gamillscheg*, Zur hand-

Bestimmt hat der Jubilar niemals mit Schülern Ärger gehabt, die im August mittags schliefen statt zu studieren — schon weil eine humane Gesetzgebung die Semesterferien geschaffen hat — und die Minuskel brauchte er auch niemandem beizubringen, es sei denn in passivem Sinn bei diplomatischen Übungen. Trotzdem mögen diese wenigen Zeilen sein Interesse finden, gerade weil sie das in Byzanz so selten zu beobachtende Alltagsleben zeigen.

A SOFOCLE, *EDIPO A COLONO* 939-943

MARCELLO GIGANTE/Napoli

940 Ἐγὼ οὐτ' ἀνδρῶν τήνδε τὴν πόλιν λέγω,
 ὦ τέκνον Αἰγέως, οὐτ' ἄβουλον, ὥς σὺ φῆς,
 τοῦργον τόδ' ἐξέπραξα, γινώσκων δ' ὅτι
 οὐδεὶς ποτ' αὐτοὺς τῶν ἐμῶν ἂν ἐμπέσοι
 ζῆλος ξυναίμων, ὥστ' ἐμοῦ τρέφειν βίᾳ.

È Creonte che risponde a Teseo: «O figlio di Egeo, agii come agii, non perché io considerassi Atene, come insinui, una città priva di uomini e di un'accorta guida, ma perché credevo di sapere che questo popolo mai sarebbe caduto in tanto amore di miei congiunti da volerseli allevare in grembo, a dispetto di me».

Che ἄβουλον sia da riferirsi a τὸ ἔργον come crede il Dain nell'edizione sofoclea (Paris 1960) spezzando il nesso οὐτ' ἀνδρῶν οὐτ' ἄβουλον è stato contestato da A.M. Dale, «Cl. Review» 1962, p. 22. La Dale osserva che considerare ἄβουλον predicativo di τοῦργον τόδ(ε) contrasterebbe con γινώσκων δ(ε) e preferisce ovviamente lasciarlo con πόλιν, così come a me pare incontrovertibilmente confermato da εὔβουλον riferito a Ἄρεος πάγον (947). Sottilmente soggiunge la Dale che Ἰὼς σὺ φῆς (940) potrebbe riferirsi più che a καὶ ἴσον τῷ μηδενὶ (918), come fu sostenuto dal Jebb, a 913 s., così che ἀνδρῶν e ἄβουλον si riferiscono al discorso di Teseo in ordine chiastico:

ὅστις δίκαι' ἀσκοῦσαν εἰσελθὼν πόλιν
 κἄνευ νόμου κραίνουσιν οὐδὲν...

«La città in cui venisti esercita la giustizia e riconosce l'incondizionato dominio della legge».

Sarei tentato di scrivere κἄνευ νόμου κρατοῦσαν οὐδὲν con un pensiero al νόμος κρατῶν euripideo, ma non è necessario (è, in ogni modo, da escludere κρίνουσαν del Meineke).

BYZANTINISCHE BLEISIEGEL AUS RUMÄNIEN

ION BARNEA/Bucarest

Bislang wurden auf dem Gebiete Rumäniens ungefähr 500 byzantinische Bleisiegel* aus den IV-XIII Jahrhunderten entdeckt. Die meisten davon stammen aus Zufallsfunden. Nur in wenigen Fällen wurden sie durch systematische Ausgrabungen auf dem Gebiete zwischen der Donau und dem Schwarzen Meer aufgefunden, d.h. in der heutigen Dobrudscha, der gewesenen spätromischen Provinz *Scythia Minor* und dem östlichen Teil der Provinz *Moesia Secunda*; in den X-XII Jahrhunderten stellte diese Gegend das sich auch weiter nach Westen ausdehnende byzantinische Thema *Paristrion* (*Paradunavon*) dar. Von den 500 Siegeln sind ungefähr 150 Kommerkiariersiegel, die übrigen Autentitätszeichen von Urkunden und öffentlichen Briefen der Kaiser, der hohen Militär-, Zivil- oder Kirchenwürdenträger, der verschiedenen Beamten oder der einfachen Privatpersonen aus den VI-XIII Jahrhunderten. Die meisten Siegel wurden auf dem Gebiete der Städte *Tomis* (Constanța), an der Westküste des Schwarzen Meeres, *Noviodunum* (Isaccea, Bez. Tulcea), *Sucidava* (Izvoarele, Bez. Constanța) und *Durostorum* (Silistra), alle am rechten Donauufer, entdeckt. Einzelstücke stammen aus einigen anderen byzantinischen Festungen am rechten Donauufer oder aus unbekannten Siedlungen aus der Dobrudscha. Die Mehrheit der Siegel werden im Museum für Geschichte der S. R. Rumänien und im Museum für Nationalgeschichte und Archäologie von Constanța, die anderen im Archäologischen Institut Bukarest, im Museum der Stadt Bukarest und in den Museen von Tulcea, Călărași (Rumänien), Sofia, Silistra, Tolbuhin (Bulgarien), sowie in einigen Privatsammlungen aus Rumänien aufbewahrt. Von den 500 Siegeln wurden bislang dreiviertel veröffentlicht oder sollen veröffentlicht werden.

* Wir machen darauf aufmerksam, daß hier nur die in Rumänien gefundenen byzantinischen Bleisiegel behandelt werden. Bleisiegel, die außerhalb von Rumänien erworben und nach Rumänien gebracht wurden, wie z.B. der Fall der bekannten Sammlung von 681, von C. Orghidan (Bukarest) in Istanbul angekauften und von V. Laurent (La collection C. Orghidan, Paris, 1952) veröffentlichten Siegeln ist, werden hier nicht berücksichtigt. Diese äußerst wichtige, bis 1982 bei der Akademie der S. R. Rumänien aufbewahrte Sammlung befindet sich zur Zeit im Muzeul de istorie al R. S. România (Museum für Geschichte der S. R. Rumänien).

Im folgenden werden wir versuchen, die Siegel nach ihrem Fundort, im Rahmen jeder topographischen Einheit und gemäß ihrer Chronologie und Wichtigkeit, summarisch darzustellen. Besonderen Nachdruck werden wir auf die aussagekräftigeren und weniger oder völlig unbekannten Stücke legen.

In *Tomis*, der Hauptstadt der Provinz *Scythia Minor*, wurden ungefähr 150 Bleisiegel entdeckt. Davon sind neun Kommerkiarier-siegel, acht Kaisersiegel, zwei mit Adlerdarstellungen auf der Vorderseite und kreuzförmigem Monogramm auf der Rückseite und die meisten mit Monogramm auf beiden Seiten (monogrammatische Siegel), Siegel mit Heiligendarstellungen (der Gottesmutter, einem Heiligen oder mit religiösen Szenen) auf der Vorderseite und Monogramm auf der Rückseite (ikonographische Siegel) und drei Siegel aus den X-XII Jahrhunderten. Die Kommerkiariersiegel lassen sich in die IV-VI Jahrhunderte datieren. Drei davon tragen auf der Vorderseite den Namen der Stadt Smyrna, andere drei den Namen der Stadt Koloe aus Lydien, eines den Namen der Stadt Ephesos, ein anderes den der Stadt Metropolis aus Phrygien und das neunte den Namen Hyperechios, der wahrscheinlich ein griechischer Kaufmann ebenfalls aus Kleinasien war, dessen Beziehungen zu den Städten an der Unteren Donau und an der Westküste des Schwarzen Meeres sich immer enger während der spät-römischen Zeit erweisen¹. Die acht Kaisersiegel tragen das Bildnis und den Namen der Kaiser Anastasios I (491-518), Justinian (527-565) - 5 Stück-, Maurikios (582-602) und Herakleios mit seinem Sohn Herakleios Neos Konstantinos (610-641). Die zahlreichen in Histria, Dinogetia und Sucidava entdeckten gestempelten Ziegel mit dem Namen des Anastasius, zu denen auch das Bleisiegel von Tomis hinzukommt, weisen auf das besondere Interesse dieses Kaisers an diesem Vorposten von Konstantinopel und des Reiches hin, den Kleinskythien und im allgemeinen das Gebiet der Unteren Donau darstellten. Es sei dabei erwähnt, daß ebenfalls aus Tomis auch der berühmte vergoldete Silberdiskus des Bischofs Paternus (heute im Ermitage- Museum Leningrad) stammt, welcher auf der Rückseite einen Stempel mit dem Namen des Kaisers Anastasius trägt. Die fünf Siegel mit dem Namen des Kaisers Justinian bestätigen sowohl die Nachricht des Prokopios von Cäsaräa über die großartigen, unter diesem Kaiser an der Unteren Donau durch-

1. I. Barnea, Plombs byzantins de la collection Michel C. Soutzo, *Revue des études sud-est-européennes*, VII, 1969, 1, S. 21-33; *Ders.*, Sigilii bizantine din colecția Muzeului de istorie al R. S. România, *Studii și cercetări de numismatică*, VIII, 1984, S. 95-104.

geführten Rekonstruktionsarbeiten, als auch die Angaben einiger Inschriften aus Kleinskythien, von denen die aussagekräftigste die von *Callatis* (Mangalia) mit der Erwähnung «Justinian der Bauwerkliebhaber» ist. Das Siegel des Maurikios erinnert an die Kämpfe der byzantinischen Heere an der Unteren Donau gegen die Slawo-Awaren am Ende des VI. Jhs. Das Siegel von Herakleios zeigt, daß die Beziehungen zum byzantinischen Kaiserreich nach dem Fall des Donaulimes (602) nicht unterbrochen wurden. Vor allem haben die Städte an der Westküste des Schwarzen Meeres und an der Unteren Donau diese Beziehungen während der nachfolgenden Jahrhunderte, bis zur Wiederherstellung der byzantinischen Herrschaft unter dem Kaiser Johannes Tzimiskes (971) an der ehemaligen Grenze des Reiches, aufrechterhalten². Das Fehlen einiger Siegel aus den VIII-IX Jahrhunderten spiegelt einerseits die Krise des byzantinischen Reiches wider, andererseits den Verfall der gewesenen Metropole Kleinskythiens, die in dieser Zeit von Nikephoros, Patriarch von Konstantinopel, nicht als Stadt, sondern als Dorf (χωριον) erwähnt wird³. Die drei Siegel aus den X-XII Jahrhunderten erwähnen einen gewissen Papastephanou, kaiserlichen Protospatharios und Kommerkiarios⁴, ein anderes vermutlich einen gewissen Gregorios Daoubethopoulos^{4a}. Das dritte Siegel gehört einer Frau an, deren Name —Eirene Nikeritese— an den des Eunuken Leon Nikerites, des berühmten Feldherrn und Vertrauensmannes des Kaisers Alexios Komnenos, erinnert. Leon Nikerites, der erste Strategos des Themas Paristrion nach der Vernichtung der Petschenegen bei Lebunion (1091), wird sowohl von Anna Komnene (*Alexias*, VII, VIII) als auch von fünf Siegeln, die bis zu uns gelangt sind, erwähnt. Möglicherweise gehörte Eirene Nikeritese zusammen mit dem Feldherrn der gleichen Familie an. Da sie sich als eine bekannte Persönlichkeit betrachtete, hat sie nur ihren Namen auf dem in Constanța gefundenen Siegel erwähnt⁵. Die kleine Anzahl der Siegel aus den X-XII Jahrhunderten aus Constanța weist darauf hin, daß die Stadt ihre Existenz in dieser Zeit fortsetzen konnte, obgleich ihr im Leben des byzantinischen Themas Pari-

2. *Ders.*, Sceaux des empereurs byzantins découverts en Roumanie, Byzantina, 3, Thessaloniki, 1971, S. 150-156.

3. *Ders.*, Din istoria Dobrogei, III, Bukarest, 1971, S. 7 und 9.

4. *W. Knechtel*, Plumburi bizantine. Sonderdruck aus dem Buletinul Societății Numismatice Române, 1915, S. 8-9, Nr. 7.

4a. Für diese Lesung bin ich Herrn Dr. *W. Seibt* sehr zu Dank verpflichtet. In *Pontica*, 16, 1983, S. 269-270, hatte ich die Lesung *Droubethopoulos* vorgeschlagen, die weniger wahrscheinlich ist.

5. *I. Barnea*, Sigilii bizantine inedite din Dobrogea, *Pontica*, 16, 1983, S. 270-271.

strion keine wichtige Rolle mehr zukam. Übrigens erwähnte sie der Kaiser Konstantin VII. Porphyrogenetos selbst um die Mitte des X. Jhs. unter dem Namen *Konstantia*⁶. Leider verhinderte die Überlagerung der modernen Stadt die eingehende Erforschung der antiken Stadt.

In Sucidava, einer Stadt am rechten Donauufer aus der Provinz *Moesia Secunda*, hat Vasile Culică, ein Rechtsanwalt von Călărași und ein leidenschaftlicher Antiquitätenliebhaber, während einer zwanzigjährigen Tätigkeit (1950-1970), in Jahreszeiten mit niedrigerem Wasserspiegel, 132 römische und frühbyzantinische Kommerkiariersiegel (IV.-VI. Jh.) vom Donaustrand gesammelt und sie nach ihrer Veröffentlichung dem Museum für Nationalgeschichte und Archäologie von Constanța übergeben. Von den Kommerkiariersiegeln von Sucidava trägt eines (Nr. 1) das Bildnis des Kaisers Konstantin des I. des Großen, ein anderes das des Kaisers Julian Apostata und andere drei je zwei, drei und vier Bildnisse, wahrscheinlich von assoziierten Kaisern aus dem IV. Jh. Ein Stück enthält das Monogramm des Kaisers Justinian. Andere tragen Inschriften der kleinasiatischen Städte Ephesos, Smyrna, Laodikeia, Magnesia, Ypaipa und Sionia; andere wurden mit christlichen Symbolen und Monogrammen versehen⁷. Keines dieser Siegel läßt sich später als das VI. Jh. datieren. Das heißt, daß die Stadt beim Limesfall aufgehört hat zu existieren oder daß sie an eine andere in der Nähe liegende Stelle verlegt wurde, ein Umstand den die künftigen archäologischen Ausgrabungen festzustellen haben.

Im Norden der Dobrudscha, im sehr wichtigen römischen und byzantinischen Handels- und Militärzentrum von *Noviodunum*, ebenfalls am rechten Donauufer, ungefähr 30 km vom Donaudelta entfernt, wo immer eine sehr gute Stromfurt gewesen war, fand man eine große Zahl byzantinischer Bleisiegel, von denen ungefähr 70 Stück in die Sammlungen der Museen aus Rumänien aufgenommen wurden. Dreiundzwanzig davon wurden veröffentlicht, die übrigen wurden in ihrer Mehrzahl vom Museum für Nationalgeschichte und Archäologie von Constanța erworben und werden demnächst publiziert werden. Die Siegel von Noviodunum bedecken eine Zeitspanne von ungefähr 800 Jahren, mit dem IV. Jh. beginnend bis zum Ende des XII., sogar Anfang des XIII. Jhs. Einige Stücke aus dem XI. und XII. Jh. haben eine

6. Constantin Porphyrogenitus, *De administrando Imperio*, 9, 99, Ausgabe Gy. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, Budapest, 1949, S. 62.

7. V. Culică, *Plumburi comerciale din cetatea romano-bizantină de la Izvoarele (Dobrogea)*, Pontica, VIII, 1975, S. 215-261; IX, 1976, S. 115-133; XII, 1979, S. 145-149.

besondere historische Bedeutung. Das früheste ist ein Kommerkiarier-siegel auf dem der Name Kyrillos, wahrscheinlich eines Kaufmannes aus der zweiten Hälfte des IV. Jhs., eingedruckt wurde. Andere weniger wichtige Stücke, mit Eindruck auf beiden Seiten, stammen aus den VI-X Jahrhunderten⁸.

Von den Siegeln des XI. und XII. Jhs. gehören zwei Isaak II. Angelos (1185-1195) an, dem byzantinischen Kaiser während dessen Herrschaft der Aufstand der Assaniden ausbrach und auf dem Balkangebiet das Blacho-Bulgarische Reich oder das zweite bulgarische Zarat gegründet wurde (1186). Die Anwesenheit dieser Siegel in Noviodunum, wohin sie wahrscheinlich mit einer Verordnung des byzantinischen Kaisers gelangt sind, zeigt, daß in dieser Zeit des ersten Kaisers der Dynastie der Angeloi, das Byzantinische Reich bedeutende strategische Punkte an der Unteren Donau, vor allem dank seiner mächtigen Flotte, besitzen konnte⁹. Ein Siegel hat dem Kuropalates Ioannes Batatzes, der schon im XI. Jh. belegt ist, angehört. Ein anderes gehört dem Petros Rhomanakes an, ein im XII. Jh. bekanntes Patronymicum; das dritte muß dem wahrscheinlich im XIII. Jh. am kaiserlichen Hofe von Nikaia lebenden Niketas Eugenianos zugewiesen werden¹⁰. Andere zwei Siegel erwähnen je ein unseres Wissens unbekanntes Patronymicum: Konstantin Kabalakes und Tatianos Neropoulos¹¹. Eine besondere Bedeutung kommt dem Siegel mit der metrischen Legende des Gregorios Mavrokatakalon zu. Der von Anna Komnene (*Alexias*, VII, II, 1 und III, 4), gelegentlich der Kämpfe an der Unteren Donau gegen die Petschenegen (1087-1090), erwähnte Gregorios Mavrokatakalon war Feldherr und Berater des Kaisers Alexios I. Komnenos. Er geriet in die Gefangenschaft der Petschenegen wovon er durch eine große Geldsumme losgekauft wurde. Von diesem byzantinischen Strategen sind noch andere sechs Siegel bekannt, die sich sowohl untereinander als auch vom Siegel von Noviodunum unterscheiden. Eines von diesen in Preslav

8. *I. Barnea*, *Sigilii bizantine de la Noviodunum* (II), *Studii şi cercetări de numismatică*, VI, 1975, S. 159-160.

9. *Gh. Ştefan*, *Monuments inédits de Noviodunum, Dacia, IX-X, 1941-1944*, S. 482; *N. Bănescu*, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradunavon) et de Bulgarie*, Bucarest, 1946, S. 109-111; *I. Barnea*, a.O., S. 162, Nr. 12; *Ders.*, *Sceaux des empereurs byzantins*, a.O., S. 171-172.

10. *I. Barnea*, *Sigilii bizantine de la Noviodunum*, *Studii şi cercetări de numismatică*, IV, 1968, S. 240, 243-246; *V. Laurent*, *Byz. Zeitschrift*, 62, 1969, 1, S. 230-231.

11. *I. Barnea*, *Sigilii bizantine inedite din Dobrogea, Pontica*, XVI, 1983, S. 264-265. *Ders.*, *Sigilii ... Noviodunum* (II), a.O., S. 161; *W. Seibt*, *Byz. Zeitschrift*, 69, 1976, 1, S. 284.

aufgefundenen Siegeln zeigt Gregorios Mavrokatalon als Patrikios und Strategos, ein anderes von Silistra als Antypatos und Katepano, ohne weitere geographische Angabe¹². Ein anderes wichtiges am Donaustrand bei Noviodunum gefundenes Siegel, das zur Zeit unveröffentlicht ist, befindet sich in einer Privatsammlung von Tulcea (des Arztes Dorin Nicolae). Es ist in einem verhältnismäßig guten Zustand erhalten und gehört Adrian Komnenos an, dem Bruder des Kaisers Alexios I. Komnenos, einem der höchsten Würdenträger des Byzantinischen Kaiserreiches, Oberbefehlshaber der kaiserlichen Armee, so wie aus der Siegellegende hervorgeht: πρωτοσέβαστος καὶ μέγας δομέστικος πάσης Δύσεως; so wird er auch von Anna Komnene (*Alexias*, II, III) genannt und kommt auch auf anderen Siegeln vor. Diesen Titel trug Adrian Komnenos zwischen 1087 und 1105¹³. Die Anwesenheit des Siegels in Noviodunum weist auf die große Bedeutung dieser strategischen Stelle an der Unteren Donau für das Kaiserreich hin, wodurch die Barbaren leicht nach Süden eindringen konnten.

Noch östlicher, 8 km von der Stadt Tulcea entfernt, befindet sich auf dem Sfintul Gheorghe-Arm des Donaudeltas das Dorf Nufărul, wo man die Existenz der mittelalterlichen Stadt Prislava vermutet. Hier wurden in letzter Zeit systematische Ausgrabungen durchgeführt, die zur Entdeckung von drei byzantinischen Siegeln aus der zweiten Hälfte des XI. Jhs. geführt haben. Das erste, das nur durch ein unklares Photo veröffentlicht wurde¹⁴, ist von uns Basileios Apokapes, *dux* von Paradunavon, zugewiesen worden. Diese Entdeckung bestätigt die Hypothese des bekannten rumänischen Byzantinisten N. Bănescu, der, von der richtigen Deutung einer Aufzeichnung vom 4. April 1059 der Handschrift *Paris. Coisl. 263* ausgehend, Basileios Apokapes, *dux* von Paradunavon, mit dem berühmten byzantinischen gleichnamigen Strategen von der Mitte des XI. Jhs. identifiziert hat¹⁵. Erwähnenswert ist, daß

12. *I. Barnea*, Sigilii bizantine de la Noviodunum, a.O., S. 243, Nr. 5; *V. Laurent*, a. O., *I. Barnea*, Din istoria Dobrogei, a.O., S. 148, 156 und 324; *Ivan Jordanov*, Sceaux de deux notables byzantins de la fin du XIe s., Études Balkaniques, Sofia, 1981, Nr. 3, S. 94-97.

13. *R. Guiland*, Recherches sur les institutions byzantines, I, Berlin-Amsterdam, 1967, S. 407; *G. Zacos*, *A. Vegler*, Byzantine lead seals, I, Basel, 1972, Nr. 2709 bis, a,b,c; *V. Laurent*, Corpus des sceaux de l'Empire byz., II, Paris, 1981, Nr. 939-940.

14. *Silvia Baraschi*, *Neculai Moghior*, Studii şi materiale de muzeografie şi istorie militară, 13, 1980, S. 132, Abb. 7/1.

15. *N. Bănescu*, a.O., S. 84-90; *Ders.*, A propos de Basile Apokapes, duc de Paradunavis (= Paristrion). La notice du moine Théodule (1059), Revue des études sud-est européennes, I, 1963, 1-2, S. 155-158; *I. Barnea*, Din istoria Dobrogei, a.O., S. 133, 134-135.

die Siegellegende nicht nur den Namen, sondern auch die Bezeichnungen *Magistros* und *Dux* für die Würde des Basileios Apokapes aus der Pariser Handschrift wiedergibt.

Das zweite in Nufărul entdeckte Siegel gehört Konstantin Anemas an, Spatharios und Episkeptites des Themas der Armeniaken. Ein genaues Parallelstück desselben Siegels, vorher in der Sammlung Stamoules, jetzt im Numismatischen Museum von Athen, das weder von seinem Herausgeber¹⁶ noch von einem der größten byzantinischen Sigillographen¹⁷ vollständig aufgelöst wurde, konnte anhand des Exemplars von Nufărul entziffert werden, das, obgleich seine Legende am Ende teilweise unlesbar ist, trotzdem etwas besser erhalten geblieben ist. Konstantin Anemas ist ein bis jetzt unbekanntes Mitglied der berühmten Familie Anemas, wahrscheinlich arabischen Ursprungs, aus der von den Byzantinern unter Nikephoros II. Phokas (961) zurückeroberten Insel Kreta. Von den vier Brüdern der Familie Anemas, die sich im Jahre 1105 gegen den Kaiser Alexios I. Komnenos verschworen haben, erwähnt die Tochter des letzteren, Anna Komnene, den Namen von zwei: Michael und Leon (*Alexias*, XII, 5, 4). Ein dritter Bruder namens Ioannes scheint auf einem Siegel aus derselben Zeitspanne identifiziert worden zu sein¹⁸. Ein anderes Mitglied der Familie Anemas namens Manuel, gewesener Schwiegersohn des Kaisers Johannes I. Komnenos (1118-1143)¹⁹, der die Würde eines «Megas Strataarches» bekleidete, scheint eher ein Sohn der Brüder Anemas oder eines Mitgliedes derselben Familie zu sein. Aus diesem Grund und weil das Siegel von Konstantin Anemas dem XI. Jh. angehört²⁰, vermuten wir, daß sein Besitzer einer der vier Brüder, die sich gegen Alexios Komnenos verschworen hatten, sein könnte. Wie es auch gewesen sein mag, benachrichtigt uns der Text der Legende, daß Konstantin Anemas die Würde eines Spatharios bekleidete und das Amt eines Episkeptites (d.h. eines Inspektors) des Themas der Armeniaker ausgeübt hat. Die Entdeckung des kleinen Stückes von Nufărul stellt eine neue und wertvolle Urkunde für die Beziehungen zwischen dem Donaudelta und Kleinasien in der

16. K. M. Konstantopoulos, Βυζαντινά μολυβδόβουλλα (Συλλογή Ἀναστασίου Κ. Π. Σταμούλη), Athen, 1930, S. 12, Nr. 66.

17. V. Laurent, Bulletin de sigillographie byzantine, Byzantion, VI, 1931, S. 790 und 815.

18. G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris, 1884, S. 615, Nr. 1; Ders., Revue Numismatique, 9, 1905, S. 334, Nr. 239; V. Laurent, Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine, Athen-Bukarest, 1932-1937, Nr. 330.

19. R. Guillard, a.O., I, S. 394, Nr. 61.

20. V. Laurent, Bulletin, a.O., S. 790.

byzantinischen Zeit dar. Es erinnert uns vor allem an Katakalon Kekaumenos, ἄρχων des Themas Paristrion (Paradunavon) um 1043, der kurze Zeit vorher dasselbe Amt für das Thema der Armeniaker ausgeübt hatte (Kedrenos, II, S. 523)²¹. Es erinnert uns ebenfalls an den General Romanos IV. Diogenes, einen kappadokischen Machthaber, der, ehe er die Kaiserwürde bekleidete, «Herrscher der Städte an der Donau» gewesen war (ἄρχων τῶν περὶ τὸν Ἰστρον πόλεων) (1053)²². Auch darf die Möglichkeit nicht ausgeschlossen werden, daß der Spatharios und Episkeptites (Schwertträger und Inspektor) Konstantin Anemas, angesichts des Vormarsches der Seldschuken, von Kleinasien her geflohen sei. Jedenfalls geht die Bedeutung der Siedlung von Nufărul während der byzantinischen Herrschaft zwischen der Donau und dem Schwarzen Meer hervor, sowie die Notwendigkeit ihrer eingehenden Erforschung.

Das dritte in die XI-XII Jahrhunderte datierbare Siegel von Nufărul gehört dem Kloster Kokkinobaphos an, das wahrscheinlich in der Nähe von Konstantinopel oder in Bithynien lag²³.

In Dinogetia, der auf einer Insel in der Mitte der Donausumpfbgebiete, in der Nord-Westecke der Dobrudscha, ungefähr 30 km westlich von der Stadt Noviodunum und 8 km von der Stadt Galați gelegenen spätromischen, danach byzantinischen Festung aus den X-XII Jahrhunderten, haben die Ausgrabungen der Jahre 1951 und 1954 zur Entdeckung zweier wichtiger byzantinischer Bleisiegel geführt. Das erste gehört Συμεὼν βέστη καὶ κατεπάνω τοῦ Παραδουνάβου an. Der Besitzer des Siegels ist dank eines identischen, in der zweiten Hälfte des XIX. Jhs. gefundenen Exemplars von Istanbul bekannt. Der rumänische Byzantinist N. Bănescu identifizierte ihn mit einem hohen byzantinischen gleichnamigen Würdenträger, der in der Chronik des Skylitzes Kedrenos (Bonn, II, S. 480, 484, 495, 511) als Inhaber hoher Ämter und Würden (δρουγγάριος τῆς βίγλας, πρόεδρος, δομέστικος τῶν σχολῶν) zur Zeit der Kaiser Konstantin VIII. (1025-1028) und Romanos III. Argyros (1028-1034) erwähnt wird. Vom Kaiser Michael IV. (1034-1041) verfolgt, wurde Symeon vom kaiserlichen Hofe entfernt und gezwungen

21. N. Bănescu, Un duc byzantin du XIe siècle: Katakalon Kekaumenos, Bull. de la Section Historique de l'Académie Roumaine, XI, 1924, S. 29-30; I. Barnea, Din istoria Dobrogei, a.O., S. 127.

22. N. Bănescu, Les duchés, a.O., S. 81-84.

23. Vgl. V. Laurent, Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin, t. V, 2: L'Église, Paris, 1965, S. 178 und Nr. 1259. Die Lesung von I. Barnea, Sigilli bizantine inedite, a.O., S. 268-269, ist falsch.

in den Mönchstand überzutreten und sich in ein von ihm erbautes Kloster von Olympos (Kleinasien) zurückzuziehen (Kedrenos, Bonn, II, S. 511-512). Das Katepanamt (Statthalter) des Themas Paristrion (Paradunavon), mit dem Sitze in Durostolon, hat Symeon wahrscheinlich in den letzten fünf Jahren der Herrschaft des Basileios II., des Bulgarentöters (1020-1025) ausgeübt, als er auch den, im Vergleich zu seinen anderen Rangtiteln, wahrscheinlich älteren Titel eines βέστης trug²⁴. Ein drittes Exemplar desselben Siegels wurde 1927 in Preslav gefunden und ist von uns derselben Persönlichkeit zugewiesen worden²⁵. Nach Dinogetia kam das Siegel mit einer Verordnung oder mit einem offiziellen Brief des Katepans an einen ihm unterstellten lokalen Herrscher aus dieser kleinen, aber sehr wichtigen Siedlung an der Nordgrenze des Themas Paradunavon²⁶.

Das zweite Siegel trägt folgende metrische Legende: Σφραγ(ις) Μιχα(ήλ) π(ο)ιμενάρχου Ῥωσίας: «Siegel des Michael, des Oberhirten von Rosia». Sein Besitzer, griechischer Abstammung, war Erzbischof von Kiew zwischen 1130 und 1145, als er, wegen der gegen die Mönche und kirchlichen Würdenträger von Rosia gerichteten Strömung, nach Konstantinopel gezogen ist, wo er im Jahre 1171 noch lebte. Das Siegel hat einen entweder von Kiew oder Konstantinopel, an einen anderen griechischen Hierarchen aus der Siedlung von Dinogetia gerichteten Brief begleitet²⁷. Das wird von einer Entdeckung von Dinogetia aus dem Jahre 1950 eines byzantinischen goldenen Reliquienpektoralkreuzes bekräftigt.

Viel weiter flußaufwärts, am rechten Donauufer, dort wo sich das *Municipium Durostorum*, in byzantinischer Zeit *Dorostolon* oder *Dristra*, die Hauptstadt des Themas Paristrion (Paradunavon), heute Silistra, befand, eine Stadt auf dem Gebiete Bulgariens an der Grenze mit Rumänien, deren Zivilsiedlung aber vornehmlich auf rumänischem Gebiete liegt, hat man, wie es auch zu erwarten gewesen wäre, eine große Anzahl byzantinischer Bleisiegel gefunden. Ähnlich denen von Noviodunum, bedecken die hier gefundenen Siegel eine Zeitspanne von 800 Jahren

24. N. Bănescu, a.O., S. 70-73.

25. I. Barnea, A propos de la découverte de deux sceaux byzantins de Dinogetia, Dacia, N.S., II, 1958, S. 473-475.

26. Ders., in Dinogetia, I, Bukarest, 1967, S. 332-335; Ders., Dinogetia-ville byzantine du Bas-Danube, Byzantina, 10, Thessaloniki, 1980, S. 271-273.

27. Ders., in Dinogetia, I, a.O., S. 335-336; Ders., Dinogetia—ville byzantine, a.O., S. 282-283; V. Laurent, Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin, V, 1, Paris, 1963, Nr. 788.

(IV-XII Jh.). Bis 1940, als dieser südliche Teil der Dobrudscha, zusammen mit Silistra, von Rumänien an Bulgarien abgetreten wurde, hat man über 80 byzantinische Siegel gefunden, von denen die meisten veröffentlicht wurden²⁸. Die Mehrzahl davon befinden sich in den Sammlungen des Museums der Geschichte Rumäniens. Andere werden in den Sammlungen des Archäologischen Instituts aufbewahrt (Bukarest). Im Jahre 1983 hat ein junger bulgarischer Forscher 18 byzantinische Siegel von Silistra, die sich jetzt im Museum für Nationalgeschichte von Sofia und in den Museen von Silistra und Tolbuhin (Bulgarien) befinden, veröffentlicht²⁹. Er hat uns mitgeteilt, daß andere 100 Siegel von Silistra auf ihre Veröffentlichung warten.

Die ältesten byzantinischen Siegel von Silistra sind zwei Kommerziarierbleisiegel, eines mit dem Namen des Kaisers Konstantin des Großen (324-337), das andere mit dem der Stadt Ephesos (V-VII Jh.). Ein anderes Siegel, mit dem Bildnis Justinians, ist, neben den fünf Stücken von Constanța, das sechste aus der Dobrudscha und das einzige dieses Kaisers in Silistra³⁰. Eine doppelte historische Bedeutung kommt dem Siegel vom Kaiser Konstantin dem IV. (668-685) zu. Die Legende der Rückseite: Κωνσταντῖνος Κώνσταντος καὶ Ἀναστασία, βασιλεῖς Ῥωμαίων («Konstantin, des Konstans (Sohn) und Anastasia, Kaiser der Romäer») ist eine der ältesten Urkunden in denen die Formel βασιλεῖς Ῥωμαίων («Kaiser der Romäer») angetroffen wird. Das Siegel ist, unserer Meinung nach, in die Jahre 679-680 zu datierten, als sich Konstantin der IV. nach dem entscheidenden Sieg von 678 über die die Hauptstadt Konstantinopel belagernden Araber, gegen die, nördlich des Donaudeltas angesiedelten und das Kaiserreich bedrohenden Bulgaren wandte. Es ist aber nicht ausgeschlossen, daß das Siegel erst nach der Niederlassung der Bulgaren südlich der Donau und vor dem Tode Konstantins des IV. (685) anzusetzen ist. Weiter ist das Siegel wichtig, da es auf die Anwesenheit der byzantinischen Herrschaft über die Dobrudscha auch nach dem Verfall der Grenze an der Unteren Donau

28. P. Papahagi, *Revue historique du Sud-Est européen*, 8, 1931, S. 299-311; N. Bănescu, *Byzantion*, 7, 1932, S. 321-331; N. Bănescu, P. Papahagi, *Byzantion*, 10, 1935, S. 601-606; N. Bănescu, *Sceau inédit de Katakalon, Katépano de Paradou-navon, Échos d'Orient*, 35, 1936, S. 405-408; I. Mititelu, I. Barnea, *Studii și cercetări de istorie veche*, 17, 1966, 1, S. 43-50; I. Barnea, a.O., 2, S. 277-297; *Ders.*, *Byzantina*, 3, 1971, S. 156-170; *Ders.*, *Pontica*, 15, 1982, S. 201-212; *Ders.*, *Cercetări numismatice*, IV, 1982, S. 171, Nr. 4 und S. 174, Nr. 10.

29. Ivan Jordanov, Unveröffentlichte byzantinische Bleisiegel aus Silistra (I), *Izvestija-Varna*, 19, 1983, S. 97-110 (bulg., mit deutscher Zusammenfassung).

30. I. Barnea, *Pontica*, XV, 1982, S. 202-203.

(602) hinweist³¹. Ein anderes kaiserliches Siegel von Silistra gehört dem sonst nur durch eine kleine Anzahl von Siegeln bekannten Konstantin dem VII. Porphyrogennetos (913-957) an³². Neben seiner sigillographischen Bedeutung erweckt dieses Siegel ein besonderes historisches Interesse für die Frage des Fortbestehens der Beziehungen zwischen dem Gebiete an der Unteren Donau und Byzanz vor Tzimiskes (971). Zwei in Silistra oder in der Umgebung dieser Stadt entdeckte Siegel gehören dem Kaiser Basileios II. dem Bulgarentöter (976-1025) an³³. Unter der Herrschaft dieses Kaisers kannte das Thema Paristrion vielleicht die friedlichste und blütenvollste Zeit ihrer Entwicklung. Das Rekonstruktionswerk des Tzimiskes zu der Unteren Donau wurde von Basileios II., vor allem nach dem Jahre 1000 mit erhöhter Intensität fortgesetzt. Eine große Anzahl von Münzen, viele davon aus Gold (in Dinogetia hat man einen Münzhort von 120 Goldmünzen aus dieser Zeit entdeckt), kamen an die Untere Donau entweder durch den Handel oder als Geldzahlungen für die aus der einheimischen Bevölkerung rekrutierten Soldaten an, die neben kleinen Privatgrundstücken — dem Grundstein der Themenverfassung und der Verteidigung des Byzantinischen Reiches — auch Geld für den Grenzschutz erhielten. Derselben Zeit haben wir auch die Erbauung des großartigen «Steinwalls» zwischen Axiopolis und Constanța zugewiesen³⁴.

Von den anderen in Dorostolon-Silistra entdeckten Siegeln, seien in erster Reihe einige Siegel aus den VII-X Jahrhunderten erwähnt, von denen einige bedeutungsvoll für die ununterbrochenen oder jedenfalls fast ununterbrochenen Beziehungen dieser Stadt zu Byzanz sind, in einer Zeit wo sich der bulgarische Staat wie ein Keil zwischen dem Gebiet an der Unteren Donau und dem Kaiserreich mit der Hauptstadt in Konstantinopel befand. Das älteste davon ist ein Siegel aus dem VI. oder VII. Jh., welches auf der Vorderseite einen Adler und auf der Rückseite das Monogramm des thrakischen Namens Zarmos trägt³⁵. Ein Siegel aus dem VII. Jh. trägt auf der Vorderseite die Anrufung

31. *Ders.*, Sceau de Constantin IV, empereur de Byzance, trouvé à Durostorum, *Revue roumaine d'histoire*, XX, 1981, 4, S. 625-628; *Ders.*, Pontica, XV, 1982, S. 203-206.

32. *Ders.*, Byzantina, a.a.O., S. 157-164. Vgl. *T. Totev*, *Izvestija-Varna*, VIII (XXIII), 1972, S. 287-289; *Zacos-Veglery*, a.O., Nr. 70, 1.

33. *I. Barnea*, a.O., S. 164-167; vgl. *Zacos-Veglery*, a.O., Nr. 75, a-e.

34. *I. Barnea*, *Christian Art in Romania*, 2, Bucharest, 1981, S. 16-17.

35. *Ders.*, Noi sigilii bizantine de la Dunărea de Jos, *Studii și cercetări de istorie veche*, 17, 1966, 2, S. 279, Nr. 1.

Χριστὲ ὁ Θεός, βοήθει («Christus Gott, helfe») verbunden mit dem Monogramm des Namens Petros im Dativ und auf der Rückseite die Legende ἀπὸ ὑπάτων πατρικίων («Exkonsul Patrikios»)³⁶. Ein Siegel aus dem VIII. Jh. trägt auf der Vorderseite die weitverbreitete Anrufung in kreuzförmigem Theotokos-Monogramm Θεοτόκος βοήθει («Gottesmutter helfe») und auf der Rückseite den Namen, wahrscheinlich arabischer Abstammung, Rostom, begleitet vom Titel Patrikios³⁷. Ebenfalls aus dem VIII. Jh. ist ein Siegel mit ähnlichem kreuzförmigem Monogramm auf der Vorderseite und mit dem Namen «Anatolios, kaiserlicher Spatharios und Turmarches» auf der Rückseite³⁸. Dasselbe kreuzförmige Theotokos-Monogramm wird auf einem Siegel aus dem IX. Jh. des «Ioannes, Kommerkiarios der (Stadt) Cherson» angetroffen — eine wichtige Urkunde für die Beziehungen des Gebietes an der Unteren Donau zu den Städten an der Nordküste des Schwarzen Meeres³⁹. Derselben Zeit haben wir ein Siegel zugewiesen, dessen Besitzer Gabriel Monohamartolos, vielleicht ein Mönch oder ein einfacher Privatmann mit diesem zusammengesetzten Patronymicum war. Ins IX. oder X. Jh. gehört wahrscheinlich das Siegel des Ioannes Hypatos und Silentarios⁴⁰.

Von den Siegeln der X-XII Jahrhunderte, denen wir unsere Aufmerksamkeit widmen, sei zunächst das Siegel des Demetrios Katakalon, Katepano des Themas Paradunavon im letzten Jahrzehnt des XI. Jhs., erwähnt. 1936 veröffentlichte der rumänische Byzantinist N. Bănescu ein von Pericle Papahagi, dem Direktor des rumänischen Lyzeums von Silistra, gebrachtes Exemplar⁴¹. Vier Jahre später fand V. Laurent ein identisches Doppelstück in Konstantinopel, das er freundlicherweise ebenfalls N. Bănescu zur Veröffentlichung überreichte⁴². Im Jahre 1981 hat der junge bulgarische Forscher Ivan Iordanov ein drittes in Silistra am Donauufer gefundenes Exemplar desselben Siegels publiziert⁴³. Alle drei Stücke tragen auf der Vorderseite die Büste des Heiligen Demetrios

36. I. Mititelu, I. Barnea, Sigilii de plumb bizantine din regiunea Dunării de Jos, a.O., 1, S. 46, Nr. 4; V. L(aurent), BZ, 60, 1967, 1, S. 238; Zacos-Veglery, a.O., Nr. 455, a-b.

37. I. Barnea, Noi sigilii, a.O., S. 284-285; Zacos-Veglery, a.O., Nr. 2343.

38. I. Mititelu, I. Barnea, a.O., S. 44-45, Nr. 2; V. L(aurent), a.O.

39. I. Barnea, Noi sigilii, a.O., S. 283, Nr. 6.

40. A.O., S. 283-284, Nr. 7 und S. 286, Nr. 10.

41. N. Bănescu, Sceau inédit de Katakalon, a.O.

42. Ders., Sceau de Démétrius Katakalon, katépano de Paradounavon, Échos d'Orient, XXXIX, 1940, S. 157-160; Ders., Les duchés, a.O., S. 95-97.

43. Ivan Iordanov, Sceaux de deux notables byzantins, a.O., S. 93-94.

und auf der Rückseite die Legende: †Κύριε βοήθει Δημητρίῳ, ἀνθυπάτῳ, πατρικίῳ καὶ κατεπάνω τοῦ Παραδουνάβου τὸν Κατακαλόν. Das vierte Siegel wurde in Iatrus-Krivina (Bulgarien) entdeckt, aber nicht befriedigend veröffentlicht⁴⁴. In derselben Zeit haben es danach zwei Forscher, ein rumänischer⁴⁵ und ein bulgarischer⁴⁶ richtig gedeutet. Dieses letzte Siegel unterscheidet sich von den anderen drei dadurch, daß Demetrios Katakalon nur den Titel Patrikios und das Amt eines Strategos, ohne weitere Bezeichnungen, bekleidet, was auf eine, im Vergleich zu den anderen drei Siegeln, frühere Datierung hinweist.

Ebenfalls am Donauufer, in Silistra, fand man in der letzten Zeit ein Siegel des Gregorios Mavrokatakalon, das wir schon bei der Behandlung des in Noviodunum entdeckten Siegels desselben byzantinischen Strategos erwähnt haben (siehe oben). Eine hohe byzantinische Persönlichkeit aus dem XI. Jh., die wir dank eines in Silistra entdeckten Siegels kennen, war Ioannes Probatas, Spatharokandidatos und Komes der Flotte, Mitglied einer vom Chronisten Kedrenos erwähnten Familie⁴⁷. Mitglied einer anderen von Kedrenos erwähnten Familie war Leon Pegonites, Protospatharios und Strategos von Preslav in der ersten Hälfte des XI. Jhs., von dem man vor längerer Zeit ein Bleisiegel⁴⁸ und unlängst noch ein Stück⁴⁹ mit demselben Text gefunden hat.

Unter den Siegeln von Silistra aus der gewesenen Sammlung Pericle Papahagi, seit 1982 im Museum für Geschichte der SR Rumänien aufbewahrt, gab es einige unpublizierte Stücke, die wir in den letzten zwei Jahren veröffentlicht haben. Von diesen Siegeln gehört eines Leon Magistros und Dux von Asien (X-XI Jh.) an, ein anderes Staurakios, Spatharios und Strategos von Thessaloniki (XI. Jh.)⁵⁰ und ein drittes einem unbekannten Besitzer, dessen Name verschwunden ist, Protospatharios im Dienste des großen Audienzsaales im Kaiserpalast des Chrysotriklinos (ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου), Richter (κριτῆς) von Thrakien

44. E. Schönert-Geiss, in Iatrus-Krivina, I, Berlin, 1979, S. 167, Nr. 508.

45. Al. Barnea, Dacia, N.S., XXVI, 1982, S. 188.

46. Ivan Jordanov, a.O., S. 92-93.

47. N. Bănescu, Sceaux byzantins trouvés à Silistrie, Byzantion, VII, 1932, 1, S. 326-328.

48. N. Bănescu, P. Papahagi, Plombs byzantins découverts à Silistre, Byzantion, X, 1935, S. 602-604; N. Bănescu, Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine, 27, 1946, S. 47-50.

49. I. Jordanov, Unveröffentlichte byz. Bleisiegel, a.O., S. 104-105.

50. I. Barnea, Sigilii bizantine de la Durostorum, Pontica, XV, 1982, S. 207-209, Nr. 6-7.

und Makedonien (XI-XII Jh.)⁵¹. Ein Bleisiegel von Silistra, das wir vor 20 Jahren publiziert haben, gehört dem Neffen Alexios' I. Komnenos, Ioannes Taronites, an, dem Sohn von Maria Komnene, der Schwester des Kaisers und des Armeniers Michael Taronites. Mit dem Rangtitel eines Sebastos, der auf dem Siegel von Silistra erscheint, treffen wir Ioannes Taronites auch in einem Synodalakt vom Ende des Jahres 1094 an. Im Jahre 1095 erwähnt Anna Komnene Ioannes Taronites als Befehlshaber in einem Feldzug gegen die Kumanen. In den Jahren 1101-1106 bekleidete er das Amt des Dux von Skopje (δοῦξ Σκοπίων), d.h. des Themas Bulgarien, dessen Zentrum sich in Skopje befand. Das Siegel von Silistra kann wahrscheinlich mit seinem Feldzug gegen die Kumanen (1095) in Zusammenhang gestellt werden⁵².

Von den in Silistra in den letzten Jahrzehnten gefundenen und 1983 vom jungen Forscher Ivan Iordanov von Šumen publizierten Siegeln, seien noch einige erwähnt, deren Besitzer Bardas Kasakis, Protospatharios und Strategos; Basileios Monachos, Synkellos und Anagrapheus Bulgariens (1048-1053); Michael Maurikios, Bestarches und Katepan von Dyrrachium; Nikephoros Batatzes, Bestarches und Katepan; Nikephoros Komnenos, Theodoretos, Protospatharios und Strategos, sind⁵³.

Über einige Siegel aus der kleinen Sammlung des Byzantinisten N. Bănescu, die nach seinem Tode in die Sammlungen des Numismatischen Kabinetts der Rumänischen Akademie aufgenommen wurden und die sich seit 1981/1982, nach der Auflösung des letzteren, in den Sammlungen des Museums der Geschichte Rumäniens, kann man nicht mehr entscheiden, ob sie aus Silistra oder dem gegenüberliegenden Donauufer aus der Umgebung der Stadt Călărași stammen, woher der verstorbene Professor und rumänische Byzantinist noch 11 Stück sammeln konnte, die er 1938 veröffentlichte. Die nicht publizierten Siegel sind von uns im Jahre 1983 veröffentlicht worden. Das wichtigste davon ist ein großes und schwerfälliges Exemplar, aus dessen auf beiden Seiten sehr zerstörten Text wir Theophylaktos Dalassenos, Protospatharios und Strategos als Besitzer bestimmt haben. Er war der Sohn von Damianos Dalassenos, einem gewesenen Dux von Antiocheia unter dem Kaiser Basileios II., der von den im Jahre 1003 empörten Emiren (Kedre-

51. *Ders.*, Cercetări numismatice, a.O., S. 171, Nr. 4.

52. *I. Barnea*, Noi sigilii, a.O., S. 291, Nr. 18; *N. Bănescu*, Les duchés, a.O., S. 150-151; *W. Seibt*, Die byzantinischen Bleisiegel der Sammlung Reggiani, Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik, 33, 1983, S. 292-295, Nr. 6.

53. *I. Jordanov*, a.O., S. 98-110, Nr. 3-4, 9, 11-17.

nos, Bonn, S. 447, 448) ermordet wurde; er ist nämlich einer der Vorgänger der berühmten byzantinischen Familie, der auch Anna Dalassene, die Mutter des Kaisers Alexios I. Komnenos angehört hat. Je ein Siegel dieser hohen Persönlichkeit haben Schlumberger und Ebersolt publiziert⁵⁴. Ein anderes Siegel hat als Besitzer Niketas Protospatharios, im Dienste des Chrysotriklinos (ἐπὶ τοῦ χρυσोटρικλίνου), ein drittes Theodoros, basilikos Strator (im Dienste des kaiserlichen Marstalls), ein viertes einen gewissen Michael Melkomilos und ein fünfter Konstantinos Kholides; beide byzantinische Patronymica sind uns unbekannt⁵⁵.

Von den 11, von N. Bănescu angekauften und 1938 publizierten, jetzt im Museum für Geschichte der SR Rumänien aufbewahrten Siegeln, seien besonders folgende erwähnt: das Siegel vom Anfang des VII. Jhs. des Basileios βασιλικὸς ἀσηκρήτης (kaiserlicher Sekretär); das von Theodoros, Spatharios und Archon des Themas Bagenitia an der dalmatischen Küste (VII-VIII Jh.); dann das Siegel mit der Legende in lateinischer Sprache des Urso, *imperialis protospatharius* des Themas Süditalien (X. Jh.); das Siegel des Theophylaktos, βασιλικὸς στρατῶν καὶ κόμης τῆς λαμίας (*Comes lamiae uel laminae s. metallorum*), des Aufsehers der kaiserlichen Bergwerke und Münzwerkstätten (X. Jh.); das von Balantios, dem kaiserlichen Spatharios und Strategos des Themas der Anatolikon (X. Jh.); das Siegel des Lauraklosters des heiligen Euthymios in Palästina (X-XI Jh.); das Siegel der Anna Karantene, aus einer Familie hoher Würdenträger aus den X-XII (X-XI) Jahrhunderten und das von Eugenios, βασιλικὸς κόμης τῆς Ἀνατολῆς (X. Jh.)⁵⁶. Diese letzten Siegel und ein noch nicht veröffentlichtes Siegel des Kaisers Alexios I. Komnenos, ebenfalls am linken Donauufer, noch westlicher, in der Nähe der Stadt Oltenița gefunden, sowie andere Kleinfunde auf diesem Gebiete, bekräftigen die ältere Hypothese, laut der sich die Herrschaft des Themas Paristrion auch nördlich der Donau ausdehnte⁵⁷.

Abwärts der Stadt Silistra, auf dem Gebiete Rumäniens, inmitten der Donau, befindet sich die, unter dem Namen *Păcuilui lui Soare* be-

54. I. Barnea, Cercetări numismatice, a.O., S. 170, Nr. 2; G. Schlumberger, Sigillographie de l'empire byzantin, Paris, 1884, S. 650, Nr. 1; J. Ebersolt, Revue numismatique, 18, 1914, S. 402, Nr. 529.

55. I. Barnea, a.O., S. 170-171, 171-173, Nr. 3, 5-7.

56. N. Bănescu, O colecție de sigilii bizantine inedite, in Memoriile Secțiunii Istorice a Academiei Române, XX, 1938, S. 1-12.

57. I. Barnea, Byzance, Kiev et l'Orient sur le Bas-Danube du Xe au XIIe siècle, in Nouvelles études d'histoire, I, Bucarest, 1955, S. 5 (des Sonderdrucks); Ders., Byzantina, 3, 1971, S. 170-171, Ders., Din ist. Dobrogei, a.O., S. 156.

kannte und ein paar Kilometer lange Insel, an deren östlichen Ende die vor fast 30 Jahren angefangenen archäologischen Ausgrabungen die Trümmer einer von Tzimiskes nach dem Siege über den russischen Fürsten Svjatoslav (971) erbauten Festung ans Licht gebracht haben. Diese Festung erfüllte sowohl die Rolle eines Kontrollpunktes an einer wichtigen Donaufurt als auch die eines Vorposten der Stadt Dorostolon (Silistra), der Hauptstadt des Themas Paristrion. Leider sind im Laufe der Zeit fast fünf Teile der Festung von der Donau überschwemmt worden⁵⁸. Gelegentlich der archäologischen Ausgrabungen, aber auch zufälligerweise konnten in Păcuiul lui Soare eine kleine Anzahl byzantinischer Bleisiegel und einige anepigraphische Bleistücke für Siegel aus der ersten Regierungsperiode des Alexios I. Komnenos (1081-1118) entdeckt werden. Seine Anwesenheit auf der Donauinsel wurde mit den Kämpfen gegen die Petschenegen in Zusammenhang gestellt, als diese eine ernste Gefahr für das Kaiserreich darstellten⁵⁹. Ein anderes Siegel gehört Ioannes Maleses, Patrikios und Strategos, wahrscheinlich Statthalter des Themas Paristrion in der ersten Hälfte des XI. Jh., an⁶⁰. Das dritte macht uns Niketas, βασιλικὸς σπαθαροκανδιδάτος, den Verwalter der kaiserlichen Privatgüter (ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν) bekannt, das vierte einen gewissen Konstantinos, Notarios, beide aus dem XI. Jh.⁶¹.

Das letzte byzantinische Bleisiegel, das hier erwähnt wird, ist auch das späteste, das wir aus Rumänien kennen. Es stammt aus einem unbekannten Fundort aus der Dobrudscha und wird zur Zeit in den Sammlungen des Instituts für Archäologie Bukarest aufbewahrt. Es gehört Germanos dem II., Patriarch von Konstantinopel, an, dessen Sitz sich wegen der Besetzung der Hauptstadt des Kaiserreiches durch die Latiner in Nikaia befand. Es stellt eine wichtige Urkunde für die Beziehungen des ökumenischen Patriarchen zur Kirche aus der Dobrudscha dar, höchstwahrscheinlich zum Metropolit von Vicina⁶², einer Stadt deren umstrittene Lokalisierung über die Rahmen unseres jetzigen Themas hinauspringt.

58. P. Diaconu, D. Vilceanu, Păcuiul lui Soare, I, Bukarest, 1972; P. Diaconu, Silvia Baraschi, Păcuiul lui Soare, II, Bukarest, 1977; P. Diaconu, Păcuiul lui Soare-Vicina, Byzantina, 8, 1976, S. 409-447.

59. P. Diaconu, Studii și cercetări de numismatică, IV, 1968, S. 249-251; I. Barnea, Byzantina, 3, 1971, S. 170-171. Vgl. Zacos-Veglery, a.O., Nr. 101-102 und W. Seibt, Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich, Wien, 1978, Nr. 27.

60. I. Barnea, Dacia, N.S., VIII, 1964, S. 245-247; W. Seibt, a.O., Nr. 114.

61. I. Barnea, Studii și cercetări de numismatică, III, 1960, S. 327-328; V. L(aurent), BZ, 54, 1961, S. 490-491.

62. B. Mitrea, Studii și cercetări de numismatică, IV, 1968, S. 253-261.

DIE FLUSSNAMEN ΛΟΥΔΙΑΣ UND ΑΩΙΟΣ

WOLFGANG P. SCHMID/Göttingen

I.

Am 14. Oktober 1982 hatte ich die Ehre, auf Einladung des Jubilars der Philosophischen Fakultät der Aristoteles-Universität in Thessaloniki meine Gedanken über die Beziehungen Griechenlands zu Alteuropa vorzutragen¹. Der Hauptgedanke war, daß etwa nördlich einer vom Haliakmon gebildeten Linie die Gewässernamen Entsprechungen im übrigen Europa, vor allem im Baltikum, haben, den Namen südlich dieser Linie eine solche Entsprechung fehlt. Demgegenüber läßt der altgriechische Wortschatz ebenfalls charakteristische Beziehungen zu dem Wort- und Namenschatz in den baltischen Ländern erkennen. Die folgenden Ausführungen möchten an diese Gedanken ebenso an die sich damals anknüpfenden Gespräche anschliessen und damit die Fruchtbarkeit jenes Meinungsaustauschs unterstreichen.

Unter dem damals ausgebreiteten Material kam der Name des Flusses Λουδίας, der heute zwischen Axios und Haliakmon in den Thermäischen Golf mündet, nicht vor, und so stellt sich die Frage, ob er zu einer Bestätigung der vorgetragenen Thesen beizutragen vermag, oder ob er im Widerspruch zu ihnen steht.

Der Name ist in den antiken Schreibungen Λουδίας, Λουδῖης (Gen. Λουδίῳ) Λοιδίας und *Rhoedias* bezeugt². Lässt man einmal die Frage offen, wie Plinius zu seiner mit R anlautenden Namensform gelangt sein mag, so ist zunächst dös lautliche Verhältnis der Formen griechischer Überlieferung zu klären.

Λουδῖης wird gesichert durch Herodot VII 127: ἀρξάμενος ἀπὸ Θέρμης πόλιος καὶ τῆς Μυγδονίης μέχρι Λουδιέῳ τε ποταμοῦ καὶ Ἀλιάκμονος, οἱ οὐρίζουσι γῆν τὴν Βοττιαίδα τε καὶ Μακεδονίδα, ἐς τῶν αὐτῶν ῥέεθρον τὸ ἴδιον συμμίσγοντες.

Das bedeutet, daß der Name des Flusses ins Ionische gelangte,

1. Der Vortrag findet sich abgedruckt in *Επιστημονικὴ Επετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 21 (1983) 397-412.

2. Vgl. die Belege bei D. *Detschew*, *Die thrakischen Sprachreste* (Wien 1957) S. 277 f.; *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 26 (Stuttgart 1927) Sp. 2204 f.; 1 A (Stuttgart 1914) Sp. 960 f.

bevor dort *u, ū* > /y/ wurde. Das -**u*- bleibt allerdings mehrdeutig. - Die Form *Λουδίας* hat Harpokration bei Aischines gelesen, d.h. sie dürfte kaum jünger sein als *Λουδίας*. Beide lassen sich unter einer Vorform **lud-* oder **leud-* vereinen, wenn man folgende regelmäßigen Entsprechungen annimmt:

a) Im Mygdonischen Gebiet wird wie im Makedonischen idg. **o* nicht zu *a* (wie im Thrakischen)³, d.h. auch der Diphthong bleibt zunächst erhalten und wird dann zu *ū*. Der zweite Bestandteil des Diphthongen wird nicht immer im griechischen Alphabet geschrieben⁴.

b) In thrakischer Überlieferung trat eine Palatalisierung durch ein *i/j* der Folgesilbe ein (vgl. thrak. *Ὅσκιος, Οἷσκιος, Uscudama*)⁵.

c) Im festlandgriechischen Normalalphabet wird schließlich **l(o)ud-* mit *Λουδ-* wiedergegeben. Daraus ergibt sich, daß die in griechischer Schrift überlieferten Formen drei verschiedenen Traditionen angehören, denen allen gemeinsam ist, daß sie das ursprüngliche Femininum in ein Maskulinum verwandeln:

$$*L(o)udiā \begin{cases} \swarrow \text{Λουδίας} & \text{(ionisch)} \\ \rightarrow \text{Λουιδίας} & \text{(maked.-thrakisch)} \\ \searrow \text{Λουδίας} & \text{(Koine)} \end{cases}$$

Die verschiedenen Überlieferungen machen es bereits wahrscheinlich, daß die Griechen zwar als Überlieferer des Namens, nicht aber als Namensgeber in Betracht kommen. Doch bevor diese Frage beantwortet werden kann, muß zunächst nach Verwandten dieses Namens Ausschau gehalten werden. H. Krahe und ebenso V. Georgiev haben unseren Flußnamen mit dem liburnischen Ortsnamen *Ludrum* verglichen und beide zu griech. *λύθρος* «Besudelung», *λύμα* «Schmutz» gestellt⁶. Auf diese Weise ist *Λουδίας* auch in etymologische Wörterbücher gelangt und in einem Zusammenhang mit Flußnamen wie *Lune, Lohne* und *Lienz* (**Luentia*) gestellt worden⁷. Es handelt sich dabei aber zunächst

3. Vgl. V. Georgiev, *Introduzione alla storia delle lingue indoeuropee* (Roma 1966) 192, 194, 196; Weitere Beispiele bei I. Duridanov, *Die Vorgeschichte Mygdoniens im Lichte der Sprache*, *Studia Balcanica* 5 (Sofia 1971) 199-205.

4. Vgl. D. Dečev, *Charakteristik der thrakischen Sprache*, *Linguistique Balkanique* 2 (Sofia 1960) 181.

5. D. Dečev, a.a.O. S. 181 f.

6. H. Krahe, *ZONF* 11 (1935) 89 f.; *Die Sprache der Illyrier I* (Wiesbaden 1955) S. 100; *BzN* 6 (1955) 106-109; besonders zu *Ludias* ebd. S. 242 f.; V. Georgiev, *Introduzione* S. 196.

7. E. Fraenkel, *Litauisches Etymologisches Wörterbuch I* (Heidelberg-Göttin-

um eine — wenn auch ansprechende — Wurzel-etymologie. Sollte die Gleichsetzung des Ortsnamens *Ludrum* mit griech. λῦθρος zu recht bestehen, dann müsste man wegen griech. λῦμα eine Analyse **lu-dhro-* bevorzugen und λῦθρος mit griech. ῥέεθρα «Fluten», ἐπιβαθρον «Fährgeld» u.a. vergleichen⁸. Für den Vergleich von Λουδίας mit *Ludrum* bedarf es aber einer Analyse **L(o)ud(-h)-*/**Lud(h)-ro-* und diese kann durch die bisherigen Vorschläge noch nicht gesichert werden. Man brauchte also eine Parallele zu illyrischen Namen wie *Ledia* - *Ledrus*, *Madia* - *Mάδρος*⁹. Die Suche nach einem **l(o)ud(h)iā* in Gewässernamen ist nun keineswegs vergebens.

Auf eine Ablautform **Leud(h)iā* lassen sich zurückführen:

1) <i>Liaudē, Liaudē</i>	Fluß	(Litauen, Baisogala)
2) <i>Liaudē</i>	Sumpf	(Litauen, Pašvitinys)
3) <i>Łaude</i>	Wald	(Lettland, Asare) ¹⁰

Dazu gehören einige Ortsnamen, die die gemeinbaltische Verbreitung der Wurzel dokumentieren können:

4) <i>Lawden</i>	(Kr. Heilsberg/Litzbark Warm.)
5) <i>Lauditen</i>	(Samland) ¹¹
6) <i>Łauda</i>	(Lettland, Varkava)
7) <i>Łaudona</i>	(Lettland, Łaudona) ¹²

Die schwundstufige Form der Wurzel liegt vor in:

8) <i>Liude</i>	Fluß	(Litauen, Leliūnai)
9) <i>Liūdonas</i>	Fluß	(Litauen, Kursenai) ¹³

Der samländische ON. *Ludenien* kann mit dem litauischen Flurnamen *Liudenė* (Alsėdžiai) gleichgesetzt werden¹⁴.

Es zeigt sich also, daß das Baltische recht genaue Parallelen zum

gen 1962) S. 346 f., s.v. *laūrē*; H. Frisk, Griechisches Etymologisches Wörterbuch II (Heidelberg 1973) S. 144 f. s.v. λῦμα. Hier wird zwar Λουδίας nicht ausdrücklich erwähnt, aber durch den Verweis auf H. Krahe berücksichtigt.

8. So E. Risch, Wortbildung der homerischen Sprache² (Berlin-New York 1974) S. 43.

9. H. Krahe, Festschrift F. Sommer (Wiesbaden 1955) S. 131.

10. A. Vanagas, Lietuvių Hidronimų etimologinis vardynas (Vilnius 1981) S. 187; J. Endzelīns, Latvijas PSR vietvārdi I, 2 (Rīga 1961) S. 358.

11. G. Gerullis, Die altpreußischen Ortsnamen (Berlin-Leipzig 1922) S. 83, 85.

12. J. Endzelīns, a.a.O. S. 269, 359. *Lauda* allerdings mit fehlender Palatalisation des anlautenden *l-* (d.h. es könnte hier ein **Loud(h)ā* vorliegen).

13. A. Vanagas, a.a.O. S. 193.

14. G. Gerullis, a.a.O. S. 91; A. Vanagas, a.a.O. S. 193.

Namen Λουδίας anzubieten hat. Damit fügt sich dieser Flußname in jenes Material ein, das in dem eingangs erwähnten Vortrag ausgebreitet wurde.

Hinsichtlich der Etymologie des Namens dürfte kaum ein Zweifel daran bestehen, daß der gern über die Ufer tretende, im Laufe der Geschichte auch seine Lage verändernde Fluß einen Namen trägt, der mit einem Wort für «Schlamm, Dreck» verwandt ist. Ähnlich wie nun im Griechischen λῦμα «Dreck» neben λόθος «Besudelung» steht, findet sich im Baltischen *Liūdē* neben *Liūnas* (FIN.) und *liūnas* «Morast». Daraus ergibt sich weiter die Konsequenz, daß das von K. Būga wegen lett. *Iaudurgas* zitierte estnische *laud* «Feuchtigkeit» keine Entlehnung in das Baltische sein kann¹⁵, sondern umgekehrt ein frühes baltisches Lehnwort im Estnischen sein muß. Man hat also von einer Wurzelerweiterung *'leu-dh-* auszugehen. Man beachte dabei, daß auch eine andere Erweiterung derselben Wurzel, lit. *liūgas* «Pfütze, Lache, Morast...» durch das von Strabo überlieferte illyrische ἔλος Λούγεον καλούμενον innerhalb und außerhalb des Baltischen eine ähnliche Verbreitung erhält wie **leudh-*. Und endlich noch eine weitere Konsequenz. Durch griech. λόθος wird es wahrscheinlich, daß man für den Wurzelauslaut eine Media aspirata anzusetzen hat. Wenn es aber ein Charakteristikum aller griechischen Dialekte ist, daß sie die Media aspiratae, **bh*, **dh*, **gh* zu φ, θ, χ werden lassen, dann ist Λουδίας kein griechischer Name (ebensowenig wie *Axios*, *Strymon* und zahlreiche andere derselben Gegend). Er ist ein voreinzelsprachlicher Name, der durch die verschiedensten Lautentwicklungen derjenigen Sprachen gegangen ist, die in Nordgriechenland aufeinander getroffen sind.

II.

Gestützt auf die bisherigen Ausführungen wird man nun auch für den antiken Namen des Ἰᾶρος¹⁶, jenes Flusses also, der im Pindos-Gebirge entspringt, dann durch epirotisches und illyrisches Gebiet fließt und nordöstlich von Valona in die Adria mündet, eine einfachere Erklärung als bisher vorgeschlagen, anbieten können. Daß dieser Name zu der Wurzel gehört, die in lett. *avots* «Quelle» (<**avantas*) vorliegt,

15. K. Būga, *Rinktiniae Raštai III* (Vilnius 1961) S. 623; vgl. auch A. Vanagas, a.a.O. S. 187 f. Gegen die Annahme von Finno-Ugrismen bei Namen, die nachweislich gemeinbaltisch sind, W. P. Schmid, *Onomastica* 26 (1983) 62.

16. Belege bei H. Krahe, *BzN.* 14 (1963) 2.

ist allgemein anerkannt¹⁷. Schwierigkeiten bereitet dagegen die Ableitung. Obwohl bereits H. Krahe den Versuch V. Georgievs, 'Αῶς aus **avōnts* herzuleiten, als «kaum akzeptabel» bezeichnet hatte, hat sie jüngst G. Schramm in abgewandelter Form wieder aufgegriffen und glaubt, ausgerechnet mit Verweis auf die ion.-attische Entwicklung von *-*ontia* → -οῦσα eine Entwicklungsreihe «*Avontjos*»** /*Awōsjos*? /) **Awōsos*» annehmen zu dürfen¹⁸. Das kann nicht unwidersprochen bleiben, denn ein aus -*tj*- entstandenes -*s*- würde ja nicht schwinden. Weiter ist klar, daß 'Αῶς nicht durch die griechischen Typen ἡρῶς, μητρῶς und πατρῶς erklärt werden kann^{18a}.

Um 'Αῶς <**Avōsios* ableiten zu können, empfiehlt es sich, auf die Parallelwurzel **el-/ *ol-* «fließen» zurückzugreifen. Von ihr leitet das Litauische u.a. auch *Alantà* (FIN.), *Almē* (FIN.), *Alsà* und auch *Aluošià* (FIN.) ab.¹⁹ K. Būga vergleicht mit der letzten Ableitung weißruss. *alės* «feuchter Ort» und hält das -*s*-/lit. -*š*- für ein -*š*- <**k'*-²⁰. Tatsächlich aber handelt es sich dabei um ein baltisches Lehnwort²¹. Vergleicht man etwa die Reihe *Rītmietis* (See) - *Rīmantas* (PN. auch im Seenamen *Rimantiškis*) und *Rimuošė* (FIN.) mit altpreuß. *kerpetis* «Hirnschädel» - lit. *kirpentė* «Beilrücken» und russ. *čerepacha* «Schildkröte», so wird deutlich, daß -*uošià*, slav. -*acha* besser auf ein *-*ōsio*- zurückgeführt werden²². In die gleiche Richtung könnte eine Gegenüberstellung von slav. *bělasr* «weißlich» mit dem lit. FIN. *Baluoša* und dem Seenamen *Baluosys* weisen, wobei im Slavischen noch ein *e/o*-Ablaut in die Gestaltung des Suffixes eingewirkt haben könnte²³. Auf diese Weise gewinnt man ein zwar seltenes, durch verschiedene Lautentwick-

17. V. Georgiev, *Altgriechische Flußnamen* (Sofia 1958) S. 14 f.; *Linguistique Balkanique* 1 (1959) 9; H. Krahe, a.a.O. S. 15 f.; G. Schramm, *Eroberer und Eingessene* (Stuttgart 1981) S. 405 f.

18. G. Schramm, a.a.O. S. 57; 405; dagegen bereits W. P. Schmid, BNF. N.F. 17 (1982) 466.

18a. Vgl. E. Risch, a.a.O. S. 122.

19. Vgl. A. Vanagas, LHEŽ. S. 38, 39, 40; Lietuvos TSR hidronimų daryba (Vilnius 1970) S. 206.

20. K. Būga, *Rinktiniai Raštai* III S. 42.

21. J. A. Liaučiuė, *Slovar' baltizmov v slavjanskich jazykach* (Leningrad 1982) S. 9; A. Vanagas, LHEŽ. S. 41 f. s.v. *Alšià*.

22. Vgl. W. Vondrák, *Slavische Grammatik I* (Göttingen 1924) S. 630 ff.; F. Slawski, *Słownik Prasłowiański I* (Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1974) S. 70 ff.

23. F. Slawski, a.a.O. S. 228; O. N. Trubačev, *Slovar' slavjanskich jazykov* 2 (Moskva 1975) S. 62.

lungen (lit. *s, š*; slav. *s, š, ch*) differenziertes Suffix, das sich als **-ōs(i)o-* ansetzen lässt. Setzt man nun unter die Reihe:

Alantà, Almē, Alsà, Aluošià

die entsprechenden Ableitungen von der Wurzel **av-*, dann ergeben sich als hypothetische Konstruktionen:

**avanta(s), *aum(i)ā, *ausā, *avōsiā*

Die auf diesem Wege gewonnenen Formen sind nun sämtlich, teils als Appellativa, teils als Eigennamen, belegt: **avantas* ist die Vorform des sowohl als Appellativum als auch als Eigennamen belegten lettischen *avots* (mit *o* = /uo/) «Quelle». **aumā* erscheint in zwei norwegischen und in einem thüringischen (ursprünglich slav.) Flußnamen *Auma*, **ausā* heißen Gewässer in Italien, Frankreich und Deutschland (*Oosbach*, ON. *Oos.*)²⁴ und schließlich ist **avōs(i)ā* die feminine Entsprechung zu unserem maskulinen Ἰάωξ. Anmerkungsweise sei hinzugefügt, daß auch der altgriechische Wortschatz noch eine weitere Spur der Wurzel **av-* enthält, nämlich in ἡῶν «Ufer» (<**āvisōn* (mit dehnstufiger Wurzel wie im lit. Flußnamen *Ovā* und einem Suffix, welches wiederum mit der Parallel-Namenreihe *Alisontia* vergleichbar ist). Hinsichtlich der Bedeutung kann man an ἡπειρος «Festland» = deutsch «Ufer» zum Wasserwort **ap, āp-* erinnern²⁵.

Es zeigt sich also, daß sich sowohl der Gewässername Λουδίας als auch der Name Ἰάωξ—wie auf der Grundlage des eingangs erwähnten Vortrags bereits vermutet—in das alteuropäische Namensystem einfügen lassen und damit wohl zu dessen südlichsten Ausläufern gehören.

24. H. Krahe, Unsere ältesten Flussnamen (Wiesbaden 1964) S. 43 f.

25. Darüber W. P. Schmid, Wasser und Stein. Sprachwissenschaftliche Forschungen, Festschr. für Johann Knobloch (Innsbruck 1985) 385-391.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΠΙΤΙΑ ΣΤΟ ΜΟΥΧΛΙ ΤΗΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ/Θεσσαλονίκη

Ἡ βυζαντινὴ πολιτεία ποὺ ἀνιδρύθηκε στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰώνα, στὸ βουνὸ ποὺ δεσπόζει στὸ «Γύρο» τοῦ Ἀχλαδόκαμπου ἔχει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ὀχυρωμένων οἰκισμῶν τῆς ἐποχῆς, ποὺ δυστυχῶς καμμιά συστηματικὴ μελέτη δὲν ἔχουμε ἀκόμα γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν οἰκοδομικὴ τους ἐκτὸς τοῦ Μυστρά¹.

Τὰ κατάλοιπα αὐτὰ ὅσο ταπεινὰ καὶ σὲ ἄθλια κατάσταση καὶ ἂν βρίσκονται εἶναι ἰδιαίτερα πολύτιμα γιατί διασώζουν στοιχεῖα χρήσιμα γιὰ τὴ μελέτη τῆς τυπολογίας, τῆς κατασκευῆς καὶ τῆς μορφολογίας τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὸν 13ο καὶ 14ο αἰώνα. Τὰ ἐρείπια τοῦ Μουχλίου εἶναι ἰδιαίτερα χρήσιμα γιατί γνωρίζουμε μὲ ἀκριβεία τὰ χρονικὰ ὅρια μέσα στὰ ὅποια ἀνιδρύθηκαν οἱ διάφορες κατασκευές καὶ ἰδιαίτερα τὰ σπίτια. Γνωρίζοντας τὸ *terminus post quem* (1458-1460)², τὴ χρονολογία δηλαδὴ ποὺ ἀλώθηκε τελικὰ ἡ ὀχυρὴ πολιτεία, ἔχουμε μπροστὰ μας κατάλοιπα οἰκοδομικῆς δράσης 160 ἐτῶν, μιὰ περίοδο ποὺ καλύπτει ὅλο τὸν 14ο καὶ τὸ μισὸ τοῦ 15ου αἰώνα, αἰῶνες πολύτιμους γιατί ἀποτελοῦν τὶς πηγές ἀπὸ ὅπου μποροῦμε νὰ ἀντλήσουμε πληροφορίες γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας καὶ

1. Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδος, A.B.M.E. (= Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος), τ. Γ', 1937, σ. 1-114 (σχετικὰ μὲ τὰ παλάτια καὶ τὰ βυζαντινὰ σπίτια τοῦ Μυστρά). Ὅρισμένες πληροφορίες ἔχουμε γιὰ βυζαντινὰ σπίτια ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὶς ἀνασκαφές τῆς ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Κορίνθου καὶ γενικὰ στὴν Ἀθήνα. Πρὸ χειρα *Charalambos Bouras*, «Houses in Byzantium», Δ.Χ.Α.Ε. (= Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας), περίοδ. Δ', τόμος ΙΑ', 1982-1983, σ. 8, εἰκ. 2, σ. 9, εἰκ. 3, σ. 10, εἰκ. 4, σ. 12, εἰκ. 6, σ. 14, εἰκ. 8. Δὲν γνωρίζουμε ὅμως τίποτα γιὰ τὰ σπίτια τῶν βυζαντινῶν ὀχυρῶν οἰκισμῶν, τῶν Καλτεζῶν, Βελιγοστῆς, Γερακίου (κάστρου), Ἀργυροκάστρου (Γορτυνίας), Παζενίκης, Λογκανίκου, Ταβίας κ.ἄ.

2. Λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἄλωση τοῦ Μουχλίου ἀπὸ τὸν Μωάμεθ Β', τὸ 1458 καὶ τὸ 1460 πρὸβλ. *Λαόνικο Χαλκοκονδύλη*, Βόννης, σ. 450-451. *Γ. Σφραντζῆ*, *Memorii 1401-1477*, ἐκδ. V. Grecu, București 1966, XXXVIII, σ. 108, 110. Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος, A.B.M.E., τ. ΙΒ', 1973, σ. 139, ὑποσ. 6. *Τ. Γριτσόπουλος*, Ἱστορία τῆς Τριπολιτσᾶς, τ. Α', 1972, σ. 117. *Ε. Νταρκό*, «Ἡ ἱστορικὴ σημασία καὶ τὰ σπουδαιότερα ἐρείπια τοῦ Μουχλίου», Ε.Ε.Β.Σ. (= Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν), τ. 10, 1933, σ. 463. *Δ. Α. Ζακυθίνος*, *Le despotat grec de Morée*, τ. Ι, Paris 1932, σ. 266 ἐξ. *Γ. Α. Καραμάνος*, Τὰ Ἀρκαδικά, Ἐν Τριπόλει 1900, σ. 111 ἐξ. *Ν. Δ. Μωραΐτης*, Ἱστορία τῆς Τεγέας, Ἐν Ἀθήναις 1932, σ. 294. *Βασ. Γ. Διαμαντόπουλος*, Τὸ Μουχλί τῆς Ἀρκαδίας, Ἀθήνα 1973, σ. 21.

γενικώτερα για την νεοελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική την έθνική μας αρχιτεκτονική³.

Μοναδική άναφορά για την ανίδρυση του Μουχλίου είναι του 'Αραγωνικού Χρονικού (Libro de los Fechos et conquistas del Principado de la Morea)⁴. Το 1302 μνημονεύεται στο Livre de la Conqueste ότι βρισκόταν στα χέρια των Βυζαντινών⁵. Το 1315 αναφέρεται το Μουχλί σαν μια αξιολογη πελοποννησιακή πόλη⁶.

Με χρυσόβουλλο του αυτοκράτορα 'Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου ή μονή Βροντοχίου του Μυστρά άποκτᾶ μετόχι στο Μουχλί «τιμώμενον εις το όνομα των 'Αγίων Θεοδώρων», έπιλεγόμενο, επίσης του Βροντοχίου⁷. Το προνόμιο αυτό επικυρώνεται το 1319 με νεώτερο χρυσόβουλλο του αυτοκράτορα Μιχαήλ Θ'⁸.

Ο όχυρωμένος οικισμός του Μουχλίου έχει χτιστεί στη δυτική και νοτιοδυτική πλευρά του άσβεστολιθικού βραχόβουνου⁹. Όλοι όσοι έπισκέφθηκαν παλιά τᾶ έρείπια περιγράφουν την τριπλή σειρά τειχών που προστατεύουν τον οικισμό ή όρθότερα τῖς τρεῖς επάλληλες σειρές τειχών που διαιρούσαν καθ' ύψος τόν οικισμό σε τρεῖς περιοχές, την κατώτερη, τη μέση και την άκρόπολη¹⁰ (πίν. Α').

3. Πρβλ. N. K. Μουτσόπουλος, «Τᾶ άρχοντικά τῆς Σιάτιστας», 'Επιστημονική 'Επετηρίς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς, τ. Α', 1961-64, σ. 31-490, + πίν. 1-106, + Α'-Ι'. Τοῦ ἴδιου, 'Η λαϊκή 'Αρχιτεκτονική τῆς Βέροιας, 'Αθήναι 1967. Τοῦ ἴδιου, Μακεδονική 'Αρχιτεκτονική. Συμβολή εις την μελέτη τῆς 'Ελληνικῆς οἰκίας. Θεσσαλονίκη 1971. Τοῦ ἴδιου, «L'influence de la morphologie des tours sur l'habitation forte de l'espace halladique du XVIe-XVIIIe siècle», Bulletin de l'Institut International des chateaux historiques, No 29, 1971, σ. 58-68. Τοῦ ἴδιου, «Συμβολή στην τυπολογία τῆς βορειοελλαδικῆς κατοικίας», Πρακτικά τοῦ Β' Συμποσίου Λαογραφίας: 'Ηπειρος-Μακεδονία-Θράκη (Κομοτηνή, 19-22 Μαρτίου 1975), Θεσσαλονίκη 1976, σ. 289-327 + πίν. 1-21. Τοῦ ἴδιου, «Architectures populaire de Macédoine», Symposium I.CO.MO.S., C.S.S.R. 1971, Monumentorum Tutela Ochraha Pamiatok 9, OBZOR Bratislava 1976, σ. 121-161. Τοῦ ἴδιου, «Τὸ τέλος τῆς Μεταβυζαντινῆς 'Αρχιτεκτονικῆς», Πρακτικά τοῦ Πανελληνίου Συνέδριου με θέμα, «Νεοκλασσική πόλη και 'Αρχιτεκτονική». Θεσσαλονίκη, 2-4 Δεκεμβρίου 1983, σ. 268-279.

4. Johan Fernandez de Heredia, έκδ. Morel-Fation. Genève 1885, § 485, σ. 106.

5. N. K. 'Αλεξόπουλος, Μεσαιωνική Πελοπόννησος, χ. χρ., σ. 118.

6. E. Νταγκό, δ.π., Ε.Ε.Β.Σ., τ. 10, 1933, σ. 461.

7. E. Νταγκό, δ.π., Ε.Ε.Β.Σ., τ. 10, 1933, σ. 461.

8. G. Millet, «Inscriptions byzantines de Mistra», B.C.H. (= Bulletin de Correspondance Hellénique), τ. 23, 1899, σ. 110. K. Ζησίου, 'Επιγραφαι Χριστιανικῶν Χρόνων τῆς 'Ελλάδος. Μέρος Α', Πελοπόννησος, τεῦχος α'. 'Επιγραφαι Λακεδαιμονος, 'Εν 'Αθήναις 1917, σ. 76.

9. Alfred Philippson, Der Peloponnes, versuch einer Landes-Kunde auf Geologischer Grundlage. Berlin 1892, σ. 71.

10. E. Darko, Π.Α.Α. (= Πρακτικά τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν), τ. ΣΤ', 1931, σ.

Τὸ Μουχλί φαίνεται ὅτι εἶχε μιὰ μοναδική πρόσβαση ἀπὸ τὴ ΝΔ πλευρά. Ὁ Ε. Νταρκὸ (Ε.Ε.Β.Σ., τ. 10, 1973, σ. 473) περιγράφει μὲ λεπτομέρειες τὰ τεῖχη καὶ τοὺς πύργους, ποὺ τὴν ἐποχὴ τοῦ ὁπωσδήποτε θὰ σώζονταν σὲ πολὺ καλλύτερη κατάσταση. Σχετικὰ μὲ τὴν ὀχύρωση τῆς ἀκροπόλεως γράφει ὁ Νταρκὸ ὅτι «φαίνεται, ὅτι οἱ Τοῦρκοι, ἐγκαταλείποντες κατὰ τὴν 16ῃ ἐκατονταετηρίδα τὸ φρούριον τοῦ Μουχλίου, κατέστρεψαν συστηματικῶς τὴν ἀκρόπολιν». Πυκνότερα κατοικημένο ἦταν τὸ δυτικὸ μέρος τοῦ βουνοῦ γιατί ἦταν καὶ τὸ λιγότερο ἀνώμαλο. «Ὅπου δ' ἡ θέσις ἐπέτρεψεν, γράφει ὁ Νταρκὸ, ἐγέμισαν οἱ Βυζαντινοὶ ὅλας τὰς πλευράς τοῦ βουνοῦ μὲ κτήρια, ἀφῆσαντες κενοὺς μόνον τοὺς τόπους, ὅπου ἡ κατασκευὴ οἰκοδομημάτων ἦτο ἀπολύτως ἀδύνατος»¹¹.

Ἡ ὑδρευση τῆς μεσαιωνικῆς πόλεως, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πηγές ποὺ ὑπῆρχαν στοὺς πρόποδες τοῦ βουνοῦ¹², γίνονταν μὲ ἓνα μεγάλο πλῆθος κινστερνῶν ποὺ ἦσαν ἄλλοτε δημόσιες καὶ ἄλλοτε βρίσκονταν, ὅπως θὰ δοῦμε, στὰ ὑπόγεια τῶν σπιτιῶν. Ἀναμφίβολα τὸ πρόβλημα τῆς ὑδρεύσεως εἶχε λυθεῖ μὲ ἱκανοποιητικὸ τρόπο γιατί ἦταν τὸ σημαντικώτερο γιὰ τὶς ὀχυρωμένες βυζαντινές πόλεις καὶ ἰδιαίτερα κρίσιμο σὲ καιρὸ πολιορκίας. Ὁ πληθυσμὸς τοῦ Μουχλίου ὑπολογίζεται σὲ 20-25 χιλιάδες κατοίκους¹³.

Σήμερα ἐλάχιστες ἐκκλησίες σώζονται ἀνάμεσα στὰ χαλάσματα τοῦ βυζαντινοῦ ἑρειπιώνα. Κυρίαρχη θέση βέβαια κατέχει ὁ ναὸς τῆς Παναγίας ποὺ ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἐγγράφεται μέσα στὸ βράχο ποὺ ἐπάνω του στηρίζεται ὁ μοναδικὸς πύργος ποὺ μπορεῖ σήμερα νὰ μελετηθεῖ¹⁴ (πίν. Β'-Δ'). Διακρίνονται ἀκόμα καὶ ὀρισμένοι ἄλλοι, ἐλάχιστοι βέβαια μονόχωροι ναοί, ἀνώ-

22-27. Τοῦ Ἰδίου, ὅ.π., Ε.Ε.Β.Σ., τ. 10, 1933, σ. 473 ἐξ. Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., τ. ΙΒ', 1973, σ. 139. Ν. Κ. Ἀλεξόπουλος, Μεσαιωνικὴ Πελοπόννησος, ὅ.π., σ. 127. Γ. Δ. Καρβελάς, Ἀντίδωρο στὴν Ἀρκαδικὴ γῆ, Ἀθήνα 1981, σ. 72. Βασ. Γ. Διαμαντόπουλος, Τὸ Μουχλί τῆς Ἀρκαδίας, Ἀθήνα 1973, σ. 11. Πρβλ. καὶ Bory de Saint Vincent, Expédition Scientifique de Morée, τ. II, 1. Geographie. Paris 1834, σ. 145.

11. Ε. Νταρκὸ, ὅ.π., Ε.Ε.Β.Σ., τ. 10, 1933, σ. 477.

12. Πρβλ. Βασίλ. Γ. Διαμαντόπουλου, Τὸ Μουχλί τῆς Ἀρκαδίας (Βυζαντινὴ πόλη - φρούριον), Ἀθήναι 1973, σ. 11: «...τὸ μικρὸ αὐτὸ βουνό, τὸ Μουχλί, ἀνάμεσα στὰ δύο μεγάλα ὄρη, δεσπόζει ἀπόλυτα στὴν εἴσοδο πρὸς τὴν Ἀρκαδίαν ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτὴ καὶ ἔχει τέσσαρες πηγές νεροῦ. Ἡ μία ποὺ ἔχει καὶ τὸ περισσότερο νερὸ εἶναι στὴ μεσημβρινὴ πλευρὰ, στὴν ἀρχὴ τῆς χαράδρας ποὺ τὸ χωρίζει ἀπὸ τὸ Πιχθένι, γνωστὴ μὲ τ' ὄνομα «Κάτω Βρύση», ἡ ἄλλη στὴ βορεινὴ πλευρὰ κάτω ἀπὸ τοὺς μεγάλους βράχους μὲ τ' ὄνομα «Κεφαλάρι», ἡ τρίτη στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ πρὸς τὸ μέρος τοῦ Ἀχλαδόκαμπου μὲ τ' ὄνομα «Στερνόν», καὶ ἡ τέταρτη στὴ δυτικὴ πλευρὰ μὲ τ' ὄνομα «Βρυσοῦλα»».

13. J.-A. Buchon, La Grèce Continentale et la Morée, Paris 1843, σ. 418: «...mais on y retrouve encore des ruines qui donnent l'idée d'une ville de vingt à vingt-cinq mille habitants».

14. Πρβλ. Ν. Κ. Μοντσόπουλο, «Ἡ Παναγία τοῦ Μουχλίου», Πελοποννησιακά, τ. Γ', 1959, σ. 288-309, πίν. 11-13.

νυμοί και κατεδαφισμένοι υπερβολικά, με συλλεκτούς λίθους κατασκευασμένοι και ισχνότατο άσβεστοκονίαμα¹⁵ (πίν. ΙΕ'₂).

Από πολεοδομική άποψη, με βάση παλιότερες πληροφορίες αλλά και από τα δεδομένα που και σήμερα διακρίνονται επάνω στο έδαφος, βλέπουμε πώς έχτιζαν, όπως συνήθως θεμελιώνουν οι βυζαντινοί, έγκάρσια στις κλίσεις του έδάφους και σε κάθε μικρό επίπεδο που τυχαίνει να σχηματίζουν οι ύψομετρικές καμπύλες. Σε κάποια παραδείγματα είδαμε να τοποθετούν χώρους και παράλληλα στις κλίσεις (είκ. 8, πίν. Ε'-ΙΓ'). Όπου, επίσης, ήταν δυνατόν, κατασκεύαζαν κινστέρνες για να συγκεντρώνουν τα βρόχινα νερά, από τις κλίσεις του έδάφους, από τα μονοπάτια, από παντού, όπως και σήμερα κάνουν το ίδιο στη Μάνη¹⁶. Όπου μπορούσαν, επίσης κατασκεύαζαν κινστέρνα, σε κάθε ύψογειο σπιτιού.

Η κατασκευή της κινστέρνας βασίζεται στην εκμετάλλευση φυσικών κοιλωμάτων των βράχων τα όποια συμπλήρωναν με τοιχοποιία και επένδυαν έσωτερικά με ύδραυλική κονία.

Οι τοιχοποιίες παρατηρούμε ότι είναι κατασκευασμένες με μεγάλων διαστάσεων λίθους και πολλούς μικρότερους σε μορφή σφηνών (πίν. Ζ', Θ', Ι', ΙΓ', ΙΔ'). Ανάμεσα στους άρμους των λίθων μεσολαβούν άλλοτε περισσότερα και άλλοτε λιγώτερα θραύσματα βησάλων (είκ. 9).

Η στέγαση των σπιτιών (και των εκκλησιών) γινόταν και με δίρριχτες και με τετράρριχτες ξύλινες στέγες που καλύπτονταν με βυζαντινού τύπου κεραμίδια. Ύπῆρχαν όμως και δώματα από όπου παρατηρήσαμε ότι με κατάλληλους πήλινους σωλήνες, έγγεγραμμένους στο πάχος της τοιχοποιίας, οδηγούνταν τα όμβρια νερά στις υπόγειες ή ήμιυπόγειες κινστέρνες (είκ. 7, 8).

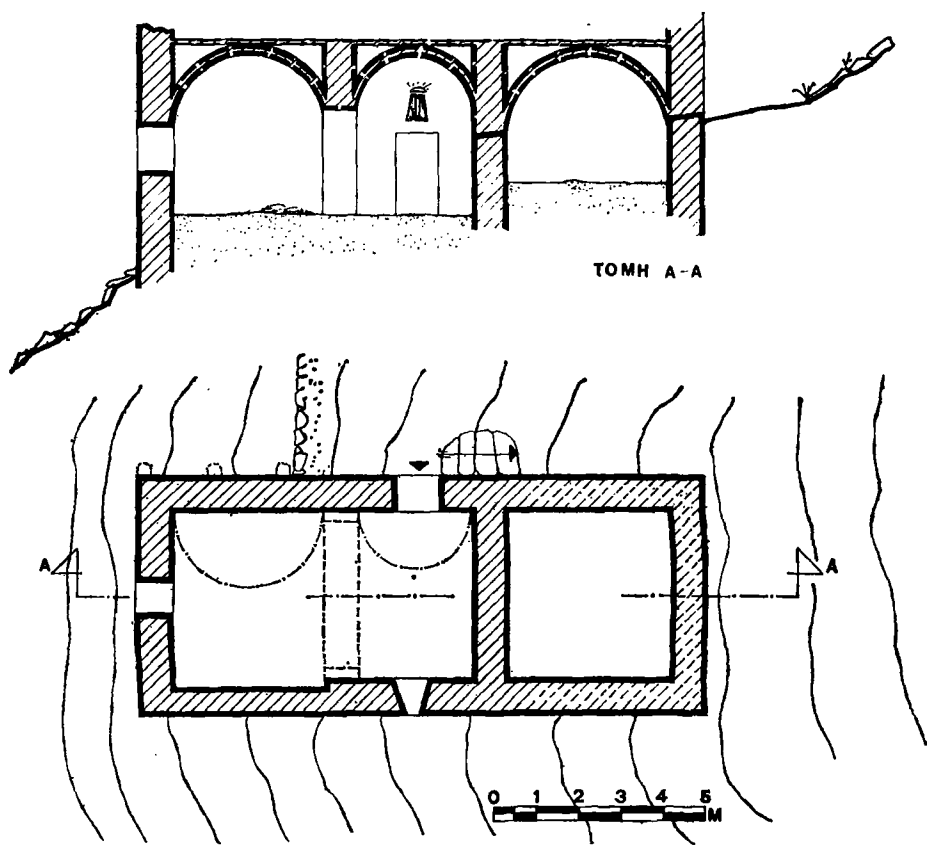
Σε όρισμένες περιπτώσεις έπισημαίνουμε, στο πάχος της τοιχοποιίας και του πύργου που δεσπόζει επάνω από την Παναγία τη Μουχλιώτισσα αλλά και σε σπίτια, την ύπαρξη έσωτερικών ξυλοδέσμων (ίμαντώσεων) (είκ. Β'₂).

Τα ανοίγματα, όσα ακόμα διατηρούνται, είναι μικρά, μονόλοβα με τοξωτά υπέρθυρα και έλάχιστα. Μικρές διαστάσεις έχουν και οι θύρες. Άρκετά συχνά, σε ειδικά έπιλεγμένες θέσεις έπισημάναμε την ύπαρξη τοξοθυρίδων με έξωτερικά έλάχιστες διαστάσεις, σχεδόν σχισμές και έσωτερικό άνοιγμα 0,80. Σε μιá περίπτωση μιá τοξοθυρίδα βρίσκεται επάνω από τη μοναδική θύρα εισόδου του σπιτιού (είκ. 1).

Θολοδομία έπισημάναμε στο ισόγειο. Οι θόλοι είναι συνήθως ήμικυλινδρικοί και σε μιá περίπτωση σε μορφή άσπίδας επάνω σε λοφία (χαίμαλιά) (είκ. 1, πίν. ΙΑ').

15. Πρβλ. *Ε. Νταρκό*, δ.π., Ε.Ε.Β.Σ., τ. 10, 1933, σ. 481, είκ. 18, 20.

16. *Henri Belle*, *Trois années en Grèce*, Paris 1881, σ. 290-291. Πρβλ. *Τ. Γκριτσόπουλο*, *Ίστορία της Τριπολιτσάς*, τ. Α', Αθήναι 1972, σ. 116.

Εἰκ. 1. Οἰκία Α. Ὑψω, κατὰ μῆκος τομὴ Α-Α'. Κάτω, κάτοψη ἰσογείου.

Οἱ προσπελάσεις τῶν σπιτιῶν γίνονται σὲ διάφορα ἐπίπεδα, ὅσο ἐπιτρέπει τὸ ἀνώμαλο ἔδαφος.

Οἱ δρόμοι εἶναι στενοὶ μὲ ἀκαθόριστο πλάτος πού ἀυξομειώνεται ἀνάλογα μὲ τὰ κτίσματα πού θὰ συναντήσουν καὶ ἀπὸ τὰ φυσικὰ ἐμπόδια, συνήθως φυσικοὺς ριζιμοὺς βράχους. Οἱ φυσικοὶ βράχοι πού προβάλλουν πολὺ συχνὰ στὶς πλαγιὰς τοῦ ὀρεινοῦ οἰκισμοῦ παρατηροῦμε ὅτι εἶναι ἐλάχιστα λειασμένοι ἢ πελεκυμένοι. Ὅταν ἐπισημαίνονται κάποιες ἐπεμβάσεις ἢ λαξεύματα στὶς ἐπιφάνειες τῶν φυσικῶν βράχων, πιστεύουμε ὅτι ἀνήκουν στὴν ἀρχαιότητα.

Τὴν φυσικὴ ὀχύρωση τῆς θέσεως, εἴπαμε καὶ στὴν ἀρχή, ἐνισχύει ἡ tri-πλὴ σειρὰ ἐπάλληλων τειχῶν καὶ τῆς ἀκροπόλεως πού πρὶν τριάντα χρόνια ἕνας τσοπάνης πού συνάντησα στὴν κορφή μοῦ εἶπε ὅτι τὴν ὀνομάζαν «(ῥ)ψηλὸ κατάλυμμα». Παρατηρήσαμε ὅμως ὅτι καὶ οἱ ἐπιμέρους οἰκοδομὲς ἦσαν ὀχυρωμένες.

Τὰ ἐλάχιστα καὶ πολὺ μικρὰ ἀνοίγματα, οἱ τοξοθυρίδες πού ἐπισημάνσαμε, ἀποτελοῦν ἱκανὰ δείγματα γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὸ κλῖμα τῆς ἀνασφάλειας στὴν ὁποία συνεχῶς ἐζοῦσαν καὶ μέσα στὰ τεῖχη τῶν ὀχυρωμένων οἰκισμῶν.

Οἰκία Α

Τὸ σπίτι αὐτὸ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 150 μ. περίπου, κάτω ἀπὸ τὸ ΒΔ τεῖχος τῆς Ἀκροπόλεως (πίν. Ι'). Ὁ Εὐγένιος Νταρκὸ εἶδε τὸ 1933 τὸ σπίτι, προφανῶς σὲ πολὺ καλύτερη κατάσταση ἀπὸ τὴ σημερινή. Τὸ κτήριο ἔχει ἀνεγερθεῖ κατὰ τὴ βυζαντινὴ συνήθεια ἀάθετα πρὸς τὶς ὑψομετρικὲς καμπύλες τοῦ ἐδάφους μὲ ντόπιες ἀδρὰ πελεκυμένες ἀβεστολιθικὲς πέτρες. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς πού ἔχουν κάποτε καὶ ὑπερβολικὰ μεγάλες διαστάσεις —ὄχι μόνο στὰ χαμηλότερα σημεῖα τῆς οἰκοδομῆς— μεσολαβοῦν ἄλλες μὲ πολὺ μικρότερες, πού ἐκτελοῦν χρέη σφήνας (μπόλια) (πίν. Ι'). Στὴν τοιχοποιία ἔχει γίνῃ χρήση βησάλων καὶ τὸ συνδετικὸ ὕλικὸ εἶναι ἀβεστοκονίαμα. Κατὰ διαστήματα διακρίνονται οἱ ὑποδοχὲς τῶν ἱκριωμάτων καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πάχους τῆς τοιχοποιίας διακρίνεται ὀριζόντιος ξυλόδεσμος (ἱμάντωση). Τὸ μοναδικὸ ἀνοίγμα μὲ πλάτος 0,70 διακρίνεται στὴ στενὴ πλευρὰ τοῦ κτίσματος πού βλέπει πρὸς τὴν κλίσιν. Τὸ πάχος τῆς τοιχοποιίας εἶναι 0,85. Ἡ εἴσοδος βρίσκεται στὴ βόρεια μακρὰ πλευρὰ καὶ ἐπάνω της σώζονται ἔγνη τοξοθυρίδας. Ὁμοία τοξοθυρίδα βρίσκεται συμμετρικὰ στὴ μεσημβρινὴ ὄψη, σὲ ἀπόσταση, δηλαδή, ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία 1,05 καὶ ἔχει τὸ ἀνοίγμά της διαστάσεις: ἐσωτερικὴ 0,80 καὶ ἐξωτερικὴ 0,10 (εἰκ. 1).

Τὸ ὀρθογώνιο τῆς κατόψεως ἔχει ἐσωτερικὲς διαστάσεις $3,80 \times 6,85$. Ὁ ὀρθογωνικὸς αὐτὸς χώρος ὑποδιαιρεῖται σὲ δύο μὲ ἓνα ἐγκάρσιο τόξο ($3,80 \times 3,40 + 3,80 \times 3,45$). Στὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ κτίσματος, πού λόγω τῆς κλίσεως βρίσκεται ψηλότερα, ὑπάρχει ἓνας ἄλλος χώρος μὲ διαστάσεις

3,80 × 3,80 ποὺ ὅμως δὲν μπορέσαμε, καὶ λόγῳ τῶν ἐρειπίων, νὰ προσδιορίσουμε τὴν ἐπικοινωνία του μὲ τὸν ἀρχικὸ πυρῆνα καθὼς καὶ τὴ λειτουργία του ποὺ ὁπωσδήποτε θὰ ἦταν βοηθητική.

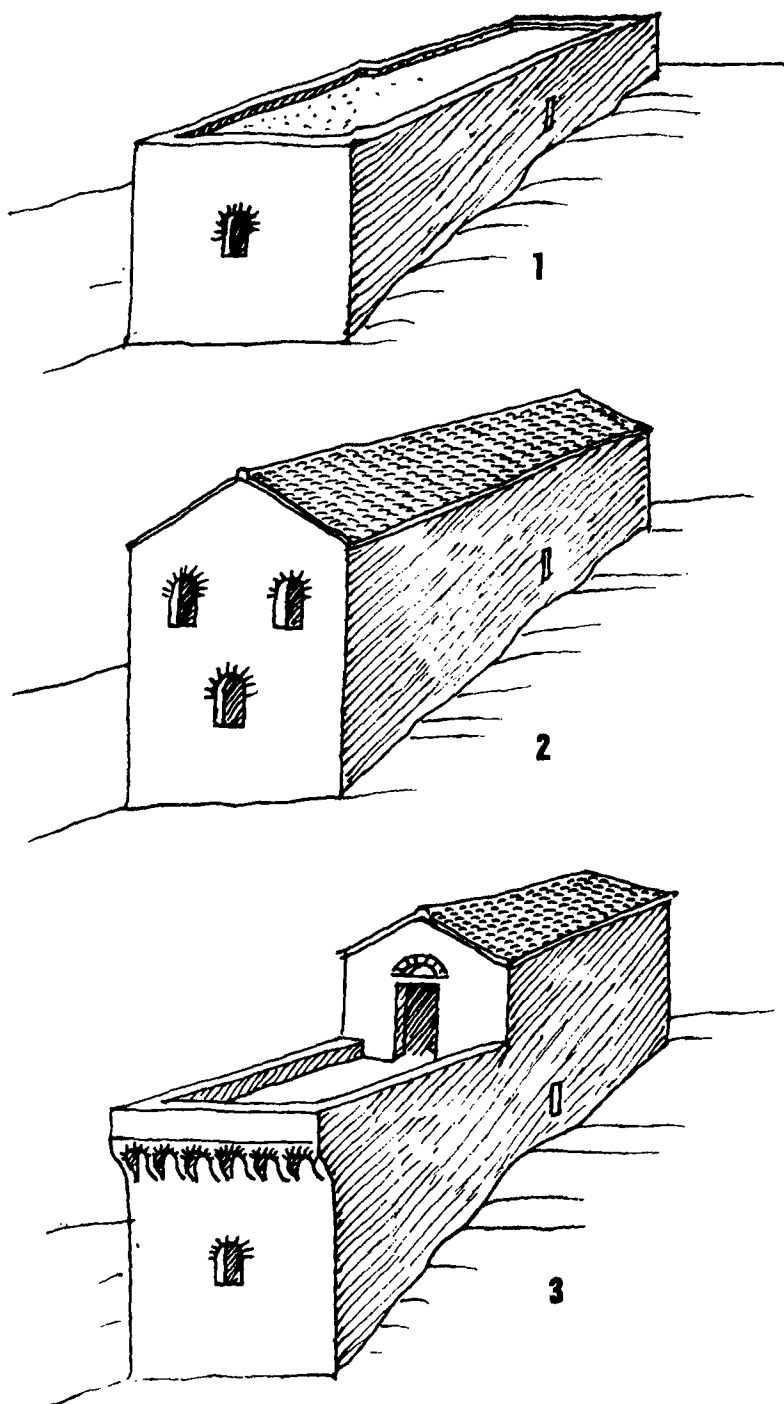
Τὸ κτίσμα θὰ εἶχε ὁπωσδήποτε καὶ ὄροφο, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ γερὴ θολοδομία του (πίν. ΙΑ'). Ὁ Εὐγένιος Νταρκὸ ποὺ ὅπως εἶπαμε τὸ μελέτησε, παρανόησε ἀρκετὲς οἰκοδομικὲς λεπτομέρειες, ἀλλὰ καὶ τὴ λειτουργία τοῦ κτίσματος ποὺ στὴ σελίδα 478 τῆς μελέτης του (πίν. Α', εἰκ. 12) δημοσιεύει καὶ κάτοψή του μὲ λανθασμένη θολοδομία, ὅπως καὶ σήμανση τῶν ἀνοιγμάτων. Γράφει λοιπὸν ὁ Νταρκὸ (ὁ.π., σ. 473-475) ὅτι «εἰς ὕψος 1,20 μέτρου περίπου ἀπὸ τοῦ ἐδάφους περιθέει ἐσωτερικῶς τὸν τοῖχον καθ' ὅλας τὰς πλευρὰς ἐντοιχισμένους σωλὴν¹⁷, διαμέτρου 15 ἑκατοστομέτρων, τοῦ ὁποῖου κεραμικὰ τεμάχια εὐρίσκονται ἐνίοτε». Ἐμεῖς πιστεύουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἐσωτερικὸ ξυλόδεσμο, μὲ τετράγωνη διατομή. Ὁ Νταρκὸ θεώρησε, ἐξαιτίας τοῦ σωλὴνα ποὺ νόμισε ὅτι διάκρινε, ὅτι πρόκειται γιὰ δημόσιο λουτρό. Τὸν σωλὴνα περιγράφει ὡς ἐξῆς: «Τὸν σωλὴνα αὐτὸν συνδέουσι πολλὰ μικρὰ ὅπα μὲ τὸ ἐσωτερικὸν τῶν προμνημονευθέντων δωματίων, εἰς δὲ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τοῦ προδόμου φαίνονται ἐπὶ τοῦ μελανισθέντος τοίχου ἵχνη καπνοῦ». Δὲν χρειάζεται ἰδιαιτέρη «βάσανος» γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ μεγάλη παρεξήγηση ἐπάνω στὶς κατασκευαστικὰ λεπτομέρειες τοῦ σοφοῦ ἱστορικοῦ. Πῶς, δηλαδὴ, εἶναι δυνατὸ σὲ ὕδαταγωγὸ σωλὴνα νὰ ὑπάρχουν ἵχνη καπνοῦ καθὼς καὶ ποιά ἦταν ἡ λειτουργία τοῦ ὕδαταγωγοῦ σωλὴνα σ' αὐτὸ τὸ ὕψος; Τὰ βυζαντινὰ λουτρά ἄλλωστε λειτουργοῦσαν σὲ τελείως διαφορετικὴ βάση. Ὁ ἴδιος ἐπιχειρεῖ νὰ δώσει κάποια ἐξήγηση σὲ ὅσα γράφει: «Ὁ σωλὴν ἔφερε τὸ ὕδωρ κύκλῳ ὅλου τοῦ λουτροῦ, εἰς τὴν μαυρισμένην γωνίαν τοῦ ὁποῖου ἦτο πιθανῶς θερμάστρα πρὸς θέρμανσιν τοῦ ὕδατος»¹⁸. Σὲ σχετικὴ ὑποσημείωση τέλος προβληματίζεται καὶ ὁ ἴδιος καὶ ἀπορρίπτει ὅσα στὰ προηγούμενα ὑπέθεσε¹⁹.

Αὐτὸ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ μορφή καὶ ἡ στέγαση τοῦ κτίσματος τὸ ὁποῖον ὅπως ἀναφέραμε πιθανότατα ἦταν διάφορο. Στὰ σκχριφῆματα ποὺ δημοσιεύουμε διερευνοῦμε τίς πιθανὲς μορφές του (εἰκ. 2).

17. *Εὐγενίου Νταρκό*, «Ἡ ἱστορικὴ σημασία καὶ τὰ σπουδαιότερα ἐρεῖπια τοῦ Μουχλίου», *Ε.Ε.Β.Σ.*, τ. 10, 1933, σ. 475, εἰκ. 13.

18. *Εὐγ. Νταρκό*, ὁ.π., *Ε.Ε.Β.Σ.*, τ. 10, 1933, σ. 476.

19. *Εὐγ. Νταρκό*, ὁ.π., σ. 476, ὑποσ. 1: «Ἄν καὶ ὡς ἀτόμολουτρον ἐχρησιμοποιοῖτο τοῦτο τὸ κτήριο, δὲν δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν ὠρισμένως ἄνευ ἀνασκαφῶν, ἄνευ δηλαδὴ τῆς ἐξερευνησέως τοῦ κάτωθεν τοῦ δαπέδου ὑποκαύστου. Ἡ πιθανότης τῆς ὑπάρξεως μιᾶς ἄνω τοῦ δαπέδου θερμάστρας καὶ ἡ τελεία ἔλλειψις ὀρθογωνίων καὶ μερικῶς ἀνοιχτῶν σωλῆνων διὰ τὸν θερμὸν ἀέρα τὸν ἐκ τοῦ κάτωθεν ὑποκαύστου ἐρχόμενον, μαρτυροῦσι μᾶλλον κατὰ τῆς ὑπάρξεως ἐνὸς ἀτομολούτρου. (Πρβλ. Ὁρλάνδου, *Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, σ. 60)».

Είχ. 2. Σκαριφήματα προτάσεως αναπαριστάσεως τῆς οἰκίας Α. 1. Μονόροφη, 2. Ἐπιμέρους διώροφη μὲ ἥλιακό. 3. Ἐπιμέρους διώροφη μὲ ἥλιακό.

Οικία Β

Πρόκειται για ένα πλατυμέτωπο μονόχωρο κτίσμα, στη μέση περίπου του δυτικού μέρους της δεύτερης ζώνης του μεσαιωνικού οικισμού (είκ. 3). Ἡ εἴσοδος τοῦ σπιτιοῦ βρισκόταν στη μέση τῆς δυτικῆς ὀψευς. Ἡ ἀπουσία ὁποιουδήποτε ἀνοιγματος —ἐκτὸς ἀπὸ τὶς τρεῖς τοξοθυρίδες πού ἐσώζονταν τὴν ἐποχὴ τοῦ Νταρκό, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία ὑπερασπίζεται τὴν εἴσοδο καὶ οἱ ἄλλες δύο τῇ Β πλευρᾷ— ἐνισχύει τὴν ἀποψή μας ὅτι τὸ κτίσμα εἶχε ὄροφο καὶ ὅτι τὰ ὑπάρχοντα ἐρείπια ἀποτελοῦν τὸ ἰσόγειο. Τὸ δάπεδο τοῦ ὀρόφου προφανῶς ἦταν ξύλινο, ὅπως καὶ ἡ κλίμακα πού ὡδηγοῦσε στὸν ὄροφο.

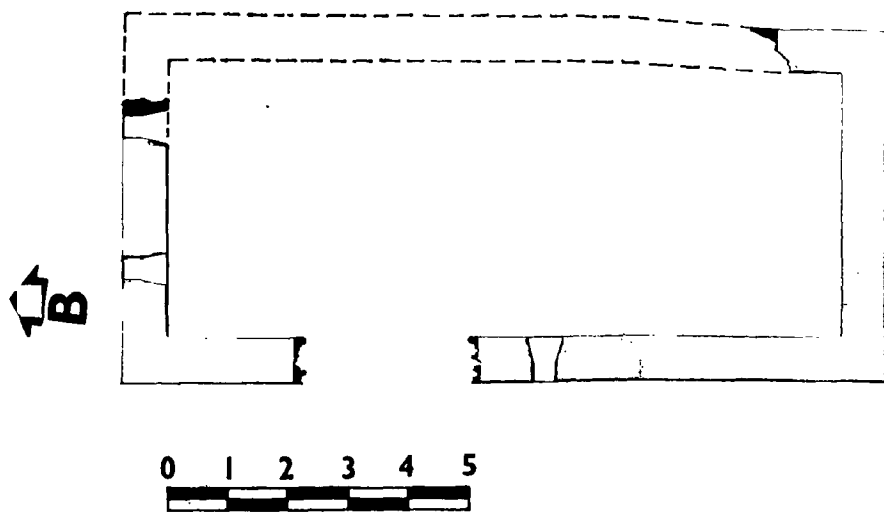
Σήμερα τὸ κτίσμα βρίσκεται σὲ πολὺ χειρότερη κατάσταση ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού τὸ ἐπισκέφθηκε ὁ Εὐγένιος Νταρκό. Ἐχει ἄλλωστε περάσει ἀκριβῶς μισὸς αἰώνας ἀπὸ τότε. Κοντὰ καὶ πλάϊ στὰ ἐρείπια διακρίνονται καὶ ἄλλα χαλάσματα σπιτιῶν ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πιὸ γειτονικὸ βρίσκεται ἀνατολικά. Ἐνας στενὸς δρόμος τὸ χωρίζει μονάχα. Τὸ σπίτι αὐτὸ βρίσκεται προσκολλημμένο στὸ φυσικὸ βράχο πού ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἀνατολική του πλευρὰ (πίν. Ε'). Πιθανότατα ὁ ὄροφος, τοῦ δεύτερου αὐτοῦ σπιτιοῦ, ἐπικοινωνοῦσε ἀπευθείας μὲ τὸ δρόμο πού στὴν ἀνατολική πλευρὰ βρίσκεται στὴ στάθμη περίπου τοῦ ὀρόφου.

Οικία Γ

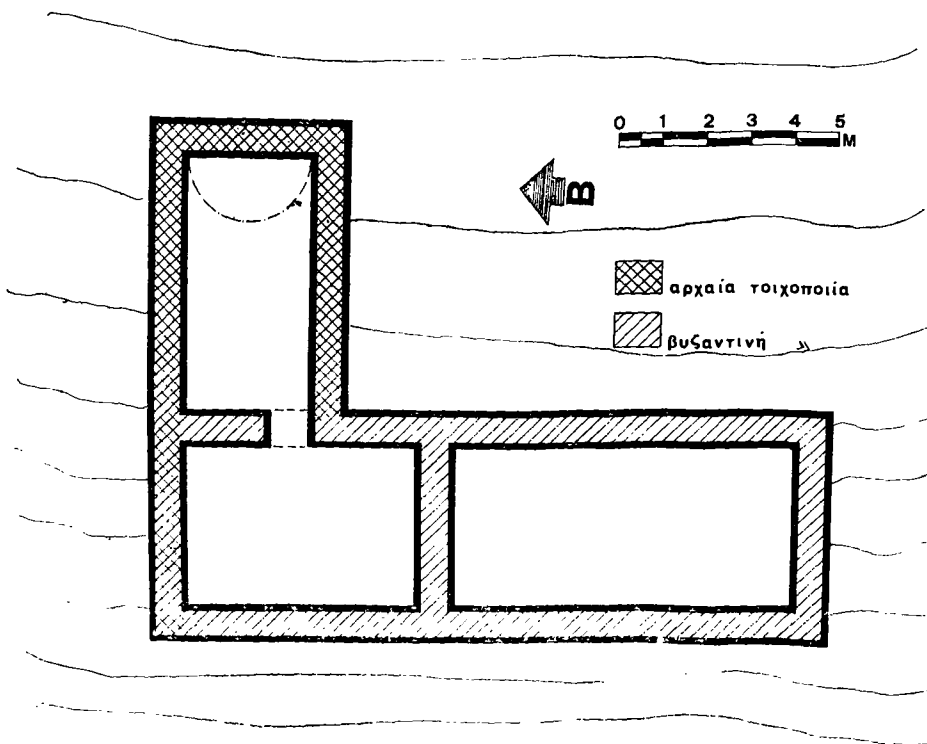
Εἶναι τὸ πιὸ σύνθετο κτίσμα. Ἡ κάτοψή του ἔχει σχῆμα Γ. Πρόκειται γιὰ μιὰ βυζαντινὴ προσθήκη ἐπάνω σὲ ἕνα ἐρείπιο τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ ἀρχαία τοιχοποιία διατηρεῖται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση στὴ Ν, Α καὶ Β πλευρᾷ τοῦ ΒΑ κτίσματος πού ἔχει διαστάσεις $4,70 \times 6,70$. Τὸ μῆκος τῆς Β πλευρᾶς εἶναι 12,20 καὶ τῆς δυτικῆς 16,00 μ. (είκ. 4). Ποιὰ ἀκριβῶς ἦταν ἡ χρῆση τοῦ ἀρχαίου κτίσματος εἶναι δύσκολο σήμερα, χωρὶς ἀνασκαφή, νὰ διαπιστώσουμε (πίν. ΙΒ'). Πάντως προξενεῖ ἐντύπωση τὸ μεγάλο μέγεθος ὀρισμένων δόμων, ἰδίως ἐκείνων τῆς ΒΑ γωνίας (πίν. ΙΒ', ΙΓ') πού ἔχουν διαστάσεις $0,50 \times 1,00 \times 1,80$. Δυστυχῶς ἀπὸ τὰ λείψανα πού ἔχουν διασωθεῖ, ἐλάχιστα συμπεράσματα μπορούμε νὰ βγάλουμε σχετικὰ μὲ τὴ μορφή καὶ τὴ στέγασή τοῦ κτίσματος. Μὲ ἐπιφύλαξη θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς ἡ εἴσοδος στὸν ὄροφο θὰ βρισκόταν στὴ ΝΑ ἐσοχὴ πού σχηματίζουν οἱ κεραῖες τοῦ Γ. Ἡ θύρα τῆς εἰσόδου πιθανὸν νὰ βρισκόνταν στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ θὰ ὡδηγοῦσε σὲ ἕνα ὥρο-κόμβο ἀπὸ ὅπου θὰ γινόταν οἱ προσπελάσεις στοὺς δύο μακρόστενους «τρικλίνους» (είκ. 5, 6).

Οικία Δ

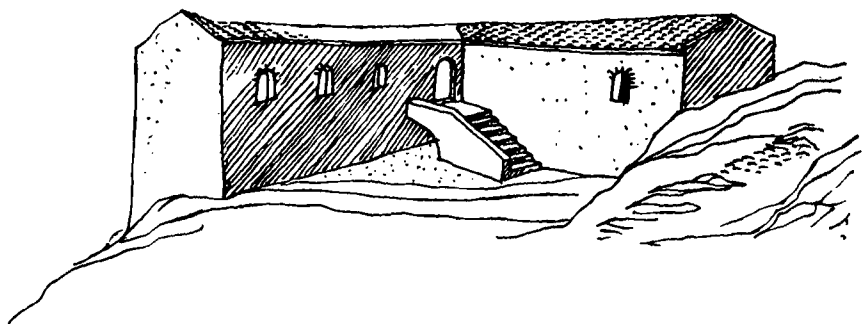
Εἶναι ἕνα μακρόστενο κτίσμα μὲ ἐσωτερικὲς διαστάσεις $12,10 \times 2,75$

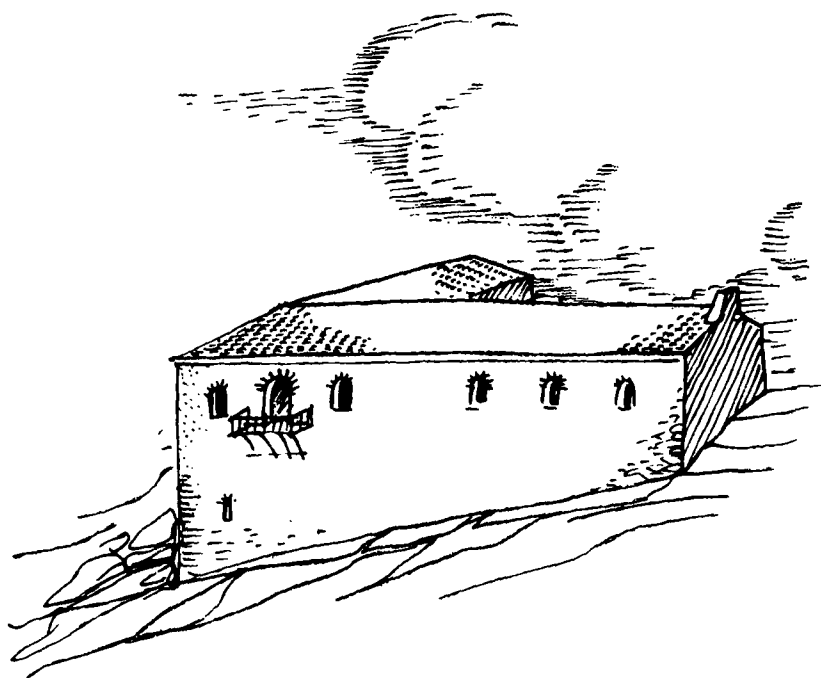
Εικ. 3. Οικία Β. (Κατά Ε. Νταγκό, Πλν. Α', εικ. 16).

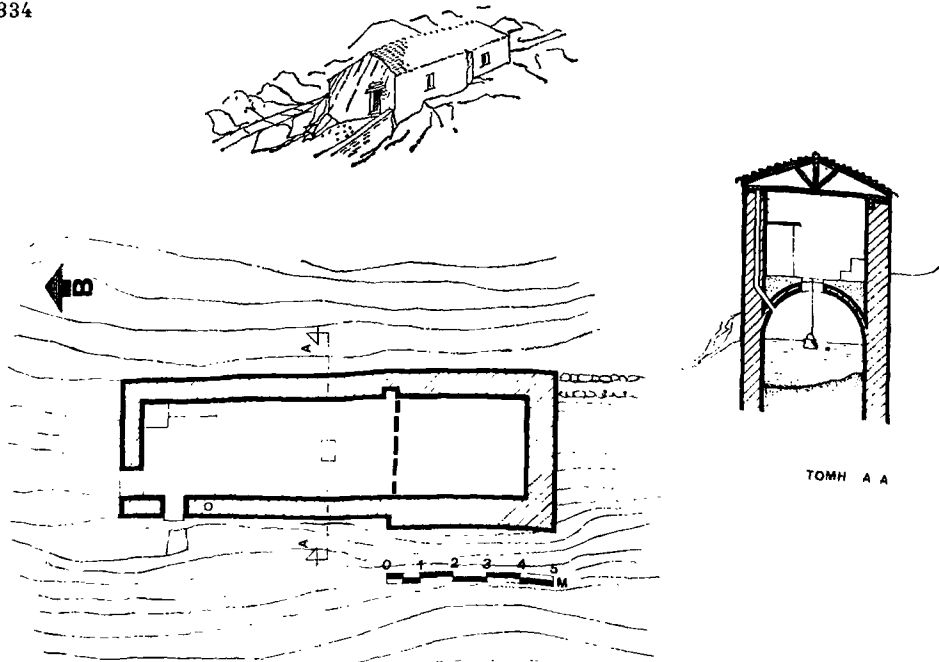
Εικ. 4. Οικία Γ. Κάτοψη.

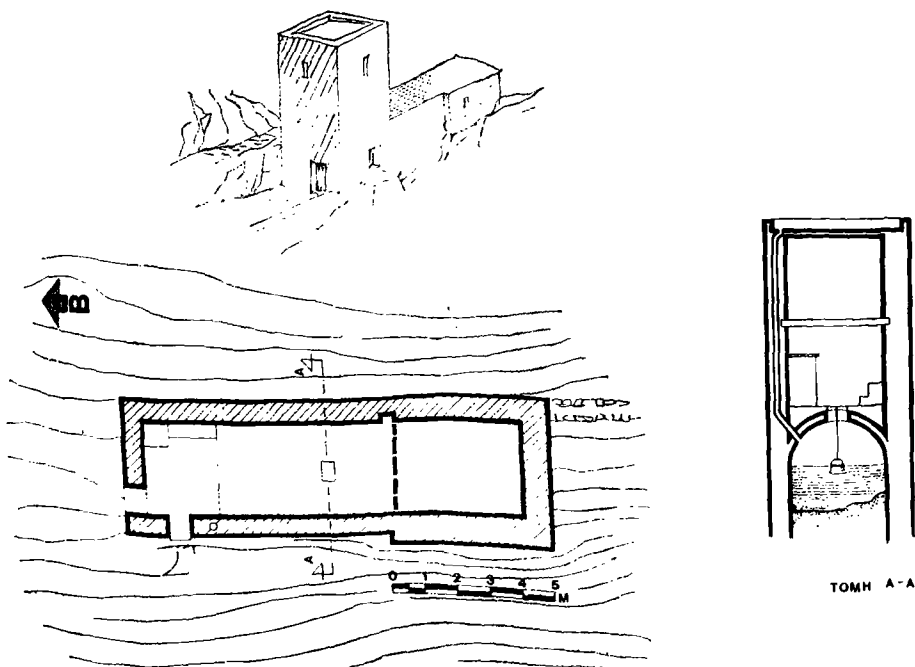
Εἰκ. 5. Σκαρίφημα ὑποθετικῆς ἀναπαραστάσεως τῆς οἰκίας Γ. Ἑσωτερικὴ ἀόλῃ.

Εἰκ. 6. Σκαρίφημα ὑποθετικῆς ἀναπαραστάσεως τῆς οἰκίας Γ. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς κλίσεως.

Εικ. 7. Οικία Δ. Κάτω, κάτοψη. Δεξιά, εγκάρσια τομή της πρώτης φάσεως του ισόγειου κτίσματος.

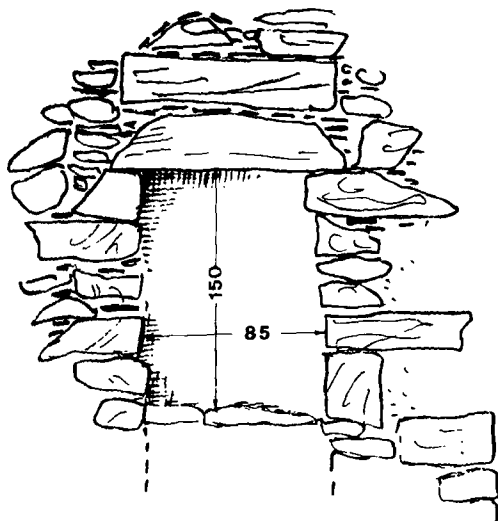
Εικ. 8. Οικία Δ. Κάτω, κάτοψη. Δεξιά, εγκάρσια τομή στον πύργο. Έπάνω, σκαρίφημα υποθετικής μορφής.

(εἰκ. 7). Ἡ εἴσοδος βρίσκεται στὴ βορεινὴ στενὴ πλευρὰ καὶ ἔχει διαστάσεις, πλάτος 0,83 καὶ ὕψος 1,50. Δύο ἐπάλληλοι λίθοι μὲ μεγάλες διαστάσεις δημιουργοῦν τὸ ὑπέρθυρο (εἰκ. 9). Τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ χώρου καταλαμβάνει στὸ ὑπόγειο μιὰ κινστέρνα στὴν ὁποία τὰ ὄμβρια νερὰ ὀδηγοῦνται μὲ δύο κάθετους σωλῆνες· ὁ ἓνας στὴ δυτικὴ πλευρὰ εἶναι στρογγυλὸς καὶ ὁ ἄλλος στὴν ἀνατολικὴ εἶναι τετράγωνος²⁰. Τὸ στόμιο τοῦ φρεατίου διατηρεῖται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση καὶ σήμερα καὶ ἀπέχει 5,70 ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ Β τοίχου.

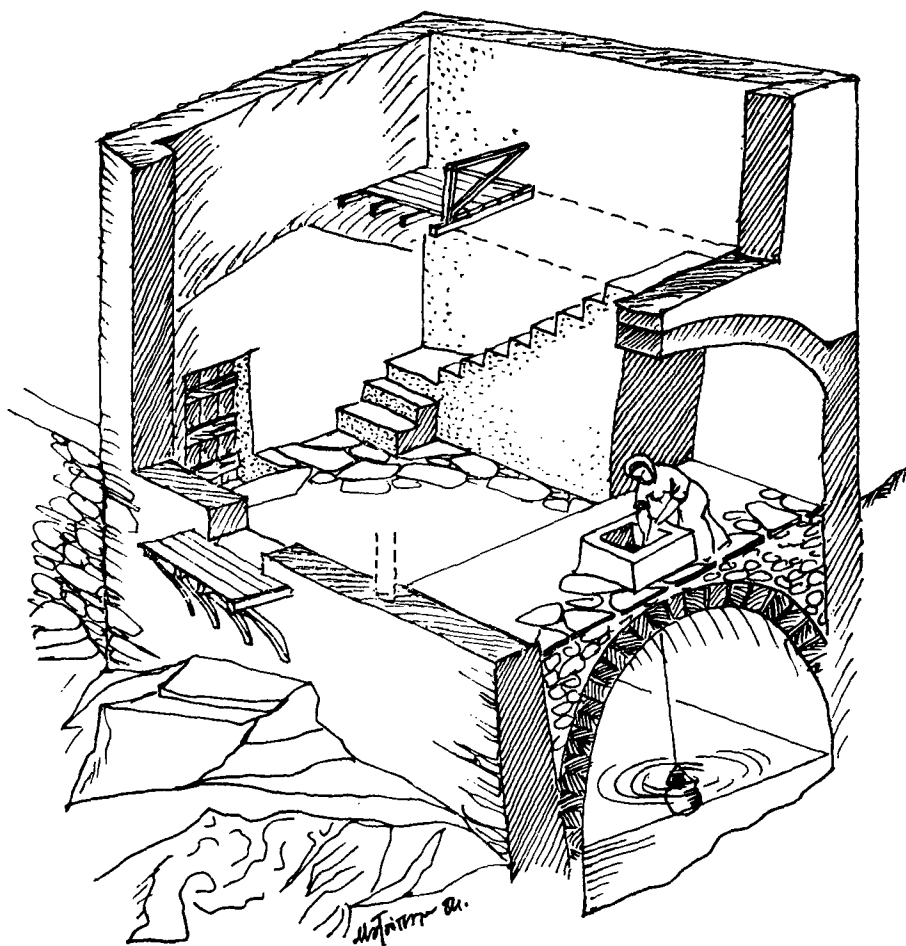
Στὸ κτίσμα, ὅπως σώζεται σήμερα, διακρίνουμε δύο τουλάχιστον φάσεις. Ὁ ἀρχικὸς πυρήνας ἦταν ἓνα στενόμακρο ἰσόγειο, στενομέτωπο κτίσμα (εἰκ. 7). Διακρίνεται τοῦτο ξεκάθαρα καὶ ἀπὸ τὴν διαφοροποίηση τῆς τοιχοποιίας στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Β τοίχου (πίν. ΙΔ'). Τὸ κτίσμα τῆς πρώτης φάσεως στεγαζόταν μὲ δίρριχτη στέγη. Λίγο ἀργότερα προστέθηκε καὶ ὄροφος, ἴσως στὸ Β τμήμα τοῦ κτίσματος, πιθανότατα σὲ μορφὴ πύργου (εἰκ. 8). Σ' αὐτὸ καταλήγουμε καὶ ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τῆς δεύτερης ὑδρορρόης, γιὰ νὰ ὀδηγοῦνται στὴν κινστέρνα καὶ τὰ ὄμβρια ἀπὸ τὸ δῶμα τοῦ πύργου (εἰκ. 8, 10).

Ἀπὸ τὰ ἐρεῖπια πού σώζονται καὶ μελετήσαμε σὲ δύο περιπτώσεις, τὸ 1958 καὶ τὸ 1982, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τίς περιγραφὲς παλιότερων ἐρευνητῶν, ἀναμφισβήτητα βγαίνει τὸ συμπέρασμα πὼς τὸ Μουχλί τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς του, τὸν 14ο καὶ 15ο αἰώνα, ἦταν μιὰ μεγάλη καὶ πολυάνθρωπη πόλη, καλὰ ὀχυρωμένη, μὲ τριπλὴ σειρὰ τειχῶν. Ὅχι ὅμως κατάλληλων γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὸ τουρκικὸ πυροβολικὸ τοῦ 15ου αἰώνα.

20. Ὁ Εὐγ. Νταγκό, ὁ.π., σ. 470-471, ἀσχολήθηκε μὲ τὸ κτίσμα ἀλλὰ ἡ περιγραφή του ἐλάχιστα ἀνταποκρίνεται μὲ τὴν πραγματικότητά καὶ θὰ μπορούσε μὲ τὸν ἐπιεικέστερο τρόπο νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς λανθασμένη. Τὴν παραθέτουμε: «Ὁλίγον ἀνωτέρω πρὸς βορρᾶν εἰς μίαν γωνίαν τοῦ τείχους τῆς πρώτης ζώνης σφύζονται σπουδαῖα ἐρεῖπια ὀρθογωνίου κτηρίου (εἰκ. 5, πίν. Α'. εἰκ. 6). Σφύζεται ἡ βορεινὴ πλευρὰ αὐτοῦ μὲ τὴν μεγάλην θύραν ὕψους 7 μ. περίπου, ἐπίσης τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Τὸ κτήριο αὐτὸ ἦτο κατ' ἀρχὰς διὰ τριγώνου στέγης ἐστεγασμένον, ἐπάνω τῆς ὁποίας, τοῦλάχιστον εἰς τὴν βορεινὴν πλευράν, εἶχεν ἀνεγερθὴ ὕψηλός πύργος. Κάτωθεν τοῦ ἐπιπέδου δλου τοῦ κτηρίου αὐτοῦ ὑπάρχουσι δεξαμεναί, 2 μέτρων βάθους, πλάτους ἐπίσης 2 μ. καὶ μήκους 4 μ. Πλησίον τῆς θύρας σφύζεται ἄριστα, σχεδὸν ἀβλαβής, μιὰ δεξαμενὴ, ἔχουσα θόλον τέλειον. Φαίνεται καλῶς εἰς τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τοῦ τοίχου καὶ ὁ πῆλινος σωλὴν (0.1 μ. διαμέτρου, μὲ σπειροειδῆ αὐλακα), διὰ τοῦ ὁποίου τὸ ὕδωρ κατεφέρετο εἰς τὴν δεξαμενὴν, τὸ βρόχινον ὕδωρ δηλαδὴ, τὸ ὁποῖον εἶχε συλλεγῇ ἐκ τῶν στεγῶν. Ἀπέναντι τούτου εἰς τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν τοῦ τοίχου, ὑπάρχει δευτέρα μεγαλύτερα ὅπῃ μὲ ὑπολείμματα εὐρυτέρου πηλίνου σωλῆνος. Κατὰ τὸ μέσον τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καθέτως ὑπάρχει αὐλαξ τις ὀρθογώνιος, ἡ ὁποία ἐχρησίμευε βεβαίως εἰς ὑποδοχὴν σωλῆνος ἀφανισθέντος νῦν. Τὸ κτίσμα τοῦτο ἦτο ἀναμφιβόλως μεγάλη ἀποθήκη, δυναμένη νὰ περιλάβῃ τοῦλάχιστον 48 κυβικὰ μέτρα ὕδατος».

Είκ. 9. Σκαρίφημα τῆς ἐξωτερικῆς ὄψεως τῆς θύρας εἰσόδου τοῦ σπιτιοῦ Δ.

Είκ. 10. Σκαρίφημα ἀξονομετρικῆς τομῆς τοῦ σπιτιοῦ Δ στὴ φάση δπου προστέθηκε ὁ πύργος.

Στήν κορφή του όχυρωμένου κάστρου βρισκόταν ή ίσχυρή του άκρόπολη, πού δυστυχώς, μετά την καταστροφή της από τους 'Οθωμανούς με άνατίναξη, κυριολεκτικά άναποδογύρισαν τά κτίσματα, έτσι ώστε κανένα συμπέρασμα δέν είναι δυνατόν νά βγει γιά τή μορφή τής όχυρώσεως (πίν. ΙΕ'₁).

Τό μέγεθος τής μεσαιωνικής πόλεως βγαίνει και από τό πλήθος τών έρειπίων, αλλά και τών εκκλησιών πού, χωρίς βέβαια νά φθάνουν τόν αριθμό «τών ήμερών του έναυτου», όπως διηγήθηκαν οί κάτοικοι του γειτονικού 'Αχλαδοκάμπου, τό 1806, στόν W. M. Leake, ήσαν άρκετές²¹.

Πάντως ένα συμπέρασμα βγαίνει από την συνολική μελέτη τών έρειπίων· πουθενά δέν άπαντήσαμε παλάτια, ούτε καν άρχοντικά σπίτια. Όλα, και τά πλουσιώτερα κτίσματα, και είναι αυτά πού διασώθηκαν, τά πλουσιώτερα και μεγαλύτερα, είναι φτωχές κατασκευές, στην ουσία μονόχωρες, με κάποια βοηθητικά και πάντοτε σχεδόν μιá κινστέρνα γιά τό ζωοδόχον ύδωρ. Ό μέσος όρος τών έμβαδών τών χώρων τών σπιτιών του Μουχλίου είναι περίπου 25 τ.μ. Τά σπίτια του Μουχλίου ήσαν πολύ μικρότερα και ευτελέστερα εκείνων του Μυστρά. Οί άρχοντες και κεφαλάδες τής σπουδαίας βυζαντινής πόλεως, συγγενείς δεσποτών και αυτοκρατόρων, άρκούνταν σέ άπλές λιτές κατασκευές όπου πουθενά δέν διακρινόταν κάποιος πλούτος. Οί κατοικίες του άπλου λαού θά ήσαν ακόμα ευτελέστερες, ισόγειες ή ήμιυπόγειες χαμοκέλλες, από ξερολιθies με κάποιους βοηθητικούς χώρους γιά τά κατοικίδια ζώα και τά γεωργικά έργαλεία. Ούτε διαμορφωμένες έστίες δέν μπορέσαμε νά διακρίνουμε και ούτε λόγος βέβαια νά γίνεται γιά χώρους αποχετεύσεων ή γιά αποχωρητήρια ή βόθρους (πίν. Ε'-ΙΔ').

Η άρχιτεκτονική αυτή μάς δίνει μιάν ευκρινή εικόνα τών κατασκευών τών πρώτων οικισμών τών όρεινών χωριών τής 'Αρκαδίας, πού άποτελέσαν τους προπάτορες τών μεταγενέστερων πετροχτισμένων διώροφων κατασκευών τής όρεινης Γορτυνίας²² και τής Κυνουρίας.

Και όμως στά μικρά φτωχά αυτά σπίτια έζησαν και σπουδαίοι βυζαντινοί άρχοντες και σπουδαίοι ζωγράφοι²³ και πανέμορφες άρχοντοπούλες πού έγιναν δούκισσες 'Αθηνών και ως αιχμάλωτες ακόμα, μέσα στά χαρέμια του Μωάμεθ Β', συντάραξαν την βασιλεύουσα και συνετέλεσαν στην καθáίρεση του έντιμου οίκουμηνικού Πατριάρχη 'Ιωάσαφ Α' (1459-1463). Πρόκειται γιά την δ-

21. W. M. Leake, *Travels in the Morea*, vol. II, σ. 336. 'Ιω. Σπ. 'Αναγνωστόπουλος, 'Ιστορία του 'Αχλαδοκάμπου, 'Αθήνα 1961, σ. 66.

22. 'Ιωάννης Μπενεχούτσου, «Σπίτια τής Γορτυνίας», Τό έλληνικό λαϊκό σπίτι. Φροντιστηριακά 'Εργασία (καθηγ. Π. Α. Μιχελής), 'Αθήνα 1960, σ. 159-193.

23. Όπως ό γνωστός Μουχλιώτης ζωγράφος Διγενής ό όποιος μετά την άλωση κατέφυγε στην Κρήτη και άργότερα, τό 1462, τόν βρίσκουμε νά Ιστορεί τό ναό τών 'Αγίων Πατέρων στο 'Απάνω Φλώρι. G. Gerola, *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*, II, σ. 222 300, 310.

μορφη, ἀλλὰ ἀνώνυμη Μουχλιώτισσα, τὴν θυγατέρα τοῦ Δημήτριου Ἀσάν, τοῦ τελευταίου ἄρχοντα τοῦ Μουχλίου, πού μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ ἄνδρα τῆς Φράγκου Ἀτζαγιώλη, ὑπῆρξε τὸ ἀντικείμενο μεγάλου σκανδάλου ἐξαιτίας τοῦ περιπαθοῦς ἔρωτα τοῦ πρωτοβεστιάριου ἄλλοτε τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Τραπεζοῦντας καὶ μετέπειτα ἐξωμότη πιστοῦ θεράποντα τοῦ σουλτάνου Γεωργίου Ἀμοιρούτζη²⁴.

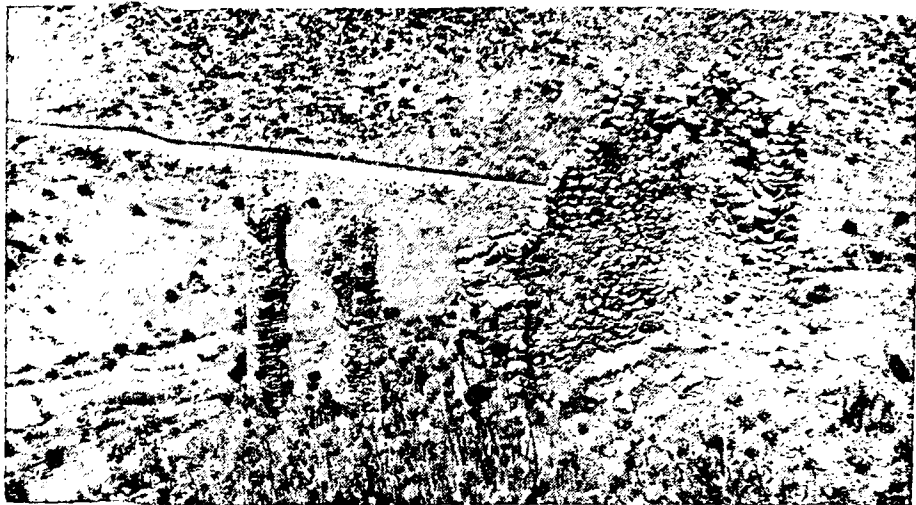
24. Οὐίλλιαμ Μίλλερ, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας στὴν Ἑλλάδα, τ. Β', Ἀθῆναι 1909-1910, σ. 180-181. Δ. Γρ. Καμπούρογλους, Ὁ Ἀναδρομάρχης, Ἀθῆναι 1914, σ. 23. Ε. Νταρκό, ὁ.π., Ε.Ε.Β.Σ., τ. 10, 1933, σ. 465. Γ. Α. Καρυμάνος, Τὰ Ἀρχαδικά, Ἐν Τριπόλει 1900, σ. 108. Ν. Κ. Ἀλεξόπουλος, Μεσαιωνικὴ Πελοπόννησος, σ. 166-167.

Πλ. Α'

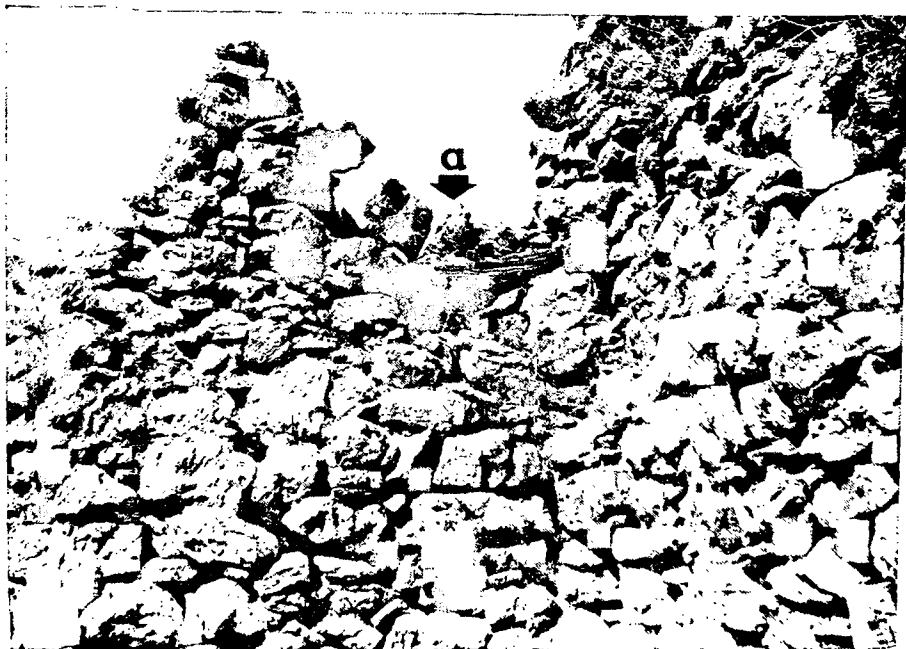

Ἀεροφωτογραφία τοῦ Μουχλίου.

Πιν. Β'

1. Ἀποψη τῶν ἑρείπων τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. Ψηλὰ διακρίνεται ὁ πύργος καὶ στὸ βάθος τὰ δύο ποταρικά τοῦ κωδωνοστασίου.

2. Λεπτομέρεια τῆς κατασκευῆς τοῦ πύργου. Διακρίνεται τμήμα ξυλοδέσμου ἐνσωματωμένου στὴ μάζα τῆς τοιχοποιίας (α).

Πλν. Γ'

Τὰ εἱρεῖνια τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. Ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ ἐγγράφεται στὴ βάση τοῦ ὑπερκείμενου πύργου.

THE CAREER OF THE LITTLE-KNOWN RENAISSANCE GREEK
SCHOLAR NICHOLAS LEONICUS TOMAEUS AND THE
ASCENDANCY OF GRECO-BYZANTINE ARISTOTELIANISM
AT PADUA UNIVERSITY(1497)

DENO J. GEANAKOPOLOS/Yale University

In Venice and at the adjoining University of Padua the Arabic Averroistic interpretation of Aristotle* had become entrenched in the curriculum since as early as the later fourteenth century. And the struggle at Padua to restore the original Greek texts and interpretations of Aristotle and to substitute them for the Arabic (not only of Aristotle's philosophic and scientific but also his literary works) was a long and arduous one¹. It culminated finally in 1497, with the official appointment by the Venetian Senate of the (hitherto little-known) Greek humanist Nicholas Leonikus Tomaeus «to read [as the document of appointment puts it] in the Greek [text]» of Aristotle's philosophy².

* This article is based on my short communication «The Little-Known Greek Aristotelian Humanist at Padua Nikolaos Leonikos Tomaeos», in *Proceedings of the World Congress on Aristotle, Thessalonike 1978, 2* (Athens, 1981) 15-20 (without notes).

1. On the rivalry between the Greek and Averroist interpretations of Aristotle at Padua, see *B. Nardi*, *Saggi sull'Aristotelismo Padovano dal secolo xiv al xvi* (Padua 1958); *J. Randall*, *The School of Padua and Emergence of Modern Science* (Padua, 1961); *P. Kristeller*, «Renaissance Aristotelianism», *Greek Roman Byzantine Studies* (1965) 157ff. and 163-172; *G. Saitta*, *Pensiero italiano nell'Umanesimo*, vol. 1 (Bologna, 1949), pp. 415f., esp. 449; *E. Ferrai*, *L'ellenismo nello studio di Padova* (Padua, 1876); and now *C. Schmitt*, *Aristotle and the Renaissance* (Cambridge, Mass., 1983).

2. See Latin text in *J. Facciolatus*, *Fasti Gymnasii Patavini*, vol. 1 (Padua, 1752) p. 56, under a. 1497; *J. Sandys*, *A History of Classical Scholarship*, vol. 2 (Cambridge, 1908), p. 110f. On Tomaeus, on whom there is no genuine, organic biographical study, besides references mentioned in note 1, see references or brief sketches in *F. Gasquet*, *Cardinal Pole and his Early Friends* (London, 1927) passim; *G. Tiraboschi*, *Storia della letteratura italiana*, 3 (Milan, 1833) 467ff; *D. Geanakoplos*, *Greek Scholars in Venice* (Cambridge, 1962), pp. 137, 38, 228; *K. Sathas*, *Νεοελληνική Φιλολογία* (Athens, 1868), pp. 92-94; *A. Kyrou*, *Οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀναγεννήσεως* (Athens, 1938), pp. 112-13; esp. *Paolo Giovio*, *Elogia Doctorum Virorum*, trans. as *An Italian Portrait Gallery* by *F. Gragg* (Boston, 1935), pp. 129-130. And recently, *D. De Bellis*, «Niccolò Leonico Tomeo Interprete di Aristotele Naturalista», *Physis* (1975) 70-93. *E. Legrand's* famous work *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec...*, 4 vols. (Paris, 1885-1906) on Greek scholars in Italy and esp. their publications, contains no biographical sketch of Tomaeus, though he lists his publications. Tomaeus wrote a large number of works, some of which are hardly known today.

Born in Venice of Greek parents from Epirus (wrongly termed Albania by some scholars), Tomaeus as a youth was sent to study in Florence, where at its studium he read Greek literature and philosophy with his famed compatriot, Demetrius Chalcondyles. The latter, along with other Greek associates, imbued him with a devotion for the ancient Greek and Byzantine texts and especially the works of Aristotle³. This was of particular significance because at that time, and even earlier, in Florence the use of the Scholastic versions of Aristotle's *Ethics* and *Politics* had evoked the censure of such leading humanists as Leonardo Bruni and later of Angelo Poliziano. Both of these recognized the superiority of the Greek texts for providing the best interpretations of Aristotle⁴. Tomaeus' period of study and association with leading Florentine scholars permits him to be considered one more, though almost entirely overlooked, link between the humanism of Florence and that of Venice-Padua⁵. The twin centers of Padua and Venice, which in effect constituted a single nucleus of learning, evinced no little interest in belles-lettres, but their activities were most famous for the medical school at Padua, which by the late fifteenth century had become the most prominent in all Europe.

Venice, and to a lesser extent Padua before 1405, had long had contacts with the Greek East, before 1453 with Constantinople, and afterwards through Venetian possession of the islands of Crete and Euboia and of Coron and Modon. A continual mercantile traffic passed between Venice and its Greek colonies. More important was the fact that just before and especially after the fall of Constantinople to the Turks, hundreds, even thousands, of Greek emigrés poured into Venice. There in time they organized themselves into a cohesive community

3. See *G. Cammelli*, *Demetrio Calcondila* (Florence, 1954), p. 36, esp. n. 3; also cf. *Tiraboschi*, *Storia*, vol. 7 (Venice, 1796), p. 386. Most authorities base the view of Tomaeus' study with Chalcondyles on *Paolo Giovio*, *Elogia*, p. 129. Tomaeus himself wrote of a Homer lecture he presumably heard in Florence read by Chalcondyles in 1496: see *Gasquet*, *Cardinal Pole and His Early Friends*, p. 11, who affirms (on the basis of Tomaeus' letters) that as a boy Tomaeus studied at Montecassino and that before settling at Padua he had apparently lived in Bergamo.

4. On Bruni's criticism see *G. Holmes*, *The Florentine Enlightenment* (New York, 1969) passim, esp. p. 114; also *Dizionario Biografico degli Italiani* (Rome, 1972), vol. 14, under «Leonardo Bruni», esp. p. 625, 629-30. On Poliziano see *Holmes*, p. 263; and *E. Garin*, «Il Poliziano e il suo tempo», in *Miscellaneorum Centuria Secunda 1* (Florence, 1972) 13-14; and *E. Garin*, *Portraits from the Quattrocento* (New York, 1972) tr. *V. and E. Velen*, pp. 161-90.

5. For Florentine humanist influences in Venice-Padua see *D. Geanakoplos*, *Greek Scholars in Venice* (Cambridge, 1962), pp. 37-40.

which in 1494 was officially recognized as a *Confraternità* by the Venetian Senate⁶. To this Greek community in Venice, and also to another, though far smaller and more amorphous community in Padua, Greeks came, many of whom were educated in the Byzantine literary and rhetorical tradition. As the Venetian Cardinal Bembo put it much later in c. 1531 on the occasion of his oration before the Venetian Senate extolling Venice's primacy in Greek studies, the city's preeminence in this respect was at least in part owing to the presence of the many cultured Greeks living in the midst of the Venetians⁷.

These emigré Greeks of course did not have to be instructed in the greater authenticity and therefore superiority of the original Greek versions of Aristotle's multifarious writings. Indeed, the sources are full of references to the dismay, even shock, felt by learned Greeks of the Italian Renaissance when they saw the mutilated versions of Aristotle not only in manuscripts replete with scribal errors but also in inadequate Scholastic translations into Latin, or especially when accompanied by the interpretations or commentaries of the Arab Averroës⁸—all of which versions were used throughout Renaissance Italy generally instead of the original Greek texts of which the Byzantines had for centuries been the custodians. Rarely would the Byzantines recognize any legitimacy in the Averroist tradition. Indeed, in the view of several Greek scholars, Averroes' knowledge of Greek was simply inadequate⁹.

The significance of the Byzantine claim to authenticity of the Greek Aristotelian texts was certainly not lost on most of the Italian humanists, including those of Padua University. As early as the late fourteenth century, Peter of Abano, the greatest of medieval Western

6. On the Greek colony in Venice see *Geanakoplos*, *Greek Scholars* (republished as *Byzantium and the Renaissance* [Hamden, Conn., 1976]), and *Geanakoplos*, *Interaction of the Sibling Byzantine and Western Cultures in Middle Ages and Italian Renaissance* (New Haven, 1976), chs. 9-10. Also *G. Fedalto*, *Ricerche storiche sulla posizione giuridica ed ecclesiastica dei greci a Venezia nei secoli XV e XVI* (Florence, 1967).

7. Quoted in *Geanakoplos*, *Greek Scholars*, p. 279.

8. On the Byzantine protest against such mutilated manuscripts note, for example, Chalcondyles' dismay as expressed in his inaugural oration at Padua, in *Geanakoplos*, *Interaction*, pp. 257-58. Bessarion complained in many of his works of this condition. It is one reason he collected his great Greek library of manuscripts.

9. See *P. Kristeller*, 'Byzantine and Western Platonism in the Fifteenth Century', *Renaissance Thought and its Sources* (New York, 1979), p. 161. Yet note Gaza's use of Averroes, text for note 16 below.

physicians, had eagerly sought to acquire Greek texts of Aristotle's scientific and medical works. He had even traveled to Constantinople whence, it is known, he brought back to the West for the first time, the pseudo-Aristotelian *Problemata*¹⁰. Nonetheless, the Averroist tradition (which Peter reputedly founded at Padua's school of medicine), was undeniably a rich and varied one which in some ways even made advances on Aristotle's own theories¹¹. In any event, it early took firm hold at Padua University's medical school and, to a lesser extent, in the school of letters. Both of these schools, as was then common to Italian universities of the time, constituted a single faculty of learning¹² and hence developed a common interest in establishment of the most accurate versions of Aristotle's works.

It was at the urgings especially of the Greek Cardinal of the Roman church, Bessarion, that the Athenian Demetrius Chalcondyles was appointed, in 1463, to the first chair of Greek studies to be established at Padua. In a recent article in which I published the Latin text of his inaugural oration, I discussed the significance of this appointment for the development of Greek letters in Italy. Most relevant here is the importance of Chalcondyles' Greek instruction for Padua's medical school, with its vigorous interest in Aristotle's scientific works¹³. Chalcondyles' appointment, in 1463, may therefore be considered an important link in the development of the competition between the Averroist and Greek, or more accurately Byzantine, textual tradition of Aristotle at Padua.

The growing awareness at Venice-Padua of the importance of the Greek texts was considerably facilitated by two native Venetian humanists, Girolamo Donato and especially the anti-scholastic Ermolao Barbaro¹⁴. Barbaro, now generally recognised as the greatest of the Vene-

10. On Peter of Abano's career see *L. Thorndike, A History of Magic and Experimental Science* (New York, 1964), vol. 2, pp. 874-947; also his «Peter of Abano and Another Commentary on the Problems of Aristotle», *Bulletin of History of Science* (1955) 317-23.

11. For some careful distinctions on use of the term «Averroism» see *P. Kristeller, Renaissance Thought and its Sources* (New York, 1979), p. 39, 42ff.

12. See *Geanakoplos, Interaction of the Sibling Cultures*, p. 246.

13. See *Geanakoplos, Interaction*, pp. 246-47.

14. On Donato and Barbaro see esp. *V. Branca, «Ermolao Barbaro and Late Quattrocento Venetian Humanism»*, ed. *J. Hale*, in *Renaissance Venice* (London, 1973) passim. See also *P. Kristeller, «Un Codice Padovano di Aristotele postillato da Francesco ed Ermolao Barbaro»*, *Studies in Renaissance Thought and Letters* (Rome, 1956) 337-53.

tian humanists, had been bringing pressure to bear on the Padua faculty to displace, or at least to supplement, the dominant Averroist versions with the Greek. Earlier Barbaro had studied in Rome with the noted Byzantine-humanist exile, Theodore Gaza¹⁵, who, some modern scholars affirm, was the very first Renaissance scholar to study Aristotle's texts apart from the context of Christianity or Islamic Averroism, that is to interpret the pure texts¹⁶. As a result of Gaza's influence upon Barbaro (and of course his own studies) Barbaro soon became convinced that the truest Aristotelian interpretations were to be found not in the Arab Averroes or in the similar views of the Latin Averroists, not in the syllogisms of the Western Schoolmen but—and this is notable—above all in the late ancient Greek and early Byzantine commentators on Aristotle such as Simplicius, Themistius, Philoponus and Alexander of Aphrodisias¹⁷. (Notably Barbaro was the first Italian humanist to translate into Latin a commentary of the fourth century Byzantine Themistius on Aristotle. And his teacher, Theodore Gaza, had utilized all or most of the commentators in his own writings on Aristotle, for example, Simplicius, Philoponus, Themistius, and Alexander)¹⁸. Though Barbaro's death took place in 1485 it was, indirectly at least, partly as a result of his efforts and those of his fellow-Venetian humanist, Girolamo Donato, together with the even earlier activity of Cardinal Bessarion in Rome, that induced the Venetian Senate, finally, in 1497, to take the capital step of appointing Nicolaus Tomaeus as lecturer in Aristotelian philosophy «in the Greek [text]» at Padua University¹⁹.

Support for the Greek Aristotle also came from a completely unexpected quarter, from the Venetian scholar Nicoletto Vernia, for many years the leading proponent at Padua of Averroes' commentaries on

15. See under «Ermolao Barbaro» in *Dizionario biografico degli Italiani*, vol. 6, p. 96. Barbaro's father was then (1462) serving as Venetian ambassador to Rome and Gaza was a member of Bessarion's circle in the papal court. See also *D. Geanakoplos*, «A Byzantine Scholar from Thessalonike, Theodoros Gazes, in the Italian Renaissance», in 'Η Θεσσαλονίκη μεταξύ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, Πρακτικά Συμποσίου... Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν' (Thessalonike, 1982) 43-58.

16. See *T. Gercke*, *Theodoros Gazes* (Greifswald, 1903) p. 26, citing others also.

17. See *Dizionario biografico*, vol. 6, p. 96-97.

18. See note 14, *Kristeller*, «Un Codice Padovano», p. 343. On Gaza see *Geanakoplos*, «A Byzantine Scholar from Thessalonike, Theodoros Gazes», pp. 50, 54-55.

19. See *Facciolatus*, *Fasti*, vol. 1, p. 56: «qui primus huic Gymnasio veram Aristotelis faciem ostendit et graeco sermone ...ejus [Aristotelis] doctrinam explicuit». Also see *Paolo Giovio*, *Elogia* (trans. Gragg), pp. 129-30.

Aristotle. Near the end of his life, Vernia himself succumbed to the interest being generated in the newly translated Greek commentators. Thus, some years before 1489 he went so far as to write a work, *Contra perversam opinionem Averrois*, in which he castigated Averroes for his interpretation of the Aristotelian questions of the immortality of the soul and the unity of the intellect²⁰. It is hard to believe that Vernia's «defection», even if only on one or two aspects of Averroes' thought, did not exert a certain influence in the official establishment of a chair for exegesis of the Greek [text] of Aristotle²¹.

By the time of Tomaeus' official appointment at Padua in 1497 the way had therefore already been cleared for the reception of Greek letters relating non only to the *studia humanitatis* but especially to medicine and science, in all fields of which Aristotle had left important writings. Yet the conflict between the Aristotelian interpretation and the Averroist was far from over. After Vernia, his student and successor at Padua, Augustino Nifo, continued, in the last decade or so of the fifteenth century, to expound to Paduan audiences the Averroist interpretation of Aristotle's scientific works, though he too finally began to see the value of the numerous Greco-Byzantine commentators²². It was Tomaeus' appointment by the Venetian Senate, prescribing explicitly that he was to lecture «on the Greek text» that finally seemed to tip the scales in favor of the Greek text. But even then, Averroism was hardly moribund at Padua, for it was still being taught there until even past the 16th century²³.

20. On Vernia see *P. Ragnisco*, *Nicoletto Vernia Studi storici* (Venice, 1891), and now esp. *E. Mahoney*, «Nicoletto Vernia on the Soul and Immortality», in *Festschrift for P. O. Kristeller* (Leiden, 1976) 144-63, esp. 149ff. Actually Vernia reversed himself on the important Aristotelian question of the unity of the intellect, Vernia writing his «*Contra perversam Averrois opinionem de unitate intellectus*» — a change, probably at least in part the result of the introduction of more correct Byzantine manuscripts of Aristotle.

21. On the significance of Tomaeus' appointment see, besides notes 2 and 19 above, also *P. Sherrard*, *Greek East and Latin West* (Oxford, 1959), pp. 173-175. Cf. also *E. Mahoney*, «Neoplatonism, the Greek Commentators, and Renaissance Aristotelianism», in *Neoplatonism and Christian Thought*, ed. *D. O'Meara* (Norfolk, 1982), pp. 170-72 for Vernia and his pupil Augustino Nifo. Actually Nifo dedicated his version and commentary of (part of) Aristotle's *Parva Naturalia* to Tomaeus (published in Venice in 1523).

22. On Augustino Nifo see *Paolo Giovio*, *Elogia*, pp. 130-31 and note above.

23. On later Averroism at Padua see, among others, *Nardi*, *Saggi*, and *Saitta*, *Pensiero italiano filosofico*. Also *P. Kristeller*, «Paduan Averroism and Alexandrinism in Light of Recent Studies», *Renaissance Thought* 2 (New York, 1965) 111-18.

In his instruction at Padua, Tomaeus taught not only Aristotelian philosophy and other scientific treatises such as the *pseudo-Mechanica* of Aristotle (which B. Vitali had published with his Latin translation and commentary in 1525 in Venice)²⁴ but some *belles-lettres* as well. Thus he expounded on Aristotle's *Rhetoric* and even on the Platonic *Dialogues*²⁵. Certain of Plato's metaphysical ideas he even preferred to those of Aristotle. Such was Tomaeus' open-mindedness, we are told, that he accepted and, in fact, preferred certain ideas and textual interpretations of Averroes to those of Aristotle himself²⁶. Regarding the Greek commentators on Aristotle, we have concrete evidence that Tomaeus lectured on the sixth-century Byzantine John Philoponos²⁷. Philoponos had contradicted Aristotle on the possibility of the existence of a vacuum and had also attacked Aristotle's position on the laws regulating falling bodies. Philoponos showed that, despite difference in weight, two objects when dropped from the same height fall at the same rate of speed²⁸. In other words he anticipated the 14th century impetus theory of projectile motion. It is also notable that the Christian Tomaeus (he evidently joined the Roman church but, like other Greeks maintained use of the Greek liturgy) differed with Aristotle on the question of the immortality of the individual vs. the world soul, producing a commentary on Alexander of Aphrodisias and writing his own essay, both later utilized by the famous Pomponazzi²⁹.

24. On Tomaeus and the pseudo-Mechanica see esp. *P. Rose* and *S. Drake*, «The Pseudo-Aristotelian Questions of Mechanics in Renaissance Culture», *Studies in the Renaissance* 18 (1971) 78-80.

25. For Tomaeus' interest in both Plato and Aristotle see *Legrand*, *Bibliographie hellénique* 3 (1903) 283, where he is referred to by a contemporary professor at Padua as «doctus disciplinae Platonicae et Aristotelicae». See also *M. Sicherl*, «Platonismus und Text überlieferung», *Osterreichischen byzantinischen Gesellschaft* 15 (1966) 221. Erasmus (in *P. Allen*, *Epistolae Erasmi*, vol. 8, p. 245) calls Tomaeus «vir integer et in platonica philosophia feliciter exercitatus».

26. Besides Averroes, he even used and cited the Latin scholastic Thomas Aquinas when it suited him. See *De Bellis*, op. cit., p. 83, and p. 85, citing use of Michael of Ephesus and other Byzantine commentators on Aristotle's *Parva Naturalia*.

27. See *Manoscritti e stampe venete dell'Aristotelismo e Averroismo* (sec. X-XVI), catalogue of XII International Congress of Philosophy, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, ed. 1958, p. 26. Cf. *De Bellis*, op. cit., 83, note 44.

28. On this treatise of Philoponos see *M. Cohen* and *I. Drabkin*, *A Source Book in Greek Science* (New York, 1948), pp. 217-21; cf. now *D. Geanakoplos*, *Byzantium: Church, Society and Civilization As Seen Through Contemporary Eyes* (Chicago, 1984), no. 324.

29. See *Tomaeus*, *Dialogi* (1523 publ.) where, in one part he discusses the soul.

Tomaëus' use of the ancient Greek commentators on Aristotle was inspired primarily by other Greek scholars in Italy who themselves learned of their importance as part of their training in the Byzantine philosophical tradition of the late Palaeologan period³⁰. Along with Philoponos, several other famous ancient commentators on Aristotle were Themistius, the Byzantine pagan-philosopher of Emperor Constantine's time (Theodore Gaza was his first translator into Latin) and Simplicius, the last important teacher of pagan philosophy at the Academy of Athens (in Justinian's reign). Most important for Padua University, certainly for his views on the immortality of the soul, was the Alexandrist philosopher Alexander of Aphrodisias³¹. As noted earlier, the Venetian Ermolao Barbaro (a pupil of Gaza) had first rendered Themistius into Latin. But it was the great Cretan scholar Marcus Musurus who edited (for the Aldine press) the Greek text of the commentaries of Philoponos (1505) and of Alexander of Aphrodisias (1513). Indeed Musurus participated in the publication in 1525-1528 of the very first edition, in the Greek text, of Aristotle's *Opera*, published by his close friend and associate, the Italian Aldus Manutius³². There can be little doubt that Tomaëus (as well as many other Italian literary and scientific figures) profited enormously from this Aldine publication, which in fact was appearing during Tomaëus' tenure of teaching at Padua. The question arises, however, whether Tomaëus himself contributed anything to this celebrated edition, at least indirectly.

Also now see *D. De Bellis*, «Niccolò Leonico Tomeo Interprete di Aristotele Naturalista», p. 83 on his use of Alexander of Aphrodisias in general.

30. Tomaëus probably reflected his teacher Chalcondyles' views (which were typical of the Palaeologan Renaissance) that Aristotle and Plato were not really antithetical and could be reconciled on all important points: see *B. Tatakis*, *La philosophie byzantine* (Paris, 1949), p. 294f; and *D. Geanakoplos*, «Italian Renaissance Thought and Learning and the Role of the Byzantine Emigré Scholars in Florence, Rome and Venice: A Reassessment», to appear shortly in *Festschrift for A. Pertusi*, vol. 3 (University of Bologna, 1985), ed. *A. Carile*, pp. 72-89. Both of these emphasize the Byzantine Palaeologan Renaissance view that the two philosophers were reconcilable on virtually all major views — certainly much more so than was believed by the Italian Renaissance scholars of the Quattrocento.

31. For what seems to be Tomaëus' rather frequent citation of Alexander of Aphrodisias see *De Bellis*, op. cit. p. 89. On Alexander see article of *F. Cranz*, in *P. Kristeller, F. Cranz*, edd., *Catalogus Translationum et Commentariorum* (Washington, D.C., 1960) vol. 1, pp. 77-135.

32. On Calliergis' edition of commentaries of Simplicius (1500) and Musurus' edition of Philoponos (1505) and Alexander of Aphrodisias (1514) for the Aldine press, see *Geanakoplos*, *Greek Scholars*, pp. 208, 141, 154, 296.

I am convinced that the paths of Musurus and Tomaëus must have repeatedly crossed. We know that both Greeks were friends of Aldus, both knew and corresponded with the Venetian Cardinal-humanist Pietro Bembo and also with Erasmus³³; both in addition were apparently proud of their Byzantine and ancient Hellenic heritages, though Tomaëus, it should be observed, was born not in the old Byzantine territory but in Venice. (Whether Tomaëus had associations with the Greek colony of Venice I have been unable to ascertain with certainty, although we know definitely that Musurus did.)³⁴ Finally, the teaching of both at Padua University overlapped for a time³⁵. Nevertheless, they seemed at Padua to have held chairs of somewhat different scope, Tomaëus in Aristotelian philosophy, primarily, as noted, for explication of the Aristotelian Greek texts, and Musurus as successor to the already famous chair of Greek language and literature first occupied by Demetrius Chalcondyles. But whether a clear cut line separated the subject-matter taught by one from that of the other is hard to establish. Certainly both men possessed literary interests, although Musurus did not share Tomaëus' very strong proclivities in science. Musurus, as we also know, first edited for the Aldine press, many if not all of the works of the great Greek dramatists, Euripides, Aeschylus, and Sophocles as well as Aristophanes—³⁶ a sphere of learning in which Tomaëus seems to have evinced no particular interest.

Surprisingly, although the two men taught in the same faculty at

33. Bembo wrote the poetic inscription on Tomaëus' tomb: see *Paolo Giovio*, *Elogia*, p. 130, quoted below, note 57; cf. *Gasquet*, pp. 102-103. On Erasmus and Tomaëus see notes 54, 57-58, below.

34. *Geanakoplos*, Greek Scholars, esp. p. 178.

35. Musurus taught at Padua from 1503 to 1509 and then at the Ducal Chancery school in Venice from 1512 to 1516. Tomaëus taught officially at Padua from 1497 probably to 1507 and from 1506 to 1507 also at the chancellery school of Venice. Later he also taught in some capacity or other (privately?) probably at Padua and in Venice until sometime before his death. See Venetian document cited in *De Bellis*, «Niccolò Leonico Tomaëo», p. 73, note 7, on his earlier years. Others attest (Erasmus) to his teaching later in Padua. *K. Sathas*, *Νεοελληνική Φιλολογία* (Athens, 1868), pp. 92-94 and *A. Kyrou*, *Οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀναγεννήσεως* (Athens, 1938), pp. 112-113, simply said Tomaëus taught about three decades at Padua, from 1497 to his death in 1531, the view usually held today but not entirely correct. *Allen*, *Epistolae Erasmi*, vol. 5, pp. 520-21 says Tomaëus returned to Padua in 1524 from Venice.

36. On Musurus' editions see *A. Turyn*, *The Manuscript Tradition of the Tragedies of Aeschylus, Euripides, and Sophocles* (Urbana, 1957-1973); see index to each volume.

Padua, I have been able to find no explicit evidence of relations between the two scholars, something which may suggest that there may have been hard feelings between them. Interestingly, I can not even find mention of Tomaeus' membership in the celebrated Aldine Greek Academy of which Musurus was a leading member and which, we know, attracted to its meetings many learned Northern and other Italian Hellenists then living in or visiting Venice-Padua. (Tomaeus did, however, dedicate his edition of Aristotle's *De Animalium Incessu* to Janus Lascaris, the Greek envoy of France to Venice, who was a known friend and associate to Musurus in the Aldine Academy)³⁷. I have also found that Aldus published only one work of Tomaeus (his translation of the well-known astronomy of Ptolemy)³⁸. It is possible that Musurus, although generally believed to have possessed a character of a lofty type, may have been jealous of a perceived rival to his endeavors in Greek studies in the environment of Venice. On the other hand, it is no less possible that Tomaeus may have envied the apparently more renowned Musurus³⁹.

A highly respected and admired teacher, Tomaeus enjoyed the longest teaching span of any Greek emigré scholar at Padua and in Venice, apparently instructing there officially or unofficially, and with perhaps a few interruptions, from 1497 until sometime before his death in 1531⁴⁰. It was his tenure, in a sense, that marked the culmination, if not the effective end at least among the Greeks in Italy (but *not* among the Italians), of the sharp conflict between the adherents of Plato and of Aristotle inaugurated before 1453 in Constantinople by Gemistos Pletho and George Scholarios, and then transplanted to Italy during the Council of Florence⁴¹. Evidence for the culmination or resolution of this conflict in the work of Tomaeus is seen not only in Tomaeus' deference

37. See Bibliographie hellénique, vol. 3, p. 284 dedication to Lascaris. See *Geanakoplos*, Greek Scholars, pp. 136, 147.

38. *Ibid.*, p. 215. Tomaeus' translation of Ptolemy's work on astronomy, was included with Ovid.

39. See my chapter «Marcus Musurus: New Information on the Death of a Byzantine Humanist in Italy», in my *Interaction of the Sibling Cultures*, pp. 226-30, which seeks to deny the authenticity of the «story» repeated by Giovio that Musurus died of jealousy after being refused a Cardinal's hat. This of course may or may not be relevant here.

40. See note 35, above.

41. On this conflict see *Geanakoplos*, «The Council of Florence and the Problem of Union between the Greek and Latin Churches», in *Byzantine East and Latin West* (Oxford, 1966), chap. 3.

for both Aristotle and Plato, but especially in his attempt to achieve a reconciliation of the metaphysical systems⁴². In his opinion they were less antagonistic than Italian humanists then generally believed. In this respect Tomaeus was like his Byzantine predecessor, Bessarion, who, in his work *In Calumniatorem Platonis*, though defending Plato against the impertinent attacks of George of Trebizond, also sought to play down the two philosophers' differences while at the same time affirming Plato's greater affinity to, and easier assimilability with, the dogmas of Christianity than Aristotle's⁴³.

Tomaeus was especially fitted for this work of conciliation, being at once philosopher, natural scientist, philologist, and historian. Nevertheless before an authoritative judgment can be rendered on the degree of Tomaeus' success in trying to reconcile the philosophies of Aristotle and Plato, it would be necessary to read all if Tomaeus' many published works, some of which are very obscure and today hardly known. Virtually all are listed in Legrand's *Bibliographie Hellénique*, vols. 3-4⁴⁴.

Besides his primarily metaphysical and scientific bent, Tomaeus special interest in moral philosophy is revealed by his efforts to establish the original text of Plutarch's *Moralia*. His endeavors in this regard are in fact looked upon by modern philologists as of considerable value and significance. (The *editio principis* was edited by Demetrius Ducas in Aldus' publication of 1509⁴⁵, but whatever connections there may have been with Tomaeus' work have yet to be investigated)⁴⁶.

Tomaeus also made a translation of Galen, interspersed in whose medical writings (as Tomaeus himself stressed) were useful comments

42. See above note 30.

43. See Bessarion, «In Calumniatorem Platonis», in L. Mohler, Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann, 3 vols. (1923-42) esp. vol. 2, including editions of his works. Cf. *Geanakoplos*, «A Byzantine Scholar...Theodoros Gazes», p. 54, n. 3.

44. Legrand, *Bibliographie hellénique*, esp. vol. 3, pp. 215, 281-84, 296-97, 336-39, 438, etc., for his famous edition of Aristotle's *Parva Naturalia*, his translation of Ptolemy's astronomy, Aristotle's *De Partibus Animalium*, additional translations and commentaries, and his own works *De Varia historia*, *Dialogi*, and *Opuscula* (1525).

45. *Geanakoplos*, *Greek Scholars*, p. 264-265 and note.

46. For his work on Plutarch's *Moralia* see A. Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the 13th and 14th Centuries in the Libraries of Italy*, vol. 1 (Chicago, 1972) pp. xx and 85-87 (cf. F. Sandback, *Plutarch's Moralia* 7 [Leipzig, 1967] 1-10, xii-xiii). See also on Tomaeus' work now esp. M. Sichterl, «Platonismus und Textüberlieferung», *Jahrbuch der Österreichischen byzantinischen Gesellschaft* 15 (1966) 211; M. Treu, *Zur geschichte der Überlieferung von Plutarchs Moralia* 3 (Breslau, 1884) 12.

on Aristotle's *Logic* and even on Plato. Further, Tomaëus also translated certain writings of Hippocrates, as well as rendering into Latin Proclus' *Commentary on Plato's Parmenides*⁴⁷. Probably more important, Tomaëus was the second (after Vettore Fausto) to translate and thus to make known to the West in the most popular version of the 16th century, the text of pseudo-Aristotle's *Mechanica*, so important for the information it provided on stresses and balances in problems of engineering⁴⁸. Tomaëus' interests, then, were extremely broad. In addition to what has been mentioned, they included an interest in history, as attested by what became perhaps his most popular work, that entitled *De Varia Historia*, a virtuosic compendium of myth and history⁴⁹.

It seems possible that Tomaëus' remarkable skills as editor and translator of ancient scientific, philosophic, and literary texts proved detrimental in certain ways to the quality of his own original literary treatises. For the latter, such as his *Dialogi* (including essays on divination, immortality of souls, the game of dice, etc.)⁵⁰ and his *De Varia Historia*, both evidently the result of his own reflections, were in large part based on the writings of earlier Greek authors, ancient or Byzantine. Only his poems and verses, often charming, seem to show a certain degree of literary creativity⁵¹. But this criticism of a lack of genuine originality could, with very few exceptions, be levied at almost all of the humanists of this period. Where he probably did reveal some degree of genuine scientific originality seems to be in his treatise (or rather commentary) on the immortality of the soul incorporated in his *Dialogi*⁵².

47. On Galen and Tomaëus see G. Saitta, *Pensiero italiano filosofico*, vol. 1, esp. p. 449. For his work on Parmenides see esp. now M. Sicherl, «Platonismus und Textüberlieferung», *Jahrbuch der Österreichischen byzantinischen Gesellschaft* 15 (1966) 241.

48. On this Latin translation of the Aristotelian Pseudo-Mechanica (Tomaëus' version became standard in the Renaissance) see Rose and Drake, «The Pseudo-Aristotelian Question of Mechanics», pp. 58-80, esp. 78-80.

49. On *De Varia historia*, see P. Giovio, *Elogia*, p. 29. This work, which demonstrates a tremendous range of knowledge, is a compendium of myth and history, but with little distinction. Though very popular, it seems to be a work of no great depth. It was printed posthumously in 1531 by Froben in Basle. See Legrand, *Bibliographie hellénique*, vol. 2, p. 316. Erasmus may have pilfered his essay on dice for a work of his own: see note 57.

50. See list of titles in his 12 *Dialogi*, published in 1523, and dedicated to Reginald Pole.

51. For his verses, many addressed to close friends such as Bembo, see below.

52. Essay included in his *Dialogi* in which he argues the soul is immortal. Cf. note 29 above.

At Padua Tomaeus taught two generations of students, including many Greek youths from the wreckage of the Byzantine East, especially Crete⁵³. Of the many Western students he instructed, no few came from northern Europe, especially England, whose youth were attracted to Padua primarily because of the fame of its medical school, its liberal policies, and also the cosmopolitanism of the Venetian-Paduan environment. Early in his career Tomaeus was named by the Venetian Senate special tutor for the numerous noble young Englishmen who came to study at Padua. He particularly oversaw their Greek studies, as we may observe from many of his surviving letters which are written in flawless Greek⁵⁴. To cite one example, he wrote to Thomas Latimer, then in England, that he and the youth Reginald Pole (the later famous Cardinal Pole) were reading together the eight books of Aristotle's *Topics*, four of Aristotle's *De Caelo* and *De Generatione*, and also the original Greek text of the Byzantine Church Father, John Chrysostom. In several highly informative letters written to his English students (with whom he kept in close contact even after their return to England), he mentioned various editions and translations on which he was engaged. To Thomas More he sent a copy of his edition of Aristotle's *Parva Naturalia* and requested in return a copy of More's *Utopia* which as we know, was based on or inspired by Plato⁵⁵.

A gentle, modest person who never married, Tomaeus had a special fondness for birds and left behind verses extolling the pleasures of nature. Paolo Giovio, who generally had little good to say about any humanist but who praised Tomaeus' erudition and character, noted Tomaeus' fondness for his pet pelican. Indeed Tomaeus felt that the bird's death would presage his own demise, which in fact occurred soon afterwards⁵⁶. Tomaeus' erudition and character were universally admired, by Cardinal Bembo in particular, his intimate friend who penned the verse carved

53. See *G. Fabris*, «Professori e scolari greci all' Università di Padova», *Archivio Veneto* 30 (1942) 121-65. And *G. Plumidis*, «Gli scolari greci nello Studio di Padova», *Quaderni per la Storia dell'Università di Padova* 4 (1971) 127-41.

54. On his English students (or friends) who included a brilliant group: Reginald Pole, William Latimer, Thomas Linacre, Thomas Lupset, Cuthbert Tunstall, and Richard Pace, see esp. *Gasquet*, Cardinal Pole, chaps. 4-13. Also *W. Zeeveld*, *Foundations of Tudor Policy* (Cambridge, Mass., 1948), p. 43. Also references made by Erasmus to the English students Thomas Pace and Reginald Pole, and Tomaeus, in *P. S. Allen*, *Epistolae Erasmi*, vol. 1, p. 445n. and vol. 6, p. 144.

55. *Gasquet*, Cardinal Pole, p. 11ff., 34-35 and 66ff. The mention of Chrysostom may possibly be further evidence of Tomaeus' ethnic Greek pride.

56. *Paolo Giovio*, *Elogia*, p. 129.

as an epitaph on his tomb⁵⁷. And Erasmus, one also not given to high praise of other humanist scholars, had words of commendation for both his learning and personality⁵⁸. Tomaeus' funeral was attended by a large group of Italian notables, civil as well as ecclesiastical⁵⁹.

To conclude: Tomaeus' tenure at Padua constituted in some ways the culmination of the Byzantine emigré scholars' efforts in Italy to bring to the West the entire corpus of the literature and scientific writings of Greek antiquity and to a great extent of Byzantium as well. Moreover, his appointment at Padua marked the turning point whereby the Greek text of Aristotle, and also of his ancient and early Byzantine commentators, were finally officially recognized and began, if not to displace, certainly successfully to challenge and finally to surpass the hitherto dominant influence of Averroes. Tomaeus' emphasis on the metaphysical teachings of Aristotle contributed to elucidate the Aristotelian question of the unity of the intellect and to bring to the forefront at Padua the problem of the immortality of the individual soul. In this regard his activities helped prepare the way for the doctrine of Pietro Pomponazzi on the logical impossibility of proving the immortality of the individual soul⁶⁰.

57. For Bembo's verses see *Giovio*, *Elogia*, p. 130: «Naturae si quid rerum te forte latebat, Id legis in magno nunc, Leonice, Deo». («If by chance something in nature lay hidden from you, You read it now, Leonicus, in great God himself»). For Erasmus' mention of an essay of Tomaeus, and probably Bembo see *Allen*, *Epistolae Erasmi*, vol. 8, p. 477. For mention of the secretary of Pope Leo X, Jacopo Sadoletto, and Tomaeus see also *Allen*, vol. 7, p. 161. Erasmus (in vol. 8, p. 245) describes Padua University's important professors thus: «Habet enim ea schola...Nicolaum Leonicum et Petrum Bembum, duo praecipua huius seculi lumina». Erasmus wrote a colloquy recalling Tomaeus' («Samnutus sive de ludo talarico»).

58. *Allen*, *Epistolae Erasmi*, vol. 3, pp. 333 where he terms Tomaeus «vir optimus, sanctissimus, atque doctissimus».

59. See *Giovio*, *Elogia*, p. 130.

60. On Pomponazzi see *J. Randall*, *The School of Padua and the Emergence of Modern Science*. *P. Kristeller*, *Renaissance Concepts of Man* (New York, 1972) pp. 18-19, 38-41, and 48. On Tomaeus' achievement and his connection with Pomponazzi see also *P. Sherrard*, *Greek East and Latin West*, p. 173, who cites Bembo as affirming that Tomaeus' appointment at Padua «opened a new era in philosophy» which led to «Averroism's eclipse at Padua». Also on this point see *Randall*, *The School of Padua and the Emergence of Modern Science*, pp. 71-73. For another reference to Tomaeus' immense erudition, see *M. Gilmore*, «Myth and Reality in Venetian Political Theory», in *J. Hale*, ed., *Renaissance Venice* (London, 1973), p. 436, citing a quotation from the *Opera* of the humanist D. Giannotti affirming that Tomaeus was skilled in discussing questions of political theory, especially «on simple or complex republics». Finally, see *M. Lowry*, *World of Aldus Manutius* (Oxford, 1979) p.

In at least three respects, then, Tomaeus' career had genuine significance for Italian Renaissance thought: in effect he brought a final end in Italy to the Aristotle-Plato controversy among the Greeks (though certainly not among the Latins) by seeking to reconcile their philosophies. Though his Greek exegesis of Aristotelian philosophy, which drew heavily on the ancient Greek and Byzantine commentators, he brought about, if not the victory, at least the ascendancy, of the «Byzantine» perspective over Averroist philosophy at Padua, Italy's leading medical school. Finally through his influence on Pomponazzi, who in turn influenced the precursors of Galileo, it may be affirmed that the (hitherto neglected) career of the polymath Tomaeus helped to pave the way for the emergence of modern science in the work of Galileo and Leonardo da Vinci.

231, for mention of Tomaeus' borrowing of a ms. (probably of Bessarion) from the Marciana library in Venice, and his holding it for nearly forty years—something not untypical of the times.

ANNÉE 1523

NICOLAS LÉONICOS THOMÆOS

D'après les *Elogia* de Paul Jove (Bâle, 1577, f°).

**CLERICS AND SECULAR PROFESSIONS IN THE BYZANTINE
CHURCH**

**DEMETRIOS J. CONSTANTELOS/Stockton State College,
Pomona, New Jersey, U.S.A.**

For several centuries the clergy of the Christian Church were not a distinct professional class, depending for their income exclusively on their ecclesiastical duties. By the middle of the third century only the higher orders, mostly the bishops, were considered full-time workers deriving their salaries from the Church. For many years after the reign of Constantine clerics of the other ranks, including presbyters, continued to work at crafts, engage in trade and business, or practice a secular profession earning their livelihood from their non-clerical work. We are concerned here with clergymen engaged in lay professions, from the age of Constantine through the twelfth century.

Much evidence confirms that from the fourth century through the seventh there were ordained men who served as palatine officials, civil servants, notaries, silversmiths, bankers, money lenders, flax and oil merchants, coppersmiths, sail-makers, carpenters, shoe-makers, brick-bakers, bath-keepers, tavern keepers, butchers, ship and house builders, fruit and vegetable dealers and, of course, farmers. In a letter to Eusebios, bishop of Samosata, bishop Basil of Caesarea wrote in 375 AD confirming that in his diocese most of his clergy lived by their non-clerical professions and the practice of secular careers¹.

With the growth of Christianity however, and the multiplication of the clergymen's duties, synodical and legal acts were issued in order to prevent the clergy from secular professions. Several local and ecumenical councils as well as Church Fathers issued legislation forbidding all ranks of the priesthood to pursue "kosmikas phrontidas" that is secular, or worldly professions. As we shall see, however, Church canons and patristic opinion for many centuries affected no radical change in the attitude of Byzantine society toward the clergy in secular professions.

A

The sixth, the eighty-first and the eighty-third canons of the fourth-century collection bearing the name of the Apostles (Apostolic canons)

1. *Basil of Caesarea*, Epistles, no. 198, ed. *P. K. Chrestou*, Basileiou Kaisareias tou Megalou Apanta ta erga, 10 vols. (Thessalonike, 1972-1974), 1:291-294, esp. 292.

state that bishops, presbyters, and deacons must not practice secular professions. If they do they should be deposed from their orders². The canons implied that clergymen were required to devote their time to their priestly duties; to keep their mind free from the disturbances and the confusion of worldly affairs. In condemning secular pursuits, the apostolic canons did not specifically condemn all secular professions but only those of a political and civic administrative nature. Those in charge of philanthropic institutions and charitable organizations, and those engaged in teaching were excluded from the provisions of the canons.

The sixteenth canon of the council in Carthage (419) condemned bishops, presbyters and deacons who served as "contractors" (*ekleptores*) and "Procurators". It advised that they should seek to earn their livelihood by other than "base and vile business"³. Soon after, the fourth ecumenical synod, held in Chalcedon in 451, forbade the clergy, including monks, to accept a military charge" (*strateia*) and "any secular dignity" (*axian kosmiken*). Both terms were used to denote all kinds of military and civic secular offices⁴.

As far as canons of the middle Byzantine period are concerned, we find little change in the church's attitude. The council in Trullo (691), which issued one hundred-and-two canons of a disciplinary and ethical nature, says little about secular professions. The ninth canon forbids clergymen to run taverns (*kapelikon ergasterion*)⁵. The tenth canon of the seventh ecumenical synod, held in 787 in Nicaea, condemned clergymen who served as *meizoteroi*, that is stewards of great estates belonging to persons of high state positions⁶. A similar canon was issued by the synods known together as "First and Second Synod of Constantinople", held in 859 and 861. Its eleventh canon emphasized that clergymen should not occupy positions of secular authority, in particular to be curators of estates of land magnates and of agricultural villages⁷.

Imperial legislation, too, prohibited clergymen from secular offices. Emperors Arcadios and Honorius issued a law in 399 indicating that

2. G. A. Rhallis and M. Potles, *Syntagma ton theion kai hieron kanonon*, 6 vols. (Athens, 1852. Reprint 1966), 1:9, 104-105.

3. Ibid., 3:342-343.

4. Ibid., 2:232; Cf. Joseph Bingham, *The Antiquities of the Christian Church*, 2 vols. (London, 1846), 1: 225-228, an old but still useful work.

5. Rhallis-Potles, *Syntagma*, 2:226-228.

6. Ibid., 2:587-590.

7. Ibid., 2:686-687.

clerics should choose between a civil and an ecclesiastical career. Valentinian III, in a law issued in 452 ordered that "clerics shall henceforth engage in no trade. If they should wish to engage in business, they shall know that they will be subject to the judges [secular] and will not be protected by the privilege of clerics". And Justinian in his new legislation included a law which enforced the prohibition against clergy holding public offices such as collector of taxes, recorder of public or private property, attorney to conduct litigation. He allowed them, however, to be tutors, guardians and administrators of philanthropic institutions⁸.

The question is: how did the Byzantines themselves understand the canons and laws that speak of "kosmikas phrontidas" or secular offices? Collectively Byzantine canonists, including Photios (9th century), Ioannis Zonaras (11th), Theodore Balsamon (12th), Alexios Aristenos (12th), and Matthaïos Blastaris (14th), perceived the canons to condemn clergymen in political and civil administrative positions. Clergymen were not allowed to serve as imperial secretaries, contractors for the collection of taxes (*ekleptoras*), procurators or curators of municipalities in charge of maintaining public buildings and discharging municipal funds (*meizoteroi*), as controllers (*pronoetai*) and accountants (*logariastai*)⁹. As we have already indicated, clergymen of all ranks were appointed to head philanthropic institutions (hospitals, old age homes, orphanages, hospices, reformatory establishments) whether private, ecclesiastical, or imperial, and were allowed to serve as tutors.

It seems, however, that even these few and rather lenient canonical restrictions had little effect on the Byzantine clergy. Sufficient evidence indicates that throughout the Byzantine era (330-1453), the early centuries in particular, clergymen occupied positions in several secular professions. This is confirmed by a variety of sources such as hagiographical texts, literary narratives and legal documents. However, most of our information derives from inscriptions.

Cyril of Scythopolis writes of a deacon in Jerusalem who worked as a silversmith¹⁰. The author of Saint John the Eleemosynary's life

8. Codex Theodosianus 13.1.16; Novels of Valentinian 35.4; Corpus Juris Civilis, Novel. 123, 5, 6. Cf. *Elias J. Patsavos*, *E Eisodos eis ton kleron kata tous pente protous aionas* (Athens, 1973), 198-203.

9. *Rhallis-Potles*, *Syntagma*, 1:157; 4:470-471; 6:342-343.

10. *Cyril of Scythopolis*, *Life of Saint Sabas*, 78, ed. *E. Schwartz*, *Kyrillos von Skythopolis* (Leipzig, 1939).

mentions two clergymen who worked as cobblers¹¹. A tombstone mentions Paul, the son of Konon, who was a presbyter and a potter (*kerameus*), and a seventh-century papyrus from Egypt mentions a presbyter-potter, whose name is lost. An inscription from Korykos speaks of "Marinos, presbyter and sail-maker"¹². A sixth-century papyrus mentions Paul, priest of the Holy Church of Saint Thekla, and carpenter"¹³. An inscription found in the area of Bosporos speaks of Konstantinos the priest who was also a lawyer (*nomikos*)¹⁴. A fifth century presbyter from Ephesos named Ioannis was a banker (*trapezites*) and money dealer (*argyroprates*)¹⁵; an inscription from Hierapolis speaks of a priest (*aidesimotatos*) named Photinos who was also a banker (*trapezites*). And another inscription from Korykos (*Cilicia*) of the early Byzantine period mentions a presbyter named Romanos who was also a banker (*trapezites*)¹⁶. The Church had not prohibited clergymen to be bankers and these inscriptions indicate that no contempt about this trade appeared in the Christian conscience.

An inscription of Korikos speaks of a presbyter named Anastasios who was also a cutter of precious stones (*kabidarios*); another presbyter named Theodoros and praised as "a friend of all", from Ancyra in Galatia, was a silver-smith; an inscription from Korikos speaks of Stephanos the archdeacon and coopersmith (*chalkeus*); another inscription from

11. *Leontios of Neapolis*, Life of John the Almsgiver, 44a, edd. and translators Elizabeth Dawes and Norman H. Baynes, *Three Byzantine Saints* (Oxford, 1948), 253.

12. *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, 8 vols. (Manchester, 1928-1962), vol. III, ed. J. Keil and A. Wilhelm, 643, 582. These and inscriptions in the following pages have been examined by two other scholars: K. P. Mentzos, *Symbolai eis ten Meletin tou oikonomikou kai koinonikou biou tes proimou byzantines periodou* (Athens, 1975) and W. N. Zeisel, Jr., «An Economic Survey of the Early Byzantine Church», Ph. D. Thesis, Rutgers University (New Brunswick, N. J., 1975).

13. C. Wessely, *Studien zur Palaeographie und Papyruskunde*, 21 vols. (Leipzig, 1901-1924), 10; p. 134, inscr. 259, 4-6; Zeisel, Table I, 196.

14. A. Korchoff, *Corpus Inscriptionum Graecarum*, vol. IV. 2 (Berlin, 1877), 9287.

15. H. Gregoire, *Recueil des inscriptions grecques-chretiennes d'Asie Mineure*, vol. 1 (Paris, 1922. Reprinted Amsterdam, 1968), no. 98. K. P. Mentzos, *Symbolai*, p. 48; Nikos A. Bees, *Die Griechisch-Christlichen inschriften des Peloponnes* (Athens, 1941), p. 121.

16. Jan Nicolaos Bakhuizen van den Brink, *De Ou-christelijke Monumenten van Ephesus* (Steendrukken, Netherlands, 1923), 199. I read this with the assistance of my colleague Jan Coljin. *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, 3. 676; W. E. Crum, H. Evelyn White, H. Winlock, *The Monastery of Epiphanius at Thebes*, 2 vols. (New York, 1926); 2: no. 162; Zeisel, 194-195.

the same place speaks of the priest Eugenios, a goldsmith¹⁷; a tomb inscription from Tarsos speaks of a presbyter named Isakis, who was also a flax-merchant¹⁸; an inscription from Korasion in Asia Minor refers to a deacon named Petros, who was also an oil merchant¹⁹. Clergymen were owners of shops, including public baths. An inscription of Korikos refers to the baths of a certain cleric named Dionysios²⁰. In the same city there were baths belonging to a deaconess named Theodora²¹.

A fifth century inscription from Assos refers to a presbyter named Elladios, who was also a senator engaged in politics (*politeuomenos*)²². A Protopresbyter from the area of Korikos was also a "meat seller" (or butcher)²³; a presbyter named Tates from Lycaonia was a mason, as was a certain Symeon from Zerzita, Syria, who had taken pride for one of the buildings that he had built in June of 500 AD²⁴. A deacon named Petros, son of Antoninos, from Fidre, Syria had also been a builder²⁵. A public advocate (*scholastikos*) named Ioannis, from Antioch's suburb Serenios, became ordained and as a priest was dispatched to Constantinople as *apokrisarios* of Antioch's patriarch Domninos (545-559). Related to the *scholastikos*' office was that of the *notarios* (notary) who would serve as a secretary to a church council or to the imperial court but who also would be dispatched to a province as the Emperor's representative or as a diplomat elsewhere. A priest named Petros, from Alexandria, was a notary by profession and participated in the proceedings of the third ecumenical council of 431 in Ephesos²⁶. Along with mason and carpenter priests we find priests experts in mosaic work.

17. *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, Vol. III, no. 226, *A. Kirchoff*, *Corpus Inscriptionum Graecarum*, vol. IV. 2 (Berlin, 1877), 9258; *John McCaul*, *Christian Epitaphs of the First Six Centuries* (London, 1869), p. 37.

18. *Ch. Clermont-Ganneau*, "Notes on Squeezes of Inscriptions Baron Ustinow's Collection", *Palestine Exploration Fund*, 1900, pp. 118, 122, no. 18.

19. *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, vol. III, no. 172.

20. *Ibid.*, III, no. 304; *Corpus Inscriptionum-Graecarum*, IV.9172.

21. *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, III, no. 395.

22. *H. Gregoire*, *Recueil*, no. 41; *CIG* no. 8838.

23. *Monumenta*, III, no. 506.

24. *H. Swoboda*, *J. Keil*, and *F. Knoll*, *Denkmäler aus Lykaonien, Pamphylien und Isaurien* (Brünn, 1935), p. 30, no. 67; *W. K. Prentice*, *Syria: American Archaeological expedition to Syria in 1899-1900 Part III: Greek and Latin inscriptions* (New York, 1908), p. 149, no. 1120.

25. *W. K. Prentice*, *Ibid.*, pp. 162-163, no. 1143; *Mentzos*, p. 186.

26. *Paul van Den Ven*, ed., *La vie ancienne de S. Symeon Stylite le Jeune*, *Subsidia Hagiographica* 32 (Brussels, 1962), p. 176; *R. Guiland*, *Recherches sur les institutions byzantines*, 2 vols. (Amsterdam, 1967), 1:30.

A presbyter named Doris had built the mosaics of the north part of the narthex of a Church in Antioch²⁷.

Examples of bishops in secular trades become more scarce but are not absent from the early Byzantine Church. Sozomenos relates that Zeno, bishop of Maiuma in Palestine, was a devoted clergyman, attending morning and evening services, looking after the spiritual needs of his diocese but at the same time finding time to work at his trade as a linen weaver. He used the earnings from his manual work to help the poor of his constituents. Bishop Spyridon of Trimithus in Cyprus had been a shepherd before his ordination but he continued to attend sheep even as a bishop not only out of great humility but also because of his great concern for the destitute. Sozomenos adds that Spyridon "whatever his product was he either distributed it among the poor or lent it without interest to those in need"²⁸. There is no need to doubt the validity of these accounts.

Zeno's and Spyridon's examples were encouraged by the church, which praised those who carried on secular professions for their own needs and philanthropic purposes, and condemned those clergymen who considered manual work beyond their dignity preferring to remain idle. Epiphanius of Cyprus expressed the church's mind when he condemned the clergy of the Massalian heresy who preferred to abstain from work and tended to encourage idleness²⁹. However, Paulos Samosateus, a heresiarch, was accused not for idleness but because he was greatly involved in secular concerns. Along with his ecclesiastical position he held civil employment as *ducenarius*, a high rank in the imperial service and in the office staffs. The historian Eusebios writes that Paulos "assumed wordly dignities preferring to be called *ducenarius* rather than *episcopos* (bishop)"³⁰. Orthodox bishops, who held a civil office fared better. For example, Jacob of Nisibis was both the bishop and the governor of Nisibis but he suffered no condemnation and his success in relieving the city from the enemy was highly praised³¹.

The illustrations cited in the preceeding pages are sufficient to support the thesis that for several centuries there was no dichotomy

27. J. Lassus, Antioch on-the -Orontes. The Excavations 1933-1936 (Princeton, 1938), pp. 38-44, no. 1.

28. Sozomenos, Eccl. History, Bk. VII.27; See also Socrates, Eccl. History, Bk. I:12.

29. Epiphanius, Panarion, Haer. 8., Massalian no. 6.

30. Eusebios, Eccl. History, Bk. VII. 30.

31. Theodoretos, Eccl. History, Bk. II.26.

between the priestly vocation and a secular profession. Along with their religious duties clergymen pursued manual, agricultural, and other more sophisticated careers. Civil servants with administrative experience and directors of social and welfare institutions were not only admitted to the priesthood but many of them were raised to the ranks of bishops, including Metropolitans and even patriarchs. For example Patriarch Akakios of Constantinople (471-489) was in charge of an orphanage in the capital before his election to the Patriarchal throne. Patriarch Euphremios of Constantinople (490-496), too, was the director of an orphanage at Neapolis when elected to become patriarch. Menas, Patriarch of Constantinople (536-552) and one of Justinian's chief collaborators, was the director of the Samson Xenon-Hospital in Constantinople before his elevation to the episcopal rank and the Patriarchal dignity.

Later in the seventh century we find several Patriarchs whose professional background confirms the above observations. Emperor Herakleios' best collaborator Sergios, Patriarch of Constantinople (610-638) was in charge of a *procheion* (house for the poor) before his ordination. Petros, another Patriarch of Constantinople (655-666) was administrator of a *gerokomeion* (institution for the elderly) named after Saint Clement before he was elected to the patriarchal throne. His successor Patriarch Thomas the Second (667-669) was director of a home for the elderly in the scala region of the capital when he was elevated to the bishop's rank. And Thomas' successor John V (669-675) was elected Patriarch from the position of director of the Dexiokratous home for the elderly³².

Other ecclesiastical dignitaries either of Constantinople or of other patriarchates and provincial sees such as Paul (519-521), Ephraem (526-546) and Domnos III (546-561) all patriarchs of Antioch; Andreas, Archbishop of Crete (d. 740) and a certain John, bishop of Trimithus in Cyprus (5th century) and later the patriarch of Constantinople, Nicephoros (806-815), the celebrated Photios (858-867; 878-886), the courageous and competent Nicholaos Mystikos (901-907; 911-925), Constantine Leichudes (1059-1063), and John Xiphilinos (1064-1075)—all were either appointed or elected to higher ecclesiastical posts from a successful secular administrative office or from a position in the civil service³³. Ordination to holy orders did not prevent appointment to a

32. *Ephraemios*, De Patriarchis Constantinopoleos, 9835-9847, ed. I. Bekker (Bonn, 1840), 390-394; *Nicephoros Xanthopoulos*, Eccl. Hist., MPG 147, Col. 457B; Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, 418.

33. See D. J. Constantelos, Byzantine Philanthropy and Social Welfare (New Brunswick, 1968), pp. 168, 239, 249, 265.

high governmental position. For example, a deacon of the Hagia Sophia cathedral named John, known also as papa-Ioannakis, was in 714 minister of the treasury, a general logothete³⁴.

Among other distinguished laymen, physicians too were ordained to the priesthood. The names of several of them, including some who became bishops, are known. As physician-priests they were expected to attend the physical as well as the spiritual illnesses of the people. Physicians who had joined monastic communities and served their fellow monks as physicians are excluded here. In the following pages, this essay is primarily concerned with the tradition of physician-priests, who staffed churches and hospitals, public and Church-related welfare institutions.

The alliance between religion and medicine was present in many ancient civilizations. It was never absent from Greek civilization, ancient or medieval. In the ancient Greek world lay and clerical physicians were called Asklepiadae³⁵. It is the contention of this study that, as we shall see, in the Byzantine Church proper, medicine and religion were in close cooperation. Notwithstanding the scepticism of some monks about the efficacy of medicine and the emphasis on the effectiveness of "holy men" rather than physicians in the cure of illnesses, the Byzantine Church never doubted the usefulness of medicine. It was perceived as a God-given gift. Some ninety years ago, Adolph Harnack pointed out the relations between medicine and early Christianity. And several years ago, in a preliminary article, I discussed the place of physicians in the Byzantine Church indicating that some of them were raised to sainthood while many more had been ordained to the priesthood. What follows is a summary of that material as well as additional evidence confirming the close alliance between religion and medicine in the Byzantine era³⁶.

34. *Theophanes*, *Chronographia*, A. M. 6207, ed. *C. de Boor*, 2 vols. (Leipzig, 1883), 1:385. For an english translation see *Harry Turtledove*, *The Chronicle of Theophanes* (Philadelphia, 1982), pp. 80-81.

35. See *Walter A. Jayne*, *The Healing Gods of Ancient Civilizations* (University Books: New Hyde Park, N.Y., 1962), pp. 51-52, 236-240, 271-273, 275; *A. P. Aravantinos*, *Asklepios kai Asklepieia* (Leipzig, 1907), pp. 4-5; *Alice Walton*, *The Cult of Asklepios*, *Cornell Studies in Classical Philology*, No. III (Ginn and Co., [New York], 1894), p. 67; Cf. *P. Kavvadias*, *To Ieron tou Asklepiou en Epidauro kai e Therapiea ton Asthenon* (Athens, 1900), pp. 286-291.

36. *Adolf Harnack*, *Medicinisches aus der Altenen Kirchengeschichte* (Leipzig, 1892), esp. 1-14; *D. J. Constantelos*, "Physician-Priests in the Medieval Greek Church", *The Greek Orthodox Theological Review*, 14.3 (1967) 141-153.

Several outstanding saints in the annals of the ancient as well as in the early Byzantine Church had been life-long physicians. St. Luke, Paul's companion and author of the third Gospel, was a physician (Col. 4:14) and became reputed in the Byzantine Church for his training in Greek wisdom and in the art of healing. He served as a paradigm for Byzantine physicians³⁷. Not all the physician-saints had received holy orders but all were honored by Byzantine society as examples of altruism and humanitarian concerns. In a prayer composed for the ill, several physician-saints are invoked to intercede to God in prayer:

O holy Father, Physician of souls and bodies...heal you, also, your servant...through the prayers of the holy and healing non-mercenaries Kosmas and Damian, Kyros and Ioannes, Panteleimon and Hermalaos, Sampson and Diomedes, Mokios and Aniketos, Thalelaïos and Tryphon, and the rest³⁸.

Of these twelve "*anargyroi*" (non-mercenaries) saints, seven had received a medical education and had practiced medicine. A few remarks are in order.

Kosmas and his brother Damian had studied both Hippokrates and Galen, and, in addition to their medical practice, they served the Church as well. They felt that medicine by itself was not sufficient to cure their patients and made it their custom to invoke the help of God in the application of their therapeutic science³⁹.

Kyros, a native of Alexandria, lived during the reign of Diocletian. He had studied medicine there, became a monk, and his clinic in Alexandria survived up to the middle of the sixth century. Patriarch Appollinarios (551-570) replaced the clinic with a church. This same patriarch also built two other institutions, a hospital and an old-age home. The area in which they were located was known as Doryzin⁴⁰.

Panteleimon is one of the *anargyroi*—the silverless physician-saints. He was born in Nikomedia during the reign of Maximian and studied medicine under a certain Euphrosynos. His training was both Hippo-

37. *Symeon Metaphrastes*, Vita S. Lucae, MPG, vol. 115, col. 1129 BC; Cf. *Theophylactos of Ochrida*, Enarratio in Evangelium Lucae, MPG, vol. 123, col. 684-685.

38. N. P. Papadopoulos, editor, *Euchologion to Mega* (Athens, n.d.), p. 296; Cf. *Sacrament of the Holy Unction*, *ibid.*, p. 211; Cf. *Jacob Goar*, *Euchologion Sive Rituale Graecorum*, reprint (Graz, 1960), pp. 338, 361 et passim.

39. G. Van Hooff, ed. "Vita SS Cosmae et Damiani", *Analecta Bollandiana*, 1 (1882).

40. *Symeon Metaphrastes*, Vita SS Cyri et Ioannis, MPG, vol. 114, col. 1233CD.

kratic and Galenic medicine. Following his conversion, he offered his services without any compensation and became a committed Christian to the extent that he sacrificed even his life for the Christian cause⁴¹.

Diomedes, a native of Tarsus in Cilicia, was a physician who distinguished himself in numerous philanthropies, aiding poor patients as well as prisoners and other indigents. He suffered martyrdom during the persecution of Diocletian. The fame of his services to the needy, however, survived his death as a monument to the physician-saint⁴².

Thalelaeos, another Christian martyr during the reign of Numerian (283-284), had studied medicine in his native Lebanon under a certain chief physician or professor of medicine named Makarios⁴³.

The fourth century bishop Theodotos of Laodicea was a trained physician and as physician-bishop he engaged in many good works among his people, attending their physical as well as their spiritual illnesses⁴⁴. Theodotos, also mentioned as Theodoros, participated in the First Synod of Nicea (325)⁴⁵.

Zenobios of Aegis in Cilicia, lived during the reign of Diocletian. He came from a prosperous family and was trained in medicine. After the death of his parents, together with his sister Zenobia, he distributed their wealth to the poor and to charitable institutions and devoted his services to humanitarian causes. He was influenced by the commandment "freely you have received, freely give" (Mat. 10:8) and practiced medicine without remuneration. His philanthropies and his missionary zeal contributed to his elevation to the episcopal office. As bishop of Cilicia, he continued his unmercenary medical vocation as well as his priestly ministry⁴⁶. In the First Ecumenical Synod a certain Zenobios, or Zenonios, bishop of Seleucia, most probably Tracheia, participated and signed the decisions-*practica*⁴⁷. It is safe to assume that it was the bishop-physician Zenobios mentioned by Symeon Metaphrastes.

For several centuries after the age of Constantine it was common

41. *Symeon Metaphrastes*, Vita S. Panteleemonis, MPG, 115, col. 448-449.

42. *Acta Sanctorum*, August III (1737), p. 268.

43. *Acta Sanctorum*, May V (1685), p. 180; Cf. *Martyrium*, pp. 188F, 193B.

44. *Eusebius*, Hist. Eccles. VII, 22-23.

45. *Joannes Dominicus Mansi*, *Sacrorum Concilliorum Nova et Amplissima Collectio*, vol. 2 (Graz, 1960), col. 693D, cf., *ibid.*, col. 698D.

46. *Constantine Doukakis*, *Megas Synaxaristes*, October, second edition (Athens, 1949), p. 447; *Symeon Metaphrastes*, *Martyrium Sancti Martyris Zenobii*, MPG., vol. 115, col. 1309.

47. *Mansi*, *op.cit.*, vol. 2, col. 693D; 698D.

to find clergymen practicing medicine. Basil the bishop of Ancyra in Asia Minor, who was appointed to succeed the deposed and exiled Markellos in 336 AD had been a physician before entering the priesthood. The church historian Sozomenos describes him as "a man of great eloquence and learning"⁴⁸. Theodoretos, bishop of Kyros (d.c. 466), wrote of a certain Petros, presbyter and physician, and implied that, as in antiquity, so in his own days it was common for priests to function actively as physicians. They could practice their medical profession without obstruction⁴⁹. Petros was both a good priest and a successful physician. Gerontios, bishop of Nicomedia in the fourth century, was described as a very skilled physician, eloquent, persuasive who served his people as bishop and physician. When he was removed from his see by Patriarch John Chrysostom and replaced by Pansophios, the people of Nicomedia protested against Chrysostom. They supported their bishop-physician for his generosity and his personal concern for all-rich and poor alike. As a bishop he practiced his medical science publicly as well as in private⁴⁹.

A certain patrician named John was in charge of an institution for the aged, a deacon, and an active physician when he was elected to succeed bishop Evagrius of Trimitus in Cyprus in the fifth century⁵⁰.

Sampson, surnamed *Xenodochos*, was a physician by training and lived during the reign of Justinian. According to tradition, his family tree could be traced back to Constantine the Great⁵¹. After he had distributed his wealth to the poor, he moved to Constantinople, where he devoted his life to a religious and humanitarian career. Menas, patriarch of Constantinople (536-552), ordained Sampson to the priesthood and assigned him to the staff of Hagia Sophia. The biography of Sampson reveals further that in sixth-century Constantinople there were many physician-priests active in the service of society. Symeon Metaphrastes relates that when Justinian fell seriously ill from a disease of the urinary system, many physician-priests were summoned to offer their services to the emperor. It was Sampson, however, who cured him. As an expression of gratitude Justinian ordered the erection of a great hospital,

48. *Sozomenos*, Hist. Eccl. 2:33; cf. *Socrates*, Hist. Eccl., 1:36, 708.

49. *Theodoretos of Kyros*, Epistles, Nos. 114, 115, MPG, vol. 83, 1324AB; cf. *Ph. Koukoules*, Byzantinon Bios kai Politismos, 6 vols. (Athens, 1948-1955), 6:11.

50. *Theodore of Paphos*, Life of St. Spyridon, ed. by *Paul Van Den Ven*, La légende de S. Spyridon, évêque de Trimitonte (Louvain, 1953), pp. 91-92, p. 19-16.

51. *Symeon Metaphrastes*, Vita S. Sampsonis, MPG., vol. 115, col. 280D; cf., other MSS, *ibid.*, cols. 275, 276.

which he named in honor of Sampson⁵².

Hypatios, another sixth-century man of the cloth who was trained in the art of Hippokrates, became a symbol of philanthropy for many suffering people. He treated various patients ill from sores of some sort, perhaps leprosy, who, because of their poverty, had been refused treatment by other physicians⁵³. Pausikakos, the son of a prosperous family from Apameia in Bithynia had received his training in both theology and medicine. His biographer relates that he pursued both careers because he wanted to "heal both bodies and souls". Because of his excellent reputation, Pausikakos was ordained to the priesthood and was elevated to the office of bishop. Kyriakos, Patriarch of Constantinople (595-608) appointed him bishop of Synadon. Emperor Maurice (582-602) who had been treated for a serious illness by Pausikakos granted annual financial assistance to the diocese of Synadon for its social welfare activities⁵⁴.

The same tradition of physicians ordained to the priesthood persisted in Greek Orthodox Churches, outside the boundaries of the Byzantine state, churches, however, which had inherited Byzantine theology and tradition. A certain physician named Politianos was admitted to Holy orders and ultimately became Patriarch of Alexandria (787-801). Occasionally he practiced medicine even after his elevation to the patriarchal throne. At the request of Harun-al-Raschid, Caliph of Bagdad, Politianos traveled to the Moslem capital in order to heal one of Harun's wives⁵⁵. In addition to Politianos, the following Patriarchs of Alexandria were trained in theology and medicine: Eutychios (933-940), Kyrillos II (1103-1118), Nicholas II (1263-1276), an ophthalmologist, and later on Meletios Pegas (1590-1601)⁵⁶.

More but fragmentary information derives from several inscriptions of the early Byzantine period which only mention physicians ordained to the priesthood. An inscription from Erythraia speaks of Ioannis,

52. *Metaphrastes*, *ibid.*, col. 284A-284D; cf., other readings, *ibid.*, cols. 275-276.

53. *Callinicos*, *De Vita S. Hypatii Liber*, *Seminarii Philologicorum Bennensis Sodales* (Leipsig, 1895), p. 36.

54. *Constantine Doukakis*, ed., *Megas Synaxaristes*, May, 2nd ed. (Athens, 1963), 114-115.

55. *Chrysostom Papadopoulos*, *Istoria tes Ekklesias Alexandrias* (Alexandria, 1935), 511-512; *Theodore D. Moschonas*, *Merimna tou Ellenorthodoxou Patriarcheiou Alexandreias* (Alexandria, 1949), 15.

56. I owe this information to Dr. Theodore D. Moschonas, Director of the Library, Greek Orthodox Patriarchate of Alexandria.

the deacon and physician⁵⁷; another from Tralleis commemorates Anastasios, a deacon and physician, who came from Alexandria⁵⁸; two sixth-century papyri from Hermopolis in Egypt mention Aurelius Anouthis, son of Joseph, and Andronikos both deacons and physicians⁵⁹. Isidore of Pelusium addressed a letter to a deacon and physician named Dorotheos. In his letter, Isidore, used several medical metaphors⁶⁰. At Korasion, in Cilicia, a tombstone commemorates the archdeacon and physician Pantoleon-Peter⁶¹. An inscription from Thrace speaks of a presbyter and physician named Paul⁶². Patriarch Severus of Antioch wrote a letter to Theoteknos, "the presbyter and *archiatros* (chief-physician)"⁶³.

As we have pointed elsewhere, the Byzantines maintained numerous public welfare institutions such as hospitals, homes for the aged, *xenones* (hospices) for poor travelers, houses for the poor, orphanages, and reformatory institutions. All were under the supervision of the Church⁶⁴. Many of the physicians attached to hospitals and other philanthropic institutions such as the famous hospital of Pantocrator, built by John II Komnenos, were ordained priests⁶⁵. The *Typikon* (ordinance) of John II Komnenos for the hospital and the monastery of Pantocrator does not state whether the physicians were clergymen or laymen, but another source indicates that ordained physicians served the Byzantine society as late as the twelfth century, when the class of physician-priests may have suffered a setback.

According to Theodore Balsamon, the canonist of the twelfth century who wrote commentaries to a nomocanon collection around 1190, Patriarch Lukas Chrysoberges (1157-1169/70), issued an encycli-

57. J. Keil, "Forschungen in der Erythraia", Jahreshefte Wien, vol. 13 (1910) Beiblatt 74, no. 59.

58. H. Gregoire, *Recueil des inscriptions grecques-chretiennes d'Asie Mineure*, vol. 1 (Paris, 1922; Amsterdam, 1968), no. 123. For clergymen in secular professions see also K. P. Mentzos, *Symbolai*, espec. pp. 194-197.

59. Papyrus London nos. 1044, and 1898, ed. by George F. Kenyon and Harold I. Bell, *Greek Papyri in the British Museum*, 6 vols. (London, 1893-1974).

60. *Isidore Pelusiotes*, Epistles, no. 191, ed. J. P. Migne, PG 78, 1446.

61. *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, vol. III, 167, Mentzos, p. 34.

62. *Supplementum Epigraphicum Graecum* vol. 19, 440.

63. *Severos of Antioch*, Epistles, V. 4, ed. Brooks, 286-289.

64. The topic of philanthropic and welfare institutions in the Byzantine Empire is treated extensively in my book *Byzantine Philanthropy*, op. cit.

65. *Koukoules*, op. cit., VI (Athens, 1957), pp. 11-12; G. K. Pournaropoulos, *Istoria Byzantines Iatrikes* (Athens, 1942), p. 123; Aristotle Kouzis, "Peri Byzantinon nosokomeion kai iatrikes ton klerikon...", *Archeia Iatrikes kai Biologias*, vol. 15 (Athens, 1920), p. 49.

cal precluding deacons and priests trained in the medical profession from practicing medicine along with their religious ministry and other clergy from studying and later practicing medicine. He considered it improper for persons of the cloth to change into medical robes and associate with physicians⁶⁶. Despite the patriarch's ruling, it is doubtful whether physicians were excluded from the priesthood.

Although I have not examined any sources after the thirteenth century for concrete evidence of physicians ordained to the clergy, it is well known that during the period of Ottoman rule over the Greek Orthodox World, there were many physicians who studied theology and assumed responsible positions in the organization and in the theological dialogues of the Church. They were described as *iatrophilosophoi*, that is, physician-philosophers. In the early Byzantine Empire they were called *iatrosophistai* (see note 21). The term "philosophers" was used to include training in theology. Some of them became leading theologians and involved themselves in theological controversies, such as Theophilos Korydalleus (1563-1646). Meletios Pegas (1590-1601), Dionysios Pyrros o Thettalos (1774-1853), George Koressios (d. 1661), and especially Eustratios Argentis (b. ca. 1687)⁶⁷.

The examples of the later Byzantine period, though not numerous, confirm the existence of priests not only in the medical but also in other secular professions. A certain priest named Niketas Karantenos was also a lawyer (*nomikos*) in the court of Emperor Theodore II Lascaris⁶⁸.

It is possible to draw a few conclusions from this brief survey. First, it is evident that the institution of physician-priests has had an unbroken continuity in the history of Hellenism up to recent centuries. It confirms cultural continuity and reveals a linear development of institutions, ideas, and customs. This continuity is revealed even in the epithets ascribed to the healing god of the ancient Greeks and the God of the Christian Greeks. Asklepios, the physician god of classical Hellas, was described as *Soter* and *Philanthropos*⁶⁹. The same adjectives were attributed by the Christian Greeks to Christ, their new healing God.

66. *Rhallis-Pollis*, Syntagma, III, 344, cf. IV, pp. 469-470.

67. *Timothy Ware*, Eustratios Argenti (Oxford, 1964), 45-46.

68. *F. Miklosich - I. Müller*, Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana (Vienna, 1890) 6: 197-198; *Maria Nystazopoulou*, «Gramma tou iereos kai nomikou ton palation Niketa Karantenou pros ton egoumenon tes en Patmo Mones...» *Demosieuma tes en Athenais Archaiologikes Etaireias*, vol. 2 (1964), 286.

69. Julian, Orations, no. IV. 153B; *Corpus Inscriptionum Atticarum* (Berlin, 1873), 1222; 2056ff; 6813 et passim; *W. Dittenberger*, *Corpus Inscriptionum Graecarum*, vol. I (Berlin, 1892), 2808.

Soter and *Philanthropos* were very popular names for Jesus, and Orthodox religious services and prayers use these two terms like a refrain⁷⁰.

No less significant is another similarity, concerning the location and function of hospitals and hospices in both Greek worlds. In antiquity, hospitals (*katagogia*) were usually established next to temples of Asklepios, the god of healing⁷¹. In the Greek Middle Ages hospitals and charitable hostels were built next to churches. When the physicians failed to cure a patient, he could always go to the adjacent church and invoke the intervention of Christ, the physician of body and soul⁷².

As in antiquity, so also in the Byzantine era the study of medicine was part of the curriculum of a liberal education. Several outstanding Church fathers studied medicine even though they may not have practiced the profession. Basil the Great, Gregory Nazianzenos⁷³, Photios⁷⁴, and others were well versed in medicine. Furthermore this tradition manifests the mentality of the Greek Church in regard to the sacred and the profane. Since God is the author of all creation, in medieval Greek thought there was no sharp differentiation between the divine and the secular in the sphere of education. Theology and medicine, as salubrious disciplines, could be studied profitably by the same individual, who could serve Church and society in a double capacity. Secular and Christian ideals were viewed as mutually fulfilling, thus producing values befitting man's divine origin and destiny.

Moreover, the concept of physician-priests was in perfect agreement with the Greek theological concept of man as a psychosomatic entity⁷⁵. The numerous prayers and several services of the Greek Church

70. The liturgical texts of the Byzantine Church, which constitute the Prayer and Service books of the Orthodox Churches today, abound in such characterizations. See *Euchologion*, *Paraklesis Asthenon*, Hymn No. 6, and the service of Holy Unction.

71. *Thucydides*, History of the Peloponnesian War, Bk. III.68; *R. C. Rosanquet*, "Archaeology in Graece, 1899-1900", *The Journal of Hellenic Studies*, vol. XX (1900), p. 177. For temple medicine in Greek antiquity see *E. J. Edelstein* and *L. Edelstein*, *Asclepius*, 2 vols. (Baltimore, 1945), 1:382-442; 1:139-173.

72. Cf. *H. J. Magoulas*, "The Lives of the Saints as sources of Data for the History of Byzantine Medicine in the Sixth and Seventh Centuries", *Byzantinische Zeitschrift*, vol. 57, No. 1 (June, 1964), pp. 135-316.

73. *Gregory the Presbyter*, *Vita S. Patris Nostri Gregorii*, MPG, XXXV.1, col. 256B.

74. *Nicetas*, *Vita S. Ignatii*, MPG, CV, col. 509AB.

75. *John Damascenos*, *De Fide Orthodoxa*, Bk. 2, ch. 12, MPG, XCI V.1, col 917ff.

reveal that God is seen constantly diffused in the cosmos, sanctifying, restoring, and renewing His creation. The existence of ordained physicians, attending the bodies and souls, responded to the physical and spiritual needs of a person and were accepted as instruments through which God looks after the welfare of His masterpiece.

The contribution of dedicated physician-priests, many of whom offered their services gratis, confirms that the Byzantine Church was mindful of her responsibilities to society and adopted ways by which it remained close to its people, expressing its social consciousness. The Church and its institutions were not remote from the spiritual, psychological, or temporal needs of its people. The clergy in general were the apologists for the lower classes and often assumed a healthy paternalism over the persecuted, the destitute and the poor. Its humanitarian concerns and its affinity to the masses of its flock deserve to be emphasized.

ΔΥΟ ΜΕΓΑΛΕΣ ΔΕΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ/Θεσσαλονίκη

Ἀνάμεσα στὰ ἱστορικὰ κτήρια τῆς Κερκύρας, πού ἐρειπώθηκαν ἀπὸ τοὺς ἀεροπορικοὺς βομβαρδισμοὺς τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, καταλέγονται οἱ ναοὶ τοῦ Ταξιάρχῃ καὶ τοῦ Παντοκράτορα, στὴν συνοικία Καμπιέλλο¹. Οἱ περισσότερες εἰκόνες τους διασώθηκαν καὶ φυλάγονται —μὲ μερικές ἐξαιρέσεις— στὸ Μητροπολιτικὸ Μέγαρο Κερκύρας². Θέμα τῆς μικρῆς αὐτῆς μελέτης εἶναι οἱ ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσες εἰκόνες τῆς Μεγάλῃς Δεήσεως, πού κοσμοῦσαν τὰ τέμπλα τους³.

I.

Ἀπὸ τὴν Μεγάλῃ Δέηση τοῦ Ταξιάρχῃ σώζονται ἑνδεκα εἰκόνες, πού παριστάνουν τὸν Χριστό, τὸν Πρόδρομο καὶ ἑννέα ἀποστόλους (εἰκ. 1-3, 6, 7, 9-13)⁴. Ἔχουν καταστραφεῖ ἢ λανθάνουν ἡ Παναγία καὶ οἱ ἀπόστολοι Ἰωάννης, Ἀνδρέας καὶ Σίμων. Οἱ εἰκόνες ἔχουν ξακρισθεῖ καὶ φέρουν φθορές, ἰδίως στὴν παρυφή καὶ στὰ σημεῖα ὅπου τὰ τρέσσα εἶναι στερεωμένα στὴν σανίδα μὲ καρφιὰ πού ἔχουν σκουριάσει. Ὁ Χριστὸς εἶναι ὁλόσωμος. Ἀπὸ τίς ἄλλες μορφές ὁ Πρόδρομος καὶ προφανῶς καὶ ἡ χαμένη σήμερα Παναγία εἰκονίζονται μέχρι τὴν ὀσφύ, ἐνῶ οἱ ἀπόστολοι μέχρι τὴν μέση, ὅπως συνέβαινε κατὰ κανόνα στὰ κερκυραϊκὰ τέμπλα μέχρι τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰ. Ἡ κεντρικὴ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τίς εἰκόνες τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Προδρόμου, ἐνῶ οἱ εἰκόνες τῶν ἀποστόλων εἶναι ἀκόμη μικρότερες.

1. Ὁ Ταξιάρχης κατεδαφίστηκε χωρὶς ν' ἀποτυπωθεῖ. Ἱστορικές πληροφορίες γιὰ τὴν ἐκκλησία αὐτὴ παρέχει ὁ Σπ. Παπαγεώργιος, Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας τῆς Κερκύρας, ἐν Κερκύρα, 1920, σ. 108, 200-201. Γιὰ τὸν Παντοκράτορα βλ. Π. Καλλιγῆ, Ἡ ἐκκλησία τοῦ Παντοκράτορα, Κερκ. Χρ., ΙΔ', 1968, σ. 96-145.

2. Ὁ ναὸς τοῦ Παντοκράτορα ἀναστηλώθηκε ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία γιὰ νὰ ἐκτεθοῦν ἐκεῖ οἱ εἰκόνες πού φυλάσσονται προσωρινὰ στὸ Μητροπολιτικὸ Μέγαρο, οἱ ἐργασίες ὅμως δὲν ἔχουν ὀλοκληρωθεῖ.

3. Γιὰ τὴν διακόσμηση τῶν τέμπλων μὲ τὴν ἐσχατολογικὴ παράσταση τῆς Μεγάλῃς Δεήσεως βλ. Μ. Χατζηδάκη, Εἰκόνες ἐπιστυλίου ἀπὸ τὸ "Ἅγιον Ὅρος, ΔΧΑΕ, περ. Δ', Δ', 1964-65, σ. 380-387, καὶ, τοῦ ἰδίου, τὸ λῆμμα Ikonostas στὸ RbK, III, στ. 330, 332, 337, 339, 340, 348, ὅπου καὶ ἡ ὑπόλοιπη βιβλιογραφία.

4. Βρίσκονται στὸ Μητροπολιτικὸ Μέγαρο Κερκύρας, ἐκτὸς ἀπὸ τρεῖς: τοῦ ἀποστόλου Θωμᾶ, πού εἶναι ἐκτεθειμένη στὸ Μουσεῖο Κερκύρας, τοῦ ἀποστόλου Βαρθολομαίου, πού ἀγοράσθηκε ἀπὸ τὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο, καὶ τοῦ εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ, πού ἀνήκει σὲ ξένη ἰδιωτικὴ συλλογή.

Ὁ Χριστὸς (εἰκ. 2)⁵, ποὺ εὐλογεῖ μὲ τὰ δυὸ χέρια, κάθετα σὲ ἐξαπτέρυγα καὶ πατὰ σὲ τροχοὺς. Στὰ γόνατά του ἔχει εὐαγγέλιο, ἀνοιγμένο στὸ χωρίο Μτθ. κη' 18-19: ΕΔΩΘΗ ΜΟΙ | ΠΑΣΑ ΕΞΟΥΣΙΑ | ΕΝ ΟΥΡΑΝΩ Κ(αι) | ΕΠΙ | ΓΗΣ ΠΟΡΕΥΘΕ|ΝΤΕΣ || ΜΑΘΗΤΕΥΣΑ | ΤΕ ΠΑΝΤΑ ΤΑ | ΕΘΝΗ ΒΑΠΤΙ|ΖΟΝΤΕΣ ΑΥ|ΤΟΥΣ. Τὴν ἀπόλυτη συμμετρία τῆς παραστάσεως, ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ τριπλὴ κυκλικὴ δόξα, σπάζουν ἡ λοξὴ θέση τῶν ποδιῶν, τὸ πλάγιο βλέμμα τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ διευθέτηση τοῦ ἱματίου, ποὺ καλύπτει μόνο τὸν ἓνα ὤμο καὶ κρέμεται ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ μηρό. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Χριστοῦ ἡ ἐπιγραφὴ Ι(ησοῦ)C Χ(ριστὸ)C Ο ΚΑΘΗ-ΜΕΝΟΣ [ΕΠΙ ΤΩΝ ΧΕΡΟΥ]ΒΙΜ.

Ἀνάλογες ἀπεικονίσεις τοῦ Χριστοῦ ἐν δόξῃ ἀπαντοῦν ἤδη στὴν διακόσμηση τῆς ἀψίδας σὲ παλαιοχριστιανικοὺς ναοὺς⁶ καί, ἀπὸ τὴν μέση βυζαντινὴ περίοδο καὶ ἐξῆς, σὲ εἰκόνες καὶ μικρογραφίες⁷. Στὶς παλαιοχριστιανικὲς καὶ μεσοβυζαντινὲς παραστάσεις ὁ Χριστὸς κάθετα καὶ πατὰ σὲ οὐράνιο τόξο· κατὰ τὴν παλαιολόγειο καὶ τὴν μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ εἰκονίζεται ἀντιθέτως καθισμένος κατὰ κανόνα σὲ ἐξαπτέρυγα καὶ πατώντας σὲ τροχοὺς ἢ, σὲ ὀψιμότερες παραστάσεις, στὴν σφαῖρα τοῦ κόσμου. Τὸν Κύριο περιβάλλουν μερικὲς φορὲς τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν.

Στὶς Μεγάλες Δεήσεις τῶν κερκυραϊκῶν τέμπλων ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται συνήθως σὲ διάφορες παραλλαγές τοῦ τύπου αὐτοῦ, ποὺ ἔχει ἐκδηλὸ ἐσχολογικὸ χαρακτήρα. Στὴν εἰκόνα λ.χ. ποὺ κοσμοῦσε τὸ τέμπλο τοῦ Ἀγίου Σπυρίδωνος (εἰκ. 4) ὁ Κύριος δὲν προβάλλεται σὲ δόξα καὶ πατὰ στὴν σφαῖρα τοῦ κόσμου⁸, στὴν Ἀγία Αἰκατερίνη καὶ τὴν Παναγία Κρεμαστὴ τὸ θέμα πλουτίζεται μὲ τὰ εὐαγγελικὰ σύμβολα, ἐνῶ στὸν Ἅγιο Ἰωάννη στὶς Στέρνες (εἰκ. 5) καὶ στὸν Ἅγιο Ἰάσωνα καὶ Σωσίπατρο ὁ Ἰησοῦς κάθετα μὲν σὲ ἐξαπτέρυγα καὶ πατὰ σὲ σφαῖρα, ἀλλὰ ἡ σύνθεση ἔχει χάσει τὴν συμμετρίαν καὶ τὸν ἱερατικὸ τῆς χαρακτήρα: ὁ Κύριος στρέφει δεξιὰ καὶ ὑψώνει τὸ δεξιὸ χέρι σὲ χειρονομία λόγου, ἐνῶ στηρίζει μὲ τὸ ἄλλο τὸ ἀνοικτὸ εὐαγγέλιο στὸν ἀριστερὸ μηρό. Τὸ χωρίο τῆς εἰκόνας μας ἀντικαθίσταται πολλὲς φορὲς

5. Διαστ. 84,5 × 67,5 × 2,5 ἐκ. Ἡ εἰκόνα αὕτη, ὅπως καὶ οἱ ἄλλες εἰκόνες αὐτῆς τῆς Μεγάλης Δεήσεως ποὺ φυλάσσονται στὸ Μητροπολιτικὸ Μέγαρο Κερκύρας, συντηρήθηκε τὸ 1964 ἀπὸ τοὺς κ.κ. Σταῦρο Μπαλτογιάννη καὶ Νίκο Κάτλα, καὶ τὸ 1976 ἀπὸ τὸν κ. Πέτρο Καράγιαννη.

6. Ch. Ihm, Die Programme der christlichen Apsismalerei vom vierten Jahrhundert bis zur Mitte des achten Jahrhunderts, Wiesbaden, 1960, σ. 42-51.

7. Βλ. Μ. Chatzidakis, Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut, Venise, 1962, σ. 7, 8 σημ. 2.

8. Ἄ. Χορέμη, Νέο εἰκονογραφικὸ σύνολο τοῦ Τζάνε στὴν Κέρκυρα, Κερκ. Χρ., XXV, 1981, σ. 219, εἰκ. 1. Διατηρῶ ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν ἀπόδοση στὸν Ἑμμανουὴλ Τζάνε τῆς Μεγάλης αὐτῆς Δεήσεως, ποὺ τὸν περπασμένο αἰῶνα μετέφερεται στὸν Ἅγιο Γεώργιο τοῦ Παλαιοῦ Φρουρίου.

μέ τὸ Μτθ. ιθ' 28. Σὲ ὀρισμένες Μεγάλες Δεήσεις, ὅπως τῆς Ὑπαπαντῆς, ὁ Ἰησοῦς παριστάνεται ὡς Παντοκράτωρ. Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰ., κυρίως ὁμως ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 17ου μέχρι τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ., ἀντὶ γιὰ τὸν Χριστὸ Παντοκράτορα ἢ ἐν δόξῃ ζωγραφίζεται στὴν Μεγάλῃ Δέηση μερικῶν κερκυραϊκῶν ναῶν ἢ Ἀλληγορία τῆς Θείας Μεταλήψεως⁹.

Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος (εἰκ. 3)¹⁰ εἰκονίζεται σχεδὸν πλάγια, μὲ τὸ κεφάλι σκυφτὸ καὶ τὰ δύο χέρια ὑψωμένα σὲ δέηση. Δὲν ἔχει φτερὰ καὶ φορᾷ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ὅπως συμβαίνει κατὰ κανόνα στὴν Μεγάλῃ Δέηση καὶ τὸ Τρίμορφο μέχρι τὸν 16ο αἰ.¹¹, ἐνῶ τὸν 17ο καὶ 18ο στὰ περισσότερα κερκυραϊκὰ τέμπλα ὁ Πρόδρομος τῆς Μεγάλῃς Δεήσεως εἶναι πτερωτὸς καὶ φορᾷ μηλωτὴ καὶ ἱμάτιο¹².

Οἱ μορφὲς τῶν ἀποστόλων εἶναι ὀγκώδεις καὶ κλειστές, μὲ χαμηλοὺς ὤμους καὶ μικρὰ σχετικῶς κεφάλια. Ὁ ζωγράφος ποικίλλει ὄχι μόνο τίς χειρονομίες ἀλλὰ καὶ τὴν στάση τους· ἐνῶ οἱ περισσότεροι εἶναι γυρισμένοι πρὸς τὸν Χριστό, δύο εὐαγγελιστὲς —ὁ Ματθαῖος καὶ ὁ Λουκᾶς (εἰκ. 7, 13)— εἰκονίζονται κατὰ μέτωπον. Μετωπικὸς θὰ ἦταν καὶ ὁ Ἀνδρέας, ἐνῶ οἱ ἅγιοι Ἰωάννης ὁ Θεολόγος καὶ Σίμων θὰ ἦταν γυρισμένοι πρὸς τὸ κέντρο, ἂν κρίνομε ἀπὸ τὰ ἀνέκδοτα ἀποστολικά τοῦ γειτονικοῦ ναοῦ τῆς Ἀντιβουινιώτισσας καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας στοὺς Ἀγραφοὺς, στὴν βόρειο Κέρκυρα, ποὺ ἀντιγράφουν πιστὰ τοὺς ἀποστόλους τῆς Μεγάλῃς Δεήσεως τοῦ Ταξιάρχῃ, καὶ ἀπὸ εἰκόνα τοῦ Μουσείου Κανελλοπούλου, ποὺ ἀποδίδει τὰ κεφάλια τῶν ἀποστόλων Μεγάλῃς Δεήσεως ἀνάλογῃς πρὸς τὴν δική μας¹³. Τὰ κεφάλια τῶν ἀποστόλων ποὺ βρίσκονταν στὰ ἄκρα —τοῦ Θωμᾶ (εἰκ. 10) καὶ τοῦ Φιλίππου— εἶναι σκυφτά, ἐνῶ τῶν ἄλλων εἶναι ὀρθία. Ὁ Παῦλος καὶ οἱ εὐαγγελιστὲς κρατοῦν βιβλία, οἱ ἄλλοι μαθητὲς εἰλητάρια. Ὁ Πέτρος (εἰκ.

9. Ὅπως στὸν Ἅγιο Βασίλειο καὶ τὴν Λιμνιώτισσα.

10. Διαστ. 68 × 50,5 ἐκ.

11. Πρβλ. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, Ἀθῆναι, 1956-1958, σποράδην. Γιὰ τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰ. καὶ τὴν πρώτη πενηνταετία τοῦ 16ου πρβλ. τὴν εἰκόνα τοῦ Νικολάου Ριτζου στὸ Σεράγεβο (Μ. Chatzidakis, ἐν Κ. Weitzmann κ.ἄ., *Les icônes*, Paris, 1982, σ. 311, 321) καὶ τίς Μεγάλες Δεήσεις τοῦ Πρωτάτου καὶ τῆς Μονῆς Διονυσίου (Μ. Χατζηδάκη, Ὁ ζωγράφος Εὐφρόνου, Κρ. Χρ., Ι', 1956, πίν. ΚΓ').

12. Ὅπως στὴν Ὑπαπαντὴ καὶ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη στίς Στέρνες.

13. Η. Brenske, *Ikonen*, München, 1976, εἰκ. σ. 20, μὲ χρονολόγησιν στὸν 17ο αἰ. Ν. Χατζηδάκη, Εἰκόνες κρητικῆς σχολῆς. 15ος-16ος αἰώνας. Κατάλογος ἐκθέσεως. Ἀθήνα, 1983, σ. 59, ἀριθ. 52, μὲ χρονολόγησιν στίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ. Τελευταῖος ἀπόστολος στὴν μεσαία σειρὰ εἶναι ὁ Σίμων. Τὸ πλάσιμο, ποὺ θυμίζει Μιχαὴλ Δαμασκηνό, ὁδηγεῖ μᾶλλον σὲ χρονολόγησιν στὴν τελευταία τριακονταετία τοῦ 16ου αἰ. Τὰ κεφάλια τῶν κορυφαίων ἀποστόλων, τοῦ Ματθαίου καὶ τοῦ Λουκᾶ εἶναι ὅμοια μὲ τῆς Μεγάλῃς Δεήσεως ποὺ ἐξετάζομε. Τοῦ Μάρκου, τοῦ Βαρθολομαίου, τοῦ Ἰακώβου, τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ Θωμᾶ εἶναι ἐπίσης ὅμοια, ἀλλὰ ζωγραφισμένα ἀντίστροφα.

6)¹⁴ εὐλογεῖ καὶ βαστᾷ με τὸ ἀριστερὸ χέρι ὄρθιο εἰλητάριο, μισσανοιγμένο σὲ σχῆμα ριπιδίου, ὅπου διακρίνεται ἡ ἡμιεξίτηλη ἀρχὴ τῆς Πρώτης Καθολικῆς Ἐπιστολῆς του. Ριπιδόσχημα εἰλητάρια ὅπως τῆς εἰκόνας μας συναντῶνται κυρίως σὲ παραστάσεις τοῦ ἀποστόλου Πέτρου¹⁵. Ὁ τύπος ἀπαντᾷ ἤδη σὲ ἔργα τοῦ κύκλου τοῦ Ἀνδρέα Ρίτζου¹⁶ καὶ ἐπαναλαμβάνεται στὶς Μεγάλες Δεήσεις τῆς Μονῆς Σταυρονικήτα¹⁷ καὶ τῆς Μονῆς Ἀγίου Νεοφύτου κοντὰ στὴν Πάφο¹⁸, σὲ φύλλο τριπτύχου στὴν Λευκωσία¹⁹ καὶ σὲ τοιχογραφία τῆς Μονῆς Δοχειαρίου²⁰. Στὴν Μεγάλῃ Δέηση τοῦ Πρωτάτου²¹ καὶ σὲ ἀμφιπρόσωπη εἰκόνα τῆς Μονῆς Βλατάδων²², ποὺ ἐμπνέεται ἀπὸ πρῶιμα κρητικὰ πρότυπα, τὸ δεξιὸ χέρι εἶναι τυλιγμένο στὸ ἱμάτιο.

Ὁ Παῦλος (εἰκ. 1, 9)²³ κρατᾷ λοξὰ μετὰ τὰ δύο χέρια λιθοκόσμητο κλειστὸ βιβλίο. Στὴν ἴδια στάση εἰκονίζεται στὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας μετὰ ἀγίους τοῦ Μουσείου Μπενάκη, ποὺ ἔχει ἀποδοθεῖ στὸν κύκλο τοῦ Ρίτζου²⁴, στὸ κυπριακὸ τρίπτυχο ποὺ ἤδη μνημονεύσαμε²⁵ καὶ στὶς Μεγάλες Δεήσεις τῆς Μονῆς Διονυσίου, τοῦ Πρωτάτου²⁶ καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ὑπαπαντῆς στὴν Κέρκυρα (εἰκ. 8). Μετὰ τὴν εἰκόνα τοῦ ζωγράφου Εὐφροσύνου στὴν Μονὴ Διονυσίου μοιάζει πολὺ ἡ εἰκόνα μας καὶ ὡς πρὸς τὸ πρόσωπο, τὸ περιγράμμα τοῦ σώματος καὶ τὴν πτυχολογία.

Οἱ εὐαγγελισταὶ Ματθαῖος καὶ Λουκᾶς (εἰκ. 7, 13)²⁷ ἔχουν τὴν ἴδια στάση: Εὐλογοῦν ἐνώνοντας τὸν παράμεσο μετὰ τὸν ἀντίχειρα καὶ κρατοῦν βιβλίο ἀνοιγμένο στὴν ἀρχὴ τοῦ ἀντιστοίχου εὐαγγελίου. Ὁ Μάρκος (εἰκ. 11), γυρισμένος δεξιὰ του, κρατᾷ τὸ ἀνοικτὸ εὐαγγέλιο μετὰ τὸ δεξιὸ χέρι, ἐνῶ τὸ ἀ-

14. Διαστ. 51,5 × 44,5 ἐκ.

15. Βλ. σχετικὰ Ἀ. Τούρτα, Ἀμφιπρόσωπη εἰκόνα στὴ Μονὴ Βλατάδων, Κληρονομία, 9, 1977, σ. 139.

16. Ν. Χατζηδάκη, ἔ.ἀ. (σημ. 13), σ. 29-30, ἀριθ. 18.

17. Ἀ. Καρακατσάνη, ἐν Χρ. Πατρινέλλη κ.ἀ., Μονὴ Σταυρονικήτα, ἀ.τ., 1974, σ. 111, εἰκ. 37.

18. Α. Papageorgiou, Icones de Chypre, Paris-Genève-Munich, 1969, σ. 117, εἰκ. σ. 84.

19. Α. Papageorgiou, ἔ.ἀ., σ. 116, εἰκ. σ. 109.

20. G. Millet, Monuments de l'Athos. I. Les peintures, Paris, 1927, πίν. 236.1.

21. Μ. Χατζηδάκη, Ὁ ζωγράφος Εὐφρόσυνος, Κρ. Χρ., Ι', 1956, πίν. Κ'.

22. Ἀ. Τούρτα, ἔ.ἀ. (σημ. 15), σ. 138-139, πίν. 3.

23. Διαστ. 51,5 × 44 ἐκ.

24. Βλ. σημ. 16.

25. Βλ. σημ. 19.

26. Μ. Χατζηδάκη, Ὁ ζωγράφος Εὐφρόσυνος, ἔ.ἀ., σ. 283, πίν. ΚΔ'.

27. Διαστ. 52 × 44,5 καὶ 51 × 43 ἐκ. Γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ ἀγ. Λουκᾶ, ποὺ ἀνήκει σὲ ἀμερικανικὴ ἰδιωτικὴ συλλογὴ, βλ. R. Temple, Icons. A Search for Inner Meaning, London, 1982, σ. 84, 134, ἀριθ. 30.

ριστερό είναι τυλιγμένο στο ἱμάτιο²⁸. Ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀποστόλους, ὁ Βαρθολομαῖος^{28α}, ὁ Ἰακώβος (εἰκ. 12) καὶ ὁ Φίλιππος κρατοῦν κλειστὸ εἰλητάριο μὲ τὰ δύο χέρια, ἐνῶ ὁ Θωμᾶς (εἰκ. 10) τὸ κρατᾷ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιόν²⁹.

Στὰ στοχαστικὰ πρόσωπα τῶν ἀποστόλων εἶναι ἀποτυπωμένη ἡρεμία ἀλλὰ καὶ ἰσχυρὴ θέληση. Ὁ προπλάσμος εἶναι καστανοπράσινος, τὸ σάρκωμα ρόδινο, ὁ γλυκασμός στακτοπράσινος. Τὰ χαρακτηριστικὰ σχεδιάζονται μὲ καστανὸν ἢ καστανέρυθρο, οἱ ὄγκοι πλάθονται μὲ λίγα χυμώδη καὶ ζωηρὰ φῶτα. Ἰδιαίτερα ἐξαίρεται ἡ πλαστικότητα τοῦ μετώπου, μὲ σχηματοποιημένες ρυτίδες, καὶ τῆς καμπύλης μύτης, μὲ τὸ τονισμένο περίγραμμα καὶ μὲ λίγες λευκὲς πινελιὲς στὴν ράχη (εἰκ. 1). Κόκκινες πινελιὲς τονίζουν τὰ βλέφαρα καὶ τὴν ἄκρη τῆς μύτης. Στὰ κλειστὰ στόματα τὸ ἄνω χεῖλος εἶναι πιὸ σκοῦρο ἀπὸ τὸ κάτω. Μὲ ξεχωριστὴ ἐπιμέλεια ἀποδίδονται οἱ ἀρθρώσεις καὶ τὰ νύχια στὰ λεπτὰ δάκτυλα. Σὲ ὀρισμένους ἀποστόλους, ὅπως τὸν Πέτρο καὶ τὸν Ματθαῖο, τὸ τρίχωμα τῆς γενειάδας σχηματίζει κύκλο κάτω ἀπὸ τὸ στόμα. Στὰ ἐνδύματα κυριαρχοῦν ζωηρὲς ἀποχρώσεις τοῦ καστανοῦ, τοῦ πράσινου καὶ τοῦ κόκκινου. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις, ὅπως στὸν χιτῶνα τοῦ Λουκᾶ, οἱ φωτισμένες ἐπιφάνειες ἔχουν διαφορετικὸ χρῶμα. Πλατεῖες δύσκαμπτες πτυχὲς μὲ ἀνοιχτόχρωμο περίγραμμα αὐλακώνουν τὰ ρούχα, ὅπου ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ φῶς στὴν σκιά γίνεται μὲ κοφτὰ ἐπίπεδα. Μερικὲς φορές οἱ ἀκμὲς τῶν πτυχῶν δηλώνονται μὲ κατάλευκες ἐπιφάνειες ποὺ ἀπολήγουν σὲ παράλληλες λευκὲς γραμμὲς. Στὸν Βαρθολομαῖο ἀπαντοῦν σειρὲς ἀπὸ ἀνοιχτόχρωμες βοῦλες. Ἡ πτυχολογία εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς ὀψιμῆς παλαιολόγειας τεχνολογίας, ὅπως ἐκφράζεται στὴν Παντάνασσα τοῦ Μυστρᾶ καὶ υἱοθετήθηκε ἀπὸ τοὺς κρητικοὺς ζωγράφους στὰ ἔργα τους ποὺ ἐμπνέονται ἀπὸ παλαιολόγεια πρότυπα. Ὁ κάμπος εἶναι χρυσός, οἱ φωτοστέφανοι σχηματίζονται μὲ διπλὸ ἐγγάρακτο κύκλο. Οἱ ἐπιγραφὲς εἶναι ὅλες μεγαλογράμματες.

Ὁ Γεώργιος Δοντᾶς, στὴν πρώτη μνεῖα τῶν εἰκόνων τῆς Μεγάλης Δεή-

28. Διαστ. 51,5 × 44 ἐκ. Καὶ ἐδῶ εἶναι γραμμὴν στὸ ἀνοικτὸ βιβλίον ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀντιστοίχου εὐαγγελίου.

28α. Ἡ μελέτη αὐτὴ εἶχε ἀπὸ καιρὸ παραδοθεῖ στὸ τυπογραφεῖο, ὅταν κυκλοφόρησε ὁ κατάλογος «Ἐκθεση γιὰ τὰ ἑκατὸ χρόνια τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας (1884-1984)». Ἀθήνα, 1984, ὅπου δημοσιεύεται ἡ εἰκόνα τοῦ ἁγίου Βαρθολομαίου (σ. 34-36, ἀριθ. 22). Ἡ συγγραφεὺς τοῦ σχετικοῦ λήμματος κ. Χ. Μπαλτογιάννη συσχετίζει, πολὺ σωστά, τὴν εἰκόνα μὲ τὰ ἀποστολικά τοῦ Ταξιάρχη, δὲν ἐπισημαίνει ὅμως ὅτι ἀνήκει στὸ ἴδιο σύνολο.

29. Ἡ εἰκόνα τοῦ Βαρθολομαίου — ἡ ἐπιγραφὴ δὲν σώζεται, ἀλλὰ ἡ ταῦτιση εἶναι βέβαιη — ἔχει διαστάσεις 51,5 × 44 ἐκ., τοῦ Ἰακώβου 52 × 43,5 ἐκ., τοῦ Φιλίππου, ὅπου σώζεται μόνο τὸ ἀριστερὸ τμήμα, 51,5 × 22,5/21 ἐκ. Ἡ εἰκόνα τοῦ Θωμᾶ, διαστ. 52 × 43 ἐκ., εἶχε κλαπεῖ καὶ πουληθεῖ σὲ συλλέκτη. Ἡ ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια μεταφέρθηκε τότε, χωρὶς κανένα λόγο, σὲ πανί.

σεως τοῦ Ταξιάρχῃ, τὶς εἶχε ἀποδώσει στὸν μεγάλο κρητικὸ ἁγιογράφο τοῦ 16ου αἰ. Μιχαὴλ Δαμασκηνοῦ³⁰. Ὁ καθαρισμὸς τῶν εἰκόνων ἐνίσχυσε αὐτὴν τὴν ὑπόθεσιν. Τὸ χυμῶδες πλάσιμο μὲ καστανοπράσινο προπλάσμο καὶ ρόδινο σάρκωμα, ὅπου τὰ προεξέχοντα σημεῖα τονίζονται μὲ λίγες ἐλεύθερα σχεδιασμένες λευκὲς πινελιές, εἶναι χαρακτηριστικὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ἡ ἀπόδοση τῶν πλαστικῶν ἐξάρσεων στὸ μέτωπο τοῦ Προδρόμου ἢ τῶν κορυφαίων ἀποστόλων θυμίζει μορφὲς τοῦ Δαμασκηνοῦ, ὅπως ὁ ἅγιος Ἀντώνιος τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου³¹ καὶ ὁ Πρόδρομος τοῦ Μουσείου Ζακύνθου³². Ἡ σκιά κάτω ἀπὸ τὰ μάτια τῶν μορφῶν αὐτῶν ἢ τοῦ προφήτη Ἡλία τῆς Μονῆς Σταυρονικήτα³³ εἶναι ὅμοια μὲ τῶν ἀποστόλων Παύλου, Ματθαίου καὶ Μάρκου στὴν κερχυραϊκὴ Μεγάλῃ Δέση. Οἱ κόκκινες πινελιές στὰ βλέφαρα καὶ τὸ ἄκρο τῆς μύτης εἶναι κ' αὐτὲς χαρακτηριστικὲς τοῦ Δαμασκηνοῦ³⁴. Ἡ παλαιολογίζουσα πτυχολογία εἶναι αὐτὴ πού ὁ μεγάλος κρητικὸς ἁγιογράφος χρησιμοποιεῖ στὶς εἰκόνες ὅπου δὲν ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν παράδοση, ὅπως στὴν Ὁδηγήτρια τῆς Βενετίας³⁵, τὸν ἅγιο Ἀντώνιο τοῦ Νεκροταφείου Κερκύρας³⁶ ἢ τὸν Πρόδρομο τῆς Ζακύνθου. Ἡ ἀπόδοση λοιπὸν τῆς Μεγάλῃς Δεήσεως τοῦ Ταξιάρχῃ στὸν Μιχαὴλ Δαμασκηνοῦ φαίνεται πολὺ πιθανή. Ὁ Δαμασκηνοὺς ἀκολούθησε κρητικὰ πρότυπα τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰ., ὅπως δείχνει ἡ ὁμοιότητα ὀρισμένων ἀποστόλων μὲ τὶς ἀντίστοιχες μορφὲς τῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας μὲ ἁγίους τοῦ Μουσείου Μπενάκη³⁷. Ἀνάλογα πρότυπα εἶχαν ἀκολουθήσει παλιότερα ὁ Εὐφρόσυνος στὴν Μεγάλῃ Δέση τῆς Μονῆς Διονυσίου καὶ οἱ ζωγράφοι τῶν Μεγάλων Δεήσεων τοῦ Πρωτάτου καὶ τῆς Μονῆς Σταυρονικήτα³⁸. Στὰ ἔργα αὐτὰ τῆς πέμπτης δεκαετίας τοῦ 16ου αἰ. τὸ πλάσιμο εἶναι σκληρότερο, καὶ οἱ ψιμυθιὲς περισσότερες καὶ λιγότερο ἐλεύθερες.

Κατὰ τὸν Παπαγεώργιο, πού δὲν παραθέτει τὶς πηγές του καὶ δὲν εἶναι πάντα ἀξιόπιστος, ὁ Ταξιάρχης εἶχε καταστραφεῖ ἀπὸ πυρκαϊὰ τὸν Σεπτέμ-

30. Ἀρχ. Δελτίον, 20, 1965, Β' 2, σ. 400. Γιά τὸν ζωγράφο αὐτὸ βλ. P. L. Vocotopoulos, *Icones de Michel Damaskinos à Corfou, Byzantion*, LIII, 1983, σ. 36-51, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία.

31. M. Chatzidakis, ἐν *Les icônes* (σημ. 11), σ. 313, 355.

32. M. Chatzidakis, ἔ.ἀ., σ. 313, 360.

33. Ἀ. Καρακατσάνη, ἔ.ἀ. (σημ. 17), εἰκ. 48.

34. Πρβλ. λ.χ. τὸν προφήτη Ἡλία τῆς Μονῆς Σταυρονικήτα.

35. M. Chatzidakis, *Icones de Saint-Georges des Grecs* (σημ. 7), σ. 55-56, ἀριθ. 27, πίν. 19.

36. P. L. Vocotopoulos, ἔ.ἀ., σ. 44, πίν. III.1, VII.1.

37. Βλ. σημ. 16.

38. M. Χατζηδόκη, Ὁ ζωγράφος Εὐφρόσυνος (σημ. 11), σ. 273-291, πίν. ΚΑ'-ΚΖ'. Ἀ. Καρακατσάνη, ἔ.ἀ. (σημ. 17), σ. 58-60, 111, εἰκ. 37-40.

βριο τοῦ 1545, ἀλλὰ γρήγορα ξανακτίσθηκε καὶ ἤκμαζε τὸ 1570³⁹. Θὰ μποροῦσε λοιπὸν νὰ ὑποθέσει κανεὶς, ὅτι ἡ Μεγάλῃ Δέησι παραγγέλθηκε μετὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῆς ἐκκλησίας καὶ ὅτι εἶναι ἀπὸ τὰ πρωιμότερα ἔργα τοῦ Μιχαήλ Δαμασκηνοῦ. Σύμφωνα ὡστόσο μὲ νεώτερες ἐρευνες, ὅλες οἱ ἐκκλησίες τῆς σημερινῆς πόλεως καταστράφηκαν κατὰ τὸν ἐμπρησμὸ τῶν μπόργκων ἀπὸ τοὺς Τούρκους κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Δ' Βενετοτουρκικοῦ πολέμου, στίς 2 καὶ 3 Σεπτεμβρίου 1571⁴⁰. "Ἀν ὁ Ταξιάρχης εἶχε κι' αὐτὸς καεῖ, οἱ εἰκόνες ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν εἶναι μεταγενέστερες τῶν γεγονότων αὐτῶν.

II.

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰ. οἱ ἀπόστολοι τῆς Μεγάλῃς Δεήσεως τῶν κερκυραϊκῶν τέμπλων παρίστανονται συχνὰ ἐνθρόνοι. Στὸν τύπο αὐτὸ ἀνήκουν τὰ ἀποστολικά τοῦ ναοῦ τοῦ Παντοκράτορα στὸ Καμπιέλλο, ποὺ σώζονται ὅλα στὸ Μητροπολιτικὸ Μέγαρο Κερκύρας (εἰκ. 14-22)⁴¹. Οἱ εἰκόνες εἶναι τοξωτές, μὲ πρόσθετο πλαίσιο στὸ τοξωτὸ τμήμα. Κάτω ἀπὸ τὸ τόξο λοξὲς ἐγκοπὲς ἀντιστοιχοῦν σὲ προεξοχές τῶν ὑποδοχῶν τοῦ εἰκονοστασίου, ποὺ ἀντικατέστησε στίς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰ. τὸ ἀρχικὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ τοῦ Παντοκράτορα.

Οἱ ἀπόστολοι, ἐλαφρὰ γυρισμένοι πλάγια, κρατοῦν οἱ περισσότεροι κλειστὸ εἰλητάριο καὶ ὑψώνουν τὸ χέρι σὲ χειρονομία λόγου· ὁ Ἀνδρέας (εἰκ. 18) κρατᾷ συγχρόνως σταυρό. Οἱ εὐαγγελιστὲς καὶ ὁ Παῦλος βαστοῦν βιβλίον (εἰκ. 14-17). Τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Λουκᾶ καὶ τοῦ Μάρκου εἶναι κλειστά, ἐνῶ τοῦ Ματθαίου καὶ τοῦ Ἰωάννη εἶναι ἀνοικμένο στὴν ἀρχὴ τοῦ ἀντιστοίχου εὐαγγελίου, τοῦ Παύλου στὴν ἀρχὴ τῆς πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῆς. Ὁ Παῦλος κρατᾷ τὸ βιβλίον μὲ τὰ δύο χέρια, ἐνῶ ὁ Ἰωάννης γράφει. Ὅρισμένοι ἀπὸ τοὺς ἀποστόλους στρέφουν τὸ κεφάλι ἀντίστροφα ἀπὸ τὸ σῶμα.

Οἱ θρόνοι, μαρμάρيني, ἔχουν ψηλὴ ράχη μὲ δύο καμπύλα στοιχεῖα, ποὺ ἀπολήγουν σὲ ἔλικες στὴν κουραστή. Τὸ μέτωπο τῆς ράχης κοσμεῖται μὲ σχηματοποιημένα φυτικὰ κοσμήματα, τοῦ καθίσματος μὲ πλατεῖες τοξωτὲς προεξοχές, ποὺ ἀπολήγουν κι' αὐτὲς σὲ ἔλικες καὶ εἶναι διακοσμημένες μὲ φύλλα ἀκανθας.

39. Σπ. Παπαγεωργίου, Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας τῆς Κερκύρας, ἐν Κερκύρα, 1920, σ. 200-201. Ὁ Παπαγεωργίος δὲν ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὴν πολιορκίαν τοῦ 1537 εἶχαν τελείως καταστραφεῖ τὰ μπόργκα.

40. "Ε. Γιωτοπούλου - Σισιλιάνου, Ὁ ἀντίκτυπος τοῦ Δ' Βενετοτουρκικοῦ Πολέμου στὴν Κέρκυρα ἀπὸ ἀνέκδοτες πηγές, Ἀθήνα, 1982, σ. 22-23, 35-36.

41. Π. Καλλιγᾶ, Ἡ ἐκκλησία τοῦ Παντοκράτορα, Κερκ. Χρ., ΙΔ', 1968, σ. 110, 113, 118-120, 123. Τὸ ὕψος τῶν εἰκόνων κυμαίνεται μετὰξὺ 74 καὶ 74,5 ἐκ., τὸ πλάτος τους μετὰξὺ 42 καὶ 45,5 ἐκ. Οἱ εἰκόνες συντηρήθηκαν τὸ 1964 ἀπὸ τοὺς κ.κ. Στ. Μπαλτογιάννη καὶ Ν. Κάτσα. Τὸ Τρίμορφο τῆς Μεγάλῃς αὐτῆς Δεήσεως δὲν ἔχει σωθεῖ.

Φανταχτερή πολυχρωμία χαρακτηρίζει τις εικόνες. Στὰ ρούχα τῶν ἀποστόλων κυριαρχοῦν ζωηρὲς ἀποχρώσεις τοῦ πράσινου, τοῦ κόκκινου καὶ τοῦ καφέ. Τὰ καθίσματα καὶ οἱ κουπαστὲς τῶν θρόνων εἶναι ρόδινες, οἱ ράχες καφέ με πράσινο διάχωρο στὸ μέσο, οἱ ἡμικυκλικὲς βάσεις τῶν καθισμάτων πρασινωπὲς με λευκὰ τὰ καμπύλα στοιχεῖα στὸ μέτωπό τους. Τὰ μαξιλάρια εἶναι κόκκινα με χρυσὰ κεντήματα, ἐκτὸς ἀπὸ τοῦ Θωμᾶ ποὺ εἶναι πράσινο. Τὸ δάπεδο εἶναι σὲ ὅλες τις εἰκόνες πράσινο σκοῦρο, τὸ βάθος χρυσό. Κόκκινη ταινία τις πλαισιώνει. Ἐπιγραφὲς με ἀρχαιοπινῇ κεφαλαῖα δηλώνουν τοὺς ἀποστόλους. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ χρῆση τοῦ Σ ἀντὶ τοῦ C καὶ τοῦ Ω ἀντὶ τοῦ ω, ποὺ ἀπαντᾷ καὶ σὲ μερικὲς εἰκόνες τοῦ Ἑμμανουὴλ Τζάνε⁴². Ὁ προπλασμοὺς εἶναι καστανός, ἐλαφρὰ πρασινωπός· τὸ σάρκωμα καφέ ἀνοιχτό, με λίγες ἀρκετὰ ἐλεύθερες ψιμμουθιές. Στὴν εἰκόνα τοῦ ἀποστόλου Σίμωνος εἰκονίζεται κάτω δεξιὰ ἓνα οἰκόσημο με πράσινη ἀλυσίδα, ποὺ σχηματίζει κύκλο σὲ ἀργυρὸ πεδίον. Περίτεχνο χρυσὸ πλαίσιο τὸ περιβάλλει (εἰκ. 20).

Μικρὲς διαφορὲς στὴν πτυχολογία, τὸ πλάσιμο, τὴν μορφή τῶν φωτοστεφάνων καὶ τῶν θρόνων, ἐπιτρέπουν ν' ἀποδώσουμε τις εἰκόνες σὲ δύο ζωγράφους. Στὸν Ματθαῖο (εἰκ. 15), τὸν Ἀνδρέα (εἰκ. 18), τὸν Σίμωνα (εἰκ. 20), τὸν Ἰάκωβο (εἰκ. 21), τὸν Θωμᾶ, τὰ ρούχα φαίνονται σὰν τσαλακωμένα, καὶ πλατειῆς φωτεινὲς ἐπιφάνειες σχηματίζονται στὶς ἀκμὲς τῶν ὄγκων, δίπλα στὶς ὁποῖες ὑπάρχουν συχνὰ σειρὲς ἀπὸ ἄσπρες βούλες. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ φῶς στὴν σκιά γίνεται βαθμιαῖα. Στὶς ὑπόλοιπες μορφὲς ἡ πτυχολογία εἶναι πιὸ σκληρὴ καὶ κοπτικὴ, με δύσκαμπτες πτυχές, διάφορους τόνους ποὺ δὲν συγχέονται καὶ φωτισμένες ἐπιφάνειες ποὺ ἔχουν συχνὰ κτενιόσχημη ἀπόληξη. Σκληρὸ εἶναι καὶ τὸ πλάσιμο τῶν προσώπων στὴν ὁμάδα αὐτῇ, με πυκνὲς δέσμες λεπτῶν ψιμμουθιῶν, ποὺ καλύπτουν τὸ σάρκωμα· στὴν πρώτη ὁμάδα ἀντιθέτως ἡ ἀπόδοση εἶναι μαλακότερη, οἱ ὄγκοι πλάθονται με λίγα σχετικῶς χυμώδη φῶτα, καὶ ἡ ψυχογράφηση εἶναι πιὸ ἐπιτυχημένη (εἰκ. 22). Ἡ ράχη τῶν θρόνων ἔχει ἀνοιχτότερη ἀπόχρωση στὴν πρώτη ὁμάδα, καὶ τὰ φυτικὰ κοσμήματα στὸ μέτωπο τῆς ράχης, πάνω ἀπὸ τὸ κάθισμα, εἶναι στενότερα. Οἱ φωτοστέφανοι τῶν δύο ὁμάδων κοσμοῦνται με διαφορετικούς ἀνθεμωτοὺς βλαστοὺς, ἀφημένους πάνω σὲ στικτὸ βάθος. Στὴν πρώτη ὁμάδα οἱ φωτοστέφανοι περιβάλλονται ἀπὸ ἓναν κύκλο με ρόδακες καὶ ἓναν δεύτερο κύκλο με στιγμές, ἐνῶ στὴν δεύτερη πλαισιώνονται ἀπὸ ἓναν κύκλο με στιγμές καὶ ἀπὸ στικτὰ φεστόνια. Μικροδιαφορὲς ὑπάρχουν καὶ στὶς ἐπιγραφὰς τῶν βιβλίων. Τὸ Α ἔχει καμπύλη διαμόρφωση στὸν Ματθαῖο, γωνιώδη στὸν Παῦλο καὶ τὸν Ἰωάννη. Ἀνώτερος εἶναι ἀσφαλῶς ὁ καλλιτέχνης ποὺ

42. Ὅπως στὶς εἰκόνες τοῦ ἀγίου Ἀλυπίου καὶ τοῦ ἀγίου Ὀνουφρίου τῆς συλλογῆς Κ. Σταμπόγλη στὴν Βενετία (Ν. Β. Δρανδάκη, Συμπληρωματικὰ εἰς τὸν Ἑμμανουὴλ Τζάνε. Δύο ἄγνωστοι εἰκόνες του, *Θησαυρισματα*, 11, 1974, σ. 57-72, πλν. ΙΓ', ΙΕ').

ζωγράφησε τούς αποστόλους τῆς πρώτης ομάδας. Οἱ ζωγράφοι ἢ οἱ βοηθοὶ τοὺς φαίνεται ὅτι συνεργάζοντουσαν. Στὸν Ματθαῖο λ.χ., τῆς πρώτης ομάδας (εἰκ. 15), τὸ κάθισμα ἔχει κάτω δύο κυμάτια, ὅπως στὴν δεύτερη ομάδα, ἐνῶ στὶς εἰκόνες τοῦ Ἀνδρέα (εἰκ. 18), τοῦ Ἰακώβου (εἰκ. 21), τοῦ Σίμωνος (εἰκ. 20) καὶ τοῦ Θωμᾶ ἔχει τρία.

Ὁ Πέτρος Καλλιγᾶς ἔχει ἤδη ἀποδώσει τὰ ἀποστολικά πού ἐξετάζουμε σὲ δύο ζωγράφους, τοὺς ὁποίους ταυτίζει μὲ τὸν Φιλόθεο Σκουφο καὶ τὸν Ἐμμανουὴλ Τζάνε⁴³. Ὑποθέτει ὅτι φιλοτεχνήθηκαν γιὰ λογαριασμό τοῦ κερκυραίου Ἀλοῖσιου Ραρτούρου, πού τὸ 1648 ἀνέθεσε στὸν ναὸ τοῦ Παντοκράτορα μιὰ μεγάλη εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ἐν δόξῃ, ἔργο τοῦ Ἐμμανουὴλ Τζάνε, καὶ χρονολογεῖ τὰ ἀποστολικά στὸ ἴδιο ἔτος. Τὸ οἰκόσημο τῆς εἰκόνας τοῦ ἁγίου Σίμωνος δὲν ἀνήκει ὡστόσο στὸν Ἀλοῖσιο Ραρτούρο, ὅπως εἶχε νομίσει ὁ Καλλιγᾶς⁴⁴. Ἐξ ἄλλου ἡ ἀπόδοση τῶν εἰκόνων στὸν Σκουφο καὶ τὸν Τζάνε εἶναι ἀμφίβολη. Καὶ οἱ δύο ομάδες εἶναι ποιοτικά πολὺ ἀνώτερες ἀπὸ τὰ βέβαια ἔργα τοῦ Φιλοθέου Σκουφου, μετρίου ἁγιογράφου, τοῦ ὁποίου ἡ σημασία ἔχει ὑπερτονισθεῖ μὲ βάση διαφορὲς εἰκόνες ἀθηναϊκῶν συλλογῶν, τῶν ὁποίων οἱ ὑπογραφὲς ἀποδείχθηκαν ἐν τῷ μεταξύ πλαστές⁴⁵. Τὸ πλάσιμο στὰ γυμνά μέρη τῶν ἀποστόλων τῆς δεύτερης ομάδας, μὲ δέσμες καλλιγραφημένων φωτῶν πού καλύπτουν ὅλο τὸ σάρκωμα, μοιάζει μὲ τοῦ Ἐμμανουὴλ Τζάνε, εἶναι ὅμως σκληρότερο, ὅπως σκληρότερη καὶ πιδερίτεχνη εἶναι ἡ πτυχολογία. Τὰ ἀποστολικά τοῦ Παντοκράτορα μποροῦν πάντως νὰ χρονολογηθοῦν μὲ μεγάλη βεβαιότητα στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰ. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ οἱ φωτοστεφανοὶ μὲ ἀνθεμωτοὺς βλαστοὺς ἀφημένους σὲ στικτὸ βάθος ἀντικαθιστοῦν συχνὰ τοὺς ἀπλοὺς φωτοστεφάνους⁴⁶. Οἱ κλασσικίζουσες ἐπιγραφὲς καὶ ἡ διαμόρφωση τοῦ μετώπου τῶν καθισμάτων παρουσιάζουν ἀναλογίες μὲ τὸν Χριστὸ Παντοκράτορα στὸν ναὸ τῶν Ἀγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου στὴν Κέρκυρα, πού ἔχομε ταυτίσει μὲ τὴν εἰκόνα πού ὁ Τζάνε ζωγράφησε γιὰ τὴν ἐκκλησίαν

43. "Ε.ξ., σ. 119-121.

44. Ἰω. Τυπᾶλδου - Λασκαράτου, Οἰκόσημα κερκυραϊκῶν οἰκογενειῶν ἀπὸ ἀνέκδοτες ἀρχεαικὲς ἰταλικὲς πηγές, Δελτίον τῆς Ἑραλδικῆς καὶ Γενεαλογικῆς Ἑταιρείας Ἑλλάδος, 2, 1980, σ. 41-42.

45. Ὅπως ὁ ἅγιος Ἀντώνιος καὶ οἱ ἅγιοι Τεσσαράκοντα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου καὶ ἡ Φυγὴ εἰς Αἴγυπτον τῆς Συλλογῆς Σταθάτου.

46. Πρῶτα χρονολογημένα παραδείγματα τέτοιων φωτοστεφάνων σὲ εἰκόνες τοῦ Ἐμμανουὴλ Τζάνε παρέχουν ἡ Ὁδηγήτρια μὲ τὰ Σύμβολα τοῦ Πάθους στὴν ἐνετικὴ μονὴ τῆς Ἀγίας Τριάδος, τοῦ 1645 (Α. Rizzi, Le icone bizantine e postbizantine delle chiese veneziane, Ὁρθοξρισματα, 9, 1972, σ. 285, ἀριθ. 73, πίν. ΚΓ') καὶ ἡ Παναγία Μδρῶ della Consolazione τῆς Μονῆς Πλατυτέρας στὴν Κέρκυρα, πού φέρει τὴν χρονολογία 1651 (Ν. Β. Δρανδάκη, Ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουναλῆς, ἐν Ἀθήναις, 1962, σ. 108-109, πίν. 47-48α).

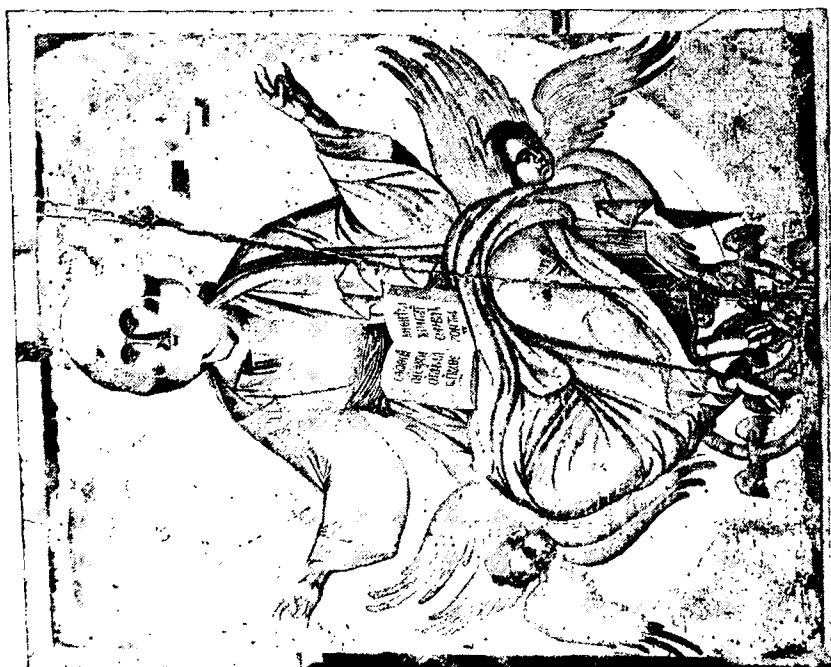
αὐτὴ τὸ 1650⁴⁷. Ἐξ ἄλλου τὸ σφιχτὸ πλάσιμο τῶν ἀποστόλων τῆς πρώτης ομάδας με λίγες, ἀρκετὰ ἐλεύθερες ψιμμουθιές (εἰκ. 22), ἀποκλείει χρονολόγηση πολὺ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰ.

Τὰ ἀποστολικά τοῦ Παντοκράτορα εἶναι πιθανῶς τὰ ἀρχαιότερα σωζόμενα στὴν Κέρκυρα με τοὺς ἀποστόλους ἐνθρόνους, ὀρισμένα δὲ ἀπ' αὐτὰ —οἱ εἰκόνες τοῦ Ματθαίου, τοῦ Ἀνδρέα, τοῦ Ἰακώβου, τοῦ Σίμωνος καὶ τοῦ Θωμᾶ— εἶναι ἔργα ἐνὸς ἀπὸ τοὺς δοκιμότερους ἀγιογράφους τῆς τελευταίας περιόδου τῆς κρητικῆς σχολῆς.

47. II. Α. Βοκοτοπούλου, Παρατηρήσεις σὲ εἰκόνες τοῦ Ἑμμανουὴλ Τζάνε, Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Β', Ἀθήνα, 1981, σ. 18-19, πίν. 2.

Εικ. 1. Μεγάλη Δέηση Ταξιάρχη. "Αγ. Παῦλος.

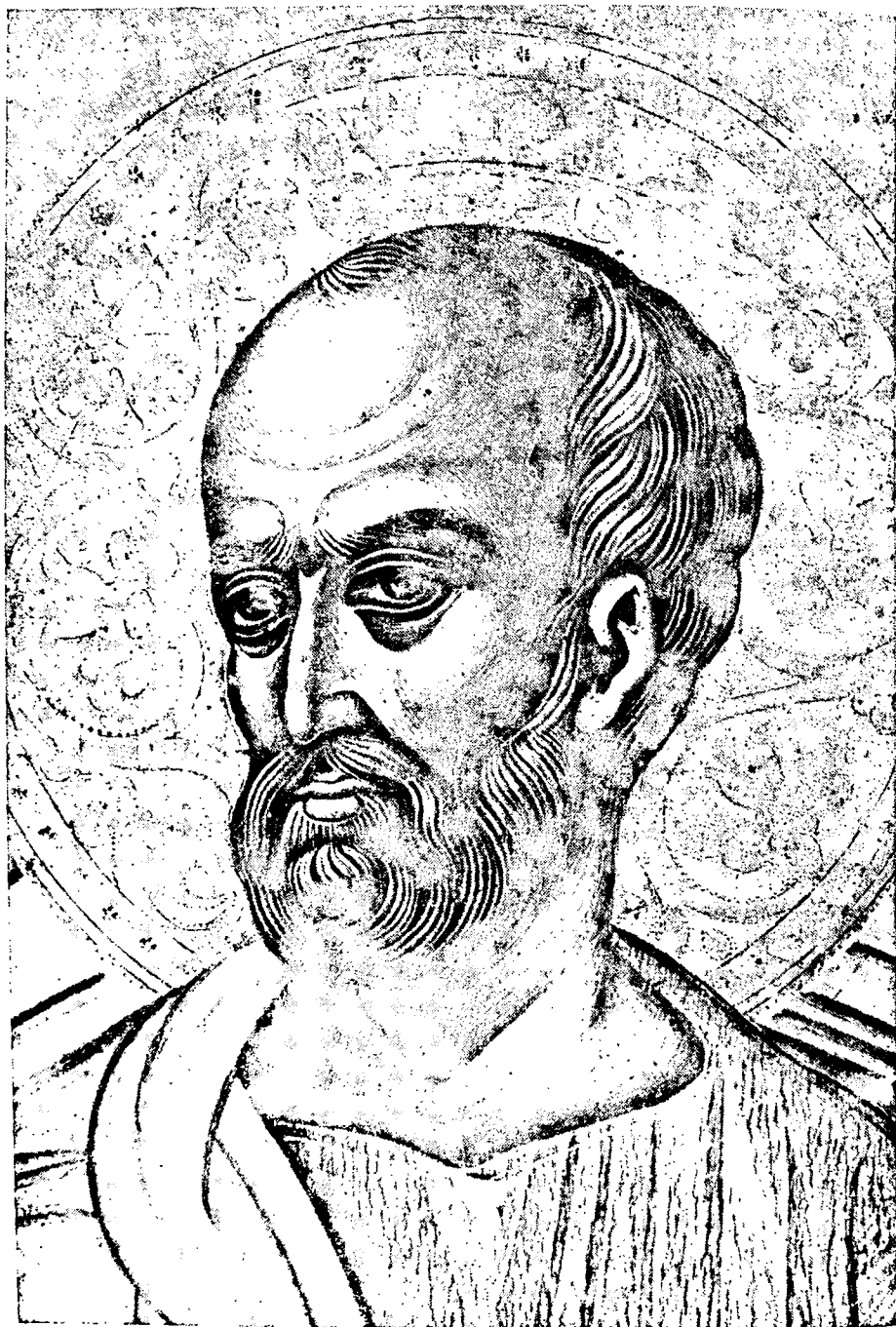

Εικ. 5. Μεγάλη Δεήση 'Αγ. 'Ιωάννου στις Στέρες. Χριστός.

Εικ. 4. Μεγάλη Δεήση 'Αγ. Γεωργίου Παλαιού Φρονηλού, άλλοτε στον 'Αγ. Σπυρίδωνα. Χριστός.

Εικ. 22. Μεγάλη Δέηση Παντοκράτορος. "Αγ. Σίμων.

TEXTKRITISCHES ZU MALALAS, BUCH II-VIII

VON HANS THURN/*Würzburg*

1691 erschien zu Oxford E. Chilmeads Erstausgabe des griechischen Textes des Malalas, L. Dindorf legte im Bonner Corpus 1831 eine Neuausgabe vor, die aber nur eine Bearbeitung des vorgelegten Textes war, Dindorf zog den Überlieferungsträger Bodl.-Baroccianus 182 nicht heran. Diese Unterlassung hat J. B. Bury in seinem Aufsatz: *The text of the codex Baroccianus*, in: *Byzantinische Zeitschrift* 6 (1897) 219-230 durch eine sehr zuverlässige Kollation wettgemacht. Einen entscheidenden Fortschritt brachte dann die Sonderausgabe von Malalas, Buch IX-XII von A. Schenk Graf v. Stauffenberg, Stuttgart 1931.

Das Ziel dieses Aufsatzes ist es, Emendationen zu Buch II-VIII einzubringen. Über die komplizierten Verhältnisse der Schlußbücher soll an anderer Stelle gehandelt werden.

27, 4: πάντων γὰρ κύριος καὶ θεός. Cyr. Alex. PG 76, 586, 14, Chron. Pasch. 86, 2, Cedr. 1, 37, 3, Suda 2, 414, 3f. weisen an der entsprechenden Parallelstelle hinter κύριος zusätzlich καὶ πατὴρ auf. Daß diese Überlieferung die richtige ist, läßt sich eindeutig aus der slavischen Übersetzung (Sl) des Malalas erweisen.

24, 17 ist hinter Πίρω Διτ ausgefallen. Cf. Chron. Pasch. 74, 22.

28, 14 nach Ἰνάχου ist laud Sl σφάττει τὸν Ἄργον einzufügen.

31, 21 ὁ Κίλιξ τὸ ... κλῖμα ἐκάλεσε Κιλικία schreibt Dindorf bewußt gegen alle Überlieferung, gegen das Chron. Pasch. und gegen Chilmead. Da jedoch auch die Vorlage von Sl Κιλικίαν hatte, ist diese Lesung wohl die ursprüngliche.

34, 4: Die Angabe der Quelle mit Τραγχύλλος ist nach dem Ausweis von Sl unvollständig. Sie ist mit Σουητώνιος davor zu ergänzen, es stand evident im Text und ist kein Zusatz des altrussischen Übersetzers.

36, 12: Hinter γόντες fehlt οἱ Λυκάονες. Diese lacuna wird bereits in den Anmerkungen zu Chilmeads Edition vermerkt, Dindorf konnte sich nicht entschließen, Chron. Pasch. 71, 7 bzw. Cedr. 40, 14 zur auch durch Sl gesicherten Emendation beizuziehen.

37, 16: V. M. Istrin hat anläßlich der Edition des altslavischen Textes von Buch 2 des Malalas in den *Letopisi Ist.-filolog. Obščestva pri Novorossijskom Univ.* 10 (Odessa 1902) 459f. auf mehr als 65 Stellen aufmerksam gemacht, an denen Sl Überschuß gegenüber dem griechischen Text aufweist. Istrin hat sich nicht festgelegt, was echter Malalas,

was Wildwuchs sei. 37, 16 aber fehlt offensichtlich ein ganzer Satz im griechischen Text, den der Übersetzer in seiner Vorlage vorfand: καθώς Ἰτιῶς ὁ σοφώτατος χρονογράφος συνεγράψατο, hinter der obskuren Quelle verbirgt sich Pausanias.

39, 6: Nach Ἀνδρομέδας fehlt der Name ihres Sohnes Μέρρος (Sl), cf. Chron. Pasch. 73, 22 (Μέρος) bzw. Cedr. 42, 1 (Μέρως).

42, 14: Nach ἑωρακώς αὐτὸν fehlt in der Handschrift und bei Dindorf ὁ Πενθεύς. Die Anmerkungen zu Chilmeads Text haben wieder das Richtige getroffen, Sl erhärtet dies.

53, 6: Hinter Καναπεύς, ist Τυδεύς in der griechischen Fassung im Gegensatz zur altslavischen ausgefallen.

66, 1: Hinter ἀπάτωρ ist αὐτοπάτωρ zu ergänzen; cf. Cedr. 74, 1.

70, 15: Hinter Σίβυλλα hat der Barocc. ἐν Δελφοῖς ausgelassen, wie aus Sl hervorgeht.

72, 16: Μετὰ δὲ βραχὺ ist eine schwere Entstellung. Aus Cedr. 99, 18 und Sl ergibt sich die Heilung: Statt des Adjektivs ist Βαράκ zu schreiben.

76, 5: Nach στίχους ist περὶ τοῦ ἀνθρώπων γένους einzusetzen; cf. Cedr. 103, 17 und Sl.

78, 3: Die syntaktische Härte würde behoben, wenn man αὐτὸ <εις> konstituiert, d.h. die handschriftliche Überlieferung beibehält und aus Cedr. 210, 4 ergänzt.

80, 19: Vor Διὸς fehlt Εὐρωπαϊοῦ. Dies ergibt sich zwangsläufig aus Cedr. 211, 12 und Sl.

81, 14: Wieder fehlt im griechischen Malalas gegenüber Sl eine Quellenangabe, nämlich vor Χάραξ: ὁ σοφώτατος Φιλόχωρος. Der Singular des Verbums ist beizubehalten.

81, 19: Ἀχὰν ist aus Ἀχαιὸν verunstaltet; cf. Cedr. 211, 20 und Sl.

82, 5: Γιβιλίαν lautet die handschriftliche Überlieferung, die noch Dindorf zu retten versuchte; bereits die Anmerkungen zu Chilmead schlagen etwas anderes vor, nämlich Γύθειον. Aber auch dies führt nicht weiter, mit Cedr. 211, 14 ist Γαθυνίαν zu schreiben. In diese Richtung weist auch Sl, das freilich statt des Vokals a o aufweist.

83, 21: Schon die Überlieferung in der Handschrift καὶ φοβοῦμαι hätte vorsichtig machen müssen, einfach καὶ zu tilgen, wie es die Editoren tun, ist eine unglückliche Amputation. Davor fehlt διηγοῦμαι. Cf. Sl.

90, 13: Dindorf hat die überzeugende Konjekture Αὐτομένης aus den Anmerkungen zu Chilmeads Ausgabe (deren Richtigkeit aus Georg.

Sync. 338, 17 erwiesen wird) nicht für wert gehalten, sie in den kritischen Apparat zu setzen. Dafür hat er eine völlig verfehlte Konjekture von Schurzfleisch mitgeschleppt. Sl machte aus Automenes Automedon, es sei denn, daß der Fehler bereits in seiner Vorlage stand. Jedenfalls stützt selbst der Fehler die Emendation.

91, 10: Wie so oft, ist im griechischen Text bei Charakterisierungen ein Ausfall eingetreten. Vor καλλίφωνος muß etwas gestanden haben, was «jung der Gestalt, der Haut nach» bedeutete. Wir schlagen νεανική τὴν χρῶα vor, und stützen uns dabei auf Sl.

94, 6: Ait. Die Vorlage von Sl hatte Διονύσω Ἀστερίω; der Übersetzer kann das Adjektiv nicht erfunden haben.

97, 21: Die Vorlage von Sl schrieb nach Βουλγάρων wohl ἢ Οὐννων. Wir müssen mit einer lacuna rechnen.

99, 10 und 20: Νέαν Ἄνδρου, Νέαν Ἄνδρον. Cedren 221, 6 bzw. 11 hat Νεάνδρον bzw. Νεάνδρου. Diese Form muß nach dem Zeugnis von Sl auch in einem Zweig der griechischen Malalasüberlieferung verwendet worden sein. Man wird aber hier nicht ohne weiteres emendieren.

100, 18: Vor εὐρινος ist εὐόφθαλμος ausgefallen, danach ein weiteres Adjektiv, das mit εὐ- begann (dobrosana Sl ließe auf eine Verbindung mit τιμή schließen; dies verbietet aber der Kontext).

101, 17: Nach εὐρινος fehlt ein Adjektiv, das die Gesichtsfarbe ausdrückte, wahrscheinlich ῥουσία.

101, 19: Nach Sl ist vor φιλόγελως ausgefallen «sie hatte ein Mal auf der Nase», nach φιλογέλως noch ein Adjektiv für «heiter».

102, 10: Nach Κύπρον ist καὶ τὴν Κιλικίαν einzufügen, es handelt sich sicher nicht um Eigengut von Sl, sondern um ursprünglichen Text.

103, 10: Die Editoren haben hier eine größere Lücke angezeigt. Sie ist aus Sl zu schließen, etwa mit: τὴν Ἑλένην. οἱ δὲ Δαναοὶ αὐτίκα θυμωθέντες πάντων βλεπόντων ἐκ τοῦ τείχους ἀπεκεφάλισαν τὸ παιδίον.

103, 11: Der Neueinsatz ist mit Isaac. Porphyrog. 82, 13 eindeutig wiederherzustellen: <ἐξεῦ>ρεν.

103, 18: Das vorausgehende οὐλόθριξ hat verursacht, daß ein sorgloser Schreiber danach πολύθριξ ausließ. Es ist völlig undenkbar, daß Isaac. Porphyrog. dies 83, 8 aus eigenen Stücken eingefügt hätte.

105, 8: Nach πολὺς fehlt πολύθριξ, δασυπώγων: cf. Sl.

105, 16: Nach μακρόρινος fehlt λεπτοχράκτηρος. Würde man dies nicht aus Isaac. Porphyrog. 85, 18, erführe man dies aus Sl.

105, 18: Hier gilt ähnliches; καλός, nach Τρωίος ist kein Eigengut bei Isaac. Porphyrog. 85, 21, sondern echter Malalas. Der Beweis läßt sich mit Sl leicht führen.

107, 14: Im griechischen Manuskript ist vor Aias Text ausgefallen; in Sl steht an dieser Stelle: Antinoos und Faanas mit 6 Schiffen (cf. auch *J. A. Wyatt*, *The history of Troy in the chronicle of John Malalas*, Ann Arbor 1980, S. 77).

108, 1: Vor Leonteus fehlt Εὐρύπολος ἐξ Ἀστερίου σὺν νηυσὶν μ' (nach Sl, cf. aber auch den zweiten Gesang der Ilias, 735f.).

108, 8: Vor κβ' ist ausgefallen: Νιρεὺς ἐκ Περραιβίας oder Περραιβῶν.

108, 2: Nach dem Ortsnamen Ἰλίου fehlt wohl καὶ Ἀωρίας, 102, 5: Von Tlepolemos wird ausgesagt, er stamme aus Libas. Diese beiden Aussagen können keine Erfindungen von Sl sein. Die Erklärung der beiden Zusätze macht nicht geringe Schwierigkeiten, wobei man für Libas auch die Möglichkeit offenlassen muß, daß in der Vorlage statt des β ein μ stand.

114, 27: In den Noten zu Chilmead wird vermutet, nach βουλόμενος sein ein Verbum ausgefallen, es wird vorgeschlagen, die Korruptel mit ἀποπλέειν zu heilen. Es scheint, daß dem Vorschlag zu folgen ist. Aufgrund des Befundes in Sl möchte man ἀπελθεῖν als ausgefallen annehmen.

117, 18 Ende: Hier ist gleich ein ganzer, langer Satz verlorengegangen, den man aus Sl folgendermaßen rekonstruieren kann: καὶ ἐν-τεῦθεν ἀποπλεύσας ἦλθεν πρὸς τὴν Κίρκην καὶ τὴν ἀδελφὴν αὐτῆς Καλυψὼ ὀνόματι, θυγατέρας οὖσας τοῦ Ἀτλαντος, βασιλέως τούτων τῶν νήσων.

126, 1: Cedr. bewahrt den richtigen Text, indem er πολεμικὸν vor δάπεδον überliefert, dies wird durch Sl bestätigt.

126, 3: Nach δεξιὸν ist wohl καὶ λατὶν vergessen, anders gibt die Stelle keinen guten Sinn. Auch hier hat Sl das richtige.

127, 5: Hier fehlt nach ταφῆναι, will man Sl glauben, die Ortsangabe, etwa «unmittelbar vor der Stadt» (ὕπὸ τῇ πόλει).

127, 15: Nach Μέμνονος ist der Text unvollständig, er läßt sich aus Cedr. 226, 1 sq. ergänzen: ἐφ' ἔρματος καλῶς ὄχουμένου. Sl bestätigt den Befund.

128, 11: Nach στρατὸς fehlt eine Aussage wie ὀπλισάμενος oder ὀπλισμένος bzw. ἐνοπλος oder ἐν ὅπλοις. Cf. Sl.

134, 1: Vor Beginn der Zeile ist zu ergänzen ἐκ τῆς Κρήτης χώρας. Cf. Sl.

134, 2: Zwischen τῷ und συνανεγνωκότι fehlt wieder mehr, etwa τῷ συνανατραφέντι μετὰ τοῦ Ὁρέστου καὶ. Cf. Sl.

135, 5: τοῦ μαίνεσθαι tilgte Chilmead, wieder mit gutem Gespür. Auch die griechische Vorlage von Sl hatte es offenbar nicht.

138, 7: Nach Λαοδικην hatte die Vorlage von Sl και Ἰφιάνασσαν. Da letztere auch Cedr. 236, 5 fehlt, scheint eher in der Vorlage von Sl eine Randglosse eingeflossen zu sein.

141, 2: Hier fehlt nach νόσου ein Teil der Satzaussage, etwa ἐπαύθη τῆς μανίας καὶ. Cf. Sl.

143, 3: Sl erweist, daß eine Autorenangabe Malalas' ausgefallen ist: καὶ περὶ τούτων ἔγραψεν ὁ σοφώτατος Θεόφιλος.

153, 5 u. 6: Sieht man sich Sl an, so zieht man in Erwägung, ob nicht hinter Kroisos die Aussage τοῦ χρυσοῦ bzw. ὁ χρυσοῦς verlorengegangen ist. In diese Richtung weist auch 154, 16, wo τοῦ χρυσοῦ βασιλέως einzufügen wäre.

155, 9: Aus Cedren 240, 13 ist nach ἤλθομεν einzufügen τὴν Πυθίαν αἰτῆσαι ἢ ἐπερωτῆσαι. Bestätigt wird dies durch Sl.

256, 5 u. 9: Nach αὐτῷ bzw. λέγων wird man der Deutlichkeit halber Κύρος bzw. ὁ Κύρος einfügen, gestützt auf Cedr. 241, 10 und 13.

242, 12: αὐτός ist eine überflüssige Ergänzung der Editoren, dagegen fehlt die Satzaussage ἀπώλετο. Cf. Cedr. 242, 12 und Sl.

158, 1: Vor σκῆπτρα besteht, aus Cedr. 242, 18f. und Sl nachweisbar, eine größere Lücke: οὐκ ἠθέλησαν δὲ ἐξελεῖν οἱ Ἰουδαῖοι μετὰ Ζοροβάβελ. εἰ μὴ.

158, 3: Am Ende fehlt σκῆπτρα ἐννέα ἡμισυ, cf. Cedr. 242, 21 und Sl.

158, 4: Nach πέριξ fehlt τῆς Ἰουδαϊκῆς χώρας. Cf. Cedr. 242, 22 und Sl.

159, 12: Nach Ἱεροσόλυμα fehlt κατὰ Ἰουδαίων. Cf. Cedr. 243, 18 und Sl.

159, 18: μου der griechischen Handschrift ist mit Cedr. 243, 24 und Sl in σου abzuändern.

159, 2: In der Vorlage von Sl könnte nach διῆγεν καὶ πάντας ἀπῆλθον gestanden haben. Ich zögere es aber in den Text zu setzen, weil auch Cedr. 244, 1 die kürzere Fassung aufweist.

161, 8: Dindorf hätte das von ihm im Apparat aus Cedr. 245, 6 und Jul. Pol. 144, 22 richtig erschlossene Ἡράκλειτος statt des unsinnigen Ἡρακλείδης in den Text setzen sollen. Auch Sl erweist es als Gut des Malalas.

162, 16: καὶ Ἔλισσα ist nach Sl hinter Διδῶ einzufügen.

163, 11 f.: ist schwerstens verderbt. Aus Cedr. 246, 10 und Sl ist so herzustellen: καὶ εἶπεν αὐτῇ Πυγμαλίων, ὁ ἀδελφός σου ἐφόνευσέ με, δειξας αὐτῇ καὶ τὸν τόπον τῆς πληγῆς. καὶ εἶπεν· Φύγε, μὴ σε φονεύσῃ Πυγμαλίων. καὶ λοιπὸν.

163, 17: Hinter Καρτάγενναν ist ausgefallen: ἥτις ἐστὶν Νεάπολις τῇ Ἀφρικανῇ γλώσσῃ.

165, 1: Nach αὐτὸν fehlt das Subjekt ὁ Ἀχελῷος. Cf. Cedr. 247, 12 und Sl.

166, 20 Nach Ναυπλίου hat Sl einen Zusatz, der etwa mit οἱ συγκλητικοὶ αὐτοῦ wiederzugeben wäre. Es ist jedoch zweifelhaft, ob hier echter Malalas oder eine Glättung des slavischen Übersetzers vorliegt.

168, 16 und 19: Anstelle des überlieferten und von Dindorf übernommenen Ἀλβανίαν und Ἀλβανία ist in der Chilmeadschen Ausgabe die Konjekture Λαβινίαν bzw. Λαβινία vermerkt. Sl erweist, daß die Konjekture eine frühe Lesart der Malalasüberlieferung getroffen hat. Jedoch zögere ich auch hier, den Text zu ändern.

169, 1 und 3: Auf das von Chilmead konjizierte und von Dindorf in den Text gesetzte Λαβινίαν st. Ἀλβανίαν deutet auch Sl hin.

172, 2: Nach Ῥώμη ist aus Chron. Pasch. 204, 15 sq. καὶ οἱ δῆμοι αὐτῆς ἐστασίαζον zu ergänzen. Cf. Sl.

173, 1: Nachdem auch Sl in diese Richtung weist, möchte man ἐτος der Handschrift gegen ἔθος der Herausgeber halten.

174, 16: Nach αὐτὸν ist wohl aus Chron. Pasch. πικρῶς einzufügen.

175, 2: Aus Chron. Pasch. 207, 18f. und Sl geht hervor, daß am Ende der Zeile fehlt: καὶ λοιπὸν μετ' αὐτὸν ὁ Ἐριχθόνιος ἐπετέλεσεν, ἄλλοι ἐν διαφόροις τόποις ἐπετέλεσαν.

175, 3: Mit Chron. Pasch. 207, 20, bestätigt durch Sl, ist statt Ἐριχθόνιος Οἰνόμαος πρῶτος einzusetzen.

175, 4: Wie aus Chron. Pasch. 208, 1 und Sl hervorgeht, ist nach Χάρακος τοῦ σοφωτάτου ausgefallen.

180, 12: Nach ἐσθίουσι fehlt ὃ ἐστὶν τραφῆναι ἐκ τῶν ἀλλοτρίων. Dies geht unwiderleglich aus Chron. Pasch. 213, 3 und Sl hervor.

181, 1: Die leider nicht in den Text genommene Konjekture Dindorfs χρόνον wird durch Sl bestätigt.

181, 7: Nach Λουκρητίας ist gemäß Sl einzufügen etwa ἥτις ἑαυτὴν κατεχρήσατο.

181, 23: Nach Sl müßte man hinter αὐτοῦ καὶ ὅλης τῆς πόλεως einsetzen, es wird sich kaum um Wildwuchs des slavischen Übersetzers handeln. Schon eher mag dies 185, 3 mit ἐν τῇ Ῥώμῃ nach στρατιωτῶν der Fall sein, oder 186, 11 mit καὶ τῆς συγκλήτου nach Ῥώμης. Freilich ist auch an diesen Stellen zu bedenken, daß Sl seiner Vorlage im allgemeinen sehr genau folgt und die erwähnten Passagen dazu reizten, ausgelassen zu werden.

197, 3: Nach Ἐπιφανῆς fehlt die Regierungsdauer, ἔτη κδ' nach Chron. Pasch. 334, 8, ἔτη κγ' nach Sl.

197, 14: Es ist sonderbar, daß die Herausgeber so einen Unsinn haben stehen lassen, natürlich ist ἐπὶ mit Sl in Ἡπειρώ zu korrigieren.

198, 8f.: Sl gibt noch nähere Angaben über die Verwandtschaftsverhältnisse.

199, 4: Man mag zweifeln, ob τοῦτ' ἐστὶ Ἀπριλίου nach Ἐανθικοῦ eine Verdeutlichung des slavischen Übersetzers darstellt, oder vom Schreiber der griechischen Handschrift als selbstverständlich ausgelassen wurde.

ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΕΡΕΥΝΑΝ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ
ΤΗΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ ΤΩΝ ΙΕΡΑΠΟΣΤΟΛΩΝ ΤΩΝ ΣΛΑΒΩΝ
ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΙΟΥ

ΚΩΝ. Γ. ΜΠΟΝΗΣ / Ἀθήναι

1. Ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως ἐν ἔτει 1969 τοῦ ἔργου ἡμῶν ὑπὸ τὸν ἐνιαῖον τίτλον «Οἱ ἄγιοι ἱεραπόστολοι τῶν Σλάβων Κύριλλος καὶ Μεθόδιος καὶ ἡ Βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης», τοῦ περιλαμβάνοντος τρεῖς αὐτοτελεῖς μελέτας, ἀποτελούσας ἐνιαίαν συμβολὴν διακριβώσεως τῆς καταγωγῆς τούτων —ἐλληνικῆς ἢ σλαβικῆς—, δι' ὧν κατελήξαμεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι οὗτοι ἀσφαλῶς πρέπει νὰ συνεδέοντο στενῶς διὰ συγγενείας μετὰ τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκρατορικοῦ οἴκου, ἡγέρθησαν, ὡς ἦτο ἐπόμενον, ἀμφιβολίαι. Οἱ ἀμφιβάλλοντες δὲν ἤρνοῦντο —ἂν καὶ οὐχὶ κατηγορηματικῶς— τὴν ἐλληνικὴν καταγωγὴν τούτων, ἔθετον ὅμως ὑπὸ ἀμφισβήτησιν τὴν ἡμετέραν θέσιν, ὡς μὴ πλήρως ἀποδεικτικὴν. Ἡ παλαιὰ αὕτη θεωρία περὶ μὴ ἐλληνικῆς καταγωγῆς τούτων μερικῶν ἐπιστημόνων, ἐκ τοῦ σλαβικοῦ χώρου κυρίως, ἀντεκρούσθη ἐπαρκῶς ὑπὸ τοῦ δεινοῦ βυζαντινολόγου *Francis Dvornik*¹. Ἀλλὰ πρὶν ἢ προβῶ εἰς σύντομον ἔκθεσιν τῶν συμπερασμάτων μου περὶ τῆς ἐλληνικῆς καὶ μάλιστα τῆς ἐκ τοῦ βασιλικοῦ οἴκου καταγωγῆς τῶν ἐνδόξων ἱεραποστόλων τῶν Σλάβων *Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου*, θεωρῶ χρήσιμον νὰ προτάξω σύντομον ἔκθεσιν τῆς ἱεραποστολικῆς καθόδου δράσεως τούτων, διὰ τῆς ὁποίας προβάλλεται ὅχι μόνον ἡ προσωπικότης τῶν ἁγίων τούτων ἀνδρῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ θερμουργὸς πίστις, διὰ τῆς ὁποίας μόνον ἐλληνικῆς προελεύσεως ὁπαδοὶ τῆς ὀρθοδοξίας ἐνεφοροῦντο, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἱεραποστολικῆς των δράσεως.

α. Ἱεραποστολικὴ δράσις

2. Εἰς τὸ πάνθεν τῶν μεγάλων πνευματικῶν μορφῶν τῆς ἀνθρωπότητος, ὅλως ἐξαιρετικὴν θέσιν κατέχουν οἱ Ἕλληνες ἱεραπόστολοι τοῦ Βυζαντίου καὶ φωτισταὶ τῶν Σλάβων *Κύριλλος καὶ Μεθόδιος*. Οὗτοι, μὲ τὸ γυγνάντιον ἱστορικὸν ἔργον των, ἐδημιούργησαν τὰς προϋποθέσεις διὰ τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν τῶν σλαβικῶν λαῶν καὶ τὴν ἑνταξιν αὐτῶν εἰς τὴν σφαῖραν τῶν χριστιανικῶν καὶ πεπολιτισμένων ἐθνῶν. Οὗτοι, ὅσον οὐδεὶς ἄλλος, εὐηργέτησαν τοὺς σλαβικοὺς λαοὺς καὶ δικαίως κατέχουν μέχρι σήμερον τόσον περίοπτον θέσιν εἰς τὴν συνείδησιν αὐτῶν, τιμώμενοι ὡς ἱεραπόστολοι, πρωτοδιδάσκαλοι καὶ φωτισταὶ των. Διὰ τῆς μεγαλοφυοῦς συλλήψεως τῆς δημιουργίας τοῦ σλαβικοῦ ἀλφαβήτου καὶ τῆς μεταφράσεως τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῶν λειτουργ-

1. *Fr. Dvornik*, *Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Prague 1933, 333 ἐέ.

γικῶν κειμένων εἰς τὴν τότε ἀδιαμόρφωτον σλαβικὴν γλῶσσαν, ἡ ὁποία ἐστερεῖτο ὅρων καὶ ἐκφράσεων πρὸς ἀπόδοσιν τῶν λεπτῶν θεολογικῶν ἐννοιῶν, οἱ ἄγιοι *Κύριλλος* καὶ *Μεθόδιος* ἀνεδείχθησαν οἱ θεμελιωταί, οἱ ἀρχιτέκτονες καὶ οἱ οἰκοδόμοι τῆς σλαβικῆς παιδείας καὶ γραμματείας.

3. Οἱ εὐγενοῦς ἐλληνικῆς καταγωγῆς καὶ δὴ καὶ βασιλικῆς ἐξ αἵματος συγγενείας, ὡς ἀπεδείξαμεν εἰς τὰς τρεῖς μελέτας ἡμῶν, ἐνδοξοὶ ἱεραπόστολοι, ἦσαν τέκνα τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ «δρουγγαρίου» *Λέοντος*, ἀδελφοῦ τοῦ λογοθέτου *Θεοκτίστου*. Ἐτυχον ἐπιμεμελημένης ἀγωγῆς καὶ λαμπρᾶς μορφώσεως, φοιτήσαντες εἰς τὰ καλλίτερα σχολεῖα τῆς Θεσσαλονίκης καὶ Κωνσταντινουπόλεως. Ἀκολουθῶς ἀφιέρωσαν ἑαυτοὺς μετ' αὐταπαρνήσεως εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους καὶ διηκόνησαν εἰς ὑψηλὰς διοικητικὰς, ἐκπαιδευτικὰς καὶ ἐκκλησιαστικὰς θέσεις. Ὁ *Μεθόδιος* διετέλεσεν «ἄρχων» βυζαντινῆς ἐπαρχίας τῆς Μακεδονίας («Ἀρχοντίας») καὶ ἐν συνεχείᾳ Ἡγούμενος τῆς περιφήμου ἱερᾶς Μονῆς *Πολυχρονίου*, ὁ δὲ *Κύριλλος* βιβλιοφύλαξ καὶ καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας ἐν τῇ Σχολῇ τῆς Μαγναύρας, μαθητὴς πρότερον τοῦ *Λέοντος* τοῦ μαθηματικοῦ καὶ Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, ὕστερον δὲ καθηγητοῦ ἐν τῷ Πανδιδακτηρίῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁμοῦ μετὰ τοῦ μεγάλου Πατριάρχου *Φωτίου*.

4. Περὶ τὸ 855 ὁ *Κύριλλος* ἐστάλη εἰς ἐπικίνδυνον ἀποστολὴν, θρησκευτικὴν καὶ διπλωματικὴν, εἰς τὸ Χαλιφᾶτον ἐν Βαγδάτῃ, τὴν ὁποίαν ἐπεράτωσεν ἐπιτυχῶς χάρις εἰς τὴν εὐρείαν του μόρφωσιν, τὴν εὐστροφίαν καὶ τὴν διαλεκτικὴν του ἱκανότητα. Μετὰ ταῦτα, περὶ τὸ 860, ὁ αὐτοκράτωρ *Μιχαὴλ Γ'* (842/67) ἀπέστειλε τοὺς ἀδελφούς *Κύριλλον* καὶ *Μεθόδιον*, ἐπὶ θρησκευτικῇ καὶ διπλωματικῇ ἀποστολῇ, εἰς τὴν χώραν τῶν *Χαζάρων*. Παρὰ τὰς δυσκολίας καὶ τοὺς κινδύνους, καὶ ἡ ἀποστολὴ αὕτῃ ἐστέφθη ὑπὸ ἐπιτυχίας. Τὸ 863 οἱ ἄγιοι ἀδελφοὶ *Κύριλλος* καὶ *Μεθόδιος* ἀνέλαβον τὸ σπουδαιότερον καὶ σημαντικώτερον ἔργον τῆς ζωῆς των, τὴν ἀποστολὴν εἰς τὴν *Μοραβίαν* καὶ *Παννονίαν* πρὸς διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Αἱ δύο προηγηθεῖσαι ἀποστολαὶ ἦσαν περιωρισμένης χρονικῆς διαρκείας καὶ ἀπέβλεπον εἰς τὴν ἀπόδειξιν τῆς ὑπεροχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔναντι τοῦ Μωαμεθανισμοῦ. Εἰς τὴν τρίτην ἀποστολὴν, ἥτις ἀπέβλεπεν εἰς τὴν περαιτέρω διάδοσιν τοῦ ἀνεσπέρου φωτὸς τῆς Ὁρθοδόξιας καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ μεταξὺ τῶν σλαβικῶν λαῶν τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης, οἱ ἄγιοι ἀδελφοὶ *Κύριλλος* καὶ *Μεθόδιος* ἀφιέρωσαν ὅλην τὴν ζωὴν των. Παρὰ τὰς διαβολὰς, τὰς δολοπλοκίας καὶ τοὺς ἀπηνεῖς διωγμούς ἐκ μέρους τοῦ λατινογερμανικοῦ κλήρου, ἡ τρίτη αὕτη ἀποστολὴ εἰς τὴν *Μοραβίαν* καὶ *Παννονίαν*, ἀφοῦ ἔφθασαν μέχρι τῶν νοτίων συνόρων τῆς Πολωνίας καὶ Οὐκρανίας, ἐσημείωσε καταπληκτικὴν ἐπιτυχίαν, διότι οἱ Θεσσαλονικεῖς ἱεραπόστολοι ἦσαν φορεῖς τοῦ δημοκρατικοῦ καὶ φιλελευθέρου ἐλληνοχριστια-

νικοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον σέβεται τὴν ὄντοτήτα ἀτόμων καὶ ἐθνῶν.

5. Τὸ πρῶτον καὶ κυριώτερον χαρακτηριστικὸν τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου των μεταξὺ τῶν Σλάβων εἶναι ἡ κήρυξις τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὴν σλαβικὴν γλῶσσαν καὶ ἡ εἰσαγωγή ταύτης εἰς τὴν θείαν λατρείαν. Πρὸς τοῦτο, ἅμα τῇ ἀφίξει των καὶ ἀφοῦ ἐφεῦρον τὸ σλαβικὸν ἀλφάβητον, μετέφρασαν τὴν Ἀγίαν Γραφὴν καὶ τὰ ἀπαραίτητα λειτουργικὰ κείμενα εἰς τὴν σλαβικὴν γλῶσσαν καὶ ὑπερήσπισαν μὲ συνέπειαν καὶ παρρησίαν τὸ ἀναφαίρετον δικαίωμα ἐκάστου λαοῦ, ὅπως λατρεύῃ τὸν Θεὸν ἐν τῇ ἰδίᾳ γλώσσῃ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἠνέχθη μὲν τότε ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησίᾳ, λόγῳ πολιτικῆς σκοπιμότητος, υἱοθέτησεν ὁμοῦς πρὸ ὀλίγων μόνις ἐτῶν εἰς τὴν Β' σύνοδον τοῦ Βατικανοῦ.

6. Ἐτερον ἄξιον ἐξάρσεως χαρακτηριστικὸν τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου τῶν ἁγίων τούτων ἀδελφῶν ὑπῆρξεν ἡ προσπάθειά των νὰ δημιουργήσουν ἐγγύριον κλήρον. Πρὸς τοῦτο, ἅμα τῇ ἀφίξει των εἰς Μοραβίαν, ἤνοιξαν σχολεῖα, προσελκύσαντες πολλοὺς μαθητάς, οἱ ὁποῖοι ἐχειροτονήθησαν καὶ συνέχισαν μὲ ἐνθεον ζῆλον καὶ ἐνθουσιασμόν τὸ μεγαλειῶδες ἔργον τῶν διδασκάλων των μετὰ τὴν εἰς Κύριον ἐκδημίαν των. Ὡς γνωστόν, ὁ Κύριλλος ἀπέθανεν εἰς τὴν Ρώμην τὸ 869, ὁ δὲ Μεθόδιος εἰς τὴν Μοραβίαν τὸ 885. Ἡ θαυμαστὴ ἐπιτυχία τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου των εἰς τοὺς σλαβικοὺς λαοὺς, εἶναι καρπὸς μόχθου, τοῦ ἀποστολικοῦ ζήλου καὶ τοῦ ἁγίου βίου τῶν Θεσσαλονικέων ἀδελφῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου.

7. Ἐνταῦθα ἐπιθυμῶ νὰ μνημονεύσω ὅτι ὁ Πάπας Ἰωάννης - Παῦλος ὁ Β', πολωνικῆς καταγωγῆς, ἔσπευσε, σχεδὸν ἅμα τῇ ἐκλογῇ καὶ ἐγκαταστάσει του, νὰ δηλώσῃ τὴν παραμονὴν τοῦ Νέου Ἑτους 1980 δι' ἐπισήμου παπικοῦ Γράμματος ὅτι ἀναγνωρίζει τοὺς ἱεραποστόλους τῶν Σλάβων Κύριλλον καὶ Μεθόδιον «προστάτας» τῆς Εὐρώπης. Ὁ Κύριλλος χαρακτηρίζεται ἰδιαίτερος ὡς ὁ σλαβικὸς Οὐλφίλας (311-382/3). Οὗτος θεωρεῖται ὁ δημιουργὸς τῆς γοτθικῆς γραφῆς, ὡς ὁ Κύριλλος τῆς γλακωνικῆς καὶ σλαβικῆς. (Σημειωθῆτω ὅτι ὁ Οὐλφίλας μετέφρασεν εἰς τὴν γοτθικὴν τὴν Ἀγίαν Γραφὴν, ἦτο δὲ «ὁμοιουσιανός».)—Ἐνταῦθα ἂς μοι ἐπιτραπῇ νὰ διορθώσω καὶ συμπληρώσω σημεῖά τινα τῆς τελευταίας ὁμιλίας περὶ Μακεδονίας τοῦ πρώην Ὑπουργοῦ κ. Μάρτη ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐταιρείᾳ, ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀνωτέρω δῆλωσιν τοῦ Πάπα καὶ τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν ἱεραποστόλων τῶν Σλάβων. Οἱ αὐτάδελφοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος ἀναφέρονται ἐν τῷ Γράμματι τοῦ Πάπα ὅτι «κατήγοντο ἐκ τῆς Μακεδονικῆς Θεσσαλονίκης» (Παρατηρητέον ὅτι ἀποφεύγεται ὁ ὅρος «Ἑλληνικῆς» Θεσσαλονίκης). Οὗτοι «ἐθεωροῦντο» Ἕλληνες, ἐν τούτοις ὠμίλουν ὡσαύτως τὴν σλαβικὴν γλῶσσαν καὶ «πιθανῶς ἦσαν σλαβικῆς καταγωγῆς»!— Σημειωτέον δ' ὅτι οἱ Σλάβοι κατὰ τὴν διαδρομὴν των

πρὸς δυσμὰς καὶ πρὸς νότον ἐν τῇ μετακινήσει τῶν λαῶν, ἐφθασαν οὗτοι μέχρι τῆς Βορείου Ἑλλάδος, ἐνθα καὶ σήμερον ἀκόμη ζοῦν ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Μακεδονίᾳ ὑπόλοιπα σλαβικοῦ πληθυσμοῦ.—Ταῦτα ἐν τῷ παπικῷ Γράμματι. Περαιτέρω ἀναφέρεται εἰς ἄρθρον τῆς ἐγκρίτου Ἐφημερίδος «Frankfurte Zeitung», Mittwoch 31 Dez. 1980, Nr. 303/53D, ἀνωνύμου συντάκτου καὶ πιθανώτατα ἐπισήμου προελεύσεως, καὶ ἡ ἐν μεταφράσει δῆλωσις: «Κατὰ τὸν ΙΘ' αἰ. ὑπῆρξεν, ἐν συνδυασμῷ καὶ συσχετίσει πρὸς τὴν ἐθνικὴν ἀφύπνισιν τῶν Σλάβων, μία Κυρίλλο-Μεθοδιανὴ Ἀναγέννησις. Ὅτε ἐν ἔτει 1863 ἐπανηγυρίσθη ἐν Μοραβίᾳ καὶ Βοημίᾳ τὸ Ἰωβηλαῖον τῆς χιλιετηρίδος ἀπὸ τῆς ἀφίξεως τῶν ἀδελφῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου εἰς τὸ μέγα τῆς Μοραβίας Κράτος, ἐδημιουργήθη μὲ τὸ ὄνομα ἀμφοτέρων τῶν ἁγίων ἱεραποστόλων μία θρησκευτικο-ἐκκλησιαστικὴ κίνησις, ἥτις ἐπεδίωξε νὰ ὁδηγήσῃ ὅλους τοὺς Σλάβους ὑπὸ τὴν Ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν, ἵνα οὕτως ὑπερνικηθῇ καὶ τὸ Σχίσμα μεταξὺ Ρώμης καὶ Βυζαντίου, ὅπερ Σχίσμα εἶχε διαιρέσει τοὺς Σλάβους μετὰ θλίψεως»!

8. Τόσον ἡ ἐπίσημος δῆλωσις τοῦ Πάπα, ὅσον καὶ ὁ ἄγνωστος ἀρθρογράφος ἔχουν ὡς στόχον νὰ προβάλουν καὶ νὰ ἐξάρουν τὴν στάσιν τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἐναντι τῶν ἱεραποστόλων τῶν Σλάβων καὶ νὰ ἐπισημάνουν τὴν ὀρθὴν πολιτικὴν, τὴν ὁποίαν ἠκολούθησεν ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν ἐν τῇ Λειτουργίᾳ τῆς σλαβωνικῆς-γλακωνικῆς γλώσσης ὑπ' αὐτῶν καὶ ἐπομένως νὰ καταδειχθῇ τὸ μέγα ἐνδιαφέρον τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας ὑπὲρ τοῦ θρησκευτικο-ἐκκλησιαστικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ ἔργου τῶν ἀδελφῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, ἵνα οὕτω κερδήσῃ τὴν εὐνοίαν τῶν σλαβικῶν λαῶν, ἰδιοποιουμένη συγχρόνως καὶ τὸ ὅλον ἔργον τῶν ἁγίων τούτων ἱεραποστόλων, τιθεμένων μάλιστα «προστατῶν τῆς Εὐρώπης», εἰς τὸ πλευρὸν τοῦ ἁγίου Βενεδίκτου!—Ἀποφεύγω νὰ κρίνω ἐσφαλμένα ἱστορικῶς σημεῖα τοῦ ἁρθρου τοῦ ἀνωνύμου συντάκτου. Ἀλλωστε διὰ τῆς ἡμετέρας ἐκθέσεως περὶ τῶν ἀδελφῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου θὰ καταδειχθῇ ἡ ἀλήθεια τῆς καταγωγῆς, ὅσον καὶ τῆς καθόλου δράσεως τῆς ἀδελφῆς ξυνωρίδος. Τὰς ἀναπτυχθείσας θέσεις μου εἰς τὰς τρεῖς ἐπὶ μέρους μελέτας οὐδὲ κατὰ κεραίαν καὶ σήμερον ἀκόμη μεταβάλλω, παρὰ τινὰς προσπάθειάς ἐνίων ἐρευνητῶν νὰ θολώσουν μᾶλλον, παρὰ νὰ διαλευκάνουν ἢ πολλῷ ἤττον νὰ ἀναιρέσουν τὰ συμπεράσματα τῶν ἐρευνῶν μου.

β. Περιληπτικὴ ἐκθεσις τῶν συμπερασμάτων τῶν μελετῶν μου

9. Ἐν πρώτοις εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐκθέσωμεν περιληπτικώτατα τὰ συμπεράσματα, εἰς τὰ ὁποῖα διὰ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθεισῶν τριῶν αὐτοτελῶν μελετῶν κατελήξαμεν καὶ διὰ τὰ ὁποῖα καὶ σήμερον οὐδὲν τὸ ἀξιόλογον θετικὸν στοιχεῖον πρὸς ἀναίρεσίν των προσεκομίσθη, ὥστε νὰ ἀποστῶμεν τῶν ἡμετέρων θέσεων.

α) Εἰς τὴν πρώτην μελέτην ὑπεδείξαμεν καί, ὡς πιστεύομεν, ἀπεδείξαμεν, ὅτι ἐπὶ Λέοντος (δρουγγαρίου)², τοῦ καὶ «ἐπάρχου» Θεσσαλονίκης καὶ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ αὐτοκράτορος Θεοφίλου (829-842) καὶ τῆς αὐτοκρατείας Θεοδώρας (843/56) ἡ Βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, μετὰ τὴν ἐκ πυρπολήσεως καταστροφὴν τῆς κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς καταστρεπτικῆς ἐπιδρομῆς τῶν ὀρδῶν τοῦ ἐπαναστάτου Θωμᾶ³, ἀνεκαινίσθη αὕτη ἐκ βάθρων καὶ διεκοσμήθη ἐσωτερικῶς διὰ μωσαϊκῶν ἐκπάγλου ὠραιότητος. Ἐν τῷ προσώπῳ δὲ τοῦ Λέοντος «δρουγγαρίου»⁴ ἔχομεν, κατὰ τὴν ἡμετέραν ἀντίληψιν, τὸν πατέρα τῶν δύο ἱεραποστόλων τῶν Σλάβων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου. Καί

2. Διὰ τοὺς στρατιωτικοὺς τίτλους καὶ τὰ ἀξιώματα παραπέμπομεν εἰς τὸ κλασσικὸν ἔργον τοῦ *J. B. Bury*, *A history of the Eastern Roman Empire from the fall of Irene to the accession of Basil I.* (A.D. 802-867), London 1912 σ. 221-231. Ἰω. Ε. Καραγιαννοπούλου, Ἱστορία βυζαντινοῦ κράτους. Τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1978 σ. 621-645. Διον. Ζακυθνοῦ, Βυζαντινὴ Ἱστορία (324-1071), Ἀθῆναι 1977. Αἰκατ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινὴ Ἱστορία, τόμ. Β' (610-867), Ἀθῆναι 1981 σ. 257έ. 268έ. 296έ. 284έ. Γ. Ἰω. Θεοχαρίδου, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας τοῦ Μεσαίωνα (285-1354), Θεσσαλονίκη 1980 σ. 239 καὶ σημ. 2. - Ἐκ τῆς ξένης βιβλιογραφίας σημειοῦμεν τὰ ἑξῆς: *Dr. Dvornik*, μν. ξ. σ. 18έ. ἔνθα καθορίζει οὗτος τὴν θέσιν τοῦ «δρουγγαρίου» ἐν μέσῳ τῶν στρατιωτικῶν βαθμῶν. Καταλήγει δὲ εἰς τὸ ὅτι αἱ διηγήσεις τῶν «Βίων» Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου εἶναι ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο ἀπολύτως ἀκριβεῖς. *Hélène Ahrweiler*, *Byzance et la mer. La marine de guerre. La politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe siècles*, Paris 1966 σ. 45-92. Διον. Ζακυθνοῦ, Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διακρίσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει: Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. τόμ. 17 (1942) καὶ τόμ. 25 (1955) 1-178. - Πρὸς κατανόησιν τῆς ἐξελλέως τῶν στρατιωτικῶν ἀξιωματικῶν ἰδιαίτερας σπουδαιότητος εἶναι τὸ ἔργον τοῦ *Ernst Stein*, *Vom römischen zum byzantinischen Staate* (284-476), Wien 1928, ἰδίᾳ σ. 76-93. - Πρωταρχικῆς σπουδαιότητος εἶναι τὸ ἔργον τοῦ *N. Oikonomides*, *Les Listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972. Ἐπίσης ἀπαραίτητον καὶ ἀξιολογώτατον εἶναι τὸ ἔργον τοῦ Ἀγγλοῦ βυζαντινολόγου *J. B. Bury*, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century* with a revised text of the *Kletorologien* of Philotheos, New York 1911. Ἡ Μάρθα Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, ἐδημοσίευσε τοὺς συνταχθέντας ὑπ' αὐτῆς «Πίνακας», ἥτοι εὐρετήριον ἀλφαβητικῶν τῶν λημμάτων τοῦ ἀνωτέρω ἔργου τοῦ *J. B. Bury*, Ἐν Θεσσαλονίκη 1968.

3. Περὶ τοῦ ἐπαναστάτου Θωμᾶ δρᾷ τὴν ἐξαίρετον μελέτην τοῦ *Paul Lemerle*, *Thomas le Slave: Travaux et Mémoires*, Paris 1966. Πβλ. ἐπίσης *Konstantin G. Bonis*, *Die Slaven-apostel Kyrillos und Methodios und die Basilika des hl. Demetrios von Thessalonike. Ein Beitrag zur Klärung der Familie dieser Heiligen und eine Deutung gewisser Mosaiken und Aufschriften des «Hl. Demetrios von Thessalonike»*, Athen 1969 (Τὸ κείμενον γερμανιστὶ καὶ ἑλληνιστὶ). Ὅρα τὸν «ἐπίλογον» τῆς πρώτης μελέτης ἡμῶν, ἔνθα ὁ λόγος περὶ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Θωμᾶ ἐν σ. 49έέ. καὶ σ. 137 καὶ 138 τῆς τρίτης μελέτης, ἔνθα ἐξηγοῦνται αἱ συνέπειαι τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Θωμᾶ καὶ αἱ ἐπελθοῦσαι καταστροφαί, ἀκόμη καὶ ἐν Θεσσαλονίκη, ἔνθα πιθανώτατα καὶ ὁ περίπυστος Νάος τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἐκαύθη.

4. Ὡς πρὸς τὸ ἀξίωμα τοῦ «δρουγγαρίου» διεξοδικώτερον κατωτέρω. Πβλ. καὶ τὴν προηγούμενην σημ. 2 διὰ τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν.

τοιουτοτρόπως τὸ ὅλον σύμπλεγμα τοῦ προβλήματος τῆς καταγωγῆς των νὰ στρέφεται, ὡς εἰκός, πέραν τῆς προσωπικότητος τοῦ Λέοντος «δρουγγαρίου» καὶ τοῦ ὅλου κύκλου τῶν συγγενῶν του προσώπων. Ἐν προκειμένῳ ὁμῶς ἐκπηδᾷ ὡς φυσικὸν ἐπακόλουθον ἡ ἱστορικὴ κατοχύρωσις τῆς προσωπικότητός του, ἡ κοινωνικὴ τούτου θέσις ἐντὸς τῆς συγχρόνου κοινωνίας τῆς Θεσσαλονίκης ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του. Μὲ τὸ εὐθὺς τιθέμενον ἐρώτημα τῆς κοινωνικῆς θέσεως τοῦ Λέοντος, εἰσερχόμεθα ἤδη εἰς θερμὸν ἐν κυριολεξίᾳ ἔδαφος. Διότι ἄλλοι ἐρευνῶνται δὲν ἐθεώρησαν τοσοῦτον ἀναγκαῖον διὰ νὰ ἀναζητήσουν καὶ διασαφηνίσουν τὸν κύκλον τῆς συγγενείας τοῦ Λέοντος «δρουγγαρίου», ἐκτὸς μόνον τῆς κοινωνικῆς του θέσεως ἐν Θεσσαλονίκῃ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης⁵.

β) Εἰς τὴν δευτέραν μελέτην ἐνησχολήθημεν μὲ τὴν ἐξέτασιν τοῦ προβλήματος τῶν ἐπιθέτων τῶν ἀξιωματῶν, τῶν ἀποδιδομένων καθ' ἡμᾶς εἰς τὸν Λέοντα, ἥτοι τῶν τοῦ «δρουγγαρίου», τοῦ «σακελλαρίου», τοῦ «πατρικίου» καὶ τοῦ «ἐπαρχου». Κατελήξαμεν δὲ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται οὐχὶ περὶ διαφορετικῶν ὁμωνύμων προσώπων, ἀλλὰ περὶ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ, ἥτοι τοῦ Λέοντος, τοῦ ὑπὸ τοῦ «βίου» τοῦ Κωνσταντίνου - Κυρίλλου ὀνομαζομένου «δρουγγαρίου», τοῦ καὶ πατρός τῶν ἱεραποστόλων τῶν Σλάβων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου⁶. Συγχρόνως ἐπεδιώξαμεν νὰ ἀποδείξωμεν καὶ τὴν καταγωγὴν τοῦ-

5. Χωρὶς τὴν πρόθεσιν νὰ ἀσχοληθῶμεν ἐνταῦθα εὐρύτερον περὶ τὰ προσαγόμενα ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ *Sevcenko* ἐν τῇ σημειώσεισιν μελέτῃ του, ἐπὶ τοῦ παρόντος κρίνομεν ἀναγκαῖον νὰ τονίσωμεν καὶ πάλιν ἐνταῦθα τὸ ὅτι, κατὰ τὴν ἡμετέραν ἐκθεσιν περὶ τῆς «καταγωγῆς» ἀμφοτέρων τῶν ἱεραποστόλων τῶν Σλάβων, δὲν εἴχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν νὰ ἐρευνήσωμεν εἰδικῶς τὴν «κοινωνικὴν» θέσιν τούτων καὶ τοῦ οἴκου των. Τοῦτο δέ, διότι ἀμφοτέροι οἱ «βίοι» τῶν ἀδελφῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου ὁμιλοῦν σαφῶς περὶ τῆς ἀριστοκρατικῆς των προελεύσεως, ἐξ ἀμφοτέρων μάλιστα τῶν γονέων των. Διὸ καὶ προετιμήσαμεν νὰ διαπραγματευθῶμεν τὰς συγγενικὰς διασυνδέσεις τοῦ οἴκου τόσο τοῦ πατρὸς των Λέοντος, ὅσον καὶ τῆς μητρός των *Μαρίας* δι' ἐπιπροσθέτων μάλιστα ψηλαφητῶν, ὡς πιστεύομεν, μαρτυριῶν, πέραν τῶν «βίων» ἀμφοτέρων τῶν ἱεραποστόλων τῶν Σλάβων.

6. Ἀμφοτέροι οἱ «βίοι» τῶν ἱεραποστόλων διατηροῦν τὸν τίτλον τοῦ ἀξιωματοῦ τοῦ πατρὸς των Λέοντος, ἥτοι τοῦ «δρουγγαρίου» διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους. Οἱ βιογράφοι παρέλαβον τὸν τίτλον ἐκ παλαιότερων πηγῶν, ὅτε τὸ ἀξίωμα κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ Θ' αἰ. ἦτο ἐκ τῶν ὑψηλοτέρων ἀξιωματῶν. Πρὸς ἀπόδειξιν τούτου παρατίμω εἰς τὸν *J. B. Bury*, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century*... σ. 42, ἔνθα ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς. Αἱ διαιρέσεις τοῦ στρατοῦ «τοῦρμαι, μοῖραι, βάνδαι» ἀνταποκρίνονται εἰς τὰς διαιρέσεις τοῦ ΣΤ' αἰ., ἥτοι «μέρη, μοῖραι, βάνδαι». Οἱ «τουρμάρχαι» ἀντικαθιστοῦν τοὺς «μεράρχους», οἱ δὲ «δρουγγάριοι» ἀντιστοιχοῦν εἰς τοὺς «μεράρχους» καὶ οἱ «κόμητες» εἰς τοὺς «άρχοντας». Ποῖος λοιπὸν εἶναι ὁ ὕστερον «μεράρχος»; Καὶ ἐξακολουθεῖ ὁ ἐξαίρετος ἐρευνητής. Λέγει: «Ὑποβάλλω τὴν γνώμην ὅτι εἰς πλεῖστα «θέματα» ὑπῆρχον δύο γεωγραφικαὶ «τοῦρμαι» τὸν Θ' αἰ. καὶ δύο «τουρμάρχαι», ἐνῶ ὁ στρατὸς συνεκροτεῖτο (ὅπως καὶ κατὰ τὸν ΣΤ' αἰ.) ἀπὸ τρεῖς ταξιαρχίας καὶ ὅτι ἡ τρίτη ταξιαρχία ἦτο ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ διοικητοῦ, ὅστις ἔφερε τὸν παλαιὸν τίτλον τοῦ «μεράρχου» καὶ δὲν εἶχε γεωγραφικὴν περιοχὴν». Καὶ εὐθὺς κατωτέρω: «Ὁ δρουγγάριος», ὡς εἴπομεν, ἦτο ὁ διοικητὴς μιᾶς «μοίρας» («μέραρ-

των ἐκ τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκρατορικοῦ οἴκου, ἐξ οὗ καὶ ἡ μὴ ἐπιδεχομένη ἀμφισβήτησιν ἱστορικὴ διαπίστωσις τῆς Ἑλληνικῆς των καταγωγῆς, πέραν τῆς διὰ τῶν «Βίων» τῶν δύο ἀδελφῶν ρητῶς ἀναφερομένης ἀριστοκρατικῆς των προελεύσεως⁷. Ὁ Λέων ὁ «δρογγάριος» ὑπῆρξεν, ὡς ἀπεδείξαμεν διὰ τῆς ὀνοματοθεσίας, ἐφ' ἧς ἐστηρίχθη καὶ ἡ ἡμετέρα ἐπιχειρηματολογία, ὡς

χος») καὶ ὑπῆρχον ἴσως τρεῖς «μοῖραι», εἰς ἐκάστην «τούρμαν»». - "Ὅτι ὁ Λέων «δρογγάριος» ἠδύνατο νὰ εἶχε τιμηθῇ μὲ ἀξιώματα ἢ νὰ ἔφερε καὶ πλείονας τίτλους τιμητικούς, ὡς διελάβομεν εἰς τὴν πρώτην μελέτην ἡμῶν (σ. 28ῆ.), τοῦτο διαπιστοῦται ἐξ ὧσαν λέγει ὁ Bury εἰς τὸ ἀνωτέρω ἔργον του (σ. 96ῆ.): «Δύο σφραγίδες, αἵτινες φαίνονται ἀνήκουσαι εἰς τὴν ἡμετέραν χρονικὴν περιόδον (τὸν Θ' αἰ.), ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ Schlumberger, (Sig. 603) «Λέοντι μαγίστρω καὶ ἐπὶ τοῦ βεστιαρίου τὸ Σκληρῶν» καὶ «Μιχαὴλ υπατω σιλεντιαριῶ καὶ χαρτουλαριῶ του βασιλικοῦ βεστιαρίου». Μίαν ἄλλην τῆς ἰδίας περιόδου ἐδημοσίευσεν ὁ Panchenko, IX. 364, «πατ(τρικίῳ) πρωτοσπα(θαριῳ) καὶ (χαρ(τουλ(αριῳ) τ(ου) β(ασιλικοῦ) β(εστιαρ(ιου))». Διὰ τὴν ἀξιολόγησιν καὶ ἄλλων ἀξιομάτων, παραπέμπω εἰς τὰς σ. 96, 103 («πρωτοβεστιάριος»), 84, 86 «σακελλάριος» (βασιλικός, μέγας), σ. 18, 69, 136, 138, 146, 148, 150 («ἐπαρχος» τῶν θεμάτων, τῆς πόλεως). - Προκειμένου δὲ περὶ τοῦ ἀξιώματος τοῦ «ἐπάρχου» συμφωνοῦμεν μὲ τὰ ὑπὸ τοῦ Sevcenko λεγόμενα, ὅτι δηλ. ὁ πατὴρ τῶν δύο ἱεραποστόλων Λέων ὡς «ἐπαρχος» ἵσταται ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ «στρατηγοῦ» Θεσσαλονίκης, ὡς ρητῶς μνημονεύουσι καὶ οἱ δύο «Βιοὶ» αὐτῶν. - Σημειωτέον ὅτι ὁ Sevcenko, διὰ νὰ ὑποβαθμίσῃ τὴν κοινωνικὴν θέσιν τοῦ Λέοντος «δρογγαρίου», λέγει: «Εἶναι δύσκολον νὰ εἰπώμεν πόσον πλούσιος εἰς μέσος «δρογγάριος» ἦτο κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα». Καὶ μ' ὅλα ταῦτα, πρὸς στήριξιν τῆς a priori θέσεώς του, προσκομίζει τὸ παράδειγμα τοῦ Νικηφόρου «τουρμάρχου», ὅστις εἶχεν ἐγκατασταθῇ εἰς μίαν κώμην, ὅπως καὶ ὁ «δρογγάριος». Ἀλλὰ ποίαν ἀξίαν ἔχει τὸ προσκομιζόμενον παράδειγμα ὑποβαθμίσεως τῶν ἀξιομάτων «τουρμάρχου» καὶ «δρογγαρίου» τοῦ ἔτους 922, πρὸς ἴδια ἀξιώματα τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ Θ' αἰ., ὅτε ἡ ἐπιρροὴ τῶν ἀπογόνων τοῦ Ἀμορίου ἦτο τόσον μεγάλη ἐπὶ Μιχαὴλ Β' τοῦ Τραυλοῦ καὶ τοῦ Θεοφίλου καὶ τῆς συζύγου του Θεοδώρας; Ἡ ὑποβάθμισις πρέπει νὰ ἤρχισεν μὲ τὴν ἀνοδὸν τοῦ Μιχαὴλ Γ', ἀσφαλέστερον δὲ μετὰ τὴν ἀνοδὸν τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας διὰ τοῦ Βασιλείου Α', τοῦ Μακεδόνα. Εἶναι ἔξω τῆς ἀνύστασης καὶ ἔξω τῆς ἐπιστημονικῆς δεοντολογίας νὰ ὑπερπηδῶμεν τὰ ὅρια τὰ χρονικὰ κατὰ δεκαετίας ὅλας, μετὰ μάλιστα ἀπὸ ἐπαναστατικὰς πολιτικακὰς ἀνακατατάξεις ἄκρως ἀντιθέτων πολιτικῶν κατευθύνσεων. (Πβλ. ὅσα λέγει ὁ Sevcenko, ἐν σ. 349 ἑ. τῆς μελέτης του).

7. Τὴν βασιλικὴν καταγωγὴν τῶν δύο ἀδελφῶν προσεπαθήσαμεν νὰ ἀποδείξωμεν διὰ τῆς πρώτης κυρίως τῶν τριῶν μελετῶν μας, στηριχθέντες εἰς πηγὰς φιλολογικὰς, ἀγιολογικὰ κείμενα καὶ κατ' ἐξοχὴν εἰς τὸν «Βίον» τοῦ ἁγίου Φιλαρέτου τοῦ Φιλανθρωπικοῦ, τοῦ ἐκδοθέντος ὑπὸ τῶν Marie-Henriette Fourmy - Maurice Leroy, «Byzantion» IX (1934) 85-109. Συνιστῶ εἰς πάντα μελετητὴν νὰ συγκρίνῃ τὸ γενεαλογικὸν δένδρον τοῦ Φιλαρέτου πρὸς τὰ ἡμετέρα συμπεράσματα, ὅπως καὶ τὰς συγγενικὰς διασυνδέσεις τοῦ ἁγίου τούτου πρὸς τὸν οἶκον Σεργίου καὶ Εὐφημίας, τῶν γονέων τοῦ Πλάτωνος Σακκουδίωνος καὶ τῶν ἐκ τοῦ οἴκου τούτου λοιπῶν συγγενῶν, μάλιστα δὲ τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου, τοῦ Φωτίου καὶ ἰδιαίτερος τοῦ Λέοντος «δρογγαρίου». Τὰ συμπεράσματά μου λοιπὸν εἶναι ἀπαύλασμα σοβαρᾶς μελέτης τῶν πηγῶν, ἀλλὰ καὶ ἐπιβεβαιοῦνται ἐκ τῆς γνωστῆς, ἐφαρμοζομένης καὶ ἄχρι σήμερον, ὀνοματοθεσίας. Εἶναι πράγματι «καταπληκτικά», ὥστε νὰ ἀπορῇ ὁ Sevcenko καὶ εἰ τις ἕτερος, ἀλλὰ καὶ παραστατικά, ἀληθῆ καὶ βέβαια.

καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων ἱστορικῶν δεδομένων, ἀδελφὸς τοῦ Θεοκτίστου, τοῦ καὶ παντοδυνάμου τότε πρωθυπουργοῦ τῆς αὐτοκρατείας Θεοδώρας (842/56). Σημειωτέον δ' ὅτι ἡ μήτηρ τῆς αὐτοκρατείας Θεοδώρας, ὀνόματι Θεοκτίστη καὶ αὐτή, ἦτο ἀδελφὴ τοῦ ἐν λόγῳ πρωθυπουργοῦ καὶ ἐπομένως καὶ τοῦ Λέοντος «δρογγαρίου»⁸. Πεποίθαμεν δ' ὅτι οἱ οἴκοι τοῦ Λέοντος «δρογγαρίου», ὅπως καὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ οἴκου τῆς Θεοδώρας ἀπετυπώθησαν διὰ τῶν πλείστων ἀρίστων ἐντοιχισθέντων μωσαϊκῶν ἐντὸς τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Τοῦτο δὲ ἐγένετο ἀσφαλῶς, διότι τὰ πρόσωπα ταῦτα συνέβαλον ἀποφασιστικῶς εἰς τὴν ἀποκατάστασιν καὶ ἀνακαίνισιν τῆς Βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου⁹.

8. Τὴν πλήρη βιβλιογραφίαν καὶ ἐπιχειρηματολογίαν περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν ἀδελφῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου καὶ τὰς μαρτυρίας περὶ τῆς ἐξ εὐγενῶν γονέων προελεύσεως τῶν ἀνευρίσκει τις διεξερχόμενος τὸ ἀριστον παρ' ἡμῖν ἔργον τοῦ Καθηγητοῦ καὶ ἡμετέρου μαθητοῦ Ἀντωνίου-Αἰμίλου Ν. Ταχιάου, Ἡ ἐθνικότης Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου κατὰ τὰς σλαβικὰς ἱστορικὰς πηγὰς καὶ μαρτυρίας. (Κυρίλλω καὶ Μεθόδιω τόμος ἐόρτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐπετηρίδι. Μέρους δεύτερον. Ἐπιμελεία Ἰωάν. Ε. Ἀναστασίου. Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1968 σ. 83-132). - Τὰς τρεῖς μελέτας τοῦ Κων. Γ. Μπόνη περὶ τοῦ γεναολογικοῦ δένδρου τῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, συγγενευνόντων μετὰ μεγάλων βυζαντινῶν οἰκογενειῶν, μνημονεύει ὡς ἐρευνώσας τὸ σπουδαῖον τοῦτο θέμα ὁ Καθηγητὴς Ταχιάος ἐν σ. 104 σημ. 50 τῆς ἐν λόγῳ πηγαίας μελέτης του. Ὁ Καθηγητὴς *Sevcenko*, ἐνῶ ἐκφράζεται ἰσχυρῶς περὶ τῆς μελέτης τοῦ Ταχιάου, ἐν τούτοις ἐν σ. 343 σημ. 7 ἐμφανίζεται ἑξαπορῶν πῶς ὁ Ταχιάος δηλοῖ ὅτι: «Ἡ οἰκογένεια τοῦ Κυρίλλου καὶ τοῦ Μεθοδίου ἦτο ἐξ ἀμφοτέρων τῶν κλάδων διακεκριμένη, ἔχουσα σχέσεις καὶ μετ' αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ αὐτοκρατορικοῦ οἴκου. Ἐκτὸς τούτου, συνεχίζει ὁ Ταχιάος, τὸ γεγονός ὅτι, κατὰ τὸν βιογράφον, καὶ αὐτὴ ἡ ἑξωτερικὴ ἐμφάνισις τοῦ Μεθοδίου ἐδήλωνε τὴν εὐγενῆ καταγωγὴν του, σημαίνει ὅτι οἱ δύο ἀδελφοὶ ἀνῆκον εἰς τὴν ἀριστοκρατίαν τῆς δευτέρας κατὰ σπουδαιότητα πόλεως τοῦ Βυζαντίου» (σ. 102-103). Διὸ καὶ ἐν σ. 342 σημ. 4 τῆς μελέτης του ὁ *Sevcenko* πονήρως θέτει ὑπὸ ἀμφισβήτησιν τὴν θέσιν τοῦ Ταχιάου, λέγων: «Ἡ ἰδική μου τοποθέτησις καθορίζεται ὑπὸ τῆς πραγματικότητος (ποιὰς;!), ὅτι εἰς τὴν γνώμην τῶν συγχρόνων τῶν «Βίων» (λατινικῶν καὶ σλαβικῶν), ὁ Κύριλλος καὶ ὁ Μεθόδιος δὲν ἦσαν οὔτε Ἕλληνες οὔτε μὴ Σλάβοι!» Ἀρα κατὰ τὸν κ. *Sevcenko* ἦσαν Σλάβοι! Τοῦτο δὲ κατ' αὐτὸν συνάγεται ἐκ τῶν λατινικῶν καὶ σλαβικῶν τῶν «Βίων» τῶν ἱεραποστόλων, ἐνῶ ἀμφοτέροι οἱ «Βιοὶ» δηλοῦν σαφῶς τὴν εὐγενῆ καταγωγὴν τούτων καὶ μάλιστα ἐξ ἀμφοτέρων τῶν γονέων των. Ἀλλ' ὁ κ. *Sevcenko*, ἀδιαφορῶν διὰ τὴν ἀντίφασιν, εἰς τὴν ὁποίαν περιπίπτει, ἐν σ. 343 ὁμολογεῖ μὲν τὴν μαρτυρίαν τῶν «Βίων» περὶ εὐγενοῦς καταγωγῆς, ἀλλὰ πρὸς μείωσιν ἢ καὶ ἀναίρεσιν τῆς πηγαίας ταύτης μαρτυρίας τῶν «Βίων», θεωρεῖ ὅτι ἡ διήγησις ἐν τῷ συνόλῳ τῶν «Βίων» ἀμφοτέρων τῶν ἀδελφῶν δίδει τὴν ἐντύπωσιν «ἐνὸς ἀγιογραφικοῦ θέματος!» Ἡγουν θρύλου! - «Ὅτι ὑψηλῆς καταγωγῆς ἦτο ὁ Λέων ὁ «δρογγαρίος» ἀνεγνώρισαν καὶ ἄλλοι βυζαντινολόγοι, πλὴν τοῦ *Dvornik* καὶ *Fr. Grivce*. Πβλ. καὶ Γ. Ι. Θεοχαρίδου, μν. ξ. σ. 240, ἐνθα ὁ λόγος περὶ τῆς βασιλικῆς καταγωγῆς τῶν δύο ἀδελφῶν καὶ ἱεραποστόλων τῶν Σλάβων. Ὅρα ἐπίσης Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, μν. ξ. Βι, σ. 217 ἐξ. Διον. Ζακυνθνοῦ, Κωνσταντίνος ὁ φιλόσοφος καὶ ἡ διαμόρφωσις τῶν σλαβικῶν γλωσσῶν. Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τόμ. 45 (1970) 59* - 77*. Ἰωάν. Ε. Καραγιαννοπούλου, μν. ξ. τόμ. Β' σ. 274 ἐξ.

9. Τὸ θέμα τοῦτο ἀναπτύσσω διεξοδικῶς διὰ τῆς ὅλης περιγραφῆς τῶν εἰκονιζομένων

γ) Διὰ τῆς τρίτης μελέτης ἐπεδιώξαμεν κατ' ἄλλον τρόπον νὰ ἐπιβεβαιώσωμεν τὰ ἀνωτέρω συμπεράσματα. Πρὸς τοῦτο προσεπαθήσαμεν νὰ διερμηνεύσωμεν καὶ ἐπισημάνωμεν τίνα τὰ εἰκονιζόμενα διὰ τῶν μωσαϊκῶν πρόσωπα. Διὰ τῆς ἐπισημάνσεως δὲ ταύτης κατελήξαμεν καὶ πάλιν εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα, ἥτοι ὅτι οἱ ἀδελφοὶ *Κυρίλλος* καὶ *Μεθόδιος* συνεδέοντο διὰ στενοῦ συγγενικοῦ αἵματος μετὰ τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκρατορικοῦ οἴκου. Εἶναι δὲ πεποίθησις ἡμῶν ὅτι τοῦτο ἐπισημαίνει καὶ τὸ διὰ τοῦ βαπτίσματος δοθὲν ὄνομα τοῦ ὕστερον μετονομασθέντος *Κυρίλλου*, ἥτοι τὸ *Κωνσταντῖνος*, υἱοῦ δὲ τοῦ *Λέοντος* «δρουγγαρίου» καὶ τῆς *Μαρίας*, θυγατρὸς τῆς πρώτης συζύγου τοῦ νεαροῦ τότε αὐτοκράτορος *Κωνσταντίνου* τοῦ ΣΤ', δηλαδὴ τῆς *Μαρίνης*, τῆς ἀναγκασθείσης ὑπὸ τοῦ βασιλέως συζύγου τῆς νὰ ἐγκλεισθῇ εἰς Μοῦνην μετὰ τῶν δύο θυγατέρων τῆς, τῆς *Εὐφροσύνης* καὶ τῆς μητρὸς τῶν ἱεραποστόλων ὁμωνύμου τῇ μητρὶ ὡς πρωτοτόκου, τῆς *Μαρίας* ἢ *Μαρίνης*¹⁰, ἀμφοτέρων τούτων θυγατέρων καὶ τοῦ αὐτοκράτορος *Κωνσταντίνου* τοῦ ΣΤ'. Λεχθήτω δ' ὅτι τὴν *Εὐφροσύνην* συνεζεύχθη, ὡς γνωστόν, ὁ καταλαβὼν βιαίως τὸν θρόνον *Μιχαὴλ Β'* ὁ *Τραυλὸς* ἀφοῦ ἔφερεν αὐτὴν ἐκ τοῦ Μοναστηρίου, ἵνα στηρίξῃ τὸν θρόνον του ἐπὶ τῆς ἐκ βασιλικοῦ οἴκου καταγομένης συζύγου του. Τὸ ὄνομα δὲ *Κυρίλλος* ἐδόθη εἰς τὸν διὰ τοῦ μοναχικοῦ ἐνδύματος ἐπὶ τῆς κλίνης κατακείμενον καὶ ἐτοιμοθάνατον ἀρχικῶς ὀνομαζόμενον *Κωνσταντῖνον*. Τοῦτο δὲ λόγῳ τῆς ἄχρι σήμερον ἀπὸ τοῦ Μεγάλου *Κωνσταντίνου* καὶ ὕστερον ἐπικρατησάσης συνηθείας, ὅπως τὸ νεογέννητον λαμβάνει τὸ ὄνομα τοῦ πάππου αὐτοῦ. Ἐπομένως καὶ τὸ ὄνομα *Κωνσταντῖνος* ἐπισημαίνει τὴν βασιλικὴν προέλευσιν τοῦ ὕστερον μετονομασθέντος *Κυρίλλου*, δι' οὓς λόγους ἐκθέτομεν διεξοδικῶς εἰς τὰς ἀνωτέρω μελέτας ἡμῶν. Λεχθήτω δ' ἐπίσης, ὅτι ὡς ἀνάδοχος τοῦ νεογεννήτου ἀσφαλῶς ὑψηλὸν πρόσωπον θὰ ἐχρημάτιζεν, ἴσως στρατηγὸς ἢ ἕτερος ὑψηλοῦ ἀξιώματος ἀνὴρ. Τοῦτο τεκμαίρεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ὁ ὕστερον καταλαβὼν τὸν θρόνον *Μιχαὴλ Β'* ὁ *Τραυλὸς* εἶχεν, ὡς γνωστόν, ἀναδεχθῇ ἐκ τῆς κολυμβήθρας, τὸν ἀδελφὸν τοῦ *Κωνσταντίνου* - *Κυρίλλου*, τὸν *Μεθόδιον*, εἰς τὸν ὁποῖον ἔδωκε τὸ ἴδιον ὄνομα, ἥτοι *Μιχαὴλ*, τὸ ὁποῖον μετέλλαξεν εἰς *Μεθόδιον*, ἅμα τῇ μοναχικῇ κουρᾷ του, μάλιστα συμφώνως πρὸς τὸ ἀρχικὸν γράμμα τοῦ πρώτου ὀνόματός του, κατὰ τὴν ἄχρι σήμερον τηρουμένην

προσώπων ἐν τῷ Ναῷ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης ἐντελῶς ἰδιαιτέρως εἰς τὴν τρίτην μελέτην ἀπὸ τῆς σ. (τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου) 107-141. - Ἀξία ἰδιαιτέρως σημειώσεως εἶναι ὅσα ὁ πολυτίτωρ *Μανουὴλ Γεδεών*, ὁ ἀοιδίμος μεσαιωνοδίφης, δύναμαι νὰ εἶπω προορατικῶς ἔγραψεν ἐν τῇ «Ἐκκλησίᾳ *Κωνσταντινουπόλεως* τοῦ ἔτους 1908 καὶ ἐν σ. 44: «Ἰσως, λέγει ὁ *Γεδεών*, ἐπισταμένη τις ἐξέτασις τῆς τοῦ Ναοῦ δομικῆς ἀποδείξει τοῦτον ἐπὶ χρόνων ἐτέρου νεωτέρου *Λέοντος* αὐτοκράτορος (ὁ Δ' ἤκμασε κατὰ τὰ ἔτη 775/80), καινουργηθέντα, ἢ ἐπὶ χρόνων τοῦ περιαλήτου ἐπὶ τῇ περὶ τὰς μαθηματικὰς ἐπιστήμας καὶ τὴν φιλοσοφίαν ἐπιδόσει *Λέοντος Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης*»!

10. Ὁρα δευτέραν μελέτην ἡμῶν σ. 72έ. (τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου).

συνήθειαν, ἂν καὶ οὐχὶ πάντοτε¹¹.

δ) Ἐν συνεχείᾳ, μὲ βάσιν τὴν προϋποτιθεμένην βασιλικὴν καταγωγὴν τῶν δύο ἀδελφῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, ἐπετύχουμεν, ὡς πιστεύομεν, νὰ ἐπισημάνωμεν τὴν ἐνδεικτικὴν εἰκόνων τινῶν τῶν μωσαϊκῶν ἔννοιαν καὶ σημασίαν τῆς Βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Περιεγράψαμεν ἀναλυτικῶς ὁκτῶ ἐκ τῶν εἰκονιζομένων προσώπων, τὰ ὅποια κατὰ τὴν ἡμετέραν ἄποψιν συνεδέοντο συγγενικῶς μὲ τὸν οἰκογενειακὸν κύκλον τοῦ Λέοντος «δρογγαρίου». Ἐθέσαμεν ἐπίσης τὸ ἐρώτημα· ποῖοι εἶναι οἱ τρεῖς Λέοντες, οἱ ἐπὶ τῶν εἰκόνων φιλοτεχνηθέντες; Ὁρμηθέντες ὡς ἀπὸ πηγῆς ἐκ τῆς ἐργασίας τοῦ *Η. Ν. Παπαγεωργίου*¹², ὁμιλοῦντος ἐν σ. 324 περὶ τῶν τριῶν «λεόντων», ἤχθημεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ διάσωσης τῶν τριῶν ἐγκολπίων μὲ τὰς συμβολικὰς παραστάσεις τῶν τριῶν λεόντων, δικαιολογεῖ τὴν πρόθεσιν τοῦ καλλιτέχνου καὶ τῶν δόντων τὴν ἐντολὴν δωρητῶν, ὅπως ἐξαρθῇ ἡ ἐπίσημος καταγωγὴ τῶν τριῶν προσώπων, τῶν φερόντων τὸ ὄνομα «Λέων». Καὶ νῦν διερωτᾶται τις· ποῖα τὰ ἐπίσημα πρόσωπα, τὰ συμβολιζόμενα διὰ τῶν τριῶν ἐγκολπίων μὲ τὰς παραστάσεις τῶν τριῶν λεόντων; Τοῦτο πράγματι εἶναι οὐχὶ εὐκόλον νὰ ἐρμηνευθῇ μετὰ βεβαιότητος. Πάντως τὰ ἐπίσημα πρόσωπα μὲ τὸ ὄνομα «Λέων», τὰ ὅποια θὰ ἡδύνατό τις νὰ ὑποθέσῃ ὡς συμβολιζόμενα ἐν τοῖς ἐγκολπίοις, εἶναι τὰ ἑξῆς: 1) Ὁ Λέων πατρικίος, ὁ συζευχθεὶς τὴν ἀδελφὴν τοῦ Πλάτωνος Σακκουδίου «Ἀννα», θυγατέρα τοῦ Σεργίου καὶ τῆς *Εὐφημίας*. 2) Ὁ Λέων ὁ «δρογγάριος». 3) Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Λέων ὁ μαθηματικὸς καὶ ὕστερον καθηγητὴς ἐν τῇ Σχολῇ τῆς Μαγναύρας ἐν Κωνσταντινουπόλει. 4) Ὁ αὐτοκράτωρ Λέων ὁ Χάζαρος (755/80), ὁ συζυγὸς *Εἰρήνης* τῆς Ἀθηναίας (780-802). 5) Τέλος τὸ προώρως θανὼν ἢ δολοφονηθὲν τέκνον Κωνσταντίνου τοῦ ΣΤ' ἐκ τῆς δευτέρας συζύγου του Θεοδότης (796/7), ὀνόματι Λέων. Λεπτομερέστερον περὶ ὅλων τῶν προσώπων ἐν ταῖς μελέταις ἡμῶν. Πάντως ὑποθέσεις ἡμετέρα εἶναι ὅτι οἱ τρεῖς πρῶτοι ἐκ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων ἐπισήμων προσώπων τῆς περὶ ἧς ὁμιλοῦμεν ἐποχῆς εἶναι τὰ συμβολιζόμενα πρόσωπα, τὰ ὅποια καὶ συνεδέοντο μὲ τὴν πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὸ ἀνακαινιστικὸν ἔργον τοῦ ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης¹³.

11. Ὅρα τρίτην μελέτην ἡμῶν σ. 113ῆ. (τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου).

12. Αὐτόθι σ. 129ῆ. Ὅρα καὶ *P. Papageorgiou*, *Denkmäler des Kultes des Grossmartyrers, des Hl. Demetrios in Thessalonike*; Byzant. Zeitschrift 17 (1908) 321-381.

13. Ἐκ τῶν γενεαλογικῶν δένδρων, ὡς ταῦτα ἐτυπώθησαν ἐν ταῖς δύο πρώταις μελέταις ἡμῶν (σ. 46-48 καὶ 73/4) ἐμφανίζονται τὰ πρόσωπα μὲ τὸ ὄνομα Λέων. - Ἐνταῦθα ἂς μᾶς ἐπιτραπῇ νὰ παραθέσωμεν αὐτοῦσιον τὴν ἐπιστολὴν ἐνὸς διακεκριμένου ἐπιστήμονος βυζαντινολόγου καὶ σλαβολόγου, τοῦ ἀοιδίμου Καθηγητοῦ ἐν Graz καὶ Βιέννῃ, *Endre von Ivanka* (24 Σεπτεμβρίου 1902 - 6 Δεκεμβρίου 1974 †) ἀπὸ 29 Μαρτίου 1973 ἐν μεταφράσει ἑλληνικῇ: «Λίαν ἀξιότιμε κ. Συνάδελφε! Ὅτε πρὸ καιροῦ ἔλαβον τὸ βιβλίον σας περὶ

γ. Ἀναίρεσις ἐσφαλμένων θέσεων τοῦ Καθηγητοῦ Sevcenko

10. Καὶ ταῦτα μὲν ἐν περιλήψει περὶ τῶν ἡμετέρων ἐρευνητικῶν συμπερασμάτων τῶν προσπαθειῶν ἐπιλύσεως ὠρισμένων ἱστορικῶν προβλημάτων πρὸς διαλευκάνειν τῆς καταγωγῆς τῆς ἀδελφῆς ξυνωρίδος Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου. Νῦν προβαίνομεν εἰς ἔλεγχον ὠρισμένων θέσεων ἀντιφρονούντων σχετικῶς πρὸς τὴν καταγωγὴν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου. Ἰδιαιτέρως εἵλκυσε τὴν προσοχὴν ἡμῶν ἡ σύντομος, ὅσον καὶ περιεκτικὴ μελέτη τοῦ *Ihor Sevcenko*, *On the social background of Cyril and Methodius* (= Περὶ τῆς κοινωνικῆς θέσεως Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου), δημοσιευθεῖσα ἐν τῇ σειρᾷ τῶν *Studia*

τῶν «Ἀγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, τῶν ἱεραποστόλων τῶν Σλάβων καὶ περὶ τῆς Βασιλικῆς τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης», σᾶς ὑψαρίστησα, ἀλλ' εἰσέτι δὲν εἶχον ὑπολογίσει τὴν οὐσιαστικὴν σημασίαν αὐτοῦ. Κατὰ τὴν προετοιμασίαν τῆς διαλέξεώς μου «Τὸ Βυζάντιον, ἡ Μοραβία καὶ τὸ Σαλτσβούργον», ἡ ὁποία ἔλαβε χώραν τὴν 6ην Μαρτίου 1973 ἐν Σαλτσβούργῳ, ἤρχισα νὰ κατανοῶ τὴν σπουδαιότητα τοῦ βιβλίου σας καὶ ἐκ τῶν διαπιστώσεών σας ἀντελήφθην, διὰτὶ ὁ Φώτιος εἶχεν ὑποστηρίξει τόσον ὀλίγον τὴν δρᾶσιν τῶν δύο ἀδελφῶν ἐν Μοραβίᾳ (σ. 86 τοῦ βιβλίου σας) καὶ ἦτο μᾶλλον εὐχαριστημένος οὗτος νὰ ἔχη μακρὰν τοὺς ἀδελφούς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν, καὶ διὰτὶ δὲν προέβη εἰς οὐδεμίαν ἐνέργειαν διὰ τὴν προαγωγὴν τῆς ἱεραρχικῆς αὐτῶν θέσεως. (Ὁ *Cibrilka* ὑπέδειξε τοῦτο εἰς τὸ βιβλίον του περὶ τῶν ἱεραποστόλων τῶν Σλάβων καὶ ὁ *Rastislav* καὶ *Kocal* ἦσαν μᾶλλον ἀπογοητευμένοι ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Φώτιος δὲν εἶχε στείλει εἰς αὐτοὺς ἕνα ἐπίσκοπον) ! Εἰς τὴν διάλεξίν μου ὑπέδειξα ὅτι ὅσα ἀναφέρονται εἰς τὸν σλαβικὸν «Βίον» τοῦ Κυρίλλου κεφ. Θ' περὶ τῆς συζητήσεως τοῦ Κυρίλλου μετὰ τοῦ ἀπεσταλμένου τῶν Χαζάρων καὶ ἀργότερον μετ' αὐτοῦ τοῦ Χαγάνου (σ. 72-73 εἰς τὸν τόμον «Zwischen Rom und Byzanz Nr. A der Slavische Geschichtsschreiber», Verlag Styria), ἦσαν εἰδῶς τι δηλώσεως τῆς νομιμότητος ἐκ μέρους τοῦ Κυρίλλου ἐναντὶ τῆς κυβερνήσεως εἰσέτι δυναστείας, διὰ νὰ μὴ πιστεύῃ ὅτι ὁ Κύριλλος, λόγῳ τῆς συγγενείας του μετὰ τῶν τῶν Ἀμορίου καὶ τοῦ Φωτίου, τῶν ἀπομακρυνθέντων δηλ. εἰκονολατρῶν οἰκείων του προσώπων, εἶχεν ἀνατρεπτικὰ τινα σχέδια ἐναντὶ τοῦ Μιχαήλ Γ'. Σᾶς εὐχαριστῶ λοιπὸν καὶ πάλιν διὰ τὴν μεγάλην βοήθειαν, τὴν ὁποίαν μοὶ παρέσχε τὸ βιβλίον σας εἰς τὴν ἀντίληψιν τῆς καταστάσεως κατὰ τὴν ἀποστολὴν τῶν ἱεραποστόλων τῶν Σλάβων, καὶ σᾶς χαιρετῶ ἐγκαρδίως. Ὑμέτερος (ὑπογραφή). - Ἐν ὑστερογράφῳ δὲ προσέθεσε καὶ ταῦτα: «Ἐν ἔτει 1971 ἐν «Codex Diplomaticus et Epistolaris Slovacicus» ἔχει δημοσιευθῇ ὅλη ἡ ὕλη τῶν μνημείων ὡς πρὸς τὴν ἱεραποστολικὴν δρᾶσιν τῶν δύο ἀδελφῶν. Ἐκ τούτου συμπεραίνω ὅτι τὸ 870 ὁ τότε Ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Σαλτσβούργου ἐφώρμισε μετὰ μαστιγίου ἱππασίας (fragelium equinum) κατὰ τοῦ Μεθοδίου, διὸ καὶ ὁ Πάπας ἐμέμφθη τοῦτον. Δικαίως!». - Ἐπίσης εἰς ἐτέραν ἐπιστολὴν του ὁ αὐτὸς ἀνεγνωρισμένου κύρους διεθνῶς ἐπιστῆμων ἀπὸ 5 Ἰουνίου 1973 μεταξὺ ἄλλων ἔγραφε πρὸς ἐμέ: «Ἐπίσης ἐπιθυμῶ νὰ σᾶς συγχαρῶ καὶ νὰ σᾶς εὐχαριστήσω διὰ τὸ ἔργον σας περὶ Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου καὶ νὰ σᾶς ἐπιβεβαιώσω καὶ πάλιν διὰ τὴν τόσῃν μεγάλην σπουδαιότητα, τὴν ὁποίαν ἔχουν αἱ ἐπιστημονικαὶ ἐξακριβώσεις σας περὶ τῶν ἱεραποστόλων τῶν Σλάβων». (Ἡ ὑπογράμμισις τῶν λέξεων ἐγένετο ὑπ' ἐμοῦ πρὸς ἐμφασιν τῶν διατυπουμένων κρίσεων ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ ἐπιστήμονος).

Palaeoslovenica, έκδιδομένων ὑπὸ τῆς ἐν Πράγῃ Ἀκαδημίας τῶν ἐπιστημῶν. Ἡ μελέτη ἐδημοσιεύθη τὸ 1971 καὶ σύγκειται ἐκ δέκα σελίδων.

11. Τὴν ἐν λόγῳ μελέτην ἐμελετήσαμεν μετὰ μεγίστου ἐνδιαφέροντος. Ὁ Καθηγητὴς καὶ Ἀκαδημαϊκὸς ἐν Μονάχῳ *Hans-Georg Beck*, ἑταῖρος δὲ τῆς Ἀκαδημίας ἡμῶν, γνωστὸς βυζαντινολόγος, ἡμέτερος δὲ συσπουδαστής, ὡς ἐξῆς ἔκρινε τὴν ἀνωτέρω μικρὰν μελέτην ἐν τῷ Βυζαντινῷ Δελτίῳ (B.Z. 66 (1973) 175): «Δύναται τις νὰ ἀρχίσῃ ἀνερευνῶν τὴν κοινωνικὴν θέσιν τῶν οὕτω καλουμένων ἀποστολῶν τῶν Σλάβων μετὰ τὰς μεθόδους τοῦ *K. Μπόνη* (πβλ. B.Z. 63 (1970) 394) καὶ μίαν ἐκτενῆ γενεαλογίαν τῶν ἀγίων νὰ πυργώσῃ, ἣ ὅμως μετὰ συνέσεως τὰς ὀλίγας χρονολογίας τῶν «Βίων» νὰ ἀνερευνήσῃ, ὅπως τοῦτο ἐπεχείρησεν ὁ *Sevcenko*. Οὗτος καταλήγει εἰς μίαν ἀκριβῆ ἀνάλυσιν τῆς θέσεως ἐνὸς «τοπικοῦ» (ἐπαρχιακοῦ) «δρογγαρίου» («Land-Drungarios») εἰς ἐν δυτικὸν (;) «Θέμα». Αὐτὴν τὴν θέσιν κατέλαβεν ὁ πατὴρ τῶν δύο ἀδελφῶν, μίαν θέσιν οὐχὶ ἄνευ κοινωνικῆς σημασίας, ἀλλ' ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ πρώτης τάξεως. Εἰς τὴν γερμανικὴν θὰ ἐλέγομεν ὅτι ὁ πατὴρ τῶν ἀποστολῶν οὐδέποτε εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἐδημιούργησε τὸν ἀκρογωνιαῖον λίθον σπουδαίου ἀξιώματος (ἢ «οἴκου»;)» (!).—Ἐπειδὴ ἐν τέλει τῆς ἀνωτέρω συντόμου κρίσεώς του, ἐπαναλαμβάνει τὴν φράσιν τοῦ *Sevcenko* «merely for the sake of curiosity», μετὰ τὴν ὁποίαν ἐν τέλει τῆς μελέτης του καὶ ἐν ὑποσημείῳσει παρατηρεῖ περὶ τοῦ ἔργου μου, ὁ *Beck*, ἵνα ἐνισχύσῃ τὴν θέσιν τοῦ *Sevcenko* καταλήγει μετὰ τὴν ἀνεπίτρεπτον φράσιν: «Was bleibt einem auch anderes übrig?», κατ' ἀνάγκην μετὰ ὑποχρεώσεως εἰς ἀπάντησιν, τὴν ὁποίαν ἄλλωστε ἀνεκοίνωσα δι' ἐπιστολῆς μου ἀπὸ 5 Ὀκτωβρίου 1973 καὶ εἰς τὸν ἴδιον. Ἡ κρίσις του εἶναι ἐσφαλμένη. Οὐδέποτε ἡσχολήθη περὶ τὰς μεγάλας προσωπικότητας *Κυρίλλου* καὶ *Μεθοδίου* καὶ τὴν καταγωγὴν των. Ἐὰν ἐπραττε τοῦτο, θὰ ἦτο, ἂν μὴ τι ἄλλο, προσεκτικώτερος. Προκαταβολικῶς ὀφείλω καὶ πάλιν νὰ τονίσω, ὅτι καὶ σήμερον ἀκόμη οὐδὲ κατὰ κεραίαν μεταβάλλω τὴν θέσιν μου ἐπὶ τῆς γενεαλογίας τῶν ἱεραποστολῶν τῶν Σλάβων, ἀφοῦ οὐδεμία ἐπιστημονικὴ ἀντίρρησης τῆς περὶ «ὀνοματοθεσίας» ἐρευνητικῆς προσπάθειάς μου εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος, οὔτε καὶ ἐκ τῆς θολωτικῆς ἀλλαγῆς κατευθύνσεως καὶ θεματικῆς δολιχοδρομήσεως τοῦ προβλήματος ὑπὸ τοῦ *Sevcenko* ἐπείσθηεν πρὸς ἀλλαγὴν τῆς θέσεώς μου. Τὰ πεπαλαιωμένα ἐπιχειρήματά του μετὰ τὴν πληθωρικὴν καταχώρισιν τῆς πεπαλαιωμένης ρωσικῆς κυρίως βιβλιογραφίας, θὰ ἐλέγξωμεν κατωτέρω, ὡς ἀντιφάσκοντα πρὸς τε τὰς πηγὰς καὶ μάλιστα πρὸς τοὺς «Βίους» τῶν ἀγίων ἱεραποστολῶν τῶν Σλάβων *Κυρίλλου* καὶ *Μεθοδίου*. Εἷς τε τὸν συνάδελφον π. *Beck* καὶ εἰς τὸν κ. *Sevcenko* ὀφείλω προκαταβολικῶς νὰ τονίσω τὰ ἐξῆς: Ἡμέρας καὶ νύκτας διήλθον μελετῶν ὅλας τὰς σχετικὰς πηγὰς. Διὰ τῶν τριῶν ἐπὶ μέρους μελετῶν προσεπάθησα ἐπαγωγικῶς, συγκριτικῶς καὶ ἀναγωγικῶς νὰ ἐρμηνεύσω μετὰ κρίσεως

τὰς ἀσαφεῖς πληροφορίας τῶν φιλολογικῶν κειμένων. Μάλιστα εἰς τὴν τρίτην μελέτην μου ἠθέλησα νὰ κατοχυρώσω τὰ πρότερον θεωρητικῶς μᾶλλον ἐκτιθέμενα, προσαγαγὼν εἰς μέσον τὴν εἰκονογραφίαν τοῦ ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Καὶ πιστεύω ἀκραδάντως, ὅτι ἡ εἰκονογραφία τῆς ἐν λόγῳ Βασιλικῆς, κατὰ τὸ πλεῖστον αὐτῆς ἀπέδειξε τὴν θέσιν μου, ἔστω καὶ ἂν τινες τῶν θεραπευτῶν τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας δὲν ἠθέλησαν νὰ ἀναγνώρισουν τὰ προηγούμενα ὀγκώδη σφάλματα τῶν κατὰ καιροὺς διατυπωθέντων ἰσχυρισμῶν των. Ἀφοῦ τινες ἐξ αὐτῶν κατήντησαν νὰ ἀποδώσουν τὴν εἰκονογράφειν τοῦ Ναοῦ οὐ μόνον εἰς χρόνους διαφόρους κατὰ αἰῶνας ὅλους, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἐποχὴν βασιλέων εἰκονομάχων! ("Ὁρα *Μ. καὶ Γ. Σωτηρίου*, Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, τ. Α', 64 ἐ., 186 ἐ. κ.ἀ.).

12. Ποῖα καὶ πόσα τὰ νέα προσφέρει ἡ μελέτη μου διὰ μίαν ἀναθεώρησιν τῶν μέχρι σήμερον ἐσφαλμένως ἢ ἐλλιπῶς ἐκτεθέντων γύρω ἀπὸ τὸν οἶκον Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, μόνον ὁ ἐμβριθῶς μελετήσας τὰς σχετικὰς πηγὰς καὶ συγκρίνη ταύτας πρὸς τὰ συμπεράσματα τῶν μελετῶν μου, τότε καὶ μόνον θὰ δυνηθῇ νὰ ἀποφανθῇ. Ἀκόμη καὶ ὁ ἐν Βερολίνῳ Καθηγητὴς *Paul Speck*, ὁ περισσότερον ἐμβαθύνας εἰς τὰ κείμενα τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου, διὰ τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τῶν Ἰάμβων τοῦ σοφοῦ καὶ ἰσχυροῦ τούτου ἀνδρός, καίτοι ἀμφισβητεῖ ὠρισμένας θέσεις μου περὶ τινων προσώπων τοῦ οἴκου τοῦ «δρουγγαρίου», ἐν τούτοις πολλαχοῦ ἀναγνωρίζει καὶ ὠρισμένας παρατηρήσεις μου, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἐγὼ ἀμφισβητῶ ἰδικὰς του ἐπὶ τινων προσώπων γνώμας¹⁴.

14. Ὁ ἐν Βερολίνῳ Καθηγητὴς *Paul Speck*, ὁ περισσότερον ἐμβαθύνων εἰς τὰ κείμενα τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου, διὰ τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τῶν Ἰάμβων τοῦ σοφοῦ καὶ ἰσχυροῦ τούτου ἀνδρός, ἀμφισβητεῖ ὠρισμένας θέσεις μου περὶ τινων προσώπων τοῦ γενεαλογικοῦ δένδρου τοῦ Σεργίου καὶ τῆς Εὐφημίας, ἐξ ὧν κατάγεται ὅλη ἡ σειρὰ προσωποποιήτων τοῦ Η' καὶ τοῦ Θ' αἰ. Τὰ ἐν τῷ Παραρτήματι (Anhang I) περὶ Λέοντος καὶ Ἀννης τῶν «πατρικίων» ἐν σ. 310-314 λεγόμενα, παρὰ τὴν ἀξιέπαινον προσπάθειαν διαλευκάνσεως τῶν ἐπισήμων τούτων προσώπων, κατέλιπε τὸ ὅλον πρόβλημα τῶν τριῶν προσώπων μὲ τὸ ὄνομα Ἀννα ἄλυτον. Αἱ δὲ προσπάθειαι τοῦ *Paul Speck*, παρὰ τὴν ἄφθονον ἐκ τῆς χρησιμοποιοῦθαι σήμερον φιλολογίας καὶ παρατεμπτικῆς βιβλιογραφίας, μᾶλλον σύγχυσις, παρὰ διαλευκάνισιν τῶν φερνόμενων προσώπων μὲ τὸ ὄνομα Ἀννα προσεκόμεναι. Ἀλλ' ἐκεῖ ἐνθα προκαλεῖ ἀπορίαν εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ ἐμβριθοῦς ἄλλως ἐπιστήμονος καὶ ἀναδιφτοῦ τῆς ἐπιστολογραφίας τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου γνώμη, ὅτι ἡ Θεοδότη, ἡ δευτέρα σύζυγος τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Στ', ἦτο θυγάτηρ τῆς Ἀννης, μιᾶς θείας τοῦ Θεοδώρου καὶ ἀδελφῆς τοῦ Πλάτωνος καὶ τῆς Θεοκτιστῆς καὶ ἅμα μήτηρ καὶ τοῦ Σεργίου (σ. 311)! Πλήρης σύγχυσις! Ἐὰν ἐλάμβανε τὸν κόπον νὰ μελετήσῃ τὸν «Βίον» τῆς ἁγίας Ματρῶνης, τὸν ὑπὸ τοῦ Συμεῶν τοῦ Μεταφράστου διασωθέντα καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ Κεδρηνοῦ λεγόμενα, θὰ ἀνεγνώριζεν ὅτι ἡ Θεοδότη ἦτο θυγάτηρ τῆς Ματρῶνης καὶ τοῦ Δομετιανοῦ (ὁρθότερον Λαμιανοῦ). Πβλ. ἡμετέραν πρώτην μελέτην σ. 22/7: κ. 4. Ματρῶνα, ἡ μήτηρ τῆς Θεοδότης. Κεδρην., Migne, P.G. 121, 908C. Ὁμοίως Θεοδ. Στουδ., Migne, P.G. 99, 138A, 142C, 155A-D, 166A, 175A, 1007A, 1139B, 1142C/D. Ὁρα καὶ Ζων., Migne, P.G. 134, 1352A. - Περαιτέρω

Καὶ ἐρωτῶ: Διατί δὲν λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὑπὸ τῶν ἄχρι τοῦδε ἐρευνητῶν, ἰδίᾳ ὑπὸ τῶν ἀρχαιολόγων τῆς βυζαντινῆς Τέχνης, ἢ χρυσοῖς γράμμασιν ἐπιγραφὴ τοῦ *Κώδικος τῶν Παρισίων 1517* τοῦ 12 αἰ. ἢ ἐπὶ τοῦ φ. 162, δηλοῦσα ρητῶς ὅτι ὁ Ναὸς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, ὁ τὸ πρότερον καυθεῖς, ἀνεκαινίσθη «ἐπὶ χρόνων Λέοντος ἐπάρχου»; Διατί οἱ διάφοροι ἐρευνηταὶ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἀνεύρουν τὸν Λέοντα τοῦτον, τὸν καὶ «ἐπαρχον» Θεσσαλονίκης; Ἦτο

ἰδὲ Migne, P.G. 116, 920/53. Act. SS. t. III (1910) 813/22. 790-813. *Halkin*, Bibl. Hagiogr. Graeca, Bruxelles 1957 II, 102. - *Arsenij*, Nila mitropolita Rodosskago cetyre neizdannija proizvedenija (Mosquae 1891) 1-54. *Σωφρονίου Εὐστρατιάδου*, Ἀγιολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, Ἐνδ. Ἀποστ. Διακ. σσ. 1-483 καὶ ἐν σ. 328 ἐνθα γράφεται: «Ματρῶνα, ἡ Χιοπολίτις (Ὁκτ. 20, 21 Κῶδ. Καυσοκαλυβίων. Κῶδ. Λαύρας Θ 50 (IE' αἰ.), Μηναῖον Ὁκτ.): «Ἡ ὅσα Ματρῶνα ἐγεννήθη ἐν Βολισσῷ τῆς Χίου (; !) ἐκ γονέων εὐσεβῶν καὶ εὐπόρων, τοῦ Λέοντος καὶ τῆς Ἀννης...» | Πάντα τὰ ἀνωτέρω εἶναι παραπλανητικά, ὑπευθύνου ὄντος τοῦ μητροπολίτου Ρόδου Νικήτα, πρὸ τῆς ἀλώσεως ἀκμάσαντος, ἀντιγράψαντος τὸν «Βίον» τῆς ἁγίας Ματρῶνης, τὸν ὑπὸ τοῦ συμπολίτου του μητροπολίτου ἐπίσης Ρόδου, Νεῖλου τοῦ Διασσωρινοῦ (ΙΔ' αἰ.). Προφανῶς ἀμφοτέροι οἱ ἐκ Χίου καταγόμενοι μητροπολίται Ρόδου διὰ νὰ ἀπαθανάτισουν τὴν εὐσέβειαν τῶν γυναικῶν τῆς πατρίδος τῶν Χίου, διεσκέασαν τὸν «Βίον» τῆς ἁγ. Ματρῶνης, τῆς κόρης πράγματι Λέοντος καὶ Ἀννης, τῆς κατὰ τὰ τέλη τοῦ Η' αἰ. ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ Θ' αἰ. ἀκμασάσης, οὐδεμίαν δὲ σχέσιν ἐχούσης πρὸς τὴν Χίον». Πβλ. ὅσα ἐκτίθενται ὑπ' ἐμοῦ εἰς τὸ κ. 4 περὶ Ματρῶνης καὶ Θεοδότης ἐν σ. 22έξ. τῆς πρώτης μελέτης μου. - Τὰ ὅσα δὲ ἐν σ. 58 τοῦ ἔργου του λέγει ὁ Καθηγητὴς *Paul Speck* συμφωνοῦν πρὸς ὅσα γράφω ἐν σ. 17/8 τῆς πρώτης μελέτης μου, ὅτι δηλ. «οἱ πλεῖστοι τῶν ὕμνων τούτων ἀναφέρονται εἰς ἐγγὺς τῷ Θεοδώρῳ ἱστάμενα πρόσωπα, τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων ἦσαν συγγενικά πρὸς αὐτόν». - Σὺν ἐπὶ τούτοις, ὅσα ἰσχυρίζεται ἐν σ. 313/4 πρὸς ἀντίκρουσιν τῶν ὑπ' ἐμοῦ, δῆθεν ὑποθετικῶς ἢ καὶ αὐθαίρετως διατυπωθέντων διὰ τὰ συγγενικά πρόσωπα τῶν δύο οἰκῶν τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Φιλαρέτου Φιλανθρωπηνοῦ, ἐξ ὧν καὶ οἱ μετ' αὐτὸν συνέχισαν τὰς ἐπικρίσεις, παραπέμπω εἰς τὸ πηγαῖον ἔργον, ἥτοι εἰς τὴν ἐκδοσιν τοῦ «Βίου» τοῦ Φιλαρέτου ὑπὸ τῶν *M.-H. Fourmy et M. Leroy*, *La vie de S. Philarète: «Byzantion» IX (1934) 107έξ.* «Ὁρα κυρίως ἐκ τῆς Εἰσαγωγῆς τὰς σ. 101, 102, 103, 104 καὶ ἐξῆς, ὅπως καὶ τὸ κεῖμενον. Ἀπορῶ πῶς δὲν ἔχονγράφησαν οἱ ἀσχολούμενοι μὲ τὸν ἐν λόγῳ οἶκον τοῦ Φιλαρέτου, τὰ πρόσωπα τῶν συγγενῶν του, κατατάσσοντες ταῦτα κατὰ τὴν σειρὰν τῆς συγγενείας (ἐξ αἵματος καὶ ἀγχιστείας δι' ἐπιγαμίας), διὰ νὰ ἀνεύρουν τὸν μῖτον τοῦ οἰκογενειακοῦ δένδρου τοῦ Φιλαρέτου. Ἀντὶ λοιπὸν νὰ μέμφωνται τὴν ἐπ' ἐμοῦ καταβληθεῖσαν προσπάθειαν, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ «Βίου» τοῦ Φιλαρέτου καὶ τῶν ἀναφερομένων ἐν αὐτῷ συγγενῶν προσώπων, πρὸς σχεδιασμὸν τοῦ οἰκογενειακοῦ δένδρου αὐτῶν, θὰ ἦτο προτιμότερον νὰ ἐπιδοθοῦν καὶ οἱ ἴδιοι εἰς τὴν ἀνίχνευσιν τῶν συγγενῶν προσώπων οὐ μόνον τοῦ Φιλαρέτου, ἀλλὰ καὶ τῶν τοῦ οἴκου τοῦ Σεργίου καὶ τῆς Εὐφημίας, ἀδελφῆς τοῦ Φιλαρέτου. Συγχρόνως διὰ παραλλήλου μετὰ τῶν σχετικῶν πηγῶν ἐξιχνιάσεως τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως ἐκάστου προσώπου, τῇ ἀμέσῃ βοηθείᾳ τῆς ὀνοματοθεσίας, τεκμηριούσης τὰ ἐκ τῶν πηγῶν πολλὰκις κεκαλυμμένως λεγόμενα, κατελήξαμεν, οὐχὶ φανταστικῶς, ἀλλ' ἀποδεδειγμένως εἰς διαχάραξιν τοῦ οἰκογενειακοῦ δένδρου τῶν ἀποτελούντων τὴν elite τοῦ Η' καὶ Θ' αἰ. ἐν Βυζαντίῳ τῶν ἀνωτέρω δύο οἰκῶν, Φιλαρέτου καὶ Θεοσεβείας (ἢ Θεοσεβοῦ) καὶ Σεργίου καὶ Εὐφημίας, (ἀδελφῆς τοῦ Φιλαρέτου), γονέων δὲ τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν λοιπῶν συγγενικῶν προσώπων. Πάντα ταῦτα ὁδηγοῦν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ ἀναδιφῶν τὰς ἱστορικὰς πηγὰς, μετὰ πολλῆς τῆς

λοιπὸν σφάλμα τοῦ συντάκτου τῆς μελέτης, διότι ἐσκέφθη πρῶτος νὰ ἐφαρμόσῃ ὡς ἀρχὴν ἀναζητήσεως τῶν προσώπων τοῦ οἴκου τῶν ἱεραποστόλων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου τὴν τότε μέχρι καὶ τὴν σήμερον ἐφαρμοζομένην παρ' ἡμῖν τοῖς "Ἑλλήσιν ὀνοματοθεσίαν"; Ἡ μήπως τοῦναντίον ἦτο ἐπιτυχὴς τρόπος ἐπιστημονικῆς δεοντολογίας ἀναζητήσεως τῆς ἀρχῆς τῆς ἐξελικτικῆς πορείας διὰ τῶν ὀνομάτων τοῦ ἐνδόξου ἢ ἐνδόξων οἴκων τοῦ Βυζαντίου, ἀφοῦ ἐλλείπουν αἱ φιλολογικαὶ πηγαὶ ἢ συνεσκιασμένως καὶ ἀσαφῶς ἐκφράζονται περὶ τῶν οἴκων τούτων καὶ μάλιστα περὶ τῶν ἐπισήμων προσώπων τοῦ οἴκου τοῦ Ἀμορίου;

13. Παραπέμπω εἰς τὸ γνωστὸν ἔργον τοῦ J. B. Bury, A History of the Eastern Roman Empire from the fall of Irene to the accession of Basil I. (A.D. 802-867). London 1912 καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν σ. 35, ἔνθα ὁ λόγος περὶ τοῦ οἰκογενειακοῦ δένδρου τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου. Ἐπίσης εἰς τὴν σ. 156, ἔνθα ὁ λόγος περὶ τοῦ οἰκογενειακοῦ δένδρου τοῦ Πατριάρχου Φωτίου. Ἡ ἀντιπαραβολὴ τῶν ὑπὸ τοῦ Bury διαλαμβανομένων ἀποδεικνύει πόσον συμπίπτουν τὰ ἐκτιθέμενα ὑπ' ἐκείνου πρὸς τὰ ἰδικά μου συμπεράσματα. Ἐπὶ πλεόν, ἐκ τοῦ οἰκογενειακοῦ τούτου δένδρου τοῦ Πατριάρχου Φωτίου ἐξηγεῖται διατί ὁ Φώτιος ἐμφανίζεται ἐπαμφοτερίζων ἐν τῷ συνταρακτικῷ προβλήματι τῆς Εἰκονομαχίας. Ἡ μήτηρ αὐτοῦ Εἰρήνη ἦτο ἀδελφὴ τοῦ μεγάλου πολεμίου τῶν εἰκόνων Πατριάρχου Ἰωάννου Ζ' τοῦ Γραμματικοῦ (837-843. Ἀρμενικῆς καταγωγῆς; !). Ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου ἐξηγεῖται ἐπίσης διατί ὁ Φώτιος ἐκλέγει δις καὶ τρις τὴν ἀδελφὴν ξυνωρίδα Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, καίτοι συγγενεύουσιν πρὸς αὐτόν, συνιστῶν εἰς τοὺς ἐν τέλει, ὅπως ἀποστείλουν αὐτοὺς εἰς ἐπικινδύνους ἀποστολάς, τὸν Μεθόδιον στερούμενον τῆς εὐρυμαθείας τοῦ νεωτέρου ἀδελφοῦ του, τὸν δὲ Κύριλλον, νεαρὸν ἔτι ὄντα διὰ νὰ κηρύξουν εἰς τοὺς Μοραβούς τὴν ἀληθῆ πίστιν τοῦ Χριστοῦ, διδάξουν καὶ μορφώσουν αὐτούς, ἐνισχύοντας ἅμα τὴν διπλωματικὴν ἐπαρῆν μετὰ τοῦ Βυζαντίου. Δὲν κάμνει ἐντύπωσιν, διατί ὁ Φώτιος ἀποστέλλει τὸν λαϊκὸν Κωνσταντῖνον καὶ τὸν μοναχὸν ἀδελφόν του Μεθόδιον καὶ οὐχὶ ἕνα ἐπι-

προσοχῆς ὀφείλει νὰ ἀποφαίνεται ἐναντίον τῆς ἐκπεφρασμένης πρότερον ἀντιθέτου γνώμης τῆς ἰδικῆς του, ἂν καὶ ἡ ἰδικὴ του γνώμη δὲν τεκμηριῶται ἐπὶ ἀσφαλῶν δεδομένων καὶ πηγῶν ἀποδείξεων, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἐπὶ ἐπισφαλῶν ὑποθέσεων. Εἴμιχι βέβαιος, ὅτι ὁ ἱκανὸς ἐρευνητὴς τῶν ἔργων τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου Paul Speck, ἐὰν θελήσῃ νὰ ἐπιμείνῃ παραλλήλως καὶ εἰς τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸν «Βίον» τοῦ Φιλαρέτου ὑπὸ τοῦ ἐγγονοῦ του Νικήτα, ἀσφαλῶς θὰ ἀνεύρῃ πλείονα στοιχεῖα δικιολογοῦντα τὰς ἡμετέρας θέσεις. Ὡς πρὸς τὸν *Sevcenko*, ἡ σλαβικὴ καταγωγὴ του καθιστᾷ ἐκ τῶν προτέρων ἀμφισβητήσιμα τὰ συμπεράσματά του, ὡς ἄλλωστε ἀνωτέρω ἐπεσημάναμεν. Κατακλείω μὲ ὅσα ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ Χρονογράφου Γεωργίου τοῦ Ἀμαρτωλοῦ (Migne, P.G. 110, 668C), εἰλημμένα ἐκ τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ: κατὰ Ἰουλιανοῦ Στρηλιτευτικὸς): «ἡ γὰρ τοῦ λόγου δύναμις τοῖς μὲν ἐπιεικέσιν ὄπλον, τοῖς δὲ μοχθηροῖς κέντρον κακίας γίνεται»!

βλητικὸν Ἐπίσκοπον διὰ μίαν τόσον σπουδαίαν ἱεραποστολήν, μεγίστης ἅμα πολιτικῆς σπουδαιότητος; Δὲν κάμνει ἐντύπωσιν πῶς ὁ πρωθυπουργὸς Θεόκτιστος προστατεύει ὡς «υἱόν» του τὸν *Κωνσταντῖνον-Κύριλλον* καὶ χάριν αὐτοῦ ἐπανιδρύει οὗτος καὶ οὐχί, ὡς κακῶς ἐπιστεύετο ὁ Βάρδας, τὸ Πανδιδακτήριον τῆς Μαγναύρας ἐν Κωνσταντινουπόλει; Κατὰ τὴν ἡμετέραν διαπίστωσιν τοῦτο ἐγένετο, διότι ὁ Θεόκτιστος προητοίμαζε τὸν ἀνεψιόν του *Κωνσταντῖνον* διὰ νὰ ἀναλάβῃ ἐν καιρῷ τῷ δέοντι τὴν ἡγεμονίαν τῆς αὐτοκρατορίας, ὡς ἐκ βασιλικοῦ αἵματος καταγόμενον, ἀφοῦ, ὡς ἀπεδείξαμεν διὰ τῶν μελετῶν μας, ἦτο ἐγγονὸς τοῦ αὐτοκράτορος *Κωνσταντίνου* τοῦ ΣΤ' (780-797), υἱοῦ *Εἰρήνης* τῆς Ἀθηναίας (797-802). Ἀλλὰ τοῦτο ἀντελήφθη ἐγκαίρως ὁ βασιλεύων *Μιχαὴλ Γ'* (842-867) καὶ διὰ τοῦτο μὲ τόσον μένος καὶ ἀπανθρωπίαν κατεδίωξεν ὅλην τὴν οἰκογένειάν του καὶ ἔπαυσε τοῦ καθηγητικοῦ του ἀξιώματος ἐν τῇ Σχολῇ τῆς Μαγναύρας τὸν *Κωνσταντῖνον*! Ἀπόδειξις πάντων τούτων εἶναι τὰ ἐπακολουθήσαντα τραγικὰ γεγονότα, πολιτικά καὶ ἐκκλησιαστικά, τὰ σχέσιν ἔχοντα μὲ τὴν ἀλλαγὴν τῶν προσώπων καὶ μὲ τὴν τύχην τῶν ἀδελφῶν *Κυρίλλου* καὶ *Μεθοδίου* καὶ τοῦ οἴκου αὐτῶν. Οὕτω πως δύναται νὰ ἐξηγηθῇ διατί σιωποῦν ἀπαξάπαντες οἱ βυζαντινοὶ Χρονογράφοι νὰ ἀναφέρουν τι περὶ τῶν τεραστίας σημασίας ἱεραποστολικῶν ἔργων αὐτῶν ἐν τῇ ξένῃ. Τέλος δὲν ἐντυπωσιάζουν τὰ συμπεράσματα ἐκ τῆς εἰκονογραφῆσεως τοῦ ἱ. Ναοῦ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης καὶ αἱ ἀφιερωτικά ἐνίων ἐπιγραφῶν τῶν ὀνομάτων, αἱ ὁποῖαι συμπίπτουν μὲ τὰ πρόσωπα τοῦ οἴκου τοῦ Λέοντος «δρουγγαρίου», τοῦ καθ' ἡμᾶς «ἐπάρχου» Θεσσαλονίκης ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῆς ἀνακαινίσεως τοῦ Ναοῦ;

14. Ὡς ἔγραφον εἰς τὴν πρώτην μελέτην μου (σ. 56): «Θὰ ἦτο ἀληθὲς θαῦμα, ἂν εἰς ἀπλὴν σύμπτωσιν ὠφείλετο ἡ ὅλη σειρὰ τῶν ὀνομάτων τῶν εἰκονιζομένων ἁγίων, ἔστω καὶ τῶν ὀλίγων διασωθέντων, νὰ ταυτίζηται ἀπολύτως πρὸς τὴν σειρὰν τῶν ὀνομάτων τοῦ τε οἴκου τοῦ Λέοντος «δρουγγαρίου», τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου καὶ τέλος τῆς αὐτοκρατείας Θεοδώρας. Ἰδοὺ τῶν φερωνύμων ἁγίων τὰ ὀνόματα ἐν τῷ Ναῷ, τὰ σκοπίμως καθ' ἡμᾶς ἐπιλεγέντα πρὸς συσχετισμὸν τούτων μετὰ τῶν ἀναφερομένων εἰς τοὺς ἀνωτέρω οἴκους ὁμωνύμων προσώπων, τιμῆς ἕνεκα: Λέων-Λέοντες, Μαρία-Μαρίνα, Εὐφροσύνη, Σέργιος, Σοφία, Κλήμης, Θεόδωρος, Νικόλαος, Κάρπος, Γεώργιος, Ἰωάννα (ἢ Ἰωαννοῦ)-Ἀννα, Θωμᾶς, Ματθῶνα, Πελαγία, Εὐθύμιος, Ἰωάννης, Δαμιανὸς καὶ ἀσφαλῶς καὶ ἄλλα πολλά, ἅτινα ἀπεσβέσθησαν τῇ τοῦ χρόνου ροῇ» εἶναι ὀνόματα ἀπαντῶντα ἐν τε τῷ Ἱερῷ Ναῷ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, τῷ παρεκκλησίῳ τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου καὶ ἐν τοῖς ἀνωτέρω οἴκοις τῶν Λεόντων καὶ τῆς Θεοδώρας»!

15. Καὶ ταῦτα μὲν ἐν περιλήψει περὶ τῶν ἡμετέρων ἐρευνητικῶν συμπε-

ρασμάτων κατόπιν τῶν προσπαθειῶν ἐπιλύσεως ὠρισμένων ἱστορικῶν προβλημάτων πρὸς διαλεύκανσιν τῆς καταγωγῆς τῆς ἀδελφῆς ξυνωρίδος Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου. Νῦν προβαίνομεν εἰς ἔλεγχον ὠρισμένων προβλημάτων καὶ συμπερασμάτων, τὰ ὁποῖα προσεκομίσθησαν νεωστὶ ὑπὸ ἀντιφρονούντων καὶ τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται καὶ εἰς τὴν καταγωγὴν τῶν ἀνωτέρω ἱεραποστόλων. Ὡς εἴπομεν, ἰδιαίτερος εἴλκυσε τὴν προσοχὴν ἡμῶν ἡ σύντομος, ὅσον καὶ περιεκτικὴ μελέτη τοῦ *Ihor Sevcenko*, *On the social background of Cyril and Methodios* (= Περὶ τῆς κοινωνικῆς θέσεως Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου). Ἐπισημαίνομεν καὶ πάλιν ὅτι ἡ μελέτη ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ σειρᾷ τῶν *Studia Palaeoslovenica* τῆς ἐν Πράγᾳ Ἀκαδημίας τῶν ἐπιστημῶν ἐν ἔτει 1971, σ. 341-351.

16. Τὴν μελέτην ἀνεγνώσαμεν μετὰ μεγίστου ἐνδιαφέροντος. Ὡς ἀνωτέρω ἐμνημονεύσαμεν, τὴν μελέτην ἔκρινεν εὐμενῶς ὁ Καθηγητὴς *Hans-Georg Beck* (B.Z. 66 (1973) 175). Πλὴν ἄλλ' ὅμως ὑπάρχουν ἐν αὐτῇ σημεῖα καὶ θέσεις, μετὰ τῶν ὁποίων δὲν δυνάμεθα νὰ συμφωνήσωμεν. Ὁ *Sevcenko* ἐμφανίζεται διστάζων νὰ ἀρνηθῇ τὴν Ἑλληνικὴν καταγωγὴν ἀμφοτέρων τῶν ἱεραποστόλων τῶν Σλάβων, ἀκόμη καὶ τὴν ἐξ εὐγενοῦς οἴκου προέλευσίν των, παρ' ὅτι εἶναι λίαν ἐπιφυλακτικὸς, ὅταν λέγῃ: «...none of them goes beyond the imprecision of a hagiographic topos»¹⁵. Ἐνταῦθα εἶναι δυνατόν ἡ λέξις τοῦ ἀγγλικοῦ κειμένου *imprecision* (= ἐντύπωσις), ἐὰν δὲν ἀπογοητεύῃ καθ' ὁλοκληρίαν, νὰ θεωρηθῇ ὡς σημαίνουσα «ἀνακρίβειαν»! Δὲν προτιθέμεθα νὰ ἐπεκταθῶμεν εἰς ἀξιολόγησιν τῆς ἐρμηνείας τῶν εἰκόνων, χρησιμοποιοῦντες ταύτην ὡς μέσον ἱστορικῆς ἀποδείξεως. Παρ' ὅλα ταῦτα πιστεύομεν ὅτι ὁ *Sevcenko* ἔχει τὸ θέμα τῶν εἰκόνων, ὡς καὶ τοὺς «Βίους» τῶν ἁγίων ἱεραποστόλων, ὑποτιμήσει. Διότι κατὰ τὴν ἡμετέραν ἀντίληψιν, προκειμένου περὶ τοῦ εἵδους τούτου τῶν εἰκόνων, πρέπει νὰ διακρίνωμεν σαφῶς τὴν διαφορὰν μεταξὺ τῶν ἀγιογραφιῶν ἐν γένει, ἥτοι τῶν τυπικῶς καὶ παραδοσιακῶς, ἵνα μὴ εἴπωμεν μηχανικῶς, προπαρασκευαζομένων, καὶ ἐκεῖνων, αἱ ὁποῖαι ἡτιολογημένως (kausal) καὶ ἐκ προθέσεως πρὸς ὠρισμένην χρονικὴν στιγμήν δημιουργοῦνται καὶ ἀνιστοροῦνται, πρὸς τὸν σκοπὸν ἐξάρσεως τῶν κτητόρων καὶ ἄλλων ἐπισήμων προσώπων, ἵνα ὑπενθυμίζεται τὸ γεγονός διὰ τῆς ἀναμνηστικῆς προβολῆς τῶν προσωπικοτήτων, τόσον τῶν κτητόρων, ὅσον καὶ τῶν ἀνακαινιστῶν, εἰς τὸν ἱερὸν ζῆλον τῶν ὁποίων ὀφείλεται ἡ ἀνακαινίσις καὶ ἀποκατάστασις τοῦ ἱεροῦ καὶ ἱστορικῶς ἐνδόξου Ναοῦ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου. Καθ' ἡμᾶς, τοῦτο ἀκριβῶς συμβαίνει ἐν προκειμένῳ μετὰ τὰ μωσαικά καὶ τινὰς τοιχογραφίας τοῦ ἐν λόγῳ ἱεροῦ Ναοῦ. Πρόκειται, ἐπαναλαμβανόμεν, οὐχὶ περὶ τῶν συνήθων καὶ παραδοσιακῶς ἱστορουμένων εἰκονογρα-

15. *Sevcenko*, μνημ. μελέτη σ. 343ε. (ἐνθ' ἀν.).

φιῶν καὶ τοιχογραφιῶν προβολῆς ἁγίων, τῶν ὁποίων ἡ ἀνάμνησις καὶ ἡ ἐπικλησις θὰ πρέπει νὰ διατηρηθῇ ἀνὰ τοὺς αἰῶνας, ἀλλὰ πρόκειται περὶ ἀγιογραφιῶν φερωνύμων προσώπων, διὰ τῶν ὁποίων πρέπει νὰ ὑπομιμνήσκειται ἕσασι διὰ τῶν ὁμωνύμων ἁγίων τῶν εἰκόνων, ὅτι οἱ ἀνακαινιστὰὶ ἢ κτήτορες ἐπρωτοστάτησαν καὶ συνέβαλον ἀποφασιστικῶς εἰς τὴν ἀνακαινίσιν ἢ καὶ ἀνόρθωσιν τοῦ μερικῶς καταστραφέντος περιπίστου ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης ὑπὸ τοῦ ἐπαναστάτου *Θωμᾶ*, ὡς λεπτομερῶς ἐκθέτω εἰς τὴν πρώτην μελέτην μου. Ἐν τῷ Ναῷ πιστεύω ἐν πεποιθήσει, ὅτι ἐξεικονίσθησαν πράγματι οἱ φέροντες τὰ ὀνόματα τῶν εἰκονιζομένων ἁγίων οἱ χορηγοί, οἱ ἀνακαινιστὰὶ καὶ οἱ τούτων συγγενεῖς, ἅπαντες πρόσωπα διακεκριμένα καὶ ἐπίσημα. — Εἰς τὴν θέσιν ταύτην ἐπιτραπήτω μία παρατήρησις. Ἡ ἐπιστήμη δὲν πρέπει νὰ ἐρευνᾶται μόνον ὑπὸ τῶν θεραπευτῶν χάριν τῆς ἐπιστήμης καὶ μόνον, οἷον εἰς ἐρασιτεχνικῶς, ἀλλὰ θὰ πρέπει ὁ ἐρευνητὴς ἐπιστήμων νὰ ἔχῃ τὴν τόλμην νὰ συνάγῃ συμπεράσματα, ἡτιολογημένα βεβαίως, ὥστε διὰ τῆς ἐρεῦνης του νὰ συλλαμβάνῃ τὴν ὑποκρυπτομένην ἔννοιαν καὶ σημασίαν τοῦ ἀντικειμένου τοῦ πέρα τῆς παραστατικῆς ἐμφανίσεως, ὅπως ἐν προκειμένῳ, τῶν εἰκόνων. Ἀλλωστε, εἰς τὴν ἀρμοδιότητα τῆς ἀληθοῦς ἐπιστημονικῆς δεοντολογίας πολλάκις ὁ ἐρευνητὴς ἐπιστήμων ἐπέτυχε διὰ τολμηρᾶς συλλήψεως νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἀνακάλυψιν θέσεων, οὐδέποτε πρότερον ὑπ' ἄλλων προβληθεῖσιν. Ἀρκεῖ νὰ δύναται δι' ἀδιαφιλονεικῆτων ἀποδείξεων, ἐπιστημονικῶς ἢ καὶ λογικῶς κατοχυρουμένων, νὰ ἐμφανίσῃ τὴν ἀλήθειαν τῶν θέσεων του, ὡς συμβαίνει καὶ εἰς τὴν ὅλην ἀμφισβητουμένην προβληματολογίαν τῶν προσώπων καὶ τοῦ οἴκου ἢ καταγωγῆς τῶν ἁγίων ἱεραποστόλων τῶν Σιλβάων *Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου*.

17. Καὶ τώρα ἐπὶ ἄλλου σημείου, τὸ ὁποῖον θίγει ὁ *Sevcenko* χαρακτηρίζων τὸ ἔργον ἡμῶν περὶ *Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου*, ὡς «περίεργον», διὸ καὶ ἀναφέρει τοῦτο «merely for the sake of curiosity» (= ἀπλῶς χάριν τοῦ περιέργου)¹⁶, χωρὶς ὅμως νὰ προβαίῃ καὶ εἰς ἀναιρέσιν τῆς ἐπὶ τῆς ὀνοματοθεσίας τῶν προσώπων τοῦ οἴκου τῶν δύο ἱεραποστόλων στηριζομένης ἀποδεικτικῆς μας θέσεως. Πρὸς ἀναιρέσιν ἴσως τῆς ὑφ' ἡμῶν ἐπισημάνσεως τῆς σπουδαιότητος τῶν φερωνύμων τοιχογραφιῶν, συμπιπτουσῶν πολλάκις μετὰ τῶν φερωνύμων προσώπων τοῦ οἴκου τῶν ἱεραποστόλων, ὁ *Sevcenko* ἀκολουθεῖ ἄλλην, ἔμμεσον ὁδὸν ἀναιρέσεως τῶν θέσεών μου. Ἐπιζητεῖ νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν ἱεραποστόλων *πτῶσιν* τοῦ ἀξιώματος τοῦ «δρουγγαρίου», ὅπερ ἔφερον ἐν τοῖς «Βίοις» ἀμφοτέρων ὁ πατὴρ αὐτῶν *Λέων*. Ἀλλὰ ἀποφεύγει νὰ διευκρινίσῃ ἂν αἱ περὶ τῶν γονέων τῶν ἱεραποστόλων «Μαρτυρίαι» συμπίπτουν μετὰ τῶν φερωνύμων τοιχογραφιῶν τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἀγίου

16. Αὐτόθι, σ. 351, σημ. 54.

Δημητρίου καὶ τῶν συγγενῶν τοῦ οἴκου τοῦ Λέοντος «δρουγγαρίου» ἢ ἀλληλο-συμπληροῦνται ἔχουσαι ἴσην ἀξίαν, λόγῳ τῆς ὁμωνυμίας τῶν προσώπων τῶν εἰκονιζομένων ἀγίων μετὰ τῶν προσώπων τοῦ οἴκου τοῦ Λέοντος «δρουγγαρίου». Ἐν ἄλλο σημεῖον, τὸ ὁποῖον ἡ διέφυγε τὴν προσοχὴν ἢ ἐσκεμμένως δὲν ἀναφέρει ὁ *Sevcenko* εἶναι τοῦ χρόνου τῆς συντάξεως τῶν δύο «Βίων», προκειμένου νὰ κρίνωμεν τοὺς λόγους, δι' οὓς χρησιμοποιεῖται ὁ τίτλος τοῦ ἀξιώματος τοῦ Λέοντος ὡς «δρουγγαρίου» καθ' ὅλην τὴν μετὰ ταῦτα παράδοσιν. Κατὰ τὴν γνώμην τῶν *P. Meyvaert - P. Devos* (*Trois énigmes Cyrillo-methodiennes de la Légende Italique résolues grâce à un document inédit. Analecta Bollandiana, LXXIII, Brüssel 1955 σ. 388ε.*) ὁ «Βίος» τοῦ Κωνσταντίνου-Κυρίλλου πιθανῶς ἐγράφη πρὸ τοῦ 882, μετὰ τὴν «Ἱταλικὴν Διήγησιν» τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ἔζων οἱ ἀδελφοὶ καὶ ἴσως καὶ ὁ πατήρ των, ὅτε ἐφέρετο εἰσέτι ὡς «δρουγγάριος», τίτλον τὸν ὁποῖον ἐπαναλαμβάνουν ὅλα τὰ μετὰ ταῦτα χειρόγραφα, ἀπὸ τοῦ ἀρχαιότερου (τοῦ IB' αἰ.) μέχρι καὶ τῶν 35 ἄλλων (τοῦ IE' καὶ IΣΤ' αἰ.). Καίτοι δὲν δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν ὅτι τὸ ἀξίωμα τοῦ «δρουγγαρίου» διετήρει εἰσέτι τὴν ὑψηλὴν θέσιν του, ὑποκείμενος ὁ τιτλοῦχος μόνον εἰς τὸν «στρατηγόν», καθ' ἣν ἐποχὴν ἐφέρετο τιτλοφορούμενος «δρουγγάριος», καίτοι προσλαβὼν καὶ ἄλλα ἀξιώματα, κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην, ὁ Λέων, ὁ πατήρ τῶν ἱεραποστόλων, δὲν εἶναι ἀπίθανον ἡ τῶν «Βίων» διατήρησις τοῦ τίτλου τούτου νὰ ὀφείλεται εἰς τὴν πρωταρχικὴν μνείαν τῶν *epistola Anastasii* καὶ τὴν *translatio Gauderich* (*Legenda Italica*) ἢ «*Litteras sclavorum*» (ιδὲ *Leop. Karl Goetz, Gesch. d. Slavenapostel, Gotha 1897, σ. 13 καὶ 17 ἐξ.*) ἐξ ὧν συνετέθη τὸ πρῶτον ὁ «Βίος» τοῦ Κωνσταντίνου, παραδοθέντος οὕτω τοῦ τίτλου διὰ τοῦ «Βίου» τούτου καὶ εἰς τοὺς μετὰ ταῦτα αἰῶνας¹⁷.

18. Συναφὲς πρὸς τὴν σημασίαν τοῦ τίτλου τοῦ «δρουγγαρίου» καὶ τοῦ χρόνου τῆς μειώσεως τῆς πρότερον ὑψηλῆς του θέσεως ἐν τῇ στρατιωτικῇ καὶ διοικητικῇ ἱεραρχίᾳ, εἶναι τὸ εἰς ἅμεσον σχέσιν τελοῦν πρόβλημα τοῦ χρόνου τῆς ἰδρύσεως τοῦ «Θέματος» Θεσσαλονίκης. Κατὰ τὴν ἡμετέραν ἱστορικὴν διακρίβωσιν τὸ «Θέμα» τοῦτο ἰδρύθη μετὰ τῶν ἐτῶν 796 καὶ 824. Κατὰ τὴν γνώμην ὅμως τοῦ *Sevcenko* τὸ «Θέμα» τῆς Θεσσαλονίκης ἰδρύθη περὶ τὸ 836 περίπου, ἂν καὶ μετὰ βεβαιότητος δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι τὸ ἔτος 856 ἰδρύθη, ἐξ οὗ καὶ ἀποφαίνεται: «...and the *thema* Thessalonica istat-tented probably by ca. 836, surely by 856»¹⁸. Ὡς πηγὴν δὲ σημειώνει τὸ ἔργον τοῦ *A. Pertusi, Constantine Porphyrogenitus, De Thematibus*:

17. Πβλ. Ἰωάν. Ἀναστασίου, Βίος Κωνσταντίνου-Κυρίλλου. Βίος Μεθοδίου (ἐν μεταφράσει). Βίος Κλήμεντος Ἀχρίδος. Θεσσαλονίκη 1968 (Ἑπετ. Θεολ. Σχολ. Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης) σ. 113-117, Εἰσαγωγή. - Λεπτομερέστερον περὶ τῆς ἱεραρχικῆς σημασίας τοῦ τίτλου καὶ τοῦ χρόνου τῆς μειώσεως αὐτοῦ κατωτέρω.

18. *Sevcenko*, σ. 343/4.

Studi e Testi 160 (1952) 168, τοῦθ' ὅπερ συμφωνεῖ πως, λέγει, καὶ μετὰ τὴν γνώμην τοῦ J. B. Bury, ὅστις κάμνων λόγον περὶ τῆς προελάσεως τοῦ ἡγεμόνος τῶν Βουλγάρων μέχρι τῆς Θεσσαλονίκης, λέγει ἐπ' εὐκαιρία καὶ ταῦτα: «It can hardly be an accident that the date to which our evidence for their transaction points (c. A.D. 836) coincides with the termination of the second decade of Peace...»¹⁹. Ἦτοι «μετὰ δυσκολίας δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐν τυχαῖον συμβάν, ὥστε ἡ χρονολογία κατὰ τὴν ὁποίαν, συμφώνως πρὸς τὴν μαρτυρίαν ἡμῶν, κατὰ τὴν στιγμὴν τῶν συμπτώσεων (c. A.D. 836) νὰ συμπίπτῃ μετὰ τὸ τέλος τῆς δευτέρας δεκαετίας τῆς εἰρήνης...». Προφανῶς ἡ μνεία τῆς χρονολογίας τοῦ ἔτους 836, συμπίπτουσας μετὰ τὸ τέλος τῆς δευτέρας δεκαετίας τῆς ἐπελθούσης εἰρήνης, δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ἄμεσον σχέσιν καὶ μετὰ τὴν ἰδρυσιν τοῦ «θέματος» Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ τὸ ἀντίθετον δυνατόν νὰ σημαίνει, ὅτι δηλ. προϋπῆρξεν ἡ ἰδρυσις τοῦ «θέματος», διότι ἡ ἰδρυσις τοῦ «θέματος» Θεσσαλονίκης ἦτο φυσικὸν νὰ ἐνίσχυσε στρατιωτικῶς τὴν ἄμυναν τῆς περιοχῆς, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐπελθοῦσα εἰρήνη.

19. Ἐπὶ τοῦ προβλήματος τοῦ χρόνου τῆς ιδρύσεως τοῦ «θέματος» Θεσσαλονίκης θεωροῦμεν ἄξια ἰδιαιτέρας σημειώσεως ὅσα, κρίνοντες τὸ ἔργον τοῦ Γ. Ι. Θεοχαρίδου, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους (285-1354), Θεσσαλονίκη 1980 (Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, ἀριθ. 55. Δημοσιεύματα τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν) σσ. 222, ἐγράφομεν ἐν τῷ Περιοδικῷ «Ἐκκλησία» τῆς 1 Μαΐου 1982 σ. 247-250: «Ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος εἶναι ἡ διαπίστωσις ὅτι τὸ «θέμα» τῆς Θεσσαλονίκης «πρέπει νὰ ιδρῇ μετὰ τὸ 796, ὅτε ὑπῆρχεν ἀκόμη ἐπαρχος Θεσσαλονίκης καὶ ὄχι «στρατηγός», καὶ 828 τὸ πολὺ, πρὸ τοῦ ὁποίου συνετάγη τὸ «Τακτικόν» τοῦ *Usrenskij*, τὸ μνημονεῦον πρῶτην φορὰν «πατρίκιον καὶ στρατηγὸν Θεσσαλονίκης». Ἡ διαπίστωσις αὕτη ἔχει μεγάλην σημασίαν καὶ διὰ τὴν θέσιν ἡμῶν περὶ τοῦ Λέοντος, τοῦ καὶ «δρουγγαρίου», πατρὸς τῶν ἱεραποστόλων τῶν Σλάβων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου καὶ μάλιστα ὡς ἀναιρετικὴ τῆς θέσεως τοῦ *Sevchenko*²⁰.

20. Σὺν ἐπὶ τούτοις ἐπιθυμῶ νὰ ἀνακοινώσω ὅτι εἰς ἐρώτησίν μου ὁ συνάδελφος ἐν Θεσσαλονικίᾳ κ. Ἰωάν. Καραγιαννόπουλος εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ διατυπώσῃ, ὡς ἱστορικὸς τῆς Βυζαντινῆς περιόδου καὶ μάλιστα τῆς περὶ τῆς ὁμιλοῦμεν ἐποχῆς, τὰ ἑξῆς: «Τελευταία μνεία ἀξιωματοῦχου («ὑπάρχου» τοῦ παλαιοτάτου διοικητικοῦ συστήματος τὸ 796, εἰς ἐπιστολὴν τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου (Migne, P.G. 99, 917). Πρῶτη ρητὴ μνεία «στρατηγοῦ» Θεσσαλονίκης, ἀπόδειξις ἐπομένως ὑπάρξεως ὁμωνύμου «θέματος», τὸ 842/3: Τακτικὸν *Usrenskij* 49, 16 «ὁ πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Θεσσαλονίκης» (ed.

19. J. B. Bury, μν. ξ., σ. 371.

20. Γ. Θεοχαρίδου, μν. ξ., σ. 222έ.

N. Oikonomidès, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1972). Εἰς ἐπιστολὴν ὁμῶς τοῦ 824 τῶν *Μιχαὴλ Β΄* καὶ *Θεοφίλου* πρὸς τὸν *Λουδοβίκον* τὸν *Εὐσεβῆ* (*Mansi* 14, 418), ἀναφέρεται: «...sed etiam de Asiae et Europa partibus, Thraciae, Macedoniae, Thessalonicae et circumjacentibus Sclaviniiis». Ἐν ἡ λέξις *Thessalonicae-Thessaloniae* (?) εἶναι βεβαία, τότε πιθανὸν ἡ μνεία τῆς νὰ σημαίνῃ ὑπαρξίν τοῦ ὁμωνύμου διοικητικοῦ σχήματος (= «*Θέματος*»). Τοῦτο ὁμῶς μὲ κάποιαν ἐπιφύλαξιν. Ὑπὸ τὰς ἀνωτέρω προϋποθέσεις ἡ Ἱδρυσις «*Θέματος*» *Θεσσαλονίκης* θὰ ἠδύνατο νὰ τοποθετηθῇ μετὰ τῶν ἐτῶν 796 καὶ 824». — Περαιτέρω ὁ συνάδελφος σημειώνει καὶ τὰ ἐξῆς: «Τελευταία μνεία «στρατηγοῦ» *Θράκης*, ἐνεργοῦντος πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις εἰς *Στρυμόνα*, τοῦτέστιν εἰς *Μακεδονικὰ ἐδάφη*, τὸ 789 (= *Θεοφ.* 463, 28). Τὸ 802 ἀναφέρεται ὁ Ἱάτιος «μονοστράτηγος» εἰς τε τὴν *Θράκην* καὶ τὴν *Μακεδονίαν*» (= *Θεοφ.* 375, 20). Ἐπομένως τὸ «*Θέμα*» *Μακεδονίας* ἰδρύθη μετὰ τῶν 789 καὶ 802. «*Πρώτη* πάντως ρητὴ μνεία του τὸ 813, ὅτε ἀναφέρεται ὁ Ἱωάννης πατρίκιος καὶ στρατηγὸς *Μακεδονίας*, ὁ Ἀπλάκης» (= *Θεοφ.* 501, 1 ἐ.). — Σημειωθῆτω τέλος ὅτι καὶ ὁ γνωστὸς διακεκριμένος βυζαντινολόγος *Fr. Dvornik* εἰς τὸ κλασσικὸν ἔργον του *Les Légendes de Constantin et de Méthode*, Prag 1933, τὴν Ἱδρυσιν τοῦ «*Θέματος*» *Θεσσαλονίκης* θεωρεῖ γενομένην κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ Θ΄ αἰῶνος (Πβλ. ἡμετέραν μελέτην, *Οἱ ἅγιοι ἱεραπόστολοι τῶν Σλάβων Κύριλλος καὶ Μεθόδιος...*, σ. 9-10).

21. Ὅφειλομεν πάντως νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι ἡ χρονολόγησις τῆς ἰδρύσεως τοῦ «*Θέματος*» *Θεσσαλονίκης* ἔμμεσον, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἀσήμαντον διὰ τὴν ἄρσιν τῶν ἰσχυρισμῶν τοῦ *Sevcenko*, ἀξίαν ἔχει διὰ τὴν ἀπόδειξιν τῆς καταγωγῆς τῶν ἱεραποστόλων τῶν Σλάβων καὶ τὴν ἀξιολόγησιν τοῦ ἀξιώματος τοῦ «*δρογγαρίου*» τοῦ *Λέοντος*, πατρὸς τούτων. Παρὰ ταῦτα ἡ τοῦ εἰρημένου «*Θέματος*» χρονολόγησις τῆς ἰδρύσεώς του προσφέρεται ὡς μέσον μαρτυρίας τοῦ καθορισμοῦ τοῦ προσώπου τοῦ *Λέοντος*. Ἀποφασιστικῆς πάντως σημασίας παραμένει μ' ὅλα ταῦτα ἡ εἰς ἡμᾶς ἀρκούντως γνωστὴ προσωπικότης τοῦ *Λέοντος* «*δρογγαρίου*», ὡς καὶ τῶν συγγενῶν αὐτοῦ, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἡμετέρων διηκριβωμένων διαπιστώσεων. Ὡς πρὸς δὲ τὰ ἀποδιδόμενα εἰς αὐτὸν «*κοσμητικὰ*» (= *ornamentis*) ἐπίθετα, τὰ συνοδεύοντα τὰ ἐκάστοτε ἀξιώματα αὐτοῦ, ὡς ἡμεῖς πιστεύομεν στηριζόμενοι εἰς τὴν σχετικὴν πληροφόρησιν τοῦ *Θεοδώρου* *Στουδίτου*, τὸ ἀξίωμα τοῦ «*δρογγαρίου*» εἶναι καὶ παρέμεινε τὸ σπουδαιότερον, πᾶν ἄλλο ἢ ὑποτιμητικόν, ὡς δέχεται ὁ *Sevcenko*.

Δυνάμεθα λοιπὸν ἐν ἀταραξίᾳ νὰ μνημονεύσωμεν τὰς ἐκφρασθεῖσας διατυπώσεις εἰς τινὰ ἱστορικὰ ἔργα, ὅποια καὶ ἡ ἀχλὺς τοῦ: «...*Michael sent two missionaries who had already won fame by their visits to the Khazars*

and Saracens, the brothers *Constantine* and *Methodios*, sons of a *high official* at Salonica. If not themselves Slavs...» (= «...Ὁ Μιχαὴλ ἀπέστειλε δύο ἱεραποστόλους, οἵτινες εἶχον ἤδη ἀποκτήσει φήμην διὰ τὰς ἀποστολάς των εἰς τοὺς Χαζάρους καὶ τοὺς Σαρακηνοὺς, τοὺς ἀδελφοὺς Κωνσταντῖνον καὶ Μεθόδιον, τέκνα ἐπισήμου οἴκου ἐν Θεσσαλονίκῃ. Ἐὰν ὅχι οἱ ἴδιοι Σλάβοι, ἦσαν ὅπωςδῆποτε ἀρκετὰ γνωστοὶ εἰς πλείστους τοῦ τμήματός τῆς νοτίου περιοχῆς τῶν Σλάβων...»²¹.

22. Ἐν κατακλεῖδι ἐπιθυμῶ νὰ ἐπαναλάβω ὅσα διετύπωσα ἐν τῇ βιβλιοκρισίᾳ μου διὰ τὸ ἔργον τῆς συναδέλφου Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινῇ Ἱστορίᾳ, Ἀθῆναι 1981. Εἰς ἀπάντησιν τῆς ἐν σ. 219 τοῦ Β' τόμου τῆς Ἱστορίας τῆς ἐκφρασθείσης γνώμης, ὅτι ἡ περὶ Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου θέσις μου θεωρεῖται ὡς *τολμηρά*», ἔγραψον τὰ ἑξῆς: «Ἐλπίζω νὰ ἄρω τὰς ἀντιρρήσεις ἐπὶ τε τῆς Ἑλληνικῆς καταγωγῆς καὶ ἐπὶ τοῦ οἴκου καθόλου τῶν ἐνδόξων τούτων ἱεραποστόλων τῶν Σλάβων προσεχῶς δι' ἐτέρας μελέτης. Τοῦτο ἀκριβῶς πράττω νῦν διὰ τῆς παρούσης μελέτης. Λεχθῆτω πάντως ἐκ προοιμίου ὅτι οὐδεμία ἱκανοποίησις διὰ τὸν ἀληθῆ ἐπιστήμονα ἐρευνητὴν εἶναι μεγαλύτερα ἀπὸ τὴν ἀποδείξιν τῆς ἐπιστημονικῆς ἀληθείας, δι' ἀπηκριβωμένης ἐρεύνης, ἔστω καὶ ἂν αὕτη ἀντικρούει τὴν ἐκφρασθεῖσαν πρότερον γνώμην ἢ θεωρίαν του. Ἀλλ' ἡ ἄνευ ἐρεύνης *ρηματικὴ* καὶ τοῦτ' αὐτὸ *ἀξιωματικὴ ἀπαίτησις* ἀναίρεσεως μιᾶς ἔστω θεωρίας, εἶναι ἂν μὴ τι ἄλλο, ἀδόκιμος ἀπὸ ἐπιστημονικῆς ἀποδεικτικῆς δεοντολογίας. Ὡς πρὸς τὸ θέμα τοῦτο ἀρκεῖ ἐπὶ τοῦ παρόντος νὰ εἶπω ὅτι διῆλθον ἡμέρας καὶ νύκτας πολλὰς καὶ ἐπὶ ἔτη ἀναζητῶν τὴν πηγαιᾶν ἀλήθειαν περὶ τῶν ἱεραποστόλων τῶν Σλάβων καὶ τοῦ οἴκου αὐτῶν. Ἐπειδὴ δὲ αἱ πηγαὶ καὶ μάλιστα αἱ τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου ἦσαν ἀσαφεῖς, ἐσκέφθην ὅτι τὴν λύσιν θὰ προσεπόριζεν ἴσως ἡ *ὀνοματολογία* τῶν ἐνδόξων τούτων ἀνδρῶν. Ἐκ τῆς *ὀνοματοθεσίας* λοιπὸν ἐκκινήσας καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀγιολογικῶν καὶ ἱστορικῶν πηγῶν, μάλιστα δὲ ἐκ τοῦ «*Βίου τοῦ ἁγίου Φιλαρέτου*», τοῦ ἐκδοθέντος ὑπὸ τῶν *Marie-Henriette Fourmy - Maurice Leroy* («*Byzantion*») IX (1934) 85-109), κατέληξα εἰς τὴν διαπίστωσιν τῆς ἀνιχνεύσεως οὐ μόνον τῶν συγγενῶν προσώπων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, ἀλλὰ καὶ τῶν μετὰ τοῦ οἴκου αὐτῶν συνδεομένων προσώπων ἐξ αἵματος ἢ καὶ ἐξ ἀγγιστείας. Τὰ συμπεράσματά μου λοιπὸν δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα *φαντασίας*, ἂν καὶ ἄνευ *φαντασίας* εἶναι ἀδύνατος οἰαδῆποτε ἐπιστημονικὴ ἀνακάλυψις, ἀλλ' ὠρίμου σκέψεως καὶ μακρᾶς ἐπιστημονικῆς προσπάθειας καὶ συγκριτικῆς τῶν ἱστορικῶν καὶ φιλολογικῶν πηγῶν ἀναδιφάσεως.

Τὴν μόνην ἔμμεσον ἀπάντησιν εἰς τὴν τοποθέτησιν ὑπ' ἐμοῦ τοῦ ὅλου θέματος, προσεπάθησε νὰ δώσῃ ὁ ἐν Dumbarton Oaks γνωστὸς βυζαντινολόγος

21. R. M. Seton - Watson, A history of the Czechs and Slovaks, London 1943, σ. 13.

Καθηγητῆς *Sevcenko*, ὅστις ἐπανερχόμενος διὰ τῆς μνημονευθείσης μελέτης του εἰς τὴν προσφιλῆ ἄποψιν τῶν παλαιότερων Σλάβων καὶ μάλιστα τῶν Ρώσων συγγραφέων περὶ σλαβικῆς καταγωγῆς τῶν ἀδελφῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, ἐπέζητησε νὰ ἀποδείξῃ ὅτι τὸ ἀξίωμα τοῦ «δρουγγαρίου», τοῦ πατρὸς τῶν ἀνωτέρω ἀδελφῶν, εἶχεν ἤδη ὑποβαθμισθῇ κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα, ὑπερπηδῶν δεκαετίας ὅλας, καθ' ἃς δὲν ἀναφέρεται ἡ ὑποβάθμισις καὶ ὑπερτονίζων τὴν μετὰ τὴν Μακεδονικὴν δυναστείαν ἐπελθοῦσαν μειωτικὴν πράγματι μεταβολὴν καὶ ὑποβάθμισιν διὰ πολιτικούς λόγους τοῦ στρατιωτικοῦ τοῦτου ἀξιώματος²². Ἀλλὰ διὰ παραλείψεων καὶ ὑπερπηδήσεων καὶ ἐπισφαλῶν ὑποθέσεων ἣ καὶ ἄοριστολογιῶν καὶ αὐθαιρέτων ἰσχυρισμῶν, διὰ παραθεωρήσεως τῶν πηγαίων μαρτυριῶν καὶ μάλιστα τοῦ «Βίου» ἀμφοτέρων τῶν ἐνδόξων ἱεραποστόλων τῶν Σλάβων καὶ ἀρνήσεως τῶν ἐν τοῖς «Βίοις» ρητῶς λεγομένων περὶ τῆς καταγωγῆς τούτων ἐξ ἀριστοκρατικοῦ οἴκου, οὐδὲν ἀποδεικνύεται, παρὰ τὴν πληθωρικὴν ἐπὶ κλησιν τῆς παλαιότερας γνωστῆς βιβλιο-

22. Ὁ *Sevcenko* ἀναγνωρίζει ἐν σ. 345 τῆς μελέτης του ὅτι «κατὰ τὸ ἔτος 838 εἰς «δρουγγάριος» πρέπει νὰ ἔχῃ ἀπολαύσει μίαν ὑψηλὴν θέσιν, διότι ὁ Γεώργιος ὁ Συνεχιστὴς σημειώνει ἰδιαιτέρως τὸν Κωνσταντῖνον τὸν «δρουγγάριον» (παράλλῃλως πέντε μόνον ἄλλων ὀνομάτων) μετὰ τῶν ἀνθρώπων, οἵτινες ἐφυλακίσθησαν μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς δυναστείας τοῦ Ἀμορίου. Μνημονεῖ δὲ τοῦτον ἀκριβῶς μετὰ τῶν δύο ἀξιωματῶν ὑψηλῶν βαθμῶν (ἐνὸς «πατρικίου» καὶ «στρατηγοῦ» καὶ ἐνὸς «τουρμάρχου»).» - Ἀλλὰ περὶ τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἀξιωμάτων ἐν Βυζαντίῳ παραπέμω εἰς τὸ πρωτοπορειᾶκὸν ἔργον τοῦ *J. B. Bury*, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century. With a revised text of the «Kletorologion» of Philotheos*. Printed in U.S.A. Burt Franklin, 235 East 44th St. New York, N.Y. 10017 (ἐκδ. φωτομηχανικὴ ἐκ τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ ἔτους 1911 σσ. XV + 530). Ἐνταῦθα καὶ περὶ τῶν ἀξιωμάτων, ἅτινα μᾶς ἐνδιαφέρουν, ἦτοι στρατηγοῦ, ἐπάρχου, τουρμάρχου, σακελλαρίου, ὄρφανοτρόφου, δρουγγαρίου, χαρτουλαρίου κ.ἄ. - Τὴν ἐκθεσίμ του περὶ τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἀξιωμάτων ὁ *Sevcenko* στηρίζει, πέρα τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἀναφερομένης παλαιότερας καὶ νεωτέρας βιβλιογραφίας, κυρίως εἰς τὸ ἔργον τοῦ αὐτοῦ Ἀγγλοῦ συγγραφέως *J. B. Bury*, *A History of the Eastern Roman Empire, from the fall of Irene to the Accession of Basil I*. London 1912 καὶ μάλιστα εἰς τὸ κεφ. VII, παράρρ. 2: Military and Naval Organization σ. 221-231 καὶ κυρίως εἰς τὰς σ. 227 καὶ ἐξῆς. - Τὴν ἀνέυρεσιν τῶν λημμάτων ἐκάστου ἀξιώματος διευκολύνει τὸ ἔργον: *M. Γρηγορίου-Ίωαννίδου, Πίνακες, ἀναφερόμενοι εἰς τὸ ἀνωτέρω ἔργον τοῦ J. B. Bury*, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century*. - Ἰδιαιτέρας μνείας ἀξίον εἶναι τὸ νεώτερον ἔργον τοῦ Καθηγητοῦ *N. Oikonomides*, *Les listes de Préséance Byzantines des IXe et Xe siècles*. Paris 1972 (ss. 403. Πλουσία βιβλιογραφία). - Διὰ τὰ χρονολογικὰ προβλήματα τοῦ ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης ἀξιολογώτατον καὶ λίαν ὑποβοηθητικὸν εἶναι τὸ ἔργον τοῦ Καθηγητοῦ καὶ ἑταίρου τῆς ἡμετέρας Ἀκαδημίας *Paul Lemerle*, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius*. I: Le Text, Paris 1979 (σ. 268). II: Commentaire, Paris 1981. Πολὺ διευκολύνει τοὺς Ἑλληνας ἐρευνητὰς εἰς λεπτομερῆ θεώρησιν τοῦ περιεχομένου τῶν «Βίων» τῶν ἱεραποστόλων, τὸ ἔργον τοῦ ἐν Θεσσαλονικῇ Καθηγητοῦ *Ἰωάν. Ε. Ἀναστασίου*, *Βίος Κωνσταντίνου-Κυρίλλου, Βίος Μεθοδίου* (ἐν μεταφράσει) καὶ *Βίος Κλήμεντος Ἀχρίδος*. Θεσσαλονίκη 1968.

γραφίας, τῆς ἀπὸ πολλοῦ πεπαλαιωμένης! («Βίος» Κωνσταντίνου II, σ. 119 μετάφρ. 'Αναστασίου: «Εἰς τὴν πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης ἔζη ἄνθρωπος κατὰ γόμενος ἔξ εὐγενοῦς γένους καὶ πλούσιος. Τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἦτο Λέων». "Ορα καὶ «Βίος» Μεθοδίου κ. II, σ. 152 'Αναστασίου μετάφρ.: «Ἐξ ἀμφοτέρων τῶν γονέων κατήγετο (δηλ. ὁ Μεθόδιος) ὅχι ἐκ κατωτέρου, ἀλλ' ἐκ λίαν ἐνδόξου καὶ περιφανοῦς γένους, τὸ ὁποῖον πρὸ πάντων ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ὑπὸ πάσης τῆς Θεσσαλονίκης ἐτιμᾶτο, ὡς καὶ τὸ ἐξωτερικὸν παρουσιαστικόν του ἐδείκνυε...». — Καὶ ὅμως ὁ *Sevcenko* παραθεωρεῖ τὴν κατηγορηματικὴν διακήρυξιν ἀμφοτέρων τῶν «Βίων» καὶ παρὰ τὴν διαβεβαίωσιν τοῦ δυναμένου νὰ ἔχῃ ἀσφαλῆ γνώμην ἀοιδίμου *Francis Dvornik* ἐν τῷ μνημονευθέντι κλασσικῷ ἔργῳ του ἐν σ. 38 ἀποφανθέντος ὅτι: «Les affirmations des légendes sur la jeunesse des deux frères doivent être regardées comme véridiques»!

Ἐπίλογος

1. Διὰ τῆς ἡμετέρας Ἀνακοινώσεως ἡθελήσαμεν ἅπαξ ἔτι καὶ ἐν ἀπολύτῳ αὐτοπεποιθήσει νὰ ἐμφανίσωμεν ὡς ὀρθὰ τὰ διὰ τῶν ἐν ἔτει 1969 δημοσιευθεισῶν τριῶν Μελετῶν μας περὶ τῶν ἁγίων ἱεραποστόλων τῶν Σλάβων *Κυρίλλου* καὶ *Μεθοδίου*, μάλιστα ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὴν Βασιλικὴν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, συμπεράσματα ἡμῶν περὶ τῆς βασιλικῆς καταγωγῆς τούτων, ὡς ἐγγονῶν τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ ΣΤ', υἱοῦ τοῦ Λέοντος καὶ τῆς *Εἰρήνης* τῆς Ἀθηναίας. Ἀλλ' ὡς ἦτο ἐπόμενονον, ἡγέρθησαν καὶ τινες ἀμφιβολίαι. Οἱ ἀμφιβάλλοντες δὲν ἤρουντο — ἂν καὶ οὐχὶ κατηγορηματικῶς — τὴν ἐλληνικὴν καταγωγὴν τούτων, ἀλλ' ἐτίθετο ὑπὸ ἀμφισβήτησιν ἡ ἡμετέρα ἀποδεικτικὴ θέσις, ὡς μὴ πλήρως πειστικὴ. Ἡ παλαιὰ αὕτη θεωρία περὶ μὴ ἐλληνικῆς καταγωγῆς τούτων μερικῶν ἐπιστημόνων, ἐκ τοῦ σλαβικοῦ κυρίως χώρου, ἀντεκρούσθη ἐπαρκῶς ὑπὸ τοῦ δεινοῦ βυζαντινολόγου *Francis Dvornik*. Πᾶσαι δὲ αἱ προσπάθειαι αὗται ἀνελήφθησαν μὲ προμελετημένην σκοπιμότητα. Ἀπέβλεπον δηλ. οἱ ἀρνηταὶ τῆς ἐλληνικῆς καταγωγῆς *Κυρίλλου* καὶ *Μεθοδίου* εἰς τὸ νὰ ὀδηγήσουν εἰς τὴν ἔμμεσον ἀποδοχὴν τῆς σλαβικῆς καταγωγῆς τούτων. Προφανῶς καὶ τὸ περὶ Μακεδονίας (;), ὡς τὸ ἐχαρακτήριζον — «θέμα» καθ' ἡμᾶς καὶ οὐχὶ «πρόβλημα» — ἐπαίξε καὶ παίζει καὶ ἐνταῦθα οὐχὶ περιφρονητόν ρόλον. Ἀλλωστε εἰς τὰς ἡμέρας μας τὸ «θέμα» τοῦτο ἐπιζητοῦν οἱ ἐνδιαφερόμενοι νὰ ἐμφανίσουν ὅχι μόνον ὀξύ, ἀλλὰ καὶ κρίσιμον! Τολμοῦν δηλ. οἱ πανσλαβισταὶ οὐ μόνον νὰ ἀμφισβητοῦν τὴν ἐλληνικότητα τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἀρπακτικῇ των διαθέσει κατὰ τέμνουσιν τὴν εἰς τὸ τρίγωνον τῶν Βαλκανίων εὐρισκομένην περιοχὴν εἰς τρία μέρη (!), ἵνα εὐκαιρίας δοθείσης ὑφαρπάσῃ ἐκάστη γειτνιαζούσα χώρα τὸ ἱκανοποιοῦν τὰς φιλοδόξους ἀρπακτικὰς τῆς διαθέσεις μερίδιον! Πρὸς ἐνίσχυ-

σιν δὲ τοῦ ἀπωτέρου ἢ ἐγγυτέρου, ὡς πιστεύουν, σκοποῦ των, θέτουν εἰς μέσον καὶ τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν Ἑλλήνων ἱεραποστόλων τῶν Σλάβων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου.

2. Ἄλλ' αἱ τάσεις καὶ ἐπιδιώξεις αὗται οὔτε νέχι εἶναι οὔτε καὶ διὰ νέων ἐπιχειρημάτων ἱστορικῶν δικαιολογοῦνται. Παρὰ ταῦτα ἡ σλαβικὴ προπαγάνδα δὲν ἔπαυσε, οὐδὲ παύει καὶ σήμερον ἀκόμη νὰ προβάλλῃ ἔωλα καὶ ψευδεπίπλαστα ἐπιστημονικῶς ἐπιχειρήματα γραπτῶς καὶ δι' ἀνακοινώσεων εἰς Συνέδρια ἢ καὶ εἰς ἐπιστημονικοὺς Συλλόγους, ἀκόμη καὶ δι' ἐντύπων δημοσιογραφικῶν! Ἡμεῖς πάντως δὲν εἶχομεν τὴν πρόθεσιν νὰ ἐλέγξωμεν διὰ τῆς παρούσης Ἀνακοινώσεως τὰς ἀδικαιολογήτους καὶ ἀστηρίκτους ταύτας θεωρίας. Πρόθεσις ἡμῶν ἦτο καὶ εἶναι νὰ διαλευκάνωμεν δι' ἐπιστημονικῶν ἐπιχειρημάτων τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν Ἑλλήνων ἱεραποστόλων τῶν Σλάβων, ποῦ τόσον στενῶς συνδέεται μὲ τὸ ὅλον θέμα τῆς Μακεδονίας, πρὸς τὸν σκοπὸν καὶ μόνον ἀποβλέποντες, ὅπως παύσῃ, ὅσον εἶναι δυνατόν, ἡ θελημένη κατάχρησις τοῦ προβλήματος. Ἐπίσης ἃς μᾶς ἐπιτραπῇ νὰ ἐκφράσωμεν τὴν γνώμην ὅτι τὸ ὅλον πρόβλημα ἐμφανίζεται ὡς νὰ πρόκειται περὶ ἐξεζητημένης καὶ τοῦτ' αὐτὸ σπασμωδικῆς κινήσεως. Καὶ τοῦτο, διότι εἰς ἄλλας μεμακρυσμένας ἐποχὰς δὲν ὑπῆρχε καὶν τοιοῦτο πρόβλημα. Καὶ τὸ διατί; Ἐχει ἄμεσον τὴν ἀπάντησιν. Τότε δὲν ὑπῆρχον ἐθνικισμοί, ἐθνικοσοσιαλισμοί ἢ καὶ ρατσισμοί! Σήμερον ταῦτα ἀποτελοῦν εὐτυχῶς τραγικὴν κληρονομίαν τοῦ προσφάτου παρελθόντος, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἡμεῖς οἱ Εὐρωπαῖοι δὲν ἔχομεν εἰσέτι ἀπελευθερωθῇ. Τὸ θέμα τοῦτο ὅμως δὲν ἀνήκει ἐνταῦθα πρὸς συζήτησιν. Διὰ τῆς Ἀνακοινώσεως ἡμῶν ἓνα καὶ μοναδικὸν σκοπὸν ἐθέσαμεν. Ἱστορικὰς παραπλανητικὰς ἐρμηνείας, παρεξηγήσεις ἢ καὶ ἡθελημένας διαστρεβλώσεις νὰ ἐλέγξωμεν, ἐπὶ τῇ βάσει ὁρθῶς ἐρμηνευομένων ἱστορικῶν πηγῶν. Ἐπίσης ἀπεβλέψαμεν εἰς τὸ νὰ διασφαλίσωμεν τὴν προσεγγίζουσαν ὁρθὴν καθ' ἡμᾶς τοποθέτησιν τοῦ προβλήματος τῆς ἀληθοῦς καταγωγῆς τῶν Ἑλλήνων ἱεραποστόλων τῶν Σλάβων, χάριν καὶ μόνον τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας. Ἄλλωστε ἀδιαμφισβήτητος ἀρχὴ τοῦ ἀληθοῦς ἐπιστήμονος πρέπει νὰ εἶναι ἡ εὐθαρσὴς ὁμολογία τῆς ἀπηκριβωμένης ἐπιστημονικῆς ἀληθείας, ἔστω καὶ ἐναντιουμένης εἰς τὴν ἐκφρασθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ ἀντίθετον προηγουμένως γνώμην. Δὲν εἶμαι εἰς θέσιν νὰ γνωρίζω ἂν ὁ ἐν Dumbarton Oaks βυζαντινολόγος κ. *Servenko*, μετὰ τὰ λεχθέντα θὰ ἀναθεωρήσῃ τὴν περὶ τοῦ Λέοντος («δρουγγαρίου») ταπεινὴν δῆθεν καταγωγὴν, παρὰ τὴν ρητὴν διαβεβαίωσιν καὶ τῶν δύο «Βίων» τῶν αὐταδέλφων ἱεραποστόλων τῶν Σλάβων περὶ «εὐγενοῦς» καταγωγῆς καὶ πλουσίαν» ἀμφοτέρων τῶν γονέων των. Ἡμεῖς πάντως ὅχι μόνον δὲν ἀφιστάμεθα τῆς ἀναπτυχθείσης βασιλικῆς καταγωγῆς Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, ἀλλ' ἔτι περισσότερον ἐστερεώθημεν διὰ τὴν ὁρθὴν καὶ ἐπιτυχῇ διατύπωσιν τῶν συμπερασμάτων μας.

**ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΚΥΠΡΙΑΚΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΑΡΣΙΝΟΗΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟΝ**

Κ. ΧΑΤΖΗΨΑΛΤΗΣ/Κύπρος

Ἡ Ἐκκλησία Κύπρου κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον περιελάμβανε 14 ἐπισκοπὰς ἐχούσας ἑδρας τὰς κυριωτέρας πόλεις τῆς νήσου, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ τὴν Ἀρσινόην¹.

Ὁ γεωγράφος Στράβων, ὁ τὴν Κύπρον ἐκτενῶς περιγράψας κατόπιν αὐτοψίας², ἀναφέρει τρεῖς κυπριακὰς πόλεις ὀνομαζομένας «Ἀρσινόη»: 1. τὴν παρὰ τὴν ἀρχαίαν Σαλαμῖνα, 2. τὴν μεταξύ Παλαιπάφου καὶ Νέας Πάφου, παρὰ τὴν Ἀκραν Ζεφυρίαν, καὶ 3. τὴν κειμένην ἀνατολικῶς τῆς Ἀκρας Ἀκάμαντος, ἐν τῇ βορειοδυτικῇ παραλίᾳ τῆς νήσου³.

Τίς ἐκ τῶν τριῶν τούτων δμωνύμων πόλεων ὑπῆρξε κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον ἐπισκοπικὴ καθέδρα, πολλὰ καὶ διάφοροι κατὰ καιροὺς ἐξεφράσθησαν ὑποθέσεις καὶ γινῶμαι. Διὰ τὸν ἀκριβῆ καθορισμὸν τῆς περιοχῆς ὅσον καὶ τῆς ἑδρας τῆς ἀκμασάσης κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον ἐπισκοπῆς Ἀρσινόης ἔχομεν μεταξύ τῶν ἄλλων μίαν σπουδαίαν πηγὴν: τὰ δύο «ἐγκώμια», τὰ ὁποῖα Νεόφυτος ὁ Ἐγκλειστος ἔγραψε δι' ἑκάτερον τῶν Κυπρίων ἀγίων ἀδελφῶν Ἀρκαδίου καὶ Θεοσεβίου.

Κατὰ τὸν Νεόφυτον τὸν Ἐγκλειστον, Ἀρκαδῖος, ὁ γενόμενος ἐν χρόνοις ἀκαθορίστοις ἐπίσκοπος τῆς κυπριακῆς Ἀρσινόης, «Μελάνδραν, οὕτω καλουμένην, ἐκ νήσου Κύπρου, πόλεως Ἀρσινόης ἔσχε πατρίδα»⁴, ὡσαύτως δὲ καὶ τοῦ Θεοσεβίου «ἦν ... πατρὶς ἡ πενιχρὰ κώμη Μελάνδρα, οὕτω καλουμένη, νήσου Κύπρου, πόλεως Ἀρσινόης»⁵.

Κατὰ τὴν αὐτὴν πηγὴν, ἡ σύζυγος τοῦ προρρηθέντος Θεοσεβίου γενέτειραν εἶχε «Φιλοῦσαν τὴν κώμην»⁶. Αἱ δύο «κῶμαι Μελάνδρα καὶ Φιλοῦσα» μᾶς εἶναι καὶ σήμερον γνωστὰ χωρία κείμενα πλησίον ἀλλήλων ἐν τῷ διαμερί-

1. J. Hackett, A History of the Orthodox Church of Cyprus..., London 1901, pp. 240-43. I. Χάκκεττ, Ἱστορία τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας Κύπρου, κατὰ μετάφρασιν καὶ συμπλήρωσιν Χαρ. I. Παπαϊωάννου, τόμ. Β', ἐν Πειραιεῖ, 1927, σσ. 10-15.

2. Κ. Σπυριδάκι, Ὁ Στράβων καὶ ἡ Κύπρος, Κυπριακαὶ Σπουδαί, ΙΘ' (1955) 3-21.

3. Στράβωνος Γεωγραφικῶν βιβλ. ΙΔ', 6, 3 (κατὰ τὴν ἔκδοσιν H. L. Jones, Loeb Class. Library, vol. VI, p. 380).

4. Νεοφύτου πρεσβυτέρου, μοναχοῦ καὶ ἐγκλείστου, Ἐγκώμιον εἰς τὸν βίον καὶ τὰ θαύματα τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀρκαδίου, ἐπισκόπου πόλεως Ἀρσινόης, κατὰ τὴν ἔκδοσιν Hipp. Delehaye, Saints de Chypre, Anal. Boll., XXVI (1907) 198.

5. Νεοφύτου πρεσβυτέρου, μοναχοῦ καὶ ἐγκλείστου, Ἐγκώμιον εἰς τὸν βίον καὶ τὰ θαύματα τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Θεοσεβίου τοῦ Ἀρσενοῖτου, κατὰ τὴν ἔκδοσιν Hipp. Delehaye, Saints de Chypre, o.c., p. 183.

6. Ibid., p. 192.

σματο Χρυσοχοῦς τῆς ἐπαρχίας Πάφου⁷.

Τὰ γεωγραφικὰ ταῦτα στοιχεῖα καθορίζουσι σαφῶς τὴν περιοχὴν τῆς ἐπισκοπῆς Ἀρσινόης ἐν τῷ νῦν διαμερίσματι τῆς Χρυσοχοῦ. Συνεπῶς ἡ πόλις Ἀρσινόη, καθέδρα τῆς ἐπισκοπῆς ταύτης, ἔκειτο βεβαίως ἐντὸς τῆς προορηθείσης περιοχῆς τοῦ διαμερίσματος Χρυσοχοῦς. Τοῦτο δὲ συμπίπτει καὶ συμφωνεῖ πρὸς ὅσα λέγει περὶ τῆς θέσεως τῆς τρίτης Ἀρσινόης ὁ γεωγράφος Στράβων, τῆς κειμένης δηλ. ἀνατολικῶς τῆς Ἀκρας Ἀκάμαντος καὶ πλησιέστατα πρὸς ταύτην.

Πρῶτος ἐκ τῶν παλαιῶν ὁ κατὰ τὰ μέσα τοῦ 16ου μ.Χ. αἰῶνος ἀκμάσας Γαλλοκύπριος χρονογράφος Fl. Bustron καθώρισε τὴν θέσιν τῆς προορηθείσης Ἀρσινόης κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν παραλίαν τῆς Κύπρου καὶ πρὸς ἀνατολὰς τῆς Ἀκρας Ἀκάμαντος γράφων ρητῶς τὰ ἑξῆς: «Ἐν τῷ κόλπῳ τῆς Χρυσοχοῦς ὑπῆρχεν ἡ πόλις Ἀρσινόη, καθιδρυθεῖσα παρὰ τῆς συζύγου τοῦ Πτολεμαίου Φιλαδέλφου καλουμένης ὡσαύτως Ἀρσινόης, ἀδελφῆς δὲ τῆς Κλεοπάτρας, πόλις ἔχουσα λιμένα καὶ κεῖται παρὰ τὸ Ἀκρωτήριον Πεδασία... Νῦν εἶναι κώμη βασιλική, καλουμένη Πόλι: καὶ ὁ ἑλλην ἐπίσκοπος Πάφου φέρει τὸν τίτλον ἐπίσκοπος Ἀρσινόης καὶ τῶν Ἑλλήνων τῆς Πάφου»⁸. Ὡσαύτως ὁ Γάλλος γεωγράφος Jean Baptiste D'Anville ἐταύτισε τὴν Ἀρσινόην ταύτην πρὸς τὴν νῦν Πόλιν τῆς Χρυσοχοῦς⁹.

Ἀνασκαφαὶ κατὰ καιροὺς διεξαχθεῖσαι μέχρι σήμερον ἀπεκάλυψαν παρὰ τὴν πόλιν τῆς Χρυσοχοῦς τὴν ὑπαρξίν ἀρχαίας ἐλληνικῆς περιοχῆς διαφόρων περιόδων¹⁰, μεταξὺ δὲ τῶν εὐρημάτων ἐλληνικὴ ἐπιγραφή ρητῶς ἀναφέρει —τοῦθ' ὅπερ καὶ σπουδαιότατον— «Ἀρσινοέων ἡ πόλις»,¹¹, ἑτέρα δ' ἐπιγρα-

7. Τὸ χωρίον λέγεται σήμερον Μελάντρα, τὴν δὲ σχετικὴν ἐτυμολογίαν βλ. παρὰ Σ. Μενάρδου, Τοπωνυμικὸν τῆς Κύπρου, περιόδ. Ἀθηνᾶ, 18, σσ. 319 καὶ 345. — Ἐτερον χωρίον Φιλοῦσα ὑπάρχει καὶ εἰς τὸ διαμέρισμα Κιλοκεδάφων τῆς ἐπαρχίας Πάφου.

8. Fl. Bustron, Chronique de l'île de Chypre, publiée par René de Mas Latrie (Collection de Documents inédits sur l'Histoire de France. Mélanges Historiques - Choix de Documents) tom V, Paris, 1886, p. 23. Βλέπε καὶ κατωτέρω σημειώσιν 23, κατὰ τὴν ὁποίαν σύγχρονος πρὸς τὸν Fl. Bustron συγγραφεὺς ταυτίζει τὴν Ἀρσινόην πρὸς τὴν σημερινὴν Πόλιν τῆς Χρυσοχοῦς. Ὑπὸ τὸν ὄρον «κώμη βασιλική» νοητέον «φέουδον τοῦ Φράγκου βασιλέως Κύπρου».

9. D'Anville, Recherches géographiques sur l'île de Cypre, Mémoires de l'Académie des Belles-Lettres, tom XXXII, Paris, 1762, p. 537. Εἰς τὸν συνοδεύοντα τὴν ἀνωτέρω μελέτην γεωγραφικὸν χάρτην, ὁ D'Anville σημειώνει τὴν Ἀρσινόην παρὰ τὴν σημερινὴν Πόλιν τῆς Χρυσοχοῦς.

10. Τὴν σχετικὴν πρὸς τὴν ἀρχαίαν κυπριακὴν πόλιν Ἀρσινόην βιβλιογραφίαν παραθέτομεν κατωτέρω σημ. 17.

11. W. Dittenberger, Or. Graec. Inst. Select., p. 155, Ἀθην. Σακελλαρίου, Τὰ Κυπριακά, Α', Ἀθῆναι, 1840, σ. 125. Οἱ ταυτίσαντες τὸ Μάριον, καὶ συνεπῶς καὶ τὴν πόλιν Ἀρσινόην, πρὸς τὸ σημερινὸν χωρίον Μαρί τῆς ἐπαρχίας Λάρνακος, δὲν ἔλαβον ὑπ' ὄψιν τὴν ὡς ἀνω μνημονευθεῖσαν σπουδαιοτάτην ἐπιγραφὴν («Ἀρσινοέων ἡ πόλις») ἀνευρεθεῖ-

φῇ βυζαντινῶν χρόνων μνημονεύει Φωτεινὸν ἐπίσκοπον, περὶ τοῦ ὁποίου θὰ διαλάβωμεν κατωτέρω· ὅθεν ἡ μεγίστη πλειονότης τῶν ἐπιστημόνων ἐδέχθησαν, ὅτι πραγματικῶς ἡ πόλις Ἀρσινόη κατὰ τοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους ἔκειτο παρὰ τὴν νῦν Πόλιν τῆς Χρυσοχοῦς, ἐπιπροσθέτως δὲ τὴν Ἀρσινόην ταύτην ἐννοεῖ προφανῶς Στέφανος ὁ Βυζάντιος γράφων: «Ἀρσινόη ... Κύπρου, ἡ πρότερον Μάριον καλουμένη» καὶ «Μάριον ἡ μετονομασθεῖσα Ἀρσινόη»¹². «Ὅτι δὲ τὸ Μάριον ἔκειτο παρὰ τὴν πόλιν Χρυσοχοῦς, ἀνατολικῶς τῆς Ἀκρας Ἀκάμαντος, μαρτυρεῖ καὶ τὸ σχετικὸν χωρίον τοῦ Σταδιασμοῦ 233: «ἔστι δὲ ἀπὸ τῶν Χελιδονίων (τῆς Μικρᾶς Ἀσίας) [ἐπὶ] τὸ Μάριον καὶ τὸ τῆς Κύπρου ἀκρωτήριον, τὸν Ἀκάμαντα, ἐπ' ἀνατολὰς τοῦ ἡλίου ... στάδιοι α»¹³. Ἐν ἐτέρῳ δὲ χωρίῳ τοῦ σταδιασμοῦ 309 καθορίζεται καὶ τῆς Ἀρσινόης ἡ ἀπόστασις ἀπὸ τῆς Ἀκρας Ἀκάμαντος, συνεπῶς ἡ θέσις αὐτῆς: «Ἀπὸ Ἀκάμαντος ἔχων δεξιὰν τὴν Κύπρον εἰς Ἀρσινόην τῆς Κύπρου στάδιον 60'»¹⁴, τοῦθ' ὅπερ συμφωνεῖ καὶ πρὸς τὸν Στράβωνα: συνεπῶς ἐπλανήθησαν οἱ ταυτίσαντες τὸ Μάριον πρὸς τὸ νῦν χωρίον Μαρί τῆς ἐπαρχίας Λάρνακος¹⁵.

Ἡ πόλις Μάριον, ὡς γνωρίζομεν ἄλλοθεν, κατεστράφη τῷ 312 π.Χ., οἱ δὲ κάτοικοί της μετεκομίσθησαν εἰς Πάφον¹⁶. Ὅθεν τὸν βίον τοῦ καταστραφέντος Μαρίου συνέχισεν ἀργότερον ἀνοικοδομηθεῖσα καὶ μετονομασθεῖσα ἡ πόλις Ἀρσινόη¹⁷.

σαν ἐν Πόλει τῆς Χρυσοχοῦς. - Σχετικῶς πρὸς τὸ θέμα βλ. καὶ Κυρ. Χατζηιωάννου, Τὸ ἀρχαῖον Μάριον καὶ τὸ σημερινὸν Μαρίν, ἐν «Τὰ ἐν Διασπορᾷ», Β', Λευκωσία, 1979, σσ. 85-86.

12. Στεφάνου Βυζαντίου, Ἑθνικά, edid. A. Meineke, s.v. Ἀρσινόη καὶ Μάριον.

13. Geogr. Graec. Minores, ed. m. Muller, Paris, Firmin Didot, 1855, I, p. 491.

14. Ibid., 7, 502-3.

15. Εἶναι δὲ προσοχῆς καὶ σημειώσεως ἄξιον, ὅτι παλαιοὶ χάρται τῆς Κύπρου, χρονολογίας 15ου καὶ 16ου αἰώνων, ἀναγράφουσι πόλιν Vecchio Mari(u)m παρὰ τὸν Ἀκάμαντα, ἐντὸς τοῦ κόλπου τῆς Χρυσοχοῦς, ἣ καὶ πόλιν Ἀρσινόην· E. Oberhammer, Die Inseln Cypern, München, 1903, tab. IV, μεταξὺ τῶν σσ. 416-17. - Andr. and Jud. Stylianou, The History of the Cartography of Cyprus, Nicosia, 1982, pp. 10, 25, 100, 143 καὶ passim. Πρβλ. καὶ τῶν αὐτῶν συγγραφέων σχετικὸν ἄρθρον, Κυπρ. Σπουδ., ΚΗ' (1964) 122.

16. Διοδώρου τοῦ Σικελιώτου (ἐκδ. Loeb), XIX, 59.1 - 62.6 - 79.1.

17. Περὶ τῆς ἀρχαίας πόλεως Μαρίου μετονομασθέντος Ἀρσινόη παραθετομεν ἐν-αὐθα τὴν κυριωτέραν βιβλιογραφίαν, ὁσπὴν ἤδυνήθην νὰ συμβουλευθῶ: P. Hermann, Das Grabenfeld von Marion auf Cypern, Berlin, 1888 (βλ. καὶ τὴν σχετικὴν κριτικὴν τοῦ A. Munro, J.H.S., X (1889) 281-83. - J. A. R. Munro - H. A. Tubbs, Excavations in Cyprus, J.H.S., XI (1889) 1-99. - J. A. Munro, Excavations in Cyprus, J. H.S., XII (1890) 298-333. - Max Ohnefalsch-Richter, Kypros, the Bible and Homer, London, 1893, pp. 467-511. - J. Myres - Max Ohnefalsch - Richter, A Catalogue of the Cyprus Museum, Oxford, 1899, pp. 9-10. - I. Περιστιάνη, Γενικὴ Ἱστορία τῆς Κύπρου, ἐν Λευκωσίᾳ, 1910, σσ. 429-50. E. Oberhammer, Arsinoe, R.E. II, p. 1278-Marion, R.E. XIV, p. 1802 - The Swedish Cyprus Expedition, vol. II (Text), Stockholm 1935,

Καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν περίοδον καὶ μέχρι τῶν πρώτων δεκαετηρίδων τῆς Φραγκοκρατίας (μέχρι τοῦ 1260 μ.Χ.), ἡ Ἀρσινόη συνέχισε τὸν βίον καὶ τὴν δρᾶσιν τῆς ὡς ἰδίας ἐπισκοπῆς τελείως κεχωρισμένης τῆς ἐπισκοπῆς Πάφου, πρὸς τὴν ὁποίαν οὐδεμία πρέπει νὰ γίνεται σύγχυσις ἢ καὶ ταῦτις, ὡς τοῦτο πολλάκις συμβαίνει μέχρι σήμερον. Ἀλλωστε, οἱ σωζόμενοι κατά-λογοι κυπριακῶν ἐπισκοπῶν ἀναφέρουσι τὴν Ἀρσινόην καὶ τὴν Πάφον ὡς χωριστὰς ἐπισκοπὰς κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον.

Γράφων δὲ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς Φραγκοκρατίας, ὅτε δὲν εἶχον εἰσέτι περιορισθῇ τῶν ἐλλήνων ὀρθοδόξων αἱ 14 ἐπισκοπαὶ εἰς μόνον τέσσαρας, Νεόφυτος ὁ Ἐγκλειστος ποιεῖται καὶ οὗτος μνηεὶν τῆς Ἀρσινόης καὶ τῆς Πάφου ὡς δύο χωριστῶν ἐπισκοπῶν. Πρὶν ἢ συγγραφήν τοὺς εἰς τὴν ἐξαήμερον λόγους τοῦ Νεόφυτος ὁ Ἐγκλειστος ματαίως ἀνεζήτει καὶ δὲν εὗρισκε πρὸς ἀνάγνω-σιν τὸ σχετικὸν ἔργον Βασιλείου τοῦ Μεγάλου: «*Διυπευσάντων δὲ χρόνων τριάκοντα καὶ ἑπτὰ (ἐνν. ἀπὸ τῆς ἐν ἐγκλειστῶν παροικίας του, ἦτοι 1159 + 37 = 1196 μ.Χ.) πάλιν ἐζήτουν ἐμπόνως τὴν τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἐντυ-χῆιν ἐξαήμερον ... καὶ ἐν τοῖς μοναστηρίοις τῶν δύο ἐνοριῶν Πάφου τε καὶ Ἀρσινόης ζητήσας καὶ μὴ εὗρών, ὡς εἰκός, ἐλυπούμην*»¹⁸.

Τῷ 1260 μ.Χ., ἐβδομήκοντα δηλ. ἔτη μετὰ τὴν φραγκικὴν κατάκτησιν καὶ τὴν ἐπακολουθήσασαν ἐγκατάστασιν ἐν Κύπρῳ τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας, αἱ τῶν Ἑλλήνων ὀρθοδόξων 14 ἐπισκοπαὶ διὰ τῆς Βούλλας τοῦ Πάπα Ρώμης Ἀλεξάνδρου Δ' περιωρίσθησαν εἰς μόνους 4, ὅσας καὶ τῶν Λατίνων, τὴν Λευ-κωσίαν, Λεμεσό, Ἀμμόχωστον καὶ Πάφον.

Ὁ τῆς Λευκωσίας Ἕλλην ἐπίσκοπος, ὑποχρεωτικῶς ἐδρεύων ἐν Σολιά, περιελάμβανεν ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν του τὰς ἄλλοτε χωριστὰς ἐπισκοπὰς Κι-τίου, Σολέας, Λαπήθου, Κερυνίας, Ταμασοῦ, Χύτρων καὶ Τριμυθοῦντος¹⁹,

pp. 181-459. - R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London, 1936, pp. 392-94. - Α. Φιλίππου, Τὸ Μάριο, περιοδ. Πάφος, 3 (1938) 88-93. - G. Hill, *A History of Cyprus*, vol. I, Cambridge, 1940, passim, καὶ ἰδίως pp. 99, 119, 123, 156, 159 et 164. - T. Mitford, *Opusc. Archaeol.*, VI (1950), p. 51. - *Opusc. Arch.*, III (1960) 178-9. - *Amer. Journ. of Arch.*, 65 (1961) 93. - O. Masson, *Les inscriptions Chypriotes Syllabiques*, *Recueil Critique et commentée* [Ecole Française d'Athen, *Etudes Chypriotes*, I], Paris, 1961, pp. 150-188 et 395. - Κυρ. Νικολάου, Ἀνασκαφαὶ τάφων εἰς τὸ Μάριο, *Report of the Departament of Antiquities, Cyprus*, 1964, pp. 133sq. - Κυρ. Χατζηγιωάννου, ἔ.δ.

18. Νεοφύτου πρεσβυτέρου, μοναχοῦ καὶ ἐγκλειστου, Ἐρμηνεῖα τῆς ἐξαήμερου, λό-γος τρίτος, ἐν *Ι. Χατζηγιωάννου*, Ἱστορία καὶ ἔργα Νεοφύτου πρεσβυτέρου, μοναχοῦ καὶ ἐγκλειστου, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1914, σ. 169. - Ὑπὸ τὴν εὐρυτέραν ἐννοίαν τῆς ἡ λέξις «ἐνο-ρία» δηλώνει τὴν ἐπισκοπικὴν περιφέρειαν βλ. σχετικῶς *Du Cange*, *Glossarium ... Graeci-tatis*, ἐν λέξει. Τὸ λεξικὸν τοῦ Δημητράκου καὶ ἄλλα σημειώνουσι τὴν λέξιν «ἐνορία» μόνον ὑπὸ τὴν στενωτέραν τῆς ἐννοίας. Κατωτέρω γράφομεν περὶ τῶν τίτλων, τοὺς ὁποίους ἔφερον κατὰ τὴν περίοδον τῆς Φραγκοκρατίας οἱ Ἕλληνες ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι Πάφου καὶ Λευκωσίας, ὡς πρόεδροι «ἐνοριῶν».

19. *Fl. Bustron*, o.c., pp. 53-54.

φέρων τὸν ἐξῆς τίτλον: «ὁ πανιερώτατος καὶ θεοτίμητος ἐπίσκοπος Σολέας, πρόεδρος πόλεως καὶ ἐνορίας Λευκωσίας»²⁰. Ὁ τῆς Λεμεσοῦ διώκει τὰς ἐπισκοπὰς Ἀμαθοῦντος ἢ Νεαπόλεως καὶ Κουρίου²¹ φέρων τὸν τίτλον: «ἐπίσκοπος Ἀμαθοῦντων, πρόεδρος Νεμεσσοῦ καὶ Κουρέων»²², εἶχε δὲ τὴν ἑδραν τοῦ ἐν τῷ χωρίῳ Λεύκαρα. Ὁ δὲ τῆς Ἀμμοχώστου ἐπίσκοπος ὑποχρεωτικῶς ἐδρεῦον ἐν Καρπασίᾳ εἶχε τὸν τίτλον: «Ἐπίσκοπος Καρπασέων, πρόεδρος Κωνσταντίας καὶ Ἀμμοχώστου»²³. Τέλος ὁ τῆς Ἀρσινόης διώκει καὶ τὴν ἐπισκοπὴν Πάφου ἐδρεῦον ἐν τῇ νῦν Πόλει τῆς Χρυσοχοῦς ἔχων τὸν τίτλον, «ὁ πανιερώτατος καὶ θεοτίμητος ἐπίσκοπος Ἀρσινόης, πρόεδρος πόλεως καὶ ἐνορίας Πάφου»²⁴. Οὕτω τῆς Ἀρσινόης ὁ βίος ὡς ἰδίας ἐπισκοπῆς ἐτερματίσθη τῷ 1260 μ.Χ. Ὅπως δὲ ἴδωμεν, τῆς πόλεως ταύτης τὸ παλαιὸν ὄνομα καὶ ἡ θέσις μέχρι τέλους τῆς Φραγκοκρατίας παρέμειναν γνωστά, διότι ἐπιπροσθέτως πρὸς τὸν Γαλλοκύπριον Fl. Bustron, ἕτερος, τοῦ 16ου μ.Χ. αἰῶνος, συγγραφεὺς λέγει περὶ ταύτης τὰ ἐξῆς: «Ἀρσινόη, ἦτο χωρίον ὅπου σήμερον ἡ Πόλι. Μεσογειῶς καὶ ὀλίγον ὑψηλότερον κεῖται τὸ χωρίον Χρυσοχοῦ»²⁵.

ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων ἴδωμεν εἰς ποίαν σύγχυσιν καὶ πλάνας σχετικὰς πρὸς τὴν θέσιν τῆς ἐπισκοπικῆς ταύτης ἑδρας περιέπεσαν ὠρισμένοι συγγραφεῖς ἀπὸ τοῦ 16ου αἰῶνος μέχρι σήμερον.

Πραγματευόμενος περὶ τῶν ἀρχαίων κυπριακῶν πόλεων ὁ Est. de Lusignan ἀναφέρει ρητῶς 4 ὀνομαζομένας «Ἀρσινόη»: πρῶτην τὴν Ἀρσινόην-Ἀμμοχώστον²⁶ καὶ παραδόξως τρεῖς ἄλλας ἀνυπάρχτους, τὰς ὁποίας ταυτίζει πρὸς τὴν Αὐδήμου, τὰ Λεύκαρα καὶ Ἄρσος τῆς Λεμεσοῦ²⁷. Εἰς τὸ τρίτον τοῦτο χωρίον ὁ Lusignan ἐσφαλμένως θέτει τὴν ἑδραν τοῦ Ἑλληνος ἐπισκόπου Πάφου κατὰ τὴν Φραγκοκρατίαν.

Ὁ δὲ Le Quien γράφει, ὅτι κατὰ τὸν γεωγράφον Στράβωνα ὑπῆρχον δύο πόλεις «Ἀρσινόη», ἡ πρῶτη κατὰ τὴν νοτίαν παραλίαν, μεταξὺ τῆς Σα-

20. Κ. Χατζηπάλτι, Ἐκκλησιαστικά δικαστήρια Κύπρου κατὰ τὴν Φραγκοκρατίαν, Κυπρ. Σπουδ., ΙΘ' (1955) 27.

21. Fl. Bustron, o.c., p. 54.

22. Κ. Χατζηπάλτι, Ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου κατὰ τὴν Φραγκοκρατίαν, Κυπρ. Σπουδ., ΚΒ' (1958) 19. Τὸ «Κουρέων» ἐλέγχθη κατὰ συνίτησιν ἐκ τοῦ «Κουρέων», κατοίκων τῆς πόλεως Κουρίου.

23. Rev. Et. Byz., XV, p. 141.

24. Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 6, σ. 522.

25. Κυπρ. Χρον., ΙΓ' (1937) 43. - Κατὰ τὴν λεγομένην Βούλλαν τοῦ Πάπα τῆς Ρώμης Ἀλεξάνδρου Δ', ὁ τόπος ὑποχρεωτικῆς διαμονῆς τοῦ Ἑλληνος ἐπισκόπου Πάφου καθωρίσθη κατὰ τὴν Φραγκοκρατίαν ἡ πόλις Ἀρσινόη· πρβλ. καὶ Mansi, XXIII, col. 1041. - Φ. Ζαννέον, Ἱστορία τῆς Κύπρου, Ἐν Λάρνακι, 1910, σ. 695.

26. Est. de Lusignan, Description de toute l'isle de Cypre, Paris, 1580, fol. 23v.

27. E. de Lusignan, o.c., foll. 17v, 28v et 33r.

λαμῖνος καὶ τοῦ Κιτίου, ἡ δὲ δευτέρα κατὰ τὴν βορείαν ἀκτὴν, μεταξὺ τοῦ Ἀκάμαντος καὶ τῶν Σόλων, τῆς ὁποίας τὸ πρότερον ὄνομα ἦτο Μάριον. Τοῦτο δὲ τὸ Μάριον εἶναι τὸ χωρίον Λεύκαρα²⁸. Ὑπῆρχε δὲ καὶ τρίτη πόλις Ἀρσινόη, παρὰ τὴν Ἀμμόχωστον, τὴν ὁποίαν καὶ θεωρεῖ ὡς τὴν ἐπισκοπὴν Ἀρσινόης.

Ἀκολουθῶν κατὰ πόδας τὸν Est. de Lusignan ὁ Ἀρχιμανδρίτης Κυπριανὸς ἀναφέρει περὶ τῆς Ἀρσινόης τὰ ἐξῆς: «Ἀρσινόη, ἦτο χώρα, κατὰ τὸν Πλίνιον, ἡ ὁποία εἶναι μεσόγειος, πρὸς τὰ μέρη τῆς Πάφου. Εἰς αὐτὴν ὁ ἐπίσκοπος Ρωμαῖος τῆς Πάφου εἶχε τὴν κατοικίαν του, τὸ ὁπεῖον ἦτο χωρίον Ἀρσος»²⁹.

Ὡσαύτως ὁ Mas Latrie δέχεται τὸ χωρίον Ἀρσος ὡς ἔδραν τῆς ἐπισκοπῆς Ἀρσινόης³⁰ κατὰ τὴν Φραγκοκρατίαν.

Ὁ δὲ Gams ἀκολουθῶν τὸν Le Quien ταυτίζει τὴν ἐπισκοπὴν Ἀρσινόης πρὸς τὴν Ἀμμόχωστον³¹, τὴν δ' ἐσφαλμένην ταύτην ταύτισιν δέχεται καὶ ὁ Hogarth³². Ἐκτενῶς πραγματευόμενος περὶ τῶν ἐπισκοπῶν τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου ὁ J. Hackett ταυτίζει τὴν ἐπισκοπὴν Ἀρσινόης πρὸς τὴν σημερινὴν Ἀμμόχωστον, ἀκολουθῶν εἰς τοῦτο τὰς ἐσφαλμένας γνώμας παλαιότερων³³. Ὑπὸ δὲ τὴν ἀνύπαρκτον ταύτην ἐπισκοπὴν Ἀρσινόης-Ἀμμοχώστου ὁ συγγραφεὺς οὗτος ἀναφέρει ὀλίγους γνωστοὺς ἐπισκόπους πραγματικῶς ἀνήκοντας εἰς ἄλλας ἐπισκοπὰς. Διὸ καὶ ὁ Χαρ. I. Παπαϊωάννου δεδικαιολογημένως ἀνασκευάζει τὰς ἐσφαλμένας, ὡς ἀνωτέρω, γνώμας τοῦ Ἀγγλοῦ συγγραφέως παρατηρῶν ὡς ἐξῆς: «Ἐπίσκοποι Καρπασίας ὑπῆρξαν ἐν τῇ ἀρχαιότητι, ἀλλ' ἐπίσκοποι Ἀμμοχώστου ὑπὸ τὸν τίτλον ἐπίσκοποι Ἀρσινόης οὐδαμῶς· ἐπισκοπὴ Ἀρσινόης μέχρι τῆς τουρκοκρατίας, καὶ ἴσως καὶ ἐπ' αὐτῆς, μόνον ἡ ἐν Πάφῳ γνωρίζεται, καὶ ταύτης πρόεδρος, ἔτι φημίζεται ὁ Μητροπολίτης Πάφου. Ὅθεν ὁ Προέχιος ὑπῆρξεν ἐπίσκοπος τῆς ἐν Πάφῳ Ἀρσινόης, ἥτοι τῆς νῦν Πόλεως (τῆς Χρυσόχοῦς)»³⁴.

Οἱ γνωστοὶ μέχρι σήμερον ἐπίσκοποι τῆς Ἀρσινόης

1. Προέχιος, ὁ ὁποῖος τῷ 451 μ.Χ. συμμετέσχε τῆς ἐν Χαλκηδόνι συνελ-

28. *Le Quien*, *Oriens Christianus*, II, Parisiis, 1740, coll. 1065-66. Ἐσφαλμένη βεβαίως ἡ ταύτις τοῦ Μαρίου πρὸς τὰ Λεύκαρα.

29. *Ἀρχιμανδρίτου Κυπριανοῦ*, Ἱστορία Χρονολογικὴ τῆς Νήσου Κύπρου, Ἐνετίησιν, 1788, σ. 46.

30. *L. de Mas Latrie*, *Histoire de l'île de Chypre sous la Maison ... de Lusignan* etc., I, Paris, 1852, p. 80. Ὁ Γάλλος οὗτος συγγραφεὺς ἀλλαχοῦ, *L'île de Chypre*, Paris, 1879, p. 140, γράφει: Arsinoe que l'on croit être le riche village d'Arsos (Avidimou).

31. *Gams Series episcoporum* etc. Ratisbonne, 1873, pp. 438-39.

32. *D. G. Hogarth*, *Devia Cypria*, London, 1889, p. 42.

33. *J. Hackett*, o.c., p. 318. - *Ι. Χάκκεττ* - *Χαρ. I. Παπαϊωάννου*, ἔ.ἀ., Β', σ. 89.

34. *Ι. Χάκκεττ* - *Χ. I. Παπαϊωάννου*, ἔ.ἀ., Β', σ. 89, σημ. 137.

θούσης Δ' οἰκουμενικῆς Συνόδου³⁵.

2. Φωτεινός, περὶ τῷ 488 μ.Χ. Τὸν ἐπίσκοπον τοῦτον ἀναφέρει ρητῶς ἐπιγραφή, τῆς ὁποίας τὸ κείμενον ὡς ἐξῆς ἔχει:

ΕΝ ΕΤΙ ΑΖ' ΤΗΣ ΑΡΧΙΕ/ΡΩΣΤΥΝΗΣ ΣΑΒΙΝΟΥ
ΕΠΙ ΦΩΤΗΝΟΥ ΕΠΙΣΚ(ΟΠΟΥ)/+ΔΙΑ ΤΩΝ+³⁶

Ἡ δ' ἐπιγραφὴ προσφάτως ἀνεκαλύφθη παρὰ τὴν Πόλιν τῆς Χρυσοχοῦς, ἐν τοῖς ἐρείπιοις δηλ. τῆς ἀρχαίας πόλεως Ἀρσινόης, ἐπὶ χώρου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς μετατραπείσης εἰς βυζαντινὴν ἐκκλησίαν³⁷.

Τὸ δὲ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης εἶναι σπουδαιότατον: ἐπιπροσθέςως πρὸς τὸν γνωστὸν ἄλλοθεν ἀρχιεπίσκοπον Κύπρου Σαβῖνον μᾶς ἀναφέρει καὶ τὸν Φωτεινὸν ἄγνωστον μέχρι τοῦ νῦν ἐπίσκοπον.

Ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου καὶ τοῦ καταλόγου τῶν γνωστῶν ἀρχιεπισκόπων αὐτῆς, δύο μόνον ἀρχιεπίσκοποι φέρουσιν ὄνομα Σαβῖνος, ἀμφότεροι ἀκμάσαντες κατὰ τὸν Ε' μ.Χ. αἰῶνα. Ἐκ τούτων ὁ τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ὁ Σαβῖνος Β', ὡς παρετήρησεν ὀρθῶς ἡ Κα Μιχαηλίδου-Νικολάου³⁸. Ὁ Σαβῖνος οὗτος ἀνεφέρετο μέχρι τοῦδε ζῶν ἐν ἔτει 457 μ.Χ., ἦτο δηλ. ἄμεσος διάδοχος τοῦ Ὀλυμπίου τοῦ ὁποίου μνηεῖον ἔχομεν ἐν ἔτει 451 μ.Χ. Ὑπὸ τὸ φῶς τῆς προρρηθείσης ἐπιγραφῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν εἶχε μακρὰν ἀρχιερατείαν 36 ἐτῶν, ὁ Σαβῖνος Β' πρέπει νὰ θεωρηθῇ πραγματικῶς ὡς ἄμεσος προκάτοχος τοῦ περιφήμου ἀρχιεπισκόπου Ἀνθεμίου³⁹, ἀκμάσαντος ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ζήνωνος (474-491 μ.Χ.) Συνεπῶς, ἡ μακροχρόνιος ἀρχιερατεία Σαβῖνου τοῦ Β' πρέπει λογικῶς νὰ τεθῇ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 452 καὶ 488 ἢ 489 μ.Χ.

Σχετικῶς πρὸς τὸν ἄγνωστον ἐπίσκοπον Φωτεινὸν ἡ Κα Μιχαηλίδου-Νικολάου γράφει ρητῶς τὰ ἐξῆς: «Ἡ ἐπιγραφὴ ἀναφέρει ἐπίσκοπον ὀνόματι Φωτεινόν. Ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν ἐπισκόπων Πάφου (ἡ Ἀρσινόη ὑπέκειτο εἰς τὴν Πάφον) οὐδεὶς ἐπίσκοπος ὀνόματι Φωτεινός ἀναφέρεται. Φωτεινός τις ὑπῆρξε τῶν Χύτρων ἐπίσκοπος τῷ 451 μ.Χ. Ἐξ ὧν εἶδομεν προηγούμεως, ἔχομεν δύο δυνατότητας ἐκλογῆς: εἴτε ὁ Φωτεινός τῆς παρούσης ἐπιγραφῆς εἶναι μέχρι τοῦ νῦν ἄγνωστος ἐπίσκοπος Πάφου, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα πρέπει νὰ προστεθῇ ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν ἐπισκόπων Πάφου, εἴτε οὗτος εἶναι ὁ τῶν Χύτρων ἐπίσκοπος Φωτεινός, ὁ ὁποῖος θὰ εἶχε μετατεθεῖ ἐν Πάφῳ καθ'

35. *Mansi*, VI, col. 578.

36. *Ino Michaelidou-Nicolaou*, *Inscriptiones Cypriae Alphabeticae*, 1960-61, I, *Berytus*, XIV (1963) 136.

37. *Ib.*, p. 132.

38. *Ib.*, p. 137.

39. Περὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀνθεμίου, *J. Hakett*, o.c., p. 24. - *Χάκκεττ - Παπαθανά- νου*, ἔ.ἀ., Α', σσ. 40-44.

οὓς χρόνους ὁ Σαβῖνος Β' ἦτο τῆς Κωνσταντίας 'Αρχιεπίσκοπος»⁴⁰. Ἐξ ὧν ὁμῶς ἐξεθέσαμεν μέχρι τοῦδε κατέστη φανερόν, ὅτι κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον ἡ 'Αρσινόη ἀπετέλει χωριστὴν ἐπισκοπὴν γειτονεύουσαν πρὸς ἐκείνην τῆς Πάφου, κατὰ δὲ τὴν φραγκικὴν περίοδον αἱ τῆς 'Αρσινόης καὶ τῆς Πάφου χωρισταὶ πρότερον ἐπισκοπαὶ συνεχυνεῦθησαν εἰς μίαν, κατὰ συνέπειαν, ὁ τῆς προρρηθείσης ἐπιγραφῆς ἐπίσκοπος Φωτεινὸς οὔτε τῆς Πάφου ἐπίσκοπος ἦτο, οὔτε τῶν Χύτρων μετατεθεὶς εἰς Πάφον, ἀλλὰ μόνον τῆς ἐπισκοπῆς 'Αρσινόης ἐπίσκοπος ἀκμάσας κατὰ τὸ 36ον ἔτος τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Κωνσταντίας ἀρχιεπισκόπου Σαβίνου Β', ἦτοι τῷ 488 ἢ 489 μ.Χ.

Ὁ δὲ Νεόφυτος ὁ 'Εγκλειστος ἀναφέρει τρεῖς ἐτέρους ἐπισκόπους ἀκμάσαντας ἐν χρόνοις ἀπροσδιορίστοις, τὸν 'Αρίστων, τὸν Νίκωνα καὶ τὸν 'Αρκάδιον.

3. 'Αρίστων· τὸν ἐπίσκοπον τοῦτον ὁ R. Gunnis συγχέει πρὸς τὸν ὁμῶνυμον ἐπίσκοπον ἀγνώστου τινὸς κυπριακῆς πόλεως συλληφθέντα κατὰ τοὺς ἐπὶ Διοκλητιανοῦ διωγμούς⁴¹.

Ἐν συνοδικῇ ἐπιστολῇ, τὴν ὁποίαν ὁ Πατριάρχης 'Αλεξανδρείας Θεόφιλος (385-412 μ.Χ.) ἀπέστειλε πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν Κύπρου, ρητῶς ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα τοῦ 'Επιφανίου καὶ ἄλλων Κυπρίων ἀλλὰ δὲν παρέχονται συγχρόνως καὶ ἀντιστοίχως τὰ ὀνόματα τῶν ἐπισκοπῶν, τῶν ὁποίων οὗτοι προΐσταντο τότε. Ἐκ τῶν ἐν ταύτῃ παραδεδομένων ὀνομάτων ἱεραρχῶν ἀναγνωρίζομεν μόνον τὸ τοῦ 'Επιφανίου Κωνσταντίας ἀρχιεπισκόπου. Μεταξὺ τῶν λοιπῶν ὀνομάτων μνημονεύεται καὶ τις 'Αρίστων⁴². Ὡς ἡδυνάτῳ τις ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ ἐκφράσῃ τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ὁ μνημονευόμενος ἀνωτέρω Κύπριος ἐπίσκοπος 'Αρίστων θὰ ἦτο τῆς 'Αρσινόης ὁ γνωστὸς ἡμῶν ἱεράρχης, συνεπῶς θὰ ἤκμαζε κατὰ τὰ τέλη τοῦ Δ' μ.Χ. αἰῶνος, ἐπὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κύπρου 'Επιφανίου τοῦ Μεγάλου. Τοῦτο δ' ὁμῶς παραμένει μόνον ὑπόθεσις ἐπισφαλῆς ἅτε στηριζομένη μόνον ἐπὶ μιᾷ ἀπλῆς συνωνυμίας, διὰ νὰ γίνῃ δὲ δεκτὴ πρέπει νὰ ἔχωμεν ἄλλοθεν σοβαρὰν μαρτυρίαν.

Προφανῶς τὴν μνήμην τοῦ ἐπισκόπου τούτου διέσωσε μία μικρὰ ἐρειπωμένη ἐκκλησία, τιμωμένη ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου 'Αρίστωνος, κειμένη δὲ πλησίον τοῦ χωρίου Χόλι, οὐχὶ μακρὰν τῆς πόλεως Χρυσοχοῦς, δηλ. τῆς

40. Ino Michaelidou-Nicolaou, o.c., p. 137.

41. R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London, 1936, p. 269. - 'Αρχιεπ. Κύπρου Μακαρίου [Γ'], «Κύπρος, ἡ ἁγία νῆσος», ἀνάτυπον ἐκ τοῦ τιμητικοῦ τόμου «Πόνημα Εὐγνωμον» ἐπὶ τῇ 40ετηρίδι συγγραφικῆς δράσεως καὶ τῇ 35ετηρίδι καθηγεσίας τοῦ καθηγητοῦ Βασ. Μ. Βέλλα, 'Αθήναι, 1968, σ. 10. Πρβλ. καὶ Χάκκεττ - Παπαϊωάννου, ἔ.ἀ., Β', σ. 176.

42. Theophili Synodica epistola ad Palaestinos et ad Cyprios episcopos missa, *Saint Jerome Lettres*, IV, Texte établi et traduit par J. Lebourt, Paris, 1954, p. 148.

ἄλλοτε καθέδρας τῆς ἐπισκοπῆς Ἀρσινόης⁴³.

4. Νίκων, ἄμεσος προκάτοχος τοῦ ἐπομένου.

5. Ἀρχάδιος, ἀπροσδιορίστως, ὅπως καὶ ὁ προκάτοχός του, ἐπίσκοπος, τοῦ ὁποίου πανηγυρικὸν ἐγκώμιον ἔγραψε Νεόφυτος ὁ Ἐγκλειστος. Ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου τούτου ἐπισκόπου Ἀρσινόης τιμᾶται τὴν 29ην Αὐγούστου, ἡμερομηνίαν τῆς θανῆς αὐτοῦ⁴⁴.

Τὰ ὀνόματα τῶν δύο τούτων ἁγίων ἐπισκόπων Ἀρσινόης τιμητικὴν θέσιν μετ' ἄλλων ἱεραρχῶν κατέχουσιν ἐν τῷ λεγομένῳ «Συνοδικῷ» τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου, περὶ τοῦ ὁποίου κρίνομεν ἀναγκαῖον νὰ εἴπωμεν ὀλίγα τινά.

Πρὸς σύνταξιν ἢ καὶ συμπλήρωσιν ἐπισκοπικῶν καταλόγων χρησίμους ἔχομεν πηγὰς τὰ λεγόμενα «Συνοδικά», λειτουργικὰ δηλ. κείμενα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν Κυριακὴν τῆς Ὁρθοδοξίας ἀναγινωσκόμενα μνημονεύουσι μεταξὺ τῶν ἄλλων ἐπισκόπους τῆς ἐπισκοπικῆς περιφερείας⁴⁵. Μέχρι σήμερον ἐγνώσθησαν ὠρισμένα μόνον «Συνοδικά»: Πρῶτος ὁ Α. Dimitrievski ἐδημοσίευσεν, κατὰ τὸν ὑπ' ἀρ. 989 κώδικα τῆς Μονῆς Σινᾶ, «Συνοδικὸν» τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου, τούτου δὲ πληρέστερον μετὰ τῶν σχετικῶν σχολίων ἐπανεξέδωκεν ὁ Dom N. Capuyus⁴⁶.

Ἐν τῷ «Συνοδικῷ» τούτῳ κατεγράφησαν ἐν ἀρχῇ τὰ ὀνόματα γνωστῶν τε καὶ ἀγνώστων, 28 τὸν ἀριθμὸν, ἀρχιεπισκόπων Κύπρου, ἀπὸ τοῦ Βαρνάβα τοῦ ἀποστόλου μέχρι καὶ τοῦ Βαρνάβα Γ'⁴⁷, εἶτα δὲ παρατίθενται 26 ὀνόματα «τῶν ἐν ταῖς κατὰ Κύπρον ἀγιωτάταις ἐπισκοπαῖς εὐσεβῶς ἀρχιερατευσάντων καὶ θαύμασι διαλαμπάντων»⁴⁸, χωρὶς ὅμως καὶ τῶν ἐπισκόπων Κύπρου τὰ ὀνόματα νὰ παραδοθῶσιν ἀντιστοίχως. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ὁ Dom N. Capuyus ὡς πρὸς τὴν ταύτισιν τῶν μνημονευομένων Κυπρίων ἐπισκόπων περιέπεσεν εἰς ὠρισμένας πλάνας, περὶ τῶν ὁποίων θὰ ἔχωμεν νὰ εἴπωμεν ἐν ἄλλαις εὐκαιρίαις.

43. R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London, 1936, p. 269. - Ἀρχιεπ. Κύπρου Μακαρίου [Γ'], «Κύπρος, ἡ ἁγία νῆσος», ἀνάτυπον ἐκ τοῦ τιμητικοῦ τόμου «Πόνημα Εὐγνώμων» ἐπὶ τῇ 40ετηρίδι συγγραφικῆς δράσεως καὶ τῇ 35ετηρίδι καθηγεσίας τοῦ καθηγητοῦ Βασ. Μ. Βέλλα, Ἀθῆναι, 1968, σ. 10. - Πρβλ. καὶ Χάκκετι - Παπαϊωάννου, ἑ.ἀ., Β', σ. 176.

44. Hipp. Delehay, o.c. Περὶ τῶν χρόνων τῆς ἀκμῆς τοῦ Ἀρχαδίου βλέπ. Κ. Χατζη-ψάλλη, Σύμμικτα περὶ τὴν Βυζαντινὴν Κύπρον 4, Κυπρ. Σπουδ. 32 (1968) 62-64.

45. Ἡ πλέον πρόσφατος περὶ τοῦ «Συνοδικοῦ» τῆς Ὁρθοδοξίας εἶναι ἡ τοῦ J. Guillard, *Le Synodikon de l'Orthodoxie*, Edition et Commentaire, Travaux et Mémoires 2 (1967) 399.

46. A. Dimitrievski, *Opisanie Liturgist seskich rucopisag II* (Εὐχολόγια), Kiev, 1901, pp. 888sq. - Dom N. Capuyus, *Le Synodicon de Chypre au XIIe siècle*, Byzantion, X (1935) 489-504.

47. V. Laurent, *Les fastes épiscopaux de l'Eglise de Chypre*, Rev. des Etud. Byzant., VI (1948) 153-166.

48. Dimitrievskij, o.c., p. 891. - N. Capuyus, o.c., p. 492.

Μεταξὺ τῶν ὀνομάτων τῶν Κυπρίων ἐπισκόπων, τῶν ἐν τῷ «Συνοδικῷ» μνημονευομένων ἀναγινώσκουμεν καὶ τὰ «τοῦ Ἀρκαδίου καὶ Νίκωνος», τῶν ἐπισκόπων δηλ. τῆς Ἀρσινόης, τοὺς ὁποίους ἐγνωρίσαμεν ἐκ τοῦ Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλειστού⁴⁹. Ὡς πρὸς τὴν ταύτισιν τῶν ἐπισκόπων τούτων καὶ δὴ τοῦ Ἀρκαδίου, ὁ Dom Caruyus ἔγραψε: «ὁ ἅγιος Ἀρκάδιος μνημονεύεται ἐν τῷ Συναξαρίῳ κατὰ τὴν 7ην Μαρτίου, περὶ δὲ τοῦ Νίκωνος οὐδὲν ἔχνος ἀπέμεινε»⁵⁰. Κατὰ ταῦτα ὁ Dom Caruyus περιέπεσεν εἰς πλάνην ταυτίσας τὸν Ἀρκάδιον Ἀρσινόης, ὁ ὅποιος ἐορτάζεται τὴν 29ην Αὐγούστου, πρὸς τὸν ὁμῶνυμον αὐτοῦ ἐπίσκοπον Τριμουθῶντος, ὁ ὅποιος πραγματικῶς συνεορτάζεται κατὰ τὴν 7ην Μαρτίου μετὰ τοῦ Νέστορος, ὡσαύτως ἐπισκόπου τῆς Τριμουθῶντος⁵¹.

«Συνοδικόν» τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου, ὡς ἡτύχησα ν' ἀνακαλύψω, διασώζει κατὰ πολὺ πληρέστερον ὁ ὑπ' ἀρ. 34 κώδιξ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου⁵². Τοῦτο δὲ παρέχει 33 ὀνόματα γνωστῶν τε καὶ ἀγνωστων ἀρχιεπισκόπων Κύπρου, εἴτα δὲ παραθέτει 24 Κυπρίους ἱεράρχας μετὰ ρητῆς μνείας τῶν ἐπισκοπῶν, ὧν οὗτοι προέστησαν. Ἐν τῷ «Συνοδικῷ» ταύτῃ μνημονεύονται μετὰ τῶν ἄλλων καὶ τὰ ὀνόματα τῶν «Ἀρκαδίου καὶ Νίκωνος, ἐπισκόπων Ἀρσινόης»⁵³.

Τρίτον δὲ «Συνοδικόν» Κύπρου περιέχεται, ὡς ἐν παραρτήματι, ἐν χειρογράφῳ τῆς Μητροπόλεως Πάφου, τὸ δὲ κείμενον αὐτοῦ ἐξέδωκεν ὁ Ἰ. Περιστιάνης⁵⁴. Ἐν αὐτῷ τὰ τῶν ἁγίων ἐπισκόπων ὀνόματα παρέχονται πλήρως μετὰ τῶν ὀνομάτων τῶν ἐπισκοπῶν, μετὰ τῶν ὁποίων ἀνευρίσκονται καὶ τὰ «τοῦ Ἀρκαδίου καὶ Νίκωνος, τῶν ἁγιωτάτων ἐπισκόπων Ἀρσινόης»⁵⁵.

Σπουδαῖον ἀγιολογικὸν κείμενον σωζόμενον ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. add. 34544 κώδικι τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου, περιέχει μετὰ τῶν ἄλλων καὶ «Συνοδικόν» τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου. Περὶ τοῦ κειμένου τούτου, ὡς πηγῆς τοῦ Κυπρίου χρονογράφου Λεοντίου Μαχαιρᾶ, πρῶτος ἔγραψε τῷ 1932 ὁ Dawkins ὁ ὅποιος ἀργότερον ἐδημοσίευσεν καὶ μακρὸν ἀπόσπασμα τούτου⁵⁶. Ὁλόκληρον ὅμως

49. N. Caruyus, o.c., 500-501.

50 Ibid.

51. AASS. Mart. I, pp. 641-42.

52. Χατζ. Ι. Παπαϊωάννου, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου, Ἐπετηρ. τοῦ Παρνασσοῦ, Θ' (1906), σ. 37, ὁ ὅποιος περιγράφει τὸ κείμενον ὡς ἐξῆς: «Πίναξ τῶν ὀρθοδόξων ἱεραρχῶν Κύπρου, τῶν ὀρθοδόξων βασιλέων, τῶν ὀρθοδόξων παπῶν Ρώμης, τῶν πατριαρχῶν Κων/πόλεως, Ἀντιοχείας, Ἀλεξανδρείας, οἷς ἐπιφέρεται τὸ «αἰωνία ἡ μνήμη»».

53. Κώδιξ Ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου, ἀρ. 34, φύλ. 36α.

54. Ι. Περιστιάνη, Τὰ προνόμια τῆς αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, Ἀπόστολος Βαρνάβας, περίοδ. Β', τόμ. 3 (1931) 449-454.

55. Ἐ.δ., σ. 451.

56. Leontios Makhairas, Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled «Chronicle», edited with a Translation and Notes by R.-M. Dawkins, vol. II, Oxford,

τὸ κείμενον μετὰ διεξοδικῆς εἰσαγωγῆς ἐξέδωκεν ὁ κ. Θεόδ. Παπαδόπουλος⁵⁷.

Δυστυχῶς τὸ κατὰ τὰ ἄλλα σπουδαῖον ἀγιολογικὸν κείμενον τοῦ Λονδινείου κώδικος παρουσιάζει πλείστας ἀνωμαλίας ὡς πρὸς τὸν τονισμόν καὶ τὴν στίξιν, ἀλλὰ καὶ διαστροφὰς ὀνομάτων, ἐνίοτε δὲ καὶ μικρὰ χάσματα, ὅθεν τοῦτο πρέπει μετὰ περισκέψεως νὰ χρησιμοποιεῖται. Τοιαύτας ἀνωμαλίας καὶ διαστροφὰς βλέπομεν εἰς τὸ περὶ τῶν ἐπισκόπων Ἀρσινόης χωρίον, τὸ ὁποῖον ἐνταῦθα παραθέτομεν μετὰ τῶν συμφραζομένων, κατὰ τὰς δύο διαφόρους ἐκδόσεις :

α) Κατὰ τὸν Dawkins :

Ζήνων, ὁ ἀγιώτατος ἐπίσκοπος Πάφου,
Φιλάργιος, Νικόλαος καὶ Ἀρχάδιος Ἀρσινίου⁵⁸.

β) Κατὰ τὸν Θ. Παπαδόπουλλον :

Ζήνων, ὁ ἀγιώτατος ἐπίσκοπος Πάφου Φιλάργιος,
Νικόλαος καὶ Ἀρχάδιος Ἀρσενίου (Ἀρσενός;).

Ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὰ λοιπὰ καὶ πληρέστερα «Συνοδικὰ» τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου, δυνάμεθα κατὰ τρόπον ὀρθότερον νὰ ἀποκαταστήσωμεν τὸ παρατεθὲν ἀνωτέρω χωρίον τοῦ Λονδινείου Κώδικος ὡς ἐξῆς :

Ζήνων, (ὁ ἀγιώτατος ἐπίσκοπος Κουρίου ἢ Κουριέων),
Φιλάργιος, ὁ ἀγιώτατος ἐπίσκοπος Πάφου,
Νίκων καὶ Ἀρχάδιος (ἐπίσκοποι) Ἀρσινόης.

Ὅτι δὲ τὸ Νικόλαος ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ εἶναι κακὴ γραφὴ τοῦ ὀνόματος Νίκων, οὐδεμίαν ἔχομεν ἀμφιβολίαν, ὁ δὲ Θ. Παπαδόπουλλος ὀρθῶς ἔθεσε στίξιν μετὰ τὸ «Φιλάργιος».

Πραγματευόμενος περὶ τῶν ἀγίων τῆς Κύπρου ὁ Λεόντιος Μαχαιρᾶς, προφανῶς εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὸ αὐτὸ ἢ καὶ ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ Λονδινείου κώδικος κείμενον, διὸ καὶ ὁ χρονογράφος οὗτος διασώζει «Συνοδικὸν» τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου μετὰ πολλῶν ὀνομάτων ἀρχιεπισκόπων καὶ ἐπισκόπων καθὼς καὶ ρητῆς μνείας τῶν ἐπισκοπῶν τῆς νήσου, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὰ ὀνόματα τῶν «Νικολάου καὶ Ἀρχαδίου τοῦ ἀγιωτάτου ἐπισκόπου Ἀρσινόης» (κατὰ τὸν Μαρκιανὸν κώδικα). Καὶ τὸ χωρίον τοῦτο πρέπει ὡσαύτως ν' ἀποκατασταθῇ ὀρθότερον :

Νίκωνος καὶ Ἀρχαδίου τῶν ἀγιωτάτων ἐπισκόπων Ἀρσινόης.

Ἐν τοῖς λοιποῖς χειρογράφοις τοῦ Λεοντίου καὶ τῇ ἰταλικῇ μεταφράσει

1932, pp. 12-14. - Τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως, On a Hagiological source used by Leontios Makhairas, Κυπρ. Χρονικά, ΙΑ' (1935) 10-23.

57. Θεόδ. Χ. Παπαδόπουλλον, Ἐκ τῆς ἀρχαιοτάτης Ἱστορίας τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων κλπ., Νέα Σιών, 44 (1952) 206-235 καὶ ἰδίως 217-235.

58. Ἐ.δ.

τοῦ Strambaldi τὸ χωρίον ἀντιστοίχως ἔχει ὡς ἀκολούθως:

α) Κατὰ τὸν βοβληϊανὸν κώδικα:

ὁ ἅγιος Νικόλαος ἐπίσκοπος Πάφου

ὁ Ἅγιος Ἀρκάδιος ἐπίσκοπος Πάφου Ἀρσινόης.

β) Κατὰ τὸν κώδικα τῆς Ραβέννης:

τοῦ ἁγίου Νικολάου, ἐπισκόπου Πάφου,

ὁ ἅγιος Ἀρκάδιος, ἐπίσκοπος Ἀρσενόης.

γ) Κατὰ τὴν ἰταλικὴν μετάφρασιν τοῦ Strambaldi:

santo Nicolo vescovo di Baffo

santo Arcadio vescovo d'Arsenoi⁵⁹.

Καὶ τὰ τρία ταῦτα χωρία κακῶς ἔχουσιν ἀπὸ λάθη τῶν βιβλιογράφων.

Ἐσαύτως καὶ ὁ Fl. Bustron ἔχων ὡς ἄμεσον ἢ ἔμμεσον πηγὴν («Συνοδικόν») τῆς Κύπρου κατονομάζει ἀριθμὸν ἀρχιεπισκόπων καθὼς καὶ ἐπισκόπων μετὰ τῶν οἰκείων ἐπισκοπῶν, μετὰ τῶν ὁποίων ἀναφέρει:

al vescovato de Papho, Philagrio e Chiligio

al vescovato d'Arsenoe, Nicolao, Arcadio e Nicon⁶⁰

Ἐνταῦθα τὸ Nicolao πρέπει νὰ διαγραφῇ καθ' ὃ παρεμβληθὲν ὑπὸ τῶν βιβλιογράφων.

Ἡ παροῦσα μελέτη περὶ τῆς κυπριακῆς ἐπισκοπῆς Ἀρσινόης ἐγράφη πρὸ πολλῶν ἐτῶν, ἀλλὰ διὰ διαφόρους λόγους παρέμεινε μέχρι σήμερον ἀδημοσίευτος. Ἐν τῷ μεταξύ ὁ μακαρίτης Ι. Τσικνόπουλος ἐδημοσίευσε περὶ τῆς προρρηθείσης ἐπισκοπῆς μελέτην περιέχουσαν λάθη, συγχύσεις, ἀντιφάσεις καὶ παρανοήσεις⁶¹. Ὅθεν ὁ καθηγητὴς Beck ὀρθῶς καὶ δικαίως ἐχαρακτήρισε τὴν μελέτην ταύτην ἐπιγραμματικῶς «unkritisch»⁶². Ἡ παροῦσα μελέτη μας ἀνασκευάζει τὰ κακῶς ὑπὸ Ι. Τσικνοπούλου γραφέντα περὶ τῆς ἐπισκοπῆς Ἀρσινόης.

59. Chronique de Strambaldi, ἐν Chroniques d'Amadi et de Strambaldi publiées par M. René de Mas Latrie, seconde partie [= Collection de Documents inédits sur l'Histoire de France, Première Serie, Histoire Politique], Paris, 1893, p. 12.

60. Flor. Bustron, o.c., p. 33.

61. Ι. Τσικνοπούλου, Χρονολόγησις δράσεως ἐπισκόπων Ἀρσινόης καὶ Πάφου, Κυπρ. Σπουδαί, ΔΔ' (1970) 159 ἐξ.

62. Byzant. Zeitschr., 64 (1971) 470.

**ΓΙΑ ΤΟΝ «ΙΒΗΡΙΚΟ ΣΤΡΑΤΟ» ΚΑΙ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΘΕΜΑ
«ΙΒΗΡΙΑ»**

ΧΡΑΤΣ ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ / *Αρμενία*

Τὸ 863 ὁ Ἄραβας ἀμνηρᾶς τῆς Μελιτηνῆς Omar ibn Abdallah al-Akta (ὁ Ἄμερ καὶ Ἀμβρόν τῶν βυζαντινῶν πηγῶν) γιὰ δευτέρη φορά εἰσέβαλε στὸ Βυζάντιο, λεηλάτησε τὸ θέμα τῶν Ἀρμενιакῶν, καὶ ἔφθασε μέχρι τῆς Ἀμισοῦ¹. Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ ὁ Γ' διέταξε τὸν στρατηγὸ τῶν Θρακησίων Πετρωνᾶ, τὸν ἀδελφὸ τῆς αὐτοκράτειρας Θεοδώρας καὶ τοῦ καίσαρα Βάρδα νὰ ἀντεπεξέλθῃ κατὰ τοῦ ἀμνηρᾶ. Πλησίον τοῦ Ἄλυος ποταμοῦ, στὴν τοποθεσία Πόσων, ἐπὶ τῆς μεθορίου τῶν θεμάτων τῶν Ἀρμενιакῶν καὶ τοῦ Χαρσιανοῦ ἔγινε ἡ ἀποφασιστικὴ σύρραξις, κατὰ τὴν ὁποία ὁ βυζαντινὸς στρατὸς κατήγαγε λαμπρὰ νίκη², μετὰ τὴν ὁποία ἡ πρωτοβουλία τοῦ βυζαντινο-ἀραβικοῦ πολέμου περιῆλθε στὰ χέρια τοῦ Βυζαντίου. Ἐκτοτε ἡ αὐτοκρατορία ἀπὸ ἀμυνόμενο μέρος ἔγινε ἐπιτιθέμενο, ἄρχισε νὰ ἀνακτᾷ τὶς ἀπολεσθεῖσες πρὸ 150-200 ἐτῶν περιοχὲς τῆς, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ περιοχὲς τῆς Ἀρμενίας πού, μὲ τὸ σύμφωνο τοῦ 591 μετὰ Μαυρικίου καὶ τοῦ βασιλέως τῶν Σασανιδῶν Χοσρόη τοῦ Β' Ἀπρβέζ, εἶχαν εἰσέλθει στὰ πλαίσια τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Κυριεύονται οἱ ἀνήκουσες στοὺς κάποτε συμμάχους τῶν Ἀράβων τῆς Μελιτηνῆς αἰρετικοὺς Παυλικιανούς περιφέρειες (Τεφρική καὶ ἄλλες)³, τὸ 934 κυριεύεται ἡ πρῶην πρωτεύουσα τῆς Τρίτης Ἀρμενίας τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α', τὸ «ἐπίσημον καὶ ἐξακουστὸν καὶ πάνυ ὀχυρὸν καὶ δυνατὸν κάστρον», πόλη Μελιτηνή⁴, τὸ δὲ 949 «τὸ ἀνδρειότατον καὶ πανθαύμαστον» κάστρο τῆς Θεοδοσιούπολης⁵. Ἐὰν τὸ Βυζάντιο τὶς πόλεις αὐτὲς τὶς ἀνακατέλαβε ἀπὸ τοὺς Ἄραβες, μετὰ μία δεκαετία, ἄρχισε νὰ προσαρτᾷ καὶ ἐδάφη τῆς Ἀρμενίας πού εἶχαν ἤδη ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τοὺς Ἀρμενίους αὐτούς· ἐκεῖ εἶχαν ἰδρυθεῖ ἀρμενικὰ πριγκιπᾶτα καὶ βασιλεία, ἐπομένως ἐδῶ δὲν δύνανται νὰ γίνῃ λόγος γιὰ ἐπανάκτηση, γιὰ ἀπελευθέρωση ἐδαφῶν. Τὸ 966 κυριεύεται ἡ χώρα τοῦ Ταρών⁶, τὸ 1000 τὸ πριγκιπᾶτο τοῦ Τάϊκ (ἡ χώρα τοῦ κουροπαλάτη Δαβίδ)⁷, τὸ 1021 καταλύεται τὸ ἀρμενικὸ βασίλειο τῶν

1. Theophanes Continuatus, ex rec. I. Bekkeri, Bonnæ 1838, p. 179.

2. Ἐνθα ἀνωτέρω, σελ. 179-183.

3. Ἐνθα ἀνωτέρω, σελ. 271-276.

4. Ἐνθα ἀνωτέρω, σελ. 415.

5. Ἐνθα ἀνωτέρω, σελ. 428.

6. Ioannis Scylitzæ Synopsis Historiarum, editio princeps, rec. Ioannes Thurn, Berolini et Novi Eboraci, 1973, p. 279.

7. Ἐνθα ἀνωτέρω, σελ. 339.

Ἀρτζρουνιδῶν τῆς Βασπρακανίας⁸, τὸ 1045 τὸ βασίλειο τῶν Ἀρμενίων Βαγρατιδῶν τῆς Σιρακηνῆς (ἡ Μεγάλη Ἀρμενία τῶν βυζαντινῶν πηγῶν)⁹.

Ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία συνεχίζει τὴν πολιτικὴ αὐτὴ προσπάθειαν νὰ κυριεύσει καὶ ἄλλα φρούρια καὶ πόλεις τοῦ πρώην βασιλείου τῶν Βαγρατιδῶν, πού μετὰ τὴ συγκατάθεσίν της εἶχε ἐκπορθῆσει ὁ ἀμνηρᾶς τοῦ Δβὶν Ἀπλησφάρης (Abu-l-Asvar). Ἡ στάση τοῦ Λέοντος τοῦ Τορνικίου ἐμπόδισε τὸν Κωνσταντῖνο τὸν Μονομάχο νὰ συνεχίσει τίς κατακτήσεις του, ὁ εὐρισκόμενος στὴν Ἀρμενία βυζαντινὸς στρατὸς ἀνακαλεῖται στὴ Δύση γιὰ νὰ καταπνίξει τὴ στάση τοῦ Τορνικίου. Καὶ οὕτως παίρνει τέλος ἡ περαιτέρω ἐπέκταση τῆς αὐτοκρατορίας πρὸς Ἀνατολήν.

Κατακτῆσασα τὴν Ἀρμενία, ἡ βυζαντινὴ κυβέρνησις ἐγκαθιστᾷ ἐκεῖ τὸ δικό της διοικητικόν, φορολογικὸν σύστημα· ἐφαρμόζει ἰδιαίτερη ἐκκλησιαστικὴ καὶ στρατιωτικὴ πολιτικὴ, ὁ σκοπὸς τῆς ὁποίας ἦταν ἡ ἀφομοίωση τῆς Ἀρμενίας, ἡ μετατροπὴ της σὲ ἀπλὴ ἐπαρχία τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Σοβαρὸ ἐμπόδιο στὴν πολιτικὴ αὐτὴ ἦταν βέβαια ἡ ἀρμενικὴ ἀριστοκρατία καὶ τὸ ἀρμενικὸ καθολικοσάτο (πατριαρχεῖο), πού στὴν περίπτωσιν τῆς πτώσεως τοῦ ἀρμενικοῦ κράτους ἦταν γιὰ τοὺς Ἀρμενίους ἡ κύρια συνεκτικὴ δύναμις. Καὶ γι' αὐτὸ ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα βήματα τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἦταν ἡ διάλυσις τοῦ ἀρμενικοῦ καθολικοσάτου στὸ Ἄνιο, καθὼς καὶ ἡ μετοικεσία τῶν Ἀρμενίων εὐπατριδῶν στὴ Δύση. Πολὺ δυσκολώτερον ἦταν τὸ πρόβλημα τῶν ἀρμενικῶν ἐνόπλων δυνάμεων, τίς ὁποῖες μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Ἀρμενίας τὸ Βυζάντιον δὲν διάλυσε.

Ἐὰν παρακολουθήσουμε μετὰ προσοχὴν τὰ στρατιωτικὰ μέτρα τοῦ Βυζαντίου στὴν Ἀρμενία μετὰ τὴν κυρίευσίν της, δὲν εἶναι δύσκολον νὰ πεισθοῦμε, ὅτι ἡ αὐτοκρατορία ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Ι' αἰῶνα ἔθεσε σὲ ἐφαρμογὴ ἰδιαίτερην πολιτικὴν, τὰ θεμέλια τῆς ὁποίας εἶχε βάλει ἤδη ὁ αὐτοκράτωρ Μαυρίκιος, καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ὁποίας ἦταν νὰ μὴ διαλύσει τίς ἀρμενικὰς ἐνόπλους δυνάμεις, νὰ τίς φυλάξει γιὰ νὰ τίς ἐκμεταλλευθεῖ πρὸς ὄφελος τῆς αὐτοκρατορίας¹⁰. Μερικὰ χρόνια μετὰ τὴν κατάκτησιν τοῦ Ταρῶν οἱ πηγὰς μιλοῦν γιὰ ἀρμενικοὺς στρατοὺς τοῦ Βυζαντίου πού πολεμοῦν στὴ Βουλγαρία κατὰ τοῦ Σφενδο-

8. Ἐνθα ἀνωτέρω, σελ. 354-355.

9. Ἐνθα ἀνωτέρω, σελ. 436-437.

10. Κατὰ τὸν Ἀρμένιον ἱστορικὸν τοῦ Ζ' αἰῶνα Σεβαΐο, ὁ Μαυρίκιος (ἔχοντας ὑπ' ὄψιν τίς ἀρμενικὰς ἐνόπλους δυνάμεις) ἔγραφε τὸν Χοσρόην τὸν Β': «Ἐνὰ λοξοδρομοῦν καὶ ἀνυπότακτο ἔθνος ζεῖ μεταξύ μας καὶ ταράσσει. Ἄς φερθοῦμε ἔτσι: ἐγὼ νὰ συνάξω / τοὺς Ἀρμενίους / τῆς δικῆς μου / Ἀρμενίας / καὶ νὰ τοὺς ἐγκαταστήσω στὴ Θράκην, σὺ δὲ συνάξεις τοὺς δικούς σου / Ἀρμενίους / καὶ διάταξε νὰ τοὺς μετακομίσουν στὴν Ἀνατολή. Ἐὰν αὐτοὶ σκοτωθοῦν, οἱ ἔχθροί μας θὰ σκοτωθοῦν, ἐὰν σκοτώσουν, τοὺς ἔχθρους μας θὰ σκοτώσουν, καὶ ἐμεῖς θὰ ζήσουμε ἐν εἰρήνῃ. Διότι ἐφόσον αὐτοὶ μείνουν στὴ χώρα τους, ἐμεῖς δὲν θὰ ἔχουμε ἀνάπαυλα». *Histoire d'Heraclius par l'évêque Sébéos. Traduite de l'arménien et annotée par F. Macler, Paris 1904, p. 30-31.*

σλαβού¹¹, μνημονεύεται τὸ ἄρμενικὸ ἱππικὸ πού βρίσκεται στὰ πλαίσια «τοῦ βασιλείου τῶν Ἑλλήνων»¹². Τὸ 1000 μνημονεύονται τὰ ἄρμενικὰ στρατεύματα τῆς Ἑτάρτης Ἀρμενίας καὶ τοῦ Ταρών¹³, τὸ τάγμα τῶν εὐπατριδῶν τοῦ κουροπαλάτη τοῦ Τάικ Δαβίδ¹⁴. Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Ε' μνημονεύονται τὰ ἄρμενικὰ στρατεύματα τῆς Σεβάστειας, τοῦ Ταρών καὶ τοῦ Βασπουρακάν¹⁵, τὰ στρατεύματα «τῆς χώρας τῶν Ἀρμενίων» ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου¹⁶. Ἐδῶ δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ ἀναφερθοῦμε στὸν ἀριθμὸ τῶν στρατευμάτων αὐτῶν. Οἱ πηγὲς γράφουν ἐκτενῶς γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό: οἱ ἄρμενικὲς ἐνοπλεις δυνάμεις ἀριθμοῦσαν πολλὰς δεκάδες χιλιάδες μαχητές.

Καὶ οὕτως δὲν εἶναι δύσκολο νὰ πεισθοῦμε, ὅτι σὲ ὅλες τὶς κατεχόμενες ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς ἄρμενικὲς περιφέρειες, ὑπῆρχαν ἄρμενικὲς ἐνοπλεις δυνάμεις, τὶς ὁποῖες, ὅπως εἴπαμε, τὸ Βυζάντιο ἐκμεταλλευόταν πρὸς ὄφελός του. Ἀλλὰ οἱ δυνάμεις αὐτὲς γιὰ τὴν αὐτοκρατορία ἦταν δίκωπο μαχαίρι· αὐτὲς ὅχι σπάνια μετεῖχαν στὶς ἀντιβυζαντινὲς ἐξεγέρσεις τῶν Ἀρμενίων. Καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο πού ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου διὰ αὐτοκρατορικοῦ διατάγματος οἱ στρατοὶ τῶν Ἀρμενίων διαλύθηκαν. Ὁ Μιχαὴλ ὁ Ἀτταλειάτης, σύγχρονος τῶν γεγονότων ἱστορικός, γράφοντας γιὰ τὶς εὐκόλες ἐπιτυχίες τῶν Τούρκων Σελτζούκων στὴν Ἀρμενία, θεωρεῖ αἴτιο τὸν Μονομάχο, ὁ ὁποῖος ἔχων «Ιβηρικὸν ἀξιόμαχον στρατεύμα ὁψώνιον ἔχοντός τινος τῶν παρακειμένων δημοσίων χωρῶν, ἀφείλετο ταύτας ὁ βασιλεὺς καὶ παρελὼν τοσαύτην ἰσχὺν οὐ μόνον τοὺς ἰδίους ἀπέβαλε συμμάχους, ἀλλὰ πολεμίους αὐτοὺς ἰσχυρῶς ἐργασάμενος προσθήκην διὰ τούτων ἀκαταμάχητον προεξένησε τοῖς ἐναντίοις»¹⁷.

Πιὸ σαφὲς εἶναι ὁ Ἰωάννης ὁ Σκυλίτσης. Αὐτὸς γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο τὸν Μονομάχο γράφει, ὅτι «κατέλυσε ... τὸν ἰβηρικὸν στρατὸν ἀμφὶ τὰς πεντήκοντα χιλιάδας ἀριθμούμενον διὰ Λέοντος τοῦ Σερβλίου καὶ ἀντὶ στρατιωτῶν φόρους πολλοὺς ἐπορίζετο ἀπὸ τῶν χωρίων ἐκεῖνων»¹⁸.

Τὸ γεγονὸς αὐτὸ τὸ μνημονεύει καὶ ὁ Κεκαυμένος. Αὐτὸς δὲν ἀναφέρει κατ' ὄνομα τὸν «Ιβηρικὸ στρατὸ», ἀλλὰ μιλά γιὰ τὴ δράση τοῦ Λέοντα τοῦ Σερβλίου στὴν Ἰβηρία καὶ Μεσοποταμία¹⁹, στὰ πλαίσια τοῦ ὁποῖου, ὅπως εἶναι

11. Etienne Asolik de Taron, *Histoire Universelle*, trad. de l'arménien et annotée... par Fr. Macler, Paris 1917, p. 45.

12. "Ενθα ἀνωτέρω, σελ. 56.

13. "Ενθα ἀνωτέρω, σελ. 163.

14. "Ενθα ἀνωτέρω, σελ. 162.

15. *Chronique de Matthieu d'Edesse (952-1136)*, avec la Continuation de Grégoire le Prêtre jusqu'en 1162, par E. Dulaurier, Paris 1858, p. 72.

16. "Ενθα ἀνωτέρω, σελ. 76, 80.

17. Michaelis Attaliotae *Historia*, rec. I. Bekkerus, Bonnae 1853, p. 44-45.

18. Ioannis Scylizae *Synopsis Historiarum*, p. 476.

19. Συμβουλὲς καὶ ἀφηγήσεις τοῦ Κεκαυμένου. "Εργο βυζαντινοῦ στρατηγοῦ τοῦ ΙΑ'

γνωστό, εϋρίσκετο καὶ ἡ Τετάρτη Ἀρμενία.

Καὶ ἔτσι, ὅπως βλέπουμε, καὶ ὁ Ἀτταλειάτης καὶ ὁ Σκυλίτσης μιλοῦν γιὰ «ιβηρικόν» στρατό, ὁ δὲ Κεκαυμένος τόπον δράσης τοῦ Σερβλίου θεωρεῖ πρῶτον τὴν Ἰβηρία, καὶ μετὰ τὸ θέμα τῆς Μεσοποταμίας, μέσα στὴν ὁποία εϋρίσκονταν περιφέρειες καθαρῶς ἀρμενικές. Εἶναι πολὺ περίεργο τὸ ὅτι καὶ οἱ δύο αὐτοὶ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, ἃς προσθέσουμε καὶ τὸν Κεκαυμένο, τίποτε δὲν γράφουν γιὰ ἀρμενικὸ στρατό, καὶ πῶς περίεργο, ἀναφορικὰ μὲ τὸν στρατὸ αὐτὸ «ξεχνοῦν» καὶ τὴν Ἀρμενία, ἡ ὁποία, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, τροφοδοτοῦσε τὴν αὐτοκρατορία μὲ δεκάδες χιλιάδες μαχητές.

Ἀκόμη ὁ Ε. Honigmann εἶχε σαφέστατα γράψει γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ «Dazu kam der verhängnisvolle Entschluss des Kaisers Monomachos, das «iberische Heer», d.h. die einheimische Miliz Armeniens, in Stärke von 50.000 Mann aufzulösen...»²⁰, ἀλλὰ ἡ γνώμη του αὐτὴ ἦ ἔμεινε ἀπαράτηρη ἢ σ' αὐτὴ δὲν ἐδόθηκε ἡ δέουσα σημασία. Ὁ Honigmann δὲν ἐμελέτησε ἰδιαιτέρως τὰ παραπάνω δεδομένα τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων, διότι γιὰ τὸ θέμα του δὲν εἶχαν ἄμεση σχέση. Ὅμως τί ἔχουν ὑπ' ὄψη αὐτοί, ὁ Ἰωάννης Σκυλίτσης καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης γράφοντες γιὰ «ιβηρικὸν στρατό»; Οἱ μελετητὲς ὑποθέτουν ὅτι ὁ λόγος ἀφορᾷ τὸν στρατὸ τῆς Ἰβηρίας (Γεωργίας)²¹ ἢ τὸν στρατὸ τοῦ βυζαντινοῦ θέματος Ἰβηρία²². Ἐφ' ὅσον τὸ ζήτημα αὐτὸ ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὸ βυζαντινὸ θέμα τῆς Ἰβηρίας, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ αὐτὸ εἰδικώτερα. Πρῶτον ἃς ἀναφερθοῦμε στὸ χρόνο τῆς ὀργάνωσης τῆς διοικητικῆς αὐτῆς μονάδας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους.

Τὸ Τάικ (ἡ Ἰβηρία τοῦ κουροπαλάτη Δαβίδ, καὶ ὅχι ἡ καθ'αυτὴ Ἰβηρία²³, τὸ κράτος τῶν Βαγρατιδῶν τῆς Γεωργίας) κατακτήθηκε ἀπὸ τὸ Βυ-

αἰῶνα. Παρὰσκευὴ τοῦ /ἐλληνικοῦ/ κειμένου, πρόλογος, /ρωσικὴ/ μετάφραση καὶ σχόλια ὑπὸ Γ. Γ. Λιτάβιν, Μόσχα, 1972, σελ. 152.

20. E. Honigmann, *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches*, Bruxelles 1961, S. 178.

21. Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, τόμ. Β', Μόσχα 1967, σελ. 270 (ρωσ.).

22. Σ. Α. Μέσχια, Ν. Ἀσιατιάν, Β. Κοπαλιάν, Ζ. Χοστάρια, Μερικὲς παρατηρήσεις στὸν Β' τόμο τῆς «Ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου». Τὰ ζητήματα τῆς Ἱστορίας, Μόσχα 1969, ἀριθ. 9, σελ. 178-180 (ρωσ.).

23. Τὸ Τάικ στὶς βυζαντινὲς πηγὲς εἶναι γνωστὸ ὡς Ἰβηρία, καὶ γιὰ νὰ μὴ συγχέεται μὲ τὸ ὁμώνυμο Γεωργιανικὸ κράτος τῶν Βαγρατιδῶν, οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς διασαφηνίζουν. Π.χ. ὁ Σκυλίτσης τὴν καθ' ἑαυτοῦ Γεωργία τὴν ὀνομάζει «ἐνδοτέρω Ἰβηρίαν», τὸ δὲ Τάικ «κατ' αὐτὸν Ἰβηρίαν», δηλαδὴ τοῦ Βασιλείου τοῦ Β'. Τὸ αὐτὸ ἀπαντᾷ καὶ στὶς ἀρμενικὲς πηγές. Ὁ Ἀριστακὲς, ἀπὸ τὸ Λαστιβέρτ, τὴν βυζαντινὴ Ἰβηρία ὀνομάζει «ἐπαρχία τῶν Ἰβήρων» («gavarh Vrač»), τὸ δὲ Γεωργιανικὸ κράτος «χώρα τῶν Ἰβήρων» («Askharh Vrač») (Ἀριστακὲς, ἐκ Λαστιβέρτ, Ἱστορία. Ἐκδόση τοῦ Κ. Ν. Γιουζμπασιάν, Ἐρεβάν 1963, σελ. 41-42, στὰ ἀρχ. ἀρμ.). Οἱ Μ. Κανάρ καὶ Χ. Μπερμπεριάν καὶ στὶς δύο περιπτώσεις μεταφράζουν ἀπλῶς Georgie. Atistakes de Lastivert. Recit des Malheurs de la Nation Arménienne. Traduction française avec Introduction et Com-

ζάντιο τὸ 1000, ἀλλὰ δὲν ἀποτελέσῃ ἴδια διοικητικὴ μονάδα. Ἡ χώρα αὕτῃ τότε δὲν ἔπαιζε τόσο σημαντικὸ στρατηγικὸ ρόλο στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς αὐτοκρατορίας, πού θὰ ἔπαιζε αὕτῃ μετὰ μίαν εἰκοσαετία. Τὸ Τάϊκ, κατὰ πᾶσα πιθανότητα τότε ἐνσωματώθηκε σὲ ἓνα γειτονικὸ τοῦ βυζαντινοῦ θέμα²⁴, καὶ ἐκυβερνᾶτο ἀπὸ τὸν κατεπάνω τοῦ θέματος αὐτοῦ. Γι' αὐτὸ συνηγορεῖ μεταξὺ ἄλλων καὶ τὸ ὅτι πρὸ τῆς τρίτης δεκαετίας τοῦ ΙΑ' αἰῶνα δὲν εἶναι γνωστοὶ διοικηταὶ (κατεπάνω ἢ δοῦκες) Ἰβηρίας. Κατὰ τὸν Ν. Adontz, τὸ θέμα τῆς Ἰβηρίας ὀργανώθηκε μετὰ τὸ σύμφωνο εἰρήνης μεταξὺ τοῦ Βασιλείου τοῦ Β' καὶ τοῦ βασιλέως τῆς Γεωργίας Γεωργίου τοῦ Α' τὸ 1023²⁵. Τὸ γεγονὸς εἶναι ὅτι μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς Βασπρακανίας ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, τὴν ὑπογραφή τοῦ ὡς ἄνω συμφώνου, καθὼς καὶ τοῦ συμφώνου μεταξὺ τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα καὶ τοῦ Ἀρμενίου Βαγρατίδῃ βασιλέως Ἰωβαννεσίκη, κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ τελευταῖος «κληρονομοῦσε» τὸ κράτος τοῦ στὸ Βυζάντιο²⁶, ἡ σημασία τοῦ Τάϊκ αὐξήθηκε μεγάλως. Τὸ κράτος τῆς Μεγάλῃς Ἀρμενίας ἀπὸ βορρᾶ (Τάϊκ), νότο (Βασπουρακὴν) πάρθηκε μέσα σὲ μέγγενη. Ἀκριβῶς τὸ γεγονὸς αὐτὸ καὶ συνέτεινε στὴν ὀργάνωση εἰδικοῦ θέματος τῆς Ἰβηρίας, πού μαζὶ μὲ τὸ ὀργανωμένο τὸ 1021 θέμα τῆς Βασπρακανίας ἔπρεπε νὰ παίξουν τὸ ρόλο τοῦ νεκροθάπτη τοῦ βασιλείου τῆς Μεγάλῃς Ἀρμενίας. Καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ ἐπιτεθεὶς τὸ 1045 κατὰ τοῦ Ἀνίου, τῆς πρωτεύουσας τῶν Βαγρατιδῶν τῆς Μεγάλῃς Ἀρμενίας, ἦταν ἀκριβῶς ὁ δοῦξ τοῦ θέματος τῆς Ἰβηρίας βέστης Μιχαὴλ ὁ Ἰασσίτης²⁷. Μὲ τίς προσπάθειες αὐτοῦ

mentaire par M. Canard et H. Berberian, Bruxelles 1973, p. 27. Τὸ ἴδιο λάθος καὶ στὴ ρωσικὴ μετάφραση τοῦ Κ. Γιουζμπασιάν (Μόσχα 1968).

24. Ἡ H. Ahrweiler (Recherches sur l'administration de l'Empire Byzantin aux IX-XI siècles, Athènes-Paris 1960, p. 85) νομίζει, ὅτι πιθανῶς ἐνσωματώθηκε στὸ θέμα τῆς Μεσοποταμίας, ἔχοντας ὑπ' ὄψιν τὸ ὅτι ὁ Σερβλίς, σύμφωνα μὲ τὸν Κεκαυμένο, ἔδρασε στὴν Ἰβηρίαν καὶ Μεσοποταμίαν. Νομίζω εἶναι πιθανότερο, ὅτι τὸ Τάϊκ (ἢ βυζαντινὴ Ἰβηρία) ἀποτελέσῃ μέρος τοῦ θέματος τῆς Θεοδοσιούπολης. Ὁ κοντόσταυλος Σμπάτ, γράφοντας γιὰ τὸν βυζαντινὸν παρακοιμώμενο (πού τὸ 1045 ἐπιτέθηκε κατὰ τοῦ κράτους τῶν Ἀρμενίων Βαγρατιδῶν), λέγει ὅτι αὐτὸς «ἐχέμασε στὸ Οὐχθικ (τώρα Ὀλτὶ στὴν Τουρκία) τῆς ἐπαρχίας τῆς Θεοδοσιούπολης» (Χρονογραφία, Βενετία 1956, σελ. 42, στὰ ἀρχ. ἀρμενικά). Τὸ Οὐχθικ ἦταν ἡ πρωτεύουσα τοῦ Τάϊκ (Ἰβηρίας). Τὴ σχέση τῆς Ἰβηρίας μὲ τὴν Θεοδοσιούπολη, ὅπως φαίνεται, ἐπιβεβαιώνει καὶ μίαν ἐλληνικὴ ἐπιγραφή ἐπὶ τῶν «Ἰβηρικῶν» πυλῶν τῆς Θεοδοσιούπολης, ὅπου εἶναι γραμμένο: «Κύριε βοήθη τὸν δοῦλον σου Ρωμανὸν τὸν Δαλασινὸν καὶ κατεπάνον τῆς Ἰβηρίας» (N. Σαρκισιάν, Τοπογραφία τῆς Μικρᾶς καὶ τῆς Μεγάλῃς Ἀρμενίας, Βενετία 1864, σελ. 74, στὰ ἀρμενικά), καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς, ὅτι ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατο τοῦ κουροπαλάτη Δαβίδ, ὁ Βασίλειος ὁ Β' ἔστειλε πρὸς τὸ Τάϊκ, στρατοπεδεύσας στὴν πεδιάδα τῆς Θεοδοσιούπολης (Βαρδάνης Βαρδαπέτης, Ἱστορία, Βενετία 1862, σελ. 93, στὰ ἀρχ. ἀρμενικά).

25. N. Adontz, Notes arméno-byzantines V. Les Dalessènes. In: N. Adontz, Etudes arméno-byzantines, Lisbonne 1965, p. 171.

26. Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, p. 435.

27. Ἐνθα ἀνωτέρω, σελ. 435-436.

διαλύθηκε τὸ ἄρμενικὸ βασίλειο τῶν Βαγρατιδῶν, ὁ δὲ Ἰασσίτης ὠνομάσθηκε βεστάρχης²⁸.

Διὰ τῆς κατακτήσεως τοῦ ἄρμενικοῦ κράτους τῶν Βαγρατιδῶν τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας ἦλθε στὸ προσκήνιο ἡ σύνταξη τοῦ καταστατικοῦ χάρτη τῆς χώρας αὐτῆς. Τὸ Βυζάντιο δὲν ὠργάνωσε θέμα Ἀρμενίας, ἀλλὰ τὸ θέμα τῆς Ἰβηρίας τὸ ἐνσωμάτωσε μὲ τὴν Ἀρμενία, συγκροτοῦν οὕτως νέο θέμα, τὸ «θέμα τῆς Ἀρμενίας καὶ Ἰβηρίας». Ὁ Ἰωάννης Σκυλίτσης τὸν Μιχαὴλ τὸν Ἰασσίτη ὀνομάζει ἄρχοντα, δοῦκα τῆς Ἰβηρίας²⁹. Μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας ὁ Ἰασσίτης ἤδη θεωρεῖται ὄχι μόνον διοικητῆς τῆς Ἰβηρίας. Ὁ Ἀριστακὲς γράφει ὅτι «ἐναν ἄρχοντα ὀνόματι Ἰασσίτην, δς προηγουμένως διοικοῦσε τὴν Ἀνατολήν, ὁ αὐτοκράτωρ τὸν ἔστειλε τοποτηρητὴν τῆς πόλης Ἀνίον»³⁰. Καὶ αὐτὸ τὸ 1045, ἀμέσως μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ βασιλείου τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας. Ὁ Ἀριστακὲς λίγο ἀργότερα τὸν ὄρο «τοποτηρητῆς τῆς πόλης Ἀνίον» ἀποδίδει διὰ τοῦ «ἐπιστάτης τῆς ἐπικράτειας τῆς Ἀρμενίας»³¹. Εἶναι φανερό, ὅτι ὁ Ἰασσίτης πρὶν τὴν κατάκτηση τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας, κατὰ τὸν Ἀρμένιο ἱστορικό, ἦταν διοικητῆς (κατεπάνω) τῆς Ἀνατολῆς (εἶναι σαφὲς ὅτι ὑπὸ τὸ «Ἀνατολή» ἔχει ὑπ' ὅψην τὸ θέμα τῆς Ἰβηρίας), ἀλλὰ μετὰ τὴν πτώση τοῦ ἄρμενικοῦ βασιλείου τῶν Βαγρατιδῶν τὸ καταστατικό του ἄλλαξε, αὐτὸς ἔγινε διοικητῆς τῆς Ἀρμενίας. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ 1045 τὸ ἐνωμένο «θέμα τῆς Ἀρμενίας καὶ Ἰβηρίας» (κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἄποψη) εἶχε ἤδη ὀργανωθεῖ. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστακὲς γράφει, ὅτι τὸν Ἰασσίτη «στὴν ἐπιστάσιαν τῆς ἐπικράτειας τῆς Ἀρμενίας» διαδέχθηκε «κάποιος» Κεκαυμένος, δηλαδή καὶ τὸν Κεκαυμένο αὐτὸς τὸν θεωρεῖ διοικητὴ τῆς Ἀρμενίας.

Τὸ ἴδιο ἀπαντᾷ καὶ στὶς βυζαντινὲς πηγές. Ὁ Σκυλίτσης τὸν ὡς ἄνω Κεκαυμένο τὸν ὀνομάζει ὄχι μόνον δοῦκα τῆς Ἰβηρίας³², ἀλλὰ καὶ «τοῦ Ἀνίου καὶ τῆς Ἰβηρίας κατάρχοντα»³³. Εἶναι γνωστὸ ὅτι γράφοντας «Ἀνίον» ὁ βυζαντινὸς ἱστορικός ἔχει ὑπ' ὅψην τὴν Ἀρμενία τῶν Βαγρατιδῶν. Ὁ Σκυλίτσης σὲ ἕνα ἄλλο μέρος γράφει, π.χ., ὅτι ἐπὶ Μονομάχου «ὁ κατὰ τοῦ Ἀνίου ἀρχὴν ἐλάμβανε πόλεμος»³⁴ καὶ λεπτομερῶς περιγράφει τὴν κατάκτηση τῆς Ἀρμενίας. Ὁ αὐτὸς ἱστορικός τὸν Βαγρατίδη βασιλέα Ἰωβαννεσίχη ὀνομάζει «τοῦ

28. Ἐνθα ἄνωτέρω, σελ. 437.

29. Ἐνθα ἄνωτέρω, σελ. 438.

30. Ἀριστακὲς, σελ. 63 (στὴ γαλλικὴ μετάφραση ἡ λέξις «τοποτηρητῆς» λείπει).

31. Ἀριστακὲς, σελ. 63 (στὴ γαλλικὴ μετάφραση, σελ. 56: gouvernement de l'Armenie).

32. Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, p. 438.

33. Ἐνθα ἄνωτέρω, σελ. 448.

34. Ἐνθα ἄνωτέρω, σελ. 435.

Ἀνίου τοπάρχῃ»³⁵, ἀλλὰ καὶ «ὁ τῆς τοῦ Ἀνίου κυριεύων χώρας»³⁶, «ἄρχων Ἀνίου καὶ τῆς λεγομένης μεγάλης Ἀρμενίας»³⁷.

Τὰ δεδομένα τῶν ἀφηγητικῶν πηγῶν ἐπικυρώνει ἡ ἐπιγραφικὴ καὶ σφραγιδογραφικὴ ὕλη, ἡ ἀξιοπιστία καὶ ἐγκυρότητα τῆς ὁποίας εἶναι ὑπεράνω ἀμφιβολίας. Κατὰ τὶς ἀνασκαφές τοῦ Ἀνίου τὸ 1907-1908 ἀνακαλύφθηκε μία ἑλληνικὴ ἐπιγραφή ἐπὶ λίθου, τοῦ 1059, ὅπου μνημονεύεται ὁ βυζαντινὸς κατεπάνω τοῦ ἐνδιαφέροντος ἐμᾶς θέματος: «Ἰωάννου βεστάρχου καὶ κατεπάνω Ἀρμενίας καὶ Ἰβηρίας τοῦ Μοναστηριώτου»³⁸. Ἡ ἐπιγραφή αὕτη εἶναι ἐπίσημο ἔγγραφο, περιέχει τὸν ἐπίσημο τίτλο τοῦ διοικητῆ τοῦ θέματος καὶ ἐὰν ἀκόμη δὲν εἶχαμε ἄλλες πηγές, εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσουμε τὴν ἰδέα μας. Ἀλλὰ ἡ ἐπιγραφή αὕτη δὲν εἶναι τὸ μοναδικὸ τέτοιου εἶδους τεκμήριο. Ἐχομε καὶ μολυβδόβουλλα τοῦ βυζαντινοῦ διοικητῆ τοῦ ἴδιου θέματος μαγίστρου Ἀαρών, ἐπὶ τῶν ὁποίων διαβάζουμε: «Κύριε βοήθει Ἀαρών μαγίστρω καὶ δουκὶ Ἰβηρίας καὶ τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας»³⁹.

Ἡ σύγκριση τῶν βυζαντινῶν καὶ τῶν ἀρμενικῶν πηγῶν μᾶς ἔφερε σὲ πολὺ ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα. Τὸ ζήτημα εἶναι ὅτι ἡ ἔννοια «θέμα Ἀρμενίας καὶ Ἰβηρίας» ὑπάρχει μόνο γιὰ τοὺς βυζαντινοὺς, ἀπαντᾷ μόνο στὶς βυζαντινὲς πηγές. Στὶς ἀρμενικὲς πηγές τέτοια ἔννοια ἀπουσιάζει. Ἐδῶ γίνεται λόγος μόνο καὶ μόνο γιὰ χώρα ὀνομαζομένη Ἀρμενία. Ὁ Μιχαὴλ ὁ Ἰασσίτης ἦταν γιὰ τοὺς Ἀρμενίους «ἐπιστάτης τῆς ἐπικράτειας τῆς Ἀρμενίας», ὁ Κεκαυμένος «εἶχε τὴν ἐξουσία τοῦ Οἴκου (δηλαδὴ τῆς χώρας) τῶν Ἀρμενίων»⁴⁰. Τὸν Παγκράτιο Βηγκατζῆ καὶ τὸν Γρηγόριο Πακουριανὸ «ὁ βασιλεὺς / τῶν Ρωμαίων / εἶχε διωρίσει φύλακες τοῦ Οἴκου τῶν Ἀρμενίων»⁴¹.

Καὶ οὕτως συμπεραίνουμε, ὅτι τὸ βυζαντινὸ θέμα τῆς Ἰβηρίας, ὀργανωθὲν στὶς ἀρχές τῆς τρίτης δεκαετίας τοῦ ΙΑ' αἰῶνα, διατηρήθηκε μέχρι τὴ διάλυση τοῦ βασιλείου τῶν Βαγρατιδῶν τὸ 1045. Μετὰ τὴν κυρίευσή τοῦ βασιλείου αὐτοῦ τὸ θέμα τῆς Ἰβηρίας μαζί με τὴ Μεγάλῃ Ἀρμενίᾳ τῶν βυζαντινῶν πηγῶν σχημάτισε τὸ ἐνωμένο θέμα «Ἀρμενίας καὶ Ἰβηρίας» με κέντρο

35. Ἐνθα ἀνωτέρω.

36. Ἐνθα ἀνωτέρω.

37. Ἐνθα ἀνωτέρω. Ἡ H. Ahrweiler πολὺ σωστὰ γράφει: «la Grande Arménie ou d'Anion» (Recherches, p. 59). Ὁ Ἀρμένιος ἱστορικὸς τοῦ ΙΓ' αἰῶνα Βαρδάνης γράφει, ὅτι ὁ πρεσβύτερος γυιὸς τοῦ τελευταίου ἐκπτώτου βασιλέως τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας Ἰωάννης ἐνυμφεύθη τὴν κόρη «τοῦ δουκὸς τοῦ Ἀνίου» (Βαρδάνης, Ἱστορία, σελ. 106).

38. Ν. Μπενεσέβιτς, Τρεῖς ἐπιγραφές τοῦ Ἀνίου τοῦ ΙΑ' αἰῶνα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας, Πετρούπολις 1921, σελ. 19 (ρωσ.).

39. Β. Σ. Σανδρόβσκαγια, Ἀγνωστες βοῦλλες τοῦ Ἀαρών, μαγίστρου καὶ δουκὸς τῆς Ἰβηρίας καὶ Μεγάλης Ἀρμενίας. Ἀνακοινώσεις τοῦ Κρατικοῦ Ἑρμιτάζ, XXXVII, Λενινγκράντ 1973, σελ. 61 (ρωσ.).

40. Ἀριστανές, σελ. 80 (γαλλικὴ μετάφραση, σελ. 68).

41. Chronique de Matthieu d'Edesse, p. 123.

τὴν πρωτεύουσα τῶν Βαγρατιδῶν Ἀνίο⁴². Τὸ θέμα αὐτὸ ποὺ διατηρήθηκε ἕως τὶς κατακτήσεις τοῦ Ἀλπ Ἀρσλάν, γιὰ τοὺς Ἀρμενίους ἦταν «Οἶκος τῶν Ἀρμενίων», «ἐπικράτεια τῆς Ἀρμενίας» ἐφόσον τὸ Τάϊκ γι' αὐτοὺς δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο, παρὰ μία ἐπαρχία τῆς Ἀρμενίας.

Ἀλλὰ ἐὰν τὸ 1045 ἡ ὀνομασία—ὀρθότερα, ἡ ἐπίσημη ὀνομασία—τοῦ θέματος ἄλλαξε, οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, ἀπὸ συνήθεια ὅχι σπανίως συνεχίζουν νὰ ὀνομάζουν ὅλη τὴ χώρα αὐτὴ Ἰβηρία. Γιὰ νὰ πεισθοῦμε σ' αὐτὸ εἶναι ἀρκετὸ νὰ φέروμε ἓνα-δύο παραδείγματα. Παραπάνω εἶδαμε ὅτι ἡ ἐλληνικὴ ἐπιγραφή τοῦ 1059 ἀπὸ τὸ Ἀνίο εἶναι τοῦ «Ἰωάννου βεστάρχου καὶ κατεπάνω Ἀρμενίας καὶ Ἰβηρίας τοῦ Μοναστηριώτου». Τὸ αὐτὸ 1059 ἔτος συνετάχθη ἡ διαθήκη τοῦ Εὐσταθίου τοῦ Βοήλα διὰ χειρὸς τοῦ μοναχοῦ Θεοδούλου. Ὁ γραφεὺς στὸ χρονικὸ του σημείωμα ἔναν πρὸς ἓνα μνημονεύει τοὺς κατεπάνω διαφόρων βυζαντινῶν θεμάτων τῆς περιοχῆς, μετὰξὺ αὐτῶν καὶ τὸν Ἰωάννη Μοναστηριώτη: «Ἰω(άννου) Μοναστιριό(του) Ἰβηρί(ας)»⁴³.

Ὁ Κεκαυμένος μνημονεύων τὴ δράση τοῦ Λέοντος τοῦ Σερβλία, γράφει, ὅτι αὐτὸς ἔδρασε «εἰς Ἰβηρίαν καὶ Μεσοποταμίαν»⁴⁴.

Ὁ Συνεχιστὴς τοῦ Σκυλίτση γράφων γενικῶς γιὰ τὶς κατακτήσεις τῶν Σελτζούκων στὶς ἀνατολικὲς περιοχὲς τοῦ Βυζαντίου ἀμέσως μετὰ τὴν ἀφήγηση γιὰ τὴν ἄλωση τοῦ Ἀνίου (1064), λέγει: «τὰ τῆς ἀνατολῆς καὶ μᾶλλον τὰ ἐν τοῖς τέρμασι τῶν μερῶν τῶν ρωμαϊκῶν ὑπὸ τῶν πολεμίων ἐφέροντό τε καὶ ἤγοντο καὶ ἐληίζοντο... Διὸ καὶ ἡ εὐδαίμων χώρα τῆς Ἰβηρίας ἡρείπωτο παντελῶς καὶ ἡδᾶφιστο»⁴⁵. Ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι γράφοντας Ἰβηρία, οἱ παραπάνω συγγραφεῖς ἔχουν ὑπ' ὄψιν τὴν Ἀρμενία, πιδ σωστά, τὸ θέμα τῆς Ἀρμενίας καὶ Ἰβηρίας; Τὴν ἐποχὴ τοῦ Σερβλία καὶ μετὰ, τὸ 1064, ὑπῆρχε βυζαντινὸ θέμα Ἰβηρία; Μποροῦσε ὁ Συνεχιστὴς τοῦ Σκυλίτση τὸ Τάϊκ νὰ θεωρεῖ μέρος τῶν μερῶν τῶν ρωμαϊκῶν στὴν ἀνατολή, ἐὰν αὐτὸ εὐρίσκετο δυτικῶς τῶν περιοχῶν τοῦ πρώην βασιλείου τῶν Ἀρμενίων Βαγρατιδῶν; Εἶναι περιττὸ νὰ ποῦμε, ὅτι γράφοντας «χώρα τῆς Ἰβηρίας» ὁ Συνεχιστὴς τοῦ Σκυλίτση δὲν μποροῦσε νὰ ἔχει ὑπ' ὄψιν τὴν καθ'αυτὴ Ἰβηρία (τὴ Γεωργία). Αὐτὴ δὲν ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, καὶ τότε δὲν εἶχε ἀκόμη «ἐρηπωθεῖ παντελῶς».

Μετὰ ἀπὸ ὅ,τι εἶπαμε, ἂς ἐπιστρέψουμε στὸ θέμα τοῦ «ἰβηρικοῦ στρατοῦ» τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Ἀτταλειάτη, τοῦ ἰβηρικοῦ στρατοῦ «ἀμφὶ τὰς πεντήκοντα χιλιάδας ἀριθμούμενον» τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτση ποὺ κατέλυσε ὁ Μονομάχος.

42. Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, p. 453.

43. P. Lemerle, Cinq Etudes sur le XIe siècle Byzantin, Paris 1977, p. 39.

44. Συμβουλὲς καὶ ἀφηγήσεις τοῦ Κεκαυμένου, σελ. 152.

45. Εἰςδόξου Θ. Τσολάκη, Ἡ Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση, Θεσσαλονίκη 1968, σελ. 112.

Θὰ ἦταν ἀφελὲς νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ Τάϊκ, μία τόσο μικρὴ ἐπαρχία, τὸ κέντρο τοῦ ὁποίου, ἡ πόλη Οὐλθίκ, ὀνομάζεται καὶ «μεγάλῃ κώμῃ»⁴⁶, νὰμποροῦσε νὰ παρέξει στὸ Βυζάντιο 50.000 μαχητές. Εἶναι ἀληθές, σχετικὰ μὲ τὰ γεγονότα τοῦ 1046, στὸν πόλεμο τοῦ Βυζαντίου κατὰ τοῦ ἀμυρᾶ τοῦ Δβὶν Ἀπλησφάρη, μνημονεύεται «ιβηρικὸς στρατὸς» ὁ ὁποῖος ἀσφαλῶς εἶναι τοῦ Τάϊκ (τοῦ θέματος τῆς Ἰβηρίας). Ὁ Σκυλίτσης γράφει, ὅτι ὁ Μονομάχος «προσπάττει τῷ παρακοιμωμένῳ μετὰ τε τῆς Ρωμαϊκῆς χειρὸς τοῦ τε Ἰβηρικοῦ στρατοῦ καὶ τῆς ἐν τῇ μεγάλῃ Ἀρμενίᾳ δυνάμεως... τῷ Ἀπλησφάρῃ πολεμεῖν»⁴⁷, ἀλλὰ αὐτὸς ὁ στρατὸς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν ἰβηρικὸ στρατὸ ποὺ διάλυσε ὁ Μονομάχος. Εἶναι ἀκόμη περισσότερο ἀμφίβολο οἱ 50.000 στρατιῶτες αὐτοὶ νὰ ἦταν στρατεύματα τοῦ βασιλέως τῶν Βαγρατιδῶν τῆς Ἰβηρίας (Γεωργίας)⁴⁸. Γεωργιανὸς στρατὸς τότε δὲν ὑπηρετοῦσε στὸ Βυζάντιο.

Καὶ ἓνα πιὸ βαρυσήμαντο: ἐὰν πρὸς στιγμὴν ὑποθέσουμε, ὅτι γράφοντας «ιβηρικὸς στρατὸς» ὁ λόγος ἀφορᾷ τὶς ἐνοπλες δυνάμεις τοῦ Τάϊκ, μένει ἀκατανόητη ἡ ἰδέα τῆς μεταρρύθμισης τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου. Θὰ ἦταν παράλογο τὸ νὰ διαλύσει αὐτὸς τὸν ἰβηρικὸ στρατό, ἀφήνοντας ἀνέπαφο τὸν ἄρμενικὸ στρατό, ποὺ στὴν πραγματικότητα ἦταν ἡ κύρια αἰτία τῆς μεταρρύθμισης αὐτῆς, καὶ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ὁποίου, σχετικὰ μὲ τὰ γεγονότα τοῦ 1046 γράφει ὁ Σκυλίτσης καὶ ἄλλοι Ἀρμένιοι μεσαιωνικοὶ συγγραφεῖς. Εἶναι γνωστό, ὅτι κατὰ τὴν πολιορκία τοῦ Ἀνίου, τῆς πρωτεύουσας τοῦ θέματος Ἀρμενίας καὶ Ἰβηρίας ἀπὸ τὸν Ἀλπ Ἀρσλάν τὸ 1064, στρατὸς ὑπερασπίζων τὴν πόλιν δὲν ὑπῆρχε, ὅλες οἱ φροντίδες τῆς ἄμυνας ἔκειντο, κατὰ τὸν Μιχαὴλ τὸν Ἀτταλειάτη, «ἐπὶ τῶν ἐμπόρων καὶ πολεμικῶν μηχανημάτων καὶ προβλημάτων ἀπειράτων»⁴⁹ κατοίκων τῆς μεγαλοπόλης, διότι τὸν ἄρμενικὸ στρατὸ εἶχε διαλύσει ὁ Μονομάχος.

Καὶ ἔτσι καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ μνημονευθεὶς ἀπὸ τὸν Σκυλίτση «ἀμφὶ τὰς πεντήκοντα χιλιάδας ἀριθμούμενος» ἰβηρικὸς στρατὸς, εἶναι ὁ ἄρμενικὸς στρατὸς τοῦ πρώην ἄρμενικοῦ βασιλείου τῶν Βαγρατιδῶν τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας, ἡ διάλυση τοῦ ὁποίου τὴν προτεραία τῶν εἰσβολῶν τοῦ Τογροῦλ μπέκ καὶ Ἀλπ Ἀρσλάν, ἦταν μοιραία ὅχι μόνο γιὰ τὴν Ἀρμενία, ἀλλὰ καὶ γι' αὐτὸ τὸ Βυζάντιο.

46. Ἀριστοκῆς, σελ. 25 (γαλλικὴ μετάφραση, σελ. 8)."

47. Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, p. 437.

48. Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, τόμ. Β', Μόσχα 1967, σελ. 270.

49. Michaelis Attaliotae Historia, Bonnae 1853, p. 81.

ΣΤΙΧΟΙ ΤΗΣ «ΧΡΟΝΙΚΗΣ ΣΥΝΟΨΕΩΣ»
ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΑΝΑΣΣΗ ΕΙΣ ΠΑΡΑΛΛΑΓΗΝ ΤΗΣ
«ΑΝΩΝΥΜΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑΣ»

ΟΔ. ΛΑΜΨΙΔΗΣ / Αθήνα

Ἡ ἔρευνα τῆς Ἀ(ωνοῦμου) Β(υζαντινῆς) Χ(ρονογραφίας) μετὰ τὰ δημοσιεύματα τοῦ Κ. Praechter¹ δὲν ἔχει τόσον προχωρήσει ὥστε νὰ δυνάμεθα νὰ δίδωμεν λύσιν εἰς πολλὰ ἐκ τοῦ κειμένου τούτου προκύπτοντα προβλήματα. Ἐκ τούτων ἓν, ἴσως τὸ πλεόν βασικόν, εἶναι: πότε καὶ ἰδίᾳ πῶς ἐγένετο ἡ ἐκμετάλλευσις τῶν πηγῶν τῆς ABX ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἢ τῶν διαδοχικῶν συγγραφέων ταύτης. Καὶ ἀκόμη εἰδικώτερον πῶς εἰσῆλθεν εἰς τὸ κείμενον τῆς ABX ἡ Χ(ρονική) Σ(ύνοψις) τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ². Εἰς τοῦτο ἀκριβῶς τὸ σημεῖον ἐπιθυμεῖ νὰ συμβάλῃ τὸ μετὰ χειρὸς μελέτημα.

Πλὴν τῆς κυρίας παραλλαγῆς τῆς ABX, ἣτις ἐκπροσωπεῖται ὑπὸ τοῦ κώδικος Bern 596³, ὑπάρχουν καὶ ἄλλαι, αἱ ὁποῖαι διαφέρουν μεγάλως ἀπὸ αὐτῆν⁴. Οἱ κώδικες Vindob. Hist. 91⁵ καὶ Σαμιακὸς 70 φ. 53-113⁶ διασώ-

1. K. Praechter, Eine vulgärgriechische Paraphrase der Chronik des Konstantinos Manasses, Byzantinische Zeitschrift 4 (1895) 272-313. Τοῦ ἰδίου, Zur vulgären Paraphrase des Konstantinos Manasses, Byzantinische Zeitschrift 7 (1898) 588-593. Τοῦ ἰδίου, Die vulgärgriechischen Chroniken und die rumänische Trojassage, Byzantinische Zeitschrift 8 (1899) 328-346 (καὶ ἰδίᾳ σ. 332, σημ. 3, κατάλογος κωδίκων περιεχόντων τὴν ABX καὶ παρόμοια κείμενα). Διὰ τὴν νεωτέραν βιβλιογραφίαν ἰδὲ M. E. Colonna, Gli storici bizantini dal IV al XV secolo, 1956, σ. 155 καὶ G. Moravcsik, Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkenvölker, 1958², σ. 295.

2. Ἰδὲ K. Praechter, Eine vulgärgriechische..., ἐνθ' ἀν., ὁ ὁποῖος διερευνᾷ ἐὰν ἡ ABX ἐχρησιμοποίησε παράφρασιν τῆς ΧΣ ἢ αὐτὴν ταύτην τὴν ΧΣ ὡς καὶ τὰς βυζαντινὰς πηγὰς δι' ὠρισμένα ἀποσπάσματα τῆς ABX. Εἰς προσεχῇ μελέτῃν θὰ σημειώσωμεν λεπτομερέστερον τὴν χρησιμοποίησιν τῆς ΧΣ ἐν τῇ ABX.

3. Τοῦτον ἐπέβαλεν ὁ Κ. Praechter διὰ τῶν δημοσιευμάτων του. Δυστυχῶς οὔτε ἐκεῖνος οὔτε κανεὶς ἄλλος μέχρι σήμερον ἐδημοσίευσε τὸ κείμενον τοῦ Bern 596, ὥστε νὰ ἔχῃ ἡ πρὸς τοῦτο ἔρευνα κείμενον πρὸς σύγκρισιν. Ἐν οἷονδήποτε ἑλληνικὸν ἴδρυμα θὰ ἐπρεπε νὰ ἀναλάβῃ τὰ ἔξοδα τῆς ἐκδόσεως, ἔστω ἄνευ σχολίων, τοῦ κειμένου τούτου.

4. Μεγίστη διαφορά ἡ ἀπουσία τῆς ΧΣ ἐκ τῶν πηγῶν τῆς παραλλαγῆς ταύτης καὶ ἡ σύνδεσις αὐτῆς ἰδίᾳ πρὸς τὴν Χρονογραφίαν Θεοφάνους. Ἐν ἑτέρῳ δημοσίευσματι ἀλλαχοῦ διευκρινίζεται τοῦτο περισσότερο.

5. H. Hunger, Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. I. Codices historici. 1961. Ἐνταῦθα σημειοῦμέν τινα ἐπεξηγοῦντα τὰ ἐν τῷ Καταλόγῳ H. Hunger (σ. 94) γραφόμενα:

Ἡ ἀρίθμησις τῶν φύλλων εἰς τὸ τμήμα τοῦτο ἐγένετο τὸ πρῶτον διὰ ἑλληνικῶν γραμμάτων:

1) Ἡ Χρονική Σύνοψις Κ. Μανασσῆ εἶχε τὸν ἀριθμὸν ἡ' (ἀρίθμησις σήμερον 1α)

ζουν μίαν ἐξ αὐτῶν, ἐκ τῆς ὁποίας παραθέτομεν τὰ ἐνδιαφέροντα τὸ ἡμέτερον θέμα χωρία ἐν τελείως ἀποσπασματικῇ μορφῇ σημειοῦντες τοὺς ἐκ τῆς ΧΣ περιλαμβανομένους ἐκεῖ στίχους.

I

Vind. Hist. 91. Κῶδιξ, γραφεὶς τὸν 14ον-16ον αἰῶνα, περιέχει εἰς τὰ φύλλα 12α-15β τμήμα τῆς ABX, ἐξιστοροῦν τὴν βασιλείαν Θεοδοσίου τοῦ Ἀτραμυτινοῦ καὶ τὰ πρῶτα ἔτη Λέοντος Γ' τοῦ Ἰσαύρου:

(φ. 12α) Ἀπὸ κτίσεως κόσμου ,ςκδ' ἐπὶ βασιλείας Θεοδοσίου τοῦ Ἀτραμυτινοῦ. Εἰς τὸν καιρὸν τῆς βασιλείας Θεοδοσίου τοῦ Ἀτραμυτινοῦ ἔβασιλευσε γὰρ οὗτος ἔτη δύο· καὶ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἕως αὐτοῦ χρόνοι ἦσαν ,ςκδ'. Μάσαλμος ὁ τῶν Σαρακηνῶν ἀρχηγὸς ἐπεστράτευσεν κατὰ Ρωμαίων... (Λέων)... ἐν ᾗ τῷ Θεοδοσίῳ περιτυχὼν ἐν πολέμῳ καὶ τοῦτον χειρωσάμενος... καταλαμβάνει τὴν Χρυσόπολιν· ὁ (πρὸ τούτου σημεῖον † παραπέμπει εἰς τὴν ῥαν ἔνθα: † ἐποικεν ὡς τὸν κάστοραν· ἔστι δὲ ζῶον χέρσυγρον κάστωρ ὀνομασμένον⁷) δὲ Θεοδόσιος λόγον ἀπαθείας παρ' αὐτοῦ λαβὼν, παρεχώρη-

ἕως ιε' verso (ἀριθμησις σήμερον 8β). Μετὰ ταῦτα τὸ φύλλον ις' ἐξέπεσε καὶ τὸ σφύζομενον φ. ιζ' (ἀριθμησις σήμερον 9α) εἶναι καὶ εἰς recto καὶ verso λευκόν.

2) φ. ιη' (=10α καὶ 10β) recto verso: *Συναξάριον Μηνὸς Ἰανουαρίου α'* (διὰ τὸν ἅγιον Βασίλειον) καὶ χρονικαὶ ἀποστάσεις μεταξὺ τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων.

3) φ. ιε' (=11α) recto *γν(ωμικὸν) Λιβανίου*

4) φ. ιε' (=11β) verso *Τῇ Κυριακῇ τῶν Βαῖων. Τοῦ ἐν ἀγίοις ... Εὐλογίου ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας λόγος εἰς τὰ βάρια καὶ εἰς τὸν πτωχόν. ἀρχή: Βασιλικήν οἱ πιστοὶ σήμερον ἐπιδημίαν...*

5) Μετὰ ταῦτα ἐξέπεσαν τὰ φ. ις', ιζ', ιη', ιθ' καὶ φ. κ' (=12α) ἡ Ἀνώνυμος Βυζαντινὴ Χρονογραφία κα' (=13), κβ' (=14) recto verso λευκά, κγ' (=15), κδ' (=16) recto, verso

τέλος: *Καὶ ὁ μέγας Γερμανὸς ὑπολαβὼν ἔφη*

φ. κε' (=17) recto verso λευκά

Τὸ ὡς 6 (16r-v) *Narratio de Abgare rege* ἀποτελεῖ τμήμα τῆς ABX.

6. Εἰς τὴν ὑπ' ἐμοῦ πρόχειρον ἀναγραφὴν τῶν ἐν Σάμῳ χειρογράφων, γενομένην τὸ 1959 κατὰ ὀλιγώρων παραμονὴν ἐν Σάμῳ (Τὰ ἐν Σάμῳ χειρόγραφα, Ἀρχεῖον Ἐκκλ. καὶ Κανον. Δικαίου 15 (1960) 39-48), ὁ κῶδιξ εἶχε τὸν ἀριθμὸν 14. Μετὰ ταῦτα ὁ I. Ἀναστασίου ἐξέδωκε (Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων I. Μητροπόλεως Σάμου, 1973) ἐπιστημονικὸν κατάλογον, ἐνθα ὁ ἡμέτερος κῶδιξ ἔλαβε τὸν ἀριθμὸν 70. Εὐχρῆς ἔργον θὰ ἦτο νέα ἐκδόσις τοῦ καταλόγου τούτου, διότι ἐν τῇ πρώτῃ ἐκδόσει παρατηροῦνται καὶ παραλείψεις καὶ ἀνεπιστάσαι (τυπογραφικαί) κατὰ τὴν περιγραφὴν τῶν κωδίκων, π.χ. σ. 39: κῶδιξ 51 φ. 52 ἀντὶ *Σημειώματος περὶ τῆς μοίρας τῆς προικὸς γράφε Σ. περὶ τριμοιρίας καὶ προικὸς*· σ. 41: κῶδιξ 53 εἰς τὸν τίτλον ἀντὶ ἐν τῇ... *μονῇ τοῦ τιμίου Σταυροῦ τῷ κωφῷ γράφε ἐν τῇ μονῇ τοῦ τιμίου Σταυροῦ τῷ ,ρωιδῷ (=1894)*. Τὰ κατωτέρω παρατιθέμενα τεμάχια ἐκ τῶν δύο κωδίκων μεταγράφονται σχεδὸν ὡς ἔχουν εἰς τοὺς κώδικας.

σεν αὐτῷ τὴν βασιλείαν κληρικὸς σὺν τῷ νιῷ γενόμενος· καὶ μέλαιναν ἀμπίσχεται στολὴν ἀντὶ πορφύρας· μόνα τὰ χεῖλη μέλιτι τὰ τῆς ἀρχῆς διάνας· αὐτὴν τὴν ὑπερφάν δὲ μὴ δυνηθεὶς γλυκάναι⁸. (ἐν τῇ κάτω ᾧα κείμενον συνεχίζον τὸ ἐν τῇ ᾧα ἀνωτέρω γραφέν· καὶ τοῦτου χρησιμεύουσι τὰ κοίλινδρα τοῦ γόνου⁹) (φ. 12β) ὅστις Θεοδόσιος χριστιανὸς πρὸς χριστιανὸς οὐκ ἄξιον κρίνας πολεμεῖν... (φ. 13α) εἰς πηγὴν δέ τινα ἀναψυχόντων αὐτῶν ἰδοὺ οὗτος ὁ Λέων νεανίσκος ἔτι ὢν καλὸς τῷ εἶδει καὶ εὐμήκης τῷ σώματι βάνασος τὴν τέχνην· χειροβοτίων καὶ λυγρῶν τυχῶν τῶν γεννητόρων· καὶ παλαιόντων τοῦ λιμοῦ ταῖς φθαρτικαῖς πυράγραις· τὰς ἀτελεῖς δὲ παρελθὼν καὶ πρῶτας ἡλικίας· μετῆει παλιγκάπηλον ἐμπορικόν τε βίον· ὥς οὖν ποτὲ παρῶδευε τοὺς ἐμπεπορευμένους· ῥαμνοφαγοῦν ὀνάνιον κατάφορτον ἐλαῦνον· ζειᾶς μηδέποτε πλησθὲν μηδὲ κριθοφαγῆσαν. Οὕτω συμβὰν συνέκυρσεν ἐμπόροις Ἰουδαίους· ἤγουν τοῖς ἄνωθεν, καὶ κοινωνήσας τῆς ὁδοῦ τοῖς σκολοῖς ἐκείνοις· καὶ συναναπαυσάμενος ὑπνωσεν ἐκ καμάτου¹⁰. ἐκάθισε καὶ αὐτὸς ἐπὶ τῇ πηγῇ ὡς ἀριστήσων· εἴτα οἱ τῶν ἐγγαστριμύθων μύσται μυοῦνται αὐτὸν τοῦ κατάρξει τῆς ῥωμαϊκῆς βασιλείας... (φ. 13β) Ἦν δὲ πλησίον ναὸς τοῦ ἁγίου Θεοδώρου... Τὴν δὲ βασιλείαν αὐτοῦ κρατήσαντος τρόπῳ οἷα προεῖρηται· προσήλθον οἱ μάντις οἱ τοῦτον χρησιμοδοτήσαντες καὶ δεξιολαβηθέντες ἀπαιτοῦσι παρ' αὐτοῦ τὴν ὑπόσχασιν· τοῦ δὲ ἐτοίμως ἐπηγγειλαμένου ἀποδιδόναι αὐτοῖς (φ. 14α καὶ 14β λευκά) (φ. 15α) καὶ μετακαλεσάμενος τὸν ἱεροθυτοῦντα· ἦν δὲ προστάτης Γερμανὸς τότε τῆς ἐκκλησίας¹¹ (ἐν τῇ ἐκδόσει τῆς Βόννης· τῆς εὐσεβείας) ἡ εἰκονικὴ ὄρασις ἀνετυπώθη παρὰ τε γὰρ τῆς αἰμόρρουν· εἰς τὴν ἐν αὐτῇ θαυματοποιίαν γεγονυῖαν, ἡ τοῦ Σωτῆρος εἰκὼν ἀνεστηλογραφῆθη (φ. 15β) (ἐν τῇ ἄνω ᾧα· τὸ ἅγιον μανδήλιον) μεθ' ἧς καὶ ἡ ἀχειροποίητος ἐν ἐδέσῃ βασιλεύοντος ἐν αὐτῇ τοῦ Αὐγάρου ... ἀλλὰ καὶ ἐξ ἁγίαι οἰκουμενικαὶ σύνοδοι ταύτας εὐροῦσαι προσκνεῖσθαι ... ἡ γὰρ τιμὴ τῆς εἰκόνης ἐπὶ τὸ πρωτότυπον διαβ[αίνει] (φ. 16α) (ἐν τῇ ἄνω ᾧα· ἐβασίλευσεν Λέων ὁ Ἰσαυρὸς ἔτη κε') εἶπον οἱ θεομάχοι τοῦτο αἰτούμεθα παρὰ σοῦ βασιλεῦ· ἵνα τὸν χαρακτήρα τοῦ Ναζωραίου Χριστοῦ ... καὶ καταγινώσκειν πάντων τῶν πρὸ αὐτοῦ βασιλέων (φ. 16β) καὶ ἱερέων ... Ὁ δὲ ἀποκριθεὶς ἔφη· ὄντως ἐγὼ εἰμι καὶ οὕτως παιδόθεν ἐκλήθην. Καὶ ὁ μέγας Γερμανὸς ὑπολαβὼν ἔφη (φ. 17α λευκόν).

Ἰδοὺ αἱ διαφοραὶ τοῦ ἀνωτέρω κειμένου πρὸς ἐκεῖνο τοῦ κώδικος Σάμου 70. (Τὰ πρὸ τῆς καθέτου ἀνήκουν εἰς τὸν Vind. Hist. 91, τὰ μετὰ ταύτην εἰς τὸν Σαμιακὸν 70.)

8. XΣ 4178, 4179, 4180.

9. XΣ 4644 (γράφε: κύλινδρα).

10. XΣ 4200-4209.

11. XΣ 4235-4236.

ἀπὸ κτίσεως κόσμου ,ςσκδ' ... ἕως αὐτοῦ χρόνοι ἦσαν ,ςσκδ' Μάσαλμος ... / (φ. 108β) Θεοδόσιος ὁ ἀτραμυτινός. Θεοδόσιος ἐβασίλευσεν ἔτη δύο· ἐφ' οὗ Μάσαλμος

Τὰ ἐν τῇ ὧα παραλείπει Σ(αμιακὸς κῶδιξ).

Καὶ μέλαιναν ... γλυκάναι... πολεμεῖν καὶ τὸ ἐν τῇ ὧα κείμενον / παραλείπει καὶ ἀντ' αὐτοῦ γράφει (φ. 109α) ἰστέον ὅτι οὗτος ὁ Θεοδόσιος ἦν ἐκλήπτωρ πρώην τῶν δημοσίων φόρων, εὐσεβῆς δὲ καὶ ἀπράγμων.

χειροβιότων... καμάτου / παραλείπει καὶ ἀντ' αὐτοῦ γράφει (φ. 109β) ἐξ αὐτοῦ τὴν ζωὴν ποριζόμενος τοῖς ὑποζυγίοις περιτιθεὶς φόρτον καὶ ἀπεμπολῶν διέζη πτωχικῶς καὶ δὴ ἐκ τοῦ ὑποζυγίου τότε τὸν φόρτον περιελό (φ. 110α) μενος.

μετακαλεσάμενος... διαβ[αίνει] / παραλείπει

Οὕτως ὁ κῶδιξ Σάμου παραλείπει τοὺς στίχους τῆς ΧΣ, τοὺς ὁποίους ὁ Vind. Hist. 91 ἐνυφανίνει —ἢ μᾶλλον προσπαθεῖ νὰ ἐνυφάνῃ— εἰς τὸ κείμενον τῆς ABX.

II

Ὁ κῶδιξ 70 Σάμου¹², γραφεὶς τὰ τέλη τοῦ 15ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 16ου αἰῶνος, ἔχει φύλλα 113 καὶ ἐν τέλει φέρει ἀκέφαλον καὶ κολοβὴν παραλλαγὴν τῆς ABX. Οὕτως ἔρχεται ἀπὸ τοῦ φ. 53 διηγούμενος τὰ τῆς βασιλείας τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων Κάρου, Καρίνου καὶ Νουμεριανοῦ καὶ ἐν φ. 113β διακόπτεται λόγῳ ἀποκοπῆς τῶν ὑπολοίπων φύλλων κατὰ τὴν διήγησιν τῆς βασιλείας Λέοντος Γ', καὶ δὴ περιγράφων τὸν γάμον Κωνσταντίνου Ε' μετὰ τῆς θυγατρὸς Χαγάνου.

Τέλος: ἐνυμφεύ[ατο] [δὲ] εἰς τὸν υἱὸν Κωνσταντῖνον τὴν θυγατέρα τοῦ χαγάνου, τοῦ τῶν Σκυθῶν δυνάστου, χριστιανὴν ποιήσας καὶ Εἰρήνην ἐπονομάσας. ἣτις μαθοῦσα τὰ ἱερὰ γράμματα διέπρεψεν ἐν εὐσεβείᾳ τὴν τούτου δυσσέβειαν ἐλέγχουσα.

Καὶ ἐν τῷ κώδικι Σάμου διαπιστοῦμεν τὴν ὑπαρξίν αὐτουσίων στίχων τῆς ΧΣ, ἀλλὰ οὐχὶ ἐνυφανθέντων τελείως ἐν τῷ κειμένῳ τῆς Χρονογραφίας¹³.

Ἐν τέλει τοῦ φ. 111β ὁ ἀνώνυμος χρονογράφος γράφει διὰ τὴν πυρπόλησιν ὑπὸ Λέοντος Γ' μεγάλης βιβλιοθήκης μετὰ τῶν ἐν αὐτῇ λογίων, τῶν ὁποίων ὁ ἐπὶ κεφαλῇς εἶχε τὸν τίτλον τοῦ οἰκουμενικοῦ διδασκάλου:

Πλησίον δὲ τῶν Χαλκοπρατείων παλάτιον ἦν σεμνὸν ἐν ᾧ ὑπῆρχε κατὰ τύπον ἀρχαῖος (φ. 112α) (ἐν δὲ τῇ ἄνω ὧα γράφεται: οἶκος λαμπρὸς δεδότητο

12. Ἐν ἄλλῳ μελετήματι δημοσιευομένῳ ἀλλαχοῦ γράφονται περισσότερα διὰ τὸν κώδικα. Τούτων καὶ διὰ τὰς δύο παραλλαγὰς τῆς ABX, τὰς ὁποίας διασφῆζει.

13. Ἀναμφιβόλως τοῦτο εἶναι τὸ τελευταῖον στάδιον πρὸ τῆς ἐν θ' ἐς ε' τῶν στίχων τῆς ΧΣ εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ κείμενον τῆς Χρονογραφίας.

τοῖς πάλαι βασιλεῦσι¹⁴) οἰκουμενικὸς διδάσκαλος ἔχων συλλήπτορας ἄνδρας τῶν ἐν τέλει τὸν ἀριθμὸν δώδεκα πᾶσαν ἐπιστήμην μετερχομένους καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ κρατύνοντας δόγματα, βασιλικὰς τε διαίτας καὶ βίβλους ὠσαύτως ἔχοντες. ὧν οἱ βασιλεῖς (τὸ κείμενον τῆς ABX γράφεται εἰς τὸ ἥμισυ τῆς σελίδος, εἰς τὸ ἕτερον ἥμισυ γράφονται οἱ στίχοι τῆς ΧΣ) βίβλοι γὰρ ἦσαν ἐν αὐτῷ ἄνευ βουλῆς καὶ γνώμης προτεθησαυρισμένοι¹⁵ εἰς οὐκ ἐθέσπιζον. Τούτους τρισμύριους φθάνουσι πρὸς ἄλλας ὁ δυσώνυμος θῆρ προσ τρισχιλίας¹⁶ καλεσάμενος ἐπειρᾷτο τὸν τηλικούτον κῆπον δὲ καὶ τὸ πείτων δὲ μὴ καταδε τοσοῦτον ἄλσος¹⁷ θεῖος ἀνὴρ περὶ ξαμένων ἄλλ' ἐλεγξάντων στευτο προέχων ἐν σοφίᾳ¹⁸ <δὲ>¹⁹ αὐτὸν προσέταξεν ἐνε τούτῳ συνῆσαν ἕτεροι καὶ συν χθῆραι πληθὸς ξύλων καὶ διήγον ἄνδρες²⁰. ἐπλήρουν δὲ τούτων ὑπαφθέντων τὸν ἀριθμὸν τοῦ ζωηφόρου κύκλου²¹ κατακαῆναι τοὺς ἄνδρας ἄμισθοι δ' ἦσαν παιδευταὶ τοῖς σὺν τοῖς οἰκήμασι καὶ ἔρασταῖς τοῦ λόγου²² βιβλίους καὶ τοῖς λοιποῖς ὕλην ξηρὰν εὐδέξαπτον δαδίτην αὐτῶν πᾶσι. φρυγανίτην²³ καὶ πῦρ ὑφάπτει λιπαρὸν καὶ κατα Διὰ ταῦτα ὁ πρόεδρος φλέγει πάντας²⁴ τοὺς ἄνδρας φεῦ 'Ρώμης ἀφηνίασεν, τοὺς ἱεροὺς καὶ σὺν αὐτοῖς τὰς βίβλους²⁵. καὶ πρὸς τὸν Φράγγον σπονδὴν εἰρηνικὴν ποι(φ. 112β)ησάμενος...

Καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Σαμιακοῦ κώδικος ἔχομεν στίχους τῆς ΧΣ, οἱ ὅποιοι αὐτουσίως χρησιμοποιοῦνται ὑπὸ τοῦ χρονογράφου διὰ τὴν πληρεστέραν διήγησιν τῶν γεγονότων.

Οὕτως ἐν τῇ παραλλαγῇ ταύτῃ τῆς ABX, ἡ ὁποία δὲν φαίνεται νὰ ἐχρησιμοποίησε τὴν ΧΣ τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ, ὁ μεταγενέστερος γραφεὺς, θέλων νὰ βελτιώσῃ περισσότερον τὴν ἱστορικὴν περιγραφὴν τῶν γεγονότων, ἐκμεταλλεύεται καὶ αὐτὸς τὸ κείμενον τοῦ Κ. Μανασσῆ.

Τὸ παράδειγμα ἐκ τῶν δύο ἀνωτέρω κωδίκων διαγράφει κάπως τὴν μέθοδον καὶ τὴν γενομένην διαδικασίαν κατὰ τὴν χρησιμοποίησιν τῆς ΧΣ ὡς πηγῆς ὑπὸ τῆς ABX.

14. ΧΣ 4258.

15. ΧΣ 4261.

16. ΧΣ 4262.

17. ΧΣ 4264.

18. ΧΣ 4265.

19. 'Ἐν τέλει τοῦ στίχου ὁ χρονογράφος γράφει δέ, ὅπερ εἶναι περιττόν.

20. ΧΣ 4270.

21. ΧΣ 4273.

22. ΧΣ 4274.

23. ΧΣ 4295.

24. ΧΣ 4296.

25. ΧΣ 4297.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ «ΒΙΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΦΙΛΑΡΕΤΟΥ»

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ/Université Catholique de Louvain

Ἡ βυζαντινὴ ἀγιογραφία ποὺ ἀναφέρεται στοὺς ἁγίους τῆς εἰκονομαχικῆς περιόδου, ἀσχολεῖται οὐσιαστικά μὲ εἰκονόφιλους ἁγίους. Τὸ φαινόμενο εἶναι λογικόν, ἀφοῦ ἡ εἰκονόφιλη παράταξη δικαιώθηκε ἱστορικὰ καὶ ἐπέβαλε τοὺς ἁγίους τῆς. Γιὰ μερικοὺς ὅμως ἀπὸ τοὺς ἁγίους τῆς περιόδου αὐτῆς, ἡ σύνδεση μὲ τὴν εἰκονόφιλη μερίδα δὲν εἶναι φανερή, ἢ τουλάχιστον οἱ βιογράφοι τοὺς δὲν τὴν ἐπικαλοῦνται¹. Τὸ θέμα ἔχει ἀπασχολήσει μερικοὺς ἱστορικοὺς, ἀλλὰ τὰ συμπεράσματα τῆς σχετικῆς ἱστοριογραφίας μένουν ἀκόμα ἀσφύ². Δὲν ὑπάρχει ἀκόμα μιὰ συστηματικὴ μελέτη τῶν ἀγιογραφικῶν κειμένων τῆς περιόδου τῆς εἰκονομαχίας.

Στὸν τομέα αὐτό, ὁ *Βίος* τοῦ Ἀγίου Φιλαρέτου παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, ὅχι μόνο γιατί γνωρίζουμε τὸ συγγραφέα, τὸ χρόνον καὶ τὸν τόπον σύνταξης, ἀλλὰ κυρίως γιατί τὸ κείμενον παρουσιάζει μεγάλες διαφορὰς ἀπὸ τὴ σύγχρονή του ἀγιογραφικὴ παραγωγή. Οἱ διαφορὰς αὐτὲς ἀφοροῦν καὶ τὴ δομὴ τοῦ ἔργου καὶ τὸ προβαλλόμενον πρόσωπον.

1. Ἡ μελέτη βασίζεται στὴν ἔκδοση τῶν *M.-H. Fourmy* καὶ *M. Leroy*, *La vie de S. Philarete* (Byzantion, IX, 1934), σελ. 85-109: Introduction καὶ σελ. 110-166: texte. Ἡ ἔκδοση αὕτη στηρίζεται στὸν κώδικα Genuensis 34. Ὑποβοθητικὰ χρησιμοποιοῦμε τὴν ἔκδοση τοῦ *A. A. Vasiliev*, *Žitie Filareta Milostivago* (Izvestija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopole, V, 1900, σελ. 49-86), ποὺ στηρίζεται στὸν κώδικα Parisinus gr. 1510 καὶ ποὺ ἀποτελεῖ νεώτερη ἐπεξεργασία τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου. Δὲν λαμβάνουμε ὑπόψη τὴν ἀποσπασματικὴ ἔκδοση τοῦ *Ch. Loparev* (*Vizantijskij Vremennik*, IV, 1897, σελ. 348-352), οὔτε τὴν ἰταλικὴ μετάφραση τοῦ *G. Cugnoni*, *La vita e le geste del beato Filarete recate di greco in volgare*, Ρώμη 1901. Τέλος δὲ χρησιμοποιοῦμε τὰ Συναξάρια ἢ τὶς ἐπιτομὲς τοῦ *Βίου* ποὺ ἔχουν ἐκδοθεῖ σὲ διάφορες συλλογές. Ἡ ἔκδοση τῶν *Fourmy-Leroy*, ποὺ χρησιμοποιοῦμε, ἀναφέρεται σὲ ἐξῆς μὲ τὴ συντομογραφία: *Βίος*.

2. Τὸ θέμα ἀπασχόλησε ἤδη τὸν *Ch. Loparev* σὲ μιὰ σειρὰ ἄρθρων, γιὰ τὴ βυζαντινὴ ἀγιογραφία τοῦ Η' καὶ τοῦ Θ' αἰῶνα, ποὺ δημοσιεύτηκαν στὰ *Vizantijskij Vremennik*, XVII, 1910, σελ. 1-224, XVIII, 1911, σελ. 1-147 καὶ XIX, 1912, σελ. 1-151. Τὸ πρόβλημα ἐξακολουθεῖ νὰ ἀπασχολεῖ τοὺς ἱστορικοὺς. Ἀπὸ τὶς διαφορὰς μελέτες ἀναφέρουμε τὸ ἄρθρον τῆς *Evelyne Pallagean*, *Sainteté et pouvoir* (*S. Hackel*, *The Byzantine Saint*, University of Birmingham. Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, 1981, σελ. 88-105) καὶ κυρίως τὴ μελέτη τοῦ *I. Ševčenko*, *Hagiography of the Iconoclast Period* (*A. Bryer-Judith Herrin*, *Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies*, University of Birmingham, Birmingham, 1977, σελ. 113-131). Εὐκαιριακὰ ἀναφέρονται στὸ πρόβλημα τῆς βυζαντινῆς ἀγιογραφίας τῆς εἰκονομαχικῆς περιόδου πολλοὶ ἄλλοι ἱστορικοὶ καὶ φιλόλογοι. Γιὰ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία μπορεῖ κανεὶς νὰ συμβουλευτεῖ τὴν πιδὶ πάνω μελέτη τοῦ *I. Ševčenko*.

Ο ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ ΤΟΥ ΒΙΟΥ

Σύμφωνα με τὴ μαρτυρία τοῦ κειμένου, συγγραφέας τοῦ *Βίου* εἶναι ὁ Νικήτας Ἀμνιάτης, ἐγγονὸς τοῦ Ἀγίου Φιλαρέτου³. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Νικήτα, γνωρίζουμε μόνο ὅσα ὁ ἴδιος ἀναφέρει στὸ μοναδικὸ γνωστὸ ἔργο του. Τὶς πληροφορίες αὐτὲς μπορούμε νὰ τὶς ἐλέγξουμε ἀπὸ ἄλλες παράλληλες πηγές.

Γιὰ νὰ τοποθετήσουμε ἱστορικὰ τὸ πρόσωπο τοῦ συγγραφέα, πρέπει νὰ κάνουμε μιὰ σύντομη περίληψη τοῦ περιεχομένου τοῦ *Βίου* τοῦ Ἀγίου Φιλαρέτου. Ὁ Φιλάρετος γεννήθηκε τὸ 702⁴. Ζοῦσε, μὲ τὴν οἰκογένειά του, στὴν Ἀμνία τῆς Παφλαγονίας. Τὸ 787, ἢ 788, ἀπεσταλμένοι τῆς αὐτοκρατορίας Εἰρήνης ἐφθασαν στὴν περιοχὴ ψάχνοντας γιὰ ὑποψήφιους συζύγους τοῦ Κωνσταντίνου Στ'. Ἡ ἐγγονὴ τοῦ Φιλαρέτου, Μαρία, ἐκλέχθηκε τελικὰ αὐτοκρατορικὴ σύζυγος καὶ ὅλη ἡ οἰκογένεια μεταφέρθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα μὲ τὸ Θεοφάνη, ὁ γάμος τοῦ Κωνσταντίνου Στ' μὲ τὴ Μαρία, ἔγινε τὸ Νοέμβριο τοῦ 788⁵. Τέσσερα χρόνια ἀργότερα, δηλ. τὸ 792, πέθανε ὁ Φιλάρετος⁶. Τὸ 792 ὁ Νικήτας ἦταν ἑπτὰ ἐτῶν⁷. Ἡ γέννηση τοῦ Νικήτα πρέπει λοιπὸν νὰ τοποθετηθεῖ τὸ 785. Χάρη σε μιὰ λεπτομέρεια τοῦ κειμένου, γνωρίζουμε μάλιστα ὅτι γεννήθηκε στίς 17 Φεβρουαρίου τοῦ 785⁸. Τόπος γέννη-

3. *Βίος*, σελ. 165, 19-29. Οἱ ἐκδότες *Fourmy-Leroy*, Introduction, σελ. 92-93, παρατηροῦν ὅτι ὁ ἑλληνικὸς Παρισινὸς κώδικας 1510 δὲν ἀναφέρει ὅλη τὴν παράγραφο τῆς σελ. 165, 19-31, ὅπου ὁ Νικήτας δίνει τὰ βιογραφικὰ του στοιχεῖα. Ὁ κώδικας αὐτὸς ἄλλωστε παρασιωπᾷ συστηματικὰ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα. Οἱ ἐκδότες ὑποθέτουν ὅτι ὁ ἀντιγραφὴς παρέλειψε ὅλα τὰ σημεῖα, στὰ ὁποῖα τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα ἀναφερόταν μὲ τρόπο προκλητικὸ. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι συζητήσιμη, παρ' ὅλη τὴν ἐλάχιστη πειστικὴ θεμελιώσή της. Νομίζουμε ὅμως ὅτι ἡ ὑπόθεση τῆς *Pallagean*, Sainteté et rouvoir, σελ. 100-101, ποὺ ἐξηγεῖ τὴν ἀποσιώπηση σὰν ἀποτέλεσμα τῆς μεταμόρφωσης μιᾶς οἰκογενειακῆς βιογραφίας σὲ ἀγιογραφικὸ κείμενο, δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Ὁ Νικήτας σημειώνει καθαρὰ ὅτι τὸ ἔργο του εἶχε ἀγιογραφικὸ χαρακτήρα, πβλ. σελ. 165, 25-31.

4. Τὸ ἔτος τῆς γέννησης τοῦ Φιλαρέτου δὲν ἀναφέρεται στὸ *Βίο*. Ἐξάγεται ὅμως ἀπὸ τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του. Ὁ Φιλάρετος πέθανε τὴν 1η Δεκεμβρίου τοῦ 792 σὲ ἡλικία 90 ἐτῶν (βλ. σημ. 6).

5. Θεοφάνους, Χρονογραφία, ἐκδ. *C. de Boor*, Λειψία, 1883, σελ. 463, 14-24.

6. Ἡ ἀκριβὴς ἡμερομηνία τοῦ θανάτου τοῦ Φιλαρέτου καὶ ἡ ἡλικία του τὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου του δὲν ἀναφέρονται στὸν κώδικα *Genuensis* 34, ποὺ ἀποτελεῖ τὴ βάση τῆς ἐκδόσεως τῶν *Fourmy-Leroy*. Ἀντίθετα ἀναφέρονται στὸν κώδικα *Parisinus* gr. 1510, ποὺ ἀποτελεῖ τὴ βάση τῆς ἐκδόσεως τοῦ *A. A. Vasiliev*, σελ. 83, 18-20 καὶ σελ. 84, 11-12. Οἱ *Fourmy-Leroy*, Introduction, σελ. 91-92, δέχονται τὴν ἱστορικὴ ἀξιοπιστία αὐτῆς τῆς λεπτομέρειας, γιὰτὶ ἔχει σχέση μὲ τὴν ἡμέρα ἑορτασμοῦ τῆς μνήμης τοῦ ἁγίου, ποὺ φαίνεται ὅτι εἶχε καθιερωθεῖ πρὸ τῆς ἀντιγραφῆς τοῦ ἑλληνικοῦ Παρισινοῦ κώδικα 1510.

7. *Βίος*, σελ. 161, 29-31.

8. Τὸ ἔτος τῆς γέννησης τοῦ Νικήτα ἐξάγεται ἀπὸ τὴν ἡλικία του τὸ 792. Ὁ *Βίος*, σελ. 159, 3-5, ἀναφέρει ὅτι ὁ Νικήτας γεννήθηκε τὴν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τοῦ Ἀγίου Θεοδώρου, δηλ. στίς 17 Φεβρουαρίου.

σης του Νικήτα πρέπει να θεωρηθεῖ ἡ Ἀμνία, ἀφοῦ ἡ οἰκογένεια τοῦ Φιλαρέτου ἐγκαταστάθηκε στήν Κωνσταντινούπολη τὸ 787 ἢ τὸ 788.

Ὁ Νικήτας ἀναφέρει ἀναλυτικὰ τὸ γενεαλογικὸ τοῦ δένδρου. Ὁ Φιλάρετος εἶχε τρία παιδιά: τὸν πρωτότοκο Ἰωάννη καὶ τὶς κόρες Ὑπατία καὶ Εὐανθία⁹. Τὸ 787/788, ὅταν ἡ οἰκογένεια μετοίκησε στήν Κωνσταντινούπολη, ἀριθμοῦσε:

- α) Τὸ Φιλάρετο μὲ τὴ γυναῖκα του Θεοσεβοῦν¹⁰,
- β) τὸν Ἰωάννη μὲ τὴ γυναῖκα του Εἰρήνη καὶ τὰ ἐπτὰ παιδιά τους: Βάρδα, Εὐστάθιο, Νικήτα, Φιλάρετο, Ἐλένη, Εὐφημία καὶ Ὑπατία¹¹,
- γ) τὴν Εὐανθία μὲ τὸν ἄνδρα της Μιχαήλ καὶ τὰ ἑξὶ παιδιά τους: Ἀνθι, Νικήτα, Πέτρο, Φιλάρετο, Κοσμοῦ καὶ Ὑπατία¹²,
- δ) τὴν Ὑπατία, ποὺ ἦταν χήρα, μὲ τὰ τέσσερα παιδιά της: Μαρία, Μυρανθία, Εὐανθία καὶ Πετρωνᾶ¹³.

Ὁ συγγραφέας τοῦ Βίου ἦταν ὁ τρίτος γιὸς τοῦ Ἰωάννη, ἐγγονὸς τοῦ Ἀγίου Φιλαρέτου.

Ἐπειτα ἀπὸ τὸ γάμο τῆς Μαρίας μὲ τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Στ', στήν οἰκογένεια τοῦ Φιλαρέτου δόθηκαν διάφοροι τίτλοι ἢ ἀξιώματα¹⁴. Δὲ γνωρίζουμε ὅμως ἂν δόθηκε κάποιος τίτλος στὸ Νικήτα, ποὺ ἦταν ἀκόμα μικρός.

Γιὰ τὴν παιδεία τοῦ συγγραφέα, τὸ κείμενο σιωπᾷ. Ὁ τρόπος γραφῆς καὶ τὸ ὕφος τοῦ κειμένου ὅμως μαρτυροῦν ὅτι ὁ Νικήτας εἶχε μεγάλη παιδεία καὶ ἄνεση στὸ χειρισμὸ τῆς γλώσσας. Ἀλλωστε ἡ κοινωνικὴ θέση τῆς οἰκογένειάς του ἐπέβαλε νὰ μορφωθεῖ¹⁵.

Ὁ Νικήτας ἔμεινε στὸ πατρικὸ τοῦ σπίτι ὡς τὸ 801/802, ὅποτε, σὲ ἡλικία 18 ἐτῶν, ἔγινε μοναχός. Τὸ κείμενο δὲν ἀναλύει τοὺς λόγους ποὺ ὤθησαν τὸ Νικήτα σ' αὐτὴν τὴν ἀπόφαση· ὁ ἴδιος ἀναφέρει: «ἀπέδρασα ἐκ τοῦ οἴκου μου καὶ ἐγενόμην μοναχός»¹⁶. Τὸ διάβημά του πάντως δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἄσχετο μὲ τὴ δυναστικὴ ἀλλαγὴ. Ὁ Νικηφόρος Α' διώξε τοὺς φιλικὰ προσκείμενους στήν Εἰρήνην¹⁷. Ἡ οἰκογένεια τοῦ Φιλαρέτου, συγγενῆς τοῦ βασιλικοῦ

9. Βίος, σελ. 141,16-18.

10. Βίος, σελ. 141,13-14.

11. Βίος, σελ. 141,25-29.

12. Βίος, σελ. 141,22-24.

13. Βίος, σελ. 141,19-21.

14. Βίος, σελ. 151,8-10: ὁ Φιλάρετος ἔλαβε τὸν τίτλο τοῦ ὑπάτου. Βίος, σελ. 145, 30-33: τὰ ἄρρενα μέλη τῆς οἰκογένειας τοῦ Φιλαρέτου ἔλαβαν τὸν τίτλο τοῦ σπαθαρίου.

15. P. A. Yannopoulos, La société profane dans l'empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles (Université de Louvain. Recueil de travaux d'Histoire et de Philologie. 6e série, fascicule 6), Louvain 1975, σελ. 169-170: οἱ πλούσιοι καὶ οἱ ἀριστοκράτες φρόντιζαν ἰδιαίτερα γιὰ τὴ μόρφωση τῶν ἀπογόνων τους.

16. Βίος, σελ. 165,19-23.

17. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σελ. 479,15 - σελ. 480,3: Ὁ Νικηφόρος ἀνέχθηκε τοὺς ὁπαδούς τῆς Εἰρήνης ὡς τὸν Ἰούλιο τοῦ 803, παρ' ὅλες τὶς συνωμοσίες τους. Ὅταν ὅμως

οίκου, θὰ πρέπει νὰ γνῶρισε δυσκολίες πού ἔως ὥθηναν τὸ Νικήτα στὸ μοναχισμό¹⁸.

Κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ συγγραφέα, ὁ Βίος τοῦ Ἀγίου Φιλαρέτου τελείωσε τὸ 821/822, στὴν Καριούπολη τῆς Μάνης, ὅπου ὁ Νικήτας ἦταν ἐξόριστος¹⁹. Μόνο ὑποθέσεις μποροῦν νὰ γίνουν γιὰ τὸ λόγο καὶ γιὰ τὸ χρόνο τῆς ἐξορίας τοῦ Νικήτα, ἀφοῦ ὁ ἴδιος δὲ δίνει καμιὰ σχετικὴ πληροφορία. Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ 813 ὁ Λέων Ε' ἐπανεφέρε τὴν εἰκονομαχικὴ παράταξη στὴν ἐξουσία καὶ ἐξόρισε μερικοὺς εἰκονόφιλους μοναχοὺς²⁰. Οἱ διώξεις ὅμως περιορίστηκαν μεταξὺ τῶν φανατικῶν μοναχῶν. Εἶναι μᾶλλον ἀπίθανο ὁ Νικήτας νὰ ἐξορίστηκε ἐπὶ Λέοντος Ε', γιὰ τὸ ἔργο του δείχνει ὅτι ἀνῆκε στὴ μετριοπαθὴ παράταξη, τὴν ὁποία ὁ Λέων Ε' δὲ δίωξε. Ἀντίθετα, ὁ διάδοχος τοῦ Λέοντος, Μιχαὴλ Β', ἀκολούθησε μὲ μεγαλύτερη δριμύτητα τὴν πολιτικὴ τοῦ προκατόχου του, κυρίως ἐξαιτίας τῆς ἐπανάστασης τοῦ Θωμᾶ τοῦ Σλαύου²¹. Εἶναι πιθανὸν ὁ Νικήτας νὰ ἐξορίστηκε ἀπὸ τὸ Μιχαὴλ Β'²². Πάντως τὸ 821/822, ὁ Νικήτας ἦταν ὁ μόνος πού ζοῦσε ἀκόμα ἀπὸ τὴν πολυμελὴ οἰκογένεια τοῦ Ἰωάννη²³. Τίποτε ἄλλο δὲ γνωρίζουμε γι' αὐτόν.

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

Τὸ κείμενο τοῦ Βίου τοῦ Ἀγίου Φιλαρέτου εἶναι ἀσυνήθιστο γιὰ τὴ βυ-

στὶς 19 Ἰουλίου τοῦ 803, ὁ στρατηγὸς Βαρδάνης ἐπαναστάτησε καὶ προσπάθησε νὰ τὸν ἀνατρέψει, ὁ Νικήφορος, γνωρίζοντας ὅτι ἡ συνωμοσία ἦταν ἔργο τῶν φίλων τῆς Εἰρήνης, «τινὰς δὲ καὶ ἐκ τῆς βασιλίδος πόλεως ῥήμαλῶτευσεν».

18. Ὁ Νικήτας ἀναφέρει (Βίος, σελ. 157,14-28), ὅτι ὁ Φιλάρετος λίγο πρὶν πεθάνει τὸν εὐλόγησε καὶ παρακάλεσε τὸ Θεὸ νὰ χαρίσει στὸν ἑγγονό του μακροζωία, σοφία, φρόνηση καὶ νὰ τὸν ἀξιώσει «τοῦ ἁγίου καὶ ἀποστολικοῦ σχήματος». Ἡ φράση αὐτὴ δημιουργεῖ ὑπόνοιες ὅτι ὁ Νικήτας θέλει νὰ δικαιολογηθεῖ γιὰ τὴν ἐνταξή του στὸ μοναχισμό. Στὴν παραλλαγὴ τοῦ ἐλληνικοῦ Παρισινοῦ κώδικα 1510, ἡ φράση αὐτὴ ἀπουσιάζει. Ἄν λάβουμε ὑπόψην μας ὅτι ὁ κώδικας αὐτὸς προέρχεται ἀπὸ μοναστικὸ περιβάλλον, ἡ παράλειψη τῆς φράσης θὰ ἦταν ἀδικαιολόγητη ἂν ὁ Νικήτας προσῆλθε στὸ μοναχισμό αὐθόρμητα.

19. Βίος, σελ. 165,27-29. Ὁ Νικήτας ἀναφέρει ὅτι τελείωσε τὴ συγγραφὴ τὸ ἔτος 6330 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, δηλ. στὴν περίοδο μεταξὺ 1.9.821 καὶ 31.8.822.

20. Γενεσίου, Βασιλείαι, ἐκδ. C. Lachmann (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae), Βόννη 1834, σελ. 16,7-10 καὶ σελ. 19,1-2.

21. Γενεσίου, Βασιλείαι, σελ. 50,8-18.

22. Fourmy-Leroy, Introduction, σελ. 97: Ὁ Νικήτας ἐξορίστηκε ἀπὸ τὸ Μιχαὴλ Β' γιὰ τὶς εἰκονόφιλες ιδέες του.

23. Ὁ ἀδελφὸς του, Βάρδας, ὁ μόνος πού δημιούργησε οἰκογένεια, «ἐγέννησεν ἐπτὰ τέκνα καὶ ἀπέχλευεν» (Βίος, σελ. 155,15-16)· ὁ Εὐστάθιος «τῷ εἰκοστῷ τετάρτῳ ἔτει παρέδωκεν ... τὸ πνεῦμα» (Βίος, σελ. 155,29-30)· ὁ Φιλάρετος «ἐκοιμήθη ἐν εἰρήνῃ» τὸ 820 (Βίος, σελ. 157,6-7)· ἡ Ἐλένη καὶ ἡ Εὐφημία, «ἐκοιμήθησαν αἱ δύο» τὸ 804 (Βίος, σελ. 159,20). Ἡ Ὑπατία φαίνεται ὅτι εἶχε πεθάνει πρὸ τοῦ 792, γιὰ τὸ δὲν ἀναφέρεται μαζί μὲ τοὺς ἄλλους τὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου τοῦ Φιλαρέτου.

ξαντινὴ ἀγιογραφία τῆς ἐποχῆς καὶ κυρίως γιὰ τὴν ἀγιογραφία ποὺ προέρχεται ἀπὸ μοναστικούς κύκλους. Δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ πραγματικὴ βιογραφία, ἀλλὰ γιὰ μιὰ σειρά ἐπεισοδίων καὶ ἀνεκδότων ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Φιλαρέτου, τοποθετημένων κατὰ χρονολογικὴ τάξη· στὸ σύνολό του τὸ κείμενο θυμίζει τὶς ἀγιογραφίες τοῦ Λεοντίου Νεαπόλεως καὶ γενικότερα τὸ ὕφος τῆς Κυπριακῆς ἀγιογραφικῆς σχολῆς τοῦ τέλους τοῦ Στ' καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ Ζ' αἰώνα.

Τὸ κείμενο, τουλάχιστο στὴ μορφή ποὺ οἱ ἐκδότες του θεωροῦν σὰν τὴν πραγματικὴ, δὲν προορίζεται γιὰ ἀνάγνωσμα στὶς μοναστηριακὲς κοινότητες, γιατί λείπει ἡ κλασσικὴ ἐκείνη προσφώνηση: «εὐλόγησον δέσποτα»²⁴. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλα στοιχεῖα ποὺ δείχνουν ὅτι τὸ κείμενο τοῦ *Βίου* τοῦ Ἁγίου Φιλαρέτου δὲν προορίζεται γιὰ μοναστικὸ ἀνάγνωσμα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προσφώνηση λείπει ἐπίσης ὁ κλασσικὸς μοναστικὸς πρόλογος μὲ τοὺς «κοινούς τόπους», διδακτικὸ περιεχομένου καθὼς καὶ οἱ ἡθικὲς διδασκαλίες στὸ τέλος κάθε κεφαλαίου²⁵. Ἀλλωστε τὸ προβαλλόμενο πρόσωπο δὲν εἶχε τίποτε τὸ κοινὸ μὲ τὰ πρότυπα τῆς μοναστικῆς ζωῆς.

Ἡ δομὴ καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ *Βίου* εἶναι διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ ὡς τώρα γνωστὰ ἀγιογραφικὰ κείμενα· τὸ ὕφος εἶναι περίεργο καὶ τὰ ἀγιολογικὰ στοιχεῖα ποὺ περιέχονται εἶναι πρωτότυπα.

α. Ἡ δομὴ

Τὸ κείμενο στερεῖται προλόγου· ἡ διήγηση ἀρχίζει ἀπὸ τὴν πρώτη γραμμή. Ὁ ἐπίλογος εἶναι βραχὺς καὶ δὲν ἀναφέρεται στὸ βιογραφούμενο ἅγιο, ἀλλὰ στὸ συγγραφέα. Μόνο ἡ βραχύτατη κατακλείδα θυμίζει τὴν ἀγιογραφία τοῦ Θ' αἰώνα.

Ὁ συγγραφέας δὲ θέτει σὰν σκοπὸ τὴν καταγραφή τῶν πράξεων τοῦ Φιλαρέτου γιὰ νὰ τὶς διασώσει ἀπὸ τὴ λήθη. Ὁμολογεῖ ὅτι σκοπὸς του εἶναι νὰ ἀποδείξει τὴν ἀγιότητα τοῦ Φιλαρέτου²⁶. Ἐτσι τὸ κλασσικὸ σχεδιάγραμμα ἀνατρέπεται. Στὴν κλασσικὴ ἀγιογραφία, ἡ ἀγιότητα τοῦ βιογραφουμένου ἦταν δεδομένη· σκοπὸς τοῦ ἀγιογράφου ἦταν ἀπλὰ νὰ καταγράψει τὸ βίο τοῦ ἁγίου. Ἀντίθετα, στὴν προκειμένη περίπτωση, τὸ ἔργο τοῦ Νικήτα εἶναι διαφορετικὸ καὶ γι' αὐτὸ ἀκολουθεῖ καὶ διαφορετικὴ μέθοδος. Ὁ *Βίος* τοῦ Ἀ-

24. Ὁ ἐλληνικὸς Παρισινὸς κώδικας 1510, ποὺ προέρχεται ἀπὸ μοναστικούς κύκλους, προτάσσει τοῦ κειμένου ἕναν πρόλογο (ἐκδ. Α. Α. Vasiliev, σελ. 64,4-11). Οἱ Fourmy-Leroy, Introduction, σελ. 90-91, θεωροῦν ὅτι ὁ πρόλογος δὲν εἶναι ἔργο τοῦ Νικήτα.

25. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Senčenko, Hagiography, σελ. 128, ὁ τρόπος αὐτὸς γραφῆς θυμίζει τὶς Συλλογὲς Θαυμάτων τοῦ τέλους τοῦ Στ' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ζ' αἰώνα. Στὶς Συλλογὲς Θαυμάτων ὅμως κάθε ἐπεισόδιο εἶναι αὐτόνομο καὶ αὐτοτελές, ἐνῶ στὸ *Βίο* τοῦ Φιλαρέτου ὑπάρχει μιὰ λογικὴ συνέχεια.

26. *Βίος*, σελ. 165,23-31.

ρίου Φιλαρέτου άπευθύνεται ταυτόχρονα στη λογική, στο συναίσθημα και στην πίστη. 'Ο συγγραφέας είναι ύποχρεωμένος νά κάνει σαφείς άναφορές στις πηγές και στα ιστορικά στοιχεία που είχε στη διάθεσή του, άλλιώς ή προσπάθειά του θα ήταν καταδικασμένη²⁷.

Τό κείμενο άποτελείται από μικρά στιγμιότυπα άντιπροσωπευτικά της ζωής του Φιλαρέτου, χωρίς επιλόγους διδακτικού χαρακτήρα, ήθικες προεκτάσεις ή βιβλικές παραπομπές. Τά στιγμιότυπα έχουν ποικίλη έκταση, που όμως είναι άσχετη με τη βαρύτητα του περιγραφόμενου γεγονότος.

Παρ' όλες τις ιδιομορφίες του κειμένου, ύπάρχει μιá κεντρική ιδέα που διέρχεται όλο τό *Βίος*: νά οδηγηθεί ό άναγνώστης στο φυσικό και άβίαστο συμπέρασμα ότι ό Φιλάρετος ήταν άγιος. 'Επειδή στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ό βιογράφος²⁸, στο τέλος ύπάρχει πλήρης σύμπτωση άπόψεων άναγνώστη και συγγραφέα. 'Ο άριστουργηματικός αυτός τρόπος έκθεσης άποτελεί καινοτομία για τη βυζαντινή άγιογραφία και άπεικονίζει τις συγγραφικές ικανότητες του Νικήτα.

β. Τό περιεχόμενο

"Όπως αναφέραμε, κάθε παράγραφος του κειμένου περικλείει ένα αυτότελές έπεισόδιο της ζωής του Φιλαρέτου. Τά έπεισόδια αυτά είναι:

1. Σελ. 113,4 ως σελ. 115,19

Καταγωγή, οίκογενειακή και οικονομική κατάσταση του Φιλαρέτου, καθώς και βασική περιγραφή του χαρακτήρα του ως ύπερβολικά έλεήμονα.

2. Σελ. 115,20 ως σελ. 117,17

'Εξαιτίας διαφόρων συγκυριών, ό Φιλάρετος έχασε όλη την περιουσία του. 'Εξακολούθησε όμως νά ύποφέρει τη φτώχεια με την ίδια ευχάριστη διάθεση που έδειχνε την έποχή που ήταν πλούσιος, ενώ παράλληλα έξακολούθησε νά είναι έλεήμονας.

3. Σελ. 117,18 ως σελ. 123,24

'Ο Φιλάρετος δίνει ένα από τά δύο βόδια που του είχαν μείνει σ' ένα γεωργό που του ψόφησε τό βόδι. Γυρίζοντας στο σπίτι του είπε στη γυναίκα του ότι έχασε τό βόδι. 'Ο γιός του ψάχνοντας νά βρεί τό χαμένο βόδι, συνάντησε τό γεωργό από τον όποϊον έμαθε την άλήθεια, γεγονός που προκάλεσε την όργή της συζύγου του Φιλαρέτου.

4. Σελ. 123,25 ως σελ. 125,33

27. 'Ο Νικήτας σημειώνει (*Βίος*, σελ. 165,25-27) ότι κατέγραψε «α μὲν αὐτόπτης ἐγενόμην, α δὲ ἤκουσα παρὰ τῶν ἐμῶν γονέων μεθ' ὁρῶν διηγουμένων, α δὲ παρὰ τῶν πενήτων πληροφηθείς».

28. *Βίος*, σελ. 165,30-31.

Ὁ Φιλάρετος δίνει καὶ τὸ ἄλλο βόδι στὸν ἴδιο γεωργό, γιατί τὸ πρῶτο ποὺ τοῦ ἔδωσε, ψόφησε.

5. Σελ. 125,34 ὡς σελ. 127,28

Ὁ Φιλάρετος δίνει τὸ ἄλογό του σ' ἓνα στρατιώτη, γιατί τὸ δικό του ψόφησε.

6. Σελ. 127,29 ὡς σελ. 129,34

Ὁ Φιλάρετος δίνει σ' ἓνα φτωχὸ τὴν τελευταία ἀγελάδα του μαζί με τὸ μοναδικὸ μοσχάρι.

7. Σελ. 129,35 ὡς σελ. 133,11

Ὁ Φιλάρετος δανεῖζεται ἓνα φορτίο σιτάρι, ποὺ τελικὰ τὸ χάρισε σ' ἓνα φτωχό, παρ' ὅλη τὴν ὀργή τῆς γυναίκας του.

8. Σελ. 133,12-33

Ἕνας παλιός του φίλος στέλνει στὸ Φιλάρετο ἓνα νέο φορτίο σιτάρι, ποὺ τελικὰ ὁ Φιλάρετος τὸ δώρισε στοὺς φτωχοὺς μέσα σὲ δύο μέρες. Γιὰ νὰ καθησυχάσει τὴν οἰκογένειά του, ἰσχυρίζεται ὅτι εἶχε κρύψει κάποιο θησαυρό, ποὺ θὰ τὸν ἀναζητήσει, ὅταν πραγματικὰ ὑπάρξει ἀνάγκη.

9. Σελ. 133,34 ὡς σελ. 135,23

Ὁ Φιλάρετος μοιράζει στοὺς φτωχοὺς τὸ μέλι ἀπὸ τὰ μελίτσια ποὺ τοῦ ἔμειναν. Στὸν τελευταῖο φτωχὸ χαρίζει καὶ τὰ ροῦχα του καὶ ἰσχυρίζεται στὴ γυναίκα του ὅτι κάπου τὰ ξέχασε.

10. Σελ. 135,24 ὡς σελ. 141,29

Βασιλικὴ ἀντιπροσωπεῖα φθάνει στὴν Ἀμνία καὶ διαλέγει τρεῖς ἀπὸ τίς ἐγγονές τοῦ Φιλαρέτου σὰν ὑποψήφιες συζύγους τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου. Ὅλη ἡ οἰκογένεια φεύγει μαζί τους γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη.

11. Σελ. 141,30 ὡς σελ. 145,5

Ὁ βασιλέας ἐκλέγει τὴ Μαρία, ἐγγονὴ τοῦ Φιλαρέτου, γιὰ σύζυγο καὶ ὅλη ἡ οἰκογένεια γίνεται ἐνδοξη.

12. Σελ. 145,6 ὡς σελ. 149,5

Ὁ Φιλάρετος μοιράζει στοὺς φτωχοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὰ χρήματα ποὺ τοῦ παραχώρησε ὁ αὐτοκράτορας.

13. Σελ. 149,6 ὡς σελ. 151,7

Ὁ Φιλάρετος συνεχίζει τὴ φιλανθρωπική του δράση στὴν Κωνσταντινούπολη.

14. Σελ. 151,7-16

Ὁ Φιλάρετος παίρνει τὸν τίτλο τοῦ ὑπάτου.

15. Σελ. 151,17-34

Ὁ Φιλάρετος προαισθάνεται τὸ θάνατό του, ἀγοράζει ἓναν τάφο στὸ μοναστήρι «εἰς τὴν Κρίσιν» ἢ Ῥοδοφίλιον καὶ χαρίζει τὰ κτήματά του στὴ μοιή.

16. Σελ. 153,1 ως σελ. 159,37

Ὁ Φιλάρετος καλεῖ κοντά του ὅλα τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας του, τὰ εὐλογεῖ καὶ ὕστερα πεθαίνει.

17. Σελ. 161,1-28

Ἐνα θαῦμα γίνεται στὴν κηδεῖα τοῦ Φιλάρετου: ἕνας δαιμονισμένος θεραπεύτηκε.

18. Σελ. 161,29 ως σελ. 165,18

Ὁ Νικήτας βλέπει στὸ ὄνειρό του τὸ Φιλάρετο στὸν Παράδεισο.

19. Σελ. 165,19 ως σελ. 167,3

Βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ συγγραφέα.

20. Σελ. 167,4-6

Κατακλείδα.

γ. Τὸ ὕφος

Ἐχει ἤδη παρατηρηθεῖ ὅτι ὁ *Βίος* τοῦ Ἀγίου Φιλάρετου εἶναι ἓνα μικρὸ ἀριστοῦργημα τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας²⁹. Τὸ ὕφος εἶναι ἀπλό, ἀπεριττο, χωρὶς ἐπαναλήψεις, ὑπερβολές ἢ πλατειασμούς. Οἱ περιγραφές τῶν προσώπων εἶναι πλήρεις, χωρὶς ὠραιολοιπώσεις. Ἡ γλώσσα εἶναι ἡ δημοτικὴ τοῦ Θ' αἰῶνα καὶ ἡ σύνταξη χωρὶς κενὰ καὶ ἀρχαϊσμούς.

Ὁ διάλογος εἶναι συχνὸς καὶ φυσικός. Τὰ πρόσωπα περιγράφονται στὶς πραγματικὲς τους διαστάσεις. Τὸ εὐχάριστο καὶ ἐλκυστικὸ ὕφος δὲν ἀπωθεῖ τὸν ἀναγνώστη οὔτε προσπαθεῖ νὰ τὸν ἐντυπωσιάσει, ἀλλὰ νὰ τὸν πείσει.

Χαρακτηριστικὸ τοῦ ὕφους εἶναι ἡ ἀποφυγὴ τῆς χρήσης συνωνύμων ἢ κοσμητικῶν ἐπιθέτων καὶ ὑπερθετικῶν, ποὺ τόσο συχνὰ παρατηροῦνται στὴ βυζαντινὴ ἀγιογραφία. Ἀπὸ τίς προσφωνήσεις, ποὺ ἀποδίδονται στὸ Φιλάρετο, ἡ πιὸ συνηθισμένη εἶναι «ὁ γέρων»³⁰, ἡ ὁποία, σὲ σπάνιες περιπτώσεις, συνοδεύεται ἀπὸ τὴν παράθεση «ἐλεήμων»³¹ ἢ «ἅγιος»³². Ὁ Φιλάρετος ὀνομάζεται ἐπίσης «ἄνθρωπος»³³ ἢ «ἄνδρας»³⁴ καὶ σπανιότερα «μακάριος»³⁵, «τί-

29. Ševčenko, Hagiography, σελ. 128 καὶ Fourmy-Leroy, Introduction, σελ. 97-98.

30. *Βίος*, σελ. 121,14· 125,28· 127,19· 127,25-26· 129,9· 129,22· 129,31· 133,9· 133,26· 135,11· 135,12· 135,33· 139,3· 139,17· 139,19· 139,25· 139,31· 141,2· 145,7· 145,8· 145,15· 145,30· 147,2· 147,11· 147,13· 147,23· 147,31· 149,2· 149,10· 149,11· 149,21· 157,13· 159,12.

31. *Βίος*, σελ. 137,24· 139,8· 141,26 καὶ 143,12.

32. *Βίος*, σελ. 125,13· 149,9 καὶ 149,31.

33. *Βίος*, σελ. 131,1.

34. *Βίος*, σελ. 115,20· 123,6-7· 131,6· 135,31· 147,15· 149,4· 149,8 κλπ.

35. *Βίος*, σελ. 115,16.

μιος»³⁶, «φιλόπτωχος»³⁷, «δίκαιος»³⁸, «φιλόθεος»³⁹, «φιλόξενος»⁴⁰, «ιεροπρεπής»⁴¹. Ὁ συγγραφέας ὅμως δὲ διστάζει νὰ ὀνομάσει τὸ Φιλάρετο «εὐγενῆ»⁴², «πλούσιον»⁴³ καὶ «ῥαῖον»⁴⁴, ἐπίθετα σπάνια στὴ βυζαντινὴ ἀγιολογία. Γιὰ τὴ σύζυγο τοῦ Φιλαρέτου, ὁ συγγραφέας σημειώνει ὅτι ἦταν μὲν «θεοσεβής»⁴⁵ καὶ «φοβουμένη τὸν Κύριον»⁴⁶, ἀλλὰ ἐπίσης «εὐγενῆς»⁴⁷, «ῥαία»⁴⁸ καὶ «καλὴ τῷ εἶδι σφόδρα»⁴⁹. Τὰ παιδιὰ τοῦ ἀγίου χαρακτηρίζονται ἐπίσης «πάνυ ῥαῖα»⁵⁰. Τὸ κείμενο ἀναφέρει ὅτι ὁ κόσμος ἀποκαλοῦσε τὸ Φιλάρετο «δοῦλον τοῦ Θεοῦ»⁵¹, «καλόγερον»⁵², «δίκαιον»⁵³ καὶ «πατέρα»⁵⁴. Ἡ σύζυγός του τὸν ἀποκαλοῦσε μὲ τὴν Κλητικὴ «κύριέ μου»⁵⁵, ἀλλὰ ὅταν ἦταν θυμωμένη δὲ δίσταζε νὰ τὸν ἀποκαλεῖ «χαλκόςπλαγχνον»⁵⁶ καὶ «ἀκαμάτην»⁵⁷.

Ἡ ἀπομυθοποίηση τοῦ προσώπου τοῦ Φιλαρέτου, πείθει τὸν ἀναγνώστη ὅτι ὁ ἅγιος ἦταν ἓνα κοινὸ καθημερινὸ ἄτομο, γιὰ τὴν ἀγιότητα τοῦ ὁποίου δὲν ὑπάρχει ἡ παραμικρὴ ἀμφιβολία.

δ. Ἡ ἱστορικὴ ἀξιοπιστία

Τὸ ἀπέρητο ὕφος, ἡ φυσικὴ καὶ ἀβίαστη ἀφήγησις ἀποτελοῦν ὁπωσδήποτε θετικὰ φιλολογικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἀξιοπιστία τοῦ κειμένου. Σ' αὐτὸ τὸ συμπέρασμα ὁδηγοῦν καὶ τὰ πορίσματα τῆς ἐσωτερικῆς καὶ τῆς ἐξωτερικῆς κριτικῆς.

36. *Βίος*, σελ. 121,11.

37. *Βίος*, σελ. 119,8.

38. *Βίος*, σελ. 119,30· 119,31 καὶ 121,11.

39. *Βίος*, σελ. 125,1 καὶ 137,9.

40. *Βίος*, σελ. 137,9.

41. *Βίος*, σελ. 137,33.

42. *Βίος*, σελ. 113,5.

43. *Βίος*, σελ. 113,6 καὶ 119,27.

44. *Βίος*, σελ. 137,34.

45. *Βίος*, σελ. 127,26· 129,25 καὶ 165,32.

46. *Βίος*, σελ. 115,4.

47. *Βίος*, σελ. 115,4.

48. *Βίος*, σελ. 139,13.

49. *Βίος*, σελ. 139,13.

50. *Βίος*, σελ. 115,5· 115,7 καὶ 139,3.

51. *Βίος*, σελ. 129,1-2.

52. *Βίος*, σελ. 139,7.

53. *Βίος*, σελ. 147,17.

54. *Βίος*, σελ. 159,12.

55. *Βίος*, σελ. 121,14 καὶ 135,16.

56. *Βίος*, σελ. 121,32.

57. *Βίος*, σελ. 123,1.

Ὁ Νικήτας ὁμολογεῖ ὅτι ἡ προσωπική του πείρα γιὰ τὰ γεγονότα ποὺ περιγράφει περιορίζεται στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Φιλαρέτου. Τὰ γεγονότα γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν εἶχε προσωπική πείρα, τὰ πληροφορήθηκε εἴτε ἀπὸ τοὺς γονεῖς του εἴτε ἀπὸ τοὺς φτωχοὺς, ποὺ βοήθησε ὁ ἅγιος Φιλάρετος⁵⁸. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ συγγραφέας ἀναφέρει τὶς πηγές τῶν πληροφοριῶν του ἀποτελεῖ σοβαρὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἀξιοπιστία τοῦ κειμένου.

Τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα, ποὺ παραθέτει ὁ συγγραφέας καὶ ποὺ εἶναι δυνατόν νὰ ἐλεγχθοῦν ἀπὸ παράλληλες πηγές, ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ κείμενο τοῦ *Βίου* εἶναι ἀπόλυτα ἀξιόπιστο σ' αὐτὰ τὰ σημεῖα⁵⁹.

Τὸ σπουδαιότερο στοιχεῖο ἀξιοπιστίας εἶναι ὅτι τὸ ἔργο γράφτηκε σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ τὰ πρόσωπα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται σὰν μάρτυρες τῶν γεγονότων, ἦταν ἀκόμα στὴ ζωὴ· τυχὸν φανταστικὰ στοιχεῖα θὰ μπορούσαν εὐκολὰ νὰ διαψευστοῦν. Κάτι τέτοιο ὅμως θὰ δημιουργοῦσε ἀμφιβολίες γιὰ τὴν εἰλικρίνεια τοῦ συγγραφέα. Ὁ Νικήτας, ποὺ θέλει νὰ πείσει τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὴν ἀλήθεια τῶν λεγομένων του, δὲ θὰ κατέφευγε ποτὲ στὴν παραποίηση τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας.

Γιὰ ὅλους τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέραμε ἤδη, δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀμφισβητήσει τὴν ἱστορικὴ ἀξιοπιστία τοῦ *Βίου* τοῦ Ἀγίου Φιλαρέτου. Ὅλοι οἱ ἱστορικοὶ ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ κείμενο αὐτό, ἀναγνωρίζουν τὴν ἱστορικὴ ἀξιοπιστία του καὶ τὸ κατατάσσουν μεταξὺ τῶν ἱστορικῶν πηγῶν τοῦ Θ' αἰῶνα⁶⁰.

ε. Ἀγιολογικὰ στοιχεῖα

Ὁ Νικήτας ἐπὶ εἴκοσι χρόνια ἐρευνοῦσε γιὰ νὰ συγκεντρώσει τὸ ἀπαιτούμενο ὕλικό ποὺ θὰ καθιστοῦσε ἀναμφισβήτητη τὴν ἀγιότητα τοῦ Φιλαρέτου⁶¹.

58. *Βίος*, σελ. 165,23-28.

59. Οἱ Fourmy-Leroy, Introduction, σελ. 99-108, παρατηροῦν ὅτι παράλληλες πηγές πιστοποιοῦν ὅσα ὁ *Βίος* ἀναφέρει γιὰ τὶς ἀραβικὲς ἐπιδρομὲς (σελ. 115,31), γιὰ τὸ γάμο τῆς Μαρίας μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Στ' (σελ. 143,17-27), γιὰ τὸ ρόλο τοῦ Σταυρακίου στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ (σελ. 143,6-15), γιὰ τὸ γάμο τῆς Εὐανθίας μὲ τὸ βασιλεῖα τῆς Λομβαρδίας (σελ. 143,20-25). Τέλος, πολλὲς ἀπὸ τὶς λεπτομέρειες τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ποὺ ἀναφέρονται στὸ *Βίο*, ἀναφέρονται καὶ σὲ ἄλλες ἱστορικὲς πηγές.

60. S. V. Poljakova, Fol'klornyj sjužet o sčastlivom glupce v nekotoryx pamjatnikax agiografii VIII v., Vizantijskij Vremennik, XXXIV, 1973, σελ. 130-136, ἔθεσε σὲ ἀμφιβολία τὴν ἱστορικὴ ἀξιοπιστία τοῦ *Βίου*, τονίζοντας ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα εἶδος λαϊκοῦ θρύλου. Ὁ Ševčenko, Hagiology, σελ. 126, ὅμως σημειώνει ὅτι μιὰ τέτοια θεώρηση τοῦ *Βίου* δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, ἀντίθετα, παρατηρεῖ (Hagiography, σελ. 129), ὁ *Βίος* τοῦ Ἀγίου Φιλαρέτου εἶναι τὸ πρῶτο βυζαντινὸ ἱστορικὸ λογοτέχνημα.

61. *Βίος*, σελ. 165,24.

Ὁ Φιλάρετος, ὅπως τὸν παρουσιάζει ὁ Νικήτας, ἦταν ἀσφαλῶς ἐνάρετος ἄνθρωπος· ἡ κύρια ἀρετὴ του ἦταν ἡ φιλεσπλαχνία. Μὲ μόνον αὐτὸν τὸν τίτλο ὅμως δὲν εἶχε πολλὲς πιθανότητες ἀγιοποίησης. Γι' αὐτὸ ὁ βιογράφος του παρουσιάζει ἀνάγλυφες κι ἄλλες ἀρετὲς τοῦ Φιλαρέτου: φιλανθρωπία, ὑπομονή, τιμιότητα, ἀφιλοκέρδεια, ταπεινότητα, ἐλπίδα. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο κἀνει κι ἓναν ἐντεχνο παραλληλισμὸ τοῦ Φιλαρέτου μὲ τὸν Ἰώβ, ποὺ ἀποτελοῦσε, κατὰ κάποιον τρόπο, ἓνα ἱστορικὸ προηγούμενο⁶².

Ἡ μεγαλύτερη δυσκολία γιὰ τὴν ἀγιοποίηση τοῦ Φιλαρέτου ἦταν ἡ ἴδια ἡ προσωπικότητά του, ποὺ δὲν εἶχε τίποτε τὸ κοινὸ μὲ τὸ τυπικὸ πρότυπο τοῦ «αγίου» τῆς ἐποχῆς: δὲν ὁμολόγησε, δὲ μαρτύρησε, δὲ ἀσκήτευσε, δὲ ἦταν μοναχός, ἐρημίτης, ἀναχωρητής, κληρικός⁶³. Ἀντίθετα, ὁ Φιλάρετος παρουσιάζεται ὡς καθαρὰ ἀντιμοναστικὸς τύπος: τρώει, πίνει, ἀστειεύεται, γελά, ἐργάζεται, ἔχει κοινωνικὲς ἐπαφές, διατηρεῖ δούλους, εἶναι πλούσιος, ἔχει ἓναν τίτλο εὐγενείας, εἶναι παντρεμένος, καὶ ἔχει παιδιά. Ὁ Νικήτας, γιὰ νὰ ἀντισταθμίσει τὶς ἐλλείψεις, ποὺ παρουσίαζε τὸ νέο αὐτὸ πρότυπο αγίου στὸν ἀγιολογικὸ τομέα, ἐπικαλεῖται τὴν κοινωνικὴ δράση τοῦ Φιλαρέτου, τὴν ὁποία θεωρεῖ ἰσότιμη μὲ τὸ μαρτύριο ἢ τὴν ὁμολογία. Ἐπειδὴ αὐτὸ δὲ φαίνεται νὰ ἱκανοποιοῦσε ἀπόλυτα τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς, ὁ συγγραφέας ἐπιστρατεύει, τὰ κύρια ὄπλα:

1. τὴν πρόβλεψη τοῦ θανάτου⁶⁴,
2. τὴ λάμψη τοῦ προσώπου καὶ τὴν εὐωδία, τὴ στιγμή τοῦ θανάτου τοῦ ἀγίου⁶⁵,
3. τὴ θαυματοποίηση τοῦ λειψάνου τὴν ὥρα τῆς κηδείας⁶⁶.

Ἀπὸ τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Νικήτα ἔλειπε ἀκόμα ἡ μετὰ τὴν ταφὴ θαυματουργικὴ δράση τοῦ αγίου. Γιὰ νὰ συμπληρώσει τὸ κενό, ὁ συγγραφέας χρησιμοποιοῦ ἓνα τέχνασμα μὲ πολλὰ ὑποκειμενικὰ στοιχεῖα: διηγεῖται ὅτι στὸ ὄνειρό του εἶδε τὸ Φιλάρετο στὸν Παράδεισο, μεταξὺ τῶν ἀγίων⁶⁷. Εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ εἶχε ἰδιαίτερη βαρύτητα γιὰ τὴν ἐποχὴ, γιὰτὶ μόνον ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ σπουδαιότητα ποὺ τοῦ δίνει ὁ Νικήτας.

62. *Βίος*, σελ. 115,20-21: ὁ ἀναγνώστης προπαρασκευάζεται μὲ τὴ φράση «ὁ διάβολος ... ἐζήλωσεν αὐτὸν ὥς ποτε τὸν Ἰώβ», γιὰ τὴν ἐπωνυμία «ὁ νέος Ἰώβ» (*Βίος*, σελ. 131,29).

63. Οἱ ἱστορικοὶ τονίζουν κυρίως τὴν ἐλλειψὴ ἀναφορᾶς στὶς εἰκόνες· πρβλ. *Ševčenko*, *Hagiography*, σελ. 126 καὶ *V. G. Vasilievskij*, *Trudy*, III, Περτρούπολις 1915, σελ. LXXXVI.

64. *Βίος*, σελ. 151,18-19.

65. *Βίος*, σελ. 159,26-31.

66. *Βίος*, σελ. 161,14-26.

67. *Βίος*, σελ. 161,29 - σελ. 165,10.

ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΦΙΛΑΡΕΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΙΑ

Είναι περίεργο ότι ένα κείμενο θρησκευτικού χαρακτήρα, που γράφτηκε στην περίοδο της εικονομαχίας, για έναν άγιο που έζησε στην ίδια περίοδο, δεν παίρνει θέση στο τεράστιο αυτό θέμα, που συντάραξε την αυτοκρατορία επί δύο αιώνες. Για να εξηγήσουμε αυτήν τη σιωπή, μπορούμε να υποθέσουμε:

- α) ότι ο Φιλάρετος αδιαφορούσε για τις εικονομαχικές έριδες,
- β) ότι ο Φιλάρετος άνηκε σε μια παράταξη, αλλά ο Νικήτας παρασιώπησε το γεγονός,
- γ) ότι το κείμενο αντικατοπτρίζει τις αντιλήψεις του συγγραφέα, άσχετα από τη θρησκευτική τοποθέτηση του Φιλάρετου.

Θα εξετάσουμε στη συνέχεια κάθε μια άπ' αυτές τις υποθέσεις.

α. *‘Ο Φιλάρετος ήταν θρησκευτικά ουδέτερος;*

‘Η υπόθεση αυτή έρχεται σε αντίθεση με την έκλογή της Μαρίας ως αυτοκρατορικής συζύγου. ‘Η Ειρήνη δε θα δεχόταν ποτέ για σύζυγο του Κωνσταντίνου Στ' την έγγονη ενός εικονομάχου ή έστω μη εικονοφίλου. Πρέπει λοιπόν να αποκλειστεί ή υπόθεση ότι ο Φιλάρετος παρέμεινε ουδέτερος στην εικονομαχική έριδα⁶⁸.

β. *‘Ο Νικήτας παρασιώπησε τη θρησκευτική τοποθέτηση του Φιλάρετου;*

Σημειώσαμε ότι ο Νικήτας επιστράτευσε όλη την εύρηματική του δεινότητα για να αποδείξει την αγιότητα του Φιλάρετου. Κάτω άπ' αυτό το πρίσμα πρέπει να θεωρήσουμε ήθελημένη την ουδετερότητα του κειμένου. Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν στο *Βίο* νύξεις, που τείνουν πότε πρὸς την εικονόφιλη και πότε πρὸς την εικονομαχική παράταξη. ‘Η παντελής έλλειψη αναφοράς σε εικόνες, νηστείες, λείψανα, άγγέλους, παράλληλα με τὸν υπέρμετρο τονισμό της καθημερινής ζωής, είναι στοιχεῖα που έχουν σχέση με την εικονομαχική σκέψη⁶⁹. Παράλληλα όμως ή αυτοκράτειρα Ειρήνη ονομάζεται «φιλόχριστος»⁷⁰, σαφώς ένδειξη εικονόφιλης τοποθέτησης. Εικονόφιλα στοιχεῖα θεωρούνται επίσης:

1. ‘Η άγορά τάφου άπό τὸ Φιλάρετο σε μοναστήρι⁷¹.

2. Οί δωρεές τῆς οικογένειας του Φιλάρετου σε διάφορες μονές⁷².

68. Και μόνο τὸ γεγονός ότι ο Φιλάρετος (*Βίος*, σελ. 157,33 - σελ. 159,9) προσεύχεται στη Θεοτόκο και στὸν “Άγιο Θεόδωρο, δείχνει ότι άνηκε στην εικονόφιλη παράταξη.

69. *Ševčenko*, *Hagiography*, σελ. 127-128.

70. *Βίος*, σελ. 135,24-25.

71. *Βίος*, σελ. 151, 19-25.

72. *Βίος*, σελ. 155,26-27 και σελ. 157,5: ο Εὐστάθιος και ο Φιλάρετος, άδελφια του

3. 'Η εἴσοδος μελῶν τῆς οἰκογένειας τοῦ Φιλαρέτου στίς μοναχικὲς τάξεις⁷³.

4. 'Η θαυματοποίηση τοῦ λειψάνου τοῦ Φιλαρέτου⁷⁴.

Γενικά ὁ συγγραφέας ἐπιδιώκει μιὰ περιέργη ἰσορροπία, μνημονεύοντας ἕνα εἰκονόφιλο στοιχεῖο σὰν ἀντιστάθμισμα ἐνὸς εἰκονομαχικοῦ⁷⁵.

Γιατί ὁ Νικήτας προσπαθεῖ νὰ κρατήσῃ τὸ *Βίο* τοῦ 'Αγίου Φιλαρέτου ἔξω ἀπὸ τὴν εἰκονομαχικὴ ἔριδα; Εἶναι φανερό ὅτι ὁ συγγραφέας προσπαθεῖ νὰ ἐπιβάλλῃ τὸ Φιλάρετο καὶ στίς δύο παρατάξεις. 'Αποφεύγει λοιπὸν ἔντεχνα νὰ δημιουργήσῃ θεολογικὲς προεκτάσεις. Παρουσιάζει τὸ Φιλάρετο σὰν ἕνα τύπο ἀγίου ποὺ εἶναι προσιτὸς στὸν ἀπλὸ πολίτη μὲ περιορισμένες θεολογικὲς γνώσεις. 'Επειδὴ ὅμως ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀγιότητος περνοῦσε ὑποχρεωτικὰ ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἔγκριση, ὁ Νικήτας καθησυχάζει τίς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς παρουσιάζοντας ἕναν ἅγιο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ δεκτὸς καὶ ἀπὸ τίς δύο παρατάξεις. 'Η ἀμφιλεγόμενη στάση τοῦ συγγραφέα ὑπαγορεύεται ἀπὸ τίς ἱστορικὲς συνθῆκες: ἡ εἰκονόφιλη παράταξη παρέμενε πανίσχυρη στὴν ἐκκλησία, μολοντί ἡ ἐπαναφορὰ τῆς εἰκονομαχίας ἐπέβαλε στίς κορυφαῖες ἐκκλησιαστικὲς θέσεις εἰκονομάχους κληρικούς.

γ. 'Ο Νικήτας ἦταν θρησκευτικὰ οὐδέτερος;

Τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα, ποὺ ὁ Νικήτας παραθέτει γιὰ τὸν ἑαυτό του, ἐλάχιστα βοηθοῦν γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴ θρησκευτικὴ του τοποθέτηση. Βέβαια ὁ Νικήτας ἔγινε μοναχός. 'Αλλά, ὅπως σημειώσαμε, ἡ ἀπόφασή του αὕτῃ δὲν ὑπαγορεύτηκε μόνον ἀπὸ ἐσωτερικὴ ἀνάγκη. 'Εξάλλου δὲ γνωρίζουμε τὸ μοναστήρι ὅπου ὁ Νικήτας μόνασε. 'Η λεπτομέρεια αὕτη μπορεῖ νὰ ἔχει μεγάλη σημασία, γιατί ὑπῆρχαν μοναστήρια, στὰ ὁποῖα οἱ εἰκονόφιλες τάσεις δὲν ἔφταναν στὸ φανατισμό. Τὸ γεγονὸς ἐπίσης τῆς ἐξορίας τοῦ Νικήτα ἀπὸ τὸ Μιχαὴλ Β', δὲν ἀφήνει καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὴν τοποθέτησή του στὴν εἰκονόφιλη μερίδα⁷⁶.

Νικήτα, δώρισαν τὴν ἀκίνητη περιουσία τους στὸ μοναστήρι τοῦ 'Αγίου Γεωργίου. *Βίος*, σελ. 165,35: ἡ σύζυγος τοῦ 'Αγίου Φιλαρέτου βοήθησε πολλὰ μοναστήρια στὴν περιοχή τῆς 'Αμνίας.

73. 'Εκτὸς ἀπὸ τὸ Νικήτα ποὺ ἔγινε μοναχός (*Βίος*, σελ. 165,22-23), μοναχὲς ἔγιναν καὶ δύο ἀδελφές τοῦ Νικήτα, ἡ 'Ελένη καὶ ἡ Εὐφημία (*Βίος*, σελ. 159,17-18).

74. *Βίος*, σελ. 161,14-25.

75. Γενικά, τὰ εἰκονόφιλα στοιχεῖα ἐντοπίζονται στὸ δεῦτερο μέρος τοῦ κειμένου, δηλ. αὐτὸ ποὺ περιγράφει τὰ γεγονότα μετὰ ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τῆς οἰκογένειας τοῦ Φιλαρέτου στὴν Κωνσταντινούπολη.

76. 'Ο *Βίος*, σελ. 149,28-29, σημειώνει: «πᾶν γάρ τὸ περισσὸν τῆς χρείας πλεονεξία καὶ εἰδωλολατρεία». 'Η χρῆση τῆς λέξης «εἰδωλολατρεία», στὴν προκειμένη περίπτωσι, εἶναι πολὺ περιέργη. Εἶναι ὅμως γνωστὸ ὅτι οἱ εἰκονομάχοι κατηγοροῦσαν τοὺς εἰκονολάτρεις γιὰ εἰδωλολατρεία. 'Η περίτεχνη στροφὴ τῆς φράσης ἔννοεῖ ὅτι δὲν εἶναι ἡ προσκύ-

Ἀντίθετα, ἡ ἀνάλυση τοῦ ἔργου του δίνει διαφορετικὴ εἰκόνα. Μὲ τὴν δξύτητα ποὺ εἶχε πάρει ἡ εἰκονομαχικὴ ἔριδα, εἶναι ἀδιανόητο ἓνας ἅγιο-γράφος νὰ μὴν ἐκμεταλλευτεῖ τὴν εὐκαιρία νὰ ὑποστηρίξει τὶς ιδέες του καὶ νὰ καταδικάσει τὶς ιδέες τῆς ἀντίπαλης παράταξης. Ἀκόμα καὶ μὲ ἡθελημένη προσπάθεια, ἓνας φανατικὸς μοναχὸς δὲ θὰ μπορούσε νὰ ἀποφύγει τὶς νύξεις, ποὺ θὰ ἄφηναν νὰ διαφανεῖ ἡ προσωπικὴ του τοποθέτηση. Ὁ Βίος τοῦ Ἀγίου Φιλαρέτου εἶναι ἀδύνατο νὰ ἔχει γραφεῖ ἀπὸ ἓνα φανατικό.

Ὁ Ševčenko, γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴ στάση αὐτὴ τοῦ συγγραφέα, τὸν χαρακτηρίζει σὰν «μὴ εἰκονόφιλο»⁷⁷. Ὁ χαρακτηρισμὸς εἶναι ἐπιτυχής, ἀλλὰ δὲ γνωρίζουμε ἂν στὸ Βυζάντιο τοῦ Θ' αἰῶνα ὑπῆρχε μιὰ «μὴ εἰκονόφιλη» παράταξη, ἡ ὁποία δὲν ἦταν εἰκονοκλαστικὴ.

Ἡ λύση πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὸ ὕφος τοῦ κειμένου. Σημειώσαμε ὅτι τὸ κείμενο ἀντιπροσωπεύει ἓνα νέο εἶδος ἁγιογραφίας, στὴν ὁποία τὰ κλασσικὰ ἑλληνικὰ πρότυπα ἀντικαθιστοῦν τὰ ἀνατολικά. Αὐτὸ ὀφείλεται ὄχι μόνο στὴν ἐπίδραση τῆς εἰκονομαχίας, ἀλλὰ στὴ γενικότερη στροφή τοῦ βυζαντινοῦ πνεύματος πρὸς τὶς κλασσικὲς μορφές. Πρόκειται γιὰ μιὰ προδρομικὴ κίνηση τοῦ βυζαντινοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ποὺ θὰ ἐκδηλωθεῖ λίγα χρόνια ἀργότερα⁷⁸. Σ' αὐτὴν τὴν προδρομικὴ κίνηση πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὸ Νικητά.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ὁ Βίος τοῦ Ἀγίου Φιλαρέτου ἀποτελεῖ ἓνα χαρακτηριστικὸ δείγμα μιᾶς βαθύτερης κίνησης στὴ βυζαντινὴ ἁγιογραφία καὶ στὰ βυζαντινὰ γράμματα γενικότερα. Πρόκειται γιὰ μιὰ νέα θεώρηση τῆς πραγματικότητας, χωρὶς φανατισμοὺς καὶ στεῖρες θεολογικὲς διενέξεις. Ἡ κίνηση αὐτὴ φαίνεται ὅτι ἄρχισε σὲ κάποιον, ἄγνωστο ἀκόμα, κέντρο τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ ὑπηρετήθηκε ἀπὸ ταλαντούχους συγγραφεῖς ποὺ γεννήθηκαν καὶ μεγάλωσαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς εἰκονομαχίας.

νηση τῶν εἰκόνων, ἀλλὰ ἡ πλεονεξία, ποὺ θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ εἰδωλολατρεία. Ὁ ὑπαινιγμὸς εἶναι σαφής: ὁ Θεοφάνης, Χρονογραφία, σελ. 453,27, κατηγορεῖ τὸ Λέοντα Δ' γιὰ πλεονεξία. Ὁ Λέων Δ' ἦταν εἰκονομάχος, ἀλλὰ ὁ Νικητάς δὲ θέλει νὰ τὸν κατηγορήσει ἀμέσως, γιατί ἦταν ὁ σύζυγος τῆς «φιλοχρίστου» Εἰρήνης. Τὸ λεκτικὸ αὐτὸ σχῆμα εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ δείξει ὅτι ὁ Νικητάς ἀνῆκε στὴν εἰκονόφιλη παράταξη. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ὑποστηρίζει καὶ ὁ Ševčenko, Hagiology, σελ. 126.

77. Ševčenko, Hagiology, σελ. 127.

78. Πρβλ. Ševčenko, Hagiology, σελ. 129. Ἡ ἀποψη τῆς Evelyn Patlagean, Sainteté et rounoir, σελ. 94-95, ὅτι ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ὕφους τῆς βυζαντινῆς ἁγιογραφίας ὀφείλεται μόνο στὴν ἀλλαγὴ τοῦ «προτύπου ἁγίου», δὲν ἐξηγεῖ τὴ γενικότερη ἀναγέννηση, ποὺ παρατηρεῖται στὰ βυζαντινὰ γράμματα ἀπὸ τὸν Θ' αἰῶνα.

Τὸ κείμενο ποὺ ἐξετάσαμε ἀνήκει στὸ νέο αὐτὸ λογοτεχνικὸ ρεῦμα. Χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἱστορικὴ συνέπεια, γλωσσικὴ ἄνεση καὶ κομψότητα ὕ-
φους. Παρ' ὅλο ποὺ δὲ διαθέτουμε τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ παραγωγὴ
τοῦ Νικήτα Ἀμνιάτη, τὸ ἔργο του αὐτό, καὶ μόνο, εἶναι ἄρκετὸ γιὰ νὰ τὸν
κατατάξει ἀνάμεσα στοὺς σπουδαίους βυζαντινοὺς συγγραφεῖς τοῦ Θ' αἰώνα.

**EINIGE FRAGEN ZU DEN KRISENERSCHEINUNGEN IM
OSMANENREICH DES 17. JAHRHUNDERTS**

ERNST WERNER /Leipzig-DDR.

Der Frieden von Zsitvatorok 1606 befreite Österreich von allen Tributverpflichtungen gegenüber der Pforte. Das bedeutete nach islamischem Recht, daß ein Vasall des Sultans entlassen wurde und sich das dar al-Islam verkleinerte. Das waren spektakuläre Abstriche an dem Weltherrschaftsanspruch der Padišāhs aus klassischer Zeit, wie ihn Mehmed II. oder Suleiman I. noch so nachdrücklich vertreten und unter Beweis gestellt hatten. Wo lagen da die Ursachen für diesen jähen Wandel?

Glaubt man westlichen Diplomaten und Reisenden, dann sah es in der Tat mit dem Reich böse aus. Der Zusammenbruch des Osmanlı Imperatorluğu schien vor der Tür zu stehen. Der englische Gesandte Sir Thomas Roë schrieb 1627: "Wenn es gestattet ist zu prophezeien, dann kann dieses Reich nicht mehr lange weiterexistieren. Die Verfallserscheinungen sind unerträglich geworden, es gibt keine Befehlsgewalt und keinen Gehorsam mehr. Und doch wagt niemand das Steuer herumzuwerfen. Jeder Paša ist König in seinem Bezirk und gar eifrig bemüht, seinen Besitz zu bewahren und zu mehren". Der ungarische Dolmetscher und Diplomat Jakab Nagy de Harsáni berichtet aus der zweiten Hälfte unseres Jahrhunderts von zerstörten Dörfern, brach liegenden Feldern und menschenleeren Provinzen. Nur an Ufern von Flüssen und an Meeresküsten fände man überhaupt noch Menschen. Die Bauern unterschieden sich in ihrem physischen und seelischen Elend kaum von Tieren (*Colloquia familiaria Turcico-Latina*). Aber nicht nur fremde, sondern auch einheimische Chronisten und Beamte reflektierten aus profunder Kenntnis der Lage in ungewohnter Weise ein Krisenbewußtsein, das die Zustände Schwarz in Schwarz malte. Weğihi (1637-1660) erzählt empört von Ämterschacher und sinnloser Verschwendungssucht unter Sultan Ibrahim (1640-1648). Besonders schlimm sei es während der Minderjährigkeit des Herrschers zugegangen. Kein Wezir habe mehr als drei Monate ein Amt bekleidet, Übergriffe marodierender Soldaten gegen re'āyā seien an der Tagesordnung gewesen, allorts hätten Chaos und Willkür geherrscht. Gleiches berichtet der Rechnungsführer Hāğgi Chalifa 1635 für Anatolien und Quçi Beg 1630 für Rumelien: überall flohen ruinierte, ausgewucherte, halb verhungerte Bauern von ihrem Herd. Auch viele Sipahi wären zugrunde gerichtet

worden. Quçi Beg schreibt dazu: "Bis 1584 befanden sich Dörfer und Äcker in den Händen der Männer vom Säbel und ihrer Söhne. Kein Fremder (eğnebi) und kein Gesindel hatten zu ihnen Zutritt. "Ayn-i 'Ali, ein hoher Hofbeamter kritisierte schon 1607 diese Zustände. Von ihm erfahren wir: "Früher erschien es jedem Fremden unmöglich, ein timâr zu erhalten... Heutzutage aber werden nicht nur die Sklaven der Großen, sondern auch Leute, die gar nichts ihr eigen nennen, qapu-qulu (Soldsklaven)". 'Ayn-i 'Ali fordert deshalb, daß jedes freie timâr einem landlosen Sipahi ausgetan werde. Dagegen sollten Wezire und Beglerbegs ihren Gefolgsleuten und Günstlingen keine timâre vergeben oder verkaufen dürfen.

Insgesamt galt unseren Gewährsmännern die Sorge um den Hauptpfeiler des Staates, dem Timarsystem, das in allen Fugen krachte. Nach Berechnungen A. Sućeskas vermochten die Sultane im 17. Jh. nur noch 7.000 Sipahi in Rumelien auf die Beine zu stellen. Vielen Timarioten fehlte das ökonomische Substrat, um Kriegsdienste verrichten zu können. Andere wieder entledigten sich aller Verpflichtungen und führten ein reines Rentendasein auf Kosten der Bauern. Der Divan leistete dieser Entwicklung Vorschub, indem er Kriegsdienste gegen Geld kompensierte, wie aus einem fermân 1610 an den Kadi von Sofia ersichtlich ist. Die Zentralgewalt schlug Timarländereien ihrem Hass zu und verpachtete sie gegen fixe Summen. Diesem Prozeß schenkte die Forschung in den letzten Jahren erhöhte Aufmerksamkeit. Zitiert seien die Untersuchungen von H. İnalçık, Ö. L. Barkan, Y. Özkaya, A. Sućeska, B. Cvetkova, M. S. Mejer, Spyros Asdrachas und P. F. Sugar.

Sućeska gelang für Bosnien der Nachweis, daß schon Ende des 16. Jh. verlassene Bauernhöfe von Kaufleuten, Würdenträgern, Wucherern, aber auch Sipahi kassiert wurden. Aus diesen Gruppen entwickelte sich im 17. Jh. allmählich eine neuer Typ von Feudalherren, die çiftlik sâhibleri. Dieser Strukturwandel bedeutete für die Bauern den Entzug bedingten Eigentums am Boden, wobei außerordentliche Steuern, İltizam und Wucher eine wichtige Rolle spielten. Der Anonymus des "Nasihâtname" (Buch des Rates) schilderte die Situation in den 40er Jahren anschaulich und eindringlich: "Es ist zuviel, als Steuer pro Haus 500 aqçe von den re'âyâ zu verlangen. Der frühere Normalsatz betrug pro Herd 300 aqçe". Quçi Beg kommentierte: "Mit einem Wort, so eine Bedrückung und Unterjochung in der sich das arme Volk befindet, gab es noch nie, in keinem Lande auf Erden, in keinem Staate". Vor allem die Steuerpächter peinigten die Bauern bis aufs Blut. Sie verließen in Scharen ihre Scholle, arbeiteten bei Wucherern ihre Schulden ab, verdingten sich als Tage-

löhner auf çiftliks oder wählten das harte, aber freie Los von Klephten und Heiduken.

In Anatolien hatte schon in der ersten Hälfte des 17. Jh. die Landflucht, das büyük kaçkın, gewaltige Ausmaße angenommen, wie M. Akdağ zeigen konnte. Die auf solche Weise entstandenen Wüstungen eigneten sich Janitscharen und Beamte an und machten sie für die Schafzucht nutzbar. Der Trend zur Allodisierung des Großgrundbesitzes ist unübersehbar. P. Suger unterstreicht den sich abzeichnenden Eigentumswechsel: Staatsland wird privatisiert, arz-i miri verwandelt sich in mulk. Es fragt sich jedoch, ob dann Ende des 17. und im 18. Jh. tatsächlich Eigenbetriebe dominierten, die in etwa ostelbischen Gutsherrschaften glichen. Statistisches Material fehlt weithin, von exakten Aussagen kann noch keine Rede sein. Suger spricht allgemein von einem Übergang des nahöstlichen Agrartyps zum osteuropäischen, wie er in Zentralrußland, in Polen, Ungarn und den rumänischen Fürstentümern bekannt ist.

Nehmen wir Ostmitteleuropa mit Ostelbien, Böhmen, Polen, Ungarn, dann zeigt sich z.B. östlich der Elbe keineswegs eine reine Gutsherrschaft, sondern eine Art Gemengelage mit älteren Grundherrschaften. Umgekehrt dominierte in Westelbien keine reine Grundherrschaft, sondern es existierten ebenso Gutsherrschaften (G. Heitz). Diese befriedigten in Ostmitteleuropa die steigende Getreidenachfrage des Binnen- und Außenmarktes nicht durch Intensivierung und technische Innovationen, sondern durch Kultivierung von Brachland, Einbeziehung bäuerlicher Wüstungen, Bauernlegen, Fronen und Bindung der Person des Produzenten an den Gutsherren (V. Zimáyi). Demnach gehört die Gutsherrschaft zur feudalen Produktionsweise. Nach G. Heitz war vor allem die Einführung der zweiten Leibeigenschaft ein ökonomisch begründeter Vorgang, die die Arbeitsleistungen der Bauern sichern und die feudalen Bindungen der Produzenten an die Person des Herrn wie an die Bauernstelle garantieren sollte. Dennoch entstanden neue Beziehungen zwischen Feudalherren und Bauern, die unter dem Einfluß von Marktpulsen gegenüber älteren Typen der Agrarverfassung neue Züge trugen. M.a.W. führte die Stabilisierung feudaler Produktionsweise nicht zur Stagnation. Vielmehr drängte der kapitalistische Weltmarkt den Feudalismus in der genannten Zone in seine letzte Entwicklungsphase. Bis in die 20er Jahre des 17. Jh. nahm Ostmitteleuropa am internationalen Handel durch Exporte landwirtschaftlicher Erzeugnisse wie auch gewerblicher Fabrikate teil. Dann aber erfaßte ihn die tiefgehende Krise des Feudalismus in Westeuropa (Holland, England),

die ihn in siegreichen bürgerlichen Revolutionen zerschlug. Agrikultur und Industrie erhielten in Westeuropa endgültig kapitalistisches Gepräge. Die Agrarimporte wurden gedrosselt und der Dreißigjährige Krieg tat ein übriges, um die Depression zu verschärfen (L. Makkai). Erst gegen Ende des 17. Jh. und zu Beginn des 18. Jh. erholte sich Ostmitteleuropa vom temporären Niedergang, wobei die Produktions- und Absatzbedingungen der Landwirtschaft in hohem Maße "von der internationalen ökonomischen Entwicklung mitbestimmt" wurden (Harnisch/Heitz). Die wirtschaftlichen Aktivitäten des gutsherrlichen Adels unterlagen keinerlei juristischer Begrenzungen, so daß unter dem Einfluß des Marktes Spezialisierung und Konzentration auch im Rahmen feudaler Produktionsverhältnisse möglich waren.

In der Türkei hielt sich der Çiftlikherr in der Regel von der Organisation der Produktion fern und überließ sie einem Verwalter (nazır). Er selbst lebte in der Stadt. Die Bauern erhielten nicht nur Land, sondern auch Häuser und Geräte. Ein Vertrag band sie an seine Person. De facto handelte es sich also um Pächter, die weiterhin in der Dorf- und Sippengemeinschaft lebten. Die Çiftlikherren konnten sich der knjaže und koğebaşı, die dem Staat als Gehilfen bei Steuerveranlagungen und -erhebungen dienten, versichern. E. Grozdanova befaßte sich in einer Monographie mit den bulgarischen Bauerngemeinden, die Stabilität, Tradition und Solidarität in sich vereinten und als Kollektiv den Staatsfunktionären gegenüber traten. Fielen sie der Çiftlikherrschaft anheim, dann schlossen die Gemeindeältesten mit den nazır Pachtverträge ab, die die Höhe der Produktenrente regelten. Schollenfesselung und Leibeigenschaft fielen de jure weg, da ökonomischer, nicht außerökonomischer Zwang den rā'yā an das Dorf kettete, das er erst nach Abtragung seiner Schulden und nach Erfüllung seiner vertraglich geregelten Verpflichtungen verlassen konnte. In den Bauerngemeinden blieb demnach auch auf den Pachtgütern die Distributionspflicht fiskalischer Lasten bestehen. Das führte, wie V. Paskaleva bemerkte, zu einer restlosen Abhängigkeit der Dorfgemeinden von der osmanischen Administration, ganz gleich ob sie für die Zentralgewalt oder die Gutsherren tätig waren. Dadurch entwickelten sich die Gemeinden zu Mechanismen feudaler Ausbeutung und untergruben die Gemeindeautonomie.

Insgesamt war das Çiftlikssystem von einem kapitalistischen Agrarbetrieb noch meilenweit entfernt, auch wenn es sich am Markt orientierte und die Exportverbote der Pforte für Lebensmittel umging. Ja man wird sagen dürfen, daß die Çiftlikherrlichkeit mehr eine Pacht-, denn eine Gutswirtschaft darstellte. N. Todorov gab des weiteren zu

bedenken, daß in Rumelien allein die Peloponnes und der Westbalkan çiftliks kannten, während die Masse der Bauern auch noch im 18. Jh. kleine Warenproduzenten blieben. Berücksichtigt werden muß schließlich, daß die neue Klasse der Staatspächter, Wucherer, Provinznotablen, Sipahi- und Janitscharenoffiziere sich erst im 18. Jh. konsolidierte und gegenüber ihren Vorfahren weder ihr Wesen noch ihre Mentalität änderte. Sie entwickelte sich nicht zu einem risikobereiten Unternehmertum nach Art der gentry, sondern verharrte in feudaler Denk- und Lebensweise. Ihre Exponenten waren die Ayänen. A. Sućeska wies in einer bahnbrechenden Monographie nach, daß schon zu Beginn unseres Jh. diese Männer in den Vilāyets öffentliche Ämter der funktionsunfähigen Zentralgewalt übernahmen, Steuern erhoben und Polizeieinheiten aufboten, um Ruhe und Ordnung nach ihren Vorstellungen zu sichern. Seit 1693 betrauten dann fermāne die Ayänen mit öffentlichen Aufgaben, legalisierten ihre Usurpationen. Das führte im 18. Jh. zur Institutionalisierung ihrer Macht in den neuen Verwaltungsbezirken der ayānliks. Als Çiftlikherren mißbrauchten die Ayänen öffentliche Ämter zur Erweiterung und Effektivierung ihren Besitzungen, etwa durch Ableistung von Staatsfronen auf ihrer çiftliks. Hier wird die Unterdrücker- und Ausbeutungsfunktion der Ayänen ebenso sichtbar wie die Provinzialisierung des Reiches, die im 17. Jh. auch die Kraftanstrengungen der Köprülüs nicht zu verhindern vermochte.

Es fragt sich deshalb, ob Mehmed und Ahmed Köprülü die innere Krise wirklich meisterten, wie E. Eickhoff glaubt, wenn man darunter nicht eine momentane Stabilisierung, sondern eine Lösung immanenter Widersprüche versteht. Der Friede von Karlowitz 1699 zwang auch die Köprülüs zur Preisgabe türkischen Bodens an die Giauren und leitete, wie R. F. Kreutel einschätzt, eine lange Periode des Substanzabbaus und des Verfalls ein (Der Löwe von Temeschwar). Mochten die Köprülüs auch gegen Korruption und Ämterschacher Erfolge verbuchen können und die leeren Staatskassen wieder auffüllen, den Aufstieg der neuen Feudalherrenklasse, die in ihren Händen Mobilien und Immobilien konzentrierte und politisch dominierte, vermochten sie nicht zu verhindern. Yücel Özkaya wies nach, daß dieser Privatisierungs- und Konzentrationsprozeß schon Ende des 16. Jh. seine Schatten voraus warf, im 17. Jh. an Konturen gewann, um im 18. Jh. den Gang der Ereignisse zu bestimmen. Ayänen und Çiftlikherren verfügten über eine solide ökonomische Basis, die ihr die Reichsregierung ermöglichte. Einzelne Interessengruppen provozierten einen schonungslosen Kampf um die Macht, um Posten im Militär- und Zivilapparat, um das Großwezirat.

Das degradierte die Türkei im 18. Jh. zu einem Konglomerat schlecht verwalteter Provinzen mit einem nur noch nominellem Herrscher an ihrer Spitze, wie K. Marx 1854 sarkastisch vermerkte (MEW. 10, S. 440). Die herrschenden Schichten dürfen jedoch nicht einfach als Feudalherren definiert werden. Sie waren, wie A. F. Miller schrieb, von einem militanten Lebens- und Denkstil durchdrungen, der ihnen Kriegsbeute und Tribute, nicht Rentenbezüge und Eigenwirtschaften als erstrebenswerte Ideale erscheinen ließ. Die zentralisierte Rente in Form der Steuer galt ihnen als Zukost. Der Sinn für ökonomische Meliorationen ging ihnen weithin ab. Die bis ins einzelne gehenden Reglementierungen von Produktion und Distribution dürfen nach Miller nicht mit ökonomischem Denken verwechselt werden. Sie orientierten alle auf die Abschöpfung von Mehrprodukt in überschaubaren Quoten. Daher hatte der Staat auch nichts einzuwenden, wenn ein *rā'yā* sein *çift* aufgab, aber das *çift bozan* pünktlich leistete. 1609 betrug es 300 *ağçe*. Diese Haltung ermöglichte Landverkäufe und bäuerliche Mobilität.

Die langen Kriege im 17. Jh. waren unter diesem Aspekt Resultate aus dem Tribut- und Beutedenken der herrschenden Klasse, deren einzelnen Fraktionen unterschiedlich auf die Krise des Timarsystem reagierten. Die askeri-Klasse rührte auch in ihrer neuen Zusammensetzung die alten Produktionsformen nicht an. Der neuen Klasse ging es genau so wie der alten um das Macht- und Herrschaftsmonopol. Nach K. Marx resultierte daraus das niedrige, ja barbarische Stadium des türkischen Feudalismus insgesamt (MEW. 9, S. 8).

Dennoch sollte man das triste Bild nicht überzeichnen. Unter der Decke erstarrter und deformierter Strukturen des Staatsaufbaus entwickelten sich positive Ansätze in der Wirtschaft. Man denke an die Kapitalakkumulation in Handel und Wucher sowie an die soziale Differenzierung in den Balkanstädten. Nach H. İnalcık hätten auch muslimische Kaufleute bis ins 18. Jh. genau so aktiv am Austausch teilgehabt wie ihre christlichen Berufsgenossen. Aber eine differenzierende Betrachtungsweise beweist, daß gerade im 17. Jh. Griechen, Bulgaren, Albaner und Armenier in Rumelien den Türken den Rang abliefen. Schon um 1600 kämpften Griechen und Armenier in Istanbul um das Monopol im Häuteaufkauf gegen Ragusaner, nicht aber Türken und islamisierte Albaner!

Griechische Handelskolonien in Marseille, in Italien, Österreich, Deutschland und Rußland beherrschten den Import und Export. In der Heimat investierten Griechen Kapitalien in Redereien und Textilbetrieben. Bulgaren betätigten sich nicht nur als Zwischenhändler,

sondern ebenso als Produzenten von Lederwaren und Tuchen. S. Panova verwies auf die fördernde Wirkung des Handelskapitals für die Produktion und den Aufbau eines Binnenmarktes in Südosteuropa. Aber das alles revolutionierte eben die Produktionsweise nicht. Panova resumierte, daß der Umfang der Produktion für den Austausch nicht vom Handelskapital, sondern von der Produktionsweise abhinge. Nun gab es aber im 17. und 18. Jh. keine ursprüngliche Akkumulation des Kapitals, sondern nur kapitalistische Beziehungen in der Wirtschaft, wie sie sich in Italien bereits im 14. Jh. entwickelten. Ž. Natan betonte schon 1957, daß zwar Handels- und Wucherkapital existierten, daß es aber "noch keinen kapitalistischen Entwicklungsprozeß, keinen allgemeinen wirtschaftlichen Aufschwung, der den Kapitalismus vorbereitet hätte, gab. Zwar erreichten die Ware-Geldbeziehungen einen beachtlichen Umfang, aber die Naturalwirtschaft blieb weiterhin das Fundament der Ökonomie".

Die Ware-Geldbeziehungen wurden durch die Integration des Balkanhandels in den Levante- und Mitteleuropahandel stimuliert. Der Export an Leder-, Seiden-, Woll- und Baumwollerzeugnissen stieg im 17. Jh. beachtlich. Träger dieses Aufschwungs waren Christen und Juden, die z.B. Saloniki zu einem Zentrum des gesamten östlichen Mittelmeertrafiks machten. Das Dilemma für die frühkapitalistischen Unternehmer bestand in der Feindschaft und dem Widerstand der Ayänen wie überhaupt der neuen Klasse. Sie lähmten ihre Aktivitäten. Von der Pforte war keine Hilfe zu erwarten, denn sie erfüllte die Wünsche der neuen Herren. N. Todorov sieht als einzigen Ausweg aus der Krise eine Aussöhnung der herrschenden Klasse mit den bürgerlichen Elementen der unterworfenen Völker, wozu sich aber der Staat nicht habe aufraffen können. Er fürchtete sich vor einem ökonomischen Arrangement, das politische Reformen ausgelöst hätte, die wieder die nichttürkischen millets einen Schritt näher zur nationalen Befreiung bringen mußten. Beim Fehlen einer türkischen Bourgeoisie ging den Ayänen jedes Interesse an einem modus vivendi mit den neuen sozialen Elementen ab. Hinzu kamen die esnâf, die Zünfte, die dem freien Unternehmertum im Wege standen, wo immer sie konnten. Das erleichterte das Eindringen der westeuropäischen Konkurrenz im 18. Jh., die mit ihren Manufakturwaren die türkischen Märkte belieferte.

So blieb das Osmanenreich nach dem Niedergang der Autokratie im 17. Jh. eigentlich der Weg zum Absolutismus versperrt, wenn man unter Absolutismus die letzte Stufe des feudalen Staatstyps versteht, auf der sich das mittelalterliche Stadtbürgertum zur Bourgeoisie wandelte

und mit der Monarchie ein Bündnis einging. Der europäische Absolutismus stützte sich auf den Hofadel, förderte aber im gleichen Moment die Bourgeoisie, um sie den feudalen Machttägern nutz- und dienstbar zu machen. Auch in Rußland, wo der Absolutismus gegenüber Westeuropa viele Besonderheiten aufwies, markierte er eine Übergangsphase vom Spätfeudalismus zum Manufakturkapitalismus. Hier herrschte der Adel mit Hilfe eines starken militärisch-bürokratischen Apparates, aber der Zar machte den Einfluß gewinnenden bürgerlichen Kräften beachtliche Zugeständnisse (S. M. Troickij). Davon war im Osmanenreich nichts zu verspüren. Hier verselbständigte sich unter den Ägiden der Ayanen der Staat gegenüber der Gesellschaft, was eine Deformierung aller Lebensbereiche zur Folge hatte. Die Regierung raffte sich wohl zu Hilfsmaßnahmen auf, wie die Wiederbesiedlung verlassener Ortschaften, temporären Steuerbefreiungen oder Abwehr des Preiswuchers, aber sie sah, wie H. G. Majer betont, nur Einzelprobleme, die durch Ausnahmeregelungen aus der Welt geschafft werden sollten, ohne das verrottete System als solches in Frage zu stellen. Das alles verhinderte letztlich auch eine kapitalistische Umwälzung im Agrarsektor, da die spontane bäuerliche Marktproduktion keine regelmäßig steigende Realeinkommen der re'āyā erbringen konnte und eine rasche sozial-ökonomische Differenzierung auf dem Dorfe ausblieb.

So endete um 1700 wohl das Zeitalter der Expansionen, aber es begann kein Saeculum der Reformen an Haupt und Gliedern, welche das Reich den europäischen Fortschrittszonen näher gebracht und sein Absinken zu einem Objekt europäischer Großmachtpolitik verhindert hätten.

- Akdağ, M.*, Türkiyenin iktisadi vaziyeti. Belleten 13/51, Ankara 1949, S. 537-564; 14/55, 1950, S. 319-405.
- Ali Čaus aus Sofia*, Traktat o timariotskoj organizaciji v Osmanskoj Imperii. 1653 - A. S. Tveritinova, Agrarnyi stroj Osmanskoj Imperii XV-XVII vv. Dokumenty i materialy. Moskva 1963.
- Asdrachas, Sp.*, Problems of Economic History of the period of Ottoman domination in Graece. Journal of the Hellenic Diaspora VI, 1979, S. 5-37.
- Atsız, B.*, Das osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts. Nach Chroniken des Vecihi (1637-1660) und des Mehmed Halifa (1633-1660). München 1977.
- Barkan, Ö. L.*, Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes des XVIe et XVIIe siècles. La ville, t. 2. Recueils de la Société J. Bodin t. VII. Bruxelles 1955, S. 289-311.
- Ders.*, The price revolution of the sixteenth century: A turning point in the economic history of the Near East. International Journal of Middle East Studies 6, 1975, S. 3-28.
- Belin, M.*, Du régime des fiefs militaires dans l'islamisme et principalement en Turquie. Journal Asiatique 15, 1870 ('Ayn-i 'Ali).
- Cvetkova, B.*, Les institutions ottomans en Europe, Wiesbaden 1978 (Akad. der Wissenschaften und der Literatur, Veröffentl. der Oriental. Kommission Bd. 32).
- Dies.*, Quelques problèmes du féodalisme ottoman à l'époque du XVIe au XVIIIe siècle. Actes du premier Congr. internat. des études balkaniques et Sud-Est européennes t. III. Sofia 1969, S. 709-720.
- Eickhoff, E.*, Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645-1700. München 1970.
- Grozdanova, E.*, B'lgarskata selska obština prez XV-XVIII vek. Sofia 1979.
- Häggli Chalifa*, Dustūr al-amal li-islāh al chahal. Übersetzt von W. F. A. Behrnauer. Zschr. der deutsch-morgenländ. Gesellsch. 11, 1857, S. 115-132.
- Harnisch, H./Heitz, G.*, Feudale Gutswirtschaft und Bauernwirtschaft in den deutschen Territorien. VIIIe Congrès international d'histoire économique. Budapest 1982, S. 9-32.
- Hazai, G.*, Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert. Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakeb Nagy de Harsány. Budapest 1973.
- Heitz, G.*, Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte der zweiten Leibeigenschaft. Wiss. Zschr. der Wilhelm-Pieck-Univ. Rostock, 31. Jg., Rostock 1982, S. 1-5.
- Inalcik, H.*, Capital Formation in the Ottoman Empire. The Journal of Economic History 29, 1969, S. 97-140.

- Ders.*, The Ottoman Decline and its Effect upon the reaya. Aspects of the Balkans. Continuity and Change. Ed. H. Birnbaum and Sp. Vryonis Jr., The Hague-Paris 1972, S. 338-354.
- Kreutel, R. F.*, Der Löwe von Temeschwar. Graz-Wien-Köln 1981 (Osman. Geschichtsschreiber Bd. 10).
- Majer, H. G.*, Wie stellten sich die Osmanen zur Wohlfahrt ihrer Länder? Die Türkei in Europa. Hrsg. von K.-D. Grothusen. Göttingen 1979, S. 64-78.
- Mejer, M. S.*, K periodizaciji istorii Turcii epochi feodalizma. Tjurkologičeskij sbornik 1976, Moskva 1978, S. 75-87.
- Makkai, L.*, Second servage et capitalisme. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 27, 1981, S. 75-87.
- Müller, A. F.*, Mustafa paša Bajraktar. Moskva 1947.
- Nasihatnâme*, übersetzt von W. F. A. Behrnauer. Zschr. d. deutsch-morgenländischen Gesellschaft 11, 1857, S. 700-739.
- Natan, Ž.*, Stopanska istorija na B'lgarija. Sofia 1957.
- Novičev, A. D.*, Istorija Turcii. Bd. 1. Moskva 1963.
- Özkaya, Y.*, Osmanlı İmparatorluğunda âyâlik. Ankara 1978 (Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi yayınları, No. 273).
- Panova, S.*, Die Beziehungen zwischen Stadt und Land und die Entwicklung des Handels in Südosteuropa im 16./17. Jahrhundert. Jahrb. f. Geschichte des Feudalismus 3, Berlin 1979, S. 281-309.
- Paskaleva, V.*, Über die Selbstverwaltung der Gemeinden in den europäischen Provinzen des osmanischen Reiches. Bulgarian historical review 10, 1982, S. 50-57.
- Sir Thomas Roë*, The negotiations in his embassy to the Ottoman Ports 1621-1628. London 1740.
- Smirnov, V. D.*, Kučibej Gomjurdžinskij i drugie osmanskie pisateli XVII veka o pričinach upadka Turcii. Petersburg 1873.
- Sučeska, A.*, Ajani. Sarajevo 1965 (Naučno Društvo SR Bosne i Hercegovine dj. knj. XXII. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 14).
- Sugar, P. F.*, Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804. Seattle and London 1977.
- Todorov, N.*, La ville balkanique aux XVe-XIXe siècles - développement socio-économique et démographique. Bucarest 1980.
- Trojckij, S. M.*, Absolutizm. Bol'saja Sovetskaja Enciclopedija. Bd. 1, 3, Auf. Moskva 1970, S. 69-71.
- Werner, E.*, Das Osmanenreich im 17. Jahrhundert. Die Türken vor Wien. Europa und die Entscheidung an der Donau 1683. Salzburg-Wien 1982, S. 64-82.
- Zimányi, V.*, Grands domaines et petites exploitations en Europe Orientale-Centrale. Acta Historica Acad. Scientiarum Hungaricae 27, 1981, S. 317-332.

**DIE LATERANAKTEN VON 649
EIN WERK DER BYZANTINER UM MAXIMOS HOMOLOGETES**

RUDOLF RIEDINGER/Würzburg

Rom und Italien haben im 7. Jahrhundert nach dem Tode Gregors des Großen (a. 604) abgesehen von der Vita Columbani (640-645) so gut wie keine theologisch-literarischen oder historiographischen Werke hervorgebracht. Die Verwüstungen durch die Barbareneinfälle der Völkerwanderung waren so tiefgreifend, daß die Bevölkerungsreste auf Generationen hinaus mit ihrem Überleben beschäftigt waren und wenig Ambitionen entwickelten, die mit den kulturellen Maßstäben des untergegangenen Reiches gemessen werden könnten.

Auf diesem unfruchtbaren Felde liegen zwei umfangreiche lateinische Schriftwerke, um die Mitte und gegen Ende des Jahrhunderts entstanden, die eigentlich Staunen hervorrufen müßten, denn ihre Existenz in dieser Zeit ist alles andere als selbstverständlich. Im Oktober 649 läßt Papst Martin über 100 meist italische Bischöfe in den Lateranpalast und verhandelt mit ihnen in vollendeter kanonistischer Manier subtilste theologische Fragen. Von diesen lateinisch geführten Diskussionen überlebt dann auch eine griechische Übersetzung. Und in den beiden letzten Jahrzehnten des Jahrhunderts wird ein noch umfangreicheres Werk geschaffen. Die Akten des VI. oekumenischen Konzils, das fast ein Jahr lang vom 7. November 680 bis zum 16. September 681 in Konstantinopel getagt hatte, werden in den Jahren 682-701 in Rom ins Lateinische übersetzt.

Im Verlauf der Vorbereitungen zur Neuedition dieser beiden Konzilsakten wurde dieses soeben gezeichnete, vermeintlich klare Bild entscheidend retuschiert. Hinter beiden lateinischen Konzilsakten wird die geistige Leistung des byzantinischen Ostens sichtbar, der in der zweiten Hälfte des 7. Jahrhunderts auch Rom, Ravenna und Süditalien umfaßte und damit seine geographische Definition eingebüßt hatte. Seit dem Jahre 646 waren es zunächst Maximus Homologites und seine fast 40 Begleiter, die in Rom wieder theologisches Wissen, liturgisches Interesse, sprachliche Fähigkeiten und die Grundlagen literarischen Arbeitens verbreitet hatten, auf sie folgten zahl- und namenlose Scharen byzantinischer Immigranten aus den Ländern, die der Islam erobert hatte¹. Die Lateransynode war kein lateinisches, kein römisches Konzil,

1. Dazu vergleiche *E. Caspar*, Geschichte des Papsttums. 2 (Tübingen 1933)

die Akten, die davon berichten, sind vielmehr das literarische Produkt byzantinischer Mönche, die sich um Maximus den Bekenner geschart hatten. Unter diesen Gefährten des Maximus muß es auch Männer gegeben haben, die nicht nur griechisch (und syrisch) verstanden, sondern mehr oder weniger gut auch das Latein ihres neuen Lebensraumes. Mit großer Wahrscheinlichkeit waren es diese bilingualen Theologen, die ihr eigenes Werk, die griechisch verfaßten Lateranakten, ins Lateinische übertragen haben, und diese Übersetzung war anfänglich in einer lateinischen Schrift geschrieben, welche diese Immigranten aus den vorgefundenen lateinischen Schriftformen für ihre Zwecke modifiziert hatten.

Der Beweis für die Priorität des griechischen Textes der Lateranakten wurde bereits nach einer EDV-Verarbeitung der lateinischen Übersetzung mit Hilfe einiger lateinischer Kleinwörter geführt, die ausschließlich in den aus dem Griechischen übersetzten Partien dieser Akten vorkommen². Das Latein dieser Übersetzung weist aber auch andere Eigentümlichkeiten auf, die noch nicht im Zusammenhang dargestellt worden sind³. Es handelt sich dabei vor allem um Infinitive, die mit etwa 40 verschiedenen lateinischen Verben kombiniert werden und dadurch im Lateinischen eine gewisse Nuancierung erfahren. Weil es sich dabei nicht einfach um Pleonasmen handelt, könnten diese Übersetzer eine wörtliche Übersetzung für unzureichend und einer weiteren Präzisierung bedürftig angesehen haben. Es könnte aber auch sein, daß man es nicht wagte, von weniger gebräuchlichen lateinischen Verben gewisse Formen zu bilden und sich zur Umschreibung geläufigerer lateinischer Verba bediente, deren Formenschatz bei diesen Byzantinern bekannter war. Im lateinischen Aktentext findet sich darüber

563: Es begann jener lautlose und in den Einzelheiten nicht feststellbare, im Enderfolge gewaltige Prozeß der Gräzisierung des größten Teils von Süditalien, vor allem Siziliens und Calabriens, durch Überflutung mit Emigrationswellen solcher, denen der Nahrungsraum im Osten genommen war. - Neuerdings auch das umfassende Werk von J.-M. Sansterre, *Les moines grecs et orientaux à Rome aux époques byzantine et carolingienne* (milieu du VIe s. - fin du IXe s.). Tome I-II, Bruxelles 1983.

2. Dazu R. Riedinger, Sprachschichten in der lateinischen Übersetzung der Lateranakten von 649. *Zeitschrift f. Kirchengesch.* 92 (1981) 180-203 und derselbe, Die Lateransynode von 649 und Maximus der Bekenner. in: *Maximus Confessor, Actes du Symposium sur Maxime le Confesseur*, Fribourg, 2-5 sept. 1980. Fribourg 1982, S. 111-121.

3. Darauf wurde bereits in der *Zeitschrift f. Kirchengesch.* 92 (1981) 183 hingewiesen.

hinaus eine Reihe unständlicher Umschreibungen griechischer Substantive und Adjektive, die vielleicht eine begreifliche Unbeholfenheit und den geringen Wortschatz der Übersetzer verraten. Auch diese Erscheinungen könnten Gelegenheit zu Überlegungen bieten, für die man bisher noch keinen Anlaß hatte.

Diese Besonderheiten einer lateinischen Übersetzung, die von den Autoren des griechischen Originals selbst stammen, sind bisher kaum vermutete Berührungspunkte zwischen dem griechischen und dem lateinischen Sprachgut. Andere Berührungspunkte, nämlich solche zwischen dem griechischen und deutschen Sprachbereich gab es aber, als der Verfasser dieses Beitrags vor 30 Jahren im Seminar für Byzantinistik der Universität München die Bekanntschaft mit dem Gefeierten, Herrn Professor Johannes Karayannopulos, machen durfte. Er findet es daher angemessen, seine Beobachtungen ihm und seinen griechischen Kollegen vorzulegen, um sie zu bitten, dort weiterzuarbeiten, wo ihm selbst die Fähigkeit dafür fehlt. Als Grundlage kann er eine Neuedition der Lateranakten anbieten, die manches deutlicher sehen läßt, als das in den bisherigen Drucken möglich war⁴.

Im folgenden werden in alphabetischer Reihenfolge und in äußerster Kürze solche lateinische Verba nach Seite und Zeile der Neuausgabe aufgezählt, die in den Lateranakten sozusagen die Funktion von «Hilfs-Verba» erfüllen. Von den nahezu 200 Positionen treffen 116 auf nur 6 dieser 40 verschiedenen Verba, die am häufigsten vorkommen (38 mal *noscor*, 23 mal *di(g)noscor*, 15 mal *debeo*, 14 mal *studeo*, 13 mal *praesumo* und 13 mal *ualeo*). Die Lateranakten weisen ihre verschiedenen Reden einigen namentlich bestimmten Personen zu. In unserem Falle stehen die angeführten Übersetzungen 79 mal in Reden Papst Martins, 35 mal in Reden des Maximus von Aquileia, 17 mal im Briefe Stephans von Dor, 14 mal in der *Epistula encyclica*, 11 mal bei *Deusdedit* von Calaris und 8 mal in Reden des *Primicerius Theophylactus*. 164 von den beiläufig 200 Positionen finden sich also in Reden und Briefen, die nur 6 verschiedenen Personen zugeschrieben werden, bemerkenswerterweise auch 17 im Briefe Stephans von Dor, der nach Auskunft der Synode selbst ein griechisches Original ist. Dieser Befund deckt sich mit demjenigen, der allein mit Hilfe einiger lateinischer Kleinwörter erstellt wurde⁵, obwohl er das Ergebnis einer ganz ver-

4. Concilium Lateranense a. 649 celebratum (ACO ser. II, vol. I). ed. R. Riedinger, Berlin 1984.

5. Wie Anm. 2.

schiedenen Betrachtungsweise ist. Um es zu wiederholen: Die Lateranakten sind kein lateinisches Konzilsprotokoll mit einer griechischen Übersetzung, sondern das geistige Produkt des Maximus Homologetes und seiner Begleiter, die ihr eigenes Werk ins Lateinische übersetzen mußten, um es den lateinisch sprechenden Bischöfen Italiens und des europäischen Westens zugänglich zu machen.

abnego

44,32 οὐ προσίεται

45,33 accipere abnegat

Stephan von Dor

adprobo

238,27 κατέβλαψε

239,27/8 reprobos adprobavit

Maximus Aqu.

audeo

12,14 ἐνέκρινε

13,15 ausus est confirmare

Martin

38,28 ἀνεκαίνισαν

39,25 renouare ausi sunt

Stephan von Dor

40,17 πεποιήκασιν

41,16/7 exponere ausi sunt

Stephan von Dor

164,11 ἐπιδηλοῦσιν

165,10/1 ausi sunt confirmare

Martin

236,17 ψευδῶς κατηπόρησαν

237,17 calumniari ausi sunt

Maximus Aqu.

238,4 δογματίζειν

239,4 dogmatizare ausi sunt

Maximus Aqu.

244,14/5 παρερμηνεύειν

245,14 ausi sunt uiolare

Maximus Aqu.

censeo

132,9 κατέκρινε

133,8 censuit condemnari

Benedictus Cors.

162,23 πρὸς τὸ...παριστάμενον

163,22/3 ut quae placent praecipere censeatis

Theophylactus

206,8 ἀπεστράφη

207,7 respuere censuit

Deusdedit Cal.

certus sum

12,28 θεωρεῖται

13,30 uideri certum est

Martin

46,12/3	δ δὴ καὶ πεποίηκα	
47,12	quod et fecisse me certum est	Stephan von Dor
72,15	ἐξέπεμψαν	
73,13	certi sunt direxisse	Martin
104,6	παρεστήσατο	
105,6	certus est ostendisse	Martin
148,9	ἔχει	
149,9	suscipere certa est	Martin
408,14	γεγένηται	
409,13/4	prouenire certum est	Epist. enc.
408,34	ἀνατρέπει	
409,31/2	destruere certum est	Epist. enc.
<i>cognosco</i>		
302,23	ὑπερούσιον	
303,23/4	qui supra substantiam esse cognoscitur	Ps.-Dion.
<i>comperio</i>		
132,21	σεμνώνει καὶ ἀποδέχεται	
133,19	suscipere et laudare comperitur	Benedictus Cors.
<i>comprobo</i>		
48,14	ἀντιλεχθέντες	
49,14	interdicti...comprobantur	Martin
<i>confido</i>		
58,31	συνεπίσταται	
59,31	scire ... confidimus	Theophylactus
162,17	ἐπίσταται	
163,17	scire confidimus	Theophylactus
<i>consuesco</i>		
212,5	περισώζει	
213,4	saluare consuevit	Synode
<i>contendo</i>		
240,13	ἀναιρουμένου	
241,12	abnegare contendunt	Maximus Aqu.
348,11	παραγράφονται	
349,10	refutate contendunt	Maximus Aqu.
362,33	μιμουμένους	
363,32	imitare contendimus	Martin
<i>debeo</i>		
10,26	ἐπιδεῖν	

11,24/5	intendere ... debeamus	Martin
20,23	σκεψώμεθα	
21,20	tractare debeamus	Martin
24,4	ὀρίσωμεν	
25,3/4	debeant terminari	Maurus Rav.
40,36	ἀγάγωσι	
41,35	perducere debeant	Stephan von Dor
42,8	πρὸς τὸ πληρῶσαι	
43,7	quatenus adimplere debuissim	Stephan von Dor
42,14	παραπεμφθῶ	
43,13	deberem destinari	Stephan von Dor
46,11	πράττειν	
47,10/1	peragere debuissim	Stephan von Dor
48,12	κηρύττειν	
49,12	debeat praedicare	Martin
58,37	ἀναθεματίση	
59,36/7	anathemati submittere debeat	Theophylactus
64,29	μὴ ὑπερφρονεῖν	
65,27/8	non debere plus sapere (Vulg. Rom. 12,3: non plus sapere)	Maurus Ces.
72,9	παύσασθαι	
73,9	compescere se debuisset	Martin
106,29	γινώσκοντες	
107,28	scire debeant	Martin
116,14	παραιτοῦ	
117,13	euitare debeamus (Vulg. Tit. 3,10: deuita)	Martin
168,24	ὑποβαλεῖν	
169,24	subiungere debeant	Pyrrhus-Akten
326,32	περιθήσομεν	
327,32	debemus imponere (Mansi XI 439 D 14: reputauimus Mansi XI 515 A 7: circumponimus)	Themestius
<i>demolior</i>		
146,32	ἐχδεδαγκότες	
147,31	tradere ... demoliti sunt	Martin
360,20	ὑποσκελίσαντα	
361,19	subnuare ... demolitus est	Martin
<i>demonstro</i>		
58,24	ἐνδιδάσκει	

59,24/5	docere nos ... demonstratur	Deusdedit Cal.
<i>depropero</i>		
418,12	ἀθλοῦσιν	
419,12	certare deproperant (Vulg. 2. Tim. 2,5: certauerit)	Epist. enc.
<i>deputo</i>		
36,15	ἐξετάζουσιν	
37,15	scrutari deputati sunt	Martin
<i>dignor</i>		
16,19	ἐδέχετο	
17,18	suscipere dignabatur	Martin
66,7	καταξιώσατε	
67,6	dignate (dignemini!) (Mansi XI 508 C 2-3 : ἐφόδια προσχαρίσασθε Mansi XI 507 E 10/1: largite stipendia)	Theophylactus
196,37	ταπεινώσαντα	
197,36	humiliare dignatus est	Paulus an Theodor
362,7	καινουργήσαντος	
363,7/8	renouare dignatus est	Martin
<i>di(g)noscō</i>		
16,24	ἐγκρινόμενον	
17,24/5	confirmari dinoscitur	Martin
20,32	προκαθεζόμενοις	
21,30	praesidere dinoscimur	Martin
22,17	ἐκύρωσε	
23,16	confirmare dinoscitur	Maurus Ces.
26,15	διδάσκει	
27,12/3	promulgasse dinoscitur	Maximus Aqu.
42,38	κηρυττούσης	
45,1	praedicare dinoscitur	Stephan von Dor
50,6	παροικούσης	
51,6/7	habitare dinoscitur	Inscriptio
66,4	ἐξεταζομένης	
67,4	flagitari dinoscitur (cf. Martin p. 424,22: flagitari dinoscitur)	Theophylactus
70,37	δῆλον	
71,37	luculentius adprobari dinoscitur	Martin
96,12	προεδρεύοντος	
97,12	superesse dinoscitur	Theophylactus

104,6/7	αἰτιᾶσθαι	
105,7	accusare ... dinoscitur	Martin
108,11/2	τὸ ... ἀπονεῦον πρὸς τὰς ... ὁμολογίας	
109,10/1	inconsonantiam, quam cum ... confessionem habere dinoscitur	Martin
124,27	κτιστῇ ... ἐστι	
125,25/6	condita esse dinoscitur	Martin
126,12	ἀναιρεῖ	
127,12	amputare dinoscitur	Martin
126,13	ἀπήλασεν	
127,14	proiecisce dinoscitur	Martin
146,33	πεποίηκε	
147,32	effecisse dinoscitur	Martin
152,22	ἀπεδέξατο	
153,21	recepisse dinoscitur	Deusdedit Cal.
198,37	καλῶς ... δοκεῖ	
199,36	beneplacere dinoscitur	Paulus an Theod.
204,1	ἐποιήσάμεθα	
205,1	fecisse dinoscimur	Paulus an Theod.
242,24	ἐκήρυξεν	
243,22	praedicare dinoscitur	Maximus Aqu.
254,6	ἀπεμνημόνευσε	
255,5/6	memorare dinoscitur	Martin
330,11	ἀπελογησάμην	
331,10/1	satisfecisse dinoscor	Themestius
346,3	ἔχειν	
347,3	habere dinoscitur	Maximus Aqu.
410,11	συνελήλυθαμεν	
411,11	conuenisse dinoscimur	Epist. enc.
<i>festino</i>		
62,19	περιαιρείτωσαν	
63,17/8	subtrahere festinent	Sergius Cypr.
<i>habeo</i>		
22,12	ἐσπούδασεν	
23,10	desiderium habuit	Maurus Ces.
72,5	φιλοθεταν	
73,4	amorem quem habere uidentur	Martin
126,21	γινόμενον	
127,22	efficatiam habens	Martin

174,4/5	ὁμοφροσύνην	
175,4/6	consonantiam ... quam ... habere ostenduntur	Martin
198,28	ἀποδεξάμενοι	
199,27	acceptum habentes	Paulus an Theod.
206,9	παρεστήσατο	
207,8	habere se demonstravit	Deusdedit Cal.
208,3	εἰωθότες	
209,3	consuetudinem habentes	Typus
208,27	ἀρκεῖσθαι	
209,26	sufficienter habere	Typus
<i>impendo</i>		
184,31	συνηγορῶν	
185,31	aduocationem impendens	Martin
<i>instituo</i>		
234,16	ἐνεργοῦντα	
235,16	opera instituentem	Maximus Aqu.
<i>inuenio</i>		
24,22	τὰ ... κηρυχθέντα	
25,18	quod ... inuenimus praedicasse	Maurus Rav.
<i>monstro</i>		
14,15	ἐκήρυξαν	
15,13/4	tradidisse monstrantur	Martin
18,36	εἰσποιήσασθαι	
19,35	detulisse monstrantur	Martin
<i>necesse est</i>		
344,19	ὁμολογεῖν	
345,19	confiteri necesse est	Maximus Aqu.
344,27	εἰσάγεσθαι	
345,26/7	necesse sit ... introduci	Maximus Aqu.
<i>nitior</i>		
18,29	διαμαρτυρίαν	
19,28	contestari nisi sunt	Martin
38,32	δημοσιεῦσαι	
39,29	deuulgare ... nisi sunt	Stephan von Dor
142,11	ἐπιτελοῦσιν	
143,10	peragere nituntur	Martin
146,29/30	ὠνόμασαν	
147,29	nisi sunt appellare	Martin

192,37	διεκδικοῦντα	
193,36/7	defendere nititur	Benedictus Cor.
240,30	παραγράφονται	
241,30	refutate nituntur	Maximus Aqu.
254,7	ἀρνούμενων	
255,7	refutate nituntur	Martin
336,26	ἀντιλέγουσιν	
337,25	contradicere nituntur	Martin
<i>noscō</i>		
10,38	παρεξηγήσαντο	
11,36/7	false exposuisse noscuntur	Martin
14,8	παιδεύουσιν	
15,7	docere noscuntur	Martin
—	—	
15,30	confirmare... noscuntur	Martin
—	—	
19,17	eum praedicare noscuntur	Martin
26,39	ἐτάραξαν	
27,37	conturbasse noscuntur	Maximus Aqu.
28,7	ἐπήρκεσε	
29,6	suffecisse noscuntur	Maximus Aqu.
42,11	ἱκετεύουσι	
43,10	postulare noscuntur	Stephan von Dor
44,37	ἐπλάνησαν	
45,38	decepisse noscuntur	Stephan von Dor
46,29	ἐκύρωσαν	
47,27/8	predicasse noscuntur	Stephan von Dor
48,5	ἐπονηρεύσατο	
49,5/8	mala ... concinnare noscuntur	Martin
48,15	ἐπῆγαγον	
49,15	compensare noscuntur	Martin
52,8	προεδρευσάντων	
53,6/7	qui ... praesedisce noscuntur	griech. Mönche
58,17	ἐνευξάμενοι	
59,18	optulisse noscuntur	Deusdedit Cal.
58,40	γεγονυίας	
59,40	deposuisse noscuntur	Theophylactus
72,14	πεποιήνται μνήμην	
73,12/3	memorare noscuntur	Martin

72,19	ἐπεδείξαντο	
73,17	declarasse noscuntur	Martin
78,29	ἐπλήρωσαν	
79,30	adimplere noscuntur	Martin
94,31	παρὰ πάντων ... ἐκπεμπομένη	
95,29/30	ab omnibus ammoniti esse noscuntur	Martin
96,4	πέποιθήκασι	
97,3/4	exercere noscuntur	Martin
126,1	τερατευομένων	
127,1/2	qui ... delerare noscuntur	Martin
184,30	παρέθεσθε	
185,29	expressisse noscimini	Martin
190,30	κατέκριναν	
191,31	condemnare noscuntur	Martin
214,26	δογματίζειν	
215,25	dogmatizare noscuntur	Synode
230,14	φρονοῦντας	
231,13/14	sapere noscuntur (ACO IV 1 p. 218,12: sapiunt)	V. Konzil
236,9	ἐδογματίσαν	
237,8	dogmatizare noscuntur	Maximus Aqu.
236,18	κατεδίκασαν	
237,18	condemnare noscuntur	Maximus Aqu.
236,32	ἀνεθεμάτισαν	
237,32	anathemati submisisse noscuntur	Maximus Aqu.
238,30	ἐδογματίσαν	
239,31/2	dogmatizari noscuntur	Maximus Aqu.
244,6	ἀπεμνημόνευσαν	
245,6	memorasse noscuntur	Maximus Aqu.
316,7	εἰρήκασι τε καὶ πεφρονήκασι	
317,5/6	dixisse siue intellexisse noscuntur	Synode
316,9	παρέλαβον	
317,8	accepisse noscuntur (Vulg. 1. Cor. 11,23: accepi)	Synode
350,6	κληρωθεῖσι	
351,6	percipisse noscuntur	Maximus Aqu.
356,18	τὰ ἐκ τοῦ παθεῖν	
357,16/7	quae ex passione accedere noscuntur	Deusdedit. Cal.
362,31	ἐκπαιδεύουσιν	
363,30/1	docere noscuntur	Martin

380,20	ἐδογμάτισαν	
381a,19/20	dogmatizare noscuntur	18. Kanon
381b,18	dogmatizantes	
408,4	πεποιήκασιν	
409,4	effecisse noscuntur	Epist. enc.
410,15	ἐτροπώσαντο	
411,15	superasse noscuntur	Epist. enc.
412,2	οἱ ... παροικοῦντες	
413,2	qui ... inhabitare noscimini	Epist. enc.
<i>patior</i>		
240,6	πεφρονήκασι	
241,5	intelligere passi sunt	Maximus Aqu.
<i>percello</i>		
18,13	ἐκομίσατο	
19,11	ultione percussus est	Martin
238,1/2	ἀνεθεμάτισαν	
239,2	anathemati perculserunt	Maximus Aqu.
<i>possum</i>		
20,10	μετέβαλον	
27,7/8	potuerunt ... reuocare	Martin
42,19/20	ἐμάλαξαν	
43,18	flectere potuerunt	Stephan von Dor
342,29	ἤγαγον	
343,27	producere potuerunt	Martin
<i>praesumo</i>		
12,2	πεπράχασιν	
13,1/2	peragere praesumpserunt	Martin
16,28	ποιούντων	
17,30	praesumunt innectere	Martin
18,12	ιστάμενος	
19,10	praesumpsit ... contraire	Martin
28,29	δογματίζοντες	
29,27	praedicare praesumunt	alle Bischöfe
—	—	
47,4/5	ordinare praesumpsit	Stephan von Dor
—	—	
59,39	praesumenter expositae	Theophylactus
128,6	ἐδογμάτισεν	
129,5	dogmatizare praesumpsit	Martin

132,19	ὑπήλλαξε	
133,17	inmutare praesumpsit	Benedictus Cor.
146,31	ἀπαρτήσαντες	
147,30/1	interimere ... praesumpserunt	Martin
166,27	χρησάμενοι	
167,26	confiteri praesumpserunt	Sergius-Akten
232,38/9	ἐκδικησάντων	
233,38	defendere praesumpserunt (ACO IV 1 p. 220,9: defenderunt)	V. Konzil
236,5	κατεμαρτύρησαν	
237,5	perhibere praesumpserunt (Vulg. Dan. 13,43: malitiose conposuerunt aduersum me)	Maximus Aqu.
362,24/5	κατατεμνέτωσαν	
363,25	partire praesumant	Martin
<i>probo</i>		
168,24	καθυπογεγραφότας	
169,23	subscripsisse probantur (cf. 169,25: subscripserunt)	Pyrrhus-Akten
<i>procuro</i>		
132,30	ἀγέτωσαν	
133,28	deducere procurent	Martin
<i>puto</i>		
352,31/2	ἀνάπτειν	
353,30	aptare putas	Deusdedit Cors.
<i>spero</i>		
380,18	φρονήσοντας	
381a,17	sapere sperantur	18. Kanon
381b,17	sapient	
380,31	φρονήσοντας	
381a,28	sapere sperantur	18. Kanon
381b,27/8	sapient	
<i>studeo</i>		
16,26	ἐδημοσλευσεν	
17,27	deuulgare studuit	Martin
16,36	ἐβεβαίωσε	
17,37	confirmare studuit	Martin
42,23	ἐπισυναγαγεῖν	
43,21/3	ad se congregare ... studuit	Stephan von Dor

78,34	γνωρίσαντες	
79,34	innotescere studuerunt	Martin
136,12	διέστησεν	
137,11	separare studuit	Sergius an Cyrus
150,32	εἰσήγαγον	
151,31/2	introducere studuerunt	Martin
152,22	ὑπερήσπισεν	
153,21	studuit ei aduocare	Deusdedit Cal.
154,33/4	ἐκδικοῦσαν καὶ ἀνακαινίζουσιν	
155,33	defendere et renouare ... studuit	Deusdedit Cal.
194,15	ἐξεδίκησε	
195,14	defendere studuit	alle Bischöfe
212,37	πεπλήρωκε	
213,36/7	adimplere studuit	Synode
242,9	παρεγράφετο	
243,8	perhimere studuit	Maximus Aqu.
—	—	
351,13	fraudulenter adulterare studuit	Maximus Aqu.
350,17/8	ἐκαινολόγησεν	
351,17	connectere studuit (!)	Maximus Aqu.
352,2	προσήρμοσε	
353,2	studuit applicare	Maximus Aqu.
<i>subiungo</i>		
238,8	ἀναθεματίζονται	
239,7	anathemati subiunguntur	Maximus Aqu.
<i>submitto</i>		
238,30	ἀνεθεμάτισαν	
239,30/1	anathemati submiserunt	Maximus Aqu.
252,34	κατακρίτους ὑπάρχειν	
253,33	condemnatione submitit	Leontius
418,14	τοῖς δι' αὐτὸν ὑπομένουσιν	
419,13/4	his qui pro eo passionibus submituntur	Epist. enc.
<i>sustineo</i>		
202,1	βιαζομένην	
203,1	uiolentiam sustinentem	Paulus an Theod.
362,14	πάσχοντος	
363,14	passione sustinente	Martin
<i>ualeo</i>		
18,27	προσκομίζειν	

19,25/6	offerre ualeant	Martin
20,1	ἐπινέμῃται	
21,1	disrumpere ualeat	Martin
20,26/7	τοῦ ἀποσπᾶν	
21,23	trahere ... ualeant (Vulg. Act. 20,30: abducant)	Martin
20,27	καταβλάψει	
21,24	nocere ualeat	Martin
26,32	συλήσωσι	
27,30	ualeant depraedare	Maximus Aqu.
36,11/2	ἐπακούσῃ	
37,10	addiscere ualuerit	Martin
40,22	οὐκ ἔπεισε	
41,21	reuocare minime ualuit	Stephan von Dor
192,16	κομίσωνται	
193,16	consequi ualeant	Martin
234,15/6	συσκιάσωσι	
235,15	ualeant obumbrare	Maximus Aqu.
304,35	πλανηθῇσόμεθα	
305,35	errare ualeamus	Athanasius Alex.
336,19/20	τοῦ μὴ εἶναι εἰς ἐπισκόπους	
337,19	ut non ualeatis esse episcopi (Vulg. 1. Reg. 15,23: ne sis rex)	Martin
406,32	οὐκ ἐξίσχυσαν	
407,31	captare non ualuerunt	Epist. enc.
412,9/10	κληρονομήσῃτε	
413,8	hereditare ualeatis	Epist. enc.
<i>uideo</i>		
14,4/5	παραδώσουσιν	
15,4	tradere uideantur	Martin
26,35	ποιήσωμεν	
27,33	ingerere uideamur	Maximus Aqu.
<i>uolo</i>		
58,13	ἐνέβαλον	
59,13	amplecti uoluissent	Deusdedit Cal.
152,16	ἐποιεῖτο λόγον	
153,15/6	ostendere uoluit	Deusdedit Cal.
408,13	ἐμάλαξαν	
409,12	mitigare uoluerunt	Epist. enc.

In diesem Zusammenhange ist es bemerkenswert, daß es ähnliche Konstruktionen wie die eben aufgezählten nicht nur in den Lateranakten, sondern in weit geringerer Zahl auch in den lateinischen Akten des VI. oekumenischen Konzils (*Mansi*, XI 195-738) gibt, hier aber nur am Anfang und in den Schlußdokumenten. Diese Dokumente wurden bereits unter Papst Leo II als erste ins Lateinische übersetzt und schon in den letzten Monaten des Jahres 682 nach Spanien geschickt⁶. Sie weisen also als einzige Teile der lateinischen Akten des VI. Konzils dieselben sprachlichen Eigenarten auf, wie sie sich in den lateinischen Lateranakten finden⁷.

269 E 3	ἐπίκειται	
270 E 2	inesse dinoscitur	Agatho papa
660 A 1/2	βασιλεύσαντα	
659 A 1/2	regnare disposuit	Logos accl.
700 C 4	παραμιλλώμενοι	
699 C 4	exaequari cupientes	Edictum Const.
721 A 10	διέκειτο	
722 A 10	dinoscere queat	Constantinus
725 C 2	βασιλεύουσι	
726 B 13/4	imperare noscuntur	Leo ad Constant.
725 E 11	ἐφιλοτιμήσατο	
726 E 2/3	condonare disponeret	Leo ad Constant.
737 B 1	instituere noscitur	Iustinianus
738 B 2	confirmasse dinoscuntur	Iustinianus

6. Regesta Pontificum Romanorum, ed. Ph. Jaffé, Leipzig 1885-1888, Nr. 2119-2122.

7. Im Mittelabschnitt der lateinischen Übersetzung der Akten des VI. oekumenischen Konzils (*Mansi*, XI 354-658) finden sich im lateinischen Text 63 griechische Wörter in Majuskelschrift. Dieser Mittelabschnitt unterscheidet sich außerdem vom Beginn und Schluß der Übersetzung dadurch, daß nur hier für gewisse griechische Wörter bestimmte lateinische Übersetzungen verwendet werden. Zu diesen Beobachtungen treten jetzt die in diesem Beitrag registrierten Infinitiv-Konstruktionen. —Vergleiche R. Riedinger, Lateinische Übersetzungen griechischer Häretikertexte des siebenten Jahrhunderts. Sitzungsberichte der Österr. Akademie d. Wiss. phil.-hist. Klasse, 352. Band, Wien 1979, S. 16-19.

**DER «BÜCHERKATALOG» PAP. WESS. GR. PRAG. I 13 IM
RAHMEN DER NACHRICHTEN ÜBER BÜCHER AUS
FRÜHCHRISTLICHER ZEIT**

RŮŽENA DOSTÁLOVÁ/Praha

Aus der Prager Papyrussammlung sind bisher nur einige Stüce veröffentlicht worden¹. Erst in den letzten zwei Jahren fing Professor R. Pintaudi, der Leiter der Papyrusabteilung der Bibliotheca Lauren-tiana in Florenz, an diese Sammlung systematisch zu bearbeiten und deren Herausgabe in der Reihe Papyrologica Florentina vorzubereiten.

Zu den vier bereits von C. Wessely veröffentlichten Papyri gehört auch ein sogenannter «Bücherkatalog» aus dem 5.-6. Jh.(?), den Wessely im J. 1925 in der Festschrift zu Ehren Emil von Ottenthals veröffent-lichte². Da der Kommentar zur Herausgabe dieses Papyrus nur die notwendigsten Informationen enthält und die Beschreibung im Katalog van Haelsts (Nr. 1200) ungenau ist³, halte ich es für nützlich diesen Papyrus neu herauszugeben, ihn im Zusammenhang mit anderen Nach-richten über Bücher aus frühchristlicher Zeit zu behandeln und ihn in die zeitgenössische kulturhistorische Entwicklung einzureihen.

*Text*⁴

9,9 × 19

verso

† Γνω(σις) βιβλείων πεμφθ(έντων) τῷ ἀδελφῷ μ[ου]
οὕ(τως)

τὸ Χρονογραφ(εῖον)

τὸ τοῦ Θεοδόδου ἐπισκόπου

5 τὸ τοῦ Βασιλείου ἐπισκόπου

τὸ τοῦ Διδύμου εἰς τοὺς Ψαλμούς

1. R. Dostálová - L. Vidman, Der heutige Stand der Sammlung Papyri Wessely Pragenses. *Eirene* XX, 1983, 101-109.

2. C. Wessely, *Catalogus librorum saeculi V-VI. p. Chr. n.*, Festschrift zu Ehren Emil von Othentals, Innsbruck 1925, S. 184-5.

3. J. van Haelst, *Catalogue des papyrus littéraires juifs et chrétiens*, Paris 1976, Nr. 1200 führt zwischen den in unserer Bücherliste zitierten Autoren irrtümlich Theodoret statt Theodotos an (so auch H. Gerstinger, Ein Bücherverzeichnis aus dem VII.-VIII. Jh. n. Chr. in *Pap. Graec. Vindob.* 26015, *Wiener Studien* 50 (1932) 189).

4. Ich danke H. R. Pintaudi für seine Hilfe bei der Revision des Textes.

τὸ τοῦ Γρηγορίου Ναζιάνζου

τὸ τῇ(ς) γνώ(σεως) ἐσαγόντων τῇ(ς) ἀγί(ας) ἀναστάσε(ως)

[[τὸ μεγάληιον]]

10 τὸ τῶν γερόντων

τὸ δὲ ψατήριν καὶ τὸ τοῦ Δανιήλ

ἔασα ἐγγὺς μοναστ(ηρίου) ἐνθα ἐκέλευες

κακεῖνα πέμπω αὐτῇ

τὸ δὲ μεγάλιον πρὸς τὰ πάντα

15 οὐκ ἡῦρον ἀλλ' εἰ εὗρισκω

αὐτὸ καὶ πέμπω αὐτῇ †

Kommentar

1 τῷ ἀδελφῷ: *Wessely* erwägt im Zusammenhang mit αὐτῇ in Z. 13, 16 auch die Möglichkeit τῇ ἀδελφότητι. Αὐτῇ in den angeführten Zeilen könnte auch im Sinn von «an demselben Tage, sofort» verstanden werden. Vgl. *Preisigke-Kießling*, Wörterbuch, s.v. (Pap. Lond. 417, 10) und *Kießling*, Wörterbuch IV 2 (Pap. Mich. 209, 14; Brem. 50, 7). Zur Artikellosigkeit s. *Mayser*, Grammatik d. griech. Pap. II, S. 2, 8; *E. Schwyzer-A. Debrunner*, Griech. Grammatik II, 1950, S. 24. Vgl. auch Z. 8 ἐσαγόντων.

3 τὸ Χρονογραφ(εῖον): ein kirchengeschichtliches Werk?

4 Θεοδοδου: die Verwechslung stimmhafter und stimmloser Konsonanten gehört zu den charakteristischen Merkmalen des ägyptischen Griechisch. Vgl. *Mayser*, Grammatik I, Laut- und Wortlehre, Leipzig 1906, S. 175; *St. G. Kapsomenakis*, Voruntersuchungen zu einer Grammatik der Papyri der nachchristlichen Zeit, München 1938, S. 82; *O. Montevecchi*, La papirologia, Torino 1973, S. 75: ἀριθμὸν, αἰδῶδες.

Es handelt sich um Nestorios Gegner Theodotos von Ankyra, der vor 446 gestorben ist. Die Titel seiner Werke sind aus den Akten des 7. ökumenischen Konzils bekannt. Erhalten sind zwei Homilien (PG 77, 1349-1432) und die sog. *Expositio symboli Nicaeni* (PG 77, 1313-1348). Das wichtigste Werk waren οἱ πρὸς Λαῦσον τραφέντες (λόγοι) κατὰ Νεστορίου in 6 Büchern und ein Werk über den *Hl. Geist* in 3 Büchern. Vgl. *O. Bardenheuer*, Geschichte der altkirchlichen Literatur IV, Freiburg i. Br. 1924, S. 197-8.

5 Werke Basileios des Großen und Gregorios von Nazianz gehörten

zum üblichsten Bestandteil der ältesten Klosterbibliotheken. Vgl. *Th. Schermann*, Griechische Handschriftenbestände in den Bibliotheken der christlichen Kulturzentren des 5.-7. Jhs., *Oriens christianus* 4 (1904) 151-163; sie wurden nicht nur in griechischen sondern auch in koptischen Klöstern aufgefunden. Vgl. *The Monastery of Epiphanius at Thebes. Part I*, by *H. E. Winlock - W. E. Crum*, New York 1926, S. 199.

- 6 Die Angabe über den Psalmenkommentar Didymos des Blinden (313-398) in unserem Bücherverzeichnis ist besonders durch den Papyrusfund in Tura in der Nähe von Kairo im J. 1941 interessant geworden, bei welchem Überreste eines Papyruskodexes mit einem anonymen Psalmenkommentar (zu Ps 20-44, 4a) aus dem Ende des 6. oder Anfang des 7. Jhs. gefunden worden sind. Die Analyse des Textes und die Umstände auf dem Fundort, wo der Psalmenkommentar in Zusammenhang mit Kommentaren Didymos des Blinden (neben Schriften des Origenes) gefunden worden ist, ergab, daß es sich mit Sicherheit um ein Werk Didymos des Blinden handeln müsse. Die Existenz eines solchen Psalmenkommentars bezeugte schon früher Hieronymus (*De vir. ill.* 109, ed. *C. A. Bernouilli*, S. 51; ep. 112 ad Aug. 20, CUF, ed. *J. Labourt* 1958, t. 6, S. 40) und eine Reihe von Exzerpten in den Katenen. Aus der Vergleichung des in Tura gefundenen Psalmenkommentars mit den Didymosexzerpten in den Katenen gingen aber gewisse Unterschiede hervor. Als wahrscheinlichste Hypothese wurde angenommen, daß es sich bei dem Fund aus Tura um eine Vorlesungsnachschrift eines Schülers des Didymos des Blinden handle.

Die Turaer Papyri stammen sehr wahrscheinlich aus dem Kloster des hl. Arsenios und wurden in die Höhlen des alten Steinbruchs entweder in der Zeit der origenistischen Streitigkeiten (*L. Koenen - W. Müller-Wiener*) oder zur Zeit der Anstürme der Araber (*H.-Ch. Puech, A. Gesché*) versteckt.

Literatur zu dem Turaer Fund vgl. bei *van Haelst*, Catalogue, S. 229 zu Nr. 643, 644; *E. D. Moutsoulas*, La découverte de Toura en Egypte et son importance, *Theologia* 51 (1980) 722-733. Die Ausgabe der Katenenüberlieferung s. *E. Mühlenberg*, Psalmenkommentare aus der Katenenüberlieferung I, II, Berlin - New York 1975, 1977. Die Ausgabe des Turaer Psalmenkommentars s. *I. Doutreleau - A. Gesché - M. Gronewald*, Didyme l'Aveugle, Commentaire des Psaumes, I-V, Bonn 1968-1970 (Papyrologische Texte und Abhandlungen 4, 6, 7, 8, 12). Literatur zu Didymos

Psalmenkommentar s. A. Gesché, *La christologie du Commentaire sur les Psaumes* découvert à Toura, Gembloux 1962.

Da ein Kodex üblicherweise nicht aus mehr als 30 Quaternionen bestand und der in Tura gefundene Psalmenkommentar zu Ps. 20, 1-44, 4 ursprünglich etwa aus 28 Heften zusammengesetzt war, mußte der vollständige Psalmenkommentar des Didymos aus sechs codices bestehen⁵. Bereits aus den Katenenexzerpten war bekannt, daß es sich um ein sehr umfangreiches Werk handelte. Das in unserer Liste angeführte Buch konnte also nicht das ganze Werk enthalten.

7 Zur Orthographie vgl. Kommentar zu Z. 4; *Kapsomenakis* a.a.O. S. 33-34; *O. Montevecchi* a.a.O. S. 75: ἀρκύριον. Zum Verfassernamen vgl. Kommentar zu Z. 5

8 Das Verständnis dieser Zeile bietet einige Schwierigkeiten. Ich interpretiere: τὸ (βιβλίον) τῆς γνώσεως (τῶν) εἰσαγόντων (scill. εἰς τὴν γνῶσιν) τῆς ἀγίας ἀναστάσεως.

Weniger wahrscheinlich ist eine Konstruktion εἰσάγω mit Dativ im Sinne «in etwas einführen» und den Genitiv τῆς ἀναστάσεως für Ersatz des Dativs im Spätgriechischen zu halten⁶. Eine Parallele zum Genitivus Pluralis finden wir dreimal im Pap. Ash. Inv. 3 aus dem 4. Jh. (*C. H. Roberts*, *Two Oxford Papyri*, *Zeitschr. f. d. neut. Wiss.* 37 (1938) 184-188) Z. 5; 12: δέρμ(α) τῶν εἰς τὴν π[α] [; 17: δέ[ρμ(α)] τῶν εἰς π[α] . [. Roberts denkt entweder an eine Anthologie oder an einzelne Bände eines unvollständigen mehrbändigen Werkes.

Zu ἀγία ἀνάστασις vgl. PSI 953, 56 (6. Jh.)⁷. Meiner Ansicht nach handelt es sich um ein Buch mit einer Auswahl von Stellen, die in das Verständnis des Dogmas über die Auferstehung einführen, also eine Art Katene; vgl. *H. G. Beck*, *Kirche u. theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, S. 413: «Das 6. Jh. sah gerade die Entstehung der Hauptwerke dieser florilegistischen Exegese, so wie in diesem Jahrhundert auch das dogmatische Florileg sich besonderer Beliebtheit zu erfreuen begann».

5. A. Gesché, *La christologie du «Commentaire sur les Psaumes»* découvert à Toura, Gembloux 1962, S. 7-10.

6. O. Merlier, *Le remplacement du datif par le génitif*, BCH 55 (1931) 207-228; H. Pernot, *Le génitif substitué au datif en grec*, REG 47 (1934) 444 ff.

7. Vgl. auch E. Tascher, *Anastasis - Resurrectio - Auferstehung*, *Zeitschr. f. neut. Wiss.* 40 (1941) 166-229.

- 9, 14 *μεγάλειον*: vgl. Pap. Lond. 1708, 229 (6. Jh.), das Großartige = das Evangelium. Entspricht dem Μέγα Βιβλίον des P. Ash. Inv. 3 (*Roberts* a.a.O. S. 187, Z. 16 u. S. 188); Ioann. Mosch. 51, 87; Kyrillos aus Skythopolis, Vita S. Sabae 32; Malalas 425, 13; 495, 14. Du Cange s.v. deutet laut Ius Graeco-Rom. 1.2, S. 120 auch als utrumque Testamentum; Sophocles, Gr. Lex. s.v. laut Theod. Stud. PG 1733 D als Magnificat mit Fragezeichen.
- 10 τὸ τῶν γερόντων: das sog. Gerontikon oder Paterikon, Ἀποφθέγματα τῶν ἁγίων πατέρων (ed. B. Miller, Leipzig 1967). Die Sammlung entstand im 4.-5. Jh. Das viel gelesene Buch gehörte zum Grundstock der meisten Klosterbibliotheken (vgl. in: Byzantine books and bookmen, Dumbarton Oaks 1975, N. G. Wilson, S. 11; J. Irigoin, S. 18, Anm. 7; O. Volk, Die byzantinischen Klosterbibliotheken von Konstantinopel, Thessalonike und Kleinasien, Diss. München 1954, S. 11).
- 11 *ψατήριν*: das Ausfallen der Liquide gehört zu den charakteristischen Merkmalen des ägyptischen Griechisch, vgl. O. Montevocchi, a.a.O. S. 75. Zur Endung -ιν vgl. A. N. Jannaris, An Historical Greek Grammar, London 1897, S. 114, Abs. 301-303; M. Triantafyllidis, Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ I, Athen 1939, S. 10; D. J. Georgacas, On the Nominal Endings -ις, -ιν in Later Greek, Class. Phil. 43 (1948) 243 ss.; S. G. Kapsomenos, Die griechische Sprache zwischen Koine und Neugriechisch, Bericht zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongreß, München 1958, S. 30.
Δανιήλ: das Buch des alttestamentlichen Propheten konnte auch zum Kircheninventar gehören. Vgl. Vita Danielis Stylitae, ed. H. Delehaye, Analecta Bollandiana 32 (1913) 124^s.
- 12 *ἐγγὺς μοναστηρίου*: «in der Nähe des Klosters»? Oder analogisch laut ἐγγὺς τινὸς «bei jemandem» von Personen «im Kloster»? Vgl. Dimitrakou, Μέγα Λεξ. s.v. ἐγγύς; Preisigke-Kießling, Wörterbuch s.v.

Das Bücherverleihen aus Klosterbibliotheken kennen wir aus vielen Quellen, die das Leben der Mönche beschreiben, z.B. aus dem Leimonarion des Ioannes Moschos (PG 87, 3, 2901 AB; 2903 B; 3040 C). Eine Ana-

8. Πορευθεῖς, τέκνον, ἀγαγέ μοι βιβλίον ἐκ τραπέζης οὕτως γὰρ εἶδος ἐστὶν τοῖς κοινοβίοις πρὸ τοῦ θυσιαστηρίου τὰς βίβλους προκεῖσθαι πολλὰς καὶ διαφόρους, καὶ ἦν ἂν βουληθῇ τις τῶν ἀδελφῶν, λαβὼν ἀναγινώσκει. Πορευθὲν οὖν τὸ παιδίον ἤγαγεν βιβλίον τοῦ προφήτου Δανιήλ.

logie stellen auch die von W. E. Crum aus dem koptischen Epiphaniaskloster veröffentlichten und den Bücherverleih betreffenden Briefe auf Papyrus und Ostraka vor, wo meistens biblische Bücher verlangt wurden (Jeremias, Isaias, Daniel, das Johannesevangelium)⁹.

Bei der niedrigen Anzahl der zur Verfügung stehenden Exemplare diente der Bücherverleih in erster Reihe zum Abschreiben des Textes und zur Bereicherung der Klosterbibliotheken. So hören wir über einen Mönch des Sabasklosters, der eine neue Kopie des Paterikons, die den alten beschädigten Kodex ersetzen sollte, herstellte, wobei ihm als Vorlage mehrere aus den in der Umgebung liegenden Klöstern ausgeliehene Paterika dienten¹⁰. Das Abschreiben eines Psalters dauerte etwa eine Woche (PG 100, 1253 B), durchschnittlich wird für das Abschreiben eines Textes von 300 Folia etwa mit vier Monaten gerechnet¹¹. Es ist also kaum wahrscheinlich, daß unsere Büchersendung diesem Zweck dienen sollte.

Der totale Wert dieser Büchersendung war ziemlich hoch. Falls laut N. G. Wilson mit einem Durchschnittspreis von 15-20 Nomismata für ein Buch gerechnet wird¹², stellt unsere Sendung den Preis von etwa 180 Nomismata vor, was den Gehalt eines niedrigeren Beamten von 2 1/2 Jahren bedeuten würde. Wenn also der Begründer des Epiphaniasklosters aus seinem Vermögen 40 Nomismata behielt¹³, «um die göttlichen und lebensspendenden Bücher zu kaufen» konnten dafür nur die notwendigsten liturgischen Bücher beschafft werden¹⁴. Solche Bücher wie das

9. The Monastery of Epiphanius at Thebes. Part I 3, 4, The Archaeological Material by *H. E. Winlock*. The Literary Material by *W. E. Crum*, New York 1926. Vgl. I 4, S. 252-254, Nr. 374-379, 383, 389, 393, 395. Vgl. Reg. Pachomii, reg. 183 (PL 23, 80); *R. Stelhorn Mackensen*, Background of the History of Moslem Libraries, Amer. Journ. of Semit. Languages 52 (1936) 109; Griechische Kodikologie und Textüberlieferung, hrsg. von *D. Harlfinger*, Darmstadt 1980, S. 284.

10. *J. Irigoien*, in: Byzantine books and bookmen, Dumbarton, Oaks 1975, S. 18, Anm. 7.

11. *C. Mango*, ibidem S. 44; zur Schreibertätigkeit der Mönche vgl. *L. Koenen*, Ein Mönch als Berufsschreiber. Zur Buchproduktion im 5.-6. Jh., Festschrift zum 150 jährigen Bestehen des Berliner Ägyptischen Museums, Berlin 1974, S. 347-354. Vgl. auch die Vorschriften über die Pflichten der Kalligraphen bei Theod. Stud. PG 99, 1717 A; 1740 B; S. auch PG 65, 293 D.

12. *N. G. Wilson*, in: Byzantine books and bookmen..., S. 3-4; vgl. auch PG 65, 145 B-C (Aba Gelasios) είχε βιβλίον ἐν δέρμασι, ἄξιον δεκαοκτῶ νομισμάτων, εἶχε δὲ τὴν Παλαιὰν καὶ Καινὴν Διαθήκην γεγραμμένην ὅλην.

13. S. Epiphanii Vita, PG 41, 33 AB.

14. Vgl. *O. Volk*, Die byzantinischen Klosterbibliotheken von Konstantinopel Thessalonike und Kleinasien, Diss. München 1954, S. 13: der hl. Lazaros bezahlte

Psalterion, das Neue Testament, das Pentateuch und einige Propheten gehörten dann oft zum Kloster- oder Kircheninventar¹⁵. In Verzeichnissen von liturgischen Gegenständen werden Bücher oft nur durch deren Anzahl, bzw. Schreibmaterial ohne nähere Bezeichnung angeführt. So ist es dem z. B. auf einem noch nicht veröffentlichten Prager Papyrus (Pap. Gr. Wess. II 117), der ein Teil eines aus mehreren Bruchstücken bestehenden Klosterinventars ist. Z. 7, 8 werden βιβλία διάφορα(α) βεβρη[καὶ χαρτὶνὰ angeführt (vgl. Pap. Grenf. II 111, Z. 27-28 βιβλία δεσμάτι(να) καὶ ὁμοίως χαρτὶα γ.

Neben dem Kopieren und liturgischen Gebrauch dienten Bücher auch der privaten Lektüre der Mönche. Zum Minimum gehörte das Neue Testament und die Psalmen¹⁶. Die Lektüre gehörte zur Abendbeschäftigung der Mönche, der manuelle Arbeit oder auch Abschreiben von Büchern voranging¹⁷. Palladius erzählt über die Nonne Salvia, sie hätte eine riesige Anzahl von Zeilen aus Origenes, vieles aus Gregorios, Basileios und anderen, jedes Buch sieben- bis achtmal¹⁸ gelesen. Das Lesen konnte eine psychotherapeutische Tätigkeit vorstellen, wie aus Ioann. Moschos (PG 87, 3, 2901 A) ersichtlich: ἔλαβον βιβλίον ἐπὶ τῷ ἀναγνῶναι, ὅπως διὰ τοῦ ἀναγνώσματος τὴν λύπην ἀπορρίψωμαι.

Bisher sind samt unserer Bücherliste nur drei christliche griechische Bücherverzeichnisse veröffentlicht worden¹⁹. Die anderen zwei scheinen wirkliche Bücherinventare zu sein, obwohl R. Devreesse den P. Vindob. Gr. 26015 eher für einen Index zu einem liturgischen Werk hält²⁰.

Dazu können koptische Bücherverzeichnisse beigezogen werden, von denen das größte das von U. Bouriant veröffentlichte, der «κατά-λόγος der heiligen Bücher des τόπος von Apa Elias» wahrscheinlich aus der 2. Hälfte des 5. Jhs., der 80 Büchertitel (meistens Bücher des Alten und Neuen Testaments, Martyrologia, Heiligenviten, die Lobrede des

die apotagḗ beim Klostereintritt in der Höhe von 12 Nomismata in der Form eines gleichwertigen Evangeliiars.

15. Reallexikon f. Antike u. Christentum II, Stuttgart 1954, col. 270; vgl. *O. Volk*, a.a.O. S. 14, Anm. 6; PG 65, 145 B-C; PL 39, 219; s. auch Anm. 8 zu diesem Artikel.

16. Reg. Pachomii, reg. 140 (PL 23, 82); reg. 25 (PL 23, 71).

17. Theod. Stud. PG 1713 E.

18. Hist. Laus. PG 34, 1244 BC.

19. S. Anm. 2; *H. Gerstinger*, Ein Bücherverzeichnis aus dem VII-VIII. Jh. n. Chr. in Pap. Graec. Vindob. 26015, Wiener Studien 50 (1932) 185-192; *C. H. Roberts*, Two Oxford Papyri, Zeitschr. f. neut. Wiss. 37 (1938) 184-188 (4. Jh.).

20. *R. Devreesse*, Les manuscrits grecs de l'Italie méridionale (St. e Testi 183), Vatikan 1955, S. 93, Anm. 4.

Gregorios von Nazianz auf Basileios den Großen, Ioannes Chrysostomos, Athanasios und eine Kirchengeschichte enthält)²¹.

Dem Inhalt nach kann unser Papyrus zur Zeit neben den koptischen Ostraka (aus den Büchertiteln unserer Liste kommen auf ihnen das Paterikon, Basileios der Große, Gregorios von Nazianz, Evangelienbücher und einige Propheten vor) nur mit dem von Roberts veröffentlichten P. Ash. Inv. 3 verglichen werden, da der Wiener Papyrus apokryphe Werke, Märtyrererzählungen und Heiligenlegenden enthält. Von zehn erhaltenen Büchertiteln oder Verfassernamen betreffen im P. Ash. Inv. 3 (3. Jh.) sieben die Hl. Schrift (Levitikon, Job, Acta apostolorum, das Hohenlied, Exodus, Numeri (?), das Evangelium)²², daneben wird der apokryphe Pastor Hermae genannt und von den Exegetikern zweimal Origenes (davon einmal sein Kommentar zum Johannesevangelium), der Titel von drei weiteren wahrscheinlich exegetischen Werken (δέρμ(α) εἰς ...) ist nicht erhalten. Ungelöst blieb auch der Verfassernamen *Απα Βαλ.... Laut Gerstinger war aber das Bücherverzeichnis ursprünglich viel umfangreicher, so daß aus dieser Übersicht nur mit Vorsicht Schlüsse zu ziehen sind. Neben den biblischen Texten scheinen jedenfalls exegetische Kommentare zu überwiegen.

In unserem Dokument, das vollständig erhalten ist, werden ebenfalls zehn Büchertitel oder Verfassernamen genannt. Davon sind vier Namen berühmter Theologen, zwei alttestamentliche Bücher, das Evangelium, zwei Exegesen und zwei Texte, die als mönchische Erbauungsliteratur bezeichnet werden können.

Den bloßen Verfassernamen nach können wir natürlich nicht feststellen um welche Werke es sich handelte. Jedenfalls ging es nicht

21. U. Bouriant, Catalogue de la bibliothèque du couvent d'Amba Hélias, Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie égypt. 11 (1889) 131-8; The Monastery of Epiphanius at Thèbes I, by H. E. Winlock and W. E. Crum, New York, 1926, I 4, Nr. 554-558. - Aus der vorchristlichen Zeit stehen uns vier Papyri mit Bücherverzeichnissen zur Verfügung: P. Flor. 3, 371, 3. Jh. v. Chr. (G. Vitelli, Atene e Roma 7 (1904) 178-180); P. Petrop. 13, 3. Jh. v. Chr. (Wilcken, Grundriß u. Chrestomathie der Papyruskunde I 2, S. 182, Nr. 155 = G. Zereteli - O. Krüger, Papyri russischer u. georg. Sammlungen I, Tiflis 1925, S. 153, Nr. 22, aus Memphis); ein Bruchstück aus Oxyrrhynchos, 3. Jh. v. Chr., veröffentlichte M. Norsa, Aegyptus 2 (1921) 12-20; P. Varsov. 3, 3. Jh. v. Chr., (G. Manteuffel, Aegyptus 13 (1933) 367-373). Zu einigen von den vorchristlichen Bücherverzeichnissen vgl. auch V. Gardthausen, Die alexandrinische Bibliothek, ihr Vorbild, Katalog u. Betrieb, Zeitschr. d. deutsch. Ver. f. Buch- und Schriftwesen 5 (1922) 73-104.

22. Vgl. F. Kenyon, The Library of a Greek of Oxyrrhynchus, Journ. of Egypt. archaeology 8 (1922) S. 134: die Analyse der christlichen oxyrrhynchitischen Papyri im 5. Jh. ergab auch eine Mehrzahl von biblischen Texten.

nur um exegetische Werke, da Theodotos von Ankyra und Gregorios von Nazianz nicht zu den Exegeten gehören. Der für uns unbekannte Empfänger des Briefes scheint an dogmatischen Fragen sehr interessiert gewesen zu sein, was auch Z. 8 des Briefes mit der Angabe über ein unbekanntes Werk, vielleicht schon eine Art Katene, über das Dogma über die Auferstehung bezeugt.

Für das 6. Jh. waren zwei dogmatische Strömungen charakteristisch. In den christologischen Fragen war es der Neuchalkedonismus, zu dessen bedeutendsten Vertretern Kaiser Justinian selbst gehörte, der im J. 551 das Edikt über den richtigen Glauben gegen die «Drei Kapitel» herausgab²³. Dieses Edikt, durch welches die nestorianischen Tendenzen verurteilt wurden, wurde dann vom 5. ökumenischen Konzil bestätigt. In dieser Hinsicht scheint in unserer Liste der Namen des eifrigen Nestoriosgegner Theodotos von Ankyra relevant zu sein.

A. Gesché zeigte in seiner Analyse des Psalmenkommentars Didymos des Blinden, daß für Didymos ein großes Interesse an dogmatischen Fragen charakteristisch war und daß er in seinem Kommentar eben christologischen Fragen große Aufmerksamkeit widmete²⁴. In der Frage der Inkarnation des Logos hat Gesché sogar gewisse Analogien zwischen Theodotos und Didymos, der auch ein Vertreter der orthodoxen Christologie war, festgestellt²⁵.

In der Mitte des 6. Jhs. wurde auch das Auferstehungsdogma in Zusammenhang mit einer neuen Welle der Bekämpfung der origenistischen Lehren über die Präexistenz und Apokatastasis der Seelen neu diskutiert²⁶. Didymos arbeitete seine Auferstehungslehre durch eine eschatologische Deutung des Begriffes ἀλλοίωσις auf Grund aristotelischer Inspirationen aus²⁷.

Wir wissen, daß in dem Punkte der Präexistenz der Seelen und deren Apokatastasis Didymos origenistische Lehren vertrat und daß auch diese Lehre auf der σύνοδος ἐνδεμοῦσα in Konstantinopel im J. 543

23. H. G. Beck, Kirche u. theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, S. 284-6; Vita Euthymii p. 96.

24. A. Gesché, La christologie..., S. 54-55.

25. a.a.O. A. 304, Anm. 2.

26. Fr. Diekamp, Die origenistischen Streitigkeiten im sechsten Jahrhundert u. das fünfte allgemeine Concil, Münster 1899, S. 46; 47; 49; L. Koenen - W. Müller - Wiener, Zu den Papyri aus dem Arsenioskloster, Zeitschr. f. Pap. u. Epigr. 2, 1968, S. 44; 51; vgl. PG 39, 241: Sophronios von Jerusalem über Origenes, Euagrios, u. Didymos: ἀλλὰ καὶ τὴν τῶν σωμάτων τούτων, ὧν νυνὶ περιλαμβάνομαι, ἀνοήτως ἀναίρουσιν ἀνάστασιν.

27. Gesché a.a.O., S. 235-240.

und dann durch ein Edikt Justinians verurteilt worden ist. Diese Verurteilung wurde dann 553 von den Vätern noch vor der Öffnung des Konzils unterzeichnet und später den Konzilsakten beigefügt²⁸.

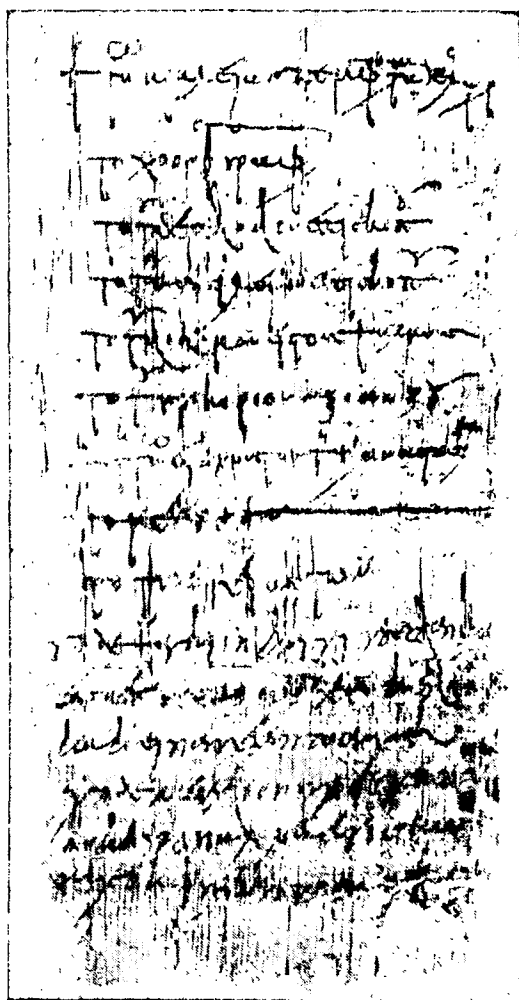
Die Namen des Theodotos von Ankyra, Didymos des Blinden und das Buch über das Auferstehungsdogma in unserer Liste scheinen uns also in die dogmatischen Diskussionen zur Zeit um den 5. ökumenischen Konzil zu führen.

Im Unterschied vom Schreiber des Begleitbriefes, der vielleicht der βιβλιοφύλαξ des Klosters selbst war und dessen Aussprache Merkmale der einheimischen griechischen Mundart bezeugt²⁹ und dessen Kenntnisse der Orthographie bereits unsicher waren (βιβλείων, γερόντων, μεγάληων), war der Empfänger des Briefes vielleicht ein besser gebildeter theologisch interessierter Mönch³⁰. Seinen Namen und Aufenthaltsort kannte aber außer seinen Klosterbrüdern nur der γραμματοφόρος, der ihm die kostbare Büchersendung mit dem Begleitschreiben übergab.

28. *Gesché* a.a.O., S. 356-357; *R. Devreesse*, *Le Ve concile et l'orthodoxie byzantine*, *Miscellanea G. Mercati* II, *Studi e Testi* 123, Vatikan 1946, S. 1-15.

29. *O. Montevecchi*, *La papirologia*, Torino 1973, S. 75 führt an, daß Dokumente aus Soknopaiu Nesos charakteristische Züge der von der ägyptischen Aussprache des Griechischen abhängenden Orthographie tragen. Die meisten Papyri der Prager Sammlung Wessely stammen eben aus Soknopaiu Nesos, vgl. *R. Dostálová - L. Vidman*, a.a.O., S. 102.

30. *L. G. Modena* fand aber durch die Analyse der literarischen christlichen Papyri aus Oxyrrhynchos im 5.-6. Jh. bereits nur ein niedriges Interesse an theologischen Problemen, vgl. *L. G. Modena*, *Il cristianesimo ad Ossirinco*. Papyri letterari e cultura religiosa, *Bull. de la Soc. d'Archéol. d'Alexandrie* 33 (1939) 302-4.

Pap. Gr. Wess. Prag. I 18

**DER BILDTYPUS DER THEOTOKOS NIKOPOIOS
ZUR IKONOGRAPHIE DER GOTTESMUTTER-IKONE, DIE
1030/31 IN DER BLACHERNENKIRCHE
WIEDERAUFGEFUNDEN WURDE**

WERNER SEIBT/Wien

Romanos III. Argyros ließ 1030/31 sowohl in der Hagia Sophia als auch in der Theotokos-Kirche τῶν Βλαχερνῶν Restaurierungsarbeiten durchführen. Dazu überliefert Skylitzes zwei Notizen, die einander ergänzen:

Καταλαμπρύνει δὲ καὶ τὰ κιονόκρανα τῆς Μεγάλης ἐκκλησίας καὶ τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου τῶν Βλαχερνῶν ἀργύρῳ καὶ χρυσῷ. μέλλων δὲ καὶ τὸ θυσιαστήριον ἐπιποιεῖσθαι τῶν Βλαχερνῶν εὔρε κρεμαμένην εἰκόνα παλαιάν, ἣν ἀνακαινισθῆναι προσέταξεν.

ἐξηργυρωμένον (v.l. ἐξωγυρωμένον)* δὲ τὸ χρῖσμα τοῦ τοίχου ἰδὼν κα-
θαιρεθῆναι προσέταξε καὶ νέον γενέσθαι. καθαιρεθέντος δὲ τοῦ χρίσματος εὐ-
ρέθη εἰκὼν ὑλογραφική, σανίδιον ἐπιστήθιον κρατούσης τῆς θεοτόκου τὸν κύ-
ριον καὶ θεὸν ἡμῶν, ἀμόλυντος διαμείνασα ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τοῦ Κοπρωνύμου
ἕως τῆςδε τῆς ἡμέρας, ἐτῶν διελθόντων τριακοσίων¹.

Bei der Erneuerung des Verputzes der Blachernenkirche fand man also eine alte, auf Holz gemalte Ikone, die der Kaiser renovieren ließ. Was die Zeitspanne betrifft, die das Bild verborgen war, hat der Berichterstatter etwas aufgerundet. Konstantin V. Kopronymos war zwar schon ab 720 Mitkaiser, aber erst von 741-775 Alleinherrscher bzw. Hauptkaiser.

In bezug auf die Darstellung dachte R. P. Janin an "une icône de la Mère de Dieu *en orante* avec l'Enfant Jésus dans un médaillon sur la poitrine"². Dafür würde sprechen, daß der Bildtypus der "virgo orans mit dem Christusmedaillon" tatsächlich häufig mit der Blachernenkirche in Verbindung gebracht wird. M. E. setzt dieser Bildtypus aber erst etwas später ein, wie wir unten zeigen werden.

Zur Unterstützung der Hypothese, daß die Theotokos auf dieser Ikone nicht in orans-Haltung dargestellt war, sondern das Medaillon

* Vgl. E. Trapp, Eine wiederaufgefundene Ikone der Blachernenkirche. Erscheint JÖB 35 (1985).

1. Skylitzes 384, 19-28. Es handelt sich wohl in beiden Fällen um die Auffindung ein und desselben Bildes. Skylitzes hat offenbar zwei verschieden lautende Nachrichten, die er in seinen Quellen fand, relativ unverändert übernommen. Von der Restaurierung allgemein berichtet auch Glykas 583, 13-15, allerdings ohne die Auffindung der Ikone zu erwähnen.

2. R. Janin, Les églises et les monastères (La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. Première partie: Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique, Bd. III). Paris 1969, 166.

bzw. den Clipeus mit der Abbildung des praenatalen Christus mit beiden Händen hielt, möchte ich zwei Argumente beibringen: Einerseits legt das Verb *κρατούσης* viel eher eine solche Bedeutung nahe als daß es die Vorstellung eines frei vor der Brust schwebenden Medaillons vermitteln könnte, und andererseits läßt sich ein aufschlußreicher numismatisch-sigillographischer Tatbestand beibringen.

In der Goldprägung des Kaisers Romanos III. Argyros (1028-34) erscheint bei den zahlreich erhaltenen Histamena jeweils der thronende Christus auf der Avers-Seite, auf der Revers-Seite wird der Kaiser von der Theotokos gekrönt. Die Tetrartera dagegen, die sehr selten sind³, bringen auf der Rv.-Seite eine Büste des Kaisers und auf der Av.-Seite eine Büste der Theotokos, die mit beiden Händen ein Christus-medaillon vor der Brust hält⁴ (Abb. 1), also genau jenen Typus, den wir für obige Ikone postulieren. Ph. Grierson vermutet, daß die Tetrartera "in the very beginning of the reign"⁵ geprägt wurden, nach unserer Interpretation wären sie frühestens auf 1030/31 zu datieren, eben als Nachahmungen der wiederentdeckten Ikone.

In unmittelbarem Anschluß daran wäre auch ein seltener⁶ anonymer Miliariesientypus (Abb. 2) zu behandeln, der von Ph. Grierson der Regierungszeit Basileios' II. und Konstantins VIII. zugewiesen wurde, wobei im besonderen an das Jahr 989 gedacht wurde, den Zeitpunkt der Niederwerfung der Usurpation des Bardas Phokas⁷. Vom Standpunkt der Kaiserideologie aus sind aber a priori Bedenken dagegen anzumelden, daß ein Sieg in einem Bürgerkrieg durch eine Münzmission verherrlicht worden wäre.

Die Anrufungsumschrift der Av.-Seite, die dieselbe Theotokos-

3. In der Photothek des Instituts für Numismatik der Universität Wien finden sich nur 3 Belege.

4. Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection* III. Leon III to Nicephorus III (717-1081). Washington, D.C. 1973 (im folgenden nur: DOC III), Romanus III, AV 2; C. Morrisson, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale* II. De Philippicus a Alexis III (711-1204). Paris 1970 (im folgenden nur: BNC II), Romain III Argyre, AV/08.

5. DOC III 2, S. 712.

6. In der Photothek des Instituts für Numismatik finden sich 7 Belege.

7. DOC III, Basil II, AR 19; BNC II, Basile II, AR/07-08; vgl. DOC III 2, S. 611; Ph. Grierson, *A Misattributed Miliariesion of Basil II*. ZRVI 8,1 (1963) (= *Mélanges G. Ostrogorsky*) 111 ff.—Zuvor war das Miliariesion entweder Johannes I. Tzimiskes oder Basileios II. und Konstantin VIII. zugewiesen worden.

darstellung wie die eben erwähnten Tetartera bringt, lautet: ΘCE b, Θ, TOIS bASIL, S.; dabei ist einerseits der Plural, andererseits die Anonymität zu beachten. Die Rv.-Legende lautet (in griechischer Transkription bzw. Auflösung):

Μῆτερ θεοῦ, δεδοξασμένη, ὁ εἰς σὲ ἐλπίζων οὐκ ἀποτυγχάνει⁸.

Wenn man die Frage der Datierung dieses Stückes neu aufrollt, ist zunächst festzuhalten, daß die Mitte des 11. Jh. als terminus ante quem anzusehen ist, da unter Konstantin IX. Monomachos der Silbergehalt der Miliarsien deutlich zurückging⁹. Zudem sind etwa in dieser Zeit weitere Fortschritte bei der Gräzisierung der Buchstaben der Münzlegenden festzustellen, sodaß C nur mehr für griechisches σ und nicht mehr zugleich für x (in der Form des lateinischen c) verwendet wurde¹⁰. Aus diesem Grunde habe ich an anderer Stelle¹¹ vorgeschlagen, das Miliarsion zwischen 1034 und 1042 zu datieren. In privaten Diskussionen wurde mit Recht darauf hingewiesen, daß Michael IV. bei seiner Goldprägung die Gattin Zoe nicht erwähnt. Silberprägungen kennen wir von Michael IV. bislang nicht, und was die Numismatik für Michael V. anzubieten hat, der immerhin vom 13.12.1041 - 21.4.1042 regierte, ist sehr bescheiden. Auch in bezug auf die Samtherrschaft von Zoe und Theodora (20.4. - 11.6.1042) gibt es Probleme, auf die wir später noch eingehen werden.

Gegen eine Datierung des anonymen Miliarsions in die Zeit der Samtherrschaft der beiden Kaiserinnen gibt es kein schlagendes numismatisches Argument. Daß in diesen Wochen, die wohl die meisten politischen Realisten als Übergangsperiode ansahen, anonyme Miliarsien geprägt worden wären, erscheint politisch und ideologisch sinnvoll. Es gibt aber auch einen anderen Zeitpunkt, und der würde m. E. noch besser passen: Im Jahre 1040, als es klar wurde, daß der Kaiser Michael IV. ein todgeweihter Mann war, inszenierte Ioannes Orphanotrophos, der allmächtige Bruder des Kaisers, einen ganz besonderen Staatsakt, um der Familie den Thron zu sichern. Die Kaiserin Zoe adoptierte den Neffen des Kaisers, den späteren Michael V., und der Kaiser machte

8. Auf die Anrufung folgt ein Zwölfsilber.

9. Hierauf wies insbes. Ph. Grierson in einem Schreiben vom 26.4.1972 hin, für das ich ihm sehr herzlich danke.

10. Vgl. G. Zacos - A. Vegliery, C for Σ on Coins of the Eleventh Century. Num. Circ. 68 (1960) 154 ff.

11. W. Seibt, Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich. 1. Teil: Kaiserhof. Wien 1978, S. 327.

ihn zugleich zum καῖσαρ, womit er als präsidentiver Nachfolger präsentiert wurde. Dieser Akt fand in der Blachernenkirche statt! Es wäre durchaus denkbar, daß die Machthaber aus diesem Anlaß neue Miliarsien prägen ließen und der oben vorgelegte Typus würde der besonderen Situation durchaus gut gerecht¹².

Der erwähnte Bildtypus der Theotokos Nikopoios, wie man ihn aufgrund einer Siegelbeischrift nennt (Abb. 9)¹³, ist kurz vor Beginn der Komnenenzeit erneut numismatisch nachzuweisen. Sowohl Romanos IV. Diogenes (1068-74) als auch Michael VII. Dukas (1071-78) ließen Tetartera und Zwei-Drittel-Miliarsien prägen, die auf dem Avers Theotokosbüsten dieses Bildschemas aufweisen (Abb. 3-7)¹⁴. Dazu kommt ein Tetarterontypus Eudokias, der entweder 1067 oder 1071 zu datieren ist, also entweder vor die Erhebung des Romanos oder nach seinen Sturz¹⁵.

Und wieder können wir diese Prägungen mit einem historischen Ereignis in Verbindung bringen. Im Herbst 1069 wurden in der Blachernenkirche, wie die Historiker berichten, durch einen Brand sehr schwere Schäden angerichtet¹⁶, die hochverehrte Ikone konnte aber höchstwahrscheinlich gerettet werden. Trotz der wirtschaftlichen Schwierigkeiten bauten Romanos IV. und Michael VII. die Kirche natürlich

12. Vgl. Psellos, Chron. I 65-68 *Renauld*; Zonaras III 597, 6-598, 4 (hier ist die Rede davon, daß die Adoption ἐν ταῖς κιγκλίσαι τοῦ θυσιαστηρίου der Blachernenkirche stattfand, dort wo offenbar die altherwürdige Ikone aufgefunden worden war).

13. Dieses Siegel, auf das wir noch genauer zu sprechen kommen, ist am besten publiziert bei *G. Zacos - A. Vegliery*, Byzantine Lead Seals I. Basel 1972, Nr. 2678 a.

14. Romanos IV: DOC III 2, Romanus IV, AV 3.11; AR 5; BNC II, Romain IV Diogène AV/08-11; AR/02. Der Tetarterontypus ist häufig (abgesehen von den genannten Katalogen 32 Belege in der Photothek des Instituts für Numismatik), der Miliarsientypus weniger (7 Belege). Michael VII.: DOC III 2, Michael VII, AV 3-5; AR 8-9; BNC II, Michel VII Doukas, AV/14-16; AR/07. Die Tetartera sind häufiger als die des Romanos, die Miliarsien seltener (die entsprechenden Zahlen in der Photothek sind 55:4). Nur in Parenthese sei erwähnt, daß der Bildtypus auch auf sehr seltenen Folles erscheint, deren Zuweisung nicht ganz gesichert ist; vgl. *M. F. Hendy*, Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261. Washington, D. C. 1969, T. 3, Alexius I, Pre-reform, Thessalonica 1 (AE); vgl. S. 79 f.; *W. Wroth*, Imperial Byzantine Coins in the British Museum. Chicago 1966, 550, Type 8; T. 65, 17 AE.

15. DOC III 2, Eudocia AV (2); nur ein einziges Stück ist bekannt. Grierson zog die Datierung in das Jahr 1067 der späteren vor (DOC III 2, S. 781 f. 784), die Frage kann aber keineswegs als entschieden gelten.

16. Skyl. cont. 139, 6 f. ἐπυροπόληθη...ἕως ἐδάφους; Attal. 138, 15-17; Zonaras III 694, 6 f. Vgl. *Janin*, Églises (A. 2) 162 (allerdings dort irrtümlich auf 1070 datiert).

wieder auf, und die erwähnte Münzprägung steht damit in Zusammenhang. Dieser Umstand ist übrigens als Indiz dafür zu werten, daß das Tetrarteron Eudokias nicht auf 1067 sondern auf 1071 zu datieren ist.

Für den sigillographischen Teil dieser Untersuchung wollen wir von jenem Siegeltypus ausgehen (es sind drei Exemplare bekannt), der den Bildtypus der Theotokosbüste, die ein Christusmedaillon (Christus ebenfalls als Büste) mit beiden Händen vor der Brust hält, mit der Beischrift versieht:

MP	ΘV
HNI	ΠΟΙ
KO	OC

Μ(ήτηρ) Θ(εο)ῦ ἡ Νικοποιός.

Die Revers-Legende lautet: Θ(εοτό)κα βοή-θει Ἰω(άννη) προ-έδρω καὶ πα-ρακοιμω-μένω (Abb. 9)¹⁷. Paläographie und Zierelemente weisen primär in spätere 50er bis frühere 70er Jahre des 11. Jh., sodaß eine Zuweisung des Siegels an Ioannes Orphanotrophos, den Bruder des Kaisers Michael IV., was früher mehrfach erwogen worden war, sicher ausscheidet. Eher ließe sich der Parakoimomenos mit jenem Eunuchen Ἰωάννης πρόεδρος καὶ ἐπὶ τῆς τραπέζης verbinden, dessen Siegel denselben Theotokos-Typus aufweist und etwa aus der Mitte des 11. Jh. stammt¹⁸. Natürlich könnte dieser Mann früher πραιπόσιτος, ἐπὶ τοῦ κοιτῶνος καὶ ἐπὶ τοῦ κανικλείου gewesen sein, aber ob der Ioannes, der 1052 in dieser Stellung erwähnt wird¹⁹, später in obigem Sinne aufstieg, ist unsicher. Jener Eunuch Ioannes, der πρωτοβεστιάριος des Nikephoros III. Botaneiates war, ist aus sigillographischen Gründen eher aus diesem Zusammenhang auszuschneiden²⁰.

Im 2. und 3. Drittel des 11. Jh., etwa mit den 30er Jahren einset-

17. N. P. Lichačev, Istoričeskoe značenie italo-grečeskoj ikonopisi. Izobraženija Bogomateri...Petersburg 1911, 78, Abb. 165; App. 7, Nr. 25; T. IV, Nr. 25; Zucos - Veglery (vgl. A. 13) 2678 a; vgl. P. Gautier, Rez. zu Zucos - Veglery. REB 32 (1974) 404.

18. Lichačev, a.O., T. IV, Nr. 33.

19. P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos - D. Papachryssanthou, Actes de Lavra I. Paris 1970, Nr. 31.

20. Zu seinen Siegeln vgl. V. Laurent, Le corpus des sceaux de l'empire byzantin II. Paris 1981, Nr. 937. Auf diesen Siegeln, die Ioannes als ναβελίσμιος, πρωτοβεστιάριος καὶ μέγας δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς nennen, wählte er Michael bzw. Michael und Demetrios für die Avers-Seite.

zend, war der Typus der Theotokos Nikopoios auf Siegeln sehr beliebt²¹. An prominenten Persönlichkeiten, die diesen Avers-Typus wählten, wären z. B. zu nennen: Ioannes Dukas καῖσαρ (ab ca. 1060)²², sein Sohn Andronikos Dukas (Ende 1071-1073)²³, Nikephoros Melissenos καῖσαρ (1081-1104)²⁴ und seine Gattin Eudokia Komnene (ab den 60er Jahren des 11. Jh.)²⁵. Vom 12. Jh. an findet sich dieser Typus aber nur mehr sehr selten.

Siegel und Münzen dokumentieren also recht gut, wie die wiederaufgefundene alte Ikone nach ihrer Restaurierung bzw. "modernen" Übermalung ca. 1031 aussah. Die Frage der Bildtradition wollen wir erneut am sigillographischen Material²⁶ prüfen, das in viel reicheren Ausmaß erhalten blieb als andere Werke der Kunst, wenn auch einschränkend bemerkt werden muß, daß der künstlerische Anspruch der Siegel oft nur bescheiden ist.

Dabei können wir feststellen, daß der Bildtypus einer Theotokosbüste mit einer nimbierten Christusbüste vor der Brust schon ab dem 6. Jh. auf Bleisiegeln relativ verbreitet war. Durch den Nimbus kommt die Christusbüste zumindest teilweise der Bildidee eines Medallions nahe. In manchen Details läßt sich eine allmähliche —wenn auch nicht gerad-

21. Vgl. Abb. 9-12. Allein aus *Laurent*, *Corpus II* wären für das 2. Drittel des 11. Jh. folgende Bullen zu erwähnen: Nr. 61, 118 (?), 325 (Anastasios πατρίκιος καὶ γενικός λογοθέτης, wohl zu verbinden mit 432: Anastasios μάγιστρος βέστης καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου, letzteres Siegel aus der Mitte des 11. Jh.), 344, 405, 452, 551 (unsere Abb. 10), 573, 618 (εἰδικός), 631, 704 (ἐπὶ τοῦ βεστιαρίου), 771 (?) (σακελλάριος), 870, 873, 880, 1136.

22. *Zacos - Veglery* 2683.

23. A.O. 2693.

24. A.O. 2698 f.

25. A.O. 2700 und 2700 bis.

26. Die Numismatik kann hier keinen Beitrag leisten.—Aus den anderen Bereichen der Kunst sei exempli gratia nur ein wichtiges vorikonoklastisches Fresko herausgegriffen, das etwa 700 entstandene Nischenbild in S. Maria Antiqua in Rom (wohl die Nachbildung eines Tafelbildes, das in der ersten Hälfte des 6. Jh. in einer orientalischen Provinz des byzantinischen Reiches entstand). Eine unnimbierte Marienbüste hält vor der linken Schulter —also nicht in der Mitte des Körpers!— eine nimbierte Christusbüste, als Beischrift erscheinen die beiden Monogramme 'H αῖτα bzw. Μαρία. Vgl. dazu die wichtige Monographie von *A. Weis*, Ein vorjustinianischer Ikonentypus in S. Maria Antiqua. *Röm. Jahrb. f. Kunstgesch.* 8 (1958) 17-61. Unter Einschluß der stehenden und thronenden verwandten Theotokosdarstellungen setzte sich *Mirjana Tatić-Durić* mit diesem Fragenkreis auseinander: *Bogorodica Nikopeja*. *Zbornik Radova. I Kongres saveza društava povjesničara umjetnosti*. Ochrid 1976, 39-51 (Für eine Kopie dieser sehr entlegenen Publikation danke ich *Ph. Malingoudis*).

linige - Entwicklung zum Darstellungstypus der Nikopoios ablesen.

Beim Nikopoios-Typus wird das Gesicht der Gottesmutter mehr oder weniger rund und durchwegs jugendlich wiedergegeben. Die Stirn ist vom Maphorion bedeckt, das in der Mitte genügend Platz für vier Perlen in Kreuzform aufweist. Bei den älteren Siegeln (vgl. Abb. 13-16) ist das Gesicht eher oval, das Moment der Jugend tritt oft zurück, und das Maphorion über der Stirn ist viel schmüler wiedergegeben, wobei es zumeist recht plump wirkt. Bisweilen gewinnt man den Eindruck, daß trotzdem vier Perlen angedeutet waren—aber diese sind kaum klar genug zu erkennen.

Erheblich größer sind die Unterschiede beim Maphorion im Bereich der Schulterpartie bzw. beim Chiton der Theotokos. Während beim Nikopoios-Typus einige wenige, relativ stark geschwungene Falten angedeutet sind und stets über beiden Schultern jeweils vier Perlen in Kreuzform erscheinen (so wie über der Stirn), fehlen diese Perlen bei den älteren Typen gänzlich. Die zahlreichen Gewandfalten liegen eng nebeneinander und verlaufen gerade, sodaß sie oft an Schraffierung erinnern. Bei mehreren nachikonoklastischen Stücken ist eine klare Unterscheidung zwischen Maphorion und Chiton zu erkennen, wobei die Falten des Maphorions ungefähr auf den Scheitel des Nimbus Christi zielen, die des Chiton aber vertikal verlaufen, leicht zur Mitte geneigt (vgl. bes. Abb. 13 und 16)²⁷. In anderen Fällen, bes. bei den vorikonoklastischen Bullen, ist die Schraffierung aber zumeist erheblich einfacher.

Mir ist derzeit kein einziges Beispiel bekannt, das die Gewandgestaltung des Nikopoios-Typus, v.a. die Perlen über der Schulter, schon eindeutig vor 1030 belegen würde, dennoch kann man aber die Möglichkeit, daß es bereits Übergangslösungen in diese Richtung gab, nicht mit Sicherheit ausschließen²⁸.

Das Medaillon (bzw. der Clipeus) mit der Christusbüste ist ein wesentliches Element des Nikopoios-Typus. Die älteren Typen dagegen

27. Als gutes Beispiel bietet sich hier ein Siegel des Patriarchen Photios an, das möglicherweise aus seiner ersten Amtszeit stammt, das heißt aus der Periode zwischen 858 und 867. Es wird heute in Dumbarton Oaks aufbewahrt (Shaw Coll., Nr. 2. unsere Abb. 16); vgl. *V. Laurent*, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin* V 1. Paris 1963, Nr. 7. Weitere Beispiele: *Laurent*, a.O. V, Nr. 330, 548, 823, 908, 1209, 1491, 1655, 1815, 1817, 1819. Als Sonderformen erscheinen jene Typen, wo das Gewand der Theotokos die Christusbüste wie zwei Blätter einer Fächerpalme oder wie ein Kranz umgibt, vgl. z. *B. Laurent*, a.O. Nr. 529, 489 (die Avers-Abbildung irrtümlich unter Nr. 490!).

28. Daß manche Siegel in der Vergangenheit offensichtlich falsch datiert wurden, kann hier ohne Belang bleiben.

kommen der Bildidee eines Medaillons oft nur nahe²⁹. Vielfach umschließt vielmehr der Nimbus Christi die gesamte Büste fast—aber eben nur fast!—wie ein Medaillonrand. Auf dem Siegel des Photios beispielsweise (Abb. 16) setzt der Nimbus eindeutig über der Schulter an, wobei dieser Ansatzpunkt allerdings nur ganz wenig vom Bildrand entfernt ist. In anderen Fällen sind diese Feinheiten nicht so deutlich auszunehmen.

Auf den Bleibullen und Münzen des 11. Jh. hält die Gottesmutter das Medaillon mit beiden Händen. Bei einer Reihe von Siegeln des 9. und 10. Jh., wo wir es nicht eindeutig mit einem Medaillon zu tun haben, hält Maria dagegen gewissermaßen den Nimbus, was nicht leicht nachvollziehbar sein dürfte (vgl. Abb. 13 und 16). Die älteren Typen verzichteten überhaupt auf die Andeutung von Armen bzw. Händen der Theotokos.

Schließlich zeigen auch die Beizeichen bzw. Siglen eine gewisse Entwicklung. Fast alle Marienbilder auf vorikonoklastischen Siegeln weisen zu beiden Seiten der Darstellung je ein Kreuz auf. In der Periode der ikonophilen Reaktion zwischen den beiden Phasen des Ikonoklasmus, d.h. im späteren 8. und frühen 9. Jh., setzten sich anstelle der Kreuze zwei Kreuzmonogramme durch, die $\Theta\epsilon\omicron\tau\omicron\chi\epsilon$ bzw. $\beta\omicron\eta\theta\epsilon\iota$ bedeuten³⁰; vereinzelt wurde diese Mode auch nach der Überwindung des Ikonoklasmus, etwa im 3. Viertel des 9. Jh., fortgesetzt³¹. Daneben erscheint aber schon in dieser Zeit die Anrufungsumschrift $\Theta\epsilon\omicron\tau\omicron\chi\epsilon \beta\omicron\eta\theta\epsilon\iota \tau\tilde{\omega} \sigma\tilde{\omega} \delta\omicron\upsilon\lambda\omega$ entlang der oberen Hälfte des Bildrandes, anfangs—wie in einem Kreisring—durch eine Perlenreihe von der Abbildung getrennt (vgl. Abb. 13, 15, 16). Im 10. Jh. ist in einigen Fällen die Rückkehr zu einfachen Kreuzen festzustellen (Abb. 13), z. T. begann man aber bereits mit den Siglen M/Θ bzw. $\overline{MP}/\overline{\Theta V}$ (Abb. 14), die dann beim Nikopoios-Typus die Regel bedeuten.

Die Vorläufer des Nikopoios-Typus lassen sich auf Siegeln gut bis

29. Ein gutes Beispiel aus vorikonoklastischer Zeit wäre etwa *Lichačev*, *Istor. značenie* (vgl. A. 17) 68, Abb. 129; T. IV, Nr. 2. Aus der Zeit ab dem späten 8. Jh. möchte ich nur einige herausgreifen: *Laurent*, *Corpus* II, Nr. 461, 464; *Corpus* V, Nr. 329, 474, 914, 1815; *Seibt*, *Bleisiegel* (vgl. A. 11), Nr. 73.—Andererseits sei aber nicht verschwiegen, daß es eine Reihe von Fällen gibt, wo nicht einmal die Idee eines Medaillons entfernt anklingt.

30. Die Einführung des neuen Typus geht allerdings ins frühere 8. Jh. zurück, das heißt in die Zeit vor Beginn des Ikonoklasmus, vgl. z. B. *Zacos - Veglery*, Nr. 1333 f., 1346 f.

31. Vgl. z. B. *Laurent*, *Corpus* II, Nr. 461; *Corpus* V, Nr. 329, 474, 527, 902, 914, 1803, 1962; *Zacos - Veglery* (vgl. A. 13), Nr. 1325, 1333f., 1342f., 1347.

ins 6. Jh. zurückverfolgen. Abgesehen von Hunderten privater Siegel³² blieb auch ein Kaisersiegel erhalten, dem hier besondere Bedeutung zukommt. Die genaue Zuweisung der Bulle bereitet allerdings Probleme, da der Kaisername fragmentiert ist. Während sich die Editoren³³ für Justinian I. entschieden, würde ich die Regierungszeit Justinos' II. vorziehen, und denke auch hier eher an das Ende als an den Beginn seiner Herrschaft³⁴.

Mit der Blachernenkirche wird auch ein anderer Bildtypus der Theotokosdarstellungen verbunden, der der *virgo orans ohne Medailon*. Eine Büste dieser Art führt z. B. auf geläufigen Zwei-Drittel-Miliaresien Konstantins IX. Monomachos (1042-55) die Beischrift: $\overline{M}\cdot\overline{P}$ / $\overline{\Theta}\overline{V}$ // H RAXEP/NITICA³⁵. Ich halte dafür, daß dieser Bildtypus in der Blachernenkirche mit obigem Typus der Theotokos Nikopoios verschmolzen wurde und so der neue Typus der *virgo orans* mit einem frei vor der Brust schwebenden *Christusmedaillon* entstand, der in Byzanz v.a. während der Komnenenzeit ungemein beliebt war und von hier aus nachhaltig auf benachbarte Kunstprovinzen einwirkte³⁶.

Auf Siegeln erscheint der neue Typus frühestens ab den späten 50er Jahren des 11. Jh., also kaum 30 Jahre nach der Auffindung der alten Ikone unter Romanos III.

Vor rund 30 Jahren kamen nun aber beim Akcacoca-Schatzfund Nomismata zutage, deren Avers-Seite eine solche Theotokosbüste bringt, und deren Rückseite die Kaiserinnen Zoe und Theodora abbildet, die im Jahre 1042 einige Wochen lang gemeinsam regierten³⁷. Ph. Grierson weiß zu berichten, daß fast zur selben Zeit, als die "genuine coins" auf den Markt kamen, auch eine Reihe eindeutiger Fälschungen auftauch-

32. Die umfangreichste Zusammenstellung findet sich heute bei *Zacos - Veglery* in Kap. VI: Iconographic Seals; vgl. aber auch *Lichačev*, a.O., T. IV.

33. *Zacos - Veglery*, Nr. 4.

34. *Seibt*, Bleisiegel, S. 59, A. 10. Die "Christianisierung" der Kaisersiegel ging nur allmählich vor sich. Sogar Justinos II. verwendete noch Siegeltypen, auf denen die Nike erscheint, wenn auch durch zwei Kreuze in den christlichen Zusammenhang hereingenommen (*Zacos - Veglery*, Nr. 3c; vgl. *Seibt*, Rez. dazu, BSl 36 (1975) 208f.).

35. DOC III 2, Constantine IX, AR 8; BNC II, Constantin IX Monomaque, AR/08-09.

36. Vgl. dazu allgemein *G. M. Lechner*, Zur Ikonographie der "Gottesmutter des Zeichens", in: Kunst der Ostkirche. Ikonen, Handschriften, Kultgeräte. Ausstellung des Landes Niederösterreich im Stift Herzogenburg. Wien 1977, 77-90; *H. Hallensleben*, Das Marienbild der byz.-ostkirchl. Kunst nach dem Bilderstreit, B 4, in: Lexikon der christlichen Ikonographie III. Rom-Freiburg-Basel-Wien 1971, 167. Als Typenbezeichnungen bieten sich *Platytera*, *Μεγάλη Παναγία*, *Znamenie* u.a. an.

37. DOC III 2, Zoe and Theodora, AV 1; vgl. S. 731f.

ten³⁸. Leider ist es nicht möglich, genügend verlässliche Berichte über die genauen Fundumstände und dgl. zu erhalten. Wenn hier moderne Fälscher am Werk waren—was nur mit großen Vorbehalten einmal als Möglichkeit in den Raum gestellt werden soll—, kann man ihnen relativ gute Arbeit attestieren und einen versierten Numismatiker im Hintergrund postulieren; allerdings ist die Revers-Seite auch bei den besten Stücken stilistisch weniger gelungen als die Avers-Seite, für die es ganz gute Vorlagen gibt (vor allem an Siegeln, aber auch an Münzen). Vielen Numismatikern genügt es schon als "Beweis" für die Echtheit, daß mehrere Stempel vorauszusetzen sind. Die Frage sollte bis zum Vorliegen stärkerer Argumente offen bleiben³⁹.

In der Blachernenkirche gab es eine hochverehrte Theotokos-Ikone, die von einem kostbaren Vorhang bedeckt war, der sich ohne jedes äußere Zutun - fast - jeden Freitag abends hob und erst in der neunten Stunde des folgenden Samstag wieder senkte. Die große Bedeutung, die man diesem *σύνθηες θαῦμα*, dem "üblichen Wunder", zumaß, zeigt eine Nachricht Anna Komnenes⁴⁰: Kaiser Alexios I. Komnenos verschob im Jahre 1107 seinen Aufbruch gegen den Normannenfürsten Bohemund um eine volle Woche, da am Freitag der ursprünglichen Abreise das Wunder ausblieb; am folgenden Freitag nahm er selbst an den Hymnen und Gebeten teil; als der Vorhang sich wieder hob, konnte der Kaiser mit fester Zuversicht gegen den Feind ziehen.

Die Berichte über das wundersame Heben des Vorhanges, in dem man das Wirken des Hl. Geistes zu erkennen glaubte, setzen erst in den 70er Jahren des 11. Jh. ein (also nach dem Brand) und reichen bis 1204⁴¹.

38. DOC III 2, S. 731, A. 6.

39. Es sei in diesem Zusammenhang erwähnt, daß wir Speyrer Imitationen dieses Bildtypus kennen, die neben Konrad II. (infolge seiner Verdienste um den Dom von Speyer) entweder Heinrich III. oder Heinrich IV. nennen: *H. Dannenberg*, Die deutschen Münzen der sächsischen und fränkischen Kaiserzeit. Berlin 1876-1905, Nr. 829. Das erwähnte Nomisma von Zoe und Theodora wurde bereits in die Diskussion um die genauere Datierung dieses Speyrer Münztypus herangezogen, vgl. *Vera Hatz*, Die byzantinischen Einflüsse auf das deutsche Münzwesen im 11. Jh. *Zs. f. Archäol.* 12 (1978) 146. Hier ist aber größere Vorsicht am Platz, denn die Fundlage ist nicht eindeutig genug, um zuverlässige Aussagen zu gestatten. W. Hahn wies nicht ohne Grund darauf hin, daß so manche Funddatierungen deutscher Prägungen der 2. Hälfte des 11. Jh. noch recht unsicher sind. Nach dem derzeitigen Wissensstand wäre es keineswegs ausgeschlossen, daß die Speyrer Münzen erst Prägungen des Alexios I. Komnenos zum Vorbild haben, also erst aus den 80er Jahren des 11. Jh. stammen.

40. Anna Komnene III 87, 15-23 Leib.

41. Vgl. *V. Grumel*, Le "miracle habituel" de Notre-Dame des Blachernes à

Ich halte dafür, daß es sich hier um eine Ikone des zuletzt beschriebenen Typus (virgo orans mit Medaillon) und nicht des Nikopoios-Typus handelte, weshalb ich an dieser Stelle nicht näher darauf eingehen möchte.

Zu den am höchsten verehrten Gnadenbildern Venedigs zählt ohne Zweifel die in San Marco aufbewahrte "Madonna Nicopeia". Die Theotokos ist als Halbfigur dargestellt, Christus dagegen fast zur Gänze, jedenfalls ohne Medaillon; die rechte Hand Mariens berührt die rechte Schulter Christi. Das vor etwa 15 Jahren von A. Lazzarin sehr sorgfältig restaurierte Bild (48×36 cm) dürfte in der Komnenenzeit in Konstantinopel geschaffen worden sein und kam vielleicht im 13. Jh. nach Venedig⁴². Es handelt sich sicher nicht um die unter Romanos III. in der Blachernenkirche wiederentdeckte Ikone. Der Beinamen erscheint nicht auf dem Bild, möglicherweise wurde er erst im Laufe der Zeit mit dieser Ikone in Verbindung gebracht⁴³.

Constantinople. EO 30 (1931) 129-146.

42. Für Informationen über diese Ikone danke ich E. Bacchion. Vgl. ferner A. Rizzi, *Un'icona constantinopolitana del XII secolo a Venezia: La Madonna Nicopeia*. *Θεσμοπλάματα* 17 (1980) 290-306 (mit der älteren Bibliographie).

43. Der vorliegende Beitrag entstammt dem Arbeitsbereich des sigillographischen Projektes des Forschungsschwerpunktes Byzantinistik. Manche Probleme konnten während eines Aufenthaltes in Dumbarton Oaks im Sommer 1983 geklärt werden. Für weiterführende Diskussionen danke ich bes. W. Hahn, Joli Kalavrezou-Maxeiner und Carol Moon.

Abbildungsverzeichnis

- 1: Tetarteron Romanos' III. (1030/31-34): DO, Neg. Nr. 70.201.2
- 2: Anonymes Miliarsion, wohl zw. 1034 u. 1042, vielleicht 1040: DO 72.72.68
- 3: Tetarteron Michaels VII. (1071-78): DO 77.18.14.23
- 4-5: Zwei-Drittel-Miliarsien Romanos' IV. (1069-71): DO 70.198.4
- 6-7: Zwei-Drittel-Miliarsien Michaels VII. (1071-78): DO 67.200.4
- 8: Nomisma Zoes und Theodoras (1042): DO 71.152.1

- 9: Siegel des Ioannes πρόεδρος καὶ παρακοιμώμενος (ca. 3. Viertel 11. Jh.): Fogg. 1344
- 10: Siegel eines β. πρωτοσπαθάριος, χαρτουλάριος τοῦ στρατιωτικοῦ λογοθεσίου καὶ πρωτονοτάριος (ca. 2. Drittel 11. Jh.): Fogg 973
- 11-12: Siegel des Nikephoros, Bischof von Alabanda (ca. 2. Drittel 11. Jh.): Wien Münzkabinett, Nr. 234f.
- 13: Siegel des Theodoros, Bischof von Chalkis (9./10. Jh.): Athen, Numismatisches Museum, Nr. 68 α (3:2!)
- 14: Siegel des Ioannes β. σπαθάριος καὶ ἐκ προσώπου τοῦ δρόμου τῆς Θράκης (ca. 2. Drittel 10. Jh.): Wien, Münzkabinett, Nr. 71
- 15: Siegel des Sabas, Metropolit von Athen (9./10. Jh.): Wien, Münzkabinett, Nr. 119
- 16: Siegel des Patriarchen Photios (858-867): DO 47.2.2., Neg. Nr. 52.50.586

Tafel 1. Abb. 1-7. Byzantinische Münzen aus der Zeit zwischen 1030/31 und 1078 mit der Darstellung der Theotokos Nikopoios. Abb. 8. Nomisma aus dem Jahr 1042 mit der Darstellung der Theotokos Platytera.

Tafel 2. Abb. 9-12. Byzantinische Bleisiegel des 11. Jh. mit der Darstellung der Theotokos Nikopoios. Abb. 13-16. Bleisiegel des 9.-10. Jh. mit Vorformen dieses Typus.

TEXTKRITISCHES ZU PSELLOS: CHRONOGRAPHIE
II 167, 16 ff. Renauld

JAN-LOUIS VAN DIETEN/Amsterdam

In Byzantinoslavica 41 (1980) edierte W. J. Aerts den in obiger Überschrift angedeuteten Text neu unter Heranziehung eines Textzeugen, der Sathas und Renauld unbekannt geblieben war. Es handelt sich um ein Fragment auf fol. 277^v-279 des Codex Sinaiticus 1117, der außerdem auf fol. 265^v-276^v eine Ἱστορία σύντομος überliefert, die im Titel den Hypertimos Psellos als Verfasser nennt¹. Diese Neuausgabe der letzten achtzehn Seiten der Renauldschen Psellos-edition bringt einige interessante Textverbesserungen, läßt aber, auch im Kommentar, doch noch einiges zu wünschen übrig. Daher diese kritische Stellungnahme².

Rom. IV 33, 18 liest P nach ὀλίγοι ... ἐκπεφεύγασι: μετὰ πάντων καὶ ὁ Διογένης, S aber πρὸ δὲ πάντων ὁ Διογένης. Aerts folgt S, da diese Lesart «souligne la hâte de Romanos pour sauver sa vie». Der Text fährt fort: ἀνὰ κράτος τὸν ἵππον ἐλαύνων. Da P im allgemeinen die bessere Kopie ist und da «vor allen» weder dem Bericht des Attaleiates noch dem Charakter des Romanos Diogenes entspricht (vgl. Psellos, Rom. IV 21, 1-5; 22, 1-4), ist die Lesart von S alles andere als «fort séduisante».

1. W. J. Aerts: Un témoin inconnu de la Chronographie de Psellos usw., in: Byzantinosl. 41 (1980) 1-16 u. I-XXIV. Zur Historia syntomos, auf die—im Gegensatz zur hier von A. vertretenen Ansicht—Skyl. 3, 19 ed. Thurn zu beziehen ist, s. H. K. Snipes in JÖB 32, 3 (1982) 53-61.

2. Der Editor huldigt, wie man das leider öfter sieht, der Devise: «Viel Apparat, viel Ehr», so daß etwa die Hälfte des für den sogenannten «kritischen» Apparat benutzten Papiers Verschwendung ist und das, was wirklich interessiert, in einen Spreuhaufen versteckt wird, ich meine Itazismen, Verwechslung von ο-ω, αι-ε und ähnliche solche Fehler mehr, deren Korrektur keinerlei Zweifel unterliegt, und die deshalb nicht in dem kritischen Apparat, sondern, zusammengefaßt, in der Beschreibung der Handschrift ihren Platz haben. (Man denke sich einen Niketas Choniates auf diese Weise ediert!). Ballast ist auch die Wiederholung des Lemmas aus dem Text, wo dieses auch so klar ist, auch dann, wenn es sich um eine von Renauld stammende, selbstverständliche Korrektur handelt (wie z.B. zu Rom. IV 34, 12; 36, 11. 17 usw.). Dagegen wäre Renauld überall dort im Apparat zu verzeichnen gewesen, wo die neue Edition sich dem Sinaiticus anschließt, Renauld aber die Lesart des Parisinus Gr. 1712 hat (z.B. zu Rom. IV 35, 5; 41, 9.12; 42, 4 usw.). Es wurde leider auch der Fehler Renaulds übernommen, Editoren mit einfachen Kapitalbuchstaben anzudeuten, die hsl. Textzeugen vorzubehalten sind.

Ebd. 34, 4 «emendiert» Aerts συνεμπεπτώκει von PRen aus S in συνεπεπτώκει. Sein Argument: erstere Lesart sei zwar die *lectio difficilior*, aber Psellos benutze sonst nur das Verb συμπίπτω. Die Stellen, die er dazu anführt, besagen jedoch nichts, da συνεμπίπτω dort der Bedeutung wegen gar nichts verloren hat. Außerdem, meint, Aerts, diese Stelle «n'exige pas l'idée de συνεμπίπτω»; ich meine, daß dieses Verb jedenfalls besser in den Zusammenhang paßt: Er (Rom. Diog.) wäre wohl gleich gefangen genommen worden, wenn nicht etwas anderes «zugleich vorgefallen», d.h. dazwischen gekommen wäre, nicht: ... etwas anderes geschehen wäre.

Zu 34, 6 τῶν μεγίστων bemerkt Aerts im Kommentar: «la *lectio difficilior* est sans doute préférable à τὴν μεγίστην» (was S hat). Er übersieht, daß das vorausgehende τινα (ἀρχὴν τινα παρὰ τούτου τῶν μεγίστων) τὴν μεγίστην ausschließt. Es heißt natürlich: irgendein Amt ... von den höchsten, nicht: irgendein Amt ... das höchste. Von «*lectio difficilior*» und «préférable» kann also keine Rede sein; P hat einfach allein das einzig Richtige.

35, 7 setzt Aerts (ἐξαπεστέλλ)ετο aus S, korrigiert in (ἐξαπεστέλλ)ετο, an die Stelle von -οντο, das PRen haben, denn die Lesart von S sei *difficilior* «dans la mesure où elle a la forme verbale au singulier avec le sujet γράμματα, construction fréquente dans l'atticisme byzantin», eine sonderbare Ansicht. Ob man sich für -ετο oder -οντο entscheidet, ist nur davon abhängig zu machen, was Psellos üblicherweise schreibt (unmittelbar zuvor z.B. τὰ μὲν ... ἐπράττετο).

35, 8 schreibt Aerts für ὕβριοπα⁹ von S ὕβριοπαθῶν anstelle von ὕβριοπάθει PRen. Er übernimmt hier, wie fast überall, die oft wenig glückliche Interpunktion von Renauld, d.h. ... φιλάνθρωπα· πλημμελήσαντι, Zu schreiben wäre (Z. 6 ff.): τὰ μὲν οὖν τῆς εἰρήνης πρῶτον ἐπράττετο καὶ γράμματα ... ἐξαπεστέλλετο ... φιλάνθρωπα, ὁ δὲ ὥσπερ ὕβριοπάθει, ὅτι συμπάθειά τις αὐτῷ ἀπηγγέλλετο, μηδὲν ὅλως τῶν κακῶν πλημμελήσαντι· εἰς αἰτήσεις δὲ καθιστάμενος οὔτε τῆς βασιλείας ἀπείχετο, οὔτε usw. Es ist klar, daß ὁ δὲ die Fortsetzung von und den Gegensatz zu τὰ μὲν bildet und ein verbum finitum verlangt, das aber wegen δὲ nach αἰτήσεις unmöglich ἀπείχετο sein kann; bleibt also nur (ὥσπερ) ὕβριοπάθει übrig: er gab sich gleichsam (bzw. fast oder beinahe) beleidigt.

Im gleichen Satz (Z. 6 ff., s. ob.) wählt Aerts anstelle von ἀπηγγέλλετο von P(Ren) ἐπ- von S. Sein Kommentar: «c'est S qui donne la forme correcte et la signification requise (non pas 'annoncer' <Ren>, mais 'promettre', 'faire espérer')». Diese Behauptung wird nicht weiter begründet; sie soll wohl einleuchtend sein. Das ist sie aber keineswegs;

ὅτι συμπάθειά τις αὐτῷ ἀπ' ἐπ' ηγγέλλετο weist auf γράμματα κοινοπαθῆ καὶ φιλάνθρωπα (zu κ.κ.φ. vgl. D. H. 2, 41) zurück. Der Brief des Kaisers bezeugte also offenbar nur Anteilnahme und eine freundliche Gesinnung, m.a.W. Sympathie mit dem unglücklichen «Exkaiser»; daß von irgendwelchen Versprechungen gesprochen wäre, ist im Wortlaut des Textes nicht enthalten. Sympathie/Mitempfinden aber wird bekundet, nicht versprochen. Damit ist ἐπ- nicht ausgeschlossen, da auch dieses Verb «anzeigen» bedeuten kann; es ist aber klar, daß ἀπ- die größere Wahrscheinlichkeit hat, sofern nicht andere Stellen in Psellos' Schriften dagegen sprechen sollten. Renaulds *Lexique* hilft da leider nicht weiter.

36, 6 ff. liest man in der Überlieferung: ὁ δὲ (sc. Andronicus Ducas) ... σκοπὸν τίθεται λαθεῖν τὸν Λιογένην ... καὶ τοὺς ἐλιγμοὺς ... διεξελθεῖν καὶ ἄθροον αὐτοὺς τοῖς πολεμίοις (P: τοὺς πολεμίους S) φανήσεσθαι (S: -ασθαι P). Renauld «emendierte» αὐτοὺς (36, 12) in αὐτοῖς; Aerts übernimmt diese Emendation und kommentiert: «La leçon de P: αὐτοὺς τοῖς πολεμίοις ne se laisse maintenir qu'en acceptant que Psellos a changé la construction ... afin de mettre en relief le sujet de φανήσεσθαι» und er übersetzt: «... et qu'eux mêmes parussent inopinément à la vue des ennemis». Gegen diese Hypothese bringt er vor: «Mais, formellement, le grec exigerait un nominatif du prédicat et, de surcroît, Psellos préfère en général l'infinitif simple». Zu dieser «Beweisführung» ist folgendes zu sagen: Es ist unrichtig, von einer Änderung der Konstruktion zu reden, die zum Zweck hätte, das Subjekt von «erscheinen» hervorzuheben. Auf die Frage nach der möglichen Richtigkeit der Lesart von P muß die Antwort lauten, daß diese gegeben ist, wenn man annimmt, daß in Psellos' Darstellung das Subjekt von «er setzte sich zum Ziel», d.h. der Feldherr Andronikos Dukas, bei λαθεῖν und διεξελθεῖν nur an seine eigene Aufgabe dachte (zu sorgen, daß man unbemerkt Kilikien durchzog), bei φανήσεσθαι aber an sein ganzes Heer, das durch plötzliches Erscheinen den Feind überrumpeln sollte. Es ist mithin klar, daß der Einwand «le grec exigerait» etc. nicht sinnvoll ist. Wenn Psellos das schreiben wollte, was ich soeben unterstellt habe, mußte er selbstverständlich von einem einfachen Infinitiv auf einen A.c.I. übergehen und er konnte, keinen dritten «infinitif simple» vorziehen. Ein A.c.I. nach Verben des Wollens (σκοπὸν τιθεῖν) ist aber genau so wenig ungriechisch, wie eine Kombination von N.c.I. und A.c.I. Das Wort αὐτοὺς steht also auch nicht da, um das Subjekt von «erscheinen» hervorzuheben und ist nicht mit «eux-mêmes» zu übersetzen; es deutet für φανήσεσθαι ein neues Subjekt an, verschieden vom Feldherzn, dem das λαθεῖν beim διεξελθεῖν oblag, nämlich sämtliche Soldaten, den Feldherren eingeschlossen. Andronikos

setzte sich zum Ziel, unbemerkt das schwierige Gelände zu durchziehen und daß sie plötzlich vor den Feinden auftauchen würden. Die «Emendation» von Renauld ist nicht nur nicht nötig, sie verschlechtert viel mehr den Text, da «selbst» in «vor den Feinden selbst» keinen rechten Sinn ergibt. Renauld machte sich daraus kein Problem, er läßt αὐτοῖς in der Übersetzung einfach aus. Der von Aerts nicht herangezogene Bryennios hat zwar diese Stelle teilweise wörtlich übernommen (S. 133, 18-24 ed. Gautier), aber nicht so wörtlich, daß man erkennen könnte, ob er αὐτοῖς oder αὐτοῖς gelesen hat. Der selbständige Satz, den er aus καὶ - φανήσεσθαι gemacht hat —οἱ περὶ τὸν Ἀνδρόνικον ἄνθρωποι τοῖς περὶ βασιλέα ἐπιφαίνονται— spricht m.E. eher für αὐτοῖς.

Im eben besprochenen Satz mußte auch zwischen φανήσασθαι P und φανήσεσθαι S gewählt werden. Renauld hat sich an φανήσασθαι nicht gestört und Aerts setzt die Lesart von S ausnahmsweise ohne Kommentar in den Apparat. Mir ist ein Aorist ἐφανησάμην noch nicht unter die Augen gekommen. Solange der Nachweis fehlt, daß Psellos ihn gekannt hat, halte ich den Infinitif des sogen. Fut. aor. φανήσομαι für die richtige Lesart.

Zu 36, 16 notiert Aerts, daß S mit εἰ anstelle von ἥ «présente une alternative très séduisante», aber seine «préférence pour ἥ se fonde sur la lectio difficilior». Es kann aber nur ἥ die richtige Lesart sein: ὁ βασιλεὺς ἐν δεινῷ ποιεῖται, εἰ ἀλοίη τῷ ἡμεδαπῷ στρατεύματι ὁ πολέμιος (= Romanos IV.) καὶ ἥ πέσοι μαχόμενος, ἢ ζωγρηθεῖς ... ἀκρωτηριασθεῖν (... entweder, ... oder!).

37, 5 werden die Männer charakterisiert, die im Auftrag des Kaisers (Michael VII.) mit Romanos IV. friedlich verhandeln sollen: ἀνδράσι γοῦν ἱερατικοῖς καὶ εἰρηνικοῖς (PRen: εἰρηνοποιοῖς S) τὴν ψυχὴν τοὺς περὶ τῆς φιλίας λόγους πιστεύει. Aerts schließt sich S an und schreibt dazu: «Une intéressante variante du terme εἰρηνικοῖς de P (deux fois -ικοῖς)». Aber in der klassischen Bedeutung «Frieden stiftend», «über Frieden verhandelnd» paßt εἰρηνοποιός schlecht wegen des hinzugefügten τὴν ψυχὴν. Im Pape liest man zwar unter εἰρηνοποιός: «2. = εἰρηνικός N.T.», aber die einzige Stelle, wo im N.T. das Wort vorkommt, Matth. 5, 8, bestätigt diese Ansicht nicht (s. Bauer). Die Wahl von εἰρηνοποιοῖς wäre also mit Parallelfällen im Sprachgebrauch des Psellos zu begründen, wo dieses Wort abgeschwächt als Synonym von εἰρηνικός gebraucht wäre, sonst bleibt dem auch nur oberflächlich mit Psellos bekannten Leser nur die Entscheidung, 2x -ικοῖς (vgl. z.B. Rom. IV 19, 1-2) Psellos und εἰρηνοποιούς einem Kopisten zuzuschreiben, der voreilig, d.h. ohne τὴν ψυχὴν schon mitgelesen zu haben, die friedensstiftende Rolle der

abgesandten Geistlichen in das Wort hineinlegen wollte, was gewiß gegen die Absicht des Autors ist, der, wie τὴν ψυχὴν zeigt, nur den friedfertigen Charakter der Männer hervorheben wollte, der sie für ihre Aufgabe geeignet erscheinen ließ.

40, 15 liest S τρόπῳ anstelle von πρέπον, was Aerts zu einem irreführenden Kommentar veranlaßt. Der Satz hat folgenden Wortlaut: ὡς δὲ διόντα ἐγνώρισεν ὁ Ἀνδρόνικος (sc. Ducas), δεύτερον τοῦτο ποιεῖται εὐτύχημα καὶ τὸν ἄνδρα (sc. Chatatures), στρατηγῷ πρέπον γενναίῳ, ἐνδύσας τε καὶ κοσμήσας ἐν ἀδέσμῳ συνεῖχε φυλακῇ. Aerts streicht das Komma nach γενναίῳ und, unverständlicherweise, nicht auch das nach ἄνδρα (Objekt von ἐνδύσας). Er meint, daß Renaulds Interpretation (S. 170 Anm. 5), πρέπον sei ein nominativus absolutus, nicht befriedige. «Je crois plutôt que πρέπον fonctionne comme accusatif de l'objet interne: après lui avoir procuré les vêtements et les ornements dignes d'un chef valeureux». Zur Lesart von S heißt es noch: «Le copiste de S. a voulu, semble-t-il, corriger πρέπον, incompréhensible pour lui au sens que je viens d'indiquer, et il a noté τρόπῳ sans faire l'adaptation nécessaire, qui exigerait une leçon telle que στρατηγοῦ τρόπῳ γενναίου». Daß πρέπον im von Aerts unterstellten Sinne dem Schreiber von S unbegreiflich gewesen wäre, könnte man verstehen, nichts aber weist darauf hin, daß der Mann sich besonders um Verständnis des kopierten Textes bemüht hätte. Die Tatsache, daß er einfach στρατηγῷ τρόπῳ γενναίῳ geschrieben hat, beweist geradezu das Gegenteil. Er hat offenbar ohne jeden Beigedanken einfach den Fehler begangen, πρέπον als τρόπῳ zu lesen. Und was nun πρέπον betrifft, das ist tatsächlich kein «emploi postclassique comme nominatif absolu», wie Renauld l.c. meint, sondern ein gewöhnlicher und klassischer accusativus absolutus wie δέον, προσῆκον, δόξαν usw. (s. Kühner-Gerth II 2, 88; Renauld: Étude de la langue et du style de Michel Psellos, Paris 1920, S. 205 f., wo aber πρέπον fehlt). Bryennios I 24, S. 137, 4-6 ed. Gautier: περιστείλας οὖν τὴν αὐτοῦ γύμνωσιν περιβολῇ στρατηγῷ προπούσῃ γενναίῳ ἐν ἀδέσμῳ ἐτήρει φυλακῇ, hat m.E. Psellos mißverstanden; der στρατηγὸς γενναῖος bei Psellos ist natürlich Andronikos Dukas, nicht Chatatures.

41, 12 hält Aerts den Text für korrupt und schreibt ἐπὶ τοῖς κατὰ σχοῶσιν ὃ τι δρᾶν καὶ <...> βούλοιντο θέμενος (καὶ fehlt in P Ren). Sein Kommentar dazu: «A moins que καὶ ne soit simplement un lapsus du copiste, il faut supposer un deuxième verbe parallèle à δρᾶν. ou une négation: δρᾶν καὶ μὴ (sc. δρᾶν)». Davon abgesehen, daß δρᾶν καὶ μὴ ziemlich unsinnig wäre, ist doch wohl eher anzunehmen, daß in S ein falsches καὶ eingeschlichen sei, als daß in S nur das zweite Verb bzw.

eine Negation (+ Verb) und in P καὶ und das zweite Verb bzw. eine Negation (+ Verb) ausgefallen wären. Natürlich kann man daran denken, daß ein zweites Verb in der gemeinsamen Vorlage von P und S unleserlich geworden wäre, weshalb beide Schreiber es nicht kopieren konnten, während P zusätzlich das nun störende καὶ unterdrückte, S es aber beibehielt. Dagegen spricht jedoch, daß der Schreiber von P an einer anderen Stelle (Mich. VII 17, 7-8) laut Aerts' Apparat für ein fehlendes Wort eine Lücke gelassen hat. Will man καὶ aus S unbedingt beibehalten, wäre die einfachere Emendation eine Umstellung: ὁ τι καὶ δρᾶν βούλοιντο, denn es besteht nicht der geringste Bedarf an einem zweiten Verb.

41, 14 schreibt Aerts, S folgend, αὐτοῦ anstelle von αὐτῷ, das im Apparat Renauld zugeschrieben wird, in Wirklichkeit von Renauld aus P übernommen wurde; aber vermutlich ist R hier ein Tippfehler für P. Die Begründung: «cet adverbe de lieu de S convient mieux au contexte». Tatsächlich ist αὐτοῦ als Ortsadverb bei οἱ παρατυχόντες völlig überflüssig, dagegen kann man auf αὐτῷ bei σχεδιάσαντες ... τὴν τοῦ βίου μετάρθωσιν kaum verzichten: «Nachdem jene, die gerade anwesend waren, für ihn (αὐτῷ) die Änderung der Lebensführung (vom Laien zum Mönch) improvisiert hatten...». Der Nachsatz bestätigt das noch: «führten sie ihn weg» gr. ἐξάγουσι ohne αὐτόν, das wegen αὐτῷ üblicherweise nur hinzugedacht, nicht ausgesprochen wird.

41, 16 steht man von der «Wahl» mit P μεθ' ὅσης ἂν εἴποι τις τῆς περιχάριας oder mit S μεθ' ὅσου usw. zu schreiben. Renauld bietet ὅσης, hat aber τῆς gestrichen, Aerts spricht sich für ὅσου aus. Ausgehend von der Authentizität von τις τῆς, das beide Hss haben, fragt er sich, «si l'original de Psellos comportait en effet ὅσης» und antwortet: «La préférence de plusieurs auteurs de l'atticisme byzantin pour des expressions abstraites m'a amené à supposer qu'une telle abstraction se trouvait appliqué ici» und weist auf zwei solche Fälle hin (Konst. IX 51, 7 τῆς συμφορᾶς τὸ πλεῖστον und Mich. VII 6, 13 τοσοῦτον δὲ τῆς ἡδονῆς), die natürlich nicht ohne weiteres vergleichbar sind. Es wäre ein Fall mit gleichermaßen ausrufähnlichem Charakter beizubringen, in welchem Psellos das Neutrum des Relativums mit dem Genitiv des betr. Substantivs verbindet; sonst verdient die Lesart des besseren Textzeugen P den Vorzug. Renaulds Begründung für die Auslassung von τῆς (REG 18, 1905, 224-252 s. 1.), auf die er in seiner Étude S. 338 n. 1 hinweist, habe ich nicht zur Hand. Sie steckt vermutlich in seinem Kommentar zu Rom. IV 26, 12 f. μεθ' ὅσης ἂν εἴποι τις προπομπῆς καὶ δορυφορίας ebd. S. 337: «où l'adjectif relatif assimilé ὅσος est joint régulièrement au

substantif sans article, est aussi celle qui est d'ordinaire en usage dans Psellos». Leider gibt er keine weiteren Beispiele, die zu unserer Stelle aussagekräftig wären. Wohl zitiert er zwei Ausnahmen: 1. die hier zur Debatte stehende Stelle, mit der Anm. (338 n. 1) «si toutefois le texte est sûr. Peut-être ... une dittographie τις τῆς s'est elle introduite dans le texte» und 2. aus dem Epitaphios auf Johannes Xiphilinos die Parallele μεθ' ὅσης τις ἂν εἴποι τῆς ἐγρηγόρσεως (B.G. IV 434, 24). Hier steht τις natürlich der Klausel wegen vor ἂν, was beweist, daß τῆς in diesem Fall gewiß kein Kopistenfehler ist. Ähnlich sieht es aber an unserer Stelle aus. Auch wenn in μεθ' ὅσης ἂν εἴποι τις τῆς περιχαρίας ἀπάγουσιν die Worte περιχαρίας ἀπάγουσιν eine Klausel bilden (┘ -, - ┘ - -), so bildet doch auch die Wortgruppe μεθ' - περιχαρίας eine rhythmische Einheit, die nur mit τῆς Psellos' eindeutigem Streben nach «regelmäßigen» Klauseln entspricht (┘ - - - - - ┘ -). Hätte Psellos τῆς vermeiden wollen, hätte er auch hier τις ἂν εἴποι schreiben können. Nicht weiter hilft Bryennios S. 139, 3 f. mit μετὰ πλείστης ὅτι τῆς περιχαρείας ἀπάγουσιν.

Eine Bemerkung zu 42, 1-3 gehört zwar nicht gerade hierher, ich mache sie aber trotzdem. Der Anfangssatz dieses Paragraphen, den Renauld (S. 171 Anm. 1) als «phrase obscure» bezeichnet, findet sich fast wörtlich wieder bei Niketas Choniates, Hist. 535, 1 f. Man vergleiche:

Psellos

Τὸ μὲν οὖν μέχρι τοῦδε
εὐδρομος ἡμῖν ὁ λόγος
καὶ διὰ λείας φέρων
καὶ βασιλικῆς τῆς ὁδοῦ,
ταῦτα δὴ τὰ θεολογικὰ ῥήματα,
τὸ δ' ἐντεῦθεν ὀκνεῖ
περαιτέρω χωρεῖν

Niketas

Ἀλλὰ μέχρι μὲν δὴ τούτων
εὐδρομος ἡμῖν ὁ λόγος
καὶ διὰ λείας φέρων
ὁδοῦ
(τὸ ῥητὸν θεολογικὸν D^{ms})
τὸ δ' ἐντεῦθεν οὐκ οἶδ'
ὅπως τῷ λόγῳ χρήσομαι

(Sinngemäß das gleiche, aber anders formuliert Attaleiatas 167, 18-22: Μέχρι μὲν οὖν τούτων ἀσύγχυτος ἡμῖν ὁ λόγος ... καὶ ὁμαλώτερον βαίνων ..., τὸ δ' ὅτι τοῦδε τίς ἂν ... διηγήσαιο; daß Niketas aus Psellos schöpfte, wird wohl niemand bezweifeln, wenn man dazu noch die folgende Übereinstimmung vergleicht, die mir auch erst jetzt aufgefallen ist:

Psellos, Konst. X 3, 7 f.

ὅθεν οὐ πλήρεις μὲν
οὐδ' ἐπιχειλεῖς, ἡμιδεεῖς δὲ

Niketas, Hist. 566, 20 f.

Ἀλλὰ τοὺς βασιλείους θησαυροὺς
οὐκ ἐπιχειλεῖς οὐδ' ἡμιδεεῖς,

τοὺς βασιλείους θησαυροὺς
ἐποιήσατο

Konst. X 3, 1/4 f.

Τὴν δὲ βασιλείαν

ἐν στενῷ ἀπειλημμένην

ὀρῶν, ... (ἐγένετο) ...

οὔτε θερίζων, ἢν' οὕτως ἐρῶ,

ὅσα μὴ αὐτὸς ἔσπειρεν,

ἢ συνάγων, ὅσα μὴ διεσκόρπισεν.

ἀλλ' ἐν στενῷ πάντῃ ἀπειλημμένους

ὁ ἄρξας Δούκας εὐρών,

θερίζων ἦν,

ἐνθα οὐκ ἔσπειρε,

καὶ συνάγων ὅσα οὐ διεσκόρπισεν.

Diese doppelte Übereinstimmung schließt mit ziemlicher Sicherheit aus, daß wir es jeweils mit einem gemeinsamen Vorbild zu tun hätten. Außerdem gibt es gewiß noch mehr (vgl. z. B. Psellos, Konst. X 9, 3 f. mit Nik., Hist. 569, 5-7), und es ist wohl auch kein Zufall, daß wir es hier bei beiden Autoren mit einem Dukas-Kaiser zu tun haben. Aber dieser Sache hoffe ich bei Gelegenheit intensiver nachgehen zu können. Hier möchte ich nur noch bemerken, daß der Satz, womit Psellos § 42 des Rom. IV. eröffnet, nichts Düsteres hat. Er gibt einfach zu erkennen, daß der Autor nun, im Vergleich zum Vorausgehenden, Schreckliches zu berichten hat. In der Einleitung zu meiner Niketasausgabe habe ich allerdings die Ansicht geäußert, die Randnotiz in D beziehe sich möglicherweise auf die Verbindung dieses Teiles der Chronike Diegesis mit der Panoplia dogmatike des Niketas. Die Stelle bei Psellos zeigt, daß das ein Irrtum war. Offensichtlich wird dem vorausgehenden Satz theologische Herkunft bescheinigt. Wie Psellos das genau meint, muß ich freilich offen lassen.

42, 4 hat P: διηγῆσασθαι πρᾶξιν, ἦν, S: πρᾶξιν διηγῆσασθαι, ἦν. Aerts folgt S: «à cause de la syntaxe un peu plus compliqué». Worin diese bestehen soll, ist mir ein Rätsel. Die Wahl zwischen beiden Lesarten läßt sich wohl am ehesten verantworten aufgrund einer Untersuchung, ob Psellos vor vergleichbaren Relativsätzen immer das Klauselgesetz beachtet. Eine Überprüfung sämtlicher Leseпаusen im Liber Konst. X. hat nichts ergeben, was dazu berechtigen würde, etwas anderes anzunehmen.

43, 3 ist nach παντάπασιν anstelle eines Kommas ein hochgestellter Punkt zu lesen, wenn man nicht —καὶ οὐ ... παντάπασιν —schreiben will.

43, 7 ἄλλοτι: corrig. ἄλλο τι

43, 13: Aus dem Fehlen des Artikels vor Μιχαὴλ in P und S folgert Aerts, daß er wohl auch schon im Original nicht da war. Das ist wohl kaum das richtige Argument, um das von Sathas ergänzte (ὁ) abzulehnen. Es könnte sich leicht, wie an einigen anderen Stellen, um einen

Fehler aus dem Hyparchetypus beider Hss handeln. Es wäre aber zu außergewöhnlich, wenn Psellos hier im Schlußsatz des Buches über Romanos IV. (κρατεῖ ... τῆς ἀρχῆς Μιχαήλ) das «Meyersche» Gesetz mißachtet hätte. Sathas war dieses Gesetz natürlich noch unbekannt.

Michael VII 1,1: Man wundert sich, daß Aerts hier nicht das befremdliche τὸν αὐτοκράτορα Μιχαήλ τοῦ Δούκα (δοῦκα P) von P Ren aus S in τὸν Δοῦκαν emendiert hat. Psellos schreibt Is. Komn. 83, 9: τοῦς Δούκας, Konst. X Überschrift: ὁ Δούκας, ebd. 8, 8 f. τῷ Δούκᾳ, Mich. VII 16 Überschrift: ὁ Ἰωάννης Καῦσαρ ὁ Δούκας. Der Fehler τοῦ Δοῦκα in P könnte unter Einfluß der Überschrift ἡ βασιλεῖα Μιχαήλ τοῦ Δούκα entstanden sein.

2, 10 liest P ἐπὶ τῷ κακῷ, S ἐπὶ τῷ κακῷ. Aerts verteidigt erstere Lesart, weil sie «suggère, d'une manière plus persuasive, l'infidélité perpétuelle de l'entourage de l'empereur». Da Psellos eindeutig über einen einmaligen konkreten Fall spricht (ὅτι φωράσας ἐνίλους, ... ἐ.τ.κ. δραμόντας ἐπ' αὐτόν, οὔτε ἡλεῖξεν, οὔτε φοβήσας διέσεισε), kann von einem Suggestieren ständiger Unzuverlässigkeit der Umgebung des Kaisers keine Rede sein. Eine solche Überlegung hilft also nichts bei der Wahl zwischen den Lesarten von P und S. Deshalb verdient die lectio difficilior von S den Vorzug.

Ebd. hat S anstelle von ἐπ' αὐτόν (s. ob.): ἐπ' αὐτά. Dazu Aerts: «ne peut être accepté que si l'on admet que Psellos se serve d'une construction ἐλέγχειν τινὰ ἐπὶ τι ... Dans ce cas, on devrait lire en effet ἐπὶ τῷ κακῷ pour avoir une notion distributive, à laquelle le pluriel αὐτά pourrait renvoyer». Diese Überlegung ist abwegig, da der Verzicht auf αὐτόν den Satz eines wesentlichen Elementes beraubt, und außerdem verstößt es gegen jedes Verständnis der Satzkonstruktion, ἐπ' αὐτά mit ἡλεῖξεν verbinden zu wollen. Es wäre dann zu lesen: ἐπὶ τῷ κακῷ δραμόντας, ἐπ' αὐτά οὔτε ἡλεῖξεν οὔτε φοβήσας διέσεισε und ἐπ' αὐτά wäre wegen der Plazierung vor dem ersten οὔτε auch auf φοβήσας διέσεισε zu beziehen, quod absit.

Zu 2, 18 sei nur bemerkt, daß die Wahl von ἐργασία S gegen ἐξεργασία P ungenügend begründet und deshalb abzulehnen ist, und zu 2, 24, daß der Versuch, den klaren Fehler von S ἐπὶ πασῶν (für ἐπὶ πᾶσιν) als «version intéressante» darzubieten, sinnlos ist. (Vgl. zu ἐπὶ πᾶσιν z.B. unten 17, 14).

3, 3: Am Anfang dieses Paragraphen charakterisiert Psellos den gerade das Jünglingsalter erreichenden Michael VII. Er schreibt: οὐδὲν τῶν πρεσβυτέρων διενηνόχει τὴν σύνεσιν (P Ren: διενήνοχε S Aerts): οὔτε γὰρ ἡδοναῖς ἐδεδώκει, οὔτε γαστρὸς ἡττηται (PSAerts: ἡττητο Ren.).

Aerts verteidigt die Wahl von διενήνοχε nicht, meint aber, daß die Emendation ἤτητο von Renauld, der diese Form an διενηνόχει und ἐδεδώκει anpaßte, nicht länger aufrechtzuerhalten sei, da S zweimal ein Perfectum habe. Wegen der Freiheit, die Psellos sich im Gebrauch von Formen des Perfekts und des Plusquamperfekts erlaubt, muß hier m.E. der Umstand den Ausschlag geben, daß διενηνόχει τὴν σύνεσιν eine regelmäßige Klausel (--- ᾽ -, - ᾽ ---) aufweist, διενήνοχε τὴν σύνεσιν (--- ᾽ ---, - ᾽ ---) aber nicht. Die oben zu Rom. IV 42, 4 gen. Überprüfung der Leseпаusen im Buch über Konstantin X. hat mich überzeugt, daß hier eine regelmäßige Klausel zu postulieren sei. Auch für die Verwendung des Plusquamperfekts in ἡδοναῖς ἐδεδώκει dürfte der Rhythmus maßgeblich gewesen sein. In οὔτε γαστρός ἤτηται bzw. -το spielt die Zeitform keine Rolle, und man sollte deshalb das allein überlieferte Pf. respektieren.

3, 9 läßt Aerts (gegen Renauld) in der Konstruktion τοσοῦτον ... ὡς καὶ ... δεικνύει das verbum finitum der Hss stehen, wenn auch «avec hésitation». Tatsächlich kommt schon mal bei Herodot und Xenophon ὡς = ὥστε mit verbum finitum vor (s. Kühner-Gerth II 2, 583 Anm.), aber um hier eine Emendation zu unterlassen, müßte die Autorität der Überlieferung schon größer sein, als das bei der Chronographie des Psellos der Fall ist, oder man müßte ein paralleles Beispiel aus Psellos beibringen können. Etwas weiter unten liest man τοσοῦτον ... καὶ οὕτως ... ὡς καὶ κινῆσαι (Mich. VII 11, 7-9) Vgl. auch Ps. Ser. Min. Kurt-Drexl II 507. Renaulds Étude scheint Aerts zu dieser Stelle nicht eingesehen zu haben. Tatsächlich bringt Renauld S. 295 Beispiele unter dem Motto «a. Avec un mode fini. C'est le tour moins usité». Die Beispiele sind: 1. diese Stelle, die er später selbst emendiert hat. 2. B.G. IV 309, 22 (aus der Lobrede auf Kerullarios): εἶχε μὲν οὕτω κάλλους, ὡς τῶν πάντων οὐδεὶς ἔδοξεν ἀπαράμιλλος, man liest aber dort ... ὡς τῶν πάντων οὐδεὶς, καὶ τὴν γε πρώτην εὐθὺς ἔδοξεν ἀπαράμιλλος. 3. B.G. V 149, 3 (avec antécédent τοσοῦτον); der Satz, warum es geht, fängt so an: ῥητορικῆς δὲ καὶ νομικῆς τέχνης τοσοῦτόν ἐστι τὸ διάφορον, ὡς ἡ μὲν usw. Aus dem Zusammenhang ist klar, daß Psellos hier keineswegs die eine der beiden technai über die andere erheben, sondern nur andeuten will, wodurch sie sich von einander unterscheiden; τοσοῦτον bedeutet hier also, wie so oft, einfach «in sofern» («thus much») so daß auch hier gar keine Parallele zu unserer Stelle vorliegt. 4. B.G. V 312, 9 (avec antécédent οὕτως); an dieser Stelle folgt nach ὡς aber überhaupt kein Indikativ, sondern dreimal ein Optativus mit ἄν! Die Emendation δεικνύειν ist also beizubehalten und Renaulds Étude mit Vorsicht zu genießen.

4, 1: Anstelle von ἀλλ' ἔροιτό τις τίνα τῷ βασιλεῖ παιδικὰ καὶ οἷς ἂν ἀγλαΐζοιτο (PRen) hat S: ἀλλ' ... τίνα τῷ παιδί βασιρικὰ ἢ τῷ βασιλεῖ παιδικὰ usw. Es ist anzunehmen, daß der Schreiber von P vom ersten τῷ auf das zweite überggesprungen ist. Aerts notiert zur Stelle, daß sie ein schwer übersetzbare Wortspiel enthält, und gibt den Satz, an Renauld anlehnend, wenig glücklich so wieder: «On pourrait demander quelles qualités étaient impératrices dans le jeune homme, ou quels intérêts favoris (chez la jeunesse) se trouvaient présents dans l'empereur et dont il tirait le plus vanité». Die Schwierigkeit liegt in der Doppeldeutigkeit von παιδικά, das nicht nur «knabenhaft» oder «die Dinge des Knaben», sondern auch «Lieblingsbeschäftigung» ohne Bezug auf Jugend bedeuten kann. Daher kommt man mit einer Übersetzung, etwa «welche kaiserlichen Dinge den Knaben und welche knabenhaften den Kaiser beschäftigten», nicht aus und muß sich entweder in eine Paraphrase flüchten, oder, wohl besser, zu «knabenhaft» notieren, daß im Griechischen auch Hobbys erwachsener Menschen als «knabische» Beschäftigungen bezeichnet wurden. Οἷς ἂν ἀγλαΐζοιτο bedeutet wohl eher «womit er sich wohl am meisten schmückte» oder «worüber er sich ... freute» als «womit er sich ... brüstete» («tirait le plus de vanité» Renauld/Aerts). Es folgt eine Aufzählung: βιβλία σοφίας usw., zuerst vier Sachen im Plural ohne Artikel, dann in P: καλλι(ρ)ρημοσύνη συνθήκης (= Ren/Aerts), in S: καλλιρρημοσύνη συνθήκης, dann ὁ ποικίλος τῶν λόγων σχηματισμὸς und sieben oder acht weitere Sachen im Singular jeweils mit Artikel. Man kann also Aerts nicht zustimmen, daß «le pluriel ... ne semble pas plausible», und wenn man schon den Singular von P bevorzugt, sollte man <ῆ> hinzufügen.

4, 9 lehnt Aerts mit Renauld εὐθυβολώτατος, das beide Hss haben, ab und übernimmt von Kurtz die Emendation in den Komparativ, obgleich er die Möglichkeit eines Superlativs pro comparativo erwähnt. Psellos' angebliche «manie de la variation», die er zu 3, 9 für ὥς ... δεικνύει (unmittelbar nach ὥστε ... εἰδέναι) in Rechnung stellte, zählt hier anscheinend nicht. Der Superlativ ist aber mit einem aus dem Zusammenhang hinzugedachten «wie Michael» sehr wohl zu verantworten: «Ich weiß nicht, ob irgendeiner tiefsinniger war von den Kaisern (sc. als Michael) oder in bezug auf jedes der untersuchten Probleme in höchstem Maße treffsicher (sc. wie er)». Die Emendation von Kurtz ist aber wegen der nicht selten vorkommenden Verwechslung der Abkürzungen der Endungen des Komparativs und des Superlativs gewiß zu verantworten; trotzdem möchte ich den Superlativ als lectio difficilior stehen lassen. Abzulehnen ist natürlich Aerts' Vorschlag, die Stelle eventuell

so zu «emendieren»: οὐ γὰρ οἶδα εἴ τις βαθυγνωμονέστερος ἐγεγόνει τῶν βασιλέων — ἣν πρὸς ἕκαστον τῶν ζητουμένων εὐθυβολώτατος —, εἰπεῖν δὲ δεῖ διελόντα, ὡς usw. Nach der Aufzählung der wissenschaftlichen und literarischen Interessen Michaels (s. ob.) lobt Psellos im zitierten Satz οὐ γὰρ usw. seine Leistungen auf diesen Gebieten. Danach kommt er mit εἰπεῖν δὲ δεῖ διελόντα ὡς τὰ μὲν βασιλέως ἔργα καὶ λόγοι, τὰ δὲ φιλοσόφῳ προσήκοντα usw. auf den ersten Satz des Paragraphen zurück, was nun in Michael des Kaisers sei usw. Mit εἰπεῖν fängt also klar ein neuer Satz an (richtig bei Renauld), und es ist abwegig, aus ἐν — εὐθυβολώτατος eine Parenthese zu machen.

5, 7 liest P *περὶ ἄρσεις καὶ θέσεις*, S *τὰς ἄρσεις καὶ θέσεις*. Aerts kombiniert beide Lesarten zu *περὶ τὰς ἄρσεις καὶ θέσεις*, «étant donné qu'une corruption de *περὶ* en *τὰς* ne semble pas vraisemblable». Tatsache ist, daß solche Verschreibungen (Artikel anstelle einer Präposition) gelegentlich vorkommen. Hier kann man auch auf den Fehler von S in Mich. VII 7, 1 hinweisen, wo der Kopist δὲ anstelle von *περὶ* geschrieben hat. Eher unwahrscheinlich als die genannte Verschreibung ist, daß die Schreiber von P und S an dieser Stelle jeder einen eigenen Fehler gemacht hätten, P durch Auslassung von *τὰς*, S von *περὶ*. Man erwartet übrigens hier keinen Artikel, und das zusätzliche Argument von Aerts «cette leçon (sc. mit Artikel) accentue, de plus, la doctrine des ἄρσεις καὶ θέσεις comme partie spéciale de la μουσικὴ τέχνη» ist als textkritisches Argument zu dieser Stelle schlechthin Nonsens.

Zu 6, 8 wundert sich Aerts, daß die Herausgeber hier die Überlieferung ohne Emendation akzeptiert haben. Der beanstandete Satz hat folgenden Wortlaut: νόμοις μὲν τὰ πολλὰ μὴ ἐμμελετήσας, ἐς δὲ τὴν δίαίταν ἀθρόους τούτους καταριθμούμενος, οὐκ ἀπὸ τῶν δέλτων, ἀλλ' ἀπὸ τῶν στέρνων. Aerts ergänzt nach *στέρνων* *⟨χρᾶται⟩*. Renaulds Übersetzung verrät mehr Fantasie als Respekt für den Wortlaut des Textes: «En homme qui n'a pas fait des lois son occupation ordinaire, mais qui les fait entrer serrées en ligne de compte, pour le prononcé des jugements il les invoque non d'après la lettre, mais d'après l'esprit». Aerts scheint diese Interpretation zu akzeptieren, denn er hält den früheren Editoren zugute: «il est vrai qu'on peut comprendre l'intention de l'auteur», sc. ohne Emendation. Er hält aber die Ergänzung eines Hauptverbs für notwendig, da die Untersuchungen von Böhlig und Renauld keine vergleichbare Ellipse desselben ans Licht gebracht haben. Außerdem könne der Dativ νόμοις zwar mit ἐμμελετήσας konstruiert werden, müsse aber an erster Stelle vom Hauptverb *⟨χρᾶται⟩* abhängen. Zuerst einmal ist letzteres zurückzuweisen. Νόμοις ist und bleibt an erster Stelle Komplex-

ment von ἐμμελετάω, ob man nun ein Hauptverb ergänzt oder nicht; es ist als solches notwendig, gehört vom Platz im Satz her dahin und wird vor dem ergänzten Hauptverb in τούτους zu καταριθμούμενος wiederholt. Diese Feststellung ist auch deshalb wichtig, damit man nicht glaubt, es müsse unbedingt ein Verb mit Komplement im Dativ ergänzt werden. Sehen wir jetzt, ob von der Bedeutung her die Ergänzung eines Hauptverbs notwendig ist. Möglichst wörtlich übersetzt enthält der Satz folgende Aussage: «In (den) Gesetzen zwar sich nicht geübt habend, aber bei der Ausübung des Richteramts (vgl. Konst. X 2, 6 διαιτῶν δίκαις) allesamt sie aufzählend, nicht von den Schreibtafeln (Gesetzestafeln), sondern aus dem Herzen». Gedanklich fehlt da nichts, und jedes ergänzende Wort, das einen nicht vorhandenen Gedanken einführt (wie χρᾶται, das Anwendung der Gesetze in der Praxis bezeugt), ist abzulehnen. Blicke, wenn einem die Ellipse eines Hauptverbs zu hart scheint, ein <ἐστιν> nach καταριθμούμενος. Mir scheint das aber unnötig. Man beachte, daß auch die folgenden zwei (eventuell drei, s.u.) Sätze eine Ellipse von ἐστιν aufweisen: ἐρυθρίασαι μὲν εὐκολος, ἀναδεύσασθαι δὲ οὐδ' ὁπωστιοῦν und σφαῖραν μὲν ἀναρρῖψαι δεινός, περὶ δὲ μίαν σφαῖραν ἐπτοημένος τὴν οὐρανίαν.

Danach stoßen wir dann gleich auf das nächste Problem. Nach οὐρανίαν geht es so weiter: κυβείαν μίαν (μίαν SAerts: μὲν P Ren) εἰδώς, τὴν τῶν πραγμάτων φορὰν καὶ μεταβολήν, καὶ κύβον ἓνα, τὸν γεωμετρικόν, ὃν ὁ Πλάτων τῇ γῇ δίδωσι. Danach folgt noch ein letzter Satz, wiederum mit μὲν ... δέ. Renauld (S. 176 Anm. 1) meinte zu σφαῖραν ... μεταβολήν: «Psellos joue sur le mot σφαῖρα, aux sens de balle et de sphère», und zu κύβον ... γεωμετρικόν (ebd. Anm. 2: «Phrase obscure. Cf. Plat. Rep. VIII début»). Aerts, mit dem besseren κυβείαν μίαν vor sich, lehnt Renaulds Interpretation eines Wortspiels ab. Die Verbindung zwischen den Sätzen σφαῖραν ... οὐρανίαν und κυβείαν usw., von Renauld in der Übersetzung mit «sachant que» wiedergegeben, bestehe nicht. Psellos wolle nur sagen, «quant au jeu de dés, il n'en connaît qu'un seul: l'inconstance des choses Ce qui veut dire que la passion de l'empereur pour le jeu de boule est dépassé par sa passion pour l'astronomie (qui s'attache au ciel)». Was Psellos sagen will, sollte man nicht erraten, sondern aus seinen Worten herleiten. Wer den Text nicht emendiert, muß mit Renauld κυβείαν μὲν (bzw. μίαν) εἰδώς mit dem vorausgehenden σφαῖραν —οὐρανίαν verbinden. Das von Renauld unterstellte Wortspiel, wobei er Ball und Würfel in etwa gleichzusetzen scheint (die Anmerkung steht in der Übersetzung zu «changement»), ist höchst unwahrscheinlich. Hinzu kommt, daß der Zusammenhang auf eine Textkorruption hin-

weist. Psellos gibt ab 6, 4 eine Aufzählung von Gegensätzen, die sprachlich durch μέν und δέ mit einander verbunden werden: γελαῖ μέν ὡς ἡδιστα, δακρύει δέ ὡς οἰκτιστα usw., im Ganzen sechs; in dieser Aufzählung stört κυβεῖαν μέν/μίαν erheblich, da hier μέν ... δέ fehlt. Emendation scheint daher geboten. Nach dem Gegensatz σφαῖραν ... οὐρανίαν ist ein weiterer anzunehmen, der besagt, daß Michael, so wie er geschickt war im Spiel mit dem Ball (wohl dem byzantinischen Polo), sich auch aufs Würfelspiel verstand, aber daß auch hier, wie im Falle des Spiels mit der σφαῖρα die Himmelskugel, ein anderes Würfelspiel, nämlich das des Schicksals, ihn mehr fesselte, und auch ein anderer Würfel, nämlich die geometrische Form der Erde. Wie nun zu emendieren, ist eine weitere Frage. Ich will mich auf einen Vorschlag beschränken: <κυβεύων> μέν, κυβεῖαν <δέ>μίαν εἰδῶς usw.

7, 3 emendiert Aerts περιψιθυρίσει der Hss in περιψιθυρίσειε. Renauld hatte auch schon emendiert: -ίξει und Sykutris hat -ίση vorgeschlagen. Ich möchte darauf hinweisen, daß z. B. Niketas Choniates das Futurum gelegentlich im Sinne eines aoristischen Optativs verwendet (s. meinen Index Graecitatis).

7, 12 ersetzt Aerts τῆς τῶν κακῶν ... φορᾶς von PRen durch τῆς ... συμφορᾶς von S, einerseits weil man wenige Zeilen weiter τὴν τῶν πραγμάτων φορὰν liest und andererseits «parce qu'on trouve les idées κακοῦ, κακῶν souvent avec συμφορὰ chez les tragiques, chez Thucydide» usw. Letzterer Hinweis hätte nur dann eine Bedeutung, wenn bei Psellos auch der gleiche Sinn anzunehmen wäre (unglückliches Eintreten von Mißgeschick). Das ist aber nicht der Fall. Gerade das nachfolgende φορὰ τῶν πραγμάτων (7, 15 f.) zeigt, daß auch 7, 12 φορὰ gelesen werden muß. Psellos bewundert Michael, da er, als alles (τὰ πράγματα) in Ost und West über ihm zusammenbrach, keine Beute τῆς τῶν κακῶν φορᾶς wurde, sondern ἔστησε τὴν τῶν πραγμάτων φορὰν. Das Bild ist das einer gewaltigen Flut, die aber Michael nicht mit sich reißen kann, sondern von ihm zum Stehen gebracht wird.

8, 2 f. liest man in P: οὐκ ἔχει ... ἀμιλλαν, οὐδὲ σύγκρισιν, in S: οὐκ ἔχει ... ἀμιλλαν ἢ σύγκρισιν. Die Lesarten sind praktisch gleichwertig. Aerts entscheidet sich zugunsten von P, da οὐδὲ dem Sinne nach besser zu einer anderen Stelle passe, wo man ἀμιλλάν τε καὶ σύγκρισιν liest (Konst. X 24, 2), was nun wirklich nicht einzusehen ist. Vielmehr verleiht οὐδὲ σύγκρισιν dem zweiten Wort des Wortpaares mehr Nachdruck, als das τε καὶ und ἢ tun; οὐδὲ ist trotzdem vorzuziehen, da P im allgemeinen der bessere Textzeuge ist, da die unerwartete Betonung die Lesart von P als lectio difficilior erscheinen läßt und da ἀμιλλαν οὐδὲ σύγκρισιν (wie

ἀμιλλάν τε καὶ σύγκρισιν) im Gegensatz zu ἀμιλλαν ἢ σύγκρισιν eine regelmäßige Klausel aufweist.

8, 4 liest P οὔτε ἱεροῖς καὶ θελοῖς ἀνδράσιν, S οὔτε τοῖς ἱεροῖς usw. Aerts übernimmt den Artikel, da Psellos drei Kategorien aufzählt, die Michael VII. weniger schätzte als ihn, nämlich seine eigenen Brüder, τοῖς κρείττοσι τοῦ γένους (was nicht «des gens de plus haute noblesse que lui-même», sondern nur «des gens de la plus haute noblesse» bedeutet; sonst hätte Psellos τοῖς ἐμοῦ κρείττοσι τοῦ γένους schreiben müssen, was er wohl absichtlich vermieden hat) und «des hommes de l'Église». Auch ohne Artikel sind die letztgenannten klar eine dritte Kategorie, so daß τοῖς entbehrlich ist. Da auch Psellos selbst zu dieser Zeit seit langem Mönch war und, genau genommen, zur letzten Kategorie zählte, scheint es sogar besser, den Artikel wegzulassen.

Zu 8, 5 ὡς P / ὥσπερ S ἐμοὶ (im Satzschluß vor Ἄ μὲν οὖν usw.) notiert Aerts: «j'ai choisi la forme plus lourde, ὥσπερ ἐμοὶ. Il faudrait une étude plus approfondie du rythme prosaïque chez Psellos ... avant qu'on puisse décider avec quelque certitude dans les dilemmes comme ceux-ci». Gewiß ist eine solche Untersuchung erwünscht, aber schon oberflächliche Lektüre der «Chronographie» genügt, um einen klaren Vorzug des Autors für klauselgerechte Satzschlüsse festzustellen, und wenigstens das sollte ein editor criticus tun, auch wenn damit das Problem dieser Stelle nicht gelöst ist, da man sich hier gerade gut vorstellen kann, daß eine Abweichung von der Regel ἐμοὶ besonders betonen soll.

8, 10: Der eingestandenermaßen fehlgeschlagene Versuch, den gemeinsamen Fehler von P und S θεασόμενος (von Kurtz in -ον korrigiert) durch Ergänzung von <τις> vor τινά (Z. 6) zu retten, ist nicht an erster Stelle wegen der zufälligen Parallele Konst. X 24, 1 f. abzulehnen, sondern weil der ganze Satzbau es nicht zuläßt, aus dem Subjekt von δέξαιτ' ἂν (sc. ἃ μὲν οὖν εὐεργέτηκέ με) einen sogen. Akkusativ der näheren Bestimmung zu machen, womit Aerts glaubt, sein <τις>, unterbringen zu können («en ce qui concerne les bienfaits qu'il m'a accordés ... on pourrait faire une comparaison»). Man beachte auch den freien Umgang mit der Bedeutung von δέχομαι. Mangelnde Einsicht in den Satzbau verrät auch die Argumentation. Aber hier ist der Klarheit halber erst der ganze Satz zu zitieren: ἃ μὲν οὖν εὐεργέτηκέ με ... δέξαιτ' ἂν τινά καὶ πρὸς ἄλλον παραβολήν, τὸ δὲ διαχεῖσθαι με εὐθὺς θεασάμενον καὶ ... ἀγλαίας ... ἐμπιπλάσθαι ..., ταῦτα οὐκ ἂν τις παραμετρεῖν πρὸς ἕτερον δύναιτο. Aerts meint nun: «Le θεασόμενος ne saurait guère être compris grammaticalement comme sujet de l'infinitif τὸ ... διαχεῖσθαι; on ne peut le comprendre

qu'en combinaison avec le *τις* à la fin de la phrase». Da in der zweiten Satzhälfte die Sympathieäußerungen Michaels für Psellos nicht, wie in der ersten, zum Subjekt, sondern zum Objekt gemacht werden, ist dort ein *τις* als Subjekt notwendig, es ist aber abwegig, daraus ein paralleles *τις* für die erste Satzhälfte ableiten zu wollen. Nicht weniger merkwürdig sind die Gründe, warum Aerts trotzdem *〈τις〉* und *θεασάμενος* ablehnt. «1. La place de εὐθὺς suggère qu'il faut lier l'adverbe au participe, et non pas à l'infinitif διαχεῖσθαι». Welchen Einfluß das auf die Akzeptabilität von *θεασάμενος* haben soll, ist mir schleierhaft. Ob der Kaiser sich nun sofort freut, wenn er Psellos sieht, oder sich freut, sobald er Psellos sieht, ist für den Casus von *θεασάμενος/ον* völlig unerheblich. «2. On peut imaginer que le nominatif *θεασάμενος* pourrait être maintenu, si l'on avait à conjecturer à ... δέξαιτ' ἄν *〈τις〉* τινα ... παραβολήν». Wie soll je das Subjekt des vorausgehenden Satzes Einfluß nehmen auf den Casus des Subjekts eines substantivierten A.c.I., der Mit-Objekt des parallelen zweiten Satzes ist? *θεασάμενος* wäre möglich, wenn es zu *τις*, dem Subjekt von *δύναιτο*, gehören würde, denn «wenn das Subjekt des Infinitivs von dem Hauptsubjekte des Satzes nicht verschieden ist, so wird jenes nicht ausdrücklich gesetzt und die Prädikatsbestimmungen treten mittels der Attraktion in den Nominativ» (Kühner-Gerth II 2, 38), aber Subjekt von *διαχεῖσθαι* ist nicht irgendwer, sondern ein nicht ausgesprochenes αὐτὸν (= Mich. VII.), und dazu paßt nur *θεασάμενον*.

9, 6: Ohne Kommentar wird *ὑπεραῖρον* (Sren: *ὑπεραίρον* P) in *ὑπεραῖρεν* «korrigiert». Klar gehört *ὑπεραῖρον* als Partizip zu *γένος*, das Psellos nicht zum Anlaß nehmen will, die Kaiserin zu loben; er bezeichnet aber ihr Geschlecht deshalb «beiläufig» in einem Partizip als *εὐδαιμονία καὶ ἀρχαιότητι πᾶσαν ὑπεραῖρον ἀρχήν*, um sich dann ihren persönlichen Vorzügen als dem eigentlichen Gegenstand seines Lobes zuzuwenden. Vielleicht ist *ὑπεραῖρεν* aber nur ein Tippfehler.

12, 4-8 übernimmt Aerts Renaulds falsche Interpunktion und die damit zusammenhängende verfehlte Ergänzung von *〈ἐμφαίνειν〉*. Zu lesen ist folgendermaßen: *γράφω δὲ αὐτῷ* (sc. Konstantinos, dem Sohn Michaels) *οὔτε λόγους τινὰς οὔτε πράξεις—οὔτε γὰρ ἐπραξέ τι οὔτε οὐπω ἐφθέξατο—, ἀλλὰ καὶ* (καὶ om. SAerts, mit unverständlicher Begründung; es ist das erste καὶ einer Dreierserie) *τὸ εἶδος καὶ τὸ ἐμφαινόμενον ἦθος, ὡς οἶόν τε καὶ ἀπὸ τούτων τὴν ἐγκαθημένην ψυχὴν· οὐπω γὰρ οἶδα τοιοῦτον κάλλος ἐπίγειον*. Der von Renauld mißverstandene Text ist so zu übersetzen: «Ich schreibe von ihm keine Worte oder Taten—denn er hat noch nichts getan oder gesagt—, sondern seine Gestalt und die sich darin zeigende Gesittung, nach Möglichkeit auch aus diesen

(beiden) die innewohnende Seele, denn ich habe eine solche Schönheit auf Erden noch nicht kennengelernt».

12, 16 überliefert S klar die richtige Lesart. Im Kommentar kritisiert Aerts an den konjizierten Ergänzungen von Sathas und Renauld, daß «ces conjectures avaient ... cet inconvénient qu'elles éliminaient la seule allusion à la beauté intérieure que Psellos attribuait au petit prince», eine unverständliche Bemerkung. Der Text, worum es geht, hat jetzt den folgenden Wortlaut: καὶ τῷ χεῖλι λεπτῷ τε τοῦτω καὶ ὁλον συνηρμοσμένῳ· πρόθυμον τὸ παιδίον τοῦτο καὶ βλέπον ἡδὺ καὶ ἀτάλλον ἡδύτερον usw. Neu ist darin καὶ ὁλον - τοῦτο, das in P ausgefallen ist. Sathas hatte deswegen vor βλέπον <τὸ ὄμμα> ergänzt, Renauld änderte zusätzlich ἀτάλλον P (ἀτάλλον Bury) in ἀγγέλων. Welche innere Schönheit dadurch eliminiert wurde, ist nicht einzusehen. Die Konjekturen des Sathas hat gar nichts eliminiert, sondern zu βλέπον ein notwendiges Subjekt ergänzt, das dem Sinne nach das Richtige trifft; ob nun der Knabe oder sein Auge «süß blickt», ändert nichts an der Aussage. Die Konjekturen Renaulds, die Aerts als «ingenieuse» bezeichnet, war nach der richtigen Korrektur von Bury alles andere als das. Der Satzbau verriet klar, daß ein zweites Partizip folgen mußte, und ἀτάλλον, etwa im Sinne von «erquickend», erfüllte genau diese Bedingung. Aber auch Renaulds Fehlkonjekturen hat keine Anspielung auf eine innere Schönheit eliminiert.

13, 15: Bei der Wahl zwischen τοῦτο τὸ γράμμα P und τὸ γράμμα τοῦτο S fragt Aerts sich nicht, wie es sonst bei Psellos mit der Befolgung des Klauselgesetzes in Binnenpausen aussieht.

14, 7 läßt Aerts mit Renauld und Sathas das kaum einen Sinn ergebende περὶ τὰς σκιὰς der beiden Hss stehen. Er sieht zwar, daß die Interpretation Schwierigkeiten bereitet, und lehnt die Auslegungen von Renauld und Reinach ab, aber seine eigene ist auch alles andere als überzeugend. Er will in περὶ τὰς σκιὰς εὐκολος folgendermaßen eine Explikation des vorausgehenden λεπτός sehen: «Psellos dit ainsi que le prince Andronic avait, il est vrai, des mains grosses, mais d'une habilité subtile, qui le mettaient à même de faire esquisses (ou: des silhouettes)». Mir scheint eine Emendation von περὶ in ὑπὲρ alle Interpretationsprobleme zu lösen; «leichter als die Schatten» ist im Zusammenhang eine ausgezeichnet passende Steigerung von λεπτός. Palaiographisch ist dieser Fehler nichts Außergewöhnliches, da in beiden Präpositionen die Ligatur περ oft übergroß geschrieben wurde, so daß ein nicht genau hinschauender Kopist leicht verführt wird, einmal ὑ- am Anfang zu übersehen und dann quasi automatisch am Ende -ι zu ergänzen.

14, 10: Obgleich γέρανος bei den klassischen Autoren meistens weiblich ist, bleibt es fraglich, ob ταῖς γεράνοις von S vor τοῖς γ. von P den Vorzug verdient. Bei Aelian z.B. kommt das Wort männlich vor, und da hier ein Mann mit dem Kranich verglichen wird, könnte das die Wahl des Wortgeschlechts beeinflußt haben. Es wäre mehr Vergleichsmaterial nötig, um eine Entscheidung zu verantworten.

16, 4: Zu δεῖν P_{Ren}: δεοῖν S ist die Frage nicht, ob man «préfère la notation régulière», sondern welche Form Psellos bevorzugt. Man vgl. dazu Renauld: Étude S. 18 f., Kurt-Drexel II 506.

16, 7 entscheidet Aerts sich für ὡς εἰκάζεσθαι ῥεύματι ἐλαίου ἀφορητὶ ῥέοντος von P_{Ren} gegen ... ῥέοντι von S. Die Begründung, P habe die lectio difficilior und diese vermeide die «assonance pénible -τι -τι -τι», erscheint sehr fraglich. Wohl eher ausschlaggebend für die Wahl der Lesart sollte sein, daß die Geräuschlosigkeit typisch ist für das Öl. Dagegen spricht nicht das angeführte Beispiel Dion. Halic., Dem. 20: λέξις ὥσπερ ἔλαιον ἀφορητὶ ῥέουσα, denn, wie bei Psellos die Seele mit dem geräuschlos fließenden Öl verglichen wird, so hier die Rede, die wie Öl dahinfließt.

16, 11 überliefert S nach ἐλήλυθε die Partikel δέ, die eine Fehlinterpretation des Satzes durch Renauld zu klären hilft. Aerts glaubt außerdem, <ἐπίσταται> in den Satz einfügen und ἐκείνους in ἐκεῖνος korrigieren zu müssen, eine «Emendation», die durch die Begründung im Kommentar noch schlechter aussieht. Der Satz hat folgenden Wortlaut: Τὰ μὲν οὖν ἐς στρατηγίαν κατὰ τοὺς ἀρχαίους ... Καίσαρας καὶ ὅποσα τετολμήκασιν ... Ἀδριανοὶ καὶ Τραιανοὶ καὶ οἱ τῆς αὐτῆς συμμορίας ἐκείνους (-οις S: -ης P), ἐλήλυθε δὲ (δὲ om. P) πρὸς τὴν τοιαύτην ἐπιστήμην οὐκ ἀπὸ ταῦτομάτου..., ἀλλ' ἀπὸ τῶν τακτικῶν βιβλίων usw. Der Satz (von Renauld falsch interpunktiert mit Komma nach συμμορίας und deshalb zusätzlich mit <συν>ἐλήλυθε falsch emendiert) ist problemlos: Seine strategischen Kenntnisse entsprechen denen der alten ... Cäsaren und den Unternehmungen ... der Hadriani und Traiani und von Leuten der gleichen Klasse wie sie, er sei aber nicht einfach so von alleine zu solcher Kenntnis gelangt..., sondern durch Bücher» usw. Jeder Eingriff in einen so tadellos überlieferten Satz verbietet sich von vorneherein. Schlimmer wird ein solcher Eingriff noch, wenn man dazu den falschen Kommentar liefert. Aerts schreibt: «La correction de Sathas (ἐκείνους für ἐκεῖνης) est maintenant soutenue par le ms. S» (das stimmt zwar, aber auch wenn S mit P ἐκεῖνης gehabt hätte, wäre ἐκείνους klar das Richtige geblieben), «mais en même temps, les choses se compliquent du fait que S écrit δὲ après ἐλήλυθε». Das Gegenteil ist, wie wir sahen, der Fall. Gerade δὲ macht

klar, daß die erste Satzhälfte nach ἐκεῖνοις zu Ende ist und daß darin nur eine alltägliche Ellipse von ἐστὶ angenommen werden muß. (Ein zusätzliches αὐτῷ ist, auch wenn man τὰ ... ἐς στρατηγίαν zum Subjekt macht, natürlich nicht nötig, da schon im vorausgegangenen Satz andere Eigenschaften des Andronikos Dukas aufgezählt sind). Es ist also völlig unangebracht, «partant des mots πρὸς τὴν τοιαύτην ἐπιστήμην», «l'idée ἐπίσταται» einzufügen, «qui gouverne les accusatifs de la première partie»; solche Akkusative gibt es gar nicht, denn τὰ ... ἐς στρατηγίαν ist entweder ein Akkusativ der näheren Bestimmung, oder ein Nominativ, und die accusativi τοὺς ... Καίσαρας und das aus dem Relativum ὁπόσα zu ergänzende ταῦτα werden von κατὰ regiert. Dem «Einfall» ἐπίσταται zuliebe wurde dann noch die «Korrektur» ἐκεῖνος vorgenommen. Den weiteren Kommentar zu dieser abwegigen Konjektur, der Aerts «l'avantage d'une grande clarté» bescheinigt, können wir uns schenken. Konjekturen zu tadellos überlieferten Sätzen sind auch bei größter Klarheit vom Übel.

16, 15 περὶ τὴν στρατηγίαν P: περὶ στρατηγίας S. Aerts akzeptiert τὴν wegen des parallelen τὰ πολιτικά. Man kann aber bezüglich des Artikels ein substantiviertes Neutrum plurale eines Adjektivs nicht einfach einem Substantiv gleichsetzen. Z. 8 liest man τὰ μὲν οὖν ἐς στρατηγίαν, und der Artikel ist auch hier (Z. 15) entbehrlich. In S fehlt aber nicht nur der Artikel, sondern außerdem wird περὶ mit dem Genitiv konstruiert. Gewiß bedeutet auch περὶ + Gen. «in betreff», aber es ist für diese Bedeutung weniger gebräuchlich als περὶ τι. Wir haben es in S anscheinend mit einem Fehler zu tun, der unter Einfluß der unmittelbar zuvor genannten Bücher und Autoren περὶ στρατηγίας und ähnlichen Themen entstanden ist, und daher verdient die Lesart von P inclusive Artikel den Vorzug.

16, 22 korrigiert Aerts ἡ παρρησίαν PRen aufgrund von S in καὶ παρρησίαν, denn «S lit à juste titre κ.π., indiquant une énumération: 'hardiesse et liberté de langage' comme l'a traduit Renauld». Die Übersetzung Renaulds läßt man als Argument besser aus dem Spiel, denn sie ist, wie seine Ausgabe, keine Meisterleistung, die große Autorität beanspruchen könnte. Ob aber S mit Recht Kühnheit und Freimütigkeit aufzählt, ist mehr als fraglich, wenn man den ganzen Satz liest, der wie eine ganze Reihe von Sätzen, zu der auch dieser gehört, einen Einwand gegen den Charakter des Andronikos Dukas vorbringt, der dann entkräftet wird: ἀλλὰ τὴν γλῶτταν πρόχειρος, ἢ πρὸς τὸν ἀδελφὸν πρότερον καὶ τὸν ἀνεψιὸν ὕστερον τόλμαν ἔχων ἢ (ἢ: καὶ SAerts) παρρησίαν; οὐ μὲν οὖν. Es ist kaum zweifelhaft, daß man hier ἢ ... ἢ lesen muß, auch

wenn die gewöhnlichere Wortstellung πρὸς ... ὕστερον ἢ τόλμαν ἔχων ἢ παρρησίαν vermieden wurde; denn liest man καὶ παρρησίαν, wird das erste ἢ unverständlich.

16, 23 folgt Aerts zwar P (τοῖς πολλοῖς), aber meint, die Lesart von S τῆς πολλῆς ... εὐλαβείας sei «très défendable». In Wirklichkeit ist τῆς πολλῆς ohne jeden Zweifel einfach falsch. Psellos schreibt: ὅς γε (sc. Andronicus Ducas) δὴ καὶ παράδειγμα τοῖς πολλοῖς ἡμῖν εὐλαβείας καθίσταται. Die Stellung von ἡμῖν zwischen τοῖς πολλοῖς und εὐλαβείας zeigt, daß nur τοῖς πολλοῖς ἡμῖν gemeint sein kann, was auch genau der Absicht des Verfassers entspricht, der Andronikos loben will und ihn deswegen zum Vorbild der Masse (Psellos eingeschlossen!) hochstilisiert.

17, 1 hat Renauld wieder mal durch eine falsche Interpunktion den Text unverständlich gemacht. Aerts versucht zwar eine Emendation, die jedoch keine Abhilfe schafft, da er die Wurzel des Übels nicht erkannt hat. Renauld beginnt nach ὅς γε ... καθίσταται (cf. ob.), ἐν τούτῳ (SAerts: ἐν τούτῳ PRen) μόνον οὐ καθεκτός οὐδὲ σύμμετρος einen neuen Paragraphen (17). Es folgt die Beschreibung der Leidenschaft, in der Andronikos keine Selbstbeherrschung kannte, also nicht vorbildlich war. Das gehört aber engstens mit der ganzen Charakterbeschreibung, der § 16 gewidmet ist, zusammen und darf nicht davon abgetrennt werden. Die Sache wurde für Renauld dadurch kompliziert, daß hier der Text in P verderbt ist. Nach σύμμετρος hat P τὰ παντοδαπὰ κυνηγᾶται; eindeutig besser S: τὰ παντοδαπὰ κυνηγέσια. Aerts folgt zwar S, aber fügt ein völlig überflüssiges und eher störendes <ἀγαλλιᾶται> hinzu. Es ist natürlich zu lesen: ἐν τούτῳ μόνον οὐ καθεκτός οὐδὲ σύμμετρος, τὰ παντοδαπὰ κυνηγέσια. «Alle Sorten von Jagd» ist einfach die nähere Präzision von ἐν τούτῳ.

17, 5 gibt Aerts δυοῖν γὰρ τούτοις von P «comme lectio difficilior» den Vorzug vor δυοῖν γὰρ τούτοις von S. Wir erfahren nicht, ob es irgendwo bei Psellos einen Parallellfall gibt. Renauld: Étude geht auf den Dual nicht ein und Böhlig: Untersuchungen S. 89-91 hat die Chronographie nicht berücksichtigt. Sie scheint aber wenigstens in den von ihr untersuchten rhetorischen Schriften des Psellos nichts Derartiges festgestellt zu haben.

17, 7-9 las man bei Renauld (als Fortsetzung von δυοῖν γὰρ τούτοις [τούτοις PRen] μερίζει τὸν βίον, βιβλίους καὶ κυνηγεσίους, μᾶλλον δὲ [besser δέ,] σχολάζοντι μὲν φίλα ταῦτα καὶ μελετώμενα), σπουδάζοντι δὲ οἰκεῖα ὅσα καὶ ὅσα πρὸς τοὺς καιροὺς εἰρηνεύειν <δὲ> τοῖς ἐναντίοις ἢ μάχεσθαι ἐπίσταται, λόγους usw. Problematisch ist schon auf den ersten Blick ὅσα καὶ ὅσα, und man wundert sich, daß Renauld keine Emendation versucht hat, etwa durch Einfügung von <.....> nach ὅσα, da offensichtlich ein Pen-

dant zu πρὸς τοὺς καιροὺς fehlt. Noch mehr wundert man sich darüber, wenn man bei Aerts im Apparat liest ὅσα ... καὶ ὅσα P leider ohne Angabe, ob die drei Punkte eine Lücke von genau drei Buchstaben andeuten sollen. S hat dafür: ὅσα δὲ στρατηγεῖν καὶ ὅσα (πρὸς τοὺς καιροὺς). Aerts übernimmt einfach δὲ στρατηγεῖν aus S und verliert darüber im Kommentar kein Wort. Dabei ist klar, daß στρατηγεῖν absolut nicht hierher gehört. Es kann nur eine Glosse oder Korrektur zu μάχεσθαι sein, die vom Rand in den Text geriet. Zu lesen ist: σπουδάζοντι ὅσα δὲ καὶ ὅσα πρὸς τοὺς καιροὺς. Danach fährt Aerts richtig mit S fort: ἢ εἰρηνεύειν τοῖς ἐναντίοις ἢ μάχεσθαι· ἐπίσταται λόγους usw.

Interessant ist das Ende des Paragraphen (17) in S, wo man nach ἐπὶ πᾶσι τῶν πάντων κεκράτηκε (sc. Andronikos Dukas) noch liest: πλὴν τᾶδελφοῦ καὶ τοῦ ἀνεψιοῦ τοῖν δυοῖν βασιλέων καὶ ἀηττήτων. Diese letzten Worte sind, wie Aerts notiert, wohl noch zu Lebzeiten, vielleicht besser unter der Regierung, Michaels VII. geschrieben worden, aber es war ohnehin schon klar, daß nur der an die Chronographie angehängte Brief an Phokas eventuell später als etwa 1075 (1077/78) geschrieben sein mußte, vorausgesetzt, daß es sich um einen Brief Michaels an Nikephoros Botaneiates, und nicht um einen Basileios' II. an Bardas Phokas handele. Darin liegt also nicht die Bedeutung dieser Worte. Die wichtigere Frage ist, weshalb sie in P fehlen. Wenn man eine absichtliche Weglassung annehmen möchte, muß man wohl an Streichung durch den Autor selbst denken. Das würde aber bedeuten, daß S (14. Jh.) aus einer Abschrift des Textes kopiert wäre, die angefertigt wurde, ehe πλὴν-ἀηττήτων gestrichen war, P (12. Jh.) dagegen aus einer, die nach der Streichung entstand. Die Textüberlieferung hätte sich demnach noch zu Lebzeiten des Psellos in zwei Familien gespalten, deren eine durch S, die andere durch P vertreten würde. Das läßt sich aber schwer mit der Tatsache in Einklang bringen, daß P und S gemeinsame Fehler aufweisen, denn diese müßten bei einer solchen Rekonstruktion der Überlieferung aus dem Original stammen, quod absit. Wenn man anderseits nicht annehmen will, daß die Worte πλὴν-ἀηττήτων vom Schreiber von S oder irgendwo im Stammbaum seiner Vorlage hinzugefügt wären, muß der Hyparchetypus, auf den P und S aufgrund gemeinsamer Fehler zurückzuführen sind, sie gehabt haben und ist ihr Fehlen dem Schreiber von P oder einem seiner Vorgänger zuzuschreiben.

Zum abschließenden Satz in S notiert Aerts noch, daß dieser mit einem «rhythme assez solennel» endet (- U - - -), «dont Psellos s'est servi à plusieurs reprises pour clore une période de caractère grave (cf. p. ex. Renauld, Et., 534, 536)». Mir ist nicht bekannt, ob schon jemand

die merkwürdige Ansicht Renaulds, die hier von Aerts akzeptiert wird, widersprochen hat. Laut. Renauld, *Étude* S. 530-547 hätte Psellos ein Prosa geschrieben, dessen Rhythmus gleichzeitig von den antiken Quantitätsregeln und den byzantinischen spiratorisch akzentuierten Klauseln bestimmt gewesen wäre. W. Hörandner hat sich in seiner rezenten höchstwillkommenen Studie: *Der Prosarhythmus in der rhetorischen Literatur der Byzantiner* (Wien 1981), nicht mit dieser Ansicht auseinandergesetzt. Der Name Renauld erscheint nicht in seinem Index (S. 178). Ich halte Renaulds These für schlechthin unmöglich. Tatsächlich läßt keine der von Renauld angeführten Stellen, an denen sich Psellos zur Eurhythmie äußert, sich zugunsten einer solchen These verwenden (vgl. Hörandner o.c. S. 22 f.). Die Beispiele aber, die Renauld dem Leser mit ausführlichem Kommentar vor Augen führt, beweisen für mich nur, was man mit fantasievoller Willkür alles mit einem Text anstellen kann. Mir scheint, daß man Renaulds Ansicht auch ohne großen Untersuchungsaufwand quasi a priori widerlegen kann. Zum einen nämlich vertragen sich im Griechischen—anders als im Latein (vgl. Hörandner o.c. S. 38 f.)—beide Systeme nicht, zum anderen, gesetzt, man könnte mit unsäglicher Mühe eine vernünftige Kombination verwirklichen, wäre Psellos—mit Verlaucht gesagt—verrückt gewesen, wenn er sich dieser Mühe unterzogen hätte, wo er genau wußte, daß seine Hörer und Leser nichts damit anfangen konnten.

THE *ANNO*NA *MILITARIS* IN THE EARLY SEVENTH
CENTURY

WALTER EMIL KAEGLI, JR./The University of Chicago

The *annona militaris* has received extensive study in the twentieth century¹. It is an essential component of the Late Roman or Early Byzantine military institutions. The disappearance or termination of the *annona militaris* is as obscure as its origins. The institution of *adae-ratio* or commutation of the *annona* payments in kind to cash payments in gold, which is frequently mentioned in sources from the fifth through the sixth century, may help to explain the neglect of the problem of what happened to the *annona militaris*². This is not the place for a comprehensive analysis of the ultimate fate of the *annona militaris*. That problem is of relevance to broader issues of the emergence of Middle Byzantine military institutions, including the themes, and, above all, the soldiers' properties. The purpose of this inquiry is a more modest one, the gathering and analysis of some references to the persistence of the *annona militaris* in some areas of the empire up to their conquest by the Muslims, in the third and fourth decades of the seventh century.

The *annona militaris* included rations of grain, oil, wine, vinegar, and meats, as well as fodder³. *Hospitalitas*, especially billeting, was a separate form of maintenance of soldiers under restricted circumstances⁴. The technical problems of collecting and distributing such payments in kind to soldiers according to rank are complex and have been

1. J. Karayannopoulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, (Munich 1958) 99-103; A. H. M. Jones, *Later Roman Empire* (Oxford 1964) 458-460, 626-630, 634, 644, 651, 671-677; R. Grosse, *Römische Militärgeschichte* (Berlin 1920) 223-224; A. Deléage, *La capitation du Bas-Empire* (Mâcon 1945) 40-41, 149-150; D. Van Berchem, «L'Annone militaire dans l'empire romain au IIIe siècle», *Mémoires de la Société des Antiquaires de France*, 8e sér., 10 (1937) 117-202, which is very basic; R. MacMullen, *Roman Government's Response to Crisis* (New Haven 1976) 268-281; A. Cerati, *Caractère annonaire et assiette de l'impôt foncier au Bas-Empire* (Paris 1975) 22-23, 78.

2. Jones, *Later Roman Empire* 207-208, 235, 254, 258, 326, 448, 460-461, 566.

3. Codex Theodosianus 7.4.4-11, 7.4.23; Codex Justinianus 12.37.1; *Vegetius*, *Epitoma rei militaris* 3.3.

4. Important investigation of *hospitalitas*, including reference to older literature: W. Goffart, *Barbarians and Romans A.D. 418-584* (Princeton 1980) 41-50, 54, 60, 102, 143-144, 152, 154, 162-164, 171-173, 207-212.

the object of scholarly study, although many aspects remain unclear⁵.

It is not the Byzantine sources, but the Arabic ones, which indicate that the *annona militaris* still existed in Byzantine Egypt, Syria, and Mesopotamia at the moment of the Islamic conquests. This does not mean that the *annona militaris* still existed in all Byzantine provinces, or at all times in them. The *optio* who acted as paymaster of rations still existed in Byzantine Palestine in the 630s, as the *Acta S. Anastasii Persae* indicates⁶. The *optio* handled the *annona militaris*. He was a survival from a long evolution of Roman military institutions.

Details do not exist concerning the provisioning of the Byzantine soldiers who attempted unsuccessfully to defend Byzantine Palestine, Syria, Mesopotamia, and Egypt against the Muslim invaders. Many of the Byzantine forces were Arab themselves⁷, as well as Armenian. Arab allies of Byzantium had received *annonae* in the late sixth century, at least until such payments were cut off in 581/582 in association with the arrest of the Ghassanid phylarch al-Mundhir⁸. *Annonae* had not been restricted to regular Byzantine units.

Both Muslim and Christian Arab sources indicate that the Byzantine troops who concentrated in the defence of Syria expected the localities to furnish them with provisions. This expectation was the cause of some serious strife between Byzantine troops and the local inhabitants and their leaders, at Damascus and elsewhere in Syria⁹. The failure to col-

5. D. Van Berchem, "L'Annone militaire" 156-188, 193-199.

6. *Acta M. Anastasii Persae* (ed. H. Usener, Programm, Bonn 1894) 25b lines 7-26a line 10. See also, W. E. Kaegi, Jr., "Notes on Hagiographical Sources for Some Institutional Changes and Continuities in the Early Seventh Century", *Byzantina* 7 (1975) 63-70; W. E. Kaegi, Jr., "Some Seventh-Century Sources on Caesarea", *Israel Exploration Journal* 28 (1978) 177-181, on the authenticity of the information in the hagiographic materials on St. Anastasius the Persian.

7. *Ṭabari*, Ta'rikh i 2081, i 2347, i 2394; *al-Balādhuri*, Kitāb futūḥ al-Buldān (ed. M. De Goeje, Leiden 1866, r.p., 1968) 135, 164, 181-183; *Muḥammad b. 'Abdūllah al-Azdi al-Baṣri*, Ta'rikh futūḥ al-Shām (ed. 'Abd al-Mu'nim 'Abdullah al-Āmir, Cairo 1970) 28, 111, 125, 152, 174-177.

8. *John of Ephesus*, Hist. Eccl. 3.3.42 (trans. E. W. Brooks, CSCO, Scriptorum Syri, Louvain 1936, 132). See unpub. diss. of H. Turtledove, "The Immediate Successors of Justinian" (Ph. D. diss., University of California at Los Angeles, 1977) 310-311, esp. 319-320; E. Stein, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II. und Tiberius Constantinus* (Stuttgart 1919) 94.

9. *Al-Azdi al-Baṣri*, Ta'rikh futūḥ al-Shām 151-152, 175-177; *Eutychius*, *Annales* (ed. L. Cheikho, CSCO, Scriptorum Arabici, Louvain 1909, 13-14). W. E. Kaegi, Jr., *Byzantine Military Unrest 471-843* (Amsterdam & Las Palmas 1981) 149-150; W. E. Kaegi, Jr., "Heraklios and the Arabs", *Greek Orthodox Theological Review*

lect and distribute expected amounts of *annona militaris* to Byzantine and Christian Arab soldiers caused much of the indiscipline that contributed to the ultimate Byzantine debacle in Syria and Palestine.

Specialists on Byzantine and Islamic institutions have long recognized that the Muslim conquerors of Byzantine Egypt continued to impose levies for and collect and distribute what had been the *annona militaris*¹⁰. Byzantine Egypt always held a special position within the empire. It is not prudent to make definitive judgments about conditions in other regions from those in Egypt without reference to additional documentation. The sources do demonstrate that the *annona militaris* persisted in Egypt until its conquest by the Muslims, who initially used it for their own purposes.

Arabic texts indicate that the *annona militaris* still existed in Byzantine Syria and Mesopotamia at the moment of the Islamic conquests. The testimony of al-Balādhuri is especially important. The inhabitants of the Syrian city of Emesa or Ḥims capitulated to the Muslims and "offered them food for their animals and for themselves"¹¹. At Bostra (Būṣra) in Syria the leading official offered "food, oil and vinegar" to the Muslims¹². Al-Balādhuri reports that, "For some time, oil and vinegar and food were taken for the benefit of the Moslems in Mesopotamia, which tax was later reduced..."¹³. He also states that 'Iyād b. Ghamn, the conqueror of Byzantine Mesopotamia, assessed, in addition to a head-tax of one dinar per person, taxes in kind: "...he

27 (1982) 115-117. An interesting parallel to the inability of the Damascene authorities to find enough food for the Byzantine soldiers in 636, as mentioned by Eutychius, is the shortage of grain that developed in 575/576 at Amaseia, in Hellenopontus, when the Persian threat caused large numbers of soldiers and refugees to concentrate there: Vita S. Eutychii Patriarchae, in: PG 86: 2344.

10. J. Maspero, *Organisation militaire de l'Égypte byzantine* (Paris 1912) 112, esp. n. 10: "Il est curieux de constater qu'avant même l'achèvement de la conquête, les Arabes empruntèrent très exactement aux vaincus l'institution de l'*annona militaris*". Carl H. Becker, *Beiträge zur Geschichte Ägyptens unter dem Islam* (Strassburg 1902) 83-85, esp. p. 85, "Diese aus den Umständen sich mit Notwendigkeit ergebenden Naturalleistungen fielen mit einer alten byzantinischen Einrichtung zusammen, den *annonae*, die auch für den Truppenunterhalt bestimmt waren. Auch die Praxis bei Einquartierungen stimmt mit der römisch".

11. Al-Balādhuri (131 De Goeje). Translation from: *The Origins of the Islamic State*, trans. by Philip K. Hitti, (New York 1916) 200, henceforth cited as al-Balādhuri (Hitti).

12. Al-Balādhuri (152 De Goeje); translation, 234 Hitti.

13. Al-Balādhuri (178 De Goeje); translation, 278 Hitti.

levied on them *kafizs* of wheat, and some oil, vinegar and honey"¹⁴. He recounts one tradition that the Caliph 'Umar "ordered that in the way of providing the Moslems with wheat and oil, they have to give every Moslem in Syria and Mesopotamia two *modii* of wheat and three *kists* of oil per month. He also assessed on them grease and honey, the quantity of which I do not know"¹⁵. The Muslim recipients of such payments in kind at that early date would have been soldiers.

There are many controversies concerning the origins of Islamic taxation. This is not the proper place to attempt to offer an explanation for the origin of Islamic taxes in general. One specialist on Islamic traditions and taxes, Albrecht Noth, argues for the authenticity of the early Islamic traditions concerning certain payments in kind. He notes their mention for Syria, Jazira or Mesopotamia, and Egypt. The reason for their mention is these areas, of course, is their continuation of the kind of levies that inhabitants of these areas had customarily paid to the Byzantines, —which Noth fails to explain¹⁶. But Noth's positive judgment on the probable authenticity of these traditions about payments in kind is consistent with, although he does not use, the Byzantinist's estimate that these payments in kind, and the reports or traditions about them, appear to have a genuine historical foundation because of their conformity to what is known about the *annona militaris*. The subsequent development of Islamic taxation, however important for the understanding of Classical Islam, is not relevant here. What is important is the testimony of various Muslim authors that at the moment of the Islamic conquest of Syria and Mesopotamia the inhabitants of those regions made payments in kind for the support of Muslim troops that appear to be almost identical—with the important and understandable omission of the normal Byzantine ration of wine—to the grain, oil, and vinegar that Byzantine soldiers had expected as their due from the *annona militaris*.

The investigator of the origins of Islamic taxation may wish to give more consideration to the *annona militaris* as an early precedent

14. *Al-Balādhurī* (173 De Goeje); translation, 271 *Hitti*.

15. *Al-Balādhurī* (125 De Goeje); translation, 191 *Hitti*. Cf. 124 De Goeje and 191 concerning terms imposed by Khalid ibn al-Walid on Damascus, "one *dinar* and one *jarib* of wheat, together with vinegar and oil for feeding the Moslems".

16. Albrecht Noth, "Die literarisch überlieferten Verträge der Eroberungszeit als historische Quellen für die Behandlung der unterworfenen Nicht-Muslims durch ihre neuen Muslimischen Quellen", *Studien zum Minderheitenproblem im Islam* (Bonner Orientalische Studien, N. S. 27/1, 1973) 1: 297-301.

in some areas for later taxes, although C. H. Becker had noted it long ago, for Egypt. But the practice was not confined to Egypt; it obviously was a practice in Syria and Mesopotamia. The persistence of the *annona militaris* into the third and fourth decades of the seventh century raises a number of problems for the Byzantinist: (1) the extent to which the *annona militaris* persisted in other areas of the Byzantine Empire, ones that were not directly involved in the initial Muslim conquests of the 630s and early 640s; (2) efforts to identify other seventh-century sources that indicate the survival of the *annona militaris*; (3) the ultimate fate of the *annona militaris*; and (4) the relevance of this for scholarly controversies about the development of the themes and soldiers' properties.

References that indicate the persistence of the *annona militaris* in Syria, Mesopotamia, and Egypt to the end of the reign of Heraclius are consistent with other evidence for the survival of many aspects of Late Roman military and fiscal institutions. The soldiers who Heraclius raised to defend Syria and Mesopotamia did not expect to have to support themselves. Indeed the relatively large size and potentially wide territory where they might operate favored the persistence of the *annona militaris*, however cumbersome and inefficient. Reduction of the territorial dimensions of the empire, and the consequent, reduction of the probable size of theaters of military operations, in the decades that followed the loss of so much land, probably facilitated the development of new means for paying and provisioning soldiers. The very scattered evidence that exists indicates that the old system of *annona militaris* was still functioning in some fashion in the 630s. The details of its functioning deserve more investigation. The study of what happened to the *annona militaris* is an indispensable aspect of the continuity of Late Roman institutions into the seventh century and their ultimate transformation into or replacement by Middle Byzantine institutions. The existence of the *annona militaris* helps to explain the background to the crisis and breakdown of military provisioning at Damascus on the eve of the battle of the Yarmūk; indeed the unpreparedness of officials to handle unprecedented numbers of soldiers and supply them with the *annona militaris*, in an area where such large armies had previously not been concentrated in the Late Roman and Early Byzantine periods, probably contributed to the destruction of the Byzantine soldiers' cohesion and ultimate collapse. The persistence of the *annona militaris* is not an absolutely conclusive argument, but it tends to indicate that Byzantine soldiers did not depend on any kind of soldiers' properties, at that time, for their provisioning, but on tradi-

tional governmental provisioning, in the form of the *annona militaris*¹⁷. It was one of a number of Late Roman military institutions that persisted up to the replacement of Byzantine authority by a new Muslim one. It was another Late Roman continuity in the first part of the seventh century¹⁸.

17. In general, on the issue of soldiers' properties, see the provocative essay by John Haldon, "Recruitment and Conscription in the Byzantine Army c. 550-950. A Study on the Origins of the Stratiotika Ktemata", *Sitzungsberichte, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse*, Bd. 357 (Vienna 1979).

18. For some aspects of the persistence of Late Roman military institutions into the seventh century, see W. E. Kaegi, Jr., "Notes on Hagiographical Sources for Some Institutional Changes and Continuities in the Early Seventh Century" (*supra*, n. 6); "Two Studies in the Continuity of Late Roman and Byzantine Military Institutions", *Byzantinische Forschungen* 8 (1982) 87-113; "Late Roman Continuity in the Financing of Heraclius' Army", XVI. Internationaler Byzantinisten-Kongress, *Akten II/2 = Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/2 (1982) 53-61. For continuities in strategic thought, see W. E. Kaegi, Jr., *Some Thoughts on Byzantine Military Strategy* (lecture published for Ball State University Friends of Hellenic Studies, Muncie, Indiana; published by Hellenic College Press, Brookline, MA, 1983). Sebeos appears to indicate the existence of the *annona militaris* following the return of Heraclius from conquering Persia in 628: *Histoire d'Heraclius* (trans. F. Macler, Paris 1904) 92. This reference is potentially very significant for the survival of Late Roman military institutions into the period by which the soldiers' properties allegedly had been created. It deserves more intensive analysis, which I hope to provide on another occasion.

**Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΣΤΗ ΝΟΜΙΤΖΗ ΚΑΙ
ΤΑ ΑΝΑΓΛΥΠΤΑ ΕΠΙΘΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΚΙΟΝΩΝ ΤΟΥ**

Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ / *Αθήνα*

Στὸ χωριὸ Νομιτζή¹ τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης δίπλα στὸ νεκροταφεῖο καὶ πλάϊ στὸν ἀμαξιτὸ δρόμο σώζεται ναῦσκος ἀφιερωμένος στὴ Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρα. Βυζαντινός, σταυροειδῆς μὲ τροῦλλο, ἀπλὸς τετρακιόνιος ἑλλαδικοῦ τύπου, καθὼς ἔχει περιορισμένες διαστάσεις² δημιουργεῖ στὸν παροδίτη τὴν ἐντύπωση κομποτεχνήματος³ (εἰκ. 1). Τὸ μνημεῖο ἦταν γνωστὸ στοὺς R. Traquair⁴ καὶ H. Megaw⁵. Ὁ πρῶτος παρέχει κάτοψή του⁶ κι ὁ δεῦτερος τὸ χρονολογεῖ ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 11ου αἰ., κατατάσσοντας τὸ ναὸ μετὰ τὸν Ἅγιο Θεόδωρο τῆς Μπάμπακα (1075), ἀνάμεσα στὸν Ταξιάρχη τοῦ Γλέζου καὶ στὸν Ταξιάρχη τῆς Χαροῦδας⁷. Ὁ διάκοσμος τῶν ἐπιθημάτων τῆς ἐκκλησίας εἶναι ἰδιότυπος⁸ καὶ ἡ ὅσο τὸ δυνατόν ἀκριβέστερη χρονολόγησή των σημαντικὴ, γιατί συμβάλλει στὴ χρονολογικὴ ἔνταξη ἄλλων ὁμοίων γλυπτῶν τῆς περιοχῆς, ὅπως εἶναι: ἐπιθήματα τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Πλάτσας⁹ καὶ «κιονόκρανο» πάλι ἀπὸ τὴν Πλάτσα¹⁰ καὶ ἀπὸ τὸ προστώο τοῦ

1. Τὸ τοπωνύμιο ὁ Δ. Βαγιακάκος, Ἐρραῖα καὶ μεσαιωνικὰ τοπωνύμια ἐκ Μάνης, Πελοποννησιακὰ Β', 1957, σ. 317, θεωρεῖ ὡς προερχόμενο ἀπὸ τὴ γενικὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ κτήτορα: τοῦ Νομιτζῆ. Ὁ H. Megaw (βλ. ὑποσ. 5) ἀναφέρει τὸ χωριὸ ὡς Κουτήφαρη. Τὸ ἴδιο ὁ R. Traquair (βλ. ἀμέσως πῶς κάτω).

2. Βλ. γι' αὐτὲς στὸ R. Traquair, Laconia. The Churches of Western Mani, BSA XV, 1908-1909, σ. 202. Ὁ ναὸς εἶναι σχεδὸν τετράγωνος.

3. Τὴν ἀγαθὴ ἐντύπωση ἐλαττώνουν τὰ ἠλεκτρικὰ σύρματα, ποὺ ἐξοργιστικὰ περνοῦν πολὺ κοντὰ, καὶ ὁ παράπλευρα στημένος στύλος.

4. Ὁ ἴδιος, ὁ.π., σ. 202-204.

5. H. Megaw, Byzantine architecture in Mani, BSA XXXIII, 1932-1933, σ. 139 ὑποσ. 2, 148, 156, 158.

6. R. Traquair, ὁ.π., πίν. XV.

7. H. Megaw, ὁ.π., σ. 162. Ἡ Dora Eliopoulou-Rogan, Mani, History and Monuments (1973), σ. 121, ἀνάγει τὴν οἰκοδομὴ τοῦ κτηρίου στὰ χρόνια γύρω στὸ 1050.

8. Τὰ «κιονόκρανα» τοῦ ναοῦ μνημονεύει ἀπλὰ ὁ Traquair, ὁ.π., σ. 202-203 καὶ ἡ Rogan, ὁ.π., σ. 122.

9. Γιὰ τὸ ναὸ (κοντὰ στὰ Δύο Πηγάδια) βλ. καὶ N. B. Ιερσδάκινη, Ἐρευνα εἰς τὴν Μάνην, ΠΑΕ 1974, σ. 115-117. Ἀρχικὰ πρέπει νὰ ἦταν σταυροειδῆς τετρακιόνιος. Στὴ θέση τοὺς βρίσκονται σήμερα μόνο οἱ ἀνατολικοὶ κίονες, ὅμοιοι μὲ τοὺς κίονες τῆς Μεταμορφώσεως (βλ. πῶς κάτω) καὶ τὰ ἐπιθήματά τους.

10. R. Traquair, ὁ.π., σ. 203, εἰκ. 6. Ὑποθέτω πὺς προέρχεται κι αὐτὸ ἀπὸ τὸν Ἅγιο Δημήτριον καὶ ἀνῆκε σ' ἓνα ἀπὸ τοὺς χαμένους δυτικoὺς κίονες τοῦ ναοῦ. Ἡ ἔφορος Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κυρία Φανὴ Δροσσιγιάννη μοῦ εἶχε πεῖ πὺς ὑπάρχει κι ἄλλο (;) ὅμοιο «κιονόκρανο» μέσα στὸν Ἅγιο Βασίλειον τοῦ Κουτήφαρη. Δὲ μπόρεσα νὰ τὸ δῶ.

Ἀγίου Νικολάου Χαριᾶς¹¹. Καθὼς μάλιστα ἡ χρονολόγησις τῶν ἐπιθημάτων τῆς Μεταμορφώσεως εἶναι ἄμεσα ἐξαρτημένη ἀπὸ τὸν καθορισμὸ τοῦ χρόνου οἰκοδομῆς τοῦ μνημείου, δικαιολογεῖται ἡ ἐπιμονὴ γιὰ τὸν ὅσο γίνεται πληρέστερα αἰτιολογημένο προσδιορισμὸ τῆς ἐποχῆς ποῦ χτίστηκε.

1. Χρόνος οἰκοδομῆς τοῦ ναοῦ

Ἡ Μεταμόρφωσις τῆς Νομιτζῆ διασώζει στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου πάνω ἀπὸ τὴ θύρα ὑπολείμματα γραπτῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς, ποῦ σὲ λευκὸ βάθος ἐκτεινόταν καθ' ὅλο τὸ πλάτος τοῦ τυμπάνου τῆς Δ κεφαλῆς κάτω ἀπὸ τὴν παράστασι τῆς Σταυρώσεως.

Τὰ γράμματα εἶναι κεφαλαῖα. Διαβάζεται (εἰκ. 2):

----- CYNΔΡΟΜΗΣ ΕΞΕΔΟΥ ΠΑΡΑ ΤΩΝ
----- ΑΣΟΜΑΤΕΙΑΝΙ ΦΡΑΓΓΑΝ¹² Κ(ΑΙ)VP¹³
----- .ΕΝ ΜΗ<ΝΙ> <Ι> ΟΥΝΙ<ω> ----

Χρονολογία ὅμως δὲν σώζεται. Κι ἀκόμη παλιὰ μαρτυρία γιὰ τὸ ναὸ ἀπὸ γραπτὴ πηγὴ δὲν ξέρω. Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τῆς ἐκκλησίας διατηρεῖται σὲ ἀρκετὰ μέρη κι ἀνάγεται σὲ δυὸ ἐποχές. Οἱ σωζόμενες τοιχογραφίες τοῦ νεώτερου στρώματος εἶναι πολλὲς¹⁴ καὶ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ἔργα τοῦ 16ου αἰ.¹⁵. Ἀπὸ τὸ παλιότερο στρώμα διατηροῦνται μόνο λίγα λείψανα¹⁶, ποῦ ἡ χρονολόγησις των εἶναι δύσκολη. Ὅμως κι ἂν αὕτὴ ἦταν κατορθωτὴ, θάπρεπε νὰ ἐξετασθεῖ ἡ περίπτωσις μήπως ἡ ἀρχικὴ γραπτὴ διακόσμηση τοῦ μνημείου ἔγινε σὲ ἐποχὴ ἀπέχουσα λίγο ἢ πολὺ ἀπὸ τὴν οἰκοδομὴν του. Ὡστε προτιμότερο εἶναι γιὰ τὴν χρονολόγησις τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως νὰ χρησιμοποιήσῃ κανεὶς στοιχεῖα κυρίως μορφολογικά, τὰ ὁποῖα παρέχει τὸ ἴδιο τὸ κτήριο.

11. N. B. Δρανδάκης, Ἀνάγλυπτος παράστασις βυζαντινοῦ μύθου, ΕΕΒΣ, ΛΘ'-Μ', 1972-1973, σ. 665, 671 καὶ εἰκ. 14, 17.

12. Φράγκα ξέρω συνοικισμὸ τῆς Κοινότητος Καρυουπόλεως στὴν ἐπαρχία Γυθείου, ΜΕΕ, τόμ. ΚΔ', σ. 157.

13. Δὲν εἶμαι βέβαιος ἂν ἀντὶ τῶν δυὸ τελευταίων λ. πρέπει νὰ διαβαστεῖ ΚVP. Τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἐπιγραφῆς ἐμνημόνευσα στὰ ΠΑΕ 1974, σ. 137.

14. Σύντομη μνεῖα των βλ. στὴν κυρία Rogan, δ.π., σ. 122-123 καὶ στὰ ΠΑΕ 1974, σ. 135-137.

15. N. B. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1974, σ. 135.

16. Στὸν τροῦλλο εἶναι φανερὰ χτυπήματα μὲ τὸ σφυρί, ποῦ ἔγιναν πάνω στὸ ἀρχικὸ ἀσβεστοκονίαμα γιὰ νὰ ἐπικολληθεῖ τὸ νεώτερο. Στὰ ΝΔ σφαιρικὸ τρίγωνο τὸ δεύτερο στρώμα, τὸ διακοσμημένο στὰ ἄλλα σφαιρικὰ τρίγωνα μὲ Εὐαγγελιστές, ἔχει καταπέσει. Στὸ πρῶτο στρώμα, ἂν δὲν ξεγελοῦν τὰ ἴχνη, ζωγραφιζόταν ἐξαπτέρυγο. Ἀλλὰ ὑπολείμματα τοῦ ἀρχικοῦ διακόσμου, ἀνήκοντα σὲ ταινία, φαίνονται στὸ Β τοῖχο, κοντὰ στὴ ΒΔ γωνία, κάτω ἀπὸ τὸ μεταγενέστερο ἐφιππο Ἅγιο Γεώργιο.

Ὁ ναὸς ἔχει πάθει ζημιές καὶ ἀλλοιώθηκε στὴν πρόσοψη ἀπὸ ἐπισκευές¹⁷. Τότε τοιχίστηκαν γλυπτὰ, ὅπως: α) κομμάτι κοσμήτη ἀπὸ ὑπόθετρο ἐγχώριο μάρμαρο (εἰκ. 3) μὲ ἐπιπεδὸ γλυφο ἐλικόφυλλο στὴ στενὴ κατακόρυφη πλευρὰ καὶ στὴ λοξότμητη μὲ συριακοὺς τροχοὺς ἀπὸ δισχιδὴ ταινία καὶ ἐπτὰφυλλα ἀκανθοειδῆ ἀνθέμια ἀρίστης τέχνης (11ου αἰ.), β) νοτικὰ τοῦ ἀνωφλίου τῆς νεώτερης ὀρθογώνιας θύρας κομμάτι λοξότμητου γέισου ($0,236 \times 0,072$) μὲ ἀνάγλυπτο ἐλικοειδῆ γωνιώδη βλαστὸ καὶ ἡμίφυλλα ἄκανθας, γ) πρὸ πάνω ὀρθογώνιος ὑποπράσινος λίθος μὲ ἀνάγλυπτο λέοντα (;) στηριζόμενο στὰ πίσω πόδια καὶ ὑψώνοντα τὰ μπροστινά, δ) ἀριστερότερα ἄλλος λίθος μὲ χαρακτὸ σταυρό. Πάνω ἀπὸ τὴ θύρα ὑπῆρχεν εὐρὸ ἀνακουφιστικὸ τόξο, τοιχισμένο σήμερα, ὅπως προδίδουν ἐναπομένοντα ἔχνη (εἰκ. 4). Σὲ τμῆμα του καὶ ψηλότερα ἔχει διαμορφωθεῖ ὀρθογώνια κόγχη μὲ σταθμοὺς ἀπὸ ἀνάγλυπτα γεῖσα, διακοσμημένα μὲ ἐλικοειδεῖς βλαστοὺς, ποὺ γωνιώδεις καθὼς εἶναι θυμίζουσιν γλυπτὰ τοῦ μαρμαρᾶ τῆς Μάνης Νικήτα (1075). Στὸ τύμπανο τῆς κόγχης πολὺ νεώτερη τοιχογραφία προτομῆς τοῦ Χριστοῦ.

Οἱ τοῖχοι τῆς ἐκκλησίας στὴν ἐξωτερικὴ τους πλευρὰ εἶναι χτισμένοι μὲ πωρόλιθους καὶ τοῦβλα κατὰ σύστημα δομῆς πλινθοπερίκλειστο. Ἀπὸ τὸ πάχος τῶν πλίνθων δὲ μπορεῖ νὰ συναχθεῖ κανένα πρὸ συγκεκριμένο συμπέρασμα γιὰ τὴν ἀκριβέστερη χρονολόγηση τοῦ μνημείου. Μετρήσεις ποὺ ἔκανα σὲ διάφορες μεσοβυζαντινὲς ἐκκλησίες τῆς Μάνης (11ου καὶ 12ου αἰ.) ἔδειξαν ὅτι τὸ πάχος τῶν τοῦβλων εἶναι κατὰ μέσο ὁρὸ τὸ ἴδιο στοὺς αἰῶνες αὐτοὺς.

Μερικοὶ πωρόλιθοι εἶναι μακροί, ἔχουν μάκρος διπλάσιο τοῦ συνηθισμένου ἢ καὶ μεγαλύτερο (εἰκ. 5). Ἐπίσης σποραδικὰ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἀντὶ γιὰ πωριὰ μαρμαρόλιθοι. Πάντως οἱ λίθοι δὲν εἶναι σχολαστικὰ ὀρθογωνισμένοι (εἰκ. 6) οὔτε ἡ τοιχοποιία παρουσιάζει τὶς ἐκλεπτύνσεις τοῦ 12ου ἢ 13ου αἰ.¹⁸ Καὶ ἂς σημειωθεῖ πὼς ὁ ναὸς δὲν ἔχει κρηπίδα καὶ εἶναι γνωστὸ πὼς ἡ ψηλὴ κρηπίδα ἐμφανίζεται καὶ γενικεύεται τὸ 12ο αἰῶνα¹⁹.

Πρὸ φροντισμένη εἶναι στὴ Νομιτζή ἡ τοιχοδομία τῆς Β πλευρᾶς (εἰκ. 7), ἰδιαιτέρα ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ὀριζόντιους ἀρμούς, τονισμένους μὲ μονὴ σειρὰ πλίνθων.

17. Κατὰ πληροφορίες γηραιᾶς γειτόνισσας τοῦ ναοῦ, ποὺ βρέθηκεν ἐκεῖ δταν τὸ θέρος τοῦ 1973 τὸν εἶχα ἐπισκεφθεῖ, τὸ μνημεῖο ἔπαθεν ἀρκετὰ ἀπὸ πτώση κεραυνοῦ, ὁ ὁποῖος μάλιστα σκότωσε κάποιον ποὺ κατέφυγε σ' αὐτό, γιὰ νὰ προστατευθεῖ ἀπὸ καταιγίδα. Τὸ κτήριο γιὰ νὰ συγκρατηθεῖ ἔχει δεθεῖ μὲ σιδερένιους ἄγκυστῆρες.

18. Χ. Μπούρας, Ἡ Παλαιοπαναγιά στὴ Μανωλάδα, Ἐπιστημον. Ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελ. Πανεπιστημ. Θεσσαλονίκης, τόμ. Δ', 1969, σ. 255.

19. Ὁ ἴδιος, Βυζαντινὲς «Ἀναγεννήσεις» καὶ ἡ Ἀρχιεκτονικὴ τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνος, ΔΧΑΕ, περίοδ. Δ', τόμ. Ε', 1969, σ. 262· βλ. καὶ Ν. Νικονάνου, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας, Ἀθήναι 1979, σ. 49-50. Κατὰ τὸν κ. Νικονάνου ἡ ὑψηλὴ κρηπίδα ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ τοῦ 12ου αἰ.

Διπλή, βραχεία ὀριζόντια σειρά τούβλων ὑπάρχει πάνω ἀπὸ τὸ δίλοβο παραθύρο τῆς Ν κεραίας, στὴ μεσαία ἀψίδα κατὰ τὸ ὕψος τῆς γενέσεως τῶν τοξυλλίων τοῦ παραθύρου καὶ στὴ ΝΑ γωνία ὡς τὴν ἀψίδα τοῦ Διακονικοῦ (τρεῖς σειρές).

Μονές σειρές πλίνθων στοὺς ὀριζόντιους ἄρμους ἔχουν ἤδη ἀπὸ τοὺς σταυροειδεῖς ναοὺς τῆς Μάνης, τοὺς χτισμένους μὲ πλινθοπερίβλητο τρόπο, οἱ ἀναγόμενοι ἀπὸ τὸν Megaw στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 11ου αἰ.²⁰: ὁ "Αἰ-Στράτηγος Μπουλαριῶν²¹ καὶ ὁ Σωτήρας τῆς Γαρδενίτσας. Ὁ "Αγιος Πέτρος Γλέζου (1025), κοντὰ στὸν Πύργο Διροῦ, ποὺ ἀνήκει στὸν τύπο τοῦ ἐλεύθερου σταυροῦ, παρουσιάζει ἐδῶ κι ἐκεῖ μικρὰ κομμάτια σὲ «ὀριζόντιους» ἄρμους ἀπὸ διπλές σειρές τούβλων²². Ἐπίσης μιὰ σειρά πλίνθων σημαδεύει τοὺς ὀριζόντιους ἄρμους τῶν σταυροειδῶν ναῶν τῆς Μάνης τοῦ β' μισοῦ τοῦ 11ου αἰ., ὅπως εἶναι ὁ χρονολογημένος μὲ ἀσφάλεια "Αγιος Θεόδωρος τῆς Μπάμπακα (1075) καὶ οἱ κατὰ προσέγγιση χρονολογούμενοι Ταξιάρχης τοῦ Γλέζου καὶ Ταξιάρχης τῆς Χαρούδας²³. Στὸν "Αγιο Θεόδωρο διπλὴ εἶναι μόνον σὲ μερικὲς τυφλές πλευρές τοῦ τρούλλου ἢ ὡς ὑποτείνουσα πλίνθινη γραμμὴ τῶν τόξων, στὰ ὁποῖα αὐτὲς κορυφώνονται. Στὸν Ταξιάρχη πάλι τῆς Χαρούδας ἀπαντοῦν δυὸ σειρές πλίνθων στὴ Β κεραία τοῦ σταυροῦ κατὰ τὸ ὕψος τῆς ποδιᾶς τοῦ παραθύρου²⁴ καὶ στὸν τρούλλο κάτω ἀπὸ τὴ γένεση τῶν τόξων ποὺ ἀγκαλιάζουν τὰ τοξύλλια τῶν διλόβων παραθύρων²⁵.

Ἀπὸ τοὺς χρονολογούμενους τὸ 12ο αἰ. ναοὺς τῆς Μάνης ὁ "Αγιος Νι-

20. H. Megaw, ὁ.π., σ. 162.

21. Μέρος μόνο τῆς ΝΑ πλευρᾶς τοῦ ὀκτάπλευρου τρούλλου τοῦ κυρίως ναοῦ ἔχει σὲ ὀριζόντιο ἄρμὸ διπλὴ σειρά πλίνθων.

22. Καὶ στὸ τμήμα τῶν πλαγίων τοίχων, τὸ χτισμένο ἀπὸ τὴ μέση περίπου καὶ πάνω μὲ παρολίθους σὲ σύστημα πλινθοπερίκλειστο, ὅπως ὁ τρούλλος, ὑπάρχουν ὀριζόντιες διπλές σειρές πλίνθων καὶ στὸ ὑπόλοιπο μέρος ὡς τὸ ἔδαφος, τὸ οἰκοδομημένο μὲ λίθους ἢ κομμάτια μαρμάρου λίγο ἢ περισσότερο δουλεμένα, παρατηροῦνται ἐδῶ κι ἐκεῖ ὄχι ἀπόλυτα ὀριζόντιες σειρές διπλῶν πλίνθων.

23. Γιὰ τὸ δεύτερο μνημεῖο βλ. N. B. Δρανδάκης, Ὁ Ταξιάρχης τῆς Χαρούδας καὶ ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ, Λακωνικαὶ Σπουδαί, τόμ. Α', πίν. IB', ID' α, IZ' β. Τὸν Ταξιάρχη τῆς Χαρούδας ὁ H. Megaw, The date of H. Theodoroi at Athens, BSA XXXIII (1932-33), σ. 166, χρονολογεῖ ἀπὸ τὴ τελευταία δεκαετία τοῦ 11ου αἰ. Τὸ ναὸ ἐξέλεβα (ὁ.π., σ. 284-287) ὡς ἔργο τοῦ β' μισοῦ τοῦ 11ου αἰ. Νομίζω πὺς πρέπει νὰ ταχθεῖ πρὸς κοντὰ στὸν "Αγιο Θεόδωρο τῆς Μπάμπακα (1075) παρὰ στὴν Καισαριανὴ (τέλος τοῦ 11ου αἰ.). Κι ἂς σημειωθεῖ ὅτι ἡ κοντὴ ὀδοντωτὴ ταινία, ποὺ διακοσμεῖ τὸν τοῖχο τῆς μεσαίας ἀψίδας τοῦ ναοῦ τῆς Χαρούδας ἀπαντᾷ καὶ στὴ Β πλευρὰ τῆς τρίπλευρης ἀψίδας τῶν Ἀγίων Θεοδώρων Ἀθηνῶν (1065).

24. Ὁ ἴδιος, ὁ.π., πίν. IDβ' καὶ IZα'.

25. Ὁ ἴδιος, ὁ.π., πίν. IB' καὶ IDα'. Οἱ διπλές αὐτὲς γραμμὲς τούβλων ἀντιστοιχοῦν σὲ ἀνάλογη λεπτομέρεια πλευρῶν τοῦ τρούλλου τοῦ Ἀγίου Θεοδώρου τῆς Μπάμπακα. Γιὰ τὴ λεπτομέρεια ἔγινε λόγος πρὸς πάνω.

κόλαος τῆς Ὀχιᾶς, ἡ Ἀγία Βαρβάρα τῆς Ἐρήμου καὶ ὁ Ἅγιος Σέργιος καὶ Βάκχος τῆς Κίττας ἔχουν μιὰ σειρὰ πλίνθων στοὺς ὀριζόντιους ἄρμους. Ὡστε, ἂν καὶ ἡ μονὴ ὀριζόντια σειρὰ πλίνθων ἀποτελεῖ τὸν κανόνα γιὰ τοὺς ναοὺς τῆς Μάνης, ποὺ ἀνεξάρτητα αἰῶνος ἔχουν χτιστεῖ μὲ τὸ πλινθοπερίκλειστο σύστημα, μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ πὼς μικρὲς ἀποκλίσεις τοποθετοῦν τῇ Μεταμόρφωση τῆς Νομιτζῆ πιὸ κοντὰ στὸν Ἅγιο Θεόδωρο τῆς Μπάμπαρα καὶ στὸν Ταξιάρχη τῆς Χαρούδας.

Στοὺς κατακόρυφους ἄρμους τοῦ ναοῦ ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ μεταξὺ τῶν πωρολίθων τοποθετοῦνται συνήθως τοῦβλα, ἀλλ' ὄχι πάντοτε. Ἐτσι π.χ. στὴ νότια πλευρὰ σὲ δυὸ ἐπάλληλες σειρὲς πωρολίθων (εἰκ. 5, 6), ἐκ τῶν ὁποίων καθεμιὰ περιλαμβάνει γύρω στοὺς 11-12 δόμους, μόνο 4 ἄρμοι ἔχουν πλίνθους²⁶. Αὐτὴ ἡ παράλειψη κατακόρυφων τοῦβλων ἐκ τῶν ναῶν τῆς Μάνης παρατηρεῖται καὶ παλιότερα στὸν Ἀϊ-Στράτηγο Μπουλαριῶν (σὲ ζώνη ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἄλλη μεριὰ τοῦ μεταγενέστερου²⁷ ὀρθογώνιου νότιου παραθύρου) καὶ τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ στοὺς Ταξιάρχες τοῦ Γλέζου (ζῶνες πωρολίθων ἀνατολικά τοῦ ἄθικτου ἀπὸ ἐπεμβάσεις τόξου πάνω στὴν ἄλλοτε νότια θύρα²⁸) καὶ στὸν Ταξιάρχη τῆς Χαρούδας (βόρεια πλευρὰ τῆς τρίπλευρης μεσαίας ἀψίδας μεταξὺ τοῦ ὀδοντωτοῦ γείσου καὶ τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας²⁹). Καὶ οἱ δύο τελευταῖοι ναοὶ ἀναγόνται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 11ου αἰ.

Στοὺς κατακόρυφους ἄρμους τῆς ἐκκλησίας τῆς Νομιτζῆ ἀντὶ ἐνὸς τοποθετοῦνται ἀρκετὲς φορὲς καὶ δυὸ τοῦβλα. Ἡ λεπτομέρεια ἐμφανίζεται ἀραιὰ καὶ σὲ μνημεῖα τῆς Μάνης χρονολογημένα ἀπὸ τὸν 11ο αἰ.³⁰ Στὴ Νομιτζή

26. Γιὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς τῶν Ἀθηνῶν ἔχει γραφεῖ ὅτι κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 11ου αἰ. παρατηρεῖται ἡ μεγαλύτερη χρῆση πηλίνων διακοσμητικῶν στοιχείων καὶ κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ ἡ βαθμιαία των ἐξαφάνιση. Τῇ θέσει των πῆρυν μονὰ κατακόρυφα τοῦβλα. Στὸ Δαφνὶ (1080) ἡ ἐπιδίωξη λιτότητας συνεχίζεται μὲ τὴ συχνὴ παράλειψη τοῦ κατακόρυφου τοῦβλου. Ἐξαιρετικὰ στὴν Καισαριανή, τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα, τὰ κατακόρυφα τοῦβλα εἶναι σπανιότατα. Τὸ μονὸ κατακόρυφο τοῦβλο ἀποτελεῖ τὸν κανόνα γιὰ τὰ τελευταῖα Ἀττικὰ παραδείγματα, ὅπως εἶναι ἡ Ὁμορφὴ Ἐκκλησιά. Οἱ ναοὶ τοῦ Ἀργούς δὲν ἀποτελοῦν ἐξαιρεση. Στὴν Ἡλεία μόνο οἱ Βλαχέρνες (τέλος 12ου - ἀρχὲς 13ου) ἔχουν δυὸ τοῦβλα στοὺς κατακόρυφους ἄρμους καὶ στὴ Γαστούνη δυὸ ἢ τρεῖς (*H. Megaw, The Chronology of some Middle-Byzantine Churches, BSA XXXII (1931-1932), σ. 112, 113*).

27. *N. B. Δρανδάκης*, Βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης, ἐν Ἀθήναις 1964, σ. 17, ὑποσ. 5. Ἡ ζώνη στερεῖται καὶ ὀριζόντιας σειρᾶς πλίνθων. Παράξενο ὅταν νὰ δεχτεῖ κανεὶς πὼς ὅλη ἡ ζώνη ἄλλαξε ὅταν σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ ἀνοίχτηκε τὸ παράθυρο.

28. Ὁ ἴδιος, Ὁ ναὸς τοῦ Ἀϊ-Λέου εἰς τὸ Μπρίκι τῆς Μάνης, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τόμ. ζ', 1972, πίν. 45β.

29. Ὁ ἴδιος, Ὁ Ταξιάρχης τῆς Χαρούδας καὶ ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή του, δ.π., πίν. IB'.

30. Στὸν Ἅγιο Θεόδωρο τῆς Μπάμπαρα λίγες φορὲς στὸν τροῦλλο (1075). Καὶ στὸν Ἅγιο Πέτρο Γλέζου ἀπαντοῦν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ διπλὲς πλίνθοι. Στοὺς Ταξιάρχες τοῦ Γλέζου διεπίστωσα τὴν παρουσία των δυὸ φορὲς στὴ βόρ. καὶ ἄλλες τόσες στὴν ἀν. πλευρὰ. Στὸν Ταξιάρχη τῆς Χαρούδας μεταξὺ τῶν πωρολίθων παρεμβάλλονται συνήθως ἓνα καὶ σπανιότερα δυὸ κατακόρυφα τοῦβλα. Ἡ χρῆσις των ὁμοῦς εἶναι συχνότερη σὲ σύγκριση μὲ τοὺς

είναι πολύ συχνότερη. Κι έχει παρατηρηθεῖ πὺς οἱ διπλές πλίνθοι συνηθίζονται σ' αὐτὴ τῇ θέσῃ τὸν προχωρημένο 12ο αἰῶνα στὸ Μωρηᾶ³¹.

Στοὺς κατακόρυφους ἀρμούς τῆς Νομιτζῆ συναντᾶ κανεῖς συχνότερα (τέσσερα) κομμάτια πλίνθων τοποθετημένα ὀριζόντια (εἰκ. 6). Ἀπὸ τοὺς ναοὺς τῆς Μάνης ἡ λεπτομέρεια ἀπαντᾶ ἀραιὰ στὸν Ἀϊ-Στράτηγο Μπουλαριῶν³², σπανιότερα στὸν Ἀγιο Πέτρο Γλέζου³³, ἔπειτα στὸν Ἀγιο Νικόλαο τῆς Ὀχιᾶς³⁴ καὶ πολὺ συχνὰ στὸν Ἀγιο Δημήτριο Λίμπερδου, γεμίσματα μεταξὺ τῶν πωρολίθων ἀπὸ 3, 4 ἢ 5 πλινθία μὲ ὀριζόντια διάταξη³⁵. Ἴσως ὁ τρόπος αὐτὸς πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀρχαϊσμός, ἀφοῦ ἀπαντᾷ ἤδη στὸ ναὸ τῆς Θεοτόκου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος³⁶, στὸν Ἀγιο Δημήτριο Βαράσσοβας³⁷ (β' μισὸ τοῦ 10ου αἰ. - ἀρχὲς 11ου), στὸ καθολικὸ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ³⁸, στὸν Ἀγιο Δημήτριο Ἡλίδος³⁹ κλπ. Ἀπαντᾷ ὁμοίως καὶ τὸ 12ο αἰ.⁴⁰ καὶ τὸ 13ο⁴¹.

δὺο προηγούμενους ναοὺς. Ἀκόμη μεγαλύτερη εἶναι ἡ χρῆση των στὸν Ἀγιο Δημήτριο τοῦ Λίμπερδου, ποὺ θεώρησα ἄλλοτε σὰν κτίσμα τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰῶνα. Ἀντίθετα σπάνια ἀπαντοῦν τὰ δὺο τοῦβλα σὲ ἐκκλησίες τῆς Μάνης ἀναγόμενες στὸ 12ο αἰ. Ἔτσι στὸν Ἀγιο Νικόλαο τῆς Ὀχιᾶς τὰ βρῆκα μιά φορὰ ἀνατολικά τοῦ ν. παραθύρου, τρεῖς φορές στὴν ἀψίδα τοῦ Διακονικοῦ καὶ μιά στὸ β. τοῖχο. Στὴν Ἀγία Βαρβάρα Ἐρήμου μιά φορὰ στὸ ν. τοῖχο, κοντὰ στὴ ν.ἄ. γωνία, στὴ ν. πλευρὰ τῆς ἀν. κεφαλῆς, καὶ μιά στὴ β. πλευρὰ τῆς δ. κεφαλῆς. Στὸν Ἀγιο Σέργιο καὶ Βάκχο δὺο φορές.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι σποραδικὰ ἀπαντοῦν διπλὰ τοῦβλα καὶ στὸ ναὸ τῶν Ἀσωμάτων κοντὰ στὸ Θησεῖο (Ἡφαίστειο) τῶν Ἀθηνῶν, ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 11ου αἰ. Ἐῴστ. Στίκας, Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων «Θησείου», ΔΧΑΕ, περ. Δ', τόμ. Α', 1959, σ. 122.

31. Χ. Μπούρας, Ὁ Ἀγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων Λιγουριῶν Ἀργολίδος, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τόμ. Ζ', 1973-1974, σ. 20. Στὴν ὑπόσ. 74 παραδείγματα.

32. Ἀπὸ μιά φορὰ στὸ ν. τοῖχο τῆς ἐκκλησίας, στὸ β. τοῖχο τοῦ νάρθηκα καὶ στὴν ἀν. πλευρὰ τοῦ τρούλλου. Πέντε κομμάτια συνάντησα μιά φορὰ στὸν ἀν. τοῖχο καὶ τρία δὺο φορές, ἀριστερὰ τοῦ τόξου τοῦ ν. παραθύρου καὶ στὸ τύμπανο τῆς β. κεφαλῆς.

33. Τέσσερα ὀριζόντια κομμάτια μιά φορὰ στὴ νδ. γωνία τῆς ν. πλευρᾶς τοῦ τρούλλου καὶ τρία κομμάτια δὺο φορές στὴ β. πλευρὰ του. Τὰ γεμίσματα ἀπὸ πλινθία, τοποθετημένα ἄτακτα, δὲν ἔλαβα ὑπόψη.

34. Ν. Β. Δρανδάκης, ΠΑΕ, 1974, σ. 113.

35. Ὁ ἴδιος, ὁ.π., σ. 112.

36. Ἐυστάθιος Στίκας, Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, ἐν Ἀθήναις 1970, εἰκ. 74.

37. Ἀ. Ὁρλάνδος, ABME, Α', 1935, σ. 106, 119.

38. Ἐῴστ. Στίκας, ὁ.π. καὶ εἰκ. 82· βλ. καὶ Τράπεζα τοῦ Μοναστηριοῦ, παρένθετο πίν. ΙΑ'.

39. Π. Βοκοτόπουλος, Ἀγιος Δημήτριος Ἡλίδος, Α.Δ. 24 (1969) 206. Γιὰ ἄλλα παραδείγματα βλ. Ν. Νικονάνου, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας, σ. 68.

40. Π.χ. στὸ ναὸ τοῦ Σωτήρα Ἀμφισσας Ἀ. Ὁρλάνδος, ὁ.π., σ. 184, εἰκ. 3· στὸν Ἀγιο Ἰωάννη Λιγουριῶν, Χ. Μπούρας, ὁ.π., σ. 10· σὲ μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας, Ν. Νικονάνου, ὁ.π., σ. 103 (Ἀγία Τριάδα), σ. 54 (Παναγία Βελίκα).

41. Στὴ Μονὴ Βλαχερνῶν Ἄρτας, τέλη 12ου ἀρχὲς 13ου, Π. Βοκοτόπουλος, Ἡ ἐκ-

Στὴ Νομιτζή τὰ ὀριζόντια πλινθία δὲν χρησιμοποιοῦνται τυχαῖα σὰν παραγεμίσματα τῶν κατακορύφων ἄρμῶν, ἀλλὰ μὲ σύστημα ἀνάμεσα στοὺς παβολίθους (εἰκ. 6), ποὺ σὲ πολλές στρώσεις τοποθετοῦνται ἀραιὰ μᾶλλον γιὰ λόγους αἰσθητικῆς παρὰ οἰκονομίας.

Ἀντὶ κατακορύφων πλίνθων στὴ Νομιτζή χρησιμοποιοῦνται καὶ γράμματα τοῦ ἐλληνικοῦ ἀλφαβήτου, διαμορφωμένα ἀπὸ κομμάτια πλίνθων ἢ κεραμιδιῶν, δηλ. τὸ γράμμα π⁴² (τρεῖς φορές), τὸ ταῦ (ἑπτὰ φορές), τὸ ταῦ ἀνάστροφο (6 φορές, εἰκ. 6) καὶ τὸ γράμμα ζῆτα μιὰ φορά στὸ κάτω ἀν. ἄκρο τοῦ ν. τοίχου. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτά, ὅσα ἀπαντοῦν κατ' ἐπανάληψη, ἔχουν τοποθετηθεῖ στὴν ἴδια σειρὰ παβολίθων, ἐπομένως ἡ χρῆση των εἶναι σχεδιασμένη καὶ ὄχι τυχαία, ὅπως αἰφνης ἔχει κανεὶς τὸ δικαίωμα νὰ ὑποθέσει γιὰ τὰ διακοσμητικὰ γράμματα τοῦ Ἀγίου Πέτρου Γλέζου. Ἡ Μεταμόρφωση τῆς Νομιτζῆ δὲν εἶναι ὁ μόνος ναὸς τῆς περιοχῆς τὸν ὁποῖο διακοσμοῦν αὐτὰ τὰ γράμματα⁴³. Ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τῆς Μάνης βρίσκει κανεὶς τὸ γράμμα π⁴⁴ στοὺς ναοὺς τῶν Ἀγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου Κερκύρας⁴⁴ (τέλος 10ου - ἀρχὲς 11ου αἰ.), Ἀγίου Δημητρίου Βαράσοβας⁴⁵, Ἀγίων Ἀποστόλων Σολάκη Ἀθηνῶν⁴⁶ (ἀρχὲς 11ου), Ἀγίου Δημητρίου Ἡλιδος⁴⁷, τὸ γράμμα ταῦ στὸν Ταξιάρχη τῆς Καστοριᾶς⁴⁸ (9ος-10ος αἰ.), στὸν Ἀγιο Δημήτριο Βαράσοβας⁴⁹ καὶ τέλος τὸ γράμμα ζῆτα στὸν Προφῆτη Ἡλία Κονιδίτσας⁵⁰ καὶ κουφίζον στὴν

κλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰ. Θεσσαλονίκη 1975, σ. 22, πλν. 8α' στὸν Ἀγιο Γεώργιο Καστρί Θεσσαλίας, Ν. Νικονάνος, δ.π., σ. 67' στὸν Ἀγιο Νικόλαο Κανάλια Μαγνησίας, ὁ ἴδιος, δ.π., σ. 48' στὴ Μονὴ Κοιμήσεως Μεγαλόβρυσου Ἀγιάς (13ου αἰ.), Ἀγιο Γεώργιο Ἀγιάς, Κοίμηση στὸ Ἀχλαδοχώρι Τρικάλων, ὁ ἴδιος, σ. 40, 61, 94.

Ὁ κ. Νικονάνος στὸ πιδὲ πάνω βιβλίον τοῦ ἐξετάζει συστηματικὰ τὸ θέμα τῶν ἐπάλλινων ὀριζόντιων πλινθίων στοὺς κατακόρυφους ἄρμους (σ. 155-157).

42. Κατὰ τὸν Παν. Βοκοτόπουλο, Ἀγιος Δημήτριος Ἡλιδος, δ.π., σ. 210, οἱ πλίνθοι σὲ σχῆμα π⁴² τῶν κατακορύφων ἄρμῶν συνηγοροῦν γιὰ τὴ σχετικὰ πρῶτὴ χρονολόγησιν τοῦ Ἀγίου Δημητρίου.

43. Τὸ π⁴² ἀπαντᾷ στὸν Ἀγιο Πέτρο Γλέζου ἑξ φορές, στὸν Ἀτ-Στράτηγο Μπουλαριῶν ἄτεχνο τρεῖς φορές, στὸν Ἀγιο Θεόδωρο τῆς Μπάμπικα τέσσερις φορές, στὸν Ἀγιο Νικόλαο Ὁχιάς δυὸ φορές (Ν. Β. Δρανδάκης, δ.π., σ. 113), τὸ ζῆτα τρεῖς ἢ τέσσερις φορές στοὺς Μπουλαριούς, μιὰ φορά στὴ Μπάμπικα καὶ στὴν Ἀγία Βαρβάρα Ἐρήμου (ὁ ἴδιος, δ.π., σ. 114).

44. Π. Βοκοτόπουλος, Περὶ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἐν Κερκύρα ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου, ΔΧΑΕ, περίοδ. Δ', τόμ. Ε', 1966-1969, σ. 167, εἰκ. 5₁₃.

45. Ἀ. Ὁρλάνδος, ABME, Α', 1935, σ. 119, εἰκ. 16.

46. Alison Franz, The Church of the Holy Apostles, Princeton, New Jersey, 1971, σ. 8, εἰκ. 2₂ καὶ πλν. 30, 32.

47. Π. Βοκοτόπουλος, Ἀγιος Δημήτριος Ἡλιδος, δ.π., σ. 206 καὶ σχ. 2₂.

48. Ἀ. Ὁρλάνδος, ABME, Δ', 1938, εἰκ. 47.

49. Ὁ ἴδιος, ABME, Α', 1935, δ.π., σ. 119, εἰκ. 16.

50. Ὁ ἴδιος, Ἀγνωστος βυζαντινὸς ναὸς τῆς Λακωνίας, Ἑλληνικά 15, 1957, σ. 91 καὶ εἰκ. 2.

‘Αγία Αικατερίνη τῆς Πλάκας Ἀθηνῶν (β’ τέταρτο τοῦ 11ου αἰ.).

Ὁ Ἀνασ. Ὁρλάνδος κρίνει ὡς ἀσφαλέςτερο σχετικά πρὸς ἄλλα χρονολογικά κριτήρια τὴν παρουσία γραμμάτων ἀπὸ ἀπλὲς πλίνθους στοὺς κατακορύφους ἀρμούς τῆς ἐξωτερικῆς τοιχοποιίας⁵¹. Ἀντίθετα ὁ Megaw νομίζων ὀλίγα τὰ παραδείγματα ναῶν ποὺ ἔχουν ὅμοια διακόσμηση δὲ βρῖσκει συνετὸ νὰ βγάζει χρονολογικά συμπεράσματα ἀπὸ τὴν παρουσία αὐτῶν τῶν γραμμάτων⁵².

Ὁδοντωτὸ γέισο διατρέχει τὸ μνημεῖο κάτω ἀπὸ τὶς στέγες⁵³, ὅπως σὲ πολλοὺς ἄλλους ναοὺς τῆς Μάνης τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνα⁵⁴. Ἐπομένως ἡ παρουσία τοῦ γείσου δὲν ἀποτελεῖ ἰδιαίτερη χρονολογικὴ ἔνδειξη.

Τὴν πρόσοψη τοῦ ναοῦ διέτρεχε ζωφόρος ἀπὸ τρεῖς σειρὲς ρομβοειδῆ ἀγάνωτα πλακίδια (εἰκ. 4). Πολὺ μικρὲς ὅμοιες ζωφόροι πλαισιώνουν τὴ βάση τοῦ ν. διλόβου παραθύρου, τὰ τοξύλλια τοῦ β. καὶ στὸ ἴδιο τύμπανο γεμίζουν τὴν κορυφὴ τοῦ αὐτώματος (εἰκ. 5, 6, 7). Ἡ τοποθέτησή τους σὲ διαφορετικὰ μέρη κι ὄχι τυπικὰ στὶς ἴδιες θέσεις ἀποτελεῖ πρόσθετη μαρτυρία τῆς γραφικότητος ποὺ χαρακτηρίζει τὸ διάκοσμο τῆς Μεταμορφώσεως. Ἡ χρῆση ὅμως τῶν ζωνῶν ἀπὸ ρομβοειδῆ πλακίδια δὲν παρέχει ἀσφαλὴ μαρτυρία γιὰ τὸ χρόνο κατασκευῆς τοῦ μνημείου⁵⁵. Ἰδιόμορφες εἶναι οἱ ὀρθιες σειρὲς ἀπὸ μονὰ ὅμοια πλακίδια ποὺ πλαισιώνουν τοὺς ψευδοκιονίσκους, τοὺς τοποθετημένους στὶς γωνιὲς τῶν πλευρῶν τοῦ τρούλλου (εἰκ. 8).

Ἄλλη ἰδιομορφία τοῦ κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου τῆς ἐκκλησίας ἀποτελοῦν σειρὲς ἐντοιχισμένων κυκλικῶν βάσεων μικρῶν πηλίνων ἀγγείων⁵⁶

51. Ὁ ἴδιος, ὁ.π., σ. 93.

52. H. Megaw, The chronology of some middle-byzantine Churches, BSA XXXII, 1931-1932, σ. 110.

53. Ἀν τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ κάτω ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ τρούλλου, εἶναι δύσκολο νὰ πεῖ κανεὶς ἐξ αἰτίας τῶν ἀλλοιώσεων ποὺ ἔχει πάθει ἀπὸ ἐπισκευὲς τὸ μνημεῖο. Πάντως, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπόμενη ὑποσ., ὁ τρούλλος ἀρκετῶν ναῶν τῆς Μάνης δὲν εἶχε γέισο.

54. Τὸν Ἀϊ-Στράτηγο Μπουλαριῶν (διακρίνεται στὸν τρούλλο, ν.ἄ. πλάγιο διαμερίσμα, τύμπανο β. κεφαλῆς), τὸν Σωτήρα Γαρδενίτσας (κάτω ἀπὸ τὶς στέγες τῶν κεραίων, ἀψίδων, πλαγίων διαμερισμάτων, νάρθηκα· ὁ τρούλλος δὲ φαίνεται νὰ εἶχε), τοὺς Ταξιάρχες Γλέζου (ἴσως μόνο στὶς στέγες τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ), τὸν Ταξιάρχη τῆς Χαροῦδας (σὲ πολλὲς στέγες ἐκτὸς τοῦ τρούλλου), τὸν Ἅγιο Νικόλαο Γέρμας (σώζεται κάτω ἀπὸ τὴ στέγη τῆς μεσαίας ἀψίδας), τὸν Ἅγιο Δημήτριο Πλάτσας (μεσαία ἀψίδα), Ἅγιο Νικόλαο Ὁχιᾶς (πρόσοψη, αὐτωματώδης στέγη ν. τυμπάνου, στέγες τῆς ἀν. πλευρᾶς καὶ μεσαίας ἀψίδας), Ἅγία Βαρβάρα Ἐρήμου (δὲ φαίνεται νὰ εἶχεν ὁ τρούλλος), Ἅγιο Σέργιο καὶ Βάκχο (ὁδοντωτὸ γέισο ἔχουν μόνο τὰ αὐτώματα τῆς β.ν. καὶ δ. πλευρᾶς), Ἅγιο Πέτρο Καστανέας (περιτρέχει τὸ ναὸ ἐκτὸς τοῦ τρούλλου).

55. Βλ. καὶ N. B. Δρανδάκη, Ὁ ναὸς τῶν ἁγίων Θεοδώρων τῆς Λακωνικῆς Τρύπης, ΕΕΒΣ, ΚΕ', 1955, σ. 46.

56. Μοιάζουν μὲ τὴν κοιλιά τῶν σημερινῶν πηλίνων λαϊκῶν θυμιατῶν. Ὅμοιο παράδειγμα δὲν ἔχω ὑπόψη. Φιαλοστόμια ἐντοιχισμένα εἶναι ὡς τώρα γνωστὰ ἀπὸ τὴν Πελο-

(κηλίκων;) μὲ μακρὸ μικρῆς διαμέτρου κυκλικὸ ἐντοιχισμένον λαιμό. Πλαισιώνουν τὰ τόξα τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς ν. κεραίας τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 9) καὶ μονολόβων καὶ τυφλῶν παραθύρων τοῦ τρούλλου (εἰκ. 8) ἢ σχηματίζουν σταυρὸ ἀνάμεσα στὰ τόξα τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς β. κεραίας (εἰκ. 7). Ἄλλο τοῦτο δεῖγμα τῆς γραφικότητος ποὺ χαρακτηρίζει τὸ διάκοσμο τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ.

Ὁ ὀκτάπλευρος τρούλλος ἀνήκει στὸν τύπο τῶν λεγομένων ἀθηναϊκῶν τρούλλων, ὅπως οἱ τρούλλοι καὶ ἄλλων πολλῶν ναῶν τῆς Μάνης⁵⁷. Δὲν ἔχει ὅμως τοῦλάχιστο σήμερα λίθινα τόξα, ποὺ ν' ἀγκαλιάζουν τὰ πλίνθινα, στὰ ὁποῖα κορυφώνονται οἱ πλευρές. Οἱ ψευδοκονίσκοι ἀπὸ βυσσινὶ λίθο στὶς γωνίες τοῦ τρούλλου εἶναι μισοχτισμένοι. Ἐξέχουν ἀπὸ τὸν τοῖχο οἱ τρεῖς τῶν πλευρές, ἡ κύρια καὶ οἱ συνεχόμενες πλάγιες. Οἱ ὑδρορροές εἶναι ἀπλοὶ λίθινοι ἀγωγοί.

Ἀξιοπρόσεκτο ὅτι στὰ τέσσερα κύρια σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα δὲν ἀντιστοιχοῦν πλευρές, ἀλλὰ γωνιές τοῦ τρούλλου, οἱ ὁποῖες σὰν ν' ἀποτελοῦν πρὸς τὰ ἄνω συνέχεια τῆς κορυφῆς τῶν δίρριχτων στεγῶν ποὺ ἐπικαλύπτουν τὶς κεραῖες τοῦ σταυροῦ. Τῇ διάταξιν αὕτῃ ὅπως καὶ τὴν ἀρχαϊκὴ μορφή τῶν παραθύρων μὲ τοὺς ἐλεύθερους λοβούς (βλ. ἀμέσως πιδὶ κάτω), ὁ Megaw ἀποδέχεται ὡς τὰ στοιχεῖα ποὺ ἐντάσσουν τὸ ναὸ τῆς Μεταμορφώσεως μέσα στὸν 11ο αἰῶνα, θεωρώντας τὸν μάλιστα σὰν τὸ πρωϊμότερο στὴ Μάνη παράδειγμα τετρακιδίου τύπου⁵⁸.

Ἐνα ἀπὸ τὰ παράθυρα τοῦ τρούλλου (τὸ ΝΑ) φράσσει σχιστολιθικὴ πλάκα ποὺ ἔχει κοντὰ στὰ ἄκρα πριονωτὸ χαρακτὸ κόσμημα (εἰκ. 8). Τὰ παράθυρα τῆς ἐκκλησίας ἔχουν πλίνθινα μόνο τὰ τόξα, πλαισιωμένα, ὅπως στὸν Ἅγιο Θεόδωρο τῆς Μπάμπακα (1075), ἀπὸ μονὴ σειρὰ πλίνθων. Τὰ δίλοβα παράθυρα⁵⁹ ἀνήκουν στὸ λεγόμενο τύπο τοξοστοιχίας (arcade type), στοιχεῖο κι

πόννησο στὸν Ἅγιο Χαράλαμπος Καλαμάτας καὶ στὸν Ἅγιο Ἰωάννη Λιγουριοῦ (12ος αἰ.), Χαρ. Μπούρας, Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων Λιγουριοῦ Ἀργολίδος, δ.π., σ. 24 καὶ ὅπου. 85. Φιλοσοφία διακοσμῶν καὶ τὸ ναὸ Παναγίας τῆς Κρίνας Χίου (11ου αἰ.).

57. Ταξιάρχῃ Γλέζου, Ταξιάρχῃ Χαροῦδας, Ἁγίου Δημητρίου Λιμπερδου, Ἁγίου Νικολάου Ὁχιᾶς, Ἁγίας Βαρβάρας Ἐρήμου, Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου, Βλαχέρνας κοντὰ στὸ Μέζαπο (οἱ ψευδοκονίσκοι ἔχουν σὲ νεώτερα χρόνια ἀφαιρεθεῖ), Ἁγίου Πέτρου Καστάνιας, Ἐπισκοπῆς, Ἁγίου Ἰωάννου Κέριας, Ἁγίας Βαρβάρας Σκουτάρει, Ταξιάρχῃ στὸ Κουλούμι, Ἁγίων Ἀναργύρων Κούμανη, Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρα Οἰτύλου. Στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μπρίκι οἱ ψευδοκονίσκοι εἶναι ἀπὸ πωρόλιθο. Οἱ ναοὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 11ο ὡς τὸ 14ο αἰ.

58. H. Megaw, *Byzantine Architecture in Mani*, δ.π., σ. 156.

59. Δίλοβο παράθυρο πρέπει νὰ ὑπῆρχε καὶ στὴν πρόσοψη, ὅπως προδίδει ἡ διακοπὴ τῆς ζωφόρου, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ρομβοειδῆ πλακίδια, τὸ μεταξὺ τῶν καὶ ψηλότερα νεοχτισμένο τμήμα τοῦ τοίχου καὶ ἡ σημερινὴ διαμόρφωσις τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς του.

αὐτὸ παλαιότητος⁶⁰ ὅπως καὶ ἡ χρῆσις πλινθῶν μόνο στὰ τόξα τῶν παραθύρων⁶¹ καὶ ὄχι στοὺς σταθμούς⁶².

Ἀξιοπρόσεκτο πὼς ἡ μεσαία ἀψίδα εἶναι ἐξωτερικὰ τρίπλευρη καὶ οἱ πλάγιες ἡμικυκλικές, ὅπως καὶ στὸν Ἀγιο Δημήτριο Λίμπερδου. Τέλος οὔτε λίθινα πλαίσια ἔχουν παράθυρα, οὔτε λίθινα γεῖσα ἐμφανίζονται στὸ ναό.

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ ὅσα παρατηρήθηκαν πρὶ πάντων, παρὰ τοὺς ἀρχαῖσμούς πρέπει νὰ θεωρήσει κανεὶς τὴ Μεταμόρφωση τῆς Νομιτζῆ ὡς ἔργο μᾶλλον τοῦ β' μισοῦ τοῦ 11ου αἰ. Ἐπομένως εἶχε δίκαιο ὁ Megaw χρονολογώντας την, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ τὴν τελευταία εἰκοσαετία αὐτοῦ τοῦ αἰῶνα⁶³. Ἀρα καὶ τὰ ἐπιθήματα τοῦ ναοῦ πρέπει νὰ λαξεύτηκαν τὴν ἴδια ἐποχὴ.

Ἐσωτερικὰ οἱ καμάρες τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ συνδέονταν κατὰ τὶς γενέσεις των μὲ μαρμάρινους ἐλκυστήρες⁶⁴. Ἀπὸ αὐτοὺς σώζεται μόνο ὁ ἀνατολικὸς καὶ στοὺς τοίχους τὰ κενὰ ὅπου πακτώνονταν οἱ ἄλλοι. Ὁ ἀν. ἐλκυστήρας (εἰκ. 10), ἂν συγκριθεῖ μὲ τοὺς ἐλκυστήρες ἄλλων ναῶν τῆς Μάνης, εἶναι ὀγκώδης. Σ' ἐκεῖνον ποὺ τὸν βλέπει προξενεῖ τὴν ἐντύπωση πὼς ἀπ' τὸ βοριᾶ δὲ στηρίζεται καλὰ στὸν τοῖχο. Ἐχει γλυπτὸ διάκοσμο μόνο στὴ δ. πλευρά, πρόστυπο ἐναλλασσόμενο μὲ ἔξεργο. Ὁ πρόστυπος συνίσταται ἀπὸ ἀνθέμιο μεταξὺ δύο ὀρθίων ἐλίκων, ἀπὸ δισχιδὴ ταινία ποὺ σχηματίζει χιαστὸ κόσμημα μὲ καμπυλούμενα ἄκρα τὰ ὁποῖα διαμορφώνουν μεταξὺ των τρίφυλλο, ἀπὸ ἐλικοειδῆ βλαστὸ, ὁ ὁποῖος πάνω καὶ κάτω παλασιώνει ἀνθέμιο ποὺ ἐγκλείει ἀνάστροφο τρίφυλλο καὶ στὸ δεξιὸ ἄκρο ἀπὸ ἀνθέμιο ὅμοιο μὲ τὸ πρῶτο. Ὁ ἔξεργος διάκοσμος ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ ἀντιμέτωπα, χονδροειδῆ λιοντάρια μὲ πολὺ κοντὰ πόδια, τοποθετημένα δίπλα στὶς ἄκρες τοῦ γλυπτοῦ. Στὸ βάθος τοῦ ἀριστεροῦ λιονταριοῦ φοινικοειδῆ σὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο. Στὴ μέση τοῦ ἐλκυστήρα βαθεῖα διάτρητο σταυρόμορφο πλέγμα. Τὰ λιοντάρια εἶναι πλαστικότερα ἀπὸ ὅμοιο ζῶο σκαλισμένο σὲ κοσμητὴ τοῦ γειτονικοῦ Ἀγίου Νικολάου Πλάτσας⁶⁵. Ἐκεῖ ὁ ἐλικοειδὴς βλαστὸς καὶ τὰ ἡμίφυλλα ἄκανθας τοῦ χα-

60. Ch. Bouras, Zourtsa. Une basilique Byzantine au Peloponnèse, Cah. Archel. XXI, 1971, σ. 148.

61. Ὡς σταθμοὶ τοῦ ν. διλόβου παραθύρου χρησιμεύουν πῶρινοι μονόλιθοι κατακόρυφα τοποθετημένοι καὶ τοῦ β. ἡ πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία.

62. Παν. Βοκοτόπουλος, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, σ. 182. Ὁ κ. Βοκοτόπουλος δέχεται πὼς ἡ λεπτομέρεια παρατηρεῖται κατὰ κανόνα ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 11ου αἰ. στὴ νότια Ἑλλάδα.

63. H. Megaw, Byzantine Architecture in Mani, δ.π., σ. 162.

64. Ὅπως καὶ ἄλλοι σταυροειδεῖς ναοὶ τῆς Μάνης, π.χ. ὁ Ἀγιος Θεόδωρος τῆς Μπάμπακα καὶ ὁ Ταξιάρχης τοῦ Γλέζου.

65. Ντούλας Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὴν Πλάτσα τῆς Μάνης, Ἀθήναι 1975, εἰκ. 55. Ἡ κ. Μουρίκη, δ.π., σ. 22, χρονολογεῖ τὰ γλυπτὰ τοῦ Ἀγίου Νικολάου ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰ. Τὰ λιοντάρια τῆς Μεταμορφώσεως θὰ μπορούσαν νὰ

μηλότερου ἐπιπέδου εἶναι πιδέκτυπα. Γρύπες ἀκομψοὶ μὲ σώματα ἐπιμήκη, ἀποδοσμένα μὲ λιγότερη πλαστικότητα, ἔχουν σκαλιστεῖ στὶς ἄκρες τοῦ κοσμήτη τοῦ μαρμάρινου τέμπλου στὸν κυρίως ναὸ Ἀσώματος τοῦ βουνοῦ Χελιδόνη πάνω ἀπὸ τὴν Κίττα καὶ λιοντάρια κομψότερα μὲ κοντὰ πόδια στὸ τέμπλο τοῦ Ἀι-Στράτηγου Μπουλαριῶν⁶⁸.

Ἄν ὁ ἐλκυστήρας τῆς Νομιτζῆ τοποθετήθηκεν ὅταν χτιζόταν ὁ ναός, ὅπως εἶναι φυσικὸ, τότε θὰ λαξεύτηκε κι αὐτὸς τὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τὴν οἰκοδομὴ του.

Ἡ Μεταμόρφωση ἔχει καὶ μαρμάρينو γλυπτὸ τέμπλο, ἀλλὰ γι' αὐτὸ θὰ γίνῃ λόγος ἄλλου.

Ὁ τροῦλλος τῆς ἐκκλησίας στηρίζεται σὲ 4 χαμηλοὺς ὀκταγωνικοὺς κίονες (εἰκ. 11) ποὺ σὰν κιονίσκοι τέμπλου ἀπολήγουν ἐπάνω σὲ σύμφυτα τετράγωνα ἀκόσμητα κιονόκρανα, τὰ ὁποῖα βαστάζουν ἰδιόμορφα ἐπιθήματα σὲ σχῆμα ἀνάστροφης κόλουργς πυραμίδας μὲ τετράγωνες ὅμως τὴ βάση καὶ τὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια καὶ κατὰκοσμες ἀπὸ γλυπτὰ τὶς τέσσερις λοξὲς πλευρές. Ὁ διάκοσμος κάθε πλευρᾶς εἶναι διαφορετικὸς. Ὅμοιοι εἶναι οἱ κίονες τοῦ Ἀγίου Θεοδώρου τῆς Μπάμπακα (1075), τὰ ἐπιθήματά των ὅμως εἶναι ἀκόσμητα⁶⁹.

Τὰ ἐπιθήματα τοῦ ναοῦ τῆς Νομιτζῆ ἀναφέρει ὁ Traquair⁶⁸ χαρακτηρίζοντάς τα ὡς κυβικὰ κιονόκρανα, διακοσμημένα μὲ χαμηλά, ἐπίπεδα ἀνάγλυφα. «Σὲ μερικὲς περιπτώσεις», γράφει, «τὰ θέματα εἶναι τὰ συνηθισμένα βυζαντινὰ καὶ σὲ ἄλλες ἀγροῖκα καὶ ἀσυνήθιστα παράξενα. Σταυροὶ παισιωμένος ἀπὸ φύλλα, παγώνια ποὺ πίνουν νερὸ ἀπὸ ἀγγεῖο ἢ ραμφίζουν σχηματικὴ κληματίδα, ρόδακες, πυροστρόβιλοι. Κοντὰ σ' αὐτὰ ὅμως ἀλεκτορομαχία, ἄνδρας ποὺ φονεῦει λάφι, κοκὸρι ποὺ κάνει χωράφι μὲ δυὸ ἀλεπούδες, γρύπας κρατώντας στὸ στόμα λαγὸ, ἄνδρας ἐπιτιθέμενος μὲ τὸ σκύλο του ἐναντίον τέρατος ποὺ μοιάζει μὲ ἀρκούδα». Ἀς σημειωθεῖ ὅμως ὅτι τὸ τελευταῖο θέμα⁶⁹ ἀπαντᾷ ὄχι σὲ ἐπιθήματ τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως ἀλλὰ σὲ ἄλλο, ἀποκείμενο σὲ ἄλλη, ἴσως γειτονικὴ, ἐκκλησία⁷⁰.

συγκριθοῦν πρὸς τοὺς γρύπες τοῦ τέμπλου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, *A. Grabar, Sculptures byzantines du moyen-âge, II, Paris 1976, πίν. XXIV a, b* (στὸ ἐξῆς *Grabar, Sculptures II*). Οἱ γρύπες ὅμως εἶναι τεχνικότερα ἀποδοσμένοι. Πάντως καὶ τῶν λιονταριῶν τὰ κεφάλια δὲν στεροῦνται ρεαλιστικῶν τάσεων.

Ἐπίσης πρέπει νὰ σημειωθεῖ πὺς κάτω ἀπὸ τὸ μεγάλο διάτρητο ἔξεργο κομβίο ποὺ βρίσκεται δεξιὰ τοῦ γρύπα (*A. Grabar, δ.π., πίν. XXIVb*) ὑπάρχει φωτικὸς διάκοσμος σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο.

66. *N. B. Δρανδάκη*, Βυζαντινὰι τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, πίν. ἀντίστοιχα 14α καὶ 11β.

67. Ὁ Ἰδιος, Νικήτας Μαρμαρᾶς, Δωδώνη, Α', 1972, σ. 25 ὑποσ.

68. *R. Traquair, δ.π., σ. 202-203.*

69. Βλ. καὶ στὸν Ἰδιο, δ.π., εἰκ. 6.

70. Μήπως στὸν παρακείμενο ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων; Βλ. γι' αὐτὸν *Χαρίκλεια*

2. Τὰ ἐπιθήματα

1. *Νοτιοανατολικὸ ἐπίθημα*: Διαστάσεις: ἄνω πλευρὰ $0,59 \times 0,585$, ὕψος $0,25$, κάτω πλευρὰ $0,285 \times 0,285$.

α) *Δυτικὴ πλευρὰ* (εἰκ. 12). Κοντὰ στὰ ἄκρα τοῦ τραπεζίου τῆς πλευρᾶς στενὴ ἐπίπεδη, λεία, προέχουσα ταινία σχηματίζει πλαίσιο, ὅπως καὶ στίς πλεῖστες ἀπὸ τὶς πλευρὲς τῶν κιονοκρανῶν τῆς ἐκκλησίας. Τὸ κόσμημα ἀποτελεῖ σταυρὸς ἀπὸ ταινία τρισχιδῆ, τῆς ὁποίας τὸ μεσαῖο τμήμα εἶναι πολὺ πλατύτερο τῶν ἄλλων. Ἡ πάνω καὶ οἱ ὀριζόντιες κεραῖες—ἃς σημειωθεῖ πὺς δὲν εἶναι ἀκριβῶς ὀριζόντιες, ἀλλὰ κλίνουν πρὸς τὰ δεξιὰ—διαπλατύνονται στίς ἄκρες, ἐνῶ ἀπὸ τὴν κάτω κεραία ἀναπηδοῦν ὄρηκες συνιστάμενοι ἀπὸ ἡμίφυλλα ἄκανθας ποὺ ἀνελίσσονται κυματούμενα. Ἡ ἄκανθα λαξευμένη μὲ ἐπιμέλεια γεμίζει ἄνετα τὸ χῶρο. Ὁ πλούσιος κυματισμὸς τῆς θάλεγε κανεῖς ὅτι προδίδει διάθεση *barocco*. Πουλιὰ ἀντίνωτα, ποὺ στέκουν στίς ἄκρες τῶν ὀριζοντίων κεραίων τοῦ σταυροῦ, ραμφίζουν σταφύλια, τὰ ὅποια κρέμονται ἀπὸ τὰ ἀκανθόφυλλα.

Οἱ ὄρηκες ἐλίσσονται, ἀλλ' ὄχι τόσο εὐκαμπτοὶ καὶ σὲ πλάκα ἀγίας Τράπεζας τοῦ χωριοῦ Μηλέα, σκαλισμένη ἀπὸ τὸ μαρμαρὰ Νικητή καὶ πιὸ πολὺ σὲ ἄλλη πλάκα Τράπεζας ἄλλου ναοῦ τοῦ ἴδιου χωριοῦ (β' μισὸ τοῦ 11ου αἰ.). *N. B. Δρανδάκης*, Δυὸ βυζαντινὲς ἐνεπίγραφες πλάκες ἀγίας Τράπεζας σὲ ναοὺς τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης, τόμος «Μνήμη» Γεωργίου Ἰ. Κουρμούλη, Ἀθῆναι 1980, εἰκ. ἀντίστοιχα 1, 2.

Ἀντίθετα οἱ ἐλιγμοὶ τῶν ὀρηκῶν εἶναι πιὸ περίτεχνοι καὶ γεμίζουν ἀσφυκτικὰ τὸ χῶρο σὲ πρόσοψη σαρκοφάγου 12ου αἰ. ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν *A. Grabar*, ὁ.π. LXXIXb καὶ *Lascarina Bouras*, *Architectural sculptures of the twelfth and the early thirteenth centuries in Greece*, ΔΧΑΕ, περίοδ. Δ', τόμ. Θ', 1977-1979, σ. 66-67.

Ὅμοιο θέμα διακοσμεῖ τὴν ἀνατολ. πλευρὰ τοῦ νότ. κίονα τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Πλάτσας. Λείπουν ὅμως τὰ πουλιὰ καὶ τὰ σταφύλια κρέμονται πρὸς τὰ ἔξω ἀπὸ τὶς κάτω πρῶτες στροφές τοῦ ἀκανθόμορφου ὄρηκα (Σχέδ. Βε).

β) *Νότια πλευρὰ* (Σχέδ. ΑΖ). Φτερωτὸς γρυπολέων (εἰκ. 13) κατὰ δεξιὸ πλευρὸ κρατεῖ στὸ ράμφος ἀπὸ τὴν οὐρὰ λαγό. Ἡ δική του μακρὴ, ἀνορθωμένη οὐρὰ, κυματιστὴ μὲ τὸ ἀκανθόμορφο ἄκρο τῆς, κατευθύνεται πρὸς τὰ

ἐμπρός. Τὶς ἐπάνω γωνιές τῆς πλευρᾶς διακοσμεῖ μέσα σὲ κύκλο ἀστερόσχημος ρόδακας.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ μορφές φανταστικῶν ζώων συνηθίζονται ἰδιαίτερα κατὰ τὸν 11ο καὶ 12ο αἰ.⁷¹ Ἀ. Ὁρλάνδος, ABME, Β', 1936, σ. 163.

Ὁμοιο θέμα μὲ τὸ συναντῶμενο στὴ Νομιτζή ἔχει σκαλιστεῖ στὴ νότια πλευρὰ ἐπιθήματος τοῦ νότ. κίονα στὸν Ἅγιο Δημήτριο Πλάτσας (Σχέδ. ΒΖ). Ἀντὶ ὅμως δυὸ κύκλων στίς ἐπάνω γωνιές, ἔχομεν ἐδῶ ἀριστερὰ ἓνα ποῦ ἐγκλείει σταυρό. Τὸ ἀριστερὸ μπροστινὸ πόδι τοῦ γρύπα εἶναι ὑψωμένο καὶ τὰ πλατιά του πέλματα εἶναι πιὸ ἄτεχνα.

Ὁμοιο φανταστικὸ ζῶο κρατεῖ κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο λαγὸ στὸ νότ. ἄκρο τοῦ δυτ. ἐλκυστήρα τοῦ Ἀϊ-Στράτηγου Μπουλαριῶν (ἀρχές 11ου αἰ.).

γ) Ἀνατολική πλευρὰ (Σχέδ. Αε). Λιοντάρι καὶ ἀκριβέστερα λέαινα μὲ χαίτη καὶ φολιδωτὸ σῶμα κατ' ἀριστερὸ πλευρὸ σπαράσσει λάφι. Στίς θέσεις, τὶς ἀντίστοιχες πρὸς τοὺς ρόδακες τῆς προηγούμενης πλευρᾶς, ἔχουν σκαλιστεῖ ἐδῶ πυροστρόβιλος καὶ ἐξάκτινο ἀστέρι.

Στὸ ναὸ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς (18ου αἰ.) τῆς Νομιτζῆ εἶναι ἐντοιχισμένο κομμάτι θωρακίου μὲ ἀνάγλυπτη παράσταση λιονταριοῦ ποῦ ἐπιτίθεται σὲ αἰλουροειδὲς καὶ πουλιοῦ. Τὸ γλυπτὸ θυμίζει τὰ ἀνάγλυπτα τῶν ἐπιθημάτων τῆς Μεταμορφώσεως. Βλ. ΠΑΕ, 1981, σ. 106.

Στὸν Ἅγιο Δημήτριο Πλάτσας στὴ βόρ. πλευρὰ τοῦ Β ἐπιθήματος τὸ λάφι σπαράσσει αἰετὸς (Σχέδ. Βγ). Στὴ Β', νότια πλευρὰ τοῦ βόρ. κίονα λιοντάρι σπαράσσει βόδι (Σχέδ. Βα).

δ) Βορινή πλευρὰ (Σχέδ. Αδ). Τὸν κεντρικὸ κατακόρυφο ἄξονα τῆς παραστάσεως τονίζει κορμὸς ἢ στύλος τετρασχιδής, ὀξυκόρυφος, πλαισιωμένος ἐπάνω ἀπὸ δυὸ κρεμασμένα σταφύλια. Πρὸς τοὺς μίσχους των κατευθύνουν τὸ ράμφος ἀπὸ ἓνα στὴν κάθε πλευρὰ πουλὶ (εἰκ. 14)⁷¹. Ἡ δῆλωση τῶν πτίλων ἰδιότυπη.

Ἡ ἐκτέλεση τοῦ διακόσμου τῆς πλευρᾶς διαφέρει ἀπὸ τὴν ἐκτέλεση τῶν ἄλλων καὶ προδίδει ἴσως ἄλλο χέρι.

Ἡ τεχνικὴ ἐκτέλεση θυμίζει, νομίζω, ἄρκετὰ τὴν τεχνικὴ γλυπτῶν τοῦ Feneri-isa τῆς Κωνσταντινουπόλεως· Α. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople (IV-Xe siècle)*, Paris, 1963, πίν. LII 1, 2. Γιὰ τὴν τεχνικὴ βλ. καὶ γλυπτὸ τοῦ 10ου αἰ. στὸν Ἀ. Ὁρλάνδο, ABME, Γ', 1937, σ. 143, εἰκ. 16 καὶ σ. 141.

71. Φωτογραφία τῆς πλευρᾶς αὐτῆς τοῦ κιονοκράνου βλ. καὶ στὸ ἄρθρο μου: Ἀνάγλυπτος παράστασις βυζαντινοῦ μύθου, ΕΕΒΣ, ΛΘ'-Μ', 1972-1973, εἰκ. 19 πλάι στὴ σ. 667.

2. Βορειοανατολικό ἐπίθημα: Διαστ. $0,585 \times 0,585$, ὕψος $0,235$, κάτω πλευρὰ $0,280 \times 0,285$.

α) Δυτική πλευρὰ (εἰκ. 15). Τὸ θέμα εἶναι ὅμοιο μὲ τὸ 1α. Λεῖπουν τὰ σταφύλια καὶ τὰ πουλιά. Οἱ ὀριζόντιες κεραῖες τοῦ σταυροῦ εἶναι κανονικό-τερες καὶ οἱ κυματισμοὶ τῶν ἀκανθόφυλλων πολὺ ἀπλούστεροι.

Τοὺς ἀκανθόμορφους ὄρηκες παρόμοιους, ἀλλὰ χωρὶς τοὺς κλαδίσκους ποὺ ξεπετιῶνται πρὸς τὰ πάνω καὶ κυματιστὰ φτάνουν ὥς τις γωνιές, βλ. σὲ κάλυμμα σαρκοφάγου 11ου αἰ.· A. Grabar, *Sculptures*, II, πίν. LVI.

β) Νότια πλευρὰ (Σχέδ. Αα). Κατὰ τὸν κατακόρυφο ἄξονα σχηματικὸ δέντρο μὲ δισχιδὴ κορμὸ ἀπολήγοντα πάνω σὲ τρίφυλλο. Ἀπὸ τὸ δέντρο εἶναι δεμένο μὲ σκοινὶ ἓνα ἀπὸ τὴν κάθε μεριὰ λιοντάρι, ποὺ στρέφει πίσω τὴν κεφαλὴ του καὶ γλείφει μὲ τὴ μακρὴ γλώσσα του τὴν ἀνασηκωμένη οὐρά του μὲ τὸ φυλλόμορφο ἄκρο. Τὰ ζῶα εἶναι ἐπιπεδόμορφα καὶ τὸ τρίχωμα δηλώνεται μὲ χαραγές (εἰκ. 16).

Τὰ λιοντάρια μοιάζουν μὲ τὸ δεμένο σὲ δέντρο ζῶο τὸ σκαλισμένο στὸ βόρ. ἄκρο τοῦ δυτ. ἐλκυστήρα στὸν "Αἰ-Στράτηγο Μπουλαριῶν. Παράσταση δεμένου ζώου βλ. καὶ σὲ γλυπτὸ ἀπὸ τὶς Θῆβες ἐντοιχισμένο σὲ σπῖτι· Ἄ. Ὁρλάνδος, ABME, Ε', 1939-40, σ. 142 καὶ εἰκ. 24 τῆς σ. 143. Τὸ ζῶο βαδίζει πρὸς τὰ δεξιὰ, στρέφει τὴν κεφαλὴ πρὸς τὰ πίσω καὶ σηκώνει τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ μπροστινά του πόδια πρὸς δέντρο σχηματοποιημένο. Ὁ δημοσιεύσας τὸ γλυπτὸ, ποὺ τὸ χρονολογεῖ ἀπὸ τὸν 11ο πιθανῶς αἰῶνα, δὲν ἀναφέρει πῶς τὸ ζῶο εἰκονίζεται δεμένο.

Ὁμοιο θέμα διακοσμεῖ τὴ βόρ. πλευρὰ ἐπιθήματος τοῦ νότ. κίονα τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Πλάτσας (ὁ ναὸς διασώζει μόνο τοὺς ἀνατολ. κίονες). Τὸ γλυπτὸ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου βλ. στὴν εἰκ. 17 καὶ στὸ Σχέδ. Βδ.

Ζῶα παλαισιώνουν δέντρο ἤδη σὲ ψηφιδωτὸ δαπέδου τῆς Madaba (6ου αἰ.) στὴν Ὑπεριορδανία· A. Grabar, *L'art de la fin de l'Antiquité et du moyen Âge*, III, Paris, 1968, πίν. 88α. Τὸ δέντρο πολλὰς φορὲς εἶναι τὸ Δέντρο τῆς Ζωῆς, παριστάνει τὸν Παράδεισο, συμβολίζει τὸ Σταυρὸ· ὁ ἴδιος, ὅ.π., τόμ. I: *La sedia di San Marco à Venise*, σ. 355. Λιοντάρια ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἄλλη μεριὰ φοινικιάς βλέπει κανεὶς σὲ ψηφιδωτὸ τῆς αἵθουσας τοῦ Ρογήρου II στὸ βασιλικὸ ἀνάκτορο τοῦ Παλέρμου· Paolo Muratoff, *La pittura bizantina*, Roma, πίν. CXVIII. Δεμένα λιοντάρια συναντᾷ σὲ ξύλινο θρόνο (12ου αἰ.) τοῦ Montevergine, κοντὰ στὴ Νεάπολη· A. Grabar, ὅ.π., III, πίν. 94α (βλ. τὸν ἴδιο, ὅ.π., I, *Thrônes épiscopaux du XIe et XIIe siècle en Italie méridionale*, σ.

371), ἄμεση ἐπανάληψη μουσουλμανικῶν μοτίβων. Βλ. φατιμιδικὸ μεταξωτό· *A. Grabar*, ὁ.π., τόμ. III, πίν. 99c. Καὶ σὲ πρόσφατες ἀνασκαφές τῆς μουσουλμανικῆς ἀκροπόλεως τοῦ Haggar, κοντὰ στὴν Ἑδεσσα (11ου αἰ.), ἦλθε στὸ φῶς ἀνάλογο θέμα, ἀνάγλυπτοι δεμένοι σκύλοι· ὁ.π., σ. 370. Τὰ δεμένα θηρία ἀπὸ τὸ δέντρο τῆς ζωῆς πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἐκτελοῦν ἔργο φυλάκων· ὁ ἴδιος, ὁ.π., τόμ. I, σ. 370.

Κατὰ τὴν κ. Λασκαρ. Μπούρα (Τὸ δέντρο τῆς ζωῆς στὴ μεσοβυζαντινὴ ἐλλαδική γλυπτική, Δεύτερο Συμπόσιο βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Ἀθήνα 1982, σ. 66) «τὸ δέντρο τῆς ζωῆς ἐπιφορτίζεται ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μὲ ἀποτροπαϊκὸ νόημα» κι ἀπὸ τὸν 6ο μ.Χ. αἰῶνα «ταυτίζεται μὲ τὸ σταυρὸ ὡς σύμβολο αἰώνιας ζωῆς καὶ σωτηρίας».

γ) Ἀνατολική πλευρὰ (Σχέδ. Αβ). Δυὸ ἀντιμέτωπα παγώνια μὲ σηκωμένες τίς πλατιές οὐρές των ποὺ δηλώνονται μὲ παράλληλες χαραγές σκύβουν καὶ πίνουν νερὸ ἀπὸ περιρραντήριο. Ἰδιαίτερη ἄτεχνη ἀποδίδονται οἱ μακροὶ δάκτυλοι τῶν ποδιῶν (εἰκ. 18).

Τὸ θέμα τῶν παγωνιῶν ποὺ πίνουν νερὸ ἀπὸ περιρραντήριο εἶναι καὶ παλαιοχριστιανικόν· βλ. πρόχειρα θωράκιο στὸν Ἀ. Ὁρλάνδο, *ABME*, Γ', 1937, σ. 135, εἰκ. 7. Τὰ παγώνια μοιάζουν πολὺ μὲ τὰ σκαλισμένα στὸ νότ. ἄκρο τῆς δυτ. πλευρᾶς τοῦ ἀνατολ. ἐλκυστήρα τοῦ Ἀϊ-Στράτηγου Μπουλαριῶν. Στούς Μπουλαριούς οἱ οὐρές των καμπυλώνονται, ἐνῶ στὴ Νομιτζή εἶναι κατακόρυφες. Παρὰ τίς κακοτεχνίες των εἶναι τεχνικότερα στὴ Νομιτζή. Τὸ θέμα εἶναι συχνὸ στὰ βυζαντινὰ γλυπτά· βλ. π.χ. παγώνια ποὺ πίνουν νερὸ ἀπὸ περιρραντήρια σὲ θωράκια (11ου αἰ.) τῆς φιάλης τῆς Λαύρας· *Lascar. Bouras*, Some observations on the Grand Lavra Phiale at mount Athos and its bronze strobilion, *ΔΧΑΕ*, περίοδ. Δ', τόμ. Η', 1975-1976, πίν. 47 β. Ἐπίσης εἶναι συχνότατο σὲ κορωνίδες ἐπιτίτλων τῶν βυζαντινῶν χειρογράφων. Παρόμοιο μὲ τὸ γλυπτὸ τῆς Νομιτζῆ ἔχομε στὴν ἀνατολ. (Σχέδ. Ββ) πλευρὰ τοῦ ἐπιθήματος τοῦ βόρ. κίονα στὸν Ἀγιο Δημήτριο Πλάτσας. Οἱ ἀνορθωμένες οὐρές τῶν παγωνιῶν μοιάζουν ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴ τῆς ἀποδόσεως. Ἐπάνω ὅμως δὲν καμπυλώνονται, ἀλλ' ἀπολήγουν σὲ εὐθεῖα.

δ) Βορρὴν πλευρὰ (Σχέδ. Αγ). Τὸ γλυπτὸ παριστάνει ἀλεκτορομαχία. Δυὸ ἀντιμέτωπα κοκὸρια φτερουγίζουν· τὰ πόδια των σχεδὸν ἐγγίζουν καὶ τὰ ράμφη των βρίσκονται πολὺ κοντά. Τὸ λειρὶ των μοιάζει μὲ φράγκικο στέμμα. Τὰ πτίλα, ὅπως καὶ στὰ παγώνια (2γ), σκαλίζονται στρογγυλά. Οἱ οὐρές, πρὶν ἀποδοῦναι μὲ γριμμάς, καμπυλώνονται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ κάτω. Τὰ μά-

τια, όπως και τῶν παγωνιῶν, δηλώνουν κύκλοι⁷².

Ἀλεκτορομαχία ἀπαντᾷ καὶ σὲ παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά, ὅπως π.χ. σὲ ψηφιδωτὸ δαπέδου, τῆς βασιλικῆς Μαστιχάρη Κῶ. Ἀ. Ὁρλάνδος, Δύο παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Κῶ, ΑΕ, 1966, σ. 54 καὶ εἰκ. 49.

3. Βορειοδυτικὸ ἐπίθημα: Διαστ. $0,52 \times 0,51$, κάτω $0,25 \times 0,25$, ὕψος περίπου 0,24. Οἱ πλευρὲς τοῦ δὲν ἔχουν πλαίσιο. Μόνο ἐπάνω διαμορφώνεται λείψανο ἄβρακα, χαμηλὴ κατακόρυφη ταινία.

α) Δυτικὴ πλευρὰ (εἰκ. 19). Τὸ θέμα δὲν διαφέρει πολὺ τοῦ 1α. Παραλλάσσει κατὰ τὸ σταυρό, ποὺ οἱ ὀριζόντιες κεραῖες τοῦ εἶναι μακρότερες, κατὰ τὴ μορφή τῶν ἀκανθόφυλλων ποὺ τὸν περιβάλλουν ἀπὸ τρεῖς πλευρὲς καὶ κατὰ τὴ διάταξη τῶν πουλιῶν, ποὺ τὰ χωρὶς δάκτυλα πόδια τῶν εἶναι ἀτεχνότερα. Ἀριστερὰ τοῦ σταυροῦ τὸ πουλὶ κατ' ἀριστερὸ πλευρὸ σηκώνει τὰ φτερά του ἔτοιμο νὰ πετάξει. Τὸ ἄλλο στρέφει πίσω τὸ κεφάλι καὶ ραμφίζει σταφύλι.

Προφανῶς ὁ διάκοσμος ὡς πρὸς τὴ διάταξη τῶν ἀκανθόφυλλων ἀπορρέει ἀπὸ τὸ διάκοσμο ἐπιθημάτων, ὅπως ἐκεῖνο τοῦ ἐξωνάρθηκα τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέα τοῦ ἐν τῇ Κρίσει· *Jean Ebersolt - Adolphe Thiers, Les églises de Constantinople*, Paris, 1913, σ. 84, εἰκ. 38· βλ. ἀκόμη τὸ ἐπίθημα ἀπὸ τὸ Φετιχὲ Τζαμί (Μονὴ Παμμακαρίστου)· *Cyril Mango - Ernst J. W. Hawkins*, στὸ DOP 18, 1964, σ. 319, εἰκ. 4 καὶ σ. 321. Δὲς ἀκόμη πολὺ παλιότερο γλυπτὸ στὸν *R. Scranton, Mediaeval Architecture in the Central Area of Corinth*, Corinth XVI, Princeton, New Jersey 1957, πίν. 29, ἀριθ. 108. Κατὰ τὸν Scranton ἡ τεχνικὴ τοῦ γλυπτοῦ μοιάζει μὲ τὰ παραδείγματα τῆς Ἰουστινιάνειας περιόδου (β.π., σ. 114). Φαίνεται πὺς τὰ πυκνὰ τρίγλωσσα ἀκανθόφυλλα, ποὺ περιβάλλουν σταυρό, ἀποτελοῦν ἐπιβίωση παλαιοχριστιανικοῦ θέματος, ὅπως σὲ ἐπίθημα ἀπὸ τὴ Σικυώνα· Ἀ. Ὁρλάνδος, ABME, ΙΑ', 1969, σ. 159, εἰκ. 13.

β) Νότια πλευρὰ. Στὴ μέση μεγάλος κύκλος ἀπὸ διμερὴ ταινία, ποὺ τὸ ἐξωτερικὸ τῆς τμῆμα εἶναι πολὺ πλατὺ, περιβάλλει πολύφυλλο, ἐπιπεδὸ γλυφὸ ρόδακα. Ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἀνὰ ἓνας πλατὺς βλαστὸς ὁ ὁποῖος ἀπολήγει ἐπάνω σὲ δυὸ ἔλικες. Οἱ ἔλικες τοῦ δεξιοῦ εἶναι πολὺ ἀπλούστερες, ἐνῶ οἱ ἄλλες διαγράφουν περισσότερες συστροφές. Ἄλλο δεῖγμα αὐτὸ τῆς γραφικότητος ποὺ διακρίνει τὸ διάκοσμο τοῦ μνημείου (εἰκ. 20).

γ) Ἀνατολικὴ πλευρὰ (εἰκ. 21). Σὲ πρόστυπο ἐπίπεδο ἀνάγλυφο εἰκο-

72. Στὸ γρύπα, στὸ λάφι καὶ στὰ λιοντάρια τὰ μάτια δηλώνονται μὲ διπλοὺς κύκλους.

νίζεται ἀριστερὰ κυνηγὸς μὲ δξύληκτο, κωνικὸ πῖλο καὶ φαρέτρα τοξεύοντας λάφι πού ἔχει σχεδιασθεῖ κατὰ δεξιὸ πλευρὸ καὶ στρέφει πίσω τὸ κεφάλι. Προεξοχή στὴ ρίζα τοῦ τραχήλου φανερώνει σφηνωμένο βέλος ἢ οὐρὰ φιδιοῦ; Γιατὶ φίδι πρέπει νὰ παριστάνει πίσω ἀπὸ τὸ ὑψωμένο πόδι τοῦ ζώου πλατιὰ ταινία ἀνελίσσόμενη λοξὰ πρὸς τὰ πάνω. Τὸ ἔργο εἶναι λαϊκὸ, ὅπως φανερῶνουν δυσαναλογίες στὰ σώματα τοῦ κυνηγοῦ (πολὺ κοντὰ ποδάρια) καὶ τοῦ λαφιοῦ (μακρὸ σῶμα, χοντρὸς λαιμός, μεγάλη κεφαλὴ).

Ἴσως ὁ τεχνίτης αὐτοσχεδιάζει ἢ καὶ μεταφέρει τὸ θέμα του ἀπὸ τὴν ἀγ-γειογραφία.

Ἀνάλογη παράσταση κυνηγοῦ καὶ ἄρκτου⁷³ διακοσμεῖ κιονόκρανο ἀπὸ τὴν «Πλάτσα» δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν R. Traquair, ὁ.π. (βλ. ὑποσ. 2), σ. 203, εἰκ. 6. Τὸ κιονόκρανο δὲν εἶδα.

Ἡ παράσταση τοῦ τοξότη δὲ φαντάζομαι νὰ ἔχει σχέση μὲ τοξότες εἰκονιζόμενους σὲ Μεροβιγγιανὰ νομίσματα τοῦ VII-VIIIου αἰ. Fernard Benoit, Le sarcophage de Lurs en Provence, situation dans l'art géométrique barbare, Cah. Archéol. X 1959, σ. 61, εἰκ. 50 καὶ σ. 62.

Γιὰ τὸ θέμα πού παριστάνει λάφι νὰ παλεύει μὲ φίδι βλ. Henri-Charles Puech, Le cerf et le serpent, note sur le symbolisme de la mosaïque de couverte au Baptistère de l'Henchir Messaouda, Cah. Archéol. IV 1949, ἀπὸ σ. 10-60, ἰδιαιτέρα ἀπὸ τὴ σ. 26.

Κυνηγὸς καὶ λάφι εἰκονίζεται καὶ σὲ παλαιοχριστιανικὰ ψηφιδωτά, ὅπως π.χ. τὰ μωσαϊκὰ δαπέδου τοῦ Ν παστοφορίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Δουμετίου στὴ Νικόπολη Ἑπείρου.

Ἄν δεχτοῦμε πὼς ἡ παράσταση τῆς Νομιτζῆ ἔχει ἡθοπλαστικὸ περιεχόμενο, ταιριαστὸ μέσα σ' ἓνα ναό, εὐλογο νὰ ἐκλάβει κανεὶς τὴν ταινία σὰν φίδι, πού πληγωμένο ἀπὸ τὰ βέλη τοῦ κυνηγοῦ ἐγκαταλείπει τὸ λάφι.

δ) Βορινὴ πλευρά. Τὸ βάθος εἶναι ἀρκετὰ λαξευμένο. Τὸ κόσμημα ἀποτελεῖται ἀπὸ σύμπλεγμα ἐπιπεδόγλυφο τριῶν ταινιόμορφων λημνίσκων ἀνάμεσα σὲ μακροὺς δισχιδεῖς μίσχους πρισματικῆς τομῆς, οἱ ὁποῖοι ἀπολήγουν ἐπάνω σὲ αἰχμηρὰ ἀκανθόφυλλα πού δορυφοροῦν τρίφυλλο.

Γιὰ τὸ κόσμημα ἔγινε ἤδη λόγος στὸ ἄρθρο μου Ἀνάγλυπτος παράστασις βυζαντινοῦ μύθου, ὁ.π., σ. 664 βλ. ἐκεῖ καὶ εἰκ. 10, 11. Παρόμοιο θέμα σὲ κιονόκρανο τοῦ Ἀγίου Νικολάου Χαριᾶς (Μάνης, ὁ.π. καὶ εἰκ.

73. Κυνηγὸς (ἔφιππος) χτυπᾷ ἄρκουδα σὲ λίγο μεταγενέστερη (1120-1125) τοιχογραφία τοῦ ΒΔ πύργου τῆς Ἀγίας Σοφίας Κιέβου, V. Lazarev, Storia della pittura bizantina (Torino 1967), σ. 156. Φωτογραφία βλ. στὸ βιβλίο τοῦ ἴδιου, Old Russian Murals and Mosaics, Phaidon (London 1966), εἰκ. 42.

10). Τὸ θέμα τῶν συμπλεκομένων μηνίσκων εἶναι συνηθισμένο στὴ βυζαντινὴ γλυπτική.

4. Νοτιοδυτικὸ ἐπίθημα: Διαστ. $0,52 \times 0,52$, κάτω πλευρᾶς $0,245 \times 0,24$, ὕψος περίπου $0,225$.

α) Δυτικὴ πλευρὰ (εἰκ. 22). Καὶ ἐδῶ σταυρός, ὅπως οἱ ἄλλοι, μὲ τὴν κάτω κεραία ἐπίσης μακρότερη, ἀπὸ τὸ ἄκρο τῆς ὁποίας ἀναπηδοῦν ὄρπηκες ἀκανθοφύλλων· καθέννας των γεμίζει κατὰ διαφορετικὸ τρόπο τὰ κενὰ πλάϊ στὸ σταυρό. Ἀξιοπρόσεκτη ἡ ποιικιλία καὶ ἡ γραφικότητα τῆς μορφῆς τῶν ἀκανθοφύλλων. Διακρίνονται γιὰ τὴν ἔλλειψη τυπικότητας.

β) Νότια πλευρὰ. Στὴ μέση κύκλος ἀπὸ δύο πλατιές, ἐπιπεδόγλυφες ταινίες, περιβάλλει σταυρὸ ἰσοσκελῆ, ποὺ τὸν διαμορφώνει δισχιδῆς ταινία κρυσταλλικῆς τομῆς. Τὸν κύκλο παισιώνουν μακρόμισχα φοινικόφυλλα, τὰ ὅποια στὶς ἄνω ἄκρες των διαπλατύνονται σὰν ριπίδια.

γ) Ἀνατολικὴ πλευρὰ. Δυὸ ἀλεπουῶδες μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ δεξιὰ δεμένες σὲ ἄλἐτρι ὁδηγοῦνται ἀπὸ κοκόρι (εἰκ. 23).

Ἐνῶ τὸ λαϊκὸ ἀνάγλυπτο εἶναι πολὺ πρόστυπο, τὸ βάθος δὲν εἶναι λεῖο, ὅπως στὸ 3γ (κυνηγὸς μὲ λάφι), ἀλλ' ἀνώμαλο. Διακρίνονται οἱ αὐλακιές τῆς σμίλης. Ὡς σημειωθεῖ πὼς ἀνώμαλο παρέμεινε τὸ βάθος καὶ στὰ ἀκραῖα ἐπιπεδόγλυφα πουλιὰ καὶ ζῶα ποὺ διακοσμοῦν τὰ ἄκρα τοῦ ἄν. καὶ δυτ. ἐλκυστήρα στὸν Ἀϊ-Στράτηγο Μπουλαριῶν.

Τὸ γλυπτὸ τῆς Νομιτζῆ εἶναι ἀτελείωτο ἢ κακοδουλεμένο ἀπὸ παραγιό. Τὸ κοκόρι καὶ ἡ μιὰ ἀλεπού δὲν ἔχει μάτι. Τῆς ἄλλης τὸ μάτι δηλώνεται μὲ διπλὸ κύκλο.

Τὸ ἴδιο θέμα ἀπαντᾷ σὲ κιονόκρανο τοῦ προστώου τοῦ Ἀγίου Νικολάου Χαριᾶς. Βλ. τὴν ἀναφερθεῖσα πρὸς πάνω μελέτη μου, Ἀνάγλυπτος παράστασις βυζαντινοῦ μύθου, εἰκ. 17.

δ) Βορινὴ πλευρὰ (εἰκ. 24). Μέσα σὲ ἐνάλληλους κύκλους, ποὺ οἱ πρὸς τὰ ἔξω ἔχουν τομὴ κρυσταλλικὴ κι ὁ ἐσωτερικὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ πλατιὰ ταινία, πολύφυλλος ἐπιπεδόγλυφος ρόδακας. Τὸν κύκλο παραστέκουν ζεύγη μακρόμισχων ἐλίκων. Οἱ πλατεῖς μίσχοι, ὀδοντωτοὶ κάτω, κορυφώνονται σὲ τριγωνικὸ φύλλο μεταξύ τῶν ἐλίκων ποὺ πάλι χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἔλλειψη αὐστηρῆς τυπικότητας. Ἡ ἄκρα δεξιὰ διαγράφει περισσότερες συστροφές ἀπὸ τὶς ἄλλες.

Ἀξιοπρόσεκτο πὼς τὶς δυτικὲς πλευρές, τὶς κύριες ὀψεις τῶν ἐπιθημάτων

των⁷⁴ χαρακτηρίζει ὁμοεῖδεια διακόσμου. Τὶς διακοσμεῖ σταυρὸς μὲ ὄρητες ἀκανθοφύλλων σὲ διάφορες παραλλαγές, μιὰ ἐνδειξη πὼς τὰ ἐπιθήματα σκαλίστηκαν ἐπίτηδες γιὰ τὸ ναό, προφανῶς ἀπὸ συνεργεῖο γλυπτῶν διαφορετικῆς στάθμης, ἀφοῦ τὰ γλυπτὰ ὅλων τῶν πλευρῶν δὲν εἶναι τῆς ἴδιας ποιότητος. Παραλλάσσει καὶ ἡ τεχνική. Τὰ γλυπτὰ μὲ τὴ λέαινα, τὰ λιοντάρια καὶ τὸ γρύπα μοιάζει νὰ βγῆκαν ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι. Σὲ μερικά σημειώθηκε ἐπίδραση πολιτικῆς τεχνικῆς. Πάντως τὰ γλυπτὰ φαίνεται πὼς σκαλίστηκαν ἐπὶ τόπου σὲ ἐγγύριον ὑπόφαιον μάρμαρον καὶ ἂν προστεθοῦν στὴν ὁμάδα τῶν ἔργων τοῦ Νικήτα ἀποτελοῦν πρόσθετο δεῖγμα τῆς ἀκμῆς τῆς διακοσμητικῆς γλυπτικῆς στὴ Μάνη κατὰ τὸ δεῦτερον μισθ τοῦ 11ου αἰῶνα.

Ἀκόμη οἱ ὁμοιότητες ποὺ διαπιστώθηκαν κατὰ τὸ σχολιασμὸ τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων μὲ τὰ θέματα τῶν ἐπιθημάτων τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Πλάτσας προδίδουν κοινὸ ἐργαστήρι καὶ ἐνισχύουν, νομίζω, τὴ διατυπωθεῖσα ἄλλοτε—ΠΑΕ 1974, σ. 115—ἀποψη πὼς καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ἀνάγεται στὸ β' μισθ τοῦ 11ου αἰῶνα.

Προσθήκη

Εἶχε στοιχειωθετῇ τὸ ἄρθρον, ὅταν εἶδα (βλ. πῶς πάνω τὴ σχετικὴ ὑποσ. 56) στὸ βιβλίον τοῦ κ. Γιώργου Βελένη, Ἑρμηνεία τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στὴ Βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική, Β' (πίνακες-σχέδια), Θεσσαλονίκη 1984, πίν. 43β, 44α, πὼς στὴν Ἀγία Παρασκευὴ Μεσημβρίας (ὕστεροβυζαντινῆς ἐποχῆς) ὑπάρχουν διακοσμητικὲς σειρὲς ἀπὸ ἐντοιχισμένες πῆλινες βάσεις (;) ἀγγείων, ὥσως μεγαλύτερης διαμέτρου, ποὺ μοιάζουν μὲ μικρὰ ἀνάβαθα πινακία.

74. Εἶναι αὐτὲς ποὺ ἀντικρύζει ὅποιος εἰσέρχεται στὴν ἐκκλησίαν καὶ προχωρεῖ πρὸς τὸ κέντρο τῆς. Μοιάζει ἀκόμη ὁ διάκοσμος τῆς βόρ. πλευρᾶς τοῦ ΝΔ ἐπιθήματος μὲ τὴ νότ. τοῦ ΒΔ, γιὰ αὐτὲς οἱ πλευρὲς φαίνονται πῶς πολὺ. (Ὁ ναὸς εἶναι ἀπλὸς τετρακίονιος).

Τὸ τέμπλον ἔχει τοποθετηθεῖ μετὰ τῶν ἀνατολικῶν κιόνων καὶ ἐπομένως, καθὼς εἶναι χαμηλοί, δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ δεῖ ἀνεὰ τὶς ἀντιμέτωπες πλευρὲς τῶν ἐπιθημάτων τους. Ἄρα δὲν ἰσχύουν ἐδῶ ὅσα παρατηρεῖ ὁ Hans Belting, *Eine Gruppe Konstantinopler Reliefs aus dem 11. Jahrhundert*, *Pantheon* XXX, 1972, σ. 264, σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχικὴ τοποθέτηση τῶν κιονοκρανῶν τοῦ Καχρίε Τζαμί.

α

β

γ

δ

ε

ζ

Σχέδ. Α. Διάκοσμος επιθημάτων τῶν κίωνων τῆς Μεταμορφώσεως στὴ Νομιζή. 1 ἐπίθημα βορ.-ἀνατολ. κίονα. α, νότια πλευρά. β, ἀνατολ. πλευρά. γ, βορεια πλευρά. 2 ἐπίθημα νότ.-ἀνατολ. κίονα. δ, βορ. πλευρά. ε, ἀνατολ. πλευρά. ζ, νότια πλευρά.

α

β

γ

δ

ε

ζ

Σχέδ. Β. Διάκοσμος επιθημάτων τῶν κίωνων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸ Πηγάδι Πλάτσας. 1 ἐπίθημα βορ. κίονα. α, νότ. πλευρά. β, ἀνατολ. πλευρά. γ, βορ. πλευρά. 2 ἐπίθημα νότ. κίονα. δ, βορ. πλευρά. ε, ἀνατολ. πλευρά. ζ, νότια πλευρά.

(Σχέδια Πόττης Θεοχαρίδη)

ON RE-READING THE LIFE OF ST. GREGORY THE
DECAPOLITE

CYRIL MANGO/Oxford

In honouring a scholar who has contributed so much to promoting Byzantine studies at Thessaloniki I have thought it appropriate to choose a subject that has some connection with that illustrious city.

Among the better known hagiographic texts of the ninth century is the Life of St. Gregory the Decapolite (henceforth *VGD*) which in several manuscripts is ascribed to Ignatius the deacon, the author of the Lives of the patriarchs Tarasius and Nicephorus and several other works both in prose and in verse. The doubts that have been cast on this attribution for general rather than specific reasons¹ prove to be groundless. As has already been pointed out by I. Ševčenko², *VGD* shows a remarkable similarity in diction and style to other works of Ignatius. The examples cited by Ševčenko may easily be multiplied, but I shall refrain from presenting here a tabulation of characteristic expressions in the hope that my readers will not insist on this laborious exercise. My present purpose is not to prove the Ignatian authorship of *VGD*, which appears to me certain, but to reconsider the chronology of this document and draw from it a number of other inferences that are not, perhaps, devoid of interest. In conclusion we shall speculate why and when Ignatius wrote this text.

It should be said at the outset that Dvornik's edition of *VGD*³, meritorious as it was for its time, can no longer be regarded as adequate. Not only did he fail to use several manuscripts⁴, he was also mistaken in giving preference to MS A (*Paris. gr.* 501) which in several passages presents an abbreviated text. Dvornik has adopted a number of readings that are manifestly incorrect, while relegating to the apparatus some that are certainly right. I shall assume nevertheless that Dvornik's edition is, by and large, sufficiently reliable for a historical if not for a philological discussion.

1. *W. Wolska-Conus*, «De quibusdam Ignatiis», *TM* 4 (1970) 340-42.

2. *Hagiography of the Iconoclast Period in Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World* (London 1982), Study V, 14 and n. 71.

3. *La Vie de Saint Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au IXe siècle* (Paris, 1926). My references are to this edition by page and line.

4. *Cf. S. G. Mercati*, *Per il testo della Vita di S. Gregorio Decapolita*, *SB.N* 3 (1932) 295-97 = *Collectanea byzantina* (Bari, 1970), I, 454-56.

In assessing the worth of our document we must begin by asking what sources of information it is based on. There is no reason to believe that Ignatius knew Gregory personally, nor does he claim to have done so. He does, however, identify his informants, who were two of the Saint's disciples, namely Anastasius (whose story, told in the first person, extends from p. 62.16 to p. 63.21) and John (p. 66.12-24), of whom the latter is independently documented⁵. He also appears to have had contact with the Saint's maternal uncle Symeon (p. 66.22), who would have been in a good position to supply the earlier portion of the story. Our author's credentials are, therefore, quite respectable and I have found no instance in which he is guilty of manifest error or distortion.

Dvornik argued that Gregory was born in c. 780 and died on 20 November 842 at the age of about 60⁶. The date of his death may well be correct, as we shall see presently, but that of his birth is unquestionably wrong, as has already been pointed out in passing by Denise Papatrachysanthou⁷. Indeed, we are told that when Gregory had reached early manhood, his parents decided to marry him and sent him, accompanied by two servants, to acquire or assemble the goods necessary for the ceremony. Like many other pious youths before him, Gregory exploited this opportunity to run away and presented himself to a bishop of one of the cities of the Decapolis, who had recently (ἄρτι) resigned his see and chosen to live in the mountains on account of the 'onset' (ἐπισύστασις) of the iconoclastic heresy (§ 3). The earliest date when the bishop in question could have given up his post for the above reason is 815; and if we assume that Gregory was 18 at the time (τῆς ἡβῆς ἐπανθούσης καὶ ἰούλοις τὰς γνάθους ἐπισκιάζουσής), he must have been born not much before 797 and so died at the even earlier age of about 45, even though his biographer describes his demise as having occurred ἐν γῆρα καλῶ (p. 72.10). There are repeated references in the Life to Gregory's sickly constitution.

After receiving a blessing from the unnamed bishop, Gregory, on his mother's advice, proceeded to a monastery in which her own brother, Symeon, had received the tonsure. Alas, the abbot of that establishment happened to be an iconoclast and, since the young Gregory lost no time in reproving him publicly, he received a sound flogging and departed to another monastery, directed by Symeon, who was archi-

5. In the Life of St. Joseph the Hymnographer (on which see below) and Synax. eccl. CP, ed. *Delehaye*, 615-16 (19 April).

6. *La Vie*, 27; but on p. 19 the date of birth is given as c. 780-90.

7. *La Vie du patrice Nicétas*, TM 3 (1968), 321 n. 77.

mandrite of the monasteries of the Decapolis. There he spent fourteen years and, having acquired the necessary discipline, obtained permission to dwell as a solitary in a cave. After an unspecified period of time, he was divinely directed to proceed to the province of Asia and made his way to Ephesus, arriving in the winter. If we assume that he remained only one year in his cave, his arrival at Ephesus took place in 830 at the earliest, and may well have been a couple of years later.

Our revised chronology is confirmed by the next event recounted in the *Vita*. After wintering at Ephesus, Gregory was eager to proceed to Constantinople, but his departure was temporarily hindered by the presence of Moorish raiders (p. 53.20: διὰ τὴν τῶν Μαυρουσίων βαρβάρων ἐπιδρομήν) at a distance of 100 stadia, i.e. about 20 km. from the city, which may well mean that they were on Samos. As far as I am aware, no Arab incursions in the Aegean are known before their establishment on Crete in c. 827⁸.

After evading the Arabs off Ephesus, Gregory travelled to Proconnesus, where he remained in hiding, perhaps a few months. Mlle Papa-chryssanthou believes that this happened in 832-33, and she may well be right, although the evidence is not completely conclusive⁹. The Saint then proceeded fairly speedily to Ainos (where he was arrested and beaten), Christopolis, Thessalonica (where he spent only a few days: οὐ συχνὰς ἡμέρας: p. 55.6), Corinth, Reggio, Rome (for three months: p. 56.10), Syracuse (perhaps a few months), Otranto and then back to Thessalonica. We are not told why he went to Italy and there is no reason to suppose that he remained there very long. Regarding his Italian adventures I have only three observations to make:

i. It is noteworthy that the inhabitants of Otranto suspected the Saint of being a spy (p. 58.2), probably an Arab spy, judging by the fact that they put a turban on his head (τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ σουδαρίφ δεσμήσαντες). Elsewhere the author refers to Gregory's peculiar appearance (p. 54.3: τὸ διαλλάττον τοῦ σχήματος, unless this denotes distinctive garb).

ii. The iconoclastic bishop of Otranto (p. 58.8) should be re-dated to the reign of Theophilus.

8. I am following the generally accepted date in preference to c. 824, recently advocated by V. Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs* (Athens, 1984), 85 ff.

9. The reason adduced for 832-33 is the statement that persecution of iconophiles was resumed in the fourth year of Theophilus: *La Vie merveilleuse de Saint Pierre d'Atroa*, ed. V. Laurent (Brussels, 1956), 187.

iii. After departing from Otranto and before proceeding to Thessalonica, Gregory encountered an Arab army operating on land (p. 58.13 ff.). Unless this happened in Sicily (and there is no indication to that effect), we would have to suppose that an Arab force descended on the Apulian coast in the early 830's, an event that is otherwise unrecorded.

Gregory could hardly have returned to Thessalonica before c. 834. He remained a few years in that city, where he lodged near the church of St. Menas and acquired a reputation as a wonderworker, although he seems to have shunned notoriety and been known by the (assumed?) name of George¹⁰. The local bishop, who was surely an iconoclast¹¹, was aware of his presence (p. 58.25: ἐγνώσθη ὑπὸ τοῦ τηνικαῦτα τὴν ἐκκλησίαν διέποντος).

In view of the fact that Ignatius does not appear to have been familiar with Thessalonica, I do not know how seriously to take the few indications he offers us concerning that city. He implies that the church of St. Menas (built or rebuilt a short time previously by a monk named Zacharias: p. 63.22) was very close to the tomb of Hosios David¹², which would hardly have been the case if St. Menas was, as commonly supposed, the basilica near the harbour¹³ and David's tomb was either outside the walls or somewhere near the Acropolis¹⁴. I am content to leave this little problem to competent specialists. It also appears from a close reading of *VGD* that conditions at Thessalonica were somewhat rustic at the time: the town was infested with snakes (as was the *disa-*

10. This follows from the anecdote told on p. 66.1 ff. A monk possessed by a demon happens to meet Gregory, «who was relatively unknown to the local inhabitants» (ὑπὸ τῶν κατοίκων ἐπιεικῶς ἀγνωσόμενον). Pointing his finger at him, the monk cries, «Here goes burnt Gregory!» (for the latter had placed cauterizing devices on his hip and stomach). Those who know the Saint retort to the demon, «Unclean spirit, why do you call George Gregory?» The demon replies, «He is pretending to be George: his real name is Gregory, since he prays in church all night» (hence is 'awake' = Γρηγόριος).

11. Possibly John, the predecessor of Leo the Mathematician (ordained in 840): *J. Gouillard, Le Synodikon de l'Orthodoxie*, TM 2 (1967) 114.5.

12. «Not far» (οὐ γὰρ πόρρωθεν ἦν), says the biographer (p. 64.10). Besides, the Saint would hardly have recommended to a man who had been bitten by two vipers to walk a mile uphill before seeking his cure at David's tomb.

13. *O. Tafrali, Topographie de Thessalonique* (Paris, 1913), 175-77; *R. Janin, Les églises et les monastères des grands centres byzantins* (Paris, 1975), 397. The basilical form and large size of St. Menas by the harbour, as reported by travellers of the early 19th century, would ill accord with a 9th century foundation.

14. *Janin, op.cit.*, 364-65.

bitato of Rome in the Middle Ages); corpses could be seen lying by the roadside (p. 61.8); and the cleric responsible for aid to the poor received three pigs for that purpose (p. 59.16 ff.).

The next potentially datable episode is the oft-discussed story told to the author by the monk Anastasius, who accompanied a certain George, *protokankellarios* of the local *strategos*, on a journey from Thessalonica to Constantinople (§§ 18-19). It may be recalled that George was twice arrested and twice liberated through the intervention of Anastasius: the first time at Christopolis, where he was held by the Caesar's men, the second time in Boleron (mentioned here for the first time), where he was apprehended at the instigation of the *magistros* (ὁπὸ τοῦ συνόντος τῷ καίσαρι μαγίστρου). After the second incident the two travellers took ship at Maroneia and proceeded safely to Constantinople in spite of the proximity of enemy pirates (μεταξὺ τῶν ἐκεῖσε θηρυνόντων ἑχθρῶν), whose nationality is not specified.

The date usually assigned to the above adventure is 836-38 or, more precisely, 837. The calculation, due largely to Dvornik¹⁵, is based on the following considerations:

i. The career of the Caesar, i.e. Alexius Mousele. It is assumed that he was posted to Kavala before being sent to Sicily. It is further assumed that he arrived in Sicily in 838 in time to break up the siege of Cefalù by the Arabs.

ii. The supposition, quite likely in itself, that the Caesar's presence at Kavala had something to do with a Bulgarian threat. Concerning this threat the following factors have been adduced:

a. An expedition of the Khan Baldimer (i.e. Malamir) against Thessalonica, mentioned by Symeon Logothete¹⁶ as the immediate cause that facilitated the escape of the «Macedonian» captives held by the Bulgarians on the north side of the Danube since the sack of Adrianople in 813. Among the captives in question was the future emperor Basil I who is said to have been 25 at the time of his liberation, having been an infant in arms when he was abducted in 813. His return ought to have taken place, therefore, in 837-38.

b. The Protobulgarian inscription of Philippi in the name of King Persian which has been interpreted to refer to an expedition *against*

15. La Vie, 36 ff. and Byzantion 7 (1932) 644-45.

16. Georgius monachus, Bonn ed., 817 ff. and other versions. Cf. N. Adontz, L'âge et l'origine de l'empereur Basile I in Etudes arméno-byzantines (Lisbon, 1965), 50 ff.; H. Grégoire, Les sources épigraphiques de l'histoire bulgare, Byzantion 9 (1934) 759 ff.

the Slav tribe of the Smoliani¹⁷. This has been connected with the uprising (στάσις) of a Slav chieftain in a mountainous region not far from Thessalonica related in *VGD*, p. 61.20 ff.

Whatever one may think of this construction, it does not contain a single secure element or date. The career of Alexius Mouselis is full of question marks because of the radical disagreement between our two principal sources, namely Symeon Logothete and Theophanes Continuatus. The Logothete's account has been usually preferred, yet, as J. Gouillard has demonstrated¹⁸, it is singularly inaccurate with regard to Theodore Krithinos, archbishop of Syracuse, who, far from having been an iconophile, was an obdurate iconoclast and who appears to have been *oikonomos* of St. Sophia before rather than after his appointment as bishop. In sum, we do not know for certain when Alexius was sent to the West; whether he went to Sicily (so the Logothete) or to Longobardia (so Theophanes Continuatus); what his mission was; when he came back and, finally, whether he was or was not temporarily disgraced on his return. The story of the revolt of the 'Macedonian' captives may contain some kernel of truth, but is certainly fabulous with regard to Basil I, who could not have been born as far back as c. 813¹⁹; and since its chronology is geared to Basil's age, it ought to be treated with considerable caution. As for the inscription of Philippi, it is undated. Historians have long been divided on the question whether Malamir and Persian were one and the same ruler or two successive rulers; and it is not at all clear why the Bulgarians should have marched *against* the Smoliani if these same Smoliani had risen *against* the Byzantines²⁰.

One element of the problem has been, however, overlooked: I am referring to the presence of a *magistros* in the region of Boleron. Dvornik is content to comment: «Le Magistros mentionné par la *Vie* est peut-être celui à qui a été confiée la sécurité de la ville [Constantinople] en l'absence de l'empereur Théophile, parti pour une expédition militaire en 831»²¹. This is probably so, and I shall return to it shortly. But who

17. P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale* (Paris, 1945), 134 ff.

18. Deux figures mal connues du second iconoclisme, *Byzantion* 31 (1961) 394 ff.

19. Adontz, *op.cit.*, 66-67.

20. Unfortunately, the first part of the inscription breaks off after ἐπὶ τοῖς Σμολιανῶν δ... See discussion by V. Beševliev, *Die protobulgarischen Inschriften* (Berlin, 1963), 171-72.

21. *La Vie*, 37 n. 1.

was the *magistros* in question? In the reign of Theophilus only two persons are known to have borne this exalted title, namely the same Alexius Mousele before his elevation to the rank of Caesar and the famous general Manuel. Since in our incident Alexius is already Caesar, the *magistros* must be Manuel, unless he is an otherwise unrecorded person. And if he is Manuel and we admit that Manuel died on 27 July 838 of wounds received at the battle of Anzen²², we have a firm *terminus ante quem*. We should also exclude from consideration the campaigning seasons of both 837 and 838, during both of which Manuel was in Asia Minor. At the latest, therefore, our incident took place in the latter part of 837. Could it have happened earlier?

It is necessary at this point to consider in part the ingenious arguments that have recently been propounded by W. T. Treadgold, whose main intention was to demonstrate the chronological reliability of Symeon the Logothete as represented in the version that goes under the name of Leo Grammaticus²³. In order to sustain his theory Treadgold had to show that Theophilus was married, as Leo Grammaticus implies, on Pentecost (5 June) 830 and not in 821, as commonly believed. From this it would follow that Maria, to whom Alexius Mousele was betrothed (if not married) and who is described as the fourth or fifth daughter of Theophilus, could not have been born before c. 835; that the betrothal took place, at the earliest, in c. 836 (when Maria was one) and that Alexius was made Caesar in 837. If this argument is acceptable, the Macedonian episode of *VDG* would fall within the year 837, excluding, as I have said, the campaigning season.

There are, however, several objections to Treadgold's theory. Without mentioning them all, it is worth pointing out that if the Emperor's intention in elevating Alexius to the dignity of Caesar was to secure a male heir allied by marriage to his own family, he would hardly, given the high incidence of child mortality at the time, have picked an infant of one to perpetuate his line, when he had three other, slightly older daughters. It is also hard to see how the said Maria, aged one, could have been described as her father's favourite daughter. The most serious difficulty, as Treadgold himself recognizes, is, however, provided

22. F. Halkin, *Trois dates historiques précisées grâce au synaxaire, Byzantion* 24 (1954) 9-11.

23. *The Problem of the Marriage of the Emperor Theophilus*, GRBS 16 (1975) 325-41; *The Chronological Accuracy of the Chronicle of Symeon the Logothete for the Years 813-845*, DOP 33 (1979) 159-97, esp. 175-76.

by the account in the Book of Ceremonies²⁴ of the triumphal return of Theophilus from his campaign in Cilicia, a campaign that is known to have taken place in 831; for in that triumph there appears a Caesar. In view of the fact that Theophilus celebrated only one other triumph—in 837, after his campaign against Zapetra and Samosata—the only way out of the difficulty is to suppose that Constantine Porphyrogenitus somehow confused the description of the two triumphs. The suggestion that the description of the triumph refers to 837, but was given the wrong title, as argued earlier by A. Dikigoropoulos²⁵, cannot be accepted because the body of the text starts with the words 'Επανελθόντος τοίνυν Θεοφίλου τοῦ βασιλέως ἀπὸ τοῦ πολέμου τῶν ἀπὸ Κιλικίας κατ' αὐτοῦ στρατοπευδουσάντων Ἀγαρηνῶν, and ends with the statement that the *second* triumphal return was celebrated similarly to the first. Deprived of this explanation, Treadgold would have us believe that Constantine, who was allegedly more interested in protocol than in history, 'conflated' the descriptions of the two triumphs, meaning, I presume, that he had before him two similar descriptions, one pertaining to 831, the other to 837, and instead of reproducing either one or the other, he jumbled them together.

This, I confess, strikes me as an odd way of interpreting an 'official' text that shows no obvious sign of disunity and happens, furthermore, to be closest in date to the events in question. Let us, however, look more closely at its contents. Without saying so explicitly, Constantine clearly implies that the Caesar had accompanied Theophilus on campaign, since he made his entry in ceremonial armour, riding beside the Emperor. In addition, we are told that the returning army was welcomed by a delegation of dignitaries who had remained at Constantinople, namely the Augusta, ὁ διέπων, the *magistros*, the Prefect of the City and the senators, and that this happened not once, but twice—the first time at Hiereia, the second time at the Golden Gate. I see no objection to identifying the *magistros* with Manuel, who had probably returned from his defection to the Arabs late in 830.

None of the historical particulars given (or rather reproduced) by Constantine Porphyrogenitus can be made to fit the events of 837, for in that year, on the Logothete's own evidence, Manuel took part in the war against the Arabs and there is no indication that Alexius Mousele did so. Hence the description of the triumph does pertain to the year

24. Bonn ed., 503-08.

25. The Constantinopolitan Solidi of Theophilus, DOP 18 (1964) 359-60.

831, by which time Alexius was already Caesar. And, if that is so, Treadgold's hypothesis must be rejected.

To come back to *VGD*, the simultaneous presence of the Caesar and the *magistros* in eastern Macedonia could have taken place in 837, but there is no compelling argument to exclude the year 836. An earlier date is not likely in view of the chronology of Gregory's life.

Before we examine the next point, which is the date of Gregory's death, it may be helpful to recapitulate his last journeys. Three months after the incident involving the Caesar and the *magistros* he went to Constantinople, where he was given lodgings παρ' ἐμοῦ (p. 63.16), i.e. by the monk Anastasius. He then proceeded to the Bithynian Olympus, where he spent only a short time, returning to the capital in order to meet an unnamed disciple arrived from Thessalonica. We are given to understand that the Saint returned to Thessalonica, where he eventually fell ill. Hearing of his physical decline, his uncle Symeon, who was imprisoned in Constantinople on account of his faith, sent him a letter expressing the desire of seeing him for the last time. In spite of his infirmity, Gregory travelled to the capital, arriving there shortly after Symeon's release. He lived on for a full year (p. 72.2: ὅλον ἐνιαυτὸν) and died at Constantinople on a 20th of November.

Dvornik's argument for dating the Saint's death to 842 is based on the following considerations:

i. St. Joseph the Hymnographer, Gregory's most famous disciple, is said to have been sent to Rome at his master's instigation in order to report to the Pope the ills that the Church was suffering, i.e. as a result of iconoclasm. Joseph was, however, captured by the Saracens and imprisoned in Crete. After being ransomed, he returned to Constantinople «juste pour la fête de l'orthodoxie», but was grieved to find that Gregory had died in the meantime.

ii. Symeon's release from prison was due, in Dvornik's view, to the death of the emperor Theophilus on 20 January 842.

As I have already said, Gregory may well have died in 842. It is, however, worth pointing out that Dvornik's reasoning is by no means conclusive for the following reasons:

i. There is no evidence that Symeon was set free after rather than before the death of Theophilus. Besides, if Symeon was liberated after 20 January 842 and Gregory died on 20 November of the same year, the intervening period would have been ten months, not a full year as *VGD* states.

ii. Dvornik forces the evidence when he says that Joseph returned

to Constantinople «juste pour la fête de l'orthodoxie». All we can deduce from Joseph's Life (by Theophanes) is that he came back after the restoration of Orthodoxy —we are not told how long after²⁶.

In sum, we cannot be sure that Gregory died on 20 November 842. He probably did not live to see the triumph of Orthodoxy, since that event is not mentioned in his *Vita*, but he may just as well have died in 841 or even earlier.

This brings us to the date of composition of *VGD*, which cannot be far removed from c. 842-43 for the following reasons:

i. It certainly post-dates the death of Theophilus, who is described as ὁ τηνικαῦτα κρατῶν (p. 71.21).

ii. In the peroration Ignatius prays to God to repel all heresies, σὺν τῇ νῦν φρουαττομένῃ (p. 75.4). This recalls a similar statement in the concluding section of the *Vita Nicephori* by the same author²⁷ and a passage in the Canon by Methodius recited on the Sunday of Orthodoxy, which envisages a possible return of iconoclasm²⁸. By itself, the reference to iconoclasm still showing signs of insolence does not preclude a date after March 843.

iii. The string of posthumous miracles at the end of *VGD* shows that some time had elapsed since the Saint's death. On the other hand, *VGD* is earlier than the translation of Gregory's body to the church of St. Bartholomew, a translation which, according to Van de Vorst, took place in c. 850²⁹. The date of c. 850 may be a little too early, but the translation certainly occurred before Joseph's exile to Cherson at the instigation of the Caesar Bardas.

iv. *VGD* appears to be earlier than the death of Gregory's disciple John who is introduced as one of the author's informants without any indication that he was deceased (p. 66.12). John's death occurred several years (χρόνους συχνούς) after Joseph's return from captivity and five years before the translation of Gregory's relics³⁰, say in c. 847-48.

26. Ed. A. Papadopoulos-Kerameus, *Zapiski Istor.-fil. Fak. Imp. St.-Pet. Univ.* 50/2 (1901) 7.

27. Ed. C. de Boor, *Nicephori opuscula historica*, 214.26. The dating of the *Vita Nicephori* raises some difficulties, but there is good reason to believe that the concluding section, if not the whole work, was written after the death of Theophilus.

28. Triodion, Sunday of Orthodoxy, Canon wrongly ascribed to Theodore the Studite, Ode IV. 3: ἐάν γάρ κακῶς ἰσχύσωσι, πάλιν ἡττηθήσονται οἱ δειλαιοὶ καὶ ἦν ἀν βουλὴν βουλευσάνται οἱ τοιοῦτοι, διασκεδάσει Κύριος. On the authorship, see Gouillard, *Deux figures*, 380 ff.

29. Note sur S. Joseph l'Hymnographe, *AnBoll* 38 (1920) 152.

30. Life of Joseph, ed. Papadopoulos-Kerameus, 7.

v. A notable feature of *VGD* is its silence regarding Joseph (unless he is the nameless disciple whom Gregory met after leaving Mount Olympus). Yet Joseph, along with John, was the main custodian of Gregory's cult and so would have been an obvious person to consult in the composition of the *Life*. It may be argued, therefore, that *VGD* predates Joseph's return from Crete.

Our knowledge of the career of Ignatius, the author of *VGD*, is, unfortunately, too uncertain to provide any additional chronological clues. He was apparently still alive in 847³¹, though, probably, not much longer after that date. During the patriarchate of Methodius (843-47) he was for a time confined to the monastery of Pikridion at the far end of the Golden Horn³², presumably to punish him for his past collaboration with the iconoclasts. Previously (perhaps under Theophilus) he had served as metropolitan of Nicaea. I am not sure we can draw any deduction from the fact that in the title of *VGD* he is styled deacon and skevophylax of the Great Church, since the title may not be original; besides, we do not know when he was made skevophylax.

What induced Ignatius to write *VGD*? If in the *Vita Tarasii* and the *Vita Nicephori* he has a personal axe to grind, this is not the case here, since, as we have said, he does not appear to have had any link with Gregory. Two possibilities may be suggested: either Ignatius volunteered his services in order to give public proof of his devotion to the orthodox cause or he received a commission. The distinction is not, perhaps, very significant, for even if the initiative came from him, it was accepted by Gregory's disciples in spite of his doctrinally compromised reputation. This is a point of some interest: it shows how much importance came to be attached by the 840's to the proper literary presentation of hagiography. Whatever faults he had committed, Ignatius was highly regarded as an expert in grammar and style.

In reading *VGD*, as so many other Byzantine Lives of saints, one cannot avoid the impression that the most interesting elements of the story have been left out. Gregory seems to have belonged to a rich family³³ and his uncle Symeon, probably the same person at whose

31. If he is, as seems probable, the author of the Canon on the translation of the relics of the patriarch Nicephorius (13 March, 847): *Menaion for March* (Rome, 1898), 80 ff.

32. See my article, *Observations on the Correspondence of Ignatius, Metropolitan of Nicaea*, TU 125 (1981) 408-09; reprinted in *Byzantium and its Image* (London, 1984), Study XII.

33. As suggested by the statement (p. 47.24) that when he was a boy he rejected the silk garments that his parents wished him to wear.

behest Methodius composed the Life of Euthymius of Sardis³⁴, was clearly an influential personage³⁵. Gregory himself played some kind of political role in the dealings between Byzantine iconodules and the Papacy, since it was he who sent Joseph on a mission to Rome. His own, earlier journey to Italy, which is not described as a pilgrimage, may have had a similar motive. Why was he arrested as a spy at Ot-ranto? Why was he known at Thessalonica under an assumed name? What is meant by his statement that he never travelled without an imperial «passport»³⁶? In the course of his residence at Thessalonica (hardly longer than six or seven years) he kept a low profile and founded no monastery, yet attracted distinguished disciples. He was ordained priest (p. 68.16), but we are not told when or by whom. Even the Saint's personality has been entirely drained out of his Life. Ignatius has reduced him to a two-dimensional, cardboard ascetic and wonderworker, a walking catalogue of all the Christian virtues. Such was the effect of the 'new' hagiography, the hagiography in *katharevousa*, of which Ignatius was the leading exponent in his time.

34. See J. Gouillard, Une œuvre inédite du patriarche Méthode, BZ 53 (1960) 43, who hesitates between our Symeon and Symeon stylites of Lesbos, The tradition (preserved by the later Acoluthia) that Euthymius was a native of Ouzara (sic) in Lycaonia would explain why our Symeon, who came from nearby Isauria, would have been interested in the composition of his Life.

35. A certain Epiphanius, who had ministered to him during the persecution of Theophilus, was still alive in c. 900 and made a prophecy to the future patriarch Euthymius. He went on to say, 'Εγὼ δὲ ἐν Θεσσαλονίκῃ πορεύομαι τῷ μάρτυρι Δημη-τρίῳ συντάξασθαι καὶ τοὺς ἐκεῖσε τοῦ κυροῦ Συμεὼν φοιτητὰς καὶ πατέρας μου [τοῖς...φοι-τηταῖς καὶ πατέρας de Boor]: Vita Euthymii, ed. P. Karlin-Hayter, Byzantion 25-27 (1957) 65-67. This seems to imply that Symeon had founded a monastery at Thessalonica, a circumstance which, if true, would add an interesting touch to Gregory's career.

36. With reference to the uprising of the Slavs (p. 62.3): ἀνευ σφραγίδος καὶ νεύ-σεως βασιλικῆς οὐποτέ μοι γέγονεν ἐκ τόπου εἰς τόπον βιβάζσαι τὸν πόδα.

**EINE JURISTENKONTROVERSE ÜBER DAS SCHICKSAL DER
MITGIFT**

DIETER SIMON

Unter den vielen Familien- und Erbrechtsfällen, welche uns in den Akten des Erzbischofs von Ochrid, Demetrios Chomatian, überliefert sind, fallen zwei Streitsachen deswegen besonders auf, weil sie eine Reihe von merkwürdigen Übereinstimmungen aufweisen. In beiden Fällen, den Nummern 38 und 61 in der von Pitra publizierten Sammlung¹, handelt es sich nicht um Urteile, welche in einem Synodalverfahren in Anwesenheit der Parteien gefällt wurden, sondern um schriftliche Gutachten, welche auf (ebenfalls schriftliche) Eingaben erteilt wurden. Responsen dieser Art — sie lassen sich formal und sachlich mit der bekannten Literaturgattung der Erotapokriseis vergleichen² — wurden in einer Synodalsitzung, bei der der Antragsteller anwesend sein konnte (so in 38), aber nicht mußte (so in 61), verlesen, beraten, beschlossen und nach Ausfertigung dem Petenten übergeben. Dieser konnte, falls der Rechtsstreit sich zum Prozeß entwickelte, das synodale Votum bei dem von ihm angerufenen oder sonstwie für ihn zuständigen weltlichen oder geistlichen Gericht vorlegen und hoffen, daß das Gutachten — falls sich nicht herausstellte, daß es auf falschen Voraussetzungen beruhte — zumindest als Argument gewürdigt würde. Diesen Lauf — es dürfte der Normalfall gewesen sein — haben die Dinge auch bei den beiden Streitsachen Nr. 38 und 61 genommen. Im Falle von Nr. 61 wandte sich der mit Chomatians Gutachten ausgerüstete Petent an das Kaisergericht des Theodoros Dukas, welcher den Rechtsstreit aber nicht verhandelte, sondern mit Protagma an das örtliche Bischofsgericht (vielleicht Berroia, wo der Kläger wohnte) delegierte. Im Falle von Nr. 38 steht nur fest, daß der Streit gerichtlich verhandelt und

1. J. B. Pitra, *Analecta Sacra et Classica spicilegio Solesmensi parata*, Rom 1891, Ndr. Farnborough 1967. Zu dieser Ausgabe, nach der ich hier zitiere (Spalte und Seite), und zu der bevorstehenden Neuausgabe von Prinzing, deren ersten Teil ich im Manuskript benutzen konnte (G. Prinzing, *Die πονήματα διάφορα des Demetrios Chomatenos*, Chartophylax und Erzbischof von Ochrid 1215-1236, Münster 1980) vgl. meine Bemerkungen in Gedächtnisschrift Wolfgang Kunkel, Frankfurt 1984, und *Fontes Minores VI*, Frankfurt 1984.

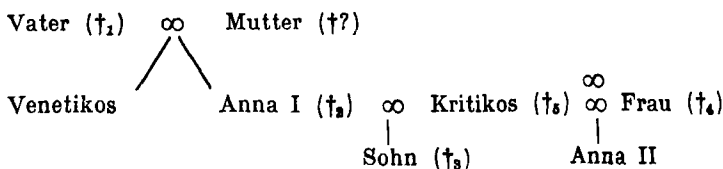
2. Vgl. 274.33 ff.: τὴν ἐρώτησιν ταύτην προτίθημι καὶ παρακαλῶ γενέσθαι μοι πρὸς ταύτην τὴν ἀπόκρισιν und die Replik Chomatians: τοιάνδε πρὸς ταῦτα τὴν ἀπόκρισιν ἐξενήνοχεν (275.36); vgl. auch 165.8 und 166.16 f.

entschieden wurde und daß das Gericht nicht das Kaisergericht (genauer: das Despotengericht des Manuel) war. Ob nun aber das Verfahren vor dem Dux oder einem geistlichen Gericht durchgeführt wurde, läßt sich nicht ermitteln. Jedenfalls —und nun kommen wir erst zu den oben erwähnten Übereinstimmungen— wurde sowohl im Fall 38 wie im Fall 61 gegen das Votum des Chomatian entschieden. Das begeisterte den Erzbischof keineswegs und veranlaßte ihn, sich mit Beschwerdebriefen an den Kaiser zu wenden. Beide Schreiben sind ebenfalls erhalten (Nr. 26 zu Nr. 61; Nr. 117 zu Nr. 38). Der Status dieser Briefe ist nicht ganz leicht einzuschätzen. Sicher handelt es sich nicht um formale Appellationen, denn Chomatian war nicht Partei. Er hat zwar zweifellos im Interesse seiner ehemaligen Petenten gehandelt, aber er gibt durchaus zu verstehen, daß er nicht in deren Auftrag tätig wird. Seine Erbitterung richtet sich in erster Linie gegen die Ablehnung der von ihm vertretenen Rechtsansicht, welche er für die einzig zutreffende hält. Um diesen Standpunkt zu verdeutlichen, hat er seinem Beschwerdebrief an den Despoten Manuel sogar noch einen umfangreichen, als λόγος bzw. ἀντίρρησης bezeichneten Schriftsatz beigegeben. Er ist ebenfalls erhalten (Nr. 151) und mit 23 Druckspalten in der Ausgabe (Sp. 589-612) sogar eines der längsten Schriftstücke des Chomatian-corpus. Beide Beschwerdebriefe zielen jedenfalls darauf ab, den jeweiligen Herrscher zu einer Revision der ergangenen Urteile zu veranlassen. Er wird gebeten, im Lichte der von Chomatian vorgetragenen Argumente die Sache erneut zu prüfen (118.36 ff.) bzw. von den doch zweifellos am Hof vorhandenen Experten, wie es betont harmlos in Nr. 117 (502. 26 ff.) heißt, prüfen zu lassen. Dann möge der Herrscher entscheiden, wie er es für richtig halte (118. 40 ff.).

Chomatian bemüht sich also, mittels Petition eine von ihm für verfehlt erachtete Rechtsprechung richtigstellen zu lassen, damit, wenn der Kaiser seine Billigung erteilt hat, eine entsprechende Rechtsklarheit herrsche (503.1 ff.: δοθῆναι τοῦτοις τὸ κύρος παρὰ τοῦ κράτους σου, ὥστε καὶ τὸ δίκαιον φανερὸν γενέσθαι). Um zu begreifen, um welche Kontroversen es geht, müssen wir uns zunächst die beiden von Chomatian begutachteten Fälle ansehen. Sie sollen jetzt nach den Klägern «Fall des Venetikos» (Nrr. 61, 26) und «Fall des Lampetis» (Nrr. 38, 117, 151) heißen.

I

Fall des Venetikos:

Das Schema ist folgendermaßen zu interpretieren: Nach dem Tode seines Vaters hat Venetikos zusammen mit seiner Mutter seine Schwester Anna I an Kritikos verheiratet. Die versprochene Mitgift wurde dem Kritikos ausgehändigt. Anna I starb bei der Geburt ihres Sohnes. Kritikos schloß eine zweite Ehe. Vor der Geburt der aus dieser Ehe stammenden Tochter Anna II starb der Sohn aus erster Ehe. Später starb auch die Mutter der Anna II, was den Kritikos veranlaßte, noch eine dritte Ehe einzugehen³. Bald danach starb er, ohne ein Testament zu hinterlassen.

Venetikos möchte nun wissen, wem das Vermögen der Anna I gehört. Er beansprucht es für sich selbst; Anna II vertritt die Meinung, daß dieses Vermögen zunächst ihrem Halbbruder, dem Sohn aus 1. Ehe, danach dem Kritikos und nun ihr selbst nach dem Kritikos *ex intestato* zugefallen sei (275.22 ff.).

An dem Umstand, daß Anna II ihren Vater Kritikos beerbt hatte, war nicht zu zweifeln. Sie ist nach byzantinischem Erbrecht der einzige lebende Erbe 1. Ordnung (πρώτη τάξις), welcher alle übrigen ausschließt. Zweifelhaft konnte aber sein, welchen Umfang diese Erbschaft hatte. Das hing davon ab, wie man das Vermögen des Kritikos einschätzte, insbesondere ob man das Vermögen seines Sohnes dazurechnete oder nicht. Dieser Sohn, der Halbbruder der Anna II, hatte nach dem Tode seiner Mutter, der Anna I, deren Vermögen als Erbe erster Ordnung allein geerbt (275.41 ff.). Wenn nach seinem Tod dieses «Muttergut»

3. Diese Information wurde in der Zeichnung vernachlässigt, da sie für das Folgende keine Rolle spielt. Daß die Tochter aus zweiter Ehe Anna hieß und ihr halbbrütiges Geschwister ein Junge war, ergibt sich nicht aus der Eingabe, sondern nur aus der Antwort des Chomatian. Man fragt sich, wo diese Informationen herkommen, da doch Venetikos ausweislich seines Briefes *nicht* anwesend war. Da die Eingabe offenbar nicht gekürzt ist, wird man παῖς, wie auch sonst nicht unüblich, als «Sohn» zu verstehen haben und den Namen der Tochter als zufällig (hinter 275.12) ausgefallen annehmen.

uneingeschränkt an Kritikos gefallen ist, so kann offenkundig dem Venetikos ein Anspruch nicht zustehen.

An dieser Stelle, dem Umfang des Nachlasses des Kritikos, setzt denn auch das Gutachten des Chomatian ein.

Der Vater unterlag wegen seiner Wiederverheiratung der Digamiestrafe. D.h., er hatte zwar —weil der Sohn kinderlos starb— als Erbe zweiter Ordnung dessen «Muttergut» geerbt, aber sein Recht war vom Zeitpunkt der Wiederverheiratung an auf die lebenslängliche Verwaltung und Nutznießung beschränkt (276.8 ff.: *χρᾶσθαι μόνον καὶ καρποῦσθαι τὴν μητρῴαν ταύτης περιουσίαν διὰ τὴν δευτερογαμίαν μέχρι ἂν περιῇ*). Nach dem Tod des Kritikos wäre demnach dies Vermögen an die Erben des Sohnes nach seiner Mutterseite gefallen (276.11 ff.: *ὥστε τούτου τεθνηκότος ... εἶχον ἂν τὰ ἐκείνου ἅπαντα πράγματα εἰς τοὺς προσήκοντας ἐκείνῳ πρὸς μητρὸς κληρονόμους ἀναντιρρήτως ἐπελθεῖν*). Da die Großmutter —die Mutter des Venetikos— vermutlich längst gestorben war, wäre Venetikos Alleinerbe des Vermögens der Anna I geworden.

Venetikos hat sich den Erbgang offensichtlich in dieser Weise vorgestellt. Er muß sich jetzt allerdings belehren lassen, daß diese Meinung ebensowenig begründet ist wie der Alleinerbschaftsanspruch der Anna II. Chomatian zitiert B. 45.3.8. (= N. 118.3) und verkündet, daß Venetikos als Onkel nach der Mutterseite (*θείου ὄντος πρὸς μητρὸς*) mit der halbbürtigen Schwester des Erblassers zu gleichen Teilen in den Nachlaß zu berufen sei.

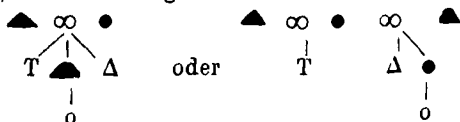
Es ist schwerlich zu übersehen, daß die Begründung der Entscheidung ziemlich problematisch ist. Geht man, wie es Chomatian für sich in Anspruch nimmt, vom letztlich justinianischen Konzept aus, dann ist bei dem Vermögen einer verheirateten und in der Ehe verstorbenen Frau zunächst einmal zwischen ihrer Mitgift und dem sonstigen Vermögen zu unterscheiden. Des weiteren kommt es darauf an, ob die Frau unter väterlicher Gewalt stand oder nicht — eine Einrichtung, welche Chomatian ausdrücklich als geltend bezeichnet (116.27 ff.: *μέχρι καὶ σήμερον... τὸ τῶν παιδῶν ὑπεξούσιον μόνῳ πρόσεστι τῷ πατρί*). Da Anna I gewaltfrei war und Streitgegenstand nur ihre Mitgift ist, wäre zunächst zu fragen, an wen bei ihrem Tod ihre Mitgift fiel. Wenn, wovon auszugehen ist, im Ehevertrag nichts anderes vereinbart war, ging die Mitgift an die Erben der Frau (C. 5. 13. 1. 6 = B. 29. 1. 119. 6, cf. BS 2111/16), hier also an den minderjährigen Sohn. Da dies zweifellos ein Erwerb *non ex patris substantia* (C. 6. 61. 6 = B. 45. 4. 9) war, erwarb der Vater Kritikos diese Mitgift jetzt auch nicht mittels patria

potestas über seinen gewaltunterworfenen Sohn, sondern erhielt nur den Nießbrauch.

Damit war faktisch derselbe Zustand eingetreten, wie ihn die —nicht in die Basiliken aufgenommene— Nov. 98. 1 für die Behandlung der *dos* der verstorbenen Mutter vorsah. Auch hier konnte Kritikos nur den Nießbrauch erwerben. Die Digamiestrafe, welche N. 98. 1 bei dieser Konstellation zu Recht für unbeachtlich ansieht (NT 479. 30/31), hätte daher im Zeitpunkt der Wiederverheiratung des Kritikos nur für anderes von Anna I an ihn gelangtes Vermögen wirksam werden können. Solches Vermögen war aber offenbar nicht vorhanden. Als der Haussohn des Kritikos ohne Testament starb, war sein einziges Vermögen vermutlich das Eigentum an der Mitgift der Anna I, welche Kritikos verwaltete. Da der digame Vater dieses Mitgifteigentum nicht erben konnte und der Sohn kinderlos war, mußte die Mitgift an seine Seitenverwandten und damit tatsächlich an Venetikos fallen.

Hätte Chomatian den Fall historisch rekonstruiert, wäre er kaum um die Einsicht herumgekommen, daß nach dem Tod des Kritikos die Erben seines Sohnes hinsichtlich der Mitgift der Anna I —also Venetikos— den Besitz an dieser Mitgift herausverlangen konnten. Anna II konnte nur das weitere Vermögen ihres Vaters erben. Wenn ein solches nicht vorhanden, war, wäre sie leer ausgegangen. Er sieht so aus, als hätte Chomatian dieses Ergebnis als unbillig empfunden. Denn im Schlußteil seines Gutachtens müht er sich überraschenderweise um eine Begründung für die Erbberechtigung der Anna II. Die von ihm zitierten Sätze regeln zwar das Erbrecht der halbbrütigen Geschwister. Sie betreffen aber einen völlig anderen Fall. Die im Zitat erwähnten Onkel (oder Tanten) mütterlicherseits (oder väterlicherseits) werden dort unter der Voraussetzung genannt, daß Geschwisterkinder in die Erbschaft anstelle ihres verstorbenen Elternteils eintreten. Diese Eingetretenen erben dann mit *ihren* Onkeln (oder Tanten), d.h. den Brüdern oder Schwestern des Erblassers, ein Sachverhalt, der hier offenkundig nicht vorliegt⁴.

4. Zur Verdeutlichung (▲ = toter Mann, ● = tote Frau, Δ = lebender Mann, o = lebende Frau, T = Erblasser): Nov. 118.3 (NT 569.32-37; bei Chomatian 277. 4-8) denkt an folgende Konstellation:

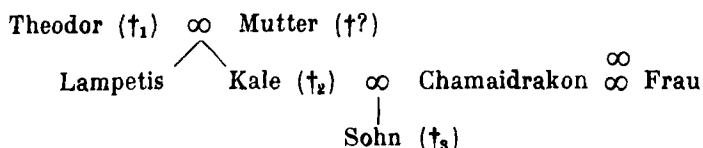

Vollbrütiges oder halbbrütiges Geschwisterkind o wird mit seinem Onkel Δ nach T berufen.

Für den gemeinsamen Eintritt von Venetikos und Anna II in die Mitgift der Anna I hat Chomatian keine Regel zitiert, und eine solche existiert auch nicht. Es mag sein, daß Chomatian den von ihm herangezogenen Gesetzestext selbst nicht richtig verstanden hat^{4a}. Der Verdacht ist allerdings nicht ganz von der Hand zu weisen, daß er den Versuch unternahm, mit den Etiketten «Onkel mütterlicherseits», «halbbürtige Schwester» die wenigen potentiellen Leser von B. 45.3.8.3. zu täuschen. In diesem Fall wäre es allerdings sinnvoller gewesen, den Gesetzestext (BT 2101. 14-24) überhaupt nicht abzuschreiben.

II

Der Fall des Lampetis:

Das Schema ist folgendermaßen zu interpretieren. Theodor, dessen nicht erwähnte Frau nicht mehr zu leben scheint, hat seine Tochter Kale mit Chamaidrakon verheiratet. Eine Mitgift wurde der Kale ausgehändigt. Sie hatte einen Sohn (παῖς), welcher nach seiner Mutter starb; nach dessen Tod heiratete Chamaidrakon erneut. Er ist jetzt im Besitz des «Muttergutes» des Sohnes. Ein Testament des Verstorbenen liegt nicht vor. Kales Bruder, Lampetis, möchte wissen, ob er den Chamaidrakon mit Aussicht auf Erfolg verklagen kann (εἰ ἐξεστὶν ἔμοι περὶ τούτων κινῆσαι), da er von Gesetzeskennern gehört hat (μυνθάνω παρὰ τῶν ἀκριβῶς γινωσκόντων τοὺς νόμους), daß Monogame und Digame hinsichtlich der Erbfolge nicht gleich behandelt würden (165. 1-166.5).

Der Fall ist wesentlich einfacher strukturiert als der Fall des Venetikos, aber es liegt ihm offenkundig derselbe Konflikt zugrunde. Auch hier geht es um die Rückkehr der Mitgift in die Familie, welche die Tochter ausgestattet hat, oder um deren Verbleib in der neuentstandenen Lebensgemeinschaft.

Da Lampetis ganz grundsätzlich nach seiner Rechtsstellung ge-

^{4a}. Matsis, Νομικά Ζητήματα ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Δ. Χωματιανοῦ, Athen 1961, 66 ff. hat den Fall auch erörtert und ebenfalls auf den Fehler hingewiesen. Er hält ihn für ein Mißverständnis Chomatians.

fragt hat, nutzt Chomatian die Gelegenheit zu einer ebenso grundsätzlichen Antwort:

Auch wenn der Begriff der Erbschaft wesentlich vieldeutiger ist⁵, als es scheint, so ist doch ohne weiteres zu sehen, daß der Vater Chamaidrakon Erbe seines Sohnes geworden ist (166.18-29). Der Umfang dieser Erbschaft bestimmt sich danach, ob der Vater eine zweite Ehe eingegangen ist oder nicht. Ist er monogam geblieben, dann wird er Volleigentümer; hat er dagegen erneut geheiratet, müssen die einzelnen Vermögensmassen des verstorbenen Kindes differenziert werden.

Das Vermögen eines gewaltunterworfenen Kindes zerfällt in zwei große Massen. Die eine Masse sind die Aprosporista, die andere Masse das Eigengut und Quasi-Eigengut. An den Aprosporista erwirbt der digame Vater lediglich die Verwaltung und Nutznießung auf Lebenszeit, am Eigengut erwirbt er — gegebenenfalls zusammen mit den Geschwistern und Geschwisterkindern des Verstorbenen — Nutzung und Eigentum.

Aprosporista sind folgende durch das Hauskind erworbenen Gegenstände: a) das der Mutter gehörende Vermögen (τὰ μητρῶα πράγματα), b) der Gewinn aus einer Ehe des Hauskindes (τὸ γαμικὸν κέρδος), c) Zuwendungen, welche das Kind erhielt (τὰ ἀπὸ φιλοτιμίας τῆς τύχης κτώμενα), d) Erwerb des Kindes aus eigener Arbeit (τὰ ἀπὸ καμάτων ἰδίῳ κτώμενα). Eigengut (ἰδιόκτητα πεκοῦλια) sind Vermögenswerte, welche das gewaltunterworfenen Kind mit Mitteln seines Gewalthabers erworben hat, ferner das *peculium castrense* (στρατιωτικὰ/κανστρέσια πεκοῦλια) und *quasi castrense* (ὥσανεὶ στρατιωτικὰ/κανστρέσια πεκοῦλια)⁶. Als Quasi-Eigengut (ὥσανεὶ ἰδιόκτητα) wird ein Erwerb aus kaiserlichen Schenkungen, aus Erbfolge nach den Geschwistern und aus Bußzahlungen der vor Ablauf des Trauerjahres erneut heiratenden Mutter (cf. N. 22.22.1) erwähnt (166.18-167.19).

Weil Chamaidrakon eine zweite Ehe eingegangen ist, kann er, da der Gedanke an Eigengut im Hinblick auf den offenbar sehr früh erfolgten Tod seines Sohnes ausscheidet, lediglich an Vermögen aus dem Titel Quasi-Eigengut (πράγματα κατὰ λόγον τῶν ὥσανεὶ πεκουλίων) Eigentum erworben haben. Die Aprosporista, welche sich aus dem gerade genannten Grund auf die Masse a) beschränkt haben dürften (cf. 167.33: εἴπερ εἰσί), hat er lediglich zur lebenslangen Nutzung (167.19-168.8).

5. 166.20 f.: πολυσήμαντον καὶ πολύμορφον, cf. 589.27 f.: πολύτροπον καὶ πολυμερές.

6. Im hier behandelten Text fehlen diese Angaben. Ich habe sie aus 598.40 ff. und 609.20 ff. ergänzt.

Um die gesetzliche Absicherung seiner Konzeption zu gewährleisten (οἱ θεῖοι νόμοι τοὺς λόγους βεβαίους ποιεῖτωσαν), bringt Chomatian nun eine Reihe von Gesetzeszitaten. Mustert man die acht Zitate durch, dann ergeben sich auch hier einige Fragezeichen. Die beiden ersten Stellen (168.9-32) gehen auf N. 22.23 zurück. Dort wird, wie Chomatian selbst erklärt (168.32-34), der Fall behandelt, daß die Digamie zu Lebzeiten der Abkömmlinge erfolgt. Chamaidrakon hatte aber erst nach dem Tod seines Sohnes erneut geheiratet. Die zwei nächsten Zitate (168.35-169.22) stammen aus N. 22.26. Wird einem Ehegatten ein Erwerb wegen Digamie entzogen, dann bleibt das Schicksal der von ihm getroffenen Verfügungen zu klären. Justinian entschied sich für Nichtigkeit der Geschäfte (N. 22.24). N. 22.26 konkretisiert diese Entscheidung. Stirbt der veräußernde Digame und die Kinder-Eigentümer leben nicht mehr, bleiben Verfügungen wirksam. Leben die Hauskinder noch, können sie vindizieren. Der Sachbezug zum Lampetis-Fall ist unerkennbar. Es folgt N. 32.34 (169.23-37). Der Text sagt, daß ein Vater den Nießbrauch, welchen er an dem Vermögen erwirbt, das sein gewaltunterworfenen Abkömmling von der Mutter erbt, nicht durch seine Wiederverheiratung verliert. Die Stelle geht ebenfalls davon aus, daß die Wiederverheiratung zu Lebzeiten des Abkömmlings erfolgt. Für den hier vorliegenden Sachverhalt der Wiederverheiratung nach dem Tode des Kindes ist erst die folgende von Chomatian paraphrasiert wiedergegebene⁷ Norm N. 22.46.2 einschlägig (169.37-170.3). Die Stelle sagt, daß bei dem Tode eines Abkömmlings von dem Vermögen, welches er von einem vorverstorbenen Elternteil geerbt hat, nur der Nießbrauch an den noch lebenden Elternteil fällt und zwar —eine Pointe, die Chomatian bezeichnenderweise unterschlägt— unabhängig davon, ob er erneut heiratet oder nicht. Mit dieser Regel hätte der Erzbischof immerhin genügend Argumentationsstoff in Händen gehalten. Allerdings war auch das folgende Zitat (170.4-16) noch von Nutzen. Es besagt, daß die Erbschaftsgegenstände erst dann in die Hände der Erben des Abkömmlings —d.h. in aller Regel: der Geschwister— geraten, wenn der digame Elternteil seinerseits stirbt. Andernfalls könnte dieser ja die ihm zugebilligte Verwaltung und Nutznießung nicht ausüben. Dieses von Chomatian, wegen der konsequenten Schlußfolgerung aus der gesetzlichen Zuweisung der Nutzung, besonders geschätzte Zitat —er

7. Daß es sich hier nicht um eine sonst nicht bekannte Summe aus N. 22.46.2, sondern um eine Formulierung Chomatians handelt, hat *Matsis*, aaO. 33 richtig gesehen.

verwendet es in den hier behandelten Texten noch zweimal (117.41 ff., 603.3 ff.)— bezeichnet er jetzt als παραγραφή zu N. 22.46.2 (ἡ τοῦ τοιούτου κεφαλαίου παραγραφή). An den beiden anderen Stellen gibt er an, daß es aus einer Melete des Eustathios Rhomaios über das Verwandtenerbrecht und die Testamente Gewaltunterworfenener stamme. Das ist nicht unbedingt ein Widerspruch, auch wenn der *tractatus de peculiis*, aus dem das Fragment entliehen ist⁸, an der fraglichen Stelle nicht mit N. 22.46.2, sondern mit anderen Normen zum Nutzungsrecht befaßt ist⁹. Der letzte von Chomatian zitierte Beleg (170.17-33) stammt aus dem Thalelaioskommentar zu C. 5.9.11 und enthält die Regelung, daß der digame Ehegatte, welcher sich für den Fall der Kinderlosigkeit (*casus orbitatis*) einen bestimmten Anteil an der Mitgift ehevertraglich ausbedungen hatte, diesen Anteil nach dem Tode der Abkömmlinge erster Ehe erhält¹⁰. Dieser Text ist erst für die abschließenden Ausführungen Chomatians von Belang.

Vergleicht man diese Belegstellen (168.9-170.33) insgesamt mit der vorangestellten güterrechtlichen Skizze des Erzbischofs, dann erweisen sie sich als wenig beweiskräftig. Nicht einmal jener Satz, auf den es Chomatian am meisten ankommt (ὁ δευτερογαμῶν ἐπὶ τέκνῳ αὐτοῦ τεθνηκότι τὴν χρήσιν ἔχει ἐπὶ τοῖς ἐκείνῳ μητρόθεν ἀρμόσαι, τὴν δεσποτείαν δὲ τούτων ἀπόλλυσιν, ὡς μετὰ τὴν τελευταίαν αὐτοῦ πρὸς τοὺς κληρονόμους τοῦ παιδὸς ἀνατρέχειν, 170.35-41), kann als hinreichend belegt angesehen werden. Die Mehrzahl der Stellen ist hierfür völlig unergiebig, ohne daß diese Redundanz wenigstens durch Informationen zu den Grundsatzausführungen über die Aprosporista und Peculia kompensiert würde. In den Gesetzestexten findet sich hierüber kein Wort. Tat-

8. Daß damit der *Tractatus* dem Eustathios Rhomaios zugeschrieben wird, hat zuerst *Matsis*, aaO. 57 f. erkannt. *Matsis* weist noch auf 159.6 und 208.44 hin. In 208.44 wird die Stelle als παραγραφή zu N. 22.26 bezeichnet. Ob Chomatian den Text wirklich in den Basiliken gesehen oder παραγραφή untechnisch verwendet hat, wird sich kaum entscheiden lassen. Er sagt jedenfalls selbst, der Text stehe in vielen Rechtsbüchern (118.17 f.).

9. *Anecdota Heimbach* II, Leipzig 1840, Ndr. 1969, p. 255. 30-40. Ob der Traktat (aaO. p. 247-260) tatsächlich von Eustathios Rhomaios stammt, müßte noch eingehend geprüft werden. Die von *Matsis*, aaO. angekündigte Untersuchung ist m. W. nicht erschienen. Einiges (z. B. das Proömium) in dem außerordentlich scharfsinnigen, gelegentlich aber auch spitzfindig verdrehten Stück scheint zur Vorsicht zu mahnen.

10. Zu diesem Text vgl. *Matsis*, 33 f., welcher auf N. 2.1 hinweist. Siehe auch NT 180.37 app. crit. und BS 1980.15.

sächlich hat Chomatian diese Darlegungen fast ausnahmslos aus dem gerade erwähnten *tractatus de peculiis* entliehen. Manches, wie etwa die Aufzählung der Quasi-Eigengutsgegenstände (167.13), scheint seine Existenz in dem Gutachten lediglich dem Vorkommen in der benutzten Quelle (Tr. 253.33) zu verdanken. Auch andere Belegstellen —so das Exzerpt aus N. 22.23 (168.14-32), welches mit denselben Auslassungen im Traktat steht (Tr. 254.20-39)— scheinen eher aus dem Traktat abgeschrieben als gezielt für den vorliegenden Fall ausgewählt zu sein. Andererseits ist das dem Zitatenblock beigegebene Thalelaiosfragment (es stammt nicht aus dem Traktat) nicht, wie Chomatian behauptet, als Absicherung der Güterrechtsskizze, sondern nur als Argument für die folgenden Ausführungen brauchbar.

Besonders auffällig sind jedoch zwei andere Dinge. Wie im Fall des Venetikos, so steht auch hier eine Mitgift im Mittelpunkt des Rechtsstreits. Gleichwohl zitiert Chomatian keinen unmittelbar aus dem Dotalrecht stammenden Text. Ja, sollte Chomatian die Ansicht des von ihm offenkundig sehr geschätzten Traktatverfassers geteilt haben, daß N. 22.23 (NT 165.14: τῶν ἐκ τῆς προικὸς κερδῶν) nicht die Mitgift, sondern nur die Gewinne des Mannes aus dem *casus orbitatis* betrifft¹¹, dann ist in der gesamten zitierten Gesetzesmasse die Mitgift nicht ein einziges Mal erwähnt.

Will man nicht annehmen, daß Chomatian sich also zu der den Petenten allein interessierenden Frage überhaupt nicht geäußert hat, dann muß man daraus schließen, daß er die Mitgift zu den Aprosporista und dort wieder zu den *bona materna* gerechnet hat. Diese zwar nicht gerade den von Chomatian gern zitierten «Tiefen der Rechtswissenschaft»¹² entsprechende Ansicht war immerhin nicht unvernünftig und im Hinblick auf viele Parallelregelungen bei *dos* und *bona materna* auch nicht unverständlich. Um etliches bedenklicher ist demgegenüber der zweite auffallende Punkt. Die Digamiestrafen knüpfen, wie Justinian mehrfach, ganz besonders deutlich aber in der —Chomatian gut bekannten— N. 22 (N. 22.22+23 = B. 28.14.1) betont hat, an den Sachverhalt an, daß Kinder erster Ehe vorhanden sind. Fehlen solche Kinder, dann kümmert sich der Gesetzgeber nicht um die Deuterogamie (BT 1413.9/10: οὐδεμία πολυπραγμοσύνη περὶ τὰ δεύτερα). Im Lampetis-Fall erfolgte die Wiederverheiratung aber erst, nachdem der einzige gewalt-

11. Vgl. dessen Ausführungen Tr. 254.8-19, 254.42-255.3 und 255.14-30.

12. Τὰ βάθη τῆς νομικῆς 166.22; 598.11. Aprosporista-Definitionen des Traktatverfassers: Tr. 247.20 ff.; 256.9 ff.

unterworfenen Sohn erster Ehe ohne Testament gestorben war. Es lag also nahe, bei der Wiederverheiratung des Chamaidrakon von der Konstellation «Digamie ohne Kinder erster Ehe» auszugehen. Dies um so mehr, als die Regeln, welche einen Rückfall der *bona materna* — wozu Chomatian wie vermutet die Mitgift zählt — bei Wiederverheiratung ins Auge fassen, sichtlich an den Geschwistern des verstorbenen Hauskindes orientiert sind¹³. Chomatian radikalisiert also die Digamiestrafe, und er tut dies, indem er die Schwäche seiner Position unter einer Fülle gelehrten Schnickschnacks verbirgt.

Reichlich künstlich wirkt auch der Abschluß des Gutachtens, welches, wie erwähnt, von der Normseite aus mit einem Fragment aus dem Thalelaios-Kommentar abgestützt wird. Chomatian stellt zunächst fest, daß der *casus orbitatis* in der Praxis nicht mehr vorkomme (ὁ ἐξ ἀπαιδίας κάσος χώραν ἐν τοῖς συμφώνοις οὐκ ἔχει), da sich in den Ehevereinbarungen die Gewohnheit durchgesetzt habe, diesen zu untersagen. Nur wenn Chamaidrakon diesem Brauch nicht gefolgt sei und ausdrücklich eine derartige Verabredung getroffen habe — daß dies immerhin vorkam, zeigt Nr. 53 der Chomatiansammlung —, dann könne er eine entsprechende Quote aus dem Vermögen des verstorbenen Sohnes entnehmen, andernfalls falle es an Lampetis (170.42-172.6).

III

Wie eingangs erwähnt, hatte Chomatian mit seinen Voten kein Glück. Leider sind uns die Urteile in den beiden Streitsachen nicht überliefert. Wir erfahren lediglich, daß Venetikos und Lampetis¹⁴ jeweils unterlegen sind, und wir können den Petitionen Chomatians auch entnehmen, daß die Richter seine Gutachten nicht einfach unberücksichtigt ließen, sondern daß sie ihnen begründet nicht folgten. Welche Gründe sie aber im einzelnen vorbrachten, wird uns im «Wiederholungsgutachten» (δευτερολογία, 111.20) bzw. im «Gegengutachten» (ἀντίρρησης, 502.16, 20) mehr verschwiegen als referiert. Gleichwohl müssen wir versuchen, wenigstens die Umrisse der richterlichen Argumentation aus den wütenden Angriffen Chomatians herauszulesen.

Ein zentrales Argument sowohl im Venetikos- wie im Lampetis-

13. C. 6.61.3 (= B. 45.4.7); N. 22.46.2 (= B. 28.14.18.2); vgl. M. Kaser, Das römische Privatrecht, II², 1975, 507 Anm. 70.

14. Er hat höchstwahrscheinlich erst geklagt, als Chamaidrakon gestorben war, so daß zwischen Nr. 38 und Nrr. 117/151 ein größerer Zeitabstand angenommen werden darf.

fall war ganz offenkundig die Behauptung der Richter, die von Chomatian zitierten Gesetze seien nicht mehr in Geltung. Der «feine Herr» (ὁ γεννάδας), so charakterisiert Chomatian seinen Gegner im Venetikosfall, habe seine Zuflucht zur Ungebräuchlichkeit der Vorschriften (πρὸς ἀχρηστίας τῶν νόμων) genommen und sie als interpoliert oder ganz aufgehoben bezeichnet (παρεμβολίμους νόμους, καθόλου ἀνηρημένους - 115. 11-16). Im Lampetisfall folgt auf eine kräftige Geißelung der Untugenden der Selbstüberheblichkeit und der Anmaßung, welche Chomatian bei den «allerwertesten» (βέλτιστοι) Richtern festgestellt zu haben glaubt (603.34-604.3), die Bemerkung, sie würden die Gesetze, welche Aufnahme in die Basiliken gefunden hätten und das Gemeinwesen leiteten (θεσπίσματα τοῖς βασιλικοῖς ἐγκριμένα καὶ τὸ πολίτευμα διεξάγοντα), verschmähen (ἐξαθερίζειν), andere Vorschriften verallgemeinern (θεσπίσματα γενικὰ τιθέναι καὶ ὀνομάζειν) und für umfassend und wirkungsvoller (καὶ καθολικὰ καὶ ἐπικρατέστερα) erklären (604.4-9). Also auch hier der Gedanke der *desuetudo* einerseits, der Aufhebung durch spätere Erlasse andererseits. Chomatian begegnet dem damit, daß er darauf hinweist, daß *desuetudo* (ἀσυνήθεια, ἀχρησία) allenfalls zur Nichtanwendung einer Vorschrift, nicht aber zu einer dieser Vorschrift entgegengesetzten Regelung (μὴ κεχρῆσθαι νομίμῳ, οὐ μὴν καὶ ἐναντίως κεχρῆσθαι) führen könne (604.25 ff.). Ein schlichter Brauch genüge nicht, um eine Norm außer Kraft zu setzen, es müsse sich um eine gerichtlich diskutierte und sanktionierte Gewohnheit handeln (συνήθεια ἀμφισβηθεῖσα ἐν δικαστηρίῳ καὶ βεβαιωθεῖσα). Er sehe nicht, wie eine ungeprüfte *desuetudo* (ἀδοκίμαστος ἀχρησία) eine Novelle verabschieden könne, welche bisher den römischen Staat geführt habe (τὸ ῥωμαϊκὸν εἰς δεῦρο ἰθύνουσα πολίτευμα - gemeint ist N. 22) und welcher in zahlreichen höchst-richterlichen Entscheidungen (πράξεις μεγάλων δικαστῶν) in jedem Wort (ἐκ ποδὸς) gefolgt worden sei (115.19 - 35). Wenn Psellos, den der Richter des Venetikosfalles als Zeugen für die Ungebräuchlichkeit der Novelle angeführt hatte, tatsächlich diese Novelle als derogiert ansehe (εἰ μὲν ῥητῶς καὶ ταύτην τὴν νεαρὰν σχολάσαι παραστήσει)¹⁵, dann respektiere er dies als die kritische Ansicht eines klugen und in den Gesetzen erfahrenen Mannes (ὥς ἐπιστάσιαν σοφοῦ καὶ ἐμπείρου περὶ τοῦς νόμους ἀνδρός), aber zur Unwirksamkeit der Vorschrift reiche dies genauso wenig wie die Rechtskritik des Gregor von Nazianz, welche es auch nicht vermocht habe, die als unbillig angesehene Verschieden-

15. Gemeint ist die von Heimbach (Anekdotai II 234-237) edierte σύντομος διαίρεσις τῶν νεαρῶν Ἰουστινιανοῦ, welche Chomatian anscheinend nicht vorlag. Denn dann hätte er gesehen, daß dies so nicht zutrifft (vgl. aaO. p. 234.11 ff.).

behandlung von Mann und Frau beim Ehebruch zu beseitigen (115.40-116.31)¹⁶.

Wer aber der Meinung sei, die zitierten Regeln seien aufgehoben, müsse eine schriftliche Verordnung vorlegen (*ἐγγράφον προκομίσαι νεαρὸν θέσπισμα*). Denn wozu seien schließlich jene Vorschriften in die Basiliken aufgenommen worden? Man bereite jenem seligen Kaiser Unehre (*μῶμος*), welcher das alte und neue Recht sorgfältig gereinigt habe (*τὴν ἀνακάθαρσιν τῶν παλαιγενῶν καὶ νεαρῶν νομοθεσιῶν ἐπιστατικῶς ποιησάμενος*) und in einer Auswahl von 60 Büchern die dem Staat förderliche bereinigte Sammlung geschaffen und gleichzeitig die anderen Normen wegen ihrer Fehlerhaftigkeit ausgeschieden habe (605.18-36).

An der Argumentation fällt auf, daß Chomatian offenbar keine Möglichkeit sieht, die allgemeine Existenz von seinem Regelungsvorschlag entgegenstehenden Verfahrensweisen zu bestreiten und von einer einmaligen Fehlleistung auszugehen. Er hält jene Bräuche aber für rechtswidrig, wobei sein Maßstab das justinianische Recht ist, so wie es in den Basiliken seinen Niederschlag gefunden hat.

Der zweite große Argumentationsstrang der Chomatianegner, dem die Richter jedenfalls im Lampetisfall gefolgt sind — aber auch im Venetikosfall scheint der Hinweis auf die Interpolation der Gesetze¹⁷ in diese Richtung zu deuten —, ist der Vorwurf der Widersprüchlichkeit der Regeln.

Die «kleinkarierte und außer Kontrolle geratene» (*σμικρολογικῶς καὶ ἀταμιεύτως*) Zunge seiner Gegner hat Chomatian so aufgebracht, daß er uns sogar ein Zitat aus der Urteilsbegründung liefert. Danach sollen die Richter von «allen Widersprüchen, die irgendwo in den Rechtstexten zusammentreffen und sozusagen nur mit den Lippen angedeutet formuliert sind, behutsam und mit wenig Worten» gesprochen haben¹⁸. Das Zitat ist trotz seiner sachlichen Belanglosigkeit wertvoll, weil es nicht nur beweist, daß jene Richter rhetorisch mit Chomatian durchaus

16. Dieses Argument ist offenbar aus einem Hypomnema des Eustathios Rhomaios, *Rhall.-Potl.* 5.341 ff. (347/48), entliehen.

17. Ob der Richter an Fälle wie den der N. 118 (= B. 45.3.8), wo mehrfach die Geschwisterkinder aus N. 127 eingeschoben sind, gedacht hat, ist freilich ebenso ungewiß wie die Vermutung, daß *παρεμβόλιμος* überhaupt «interpoliert» in unserem Verständnis dieses Wortes bedeutet.

18. 604.10-15: πάντων τῶν ἐναντιολογημάτων τῶν ὁπουδήποτε ἐν ἄλλοις νομικοῖς κεφαλαίοις συναναμειγμένων καὶ ἄκροις χεῖλεσιν, ὡς εἰπεῖν, ἐκπεφωνημένων καὶ πεφαισμένως πῶς καὶ βραχυλογικῶς. Auf das Zitat kommt Chomatian noch zweimal (605.4 ff.; 605.13 ff.) zurück.

Schritt hatten konnten —also nicht irgendwelche Provinzesel waren—, sondern auch umfänglichere und grundsätzliche Ausführungen gemacht haben. Chomatian hält diese Worte u.a. für Hybris, weil es so aussehe, als erlasse der Gesetzgeber manche Normen aus der Tiefe und dem Herzen, andere dagegen oberflächlich und nebenbei (605.6-12). In der Sache hat hinter dem «Widerspruch» anscheinend ein behaupteter Konflikt zwischen N. 22 und N. 118 gestanden — ein Widerspruch, den die Richter mit der These entschärften, daß die Digamiestrafe für den überlebenden Ehegatten nur so lange gelte, als Abkömmlinge lebten (! vgl. oben II a.E.), danach «löse» das Intestaterbrecht die Buße (μέχρι τῆς τῶν παιδῶν ζωῆς τὰ κοινὰ ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς ἐπιτίμια ἔχει τὸ ἐνεργόν, ἀπρακτεῖν δὲ μετὰ τὴν αὐτῶν τελευτήν, ὡς τοῦ τῆς κληρονομίας λόγου παραιρεσχομένου καὶ τὰ ἐπιτίμια λύοντος)¹⁹. Aus dieser naheliegenden These ließ sich in der Tat mühelos eine gegen Lampetis einsetzbare Regel ableiten. Gegen Venetikos —in dessen Fall sie allerdings nicht gesprochen wurde— wäre sie unmittelbar anwendbar gewesen. Chomatian hält diese Interpretation allerdings für abwegig und unakzeptabel (ἀπῳδόν ἐστὶ καὶ ἀνένδεκτον). Kein Vernünftiger werde behaupten, zwei geltende Gesetze widersprüchen einander. Wenn anders die demosthenische Gesetzesdefinition (D. 1.3.1 = B. 2.1.13) zutrefte, dann müsse man folgern, daß geltende Gesetze überhaupt keine Widersprüche, sondern nur Scheinwidersprüche enthielten (ἐναντίος μὲν οὐδεὶς ἐτέρῳ κεῖται τῶν κυρίων, ἐναντιοφανεῖς δὲ πολλοὺς ἐστὶν εὐρεῖν). Diese letzteren seien nicht vom Gesetzgeber, sondern von der geringen Kraft der Interpreten verursacht. Er, Chomatian, der er die Kenntnis der klar formulierten Gesetze von sich aus habe (τὴν γνῶσιν οἴκοθεν ἔχοντες), folge ansonsten den Auslegungen alter Gelehrter, als da seien Thalelaios, Theodoros, Symbatios, Theophilos usw. Auf diese Weise könne man sich vor der Annahme von Widersprüchen bewahren (611.14-612.39).

Zwei weitere Argumente der Richter, über die uns Chomatian informiert, liegen, da fallspezifisch, vielleicht eher am Rande. Das eine ist methodologischer Art und bezieht sich auf die Auslegung von B. 28.14.18.2 (= N. 22.46.2). Hier haben die Richter des Lampetis-falles offenbar nur den ersten Teil der Regelung (εἰ δὲ ἀδιάθετος - τὴν ἐκείνου διαδοχὴν BT 1433/23 - 1434/3) zitiert und dann mit Hilfe des Wortes «Erbfolge» (διαδοχή), welches sie «wie eine kräftige Waffe

19. Ich kann nicht ausschließen, daß es sich bei dieser These nicht um den Vorschlag, wie der Widerspruch aufzuheben sei, handelt, sondern um ein unabhängiges weiteres Argument. Allerdings stützen Chomatians Ausführungen 610.30 ff. und vor allem 611.14 ff. meine Deutung.

schwangen» (ὥσπερ ὄπλον ἰσχυρὸν περιθέμενοι), behauptet, daß der Text die Erbfolge der Eltern nach dem ohne Testament verstorbenen Kinde statuieren. Chomatian zeigt, daß διαδοχὴ ein mehrdeutiger Begriff ist, der sowohl «Erbfolge zu Nutzung und Eigentum» wie «Erbfolge zur Nutzung» bedeuten könne. Der Kontext der Stelle (ἡ μετ' αὐτὸ συνεχὴς τοῦ κεφαλαίου ὕψις) mache aber völlig klar, daß an diesem Ort «Erbfolge zur Nutzung» gemeint sei (606.14-607.35). Das andere Argument wurde im Venetikosfall vorgebracht und enthielt die Feststellung, Venetikos habe seine Ansprüche verspätet vorgebracht. Da keinerlei Zeitangaben gemacht werden, sind wir allein auf die höhnischen Darlegungen Chomatians angewiesen. Er meint, Venetikos habe die Besitzübergabe an sich doch erst nach dem Tod des Kritikros verlangen können. Wenn die Richter glaubten, er hätte sie vorher verlangen sollen, dann muteten sie ihm einerseits Ungesetzliches zu, andererseits räumten sie ein, daß er ein Besitzrecht, welches sie ihm doch gerade absprächen, rechtmäßig gehabt habe. Wertet man die Einlassung Chomatians nicht als trickhaft, wie es der Fall wäre, wenn Venetikos lange nach dem Tode des Kritikros den Besitz verlangt hätte, sondern geht man davon aus, daß er alsbald nach dem Erbfall seine Ansprüche geltend machte, dann deutet die Auseinandersetzung (116.37-117.13) auf ein generelles Problem bei den Fällen der hier verhandelten Art: Es verstrich je nach Lebensdauer des digamen Ehegatten unter Umständen eine erhebliche Zeitspanne, bis es zur endgültigen Klärung der Nachlaßberechtigung am Vermögen der verstorbenen Abkömmlinge kommen konnte — jedenfalls dann, wenn man Chomatians Konzept folgte.

IV

Nachdem die Fronten in dem Juristenstreit einigermaßen klar geworden sind, wäre nun die Frage zu erörtern, welche Partei insofern «recht» hatte, als ihre Meinung weitgehend mit dem geltenden Recht übereinstimmte. Schon die Formulierung der Frage zeigt allerdings ihre Unbeantwortbarkeit. Denn offensichtlich war man sich ja gerade über das, was galt oder gelten sollte, keineswegs einig. Chomatian vertritt eine äußerst rigide These. Für ihn ist das justinianische Corpus iuris in der Fassung und dem Bestand der Basiliken einschließlich seiner Interpretation durch ältere Juristen, wie Thalelaios und Theodoros, oder durch jüngere Scholiasten, wie Symbatios und Garidas, verbindlich. Ob er seinem Anspruch genügen konnte, woran sich oben einige erhebliche Zweifel ergaben, ließe sich nur mit einer wesentlich einge-

henderen Analyse der hier nur punktuell ausgewerteten²⁰ Urkunden in Verbindung mit weiteren Entscheidungen Chomatians zum Instaterbrecht²¹ feststellen. Oder, um Chomatian zu zitieren, «dies in den Einzelheiten zu erörtern, würde sehr weit führen und verlangte eine vielzeilige und keineswegs notwendige Darstellung» (166.24 ff.: ὃν ἄρτι λεπτομέρως ἐπελθεῖν, μακρὸν ἂν εἴη καὶ πολυστίχου δεόμενον εἰς οὐδὲν δεὸν γραφῆς). Denn mit dem Nachweis, daß Chomatians Thesen tatsächlich mit den justinianischen dogmatischen Sätzen übereinstimmten, ist die Position der Chomatianegner noch nicht entscheidend getroffen, da diese davon ausgehen, daß jene Sätze inzwischen ihre Gültigkeit verloren haben. Wenn Chomatian den Richtern für diesen Sachverhalt die Beweislast zuschiebt, dann weiß er selbst um die geringe Effektivität dieses rhetorischen Postulats. Wäre es anders, würde er nicht beim Kaiser um die Autorisierung seiner Ansicht nachsuchen.

Was Chomatian zu seiner Ansicht bewog, liegt nicht einfach auf der Hand. Zweifellos ist er außerordentlich stolz auf seine Gelehrsamkeit. Wie er mit den «Auslegungen der Alten» (ἐξηγήματα τῶν παλαιῶν), der *patria potestas*, dem *peculium castrense* und *quasicastrense*, den *aprosporista*, dem *casus orbitatis* und ähnlichen in der Praxis sicherlich weitgehend verstaubten Begriffen umging, das mußte etwas furchterregend Gebildetes und Machtwissen Ausströmendes haben. Aber es sieht nicht so aus, als bewege ihn in erster Linie diese instrumentalistische Seite seiner Rechtskenntnisse. Er ist auch von der materiellen Richtigkeit seiner Anschauungen überzeugt. Die bekannten²² rechtspolitischen Regelungsziele Justinians — Erhaltung der *dos* und der *bona materna* zunächst für die Frau, dann für die Kinder und schließlich für die Mutterseite — hat er völlig in seine Intentionen aufgenommen. Justinians Unternehmungen waren freilich nur eine Folgeerscheinung jener, seit dem. 4. und wesentlich verstärkt im 5. Jahrhundert sichtbar werdenden Bemühungen, die für den zerfallenen Herrschaftsverband des Hausvaters vorhandenen Regeln durch neue Konzepte zu ersetzen. In Justinians Absichten spielt dabei die Repatriierung des Vermögens

20. Die ausführlichste Darlegung seines Standpunktes hat Chomatian in Nr. 151 geboten. Da dort die Zeilen 591.24 - 593.31 und 599.27 - 602.16 mit verschwindenden Ausnahmen aus dem Tractatus de peculiis abgeschrieben sind, müßte dieser Text in eine entsprechende Untersuchung einbezogen werden. Trotz dieser Anleihen ist allerdings sicher (vgl. 593.31-599.27; 608.11-611.23), daß Chomatian nicht etwa nur kopierte.

21. Vgl. *Matsis*, aaO. 65-72.

22. Vgl. *M. Kaser*, aaO. §§ 223 II, 287 II, 288.

der die Tochter ausstattenden Familie die geringste Rolle. Gerade hier setzt aber Chomatian an, und zwar offenbar im Gegensatz zu Tendenzen, welche für eine Autonomie neuer Familiengründungen nach dem völligen Erlöschen der Erstgründung eintraten.

Folgerichtig gibt Chomatian als ausschlaggebenden Grund für seine Voten in immer wieder abgewandelten Formulierungen die Überlegenheit und Vorzugswürdigkeit der Erstehe vor der Zweitehe an. Die Zweitehe sei eine Entehrung der Erstehe, sie besudele das erste Lager, kränke die Seele des vorverstorbenen Ehegatten und beleidige die Kinder²³. Die Bevorzugung der ersten Ehe ist für Chomatian eine logische Folge dieser Qualität der Zweitehe; jene bekommt gleichsam einen Orden und genießt Verehrung, diese erhält eine Strafe²⁴. Genau dies war auch die Meinung der kirchlichen Väter, welche die Zweitehe mißbilligten²⁵. Würde man wie jene Richter entscheiden, wo bliebe dann die Bevorzugung der Monogamie (ποῦ ἡ τοῦ πρωτογάμου προτίμησις; 113.25)? Man würde Monogamen und Digamen die gleichen Privilegien zuteilen (ἴσα τὰ γέρα τῷ τε μονογάμῳ καὶ τῷ διγάμῳ - 276.16) und geriete in die Gefahr, zwischen beiden Ehen keinen Unterschied mehr erkennen zu können (κινδυνεύειν ἐντεῦθεν μὴδὲ εὐρίσκεισθαι ἐν τίνι ἀμφοτέρων τῶν γάμων ἐστὶ τὸ διάφορον - 611.18). Das von Chomatian derart ausgezeichnete christliche Eheideal ist in der ihn umgebenden Bevölkerung offenbar alles andere als fest verankert. Man sieht dies, vielleicht noch schöner als an den zahlreichen Belegen für Mehrfachehen im Chomatiancorpus, an den bezeichnend naiven Worten des Lampetis, er habe erfahren (!), daß Erst- und Zweitehe erbrechtlich verschieden behandelt würden.

Chomatian war ein zu guter Jurist, um nicht zu wissen, daß hinter dem Regelungsmodell des Gesetzgebers nicht nur dogmatische Bildungstradition steckt und daß das christliche Monogamieideal nicht restlos in der sittlich geschuldeten Ehrerbietung (τὸ ὀφειλόμενον σέβας) vor dem ersten Lebensgefährten aufgeht. Er schreibt selbst, daß die eheliche Verbindung zweier Menschen Vermögen schaffe (ἡ γαμικὴ συναρμογὴ ἐξ ἑκατέρων μερῶν περιουσίαν συνίστησι) und daß die Gesetze größte Sorgfalt darauf verwendet hätten, daß diese Vermögensmassen nach dem Tod der Eheleute nicht vom Strom des Zufalls fortgerissen und zum Spielball ungeordneter Verstreuung würden²⁶. Da er der Überzeugung

23. Vgl. 590.20 ff., 594.9 ff.; 608.11-22.

24. 607.30 ff.; 603.19 f.; 111.23-27.

25. 112.6 ff.; 608.28-609.10.

26. 590.7 ff.: πολλὴν οἱ νόμοι πρόνοιαν ἔθεντο, ἵνα μὴ τῶν συνουικησάντων αἱ περιουσίαι τῷ τῆς τύχης ῥεύματι παρασύρωνται καὶ ἀτάκτου διασκορπισμοῦ πάρεργον γίνωνται.

ist, daß die zu diesem Zweck erlassenen Vorschriften dem natürlichen Recht und den guten Sitten (τῷ φύσει τε δίκαιῳ καὶ τοῖς ἀγαθοῖς τρόποις - 590.14) entsprechen, bedeutet sein Engagement auch ein wirtschaftspolitisches Eintreten gegen die Dispersion der Familiengüter. Gerade an diesem Punkt gingen ja die Juristenmeinungen auseinander. Beide Lager waren der Ansicht, daß über die Frau in die Ehe eingeflossenes Mitgiftvermögen zunächst ihr selbst, dann aber den von ihr geborenen Kindern reserviert werden müsse. Strittig war, was zu geschehen hatte, wenn diese Versorgungs- und Sicherungsfunktion der Mitgift wegen des Erlöschens der Erstehe entfallen war. Durfte nun die Zweitehe zum Vehikel für einen Transfer des Vermögens der ausstattenden Familie in die neue Gemeinschaft werden, oder mußte jenes Vermögen repatriert werden? Die Existenz des Testamentsrechts konnte diese Situation —welche in analoger Weise für das «Vatergut» galt— nur dann entspannen, wenn die Abkömmlinge nicht bereits im Kindesalter starben. Bei den Betroffenen dürfte das Interesse an Rückführung oder Verselbständigung der Mitgift von der Zugehörigkeit zu der jeweils begünstigten Gruppe abhängig gewesen sein. Die Chomatiangegner votieren für Verselbständigung und damit Dispersion, Chomatian tritt für Repatriierung und damit Restabilisierung der Spendervermögen ein. Wer im Trend lag, ist uns leider ebensowenig bekannt wie eine Antwort auf die Frage, welche Ansicht möglicherweise vom Kaiser autorisiert wurde.

Für Chomatian läßt sich sagen, daß er die Mittel seiner Gelehrsamkeit und Beredsamkeit hier an drei Fronten einsetzt: Für eine konservative Interpretation der tradierten Regelungsmodelle des verewigten kaiserlichen Gesetzgebers, für eine uneingeschränkte Durchsetzung des christlichen Monogamieideals und für eine ökonomische Repatriierung der Mitgift an die Ausstatterfamilie.

THE NOBLE ORIGIN OF SAINT MENAS

ALEXANDER KAZHDAN/*Dumbarton Oaks*

It is commonly accepted that Byzantine hagiography is a very essential source for the study of social relationships¹. It is, however, much easier to state this principle in a general form than apply it to individual vitae: many a hurdle thwarts the analysis of hagiographic texts, from the conventional nature of their imagery to the uncertain dating of both the authors' and heroes' life time. Saint Menas' legend is, perhaps, one of the sketchiest stories within the framework of Byzantine hagiography and seems a barren field for those interested in social structure, but sometimes even the desert is able to produce at least some modest sprouts, if not a gorgeous flower.

I will leave aside the hypothesis that saint Menas was a metamorphosis of an ancient Egyptian god², as well as the problem of the "oriental pre-existence" of the Byzantine Menas; neither are archaeological evidences concerning saint Menas' worship taken into consideration—the scope of my investigation is far from comprehensive. In the "Bibliotheca Hagiographica Graeca", this inexhaustible well of hagiographic knowledge, we come across two Menas: according to one version, Menas was a rhetorician from Athens, a clandestine Christian, who was sent to Alexandria, announced his creed and was executed by order of the Emperor Maximinus (BHG 1270-1271); the hero of the second version was an Egyptian by birth, who served in Phrygia during the reign of Diokletian and who publicly proclaimed himself Christian and so became a martyr in Cotyaeon (BHG 1250 ff.). The distinction between the two was clearly drawn by H. Delehaye³.

1. See, for instance, *D. de F. Abrahamse, From Patria to Genos: Hagiography and the Byzantine Aristocracy in the Early Middle Ages, First Annual Byzantine Studies Conference. Abstracts of Papers* (Cleveland, 1975), 33; *A. Laiou-Thomadakis, Saints and Society in the Late Byzantine Empire, Charanis Studies* (New Brunswick, NJ, 1980), 84-114; *E. Patlagean, Ancienne hagiographie byzantine et histoire sociale, in her Structure sociale, famille, chrétienté à Byzance* (London, 1981), part V, esp. 108-110; *E. Patlagean, Sainteté et pouvoir, The Byzantine Saint* (London, 1981), esp. 98-100.

2. *R. Miedema, De heilige Menas* (Rotterdam, 1913), 71-90.

3. *H. Delehaye, L'invention des reliques de S. Ménas à Constantinople, Analecta Bollandiana* 29 (1910) 136.

There is, however, a slight confusion in BHG: the learned Bollandists ascribe the story of the invention of saint Menas' relics (BHG 1254m) to the martyr of Cotyaeon, whereas this story was included by Symeon Metaphrastes in his biography of another Menas (PG 116, col. 408B-416C); the related story is to be found in the unpublished pre-Metaphrastic version of the same *vita* falsely embellished by the name of Athanasius of Alexandria (BHG 1270)⁴; an independent version of this event has been included in the Constantinopolitan Synaxarium (BHG 1271e), in which the date is provided—"during the reign of the Christ-loving emperor Basil (I)"⁵. Thirteen posthumous miracles performed by Menas in Alexandria (BHG 1256-1269) have been also connected with the martyr executed in Cotyaeon even though they do not disclose any biographical evidence either to support or to reject this attribution⁶.

The legend of Menas the "Egyptian" spread in Byzantium not later than the sixth century, since it was already developed by Romanus the Melodist⁷. The hypothesis was launched that Romanus used a lost *passio* of saint Menas that also provided information for later prose versions⁸. Even though this original *passio* has vanished, another hypothesis was built up suggesting that this common source had been influenced, in its turn, by saint Basil's panegyric of saint Gordius (BHG 703)⁹. Be that as it may, Romanus' hymn is the most ancient text of the legend now available, and in this hymn Menas is defined as an Egyptian who served in the troops located in Phrygia, and eventually as an Egyptian who lived in the desert and as a soldier, *στρατιώτης*, of "our deceased king" (p. 2 β', 5 ιβ').

The *passio* published by K. Krumbacher (BHG 1254) is very close to Romanus: its author calls Menas an Egyptian and the true soldier of Christ¹⁰. The Metaphrastic "Acta S. Menae" (BHG 1250) preserve the same pattern, however with some slight additions: Menas is called an Egyptian whose father and ancestors were "not unshaky" in their

4. Delehayé, *L'invention*, 140.

5. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* (Brussels, 1902), 470.19-22.

6. On this collection of miracles, *P. Devos*, *Le juif et le chrétien. Miracle de S. Ménas*, *Analecta Bollandiana* 78 (1960) 275-281.

7. K. Krumbacher, *Miscellen zu Romanos* (Munich, 1909), 1-9.

8. Delehayé, *L'invention*, 121.

9. *Pio Franchi de' Cavalieri*, *Hagiographica* (Rome, 1908), 18.

10. Krumbacher, *Miscellen*, 32.1-3, 34.12.

piety; he served in the army and was distinguished by his height and handsomeness¹¹.

Saint Menas' origin is presented in a completely different way in the version published by Th. Ioannu (BHG 1251). Krumbacher speaks of it, with a tinge of disdain, as a "probably" rhetorical exercise of the time of the Comnenian literary Renaissance¹². At any rate, it should be a post-Metaphrastic production. Here the anonymous hagiographer defines Menas not only as an Egyptian but also "the most noble scion of noble parents"¹³. The topic of noble pedigree emerges again in the scene of Menas interrogation: the older versions stated that Menas was of Egyptian stock; the "Comnenian" (?) hagiographer makes him boast: "I am not of obscure or infamous origin", and he adds that he was invested with a military office (στρατεία) and a secular rank (τιμὴ κοσμηκῇ) (p. 289.16-21).

The comparison of several versions of the Life (or rather Martyrium) of saint Menas shows us the Byzantine hagiographer in his workshop. Far from a dull imitator, he would adjust his hero according to the standards and values of his own time and try to meet the requirements of the contemporary audience by slight innovations. Noble origin and military prowess both wormed their way into the list of Byzantine virtues in the eleventh century, even though we can have encountered these qualities, from time to time, in sundry earlier texts, including hagiography. From Romanus the Melodist to Metaphrastes, those who coped with the Menas legend were satisfied with indicating the Egyptian descent of the martyr; it ceased to be satisfactory after Metaphrastes' death, and suddenly (but predictably) Menas acquired a distinguished lineage.

11. ed. G. van Hooff, *Analecta Bollandiana* 3 (1884) 259.13-18.

12. Krumbacher, *Miscellen*, 54.

13. Th. Ioannu, *Μνημεῖα ἀγιολογικά* (Venice, 1884), 286.12-13.

**ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΔΙΑΓΡΑΦΗΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ-ΑΙΘΙΟΠΙΚΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ**

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ/Κύπρος

Τὰ ἀρχαιότερα μνημεῖα τῆς αἰθιοπικῆς γραμματολογίας εἶναι ἐπιγραφικά¹. Τὰ μνημεῖα αὐτὰ ἐκφράζουν σαφῶς τὶς ἐθνολογικὲς συσχετίσεις τῶν σημιτικῶν αἰθιοπικῶν φύλων καθὼς καὶ τὶς ἀρχέγονες πολιτιστικὲς ἐπαφές στίς ὁποῖες τὰ φύλα αὐτὰ προήλθαν μὲ τὸν ἑλληνισμό. Ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή ποὺ ἀνευρέθη στὴν πόλι *Yeha*² τῆς περιοχῆς Τιγρινία, χρονολογουμένη κατὰ τὸν Ε'-Δ' αἰῶνα π.Χ., ἐμφανίζει τὸν χαρακτῆρα τόσο τοῦ τοπικοῦ ιδιώματος, ποὺ ὀρίζεται ὡς σabaΐτικο-νοτιοαραβικό³, ὅσο καὶ τῆς ἐπικρατοῦσης λατρείας, ἡ ὁποία ἀναφέρεται σὲ σημιτικὲς θεότητες⁴.

Ἡ πρωταρχικὴ πολιτιστικὴ σχέση τῆς Αἰθιοπίας μὲ τὸν ἑλληνισμό δὲν εἶναι ἐξηκριβωμένη ὡς πρὸς τὰ τοπικά καὶ χρονολογικά πλαίσια. Δὲν εἶναι σαφές κατὰ πόσο ἡ σχέση αὐτὴ ὑπῆρξε ἄμεση ἢ ἔμμεση, ἐξασκηθεῖσα διὰ μέσου τοῦ νοτιοαραβικοῦ χώρου καὶ συμπληρωματικὰ διὰ τοῦ νοβιακοῦ⁵. Εἶναι

1. *Ignazio Guidi*, *Storia della letterature etiopica*, Roma, 1932, σσ. 11-12. *Enrico Cerulli*, *Storia della letteratura etiopica*, Milano, 1956, σσ. 15-23. Βλ. παρακάτω ἀναφορὰς στὰ ἔργα τῶν *D. B. Müller* καὶ *Enno Littmann* καὶ πρβλ. *A. J. Drews*, *Inscriptions de l'Éthiopie antique*, Leiden, 1962.

2. *Carlo Conti Rossini*, 'Catalogo dei nomi propri di luogo dell'Etiopia contenuti nei testi gi'iz et amhariña finora pubblicati', *Atti del Primo Congresso Geographico Italiano...1892*, II-1, Genova 1894, σσ. 387-439. Βλ. σ. 437. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς στὸ *Deutsche Aksum-Expedition*, IV, Berlin, 1913, ἀριθ. 27, σσ. 57-58. Αὐτοὶ καὶ ἄλλες sabaΐτικὲς ἐπιγραφές, ὅπως οἱ ὑπ' ἀριθ. 1, 6-7, 28-32.

3. Στὶς γλωσσικὲς συσχετίσεις τῆς αἰθιοπικῆς πρὸς τὰ σημιτικὰ ιδιώματα ἀναφέρεται ὁ *Franz Praetorius*, *Aethiopische Grammatik. Paradigmen, Literatur, Chrestomathie und Glossar* (*Porta Linguarum Orientalium, Pars VII*), Berlin, 1886. Βλ. ἐπίσης *E. Ullendorff*, *The Semitic Languages of Ethiopia*, London, 1955. *Enno Littmann*, *Die Aethiopische Sprache*, στὸ *Handbuch der Orientalistik. Erste Abteilung, Dritter Band, Semitistik*, Leiden-Köln, 1964, σσ. 350-372. *Wolf Leslau*, *An annotated Bibliography of the Semitic Languages of Ethiopia* (*Bibliographies of the Near East*, 1), The Hague-London-Paris, 1965.

4. *Enrico Cerulli*, μν. ἔργ., σ. 15, καὶ πρβλ. *G. Ryckmans*, *Les religions arabes préislamiques*, Louvain, 1951.

5. Διείσδυση διὰ τοῦ περσοαραβικοῦ πολιτιστικοῦ χώρου μαρτυρεῖ ἡ ὑπαρξὴ ἀποσπασμάτων τῶν προσωκρατικῶν φιλοσόφων στὴν ἀρχαία αἰθιοπικὴ γραμματολογία. Βλ. *Franz Altheim und Ruth Stiehl*, *Die Araber in der alte Welt*, V-2, Berlin, 1969, σσ. 285-292 ('Zu neuen Bruchstücken der Vorsokratiker in äthiopischer Übersetzung'). Ἡ ἰδιὰ περίπτωσις ἰσχύει γιὰ τὶς ἐπιδράσεις ποὺ ἐξήσκηθησαν ἀπὸ τὸν ἰουδαϊσμό, εἴτε διὰ μέσου τοῦ νοτιοαραβικοῦ χώρου εἴτε σὰν ἄμεση διείσδυση φορέων τοῦ ἰουδαϊσμοῦ. *Carl Rathens*, *Die Juden in Abessinien*, Hamburg, 1921.

γνωστό ότι τὰ πρῶτα σημετικά φύλα τῆς Αἰθιοπίας μετηνάστευσαν ἀπὸ τῆ νότιο Ἀραβία καὶ ὅτι ὁ πρῶτος αἰθιοπικὸς πολιτισμὸς καὶ οἱ πρῶτοι πολιτικοὶ θεσμοὶ τῆς χώρας διεμορφώθησαν κατὰ τὰ πρότυπα ἐκείνων τῶν νοτιοαραβικῶν βασιλείων⁶. Νεώτερες ἔρευνες πάνω στὴν προῖσλαμικὴ ἱστορία τῆς Ἀραβίας διασαφηνίζουν τὴν ὑπαρξὴ ἄμεσων σχέσεων καὶ ἐπαφῶν τῆς ἀραβικῆς χερσονήσου μὲ τὸν ἑλληνικὸ πολιτιστικὸ χῶρο⁷, πράγμα πού προσδίδει ἐγκυρότητα στὸ πρόβλημα τῆς γεωγραφικῆς καὶ χρονολογικῆς πλαισιώσεως τῶν προχριστιανικῶν πολιτιστικῶν σχέσεων τῆς Αἰθιοπίας μὲ τὸν ἑλληνισμό.

Οἱ ἄμεσες ἐπαφές τοῦ ἑλληνισμοῦ μὲ τὸν αἰθιοπικὸ κόσμο ἐκτείνονται σὲ δύο ἱστορικὲς περιόδους πού τέμνονται ἀπὸ τὸν ἐκχριστιανισμό τῆς Αἰθιοπίας καὶ διαφοροποιούνται οὐσιαστικά ὅσον ἀφορᾷ τὸν χαρακτῆρα τῶν πολιτιστικῶν σχέσεων καὶ ἐπιδράσεων. Ἡ προχριστιανικὴ περίοδος τῆς αἰθιοπικῆς πολιτιστικῆς ἱστορίας παρουσιάζει σαφεῖς ἐπιδράσεις ἀπὸ τὸν ἑλληνιστικὸ κόσμο, ἐνῶ ἡ χριστιανικὴ περίοδος χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ θεσμοῦ καὶ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας κατὰ τὰ πρότυπα τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς ὁργανώσεως καὶ κοινωνίας. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν πρώτη στὴ δεύτερη πολιτιστικὴ φάση συντελεῖται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς οὕτω πῶς ἀποκληθείσης Ἀξουμιτικῆς περιόδου (Β'-ΣΤ' αἰ. μ.Χ.), πού μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἡ κλασσικὴ περίοδος τῆς αἰθιοπικῆς ἱστορίας. Παρὰ τὴν πολιτιστικὴ διαφοροποίηση πού τις χαρακτηρίζει, οἱ δύο περίοδοι συνέχονται σὲ μιὰ ἱστορικὴ ἐνότητα πού ἐκφράζεται ἀπὸ τὸ βασιλεῖο τοῦ Ἀξούμ, τοῦ ὁποῖου οἱ ἀρχές ἀνάγονται στὴν προχριστιανικὴ ἐποχὴ καὶ ὁ ρόλος προεκτείνεται μέχρι τὸν Η' αἰῶνα μ.Χ.⁸. Ἐπίκεντρο τῆς πολιτικῆς ἐνότητος καθ' ὅλη τὴν πε-

6. Ἐπιγραφικὰ δεδομένα, βλ. *Eduard Gläser*, *Die Abessinien in Arabien und Afrika*, München, 1895, σσ. 20-27. *Enno Littmann*, *Deutsche Aksum-Expedition*, IV: *Sabäische, griechische und altabessinische Inschriften*, Berlin, 1913, ἀριθ. 1, 2, 6, 27-32. Πρβλ. *Jean Doresse*, *Ethiopia*, transl. by *Elsa Gault*, London, 1959, σσ. 20-27. Γιά τὴ χρονολόγηση βλ. *A. G. Loundine et J. Ryckmans*, *'Nouvelles données sur la chronologie des rois de Saba et du Raydan'*, Muséon, LXXVII, 1964, no 3-4.

7. Βλ. ἰδίως *Hermann von Wissmann* und *Maria Höffner*, *Beiträge zur historischen Geographie der vorislamischen Südarabien* (Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz, Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1962, Nr 4), Wiesbaden, 1952, καὶ εἰδικώτερα γιὰ τις πολιτιστικὲς ἐπιδράσεις *C. Rathjens*, *'Kulturelle Einflüsse in Südwest-Arabien von den ältesten Zeiten bis zum Islam, unter besonderer Berücksichtigung des Hellenismus'*, Jahrbuch für Kleinasiathe Forschung, I, 1950-1951, σσ. 1-42. Γιά τὴ διείσδυση τῆς ἑλληνικῆς στὸν μεσοανατολικὸ χῶρο βλ. *Franz Altheim* und *Ruth Stiehl*, *Die Araber in der Alten Welt*, I, Berlin, 1964, 237-267 (*'Geltungsbereich des Griechischen im Orient'*). Ἡ γνώση πού διέθεταν οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ρωμαῖοι γιὰ τις ἀραβικὲς χῶρες ἦταν σχετικὰ μεγάλη. Βλ. ἀνθολογία κειμένων ἀπὸ τὸν *Karolus Conti Rossini*, *Chrestomathia Arabica Meridionalis Epigraphica*, Roma, 1931, σσ. 1-37.

8. *A. Dillmann*, *Über die Anfänge des Axumitischen Reiches* (Abhandlungen

ρίοδο αὐτὴ εἶναι ἡ πόλις τοῦ 'Αξούμ⁹, ἔδρα τοῦ ἄξουμιτικοῦ βασιλείου καὶ τῆς ἀρχαίας αἰθιοπικῆς ἐκκλησίας.

Ἡ ἐμφάνιση τοῦ ἄξουμιτικοῦ βασιλείου στὴν ἱστορικὴ σκηνὴ συναρτᾶται μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἀραβικῶν ἐμπορικῶν ἐγκαταστάσεων κατὰ μῆκος τοῦ παραλιακοῦ χώρου τῆς Ἑρυθρᾶς θαλάσσης, πού σημειώνουν ἰδιαίτερη ἀνθήση κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους καὶ τῶν ὁποίων ἡ ἐπίδοση συνεχίζεται κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ¹⁰. Οἱ πληροφορίες πού παρέχει ὁ Κοσμάς Ἰνδικοπλεύστης (συνέγραψε γύρω στὰ 525 μ.Χ.) εἶναι σαφεῖς ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὑπαρξιν, ὅχι ἀπλῶς χριστιανικῶν παροικιῶν, μὰ ἑλληνικῶν καὶ ἑλληνοφόνων παροικιῶν καὶ ἐμπορίων κατὰ μῆκος τοῦ παραλιακοῦ χώρου τῆς Ἑρυθρᾶς θαλάσσης. Ἀναφερόμενος στὴ νῆσο Διοσκοροίδου (= Σοκότρα) διευκρινίζει ὅτι ὑπάρχει σ' αὐτὴ ἑλληνικὴ παροικία, τῆς ὁποίας τὰ μέλη ἐπικοινωνοῦν μὲ τὴν Αἰθιοπία¹¹.

Τὰ σημαντικώτερα τεκμήρια τῆς ἑλληνικῆς πολιτιστικῆς διεισδύσεως κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδον εἶναι τὰ ἐπιγραφικά, τὰ ὁποῖα προεκτείνονται

der Königlich Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1879, σσ. 177-238). Τοῦ ἰδίου, *Zur Geschichte des Axumitischen Reiches im 4. bis 6. Jahrh.* (αὐτόθι, 1880, σσ. 1-54). Enno Littmann, 'Zur Geschichte Aksums', ἐν *Deutsche Aksum-Expedition*, I, Berlin, 1913, σσ. 35-60. U. Monneret de Villard, *Aksum* (Analecta Orientalia, 16), Roma, 1958. Y. Kobishanov, *Axum*, Pennsylvania University Press, 1979. Νεώτερα στοιχεῖα παρέχουν οἱ Franz Altheim καὶ Ruth Stiehl στὰ ἔργα τους, *Die Araber in der Alten Welt*, II, Berlin, 1965, σσ. 274-297 ('Die Anfänge des Königreiches Aksūm'), V-2, Berlin, 1969, σσ. 167-250 ('Das christliche Aksūm'), καὶ σσ. 251-282 ('Der Fall Aksūm's), καὶ Christentum am Roten Meer, I-II, Berlin-New York, 1971, I, σσ. 393-483, καὶ II, σσ. 335-349.

9. Στὶς ἀρχαῖες ἑλληνικὲς πηγὲς συναντᾶται ὡς Ἀξουμῖς, Ἀξούμη, Αὔξουμῖς, Αὔξούμη. Πρβλ. Κλαυδίου Πτολεμαίου, Γεωγραφικὴ ὑφήγησις, IV, 7, 8 (C. Müller, Claudii Ptolemaei Geographia, I, Paris, 1883, σ. 778): «ἦ τε Ἀξούμη, ἐν ἣ βασιλεῖον». Αὔξούμη, στὴν ἐκδοσιν C.F.A. Nobbe, Lipsiae, I, 1843, σ. 279.

10. Γιὰ τὰ λιμενικὰ κέντρα καὶ ἐμπόρια βλ. M. J. Cougat-Bartoux, 'Les ports gréco-romains de la Mer Rouge', *Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1910, σσ. 525-542. J. W. McGrindle, *The Commerce and Navigation of the Erythraean Sea*, Calcutta, 1879. Ἀρχαῖες ἑλληνικὲς πηγὲς: Κλαυδίου Πτολεμαίου, Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις, IV, vii, 1-3, Περίπλους τῆς Ἑρυθρᾶς Θαλάσσης, ἐν C. Müller, *Geographi Graeci Minores*, I, Paris, 1855, σσ. 257-305. Κοσμάς Ἰνδικοπλεύστης, Χριστιανικὴ Τοπογραφία, 97c-101a, ἐν E. O. Winstedt, *The Christian Topography of Cosmas Indicopleustes*, Cambridge, 1909.

11. Χριστιανικὴ Τοπογραφία, 169b: «ὁμοίως καὶ ἐν τῇ νήσῳ τῇ καλουμένῃ Διοσκοροίδου κατὰ τὸ αὐτὸ Ἰνδικὸν πέλαγος, ἐνθα καὶ οἱ παροικοῦντες Ἑλληνιστὶ λαλοῦσιν, πάροικοι τῶν Πτολεμαίων τῶν μετὰ Ἀλέξανδρον τὸν Μακεδόνα ὑπαρχόντων ... συνέτυχον δὲ ἀνδράσι τῶν ἐκεῖ Ἑλληνιστὶ λαλοῦσιν, ἐλθοῦσιν ἐν Αἰθιοπία». Ἐκδ. E. O. Winstedt, σ. 119. Πρβλ. W. Wolska-Conus, *La topographie chrétienne de Cosmas Indicopleustes* (Sources chrétiennes, 141, 159, 197), Paris, 1968, 1970, 1973.

στά νομισματικά. Τὰ τελευταῖα αὐτὰ εἶναι συνακόλουθα τῆς ἐντάξεως τοῦ ἀξουμιτικοῦ βασιλείου μέσα στο πλέγμα τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων πού ἀνεπτύχθησαν στὴν περιοχὴ τῆς Ἑρυθρᾶς θαλάσσης, χώρου ἐνδιαμέσου μεταξὺ τοῦ μεσογειακοῦ καὶ τοῦ ἀραβοῦνδικοῦ, πού καθίστα ἐπίσης δυνατὲς τὶς ἐμπορικὲς ἐπαφὲς μὲ τὸν παράλιο χώρο τῆς Ἀνατολικῆς Ἀφρικῆς. Νομίσματα τοῦ ἀξουμιτικοῦ βασιλείου ἀναγράφουν ἐλληνιστὶ τὰ ὀνόματα αἰθιόπων ἡγεμόνων¹², ἡ δὲ παράδοση αὐτὴ συνεχίζεται ἐπὶ Ἀῤῥανᾶ (ἢ Ἐζανᾶ) (Δ' αἰ.), ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ ὁποῖου κυκλοφοροῦν νομίσματα πού μαρτυροῦν τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν εἰδωλοατρικὴ θρησκεία στὸν χριστιανισμό¹³.

Τὰ ἐπιγραφικὰ μνημεῖα τῆς προχριστιανικῆς Αἰθιοπίας συνιστοῦν οὐσιαστικὰ τεκμήρια τῆς παρουσίας τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὸν αἰθιοπικὸν χῶρο. Ἡ παρουσία αὕτῃ δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῶν πρώτων Πτολεμαίων, τῶν ὁποίων τὰ πολιτικὰ καὶ οἰκονομικὰ ἐνδιαφέροντα ἐπεκτείνοντο ἐξ ἴσου στὸν ἀσιατικὸν καὶ ἀφρικανικὸν χῶρον, ὅσο καὶ στὸν μεσογειακόν. Ἡδὴ ὁ Διόδωρος Σικελιώτης ἀναφέρει ἐκστρατευτικὴ ἀναγνώριση στὴν αἰθιοπικὴ ἐνδοχώρα, πού πραγματοποιήσε ὁ Πτολεμαῖος Β' ὁ Φιλάδελφος¹⁴. Ἡ ἐπαφὴ τοῦ ἐλληνιστικοῦ κόσμου μὲ τὸν αἰθιοπικόν συνεχίζεται μὲ τὸν Πτολεμαῖον Γ' τὸν Εὐεργέτη (246-211 π.Χ.), τοῦ ὁποῖου ἡ ἐκστρατεία στὴν Ἀσία ἀπομνημονεύθηκε μὲ ἐπιγραφὴν πού ἀνευρέθη στὸ ἀρχαῖον ἐπίνειον καὶ ἐμπορικὸν λιμένα τοῦ Ἀξούμ, τὴν Ἀδούλιδα, τὸ κείμενον τῆς ὁποίας παραθέτει ὁ Κοσμάς Ἰνδικοπλεύστης: «ἐξεστράτευσεν εἰς τὴν Ἀσίαν μετὰ δυνάμεως πεζικοῦ καὶ ἱππικοῦ καὶ ναυτικοῦ στόλου καὶ ἐλεφάντων Τρωγλοδυτικῶν καὶ Αἰθιοπικῶν, οὓς δ' τε πατὴρ αὐτοῦ καὶ αὐτὸς πρώτον ἐκ τῶν χωρῶν τούτων ἐθήρευσαν»¹⁵. Σημαντικώτερον μνημεῖον ἀπὸ πολιτιστικὴ σκοπιὰ συνιστᾷ ἡ ἐλληνιστὶ συντεταγμένη ἐπιγραφὴ τῆς Ἀδούλιδος, γνωστὴ ὡς Monumentum

12. Enno Littmann, 'Zur Geschichte Aksums', μν. ἔργ., ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 46-47 καὶ Πίναξ III:

ῤο ΑΦΙΑΑC ΒΑCΙΑΕΥC
 ῥο ΑΞΩΜΙΤΩΝ ΒΙCΙΑΔΑΜΗΑΗ
 ῤο ΕΝΔΥΙΒΙC ΒΑCΙΑΕΥC
 ῥο ΑΞΩΜΙΤΩ(Ν) ΒΙCΙΑΔΑΧΥ(Ν)

13. Enno Littmann, αὐτόθι, σσ. 50-51, 51-57, ἐνθα καὶ νομισματολογικὴ βιβλιογραφία. Ἐνημερωμένη νομισματολογικὴ βιβλιογραφία ἐν Jean Doresse, L'empire du Prêtre-Jean, I, Paris, 1957, σσ. 293-294.

14. Βιβλιοθήκη Ἱστορικῆς, III, 18, 3-6. Ἄν καὶ ἡ χρῆσις τοῦ ὄρου Αἰθιοπες στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς εἶναι πολὺ διφορούμενη, ἡ πληροφορία τοῦ Διοδώρου Σικελιώτου γιὰ τὸ ἐξερευνητικὸν ἐνδιαφέρον τοῦ Πτολεμαίου Γ' εἶναι ἐνδεικτικὴ. Ἡ αἰθιοπικὴ ἐνδοχώρα παραμένει terra incognita κατὰ τὸν Διόδωρον μέχρι τὴν ἐκστρατευτικὴ ἀναγνώριση τοῦ Πτολεμαίου Β' τοῦ Φιλαδέλφου (αὐτόθι, I, 37, 4-5).

15. W. Dittenberger, Orientis Graeci Inscriptiones Selectae, I, Leipzig, 1903, ἀριθ. 54. Τὸ δεῦτερον μέρος τῆς ἐπιγραφῆς ἐσφαλμένως ὁ Κοσμάς Ἰνδικοπλεύστης ἐξέλαβε σὰν συνέχεια τῆς πτολεμαϊκῆς ἐπιγραφῆς. Τοῦτο ἀναφέρεται σὲ ἐκστρατεία Αἰθίοπος βα-

Adulitanum¹⁶, τῆς ὁποίας τὸ κείμενο εἶναι ἀκέφαλο καὶ τὴν ὁποία ἐσφαλμένως ὁ Κοσμάς Ἰνδικοπλεύστης ἐθεώρησε ὡς συνέχεια τῆς πτολεμαϊκῆς ἐπιγραφῆς. Ἡ σημασία τοῦ ἐπιγραφικοῦ αὐτοῦ μνημείου ἐντοπίζεται στὸ γεγονός ὅτι, ἐνῶ ἀπομνημονεύει γεγονότα τῆς βασιλείας τοῦ ἄξουμίτου ἡγεμόνα, στὸν ὁποῖο ὀφείλεται καὶ ἡ ἐπιγραφή, τὸ κείμενο συνετάχθη στὴν ἑλληνική. Ἡ παρουσία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας δὲν περιορίζεται στὴν Ἀδούλιδα, στὴν ἀνάπτυξη τῆς ὁποίας συνέβαλε ἡ δραστηριοποίηση τοῦ πτολεμαϊκοῦ ἐμπορίου. Ἡ ἑλληνικὴ εἰσχωρεῖ στὴν ἐνδοχώρα τοῦ ἄξουμιτικοῦ βασιλείου, στὴν πρωτεύουσα τοῦ ὁποίου ἀνευρίσκουμε τὴν τρίγλωσση ἐπιγραφή τοῦ βασιλέως Ἀϊζανᾶ, συντεταγμένη σὲ σαβαϊτικὸ ἰδίωμα, στὴν ἀρχαία αἰθιοπικὴ (Ge'ez), καὶ στὴν ἑλληνική¹⁷.

Καὶ οἱ δύο ἐπιγραφές ἀνάγονται στὴν προχριστιανικὴ περίοδο τῆς Αἰθιοπίας. Καὶ στίς δύο ἀναφέρονται ἐπινίκιες θυσίες στοὺς αἰθιοπικοὺς θεοὺς, καὶ δὴ «πρὸς τὸν μέγιστον θεόν μου Ἀρην» (ἐπιγραφή τῆς Ἀδούλιδος), ἐνῶ ὁ βασιλεὺς χαρακτηρίζεται σὰν «υἱὸς θεοῦ ἀνικήτου Ἀρεως» (ἐπιγραφή τοῦ Ἀξούμ), θεοῦ ὁ ὁποῖος στὸ αἰθιοπικὸ κείμενο ἀντιστοιχεῖ στὸ Μάχρεμ, θεὸ τοῦ πολέμου καὶ κύρια θεότητα τοῦ αἰθιοπικοῦ πανθέου¹⁸. Ἡ χρῆση αὐτῆς τῆς ἑλληνικῆς σὲ ἐπίσημα ἐπιγραφικὰ μνημεῖα τοῦ αἰθιοπικοῦ βασιλείου προϋποθέτει πολιτικὴ ἐπιρροή καὶ πολιτιστικὴ διείσδυση πού εἶναι μὲν ἐμφανῆς κατὰ τὴν περίοδο τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ, μὰ πὺ ἀνάγεται στὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο καὶ τοποθετεῖται στὰ πλαίσια τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῆς Αἰγύπτου, τοῦ ὁποίου ἡ πολιτιστικὴ διείσδυση στὴ Νουβία¹⁹ καὶ Αἰθιοπία ἀποτελοῦν προεκτάσεις. Ἡ ἀρχαιότητα τῆς διεισδύσεως αὐτῆς μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν *Περίπλουν τῆς*

σιλέως, πιθανῶς τοῦ Ἀϊζανᾶ (βλ. πῶς κάτω). Ἡ πτολεμαϊκὴ ἐπιρροή μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ ἄλλες ἐπιγραφές τοῦ Ἀξούμ, ὅπως ἡ ἀκόλουθη: ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΕΥΕΡΓΕΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, τὴν ὁποία κατέγραψε ὁ ἐξερευνητὴς *James Bruce*, *Travels to discover the Source of the Nile in the Years 1768, 1769, 1770, 1771, 1772 and 1773*, III, Edinburgh, 1790, σ. 132.

16. Κείμενα στοῦ *D. H. Müller*, *Epigraphische Denkmäler aus Abessinien*, Wien, 1894, σσ. 4-5. Νεώτερη ἔκδοση μὲ σχόλια, *W. Dittenberger*, *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae*, μν. ἔργ., ἀριθ. 199, σσ. 284-298. Πρβλ. *Theodore Papadopoulos*, *Africanobyzantina. Byzantine Influences on Negro-Sudanese Cultures* (Πραγματεῖα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 27), Ἀθῆναι, 1966, σσ. 115-116. Γιά τὴ χρονολόγηση, *Jean Doresse*, *L'empire du Prêtre-Jean*, μν. ἔργ., I, σσ. 116-119.

17. Κείμενο στοῦ *D. H. Müller*, *Epigraphische Denkmäler*, μν. ἔργ., σσ. 16-17, πὺ παρεῖδε τὴν τρίγλωσσία τῆς ἐπιγραφῆς θεωρώντας τὴν δίγλωσση. *W. Dittenberger*, μν. ἔργ., I, ἀριθ. 200, σσ. 298-307. *Th. Papadopoulos*, *Africanobyzantina*, μν. ἔργ., σσ. 116-117, καὶ πρβλ. *Jean Doresse*, *L'empire du Prêtre-Jean*, μν. ἔργ., I, σ. 145.

18. *Y. M. Kobishanov*, ἐν *Histoire générale de l'Afrique*, II, Paris, 1980, σσ. 423-424.

19. *Th. Papadopoulos*, *Africanobyzantina*, μν. ἔργ., σσ. 9-40.

Ἐρυθραῖς θαλάσσης²⁰ (τέλη τοῦ Α'-ἀρχῆς τοῦ Β' αἰ.)²¹, δπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ βασιλεὺς τῶν αἰθιοπῶν Ζωσκάλης εἶναι «γραμμάτων ἑλληνικῶν ἔμπειρος»²². Ὁ ἡγεμὼν αὐτὸς ταυτίζεται πρὸς τὸν βασιλέα Ζα Ηαqlē, τοῦ ὁποῖου ἡ βασιλεία χρονολογεῖται μεταξὺ 77 καὶ 89 μ.Χ.²³. Ἐφ' ὅσον καὶ ὁ Ἀῖζανᾶς κατὰ τὸν Δ' αἰ. ἦταν γνώστης τῆς ἑλληνικῆς, μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ

20. Ἐκδόσεις: *Carolus Mullerus*, *Geographi Graeci Minores*, I, Paris, 1855, σσ. 257-305. *B. Fabricius*, *Der Periplus des Erythräischen Meeres*, Leipzig, 1883. *Hjalmer Frisk*, *Le Périphe de la Mer Erythrée*, Göteborg, 1927. Μεταφράσεις μὲ σημαντικὰ ὑπομνήματα: *J. W. McGrindle*, *The Commerce and Navigation of the Erythraean Sea*, Calcutta-London, 1879 (1882). *W. H. Schoff*, *The Periplus of the Erythraean Sea*, New York, 1912. *G. W. B. Huntingford*, *The Periplus of the Erythraean Sea* (Hakluyt Society, Second Series, No. 151), London, 1980.

21. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ Περίπλου λαμβάνεται ὡς terminus post quem τὸ ἔτος 77 μ.Χ., ἔτος δημοσιεύσεως τῆς *Naturalis Historia* τοῦ Πλινίου, ὁ ὁποῖος ἀγνοεῖ τὶς πληροφορίες τοῦ Περίπλου γιὰ τὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τῆς Ἀφρικῆς, ἀλλὰ παραμένει ἀσαφὲς τὸ terminus ante quem. Ἀν ἡ χρονολόγηση τοῦ *McGrindle* (μν. ἔργ., σ. 5) γιὰ τὸν ἡγεμόνα Ζωσκάλη (Ζα-Ηαqlē) εἶναι ὀρθή, τὸ terminus ante quem εἶναι τὸ ἔτος 89 μ.Χ. Κατὰ τὸν *Huntingford* (μν. ἔργ., σσ. 8-12) τὰ ἐσωτερικὰ στοιχεῖα τοῦ κειμένου συνηγοροῦν γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου μεταξὺ τῶν ἐτῶν 95-130 μ.Χ. Ἡ θεωρία ὅτι ὁ Περίπλους συνεγράφη τὸν Γ' αἰῶνα μ.Χ. ἀνεβίωσε μὲ τὴν ἐργασία τῆς ἀραβολόγου *Jacqueline Pirenne*, 'Un problème-clef pour la chronologie de l'Orient: La date du Périphe de la Mer Erythrée', *Journal asiatique*, CCXLIX, 1961, σσ. 441-459, ἡ ὁποία βασίζει τὸ ἐπιχειρημὰ τῆς σὲ μεταγενέστερη χρονολόγηση τῶν ἀναφερομένων στὸ κείμενο ἡγεμόνων. Ἀλλὰ βλ. τὴν κριτικὴ ἀνάλυση τοῦ *Gervase Mathew*, 'The Dating and the Significance of the Periplus of the Erythraean Sea', ἐν *H. Neville Chittick and Robert I. Rotberg* (Eds), *East Africa and the Orient*, New York-London, 1975, σσ. 147-163. Ἀποφασιστικῆς σημασίας γιὰ τὴ χρονολογικὴ ἐντόπιση θεωρεῖται ἡ νομισματικὴ τεκμηρίωση ποὺ ἔφερε σὲ φῶς ὁ *David M. Macdowell*, 'The Early Western Satraps and the Date of the Periplus', *The Numismatic Chronicle*, 7th Series, IV, 1964, σσ. 277-280 (πρβλ. τοῦ ἰδίου, 'The References to the Kusānas in the Periplus and further Numismatic Evidence for its Date', *Numismatic Chronicle*, 7th Series, X, 1970, σσ. 238-239), ὁ ὁποῖος ἐταύτισε τὴν ἀναφορὰ στὸ δυτικοῖνδικὸ βασίλειο τοῦ Nahapana, τοῦ ὁποῖου ἡ χρονολόγηση εἶναι ἐξηκριβωμένη μὲ βάση διασωθέντα νομίσματα, καὶ ἀπὸ δπου προκύπτει ὅτι ἡ χρονολόγηση τοῦ Περίπλου τοποθετεῖται στὰ 120-130 μ.Χ. Ἡ χρονολόγηση αὕτη θεωρεῖται ὀριστικὴ ἀπὸ πλείστους ἐρευνητές.

22. Περίπλους, κεφ. 5.

23. *J. W. McGrindle*, μν. ἔργ., σ. 5. Ζα-sakalā, Ze-skalā, κατ' ἀκρίβεια σημαίνει ἡγεμὼν. Βλ. *Franz Altheim und Ruth Stiehl*, *Christentum am Roten Meer*, μν. ἔργ., I, σσ. 397-398. Ἡ ταύτιση τοῦ Ζωσκάλη μὲ τὸν Ζα-Ηαqlē βασίζεται σὲ χειρόγραφες μαρτυρίες ἀμφίβολης ἀuthenticότητος, στίς ὁποῖες στηρίχθηκε ὁ *C. Conti Rossini* γιὰ τὴν κατάρτιση τοῦ καταλόγου τοῦ αἰθιοπῶν ἡγεμόνων (*Storia d'Ethiopia*, Bergamo, 1928). Μὲ βάση τὰ στοιχεῖα τοῦ Περίπλου, ὁ Ζωσκάλης εἶναι negus, δηλαδὴ ἡγεμὼν, ὑποτελὴς στὸν βασιλέα τοῦ Ἀξούμ, καὶ δὴ ἡγεμὼν τοῦ Geber καὶ πρόδρομος τῶν ἡγεμόνων τῆς παραθαλασίου ἐπαρχίας, τῶν περιγραφομένων ὡς *Bāhrnagāst*. Βλ. *G. W. B. Huntingford*, μν. ἔργ., σσ. 147-149. Ἡ τοποθέτηση αὕτη τοῦ Ζωσκάλη δὲν ἐπηρεάζει τὴ σημασία τοῦ γεγονότος ὅτι ἦταν γραμμάτων ἑλληνικῶν ἔμπειρος.

παράδοση της ελληνικής γλώσσας υπήρξε αδιάκοπη από τους πρώτους πτολεμαϊκούς χρόνους, όπως και η υπεροχή του ελληνιστικού πολιτιστικού στοιχείου μέσα στο άξουμιτικό βασίλειο²⁴.

‘Εφ’ όσον ο αἰθιοπικός χώρος ήταν προσιτός στο πτολεμαϊκό κράτος διά μέσου της Νουβίας, που ανέκαθεν συνέδεε την Αίγυπτο με τὸν ἐσωτερικὸ ἀφρικανικὸ κόσμο, ἀλλὰ καὶ θαλασσίως διὰ μέσου τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης, ποὺ ἀποτελοῦσε τὴ μεγάλη ναυτικὴ δίοδο πρὸς τὴν Ἀραβία καὶ τὴς Ἰνδίες, ὁ μελετητὴς ποὺ ἐπιθυμεῖ νὰ διαγράψῃ τὰ μεγάλα γεωγραφικὰ ρεύματα τῆς διαδόσεως τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἀντιμετωπίζει τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσο ἡ διείσδυση τοῦ ἐλληνισμοῦ στὸ ἀξουμιτικὸ βασίλειο ἐπετεύχθη διὰ τοῦ ἡπειρωτικοῦ ἢ τοῦ θαλασσίου χώρου. Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ διασαφηνίζεται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴν ἐκτίμηση τοῦ ρόλου ποὺ διεδραμάτισε ὁ ἐμπορικὸς λιμὴν τῆς Ἀδούλιδος καθ’ ὅλη τὴν περίοδο τοῦ ἀξουμιτικοῦ βασιλείου. Ἡ ἀρχαιολογικὴ διερεύνηση τῆς ἀρχαίας αὐτῆς αἰθιοπικῆς πόλεως, τῆς ὁποίας ἡ τοποθεσία ἐνετοπίσθη ἀπὸ παλαιότερους περιηγητὲς τέσσερα χιλιόμετρα ἀπὸ τὴ νεώτερη Zulla²⁵, δὲν ἐπραγματοποίησε σημαντικὴ πρόοδο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς πρώτης συστηματικῆς ἀνασκαφῆς ποὺ διεξήγαγε ὁ R. Paribeni²⁶. Τόσο ὅμως τὰ στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν, ὅσο καὶ οἱ ἀρχαῖες μαρτυρίες, εἶναι ἐνδεικτικὰ γιὰ τὴ σημασία τοῦ ἐμπορικοῦ αὐτοῦ λιμένος γιὰ τὴν ὅλη ἀρχαία αἰθιοπικὴ ἱστορία. Ἡ ταύτιση τῆς Ἀδούλιδος στὶς ἀρχαῖες πηγὲς ἀποτελεῖ ἐπίμαχο θέμα τῆς ἐρεῦνης. Μερικοὶ ἐρευνῆται ἀποκλίνουν ὑπὲρ τῆς ταυτίσεως μετὰ τὴ Βερενίκη Πάγχρυσον τοῦ Πλινίου²⁷, ἄλλοι μετὰ τὴ σαβαΐτικὴ Βερενίκη τοῦ Στράβωνος²⁸, ἐνῶ ἄλλοι τὴν ταυτίζουν μετὰ διάφορες ἄλλες ὀνομασίες τῆς ἀρχαίας γεωγρα-

24. W. H. Schoff, *The Periplus of the Erythraean Sea*, μν. ἔργ., σσ. 60-67.

25. Henry Salt, *A Voyage to Abyssinia*, London, 1814, σσ. 451-453. Βλ. καὶ τὴν περιγραφὴ τοῦ J. T. Bent, *The Sacred City of the Ethiopians*, London, 1893.

26. R. Paribeni, *Ricerche nell luogo dell'antica Adulis* (Monumenti antichi pubblicati per cura della Reale Accademia dei Lincei, XVIII), Roma, 1907. Πρόσφατες ἀνασκαφὲς ἀνακοινώθηκαν ἀπὸ τὸν F. Anfray, ‘Deux villes axoumites: Adoulis et Matara’, IV Congresso internazionale di studi etiopici, Roma 1972, Roma, 1974, σσ. 748-753. Βλ. καὶ H. de Contenson, *Les premiers rois d’Axoum d’après les découvertes récentes*, *Journal asiatique*, CCXLVIII, 1960, σσ. 78-96.

27. *Naturalis Historia*, VI, 17. Βλ. A. Dillmann, *Über die Anfänge des Axumitischen Reiches*, μν. ἔργ. W. Krebs, ‘Adulis, ein antiker Hafen am Rotes Meer’, *Altertum*, XV, 1969, σσ. 162-169. J. Desanges, *Recherches sur l’activité des méditerranéens aux confins de l’Afrique*, Paris, 1978.

28. Γεωγραφικά, XVI, 4,10: «τῷ δ’ Ἀντιφίλου λιμὴν ἐξῆς ἐστὶ λιμὴν καλούμενος Κολοβῶν ἄλλος καὶ Βερενίκη πόλις ἢ κατὰ Σαβάς καὶ Σαβαί, πόλις εὐμεγέθης». Ἀποψη ποὺ υιοθετοῦν οἱ Hable Selassie Sergew, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, Addis Ababa, 1972, καὶ C. W. B. Huntingford, *The Periplus of the Erythraean Sea*, μν. ἔργ., σσ. 168-170.

φίας²⁹. Ἡ ὑπόθεση πού διευπλώθη, ὅτι ἡ πόλις ιδρύθη ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο Β' τὸν Φιλάδελφο τὸν Γ' αἰ. π.Χ., δὲν εἶναι ἐξηκριβωμένη³⁰. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι στὴν ἀνάδειξή της σὰν ἐμπορικοῦ λιμένος ἡ ἐμπορικὴ δραστηριότητα κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πτολεμαίου Β' τοῦ Φιλαδέλφου καὶ τοῦ Πτολεμαίου Γ' τοῦ Εὐεργέτου ὑπῆρξε ἀποφασιστικῆς σημασίας³¹. Ἀπὸ τῆ συνολικῆ θεώρηση τῶν ἱστορικῶν δεδομένων ὁδηγοῦμεθα στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἐλληνιστικὸ πολιτιστικὸ ρεῦμα διοχετεύτηκε στὸν αἰθιοπικὸ χῶρο διὰ τῶν ναυτικῶν ὁδῶν πού διεισπύθησαν μὲ τὴν ἀσιατικὴν κατάκτηση τοῦ Ἀλεξάνδρου, διὰ τῶν ὁποίων καὶ διεξήγετο τὸ ἐμπόριο τῆς Μεσογείου μὲ τὸν ἀσιατικὸ κόσμον. Στὴ διεξαγωγὴ τοῦ ἐμπορίου αὐτοῦ πρωταρχικὸ ρόλο διεδραμάτιζε ἡ Ἐρυθρὰ θάλασσα καὶ ὁ μεγάλος ἀριθμὸς ἐμπορίων κατὰ μῆκος τῶν ἀκτῶν της, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἡ Ἀδουλις ἀποτελοῦσε τὸν κύριον λιμένα καὶ τὸ διαμετακομιστικὸ κέντρο τοῦ ἀξουμιτικοῦ βασιλείου. Ἡ διαπίστωση αὕτη δὲν ἀναιρεῖ τὴν σημασίαν τῶν διηπειρωτικῶν ἐπικοινωνιῶν, τῶν ὁποίων ὅμως ἡ πολιτιστικὴ σημασία ἦταν ἀρχικὰ περιορισμένη. Δὲν πρέπει νὰ λησμονηθῇ ὅτι οἱ ἡπειρωτικὲς ἐρευνητικὲς ἀποστολὲς τῶν Πτολεμαίων νοτίως τῆς Αἰγύπτου σπάνια ὑπερέβαιναν τὰ ἀκραιῶ ὄρια τῆς Μερόης, ἐνῶ ἡ προσπέλαση στὸν αἰθιοπικὸ χῶρον διὰ τῆς ναυτικῆς ὁδοῦ ἦταν ἀσφαλὲς καὶ συνεχὲς καθ' ὅλη τὴν ἐλληνιστικὴν ἐποχὴ³².

Ἡ δευτέρη φάση τῆς αἰθιοπικῆς πολιτιστικῆς ἱστορίας διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν πρώτην ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό της, τὸ ὁποῖον διαμορφώνεται ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῆς χριστιανικῆς ἰδεολογίας καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ θεσμοῦ, ὁ ὁποῖος

29. Ἀναφορὰς σὲ νεώτερες ἐρμηνεῖες τοῦ *Stuart Munro-Hay*, 'The foreign Trade of the Aksumite Port of Adulis', *Azania*, XVII, 1982, σσ. 107-125. Βλ. σ. 108.

30. *H. de Contenson*, 'La culture pré-aksumite', ἐν *Histoire générale de l'Afrique*, II, Paris, 1980, σσ. 363-383. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ συγγραφέως σὲ ἀρχαῖες μαρτυρίες εἶναι ἀόριστη.

31. Ἡ ἀπόψη τοῦ *L. P. Kirwan* ('The Christian Topography and the Kingdom of Aksum', *Geographical Journal*, CXXXVIII-2, 1972, σσ. 167-177), πού υἱοθετεῖ ἀβασάνιστα ὁ *Stuart Munro-Hay* (μν. ἔργ., *Azania*, XVII, 1982, σ. 108), σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ πτολεμαϊκὴ ἐπιγραφὴ τῆς Ἀδουλίδος (βλ. πῶς πάνω, σημ. 16) μετεφέρθη ἀπὸ τὴν Πτολεμαῖδα Θηρῶν, σημερινὴ Aqīq, παραμένει ἀστήρικτη ὑπόθεση. Ὁ συγγραφεὺς δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὴν ὑπαρξὴ πολλῶν ἄλλων πτολεμαϊκῶν ἐπιγραφῶν στὸ βασίλειον τοῦ Ἀξούμ. Βλ. π.χ. πῶς πάνω, σημ. 15.

32. Γιά τὴν σημασίαν τῆς Ἀδουλίδος σὰν ἐμπορικοῦ λιμένος βλ. *Stuart Munro-Hay*, μν. ἔργ. (πῶς πάνω, σημ. 29). Τὸ θέμα τῆς ἐπικοινωνίας τῆς Ἑλληνιστικῆς Αἰγύπτου μὲ τὴν Αἰθιοπία πραγματεύεται γενικώτερα σὲ δύο ἄρθρα ἡ *Claire Préaux*, 'Les communications de l'Éthiopie avec l'Égypte hellénistique', *Chronique d'Égypte*, XXVII, 1982, σσ. 257-281, καὶ 'Les grecs à la découverte de l'Afrique par l'Égypte', *Chronique d'Égypte*, XXXII, 1957, σσ. 284-312. Γιά ἀρχαῖες πηγὲς καὶ μαρτυρίες βλ. *P. M. Fraser*, *Ptolemaic Alexandria*, I, Oxford, 1972, σσ. 176, 521-522, 535-536, 538, καὶ τίς ἀντίστοιχες σημειώσεις στὸν Β' τόμον τοῦ ἔργου.

ένσωματώνεται ἐπίσημα στήν αἰθιοπική κοινωνία. Ἡ μεταβολή αὐτή συντελεῖται τὸν Δ' αἰ. μ.Χ. καὶ συμπίπτει μὲ τὴν ἀκμὴ τοῦ ἄξουμιτικοῦ βασιλείου ὑπὸ τὸν Ella Amida καὶ τὸν διάδοχο καὶ γιὸ τοῦ Ἀἰζανᾶ. Τὴν τροπὴ αὐτὴ τῆς αἰθιοπικῆς ἱστορίας μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε διὰ μέσου γραπτῶν καὶ μνημειακῶν τεκμηρίων. Ἀνάμεσα στὰ πρῶτα προέχουν καὶ πάλι τὰ ἐπιγραφικά, ποὺ εἶναι συντεταγμένα στὸ ἀρχαῖο αἰθιοπικὸ ἰδίωμα Ge'ez, συνοδευόμενα πολλάκις μὲ ἑλληνικὰ κείμενα. Τὰ χριστιανικὰ ἐπιγραφικά τεκμήρια συνεχίζουν κατὰ κάποιον τρόπο τὴν παράδοση τῶν διγλωσσῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Ἀξούμ, μὲ ὑποκατάσταση τοῦ χριστιανικοῦ θεοῦ στὶς θεότητες τοῦ εἰδωλολατρικοῦ πανθέου. Μεγάλης σημασίας, ὅσον ἀφορᾷ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν εἰδωλολατρικὴ στὴ χριστιανικὴ κοινωνία, εἶναι ἡ χριστιανικὴ ἐπιγραφή τοῦ Ἀἰζανᾶ, ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὸ 350 μ.Χ.³³. Ἡ ἐπιγραφή, ποὺ εἶναι ἐγχαράκτη σὲ ψαμμολιθινὴ πλάκα, ἀποτελεῖται ἀπὸ 52 στίχους, στοὺς ὁποίους ὁ Ἀἰζανᾶς ἀπομνημονεύει μὲ ἀρκετὲς λεπτομέρειες ἐκστρατεία τοῦ στὴ Νουβία καὶ νίκη τοῦ κατὰ τῶν Νοβάδων. Χαρακτηριστικὸ σημεῖο τοῦ περιεχομένου τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἡ ἐπανειλημμένη ἀναφορὰ στὸν «Κύριον» τοῦ οὐρανοῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὁ βασιλεὺς ἀντλεῖ τὴν ἐξουσία του³⁴. Ἀναγνωρίζουμε ἐδῶ τὴ θεοκρατικὴ ἰδεολογία τοῦ Βυζαντίου στὴν πολιτικὴ βάση τοῦ αἰθιοπικοῦ βασιλείου. Μεταγενέστερες ἐπιγραφὲς ἀντανακλοῦν τὴν ἀποκρυστάλλωση τοῦ αἰθιοπικοῦ λειτουργικοῦ τυπικοῦ κατὰ τὰ πρότυπα τοῦ βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ κανόνος. Δύο ἐπιγραφὲς τοῦ Dān'el σὲ ἀρχαία αἰθιοπικῇ³⁵, τῶν ὁποίων ἡ χρονολόγησις δὲν εἶναι καθωρισμένη, μὰ ποὺ τοποθετοῦνται μέσα στὰ χρονολογικὰ πλαίσια τῶν ἐσωτερικῶν ἀνωμαλιῶν τοῦ Η'-ΙΑ' αἰ., κάνουν χρῆσιν ἀποκρυσταλλωμένης βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς φρασεολογίας, ὅπως γιὰ παράδειγμα τῆς ἀρκτικῆς ἐπικλήσεως *Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος*. Ἀπόσπασμα ἐπιγραφῆς ποὺ διεσώθη σὲ ἐκκλησιαστικὴ οἰκοδομὴ στὸ Ἀξούμ³⁶ ἀναφέρεται στὸν Πατέρα ὡς ἐπιδαψιλεύοντα τὸ ἔλεος αὐτοῦ.

Ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῆς Αἰθιοπίας κατὰ τὸν Δ' αἰ. ἐμφανίζεται σὰν πολὺ ἀπλοποιημένο γεγονός στὴν περὶ Φρουμεντίου παράδοσι³⁷. Ἡ ἱεραποστολικὴ

33. Deutsche Aksum-Expedition, μν. ἔργ., IV, ἀριθ. 11, σσ. 32-42.

34. Στίχ. 1: [Διὰ] τῆς δυνάμεως τοῦ Κυρίου τοῦ οὐρανοῦ [ὅστις ἐν τῷ] οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς παντοδύναμος εἶναι ἐφ' ὅλων τῶν ὄντων.

Στίχ. 5: [Διὰ] τῆς δυνάμεως τοῦ Κυρίου τοῦ οὐρανοῦ ὅστις ἐμὲ ἀνέδειξεν εἰς Κίριον.

Στίχ. 40-41: "Ὅπερ ἔδωκεν εἰς ἐμὲ ὁ Κύριος τοῦ οὐρανοῦ.

Στίχ. 46: "Ὁ Κύριος τοῦ οὐρανοῦ ἐνεδυνάμωσε τὴν βασιλείαν μου.

35. Deutsche Aksum-Expedition, IV, ἀριθ. 12 καὶ 13, σσ. 42-44 καὶ 45-46.

36. Deutsche Aksum-Expedition, IV, ἀριθ. 16, σσ. 49-50.

37. Ἀρχαία πηγὴ γιὰ τὴν ἱεραποστολικὴν δράσιν τοῦ Φρουμεντίου ὁ Rufinus, Historia ecclesiastica (Migne, PL, XXI, στ. 441-541). Ἀντίστοιχες μαρτυρίες στὶς ἐκκλησιαστικὲς ἱστορίες Σωκράτους τοῦ Σχολαστικοῦ, Σωζομένου καὶ Θεοδώρητου. Βλ. γενικά, C.

δράση τοῦ ἐξελληνισμένου αὐτοῦ Σύρου ἀπὸ τὴν Τύρο εἶναι ἀναμφισβήτητη, μὰ πίσω ἀπὸ τὴν παράδοση ὑφίσταται ἓνα ὁλόκληρο πλέγμα βυζαντινοαίθιοπικῶν σχέσεων ποὺ ἀσφαλῶς συνεχίζει τὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση πολιτικῶν καὶ οἰκονομικῶν ἐπαφῶν μὲ τὸν αἰθιοπικὸ κόσμον. Ὁ Εὐσέβιος ἀναφέρει τὴν παρουσία ἁλλοεθνῶν πρεσβειῶν στὴν αὐλὴ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες ὑπῆρχαν «*Βλεμμύων γένη Ἰνδῶν τε καὶ Αἰθιοπῶν*»³⁸. Ἡ ἄμεση ἐπικοινωνία τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς μὲ τὸ αἰθιοπικὸ βασίλειο καὶ ἡ πολιτιστικὴ ἐπιρροή ποὺ αὐτὴ συνεπήγετο τεκμηριώνονται σαφέστερα ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ πολιτικὴ τοῦ Κωνσταντίνου Β' καὶ τὴν ἐπέμβαση τοῦ στὴν αἰθιοπικὴ αὐλὴ ὑπὲρ τῆς υἱοθετήσεως τοῦ Ἀρειανισμοῦ σὰν ἐπισήμου δόγματος τῆς αἰθιοπικῆς ἐκκλησίας. Ἡ ἐπέμβαση τοῦ Κωνσταντίνου σχετίζεται μὲ τὴν καταδίωξη τοῦ Ἀθανασίου τοῦ Μεγάλου, προασιπιστοῦ τῆς Ὀρθοδοξίας, ὁ ὁποῖος ἐχειροτόνησε τὸν Φρουμέντιο ἐπίσκοπο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀξούμ, καθιερώνοντας ἔτσι τὴν ὀρθόδοξη ἰδεολογία σὰν ἐπίσημη θρησκευτικὴ ἰδεολογία τοῦ ἀξουμιτικοῦ βασιλείου καθὼς καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ δικαιοδοσία τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας³⁹. Στὴν ἀπολογία τοῦ πρὸς τὸν βασιλέα ὁ Ἀθανάσιος παραθέτει τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κωνσταντίνου πρὸς τὸν αἰθίοπα ἡγεμόνα Αἰζανᾶ καὶ τὸν ἀδελφό του Σαζανᾶ, μὲ τὴν ὁποία τοὺς παροτρύνει νὰ ἀποστείλουν τὸν ἐπίσκοπο Φρουμέντιο στὴν Ἀλεξανδρεία, γιὰ νὰ ἐπαναχειροτονηθῇ ἀπὸ τὸν ἀρειανὸ ἐπίσκοπο Ἀλεξανδρείας Γεώργιο «*καὶ τοὺς ἄλλους τοὺς κατ' Αἴγυπτον, οἱ τοῦ χειροτονεῖν καὶ κρίνειν τὰ τοιαῦτα κύριοι μᾶλλον εἰσιν*»⁴⁰. Ἀπὸ τὸ κείμενο αὐτὸ ἐνδιαφέρουν δύο σημεῖα ποὺ ἀ-

Conti Rossini, *Storia d'Etiopia*, Bergamo, 1928, σσ. 148-149, καὶ E. A. W. Budge, *A History of Ethiopia, Nubia and Abyssinia*, London, 1928, σσ. 147-150. Γιὰ αἰθιοπικὲς πηγὲς βλ. *Tekle Tsadik Nekouria*, 'Axoum chrétienne', ἐν *Histoire générale de l'Afrique*, μν. ἔργ., II, σσ. 429-436.

38. Εὐσεβίου, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου*, I, Z' (Migne, PG, XX, στ. 1156). Ἡ παράδοση πολιτικῶν ἐπαφῶν μὲ τὸ αἰθιοπικὸ βασίλειο συνεχίζεται καθ' ὅλη τὴν προἰσλαμικὴ περίοδο, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν ἀποστολὴ ποὺ διενήργησε ὁ Ἰουστινιανὸς στὴν κεντρικὴ καὶ νότια Ἀραβία καὶ τὴν Αἰθιοπία μὲ πρέσβεις τὸν Ἰουλιανὸ καὶ τὸν Νόννοσο, ἀπολογισμὸς τῆς ὁποίας συνεγράφη ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Νόννοσο. Βλ. *Fragmenta Historicorum Graecorum* (ἐκδ. C. Müller,) IV, σσ. 178-180, καὶ πρβλ. I. Kawab, 'Byzantium and Kinda', *Byzantinische Zeitschrift*, LIII, 1960, σσ. 57-73. Προφανῶς ὁ Ἰουστινιανὸς συνεχίζει τὴν παράδοση τοῦ προκατόχου του Ἰουστίνου Α', ὁ ὁποῖος συνεμάχησε μὲ τὸν βασιλέα τοῦ Ἀξούμ Ἐλεσβόα (= Kaleb) στὴν ἐκστρατεία κατὰ τοῦ Dhu-Nuwas. Βλ. A. Vasiliev, 'Justin I (518-527) and Abyssinia', *Byzantinische Zeitschrift*, XXXIII, 1933, σσ. 67-77.

39. Ἡ χειροτονία τοῦ Φρουμεντίου ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο τοποθετεῖται ἀπὸ τὸν H. Zotenberg μεταξὺ τῶν ἐτῶν 328 καὶ 336. Βλ. σχετικὰ Franz Altheim und Ruth Stiehl, *Christentum am Roten Meer*, μν. ἔργ., I, σσ. 402-409.

40. Ἀθανασίου, πρὸς τὸν Βασιλέα Κωνσταντίνον Ἀπολογία, κεφ. 21 (Migne, PG, XXV, στ. 636-637). Γιὰ ζητήματα σχετικὰ μὲ τὴν Ἀπολογία βλ. Franz Altheim und

φοροῦν τὶς βυζαντινοαιθιοπικὲς σχέσεις. Τὸ πρῶτο ἀφορᾷ τὴ θρησκευτικὴ ἐνοποίηση τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν καὶ τὴν ἐνότητα τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος⁴¹. Τὸ δεύτερο ἀφορᾷ τὴν ἐν κατακλεῖδι τῆς ἐπιστολῆς προσφώνηση πρὸς τοὺς δύο ἡγεμόνες, ὡς πρὸς ἀδελφούς ὁμοπίστους⁴². Ἡ τιμητικὴ αὐτὴ μεταχείριση τῶν αἰθιοπῶν ἡγεμόνων ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ ἐλληνικὴ ἐπιγραφή πού ἀνευρέθη στὸ νησί Φίλαι νοτίως τοῦ Ἀσουάν, ἡ ὁποία ἀπομνημονεῦει τὴν τιμητικὴ ὑποδοχὴ ἐνὸς ἀντιβασιλέως τοῦ Ἀξούμ, πού ἐπεσκέφθη τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ ἔτος 360⁴³.

Μὲ τὴν ἐγκαθίδρυση τοῦ χριστιανικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ θεσμοῦ ἡ αἰθιοπικὴ κοινωνία, χωρὶς νὰ ἀποβάλλῃ τὰ προσιδιάζοντα ἐθνικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὴ λαϊκὴ παράδοσή της, ἐνσωματώνεται στὸν εὐρύτερο πολιτιστικὸ χῶρο πού διέπεται ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ ἰδεολογία, τῆς ὁποίας φορεὺς εἶναι ἡ ἐκκλησία καὶ ὑπόβαθρο τὸ μοναρχικὸ ἐλέω θεοῦ πολίτευμα τοῦ Βυζαντίου. Τὰ θεσμικὰ πρότυπα τῆς διαμορφώσεως τοῦ χριστιανικοῦ αἰθιοπικοῦ κράτους ἀπορρέουν βασικὰ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν, μὰ στὴ διαμόρφωση τοῦ ἰδεολογικοῦ περιεχομένου τῆς αἰθιοπικῆς ἐκκλησίας ἀσκοῦν σημαντικὴ ἐπίδραση τὰ δύο ἄλλα μεγάλα πνευματικὰ κέντρα τῆς χριστιανικῆς παραδόσεως, ἡ Ἀλεξάνδρεια καὶ ἡ Ἀντιόχεια. Ἡ θεσμικὴ θεμελίωση τῆς χριστιανικῆς ἰδεολογίας στὴν Αἰθιοπία συντελεῖται μὲ τὴ μεταφύτευση συγκεκριμένων μορφῶν, γραμματολογικῶν καὶ μνημειακῶν, διὰ μέσου τῶν ὁποίων ἐκφράζεται ἡ ἰδεολογία αὐτή. Ἡ χριστιανικὴ γραμματολογία τῆς Αἰθιοπίας⁴⁴, πού μπορεῖ νὰ παραλληλισθῇ μὲ τὶς μεγάλες γραμματολογικὲς παραδόσεις τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν τῆς προῖσλαμικῆς περιόδου, ἔχει ὡς ἀπαρχὴ καὶ θεμέλιο, ὅπως καὶ οἱ τελευταῖες, τὴ μετάφραση τῶν Γραφῶν στὸ ἀρχαῖο αἰθιοπικὸ ἰδίωμα *Ge'ez* (*Pesana ge'ez*)⁴⁵. Ἡ αἰθιοπικὴ μετάφραση τῆς μὲν Παλαιᾶς Διαθήκης ἔγινε ἀπὸ τὸ κείμενο τῶν Ἑβδομήκοντα, τῆς δὲ Καινῆς Διαθήκης, πού κατὰ τοὺς Littmann καὶ Guidi προηγήθη τῆς μεταφράσεως τῆς Παλαιᾶς

Ruth Stiehl, ὅπως στὴν προηγούμενη σημείωση, σσ. 402-409.

41. «Τῆς αὐτῆς τοίνυν προνοίας ἀξιοῦντες ὑμᾶς, καὶ τῶν ἰσῶν Ρωμαίους μεταδιδόντες, ἐν τι μετ' αὐτῶν δόγμα κρατεῖν ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις κελύεμεν». Ἐνθ' ἄνωτ., στ. 636.

42. «Ὁ Θεὸς ὑμᾶς διαφυλάττει, ἀδελφοὶ τιμώτατοι». Ἐνθ' ἄνωτ., στ. 637.

43. *Atti del IV Congresso internazionale di studi etiopici*, I, Roma, 1974, σ. 174.

44. Βλ. τὰ προμνημονευθέντα ἔργα τῶν *I. Guidi* καὶ *E. Cerulli* (ἄνωτέρω, σημ. 1), καθὼς καὶ τοῦ *Enno Littmann*, «Die Äthiopische Literatur», *Handbuch der Orientalistik, Erste Abteilung, Dritte Band: Semitistik*, Leiden-Köln, 1964, σσ. 375-385, καὶ τοῦ *Idlou*, «Geschichte der äthiopischen Literatur», ἐν *C. Brockelmann*, *Geschichte der christlichen Literaturen des Orients*, Leipzig, 1907, σσ. 185-281. Γενικώτερα βλ. *J. M. Harder*, *An Introduction to Ethiopic Christian Literature*, London, 1926.

45. Κατὰ τὸν *Dillmann* μετὰ τῶν ἔργων τῆς αἰθιοπικῆς γραμματολογίας «*primum locum obtinent Biblia Aethiopica, quae omnium literarum Abyssinicarum fundamentum sunt et norma*». *Chr. Fr. Augusti Dillmann*, *Lexicon Linguae Aethiopiae*, Lipsiae, 1875, *Prolegomena*, στ. v.

Διαθήκης, έγινε με βάση τὸ υιοθετηθὲν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίᾳ Ἀντιοχείας κείμενο, τὸ οὕτω πῶς χαρακτηριζόμενο σὰν δυτικοσυριακὸ ἢ Λουκιανικὸ, πρὸς τὸ ὁποῖο πρόσκειται περισσότερο παρὰ πρὸς τὸ Ἀλεξανδρινό⁴⁶. Ἡ μετάφραση, πού πρέπει νὰ ἤρχισε σύντομα μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμό τοῦ Ἀξούμ, δὲν ὁλοκληρώθηκε παρὰ πολὺ ἀργότερα, πιθανῶς τὸν ΣΤ' αἰῶνα⁴⁷. Ἡ τμηματικὴ αὐτὴ μεταφραστικὴ διαδικασίᾳ ἐξηγεῖ ἀρκετὲς ἀνομοιομορφίες στὸ κείμενο τῆς αἰθιοπικῆς βίβλου, μὰ ἐπίσης καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὠρισμένα τμήματα, ὅπως τὰ μικρότερα προφητικὰ κείμενα, σύμφωνα μὲ νεώτερους ἐρευνητές, πρόσκεινται περισσότερο πρὸς τὸ Ἀλεξανδρινὸ κείμενο⁴⁸.

Ἡ διαμόρφωση τοῦ κανόνος τῆς αἰθιοπικῆς βίβλου, στὴν ὁποία ὑπόκειται διαδικασίᾳ παγιοποιήσεως τοῦ κοινωνικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ καθεστώτος, παρουσιάζει προβλήματα σχετικὰ μὲ τὰ ὁποῖα ἡ μέχρι τοῦδε ἐρευνα πρέπει νὰ θεωρηθῇ μᾶλλον σὰν προεργασία. Ὁ αἰθιοπικὸς κανὼν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης περιλαμβάνει ὠρισμένα βιβλία Ἀποκρυφα ἢ Δευτεροκανονικά⁴⁹. Ἡ σχετικὰ ὄψιμη χειρόγραφη παράδοση τῆς αἰθιοπικῆς βίβλου⁵⁰ ἀποτελεῖ ἀνασταλτικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ διαχάραξη τοῦ πρωτογενοῦς κειμένου. Ὡστόσο, ἀνάμεσα στὸ ὕλικο πού ἔφεραν στὸ φῶς οἱ πάπυροι Chester Beatty, ἀνευρέθησαν ἀποσπάσματα τοῦ αἰθιοπικοῦ κειμένου τῶν εὐαγγελίων καὶ τῶν Πράξεων, πού ἐπικυροῦν τὴν ἀρχαιότητα γραφῶν τοῦ παραδοθέντος αἰθιοπικοῦ βιβλικοῦ κειμένου⁵¹. Ἡ κριτικὴ τοῦ κειμένου τῆς αἰθιοπικῆς βίβλου καὶ

46. I. Guidi, μν. ἔργ., σ. 13. E. Cerulli, μν. ἔργ., σσ. 23-25. E. Littmann, μν. ἔργ., σ. 223. J. M. Harder, An Introduction, μν. ἔργ., σ. 42. Κατὰ τὸν Littmann τὸ κείμενο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης πού ὑπόκειται στὴν αἰθιοπικὴ μετάφραση ἦταν τὸ κείμενο τῶν Ἑβδομήκοντα ἐν χρήσει στίς συροελληνιστικὲς χριστιανικὲς κοινότητες. Ἡ ἀποψη ὅτι στὴν αἰθιοπικὴ μετάφραση δυνατόν νὰ ὑπέκειτο κοπιτικὸ ἢ ἀραβικὸ κείμενο, κατερρίφθη ἀπὸ τὸν Harder βάσει ἐσωτερικῶν κριτηρίων. Βλ. Introduction, σσ. 39-40 καὶ 42-43.

47. Κατὰ τὸν E. Littmann, μν. ἔργ., σ. 203, τὸ τελευταῖο μεταφρασθὲν βιβλίον ἦταν ἡ Σοφία Σεράχ, τοῦ ὁποίου ἡ μετάφραση χρονολογεῖται τὸ 678 (676 κατὰ τὸν Guidi, μν. ἔργ., σ. 15). Γιὰ νεώτερα χρονολογικὰ στοιχεῖα βλ. Franz Altheim und Ruth Stiehl, Die Araber in der Alten Welt, V-2, Berlin, 1969, σσ. 345-362 ('Zur Chronologie der äthiopischen Bibelübersetzung') καὶ 353-360 ('Die älteste äthiopische Bibelübersetzung').

48. Ἀποψη πού διετύπωσε ὁ J. Ziegler (Duodecim prophetae, 1943, σ. 25). Πρβλ. Ernst Würthwein, The Text of the Old Testament, transl. by Peter P. Ackroyd, Oxford, 1957, σ. 68.

49. Τὰ βιβλία αὐτὰ ἀναγράφει ὁ I. Guidi, Storia, μν. ἔργ., σσ. 15-17, ὅπου καὶ βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα. Σημειωτέον ὅτι ἀπὸ τὰ οὕτω πῶς χαρακτηριζόμενα δευτεροκανονικὰ βιβλία ὠρισμένα, ὅπως ὁ Ἑσδρας Α' καὶ ἡ Σοφία Σεράχ, δὲν θεωροῦνται σὰν τέτοια καὶ περιλαμβάνονται στὸν Κανόνα τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.

50. Τὰ ἀρχαιότερα χειρόγραφα χρονολογοῦνται στὸν ΙΓ' αἰῶνα. Βλ. Ernst Würthwein, μν. ἔργ., σ. 68.

51. J. N. Birdsall, 'The New Testament Text', ἐν The Cambridge History of the Bible, I, Cambridge, 1970, σ. 326.

ή διερεύνηση της σχέσεώς του με τὸ πρωτότυπο ἑλληνικὸ προϋποθέτουν ἐπὶ μέρους ἔρευνες τῶν κατὰ διαφόρους περιόδους, πιθανῶς ἀπὸ διαφορετικῆς παραδόσεως ἑλληνικοῦ κειμένου, μεταφρασθέντων τμημάτων τοῦ βιβλικοῦ κειμένου⁵².

Ἡ ἀκόλουθη φάση τῆς αἰθιοπικῆς γραμματολογίας, ἀποτελεῖ φυσικὴ προέκταση τῆς γραπτῆς ἀποδόσεως τοῦ βιβλικοῦ λόγου, μετὰ τὴν ὁποία θεμελιώνεται γραμματολογικὴ παράδοση πού θὰ διαρκέσῃ μέχρι τῆ νεώτερη ἐποχῇ. Ἡ μεταβιβλικὴ αὐτὴ γραμματολογία μπορεῖ νὰ ὑπαχθῇ σὲ δύο μεγάλες κατηγορίες: (α) τὴ μετάφραση καὶ ἐξ ὑπαρχῆς σύνταξη λειτουργικῶν βιβλίων, πού ἐκφράζει τὴ θεσμοποίηση τῆς αἰθιοπικῆς ἐκκλησίας, καὶ (β) τὴν ἀνάπτυξη ἐκκλησιαστικῆς καὶ γενικώτερα θεολογικῆς γραμματολογίας, πού ἐκφράζει τὴ συνέχεια καὶ διαιώνιση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ θεσμοῦ. Στὶς κατηγορίες αὐτές ἐνδείκνυται νὰ προστεθῇ ἡ κοσμικὴ γραμματολογία, μετὰ ἰδιαίτερο γραμματολογικὸ εἶδος τῆ χρονογραφία.

Τὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς αἰθιοπικῆς ἐκκλησίας στὴ βασικὴ τους μορφή ἀποτελοῦν μεταφορὰ τῶν πρωτοβυζαντινῶν καὶ διατηροῦν ἀρχαίους λειτουργικοὺς τύπους τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησίας πού δὲν παρεδόθησαν στὴ σύγχρονη λειτουργικὴ τῆς Ὁρθοδόξου ἐκκλησίας⁵³. Ἡ ἀρχικὴ μορφή τῆς αἰθιοπικῆς λειτουργίας ἀνευρίσκεται στὶς αἰθιοπικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Διατάξεις, πού ἀποτελοῦν μέρος τῶν αἰθιοπικῶν Ἀποστολικῶν Κανόνων, οἱ ὅποιοι μετὰ τὴ σειρά τους ὑπόκεινται στὸν ἀνώτατο νομοκανονικὸ κώδικα τῆς αἰθιοπικῆς ἐκκλησίας, γνωστὸ ὡς *Sēnodos*⁵⁴. Ἡ γενετικὴ σχέση τῆς πρωτογενοῦς αἰθιο-

52. Τὰ περισσότερα τῶν ἐπὶ μέρους βιβλίων τοῦ αἰθιοπικοῦ κανόνος τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης παρουσιάζουν προβλήματα, γύρω ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναπτύσσεται σχετικὴ κριτικὴ. Γιὰ παράδειγμα, *A. Dillmann, Liber Henoch aethiopice ad quinque codicum editus*, Göttingen, 1851. Γιὰ τὴν αἰθιοπικὴ μετάφραση τοῦ ψευδεπιγράφου βιβλίου τοῦ Ἐνώχ, τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου τοῦ ὁποίου σώζονται μόνο τμήματα, βλ. *Albert-Marie Denis, Introduction aux Pseudépigraphes grecs d'Ancien Testament*, Leiden, 1970, σσ. 15-30. Γιὰ τὸ Ἄσμα ἁσμάτων βλ. *H. C. Cleare, The Ethiopic Version of the Song of Songs*, London, 1951. Ἐπὶ μέρους ἐκδόσεις τῆς αἰθιοπικῆς Βίβλου στὴν *Patrologia Orientalis* ὑπὸ τὸν γενικὸ τίτλο *Biblia Aethiopica*. Βλ. τοὺς τόμους II-5 (Ἰώβ), IX-1 (Ἑσθήρ), XIII-5 (Ἑσδρας, Γ' βιβλίον), XXXIII-4 (Παραλειπόμενα).

53. Ἐκδοση καὶ μετάφραση τῆς αἰθιοπικῆς λειτουργίας στοῦ *Eusebius Renaudot, Liturgiarum Orientalium Collectio*, I-II, Francofurti ad Moenum, 1847. Βλ. I, σσ. 469-518. Μετάφραση στὴν ἀγγλικὴ ἀπὸ τὸν *F. E. Brightman, Liturgies, Eastern and Western*, I: Eastern Liturgies, Oxford, 1896, σσ. 194-244. Περαιτέρω, *E. Hammer-schmidt, Äthiopische Liturgische Texte der Bodleian Library in Oxford* (Veröffentlichungen des Instituts für Orientforschung der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 38), Berlin, 1960. *B. Velat, Me'eraf. Commun de l'office divin éthiopien pour toute l'année, Texte éthiopien avec variantes* (*Patrologia Orientalis*, XXXIV, 1-2), Paris, 1966. *Τοῦ ἰδίου, Études sur le Me'eraf, commun de l'office divin éthiopien* (*Patrologia Orientalis*, XXXIII), Paris, 1966.

54. *J. M. Harder, An Introduction*, μν. ἔργ., σ. 52.

πικῆς λειτουργίας μετὰ τὴν Κλημεντιανὴ λειτουργία, ἡ ὁποία περιέχεται στὸ ὄγδοο βιβλίον τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν (ἢ Διατάξεων), θεωρεῖται ἐξηκριβωμένη⁵⁵. Ἐξ ἄλλου ἡ Ἀναφορὰ στὴ λειτουργία αὕτῃ σχετίζεται μετὰ τὴ χειροτονία ἐπισκόπου, ἡ τυπικὴ διάταξη τῆς ὁποίας βρίσκεται στὸ ὄγδοο βιβλίον τῶν Διαταγῶν. Σημειωτέον ὅτι οἱ πηγὲς τοῦ αἰθιοπικοῦ λειτουργικοῦ εἶναι ποικίλες, δεδομένου ὅτι ἡ ἀναφερθεῖσα Ἀναφορὰ δὲν εἶναι ἡ μοναδικὴ στὴν αἰθιοπικὴ λειτουργία, ἀλλὰ μόνο ἡ γνωστὴ σὰν Ἀναφορὰ τῶν Ἀποστόλων. Ἡ ὑπαρξὴ πολλῶν ἄλλων Ἀναφορῶν στὸ αἰθιοπικὸ λειτουργικὸ τυπικὸ ὑποδηλώνει ποικιλία πηγῶν καὶ ἐπιδράσεων ἀπὸ διάφορα ἐκκλησιαστικὰ κέντρα τοῦ Βυζαντίου⁵⁶.

Ταυτόχρονα μετὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ λειτουργικοῦ κανόνος καὶ σὰν προέκταση τῆς θεμελιώσεως τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ θεσμοῦ ἀναπτύσσεται ἡ αἰθιοπικὴ ἐκκλησιαστικὴ καὶ θεολογικὴ γραμματολογία, τῆς ὁποίας ἡ παράδοση ὑπῆρξε συνεχὴς μέχρι τὴ νεώτερη ἐποχὴ. Στὴ γραμματολογία αὕτῃ ἀντιπροσωπεύονται ὅλα τὰ εἶδη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ λόγου, ἐκκλησιαστικὴ ρητορικὴ καὶ ὁμιλητικὴ, κανονικὲς καὶ θεολογικὲς πραγματεῖες, ἐπιστολογραφία, ἀσκητικά, ὕμνωδια, ἀγιογραφία⁵⁷. Ἄν καὶ ἡ ὅλη αἰθιοπικὴ ἐκκλησιαστικὴ γραμματολογία ἀρχικὰ ἀκολουθεῖ βυζαντινὰ πρότυπα, ἀποκτᾷ σύντομα αὐτοτέλεια πού τῆς ἐπιτρέπει νὰ ἀναπτύσσεται σὰν ἐθνικὸς γραμματολογικὸς κλάδος. Ὅπως ἐξ ἄλλου καὶ στὴ βυζαντινὴ γραμματολογία, ἰδιαίτερη ἐπίδοση παρουσιάζει ὁ ἀγιογραφικὸς κλάδος, ὁ ὁποῖος ἐνσωματώνεται στὸν λειτουργικὸ κα-

55. *F. E. Brightman*, *Liturgies, Eastern and Western*, μν. ἔργ., σσ. 189-193. Ὁ Brightman (αὐτόθι) πιστεύει ὅτι ἡ αἰθιοπικὴ λειτουργία περιέχει στοιχεῖα ἀπὸ τοὺς Κανόνας τοῦ Ἰππολύτου.

56. *J. M. Harder*, *The Anaphoras of the Ethiopic Liturgy*, London, 1928, σσ. 7-8. Στὸ ἔργο δίδεται σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση ὀλιγῶς ἢ μερικῶς τὸ κείμενο 12 Ἀναφορῶν ἀπὸ τίς 16 γνωστὲς στὸν συγγραφέα. Βλ. ἐπίσης τὸ ἔργο τοῦ *Archdale A. King*, *The Rites of the Eastern Christendom*, I, Roma, 1947, σσ. 497-658 (σσ. 572-646: Αἰθιοπικὴ λειτουργία μετὰ τὴν Ἀναφορὰ τῶν Ἀποστόλων). Ὁ King δέχεται τὴν ὑπαρξὴ 18 αἰθιοπικῶν Ἀναφορῶν. Πρὸ πρόσφατῇ ἡ ἐργασία τοῦ *E. Hammerschmidt*, *Studies in the Ethiopic Anaphoras* (Berliner Byzantinische Arbeiten, 25), Berlin, 1961.

57. Δείγματα τῆς αἰθιοπικῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματολογίας στὴ *Chrestomathia Aethiopica*, edita et glossario explanata ab Augusto Dillmann, Lipsiae, 1866. Ἡ μετάφραση θεολογικῶν ἔργων τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, γνωστὴ ὡς *Kērelōs* εἶναι ἴσως τὸ πρῶτο θεολογικὸ ἔργο τῆς χριστιανικῆς Αἰθιοπίας. Βλ. ἀποσπάσματα στὴ *Chrestomathia*, σσ. 72-107, καὶ πρβλ. *Enno Littmann*, *Geschichte*, μν. ἔργ., σ. 203. Νεώτερες ἐρευνες καὶ ἀποσπάσματα σὲ γερμανικὴ μετάφραση στὸ ἔργο τῶν *Franz Altheim* und *Ruth Stiehl*, *Die Araber in der Alten Welt*, ὡς ἀκολουθοῦσες: IV, Berlin, 1967, σσ. 363-491 ('Aus dem Kērelōs'), V-1, Berlin, 1968, σσ. 96-126 ('Aus dem Kērelōs I: Neue Kyrillos-Texte'), V-2, Berlin, 1969, σσ. 293-344 ('Aus dem Kērelōs: Kyrillos' Oratio ad Dominas'). Ἡ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Ἑρμᾶ, Ὁ Ποιμὴν, ἀνήκει ἐπίσης στὴν ἴδια περίοδο. Ἐκδοσις τοῦ ἔργου καὶ μετάφραση ἀπὸ τὸν *A. D'Abbadie*, στίς *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, II-1, Leipzig, 1862.

νόνα της αἰθιοπικῆς ἐκκλησίας ὑπὸ μορφῇ ἐπισήμου συναξαριστοῦ⁵⁸, μὰ ποὺ προεκτείνεται σὲ πλῆθος ἐκλαϊκευτικῶν ἀγιογραφικῶν κειμένων, τὰ ὁποῖα συνδυάζουν τὸ καθ' ἑαυτὸ ἀγιογραφικὸ κείμενο μὲ ἡθικοθρησκευτικὴ διδασκαλία⁵⁹. Σημαντικὸ τμῆμα τῆς ἀγιογραφικῆς αὐτῆς παραγωγῆς ἀναφέρεται σὲ δόσιους καὶ ἀσκητές. Ἡ συνάφεια τῶν κειμένων αὐτῶν πρὸς τὴν ἀσκητικὴ γραμματολογία τοῦ Βυζαντίου εἶναι πρόδηλη, θὰ ἦταν δὲ ἐνδεδειγμένη ἡ διερευνήσις τῆς διεισδύσεως τοῦ Λαυσαϊκοῦ τοῦ Παλλαδίου καὶ ἄλλων ἀσκητικο-αγιογραφικῶν κειμένων στὴν ἀγιολογικὴ γραμματεία τῆς μεσαιωνικῆς καὶ μεταγενέστερης Αἰθιοπίας⁶⁰. Ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ ἐπίδρασις δὲν συνεπάγεται ἀποξένωσις τῆς αἰθιοπικῆς ἐκκλησίας καὶ γραμματολογίας ἀπὸ τὴν ἰθαγενὴ παράδοσις. Παράδειγμα τούτου ἔχουμε τὴν ἐνσωμάτωσις τῆς αἰθιοπικῆς τοπικῆς ἀγιολογικῆς παραδόσεως στὸ βυζαντινὸ συναξάριον⁶¹. Καὶ πάλι, ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῆς αἰθιοπικῆς ἐν σχέσει μὲ τὴ βυζαντινὴ ἀγιολογία προσφέρεται σὰν ἓνα εὐρὺ πεδίο διερευνήσεως διαπολιτιστικῶν ἐπαφῶν καὶ ἀφομιώσεων⁶². Ἡ ὅλη αἰθιοπικὴ ἐκκλησιαστικὴ γραμματολογία, παρὰ τίς μέχρι τοῦδε ἐκδοτικὰς ἐπιτεύξεις⁶³, παραμένει σὲ μεγάλῳ βαθμῷ ἀνεξερεύνητη καὶ ἀνέκδοτη. Ἡ διαπίστωσις αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ μιὰ ἀπλὴ ἐπισκόπησις τοῦ χειρογράφου ὕλικου τῆς αἰθιοπικῆς γραμματολογίας, σημαντικὰ ἀποθέματα

58. Κείμενο ἀνεκδότου Συναξαριστοῦ: *Synaxaire éthiopien, publié et traduit par I. Guidi et S. Grébaud*, I-IV 1-2, (*Patrologia Orientalis*, I-5, VII-3, IX-4, XV-5, XXVI-1), Paris, 1907-1927.

59. Σημαντικὲς ἐκδόσεις ἀγιογραφικοῦ ὕλικου: *E. A. W. Budge, The Book of the Saints of the Ethiopian Church*, I-IV, Cambridge, 1928. Κριτικὲς ἐκδόσεις συνοδευόμενες μὲ παράλληλους τόμους μεταφράσεων στὸ *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*. Βλ. τοὺς τόμους 26-38, 56-57, 68, 181-182, 330-333, 377-378.

60. Ἡδὴ οἱ ἀσκητικοὶ κανόνες τοῦ Παχωμίου (αἰθιοπικὸ κείμενο στὴ *Chrestomathia Aethiopica* τοῦ *Dillmann*, μν. ἔργ., σσ. 57-69) μετεφράσθησαν ἀπὸ τὸν *Abba Aregawi*. Βλ. *E. A. W. Budge, The Book of the Saints*, μν. ἔργ., I, σ. 155 κ.ε. Δεῖγμα γηγενοῦς ἀσκητικῆς γραμματολογίας, *Abba Nabyud de Debra Sihāt*, *Visions et conseils ascétiques*, *Édités et traduits par R. Beylot* (*C.S.C.O.*, 377-378), Louvain, 1976.

61. Βλ. τὴ σειρὰ τῶν *Vitae Sanctorum Indigenarum* στὸ *C.S.C.O.*, τόμ. 16-17, 18-19, 28-29, 30-31, 37-38, 56-57 κ.λ.

62. Πλεῖστα ἔργα τῆς αἰθιοπικῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματολογίας ἔχουν ἀνάγκη φιλολογικῆς κριτικῆς. Γιὰ παράδειγμα λειτουργικὸ βιβλίο, τὸ γνωστὸ ὡς *Senkessar*, τὸ ὁποῖο ἐνσωματώνει τὴν ἀγιολογικὴν παράδοσις τῆς αἰθιοπικῆς ἐκκλησίας, φέρεται ὡς μετάφρασις ἀπὸ τὸν *Abba Simeon* ἐνὸς βυζαντινοῦ συναξαρίου ἀνθολογημένου ἀπὸ δύο ἱεράρχες τῆς Κάτω Αἰγύπτου (βλ. *Archdale King, The Rites of the Eastern Christendom*, μν. ἔργ., σ. 504). Ἡ διαχάραξις τῶν πηγῶν τοῦ *Senkessar* (= Συναξάριον) ἀποτελεῖ ἔργο ἐκτεταμένης φιλολογικῆς κριτικῆς.

63. Στὸ *C.S.C.O.* ἔχουν δημοσιευθῇ μέχρι τὸ 1981 74 τόμοι ἔργων τῆς αἰθιοπικῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματολογίας, οἱ μισοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους περιέχουν τίς μεταφράσεις τῶν ἐκδιδομένων κειμένων. Ἀπὸ τὰ 185 τεύχη ποὺ ἀπαρτίζουν τοὺς πρώτους 40 τόμους τῆς *Patrologia Orientalis* 28 τεύχη περιέχουν αἰθιοπικὰ κείμενα.

τοῦ ὁποίου βρίσκονται σὲ μεγάλο ἀριθμὸ εὐρωπαϊκῶν καὶ ἄλλων βιβλιοθηκῶν⁶⁴.

Παρά τὴν ὑπερβάλλουσα ἐπίδραση τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματολογίας ἡ αἰθιοπικὴ λογοτεχνία δὲν εἶναι ἀμέτοχη τῆς ἐξωεκκλησιαστικῆς πνευματικῆς παραγωγῆς. Ἡδὴ ἡ ἑλληνιστικὴ κληρονομία σφραγίζει τὴ λαϊκὴ αἰθιοπικὴ παράδοση μὲ τὴν εἰσδοχὴ καὶ ἀφομοίωση τῆς μυθιστορίας τοῦ Ἀλεξάνδρου, τῆς ὁποίας ἡ πρωτότυπη στιχουργικὴ σύνθεση τοῦ Ψευδο-Καλλισθένους ὑπέστη πληθὺς διασκευῶν καὶ ἐπεξεργασιῶν κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ἀφομοιώσεώς της ἀπὸ τὶς ἀσιατικὰ παραδόσεις. Κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς αἰθιοπικῆς διασκευῆς εἶναι ἡ μεταλλαγὴ τῆς φυσιογνωμίας τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὁ ὁποῖος παριστάνεται σὰν ἐμπνευσμένος χριστιανὸς καθοδηγούμενος ἀπὸ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Ἡ αἰθιοπικὴ *Zēnā 'Eskender* (αἰστορία τοῦ Ἀλεξάνδρου) σχετίζεται στενὰ μὲ τὴ συριακὴ διασκευὴ⁶⁵, μὰ διεπιστώθησαν κοινὰ σημεῖα καὶ μὲ τὴν ἀραβικὴ διασκευὴ⁶⁶. Μὰ ἐπίσης ἡ ἀρχικὴ αἰθιοπικὴ διασκευὴ, ποὺ περιέχει ἱστορικὰ στοιχεῖα, δίνει λαβὴ σὲ περαιτέρω ἐπεξεργασίες καὶ διασκευές, στὶς ὁποῖες τὸ ἱστορικὸ θέμα τοῦ Ἀλεξάνδρου προσλαμβάνει ἀπίθανες μυθολογικὰς διαστάσεις.

Διαφορετικὴ παρουσιάζεται ἡ περίπτωση τῆς αἰθιοπικῆς μεταφράσεως τοῦ Φυσιολόγου (*Fisälgos*)⁶⁷. Ἡ αἰθιοπικὴ μετάφραση βασίζεται στὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο, ἀποσπάσματα τοῦ ὁποίου ὁ Hommel, ποὺ πραγματοποιοῖσε κριτικὴ ἔκδοση, παραλληλίζει πρὸς τὸ αἰθιοπικὸ κείμενο⁶⁸. Ὁ ἴδιος ἐκδότης δέχεται ὅτι ἡ μετάφραση ἀνήκει στὴν ἐποχὴ τῆς ἀνθήσεως τῆς αἰθιοπικῆς λογοτεχνίας, δηλαδὴ στὴν ἀξουμιτικὴ περίοδο τοῦ Δ' μέχρι τὸν Ζ' αἰῶνα, κατὰ τὴν ὁποία πραγματοποιήθηκαν οἱ βασικὲς μεταφράσεις τῶν βιβλικῶν καὶ ἐκ-

64. J. Simon, 'Répertoire des bibliothèques publiques et privées contenant des manuscrits éthiopiens', Revue de l'Orient chrétien, 3ème série, VIII (=XXVIII), 1931-1932, σσ. 178-196. Ἀναγραφὴ δημοσιευμένων καταλόγων ἐν Μητροπολίτου Ἀζώμης Μεθοδίου, Ὁ χριστιανισμὸς καὶ ὁ ἰουδαϊσμὸς ἐν Αἰθιοπία, Νουβία καὶ Μερὴ, I, Ἀθῆναι, 1979, σσ. 367-369. Πρόσθετες, S. Wright, J. Leroy, O. Jäger, Ethiopia. Illuminated Manuscripts, Unesco, Paris, 1961.

65. I. Guidi, Storia, μν. ἔργ., σ. 83 καὶ σημ. 1 καὶ 2. Κείμενο καὶ μετάφραση, E. A. W. Budge, The Life and Exploits of Alexander the Great, I-II, London, 1896, καὶ The Alexander Book in Ethiopia, London, 1933. Γιά τὶς αἰθιοπικὰς διασκευὰς βλ. τοῦ Ἰδίου, The History of Alexander the Great, Cambridge, 1889, σσ. lxxix-cix.

66. Τὴν ἐργασία τοῦ K. Fr. Weymann, Die aethiopische und arabische Übersetzung des Pseudo-Kallisthenes, 1901, δὲν μπόρεσα νὰ συμβουλευθῶ.

67. K. Κρουμβάχερ, Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας (μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου), Γ', Ἀθῆναι, 1900, σσ. 177-184. J. Quasten, Patrology, III, Utrecht-Antwerp, 1960, σσ. 393-394.

68. Fritz Hommel, Die aethiopische Uebersetzung des Physiologus, Leipzig, 1877. Κριτικὴ ἔκδοση μὲ βάση διάφορα χειρόγραφα, εἰσαγωγὴ καὶ μετάφραση. Τοῦ Ἰδίου, 'Der aethiopische Physiologus', Romanische Forschungen, Erlangen, 1890. C. Conti Rossini, 'Il Fisiologo etiopico', Rassegna di Studi Etiopici, X, 1951, σσ. 5-51.

κλησιαστικῶν κειμένων⁶⁹. Ἐφ' ὅσον τὸ ἐλληνικὸ κείμενο τοῦ Φυσιολόγου ὑπέστη σοβαρὲς ἀλλοιώσεις στὴ μεταγενέστερη βυζαντινὴ παράδοση, ἐνδεῖκνυται ἡ συγκριτικὴ μελέτη τοῦ πρωτοτύπου ἐν σχέσει μὲ τὴν ἀρχαία αἰθιοπικὴ διασκευή⁷⁰.

Μία διαγραφὴ τοῦ βυζαντινοαιθιοπικοῦ πολιτιστικοῦ χώρου ὑπονοεῖ τὴ διατύπωση παρεμφεροῦς προβληματικῆς. Θεμελιώδης ἀρχὴ τῆς πραγματεύσεως τῶν βυζαντινοαιθιοπικῶν πολιτιστικῶν σχέσεων εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ συσχέτιση τοῦ ὕλικου τῆς ἀρχαίας αἰθιοπικῆς γραμματολογίας πρὸς τὸ ἐλληνικὸ γραμματολογικὸ ὕλικό, πρὸς τὸ ὁποῖο ἡ πρώτη συναρτᾶται εἴτε γενετικὰ εἴτε ἔμμεσα, κατὰ λόγον τῶν ἐλληνικῶν προτύπων σὲ ἀναφορὰ πρὸς τὰ ὁποῖα διαμορφώνεται καὶ ἀναπτύσσεται. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτῃ ἡ μελέτη τῶν βυζαντινοαιθιοπικῶν σχέσεων προδιαγράφει εὐρὺ πεδίο δραστηριοποιήσεως τῆς ἐλληνολογίας. Ἡ πραγμάτευση αὕτῃ τοποθετεῖται σὲ ἐπίπεδο φιλολογικόν. Ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ αὕτῃ ἀφετηρία ἡ μελέτη τοῦ βυζαντινοαιθιοπικοῦ πολιτιστικοῦ χώρου ὀφείλει νὰ χωρήσῃ πρὸς τὴ συγκριτικὴ μελέτη τοῦ πολιτικοῦ, κοινωνικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ θεσμοῦ καὶ στὴ διακρίβωση τῆς ἐπιδράσεως ποὺ ἐξήσκησε τὸ Βυζάντιο στὴ διαμόρφωση καὶ στὸ ἐσωτερικὸ περιεχόμενο τῶν θεσμῶν αὐτῶν. Ἡ ἐπίδραση αὕτῃ δὲν περιορίζεται ἀποκλειστικὰ στὸν ἐκκλησιαστικὸ θεσμό, ὅπου εἶναι καὶ ἡ πιὸ πρόδηλη. Μπορεῖ νὰ ἐντοπισθῇ καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς τῆς αἰθιοπικῆς κοινωνίας, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὸ ἰδεολογικὸ περιεχόμενο τοῦ πολιτικοῦ θεσμοῦ. Βεβαίως ἡ ἀξουμιτικὴ μοναρχία ἀνάγεται σὲ ἀρχαιότερα ἀνατολικά πρότυπα, μὰ τὸ περιεχόμενο τῶν προχριστιανικῶν ἐλληνικῶν ἐπιγραφῶν ὑποδεικνύει διαμόρφωση βάσει ἐλληνιστικῶν προτύπων. Μὲ τὸν ἐκχριστιανισμό τοῦ ἀξουμιτικοῦ βασιλείου ὁ πολιτικὸς θεσμός διαμορφώνεται περαιτέρω σὲ ἀναφορὰ πρὸς τὸ βυζαντινὸ αὐτοκρατορικὸ πρότυπο, στὸ ὁποῖο ὕφιστατο ἰδεολογικὴ ἀλληλοεξάρτηση πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας⁷¹. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτῃ τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα τὸ ἔργο ποὺ ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο τὴν κωδικοποίηση τῆς ἀρχαίας αἰθιοπικῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας. Πρόκειται γιὰ τὸ *Kebrä Nagast* (= Ἡ δόξα τῶν βασιλέων), ἔργο τῆς θύραθεν αἰθιοπικῆς γραμματολογίας ποὺ ἀποβλέπει στὴν ἰδεολογικὴ θεμελίωση τῆς αἰθιοπικῆς δυναστείας, τὴν ὁποία ἐπιχειρεῖ νὰ ἐντάξῃ μέσα σὲ κοσμοϊστορικὰ πλαίσια

69. Βλ. γενικὰ τὴν Εἰσαγωγὴ τοῦ Hommel στὴν πιὸ πάνω ἔκδοση, σσ. xi-xiv, καὶ συγκεκριμένα σ. xviii.

70. Τὸ ἴδιο ἰσχύει μὲ τὸν Ποιμένα τοῦ Ἑρμᾶ (Patrum Apostolicorum Opera, ἐκδ. O. Gebhart, A. Harnack, Th. Zahn, Fasc. III, Lipsiae, 1877), τοῦ ὁποίου ἡ οἰθιοπικὴ μετάφραση (Hermä Nabi, βλ. πιὸ πάνω, σημ. 57) διασώζει τμήματα, ποὺ ἡ κατὰ τὰ ἄλλα ἐλαττωματικὴ παράδοση τοῦ ἐλληνικοῦ κειμένου δὲν διετήρησε.

71. Γιάννη Καραγιαννόπουλου, Τὸ Βυζαντινὸ κράτος, Ἀθήναι, 1983, σσ. 32-39.

σια ανάγοντας τις αρχές της σε δεδομένα ως ἐπὶ τὸ πλεῖστον μυθολογικά καὶ μερικῶς ἱστορικά⁷². Τὸ ἔργο συνεγράφη κατὰ τὸν ΙΓ' ἢ ΙΔ' αἰῶνα⁷³, μὰ ἡ ἀρχικὴ σύνθεσή του εἶναι πιθανῶς πολὺ προγενέστερη, ἀναγόμενη στὸν ΣΤ' αἰῶνα⁷⁴, καθ' ὅσο περιέχει ἀναφορὰς στὸν Ἰουστῖνο Α' (518-527) καὶ στὸν βασιλέα τοῦ Ἀξούμ Kaleb (514-530)⁷⁵. Τὸ ἔργο συνιστᾷ ἓνα εἶδος φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας ἀπὸ τῆ σκοπιᾶ τῆς αἰθιοπικῆς δυναστείας, ἡ ἐσχατολογία τῆς ὁποίας διαλαμβάνει τὴν τελικὴ συγχώνευση τῆς βυζαντινῆς μὲ τὴν αἰθιοπικὴ αὐτοκρατορία καὶ τὴν κατίσχυση τῆς ἀληθοῦς χριστιανικῆς πίστεως. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ «Μεγάλη Ἰδέα» τῆς αἰθιοπικῆς ἱστορίας συμβιβάζεται μόνο μὲ τὴ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, σημαίνει ἀπλῶς ὅτι ἡ αἰθιοπικὴ δυναστεία ἀντλεῖ τὰ πρότυπά της ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἰδεολογία ποὺ διεμόρφωσε ἡ πρώτη χριστιανικὴ κοσμοκρατορία. Μὰ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐνδείκνυται νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ ἀφομοίωση τῆς βυζαντινῆς ἰδεολογίας ἀπὸ τὸν αἰθιοπικὸ πολιτισμὸ συνιστᾷ φαινόμενο πολιτιστικοανθρωπολογικὸ, γιὰ τὴ μελέτη καὶ ἐρμηνεία τοῦ ὁποίου εἶναι ἀνάγκη νὰ μεταπηδήσουμε ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ στὴν πολιτιστικὴ μεθοδολογία, πρᾶγμα ποὺ θὰ καταστήσει δυνατὴ τὴ διερεύνηση τοῦ βυζαντινοαἰθιοπικοῦ πολιτιστικοῦ χώρου κάτω ἀπὸ ἓνα νέο πρῖσμα ἀντιλήψεων καὶ ἐννοιῶν. Τοῦτο δὲν συνεπάγεται ἀναίρεση τῆς πρώτης μεθοδολογίας, γιὰτὶ ἀπλούστατα, στὴν περίπτωσιν τοῦ βυζαντινοαἰθιοπικοῦ διαπολιτισμοῦ, εἶναι ἀδύνατος ὁ καθορισμὸς καὶ ἡ συγκριτικὴ ἀνάλυση τῶν πολιτιστικῶν στοιχείων χωρὶς τὸ γραμματολογικὸ ὑπόβαθρο ποὺ παρέχει ἡ φιλολογικὴ μέθοδος.

72. C. Bezold, «Kebra Nagast». Die Herrlichkeit der Könige (Abhandlungen der königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philos.-Philol. Klasse, XXIII-1), München, 1905. Στὴν Εἰσαγωγὴ μελετᾶται ἡ χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἔργου. Ἀγγλικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν E. A. W. Budge, *The Queen of Sheba and her only Son Menyelek*, London, 1922. Βλ. ἐπίσης S. Strelcyn, *Kebra Nagast, czyli Chwala Królów Abisynii*, Warszawa, 1956.

73. Ἀποψη τοῦ I. Guidi, *Storia*, μν. ἔργ., σσ. 45-47.

74. Ἀποψη τοῦ E. A. W. Budge, *The Queen of Sheba*, μν. ἔργ., σ. viii. Ἡ ἀποψη ὅτι τὸ ἔργο ἐγράφη ἀρχικὰ στὴν ἀραβικὴ ἢ στὴν κοπτικὴ καὶ μετεφράσθη στὴν ge'ez δὲν ἔχει ἐπιβεβαιωθῇ.

75. Συνοπτικὴ ἀνάλυση τοῦ ἔργου, *Μητροπολίτου Ἀξώμης Μεθοδίου*, Ὁ χριστιανισμὸς καὶ ὁ ἰουδαϊσμὸς ἐν Αἰθιοπία, Νουβία καὶ Μερὴ, μν. ἔργ., I, σσ. 128-141. Ὁ συγγραφεὺς ταυτίζει τὸν ἀναφερόμενο στὸ ἔργο ἀρχιεπίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως Damatyos πρὸς τὸν Πατριάρχη Τιμόθεον (511-518) καὶ ἐπισημαίνει τὴ σπουδαιότητα τοῦ ἔργου γιὰ τὸν βυζαντινὸ ἐλληνισμό.

**L'ANALYSE DES MOTS D'ORIGINE ÉTRANGÈRE, MOYEN DE
DÉLIMITER LES COURANTS DE CIVILISATION DANS L'EMPIRE
BYZANTIN**

H. MIHĂESCU/Bucarest

1. La byzantinologie est presque en entier l'œuvre des historiens. La linguistique a peu contribué à faire connaître la civilisation byzantine, mais pourtant ses moyens d'investigation sont en mesure d'ouvrir des perspectives dans ce domaine et même d'y pénétrer en profondeur. La production tant matérielle que spirituelle se reflète dans la langue et vice-versa: en regardant par le miroir de la langue on est à même de mieux comprendre la production matérielle et spirituelle. Les recherches dans ce domaine peuvent fort bien faire revivre cette pensée de Diderot: «La langue d'un peuple donne son vocabulaire, et le vocabulaire est une table assez fidèle de toutes les connaissances de ce peuple: sur la seule comparaison du vocabulaire d'une nation en différents temps, on se formerait une idée de ses progrès»¹.

La langue a une structure ou une grammaire et un lexique. A travers la structure on peut apprécier la production littéraire; l'étude du lexique facilite la compréhension de la civilisation dans son ensemble. Quand on dit «langue» on a affaire à une abstraction, car les réalités concrètes sont autant de «langages» ou de «styles». A Byzance il y avait un langage de l'administration, un langage des tribunaux, un langage de l'armée, un langage de l'Eglise, un langage de la littérature docte et un autre de la littérature populaire, etc. Mentionnons un seul aspect du problème: le langage de la littérature docte et celui de l'Eglise évitaient à tout prix les latinismes, tandis que le langage des tribunaux et celui de l'armée en sont pleins. Donc en étudiant de plus près les «styles» on arrive à mieux comprendre les hommes et la société.

Dans chaque langue il y a un lexique fondamental, d'habitude très durable; mais il y a aussi un lexique labile et changeant, selon les nécessités de chaque époque historique: celui-ci marque et caractérise les différentes étapes du progrès social. La méthode bien connue dite «*Wörter und Sachen*» recommande d'étudier les mots à travers les

Conférence donnée au Collège de France mardi le 17 janvier 1984.

1. Encyclopédie, Paris, 1975, t. V, p. 637. L'idée a été reprise par le spécialiste français *Georges Mathieu* dans ses ouvrages *Le vocabulaire de la prose littéraire de 1833 à 1845*. *Théophile Gautier et ses premières oeuvres en prose*, Thèze, Paris, 1946 et *La méthode en lexicologie*, Domaine français, Paris, 1953.

choses; mais l'on pourrait choisir aussi la voie inverse, c'est-à-dire essayer de mieux comprendre une civilisation à l'aide de ses moyens d'expression. L'étude du lexique grec médiéval est partiellement gênée, empêchée par le manque d'un grand dictionnaire: Du Cange est vieilli, Sophocles incomplet, Lampe partiel, Kriaras parvenu seulement à mi-chemin. Néanmoins il est possible de tracer les grandes lignes de son évolution. Ainsi qu'il est connu, la langue grecque était capable de s'exprimer par ses propres moyens, mais elle recourait aussi aux emprunts: étudier les différents emprunts, c'est refaire le chemin parcouru par la civilisation byzantine.

2. Les termes des domaines de la flore et de la faune, comme le platane (πλάτανος), le prunier (προύμνη), la panthère (πάρδαλος), le lion (λέων) et surtout ceux du domaine des aromates, comme l'aloès (άλόη), l'ambre (ἀμπάρ), le gingembre (ζιγγίβερι), le poivre (πέπερι) et le sésame (σήσαμον) attestent des relations commerciales avec l'Inde avant l'établissement des Slaves dans les Balkans. A côté de la tiare (τιάρα) orientale, citons le manteau orné nommé τζιτζάκιον, terme qui doit être mis en rapport avec le mot d'origine turque *çiçek* (fleur), ou encore l'arme de jet ἀλακίτιον et les instruments de musique λαβοῦτο «luth» et σαμβύκη «espèce de lyre à quatre cordes».

De Perse sont venus le cafetan (καβάδιον), le vêtement spécial dit διβητίσιον, le pantalon σαράβαρα, le coton (βάμβαξ), une soie spéciale (χαρέσιον), les épinards (σπανάκι), les biscuits (παξαμάδια), le marteau (τζόκος) et trois termes caractéristiques de la nature et des relations sociales de ce pays: le pétrole brut ou naphte (νάφθα), nommé aussi huile de Médie (Μηδείας ἔλαιον)², le jeu d'échecs (ζατρίκιον) et la corvée (ἀγγαρεία), ou travail gratuit dû aux autorités ou aux grands propriétaires. C'est très probablement du Caucase, par voie de mer, qu'est venu le manteau de fourrure nommé γοῦνα³. Les relations avec la Syrie et le Liban sont attestées par des termes du domaine des échanges commerciaux comme les arrhes ou le gage (ἀρραβών), le collier (μανιόκης), le drap de lin (γάβανον), le sac (σάκκος). L'Egypte envoyait le rameau de palmier (βάρον), la gaine de la fleur du palmier (σεβένιον), le topaze et le papyrus (πάπυρος), utilisé comme matériel ou comme papier (χαρτίον) à écrire.

La Bible a diffusé et popularisé sur une aire immense des termes

2. Proc., Bell., II, 512, 16.

3. H. Mihăescu, Les termes byzantins βέρρον, βέρρος «casaque, tunique d'homme» et γοῦνα «fourrure», «Revue des études sud-est européennes» 19 (1981) 425-432.

comme: ἄββας «abbé», Ἀγαρηνοί «Arabes», ἀλληλούια «louez le Seigneur», ἀμήν «ainsi soit-il», Βαβέλ «confusion», γέεννα «géhenne, lieu maudit», κόλλυβα «blé bouilli», μάννα «manne céleste», Πάσχα «Pâques», ῥαββί «rabbīn», σάββατον «samedi», σατᾶν «Satan», σμάραγδος «émeraude», ὕσωπος «hysope», χερουβίμ «chérubin».

Considérés dans leur ensemble, les emprunts faits à l'Orient étaient relativement peu nombreux et sporadiques; ces influences arrivaient en grande partie par voie de mer; la terre ferme demeurait peu accessible, à l'exception des rares caravanes qui traversaient les déserts. La même constatation, mais dans une mesure plus restreinte, est valable pour le nord illyro-thrace, d'où ont été importés des termes comme βαρδούχιον «massue», γάσπακος «haillons, habit usé», κατοῦνα «établissement modeste, camp», κοπέλλα «fillette», πῖσος «pois» et ῥομφαία «arme de jet».

3. Les mots d'origine latine —trois mille environ— étaient, si l'on peut dire, congénitaux, car ils faisaient partie d'une culture devenue avec le temps commune. L'Empire byzantin se considérait —et était en fait— une continuation de l'Empire romain (Ῥωμανία); ses habitants préféraient s'appeler Romées (Ῥωμαῖοι) qu'Hellènes (Ἕλληνες), terme quelque peu déconsidéré parce qu'il rappelait le paganisme antique. De fait, Byzance était une synthèse d'hellénisme, de christianisme et de culture romaine, éléments toujours présents dans son histoire, tantôt en harmonie, tantôt en conflit entre eux, car l'hellénisme tendait à être «pur» et authentique, entrant de ce fait en conflit avec le romanisme, qui se maintenait fermement dans l'administration, les tribunaux, l'armée, la littérature populaire et d'autres sphères d'activité, de sorte que sa présence ou son absence peuvent servir de critère stylistique pour la détermination de la structure sociale et de la culture des écrivains, pour les courants d'idées et les tendances linguistiques. Cette composante constituait donc un héritage de grand prestige, un facteur actif, continu de rapprochement et de renouvellement, car les portes de l'Occident étaient toujours ouvertes, le progrès linguistique réalisé là-bas se faisant ainsi sentir partiellement dans l'Empire byzantin; alors que le latin de base de la langue romaine demeurait isolé du reste de la romanité, la langue grecque s'enrichissait sans cesse d'innovations et d'apports lexicaux de l'Italie et de l'Occident roman. Dans la vie de tous les jours, les éléments latins avaient cours dans toutes les couches sociales, reflétant l'évolution historique. C'est pourquoi il n'y a rien d'étonnant à ce que la littérature byzantine soit devenue un moyen

complémentaire pour approfondir nos connaissances sur le latin parlé, dit «vulgaire», dont sont dérivées les langues romanes⁴. Jusqu'au Xe siècle, l'Eglise est restée indifférente à l'égard des éléments latins, puis elle a adopté avec fermeté la voie de l'hellénisme, éliminant résolument et pour toujours les premiers.

Dans le cadre de la vaste unité politique de l'Empire romain on pouvait assister non seulement à la diffusion d'une religion universelle, mais aussi à un processus continu d'assimilation et de diffusion linguistiques, car la langue latine véhiculait dans toutes les directions des éléments locaux et les faisait connaître dans un espace immense. Certains mots d'origine celtique ont pénétré par son intermédiaire dans la langue grecque et ont survécu longuement, jusqu'à l'époque byzantine, par exemple βέρρος «espèce de manteau», βράκι «pantalon», γαῖσος «arme de jet», etc. Quelques termes d'origine germanique, à peine mentionnés ou même ignorés par les sources occidentales, sont devenus populaires dans l'Empire byzantin et en ont même franchi les frontières, tels que δροῦγος «unité militaire», κούκουρον «carquois» (en roumain *cucură*), ποῦγγα «bourse» (en roumain *pungă*), σκούλα «garde militaire», τζάγγα «botte», φάρα «tribu» (en albanais *farë*), φλάσκα «petite bouteille, carafe». Entré autant dans la langue latine que dans la grecque, le nom des Slaves (Σκλαβηνοί, Σκλάβοι) a acquis avec le temps le sens d'esclave», probablement en raison des nombreuses ventes d'esclaves d'origine slave dans l'Empire byzantin et en Occident. Le nom de la tribu celtique *Volcae* a été adopté par les Germains et par les Slaves, puis s'est implanté dans la littérature byzantine pour exprimer la nation de population de langue romane du sud-est de l'Europe (Βλάχοι)⁵.

Les éléments latins de la langue de l'administration, de la justice et de l'armée ont disparu rapidement après la chute de l'empire, pour céder la place aux termes correspondants d'origine turque. 200 mots environ d'origine latine ont survécu dans le néo-grec et certains sont passés dans d'autres langues du sud-est de l'Europe. Ce résultat, plus modeste qu'on ne s'y serait attendu, s'explique par le fait que l'influence latine n'a pas pénétré en entier dans le fonds lexical principal et durable

4. H. Mihăescu, La littérature byzantine, source de connaissance du latin vulgaire, «Revue des études sud-est-européennes» 16 (1978) 195-215.

5. M. Triandaphyllidis, Die Lehnwörter der mittelgriechischen Vulgärliteratur, Strassburg, 1899; H. Zilliacus, Das lateinische Lehnwort in der griechischen Hagiographie, «Byzantinische Zeitschrift» 37 (1937) 302-344; G. Rohlf, Lexicon Graecanicum Italiae Inferioris. Etymologisches Wörterbuch der unteritalienischen Gräzität, Tübingen, 1964; E. Kriaras, Λεξικό της μεσαιωνικής δημόσιας γραμματείας, t. I-VIII, Thessaloniki, 1969-1983.

de la langue grecque, mais s'est maintenu en majeure partie dans le cadre du lexique périphérique, changeant, instable et variable, qui tend à se renouveler sans cesse, d'une époque historique à l'autre, en rapport avec les besoins de la société.

4. La situation est bien plus précaire en ce qui concerne les slavismes, quoique, après le VIe siècle, il ait existé entre Slaves du sud et Grecs des relations permanentes de voisinage, coexistence, échanges commerciaux ou de conflit. Les premières attestations de slavismes apparaissant au Xe siècle et ne dépassent pas —y compris celles ultérieures— le chiffre de 30. Ils sont en général de caractère régional et peuvent être répartis en cinq catégories: 1) géographie physique et formes du terrain: étang, marais (βάλτα), lac (ἔζερν), marécage (λού-τζα), eaux bonnes pour la pêche (στροῦγαι); 2) faune: bison d'Europe (ζούμπρος), écureuil (βερβερίτζα), une certaine espèce de poisson (βερ-ζήτικον), lézard (γουστερίτζα), loutre (βίδρα), un être mythique du domaine des superstitions (βρικόλακας); 3) outils, récipients, objets de vannerie: baquet (βεδούρι), barrique (βαγένι), claie (λέσα), gourde (πλόσκα), poulailler (κοτέτσι), tamis (σήτα); 4) institutions: loi (ζακόνι), administrateur d'un village (τζέλνικος), chef d'une région administrative (ζουπάνος) prince (κνέζ), commandant d'armée, chef d'Etat (βοεβόδας), roi (κράλης); 5) autres termes: prostituée (κούρβα), Bogomiles (Βογό-μυλοι), Allemands (Νέμιτζοι), Slaves (Σκλάβοι).

Il faut accorder une attention particulière à la toponymie d'origine slave de la Grèce actuelle; elle doit être étudiée en étroite liaison avec la vie de la société européenne du VIIe au Xe siècle et avec sa technique de la colonisation agricole. Un problème similaire existe pour l'Albanie, la Roumanie et la Hongrie, ainsi que pour la populations romane d'Occident colonisée par les tribus germaniques. Par-dessus la population agricole locale venait se poser un nombre plus ou moins grand, une minorité en tout cas de conquérants qui occupaient et colonisaient certains points. En Grèce, la colonisation s'est faite par des infiltrations isolées et persévérantes, qui sont arrivées jusqu'en Crète, mais sans jamais constituer des centres administratifs viables. Seule une organisation statale slave aurait pu réaliser une union de ces points et leur permettre de survivre, mais une telle organisation n'a pas existé et les colonies slaves ont disparu avec le temps, se fondant dans la masse grecque, non sans laisser de nombreuses traces dans la toponymie. En Grèce, Albanie méridionale, Roumanie et Hongrie cette toponymie est d'origine bulgare, en Albanie septentrionale d'origine serbo-croate;

pourtant il n'est point exclu que certains éléments d'origine serbo-croate se soient infiltrés aussi en Grèce. La toponymie slave de Grèce est plus fréquente à l'ouest qu'à l'est et dans les îles: elle renferme en particulier des noms dérivés de formes du relief et de différentes espèces d'arbres, c'est-à-dire qu'il s'agit d'une toponymie mineure, qui explique et caractérise en une certaine mesure la nature des colonisations. En général, l'influence slave dans l'Empire byzantin a été plus faible qu'au nord du Danube, aussi la conception du refoulement ou de la slavisation des Grecs avant le Xe siècle est-elle une exagération évidente⁶.

5. Les Arabes ont laissé plus de traces en Italie et dans la Péninsule ibérique que dans l'Empire byzantin. Ce fait s'explique par l'état permanent de guerre entre Byzantins et Arabes et par la faiblesse de leurs contacts commerciaux. La catégorie la mieux représentée est celle des produits artisanaux et des marchandises, en premier lieu les tissus et les pièces du vêtement (ἄβδιον) «nuance de laine», ἀτλάζι et χάσδιον «soie», ζοῦπα «long vêtement de dessous en laine, jupe», τσόχα «vêtement en laine» et τζάντζαλος «mauvais vêtement, hardes»; puis les aromates (ἄνισον «anis», ζαπέτι «arabe *zabad*», ζουλάπιν «décoction, «pharmacie», σάκχαρ «sucre». Dans le domaine de la navigation et de la guerre, citons les termes καλαφάτης «celui qui goudronne une barque», σάκα «unité militaire d'arrière-garde» et χάνδαξ «fossé de défense». Le nom d'ἄμιρᾶς «émir, chef militaire» est très répandu, autant dans la littérature docte que dans celle populaire. La flore et la faune ne sont représentées que par trois mots: ζαρούριον «néfle», γάιδαρος «âne» et ζαγάριον «espèce de chien de chasse». C'est par les Arabes qu'ont été véhiculés le terme désignant l'instrument de musique nommé ἀνακαράς et le mot ζάρι «dé du trictrac»⁷. Le nombre réduit des arabismes confirme la thèse de l'historien H. Pirenne selon laquelle la poussée arabe a rompu les liens entre l'est et l'ouest, a scindé l'unité de la Méditerranée et a marqué la fin de la civilisation antique. Il convient de préciser que les rencontres entre Byzantins et Arabes ont eu lieu en particulier sur

6. Max Vasmer, Die Slaven in Griechenland, «Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Kl.», 1941, no 12, Berlin, VIII, 350 p.; Ph. Malingudis, Studien in den slavischen Ortsnamen Griechenlands. 1. Slavische Flussnamen aus des messenischen Mani, Wiesbaden, 1981.

7. K. Lokotsch, Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs, Heidelberg, 1929; G. B. Pellegrini, Gli arabismi nelle lingue neolatine con speciale riguardo all'Italia, I-II, Brescia, 1972.

terre, en Asie Mineure, et n'ont pas été de nature à favoriser des échanges commerciaux et culturels. Les voies maritimes sont restées libres et les rapports mutuels se sont poursuivis, mais en plus faible mesure qu'à l'époque antique. Byzance n'en a pas moins représenté un élément de continuité et un pont entre l'Orient et l'Occident. La rivalité entre Arabes et Byzantins a considérablement affaibli l'unité et la prospérité de la Méditerranée Orientale et a contribué indirectement à l'essor économique et culturel de l'Italie, qui est devenue le point de départ d'une nouvelle étape de l'histoire de l'humanité, au cours de laquelle le centre de gravité de la civilisation s'est déplacé progressivement vers le nord-ouest, passant ensuite de la Méditerranée dans l'Océan Atlantique. Concomitamment, surtout après l'an mil, un puissant courant culturel a commencé à souffler de l'Italie vers Byzance, ainsi qu'on va le voir plus bas.

6. Les italianismes ont pénétré petit à petit après l'an mil et surtout après la chute de Constantinople: on en compte environ cinq mille et ils surpassent les éléments latins autant comme importance que comme variété, occupant aussi une place fort importante dans la toponymie de toute la Grèce. La catégorie la plus nombreuse, comprenant au moins 450 termes certains, est celle de la navigation, où les Italiens ont joué le rôle de créateurs et de promoteurs durant plus d'un demi-millénaire. Ce sont eux qui ont transporté par mer les armées des croisés et, avant l'intervention des Turcs en Europe, ont rétabli pour un certain temps l'unité, interrompue par les Arabes, de la Méditerranée. Cependant, le rôle le plus spectaculaire des villes italiennes consiste dans le fait qu'elles ont été de grandes productrices de biens matériels: moyens de transport, bâtiment, mobilier, habillement, objets de parure, métallurgie, instruments de pêche; elles ont excellé dans l'art de battre monnaie, dans le don de diriger autant l'avoir de chacun que celui de la ville ou de l'Etat, dans l'art de la guerre, dans la littérature et les arts, dans l'idéologie politique et religieuse. Dans cette terminologie introduite à Byzance, la linguistique moderne est à même de distinguer aisément les éléments vénitiens de ceux milanais, génois ou toscans et elle peut apprécier ainsi l'apport particulier de chaque ville. Par exemple, les termes ἀμπασσάδα «ambassade», ἀτζάλε «acier», δοάνα «douane», παλάντζα «balance» et πλάτζα «place publique» évoquent les phonétismes vénitiens *ambassada*, *azzal*, *balanza* et *plazza*, et non pas ceux de la langue italienne littéraire *ambasciata*, *acciaio*, *bilancia* et *piazza*. Presque tous

les mots tels que capital, caisse, change, crédit sont d'origine italienne⁸. En leur qualité de marchands et de navigateurs, les Italiens ont joué le rôle d'intermédiaires entre l'Europe occidentale et le Proche Orient, ou entre les Arabes et la culture byzantine. Certains termes d'origine germanique ont acquis dans le grec byzantin des formes et des phonétismes italiens, par exemple: ἀράλδο —it. *araldo*, v. fr. *hiraut*; μπαστούνι —it. *bastione*, all. *bastjan*; φέλτρον —it. *feltro*. Un grand nombre d'arabismes, spécialement des noms d'étoffes et de fruits ou la terminologie commerciale et nautique ont été introduits dans l'Empire Byzantin par les Italiens, par exemple ἀβαρία —it. *avaria*, arabe *āwar* «marchandise détériorée»; ἀρσενάλης —it. *arsenale*, ar. *darcinā* «chantier naval»; μαγαζί —it. *magazzino*, ar. *mahzen*; δραγουμάνος —it. *dragomano*, ar. *targoman* «interprète».

Après la quatrième croisade, les Italiens ont dominé la navigation dans la Méditerranée orientale; autour de l'an 1300, la boussole est adoptée par la littérature byzantine (πούσολος) sous sa forme italienne (*bussola*). Les italianismes apparaissaient en premier lieu dans la vie quotidienne des gens de la rue, dans le vocabulaire du bâtiment et de la décoration intérieure des édifices, dans les formules de communication, dans les rapports sociaux. Ils se sont généralisés et ont, en grande partie, survécu jusqu'à nos jours dans toute la Grèce. En voici quelques exemples: ἀβιζάρω —*avisare*, νοβέλλα —*novella*, κάμερα —*camera*, κοντράδα —*contrada*, μπαράκκα —*barraca*, μπόσκο —*bosco*, σκόλα —vén. *scola*, στάντζια —*stanza*, etc. La mode du temps était importée d'Italie en même temps que les noms d'étoffes, de confections ou d'objets de parure, tels que βελούδο —*veludo* «velours», μπόλια —v. vén. *imbolia* «voile», περέτα —*beretta*, φάλδα —vén. *falda* «tablier» etc. Les instruments de musique venaient, de même, d'Italie et conservaient leurs noms: ἄρπα —*arpa*, βιόλα —*viola*, μπίφαρο —*pifaro* «sorte de flûte», τζαμπούνια —*zampogna*, τρουμπέτα —*trombetta*, etc. Dans le même ordre d'idées, on rencontre le jeu d'échecs (σκάκος —*scaco*) et la terminologie de l'art littéraire: βέρσο —*verso*, χρόνικα —v. it. *cronica*, ρίμα —*rima*, ριμάρω —*rimare*, στόρια —*storia*, etc. Le fait que les Byzantins empruntaient à l'Italie leurs interjections, adverbes et particules prouve que les relations linguistiques avaient lieu par voix orale, chez les représentants des basses classes; par exemple: βίβζα —*viva*, περδίο —*per Dio*, περφόρτζα —*per forza*, τζίρκα —*circa*, φόρτζι —*forse*⁹. Il s'est donc agi d'une influence sur une vaste

8. *Heinrich Kahane*, Gli elementi linguistici italiani nel neogreco, «Archivum Romanicum» 22 (1938) 120-135.

9. *D. C. Hesseling*, Les mots maritimes empruntés par le Grec aux langues

échelle, influence directe et populaire. En suivant pas à pas, d'une génération à l'autre, la mesure dans laquelle la civilisation occidentale s'est répandue et a été assimilée, l'étude de la langue facilitera aussi la compréhension du phénomène littéraire, car les résultats obtenus constitueront des points de repère pour la pénétration de l'idéologie de la Renaissance et de l'humanisme italien.

7. La terminologie féodale byzantine d'origine française comprenait quelques notions fondamentales dans le domaine des relations sociales et de production, de l'administration publique, de l'art militaire, de l'idéologie du temps. En même temps que les représentants de la noblesse française, ont fait leur entrée dans l'Empire byzantin leurs systèmes administratifs et juridiques, leurs coutumes de cour, leurs distractions et jeux de société, leurs ordres monastiques, etc. Pour détecter les gallicismes il faut tenir compte en premier lieu des correspondances phonétiques et recourir à la méthode comparative. La langue grecque n'avait pas les sons *č*, *ğ*, *š* et *ž* et était donc obligée de les remplacer par *tz*, *dz*, *s* et *z* et de les adapter à leur propre système. En conséquence, à *c + a* du latin correspond en vieux français *ča*, en grec byzantin *tsa* et en français moderne *ša*; par exemple: lat. *camera*, v. fr. *chambre* (prononcé *čambre*), gr. byz. τσάμπρα, fr. mod. *chambre* (prononcé *šambr*); lat. *cancellarius*, v. fr. *chancelier* (prononcé *čancelier*), gr. byz. τσανσελλιέρης, fr. mod. *chancelier* (prononcé *šancelier*); lat. *capitulum*, v. fr. *chapistre* (prononcé *čapistre*), gr. byz. τσαπίστρον, fr. mod. *chapitre* (prononcé *šapitr*). De l'allemand *kamerline* dérivent en v. fr. *chambrelan* (prononcé *čambrelan*), en gr. byz. τζαμπερλάνης, en fr. mod. *chambellan* (prononcé *šambelan*). Les mots *écharpe* et *avantage* du français sont rendus en grec par ἐσάρπα et ἄβαντάζ. Un terme comme τόρ-τζα «flambeau», passé du grec en roumain (*torță*), a pu provenir du v. fr. *torche* (prononcé *torče*), mais aussi du v. it. *torcia*; or cet emprunt byzantin est attesté en Chypre, où les Français ont été longtemps les maîtres, c'est donc la première hypothèse qui paraît la plus plausible. La variante Φράντζα (à côté de Φραγκία) avait des correspondances dans le français ancien, mais aussi dans l'italien ancien (*Franza*, *Franzia*), cependant le point de départ a certainement dû être en Gaule,

romanes, «Verhandlingen der Koniglijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Afdeeling Letterkunde» V, 2 (1903) 1-38; B. E. Vidos, La forza d'espansione della lingua italiana, Nijmegen-Utrecht, 1932; F. Thiriet, La Romanie vénitienne au Moyen Âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles), Paris, 1959.

d'où le terme géographique a passé dans le grec byzantin, puis dans le roumain (*Franța*) et dans d'autres langues sud-est européennes. Les variantes *φρά*, *φράρης* et *φέρης* «frère» nous renvoient à trois régions différentes: it. *fra*, vén. *fraro* et fr. *frère*. En échange, le terme *ρέντα* venait sûrement du v. fr. (*rente*), et non pas du v. it. (*rendita*)¹⁰.

Les relations féodales se sont développées plus rapidement en France, ce qui explique que la terminologie féodale ait eu en général un caractère prépondérant français; puis elle s'est répandue dans le reste de l'Europe et s'est généralisée avec le temps. Les emprunts byzantins se sont faits le plus souvent dans ce domaine par les croisés d'origine française. Le terme *feum* ou *feudum*, véhiculé par la langue latine, se prononçait en vieux français *fieu*, d'où en byzantin *φιέ* et en italien *fio*. A côté de *vasal* «personne qui accompagne un seigneur et lui est soumis», en v. fr., on connaît les variantes *vaslittus* du lat. méd. *vaslet* en prov. et *valet* dans le nord de la France; mais les sources byzantines de Chypre attestent la forme *βασλιώτης*, qui movenait sans doute du midi de la France. C'est de là que venait également le verbe *βιτουαλιάζειν* «approvisionner, ravitailler», en v. prov. *vitualhiar*. Les variantes *ντουάριον* et *ντουέριον* «douaire» indiquent que, de ce temps, avait lieu le passage de la prononciation *douare* du vieux français à la prononciation du français moderne *douaire*. La prononciation *courasse* du XIIIe siècle s'est reflétée dans le chypriote *κουράσσα*, alors que le français actuel a adopté *cuirasse*. Ces emprunts ont eu lieu dans des cercles sociaux restreints et n'ont pas survécu longtemps à la domination française. Tout autre, en revanche, a été l'action des villes italiennes, parce que soutenue par les producteurs de marchandise, les artisans, les marchands et les navigateurs. Tous ceux-ci mettaient à la disposition des riverains de la Méditerranée orientale ce qui leur était nécessaire pour la vie de tous les jours ou pour la défense contre les envahisseurs, c'est-à-dire tissus, objets usuels de ménage, aliments et armes de toutes sortes. En effet, Venise, Gênes, Pise, Florence et autres centres italiens disposaient de la technique la plus avancée du temps, ainsi qu'un style de travail nouveau, caractérisant une société en pleine expansion économique et spirituelle, sans compter qu'ils contrôlaient les voies de navigation. C'est ce qui explique que l'influence linguistique et culturelle de l'Italie a été plus puissante que toute autre, à la fois plus complète et plus profonde même que l'héritage légué à Byzance par la Rome antique.

10. René Grousset, *Histoire des croisades et du Royaume Franc de Jérusalem*, I-II, Paris, 1934-1948; Heinrich und Renée Kahane, *Sprache. Byzantinische Einflüsse im Westen*, «Reallexicon des Byzantinistik», Halbsseiten 345-498.

8. L'influence orientale d'origine turque était une conséquence normale de l'occupation militaire; dans certaines régions elle a duré jusqu'au XXe siècle. Le remplacement d'un système par un autre a donné naissance à une terminologie nouvelle en ce qui concerne l'administration, l'armée, les ateliers de production, les échanges commerciaux, etc. Concomitamment, un courant en sens inverse a commencé à s'exercer sur les conquérants, car la civilisation byzantine laissait partout des traces et par endroits survivait même vigoureusement. La domination ottomane a isolé à nouveau la Méditerranée orientale, a affaibli les villes italiennes et a hâté le processus de transfert du centre de gravité de l'économie occidentale de la Méditerranée à l'Océan Atlantique. L'influence linguistique turque dans l'Empire byzantin aux XIVe et XVe siècles et celle qu'elle a exercé sur presque toutes les langues du sud-est européen ont beaucoup de points communs et ne peuvent être vraiment bien comprises que par une étude comparative d'ensemble. Cette influence a laissé des traces profondes dans les langues albanaise et bulgare, plus faibles dans les langues roumaine et serbo-croate et sporadiques seulement en hongrois; pour cette dernière langue il faut tenir compte aussi des éléments d'origine turque antérieurs à la conquête ottomane, qui ont été enregistrés avec soin par le savant magyar Gy. Moravcsik¹¹; peu d'entre eux se sont généralisés et sont devenus populaires dans l'Empire byzantin. Quelques-uns sont des titres de dignitaires ou de commandants militaires venus en contact avec la diplomatie byzantine, tels que χαγάνος, attesté dès le Ve siècle, βοϊλᾶς (en slave *boljar*, en roumain *boier*), κανᾶς (tc. *qan*, cf. χαγάνος), ταρκάνος et τουδούνος au IXe siècle, μπέης (tc. *bäg*, *bäi*) au Xe, μπάνος (roum. *ban*), πεκλαρπάκης, σουλτάνος au XIIe siècle. Par l'intermédiaire des Turcs ont pénétré aussi quelques éléments d'origine arabe. Dans l'ensemble, l'influence turque n'apparaît dans les sources que vers le XIVe ou le XVe siècle et cela surtout dans la terminologie militaire; ἐμίρης «chef d'unité militaire», γενιτζάρης «fantassin», σπαγίδες «soldats de cavalerie», ἀτζουπάς «mercenaire», τζαούσης «courrier». Dans l'administration civile et dans l'organisation sociale il y a eu sans aucun doute un processus d'adaptation à la culture byzantine qui, jusqu'à ce jour, n'a pas encore été étudié en détail et dans toute son ampleur: ἀμειρτζανδάριος était un dignitaire correspondant au πρωτοσπαθάριος, le titre de ἀμειραχούρης peut être traduit par *comes stabili*, *connétable* et ἀκοντζίδες par ὑπόδρομοι. L'institution dénommée τιμάριον, la caisse de l'Etat

11. Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I-II, Berlin, Akademie-Verlag, 1958.

(χαζηνὰς) et la redevance ou l'impôt imposé aux peuples soumis (χαρά-
τζίον) rappellent des pratiques usuelles dans l'Empire byzantin ou en
Occident. Ainsi donc, entre l'organisation sociale de l'Empire byzantin
et celle mise en place après la chute de Constantinople il a existé une
continuité organique qui ne saurait être méconnue par les historiens.
La terminologie d'origine turque des sources byzantines et du grec
moderne correspondait aux besoins sociaux de l'époque féodale et était
une nécessité historique; elle a disparu aujourd'hui de presque toutes
les langues du sud-est européen.

9. L'influence linguistique d'origine étrangère n'apparaissait que
dans la langue populaire (δημοτική), tandis que la langue «pure» (κα-
θαρεύουσα) des savants et de l'Eglise était calquée sur les classiques de
l'Antiquité, demeurant imperméable aux emprunts du dehors. Si l'on
se limitait à celle-ci, on pourrait être informé sur les événements, sur
les mouvements des armées et des idées mais l'on ne rencontrerait pres-
que jamais les expressions populaires qui les désignaient, comme si
l'emploi des néologismes était une catastrophe pour la langue grecque.
En effet, la langue des puristes de Byzance et de la nouvelle Grèce a
évité systématiquement les emprunts de toute nature, aussi bien les
latinismes que les arabismes, les slavismes, les italianismes, les turcismes
et même la terminologie scientifique des temps modernes, cherchant à
s'exprimer par les seuls moyens hérités de l'époque glorieuse de l'Anti-
quité. Pourtant, les nécessités de la vie de tous les jours ont obligé au-
tant les dirigeants que les masses larges de la population de faire appel
à l'héritage de la Rome antique au moyen âge, d'assumer sans crainte
les progrès réalisés en Italie entre 1200 et 1500, d'emprunter les slavismes,
les arabismes et les turcismes, d'adopter sans triage la terminologie
moderne. Sur les 3000 latinismes de l'époque byzantine, seuls 200 en-
viron subsistent encore aujourd'hui, sur les 5000 italianismes un nombre
plus grand, cependant que les turcismes ont disparu en grande partie
et que la terminologie moderne connaît une évolution permanente due
aux progrès rapides réalisés par la technique de notre temps. Chaque
époque historique a eu besoin de moyens d'expression spécifiques, qui
ont été remplacés peu à peu après le passage à une nouvelle étape de
développement. Les emprunts ont été une nourriture qui a alimenté à
son époque —ou, si l'on préfère, un vêtement qui a habillé décentement
au moment opportun— la société byzantine. Celle-ci a assimilé ce qui
lui était nécessaire et a mis en œuvre un système linguistique propre,
sans l'altérer. L'histoire plus de trois fois millénaire de la langue grecque

est à la fois un bon exemple et un argument convaincant comme quoi les néologismes n'ont jamais constitué un danger pour le développement ininterrompu d'une grande langue de culture.

Pour compléter ce bref exposé, tâchons de parcourir en hâte la voie inverse, afin de voir dans quelle mesure la culture byzantine a influencé les peuples voisins du sud-est de l'Europe. On constate d'abord que les Vlaques et les Albanais, qui ne possédaient pas encore une organisation statale, n'ont fait que très peu d'emprunts et n'ont conservé que des traces sporadiques de culture byzantine. Les Bulgares et les Serbo-Croates ont connu deux sortes de contacts: l'un de voisinage immédiat à caractère populaire et l'autre d'un niveau supérieur par l'intermédiaire de l'organisation sociale et ecclésiastique. Quant aux Roumains du nord du Danube et aux Russes, ils n'ont assimilé que les termes liés à ce dernier domaine. Dans l'ensemble, les emprunts linguistiques sont venus à la suite des actions militaires, par le canal des échanges commerciaux et culturels, ou comme le résultat de nécessités ressenties par l'Etat et l'Eglise. Les voies terrestres n'étaient pas en mesure de promouvoir les échanges commerciaux au même niveau que celles maritimes, cependant que les marchandises relativement chères ne trouvaient acheteurs que dans les couches sociales les plus élevées, aussi étaient-elles en volume réduit. En revanche, les autorités et les gens d'Eglise trouvaient dans Byzance des modèles brillants, dont ils avaient besoin et qu'ils tâchaient d'imiter. L'absence de toute influence byzantine sur les Aroumains et les Albanais est un trait négatif qui peut aider à caractériser cette culture: elle avait réalisé des progrès considérables surtout dans les domaines de l'administration publique, de l'organisation militaire, de la production artistique et artisanale, ainsi que dans celui de l'idéologie religieuse; mais le genre de vie des Vlaques et des Albanais de la Péninsule balkanique rendaient les emprunts de cette sorte inutiles ou d'importance secondaire. La culture byzantine n'a pu pénétrer dans les villages et n'est devenue populaire qu'en faible mesure, ce qui ne l'empêche pas d'avoir laissé des notes spécifiques et de constituer une partie importante de la superstructure de la société féodale de l'est de l'Europe.

**LOGOS EN L'HONNEUR DE S. DÉMÉTRIUS PAR
PSEUDO—THÉODOTE, ÉVÊQUE D'ANCYRE**

VASILKA TĀPKOVA-ZAIMOVA/Sofia

Ce Logos appartient à la basse époque (XVe s.?), lorsque le culte démétrien n'est plus aussi strictement lié à Salonique. Le vrai Théodote est un auteur de la première moitié du Ve s. qui a composé également un Logos en l'honneur de S. Georges¹, ce qui expliquerait son intérêt aussi pour S. Démétrius—c'est le cercle des saints militaires. Ch. Hannick remarque qu'on peut lui attribuer («vielleicht in Verwechslung») une homélie pour le vendredi avant κυριακή τῆς τυρινῆς qui, dans le Vindob. slav. 15, f. 38^v est indiquée comme provenant de la plume d'un certain Théodote de Constantinople².

Il y a en général des doutes sur la paternité de ce Logos. A. Papadopoulos parle de Pseudo-Théodote³. Nous continuons cependant de l'appeler «Théodote» pour simplifier les choses.

Pour composer son Logos notre Théodote a eu sous la main des textes démétriens qui circulaient traditionnellement—en premier lieu la Vie dans sa version la plus courante, des récits de synaxaires, le texte de Jean Staurakios (ou une version postérieure), etc. Mais il n'a aucune idée de chronologie: l'histoire de Kalojean vient après le tremblement de terre de l'époque de Léon III l'Isaurien. Ses connaissances topographiques sont pratiquement inexistantes.

Le texte est livré dans: Taur. gr. 320 (C V 23), chart s. XV; Neapol. gr. II, 101, 35, II C 33, chart., s. XV, (notre texte occupe 7 feuillets à partir du f. 130^v (avec numération à part). Nous le publions d'après ce ms⁴.

1. V. Godet, Les Pères de l'Eglise. Paris, 1899, p. 234; New Cath Encyclop. XIV 1966, 27-28.

2. Ch. Hannick, Maximos Holobolos in der Kirchenslavischen homilitischen Literatur. Wien, 1981, p. 262.

3. A. Παπαδόπουλος, 'Ο ἅγιος Δημήτριος εἰς τὴν ἐλληνικὴν καὶ βουλγαρικὴν παράδοσιν, Θεσσαλονίκη 1981, p. 59.

4. G. Pierleoni, Catalogus Codicum graecorum Bibl. Neapolitanae, I, 1962, 101³⁶; BHG et Auctarium 547 m; Ehrhard, III, p. 882, annot. 1; Anal. Boll. 21 (1902) 396⁷.

Τοῦ ὁσίου Θεοδότου ἐπισκόπου Ἀγκύρας

Λόγος εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Δημήτριον. Δέσποτα εὐλόγησον.

Ἦνίκα ἡ ἄλλη τῶν εἰδώλων ἐφαιδρύνετο παρὰ τῆς δεισιδαίμονος θε-
ραπείας καὶ πανταχοῦ τιμωμένη, ἐδίωκον γὰρ οἱ τῶν εἰδώλων θεραπευ-
5 ται τοὺς Χριστὸν ὁμολογοῦντας Θεὸν εἶναι ἀληθινόν, καὶ νωλεμέως κατέ-
σφαττον, ἐν οἷς ἦν καὶ ὁ γενναῖος ἀγωνιστής καὶ Χριστοῦ μάρτυς ἀκη-
λίδωτος καὶ ἀήττητος τῶν Θεσσαλονικέων ὑπέρμαχος Δημήτριος, ὁ
μέγας τῆς εὐσεβείας ἀγωνιστής¹. Οὐ μόνον, (ῥ)ς ἐν ἧ καὶ ναίων διηνεκῶς,
ἀλλὰ καὶ πάντων τῶν ἐπικαλουμένων αὐτὸν εὐγνωμόνως καὶ καθαρὸς
10 ὢν. Ὅς γε, ἐν Θεσσαλονικέων τῆς κώμης ὁρμώμενος, εὐσεβῆς ὢν ἄνω-
θεν, καὶ ἐκ πατρικίων τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν ἔσχεν. Ἐν ἀρχαῖς μὲν τοῦ
βίου πολλὴν καθαρότητα ἐπιδειξάμενος, καὶ τὸν σωτήριον λόγον ἔχων
ἐν ἑαυτῷ καὶ καθ' ἐκάστην διδάσκων τοῖς προσιοῦσιν. Ἐπὶ δὲ καιροῦ
ἐπιστάντος ὁ ἀναιδὴς ἀναξ Μαξιμιανός, τὴν Θεσσαλονικέων πόλιν κατέ-
15 λαβεν, καὶ τοὺς μὲν πειθομένους αὐτῷ, μεγάλας τιμαῖς ἐδεξιοῦτο, τοὺς
δὲ Χριστὸν σεβωμένους πολλαῖς τιμωρίαις ὑπέλαβεν, ὅθ' οὖν ὁ μέγας
οὗτος τῆς εὐσεβείας ἀγωνιστής ἐπὶ τῇ ἐκεῖσε Χαλκεωτικῇ λεγομένη στοᾷ²,
ἀγχοῦ δημοσίου ὑπογαίας στοᾶς³, κάκει μικρὸν μὲν ἀναπαυσάμενος, καὶ
τῷ κυρίῳ νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέρας τὰς εὐχὰς ἀναπέμπων, οὐχ ὡς τὰς
20 αἰκίσσεις ἡ² δεδιῶν, ἀλλ' ὅπως γένει διὰ κατανύξεως, τῆς εὐσεβείας ἐρ-
γάτης θερμώτερος. Ἐνταῦθ' οὖν, σεμνυνομένου τοῦ βασιλέως, ἐπὶ τι[νι]
ἀνδρὶ ὀνόματι Λυαίῳ, ὃς ἔην μεγέθει σώματι, καὶ ῥώμῃ τοὺς κατ' αὐτὸν
ὑπερβάλλων, ὃς ἔσχεν ἕνεκεν τοῦ μονομαχεῖν μελλόντων, κατασκευάσας
ὁ ἱταμὸς καὶ ἀλάστωρ ἦντινα μηχανὴν ὡς οἶον τις ληνὸν ἀπεικάσειεν
25 κεκτημένον ἔσωθεν αἰχμαῖς ἀκαχμένοις, ἔξωθεν δὲ ἀμφικύκλω, περι-

1. Ἀγγύρων cod. 10. Θεσσαλονικαίων cod. hic et passim. 18. ἀγχοῦ δημο-
σίου [λουτροῦ] cf. BHG 497: ἐν τῇ χαλκεωτικῇ λεγομένη στοᾷ, ...καὶ εἰώθη τὰς συνό-
δους ποιεῖσθαι ὑπὸ τὰς τοῦ ἐγγὺς δημοσίου λουτροῦ ὑπογαίας καμάρας 25. ἀχα-
μέροις cod.

1. Il est à remarquer que le personnage, présenté par Théodote, se rapproche davantage de la première Vie de St. Démétrius, c'est-à-dire qu'il n'est pas sénateur, ni militaire. Il ne se distique que par ses qualités morales—piété et pureté. V. H. Delehaye, Les légendes grecques des saints militaires, Paris, 1909, p. 104-105. Cf. en dernier lieu P. Lemerle, Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius, II, Commentaire, Paris, 1981, p. 197 sq.

2. La colonnade de bronze, mentionnée dans les deux Vies (Passio prima et Passio altera) se trouvait dans la partie ouest de la ville. V. O. Tafrali, Topographie de Thessalonique, Paris, 1913, p. 124-126.

3. St. Démétrius faisait ses réunions dans les ὑπόγαια καμάραι des bains publics (d'après la Passio altera).

πεπραγμένον σάνισιν, ὁποῖος ἂν ἐμελλε τῷ Λυαίῳ μονομαχῆσαι, κάκει-
 θεν ριφθῆναι καὶ τὸν μόνον ἐκλαβεῖν. Διότι τέρψις ἦν αὐτῷ τοῦ βλέπειν
 ἀνθρωπίνων αἱμάτων τὴν ἔκχυσιν. Τοῦτ' οὖν ὁ δυσσεβὴς ποιήσας καὶ
 πάρος, ἐν τε τῇ Λυδίᾳ καὶ ἐν τῷ Σαραπίῳ⁴, ἔσχατον δὲ ἐν τῇ Θεσσαλο-
 30 νικέων πόλει, οὐκ ἤδει ὁ ἀναιδής, καὶ γνήσιον τέκος τοῦ διαβόλου, ὅτι
 ἡ κώμη ἤδη δεσπότην ἔσχε κλεινόν, καὶ Χριστοῦ δοῦλον γνήσιον, Δημή-
 τριον τὸν μέγαν φημί.

Τί μετὰ ταῦτα; ὁ μὲν ἀναξ εἰς τὸν Λυαῖον πολὺν ἔσχε τὸν ἔπαινον,
 καὶ ἡδέως ἔβλεπεν, καὶ διὰ μὲν τῆς συνηθείας κεκτημένος, τοῦτον οὖν
 35 ἅπαντες ἐδεδοίκεσαν διὰ τὸ μηδένα αὐτὸν ἀντιστῆναι, ὅμως οὖν καὶ τότε
 πολλοὺς ἀνεῖλεν ὁ ἀναιδής καὶ ἀπάνθρωπος, διὰ τε τῶν χρημάτων τὴν
 ἔκχυσιν καὶ τὴν ἀφθονίαν ὡς δέλεαρ. Τί δὲ μετὰ τοῦτον; ||³ τίς νεανί-
 σκος ὠραῖος πάνυ, ἔτι νέος ὢν, ὃ ὄνομα Νέστωρ, εἶχε τε καὶ ἐκ προγό-
 νων τὴν τοῦ Χριστοῦ πίστιν μνηστευσαμένην, τὴν μονομαχίαν εἰς νοῦν
 40 ἐνέβαλε. Δραμῶν τοίνυν ἔνθα ὁ μέγας Δημήτριος ἔμενε, καὶ φησὶ πρὸς
 αὐτόν· «ὦ δοῦλε γνήσιε τοῦ δι' ἡμᾶς σταυρωθέντος Χριστοῦ, δός μοι τὴν
 ἐν Χριστῷ σφραγίδα καὶ εὖξου μοι, ὅπως ἀνελῶ τὸν τέλχιν Λυαῖον, ὅτι
 δάκνωμαι τῇ ψυχῇ, ὁρῶν τοὺς ἀνθρώπους δαμαζομένους». Εἰδ' αὖ ὁ
 ἅγιος, τὰς χεῖρας ἐκτείνας εἰς οὐρανοὺς, καὶ τὴν ἐν Χριστῷ σφραγίδα
 45 αὐτῷ ποιήσας καὶ ἐξαποστείλας αὐτῷ εἰρηκώς· «Πορεύου εὐθαρσῶς, καὶ
 τὸν Λυαῖον νικήσεις καὶ ὑπὲρ Χριστοῦ μαρτυρήσεις». Ὁ δὲ ἐν τῷ σταδίῳ
 ὠκέως ἐφοίτησεν καὶ στὰς ἔμπροσθεν τοῦ βασιλέως τὴν μονομαχίαν ἐ-
 ζήτησεν. «Ὅθεν ὁ βασιλεὺς ἐκπλαγείς πρὸς ὃν εἶρηκεν· «Νεανίσκε, μὴ
 δι' ὀλίγων χρημάτων τὴν ζωὴν ἀποστερηθῇς, φειδόμενος αὐτὸν διὰ τὸ
 50 τῆς ὀψεως ἀστεῖον· ἐγὼ δὲ σοὶ λέγω, διαπετῆς ἡβης καὶ ἡλιξ, ἡ κεκόσμη-
 σαι, ἀποδώσω σοι ὑπὲρ μόνης τῆς τόλμης ἄξια δῶρα, καὶ ἄπελθε σῶως».
 Ὁ δὲ Νέστωρ ταῦτα ἀκούσας εἶπε τῷ βασιλεῖ· «Οὐ διὰ χρήματα, ὡς σὺ
 φήσας, ἢ δι' ἐπιθυμίαν χρημάτων, ἔγωγε ὧδε ἐλήλυθα, ἀλλ' ἵνα κρείτ-
 τονα Λυαῖον ἐμαυτὸν σήμερον συστήσω τε καὶ ἀναφανῶ». Εὐθύς οὖν
 55 ἐπὶ τοῦτον ὁ βασιλεὺς ὀργισθεὶς, ||⁴ προστάττει εὐθύς τὸν Λυαῖον τοῦ
 συμπλακῆναι. Ὁ δὲ ἀγαθὸς νεανίας ποιήσας ἐν ἑαυτῷ τὸν τίμιον καὶ ζωο-

30. οἶδη cod.

40. ἐμβαλε cod.

47. ὠκέον cod.

50. ἦν cod. cf. BHG

496a et 497: δι' οἶκτον τῆς ἡλικίας καὶ τῆς νεότητος ἢ κεκόσμησαι.

4. D'après la Passio altera Lyée qui est un Vandale, était déjà célèbre par ses exploits à Rome, Sirmium et Salonique. Mais Théodote l'envoie à Lydie (Lydda) dans l'Arabia Petraia où le culte de S. Georges était également répandu (Delehaye, p. 70 sq.) ou à Sarapion sur la rive européenne du Bosphore, appelé par Strabon Βυζαντιῶν ἱερὸν, entre Rumeli Kavak et Bujuk Liman.

ποιὸν σταυρὸν συνεπλέχθη τῷ Λυαίῳ. Ὁ δ' αὖ φωνήν μεγάλην] ἤχησας, εἶπεν· «Ὁ Θεὸς Δημητρίου, Ἰησοῦς Χριστός, κατάβαλε τὸ θράσος τοῦ Λυαίου καὶ Μαξιμιανοῦ τοῦ τυράννου εἰς οὐδέν». Καὶ δονήσας αὐτόν, ἐπὶ 60 τῆς μηχανῆς μέσον ἔριψεν, καὶ καιρίαν κατὰ τῆς κραδίης εἴληφε ὠτειλὴν καὶ παραχρῆμα ἀνῆρέθη. Ὅθεν ὁ βασιλεὺς μεγάλως ὠλόλυξε, καὶ τὸν Νέστορα συλλαβὼν, πολλὰς τιμωρίας ὑπέλαβεν, τὸ τελευταῖον δειροτομεῖται.

Τότε οὖν ἀναζητήσας καὶ τὸν παρ' αὐτοῦ λεχθέντα Δημήτριον, δν 65 καὶ ἀνέθορεν ὡς οἶα τις σελήνη ἀπὸ νέφους, ἢ ἀπὸ πηλοῦ μάργαρος, ἢ ἐξ ἀκανθῶν ῥόδον. καὶ τοὺς μὲν πιστοὺς φωτίζων, τοὺς δ' ἀπίστους σκοτίζων. Καὶ οἱ μὲν πιστοὶ ἐώρων αὐτόν ὡς μάργαρον λαμπρ[υν]όντα, καὶ εὐφραινόμενοι τῇ εὐωδίᾳ αὐτοῦ, οἱ δ' ἀπίστοι ὡς πηλὸν βορβορώδη, καὶ οὐ κατὰ πρόσωπον σθῆναι ἐδύναντο. Τί τὸ μετὰ ταῦτα; τιμωρίας 70 δειναῖς ὑποβάλλεται. Μαγγάνοις ἰσχυροτάτοις ἐπιθεθεῖς, καὶ ξεσμοῖς πλείστοις τὰς σάρκας του καταξανθεῖς, καὶ δάδαίς ὡσαύτως κατακαεῖς, καὶ ἄλλαις πλείσταίς τιμωρίαις ἐνυπομείνας, ὡς ἐν ἄλλοτρίῳ τῷ σώματι. Τὸ δὲ τέλος λόγχαις 11⁵ ἀμφήκεσι διὰ τε κενεάνων ἡρήρειστο, καὶ εἰς χεῖρας Θεοῦ τὸ πνεῦμα ἀνέθηκεν.

Λούπιος δὲ τις τοῦνομα ἀναδεξάμενος τὸ αἷμα τοῦ μάρτυρος, πολ- 75 λὰς δι' αὐτοῦ ἰάσεις ἐτέλει χάριτι Χριστοῦ. Τοὺς τε ποικίλαις νόσοις δαμαζομένους καὶ ὑπὸ ἀκαθάρτων πνευμάτων τρυχομένους καί, ἀπλῶς εἰπεῖν, πᾶσαν νόσον καὶ μαλακίαν ἱα[σα]το, ἐξόχως χριόμενον, καὶ θώραξ ἦν ἐν πολέμοις. Μετὰ δὲ καιροῦ παρελθόντος, μαθὼν περὶ τούτου ὁ 80 βασιλεὺς, ἀνῆρεν αὐτόν μετὰ καὶ ἐτέρων πολλῶν τῶν πεπιστευκότων εἰς Χριστόν. Τὸ δὲ πανάγιον λείψανον τοῦ μεγαλομάρτυρος οἱ τότε πιστοὶ λαβόντες νύκτωρ διὰ τὸν φόβον ἔκρυψαν ἐν τῇ γῇ⁵.

Καὶ ἔμενεν ὁ θησαυρὸς ἄγνωστος μέχρι πολλοῦ χρόνου, ἕως τῆς τῶν εἰδώλων καθαιρέσεως, καὶ τῆς ἀμωμότητος πίστεως διαλαμπύσεως, εἰ 85 δὲ εἰς μέσον ἦκων τὸν λόγον πῶς ἡμῖν γνῶριμος ἀπεφάνη ὁ μέγας οὗτος τῆς εὐσεβείας ἀγωνιστής, Δημήτριος ὁ ἀήττητος· Λεόντιός τις ἔνδοξος ἀνὴρ, ὃς τοὺς Ἰλλυρικὸς κατακοσμῶν θρόνους, ἐκέλευσεν διελθεῖν ἐν τῇ τῶν Δακῶν χώρα⁶. Καὶ ἐποιήσατο τὴν πορείαν, ἐν τῇ τῶν Θεσσαλο-

57. δ]ei cod.

67. ἐώρου cod.

69. σταίειν cod.

73. ἀμφικίαις cod.

88. Δακῶν cod.

5. Comme dans de nombreux textes postérieurs, Théodote donne aussi plus de détails sur le martyr que subit St. Démétrius. Mais il n'a pas une idée bien nette sur le lieu où il a été enterré: il se contente de dire que le λείψανόν a été inhumé plus tard sur place. Il ne donne aucune indication du lieu où il devait se trouver.

6. Théodote rapporte ici le premier miracle de St. Démétrius, celui-même qui

νικέων πόλει. Καὶ ἀνεκλήθη ἐν οἴκῳ, ἐνθα ἦν ὑπὸ γῆν κείμενον τοῦ ἁ-
 90 αἰγίου τὸ λείψανον. Παραχρῆμα δὲ ἅμα τοῦ κατακληθῆναι ἐκεῖσε, ἐπέτυχε
 τῆς ἰάσεως. Δυσουρίαν γὰρ ἔσχεν καὶ νάρκωσιν ||⁶ τῶν μελῶν. Τὸ δὲ
 συμβάν αὐτῷ οὐ τις ἐνόησεν, οἷα ἐν τε ᾧ ὅτι Θεὸς τὴν ἰασιν αὐτῷ ἔ-
 νειμε χάριτι τῆς φιλανθρωπίας αὐτοῦ. Ὁ δ' αὐτὸς πάλιν τὴν πορείαν ἐ-
 ποίει, καὶ σφοδρὸς χειμὼν αὐτῷ ἀπελίμπασεν, ἦκεν δ' ὁμως ἐπὶ τὰς
 95 στοάς τοῦ ποταμοῦ Δανουβίου καὶ τὸ ῥεῦμα καχλάζων τι εὐρηκώς, ἔμε-
 νεν ἐφ' ἱκανὰς ἡμέρας ἐκεῖσε, καὶ τὸ ῥεῦμα πλεῖον τὸ καθ' ἡμέραν ἑώρα.
 ὅθεν ἐξαπορίσας εἰς ὕπνον ἐντρέπετο καὶ ἑώρα κατ' ὄναρ τοῦτον τὸν
 μέγαν ἀγωνιστήν, Δημήτριον φημί, διασαφηνίζων αὐτῷ τὰ πάντα. Ὅθεν
 καὶ γηθοσύνης ἦκεν ἐνθα οὖν τὸ πάρος ἀνέπεσεν καὶ ἀνορύττων τὴν γαῖαν
 100 εὗρεν ἐκείνῳ τὸ πάντιμον σῶμα εὐωδίας ἀπάσης ἐμπλεων, καὶ μύρων
 πολυτελῶν ἀπορρέον, καὶ εὐωδιάζουσα τοὺς πιστοὺς καὶ τὰς νόσους πάν-
 των ἐκλαύνουσα. Καὶ οὕτως ἐκεῖσε τὸν πάντιμον ναὸν ἀνεδόμησεν, καὶ
 μέχρι τὴν σήμερον ἀλώβητος διαμένει, ὡς φυλακὴν ἔχουσα τὸν πάντιμον
 μάρτυρα τοῦ Χριστοῦ. Καὶ δῆλον τοῦτο γενήσεται ἐκ μικρῶν καὶ τὰ με-
 105 γάλα πιστεῦσαι.

Ἰωάννης ἐκεῖνος ὁ ἀλαζὼν καὶ ἀπάνθρωπος, ὃς πλοῦτον βρῖθων,
 καὶ λαὸν πολὺν περιάγων, ἐπειρᾶτο σφοδρῶς κατὰ τῆς πόλεως τοῦ ἁ-
 γίου, ὅπως ἐκτρέψει καὶ ἀφανίσει. Τῶν δ' αὐτόθι οἰκούντων, πολλῆς τῆς
 λύπης καταλαβόντων, καὶ παννύχιον τῷ μάρτυρι ὕμνον, ||⁷ ὡς μὴ γε-

92. αὐτῷ cod.

97. ἐντρέπεται cod.

101. εὐδιάζων (?)

102. ἐκλαύνον (?)

se trouve encore dans les Vies. Comme dans la Passio altera le préfet de l'Illyricum Léontios qui est malade, s'en va a Salonique et s'enferme dans un οἶκος pour demander sa guérison. Dans la Passio altera, le préfet de l'Illyricum emporte la chlamyde du saint et une partie de l'orarium. A son retour il trouve le Danube sorti de son cours et ne peut le traverser pendant plusieurs jours. Enfin St. Démétrius lui apparaît en songe et lui dit de traverser le fleuve en tenant à la main le reliquaire avec la chlamyde et l'orarium. Or, dans le récit de Théodote S. Démétrius se rend ἐνθα (sans autre précision), fait creuser la terre, découvre les restes du saint et y fait bâtir le temple que l'on connaît «jusqu'à présent». Ceci revient à dire qu'il rebrousse chemin jusqu'à Salonique. De plus chez Théodote Saint Démétrius est myrobôte, ce qui est inexistant dans les deux premières Vies.

7. C'est le récit du siège de Salonique par Kalojan en 1207. Il suit vraisemblablement une version assez éloignée du récit de Staurakios quant à l'expression extérieure. On remarque l'élément folklorique: Kalojan est coupé en deux jusqu'à «l'encolure du cheval». Ce sont des «komètes» qui rendent grâce sur la tombe du saint, Or, les komètes qui se trouvaient au sommet de la hiérarchie d'un thème (commandants de banda) étaient en voie de disparition dès le milieu du Xe s. V. N. Oikonomides les listes de préséances byzantines des IXe et Xe siècles, Paris, 1972, p. 340 sq.; Ph. Malingoudis, Po vâprosa za proizhoda na komitopolite, in: Bulgarskata

110 νέσθω τούτον ἀλώσιμος, ἥ ὡς διερχόμενος κατὰ πᾶσαν τὴν γῆν καὶ τούτου
 ἐτοιμῶς ἐστῶτος τοῦ ἐναλῶσαι τὴν πόλιν, ὁρᾷ τινα κέλητα ἐπωχουμένῳ
 ἵππῳ λευκῷ διαφοιτῶντα τοῖς τεύχοις τῆς πόλεως, ὃς καὶ σφοδρῶς ἐπὶ
 ὃν κινήσας, καὶ ἐρυσάμενος φάσγανον ὀξύν, ἀκόντισεν αὐτὸν κατὰ κάρας,
 καὶ διχοτομήσας, ἕως καὶ τοῦ ἱππίου νώτου, δεινὸν γέλως ἐνέκειτο πᾶ-
 115 σιν. "Ὅθεν καὶ μεγάλαις τιμαῖς οἱ κωμῆται τὸν τοῦ μάρτυρος τύμβον
 διακοσμοῦσιν.

Μετὰ ταῦτα δὲ πάλιν ἐν ἡμέρᾳ τοῦ ἀσεβοῦς βασιλέως Λέοντος τοῦ
 Ἰσαύρου, διὰ τὰς πολλὰς τῶν ἀνθρώπων ἀμαρτίας καὶ γυμνασμοὺς τῶν
 αἱμάτων, καὶ φόβητρα τῶν ἀγίων, καὶ τῆς ἀσεβείας αὐξούσης, τῆς δὲ
 120 εὐσεβείας ἐπιμουούσης, ὁ πανάγαθος τῶν ὅλων ἠθέλησε τὰ τετραπέρατα
 τῆς οἰκουμένης σαλεῦσαι διὰ σεισμοῦ φρίκης, ὃ καὶ ἐγένετο. ἡ φοβερὰ
 ἐκείνη καὶ ἀπειρος ἀπειλὴ τοῦ σεισμοῦ, ἐν ἡμέρᾳ κς' τοῦ ὀκτωβρίου μη-
 νός⁸. Καὶ πᾶν μέρος τῆς γῆς συνέσεισέ τε καὶ συνεχάλασεν. Μόνον δὲ
 ἡ τῶν Θεσσαλονικέων πόλις ἀλώβητος ἔμεινεν. Ὡς οἶά τις οἰκονόμος
 125 καλὸς ὁ πανένδοξος οὗτος Δημήτριος τὸν ἑαυτοῦ οἶκον διατήρησε, οἶμαι,
 δ' οὕτως εἰπεῖν. Ὡς οἶος τις γνήσιος δοῦλος, ἡ τέκος εἰπεῖν, δράσαι
 τι πράγμα ἀβούλητον τοῦ πατρός, οἶεῖ τε ἐν τε ᾧ ὅ τι καὶ εἶδειν τὴν εὐ-
 γνωμοσύνην τοῦ κυρίου αὐτοῦ ||⁹ καὶ οὐκ ἐκμηνιεῖ κατ' αὐτοῦ, ὡς οἶ-
 μαι, ὁ πανένδοξος οὗτος μάρτυς, τῷ τότε καιρῷ ἐποιεῖ· εἶδει γὰρ ὅτι
 130 ποιεῖ ὁ μόνος Θεὸς τὰς αἰτήσεις τῶν δούλων αὐτοῦ. Καὶ οὐ μόνον ταῦτα
 τὰ θαύματα, παρ' αὐτοῦ τελεσθέντα, ἀλλ' ἀενάως καὶ καθ' ἐκάστην χο-
 ρηγεῖ τοῖς προσιοῦσιν αὐτόν.

Πηγὴ δὲ ἔχων νᾶμα ἀείζων, καὶ τοῖς διψῶσιν, κορέει λιμὴν δὲ
 τῶν ἐν πελάγει χειμαζομένων, ποιμὴν δὲ τῶν ἀπολωλότων προβάτων
 135 ἐν ἀμαρτίαις, τῶν αἰχμαλώτων δὲ προστασία, ἐν πολέμοις τοῖς πιστοῖς
 δὲ θώραξ, τῶν δαιμόνων δὲ ἀπώλεια, τῆς ἐκκλησίας δὲ πρόμαχος, τῆς
 πίστεως δὲ ἀνόρθωσις, τῶν προσκαλούντων αὐτὸν καθαρῶς ἐτοιμότητος
 ῥύστης. Καὶ ὧδε παρ' ἡμῖν εὐφημεῖται, καὶ εἰς οὐρανοὺς ὑπὲρ ἡμῶν τὴν
 τριάδα ἐκλιπαρεῖ λέγων· «Σῶσον, Κύριε, τὸν λαόν σου καὶ εὐλόγησον
 140 τὴν κληρονομίαν [σου] καὶ τὸ κέρας τῶν πιστῶν βασιλέων ὑψωσον ὡς
 φιλόανθρωπος. Διὸ καὶ ἡμεῖς, ἔνδοξε μάρτυς τῆς ἀληθείας, εὐροίμεν σε

127. οἶδειεν cod.

129. οἶδει.

dŕžava prez vekovete, I, Sredonvekovna bŭlgarska dŕžava, Bŭlgarskata dŕžava
 prez epohata na kapitalizma, Sofia, 1982, p. 71, sq.

8. Il s'agit du récit du tremblement de terre qui eut lieu sous le règne de Léon
 III en 740. Motif très répandu dans les synaxaires. Comme nous l'avons déjà indiqué,
 Théodote le place chronologiquement après celui du meurtre de Kalojan.

προστάτην ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ, ἰθυνεῖν ἡμᾶς ἐν ὁδοῖς ἀγαθοῖς ἐν οἷς ὁ
 Κύριος ἐπιστείλατο, ἐν δὲ τῇ φοβερᾷ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Χρι-
 στοῦ, ἐν ᾗ καθῆσαι μέλλει κρίναι τὰ πεπραγμένα, τό τε φάνηθι ἐγγυητής,
 145 καὶ τὸν Κύριον ὑπὲρ ἡμῶν ἐξιλέωσαι χάριτι καὶ οἰκτιρμοῖς καὶ φιλαν-
 θρωπίᾳ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, μεθ' οὗ δόξα πρέπει τῷ πατρὶ
 [καὶ τῷ υἱῷ] καὶ τῷ ἁγίῳ πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τὸν αἰῶνα*.

142. εἰς cod.

* Le remercie M. Katsaros d'avoir lu le texte grec.

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΟΝ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΚΟΣΜΟ

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑΣ, ΤΗΣ ΙΔΙΟΤΥΠΙΑΣ ΚΑΙ
ΤΗΣ «ΚΑΤΑ ΤΟ ΔΟΓΜΑ» ΔΙΑΦΟΡΑΣ ΜΕ ΤΗΝ ΟΜΟΛΟΓΗ ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ
ΔΥΣΕΩΣ.—Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ (ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ) ΤΗΣ
ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Δ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ/Θεσσαλονίκη

«Κλειτίας μ' ἔγραφεν, Ἐργότιμος μ' ἐποίησεν». Αὐτὴ τὴν «ἐπὶ τὰ λαϊὰ» ἐπιγραφή διαβάζουμε στὸ περίφημο μελανόμορφο ἑλληνικὸ ἀγγεῖο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ μουσείου τῆς Φλωρεντίας, ποὺ ἀνήκει στὸν 6ο π.Χ. αἰῶνα καὶ εἶναι γνωστὸ ὡς τὸ «ἀγγεῖο τοῦ François» ἀπὸ τὸν Alessandro François, ὁ ὁποῖος τὸ ἔφερε στὸ φῶς τὸ 1845 ἀνασκάπτοντας στὴν Ἰταλία ἓνα Ἑτρουσκικὸ τάφο. Σύμφωνα μὲ τὴν παραπάνω ἐπιγραφή, τὶς 250 περίπου ἐξαίρετες παραστάσεις τοῦ ἀγγείου, ποὺ εἶναι ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μυθολογία (ἀπὸ τοὺς γάμους τοῦ Πηλέα καὶ τῆς Θέτιδας μέχρι τὸ κυνήγι τοῦ κάπρου τῆς Καλυδῶνος), «ἔγραψεν», δηλ. ἐζωγράφησε ὁ Κλειτίας, ἐνῶ—πάντοτε κατὰ τὴν ἐπιγραφή—ἡ κατασκευὴ τοῦ πρωτότυπου στὸ σχῆμα ἀγγείου (κρατῆρα) ἀνήκει στὸν ἀγγειοπλάστη Ἐργότιμο. «Ἐργότιμος μ' ἐποίησεν»¹.

Ἄν ἀνέφερα ἐδῶ, ἀμέσως-ἀμέσως, αὐτὴ τὴν ἐπιγραφή, τὸ ἔκαμα γιὰ νὰ δείξω ὅτι σ' αὐτὴ, πρῶτα-πρῶτα δηλώνεται ὁ ζωγράφος καὶ ὕστερα ὁ κατασκευαστὴς τοῦ περιώνυμου ἀγγείου. Δηλ. ἂν καὶ ὁ ἀγγειοπλάστης Ἐργότιμος ἤτανε μεγάλος καλλιτέχνης, ὅμως τὸ αἰσθητήριό τοῦ καιροῦ ἔδινε κάποιο προβάδισμα στὸ ζωγράφο, γιὰτὶ μὲ τὸ ἔργο του ζωντάνευε καὶ πρόβαλε τὸ ἀγγεῖο. Αἰῶνες ἀργότερα καὶ ἡ βυζαντινὴ Ἐκκλησία θὰ δώσει τὴν ἴδια σημασία γιὰ τὴν ζωγραφικὴ τῶν ναῶν τῆς (χωρὶς βέβαια νὰ ὑποτιμᾷ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τους) γιὰτὶ μ' αὐτὴ ὄχι μόνον αἰσθητοποιοῦνται οἱ τοῖχοι τοῦ εὐκτηρίου ἀλλὰ ἐρμηνεύεται ὁ χῶρος καὶ τὰ τελούμενα στὸν ἱερὸ χῶρο, δηλ. ἡ θεία Λειτουργία. Ἀπὸ τὸν 6ο αἰῶνα κι' ὕστερα, ἀλλὰ κυρίως μετὰ τὴν εἰκονομαχία, οἱ ναοὶ γεμίζουν ὄχι μόνον ἀπὸ μωσαϊκὰ καὶ τοιχογραφίες ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἓνα πλῆθος φορητὲς εἰκόνες. Ἀγιογραφίες στὸν ναὸ ψηλὰ ἐπάνω, ἀγιογραφίες χαμηλότερα, ἀπεικονίσσεις παντοῦ ἀλλὰ καὶ εἰκόνες φορητὲς, πιὸ κοντὰ στὰ μάτια τῶν πιστῶν, δηλ. στὰ προσκυνητάρια καὶ στὸ τέμπλο. Ἡ ζωγραφικὴ θριαμβεῖ, ἐπιβάλλεται, ἀξιοποιεῖται, ὄχι γιὰτὶ προβάλλεται—κάθε ἄλλο—σὰν αὐτόνομη αἰσθητικὴ ἀξία, οὔτε μονάχα (ὅπως καμμιά φορὰ ὑπερτονίζεται) γιὰ λόγους παιδαγωγικοὺς καὶ αἰσθητικούς, ἀλλὰ κυρίως γιὰτὶ ἐκφράζει τὸ δόγμα, δηλ. αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν οὐσία τῆς Ὁρθοδόξιας. Βέβαια, ὅπως λένε οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας (Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, Γερμανὸς καὶ Νικηφόρος Κωνσταντινουπόλεως, Ἰω. Δαμασκηνός, Θεόδ. Στουδίτης, Πάπας Γρηγόριος μέγας),

1. Ἀπὸ τὴν πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὸν κρατῆρα τοῦ François σημειῶνα ἐδῶ: *Furtwaengler καὶ Reinhold, Griechische Vasenmalerei, Beazley, Attic Black-figure Vase-Painters* (1956) καὶ *Gis. Richter, A Handbook of Greek Art* (1959) σ. 328-329.

οἱ εἰκόνες εἶναι γιὰ τοὺς ἀγραμμάτους ὅ,τι εἶναι τὰ βιβλία γιὰ τοὺς ἐγγραμμάτους, δηλ. ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα τῆς πίστεως, ποὺ ἔχουν σκοπὸ νὰ διδάσκουν, νὰ συγκινοῦν τοὺς πιστοὺς καὶ νὰ γίνωνται ὑποδείγματα πρὸς μίμηση. Ἀλλὰ, μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, αὐτά, δὲν θεωρήθηκαν ὡς τὰ βασικὰ οὔτε καὶ τὰ σπουδαιότερα. Ἄν μείνουμε σ' αὐτά, τότε παραθεωροῦμε τὸν μεγάλο σκοπὸ τῆς εἰκονογραφίας ποὺ εἶναι ἡ προβολὴ τοῦ δόγματος τῆς Ἐνσαρκώσεως τοῦ Λόγου, δηλ. τὴν εἰκονογραφικὴ ἀπόδειξη τῆς θείας Ἐνανθρωπήσεως. Αὐτὸ δὲν τὸ κατάλαβαν οἱ εἰκονομάχοι ἀλλὰ, δυστυχῶς, οὔτε οἱ Ἐκκλησίες τοῦ δυτικοῦ κόσμου. Ἄν ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία τὸν 9ο αἰῶνα δὲν θεωροῦσε τὴν νίκη τῶν εἰκόνων κατὰ τῶν ἐχθρῶν τοὺς ὡς νίκη αὐτῆς τῆς ἰδίας τῆς οὐσίας τῆς Πίστεως, τότε τί λόγο θὰ εἶχε νὰ ὀνομάσει τὴν Κυριακὴ ποὺ ἀφιέρωσε στὸν θρίαμβό τους ὡς «Κυριακὴ τῆς Ὁρθοδοξίας»; (Καθιερώθη μὲ τὴν Σύνοδο τοῦ 843). Αὐτὸ τὸ γεγονός, δηλ. τὴν σύνδεση τῶν εἰκόνων μὲ τὴν ὅλη Ὁρθοδοξία, δυστυχῶς δὲν τὸ ἔχουμε συνειδητοποιήσει οὔτε ἐμεῖς οἱ Ὁρθόδοξοι καί, πολὺ περισσότερο, δὲν ἔχουμε ἀντιληφθεῖ τίς συνέπειες ποὺ ἔχει γιὰ τὸν χαρακτήρα τῆς Ὁρθοδοξίας αὐτὴ ἡ παλιὰ ἀπόφαση τῆς Ἐκκλησίας. Μὲ ἄλλα λόγια, βάση τῆς εἰκονογραφίας εἶναι κυρίως ἡ Χριστολογία, καὶ ἡ χριστολογικὴ τῆς θεώρησης ἀποτελεῖ τὴν θεμελιώδη ἐρμηνεία τῆς.

Στοὺς αἵρετικοὺς ποὺ δίδασκαν ὅτι ὁ Χριστὸς φαινομενικὰ σαρκώθηκε καὶ φαινομενικὰ ἔπαθε, δηλ. στοὺς δοκῆτες, ἀλλὰ καὶ στοὺς νεστοριανίζοντες ἢ στοὺς μονοφυσίτες ποὺ δέχονταν σὰν κυρίαρχη τὴν μιὰ ἢ τὴν ἄλλη φύση τοῦ Κυρίου, ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία μὲ τὴν ἀνθρώπινη ἀπεικόνισή Του (δηλ. τὴν θεωμένη ἀνθρώπινη σάρκα Του) δίδει τὴν ἀπάντηση τόσο στὴν πραγματικότητα τῆς ἐνανθρωπήσεως (ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο) ὅσο καὶ στὶς συνέπειες τῆς ἐνσαρκώσεως, δηλ. τὴν θέωση τοῦ ὕλικου, τοῦ ἀνθρώπινου στοιχείου ποὺ προσέλαβε ὁ Θεὸς Λόγος. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ εἰκονογραφία τῆς Ὁρθοδοξίας δὲν παριστάνει τὸν Χριστὸ σὰν ἓνα ὥραϊο, ἰδανικὸ ἔστω, φυσικὸ ἄνθρωπο. Αὐτὸ θὰ ἦταν ἔντονη προβολὴ μόνο τῆς ἀνθρωπίνης του φύσεως, δηλ. πρᾶγμα νεστοριανίζον. Οὔτε βέβαια τὸν ἀπεικονίζει ὡς Θεό. Γιατί, ὡς Θεός, εἶναι ἀπαράστατος, ἀφοῦ ἡ θεία φύση εἶναι ἀπερίγραπτη, ἀνεικόνιστη. Πέρα λοιπὸν ἀπὸ μονοφυσικὰ ὀλισθήματα ἡ Ὁρθόδοξη ζωγραφικὴ δὲν ἀπεικονίζει, κατ' ἀρχήν, οὔτε τὴν μιὰ οὔτε τὴν ἄλλη φύση τοῦ Σωτῆρος, ἀλλὰ τὸ Π ρ ὅ σ ω π ο τοῦ Θεοῦ Λόγου, τὴν μ ι ᾱ Τ ο υ ὑ π ὅ σ τ α σ η, στὴν ὁποία, ἄτρεπτα καὶ ἀσύγχυτα, ὑπάρχουν ἐνωμένες οἱ δύο φύσεις, κατὰ τὸ δόγμα τῆς Χαλκηδόνος. Καὶ ἀφοῦ ἔτσι ἡ εἰκόνα ἀποκτᾷ συμβολικὴ σημασία, ἀποδίδοντας τὴν μιὰ ὑπόσταση τοῦ Χριστοῦ, σημαίνει ὅτι δὲν γίνεται ἀποδεκτό, ὡς αἵρετικό, ὅτι ἀπεικονίζεται ὁ ἄνθρωπος Ἰησοῦς, δηλ. μονάχα στὴν ἀνθρώπινή Του παρουσία. Ἄν γινότανε αὐτό, τότε θὰ εἴχαμε ἀποδοχὴ τοῦ χωρισμοῦ τῶν δύο φύσεων καὶ θὰ δεχόμαστε σ' αὐτὴ τὴν ἀνθρωπίνη, μ ι ᾱ ξ ε χ ω ρ ι σ τ ῆ ὕ π α ρ ε η,

μιὰ ζωὴ ἀνεξάρτητη, δηλ. ἓνα ξεχωριστὸ πρόσωπο—τέταρτο πρόσωπο στὴν Ἀγία Τριάδα! Ἀπαγε. Γι' αὐτὸ οἱ βυζαντινὲς εἰκόνες δὲν εἶναι ἀνθρώπινα ἀντίγραφα, δὲν εἶναι (ξηρὲς ἢ ὠραιοποιημένες) ρεαλιστικὲς προσωπογραφίες, ὅπως εἶναι οἱ εἰκόνες τῆς Δύσεως. Σ' αὐτὸ τὸ παραπάνω σφάλμα ἔπεφταν οἱ εἰκονοκλάστες καὶ πέφτει καὶ ἡ Δύση, μὲ τὴν παραδοχὴ τῆς μιμήσεως τῆς φυσικῆς πραγματικότητος.

Ἀλλὰ γιὰ τίς εἰκόνες, ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία δέχτηκε καὶ τὴν Νεοπλατωνικὴ σχέση μεταξύ ἀπεικονίσεως καὶ τοῦ πρωτοτύπου της, ὅτι δηλ. ἡ ἀπεικόνιση, κατὰ ἓνα πνευματικὸ τρόπο, ὑποβάλλει τὴν μυστικὴ παρουσία τοῦ πρωτοτύπου. Ἀκριβέστερα ἡ εἰκόνα εἶναι ἓνα «ὁμοίωμα χαρακτηρίζον τὸ πρωτότυπον» κατὰ τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό² καὶ «δι' αὐτῆς ἡ τιμὴ πρὸς τὸ πρωτότυπον διαβαίνει», κατὰ τὸν Μέγα Βασίλειο³. Ἀλλ' ὅπως γίνεται φανερό, ὡς πρὸς τὴν οὐσία, εἰκόνα καὶ πρωτότυπο εἶναι πράγματα ἀνόμοια, ἐνῶ συνταυτίζονται ὡς πρὸς τὴν ὑπόστασιν⁴. Ἔτσι προσκυνούμεν τὴν εἰκόνα «οὐ πρὸς τὴν σανίδα βλέποντες, ἀλλὰ πρὸς τὸν χαρακτῆρα» (δηλ. τὴν μορφή) τοῦ εἰκονιζομένου⁵ καὶ «ὁρῶντες τὸν ἄορατον διὰ τῆς ὁρωμένης γραφῆς ὡς παρόντα δοξάζομεν»⁶. Λόγω δὲ τῆς μυστικῆς σχέσεως εἰκόνος καὶ πρωτοτύπου μὲ τὴν εἰκονιζομένη «Χριστοῦ σάρκα καὶ ἡ θεότης συμπροσκυνεῖται»⁷. Ἀλλωστε ἀφοῦ στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ «ἐμίχθη τὰ ἄμικτα», δεχόμαστε «τεθεωμένην καὶ τὴν εἰκονιζομένην σάρκα Του» (ἀπὸ τὴν θεία φύση Του) κατὰ τὴν Ζ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο⁸.

Ὅπως ἡ παραπάνω σχέση πρωτοτύπου καὶ ἀπεικονίσεως ὀφείλεται στὴν Νεοπλατωνικὴ σκέψη ἔτσι καὶ ἐκείνη ἡ σύνδεση τοῦ εἰκονιζομένου προτύπου μὲ τὸ ὄνομα ποὺ φέρει, ὀφείλεται στὴν ἀρχαιότητα καὶ στὴν Π. Διαθήκη. Κατὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ π.χ. ὅπως καὶ τὴν ἰουδαϊκὴ ἀντίληψη τὸ εἰκονιζόμενο πρόσωπο ἐνεργεῖ διὰ τοῦ ὀνόματός του, γι' αὐτὸ καὶ ἡ Ζ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος ἀναφέρει ὅτι διὰ τοῦ γνωρίσματος τοῦ ὀνόματος ἀναγόμεθα στὴν προσκύνηση τοῦ ἱεροῦ προσώπου. Ὀνοματίζοντας δηλ. τὴν εἰκόνα ἔχουμε καὶ τὴν παρουσία τοῦ ὀνομαζομένου προσώπου. Καὶ στὴν ἀρχαία Αἴγυπτο ἐπίσης ὑπῆρχε στενὴ σχέση ὀνόματος καὶ προσώπου. Ἡ ἀνυπαρξία ὀνόματος ἐσήμαινε καὶ ἀνυπαρξία προσωπικότητος καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἀρχὴ ἦταν ὑποταγμένοι καὶ οἱ θεοὶ τῆς Αἰγύπτου. Ἔτσι λοιπὸν καὶ στὴ βυζαντινὴ τέχνη ἡ παραδοχὴ

2. Α' Λόγος ὑπὲρ τῶν εἰκόνων, P.G. 94, 1233 κ.εξ.

3. Τὸ χωρίο χρησιμοποίησε ὁ Δαμασκηνός καὶ ἄλλοι. Πρβλ. Α' Λόγος περὶ εἰκόνων, δπ.π.

4. Γ' Λόγος ἀντιρρητικός, P.G. 99, 400.

5. Ἰ. Δαμασκηνός, Λόγος τρίτος, P.G. 94, 1935 (γνώμη Σεβηριανοῦ Γαβάλων).

6. Ὁπ.π.π. (γνώμη Συμεῶνος τοῦ ἐν τῷ Θωαυμαστῷ ὄρει).

7. Θεόδ. Στουδίτης, Α' Λόγος ἀντιρρητικός, P.G. 99, 328-352.

8. Mansi, Sacr. Cons. nova et ampl. Collectio, 13, 344.

τῆς ὁμοιότητος (προτύπου καὶ ἀπεικασματος) καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ὀνόματος συνιστοῦν δύο σοβαρὰ κριτήρια τῆς εἰκόνας⁹.

Συνέπεια τῆς ἀποδοχῆς τῶν εἰκόνων μὲ τὴν ἔννοια τῆς θείας Ἐνσαρκώσεως (θέωση τοῦ ἀνθρώπινου στοιχείου ἀπ' ὅσους οἰκειώθηκαν τὴν ἀπολύτρωση) εἶναι καὶ ἡ παράσταση τῶν ἄλλων ἱερῶν προσώπων (ἁγίων, μαρτύρων κ.λ.π.) ὅχι στὴν πραγματικὴ φυσικὴ τους κατάστασι, ἀλλὰ μὲ συμβολισμό τῆς καταστάσεως τοῦ «καινοῦ ἀνθρώπου τῆς χάριτος», δηλ. μὲ τὴν «θεωμένη κατὰ χάριν» σάρκα τους. Οἱ ἅγιοι «ἐκ τοῦ ὑλώδους συγκρίματος...πρὸς τὸν αὐλὸν κόσμον ἀνέδραμον»¹⁰, ἐπομένως εἰκονίζονται «οὐρανοπολίτες», δείχνουν τὴν, δυνάμει τοῦ ἁγ. Πνεύματος, μεταβολήν, τὴν «καλλίστην ἀλλοίωσιν» ποὺ ὑπέστησαν (PG 155, σ. 310). Τὰ πρόσωπά τους ζωγραφίζονται μὲν φυσικά, ἀλλ' ὅχι φυσιοκρατικά,—δείχνουν ἀπὸ μακριὰ ὅτι δὲν ἀνήκουν πιά στὸν παρόντα κόσμος. Μὲ ἄλλα λόγια: ὅπως στὴν ἀπεικόνισι τοῦ Χριστοῦ τὰ καλλιτεχνικά μέσα τῆς τεχνικῆς τοῦ βυζαντινοῦ ζωγράφου φανερώνουν τὴν προσπάθεια νὰ συμβολισθεῖ ὅχι ἡ ἀπλᾶ ἀνθρώπινη ἀλλὰ ἡ θεωμένη σάρκα Του, ἔτσι καὶ στὴν ἀπεικόνισι τῶν ἁγίων δὲν ἔχουμε μορφές φυσιοκρατικές, μορφές ποὺ μιμοῦνται καθημερινούς ἀνθρώπους τῆς ἀγορᾶς, ἀλλὰ φυσιογνωμίες ἐξαυλωμένες, ποὺ δηλώνουν δηλ. τὴν βαθειὰ ὀντολογικὴ τους μεταβολή μὲ τὴν δύναμι τῆς θείας χάριτος. Ἡ πιστὴ μίμησι τῆς φυσικῆς πραγματικότητος ἀποφεύγεται κατὰ ἀπόλυτο κανόνα ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη εἰκονογραφία. Τεχνικά δηλώνεται τοῦτο μὲ τὴν ἔξαρσι, τὴν ἐλάττωσι ἢ καὶ τὴν παραποίηση ὀρισμένων χαρακτηριστικῶν στὰ πρόσωπα (ὑπερφυσικά μάτια, μεγάλες μύτες, μικρὸ στόμα - ἔκφρασι τοῦ ἀνενδεοῦς) σχηματοποίηση τῶν μαλλιῶν καὶ τῶν γενείων, καθὼς καὶ μὲ θελημένες ἀνατομικὲς παρεκκλίσεις (λεπτὲς κνῆμες, ὑπερπλατισμένα κάτω πόδια). Ἐπίσης τὰ ἐνδύματά τους δὲν πτυχώνονται κατὰ φυσικὸ τρόπο ἀλλὰ ἀκολουθοῦν μιὰ ρυθμικὴ γεωμετρικὴ σχηματοποίηση (γωνιώδη-γραμμικὴ) ὅπως πάλι σχηματοποιοῦνται πράγματα τοῦ χώρου καὶ τὸ περιβάλλον (π.χ. τὰ βουνὰ δὲν εἶναι φυσικά, ἀλλὰ μὲ γωνιώδεις βαθμιδωτὲς διαμορφώσεις τῶν ἐπ'ἀλλήλων βράχων). Στὶς μεμονωμένες παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν ἁγίων οἱ στάσεις τους εἶναι συνήθως μετωπικές. Μᾶς κυττάζουν κατὰματα γιατί διαλέγονται, ἐπικοινωνοῦν μαζί μας. Ἐτσι φαίνεται ὅτι ἡ οὐράνια Ἐκκλησία βρίσκεται σὲ συνεχῇ διάλογο, σὲ κοινωνία μὲ τὴν ἐπίγεια. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς τὸ βάθος τῶν εἰκόνων εἶναι χρυσό, καὶ τὸ χρυσὸ σημαίνει οὐδέτερο, δηλ. χωρὶς καμμιά ἔννοια ὀρισμένου χώρου. Πολλὲς φορὲς καὶ τὰ χρονικά σημεῖα τῆς ἐποχῆς τῆς δράσεως ἁγίων παραλείπονται, μὲ τίς κατὰμονες ἱερὲς φυσιογνωμίες ἱστορημένες στὸ ἄχρονο βασίλειο τῆς αἰώ-

9. H. Skrobucha, Einfuerung, στὸ Ikonen-Museum τοῦ Recklinghausen, 1960.

10. Λέων Στ' ὁ σοφός, στὸ Κ. Καλοκύρη, Ὁρθόδοξια καὶ εἰκαστικὰ τέχνη, 1969, σ. 27.

νιότητος, ἀφοῦ ἐκεῖ πού τώρα βρίσκονται δὲν ἰσχύουν οἱ κατηγορίες τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου.

Ἀλλὰ καὶ τὸ φῶς στὴν ὀρθόδοξη τέχνη δὲν λειτουργεῖ ὅπως στὶς εἰκόνες τῆς Δύσεως. Δὲν φωτίζονται δηλ. τὰ ἱερὰ πρόσωπα ἀπὸ μιὰ φωτιστικὴ πηγὴ, ἀφοῦ οἱ ἅγιοι εἶναι οἱ ἴδιοι φῶς καὶ κάθε ἓνας ἀκτινοβολεῖ τὸ φῶς τοῦ «καινοῦ αἰῶνος»—κάτι ἀπὸ τὴ λάμψη στὴν μακαριότητα τῆς ὁγδόης ἡμέρας¹¹. Καθένας ἔχει τὸ θεῖο φῶς, πού σὰν τέτοιο εἶναι ἀσκίαστο, γι' αὐτὸ καὶ δὲν ὑπάρχει στὶς εἰκόνες ἡ ἀντίθεση φωτεινοῦ καὶ σκοτεινοῦ, δηλ. ἡ φωτοσκίαση (τὸ chiaro-scuro) μὲ τὴν ὁποία ἐπιτυγχάνεται ἡ πλαστικότητα καὶ ἡ ψευδαίσθηση τοῦ ὄγκου. Φῶς, μὲ τὴν μορφή χρυσοῦ φωτοστεφάνου, περιαστρέφπει γύρω ἀπὸ τὸ κεφάλι τους (δὲν ἔχει καμμιά σχέση μὲ τὰ δυτικὰ φωτοστέφανα-διαδήματα) ὡς προβολὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ τους φωτός, ἐνῶ αὐτὸ πάλι, ὡς φωτεινὲς παράλληλες γραμμές, φωτίζει τὰ ἐνδύματα. Θὰ ἔλεγα διασκορπίζεται ἀπὸ τὸ σῶμα τῶν ἁγίων καὶ προβάλλει ἔξω, στὸν ἱματισμὸ τους. Στὴν οὐσία, ἀφοῦ τὴν κτιστὴ φύση τους ἔχουν ἀλλοιώσει οἱ ἄκτιστες ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ, τοὺς περιλούει τώρα τὸ ἄκτιστο φῶς τῆς Μεταμορφώσεως... Ἐξ ἄλλου, κατὰ τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ, «ὁ θείας ἐνεργείας εὐμοιρῆσας καὶ τὴν θείαν ἀλλοίωσιν ἡλλοιωμένος, αὐτὸς ὅλος οἶον φῶς ἐστὶ, καὶ μετὰ τοῦ φωτός ἐστι...»¹².

Οἱ Βυζαντινοὶ ἁγιογράφοι ἤξεραν ἀκόμη, πολὺ καλὰ, τοὺς κανόνες τῆς προοπτικῆς (ἀφοῦ αὕτὴ ἦταν γνωστὴ στὴν ἑλληνικὴ καὶ στὴ ρωμαϊκὴ τέχνη) καὶ ὅλη τὴν διαδικασίαν τοῦ ὀπτικοῦ κώνου μεταξὺ τοῦ ἀντικειμένου καὶ τοῦ ματιοῦ, μὲ σημεῖο φυγῆς τῶν ὀπτικῶν ἀκτίνων πίσω ἀπὸ τὸν πίνακα. Ἀλλὰ ἡ ἀπόδοση τοῦ βάθους μ' αὐτὸν τὸν τρόπο εἶναι τεχνητὴ, κάτι τὸ ψεύτικο. Στὴν σκέψη τους αὐτὸ εἶναι ἀντιζωγραφικόν, γιατί δίδεται ἡ ψευδαίσθηση ὅτι μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια τῆς εἰκόνος ἐπεκτείνεται, ἀλλοιώνεται. Κι αὐτὸ φυσικὰ δὲν τὸ ἤθελε ἡ Ὄρθόδοξη τέχνη. Γι' αὐτὸ πολλὲς φορὲς βλέπουμε νὰ ὑπάρχει μιὰ ἀνάποδη (Umgekehrte) προοπτικὴ (δηλ. τὰ ἐμπρὸς μικρὰ καὶ τὰ πίσω μεγαλύτερα), ὅποτε τὸ σημεῖο φυγῆς δὲν εἶναι πίσω στὴν εἰκόνα ἀλλὰ μπροστά. Οἱ διαστάσεις κυρίως εἶναι δυὸ καὶ οἱ συνθέσεις ὀργανώνονται ὄχι σὲ βάθος ἀλλὰ σὲ ὕψος. Ἄν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ δηλωθεῖ κάποιος βάθος, τότε αὐτὸ ἐννοεῖται μὲ τὴν ἀπανωτὴ διάταξη καὶ μὲ τὸ χρῶμα (τὸ κόκκινο πλησιάζει περισσότερο ἀπὸ τὸ γαλάζιο). Γενικώτερα ὅλα τοποθετοῦνται στὴν εἰκόνα κατὰ τὴν θεολογικὴ ἀξία τους, τὴν δεοντολογικὴ τους σπουδαιότητα. Ἡ εἰκόνα ἔτσι γίνεται μιὰ ὁλόκληρη θεολογία ὅπου τὰ πάντα διατάσσονται, ὄχι

11. Γιὰ τὴν ὁγδοὴ ἡμέρα ὡς τύπο ἐπιστροφῆς στὸ ἀρχαῖο—προπρωτικό—κάλλος καὶ γιὰ τὴν νέα κτίση πού ἐγκαινιάζει, βλ. J. Danielou, *Bible et Liturgie*, μετὰφρ. ομάδας τοῦ Κέντρου Βιβλ. Σπουδῶν «Ἄρτος Ζωῆς», 1981, σ. 277-301. Πρβλ. καὶ Μ. Βασιλείου, Ἑξαήμερος, Β' 44 (μέχρι τέλος τοῦ Β' κεφ.).

12. «Εἰς τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου» Λόγος. Ἐκδ. Σοφοκλ. ἐξ Οἰκονόμων, Ἀθῆναι 1861, σ. 175 κ.εξ.

σύμφωνα με ἐφήμερες καὶ εὐμετάβλητες καλλιτεχνικὲς προϋποθέσεις, ἀλλὰ με τὸ σταθερὸ καὶ ἀμετάβλητο ἰδεῶδες τῆς Ὁρθοδοξίας. Αὐτὰ ὅλα βέβαια ἰσχύουν γιὰ τὴν κυρίως βυζαντινὴ ἐποχὴ, γιατί ἀργότερα (μάλιστα ἀπὸ τὰ χρόνια τῶν Παλαιολόγων) δυτικὲς ἐπιδράσεις (Giotto, Duccio, Cimabue, Uccello κ.λ.π.) θὰ φέρουν τὴν μαθηματικὴ προοπτικὴ καὶ τὸ τεχνητὸ βάθος κυρίως σὲ πολυσύνθετες ἀπεικονίσεις (τοιχογραφίες). Ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ θὰ εὐνοήσῃ αὐτὲς τὶς καινοτομίες (βλ. π.χ. τὶς παραστάσεις στὸ Καχριέ Τζαμί κ.λ.π.) ἐνῶ ἀντίθετα στὰ αὐστηρὰ ἐργαστήρια τῶν μοναχῶν θὰ κυριαρχήσῃ ἡ παράδοση. Γι' αὐτὸ οἱ φορητὲς εἰκόνες (ἐργαστήρια) εἶναι συντηρητικότερες ἀπὸ πολλὲς τοιχογραφίες¹³.

Ἡ ὀρθόδοξη εἰκονογραφία ἀκόμη γιὰ νὰ ἐπιτύχει στὸ ἔργο της (μαζί με ὅσα ἄλλα ἐσημείωσα) κατέφυγε καὶ στὴν ἀφαίρεση (abstractio), με τὴν ὁποία ἔπλασε τοὺς ἰδεῶδεις τύπους τῶν ἁγίων καὶ μάλιστα τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου. Καὶ ὅπως ὁ περίφημος ζωγράφος τῆς ἀρχαιότητος, ὁ Ζεῦξις (τέλος τοῦ 5ου καὶ ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰῶνα), γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὴν ἰδεῶδη εἰκόνα τῆς Ἐλένης (τὴν ὁποία θὰ ἀφιέρωνε στὸ ναὸ τῆς Ἡρας στὸν Κρότωνα τῆς Ἰταλίας) χρησιμοποίησε πέντε κοπέλλες ἀπὸ τὸν Ἀκράγαντα, ἔτσι καὶ οἱ βυζαντινοὶ ζωγράφοι, γιὰ νὰ ἀποδώσουν, ὅσο γίνεται τελειότερα, τὴν Θεοτόκο, δὲν μιμήθηκαν ἓνα ὀρισμένο μοντέλλο γυναίκας (ὅπως ἔκαμαν οἱ δυτικοὶ ζωγράφοι, οἱ ὁποῖοι γιὰ τὴν μορφὴ τῆς Θεομήτορος ἀντιγράψανε πολλὲς φορὲς τὶς ἐρωμένες τους) ἀλλὰ συλλέξανε ἐξέχοντα χαρακτηριστικὰ τοῦ γενικότερου γυναικείου τύπου (ἀπὸ ἓνα πλῆθος μορφῶν) καὶ με ὁδηγὸ, τόσο τὴν συντηρημένη εἰκονογραφικὴ μνήμη τῆς Μητρὸς τοῦ Κυρίου ἀπὸ τὴν παράδοση, ὅσο καὶ τὴν πνευματικὴ ἀφαίρεση στὴν τεχνικὴ τους ἀλλὰ καὶ τὴν βαθειὰ τους πίστη, ἔπλασαν τὸν γνωστὸ ἰδεῶδη τύπο τῆς βυζαντινῆς «Κεχαριτωμένης» Παναγίας. Ἀπέναντι τῶν εἰκόνων αὐτῶν τῆς Θεομήτορος αἰσθανόμαστε πραγματικὰ ἱερὸ δέος. Νοιώθουμε νὰ προβάλλει καὶ νὰ ἀκτινοβολεῖ ἓνα ἐσωτερικὸ

13. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ γενικώτερο θέμα τῆς ἀποφυγῆς τῆς μιμήσεως τῆς φυσικῆς πραγματικότητος, πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι οἱ βυζαντινοὶ ἀγιογράφοι θὰ βρῆκαν στηρίγματα στὸν Πλάτωνα καὶ στὸν Ἀριστοτέλη. Γιατὶ ὁ Πλάτων π.χ. διέκρινε τὴν μίμηση σὲ «εἰκαστικὴ» (ποῦ ἀπεικονίζει τὰ ἀντικείμενα ὅπως εἶναι καὶ ὅχι ὅπως φαίνονται) καὶ σὲ «φανταστικὴ» (ποῦ τὰ παριστάνει κατὰ τὸ φαινόμενο, δηλ. ὅχι ὅπως εἶναι ἀλλὰ ὅπως τὰ βλέπουμε· π.χ. με τὴν προοπτικὴ) (Πλάτ. Σοφ. 264C). Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης (περὶ Ποιητικῆς, μετάφρ. Σ. Μενάνδρου, ἔκδοση Ἰ. Συκουτρῆ, 1936, σ. 52 κ.ἐξ.) ὅταν λέει μίμηση δὲν ἐννοεῖ «παθητικὴ καὶ δουλικὴ ἀντιγραφή τῆς πραγματικότητος», ὅπως τὴν ἐννοεῖ στὰ ἔργα του ὁ νατουραλισμός. Ἡ μίμηση δὲν εἶναι ρεαλιστικὴ ἀναπαράσταση ἐνὸς προτύπου, ἀλλὰ «παράστασις τοῦ εἶδους τοῦ ἐν τῇ ψυχῇ» (δρ.π.π. σ. 53). Ἔτσι ὁδηγοῦμαστε στὴν συμβατικὴ ἀναπαράσταση τῆς πραγματικότητος (στὴν *Schneinwirklichkeit*) ἀφοῦ μ' αὐτὴ ἀποδίδεται μόνον ἡ οὐσία, τὸ ἔσω τους, ὁ πυρῆνας (ἡ *innere Nachahnung*). Καὶ ἀκριβῶς αὕτῃ τὴν οὐσία ἐπέδιωσε νὰ ἀποδώσῃ πάντοτε καὶ ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ καὶ ὅχι νὰ ἀντιγράψῃ τὴν ρευστὴ φυσικὴ πραγματικότητα.

κάλλος, μιὰ ὑπερούσια ὁμορφιά, πού δὲν ἔχει τίποτε τὸ κοινὸ μὲ τις «Madones» τοῦ δυτικοῦ αἰσθητικισμοῦ (aesthetizismus).

Ἀπ’ ὅσα εἶπαμε παραπάνω γιὰ τὴν ἀφαίρεση, γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῆς μιμνήσεως καὶ γενικότερα γιὰ τὸν μετασχηματισμὸ τῆς ὑλικῆς πραγματικότητας στὴν βυζαντινὴ ζωγραφικὴ, γίνεται φυσικὰ φανερό ὅτι αὕτῃ ἀδιαφορεῖ καὶ γιὰ τὴν φυσικὴ ὁμορφιά (γιὰ τὸ «δι’ ὅψεως ἡδὺν» ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Πλάτων) καθὼς τὴν δέχεται ἡ λαϊκὴ ἀντίληψη καὶ ἡ θρησκευτικὴ τέχνη τῆς Δύσεως, ὅπως θὰ ποῦμε παρακάτω. Ἡ ὀρθόδοξη τέχνη ἔχει τὴν δική της ὁμορφιά πού πηγάζει ἀπὸ τὰ ἔγκατα τῆς ψυχῆς καὶ ἀκτινοβολεῖ στὸ πρόσωπο. Εἶναι τὸ ἄρρητο κάλλος τῶν ἁγίων. Τὸ τέτοιο κάλλος μπορεῖ νὰ διαφαίνεται ἀκόμη καὶ μέσα ἀπὸ τὸ δύσμορφο, ἀπὸ τὸ ἐντελῶς ἄσχημο, ἀπὸ τὸν «κυνοκέφαλο» ἐρημίτη ἢ, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἀπὸ τὸν ποικιλότροπα παραμορφωμένο ἄσκητῇ, λόγῳ τῆς κακοπάθειας καὶ τῆς νηστείας. Καὶ ὅμως αὐτός, μ’ αὐτὴν τὴν ἐξωτερικὴ του ἀσχήμια, ἀσχεῖ ἀκατανίκητῃ ἑλξῇ (σ’ ὅσους βέβαια ἔχουν τὸ κατὰλληλο αἰσθητήριο), ὅπως ἀκριβῶς ἀσκοῦσε στοὺς μαθητές του ὁ δυσειδέστατος («Σιληνόμορφος») Σωκράτης¹⁴. Γιατὶ ὁ «ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ» μ’ αὐτὴν τὴν ἐξωτερικὴ ἀσχήμια πέρασε στὴν ἀγιότητα, (πού στάθηκε ὁ τελικὸς του σκοπός), ὅπως ἀκριβῶς ὁ Περσέας πέρασε ἀπὸ τις φρικτὰ ἄσχημες Φορκίδες γιὰ νὰ μάθει τὸν δρόμο πρὸς τις Γοργόνες καὶ δι’ αὐτῶν νὰ φτάσει στὴν Ἀνδρομέδα. Πολλοὶ δρόμοι, ἄλλοτε ὠραῖοι κι ἄλλοτε ἄσχημοι, ὁδηγοῦν στὴ βασιλεία τοῦ Θεοῦ...

Ὅσον ἀφορᾷ τώρα τὴν τεχνικὴ τῆς ὀρθοδόξου ζωγραφικῆς εἶναι γνωστὸ ὅτι πάνω σ’ ἓνα βασικὸ σκιερὸ (σκοῦρο καστανὸ) χρῶμα (προπλασμὸς) ὁ ζωγράφος «ἀνοίγει» τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν προσώπων καὶ βάζει τὰ «φῶτα», κλείνοντας τις μορφές μέσα σὲ πειθαρχημένα περιγράμματα. Τὸ σκοτεινὸ χρῶμα ὅμως δὲν ἀπωθεῖ τὸν θεατὴ (οὔτε συμβάλλει σὲ μιὰ ἐκστασιακὴ ἀπεικόνιση), γιατί τὸ διαδέχεται τὸ φῶς μὲ τὴν παρεμβολὴ τῶν ἐνδιάμεσων φωτεινῶν τόνων του. Δὲν εἶναι ἔτσι τὸ sfumato τοῦ L. Da Vinci ἢ τὸ chiaro scuro τοῦ Tintoretto καὶ Caravaggio πού ἐπεζήτησε ἡ ἐκστασιακὴ καὶ «μυστηριώδης» ζωγραφικὴ τῆς Ἀντιμεταρρυθμίσεως (baroque). Ἀλλ’ εἶναι ἐκείνη στὴν ὁποία καὶ τὸ σκοτεινὸ στοιχεῖο μετέχει στὸ φῶς, καὶ συνεργεῖ γιὰ τὸ φῶς, ἔχει κάτι, θὰ ἔλεγε κανεὶς, ἀπὸ τὸ φῶς τῆς πρώτης μέρας τῆς Δημιουργίας. Ἡ, ἂν θέλετε, εἶναι μιὰ ἰδέα ἀπὸ τὸ σκότος τοῦ «Θείου γνόφου» πού γίνεται σύμβολο τῆς προϋποθέσεως τῆς μεταμορφώσεως τῶν ἁγίων. Καὶ ὁ Θεὸς (τὸ Φῶς) ἐκάλεσε τὸν Μωυσῆ στὸ σκότος, δηλ. στὴν γνόφο πού περιβλήθηκε¹⁵.

14. Ἡ παραδείσια γοητεία πού ἀκτινοβολοῦσε ἀπὸ μέσα του ἄφηνε ἀναυδους τοὺς συνομιλητές ἢ γελοιοποιοῦσε στὰ μάτια τοὺς τύπους ὅπως ὁ ὠραιοπαθὴς Ἀγάθων καὶ ὁ γόγης Ἀλκιβιάδης (Πρβλ. Πλάτωνος, Συμπόσιον, Κείμενο, μετάφρασις, ἐρμηνεία Ἱ. Συκουτῆ, 1934, σ. 126-138 καὶ 159-180).

15. Ἐξοδος, κεφ. Κ, 21.

Καὶ ὁ Μωυσῆς ἀφοῦ πέρασε ἀπὸ τὸν «θεῖο γνόφου»¹⁶, βγῆκε ὕστερα μὲ ὁλόφωτη μορφή, μὲ «δεδοξασμένην τὴν ὄψιν τοῦ χρώματος τοῦ προσώπου αὐτοῦ», κατὰ τὸ βιβλίον τῆς Ἐξόδου¹⁷. Γιατὶ «καὶ τὸ σκότος τοῦ Θεοῦ (εἶναι) ὡς μεσημβρία», ὅπως εἶπεν ὁ Ἡσαΐας¹⁸.

Τὸ σύνολο τώρα, τῶν ἱερῶν μορφῶν ποὺ ἀποτελοῦν τὸ ἱερὸ ρεπερτόριο τῆς εἰκονογραφίας τῶν ναῶν, ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τὸ κατέταξε, μὲ πολλή σοφία, σ' ἓνα αὐστηρὸ σύστημα. Κυρίως μετὰ τὴν εἰκονομαχίαν καὶ μὲ τὶς ἀποφάσεις τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (787), οἱ ἀπεικονίσεις στοὺς τοίχους τῶν ναῶν ἱεραρχοῦνται μὲ καθαρὰ λειτουργικὰ καὶ δογματικὰ προϋποθέσεις. Ἡ ζωγραφικὴ ὑπηρετεῖ οὐσιαστικὰ τὸ δόγμα καὶ τὴ λατρεία καὶ ὁ ζωγράφος δὲν εἶναι ἓνας τυχαῖος καλλιτέχνης (ἄνθρωπος χλιαρῆς πίστεως ἢ καὶ θρησκευτικὰ ἀδιάφορος, ὅπως πολλὰς φορὲς σήμερα) ἀλλὰ ἓνας ἱεροφάντης, ἓνας ἀληθινὸς μυσταγωγός, ποὺ μὲ ἐκκλησιαστικὸ φρόνημα, μὲ θεολογικὴ ἐνημέρωση καὶ μὲ ἔντονη λειτουργικὴ βίωση (καὶ ὕστερα ἀπὸ προσευχὴ καὶ ἐσωτερικὴ κάθαρση-νηστεία) ὑλοποιεῖ μὲ τὸν χρωστῆρα τοῦ τὴν διδασκαλίαν τῆς Ὁρθοδοξίας. Εἰκονογραφεῖ τὴν θεῖαν Ἐνανθρώπιση καὶ ὅλη τὴν ἐποποιίαν τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἁγίων. Ἡ εὐθύνη τοῦ εἶναι ἀνυπολόγιστη, παρόμοια μὲ τοῦ λειτουργοῦ ἱερέως. Γιατὶ κι αὐτὸς ἱεουργεῖ διὰ τῶν χρωμάτων, καὶ μὲ τὶς εἰκόνες τοῦ ἀήχῳ φωνῇ τοὺς ὁρῶντας διδάσκει καὶ τὴν ὁρᾶσιν ἀγιάζει»¹⁹. Εἶναι σαφές, νομίζω, ὅτι ὁ ζωγράφος δὲν μπορεῖ νὰ κάνει ὅ,τι θέλει, νὰ ζωγραφίζει δηλ. ἀνεξέλεγκτα κατὰ τὶς ἀντιλήψεις του, ὅπως συμβαίνει ἀρκετὰς φορὲς σήμερα, ὅπου μερικοὶ ζωγράφοι «ἄσχετοι», ἄπιστοι καὶ ἀμύητοι κάνουν καὶ τοὺς ἁγιογράφους «κέρδους χάριν»! Γιατὶ —καὶ πρέπει ὅλοι νὰ τὸ μάθουν— ἡ Ἐκκλησία μόνον ἔχει τὸ λόγο. Καὶ κανεὶς ἄλλος. Ἡ Ζ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος ἄριστα καθώρισε: «Οὐ τῶν ζωγράφων ἐφεύρεις ἢ τῶν εἰκόνων ποιήσεις ἀλλὰ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας ἔγκριτος θεσμοθεσία καὶ παράδοσις ... τοῦ γὰρ ζωγράφου ἡ τέχνη μόνον...»²⁰. Ὁ Παντοκράτορας, ὡς τῶν πάντων κυρίαρχος, δεσπάζει στὸν τροῦλλον, ζωγραφισμένος σὲ ὑπερβατικὴ κλίμακα. Εἶναι ἡ μορφή τοῦ μεσῆλικος Χριστοῦ, ποὺ ἐκφράζει τὸ δόγμα τοῦ ὁμοουσίου (εἶναι ὁ Πατὴρ ἀλλὰ καὶ ὁ Υἱὸς ταυτόχρονα). Ἡ Θεοτόκος ψηλά, στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ Βήματος (τὸ ὁποῖο ἀρχιτεκτονικῶς συνδέει τὴν στέγη μὲ τὸ ἔδαφος) ἐμφανίζεται ὡς σύνδεσμος τῶν ἄνω καὶ τῶν κάτω, τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς (εἶναι ἡ «τὰ ἄνω τοῖς κάτω συνάψασα», κατὰ τὸν Ἀκάθιστο Ὑμνο) καὶ παριστάνεται ἢ μὲ τὸν τύπο τῆς Δεομένης, ἀλλὰ

16. Θυμούμεθα καὶ τὴν Καταβασία: «θείῳ καλυφθεὶς ὁ βραδύγλωσσος γνόφος ἐρρητό-
ρευσε τὸν θεόγραφον νόμον...».

17. Κεφ. ΛΔ', 29.

18. Κεφ. ΝΗ', 10.

19. Κατὰ τὸν Ἰω. Δαμασκηνό, Α' Λόγος περὶ Εἰκόνων, ὁπ.π.π.

20. *Mansi*, III, 252 C.

κυοφορούσης Παρθένου (τοῦτο σημαίνει ὁ Χριστὸς ζωγραφισμένος καμμιὰ φορὰ μέσα σὲ μετάλλιο, μπρὸς στὸ στήθος της) ἢ συνηθέστερα, μὲ τὸν τύπο τῆς Βρεφοκρατούσας. Ἐδῶ διακηρύσσεται πανηγυρικὰ τὸ δόγμα τῆς Ἐνσαρκώσεως τοῦ Λόγου καὶ δηλοποιεῖται ἡ Χριστολογικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας. Πάνω στὴν καμάρα τοῦ Ἱ. Βήματος, ἡ Πεντηκοστὴ συνδέεται μὲ τὴν λειτουργικὴ πράξη τῆς Ἐπικλήσεως (καθγιασμοὺς τῶν Δώρων) ἐνῶ χαμηλὰ στὴν κόγχη ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ ποὺ Κοινωνεῖ τοὺς ἀποστόλους ἢ τοὺς ἀγγέλους, ὁδηγεῖ στὴν οὐράνια Λειτουργία, ποὺ ἐπαναλαμβάνει κάτω ὁ ἱερέας. Ὁ «θυόμενος» Ἀμνός, σχεδιασμένος χαμηλότερα, μέσα στὸ Δισκάριο (ἀπὸ τὸν 12ο αἰ.), αἰσθητοποιεῖ τὸν Ἀμνὸ τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος σὲ κάθε Λειτουργία «θύεται, μελίζεται καὶ διαμερίζεται» ἐνῶ παραμένει ἀμέριστος, ἀδιαίρετος καὶ ἀδαπάνητος. Οἱ ἅγιοι πάλι ζωγραφίζονται ὡς μορφές ἐξαυλωμένες, ὅπως εἴπαμε, αὐστηρές, σοβαρές, τὸ δὲ γυμνὸ, στὶς σπάνιες περιπτώσεις του (π.χ. ὁ Χριστὸς στὸν Ἰορδάνη, ἡ γυμνὴ Μαρία Αἰγυπτία, ἐρημίτες ἅγιοι...), καθόλου δὲν ἐνοχλεῖ, δὲν σοκάρει, γιατί ἀποδίδεται μὲ πλήρη ἐξαύλωση τῶν σωμάτων, τὰ ὁποῖα δίδουν τὴν αἴσθηση ὅτι εἶναι «ἀρετῇ ἀντὶ ἱματίων κεκοσμημένα», ὅπως λέγει ὁ Μ. Βασίλειος παραλληλίζοντας μὲ τὸν γυμνὸ Ὅδυσσέα στὸ νησί τῶν Φαιάκων²¹. (Ἀποδίδεται ἡ πρὸ τῆς παρακοῆς κατάστασις ἀθωότητος, —γιατὶ σ' αὐτὴν πέτυχαν νὰ βρίσκονται οἱ ἅγιοι—, ὅπου οἱ πρωτόπλαστοι «γυμνοὶ οὐκ ἡσχύνοντο»²²). Μορφές ὅμως μὲ κοσμικὸ φρόνα χάρη, μορφές γλυκερές ποὺ γοητεύουν σαρκικά, καὶ μπορεῖ νὰ προκαλέσουν σκέψεις ἡδυπαθείας, ἀπαγορεύεται κατηγορηματικὰ νὰ ζωγραφίζονται στὶς εἰκόνες, σύμφωνα μὲ τὸν 100 Κανὸνα τῆς Πενθέκτης Συνόδου (691).

Τώρα, νομίζω, θὰ πρέπει ἔστω καὶ μὲ λίγα λόγια, νὰ δοῦμε τὸ γιατί στὴ Δυτικὴ ζωγραφικὴ τῶν ἐκκλησιῶν τὰ πράγματα εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὰ. Πρῶτα-πρῶτα θὰ ἀναφερθῶ στὴν Πενθέκτη Σύνοδο ἡ ὁποία μὲ τὸν 82 Κανὸνα τῆς ἀπαγόρευσε τοῦ λοιποῦ τῇ συμβολικῇ παράστασι τοῦ Χριστοῦ ὡς Ἀμνοῦ (ὅπως μέχρι τότε συνηθιζότανε, μάλιστα στὴ Δύση) καὶ καθόρισε μόνον τὴν «κατὰ τὸν ἀνθρώπινον χαρακτῆρα» ἀπεικόνισή του²³. Τοῦτο ἔγινε γιὰ νὰ ἀντιδράσει ἡ Σύνοδος στοὺς αἰρετικούς, (δοκῆτες), γιὰ νὰ τονίσει καὶ νὰ προβάλει τὸ δόγμα τῆς πραγματικῆς (κι ὄχι κατὰ φαντασίαν) ἐνσαρκώσεως, δηλ. τὴν «ἐν σαρκὶ πολιτεῖαν, τό τε Πάθος καὶ τὸν σωτήριον θάνατον» τοῦ Κυρίου²⁴. Αὐτὸ τὸ πρᾶγμα ἐπεκύρωσε κατόπιν καὶ ἡ Ζ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος

21. Καλοκύρης, Μελετήματα Χριστιανικῆς Ὁρθοδ. Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, 1980, σ. 259.

22. Πρβλ. καὶ τὸν σχετικὸ ὕμνο, Δοξαστικὸ ἀποστίχων τῆς Μ. Δευτέρας, «Δευτέραν Εὐὰν τὴν Αἰγυπτίαν...».

23. Mansi, XI, 977, 980. Πρβλ. Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα Ἱερῶν Κανόνων, σ. 492.

24. "Οπ.π.π.

(787) ἡ ὁποία καὶ τὸ ἀνέπτυξε περισσότερο. Ὅμως ἡ παπικὴ Δύση δὲν δέχτηκε καθόλου τὶς ἀποφάσεις τῆς Πενθέκτης, γι' αὐτὸ ἀκόμα καὶ σήμερα ἐξακολουθοῦν νὰ ἀπεικονίζουσιν τὸν Χριστὸ καὶ ὡς Ἀμνὸν. Ἀλλὰ δυστυχῶς (καὶ λόγῳ τῆς πλήρους ἀγνοίας ποὺ ἀπὸ τὰ πράγματα δείχνει ὅτι ἔχουν καὶ μερικοὶ ὑπεύθυνοι τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας) καὶ σὲ ὀρθόδοξους ναοὺς βλέπουμε σήμερα νὰ ζωγραφίζεται ὁ Χριστὸς ὡς ἀμνός, ὅπως π.χ. στὴν εἰκόνα τῆς (καθ' ὅλα δυτικῆς) ἀγίας Τριάδος, ποὺ βρίσκεται στὸ τέμπλο τῆς Ἀγίας Σοφίας τοῦ Los Angeles²⁵. Ἀλλὰ ἂς ἐπανέλθουμε στὴ Δύση. Ἐκεῖ ὁ Κάρολος ὁ Μέγας, ἔχοντας κακὴ μετάφραση τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου τῶν πρακτικῶν τῆς Ζ' Συνόδου (ὅπου π.χ. ἡ λέξις προσκύνησις ἀπεδίδετο ὡς Adoratio ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ Veneratio) ἀνέθεσε στοὺς Φράγκους θεολόγους τὴν συγγραφὴ τῶν λεγόμενων Libri Carolini, ὅπου —μαζὶ μὲ ἄλλα— ὑποτιμῶτανε ἡ σημασία τῶν εἰκόνων. Στὴ συνέχεια ὁ Κάρολος συγκάλεσε, τὸ 794, μιὰ σύνοδο στὴ Φραγκφούρτη, ὅπου ἀπέρριψε τὴν Ζ' Σύνοδο ὡς Οἰκουμενικὴ, δέχτηκε τὶς εἰκόνες, ἀλλὰ μόνον ὡς στοιχεῖο «διακοσμῆσεως τῶν ναῶν καὶ ἀναμνηστικὰ πράξεων τοῦ παρελθόντος»²⁶. Τὸ 825 μιὰ ἄλλη Σύνοδος στὸ Παρίσι κατεδίκασε τὴν Ζ' Οἰκουμενικὴ καί, φυσικά, τὴν περὶ εἰκόνων διδασκαλία. Ἀργότερα, τὸ 1563, ἡ Σύνοδος τοῦ Τριδέντου κάνει λόγο ἀπλῶς γιὰ παιδαγωγικὴ χρησιμότητα τῶν εἰκόνων καὶ γιὰ τὸ στοιχεῖο τῆς ἀναμνήσεως. Ἀλλὰ ὁ ἀγώνας τῆς Ὁρθοδοξίας δὲν ἦταν νὰ βεβαιώσει τὴν διδακτικὴ, διακοσμητικὴ καὶ ἀναμνηστικὴ σημασία τῶν εἰκόνων, ἀλλὰ ὅτι αὐτὲς ἀποτελοῦν θεμελιώδη βάση τῆς Πίστεως, προβολὴ καὶ ἀπόδειξις τοῦ δόγματος τῆς Ἐνσαρκώσεως, μὲ ὅλες τοὺς συνέπειες. Στὸν Προτεστантиσμὸ πάλι, παρὰ τὴν σχετικὴ ἀνεκτικότητα τοῦ Λουθήρου, ὁ Καλβῖνος θεώρησε τὶς εἰκόνες εἰδωλολατρικὸ εἶδος²⁷, γι' αὐτὸ καὶ ἡ Μεταρρύθμιση ἀσβέστωσε πολλὰς ἐκκλησίες, ὅπως γράφει καὶ ὁ Mercier²⁸. Τυπικὸ παράδειγμα οἱ ἐπιχρισμένες τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Πέτρου στὴ Γενεύη, κέντρου δράσεως τοῦ Καλβινισμοῦ. Γιὰ νὰ ἐπανέλθουμε ὅμως στὴν Καθολικὴ Δύση σημειώνουμε ὅτι μὲ τὴν ἀποποίηση ὅλων αὐτῶν ποὺ εἴπαμε, παρέμεινε στὴν κατὰ φύσιν παράστασις τῶν ἱερῶν προσώπων καί, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγεννήσεως κι ὕστερα, δημιούργησε μιὰ τέχνη ἀπλῶς θρησκευτικὴ (δηλ. μὲ θρησκευτικὰ θέματα) καὶ ὄχι θεολογικὴ-δογματικὴ, τὴν ὁποία μάλιστα ἄφησε ἐλεύθερη στὰ χέρια τῶν ζωγράφων²⁹. Ἔτσι φθάσαμε σὲ πλήρη ἐκκοσμίκευση τῆς δυτικῆς εἰκονογραφίας. Ὁ Χριστός,

25. Τὴν εἰκόνα βλ. στὸ βιβλίό μου: Ἡ ναοδομία καὶ ἡ σύγχρονη τέχνη, Θεσσαλονίκη 1978, σελ. 222, εἰκ. 131.

26. *Hefele*, Histoire des Conciles, τόμ. III, 2 partie, σ. 1068.

27. *L. Wencelius*, L'esthétique de Calvin, Paris 1937, σ. 16 κ.ἐξ.

28. *C. Mercier*, L'art abstrait dans l'art sacré, Paris 1964, σ. 12 κ.ἐξ.

29. Σχετικὰ βλ. στὴν Encyclopédie popul. des connaissances Liturgiques, Paris, Bloud et Gay 1947, κεφ. 6,4 σ. 213 κ.ἐξ.

ἡ Θεοτόκος καὶ οἱ ἅγιοι σὲ τίποτα δὲν διαφέρουν ἐκεῖ ἀπὸ τοὺς κοινούς, τοὺς καθημερινούς ἀνθρώπους³⁰.

Τώρα ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὀρθόδοξη λατρεία πρέπει μὲ δυὸ λόγια νὰ συμπληρώσω ὅτι αὐτὴ χωρὶς τὴν βυζαντινὴ εἰκόνα δὲν ἐννοεῖται. Φαντασθεῖτε π.χ. νὰ ἀκουεταὶ τὴν Μ. Πέμπτη τὸ «Σήμερον κρεμαῖται ἐπὶ ξύλου» χωρὶς ταυτόχρονα νὰ προβάλλεται μπροστὰ μας ὁ βυζαντινὸς Ἐσταυρωμένος. Φαντασθεῖτε τὰ ἀπόστιχα τῆς Μ. Παρασκευῆς χωρὶς ταυτόχρονα νὰ γίνεται ἡ ἑξοδος-περιφορὰ τοῦ βυζαντινοῦ Ἐπιταφίου. Ἡ εἰκόνα ἐδῶ συμπληρώνει τὸν ποιητικὸ λόγο, αἰσθητοποιεῖ τὴν ὕμνολογία, προκαλεῖ τὰ ρίγη ἐκεῖνα, ποὺ βέβαια ποτὲ —καὶ μὲ ὅση εὐλάβη διάθεση θέλετε— δὲν παράγει ὁ ἀνδρείκελος «ἐπιτάφιος» (marmouset) τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας³¹. Ἡ κατανόηση ὁμως αὐτῶν τῶν πραγμάτων προϋποθέτει ἀνθρώπους που δὲν συγχέουν τὰ θέματα τῆς τέχνης, ποὺ ἔχουν ἐπίγνωση τοῦ ἀναπόσπαστου δεσμοῦ ὀρθόδοξης τέχνης καὶ λατρείας—ποὺ εἶναι «τῷ πνεύματι ζέοντες» ὀρθόδοξως...

Δυστυχῶς καὶ στὶς ὀρθόδοξες χώρες (συμβατικὰ μετὰ τὴν Ἀλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως) ἡ ζωγραφικὴ τῆς Ἐκκλησίας δέχτηκε ἐπιδράσεις τῆς Δύσεως, ποὺ μποροῦν ν' ἐκτιμηθοῦν ἀπὸ ἀπλὲς ἐξωτερικὲς μέχρι δογματικὰ ἀπαράδεκτες. Στὴν Ἑλλάδα ἤρθε ἡ ἐπίδραση διὰ μέσου τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης καὶ ἀπὸ τὰ Ἐπτάνησα. Στὴν Ρωσία, μὲ τὴν προσπάθεια ἐξευρωπαϊσμοῦ τῆς χώρας τὸν 17ο αἰ. ἀπὸ τὸν Μεγάλον Πέτρο, εἰσέβαλε καὶ ἡ δυτικὴ ζωγραφικὴ τεχνοτροπία. Ἡ ὥραία παράδοση τῆς Ἀγίας Σοφίας τοῦ Κιέβου, τῆς σχολῆς τοῦ Νόβγκοροντ, τῆς Μόσχας κ.λ.π. (ἂς θυμηθοῦμε ζωγράφους ὡς τὸν Θεοφάνη τὸν Ἑλληνα, τὸν 14ο αἰ., τὸν Ἀνδρ. Ρούμπλιεφ, τὸν 15ο αἰ. τὸν Διονύσιο) κινδυνεύει τώρα, παρ' ὅλον ὅτι προηγουμένως (τὸν 16ο αἰ.) ἡ Σύνοδος τῶν Ἐκατὸ Κεφαλαίων στὴ Μόσχα εἶχε ρητὰ ἀπαγορεύσει τὴν ἀνάμειξη ζωγράφων ποὺ δὲν ἔχουν τὸ χάρισμα νὰ εἰκονογραφοῦν κατὰ τὴν παράδοση ἀλλὰ «ἀτιμάζουν τὶς εἰκόνες»³². Παρὰ ταῦτα ἡ δυτικὴ ἐπίδρα-

30. Ὅπως ἔγραψα τὸ 1959 (στὸ βιβλίον: Ἡ οὐσία τῆς ὀρθοδ. εἰκονογραφίας, ἔκδοσις 1960, σ. 51) καὶ ἐπανελάβα ἀργότερα (στό: Ἡ ζωγραφικὴ τῆς Ὀρθοδοξίας, 1972, σ. 157, 158), ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ μὲ τὴν μίμησιν ἐνὸς φυσικοῦ ἀνθρώπου ὑπεβάλλει τὴν ἰδέαν τῆς μιᾶς τοῦ φύσεως, τῆς ἀνθρώπινης, καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ νεστοριανικὴ κακοδοξία. Ὅπως ὁμως εἴπαμε πιὸ πάνω, ἡ Ὀρθόδοξη τέχνη, χωρὶς νὰ παριστάνει ποτὲ τὴν ἀνθρωπότητα τοῦ Χριστοῦ, οὔτε ποτὲ νὰ τολμήσει τὴν παράστασιν τῆς θεότητός Του (ποὺ εἶναι ἀπαράστατη), ἀπεικονίζει τὸ Πρόσωπον τοῦ Θεοῦ Λόγου, στὸ ὁποῖον, ὅπως εἶδαμε, ὑπάρχουν συνενωμένες «ἀσύγγετα» οἱ δυὸ Του φύσεις. Ἔτσι ὁ Χριστὸς «ἀπερίγραπτος ὢν, περιγράφεται», γίνεται δηλ. «περιγραπτὸς (δηλ. εἰκονιστέος) καὶ θ' ὑπὸ στασιν, καὶ τῇ θεότητι ἀπερίγραπτος» (ἀζωγράφιστος), ὅπως παρατηρεῖ ὁ Θεόδωρος Στουδίτης, γιατί βέβαια—συμπληρώνει—«παντὸς εἰκονιζομένου οὐχ ἡ φύσις ἀλλ' ἡ ὑπόστασις εἰκονίζεται» (Γ' Λόγος ἀντιρρητικός, P.G. 99, 402).

31. Δηλ. ἡ ὁλόγραφη φυσιοκρατικὴ παράστασις τοῦ νεκροῦ Χριστοῦ.

32. Duchense, Le Stoglav, Paris 1920, κεφ. 43, 76.

ση στάθηκε πιά γεγονός και μ' αὐτήν ἡ Ρωσία ἐπηρεάζει τὴν ἱερὴ ζωγραφικὴ τῶν Βαλκανίων ἀλλὰ καὶ πιδό περα. Σὰν παράδειγμα ἀναφέρω τοὺς γνωστοὺς «ρωσικοὺς ἐπιταφίους» (ἐν μέρει χρυσοκέντητους καὶ ἐν μέρει ζωγραφιστοὺς) ποὺ ἀπὸ τὸν προηγούμενο αἰῶνα καὶ μέχρι τὴν ρωσικὴ ἐπανάσταση (1917) διοχετεύονταν καὶ στὴ χώρα μας. Τὰ ἴδια περίπου ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν Σερβία (μὲ τὴ λαμπρὴ ζωγραφικὴ παράδοση κυρίως ἀπὸ τὸν 13ο αἰ., ὅπως τῆς Ἀχρίδος, τῆς Mileseva, Soročani, τοῦ Nagoričino, Lesnovo κ.ἄ.) καὶ γιὰ τὴν ζωγραφικὴ τῶν Ἀνατολικῶν Πατριαρχείων. Ἐν τῷ μεταξύ στὴ χώρα μας, μὲ τὴν ἀποθέωση τῆς εὐρωπαϊκῆς ζωγραφικῆς (κυρίως σχολὴ Μονάχου) στὸ νεοϊδρυμένο βασίλειο καὶ τὴν βαυαροκρατία, ἡ βυζαντινὴ τέχνη θεωρήθηκε μόνο ὡς ἄξια περιφρονήσεως «ἀτεχνία» (!), γι' αὐτὸ καὶ ζωγραφίζονταν εἰκόνες μόνο κατὰ δυτικὰ πρότυπα ἢ ἐτοιχογραφοῦντο ἐκκλησιῆς μὲ τροποποιημένα κατὰ τὴν δυτικὴ τεχνοτροπία τὴν ζωγραφικὴ τῆς παραδόσεως. Ἀπὸ τὰ ἀφθονα παραδείγματα αὐτῶν τῶν δογματικῶν ἀπαράδεκτων εἰκόνων, σημειῶνω ἐνδεικτικὰ: εἰκόνες τῆς Ἀναστάσεως, ποὺ παριστάνουν τὸν Χριστὸ νὰ βγαίνει μὲ ἄλμα ἀπὸ τὸν τάφο, ἐνῶ ἄγγελος τοῦ σηκώνει τὴν καλυπτῆρια πλάκα. Ἀλλὰ κατὰ τὴν ὀρθόδοξον πίστιν ὁ Ἰησοῦς ἀνέστη «ἐσφραγισμένου τοῦ μνήματος» καὶ χωρὶς νὰ ἔχει ἀνάγκη τὴν βοήθεια τοῦ ἀγγέλου. Σημειῶνω ἐπίσης εἰκόνες τοῦ Εὐαγγελισμοῦ μὲ τὸν ἄγγελο νὰ κρατεῖ ἓνα κρίνο, πράγμα πέρα γιὰ πέρα ἀνιστόρητο (παρανόηση τοῦ ἀνθηφόρου βυζαντινοῦ σκήπτρου τοῦ ἀγγέλου). Ἀναφέρω ἀκόμη εἰκόνες τῆς Βαπτίσεως ὅπου ὁ Χριστὸς δὲν καταδύεται στὸν Ἰορδάνη, ἀλλὰ στέκει στὴν ὄχθη, ὅπου δέχεται ἀπὸ τὸν Ἰωάννη τὸ διὰ ραντισμοῦ βάπτισμα, βέβαια κατὰ τὴν παράδοση τελέσεως τοῦ μυστηρίου τούτου ἀπὸ τὴν Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία. Κάνω λόγο ἀκόμη καὶ γιὰ ἐκείνους τοὺς ... «ῥωραίους, ξανθοὺς Ναζωραίους» (sic) ποὺ μᾶς ἤρθαν σὲ λιθογραφημένα, στὴν ἀρχή, χάρτινα ἀντίγραφα ἀπὸ τὴ Δύση (Ἰταλία κ.λ.π.) καὶ ἔχουν ὡς πρωτότυπα, πολλὲς φορές μορφὲς ἡθοποιῶν ἢ ἄλλων καλλιτεχνῶν, καὶ ποὺ ἀκόμα σήμερα «διακοσμοῦν» τὰ Γραφεῖα ὀρισμένων Μητροπόλεων καὶ θρησκευτικῶν ὀργανώσεων. Ἀκόμη καὶ σὲ τέμπλα μερικῶν ἐπαρχιακῶν ἐκκλησιῶν ὑπάρχουν χάρτινα ἀντίγραφα εἰκόνων τοῦ δωδεκαόρτου. Αὐτὰ ὅμως (καὶ ὅταν ἡ Ἑλλάδα καὶ τὰ ἄλλα Βαλκάνια ἦταν ἐπὶ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ) τὰ ἀπαγόρευε ρητὰ ἡ μεγάλη Σύνοδος τοῦ 1667 στὴν ὁδόδοξον Ρωσία, γιατί εἶναι ἄψυχα, νεκρά κατασκευάσματα καὶ δογματικῶς ἀπαράδεκτα.

Στις μέρες μας, εὐτυχῶς, φαίνεται ὅτι τὰ πράγματα ἀλλάζουν. Ὅσοτερά ἀπὸ τίς ἀλματώδεις ἐρευνες τῆς βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας, μὲ τὴν κατάρτιση νεωτέρων κληρικῶν σὲ Πανεπιστήμια ποὺ διδάσκεται ἡ Χριστιανικὴ ἐν ὅλῳ τέχνῃ (στὴν Ἑλλάδα μόνο σὲ ἓνα), μὲ τὰ διεθνῆ Βυζαντινολογικὰ Συνέδρια, μὲ τίς δημοσιεύσεις καὶ τίς ἐκδόσεις βιβλίων μὲ ἐγχρωμες βυζαντινὲς εἰκόνες,

ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐκτίμηση πού ἔδειξε ἡ μοντέρνα τέχνη γιὰ τὴν βυζαντινὴ³³, ἔγινε μιὰ στροφή στὴν μακρόχρονη παράδοση. Ἔτσι σήμερα προτιμοῦνται οἱ βυζαντινὲς εἰκόνες καὶ τοιχογραφίες στοὺς ὀρθόδοξους ναοὺς. Βέβαια πρόκειται περὶ ἀντιγράφων ἀπὸ παλαιότερα βυζαντινὰ ἔργα καὶ ὄχι περὶ νέων δημιουργιῶν. Ἀλλὰ καλύπτεται νὰ γίνονται βυζαντινὰ ἀντίγραφα (ἔστω καὶ μὲ τὴν ἐννοια κάποιας μίδας) παρὰ ἀντίγραφα ἀπὸ τὴν μὴ ὀρθόδοξη παράδοση. Φοβοῦμαι ὅμως ὅτι ἔτσι πού συνεχίζονται τὰ πράγματα φθάνουμε πλέον σὲ μιὰ τυποποίηση, σὲ μιὰ ἐντελῶς μηχανικὴ ἐπανάληψη παλαιῶν προτύπων, τὰ ὁποῖα, μὲ τὴν ἄψυχη ἐκτέλεση ὀδηγοῦν ἀπὸ τὴν παρακμὴ στό, κατὰ κυριολεξία, πλήρες χάος. Ἡ βιομηχανοποίηση (industrialisation) εἶναι ἤδη φανερὴ. Μιλοῦμε πιά ὄχι γιὰ ἀληθινὴ τέχνη ἀλλὰ γιὰ «imagerie» ὀρθόδοξο. Τὰ «ὕβριδια» μερικῶν σημερινῶν ἀγιογράφων δὲν ἔχουν καμμιά σχέση μὲ τὴν ὀρθόδοξο εἰκονογραφία. Γι' αὐτὸ ἡ διοικοῦσα Ἐκκλησία ὀφείλει ἔγκαιρα νὰ ἐπέμβει. Ἀπ' αὐτὸ ἴσως τὸ γεγονός ἐκκινοῦν σήμερα καὶ μερικοὶ ζωγράφοι καὶ κατηγοροῦν τὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ὡς στατική, ἀπολιθωμένη, πού ἀπαγορεύει τὴν ἀνανέωση τῆς ζωγραφικῆς τῆς καὶ δὲν μιλεῖ τὴν γλῶσσα τῆς ἐποχῆς... Αὐτοὶ ὅμως οἱ καλλιτέχνες πού ἰσχυρίζονται αὐτὰ μπορεῖ νὰ εἶναι ἄριστοι κατὰ τὰ ἄλλα ζωγράφοι—δηλ. γιὰ πράγματα κοσμικῆς τέχνης—ἀλλὰ ἀποδεικνύονται ἐντελῶς ἀνίδεοι στὴν λειτουργικὴ-δογματικὴ εἰκονογραφία τῆς Ὀρθοδοξίας. Γιατὶ δὲν γνωρίζουν τίς πηγές τῆς, δὲν μωθήθηκαν στὴν θεολογία τῆς, στὴν οὐσία καὶ στὸν σκοπὸ τῆς. Μερικοὶ μάλιστα ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴν νοοτροπία τῶν μουσείων ἔφθασαν νὰ ἀξιολογοῦν τὴν τέχνη τῶν εἰκόνων καὶ σὰν α ὕ τ ὀ ν ο μ η, τέχνη δηλ. πού σὰν ξεχωριστὴ αἰσθητικὴ ἀξία μπορεῖ νὰ ἐκτιμᾶται πλήρως (ἂν εἶναι ποτὲ δυνατόν...), καὶ ἐκ τ ὅ σ τοῦ χώρου τῶν ναῶν (μουσειακὸ εἶδος)! Τὸ μουσεῖο ὅμως γιὰ τίς εἰκόνες εἶναι ἔργο ἀνάγκης. Δὲν εἶναι ὁ φυσικὸς τοῦς χώρος. Μιὰ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ἢ ἀγίου μέσα στὸ μουσεῖο (χώρο φιλοξενίας τόσων ἐτερόκλητων πραγμάτων), ξεχωρισμένη ἀπὸ τὸν ὅλο λειτουργικὸν χώρον τῆς ἐκκλησίας (πού γι' αὐτὴν μιλάει) πνίγεται κυριολεκτικὰ ἐκεῖ, ὅπως ἓνας ὀργανισμὸς σὲ χώρον χωρὶς ὀξυγόνο. Παραμένει ἔξω ἀπὸ τὰ συγγενῆ στοιχεῖα πού τὴν ἐξαίρουν σὰν δ υ ν α μ ι κ ῆ παρουσία. Μένει «ῥαία» ἀλλὰ ἀνενέργητη... Καὶ ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ διάσημος καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας Wilhelm Wundt «ὄχι στὶς πινακοθῆκες καὶ στὶς αἰθουσες συναυλιῶν προκαλεῖνται οἱ ζωηρότερες καὶ συγκινητικώτερες ἐντυπώσεις ὅταν βλέπουμε π.χ. μιὰ εἰκόνα τῆς Σταυρώσεως ἢ ἀκοῦμε μιὰ ψαλμωδία, ἀλλὰ (μέσα) στὴν ἐκκλησία»³⁴. Τώρα ὅσον ἀφορᾷ τίς παραπάνω κατηγορίες κατὰ τῆς Ἐκκλησίας γιὰ στατικότητα καὶ ἀντίδραση στὴν ἀνανέωση

33. Καὶ ἡ μοντέρνα τέχνη ἔχει, ὡς γνωστόν, τὴν ἀφαίρεση· κατάργησε τὴν προοπτική, τὸ βάθος, τὴν φυσικότητα κ.λ.π. καὶ ὅ, τι σχετίζεται μὲ τὴν ἀκαδημαϊκὴ ξηρασία. Σχετικὰ βλ. στὸ βιβλίό μου: Ἡ Ναοδομία καὶ ἡ σύγχρονη τέχνη, 1978, σελ. 189-212.

34. Σύστημα φιλοσοφίας, μετὰφρ. Α. Δαλέζιου, Ἀθῆναι 1915, τόμ. Β', σελ. 257.

τῆς ζωγραφικῆς της, τὴν πιὸ κατάλληλη ἀπάντηση ἄς ἀφήσουμε νὰ δώσει, ὅχι κανένας σύγχρονος, ἀλλὰ αὐτὸς ὁ Πλάτων, μὲ ὅσα γράφει στὴν «Πολιτεία» καὶ στοὺς «Νόμους». Ἡ αἰγυπτιακὴ τέχνη, λέγει³⁵, ἐπὶ δέ κ α χ ι λ ι ἄ δ ε ς χ ρ ό ν ι α ἔμεινε προσκολλημένη στὴν ἀρχαία της παράδοση, στὰ πρότυπα ποὺ καθόρισε ἡ Πολιτεία, χωρὶς ποτὲ κανεὶς νὰ διανοηθεῖ νὰ ἀλλάξει κάτι. Καὶ ποιὸς δὲν θαυμάζει τὴν ἔξοχη αὐτὴ τέχνη; Κανένας δὲν βρέθηκε νὰ τὴν κατηγορήσει γιὰ στατικότητα, ἢ ὅτι ὀδήγησε στὸν καλλιτεχνικὸ μαρασμό. Βέβαια ὁ μέγας φιλόσοφος δὲν εἶναι κατὰ τῆς προόδου, κατὰ τῆς καλλιτεχνικῆς ἀνανεώσεως καὶ ἐξελιξέως. Ἀλλὰ θέλει νὰ πεῖ ὅτι ὅταν κάτι, ὕστερα ἀπὸ μακραίωνη ἄσκηση, φθάσει στὴν τελειότητα καὶ γίνει πιά κλασσικό, τότε θὰ τὸ βλάψουμε ἂν ἐπιχειρήσουμε νὰ τὸ κάνουμε ἀκόμη πιὸ τέλειο. Καὶ ἔχει δίκιο. Γιατὶ ἀλήθεια, ποιὸς θὰ τολμοῦσε νὰ ἐπέμβει γιὰ τελειοποίηση στὸν Παρθενῶνα ἢ στὴν Ἀγία Σοφία; Ἐπεμβαίνουμε στὸ τέλειο ἂν, ἐξ ἀντικειμένου, ἔχουμε κάτι τελειότερο νὰ προσφέρουμε καὶ ὅχι ὡς ὑπερφύαλοι βέβηλοι νεωτεριστές³⁶...

Τελειώνοντας ἐδῶ, θὰ πρέπει ἴσως νὰ διευκρινίσουμε ὅτι, ἂν θεωροῦμε τὴν, ὕστερα ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση, δυτικὴ ζωγραφικὴ τῶν ἐκκλησιῶν ὡς ἀπαράδεκτη γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία, πολὺ περισσότερο εἴμαστε ἀρνητικοὶ γιὰ τὴν λεγόμενη μοντέρνα τέχνη. Ὅχι βέβαια γιατί τὸ πολὺκλαδο αὐτὸ σύγχρονο καλλιτεχνικὸ ρεῦμα δὲν ἔχει τὴν καθ' αὐτὸ ἀξία του, ἀλλὰ γιατί (ὅπως καὶ ἡ προηγούμενη, ἡ μετα-ἀναγεννησιακὴ ζωγραφικὴ) εἶναι ἐντελῶς ἔξω ἀπὸ τοὺς σκοποὺς τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἡ σύγχρονη τέχνη ἀπὸ τὴν, ἃς ποῦμε, (ἂν ὑπάρχει) συντηρητικότερη μορφή της μέχρι τὴν πλήρη ἀφηρημένη, ξεκινάει ἀπὸ τὸν ὑποκειμενισμό καὶ καταλήγει στὸ χάος. Ἐδῶ δὲν ἔχουμε, ἔστω τὴν κατάργηση γραμμῆς καὶ ὄγκου καὶ τὸ πανηγύρι τοῦ φωτός, ὅπως στὸν ἀπλὸ ἐμπρεσιονισμό. Ἡ τὴν προβολὴ καὶ ἔκφραση τοῦ ἐσώτερου κόσμου—ὅπως ἔχουμε στὸν ἐξπρεσιονισμό. Ἀλλ' ἔχουμε μιὰ τέχνη ἐντελῶς ὑποκειμενικὴ, τέχνη ποὺ συγχωνεύει τὸ ὄνειρο μὲ τὴν πραγματικότητα, τὸ λογικὸ καὶ τὸ παράλογον (Surrealismus) καὶ φθάνει τέλος στὴν κατάργηση κάθε ἀντικειμένου, ὡς ἀνεικονικὴ (peinture non figurative) ἀφοῦ, φυσικὰ, ἐξαφανίζει τὸν ἄνθρωπο, τὴ μορφή του, καὶ δέχεται μόνον μερικὰ διανοητικὰ σχήματα τοῦ ἁμορφοῦ κόσμου. Ἀν ὅμως αὐτὰ καὶ ἄλλα παρόμοια ὀνομάζονται ἀπὸ μερικοὺς σ ύ μ β ο λ α, τότε καλοῦμαστε (ἐμεῖς οἱ ἀμύητοι σ' αὐτά...) νὰ ἀφήσουμε τὶς δουλειές μας καὶ νὰ ἀφιερῶσουμε τὸν χρόνο μας στὴν ἐξαντλητικὴ προσπάθεια γιὰ νὰ ἀπομαντέψουμε τὸν ζωγραφικὸ κώδικα τοῦ τέτοιου καλλιτέχνη. Νὰ

35. Πολιτεία, IV, 424 C, Νόμοι, II, 656d-657a.

36. Ὁ Πλάτων ἀκόμα ζητοῦσε ἀπὸ τὸ Κράτος νὰ ἀπαγορεύει στοὺς ζωγράφους παράσταση θρησκευτικῶν θεμάτων μὲ τρόπο ἀπαράδεκτο, ἀκριβῶς γιὰ νὰ μὴ φθαρεῖ ἡ πίστη τοῦ λαοῦ στὰ ἠθικά του πρότυπα (Πολιτ. III, 400d-401a).

ξεδιαλύνουμε δηλ. τὸ τί θέλει νὰ πεῖ —ἀν ἔννοεῖται θέλει νὰ πεῖ κάτι... Τοιχογραφίες, ψηφιδωτὰ καὶ νίτραυχ, ποὺ ἀνήκουν, περισσότερο ἢ λιγότερο, μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα, βλέπουμε σὲ σύγχρονες ἐκκλησίες τῆς Δύσεως. Ἀλλ' ἐκεῖ δικαιολογοῦνται ἴσως ἀφοῦ, ὅπως εἶπαμε, ὁ σκοπὸς τοὺς εἶναι διὰ κοσμητικὸς, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Καρόλου. Στις ὀρθόδοξες ἐκκλησίες ὅμως δὲν ἔχουν καμμιά θέση, ὅχι πιά ἀπὸ δογματικὴ ἄποψη (γιατὶ δὲν μπορεῖ κανεὶς λόγος νὰ γίνῃ γι' αὐτὴ) ἀλλὰ οὔτε ἀπὸ καθαρὰ παιδαγωγικὴ, διδακτικὴ. Γιατὶ τί, πῶς καὶ ποιὸν θὰ διδάξουν; Οἱ μάζες τῶν ὀρθοδόξων πιστῶν, μὲ διαφορετικὴ πάντοτε μὀρφωση καὶ προέλευση, χρειάζονται μιὰ τέχνη ὅχι ἐρημικὴ, δυσκολονόητη ἢ ἐντελῶς ἀκατανόητη, μιὰ τέχνη ὅχι μὲ χαρακτηριστὰ γριφώδη καὶ ἀκαθόριστο, ἀλλὰ μιὰ τέχνη ποὺ νὰ ἀπεικονίζει καθαρὰ, πρὸς ὁσον καὶ θέματα καὶ μάλιστα πρόσωπα ἱερά, καὶ μὲ τέτοιο σαφὴ καὶ ξεκάθαρο τρόπο ὥστε νὰ γίνονται ἀμέσως ἀντιληπτὰ (ὅχι νὰ εἶναι συνθέσεις ποὺ ἀπαιτοῦν ἀποκρυπτογράφηση) καὶ νὰ μιλοῦν ἔτσι ἄμεσα στὶς καρδιὰς ὅλων τῶν πιστῶν. Γι' αὐτὸ ἀναγκαστικὰ καταφεύγουμε στὴν δοκιμασμένη ἀπὸ τὸν χρόνον βυζαντινὴ ζωγραφικὴ τῆς Ὁρθοδόξιας. Καὶ μόνον ὅσοι ὀρθόδοξοι, κληρικοὶ καὶ λαϊκοί, ἔχουν μεσάνυχτα ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ κατηγορίαν «τοῦ ὑπερέχοντος καὶ τοῦ ὑψηλοῦ», ποὺ ἐκφράζει ἄριστα ἡ βυζαντινὴ τέχνη· μόνον ὅσοι ἀγνοοῦν τὸ βαθὺ περιεχόμενον καὶ τὸν ἀληθινὸ σκοπὸ τῆς εἰκονογραφίας της, μόνον αὐτοὶ ἐκστασιάζονται μπροστὰ σ' αὐτὰ τὰ μοντέρνα ἔργα ποὺ ἀνέφερα καὶ θαυμάζουν μέσα στὸ σκότος τοὺς. Ἀλλὰ στὸ ἔρεβος τί νὰ δοῦν; «Πῶς γνωσθήσονται ἐν τῷ σκότει τὰ θαυμάσιά του»; ἐρωτᾷ καὶ ὁ Προφητάνακτας (Ψ. 82).

Κλείνοντας ἔχω τὴν ἐλπίδα ὅτι μὲ τὴν σημερινὴ ἀνθήση τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν σὲ παγκόσμια κλίμακα καὶ τὴν γνωριμία ἀπὸ τοὺς νέους τῶν βυζαντινῶν μας ἐκκλησιαστικῶν θησαυρῶν, θὰ βρεθοῦν κάποτε γνήσια ταλέντα πού, μὲ γνώση σὲ βάθος τοῦ δογματικοῦ καὶ λειτουργικοῦ χαρακτήρα τῆς ὀρθόδοξου ζωγραφικῆς, ἀλλὰ καὶ μὲ εὐλαβὴ ἐκ τῶν ἔνδον διάθεση, θὰ μπολιάσουν ὁμολογὰ καλλιτεχνικὰ στοιχεῖα τοῦ καιροῦ μας (ἀν ὑπάρξουν) στὴν τέχνη της βυζαντινῆς παραδόσεως, γιὰ νὰ προκύψῃ ἔτσι—πιθανῶς—κάτι τὸ ὁποῖο δὲν θὰ ἀλλοιώσῃ ἀλλὰ θὰ ζωογονήσῃ ὅ,τι μᾶς παραδόθηκε. Ὡς πολὺ προσεχὲς δὲν βλέπω τὸ πράγμα. Ἔχω ὅμως πάντα τὴν ἐλπίδα³⁷.

37. Σημειῶνω ἐδῶ καὶ κάποια λύπη μου, γιατί παρὰ τίς ἐπανελημμένες ὑποδείξεις, ποτὲ μέχρι σήμερα ἡ διοικοῦσα Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία δὲν ἔφερε τὸ ζήτημα τῆς τέχνης ὅχι στὸ Συμβούλιο τῶν Ἐκκλησιῶν ἢ στὸν Οἰκουμενικὸ διάλογο, ἀλλ' οὔτε ὡς θέμα στίς Πανορθόδοξες συναντήσεις. Ἄς εὐχηθοῦμε νὰ γίνῃ στὸ μέλλον.